

Takács Miklós

PARTES INFERIORES

Tanulmányok
a Kárpát-medence déli részének
középkori településrégészetéről

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 22

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
International Editorial Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology (Kiev)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology (Chişinău)

Takács Miklós

PARTES INFERIORES

Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének
középkori településrégészetéről

PARTES INFERIORES

Studies on the Medieval Settlement Archeology
on the Southern Parts of the Carpathian Basin

Szerkesztők

Langó Péter – Türk Attila

BUDAPEST 2021

A kötet a

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

támogatásával valósult meg

A kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében készült.

A habilitációs értekezés opponensei:
F. Romhányi Beatrix – Tóth Endre

Technikai szerkesztő
Bertók Krisztina

Nyelvi lektor:
Jutai Péter – Marsi Mónika

A szerb rezümé nyelvi lektora:
Strahinja Stepanov

Az irodalomjegyzék lektorai:
Harangi Flórián – Jancsik Balázs – Türk Attila

Képszerkesztő:
Varga Erzsébet

Borítóterv
auri grafika

Borító képei

A bodrogmonostorszegi (sz.: Bački Monoštor) palmettadisztes kőfaragvány, Gubitza Kálmán 1916-os gyűjtéséből (Zombor, Városi Múzeum / Gradski Muzej Sombor, állandó kiállítás, Szentpéteri József felvétele) – Stone fries with palmettes, from Bački Monoštor collected by Kálmán Gubitza in 1916 (Gradski Muzej Sombor, permanent exhibition, photo József Szentpéteri)

Hátsó oldal: Dél felé tájolt iránytű egy 1716-os térképen. Az ábra forrása: VARGA 1994, térképmelléklet – Representation of a compass directed to South on a 1716 map. Source of the figure: VARGA 1994, map.

Pétervárad (sz.: Petrovaradin), az 1694-es csata emlékérmé (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár) – Medallion of the 1694 battle of Petrovaradin (Hungarian National Museum, Numismatic Collection)

© Takács Miklós

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-963-9987-81-4

ISSN 2064-8162

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Kiadja:
Martin Opitz Kiadó – PPKE BTK Régészettudományi Intézet

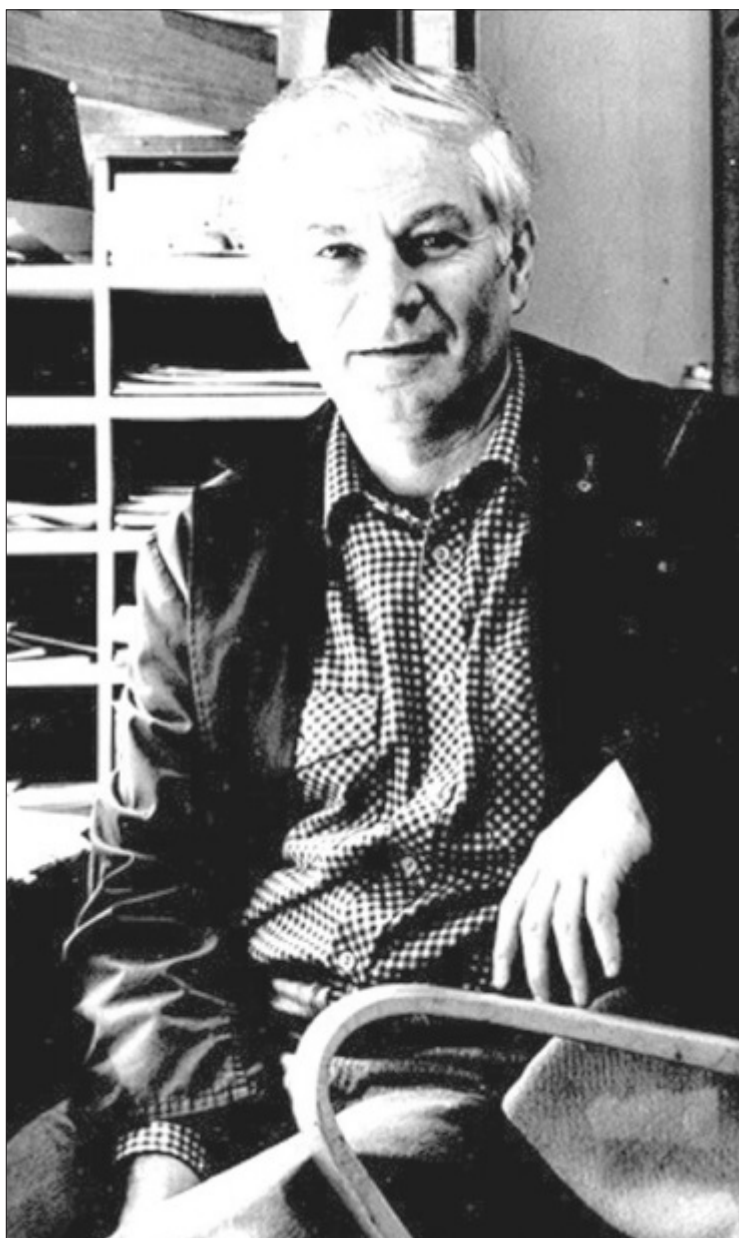
Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

TARTALOM

I. Előszó	9
II. Bevezetés.....	13
1. A településrégészet fogalmáról	13
2. Az elemzés földrajzi határai.....	14
3. Az elemzett tájegység nevééről – röviden	15
4. Az elemzett terület természetföldrajzi sajátosságairól – röviden	15
5. Az eseménytörténeti sarokpontok szerepe a középkorrégészeti elemzésekben.....	20
6. Az elemzés időrendi keretei, a vizsgált térség eseménytörténetének főbb pontjai.....	20
7. Gyakorlati jellegű megjegyzések.....	23
III. Tudománytörténet: középkorrégészeti kutatások a Kárpát-medence déli részén	25
IV. Egy párhuzamos világ. A szerb őshonosságelmélet.....	51
1. Eszmétörténeti bevezető	51
2. Az elmélet formálódása és egyre újabb vadhajtsái	52
V. A meg nem kerülhető előzmény: a Kárpát-medence déli részének római kori településtörténete	73
VI. Szeljegyzetek a Kárpát-medence déli részének 5. századi településtörténetéről. Milyen szerepe volt e régiónak a Hun Birodalom uralmi rendszerében?.....	81
VII. Az 5. század második fele és a 6. század első fele, a germán királyságok kora a Kárpát-medence déli részén.....	91
1. Az írott források tanúsága.....	91
2. A régészeti leletek tanúsága	93
VIII. A Kárpát-medence déli része az Avar Kaganátus idején.....	105
1. Az eseménytörténeti keretek rövid ismertetése	105
2. Adalékok a Kárpát-medence déli részének avar kori településtörténetéhez bácskai, bánsági és szerémségi példák alapján.....	110
a) Kérdésfeltevés	110
b) Az avar kori sírok, illetve temetők területi megoszlása a Szerémségben és Szlavóniában.....	111
c) Az avar kori sírok, illetve temetők területi megoszlása a Bácskában.....	116
d) Az avar kori sírok, illetve temetők területi megoszlása a Bánságban	120
3. Az avar kori telepkutatás eredményeiről röviden	123
4. Avarok és szlávok	127
5. Az avar kori régészet néhány átfogó problémája a Kárpát-medence déli részének leletanyaga alapján.....	140
a) Az Avar Kaganátus uralmi központjairól, illetve a fegyverforgató elit lakóhelyéről.....	140
b) Mely időpont tekinthető régészeti – és különösen településrégészeti – szempontból az avar kor végének?	149
IX. A Karoling-hatalom a Kárpát-medence délnyugati részén	155
1. Az írott források tanúsága.....	155
2. A régészeti leletek tanúsága	159
X. A 9. századi Kárpát-medence az első bolgár állam északnyugati szélén. Egyes hipotézisek és feltevések áttekintése.....	165
1. Három elgondolás a Kárpát-medencei bolgár terjeszkedésről	165

2. A 9. századi bolgár terjeszkedés az írott források tükrében.....	167
3. A régészeti leletek tanúsága.....	170
XI. A déli Nagymorávia kérdéséről.....	177
1. Bevezetés, tudománytörténeti áttekintés.....	177
2. Érvek és ellenérvek Morávia déli fekvéséhez.....	180
XII. A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése.....	185
1. Bevezető gondolatok: eseménytörténeti keretek, a magyar honfoglalás és a Kárpát-medence déli része, néhány megjegyzés a honfoglalók társadalmáról.....	185
2. A régészeti leletanyag, a honfoglalás kori temetők területi elterjedése a Kárpát-medence déli harmadában.....	189
3. A honfoglalás kori temetők területi elterjedésének értelmezése a Kárpát-medence déli harmadában.....	194
XIII. A szlávok a Kárpát-medence déli részén a 10–11. században a valós adatok tükrében.....	201
XIV. Magyarország déli határáról az Árpád- és Anjou-korban.....	209
1. Magyarország déli határa a honfoglalás és az államalapítás idején.....	209
2. Az Árpád-kori Magyarország déli határa a 11. század második felétől a 12. század végéig.....	219
3. Magyarország déli határa a 13. és a 14. században.....	222
XV. A 10–16. század településrégészete a Kárpát-medence déli harmadában. Hogyan járulhat hozzá egy alig kutatott tudományterület a településrégészet regionális szintű elemzéséhez?.....	229
XVI. Hogyan lehet elemezni az Árpád-kori települési leleteket egy nem kellő mértékben kutatott régióban? A gömbölyű aljú cserépbogrács regionális körzetei a Kárpát-medence déli részein.....	237
1. A délkelet-bánsági (korábbi nevén: Versec környéki) műhelykörzet cserépbográcsai.....	240
2. A délnyugat-bánsági, kelet-szerémségi és dél-bácskai műhelykörzet (korábbi nevén: a Pancsova környéki műhelykörzet) cserépbográcsai.....	241
3. A bácskai (korábbi nevén: a Szabadka környéki) műhelykörzet cserépbográcsai.....	242
4. A közép-Tisza-vidéki műhelykörzetek (korábbi nevükön a Tiszántúl középső felének) cserépbográcsai.....	244
5. A Duna-vidéki (korábbi nevén Kecskemét környéki) műhelykörzet cserépbográcsai.....	245
6. A bográcsok csoportosításából levonható következtetések.....	246
XVII. A Délvidék a 14. század végétől a 16. század közepéig.....	249
1. Történeti helyzetkép.....	249
2. Várak a Délvidéken a 14. századtól a 16. század elejéig.....	261
XVIII. Régészeti széljegyzetek néhány délvidéki középkori egyházi műemlékéről.....	271
1. Aracs – a feltételezett korai templom.....	271
2. A bácsi székesegyház helyéről.....	274
3. Bizere.....	275
4. Dombó.....	277
5. Marót – Szűz Mária (= Sv. Marija) titulusú plébániatemplom.....	280
6. Oroszlános.....	281
7. A péterváradai ciszterci monostor fekvése és alaprajza.....	285
8. Rudina.....	293
9. Temesváralja/Dupláj-Veliki Prokop, templomalap.....	294
10. Adalékok az egyik titeli lelőhelyüként értelmezett vállkőfejezet értékeléséhez.....	297
11. Néhány általános megjegyzés a 14. század vége és a 16. század eleje közötti délvidéki, katolikus szerzetesrendi monostortemplomokról.....	301

12. A kis templomok tanúsága	304
13. Középkori eredetű vagy középkorinak mondott szerb ortodox templomok.....	306
XIX. Egy esettanulmány. Újvidék kistérségének középkori településtörténete és műemlékei a szórványos régészeti anyag tükrében.....	313
XX. Utójáték. A java középkori Délvidék tárgyi öröksége mint történeti forrás. Tanulságok egyetlen történeti helyszíni forrásanyaga alapján	325
XXI. Rövid összegzés	331
XXII. Zárzó. A középkori írott és tárgyi hagyaték jelenlegi értelmezései a vajdasági középkorkutatásban	333
A fontosabb lelőhelyek helyneve – konkordanciatáblázat.....	339
Irodalomjegyzék	341
Partes Inferiores. Studije o srednjovekovnoj naseobinskoj arheologiji u južnim delovima Karpatske kotline	421
Képtáblák	427

Szekeres László
(1931–1997)
emlékének

(Ricz 2014, 28, számozatlan ábra nyomán)

Taníts meg számba venni napjainkat, hogy eljussunk a szív bölcsességére!
(Zsolt 90.12)

I. ELŐSZÓ

E munka habilitációs dolgozatom¹ bővített és javított változata. Dolgozatom első változatát 2016 őszén és telén írtam, majd 2017. március 31-én védtem meg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán. Habilitációs dolgozatom témája a Kárpát-medence déli harmadának középkori településrégészete, településtörténete. Elemzésem módja fordítottja a megszokottnak. Elsődleges forrásanyagként a vizsgált terület középkori leleteit és épületmaradványait fogom felhasználni. Az ezekből levont tanulságokat vetem össze a szintén elemzett, de csak másodlagos forrásanyagként tekintett írott feljegyzésekkel. Eljárásom oka egyszerű: a vizsgált időszakból – és különösen annak első feléből – igen kevés, de sajnos így is többféle módon értelmezhető írott feljegyzés maradt meg. A tárgyi leleteket ennél fogva nem az írott feljegyzések illusztrálására, hanem adataik értelmezésére lehet és kell felhasználni. A régészeti leleteket is egy sajátos nézőpontból vizsgálom: nem elsősorban azok kivitelezésére, formázásuk, kialakításuk sajátosságaira figyelek, hanem arra, mint mond el lelőhelyük mikrotopográfiai elhelyezkedése az adott közösség települési sajátosságairól. Egy olyan elemzési módot alkalmazok tehát – számos nagynevű elődöm, közülük is első helyen Bóna István kutatási tapasztalataira² támaszkodva –, amely a régészet adatállományát a történeti földrajzhoz igyekszik közelíteni. Elemzési módomat talán úgy tudom a legkönnyebben leírni, ha kiindulópontként Magyarország legkorábbi, Lázár deák által 1528-ban megszerkesztett térképére utalok³ (44. tábla).

Dolgozatom, és különösen annak java középkori része, mintegy széljegyzetek sora az e térképen szereplő délvidéki helynevekhez.

Már itt, a dolgozat elején ki kell emelnem, hogy a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészete olyan kutatási téma, amelyről korábban már több kisebb-nagyobb, rész kérdéseket feldolgozó elemzést írtam.⁴ E dolgozatok eredményeit igyekeztem összegezni és kiegészíteni habilitációs dolgozatomban. A Kárpát-medence déli harmada iránti érdeklődésemet nemcsak az indokolja, hogy a világnak e részén születtem, hanem az is, hogy az adott terület középkori anyagi kultúrája méltatlanul kis figyelemben részesül. Pedig számos olyan tanulságot hordoz, amely a Kárpát-medence, sőt Kelet-Közép-Európa és a Balkán-félsziget középkorának pontosabb megismerését és megértését segíthetné.

Habilitációs dolgozatom átdolgozását és bővítését terjedelmi indokokra visszavezethető tartalmi okok tették szükségessé: a beadandó disszertáció korlátozott terjedelme miatt 2016-ban ki kellett hagynom néhány olyan fejezetet, amelyek hiánya első ránézésre nem tűnt jelentősnek. A Kárpát-medence déli részének az 5–16. századi települési képét ugyanis e részletek nélkül is sikerrel fel lehet vázolni. Ismertetésük nélkül viszont a településrégészeti összegzés, pontosabban szólva: a források szűkössége miatt egyébként is, mintegy szükségképpen hézagos áttekintés nem lehetett teljes. Azaz első változatában a habilitációs dolgozat egy olyan, a forrásanyag hiányai és sajátos megoszlása miatt

¹ E munkából csak a téziseket tartalmazó füzetet tettem közzé, elektronikus úton: https://www.academia.edu/32204399/Takacs_Miklos_Tanulmányok_a_Kárpát-medence_déli_részének_középkori_településrégészetről_A_habilitációs_dolgozat_tézisei

² Átfogó munkái, amelyek elemzési módszerét is pontosan visszatükrözik: BÓNA 1973; BÓNA 1984, 264–373; BÓNA 1986b, 194–234; BÓNA 1990, 62–106; BÓNA 1991; BÓNA 1998.

³ Lázár deák térképe: <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/lazar150.jpg>.

⁴ TAKÁCS 1989; TAKÁCS 1991, 508–523; TAKÁCS 1993b, 47–61; TAKÁCS 1997, 168–215; TAKÁCS 1999/2000, 457–472; TAKÁCS 2000, 393–414; TAKÁCS 2002b, 45–79; TAKÁCS 2004, 511–516; TAKÁCS 2006a, 163–202; TAKÁCS 2010b, 3–5; TAKÁCS 2011; TAKÁCS 2013, 641–666; TAKÁCS 2016b, 501–517; TAKÁCS 2018, 405–417.

egyébként is töredékes mozaikképnek tűnhetett, ahol egyes apróbb részletek kirakása tulajdonképpen elmaradt. E hiányokat igyekeztem a dolgozat második változatának megírása során kiküszöbölni. Az újabb fejezetek által – reményeim szerint – a hiányos képzeletbeli mozaik mindazon részei kirakásra kerültek, amelyekhez volt némi kiindulópont a forrásanyagban, azaz rendelkezésre állt legalább minimális mennyiségű és a közleményekben is hozzáférhetővé tett régészeti lelet. Az előző mondatból az is következik, hogy dolgozatom összegző mű, amely nem forrásfeltárással, hanem a leletanyag elemzésére és értelmezésére koncentrál.

Továbbá az is szemem előtt lebegett a habilitációs dolgozat második változatának elkészítése során, hogy a régió középkori régészeti, történeti, illetve műemléki hagyatékát tárgyaló szakirodalmának minél átfogóbb jegyzékét állítsam össze. (Teljességre a szakirodalom gyűjtése során nem törekedhettem annak fragmentáltsága és nyelvi szempontból is rendkívüli széttagoltsága miatt.) A szakirodalom összegyűjtésének jogosságát szinte felesleges indokolni. A Kárpát-medence déli részének középkorrégészete olyan tudományterület, ahol számos nyelven jelennek meg közlemények, de sokszor sajnos olyan periodikákban, amelyeket igen nehéz elérni. Így szinte kötelező érvényű szabályként fogalmazódik meg azon felismerés, hogy az adott tudományterületbe tartozó témákról értekező kutató rendszerint a szakirodalomnak csak kisebb-nagyobb részére támaszkodik elemzése során.

A Kárpát-medence déli részének településrégészeti tárgyaló értekezés megírását – és a hozzá kapcsolódó bibliográfia összeállítását – nemcsak az adatok szórt jellege, valamint a publikálás széttagolt és sok nyelven folytatott volta indokolja, hanem a kutatók egy részének sajátos beállítottsága is, amely a térség középkori hagyatékának nagyságrendjét és jelentőségét lebecsüli, elég gyakran a konkrét adatok ismerete nélkül. Sajátos, hogy a Kárpát-medence déli részének a java középkori, másodlagos jelentőségéről szóló sommás ítélet mind a magyar, mind a szerb, mind pedig a horvát középkorrégészeti kutatásban kimutatható. Lényegében függetlenül attól, hogy az egyes, nemzeti keretek között szer-

veződő és működő régészeti iskolák mind a kutatási prioritások kijelölésében, mind pedig az elemzési módszertan megfogalmazásában egymástól eltérő elveket követnek. E vélekedés hátterében, az a – még a 19. század folyamán kialakult – közmeggyőződés áll, amely a Kárpát-medence déli részének középkori emlékéanyagát minimálisra becsüli. E megállapításnak minden kétségen felül van némi alapja: a középkori álló emlékek, és ezen belül is különösképpen az álló középkori templomok száma tényleg igen alacsony a vizsgált térség turbulens kora újkori történelme következtében. Ezzel szemben viszont a középkori régészeti leletek száma nagy, és – a közhiedelemmel ellentétben – ezek között sok a jó minőségű darab. Tehát olyan leletek, amelyek vagy nagy információértékkel bírnak, vagy pedig műkincspiaci értékük is nagy (érdemes azonnal hozzátenni: vagy nagy lehetne, ha többségük nem lenne közgyűjteményekben). A dolgozat egyik, nem titkolt célja ezen értékek felvonultatása egy reálisabb ismereti szint kialakítása érdekében. Az adatokat oly módon csoportosítottam, hogy a leletekből az adott térség középkori településeinek sajátosságait, a településszerkezetet és talán a településátalakulás dinamikáját is ki lehessen olvasni.

Az előszó végére az elemzések olvasását gyakorlati szinten segítő megjegyzést hagytam. A Kárpát-medence déli részének középkori településrégészeti tárgyaló munkám tanulmánygyűjtemény, amelynek egyes elemei régészeti eszközökkel vizsgálják a megadott témát, de a társtudományok eredményeire is reflektálnak. Az egyes tanulmányok sajnos nem fedik, nem fedhetik le az adott térség településtörténetének összes releváns kérdését, az alább még részletesen ismertető adathiány, valamint a régészeti, írott, képi stb. források egyenlőtlen megoszlása miatt. A dolgozatban szereplő tanulmányok kisebbik része közöletlen, illetve közlés alatt áll. A már megjelent dolgozatokat pedig oly módon vettem fel disszertációmba, hogy adatbázisukat nemcsak aktualizáltam, hanem rendszerint ki is bővítettem. Így azon cikkemet, amely eredeti formájában a bácskai tájon vizsgálta az avar, illetve a honfoglalás kori megtelepedés sajátosságait,⁵ kiegészítettem a szerémségi és a bánási lelőhe-

⁵ TAKÁCS 1999, 457–472; TAKÁCS 2000b, 1095–1118.

lyek tanúságaival, Bácska vonatkozásában pedig az újabb kutatások eredményeivel – több új, a 2000-es években feltárt lelőhelyet is bevonva az elemzésbe. A Bolgár Kánság (= I. bolgár állam) 9. századi, Kárpát-medencei jelenlétét elemző, 2016-os megjelenésű cikkem, valamint Nagymorávia déli fekvéséről szóló, német nyelvű tanulmányom érvelését is több ponton bővítettem. A szlávok kora középkori szerepét vitacikként, 1997-ben megjelent munkám⁶ érvrendszerét többször is aktualizáltam az újabb megjelent vélekedéseknek megfelelően. Ugyanígy javítottam és aktualizáltam a honfoglalás kori déli települési határt elemző tanulmányom⁷ adatbázisát is. A 7–8., illetve a 11–13. századi településrégészetről írott két fejezet több korábbi tanulmányom egybeolvasztásából keletkezett.⁸ Az Árpád-kori cserépbográcsok elemzése egy olyan előadás magyar változata, amelyet 2020 májusában kellett volna Belgrádban megtartanom, a BECAP konferencián.⁹ A templomelemzések egy része (Pétervárad,¹⁰ Oroszlános,¹¹ Titel,¹² Aracs¹³ stb.) is megjelent már, vagy megjelenés alatt áll, ezek adatbázisát és érvrendszerét is frissítettem. A disszertáció elemző részének a végére illesztett, az első változatban már korábban közölt esettanulmányban¹⁴ pedig már a 2000-es évek közepéig feltárt leleteket is bevonva vizsgálom az újvidéki vagy szabadkai táj középkori településeinek hagyatékát. Dolgozatomat összegzőként a leendő történeti-régészeti kutatások esélyeit taglaló fejezet zárja. Ez a rész egy osztrák tankönyvbe írott, lexikoncímű rövidségű munka¹⁵ hosszabb változata, amelyet 2014-ben írtam meg mintegy a címszó háttéranyagaként.

A dolgozatom előszavát egy mentalitástörténeti háttérű, de személyes feladattá vált megjegyzéssel szeretném zárni. A délvidéki/vajdasági térség középkori tárgyi emlékeivel való foglalatosságomat

negatív viszonyítási pontként évtizedek óta meghatározza az 1927-ben megfogalmazott, de a 20. század végén, illetve a 21. század elején is elevenen élő mondat. Évtizedek óta feladatomban tekintem cáfolni Szenteleky Kornélnak,¹⁶ a két világháború közötti vajdasági magyar irodalom megteremtőjének azon kijelentését, amely szerint „*Ezen a tepsed, művészetlen lapályon, nincs semmi, de semmi emlék, itt sohasem voltak ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok...*”¹⁷ Fontos e ponton felhívni a figyelmet arra, hogy ezen állásfoglalást egy íróember fogalmazta meg, az I. világháború utáni, a délvidéki magyarság számára egyértelműen frusztrációt hordozó, új politikai konstellációban, a magyar kultúra helyi, mondhatni, vajdasági arcultának keresése során. Miközben történeti berkekben már a 19. század utolsó harmadától evidens volt a Kárpát-medence déli harmadának a fontossága mind a népvándorlás, mind pedig – sőt különösképpen – a középkori Magyar Királyság évszázadaiban. E munkám legfontosabb célja régészeti érveket felvonultatni ezen történeti berkekben megszületett felismeréshez, amely szerint a középkori Magyarország déli része az ország leggazdagabb vidékei közé tartozott, és e gazdagság reflektálódott a településekben és szakrális emlékekben is.

E törekvés tükröződik a képanyag válogatásában is. Az illusztrációk sorát oly módon igyekeztem összeállítani, hogy az egyes fotók, rajzok egy sajátos keresztmetszetet nyújtsanak a vizsgált táj páratlan gazdagságú tárgyi és épített örökségéről. Így egy-egy adott ponton olyan képek is bekerültek a könyv táblaanyagába, amelyekre a szöveg csak röviden reflektál. Az ilyen illusztrációk településrégészeti jelentősége ugyanis csak kismértékű, esztétikai értékük viszont igen nagy. E pontokon az olyan – remé-

⁶ TAKÁCS 1997, 168–215.

⁷ TAKÁCS 2013, 641–666.

⁸ TAKÁCS 2010a, 1–67; TAKÁCS 2014a, 137–149; TAKÁCS 2019, 165–208.

⁹ TAKÁCS BECAP (megjelenés előtt).

¹⁰ TAKÁCS 1989.

¹¹ TAKÁCS 1993b, 31–60; TAKÁCS 1994f, 508.

¹² TAKÁCS, Titel (megjelenés előtt).

¹³ TAKÁCS 2020b, 591–604.

¹⁴ TAKÁCS 2002b, 45–79.

¹⁵ TAKÁCS 2017b, 116–119.

¹⁶ Személyéről lásd: N. N. 1994, 1954–1955.

¹⁷ SZENTELEKY 1963, 52.

nyeim szerint talán szintén előforduló – olvasókra igyekeztem elsősorban gondolni, akik a régészeti elemzések néhol száraz okfejtését már nem hajlandók követni, a szemet gyönyörködtető középkori hagyaték látványa azonban megragadhatja őket.

A bevezetés lezárásaként köszönetet szeretnék mondani azoknak, akik nélkül e könyv nem jött volna létre. Első helyen szüleimnek, akik felkeltették érdeklődésemet a középkor iránt, majd pedig bátyámnak, akivel igen sokszor beszélgettem és manapság is rendszeresen beszélgetek olyan kérdésekről, amelyek e könyvben szerepelnek. Köszönet illeti azt a három régészt – Nagy Sándort, Ricz Pétert és mindenekelőtt Szekeres Lászlót –, akik megmutatták, mi is a régészet, segítve abban, hogy a kora gyermekkorom óta mintegy vágyálomként megjelölt hivatást a középiskola elvégzése után tudatosan választhassam. E munkát azért kell Szekeres Lászlónak dedikálnom, mert jól tudom: korai halála megakadályozta, hogy ugyanebben a témában megírja saját összefoglalását. Köszönet illeti továbbá tanáraimat, közülük is első helyen a néhai Bóna István professzort, aki megtanított arra, pontosan mi is a középkor régészete, hogyan lehet elemezni az e körbe tartozó problémákat. Köszönet illeti továbbá mindazokat az idősebb vagy fiatalabb kollégákat, akikkel az elmúlt évtizedekben rövidebb-hosszabb

ideig együtt tudtam dolgozni. Lehetetlenség volna mindannyiukat felsorolnom, így itt csak Bálint Csanádot, Benkő Eleket, Jankovich-Bésán Dénest, Kovács Lászlót, Langó Pétert, Szentpéteri Józsefet, Tomka Pétert és Vida Tivadart emelném ki, ábécésorrendben. Köszönet illeti végezetül mindazokat, akik e könyv összeállítását, szerkesztését és megjelenítését segítették: a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének munkatársait és vezetőit, személy szerint Major Balázst, valamint a kötet szerkesztését magára vállaló Langó Pétert. Köszönet illeti olvasószerkesztőmet, Jutai Pétert és Marsi Mónikát, a bibliográfia átnézését és szerkesztését magára vállaló Harangi Flóriánt, Jancsik Balázst és dr. Türk Attilát továbbá, Varga Erzsébet grafikust és a Martin Opitz Kiadó kicsiny, de lelkes csapatát, első helyen is Bertók Krisztinát. A könyv ilyen formátumú megjelenése e kis csapat lelkesedését és hozzáértését dicséri. Miközben azt is tudom: a szöveg esetleges hibái és pontatlanságai mögött csakis saját ismereteim hiánya vagy odafigyelésem nem kellő mértéke áll.

Érd, 2020 karácsonyán

Takács Miklós

II. BEVEZETÉS

1. A TELEPÜLÉSRÉGÉSZET FOGALMÁRÓL

Munkámat néhány olyan gondolat kifejtésével szeretném bevezetni, amelyek mintegy kijelölik az elemzés kereteit. Így itt, a bevezetés elején érdemes tisztázni az alább ismertető vizsgáldásaim módját, térbeli, illetve időbeli határait. Kiindulópontként szolgáljon a címben is rögzített tény: dolgozatomban a Kárpát-medence déli részének a középkori, azaz az 5–16. századi településrégészetét elemzem.

A címmagyarázat első elemeként a településrégészet fogalmáról és tartalmáról kell szólnom. A szakmai fogalomtár elég nagy hányadához hasonlóan a magyar nyelven *településrégészet* nevet viselő tudományterület is egy német nyelvű fogalom, a *Siedlungsarchäologie* fordítása, pontosan utalva arra, hogy a régészet ezen ága a német nyelvterület régészeti kutatásaiban alakult ki.¹⁸ A kifejezés a régészetnek azon ágát jelöli, amelynek célja az emberi megtelepedés különböző, múltbeli formáinak régészeti eszközökkel történő vizsgálata a lakóhelytől az egyes települések szerkezetén át egészen a településhálózatokig, illetve a különböző szintű és jellegű (köz)hatalom gyakorlásának a települések sajátágaiban visszatükröződő aspektusáig. A településrégészet „hatókörének” ilyen kijelölése elég nagy mértékben eltér attól a „klasszikusnak” számító meghatározástól, amelyet tudományterületünkéről Herbert Jankuhn 1977-ben megfogalmazott. Jankuhn szerint: „*Manapság a településrégészetet egy olyan kutatási irányként fogjuk fel, amely régészetileg megfogható és értelmezhető forrásanyag alapján elemez települési problémákat anélkül, hogy figyelembe venné az eredetmeghatározási és*

az etnikai aspektusokat.”¹⁹ Jankuhn meghatározásának a gyengéje, hogy a még feldolgozatlan II. világháború miatti és a német nép benne játszott negatív szerepéből fakadó felelősségérzetét vetíti ki a tudományterület egészére, így az egész tudományterület alapvető paradigmájává emeli Gustav Kossina munkásságának²⁰ vitatható részét. Mégpedig azt, hogy Kossina egyoldalúan túlhangsúlyozva a germánok településképf-formáló szerepét mintegy segítette a náci ideológia térhódítását a német régészetben. Értekezésem kereteit szétfeszítené a településrégészet mibenlétét és elemzési módszereit megfogalmazó további definíciók²¹ mégoly vázlatos ismertetése. Egyetlen kivételként arra szeretnék utalni, hogy az alábbiakban ismertető meghatározásom lényegesen eltér az adott tudományterület leegyszerűsítő értelmezésétől. Ez utóbbi – sajnálatos módon elterjedt – álláspont szerint a településrégészet az egykori házak-falvak maradványainak régészeti feltárása. E szűkmarkú definíció cáfolata érdekében elegendő arra utalni, hogy a temetők alapján is elemezhető településrégészeti problémák, különösen, ha az egyes tárgyak vagy rítusok elterjedését vizsgáljuk településrégész szemmel.²² Ki kell továbbá emelni, hogy a településrégészet a régészetnek egy viszonylag fiatal, bár így is évszázados múltra visszatekintő ága, amelyet az úgynevezett funerális régészetnél kevésbé fontosként szokás elkönyvelni. Különösen jellemző e megközelítés a német nyelvterület – egyébiránt irigylésre méltóan magas szinten folyó – népvándorlás kori régészeti kutatásaira. E tétel cáfolata érdekében egy sajátos paradoxonra kell utalnom. Mivel végső soron nem lehet kétséges az,

¹⁸ STEUER 2005, 319–323.

¹⁹ „Heute begreift man unter Siedlungsarchäologie eine Forschungsrichtung, die sich bemüht, auf der Grundlage archäologischer faßbaren und deutbaren Quellenmaterials Siedlungsprobleme und diese zunächst ohne Berücksichtigung stammeskundlichen oder ethnischen Aspekte zu studieren.” (JANKUHN 1977, 6.)

²⁰ BRATHER 2001, 263–267.

²¹ Lásd például az alábbi meghatározást: The study of the internal structure, arrangement, distribution, and relationships of ancient settlements in the context of their environmental setting and landscape position. Concise Oxford Dictionary of Archaeology, ed.: T. Darvill, 2008.

²² Ennek klasszikus példái a magyar kutatásban a Bóna István által összeállított lelőhely-elterjedési térképek, pl. BÓNA 1991, 91, illetve 101. oldalon levő számozatlan térkép.

hogy a temetők a korai középkorban is a települések részei voltak, nem a sírok-temetők feltárásának és elemzésének kellene elsőbbséget élveznie a településrégészettel szemben, hanem éppen fordítva, az úgynevezett funerális régészetet kellene a településrégészet egy sajátos és önállósodott leágazásának tekinteni.

Felfogásom szerint a településrégészet kutatási területén nem kevesebb mint öt, Jankuhn meghatározásával csak részben egyeztethető fő kérdéscsoportot kell elemezni. Ezek:

1. A feltárt lelőhelyek egyes jelenségek szerinti, illetve a kibontott terület egészére kiterjedő vizsgálata és rekonstrukciója.
2. A feltárt települések környezetének vizsgálata és rekonstrukciója, különös tekintettel a település(ek) határának nagyságára és művelési módjára.
3. A gazdálkodási mód és e kérdéscsoport vizsgálata által az életmód rekonstrukciója.
4. Egyes anyagi kultúrák elterjedési területének, illetve egyes politikai képletek kiterjedésének rekonstrukciója.

2. AZ ELEMZÉS FÖLDRAJZI HATÁRAI

A vizsgált térség földrajzi szempontból könnyen lehatárolhatónak tűnik, legalábbis első megközelítésben. A Kárpát-medence, e földrajzi fogalom 18. századi megalkotása óta,²³ délről a Száva és Duna folyó vonalával határos, délkeletről és keletről az Almás-hegység, illetve a Retyezát-hegycsoport más hegyei, északkeletről pedig a Kárpátokból kilépő Maros folyó határolja. Északról, a Duna–Tisza közén a Maros vonalának a nyugati meghosszabbítása, tehát a Szeged–Baja vonal jelöli ki a szélét. A Dunától nyugatra a vizsgált tájegység a Mecsek vonaláig tart, sőt még az ettől nyugatra elterülő Somogy, illetve Zala megye déli része is bizonyos mértékig beletartozhat e földrajzi fogalomba. Ettől délre a Dráva és a Száva folyó közén a Kárpát-medence déli harmada kiterjed a mai Szlavóniára, egészen a Kolpa/Kupa folyó torkolatának a vonaláig. A földrajzi fogalmak többségéhez hasonlóan, a Kárpát-medence déli szélének

5. A településeket lakó népesség etnikai azonosítása, ahol e kérdés felvetése értelmesebbnek tűnik.

Összefoglalva: *A középkori településrégészet egy olyan tudományterület, amely egy-egy lelőhely, illetve kisebb vagy nagyobb területi egység középkori településtörténetének régészeti alapú, de komplex, tehát az összes lehetséges forrást felhasználó elemzése. Mikroszinten e tudományterület az egyes települések időrendjének és funkciójának értelmezését jelenti. Ezt azonban – mintegy az elemzés középső szintjeként – ki kell hogy egészítse a település egészének a vizsgálata, valamint a település szűkebb, illetve tágabb környezetének rekonstrukciója. Makroszinten pedig a középkori településrégészet egy-egy régió vagy egy-egy középkori ország települési viszonyainak rekonstrukcióját kell hogy jelentse. Közép-, illetve makroszinten az elemzésnek az ásatások értelmezése mellett a nem invazív adatfelvételek alkalmazását kell jelentenie. Mindhárom elemzési szinten alapvető fontosságú az archaeometriai eredmények minél szélesebb körű bevonása. A középkori településrégészet nem zárkozhat el az etnikai kérdések felvetésétől, illetve értelmezésétől sem.*

határai sem húzhatók meg teljes pontossággal. Így joggal vehető fel, hogy a Száva déli partjai mentén húzódó keskenyebb-szélesebb síkvidék is a Kárpát-medencéhez lenne sorolandó. Miközben az így behatárolt tájegység északnyugati szélét: Baranyát, és még sokkal inkább Somogyot és Zalát már nem „délvidéki”, hanem sokkal inkább dél-dunántúli, sőt délpannon kontextusban szokás számontartani. Ez utóbbi elkülönítésről azonban meg kell jegyezni, hogy joggal feltételezhetően csak az újkorban alakult ki. Mert a három megye a középkorban – vagy legalábbis a 15–16. században – minden bizonnyal beletartozott a *Partes inferiores*ként számontartott tájegységbe.²⁴ Dolgozatomban a Bácska, Bánság, Szerémség, illetve Szlavónia régészeti leleteire fogok elsősorban figyelni, de adott esetekben dél-dunántúli leletekre is igyekszem reflektálni az érvelés teljessé tétele érdekében.

²³ N. N. 1914, 294–302.

²⁴ A *Partes inferiores* fogalmáról lásd ROKAY 1969, 89–90.

Vizsgálatom tehát – ha a kutatási területet a jelen politikai-földrajzi beosztás alapján írom le – négy mai állam területére terjed ki. Ezek: a mai Szerbia északi, vajdasági része, Románia délnyugati széle,

Horvátország északkeleti harmada, és – végül, de egyáltalán nem utolsósorban – az 1918 után meghúzott államhatár magyar oldalának déli sávja, azaz Pécs, Baja és Szeged körzete.

3. AZ ELEMZETT TÁJEGYSÉG NEVÉRŐL – RÖVIDEN

A területi kiterjedés tisztázása után nem kerülhetem meg, hogy az alábbiakban vizsgált tájegység megnevezéséről szóljak pár szót. Téves az a megközelítés, amely a Délvidék fogalmának a megszületését a 20. századhoz, pontosabban a trianoni szerződés utáni időkhöz igyekszik kötni. E fogalom ugyanis az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején állandósult a magyar köznyelvben.²⁵ Mintegy azon kisháború helyszínének rögzítésére, amelyet a magyar forradalmi kormányzat az ellene fellázadt szerbekkel vívott 1848 májusától. A magyarral párhuzamos folyamatok játszódtak le a szerb nyelvben is, ahol ugyanezekben az időkben állandósult a *Srpska Vojvodina*, illetve rövidebb formájában a *Vojvodina* tájnév, a szerb felkelés céljait mintegy egyetlen megnevezésbe sűrítve.²⁶ Az 1918 novemberében lezajlott impériumváltás utáni éveknek így nem a Délvidék, hanem a *Vojvodina* magyar fordítása, a *Vajdaság* megnevezés elterjesztése köszönhető. Használata 1941 és 1944 között – a régió világháborús történetének megfelelően – erősen visszaszorult, hogy 1945, az újabb impériumváltás után ez utóbbi váljék a „politikailag korrekt” megnevezéssé. Így az utóbbi évtizedekben ez terjedt – a sajtó és az oktatás révén – nemcsak az egykori Jugoszlávia területén élő magyarok körében, hanem Magyarországon, valamint a többi utódállam magyarlakta területein is.

Az 1990-es rendszerváltás után a Délvidék fogalmának korlátozott újjáéledése tapasztalható, előbb Magyarországon, majd a helyi, azaz a vajdasági/délvidéki magyarság körében is. Jelenleg, az új évezred második évtizedében, e megnevezések használatában a legteljesebb nyelvi káosz uralkodik. Helyi szinten nézve: azonos személyek – érdemes azonnal hozzátenni: anyanyelvi nyelvhasználók – párhuzamosan használják mindkettőt, sőt szinonimaként váltogatják a két fogalmat, különösen a magyar többségű településeken, mikrorégiókban. Ezt erősíti a helyi írott sajtó is, hiszen a térség vezető magyar nyelvű napilapjában, a *Magyar szóban* is mindkét fogalom előfordul, gyakran egyetlen újságcikken belül. Meg kell jegyezni, hogy a két fogalom párhuzamos használata a Bácskából, Bánságból és a Szerémségből álló, és jelenleg már inkább csak papíron létező Vajdaság Autonóm Tartományra vonatkoztatott használata nem egészen pontos, különösen, ha a késő középkori előzményt is figyelembe vesszük. A Zsigmond-kor óta adatolható²⁷ *Partes inferiores* – amint erre már fentebb utaltam – ugyanis jóval nagyobb kiterjedéssel rendelkezett, mint mai utóda. Hiszen e fogalomba a középkorban még olyan tájegységeket is beleértettek, amelyek vagy a Dunántúlon terültek el, vagy pedig nem is Magyarországhoz, hanem egy melléktartományához, Szlavóniához tartoztak.²⁸

4. AZ ELEMZETT TERÜLET TERMÉSZETFÖLDRAJZI SAJÁTSÁGAIRÓL – RÖVIDEN

Egy településrégészeti elemzésnek kötelezően tartalmaznia kell az adott terület rövid földrajzi leírását. A Kárpát-medence déli részében két körülmény is segíti egy ilyen összefoglalás összeállítását. Első helyen az, hogy a vizsgált térség egyes részeit birtokló összes modern államban készültek földrajzi

leírások a vonatkozó régiókról, második helyen pedig az, hogy e leírások adatainak túlnyomó többsége jól egyeztethető egymással.

Első helyen az éghajlatról kell szólni, röviden, a legfontosabb eredményekre koncentrálni. Egy részletesebb áttekintés szétfeszítené dolgozatom szer-

²⁵ N. N. Délvidék, 574; KÓSA–FILEP 1983.

²⁶ Az *in statunascendi* helynevet igyekezett a szerb köztudatban terjeszteni és egyben értelmezni: STOJAČKOVIĆ 1849.

²⁷ ROKAY 1969, 89–90, 104–107; SZAKÁLY 1986b, 11–57.

²⁸ Szlavónia fogalmához magyar nyelven lásd: GYÖRFFY 1970, 223–241; GYÖRFFY 1971, 295–313; KRISTÓ 1979, 84–86; TAKÁCS–ROKAI 1994b, 650–652.

kezeti kereteit, sőt egy ilyen összeállítást szakmai kompetenciáim hiányának okán sem tudnék megfogalmazni. A részletes szakirodalmi áttekintés helyett így csak néhány tényt emelnék ki. Első helyen azt, hogy az utóbbi évtizedekben a történeti klimatológia szerencsésen elmozdult a deskriptív, sok esetben romantikus alapállású leírások megfogalmazásának irányából a természettudományos módszerekkel keltezett geológiai mintasorokból, illetve – ami a régészet szempontjából különösen fontos – a településrégészeti feltárások során gyűjtött talajmintákból nyert pollenek elemzése és értékelése irányába. Magyarországon e fordulat megtétele Sümegi Pálhoz és kutatócsoportjához köthető, így az alábbiakban az ő munkáinak²⁹ a legfontosabb megállapításait fogom röviden ismertetni. Külön kiemelve, hogy megállapításai – szerencsés módon – összecsengenek a legújabb szerbiai terepidomevolúciós elemzésekkel.³⁰

A régészeti kutatás számára is irányadó kell hogy legyen azon megállapítás, amely szerint a Kárpát-medencére a teljes holocén idején (azaz a geológiai jelenkorban, amely kb. 12 000 évvel ezelőtt kezdődött), sőt manapság is nagyfokú mozaikosság a jellemző, mind nagyobb, mind kisebb léptékben. Ennek következtében a Kárpát-medence klimatológiai sajátosságai jelentősen eltérnek az Északnyugat-Európában tapasztaltaktól, tehát az ott felállított elméletek a mi nagytájunk esetében csak korlátozott érvénnyel bírhatnak. Így csak a legnagyobb léptékű átalakulást érdemes itt rögzíteni, e folyamatot viszont nagy hangsúllyal kell említeni. Egyértelműen téves az a hosszú időn át vallott elképzelés, amely szerint az éghajlat a holocén idején állandónak lenne tekintendő. Joggal feltételezhető, hogy a Krisztus előtti időkben megindult és a római

kor éghajlatát is jellemző szubatlantiai fázis meghatározhatta a népvándorlás korának éghajlatát is.³¹ Ez egy összességében hidegebb éghajlatú periódus lehetett. A fordulat a 8. század végén állhatott be, feltehetően nem egyik évről a másikra. A 8. század vége és a 13-14. század fordulója közötti időszakban volt a középkori kis éghajlati optimum. E periódusra összességében enyhe klíma volt jellemző.³² Egy kis kitérő árán érdemes megemlíteni azt a szerencsés körülményt, hogy a klimatológiai kutatások ezen eredményei hamar bekerültek a magyarországi történeti és régészeti elemzésekbe. Az azonban már kevésbé bizonyult szerencsésnek, hogy a 8. század végén lezajló klímaátalakulás tényére olyan nagy ívű, de végső soron igazolhatatlan feltevések is ráépültek, mint például a Kárpát-medence központi részeinek a 9. századi elnéptelenedését klimatológiai okok alapján vizionáló elgondolás.³³

Áttérve a természetföldrajzra: a Kárpát-medence déli harmadának természetföldrajzi sajátosságairól csak úgy alkothatunk pontosabb képet, ha e nagytájat négy kisebb régióra: a Bácskára, a Bánságra, a Szerémségre és Szlavóniára bontva vizsgáljuk. Érdemes azonnal kiemelni: a négy régiót természetföldrajzi sajátosságaik két csoportra osztják, oly módon, hogy a Duna vonala képezi a két kéttagú csoport határát. Míg ugyanis a Bácska és a Bánság alföldi régió, a Nagyalföld déli harmada, addig a Szerémség és Szlavónia már Pannónia mint természetföldrajzi nagytáj két fontos eleme.

A Bácska,³⁴ azaz a Kárpát-medence déli harmada négy természetföldrajzi egységből áll manapság is és a történeti korokban is.³⁵ E négy régió pedig természetesen több további kisebb részre, alrégióra oszlik. A Bácska északi széle a Duna–Tisza közti homokhátság déli pereme. E kistáj talán legfonto-

²⁹ E munkásságnak egyetlen egy, emblemikus pontjára szeretnék utalni: JAKAB–SÜMEGI–MAGYARI 2004, 181–212.

³⁰ PETROVIĆ–ČALIĆ et al. 2012, 345–376.

³¹ Ismereteim szerint Magyarországon először Balogh Csilla alkalmazta az avar kor régészetében ezen éghajlati rekonstrukció eredményeit 2013-ban megírt PhD-dolgozatában: BALOGH 2013, 25.

³² A 9. századtól a 13–14. század fordulójáig tartó nagytérségi felmelegedésről lásd LAMB 1982, 163.

³³ ZÓLYOMI–GYÖRFFY 1996, 899–918; GYÖRFFY 1997, 327. Sajnálatos körülmény, hogy e gondolatmenet mindkét megfogalmazásában olyan tudomány-népszerűsítő fórumokon jelent meg, ahol nem jutott hely tételes alátámasztására.

³⁴ SCHWALM é. n., 1–18; MEZŐSI 2011, 16–19. A földrajzi leírások adatait felhasználja a 10–11. századi temetők régészeti anyagának az értékeléséhez: RÉVÉSZ 2018, 474–477. A terület jellemzése a szerb földrajzi szakirodalomban: BUKUROV 1978, 9–65.

³⁵ A vizsgált térség kiterjedéséről, illetve belső tagolásáról lásd: SCHWALM é. n., 1–18; BUKUROV 1978, 9–23; Bácska Árpád-kori, természetföldrajzi képét rekonstruálta: GYÖRFFY 1963–1998, I. 201–202; e munkát kivonatolta: BLAZOVICH 1994, 75. A néprajzi vonatkozások összefoglalása: KÓSA 1975, 59–61. E kategóriákat használta elemzéseiben a vajdasági földrajztudomány egyik legnagyobb alakja is: BUKUROV 1978.

sabb jellemzője volt a futóhomok, amelyet csak az újkorban sikerült megkötni. Bácska nyugati, déli és keleti szélén, a Duna, illetve a Tisza partjai mentén egy sor kisebb-nagyobb ártér található. Baja és Palona (Plavna, Szerbia) között ezen ártér különösen széles, mert itt a folyam egy-egy mellékága az ún. Vajas, illetve Mosztonga folyik, a Duna fő sodorvonalától mintegy 15–20 kilométer távolságra. Bácska és középső része egy löszplató, a Telecskai-dombok, illetve másik nevén Telecskai-dombság. A Bácskai-löszplató nem sík, mert számos mély patakmeder (pl. Bács-ér/Krivaja, Csík-ér stb.) tagolja. Ezek olyan mély medrek, amelyeket a földrajztudósok a Dunántúli-középhegységben eredő folyók nyomaként értelmeztek,³⁶ amelyek – átfolyva a Duna–Tisza közén – a Dél-Tisza-völgy süllyedékébe ömlöttek, létrehozva a Bácskai-síkvidék hordalékkúpjának alapját. A régió déli harmada síkvidék, amelynek csak a délkeleti szélén emelkedik ki a Titeli-löszplató. A Ferenc-, vagy másik nevén Nagy-csatorna elkészülte (1802) előtt³⁷ a Telecskai-dombság déli szélén kisebb-nagyobb tavak, áradmányos területek, folyócskák sorakoztak. E vízfelületek utánpótlását a történelmi időkben a Duna áradásai szolgáltatták, és e vizek többsége délkeleti irányba folyt, a Tiszába. A Bácskának e déli sávja a felhalmozott hordalékanyag miatt válhatott oly termékennyé, a hordalékanyag-felhalmozódás eredményezte az emblemikus fogalommá vált, gazdag bácskai feketeföldet. A Bácskát keletről a Tisza ártere zárja. A Tisza rendszeres áradásai e mikrorégióban a fentebb már utalt dunai ártérhez hasonlatosan gazdag élővilágot és valamivel keskenyebb, de semmivel sem kevésbé változatos vizes élőhelyek sorát hozták létre.

Előző megjegyzésünkkel már át is tértünk a növénytakaróra. A növénytakaró-rekonstrukciók az utóbbi évtizedekben egyre megbízhatóbbá váltak, nem kis mértékben annak következtében, hogy megtörtént számos, a régészeti ásatásokon, illetve talajfúrások során összegyűjtött talajminta archeobotanikai vizsgálata.³⁸ Ezen eredmények alapján állítható,

hogy a homokhátság és a Telecskai-löszplató természetes növénytakarója az erdős sztyepp lehetett, az ártereket pedig galériaerdők boríthatták. Mindkét régió belül kialakulhatott egyfajta mozaikosodás, olyan mikrorégiók, amelyek jellegzetességei kisebb vagy nagyobb mértékben eltértek regionális környezetüktől. Ilyenek lehetnek például az időszakosan kiszáradó szikes tavak és szűkebb környezetük.

A Bácskához keletről a Bácság³⁹ csatlakozik. Egy olyan természetföldrajzi régió, amelyet három oldalról folyók határolnak: északról a Maros, nyugatról a Tisza, délről a Duna. Csak a keleti szélén jelentik hegyek, a Déli-Kárpátok vonulatai a határát. A teljesen síkság jellegű Bácskával ellentétben a Bácság jóval változatosabb a keleti részén húzódó hegyek miatt. A Bácság nyugati lezárását alkotó Tisza folyó nemcsak határvonal, hanem egyben összekötő kapocs is. A folyó nyugati, bácskai partjai mentén húzódó áradmányos területekhez hasonló vizes élőhelyek a keleti, bácsági oldalon is kialakultak. A folyók szerepét nem lehet túlhangsúlyozni a Bácság természetföldrajzi leírása során. A Bácság területe ugyanis nagymértékben vízjárta föld, és a vad-, illetve pangó vizek száma és kiterjedése hatványozottan megnő, ha az adott régió folyamszabályozási munkálatok előtti, tehát a 18. századnál régebbi állapotát vesszük alapul. A régió vízgazdagságát hét kis vagy közepes nagyságú folyója adja: az Aranka, a Béga (helyi magyar kiejtéssel: Bega), a Temes, a Berzava, a Krassó, a Néra és a Cserna. A bácsági régió geológiai alapját a megsüllyedt és összetöredezett Torontál-temesi löszsík alkotja. Erre rakódtak rá a különböző folyók által összehordott homokhátságok, illetve -kúpok. A térformák számát gazdagítják továbbá az egyes folyók keskenyebb-szélesebb völgytalpai, illetve árterületei, lassú folyású tavai, morotvái, parti dűnéi, övzatonyi, mocsarai, lápjai. A Déli-Kárpátok csapadékvizeit levezető folyók oly bőségben szállították e régióba a csapadékvizet, hogy számos helyen alakultak ki tavak – a legnagyobb ilyen, többé-kevésbé összefüggő vízfelületeket kialakító láp Nagybecskerek (Zrenjanin, Szerbia)

³⁶ DÖVÉNYI 2010. Idézi e forrást RÉVÉSZ 2018, 522, 1953. jegyzet.

³⁷ A csatornáról lásd: N. N. 1913, 420–421.

³⁸ Lásd pl. JAKAB–SÜMEGI–MAGYARI 2004, 181–212.

³⁹ KÓKAI 2010. A földrajzi leírások adatait felhasználja a 10–11. századi temetők régészeti anyagának értékeléséhez: RÉVÉSZ 2018, 137–138. A terület jellemzése a szerb földrajzi szakirodalomban: BUKUROV 1978, 67–103.

és Temesvár (Timișoara, Románia) között húzódott. A Bánság ártéri síkságait (Marosszög, Aranka-sík, Pancsovai-ártér stb.) a vízszabályozás előtt a mocsaras, lápos térszínből olykor csak néhány méterrel kiemelkedő ármentes térszínnek jelentették. A nagyobb löszteraszszigeteken, löszös hátakon pedig homokpuszták is kialakulhattak: a legnagyobb ilyen a Bánság déli részén húzódó a Delibláti-homokpuszta. Az ilyen homokpuszták azonban inkább csupán kivételek a változatos morfológiai formakincsükkel gazdagon tagolt Bánság síksági jellegű tájain. A bánsági táj talán legszembeütőbb jellegzetessége nem e homokhátságok megléte, hanem a kis esésű, de időszakosan igen nagy vízhozamú folyók eróziós, partépítő-partromboló tevékenysége. E körülmény magyarázza a folyamszabályozás drasztikus lépéseit – vagyis, hogy miért található az egyes kisebb, de adott esetekben akár nagyobb bánsági folyóknak is egészen máshol a medre a 19–20. században, mint a nagy vízszabályozás előtti időkben. A talán legismertebb példa: a Béga, illetve a Temes folyónak megásott új, szabályozott meder. A Bánság gazdag vízrajzának egy további sajátos eleme a tájegység északnyugati sarka: a Maros–Tisza–Aranka háromszög. Az Aranka nevű, ma már csekély vízhozamú folyócska tulajdonképpen a Maros egyik oldalága, amely magából a folyamból Nagyszentmiklósnál (Sânnicolau Mare, Románia) szakad ki. Az Aranka jelentőségét pedig talán az szemlélteti a legjobban, hogy az a 18. században még – egyes források szerint – hajózható volt.⁴⁰

A növénytakaró vonatkozásában a Bánság a történeti korokban sok tekintetben hasonlíthatott a Bácskához, sőt jóval változatosabb lehetett annál – amint ez már a feltártság, azaz a botanikai adatok gyűjtésének és értékelésének jelenlegi szintjén is állítható.⁴¹ A széttöredezett Torontál-temesi lösz-

sík egyes darabjaira nagyban és egészben a ligetes sztyeppe növénytakarója lehetett jellemző. A folyó-, illetve állóvizek partjai mentén galériaerdők nőhettek, de – amint már erre fentebb is utaltam – a Bánságban van homokpuszta is. E mikrorégiókban szélsőségesen száraz élőhelyek alakulhattak ki humuszos homoktalajjal, rajtuk a homoki sztyepprétekre jellemző növénytakaróval.

A Bácska déli, a Bánát délnyugati szomszédságában terül el a Szerémség. Északról és keletről a Duna, délről a Száva határolja, nyugati határa viszont bizonytalan, mert két helyen is meghúzható.⁴² A két határvonal dilemmája régi, visszavezethető a középkorig. Azaz, bár a középkori Szerém vármegye nyugati irányban a Cserög–Nagyolaszi–Szávaszentdemeter (újkori nevükön Čerević–Mandelos–Sremska Mitrovica) vonalában zárult,⁴³ de a Szerémség területéhez mégis gyakran hozzászámították a vele nyugatról határos Valkó vármegyét.⁴⁴ A két megyét együtt tekintették a „szerémi szigetnek”.⁴⁵ A megye ilyen, kettős lehatárolása – joggal sejtethetően – azzal magyarázható, hogy míg a Cserög–Nagyolaszi–Szávaszentdemeter vonal természetföldrajzi szempontból nem jelent határt, addig Valkó megyét nyugatról egy sajátos vízi határ zárja le. E mikrorégióban folyik két, a Dunánál vagy a Szávánál kisebb, de időszakosan bővizűvé duzzadó folyó: a Baza és a Valkó (újkori nevükön Bosut, illetve Vuka). A két kis folyó közötti, alig néhány tucat kilométer széles területsávban pedig a történeti időkben az ún. Palacsá-mocsár terült el, amelyet csak a 19. században sikerült lecsapolni.⁴⁶ E sajátos vízrajz a középkori ember számára egyáltalán nem volt titok. Elegendő e helyen két olyan forráshelyre hivatkozni, amelyek e sajátos vízrajzi helyzetre utalnak: a 6. század végén, pontosabban 579-ben, a Szerém-

⁴⁰ Ezen állítást tartalmazza Fuchs Mihály azon levele, amelyet Pesty Frigyes 1863-ban összeállított kérdőívére, válaszként küldött. A Fuchs Mihály levelét újraközölő tanulmányok bibliográfiáját a jelen dolgozat írója állította össze: TAKÁCS 1993b, 58–59.

⁴¹ KÓKAI 2010.

⁴² Érdemes megjegyezni: a jelen korban is: BUKUROV 1978, 106.

⁴³ Mintegy óvatosan megkerüli e tény rögzítését Csánki Dezső, aki Szerém vármegyéről összefoglalóan értekezve azt mondja, hogy azt nyugatról Valkó vármegye határolja, de a két megye határvonalát nem adja meg. Az egyes települések számbavételénél azonban már nem kétséges, hogy Csánki a Cserög–Nagyolaszi vonalban gondolkodott: CSÁNKI 1890–1913, II. 228–261. Nagy alaposággal elemezte e határ kialakulását az úgynevezett sirmiumi per kapcsán GYÖRFFY 1952–1953, II. 92–94.

⁴⁴ Valkó vármegyéről lásd: Csánki 1890–1913, II. 262–268 (A megye általános leírása).

⁴⁵ E fogalom természetföldrajzi magyarázatához lásd: GERE 2000, 337–382.

⁴⁶ FÉNYES 1842, 15. Az újabb szakirodalomból lásd az alábbi munkát, amely a Palacsá-mocsárról nemcsak a névtani anyagot gyűjtötte össze, hanem e mocsár kora újkori történetének néhány fontos adatát is: BÓNA 1974, 59–60; FÉNYES 1842, 15.

ség szerémi szigetként szerepel a bizánci forrásokban.⁴⁷ A 16. században pedig Oláh Miklós írta le pontosan e tájegység folyóközi fekvését, azon munkájában, amelyet Magyarország első földrajzi leírásaként szokás számontartani.⁴⁸

A Szerémség természetföldrajzi szempontból nagyon változatos terület. Keleti felének a domináns tájszervező tényezője a Fruska Gora – vagy másik, az ezredforduló óta terjesztett nevén Tarcál-hegység⁴⁹ – egy alacsony, de kelet–nyugati irányban hosszan elnyúló hegy. Északon a Fruska Gora szinte a Duna partjáig nyúlik, csak egy-két helyen hagyva kicsit szélesebb sík területet, illetve patakok és erek által kialakított, merőleges irányban fekvő völgyeket. A Fruska Gora déli szélén egy széles síkság nyílik, amelyet a Száva folyó inkább kettéssel, mint lezár. Nyugati irányban a Fruska Gora ellaposodik, így nem könnyű nyugati szélét meghatározni. A térség tájföldrajzát elemző kutatók nagy hányada még Újlak térségét is a Fruska Gorához számolja.⁵⁰ Az ettől nyugatra elterülő mikrorégió, a Nyugat-Szerémség is síkság, amelyet a térség folyói töltöttek fel homok-, illetve löszhátakkal. A két nagyobb folyó, a Baza és a Valkó partjai mentén – amint ezt már fentebb is kiemelttem – áradmányos területek sora húzódik, mikroregionális szinten eltérő szélességben.

A Szerémség növénytakarója is nagyon változatos lehetett a történeti korokban. Az árterek szélein galériaerdők nőhettek, a dél-szerémségi síkságnak pedig a ligetes sztyeppre jellemző vagy ahhoz hasonlatos növénytakaróval kellett rendelkeznie, míg a Fruska Gora lankáit lombhullató erdők boríthatták.⁵¹ A szakirodalomban számos utalást találni arra, hogy a szerémségi dombokon a római korban létesült szőlőskertek bizonyára visszaerdősültek.⁵² Ez

olyan feltételezés, amelyet akkor is reálisnak tarthatunk, ha egyelőre még nincs elégséges – és ami legalább ennyire fontos: jól keltezett – botanikai minta ennek biztos igazolásához.

Szlavónia is változatos térformákkal rendelkező tájegység.⁵³ Az északi és a déli szélén futó Dráva, illetve Száva partjai mentén áradmányos területek sokasága található, középső részén viszont domboságok, illetve néhány alacsonyabb hegy sorakozik. E domboságok, illetve hegyek teszik Szlavóniát a magyarországi Dunántúlhoz hasonlatossá. A szlavóniai tájon a hegyek magassága nyugati irányban növekszik. Így a szlavóniai tájegység keleti részének a legnagyobb hegye a Papuk, a Fruska Gorával nagyjából azonos magasságú. Tehát jóval alacsonyabb, mint a tájegység nyugati szélén álló Zágrábi-hegység, vagy másik nevén Medvednica (középkori magyar nevén Medve-hegy), amelynek csúcsa, a Sljeme az ezer méteres magasságot is meghaladja. Szlavónia – és egyben a kontinentális Horvátország – északnyugati szélé már az Alpok előterének tekinthető, több további közép magas hegyvel. Ezek a Bilogora (középkori magyar nevén Bilo-hegy), a Kalnik (középkori magyar nevén Kemléki-hegység) stb.

Szlavónia növénytakarójának van egy olyan emblemikus eleme, a szlavón tölgy, amelyre sok történeti forrásban utalnak, különösen az újkorban és helyi szinten.⁵⁴ E tölgyfaj természetesen nem magányos fafajta volt, hanem olyan növénytársulás része, amely a folyók melletti ártereket népesítette be. Szlavónia síksági tájainak növénytakarója – joggal feltételezhetően – a ligetes sztyepp növénytakarójához lehetett hasonló, a hegyeket pedig – szintén joggal sejthetően – lombhullató erdők boríthatták, völgyeikben legeltetésre alkalmas tisztásokkal.

⁴⁷ GRAČANIN 2009, 13–14, 39. jegyzet.

⁴⁸ SZIGETHY 2003, 9. fejezet.

⁴⁹ E hegy sajátosságairól lásd: MÉSZÁROS–MARKOVIĆ et al. 2004, 148–157.

⁵⁰ MÉSZÁROS–MARKOVIĆ et al. 2004, 154, 3. ábra.

⁵¹ BUKUROV 1978, 113–114.

⁵² A szerémségi borászat kutatása sajnos még mindig nem tudta meghaladni azt a 18. századi leírásokra visszavezethető (túlzott?) optimizmust, amely a helyi borászat kezdeteit a római korhoz és ezen belül egészen konkrétan Probus császárhoz köti, és töretlen fennmaradásával számol, mind a népvándorlás idején, mind pedig a török korban. Az (indokolatlanul?) optimista kijelentéseket csak archeobotanikai vizsgálatok sorával lehet majd alátámasztani vagy cáfolni, ilyenek azonban ismereteim szerint még nem történtek meg. A szerémségi szőlőművelésről szóló szakirodalmi adatokat idézi, pozitív felhanggal: LAZIĆ 1982, 67–68; valamint: BRIZA–BURIĆ et al. 1976, 9, ellene érvel: RAPAICS 1940, 62–66. Lásd még: TAKÁCS 1989, 69, 301. jegyzet.

⁵³ BIONDICH 2005, 413–415; ĐIDARA 1994, 64; BLAGOJEVIĆ 2008, 1150–1152.

⁵⁴ GRAČANIN–PIŠK 2015, 16; BILIĆ 2015, 12.

5. AZ ESEMÉNYTÖRTÉNETI SAROKPONTOK SZEREPE A KÖZÉPKORRÉGÉSZETI ELEMZÉSEKBEN

Dolgozatom e pontján több, az időrendhez kapcsolódó, átfogó kérdésre kell kitérnem. Első helyen arra, hogy vajon a középkori lelőhelyeket elemző településrégésznek figyelembe szabad, lehet vagy kell-e vennie az adott helyszín politikátörténeti hovatartozását következtetései megfogalmazása során. A válaszok természetesen megoszlanak: a szakemberek egy része igennel, míg mások inkább nemmel felelnek a kérdésre. A tagadó válaszok⁵⁵ esetében – érdekes módon – gyakran nem a forráshiány vagy egy adott politikai entitás bizonytalan kiterjedése szerepel az elutasítás melletti döntő érvként, hanem egy egészen eltérő, mondhatni, elméleti szempont. Az, hogy a politikai hovatartozás rekonstrukciója az esetek túlnyomó többségében írott források alapján történik, és az ilyen alapon megfogalmazott érvek átvétele kimeríti az úgynevezett kevert érvelés (pontatlan, de a szakmai közegben általánosan elfogadott fordítással: vegyes érvelés) fogalmát. E gondolatmenetet nem tudom osztani. Be kell vallanom, hogy e purista megközelítés elutasításában jelentős szerepet játszik az, hogy egyetemi képzésem során a néhai Bóna István professzor úr tanítványaként megtanultam, hogy a Kárpát-medence középkori anyagi kultúrája túlonúl forráshiányos korszak ahhoz, hogy bizonyos forráscsoportokból adódó következtetéseket az érvelés imaginárius „tisztasága” érdekében el lehessen vetni.⁵⁶ Két dologra kell nagyon odafigyelni: a sorrendiségre, illetve az idegen – azaz nem régészeti – forrásból

származó adatok, következtetések érvelési értékének⁵⁷ pontos meghatározására. Első helyen tehát arra, hogy idegen forrást csak akkor vonjunk be, amikor az adott lelőhely, települési objektum vagy lelet primer elemzését már saját régészeti eszközeinkkel elvégeztük. Valamint második helyen arra is, hogy az idegen források bevonásánál pontosan lássuk: az átvett adat vagy következtetés a megbízhatóságnak milyen szintjén áll, azaz csupán munkahipotézisként vagy – másik végletként – szilárd tényként kezelendő-e. Hiszen ez dönti el, hogy az adott következtetés szilárd sarokkőként vagy csak laza lehetőségként használható-e fel saját érvrendszerünkben.

Az elmondottakat összefoglalva: a középkorrégészet a régészet egy olyan tudományága, ahol nem tehetjük meg azt, hogy az írott adatok alapján kialakított eseménytörténeti, azaz időrendi vázat figyelmen kívül hagyjuk. Az is igaz viszont, hogy e váz folyamatos ellenőrzésére szükség van ott, ahol csak a leletanyag a pontos keltezését teszi lehetővé. Sőt az sem kétséges, hogy az egyes rövidebb korszakok esetében eltérő lehet az a mérték, ahogyan a történészek által rekonstruált eseménytörténetet beépítjük a régészeti leletek értékelésébe. Ennek megfelelően az alábbiakban csak az eseménytörténeti sarokpontokat vázolom. Részletesebb eseménytörténeti áttekintéseket pedig csak az olyan fejezetek elején fogok összeállítani, ahol ezen adatok ismerete a régészeti leletanyag értelmezéséhez szükséges.

6. AZ ELEMZÉS IDŐRENDI KERETEI, A VIZSGÁLT TÉRSÉG ESEMÉNYTÖRTÉNETÉNEK FŐBB PONTJAI

Elemzésem két időrendi sarokpontja az 5. század eleje, illetve a 16. század közepe. Történeti eseményekkel kifejezve: a hunok Kárpát-medencei megjelenésétől a török hódoltság koráig tartó időszak településrégészeti leleteit veszem görcső alá. Ezen évezrednyi hosszúságú történeti korszakból pedig annak második felére, azaz a magyar honfoglalástól a mohácsi vészig tartó időszakra fogok nagyobb figyelmet fordítani.

Mivel a Kárpát-medence esetében a politikatörténeti események a középkorban határozott módon kijelöltek egy olyan viszonyrendszert, amely az anyagi kultúra kereteit is meghatározta, nem tehetjük meg, hogy e forráscsoportot a középkori településtörténet elemzése során figyelmen kívül hagyjuk. Az eseménytörténet fontosabb tényeit így dolgozatom bevezetésében is rögzítenem kell. Előre kiemelve, hogy nem célom részletes történeti átte-

⁵⁵ A német kutatásban az adott kérdésfelvetés az etnikummeghatározások kapcsán szokott felmerülni és negatív megítélésben részesülni: BRATHER 2000, 139–177; BRATHER 2003, 18–42; BRATHER 2004.

⁵⁶ Bóna István elemzési módszerét két külön munkaként megjelentetett doktori értekezéséből ismerhetjük meg a legpontosabban: BÓNA 1971, 265–336; BÓNA 1984, 264–373.

⁵⁷ E szóval a nehezen fordítható német „Aussagekraft” szakkifejezés értelmét igyekeztem magyarul visszaadni.

kintés összeállítása, ez ugyanis szétfeszítené dolgozatom terjedelmi kereteit. Inkább az általános, azaz egy-egy konkrét eseményen túlmutató jellemzőkre fogok koncentrálni. Az eseménytörténet részletes ismertetését pedig – hadd ismételjem magam a nagyobb nyomaték kedvéért – azon fejezetek elején fogom megtenni, ahol az ilyen adatok összeállítása segíti a tárgyi emlékek pontosabb értékelését.

A vizsgált térség középkori története két részre osztható. A korai középkor vonatkozásában egy sajátos, ciklikus mozgás figyelhető meg a hatalmi centrumok kialakulása, kiterjedése és hanyatlása tekintetében – a Kárpát-medence egészében is, de különösképp e nagytáj déli részén. Az 5. század első felében a hun nagykirályok,⁵⁸ 568 és a 8–9. század fordulója között pedig az avar kagánok⁵⁹ tudták egyetlen politikai entitásba egyesíteni a Kárpát-medencét. Ezzel szemben a 454/455 és 568 közötti időszakban, valamint a 9. században a politikai széttagoltság volt a jellemző.

Az 5. század első felének eseménytörténetét a hunok terjeszkedése, a Hun Birodalom feltűnése és gyors összeomlása határozza meg.⁶⁰ Sajátos, hogy a hunoknak évtizedek kellettek ahhoz, hogy a Kárpát-medencéig eljussanak. Bár már a 370-es években feltűntek a Volgánál, csak körülbelül 400-ra tudtak berendezkedni a Havasalföldön, és csak 422-ben, Ruga nevű nagykirályuk⁶¹ (422–434) hatalomra kerülése után helyezték át a központi, nagykirályi ordu (tábort) a Kárpát-medence déli részére. Ráadásul e régiónak nemcsak a Dunától keletre fekvő részét, hanem a nyugati, a Római Birodalomhoz tartozó Pannonia provinciát is megszerzték.⁶² Sajátos, hogy a 4-5. század fordulója nagy pusztításainak pontosan ezzel szakadt vége, mert a Kárpát-medence déli része hadjáratoktól szenvedett a hunok tartós berendezkedését megelőzően. Ebből

következik, hogy a legnagyobb népmozgások, azaz elvándorlások is ezekben a bizonytalan időkben folytak. A 420-as évektől hun uralom évtizedei a Kárpát-medence déli részén a települési kép stabilizálódását eredményezték, mivel a hunok előbb a Nyugatrómai, majd Bleda nagykirály⁶³ (434–445) hatalomra jutása után a Keletrómai Birodalom területén viseltek hadat. Attila nagykirály⁶⁴ (445–453) uralkodási ideje volt a hadjáratok korának a kiteljesedése, amikor a hunok mindkét birodalom területére több hadjáratot szerveztek. 453-ban Attila váratlan halála a naggyá szervezett birodalom bukását hozta magával.⁶⁵ A nagykirályi címért versengő hun hercegek ellen fellázadtak az alávetett germán népek, és kiszorították a hunokat a Kárpát-medencéből. Ez volt a népvándorlás korában az egyetlen alkalom, hogy egy nép – vagy fegyverforgató elit – keleti irányban hagyta el a Kárpát-medencét.

Az 5. század második felében e széttagoltság oly mértékű, hogy az egyes germán királyságok helyét és kiterjedését is csak bizonytalan módon lehet rekonstruálni.⁶⁶ Az eseménytörténet a 454/455-ös nedaói csata után egy sajátos hatalmi három-, adott esetben akár négyszögben folyt, mert az Attila-fiakat legyőző germán koalíció tagjai szinte azonnal egymás ellen fordultak. Az első évtizedekben az osztrogót fegyverforgató elit bizonyult meghatározó erejűnek. A Kárpát-medence történetét a 6. század közepső harmadáig az határozta meg, hogy a Pannoniát birtokló osztrogótok 469-ben a Bolia folyó menti csatában szétverték a „gepida ligát”.⁶⁷ Sőt, vezető szerepüket az osztrogótok azután is fenn tudták tartani, hogy 488-ban királyi udvaruk Itáliába vándorolt. Az osztrogótok pannóniai befolyásának csak az tudott véget vetni, hogy itáliai királyságukat a Bizánci Birodalom az 530-as évek második felében felszámolta. Az osztrogótok helyé-

⁵⁸ BÓNA 1984, 264–373; BÓNA 1993b, 4–6.

⁵⁹ BÓNA 1984, 265–288.

⁶⁰ A hun kor történetének legjobb összefoglalása: BÓNA 1993b, 4–6.

⁶¹ BÓNA 1993j, 24.

⁶² A hunok Kárpát-medencei térfoglalásáról szóló adatokat és megfontolásokat a közelmúltban összefoglalta: MASEK 2018a, 92–95.

⁶³ BÓNA 1993h, 20–21.

⁶⁴ BÓNA 1993g, 19–20.

⁶⁵ BÓNA 1993, 6.

⁶⁶ A kutatók nagy része számára máig a kiindulópont: BÓNA 1984, 288–309.

⁶⁷ BÓNA 1993n, 41–42. A szakirodalomban e folyót általában az általam vizsgált régiótól elég nagy távolságban fekvő Ipoly folyóval szokás azonosítani.

re a gepida királyok igyekeztek lépni, azt remélve, hogy saját hatalmuk válik stabilizáló tényezővé a Kárpát-medence déli részén és különösképpen a Szerémségben. Ezt azonban megakadályozták a langobardok, akiket Bizánc éppen ellenük hívott be Pannóniába. Így állandósultak a gepida–langobard háborúk egészen 568-ig, amikor e háborúba beléptek az avarok – a langobardok oldalán. Az egymással élet-halál harcban álló langobardok és gepidák ugyanis oly mértékig törekedtek egymás megsemmisítésére, hogy nemcsak egymás ellen igyekeztek Bizánccal szövetséget kötni, hanem a langobardok az avarokat is behívták a gepidák ellen. Egy olyan sztyeppe *etnost*, amely végül is mindkét germán királyságot felszámolta, és – amint már hangsúlyoztam – az egész Kárpát-medencét saját uralma alá vonta. (A népvándorlaskor első szakaszának a történetéről részletesebben alább, dolgozatom VI–VII. fejezetében, a régészeti emlékegyéből kiolvasható településtörténeti sajátságok mintegy felvezetéseként fogok szólni.)

Az avarok 568-as honfoglalása új irányt adott a Kárpát-medence történetének, megkezdődött a népvándorlaskor második szakasza.⁶⁸ Az avarok történetének első, mintegy hat évtizeden át tartó szakasza hasonlatos a hunok 5. századi uralmához. Egy olyan, sztyeppe eredetű fegyveres elit igyekezett magának hatalmat és anyagi javakat szerezni, amely az előző szálláshelyeiről hozta magával despotikus uralmi struktúráját. E struktúra addig tudott fennmaradni, amíg az avarok hadi sikereiben nem állt be törés.⁶⁹ A kudarc látványos módon következett be: 626-ban, Konstantinápoly sikertelen ostromaival. Ezután évtizedekre felerősödtek a belső ellentétek az Avar Kaganátuson belül, sőt az alávetett népcsoportok – és közülük is elsősorban az avar uralmi területektől északnyugatra lakó szlávok – felkelést robbantottak ki egy Samo nevű frank kereskedő vezetésével.⁷⁰ Dolgozatom témája miatt kell kiemelni: nincs kortárs írott adat arról, hogy a Kárpát-medence déli harmadában hasonló felkelés-

re került volna sor. Bíborbanszületett Konstantin pedig csak a 10. században írta le azt, hogy a szerbek és horvátok Hérakleios császár (610–641) idejében vándoroltak volna Dalmáciába, az Adriai-tenger közelébe. Így az is csak forrásinterpretáció, hogy e két etnikai csoport számára egy avarellenes akció teremtette volna meg a honfoglalás feltételeit.

Az Avar Kaganátus politikai elitje csak a 7. század második felére vagy harmadik harmadára tudott úrrá lenni a belső meghasonlottságon. A kaganátus katonai elitje ezek után már nem a külső hadjáratok szervezését, hanem a belső erőforrások kiaknázásának megszervezését tartotta legfontosabb feladatának. A fokozatosan átalakuló Avar Kaganátust a 8. és a 9. század fordulóján a Karoling Birodalommal, illetve az I. Bolgár Birodalommal folytatott sikertelen háborúk után egy pusztító beháború zúzta szét.⁷¹ A Kárpát-medence belső területein a Karoling Birodalom igyekezett berendezkedni több, függésében álló fejedelemséget is életre hívva. Ezek egy része – így első sorban a Morva Fejedelemség – hamar elindult az önállósodás és a területi gyarapodás útján, ami stabilizálta a háborús helyzetet a területileg gyarapodó Moravia határai mentén. A Kárpát-medence déli részének 9. századi történetében az I. Bolgár Birodalom játszott meghatározó szerepet, az itteni uralmi keretekre érdemes kicsit részletesebben is kitérni. Így arra, hogy – joggal sejtethetően – már Krum kán (kb. 800–813) is aktív részt vállalt az Avar Kaganátus megdöntésében. A bolgár jelenlétet azonban – szintén joggal sejtethetően – nem ő, hanem fia, Omurtag kán (815–831) tudta stabilizálni. A Kárpát-medence a vázolt történeti folyamatok következtében a 9. században több szomszédos hatalom peremterületévé, illetve befolyási övezetévé vált. Déli részein is a Karoling, illetve Bolgár Birodalom osztozott, különböző szerzők által különböző módon rekonstruált mértékben. A birodalomszéli státusz – joggal sejtethetően – a településtörténet alakulását is erőteljesen befolyásolta. (A népvándorlaskor második szakaszához

⁶⁸ Az avar kor történetét tárgyaló alapmunka a magyar szakirodalom viszonylatában: BÓNA 1984, 264–373; nemzetközi viszonylatban: POHL 1988. Horvát nézőpontból tekinti át az eseménytörténetet: GRAČANIN 2009, 9–14.

⁶⁹ E katonai sikereket elemzi: BÓNA 2000a, 163–184.

⁷⁰ Dolgozatom témájától messze vezetne a Samo személyéről és tetteiről szóló szakirodalom mégoly vázlatos számbavétele. Egyetlen munkára utalok, amely egy ilyen áttekintés kiindulópontja lehetne: MĚŘÍNSKÝ 2002, 192, 196 stb.

⁷¹ BÓNA 1984, 310–346. Az eseménytörténet egy újabb és más nézőpontú áttekintése: SZÓKE 2011, 12–103.

kapcsolódó részletkérdésekre ez esetben is alább, a dolgozat VIII–XI. fejezetében fogok részletesebben kitérni.)

A Kárpát-medencét közismert módon a honfoglaló magyarok hódították meg 894 és 907 között.⁷² Az I. és a II. évezred fordulóján pedig a magyar államalapítás zajlott. Az újonnan alakuló királyság első uralkodója, I. (Szent) István⁷³ (997–1038) mélyen hívő keresztény ember volt. Így joggal feltételezhető, hogy önnön értékrendjében a magyar egyházalapítás⁷⁴ állt az első helyen, a királyság intézményeit pedig végső soron csak annak okán hívta életre, hogy az egyházi szervezetnek mintegy világi keretet és támogatást nyújtsanak. Így is igaz azonban: Szent István és az őt követő királyok egy olyan stabil uralmi rendszert hívtak életre, amely több mint hat évszázadon át stabil tudott maradni a ciklikusan ismétlődő belső feszültségek, sőt az esetenként kitörő belháborúk ellenére is.⁷⁵ Kiemelkedő szerepet játszottak a Magyar Királyság kialakításában és fenntartásában az Árpád-ház szentté avatott

vagy csak nagyként tisztelt királyai: I. (Szt.) István, I. (Szt.) László, III. Béla, IV. Béla stb., vagy a későbbi uralkodók közül I. Károly, I. (Nagy) Lajos vagy Mátyás (56. tábla 1, 2 4, 5). Oldalukon országnagyként, illetve főpapként rendszeresen feltűntek délvidéki főurak, különösen a 13. század végétől.⁷⁶ Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy e politikai elit hatalmát lényegében véve annak köszönhette, hogy a Délvidék a korabeli országnak bizonyíthatóan a leggazdagabb részei közé tartozott, különösen a 15–16. században.⁷⁷ Ekkor e régióban exportképes cikkek, így például a szerémségi bor termelése is folyt. (A bortermelés egy lehetséges településrégészeti vetületére dolgozatom egyik alábbi fejezetében fogok részletesen kitérni.) Az ország és ezen belül a déli régió fejlődésének közismert módon egy külső tényező, mondhatni, egy külső romboló erőhatás vetett véget: a 16. század első felében a Magyar Királyság sem tudott ellenállni az oszmán hódításnak.⁷⁸ Így déli, illetve központi részei is az Oszmán Birodalom részévé váltak.

7. GYAKORLATI JELLEGŰ MEGJEGYZÉSEK

A bevezetés végén egy-egy nyelvi, illetve helyesírási kérdésre is válaszolnom kell. Első helyen azt emelném ki, hogy dolgozatomat magyar nyelven írom, így számomra természetes, hogy egy helyiség nevének a magyar változatát használom az összes olyan esetben, amikor ilyen fellelhető. Fokozott mértékben vonatkozik ezen alapelv a Kárpát-medence déli részére, nemcsak a ma is itt élő magyar kisebbség okán, hanem annak következtében is, hogy az adott

térségben a java középkorban magyar lakosság is élt, sőt nem kevés régióban a lakosság többségét is alkotta. A ma is használatos, magyar nyelvű név alak megadásánál a Magyar Nemzeti Tanács által megszerkesztett Egységesített helynévtárat⁷⁹ vettem alapul, és ettől csak néhány, nézetem szerint indokolt, esetben térek el. Továbbá magyar szövegben a magyar alakját használom az olyan dél-bánsági, szerémségi vagy szlavóniai helyneveknek is, ahol

⁷² A magyar honfoglalás déli perspektívájú áttekintését 2010-ben horvát nyelven megjelentetett munkámban állítottam össze: TAKÁCS 2010c, 49–64.

⁷³ Életművét elemezték különböző nézőpontokból: GYÖRFY 1983; BOGYAY 1988; ENGEL 2001; KRISTÓ 2002.

⁷⁴ A kereszténység magyarországi felvételéről lásd: F. ROMHÁNYI 1999, 159–164; KOSZTA 1999, 293–311; KOSZTA 2010, 67–78.

⁷⁵ A középkori Magyarország történetéről összefoglaló szinten is igen sok munka született, nagyon eltérő nézőpontokból. Két olyan, az 1990-es rendszerváltás idején született munkára utalok, amelyek új, a „létező szocializmus” nézőpontjaitól mentes történeti áttekintést igyekeztek nyújtani, az országot az európai monarchiák által kirajzolt keretek közé helyezve: ENGEL 1990; SZAKÁLY 1990. Szerb nyelven sajnos csak egy-két olyan történeti összefoglalás érhető el, amelyből pontosan ismerhető meg a középkori Magyarország története. Az egyik ritka kivétel: ROKAY–GYÖRE et al. 2002. Még nem született átfogó, monografikus feldolgozás a Kárpát-medence déli részének a szerepéről a középkori Magyar Királyságban. A számos jó elő-, illetve rész tanulmány közül az alábbi emelném ki: KRISTÓ 2000, 9–16.

⁷⁶ Magyarország 14–16. századi történetének rövid áttekintését lásd az alábbi munkákban: ENGEL 1990; SZAKÁLY 1990. A délvidéki főurak politikai szerepvállalásáról egyetlen, de igencsak jellemző példaként lásd: KUBINYI 1958, 373–384.

⁷⁷ E helyzetet tükrözik Bács, Bodrog és Csongrád vármegye 1522-es dézsmalajstromai: SZABÓ 1954.

⁷⁸ A törökellenes harcok első szakaszát összefoglalóan elemző munkák: SZAKÁLY 1986a, 11–57; SZAKÁLY 1986c; KUBINYI 1978, 191–222; KUBINYI 1981, 66–107.

⁷⁹ http://mnt.org.rs/sites/default/files/attachments/egysegesített_helysegnevtar_javitott.pdf (a megtekintés időpontja: 2020. 06. 04.)

manapság magyar lakosság már nem él, vagy az összlakosságnak csupán egy apró töredékét teszi ki.

Az észak-balkáni térségben gyakran szokás a helyneveket az állami szuverenitás egyik tartozékaként értelmezni. Ennek következtében pedig meglehetősen sok az állami szervek által, mondhatni, mesterséges módon adott és hatalmi eszközökkel terjesztett helynév, amelyet egy-egy etnikai kisebbség és/vagy szomszédos állam nem fogad el. Az 1945 utáni évtizedekben ráadásul propagandisztikus célzattal is folyt a helynevek „gyártása”.⁸⁰ A könnyebb tájékozódás és a félreértések elkerülése érdekében néhány esetben több névformát is feltüntetnek. Eljárásom egyáltalán nem új, csak másolni igyekszem a müncheni *Südostforschungen* folyóirat szerkesztési gyakorlatát, amely engedélyezi, sőt preferálja a több nyelvből származó helynevek párhuzamos használatát. A teljesség kedvéért itt arra is érdemes utalni, hogy a dülőneveket – a helynevekkel ellentétben – sohasem „fordítottam”, hanem, amikor csak kideríthető, meghagytam azon alakban, ahogyan azt az adott település lakossága használta. Ez abban az esetben járt a legkevesebb nehézséggel, amikor az adott dülőnévnek volt magyar alakja. Előfordultak esetek azonban, amikor ilyen nem volt fellelhető, még az I–III. katonai felmérés egyébként e vonatkozásban is valóságos adatbányaként használt térképein sem. Ilyenkor a szerb/horvát, illetve román nyelvű dülőnevet építettem bele elemzésem szövegébe. Eljárásomat egy olyan kijelentéssel illusztrálnám, amely egy bizonyos mértékig magában foglalja a kelet-közép-európai „abszurd logikát”, ha másképp nem, legalább az elutasítás szintjén. Ha tehát elvárjuk – és joggal várjuk el –, hogy az olyan észak-bácskai dülőneveket, ahol a magyar névfor-

ma az általánosan elterjedt, magyarul használják, akkor nekünk magunknak se lenne szabad „magyarítani” szerb dülőneveket. Így például, ha azt szeretnénk, hogy a Horgos határában levő Hosszúhát vagy Ördöglyuk ebben a formájában megmaradjon, és ne alkossanak az ott ásató régészek helyettük műneveket, például az első esetben a „Stub 76-ot” (= 76-os villanypózna), vagy fordítsák le őket tükröfordítással a helyi szinten nem használt szerb nevekre (Ördöglyukból például „*Djavoľja rupát*” alkotva), akkor nekünk sem lenne szabad a Csurog (szerb: Čurug) határában levő „Stari vinogradi” (= Régi szőlők) vagy a Mozsor (szerb: Mošorin) határában levő „Bostanište” (= Dinnyeföld) helynevet, úgymond, lefordítani. E dülőnevek ugyanis már a III. katonai felmérés térképszelvényein is szerb nyelven szerepelnek. Ugyanígy megőrzendőnek nézetem szerint a bácskai szinten nem is olyan ritka többnyelvű dülőnevek. Egyetlen, de jellemző példaként a Szabadka déli részén található „Kameniti hátra” (= Kőhátra) utalnék.

A bevezetés végén végső technikai jellegű megjegyzésként szeretnék arra utalni, hogy dolgozatomban az egyes szerb kutatók nevét, illetve a szerb nyelven megjelentetett cikkek címét is következetesen átírtam latin betűkkel. Eljárásom alapja az, hogy a szerb nyelv lejegyzésére a latin betűs írásmód is használatos, igaz e gyakorlat sajnos jelenleg visszaszorulóban van. Továbbá e ponton talán azt is érdemes figyelembe venni, hogy az 1990-es rendszerváltás utáni Magyarországon már a lakosság egyre kisebb hányada tudja olvasni a cirill betűs írást. A latin betűs átírás következetes alkalmazása így a vizsgált térség régészetének mintegy a magyarországi nyitás irányába történő lépésként fogható fel.

⁸⁰ A tájékozódást segítő táblázatba rendeztem a régészeti szakirodalomban fellelhető, több névformában is feltűnő helyneveket, amelyeket a dolgozat függelékeként közlök. A vajdasági helynévanyag nagymértékű változtatását nyilvánvaló módon a terület többnemzetiségű voltának az elrejtésére, majd fokozatos megszüntetésére irányuló szándék motiválta, mind a dualizmus korában, majd a két világháború közötti Jugoszláviában és az 1945 utáni időszakban is. E folyamat ugyanis már 1867 után megindult, de 1918 után teljesebben ki. A Kárpát-medence déli szélén végrehajtott összes névváltás számbavétele kitöltené egy önálló dolgozat kereteit. Külön kategóriába tartoznak az olyan, 1918, illetve 1945 után létesített telepésfalvak, amelyek helyén korábban csak puszták, illetve tanyaközpontok voltak. Idesorolható pl. Aleksa Santic (m.: Sári), Bački Sokolac (m.: Cserepesor-pusztá, Szokolác), Mala Pijaca (m.: Kispiac), Mali Beograd (m.: Kisbelgrád), valamint Karadordevo, Njeguševo, Velebit. (E három településnek még nem alakult ki magyar neve).

III. TUDOMÁNYTÖRTÉNET: KÖZÉPKORRÉGÉSZETI KUTATÁSOK A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI RÉSZÉN

Első megközelítésben talán szükségtelen kitérőnek is tűnhet az, hogy a leletanyag elemzését egy részletes tudománytörténeti fejezet vezesse be. A forrásanyag pontosabb megismerése azonban – reményeim szerint – e kételyt el fogja oszlatni. Áttekintésem kiindulópontját a Kárpát-medence déli részének középkori anyagi kultúrájával foglalkozó kutatók egyik rendszeresen ismételt megállapítása kell hogy jelentse. Sokak által és sokszor kimondott megállapítás, hogy az adott térség emlékanyaga nem tekinthető jól, pontosabban kellő alapossággal feldolgozottnak. A hiányok kialakulásának okait pedig csak és kizárólag a tudománytörténet alapos megismerése által érthetjük meg pontosan. Alább elemzésem több pontján kell majd nekem is következtetést levonnom. A dolgozatomat megelőző anyaggyűjtés során azonban azt is tapasztaltam kellett, különösképp a Szerémség szakrális építészetének vizsgálata során, hogy a hiányos feldolgozottságról szóló meggyőződés nem csekély mértékben a szakirodalom hiányos, pontosabban részleges ismeretén alapszik, azaz ha tévesnek nem is mondható, mindenképpen egyoldalú. Vagyis az egyazon területet tárgyaló, de már a 18. századi kezdetek óta több mellékágra szakadt kutatásnak az a legfontosabb negatív vonása, hogy az egyes kutatók szinte kizárólag a saját nemzeti szakirodalmuk eredményeit ismerik, így csak ezekre alapoznak. Fő szabályként kimondható, hogy az összes számba vehető nemzeti kutatás jellemvonása egy sajátos, parciális megközelítés. Így például: a Szerémségnél maradványok, bár a szerb egyháztörténetészek és művészettörténetészek e régió iránti érdeklődése folyamatos – e tudományágak 18. század közepi, szerény kezdetei óta –, ugyanők csak és kizárólag e tájegység ortodox emlékeire figyelnek.⁸¹ Velük ellentétben a horvát művészettörténetészek, régészek a régió egészét igyekeznek átfogni, szemléletüket azonban erősen befolyásolja, hogy az 1868-as

magyar–horvát kiegyezéssel létrehozott konstellációt, azaz a Szerémségnek Horvátországhoz tartozását igyekeznek történeti érvekkel alátámasztani.⁸² Ők azon téves – vagy kissé enyhébben fogalmazva: bizonyíthatatlan – alapállásból szoktak kiindulni, hogy a dalmáciai Horvát Királyság a 9–11. században kiterjedt volna a Duna–Száva közének keleti harmadára. Sőt, hogy ennek következtében a középkor későbbi századaiban, amikor Horvátország a középkori Magyar Királyság részévé vált, a Szerémséget is valamilyen területi különállás jellemezte volna.⁸³ Ezen érvelés szerves, bár külön csak igen ritkán hangsúlyozott része az is, hogy e területet a sajátos, mondhatni, melléktartományi státussal bíró Szlávia részének tekinti. (E problematikára alább még visszatérek.) Véggkövetkeztetésként leszűrhető, hogy a „többmedrű”, de az emlékanyagnak csupán egy-egy részletét figyelembe vevő vizsgálódások ténye a komparatív, azaz az összes lehetséges forrást egybegyűjtő és összehasonító megközelítésre kell hogy ösztönözzön.

A fentebb elmondottak azt is tanúsítják, hogy a kutatás menetét a térség újkori - legújabb kori politikai története is alapvető módon meghatározta, így alább, az egyes személyek, kutatóműhelyek munkásságának az ismertetése során e vonatkozásokra is hangsúlyosan kell majd utalnom. Az egyes leleteket-lelőhelyeket ismertető közleményekben ugyanis rend szerint felbukkannak olyan axiomatikus érvényüként feltüntetett narratívák, amelyek átlátásához igenis szükség van a kutatástörténet részletes ismeretére. Felesleges lenne tagadni: a vizsgált térség középkorrégészeti kutatásait át- meg- átszövik olyan elméletek, vagy csupán félig-meddig végiggondolt nézetek és ötletek, amelyek nem magukból a leletekből, hanem egy-egy történeti narratívából következnek. Általánosságban kimondható, hogy az éppen regnáló politikai kurzusnak nagy, igen nagy, sőt adott esetekben döntő szerepe volt

⁸¹ Egyetlen, de jellemző példaként lásd: GRUJIĆ 1939, 330–414.

⁸² KLAJČ 1880; KLAJČ 1882, 101–107; KLAJČ 1899–1920, 1. köt. Lásd még: KLAJČ 1978, 235–241.

⁸³ KLAJČ 1880; KLAJČ 1882, 101–107; KLAJČ 1899–1920, 1. köt. Lásd még: KLAJČ 1983.

a vizsgált tájegység történeti narratívájának kialakításában, és ezáltal középkorrégészetében is.⁸⁴ Sőt, sok esetben maguk a régészeti kutatások is – ha nem leletmentésekről volt szó – e narratívák igazolásának a gondolatával indultak, különösen az 1945 utáni években. Fontos tehát megismerni e narratívákat, mert pontos ismeretük nélkül lehetetlen kiszűrni negatív hatásukat, és a leletanyagot jól értelmezni.

A fentebb utalt, szerémségi példával ellentétben, a Bácska és a Bánát középkori anyagi kultúrája jóval kevésbé feldolgozottak tekinthető, különösen, ha az 1918 utáni időszakot vesszük alapul. Miközben 1867 és 1918 között ígéretes kezdeményezések történtek. Több tényezővel is magyarázható a középkorrégészet 1918 előtti fejlettsége a Kárpát-medence déli részén és különösképpen a Délvidék/Vajdaság területén. A fő ok azonban így is nyilvánvaló. A Kárpát-medence déli harmada a 18–19. században nem Szerbia, hanem a Habsburg Birodalom, és ezen belül pedig Magyarország, a katonai határőrvidék, illetve Horvátország részét képezte. Geopolitikai értelemben tehát ekkor még nem az Észak-Balkán legészakibb, hanem Kelet-Közép-Európa legdélebbi régiója volt. Így humán tudományossága és ezen belül a régi korok anyagi kultúrái iránti érdeklődés a vizsgált régió nagyobb részében egy olyan magyarországi közegben fejlődhetett, amely minden szempontból meghaladta a korabeli Észak-Balkánt.

Mivel a 18–19. században a jelenkori értelemben vett Vajdaság három része – a Bácska, a Bánság és a Szerémség kisebb vagy nagyobb része – eltérő közjogi besorolással bírt, a régiségek iránti érdeklődés kialakulását ajánlatos a három régióon belül külön-külön megvizsgálni. A kisebb részekre bontást még akkor is érdemes elvégezni, ha mindhárom régió kutatásának élén ugyanazon személy állt: Luigi Ferdinand Marsigli.⁸⁵ Ő a császári oldalon harcolta végig a magyarországi törökellenes háborúkat a 17. század végén. Az egyes hadjáratok során, illetve a katonai események szünetében részletesen felmér-

te/felmérette, valamint leírta a Kárpát-medence déli részének nemcsak a hadászati fontos tereptárgyait, hanem az összes olyan régi kőépületet vagy földsáncot is, amelyről tudomást szerzett.⁸⁶ Tőle származik a vajdasági régió két legismertebb és legrejtélyesebb régészeti jelenségének, a bácskai Nagy, illetve a Kis sáncnak a Római sánc neve, és az első leírása is.

Az oszmán törököknek a Kárpát-medencéből való végleges kiszorítása, azaz az 1718-as pozsareváci/požarevacai békekötés⁸⁷ után az egyes kisebb tájegységekben a régiségkutatás kezdeteit az határozta meg, vajon az illető terület a határőrvidék részévé vált, vagy megindulhatott a civil közigazgatás, azaz a középkorban létező vármegyerendszer helyreállítása. Mivel a török kiűzése először a Bácskában zárult le, és e tájnak csak a délkeleti szeglete, az úgynevezett Sajkás-kerület vált a határőrvidék részévé, a bácskai területeken alakulhatott ki legelőbb rendszeres érdeklődés a középkori emlékek iránt. 1718-ban a Bánságban is megszűnt a török hódoltság, így itt is a bácskaihoz hasonló fejlődés figyelhető meg – természetesen a régió déli, határőrvidéki sávja kivételével. A Szerémség esetében viszont alapvető módon hátráltatta a humán tudományok fejlődését a régió „frontország” jellege, mivel itt a határőrvidék csak az 1868-as magyarhorvát kiegyezést követő években szűnt meg.⁸⁸ Ennek következményeként csak a régió nyugati széle, Újlak (h./sz.: Ilokd) és környéke került, kerülhetett civil igazgatás alá.

A Bácskában és a Bánságban maga a közigazgatás újrászervezése indította el a középkori emlékek kutatását. Újra kellett szervezni a török hódoltság évszázadaiban megszűnt vármegyéket és az egyházi igazgatást is. Megkezdődött a török hódoltság előtti időkből származó vármegyék újraalakítása, valamint megindult a katolikus egyházi szervezet, azaz az egyes egyházmegyék és ezen belül a plébánia-rendszer újrászervezése is. Az újjászervezés arányait – amint erre már fentebb utaltunk – jól szemlélteti

⁸⁴ DSc-értekezésemben elemeztem összefoglalóan e problematikát: TAKÁCS 2011, 113–232.

⁸⁵ CSIKY 1880–1881, 85–91; BELICZAY 1881; N. N. 1915, 451; DEÁK 1986, 34–38; BOLLA 1988, 376. Munkájának kivonatos magyar fordítása: DEÁK 1988, 19–22.

⁸⁶ Marsigli térképeit a szerzőség, illetve a készítés módja szemszögéből is alapos elemzésnek vetette alá: DEÁK 1993, 30–31.

⁸⁷ A 17. század végi – 18. század eleji eseménytörténetet áttekintette: SZAKÁLY 1986b; német nyelven: LINDNER 1988, 35–49. Röviden áttekintette a korszak időrendjét német nyelven: SCHIENERL 1988, 57–58.

⁸⁸ VANIČEK 1875; SZENTKLÁRAY 1879–1882; KOROKNAI 1974.

az, hogy a Kárpát-medence déli harmadában nemcsak a középkori templomok, a településállomány, illetve településhálózat pusztult el majdnem teljes egészében, hanem az írott források is oly mértékben megritkultak, hogy az 1526 előtti állapotok visszaállítása csak történeti kutatómunka árán volt lehetséges. Elegendő itt arra emlékeztetni, hogy a 18. században Bodrog vármegye helyéről is egy meglehetősen hosszú vita folyt.⁸⁹ Egyesek ugyanis a Maros bal partján fekvő Bodrog/Óbodrog (románul: Bodrogu Vechi) nevű település helye alapján az egész megye helyét nem a Duna–Tisza közében, hanem a Tiszától keletre elterülő Bánságban szerették volna helyezni.⁹⁰ Egy másik, az előzőnél jóval nagyobb elfogadottságnak örvendő nézet szerint pedig Bodrog vármegye a középkorban Bács vármegyétől nem északra, hanem délre terült volna el. E nézet propagátorai olyan földbirtokosok voltak, akik a Duna–Tisza köze legdélebbi sávjában egy önálló közigazgatási egységet szerettek volna életre hívni, központjaként a Hidsáncot (német: Bruckschantz), azaz a leendő Újvidéket megjelölve.⁹¹ E törekvés következményeként Bodrog vármegyét 1715-ben meg is alapították, Dél-Bácskában. A Bács megyei nemesség tiltakozása miatt azonban egy hosszú per indult, amelynek folyamányaként az önálló Bodrog vármegye végül 1729-ben megszűnt, beolvasztották Bács vármegyébe. Talán az előzőekben vázolt vita egyik következménye volt az, hogy az immár összevont Bács-Bodrog vármegye nemessége Bél Mátyást kérte fel a megye régiségeinek felkutatására és leírására, 1735-ben. Ő e munkát el is végezte, és munkáját a megye nemessége elismeréssel fogadta. A bácskai táj helytörténeti kutatásait Bél Mátyás leírása sajnos nem tudta fellendíteni, hiszen az egészen 1982-ig (!) kéziratban maradt.⁹²

A fentebb csupán vázlatosan ismertetett adatok egyértelműen arra utalnak, hogy az 1526 előtti állapotok visszaállítására csak aprólékos történeti kutatómunka árán mutatkozott némi esély. Az is egyértelmű, hogy a 19. század utolsó harmada – a helytörténeti érdeklődésű, helyi értelmiség felbuk-

kanása – előtt kizárólag oklevelek vizsgálata alapján folyt a vizsgált térség középkori múltjának feltárása. A térség katolikus egyháztörténete, illetve régi közigazgatása iránt érdeklődő történészek nem is a régióban laktak, hanem olyan helyeken, ahol rendelkezésükre állt a munkálkodásukhoz elengedhetetlenül szükséges levéltár, például a Kalocsa–Bácsi Érsekség székhelyén, Kalocsán. Jelentős mértékben e levéltár anyagára támaszkodva közölte máig fontos adatokat tartalmazó munkáját a 18–19. század fordulóján Katona István.⁹³ Műve évszázadokon át meghatározta a régió kutatását. A Katonánál szereplő adatokat újraközlő művek bibliográfiája szinte könyvtárnyi, sőt a hivatkozott mű – latin nyelve miatt – a régióra jellemző konfesszionális, illetve nemzetiségi-nyelvi határokat is át tudta lépni: Katona összefoglalásának adatait számos szerb literátus is beépítette munkájába.

Kalocsának tehát, levéltára és kutatói potenciálja révén megvolt az esélye arra, hogy a délvidéki történeti kutatások központjává váljon. E lehetőség azonban kihasználatlan maradt. Két évszázad távlatából is jól érzékelhető az, hogy a Kalocsai Érsekség sajnos csak a levéltári adatok gyűjtésére fordított igazán nagy figyelmet. Régiségek gyűjtése csak minimális mértékben folyt, és akkor is a székesegyház területére és közvetlen környékére korlátozódott. Mondhatni: régiségtár helyett csupán a lapidárium fejlesztése folyt Kalocsán. A kőtár keletkezése elsősorban a barokk székesegyház építésével függött össze, hiszen a középkori székesegyház elbontása során számos középkori kőfaragvány is előkerült.

A székesegyházi kincstáron belül a régiségtár szervezése csak az 1850-es években, Kunszt József (1790–1866) érsek idejében jutott túl e kezdeti, mondhatni, embrionális állapotban. Az érseki székhelyen kívül eső ásatás szervezésére a Kalocsai Érsekség csupán 1859-től vállalkozott. Mindkét esetben a középkori székesegyház maradványainak megtelelése volt a kutatás célja. A két feltárást vezető Henszlmann Imre – az érsekség két központja közötti középkori hierarchia ismeretében – előbb

⁸⁹ Bodrog megye helyéről folytatott vitát röviden összefoglalta: REISZIG é. n., 133–135, 146–150, 153–155.

⁹⁰ REISZIG é. n., 133–135, 146–150, 153–155.

⁹¹ REISZIG é. n., 133–135, 146–150, 153–155.

⁹² BÉL 1982.

⁹³ KATONA 1800.

a déli székhelyen, Bácsott (szerb/horvát: Bač) ásatott, és csak utána következett a kalocsai barokk székesegyház területének kiásása.⁹⁴ A régészeti kutatás azonban e két feltárás ellenére sem honosodott meg az érsekség székhelyén. Sem a lapidárium, sem pedig a kincstár régiségei nem váltak önálló közgyűjtemény alapjaivá. 1873-ban ugyanis Haynald Lajos (1816–1891) érsek a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta mind a kincstárban őrzött régiségeket, mind pedig a lapidárium azon darabjait, amelyeket előkerülésük után nem falaztak be az érseki palota földszintjébe.⁹⁵

Tekintsük át a régió azon részeinek a kutatásait, amelyek a 18. század eleji törökellenes harcok után – a védelem igényeinek megfelelően – továbbra is a bécsi udvar közvetlen irányítása alatt maradtak. A régiségek gyűjtésében sajátos szerepet játszottak a katonai határőrvidék egyes ezredeinek parancsnokságai. Szerepüket a régiségek sajátos értelmezése alapozta meg. A földből előkerülő régészeti leleteket a kor katonai közigazgatása olyan kincseknek tekintette, amelyek regáliaként az uralkodói (a határőrvidékek tisztjeinek értelmezésében: a császári) kincstárát illették meg. A hiányosan rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy a leletbegyűjtést a titeli, a pétervárad, a temesvári, a pancsovai és a mitrovicai határőrezred-parancsnokságok egyaránt a finoman szólva is kevésbé fontos feladatok közé rangsorolták. Jellegzetesnek tekinthető a Titeli Sajkászrezd parancsnoki karának eljárása. Az előkerült régiségek közül az arra méltókat a Títeli belterületén álló Fegyvertár falába falazták (1. tábla 1–3), a többi pedig egészen egyszerűen hagyták elkallódní. Nem csodálkozhatunk azon, hogy e sajátos, falba épített régiségtár 1877-es felszámolása idején jórészt római feliratok, illetve egy-egy középkori kőfaragvány került Títelből Temesvárra a korabeli Délmagyarországi Múzeumba.⁹⁶ A leletvesztés konkrét példaként

a bácskai Ferenc-csatorna ásása során, 1794-ben Cservenka (sz.: Crvenka, ném.: Tschervenka) határában összegyűjtött és a titeli határőrezred parancsnoksági épületébe szállított, majd pedig ott elkallódott régiségek sorsára kell utalnom.⁹⁷ A vizsgált régió régészeti műemlékvédelmének igencsak elmaradott voltát az is tanúsítja, hogy ezen állapotokról első ízben már Mindszenty Antal is megfogalmazott kritikai megjegyzéseket, 1832-ben.⁹⁸

Az előzőekben vázolt bácskai, illetve bánási történetekhez képest igen eltérően alakult a Szerémségben a középkori régiségek kutatásának a története a 19. század utolsó harmada előtti időkben. A kiindulópont a Szerémség esetében az, hogy a tájegység nagy része katonai határőrvidék volt, egészen 1872-ig. A civil igazgatás hiánya azonban természetesen nem jelentette a vizsgálódások iránti igény teljes hiányát. Hiszen a Szerémség esetében már 1746-ban megjelent egy olyan egyháztörténeti áttekintés, amelynek szerzője Kis-Szörényi Szörényi László, aki a szerémi egyházmegye püspökeként igen nagy súlyt fektetett a régi egyházi emlékek felkutatására.⁹⁹ Munkája számos olyan adatot tartalmaz Sirmium/Szávaszentdemeter, Karom, Újlak, Bánmonostor és Pétervárad katolikus egyházairól, amelyek még ma is hasznos támpontokat szolgáltathatnak egy-egy műemlék alaposabb megismeréséhez.

Kis-Szörényi Szörényi László összefoglalása után azonban több évtizeden át nem jelent meg olyan mű, amelynek szerzője a térség katolikus régiségeit elemezte volna. A nyugati egyház köré tartozó régiségek iránti érdeklődés hiányának több oka is volt. Elsősorban az, hogy e kutatásokhoz jórészt sajnos hiányzott a közeg, a régiségek iránt érdeklődő közönség. Csak nagy ritkán telepedtek meg az egyes ezredparancsnokságok székhelyén olyan közép-európai származású, literátus emberek, akik új lakóhelyük helytörténete iránt is intenzíven érdeklődtek.

⁹⁴ HENSZLMANN 1870, 2–9, 50–56, 85–93; HENSZLMANN 1873; HENSZLMANN 1876, 50; HENSZLMANN 1978a, 1–11; HENSZLMANN 1978b, 1–11; KÖHEGYI–KOZÁK 1975, 101–115.

⁹⁵ TAKÁCS 2000c, 322, 22. j.

⁹⁶ TÓTH 1995, 227.

⁹⁷ E leletekről Mindszenty Antaltól értesülhetünk: „T. Kiss József úrtól – a’ ki a’ Ferencz csatornájának projectálója, ‘s annak ásatásánál Igazgató Földmérő volt – hallottam, hogy mikor a’ nevezett csatornát ásták 1794ben a’ cservenkai határban cserépvadereket és egy vasmacsát találtak, melyet a Tételi fegyvertárba tettek bé. Én Tételben többízben jártam 1808. olta ‘s ezen vasmacska felől figyelmesen tudakozódtam, de senki sem tudott róla valamit...” (MINDSZENTY 1831–1832, 15/X, 17.)

⁹⁸ MINDSZENTY 1831–1832, 16/VI, 21–27.

⁹⁹ SZÖRÉNYI 1746.

Egyetlen példaként Franz Schamsra, azaz Schams Ferencre utalunk.¹⁰⁰ Ő a morvaországi Leitmeritz/Litoměřice szülöttként vándorolt a 19. század elején Péterváradra, és itt az 1810-es években gyógyszerészként működött. Majd pedig – miután Budára költözött és eredeti szakmáját a borászatra cserélte – nemcsak Buda és Pest „teljes körű leírását” adta ki német nyelven, 1821-ben, illetve 1822-ben, hanem egy évvel korábban, 1820-ban, szintén németül, egy külön füzetben összefoglalta Pétervárad általa ismert műemlékeit, különös tekintettel a tekiai/tekijai¹⁰¹ Havasboldogasszony kegytemplomra.¹⁰² Schams életútja szinte önmagán túlmutat. A morvaországi származású, német anyanyelvű gyógyszerésznek végül Pestre kellett költöznie ahhoz, hogy kiteljesedjen kutatói tevékenysége mind a helytörténet, mind pedig a borászat vonatkozásában.

Sajnálattal kell megállapítani, hogy a magyar reformkor a Kárpát-medence déli részén nem hozta magával a helytörténeti vagy a régészeti érdeklődés fellendülését. Mindszenty Antal fentebb már hivatkozott, 1832-es, kultúrtörténeti adalékokkal megtűzdelt útirajzai a régészet iránti érdeklődés helyi hiányát tükrözik.¹⁰³ Miközben a történeti narratívában e vidék sajátos szerepet kap. Nemcsak a törökellenes harcok helyszínei miatt, hanem mert Anonymus szerint Titelben székelt Salanus (a korszakban elterjedt átírással: Zalán) bolgár vezér, aki ellen Árpád az alpári csatát vívta. (Sőt mi több – bár ezt csak mellékesen jegyezzük meg – a korszak történészeinek egy része a csata helyszínét is az Újvidéktől északra elterülő Alpár-pusztára helyezte – lásd dolgozatom XIX. fejezetét.)

A magyarországi reformkor vonatkozásában azt is érdemes itt kiemelni, hogy a vizsgált tájegység többnemzetiségű volta e korban nemcsak a nemzetiségi mozgalmak többbretű voltát hozta magával, hanem a történeti önképek, a múltinterpretációk sokaságát is eredményezte. Három – a magyar, a szerb és a horvát – múltinterpretáció jutott el az adott térségben olyan szintre, hogy önnön elődeik

kora középkori történetéről szóló narratíváját zárt rendszerként tudja bemutatni. A történelmi Magyarország nemzetiségei közül elsőként a szerbség értelmisége jutott el egy önálló kulturális intézmény alapításáig, és 1826-ban, Pesten (!) hívták életre a lefordíthatatlan nevű Szerb Matica (= *Matica Serpska*, az 1860-as évektől *Matica Srpska*)¹⁰⁴ nevű szerb közművelődési társaságot. Bár e kulturális intézmény feladataként a szerb régiségek gyűjtése is szerepelt, és már az alapítók is gondolkodtak egy, hangsúlyosan a magyarországi szerbség régiségeit őrző és bemutató múzeum létrehozásáról, sőt 1847-ben létre is jött a Szerb Matica Múzeuma¹⁰⁵ (korabeli nevén *Muzeum Matice Serpske*, az 1860-as évektől: *Muzej Matice Srpske*). Régészeti emlékek gyűjtésével a Matica mégsem foglalkozott. Múzeumának a tevékenysége ugyanis egészen 1918-ig nem a régészeti hagyaték, hanem az egyházművészeti tárgyak lajstromozására és/vagy gyűjtésére irányult. E tárgyi anyagnak pedig még elvétve sem akadt olyan darabja, amely a korai középkorra lett volna keltezhető, és a java középkori műtárgyak aránya is igen csekély volt.

A későbbi fejlemények ismeretében fontos kiemelni, hogy a hazai szerbség körében a távoli múlt iránti csak szórványos történeti érdeklődést és ebből következő műgyűjtő tevékenységet az 1848–49-es évek eseményei foglalták egységes keretbe. A magyar forradalmi törekvésekkel szembeforduló szerb értelmiség nemcsak fegyveres harcot, egy valóságos kis háborút robbantott ki 1848 derekán, hanem egy sajátos, történeti érvekre hivatkozó propagandát is folytatott. Annak érdekében, hogy bizonyítsa a lehetlent: azt, hogy a magyar honfoglalás előtt és idején a Kárpát-medence déli részén egy szerb állam, a Szerb Vajdaság létezett volna. E törekvést már címében is szemlélteti Aleksandar Stojaković⁷ (modern átírással: Stojaković) 1849-ben kiadott könyve, amelyben a magyar honfoglalás és az 1848 közötti időszak a folyamatosan helyben lakó szerb nép nemzeti elnyomásának átmeneti időszakaként szere-

¹⁰⁰ Életútját, munkásságát összefoglalta: N. N. 1924, 615.

¹⁰¹ A kegyhely neve (magyar nyelvű szövegben) mindkét formában előfordul.

¹⁰² SCHAMS 1820.

¹⁰³ MINDSZENTHY 1831–1832, 16/VI, 21–27.

¹⁰⁴ Alapításának a körülményeit ismertette KUMOVIC 2001, 34–43. Működésének első évtizedeit leírta: MILISAVAC 1986. Honlapja a dolgozat írásának idejében: http://www.vojvodina.com/kultura/html/matica_srpska.htm.

¹⁰⁵ Részletesen elemezte ezen intézmény történetét: KUMOVIC 2001, 48–55.

pelt.¹⁰⁶ (A szerb autochtonitás elméletről alább, egy önálló fejezet keretei között szölok részletesebben.)

Az újonnan megalkotott történeti narratíva ideológiai történeti szempontból kardinális fontossága ellenére is tény marad, hogy nemcsak az 1848–49-es belháborúja, hanem az 1860-as évekig tartó Bach-korszak sem segítette a régészeti örökség leírásának és elemzésének kibontakozását a történeti Dél-Magyarországon. Egyetlen adat: az 1864-ben Pestről Újvidékre költöző Szerb Matica sem a Bach-korszakban, sem később, a dualizmus több mint öt évtizede alatt nem tudta kiépíteni a leletgyűjtő vagy a műemlékeket felügyelő hálózatát.¹⁰⁷ Továbbá, ezen intézmény azután sem kezdeményezett régészeti ásatásokat, hogy új, dél-bácskai székhelyén berendezkedett. A szerb néphagyományok, illetve a szerb pravoszláv egyházhoz kötődő régi kegytárgyak és kéziratok gyűjtése jelentette a muzeológiai munka súlypontját. Ezen anyagban – amint már fentebb kiemeltük – még elvétve sem akadtak kora középkori leletek, sőt a java középkorból is csak néhány műtárgy származott. Ezek régészeti kontextus, sőt adott esetekben lelőhely nélkül őrzött műtárgyak, amelyeknél az is kétséges, régészeti tárgyaknak tekinthetők-e, és ha igen, a Kárpát-medence déli részén kerültek-e napvilágra.

A régészeti tevékenység azonban ennek ellenére is megindult a Bach-korszakban, egy-egy kivételes esetben, egyéni kezdeményezésre. Fentebb már utaltunk arra, hogy Kunszt József bács-kalocsai érsek 1858-ban felkérte Henszlmann Imrét a bácsi székesegyház feltárására. Henszlmann az ásatást több részletben hajtotta végre, 1858-ban, 1870-ben és 1872-ben. Ez volt tudomásunk szerint a Duna–Tisza köze déli harmadában az első olyan földmunka, amely bizonyos tekintetben már középkori ásatásnak minősíthető. Henszlmann Imre előbb Bács település környékét járta be, az épületromokat lokalizálta, majd pedig a 15. századi téglavár belső udvarában, utána pedig az újkori katolikus

temető területén indított ásatást. Henszlmann ásatási eredményei a vár keltezéséhez és periodizációjához szolgáltatott adatokat, de minden valószínűség szerint nem sikerült teljesítenie az eredeti célt, a bács-kalocsai érseki székesegyház romjainak a lokalizálását.¹⁰⁸ A tudományos közvélemény az általa kivitelezett földmunkáról szinte semmit sem tud. Eredményeiről ugyanis Henszlmann csak egy rövid, előzetes közleményt jelentetett meg az *Archaeologiai Értesítő* 1870-es évfolyamában,¹⁰⁹ részletes jelentést csak az érseknek írt 1872-ben, egy latin fejlécű, magyar nyelvű levélben. Henszlmann részletes jelentését a kalocsai érseki levéltárban egy évszázadon át magánlevélként kezelték, így az kiadatlan maradt. Sőt amikor e jelentés 1978-ban megjelent, akkor is csak egy korlátozott terjesztésű, helytörténeti periodikában került kinyomtatásra magyarul, illetve szerb/horvát fordításban.¹¹⁰

Az 1867 előtti korszak másik – Henszlmann munkálataihoz képest –, még nagyobb jóindulattal talán ásatásnak nevezhető földmunkája a vizsgált térség északi szélén folyt. Az óbébai (román: Beba Veche) uradalmi tisztartó, Fuchs Mihály Magyar-majdánon (szerb: Majdan), a katolikus temető területén vezetett földmunkát a középkori monostor alapjainak a megtalálása érdekében az 1860-as években.¹¹¹ Fuchs az óbébai uradalmat birtokló Batthyány család ösztönzésére fogott bele az orosz-lánosi rom kibontásába. A munkálatokat röviden ismertető leírások pontos értelmezése a jövő feladata, csak a lelőhely leendő, tudományos igényű feltárása után válhat majd talán lehetővé.

A Bácska, a Bánát és a Szerémség történetében fordulópontot jelentett az 1867-es osztrák–magyar, illetve az 1868-as magyar–horvát kiegyezés.¹¹² 1867-ben megszűnt az 1849-ben Ferenc József által kialakított Szerb Vajdaság, 1868 után pedig a Szerémségben felszámolták a katonai határőrvidéket. Így magától értetődő, de dolgozatom témája miatt külön is ki kell emelni azt, hogy a Bácskában és

¹⁰⁶ STOJAČKOVIĆ 1849.

¹⁰⁷ KUMOVIC 2001, 48–55.

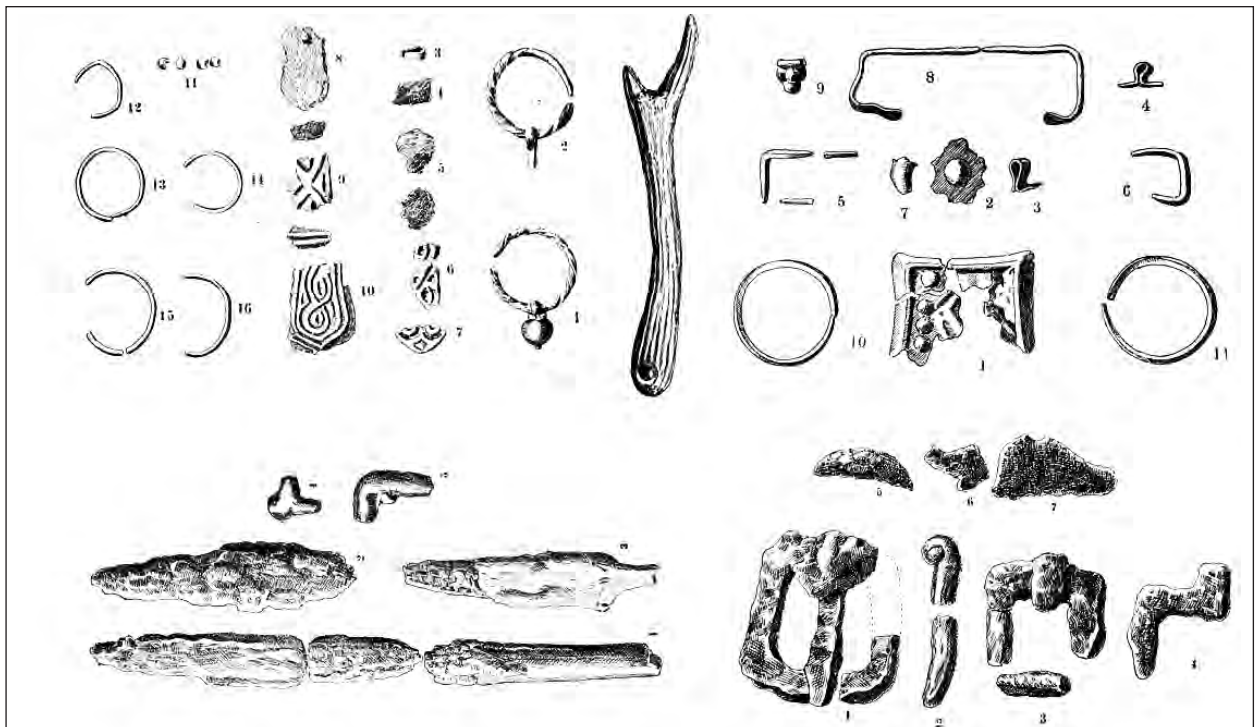
¹⁰⁸ HENSZLMANN 1870, 3. köt. 309–314; 4. köt. 2–9; 50–56, 85–93.

¹⁰⁹ HENSZLMANN 1870, 3. köt. 309–314; 4. köt. 2–9; 50–56, 85–93.

¹¹⁰ HENSZLMANN 1978a, 1–11; HENSZLMANN 1978b, 1–11.

¹¹¹ E földmunkáról Pesty Frigyes kérdőíve alapján szerzett tudomást a szakmai közönség. A Fuchs Mihály levelét újraközlő tanulmányok bibliográfiáját a jelen dolgozat írója állította össze: TAKÁCS 1993b, 58–59.

¹¹² TÓTH 2005, 564.

1. kép. Gombosi (szerb: Bogojevo) avar kori leletek (BOROVSKY é. n. n. 1, II. 5. ábra nyomán)
Fig. 1. Avar Age finds from Bogojevo (after BOROVSKY é. n. n. 1, II. fig. 5)

a Bánátban 1867-ben, a Szerémségben pedig 1868 után indulhatott meg a régiségek szervezett keretek között folytatott gyűjtése és feldolgozása.¹¹³ A középkori kutatási témáknak minden kétséget kizáróan volt bizonyos „nemzeti” jellege az 1867 és 1918 közötti időszakban (is). Mivel az adott időszakban a vizsgált terület egy része: a Bácska és a Bánság Magyarországhoz, egy másik része: a Szerémség és Szlavónia pedig Horvátországhoz tartozott, 1867 és 1918 között az e két nemzet írástudói által kialakított történeti narratíva jelentette azt a keretet, amelybe a régészeti leletek értelmezését be lehetett helyezni.

A Kárpát-medence déli harmadának dualizmus kori középkorrégészeti terepmunkák szintjén két, kezdetben egymástól teljesen független kutatási célzat határozta meg. A 19. század utolsó harmadában minden kétségen felül kialakult a régiségek gyűjtése és megőrzése iránt egy helyi, lokálpatrióta indíttatású érdeklődés. Léteztek azonban olyan kutatási témák is, amelyek a dualizmus kor vezető tudósait foglalkoztatták: a korabeli Magyarországon, illetve

Horvátországban. A Bácska esetében ilyen országos kutatási téma volt az úgynevezett római sáncok feltérképezése és keltezése, a Szerémség esetében pedig a tájegységnek nevet adó antik város, Sirmium leletanyagának gyűjtése. Mindkét, országos jelentőségű kutatási téma elsősorban az antikvitás iránt érdeklődő szakembereket foglalkoztatta, elemzéseik azonban középkori problémákat is felvetettek.

A bácskai sáncokhoz több, országos hírű tudós által végrehajtott terepmunka kapcsolódott. Rómer Flóris 1866-ban bejárta a Bogojeva/Gombos (szerb: Bogojevo) és Péterréve (szerb: Bačko Petrovo Selo) között húzódó Kis sánc, illetve az Újvidék és Óbecse (szerb: Bečej) közötti Nagy sánc vonalát. Rómer után kilenc évvel, 1875-ben Ortway Tivadar újra bejárta a helyszínt, őt e munkában 1887-ben Frölich Róbert követte. 1893-ban Borovszky Samu ásatást is végzett a Nagy sánc néhány kiválasztott pontján, majd pedig e munkát 1901-ben Cziráky Gyula folytatta. Az összegyűlt ismeretanyagot Buday Árpád, a későbbiekben őskori kutatásai révén hírnevet szer-

¹¹³ Negatív értéktételei miatt egyáltalán nem követem Petar Milošević 1993-as összefoglalását a vajdasági térség régészetének százéves történetéről, így e munkára első sorban negatív igazodási pontként utalok: MILOŠEVIĆ 1982–83a, 23–25.

zett tudós foglalta össze 1913-ban.¹¹⁴ A 19. század végi – 20. század eleji kutatások mindkét sáncot római korinak találták, a hosszabb, azaz a Kis sánc a 2. század végére, a rövidebb, azaz a Nagy sánc pedig a 4. század közepére keltezhető.

Sirmium, azaz az újkori Mitrovica (szerb/horvát: Sremska/Srijemska Mitrovica) viszont annak is sajnálatos példája volt és maradt, milyen nagy számban végeztek feltárásokat olyan jó szándékú dilettánsok és/vagy szakemberek, akik a korábbi kultúrák mihamarabbi elérése érdekében a középkori leleteket csak kevés figyelemre méltatták. A városka területén már az 1880-as évek óta folyik a római kori régiségek gyűjtése és feltárása.¹¹⁵ E munkálatok során rendszerint előkerültek középkori régiségek is, közöttük a mindenkor a legnagyobb érdeklődésre számot tartó pénzérmék.¹¹⁶ A helyzetet pontosan jellemzi, hogy – tisztelet a ritka kivételeknek – miközben az ásatók több-kevesebb következetességgel magukat a tárgyakat összegyűjtötték, a régeltani helyzetüket már egyáltalán nem igyekeztek rögzíteni. Azaz, miközben tisztelettel adózunk a sirmiumi ásatásokat megindító Ignjat Jung¹¹⁷ és a későbbi kutatónemzedékek tagjainak az emléke előtt, nem feledkezhetünk meg arról sem, mennyire felemás volt a sirmiumi feltárásokon részt vevő régészek viszonya a középkori leletekhez.

Az 1867 utáni évtizedekben – amint erre fentebb már utaltam – nemcsak a budapesti vagy a zágrábi illetőségű régészek szervezték a Kárpát-medence déli harmadának régészetét, hanem jelentős helyi aktivitás is tapasztalható volt, különösen a korabeli Magyarországhoz tartozó Bácskában és Bánságban. Egyes vármegyei és/vagy városi múzeumok végezték a lelőhelyek regisztrálását, a veszélyeztetett

leletek mentését, illetve az összegyűjtött régiségek őrzését. A kutatási helyzetkép a Bácskában volt a kedvezőbb. E régióban ugyanis létezett egy sajátos, koordinációt is ellátó szervezet: a zombori székhelyű Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat.¹¹⁸ Jellemző adat, hogy a 20–21. század fordulóján ismert bácskai, középkori lelőhelyeknek mintegy a felét már az 1918 előtti időszakban is számontartották.¹¹⁹

Az 1918 előtti terepmunkák kivitelezése vonatkozásában két egymással ellentétes előjelű tendencia rögzítendő. Negatívumként az, hogy a kor felfogása szerint a 10–11. századi temetők feltárásának kellett képeznie a régészeti kutatás felső határát. E felső határtól pedig csak indokolt esetben lehetett eltérni. Pozitívumként könyvelendő el viszont az, hogy a helyi kutatás szerencsére sok esetben tartotta indokoltnak e lépés megtételét. Számos, java középkori templom vagy vár feltárása indult meg az 1918 előtti évtizedekben. E tény akkor is figyelemre méltó, ha egy-egy adott feltárás eredményei ma már nehezen értelmezhetőek. A dualizmus időszakában folyt például az aracsi¹²⁰ (szerb: Arač, Arača vagy Vranjevo, a II. világháború után pedig rövid ideig Vološinovo) vagy a monostorszegi¹²¹ (szerb: Bački Monoštor) monostortemplom első ásatása. A java középkori várak közül vizsgálatok folytak Törökbecsén (szerb: Novi Bečej), valamint Nagybecskereken (szerb: Bečkerek/Petrovgrad/Zrenjanin) a becsei, illetve nagybecskereki vár meglelése érdekében.¹²²

Egy további pozitívumként pedig az rögzítendő, hogy az oklevelekben szereplő helynevek lokalizálására irányuló munka a Bácskában már 1918 előtt is kiegészült régészeti megfigyelésekkel. Azaz megindult egy új tudományág, a régészeti topográfia ki-

¹¹⁴ BUDAY 1913, 18–93.

¹¹⁵ Első jelentések: JUNG 1898, 232–243; JUNG 1899–1900, 218–232; JUNG 1901, 248–254. Az első munkálatok menetét ismerteti: MILOŠEVIĆ 2001, 7–8.

¹¹⁶ DIMITRIJEVIĆ 1973; GAJ-POPOVIĆ 1979, 355–358.

¹¹⁷ Ignjat Jung személyéről és ténykedéséről lásd: MILOŠEVIĆ 1971, 3.

¹¹⁸ E sajátos intézmény, azaz muzeológiai gyűjtemény és egyben kutatóhely történetét összefoglalta: KÁICH 1980; KÁICH 2006.

¹¹⁹ E lelőhelyek sorába tartozik például a három adai téglagyár agyagbányája: RICZ 2002a, 17; a három gombosi, kora középkori temető: SZEKERES 1978, 18–19; vagy az újfutaki sír: STANOJEV 1989.

¹²⁰ HAMPEL 1897a, 86–8; HAMPEL 1897b, 204–212. A századfordulós kutatásokat áttekintette: NAGY S. 1953b, 85–91; valamint: KALAPIS 1995, 31–61. A monostortemplom kutatástörténetét szerb nyelven ismerteti, kiemelve az esetleges görögkeleti rítusra utaló elemeket: MANO-ZISSI 1953, 76–84; ugyanezen a nyomon halad: ČANAK-MEDIĆ 1974, 17–45.

¹²¹ E feltárásokról lásd: GUBITZA 1901, 17; GUBITZA 1902, 1–7; GUBITZA 1911, 10–25; GUBITZA 1916, 56–62.

¹²² E kutatásokat áttekinti: KALAPIS 1995, 81–83.

alakulása-meghonosodása. Úttörő szerepet játszott e kutatási területen Iványi István.¹²³

Csak a 19. század utolsó harmadában kerülhetett sor arra, hogy a leletanyag első önálló értelmezései megfogalmazódjanak, az első helyi kutatónemzedék tagjai, az immár létező intézményrendszer: a megyei, illetve városi múzeumok által biztosított kutatási infrastruktúra keretei között. Mivel az 1918-as uralomváltás előtt a vizsgált tájegység két északi régiója: a Bácska és a Bánság Magyarország része volt, az e tájakon munkálkodó régészek – amint erre már fentebb utaltam – azon célkitűzéseket tartották irányadónak, amelyek a magyar régészet központi intézményében, a budapesti Nemzeti Múzeumban foglalmazták meg. (Nota bene!) nemcsak a magyar nemzetiségű kutatók, amatőr régészek, hanem a németek, bunyevácok is! Az avar kori, illetve 10–11. századi temetők kutatása örvendett a legnagyobb népszerűségnek.

Az 1918 előtti bácskai és bánáti kutatásokat az elfogultság és a szláv leletek eltitkolásával volt szokás vádolni az 1945 utáni Jugoszláviában, különösen az 1945 és 1948 közötti pánszláv időszakban.¹²⁴ Szinte mondani sem kell: az 1918 előtti kutatások módszertani szempontból is jóval gazdagabbak voltak annál, mint hogy egy ilyen sommás ítéletet alkalmazni lehetett volna. Az adott korszakra jellemző, felfokozott nemzeti érzelmek miatt, tehát szinte a dolgok természetéből következően nemzetileg elfogult magyar kutatók is tevékenykedtek a bácskai és bánáti tájon az 1918 előtti időszakban. Bizton állítható azonban, hogy a dualizmus kori régészek többsége az újkori Bácska és Bánság soknemzetiségű voltát igyekezett meglátni a kora középkori leletekben is. Így például a kor felfogása

szerint szláv temetőt vizsgált minden olyan kutató, így Gubitza Kálmán, Roediger Lajos vagy Felix Milleker, aki az 1918 előtti időkben 10–11. századi soros temetőt mentett meg az enyészettől. Még tovább jutott a Kárpát-medencei szlávok szerepének hangsúlyozásában Erdújhelyi Menyhért. Ő az Újvidék történetéről írott, egyébiránt kiváló helytörténeti monográfiájában az avarok létezését is kétségbe vonta, és teljes hagyatékkukat szlávnak minősítette.¹²⁵ A soknemzetiségű táj múltba vetítésének a tényére utal végezetül az is, hogy 1892-ben Grosschmid Gábor germánnak minősített egy zombori (szerb/horvát: Sombor), általa a 9–12. századra keltezett, fegyveres sírt.¹²⁶ A későbbi kutatásnak nemcsak azt kell(ene) számontartani, hogy e sírt utóbb át kellett keltezni a 6. századra,¹²⁷ hanem egy tudománytörténeti érdekességet is. Tudomásunk szerint ez tekinthető az egyik legkorábbi kísérletnek az avar kori vagy 10–12. századi germán hagyatékek kimutatására a Kárpát-medence egészének a viszonylatában is.

Bizonyosan téves tehát a szerb régészek által többször is megfogalmazott vád¹²⁸ e kutatások szlávellenes, szlávokat letagadni igyekvő alaptendenciájáról. Hiszen – az előzőekben elmondottakat mintegy összefoglalva – a 10–11. századi soros temetőket a korabeli szakmai közvélemény (nota bene!) a Magyar Nemzeti Múzeum kutatógárdájában vezető szerepet játszó Hampel József nyomán¹²⁹ – szláv hagyatéknak tartotta. Aki tehát ilyen temető sírjait mentette, a kor felfogása szerint szláv régiségeket óvott meg a pusztulástól. E tény az is tanúsítja, hogy a dualizmus kori magyar régészek, így a vezető szerepet játszó Hampel József is, jól tudott kommunikálni a szláv értelmezést kidolgozó horvát régészekkel, jelesül Josip Brunšmiddel. Miközben

¹²³ Helynév-azonosítási eredményeit egy ötkötetes helynévtárként tette közzé: IVÁNYI 1889–1907.

¹²⁴ POPOVIĆ 1957; GARAŠANIN 1955b, 177.

¹²⁵ ÉRDUJHELYI 1894, 27.

¹²⁶ GROSSCHMID 1892, 107–108. A sírről lásd még: TAKÁCS 2002d, 321. A sírt közlő Grosschmid Gábor (1813–1895) gazdag életútja mintegy leképezi a 19. századi, asszimilálódó magyarországi német polgárság sajátos kötődéseit (SZINNYEI 1894, 1493–1494; KALAPIS 2002, 359–360). A máramarosi születésű, jogász képzettségű Grosschmid 1836-tól élt Zomborban. Az 1848–49-es szabadságharcban határozottan a forradalom ügye mellé állt. Ő volt Bács-Bodrog vármegye újoncozási biztosa, és ezért a szabadságharc bukása után évekre külföldi emigrációba kényszerült. Emigrációja idején, 1850-ben, névtelen röpiratot írt a magyar forradalom védelmére, amelyet „*von einem Saxo-Magyaren*” aláírással jegyzett. Az 1861-ben Zomborba visszaköltöző Grosschmid történeti munkái a ’48–49-es szabadságharc szerb vonatkozásait tárgyalták. A zombori Kukulla téglagyár területén megbolygatott sír feltárásában és közlésében játszott szerepe azonban azt bizonyítja, hogy minden bizonnyal érdeklődött német gyökerei iránt.

¹²⁷ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 58; TAKÁCS 2002i, 321.

¹²⁸ GARAŠANIN et al. 1995b, 178.

¹²⁹ HAMPEL 1905, I. köt., 819; HAMPEL 1907, 9; HAMPEL é. n., 119–120.

az is tény, hogy a Szerémségben a horvát, azaz a zágrábi Horvát Nemzeti Múzeumban kidolgozott prioritások, sőt egészen konkrétan Josip Brunšmid elemzési elvei érvényesültek.

E ponton röviden meg kell emlékezni arról, hogy a dualizmus korában olyan középkorkutatási programok indultak meg Budapesten, illetve Bécsben, amelyek igen nagy mértékben szolgálták a Kárpát-medence déli harmadára vonatkozó írott források feltárását és értelmezését. A sort a középkori Magyarország történetírása vonatkozásában Pesty Frigyes¹³⁰ és az ő nemzedékéhez tartozó más történészek nyitották meg, és e sajátos forrásfeltárási láz Csánki Dezső személyében és az általa kiadott „Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában” című monumentális adattárban csúcsosodott ki. Csánki történeti földrajza szempontjából vizsgálati területünk szerencsés helyzetben van, hiszen a 15. századi Délmagyarország összes megyéje szerepel e feldolgozásban. Ezen adatokat dolgozatom érvelésébe több ponton is sikerült beépítenem. Szerencsére Csánki intenzíven érdeklődött a feldolgozott települések régészeti nyomai iránt is, így az egyes templomok plébánosai által vezetett plébániatörténeti évkönyvek, az úgynevezett *historia domusok* adatait is rendszeresen beépítette művébe.

A dualizmus korában nemcsak a középkori Magyarország múltja iránt lendült fel az érdeklődés, hanem a Balkán-félsziget iránt is. E kutatások legfontosabb központjává Bécs vált, de Budapesten, sőt az 1878-as megszállás révén a Monarchia fennhatósága alá került Bosznia-Hercegovina székvárosában, Szarajevóban is folytak ilyen elemzések. A bécsi Balkán-kutatók vezéregyénisége Konstantin Jireček volt,¹³¹ továbbá Bécsben élt a legnagyobb magyar Balkán-történész, Thallóczy Lajos is.¹³² Budapesten az észak-balkáni kutatások szervezésének a szerepkörét földrajztudósok vették át,¹³³ csak Szarajevóban jutottak meghatározó szerephez a régészek, például Carl Patsch vagy Čiro Truhelka.¹³⁴ Jelen dolgozatom témájától távol áll a Balkán kö-

zékori múltjának feltárására irányuló munkálkodás politikai háttérének részletes taglalása. Annyit jegyeznék csak meg, hogy a modern kort elemző írásokban a felsorolt kutatókat elég gyakran szokás negatív kontextusba állítani, hiszen ők, úgymond, a kettős monarchia balkáni behatolását voltak hivatottak előkészíteni szellemi síkon.¹³⁵ A középkor iránt érdeklődő régészektől számomra inkább e történészek eredményei a meghatározóak. Azok az okmánytárak és elemzések, amelyek például a középkori Magyar Királyság déli melléktartományainak az elemzését teszik lehetővé. E munkákra és nem az alkotóikat ért kései kritikákra fogok a dolgozatban hivatkozni.

Az 1918 utáni időkben folytatott régészeti kutatások történetét csak akkor láthatjuk át jól, ha – érdemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért – folyamatosan szem előtt tartjuk azt, hogy a Kárpát-medence déli részének középkorrégészetét meghatározza az adott térség turbulens 20. századi története, az államjogi keretek többszöri, radikális változása. A régészeti kutatásra nemcsak terepmunkák, hanem a feldolgozások szintjén is rányomta a bélyegét a politikátörténet. Az tehát, hogy a vizsgált térség az adott időpontban mely államhoz, illetve föderatív államszövetséghez tartozott, illetve hogy az adott terület belső autonómiával rendelkezett-e. A politikátörténet hatását talán az tükrözi a legjobban, hogy a régészeti kutatómunka volumene és a felvetendő-felvethető kérdések köre igen eltérő volt 1919 és 1941 között, 1941 és 1944 közt, illetve 1945 vagy 1987 és 2001 után. Sőt az 1945 utáni korszakot is tagolni kell, az 1966 előtti és utáni, illetve az 1987 előtti és utáni évekre.

A dualizmus kori Délvidéken fellendülő középkorrégészeti kutatást elmosta a világháború és az utána következő impériumváltás. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1918 végi megalakulása után az új állam kulturális kormányzata a belgrádi intézmények kutatási elveit igyekezett érvényesíteni a felnövő új, nagyjából szerbekből álló

¹³⁰ Fő műve településrégészeti vonatkozásban: PESTY 1880.

¹³¹ Életútját összefoglalta (1895-ig) MANGOLD 1895, 924.

¹³² Életútját összefoglalta: WAKTOR 2004.

¹³³ Munkálkodásuk eredményeiről az alábbi, gyűjteményes kötet alapján alkothatunk véleményt: BARTHA 2001.

¹³⁴ Munkálkodásuk eredményeit elemezte: GOSTENSCHNIGG 1999, 226–231.

¹³⁵ Egyetlen, de jellemző példaként lásd: GOSTENSCHNIGG 1999, 221–245. E megközelítés egyoldalú és anakronisztikus voltát DSc-dolgozatomban bíráltam: TAKÁCS 2011, 228.

régészemzedék. A pontos körülményeket nem ismerő szemlélő könnyen megfogalmazhat egy olyan elvárást, hogy az impériumváltásnak fel kellett lendítenie a szerbek kora középkori jelenlétének igazolására szolgáló kutatásokat. A valóságban azonban ennek éppen az ellenkezője történt: nemcsak a szerb őshonosság megtámogatására szolgáló ásatások indítása maradt el, hanem a népvándorlaskor egészének régészeti vizsgálata is visszasüllyedt az 1867-es kiegyezés előtti szintre, és „természetesen” megszakadt a középkori Magyar Királyság emlékganyagának gyűjtése is. Az új hatalom egyetlen kutatási témára, a szerb kolostorok régiségeinek feldolgozására¹³⁶ helyezett hangsúlyt az 1691-es szerb bevándorlást megelőző idők vonatkozásában.

A középkori leletek vizsgálatának háttérbe szorítása több tényező hatásával is magyarázható, de az intézményi hálózat felszámolását így is az első helyre kell tenni. Az új hatalom tudatosan visszafejlesztette azon, a 19. század végén és a 20. század elején egyesületi keretek között létező vidéki múzeumokat, amelyek kutatói a régészeti örökségvédelmet ellátták. A leépítés klasszikus példajaként a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat zombori múzeuma említhető, amely 1918-ig a Bácska egész területén folytatott gazdag feltárómunkát.¹³⁷

Az új állam északi részében a Szerb Matica újvidéki székhelyű múzeuma lett volna hivatott egy regionális múzeum szerepét átvenni és a régészeti örökségvédelem feladatát ellátni, ez azonban sajnos nem valósult meg – külső és talán belső tényezők miatt sem. Külső tényezőként a pénzhiányt kell az első helyre tenni, azt a tényt, hogy a Jugoszláv Királyságban a múzeumok állami támogatása rendkívül alacsony szinten állt.¹³⁸ Belső tényezőként pedig – feltehetően a pénzhiánytól nem függetlenül – az

adott intézményen belüli szervezeti hiányosságok, illetve a képzett szakembergárda hiánya említhető.¹³⁹ Így a belgrádi központi múzeum szakembereire hárult volna a Vajdaságban és Szlavóniában a régészeti örökségvédelem nehéz munkája, ők azonban – joggal feltételezhetően: az anyagi körülményektől egyáltalán nem függetlenül – még a leletbejelentések hitelesítése érdekében is csak kivételes esetekben végeztek terepmunkát. Jellegzetes negatív példa a Donji Petrovciban napvilágra került kincs hányatott sorsa.¹⁴⁰ Ritka kivétel pedig egy sajátos túlélő példája: a verseci múzeumot a 19–20. század fordulóján megszervező, majd azt az 1918 utáni időkre is átmentő Felix Milleker¹⁴¹ folytatta leletbegyűjtő tevékenységét hajlott kora és az impériumváltás ellenére is. Sőt munkásságát kiterjesztette a Bánság délkeleti szegletére, Pancsova (szerb: Pančevo) térségére.

A vázolt helyzet következményeit nézetünk szerint egy ténnyel lehet a legjobban jellemezni. A Vajdaságban a két világháború közötti időszakban csupán mintegy fél tucat népvándorlás, illetve java középkori lelőhelyen folyt leletmentő feltárás. Sőt e számba bele kellett foglalni az új muzeológiai intézményrendszerhez csak laza szálakkal kapcsolódó, mondhatni, megszállott amatőrként tevékenykedő Szasszer Jánost, illetve Luka Nadlačkit és az általuk megkutatott észak-bánsági lelőhelyeket. Szasszer János nevét a magyarországi szakmai közvélemény – László Gyula nyomán – a homokrévi (szerb: Mokrin) avar temető feltárójaként ismerte meg.¹⁴² De ugyanő összegyűjtött több, állítólag szintén homokrévi származású, 10–11. századi ékszert is.¹⁴³ Luka Nadlački pedig Nagyikinda (szerb: Kikinda) környékét járta be és gyűjtötte a régészeti leleteket. Sőt ugyanő – az amatőr kutatók többségével ellentétben –

¹³⁶ Az ilyen kutatások eredményeit összefoglalta: GRUJIĆ 1939, 330–414; KAŠANIN 1939, 441–454.

¹³⁷ TAKÁCS 2011, 440; TAKÁCS 2018, 55.

¹³⁸ Elismeri e tényt a jugoszláv állameszme iránt elfogult (de egyben a szerb hegemoniát is természetesnek tekintő) KUMOVIĆ 2001, 109.

¹³⁹ Csak áttételesen ismeri el e hiányosságot KUMOVIĆ 2001, 47. azáltal, hogy rögzíti a Matica múzeumában őrzött tárgyi hagyaték lassú és rendszertelen gyarapodását.

¹⁴⁰ BALINT 2010, 600–603.

¹⁴¹ Felix Milleker három nyelven: németül, magyarul és szerbül publikált. A különböző nyelven írott cikkeiben Felixként, Bódogként és Srećkóként is jegyezte magát. Úgy véljük, mégis helyesebb, ha anyanyelvi formájában adjuk meg a nevét. Milleker életútját összefoglalta: SCHERER 1983.

¹⁴² LÁSZLÓ 1946. Reprint: LÁSZLÓ 1977, 127–129. DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 19–22; ADAM 2. 1. köt., 244–245. A temető monografikus igényű közlése: RANISAVLJEV 2007. Recenziója: BUGARSKI 2007, 437–446.

¹⁴³ STANOJEV 1989, 58; BALINT 1991, 241; KOVÁCS 1991, 410.

kapcsolatot keresett a „hivatalos” kutatóhelyekkel, a terepen gyűjtött adatait megküldte a Szerb Királyi Akadémiának. Ezek levonásával csupán egyetlen olyan, kelet-szerémségi lelőhely marad, ahol szervezett leletmentő ásatás is folyt: a szerémségi Vajka (szerb: Vojka) határában egy avar kori soros temető néhány csontvázas – pontosabb kifejezéssel: korhasztásos rítusú – sírja került napvilágra.¹⁴⁴ A munkálatokat a belgrádi Nemzeti Múzeum – korabeli nevein: Művészeti Múzeum, illetve Pál Régensherceg Múzeuma – munkatársai vezették, a leletek közlése és értelmezése is az ő nevükhöz fűződik.

Sajnos csak röviden lehet szólni a nyugat-szerémségi, illetve a szlávóniai középkorrégészeti kutatásokról. Az e kutatásokat szervező zágrábi múzeumot erősen sújtotta a pénzhiány, így tevékenysége jórészt sajátos kármentésben merült ki: a szórványként napvilágra kerülő és nemesfémértéket is képviselő leletek sorsának követése műkereskedelembé kerülésük után, illetve néhány ritka esetben az ilyen tárgyak felvásárlása. A helyzetet jól jellemzi az, hogyan kerültek a zágrábi múzeumba Čadavica (középkori magyar nevén Szagyolca) falu határából régészeti leletek.¹⁴⁵ Ezeket ugyanis oly módon tudta Viktor Hofiller a múzeum számára megszerezni, hogy magán a lelőhelyen nem tudott hitelesítő ásatást indítani.¹⁴⁶

Összefoglalva az elmondottakat: a két világháború közötti időszakban a délszláv királyság területén majdnem teljesen megszűnt mind a népvándorlás kori sírleletek, mind pedig a középkori Magyar Királyság emlékanyagának gyűjtése. Az 1919 és 1941 közötti időszakban a régészeti terepmunka mértéke visszasüllyedt az 1867 előtti szintre. Az állami vagy egyesületi fenntartású intézmények hiányos működését lelkes amatőrök igyekeztek helyettesíteni egy-egy falu vagy kisváros környezetében. A helytörténeti indíttatású régészeti érdeklődés szép példáival egy-egy észak-bánáti, magyar, illetve szerb

nemzetiségű tanító, Szasszer János, illetve Luka Nadlački életútja szolgál. A régészeti feltárások 1918 utáni visszaszorulását a vajdasági közegben oly módon igyekeztek áthidalni, hogy nyelvészeti érvek alapján értekeztek a szlávok, sőt egyes esetekben az úgynevezett ószerbek őshonosságáról.¹⁴⁷ Egyetlen területen volt tapasztalható fellendülés: a késő középkori és/vagy újkori szerb pravoszláv kolostorok műemléki leírása és építészettörténeti vizsgálata került a kutatás homlokterébe.

Egy szemléletbeli negatívum is hátráltatta a középkorrégészet kibontakozását a két világháború közötti időszakban. A vajdasági szerb történészek hagyományosan igen éles időhatárként kezelték az 1690–91-es szerb bevándorlást.¹⁴⁸ Az ettől korábbi eseményeket egy sajátos és nem sok érdeklődésre méltó előtörténetként aposztrofálták – természetesen a szerbekre utaló írott adatok vagy egyházi épületek kivételével.¹⁴⁹

A fentebb felsorolt tényekből következik, hogy a tájegység kora középkori anyagi kultúrájának egyetlen összefoglalásában, a „Vojvodina” című monográfiában Borislav Jankulov még 1939-ben is csak és kizárólag az 1918 előtt előkerült leletekre tudott támaszkodni a népvándorlás kori anyagi kultúra áttekintése során.¹⁵⁰ Így munkája mintegy az 1918 előtti vármegyei monográfiák régészeti fejezeteinek¹⁵¹ szerb nyelvű kivonatolásaként is leírható. E munka jelentősége így is minden kétségen felüli, mert elsőként foglalja össze a népvándorlás kori leletanyagot a Kárpát-medence déli harmadában. Oly módon, hogy egyes esetekben Jankulov a Jugoszláv Királyság északi határait is átlépve szerepeltet leleteket. Az összefoglalásban megtalálható például a nagyszentmiklósi kincs rövid leírása is, annak ellenére, hogy a méltán világhírű kincs lelőhelye az új határok megvonása után Románia részévé vált.

A java középkor vonatkozásában pedig az épített örökség felmérése és összefoglaló közlése tekinthe-

¹⁴⁴ MANO-ZISSI 1937a, 265–275; PURKOVIĆ–MANO-ZISSI 1941, 15–22.

¹⁴⁵ A leletegyüttes első leírása, tudományos igényű elemzése: FETTICH 1941–1942, 55–61. Lásd még: DEMO 2014, 52–59.

¹⁴⁶ FETTICH 1941–1942, 55.

¹⁴⁷ ERDELJANOVIĆ 1925, 275–308; IVIĆ 1929, 4–5; POPOVIĆ 1925, 5–19; NIKOLIĆ 1941, I–II, illetve 140–146.

¹⁴⁸ Az időhatárok ilyen megvonásának egyik legszebb példája a tájegység reprezentatívnek szánt monográfiája, amelynek első kötete az eseményeket a paleolitikumtól 1690-ig tárgyalja: POPOVIĆ 1939.

¹⁴⁹ Lásd pl. GRUJIĆ 1939, 330–414; valamint: KAŠANIN 1939, 441–454.

¹⁵⁰ JANKULOV 1939, 81–90.

¹⁵¹ Lásd pl. REISZIG é. n., 28–248; KISLÉGHY NAGY–NAGY é. n., 304–330.

tő pozitív kitörési pontnak. Olyannyira, hogy Gjuro Szabo, illetve Rudolf R. Schmidtét (helyi átírással: Šmit) és Aleksandar Deroko várkatalógusai máig feltűnnek a térség középkori várépítészetét tárgyaló munkák jegyzetanyagában.

Az előzőekben hangsúlyosan a régészeti örökség elemzésére koncentráltam, az e téren tapasztalható anomáliák okaira igyekezve rávilágítani. Ki kell emelni azt, hogy a történeti kutatások folyamatosságában nem tapasztalható ilyen törés. A két világháború közötti időszak magyarországi történeti kutatásában a Délvidék elemzése továbbra is hangsúlyos elemzési téma maradt, különösen a Hunyadi-, illetve a Jagelló-kor vonatkozásában.¹⁵² Az érdeklődés fenntartását a mohácsi csata 1926-os emlékéve is segítette.¹⁵³ Így a két világháború közötti Budapesten több olyan munka is született a Kárpát-medence déli részének középkori történetéről, amelyek máig fontos segédletek az adott korszak régészeti kutatásában. Egyetlen negatívumként az hozható fel, hogy e munkák többsége magyar nyelven jelent meg. Így a magyarul nem olvasó kutatók továbbra is csak ritkán szerezhettek tudomást első kézből arról, milyen új elemzések születtek a középkori Magyarország történetéről, illetve e munkákban milyen, a tárgyi hagyaték szempontjából is releváns megállapítások jelentek meg.

A Jugoszláv Királyságot – közismert módon – a náci Németország hadserege 1941 áprilisában lerohanta. A versailles-i békeszerződés által életre hívott ország néhány nap alatt széthullott alkotóelemeire.¹⁵⁴ A Vajdaság három régiójára más-más sors várt. A Bácska visszakerült Magyarországhoz,

Szlavónia és a Szerémség Horvátországhoz. A Bánság ugyan jogilag Szerbia része maradt, de német protektorátusként. Az így kialakított politikai keretek a régészet és ezen belül a középkorrégészet esélyeit is alapvetően meghatározták. A Magyarországhoz visszacsatolt Bácskában teremtődtek meg a legkedvezőbb kutatási esélyek,¹⁵⁵ a Bánságban ugyanis csak és kizárólag egy-egy leletmentés folyt,¹⁵⁶ a Szerémség pedig már 1941 nyarán az etnikai háború poklába süllyedt. A II. világháború utáni korszakban a bácskai régészeti tevékenységet is a „fasiszta megszállás”, illetve „fasiszta kollaboráció” jelzős szerkezetekkel illet leírni.¹⁵⁷ E sommás, dehonesztáló ítélet azonban egyáltalán nem tükrözi vissza az adott, négyéves korszak kutatási célkitűzéseit, különösen a Bácskában nem! Érdemes kicsit részletesebben is felidézni az 1941 tavasza és 1944 ősze között folytatott kutatásokat a sommás ítéletek cáfolata érdekében. A Magyarországhoz visszacsatolt Bácskában ugyanis megteremtődtek az esélyek a régészeti, sőt a középkorrégészeti kutatáshoz is az 1941 és 1944 közötti években,¹⁵⁸ és e tény igazságértékén az sem változtat, hogy e lehetőséggel e tájon sokkal kevésbé sikerült élni, mint például Észak-Erdélyben.

Ismét megindulhattak az 1918 és 1941 között szünetelő középkori feltárások. Az 1941–44 közötti időszak legnagyobb bácskai ásatása a zentai (szerb: Senta) Farkas-tanyán, másik nevén Paphalmon folyt, a szegedi Alföldkutató Intézet szervezésében.¹⁵⁹ Egy másik terepmunka helyszínévé pedig a zombori Bükkszállás (szerb: Sombor – Bukin) vált. Itt egy török kori soros temetőt mentett meg

¹⁵² Lásd pl. HÓMAN–SZEKFÜ 1939, 2–3. köt.

¹⁵³ A mohácsi csata különböző történelmi értelmezéseiről: ROMSICS 2015, 161–189; B. SZABÓ 2019, 337–379. Az 1926-os emlékévről lásd HÓVÁRI 2019, 539–562. Az emlékév aktuálpolitikai vonatkozásait emeli ki: KOVÁCS–MESTER 2019, 312–317.

¹⁵⁴ A II. világháború időszakának egy olyan áttekintése, amely mentes a Tito kori történetírás által alkalmazott, ideologikus máztól: GLENNY 1999, 2. köt., 166–227.

¹⁵⁵ Ezt tanúsítják nemcsak a térség régészeti hagyatékából egy-egy lelet vagy lelőhely feldolgozását kitűző kutatási programok, hanem az is, hogy megindult egy elemzőmunka a bácskai táj sajátos régészeti arculatának körvonalazására, modern kifejezéssel élve: az erősségek és gyengeségek feltérképezése érdekében. E célok jegyében íródott az alábbi összefoglalás: BANNER 1942. Reprint: BANNER 2004, 150–151.

¹⁵⁶ Típuspéldaként a Feketető (szerb: Crna Bara)-Prkos lelőhely említhető: GARAŠANIN–GARAŠANIN 1957, 199–218 és különösen 202. (Az őskori leletek közlése a 10–11. századi temető rövid említésével!) A temető közlése: STANOJEV 1989, 129–130.

¹⁵⁷ E nézeteknek mintegy muzeális értékű összefoglalását nyújtja egy 2001-es (!) keltezésű mű: KUMOVIĆ 2001, 145–147.

¹⁵⁸ A történelemtudomány területéhez tartozó szakcikkek megjelenítését helyi szinten a *Kalangya* nevű kulturális folyóirat látta el. Az itt megjelentetett tanulmányok többsége a régió 18–20. századi eseménytörténetét elemezte. *A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* sajnos nem élelt újjá.

¹⁵⁹ FOLTNY–KOREK 1944–1945, 149–190. E feltárás értékeléséhez lásd még: SZEKERES 1971b, 100; SZEKERES 1983, 47; KOVÁCS 1991, 412–414.

Korek József.¹⁶⁰ Ez utóbbi terepmunka a bácskai tájon első ízben megszervezett régészeti leletbejelentő hálózatból nőtt ki, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum szakemberei szerveztek. Ők utaztak egy-egy adott helyszínre a leletbejelentéseket ellenőrizendő. Egy ilyen kiszállásnak köszönhető a kardinális fontosságú, avar kori úgynevezett áldozati lelet összegyűjtése a délnyugat-bácskai Bácsújfaluban (szerb: Selenča).¹⁶¹ A konkrét feltárások kivitelezésén túl, sor került a bácskai régészeti kutatások céljainak első, de így is távlatos megfogalmazására, különös tekintettel a középkorrégészetre. E célokat Banner János foglalta össze 1942-ben írott, még a szakemberek számára is jórészt ismeretlen munkájában. A „Régészeti feladatok a Délvidéken” címet viselő cikk egy olyan, jól átgondolt koncepció jegyében íródott, amelynek a középkori vonatkozású célkitűzései – a népvándorlások történeti kérdéseinek a tisztázása, a magyar–szláv viszony vizsgálata, illetve a középkori településhálózat rekonstrukciója – manapság is vállalható, sőt vállalandó feladatok.¹⁶²

Az 1944 őszén bekövetkező újabb uralomváltás folytán a Vajdaság a titói Jugoszlávia része lett, így a régészettel kapcsolatos elvárásoknak is újra kellett fogalmazódnuk. Az igazolandó (ál)történeti axiómákat a hatalom új birtokosai fogalmazták meg, osztályharcos, de egyben hangsúlyosan pánszláv és pánjugoszláv szellemiségben. Érdeemes egy kitérőt tenni megismerésükre, mert ezek határozták meg az elkövetkező évek-évtizedek kutatását. A sztálini Szovjetunióban kialakított szláv régészet posztulátumainak a jugoszláviai és ezen belül vajdasági meghonosodását nemcsak a jugoszláv pártállam 1945 és 1948 közötti, hangsúlyosan szovjet igazodása segítette, hanem belső okok is. A partizánmozgalom révén tömegmozgalom-

má vált Jugoszláv Kommunista Párt ugyanis már 1943-ra pánjugoszláv és ezáltal pánszláv ideológiát vallott (az internacionalizmus folyamatos emlegetése mellett). Olyan ideológiát, amely a vegyes lakosságú területeken minden egyéb szempont fölé helyezte a „nép” (értsd: az elnyomottakkal azonosított délszláv lakosság) védelmét a kizsákmányoló „elnyomókkal, idegenekkel és népi ellenségekkel” (értsd a nem délszláv származásúakkal) szemben. E szemléletet tükrözi Tito 1944. október 17-i parancsa, amely katonai közigazgatás bevezetését rendelte el a Vajdaságban.¹⁶³

1945-ben a forradalmi terrorral berendezkedő kommunista hatóságok átalakítási láza a múzeumokra és a régészeti örökségvédelemre is kiterjedt. A kitűzött célt: az intézményi struktúra minél alaposabb átalakítását és egy új szakembergárda kinevelését is sikerült megvalósítani. A régi intézményhálózat alig néhány tagja élte túl az újabb impériumváltást. Még a Szerb Matica Múzeumát is úgy élesztették újra 1945-ben, hogy azonnal át is alakították Vajdasági Múzeummá, amelybe betagozták azokat a helytörténeti gyűjteményeket, amelyek fennmaradtak az 1919–1941, illetve 1941–1944 közötti időkben. Az intézményhálózatot azért is át kellett alakítani a Vajdaságban, mert a szerb régészetben meg kellett honosítani a szovjet régészetben kialakított feltárási és feldolgozási módszereket. Ez tartalmi szempontból a másolási kényszer konkrét formájában a sztálini Szovjetunióban kidolgozott szláv régészet elsajátítását jelentette. Fentebb már szóltunk arról is, hogyan kellett – a szovjet érdekszférába került más országok régészeihez hasonlóan – a szerb „szakádereknek” rövid tanfolyamokon elsajátítaniuk mind a régészeti, mind pedig a muzeológiai szakismereteket. Megállapítható, hogy a II. világháború utáni régészek-muzeológusok elég

¹⁶⁰ KOREK 1992, 181–202.

¹⁶¹ A leletgyűjtésről szóló szakirodalom jegyzékét összeállította: TAKÁCS–FANCSALSZKY 2002, 315.

¹⁶² BANNER 1942. Reprint: BANNER 2004, 150–151. Mivel e szöveg mind eredeti változatában, mind pedig reprintben egy-egy nehezen elérhető folyóiratban látott napvilágot, a középkort tárgyaló részeit itt újra közlöm:

„A népvándorlás is átviharzott ezen a területen. Itt előkerülő emlékei még sok történeti kérdés tisztázásához vezethetnek. Talán sikerül tisztázni a régi szlávság és a honfoglalók viszonyát, amelynek megoldása egyik legsűrűtöbb régészeti-történelmi kérdésünk, és ott fogja megszólaltatni a leleteket, ahol elhallgatott az oklevelekkel is bizonyítható történelem.

Ez utóbbi kérdés már sajátos nemzeti feladata régészetünknek. Ehhez kapcsolódik a másik, nemzeti szempontból legfontosabb feladat. Az elpusztult középkori magyar falvak és temetőik rendszeres kutatásaira gondolunk, úgy, mint ahogy az a Kecskemét és Gyula környéki, meg a Csanád megyei ásatásoknál történt.”

¹⁶³ A. SAJTI 1987, 244.

nagy hányada ilyen gyorstalpaló tanfolyamokon sajátította el szakismereteit.

Az 1945 utáni másfél-két évtizedben a vajdasági régészet tökéletesen illeszkedett a belgrádi kutatóműhelyekben megfogalmazott célkitűzésekhez mind a feltárandó lelőhelyek kijelölésében, mind pedig az elemzőmunka prioritásainak meghatározásában. A középkor vonatkozásában két feladat számított elsődleges fontosságúnak. Ezek: a szláv régészeti emlékek kimutatása és elemzése, valamint az épített örökség (értsd: a szerb kolostorok) állagvédelme és kutatása. A szlávnak nyilvánított emlékek kutatása – hadd ismétljem meg a nagyobb nyomaték kedvéért – szerves része volt a szerb régészet egészét átítató, szovjet sugallatú pánszláv igazodásnak. A szláv emlékanyag fellelésének igénye miatt kellett megindulnia a Bánátban több telepítéskutatásnak is 1947-ben. A pancsovai¹⁶⁴ és a tiszahegyesi¹⁶⁵ (szerb: Idoš) lelőhelyen belgrádi régészek ástak, a szövetségi fővárosban megfogalmazott, pánszláv jellegű kérdésselvetések jegyében.

1948 után, a Tito–Sztálin-konfliktus¹⁶⁶ éveiben a közös alapokon nyugvó szláv régészet csúszott át a Vajdaságban az „ószerb” őshonosság igazolásának igényébe. Rajko Veselinović volt az, aki 1953-ban a szerbek római kori jelenlétét megpróbálta a délkelet-bácskai Mozsor (szerb: Mošorin) határában feltárt településrészlet alapján kimutatni.¹⁶⁷ Veselinović arra – az egyébiránt valós megfigyelésre – építette feltevését, hogy a Bostanište (másik nevén Kuveždin) nevű lelőhelyen két korszak települési objektumait sikerült kibontania. A Tisza erodálódott magaspartjának a szélén kialakított kis ásatási felszínen néhány Árpád-kori település mellett egy olyan többosztatú, a földbe alig mélyedő padlójú ház (6. objektum) maradványai is előkerültek, amelyet a feltáró – nem véve figyelembe több, egyértelműen a késő középkorra / kora újkorra utaló lelet¹⁶⁸

tanulságát – a római korba keltezett. Továbbá tényszerűen megállapítható, hogy a mozsori határban feltárt szuperpozíció – lett légyen a többosztatú ház akár 3–4., akár 16–18. századi – nem a településtörténeti, hanem csupán a településtopográfiai kontinuitás bizonyítására alkalmas. Arra tehát, hogy az adott települési helyen többször is megtelepedtek, oly módon azonban, hogy a települési fázisok között évszázados hiátusok vannak. Véggkövetkeztésként kimondható, hogy az ortodox teológusi és történeti végzettségű, tehát a régészeti terepmunkában kevés tapasztalattal rendelkező Veselinović a kétrétegű lelőhely egyes jelenségeinek kronológiai és kontextuális félreértése és félreértelmezése¹⁶⁹ alapján építette fel érvelését. A tévedés további taglalása helyett itt csak egy pozitív tényezőt emelnék ki. Azt, hogy Rajko L. Veselinovićról meg kell állapítani: innovatív szemléletű volt – elfogultsága és időrendi tévedése ellenére is! Már 1952-ben igyekezett rávenni Willard F. Libbyt arra, hogy radiokarbonos méréssel határozza meg a mozsori faszéndarabkák korát.¹⁷⁰ Ismereteink szerint a Kárpát-medence egészének viszonylatában itt merült fel első ízben az igény arra, hogy középkorrégészeti ásatás vonatkozásában a C14-re alapozott keltezési eljárás bevetésre kerüljön. Talán annak következtében, hogy Veselinovićot már egyes kortársai, így az újvidéki Városi Múzeumban ténykedő Nagy Sándor is figyelmeztette, hogy a többosztatú házból származó kerámia nem a római korba, hanem a török hódoltság idejére keltezendő.¹⁷¹

A vázolt szemléletbeli egyoldalúság ellenére pozitív eredmény is volt: az 1950-es években indult meg több jelentős leletfeltárás és -feldolgozás. Sőt, a munkálatok egy része – meglehetősen sajátos módon – éppen az ószerb elmélet egyeduralma folytán indulhatott meg. Hiszen a szerémségi Jakovo határában, a Kormadin nevű halmon azért indulhatott

¹⁶⁴ MANO-ZISSI–LJUBINKOVIĆ et al. 1948, 78–94.

¹⁶⁵ GRBIĆ 1950, 113–118; GRBIĆ 1951, 133–138.

¹⁶⁶ Az utóbbi évek Tito–Sztálin-viszonyt tárgyaló szakirodalmának talán legérdekesebb tétele: PEROVIĆ 2007, 32–63 (http://www.zora.uzh.ch/62735/1/Perovic_Tito.pdf).

¹⁶⁷ VESELINOVIĆ 1953, 5–52.

¹⁶⁸ TAKÁCS 1986, 21, 242. jegyzet; TAKÁCS 1991a, 519–520. Ugyanezt az érvrendszert ismétli meg, más leletanyag bevonásával STANOJEV 1998, 233–240.

¹⁶⁹ Időrendi tévedéséről a cserépbográcsokat tárgyaló könyvemben szoltam első ízben: TAKÁCS 1986, 21.

¹⁷⁰ A levélváltást szó szerint közli: VESELINOVIĆ 1953, 49, 124. jegyzet.

¹⁷¹ TAKÁCS 1986, 21, 242. jegyzet; TAKÁCS 1991a, 519–520.

meg a feltárás 1956-ban, mert a lelőhelyet 1902-ben szláv temetőként határozták meg.¹⁷² A temető ásatását vezető és alább még számos alkalommal említendő Danica Dimitrijević¹⁷³ szakmai hozzáértését dicséri, hogy a lelőhely a gepida anyagi kultúra egyik legfontosabb szerémségi emlékévé vált.¹⁷⁴ A kisebb kiterjedésű mentőásatások esetében pedig az avaroszláv elgondolás vált uralkodóvá.¹⁷⁵ Ez a néhai Csehszlovákia régészetéből származó és már a két világháború közötti időkben is alkalmazott megközelítés, amely az avar korban egy avar–szláv etnikai szimbiózist feltételezett, szláv túlsúllyal.

Az 1960-as évek elején azonban az avaroszláv elmélet érvénye is megkérdőjeleződött, (*nota bene!*) nem összjugoszláv, hanem csak szerbiai szinten. A kérdőjeleket Danica Dimitrijević és Jovan Kovačević fogalmazta meg. Az ő megközelítésüknek az volt az alapja, hogy az avar kor anyagi kultúráját belülről igyekeztek szemlélni, tehát magából a kaganátus területéről származó leletanyagból igyekeztek az egyes jelenségeket és tárgyakat értelmezni. Képletesen szólva: ők voltak az első szerb régészek, akik a Kárpát-medence déli szélének leletanyagát Kárpát-medencei kontextusban tudták és akarták vizsgálni. E nézőpont pedig megváltoztatta a kutatási célok értéksorrendjét: már nem a 7–8. századi szlávok és balkáni kapcsolataik kimutatása volt a fő cél. A szerbiai és a vajdasági régésztársadalomban ezen, helyi szinten újnak ható megközelítés csak mérsékelt érdeklődést váltott ki – a magyar nemzetiségű vajdasági régészek kivételével. A régészek többsége, mivel nem akart a Belgrádi Egyetemen

professzorként oktató Jovan Kovačevićtel konfrontálódni, az 1960-as évek közepe után inkább a népvándorlaskor korábbi szakaszát vagy a római kor anyagi kultúráját elemezte.

A szemléletváltás jól kitapintható módon a belgrádi régészeti iskola egészének az 1960-as évek közepén kialakuló nyugatos orientációjába is beleillett. Sajnálatos, hogy ezen átalakulás együtt járt a népvándorlás kori régészet egészének háttérbe szorulásával. Annak következtében, hogy teret nyertek a különböző nyugati partnerekkel közösen folytatott ásatási projektek, a nyugati partnerek pedig rendszerint őskori, illetve római kori lelőhelyek kutatása iránt érdeklődtek, ezek feltárására sikerült közös kutatási projekteket szervezni. Az 1960-as évek közepén megindult szemléletbeli átalakulás egy következő elemeként, a vajdasági régészeti kutatásban is nagyon visszaszorult az 5–9. század és ezen belül is az avar kor iránti érdeklődés¹⁷⁶ – kivétel csak a magyar nemzetiségű vajdasági régészek: Nagy Sándor, Szekeres László és Ricz Péter jelentettek, akik nem csupán mentőásatásként, hanem célzottan is folytattak avar temetőfeltárásokat ezen időszakban.¹⁷⁷ A népvándorlaskor iránti érdeklődés visszaesése talán azzal is magyarázható, hogy a tartományi fővárosban, Újvidéken élő szerb régészek az új megközelítést talán egy túlon túl belgrádi, azaz a világ felé egyre jobban megnyíló szövetségi fővárosból érkező túlzásnak is érezhették.

A Vajdaság egészének vonatkozásában csak egy új lelőhelyen, a Dunacséb (szerb: Čelarevo) külterületén a téglagyári agyagbányában megbolygatott

¹⁷² DIMITRIJEVIĆ 1960, 5.

¹⁷³ Életútjáról, a szerb régészetben betöltött szerepéről lásd: TAKÁCS 2006b, 159, 160; TAKÁCS 2011, 195, 216, 242.

¹⁷⁴ DIMITRIJEVIĆ 1960, 5–50.

¹⁷⁵ Összefoglalóan ismerteti e szemlélet posztulátumait egy enciklopédia-címszó keretei között VINSKI-GASPARINI 1985, 327–329. (A hivatkozott hely használhatóságát növeli, hogy e címszó a Jugoszláv Enciklopédia magyar nyelvű kiadásában jelent meg.) Az avaroszláv szemlélet virágkora az 1960-as évek közepe előtti időszak volt. Ez jellemezte például Wellenreiter Pál (= Pavle Velenrajter) publikációs tevékenységét, akinek több nyugat-bácskai avar kori temető feltárását köszönhetjük: WELLENREITER 1952, 135–143; WELLENREITER 1953, 148–151; WELLENREITER 1960, 176–185; WELLENREITER 1961a, 283–285; WELLENREITER 1961a, 183–185. A régészeti kutatásba az 1950-es évek második felétől bekapcsolódó Nagy Sándor közleményei pontosan rámutatnak arra, hogy a terminológia megválasztása nem önkéntesen történt. Nagy Sándor ugyanis éves jelentéseiben használta az avaroszláv terminust, nagyobb lélegzetű munkáiban viszont nem: NAGY 1959, 189–192; NAGY 1960, 140–141; NAGY 1971, 187–268.

¹⁷⁶ A ritka kivételek: STANČIĆ 1980, 176–177; STANOJEV 1980a, 89–119; STANOJEV 1980b, 164–165; BUNARDŽIĆ 1978–1979, 33–67; BUNARDŽIĆ 1980.

¹⁷⁷ Szekeres László és Ricz Péter három avar kori temetőt is feltárt Bácsstopolyán és környékén. E munkálatokról Ricz Péter számolt be éves jelentéseiben, illetve több tematikus cikkben. RICZ 1978, 103–105; RICZ 1980a, 77–90; RICZ 1982–1983a, 81–90; RICZ 1982–1983b, 105–122; RICZ 1983, 1–15; RICZ 1987, 147–158; RICZ 1993, 171–179.

avar kori sírok tudtak az érdeklődés homlokterébe kerülni.¹⁷⁸ A sírok környezetében ugyanis olyan római kori tegulatöredékek is napvilágra kerültek, amelyekre másodlagosan zsidó vallási szimbólumokat: menórát, sófárt (= kostülköt) és etrogot (= citromot) karcoltak,¹⁷⁹ egyszerű módon, de mégis felismerhetően. E szimbólumok – jórészt Jovan Kovačević szervezőmunkájának köszönhetően – nemzetközi ismertségre tettek szert, nemzetközi konferenciát is sikerült szervezni értelmezésük megkönnyítése érdekében.¹⁸⁰ Szinte mondani sem kell, hogy e szimbólumok kontextusa egyáltalán nem volt egyeztethető sem a szerb őshonosság tanával, sem pedig a Niederle–Eisner-féle avaroszláv koncepcióval.¹⁸¹ Így az adott konferencia során e két értelmezési lehetőség még említés szintjén sem került elő.¹⁸²

Továbbá az emléanyagban: a 10–11. századi és ezeken belül a honfoglaló magyarnak meghatározott temetők kutatástörténete is sajátos vetületben mutatja meg a vajdasági középkorrégészet fejlődését az 1960–1980-as években, pontosabban e fejlődés sajátos, ellentmondástól egyáltalán nem mentes menetét. Az ilyen temetők értelmezésének problematikáját akkor tudjuk pontosan átlátni, ha az adott kutatási terület tudománytörténetét – a néhai szövetségi állam közigazgatási tagozódását némiképp meghaladva – „jugoszláv keretekbe illesztve” szemléljük.¹⁸³ Annak okán is felettebb szükséges az áttekintésbe bevonni a horvát régészetet, mert a szerb régészek nyitottak voltak a horvát kollégáik által megfogalmazott értelmezések átvételére. Annak következtében, hogy a honfoglaláskor

temetőitől helyi szinten élesen leválasztott, nagy sírszámú 10–11. századi temetőkre, azaz a Bijelo Brdo-i kultúrára a közös(nek hitt dél)szláv anyagi kultúra prizmáján át tekintettek. A magyar honfoglalás kori temetők e körbe természetesen nem tarthattak bele. Bár az is tény, hogy a Bijelo Brdo-i kultúra ékszereit feldolgozó cikkekbe rendszeresen „becsempészték” a „régai magyarnak”, azaz honfoglalás korinak meghatározott temetők egy-egy leletét is.¹⁸⁴ Oly módon azonban, hogy e leletek esetében már nem hívták fel a figyelmet arra: az adott ékszer nem az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra kontextusából származik. A honfoglalás kori temetők iránti csekély érdeklődést az elmondottakon túl – joggal sejthetően – az is magyarázhatja, hogy mind a két világháború közötti, mind pedig az 1945 utáni évtizedek Jugoszláviájában, amelynek keretei között a szerbiai, illetve ezen belül a vajdasági régészet is kialakult, a 8–9. század fordulóját volt szokás tekinteni a népvándorláskor felső határának.¹⁸⁵ Egy ilyen kronológiai felosztást sugalltak a dalmáciai horvát emlékek, mert e tájon a 9. század elején indulhatott a horvát állam alapításába torkolló átalakulás. Ezen időhatár fontosságának tudomásulvételekor azt is figyelembe kell venni, hogy a horvát régészek a középkorrégészet helyi meghonosodása óta a 11–12. század fordulójára, azaz a Horvát Királyság bukásának korára tették és teszik a „valódi” régészet felső időhatárát.¹⁸⁶ Zdenko Vinski álláspontjának kialakításában – joggal sejthetően – nagy szerepe lehetett annak, hogy a német és osztrák régészet is ezen időpontot tekinti a népvándorláskor végének a Karoling Birodalom kialakulása miatt.¹⁸⁷ Helyi

¹⁷⁸ A dunacsébi temető előzetes közlése, illetve a leleteit bemutató, tematikus kiállítások katalógusai: BUNARDŽIĆ 1978–1979, 33–67; BUNARDŽIĆ 1980; BUNARDŽIĆ 1985.

¹⁷⁹ BUNARDŽIĆ 1980, 1 t. 1–3; 2. t. 2, 4. stb.

¹⁸⁰ KOVAČEVIĆ et al. 1983.

¹⁸¹ Az adott koncepciót megfogalmazó munkák: NIEDERLE 1911–1927; NIEDERLE 1923–1926; NIEDERLE 1931; EISNER 1952a, 120–158; EISNER 1952b. A „jugoszláv” viszonyokhoz történt alkalmazása: VINSKI-GASPARINI 1985, 327–329.

¹⁸² Ezt tanúsítja a konferencia jegyzőkönyvszerűen közreadott vitaanyaga: KOVAČEVIĆ et al. 1983.

¹⁸³ A néhai Jugoszlávia 1945 utáni régészeti kutatásait áttekintően elemeztem a politikum által megfogalmazott elvárások tükrében: TAKÁCS 2006a, 182–188. Egy másik munkámban pedig a középkorrégészet vajdasági kutatástörténetét foglaltam össze: TAKÁCS 2006b, 151–170.

¹⁸⁴ Egyetlen kiragadott példaként az alábbi dolgozatra utalok, amely a délszláv temetők leletanyagának halmazában tárgyalja a szerb kutatás által is honfoglaló magyarként elkönyvelt batajnici temető egyik csörgőjét: JOVANOVIĆ 1995–1996, 92.

¹⁸⁵ E szemlélet jellemzi a Zdenko által az 1970-es évek legelején számos alkalommal (egyszer franciául és háromszor horvátul) megjelentetett összefoglalást: VINSKI 1971a, 375–397; VINSKI 1971b, 47–73; VINSKI 1971c, 375–397; VINSKI 1974, 150–175.

¹⁸⁶ A horvát középkorrégészetről lásd: TAKÁCS 2011, 160–174, 333–361.

¹⁸⁷ Sajátságos, hogy e dátumot a közelmúlt szakirodalmában egy amerikai szerző német nyelven megjelentetett könyve erősítette meg: GEARY 2002. A német történeti szakirodalomban ugyanis egy lexikoncímszó nyomán az 568-as záróév vált irányadóvá: WIRTH 1997, 1822–1824. oszlop.

szinten egy olyan megfontolás is közrejátszhatott, hogy a 9. század elejétől szokás számolni a délszláv térségben is a Karoling terjeszkedéssel, illetve az első olyan, az államszerveződés útjára lépett politikai entitással, amely horvát vezetők uralma alatt állt. Mivel pedig a formálódó horvát állam határai és más délszláv vezérek szervezte entitások határai a Kárpát-medencébe nem nyúltak be, a magyar honfoglalás utáni évszázad leletanyaga egy sajátos, időrendi „senki földjére” került. A 8–9. század fordulóján meghúzott határ miatt az „ómagyar temetők” a népvándorlás korától már későbbinek voltak minősíthetők, viszont egyáltalán nem lehetett őket abba a narratívába illeszteni, amely az adott korszakot a délszláv politikai entitások kialakulási koraként igyekezett szemlélni.

Kivételt – amint erre már többször is utaltam – a 10–11. századi, nagy sírszámú és rendszerint csak szerény mellékletekkel ellátott sírokból álló temetők képeztek. Az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra kutatása Horvátországban vált a legfejlettebbé, egyáltalán nem függetlenül Zdenko Vinski személyétől. A 10–11. századi csontvázas temetőket – és közülük is első helyen a névadó lelőhelyé vált Bijelo Brdo-it¹⁸⁸ – a horvát régészet igyekezett integrálni a régészet nemzeti narratívájába – e temetők 10–11. századi, tehát helyi szinten kései, a „valódi” régészet lezárása utáni keltezése ellenére is, etnikai értelmezést adva az egyes lelet típusoknak. A közös szláv (sőt egyes esetekben a horvát) értelmezést annak ellenére is sulykolták, hogy az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúrába tartozó sírmezők a formálódó magyar államnak nemcsak a határ menti övezeteiben, így jelesül a Szerémségben és Szlavóniában,

hanem a Kárpát-medence dunántúli és alföldi törzsterületein is előkerültek.¹⁸⁹ E temetőket annak következtében övezhette megkülönböztetett figyelem a 19–20. század fordulója óta, hogy értelmezésük egyik sarokpontja volt és maradt a Kárpát-medence egészére érvényesnek tekintett, homogén és egységes szláv etnikai meghatározásuk.¹⁹⁰ (Nota bene!) e tétel nemcsak a horvát régészetben vált alaptétellé, hanem a 20. század elején megszülető szerb középkorrégészetben is. Továbbá az adott körbe tartozó temetők vonatkozásában vitán felül áll a cseh régészet közvetítő, pontosabban nemcsak narratívaközvetítő, hanem egyben narratívaformáló szerepe is. A cseh kutatásban került kidolgozásra a nagy sírszámú, 10–11. századi temetők egységesítő neve: a Bijelo Brdo-i kultúra is. A horvát régészetnél maradványok: kutatók nemzedékei elemezték e szelvényben a 10–11. századi, nagy sírszámú temetőket Josip Brunšmidtől Željko Tomičićig.¹⁹¹ Sőt az ilyen temetőkről érkező régészeti – így például a horvát régészetet az 1945 utáni évtizedekben meghatározó Zdenko Vinskit – egyáltalán nem sarkallta az egyoldalúan szláv megközelítés újragondolására az, hogy a szűkös forrásanyag más szegmensei (például a 11. századból fennmaradt hely-, illetve személynevek) alapján egy ilyen egységes szláv lakosság a Kárpát-medence egészén nem mutatható ki. Továbbá az is csak peremjelenségnek minősült, hogy a Bijelo Brdo-i kultúrába sorolt szlavóniai és szerémségi temetőkben feltűntek olyan tárgyak is, amelyek egyébként a magyar honfoglalás kori temetők tárgyspektrumának a részét képezték. Az ilyen leletek közé tartozik például a vukovári¹⁹²–Lijeva Bara-i övveret, négy nyílhegy, íjcsontok vagy csontfarag-

¹⁸⁸ BRUNŠMID 1903–1904, 83–86; VINSKI 1970, 45–92; TOMIČIĆ 1990a, 85–105. A Bijelo Brdo-i kultúra tartalmáról a régebbi szakirodalomban lásd BÁLINT 1991, 159–193. Újabb elemzés, több további kutató munkásságának az ismertetésével: LANGÓ 2005, 220. és különösképpen a 322. jegyzet. LANGÓ 2007, 142–145; LANGÓ 2017, 40–42, 46–48. E helyen kell megjegyezni, hogy az egyes délszláv szakirodalmakban elég nagy – és az e nyelveket nem beszélő szakemberek számára nehezen követhető – változatosság uralkodik az adott lelőhelynév első tagjának vonatkozásában, hiszen az adott név feltűnik Bijelo, Bjelo vagy Belo formában is, mivel a „fehér” melléknév semleges nemű alakja az irodalmi horvátban bijeloként, a szerbben beloként hangzik. Sőt, a nyugat-szerémségi, valamint kelet-szlavóniai horvátok egy olyan nyelvjárást beszélnek, amely az adott szót bjeloként (tehát a közbeiktatott „i” hang nélkül) ejti. Az egységesítés érdekében következetesen az irodalmi horvát alakot, azaz a „bijelo”-t használom.

¹⁸⁹ E tény bizonyítására elegendő a FÉK-re hivatkozni.

¹⁹⁰ Egy-egy jellegzetes összefoglaló munkájuk: BRUNŠMID 1903–1904, 83–86; TOMIČIĆ 1996, 160–161.

¹⁹¹ BRUNŠMID 1903–1904, 83–86; TOMIČIĆ 1990, 85–105; TOMIČIĆ 1991, 95–148. E kutatások értékelése: TAKÁCS 2011, 339–340, 345–346, 349–350, 353–354.

¹⁹² E ponton magáról a település nevééről is szólnunk kell. Az átlagosnál is nagyobb bizonytalanság mutatkozik az adott helység magyar nevének használata során. Kiindulópontként leszögezendő, hogy a középkori Valkó vármegye székhelyének Valkóvár volt a magyar neve (CSÁNKI 1890–1913, 2. köt., 277, 289). E név azonban a török hódoltság időszakában elenyészett. A magyar

ványokkal díszített tegez.¹⁹³ Sőt, e temető – amint ez a Željko Demo által 1996-ban megjelentetett katalógusból kiderül¹⁹⁴ – egyik sírjánál felmerült: talán lovastemetkezés lehetett! Ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért: a Bijelo Brdo-i kultúra egységesen (dél)szláv meghatározásának a szemléletét vették át az 1945 utáni korszak szerb régészei is,¹⁹⁵ függetlenül attól, hogy a zágrábi és a belgrádi iskola, sőt személy szerint Jovan Kovačević és Zdenko Vinski egymással sajátos viszonyt ápolt, különösen az 1940–50-es évek fordulóján lezajlott vitájuk után.¹⁹⁶

Az elmondottak adnak magyarázatot arra, hogyan történhetett meg, hogy az 1958–59-ben feltárt batajncai temető közlésére több mint ötven évet kellett várni.¹⁹⁷ A közhangulaton túl a batajncai temető publikálásának elhúzódozó folyamatát az azt kibontó két jeles kutató, Jovan Kovačević és Danica Dimitrijević későbbi életpályája magyarázza: mindkettejük szakmai érdeklődésének homlokterébe az avar kor régészeti leletanyaga került. Így Jovan Kovačević a 10–11. század régészeti hagyatékát a batajncai temető feltárása után sem elemezte,¹⁹⁸ Danica Dimitrijević pedig csak egy összefoglaló munkájának néhány rövid bekezdését szentelte e kornak, továbbá írt egy-egy címszót egy kiállítási katalógusban, valamint egy ismertetést Bálint Csanád Délmagyar-

ország-disszertációjáról.¹⁹⁹ A terepmunkák vonatkozásában pozitív kivételként egyetlen vajdasági szerb régész, Miodrag Girić neve emelendő ki. Ő ugyanis több honfoglalás kori temető területén is végzett leletmentést a Bánság északnyugati részén. A Girić által leletmentett 10–11. századi temetőrészletek – Beodra (szerb: Novo Miloševo), Bocsár–Budzsák (szerb: Bočar–Budžak), Jazova/Hódegyháza (szerb: Jazovo), Nagykikinda – jelentőségét a szakmai közvélemény csak évtizedekkel későbbi feldolgozások alapján mérhette fel.²⁰⁰ Az elemzőmunkát e temetők esetében is Danica Dimitrijević indította meg egy 1982-es katalógusban.²⁰¹

Az érdeklődés hiánya azonban – a felsorolt ellenpéldák ellenére is – általános volt. Nem hozott változást a honfoglalás kori leletanyag megítélésében az sem, hogy 1968-ban, Belgrádban reprezentatív kiállítást sikerült szervezni „Magyar fémművesség” címmel, a magyarországi múzeumok anyagának a legjavával és a honfoglalás kori leletanyag hangsúlyos szerepeltetésével.²⁰² Hatása így is teljesen elmaradt. Ismereteink szerint a 10–11. századi korszak régészeti hagyatékát elemző egyetlen, a néhai Jugoszláviában élő kutató sem hivatkozott e kiállítás leletanyagára vagy annak grafikai szempontból is igényes katalógusára. Az elkövetkező évek, sőt évtizedek hozzáállását Zdenko Vinski 1970-es cik-

helynév 18. század eleji újjáéledését pedig megakadályozta az, hogy Szerém vármegyét a határörvidékhez sorolták, majd pedig a civil rész Horvátország és ezen belül is Szlavónia részévé vált, és ezt az állapotot tekintette irányadónak az 1868-as magyar-horvát kiegyezés is. Így Valkó megye székhelye a 19. század végi magyar helynévtárak szerint is *Vukovár*, azaz a horvát/szerb névforma, magyar ékezővel (JEKELFALUSSY 1895, 2. köt., 1887). Az alábbiakban mi is e névformát használjuk.

¹⁹³ DEMO 2006, 77–89; DEMO 2009, 210–215, 244–248.

¹⁹⁴ DEMO 1996, 40. A 297. sírban kerültek elő lócsontok, nem anatómiai rendben, ezek azonban a feltárók szerint nem tartoztak a sírhoz. Érdemes e ponton Demo leírását szó szerint is idézni: „*Za nalaz dislociranih kosti konja uočenih »kraj nogu groba 297« koje su među članovima arheološke ekipe zacijelo stvorile istraživački nemir, ustanovilo se ubrzo »da ne predstavljaju arheološki nalaz.«*” (Magyarul: „*A 297. sír lábai mellett »megfigyelt, nem anatómiai rendben fekvő lócsontok bizonyára kutatói nyugtalanságot okoztak a feltárócsoport tagjainak körében, de hamar sikerült megállapítani, hogy »ezek nem régészeti leletek.«*”) E negatív álláspont következtében Željko Demo már nem is a sírleírásban, hanem csak egy jegyzet keretei között utal a lócsontokra a temető átfogó, monografikus feldolgozásában (DEMO 2009, 267).

¹⁹⁵ Három, etnikai vonatkozásban jellemző megnyilatkozás: ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1951, 21–56; MINIĆ 1968, 165–174; MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1980b, 65–69. Az adott korszak szerbiai kutatásáról lásd még: TAKÁCS 2011, 414–415.

¹⁹⁶ A szerb fél mindent egybeolvasztó és az óhorvát leletek számára egy, a horvát régészetben elfogadottnál későbbi kronológiát meghonosítani igyekvő álláspontját az alábbi áttekintés tükrözi: GARAŠANIN–KOVAČEVIĆ 1950. A horvát fél e könyv bírálataként megfogalmazott és a horvát különállást kiemelő álláspontjához lásd: KARAMAN 1952, 81–91; VINSKI 1954b, 188–199. A vita értékelése: TAKÁCS 2011, 170.

¹⁹⁷ ŠPEHAR–STRUGAR BEVC 2016.

¹⁹⁸ Műveinek bibliográfiája, különös tekintettel a Kárpát-medencéhez kötődő témákat tárgyaló munkákra: TAKÁCS 2011, 577–578.

¹⁹⁹ DIMITRIJEVIĆ 1975, 68–96; DIMITRIJEVIĆ 1982a, 40; DIMITRIJEVIĆ 1982b, 49–50; DIMITRIJEVIĆ 1991, 208–217.

²⁰⁰ BÁLINT 1991, 214, 226–229, 232; STANOJEV 1989, 32–35, 46–51, 53, 67–69.

²⁰¹ DIMITRIJEVIĆ 1982b, 48–51; STANOJEV 1989, 46–51.

²⁰² DIENES 1968, 5–24.

ke²⁰³ határozta meg, amelyben nemcsak elutasította, hanem negatív minősítéssel is ellátta Szőke Béla 1962-es összefoglaló munkáját. Sőt, a negatív állásfoglalás ez esetben át tudott hatolni a néhai állam-szövetség belső, tagköztársasági határain.

A Kárpát-medence déli harmadának álló vagy előkerülő java középkori régészeti emlékanyagát az 1960–1980-as években aszerint kutatták, hogy milyen típusú régészeti hagyatékról van szó, és a lelőhely az adott földrajzi nagytáj melyik régiójában található. A legkedvezőbb kutatási feltételek akkor teljesültek, ha a Horvát Tagköztársaság területén álló várat vagy templomot kellett megkutatni, rendszerint műemlékvédelmi állagmegóvás vagy rekonstrukció keretei között. Ilyen esetekben a templom körüli temetőkből kibontott sírokat is tudományos szinten dokumentálták. Szerbia északi tartományában is hasonló viszonyok jellemezték a középkori várak és templomok állagmegóvását. A középkori előzmények vizsgálatának mértéke attól függött, hogy egy kutató milyen mértékben elkötelezett az ilyen emlékek dokumentálásában. Mind a határ horvát, mind pedig szerb oldalán a falusias település emlékeit volt szokás a legkevesebb gondal kezelni – ez esetben is tisztelet a kivételeknek. Az összegyűjthető pozitív példák ellenére tényként könyvelhető el, hogy mind a korai, mind pedig a java középkori anyagi kultúra nyomainak a dokumentálását elég gyakran a véletlen határozta meg. E helyzet annak következtében alakulhatott ki, hogy még a népvándorlás kori temetők elég nagy hányada is vagy leletmentések során, vagy pedig a más korok megismerésére irányuló feltárások mintegy „melléktermékeként” került napvilágra. A más korszakokkal foglalkozó kollégák egy jelentős hányada a középkori rétegeket régészetileg értéktelen, tehát gyorsan eltávolítandó bolygatásként kezelte. A más

korszakokat kellőképpen nem becsülő szerb régészek még az 1980-as évek elején is²⁰⁴ a latin eredetű „infiltracija” – magyarul beszüremkedés – műszóval illették az ilyen, saját szempontjukból kései rétegeket. A java középkor anyagi kultúrája iránti érdektelenség leleplezése érdekében töretlenül továbbélt egy írott formában csak néhány kivételes esetben regisztrálható nézőpont a „valódi” régészeti kutatás „illetékességének” felső határáról.²⁰⁵ E nézet azonban így is meghatározó volt az 1960–80-as évek közötti korszak vajdasági régészeti kutatásában, különösen a szerb nemzetiségű régészek körében. Többségük meggyőződéssel vallotta azt, hogy a „komoly régészet” felső határa 476, a római kor vége, vagy – mintegy engedékenyebb megközelítésben – a Karoling Birodalom délkeleti terjeszkedésének kezdőpontjául kiválasztott 800-as év.²⁰⁶ E szemléletet tükrözi a kutatásra fordított pénzösszegek elosztása. Az tehát, hogy a komolyabb anyagi háttérrel és/vagy nemzetközi együttműködéssel folyó elemzések mind az ős-, illetve római kori lelőhelyeken kibontott leletanyag értelmezése érdekében folytak. Egy-egy jellegzetes – és a fentiekben már szintén idézett – példaként a Herkóca/Herkóce határában álló, Gomolava nevű tell,²⁰⁷ illetve Sirmium feltárásaihoz kapcsolódó elemzőmunkára utalunk.²⁰⁸ Ezek az esetek illusztrálják, milyen kevés figyelem irányult az adott helyszíneken kibontott középkori leletekre a két projekt – helyi viszonylatban – jelentős anyagi ereje ellenére is.

A java középkor régészeti hagyatékának kutatási programban folytatott ásatására csak egyes észak-bácskai falusi templomok helyén,²⁰⁹ a Bán-ságban Aracson,²¹⁰ valamint a szerémségi Dombón²¹¹ kerülhetett sor. Ezek voltak a helyi szinten nagyobb volumenüként elkönnyelhető és nem leletmentésekből kinövő terepmunkák. E helyszíneken

²⁰³ VINSKI 1970, 45–92.

²⁰⁴ Személyes gyűjtés a Herkóca (szerb: Hrtkovci)-Gomolava lelőhely régészeti feltárásán, 1982 nyarán.

²⁰⁵ E kérdést a DSc-értekezésemben tekintettem át részletesen: TAKÁCS 2011, 391–392.

²⁰⁶ VINSKI 1971a, 375–397; VINSKI 1971b, 47–73; VINSKI 1971c, 375–397; VINSKI 1974, 150–175.

²⁰⁷ Az itt folyó ásatás középkori eredményeit összefoglalta: NAGY 1965, 247–250; VESELINOVIC 1957, 27–38; PETROVIC 1984, 59–63; STANOJEV 1982a, 71; BUNARDZIC 1988, 87–92.

²⁰⁸ E munkálatok összefoglaló értékelése: MILOSEVIC 2001.

²⁰⁹ E kutatási terület eredményeinek összefoglaló közlése: SZEKERES 1983. Lásd még: SZEKERES 1994, 463–472.

²¹⁰ E feltárások esetében három év munkálatairól jelent meg éves jelentés: PETROVIC 1975, 137–138; PETROVIC 1976, 126–127; PETROVIC 1978, 135–136. E három „gyorsjelentés” alapján az 1975-ös, 1976-os és 1978-as évről lehet tudni azt, pontosan hol folytak munkálatok, és milyen falszakaszok kerültek elő.

²¹¹ A dombói ásatások első eredményeinek a közlése: NAGY 1974; NAGY 1985; NAGY 1987.

pedig a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – magyar nemzetiségű régészek: Nagy Sándor, Szekeres László vagy Ricz Péter művelték a középkorrégészetet. Olyan kérdésfelvetésekkel, amelyek sokkal jobban visszatükrözték a magyarországi, mint a szerbiai középkorrégészet kutatási prioritásait.

A késő középkor esetében csak egyetlenegy téma, a szerb pravoszláv egyházi építészet vizsgálata tudott kivívni magának a lokális és/vagy tartományi kereteknél nagyobb érdeklődést. Vegyük számba a Vajdaság területén álló, szerb pravoszláv kolostorok régészeti elemzéseit. Az egyes kolostorok vizsgálatát máig nehezíti egy a 18–19. századi nemzeti-romantikus helytörténetírásból örökölt nehézség. A probléma lényege az időrend, vagyis az első kolostorok létesítésének a kora. A mértéktartó szerb kutatók az 1389-es rigómezei csata utánra szokták tenni az első alapításokat a későbbi Vajdaság területén. Ezt a kronológiát igazolták az 1945 utáni évtizedekben folytatott feltárások, illetve falkutatások is. A szalánkeméni (szerb: Stari Slankamen) Szt. Miklós titulusú ortodox templom (= crkva S. Nikole vagy Nikolajevska crkva) esetében a falkutatás során kibontott gótikus, sőt egészen pontosan Mátyás kori kőfaragványok igazolták ezen épület 15. század közepe utáni építését.²¹² Ugyanezt a 15. századi kronológiát eredményezte a Száva-parti Kölpény²¹³ (szerb: Kupinovo), valamint a dél-bácskai Bogyán (szerb: Bodjani) kolostortemplomának a feltárása (még az 1950-es évek elején!),²¹⁴ továbbá a dél-bánati Hertelendyfalva (szerb: Vojlovica) határában álló ortodox monostor első építési fázisának a művészettörténeti vizsgálata,²¹⁵ illetve régészeti feltárása²¹⁶ is. A bácskai Sajkás-kerületben álló Kabol (szerb: Kovilj) monostora esetében pedig Vojislav Matić 1976-ban közölt, építészettörténeti kutatása az első templom 16. századi származtatását támasztotta alá.²¹⁷ Cáfolva egy – a szerb történetírás romantikus irányzata

által lelkesen felkarolt²¹⁸ – helyi hagyományt, amely szerint a rendházat maga Szt. Száva alapította volna a 13. század elején. Vojislav Matić nevének említése azért volt jogos, mert nemcsak Kabolon, hanem a kölpényi és hertelendyfalvi/vojlovicai kutatásokban is vezető szerepet játszott. Szakmai karrierje annak a példája, hogy egy ilyen, a helyi közeg által kifejezetten nemzeti kutatási témaként kezelt területen is meg lehetett maradni a realitás talaján, legalábbis az 1970–1980-as években, azon esetben, ha az illető kutató a valós emlékmagyort vizsgálta az axiomatikus erejűnek vélt elméletek igazolásának a kényszere helyett. Egy másik szemszögből nézve a szakirodalmat, egy negatív tény rögzítése sem mulasztható el. A felsorolt kutatások ugyanis az 1970-es és '80-as években sem gátolták a szerb egyházi építészetéről monografikus igényű összefoglalókat, illetve képes albumokat összeállító történészeket és művészettörténészeket abban, hogy egy-egy kolostor alapítását a 13. századra vagy esetleg még korábbi időkre tegyék.

Az 1980-as évek második feléig terjedő korszak kutatásairól szóló utolsó megjegyzésként szeretnék visszatérni az egyre általánosabbá váló pénzhiányra. A régészeti kutatásokra fordítható anyagi eszközök egyre nagyobb mértékű csökkenését²¹⁹ a népvándorlás iránt érdeklődő vajdasági kutatók vagy konferenciák szervezése, vagy a megbolygatott lelőhelyek leletmentéseinek tudományos programmá emelése által igyekeztek kivédeni. Az ad hoc, azaz bizonyos évforduló kapcsán szervezett konferenciák között különlegesen fontos helyet foglal el az 1976-ban, a Matica Srpska alapításának 150. évfordulóján rendezett nemzetközi konferencia, a „*Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini*” (= A népvándorlás problémái a Kárpát-medencében). E konferencia ugyanis, mivel már címében is hangsúlyosan a Kárpát-medence meghatározást viselte, és a konferencia azonos címen megjelentetett kötete a vajdasági régészet „közép-európai nyitása-

²¹² KORÁC 1970, 40–45.

²¹³ MATIĆ 1981, 41–54.

²¹⁴ MIRKOVIĆ–ZDRAVKOVIĆ 1952.

²¹⁵ MATIĆ 1973, 153–169.

²¹⁶ Kostić 1987, 19. Felfogása szerint a monostor 15. század eleji, de talán esetleg már állhatott a 14. század végén is.

²¹⁷ MATIĆ 1976b, 155–177.

²¹⁸ GRUJIĆ 1939, 403; POPOVIĆ 1925, 17.

²¹⁹ E tény fontosságára már egy 2000-es előadásomban felhívtam a figyelmet: TAKÁCS 2000a, 394.

nak” talán legszebb, de mindenképp folytatás nélkül maradt példája.²²⁰

Itt kell megemlékezni a Kárpát-medence déli részének középkorát tárgyaló történeti kutatásokról – röviden. Két részre oszthatjuk a magyarországi történeti kutatást a Kárpát-medence déli részének a középkori történetéhez való viszonyulása vonatkozásában is. Az 1956 előtti éveket meghatározta Magyarország II. világháborús szerepének visszavetítése a középkorba. A délvidéki történelemhez való, összefoglalóan bocsánatkérőként jellemezhető alapálláson pedig az 1948-ban kirobbant Tito–Sztálin-konfliktus sem változtatott. Egyetlen, jellemző példaként Molnár Erik²²¹ történeti munkásságának a magyar–szláv viszonyt elemző részére utalok. Kiemelve azt, hogy Molnár Erik szerepe a Rákosi-rendszerben jóval túlmutatott egy történészen, hiszen 1950 és 1952 között igazságügy-miniszter volt, 1953–54-ben pedig a Legfelsőbb Bíróság elnöke. Ezen időszakban viselt politikai tisztségeit azért kell dolgozatomban megemlíteni, mert ekkor írta, illetve szerkesztette újra a korai magyar történelemtől írott munkáját, amelyben a honfoglalás idején a szlávoknak a magyarokra gyakorolt hatását a szláv nyelvekből kölcsönzött magyar szavakkal igyekezett érzékeltetni, felsorolva többek között a „paprika” főnevet,²²² nem számolva azzal, hogy e fűszernövény amerikai eredetű, és csak a török hódoltság idején kerülhetett be Magyarországra.²²³ Ugyanakkor azonban azt is látni kell, hogy még az ötvenes éveknek nevezett korszak (1950–1956) sem volt teljesen egybemoshatóan negatív. Az 1950-es évek elején adta ki Györffy György a szávaszentdemeteri görög monostor birtokjegyzékéről szóló, nyugodt lélekkel kimondható: monumentális elemzését, előbb magyarul, majd németül.²²⁴ E munka német nyelvű változatának a pozitívuma, hogy az

elemzés a nemzetközi bizantinológiában is ismert és standard hivatkozás lett. Továbbá 1954-ben adta ki Szabó István Bács, Bodrog és Csongrád megye 1522-es dézsmalajstromát,²²⁵ egy olyan gazdag munkát, amelynek adatsora településrégészeti szempontból is igen jól használható.

A Kárpát-medence déli része iránti történészi érdeklődés az 1956 utáni években fogalmazódhatott meg ismét, mondhatni, lépésről lépésre. Györffy György tudományos életútja²²⁶ szinte láttelepszerűen szemlélteti e folyamatot. Ő ugyanis oly módon tárgyalhatta az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát, hogy benne a Délvidék hangsúlyos szerepet kaphatott – azon szerencsésnek mondható körülmény következtében, hogy az ábécérendben tárgyalt, megyénként haladó kötetek közül a legelsőbe 1963-ban több délvidéki vármegye: Baranya, Bács, Bodrog is bekerülhetett.²²⁷ Györffy György munkásságának a későbbi szakaszát az jellemezte, hogy a Kárpát-medence déli részének politikatörténeti vonatkozásairól is megnyilatkozott, így elemezte a 11. századi Szlavónia politikai hovatartozását is.²²⁸ Sőt, legnagyobb hatású összefoglalásában, az „István király és műve” című monográfiában²²⁹ a Délvidék szerepeltetése kifejezetten hangsúlyos. A politikai légkör nagymértékű átalakulását jelzi, hogy az 1970-es évekre már, mondhatni, rutinszerűvé vált az olyan kutatási témákkal való foglalkozás, amelyek a középkori Magyar Királyság déli részéhez kapcsolódtak. Egyetlen, de jellegzetes példaként arra utalok, hogy Kristó Gyula is több művében elemezte a Kárpát-medence déli részeinek középkori múltját,²³⁰ miközben őt aligha lehetett azzal vádolni, hogy a Kádár-korban ellenzéki szerepet töltött be.

Visszatérve a vizsgált tájra és a régészeti kutatásokhoz: az 1980-as évek elején-közepén úgy tűnhe-

²²⁰ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1978.

²²¹ Molnár Erik életútjának és szerepének az alapos, tehát a hőskölteleményekbe illő jelzőktől mentes megírása még várat magára. Az első lépéseket Őze Sándor tette meg 2004-ben: ŐZE 2004, 360–427. Lásd még: ROMSICS 2011, 356–377.

²²² MOLNÁR 1949, 171.

²²³ Molnár Erik propagandisztikus szellemű érvelési módszerét egy korábbi dolgozatomban bíráltam átfogó módon: TAKÁCS 1997, 173.

²²⁴ GYÖRFFY 1952–1953, 69–104.

²²⁵ SZABÓ I. 1954.

²²⁶ Györffy György tudományos életútját méltatta: ENGEL 2001a, 8.

²²⁷ GYÖRFFY 1963–1987, I. 201–409, 695–732, 881–907.

²²⁸ GYÖRFFY 1970, 223–241; GYÖRFFY 1971, 295–313.

²²⁹ GYÖRFFY 1983.

²³⁰ Lásd pl.: KRISTÓ 1979, 84–86; KRISTÓ 1980, 161–163, 194–195; KRISTÓ 1988, 299–302; KRISTÓ 1999, 18–20.

tett, hogy a népvándorlaskor, illetve a java középkor régészete a Vajdaságban is besimul a kelet-közép-európai keretek közé – talán a szerb pravoszláv egyházhoz köthető témák kivételével. E folyamat azonban megszakadt az 1980-as évek végén. A régészeti kutatás tematikai palettáját, struktúráját, sőt a szakmai kommunikáció hangvételét is átalakította a nagypolitika. A vajdasági középkorrégészetet teljes egészében átalakította, pontosabban fogalmazva: felforgatta egy nagypolitikai indítású, ideológiai mozgalom. E ponton tehát ki kell térnem olyan, a politikai ideológia területéről származó tények ismertetésére, amelyek nélkül egészen egyszerűen nem látható át, miért kellett megindulniuk az alább részletezendő folyamatoknak.

Slobodan Milošević 1987-es hatalomátvételével gyakorlati szinten is megkezdődött a titói Jugoszlávia szétesése.²³¹ Immár nagy erők mozgósításával folyt az etnikai háború előkészítése, 1991-ig még „csak” szellemi síkon.²³² Slobodan Milošević oly módon igyekezett megszilárdítani és más tagköztársaságokra kiterjeszteni a Belgrádban, a Szerb Kommunista Párt 8. plenumán megszerzett hatalmát, hogy „irányítottan spontán” nagygyűléseket szervezett politikája legitimizálására. E folyamat részeként 1988. október 5-én egy nagygyűlés segítségével szétzúzta a Vajdaság tartományi autonómiáját (ez volt az úgynevezett joghurtforradalom). Azonban Slobodan Milošević 1987-es hatalomra jutásával nemcsak Vajdaság Autonóm Tartomány kormányzati struktúrájában következtek be alapvető változások, hanem – ezt már manapság, mintegy negyed évszázad távlatából is pontosan látni – a vajdasági régészetben is. Hiszen a tartományi párt- és állami vezetők leváltása után a tartomány kulturális különállása ellen indult – a kínai kulturális forradalom kampányaira emlékeztető – „hadjárat”.²³³

A vajdasági régészet helyzetét alapvetően meghatározta a szerb népvándorlás kori régészetben előtérbe kerülő, újnak hirdetett, lényegében azonban igen régi, 1848-ig visszavezethető megközelítés: az

„őszerb” etnikum minél korábbi megjelenésének a kimutatása iránti igény. A kialakult légkört egyetlen, mondhatni, szinte epizódszerű történés részletes ismertetésével igyekszem érzékeltetni: az E75-ös autópálya egyik mentőásatása körül kirobbant értelmezési vita mintegy láttelel értékű példájává vált a sovén jelszavak által gerjesztett összeütközéseknek.

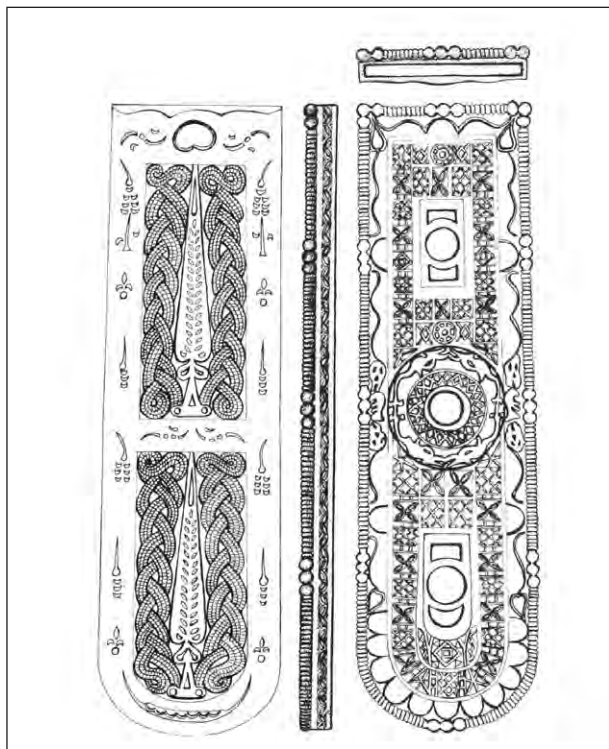
1987 után látványosan megerősödött a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet a nacionalista retorika átvétele következtében. A politikai támogatás birtokában az intézmény régészei olyan terepmunkákba kezdtek, amelyek nem titkolt célja az „őszerb” jelenlét igazolása volt. Észak-Bácska lett munkálkodásuk terepe, mert e régióban – felfogásuk szerint – nemzeti szempontból megbízhatatlan kutatók ténykedtek. A Ludas (szerb: Ludoš) határában, a Kővágó nevű dűlőben folytatott leletmentéssel illusztrálható az, hogyan törekedtek a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet szakemberei az „őszerb” kimutatására. A helyszínen a szabadkai Városi Múzeum szakemberei tártak fel 1991–92-ben egy egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot, valamint a körülötte létesített temető egy részletét.²³⁴ A leletmentési munkálatok első szakaszát leginkább a pénzhiány jellemezte. Ennek következtében kényszerült a feltárást vezető Szekeres László arra, hogy a templom alapjainak kibontására koncentráljon. A cinterem sírjai közül is csak azokat tárta fel, amelyek a falmaradványok közvetlen közelében feküdtek. E helyzet 1991 szeptembere után változott meg, egy látogatás után. A feltárást megsemmisítette a Vajdasági Tartományi Műemlékvédelmi Intézet igazgatója, Vladimir Leković, valamint a fentebb már utalt Đorđe Janković. A félig feltárt temető látványa arra sarkallta őket, hogy pénzt biztosítsanak a sírok kibontásához, a munkálatok folytatását azonban az egész feltárást „revíziójának” elrendelésével kapcsolták össze. Felfüggesztették a vajdasági régészet legidősebb és legnagyobb látókörű szakemberének ásatási engedélyét, ásatástechnikai hiányosságokra hivatkozva. A feltárást vezető régészcsoportot ala-

²³¹ Magyar nyelven Biró László ismerteti e folyamatot az összefoglalás igényével: BIRÓ 2016, 57–60.

²³² A légkör jellemzésére ismét Misha Glenny munkáját találtuk a leghasználhatóbbnak: GLENNY 1999, 2. köt., 268–292, 322–333.

²³³ Részletesen, bár egyáltalán nem elfogulatlanul bemutatja e mozgalom „szellemi” háttérét ANZULOVIC 1999. Élményszerűen írja le egy ilyen nagygyűlést (az angol meeting szó fonetikus átírásából származó, helyi műszóval élve: „miting”) hangulatát GLENNY 1999, 327.

²³⁴ SZEKERES 1994, 463–472.

2. kép. Illegális fémkeresős leletgyűjtés során megtalált, a szakirodalomban Sirmium környéki nevet viselő aranyöv szíjvégének a rajza (Popović 1997, 32. 22. ábra nyomán)
 Fig. 2. The drawing of the belt buckle of the so called Sirmium gold belt, found with metal detector (after Popović 1997, 32, fig. 22)

kítottak, élén a Műemlékvédelmi Intézet, illetve az újvidéki Városi Múzeum munkatársaival (D. Radojevićtyel és R. Bunardžićtyal), a feltárás új koordinátora pedig Leković lett. Az intézkedés célja hamar megmutatkozott. A 12–13. századi, falusi templom 9. századi, ortodox székesegyházzá változott, az épület körül feltárt és 13. századi osztrák pénzekkel keltezett temetőrészlet pedig egy 10. század eleji tömeggyilkosság bizonyítékává. A feltételezett rémtett elkövetői a honfoglaló magyarok, áldozatai pedig az állítólagos „ortodox vallású pannonszlávok” (értsd: ószerbek) lettek volna.²³⁵ A régészetet így sikerült beállítani az etnikai háborúra uszító propaganda szolgálatába.

Az előzőekben csak vázlatosan ismertetett, minősíthetetlen érvrendszerű és hangvételiú támadás elsősorban lelki szinten okozott károkat. Anyagi

szinten a vajdasági régészetre az 1991 nyarán ki-robbanó belháborúnak és azt kísérő hiperinfláció-nak volt pusztító hatása. Ennek következménye volt a tartományi, köztársasági vagy szövetségi költségvetések muzeológiára és régészeti kutatásokra költ-hető összegeinek szinte teljes elapadása, valamint a régészek egy részének külföldi munkavállalása, emigrációja. A felsorolt tényezők miatt az 1990-es években beszűkültek a Vajdaságban a régészeti kutatás lehetőségei. Az infrastrukturális beruházá-sok, és közülük is elsősorban a bácskai, illetve a szerémségi autópálya-építkezés nyújtottak némi le-hetőséget a feltáró munkára. Nem szabad azonban megfeleledkeznünk két tényről. Egyfelől arról, hogy helyi viszonylatban a nyomvonalas feltárások nem az építkezések által érintett lelőhelyrészek egészé-nek a kibontását, hanem csak egy-egy, rendszerint kisebb részének a megmentését jelentették.²³⁶ Más-részt pedig az is tény, hogy az 1990-es években újra centralizált vezetésűvé vált Kis-Jugoszláviában e munkákat általában két központi intézmény, a Szerbiai Köztársasági vagy a Vajdasági Tartományi Műemlékvédelmi Intézet kapta. A helyi múzeumok, sőt még a vajdasági szinten központinak tekinthető Vajdasági Múzeum is csak oly módon vehetett részt e feltárásokban, ha egy-egy munkatársukat a rész-vételre felkérték.

A szerbiai 2001-es, felemás rendszerváltás saj-nos nem hozott gyökeres fordulatot a régészeti kutatásban, sem az akkori maradék államterület (azaz Szerbia–Montenegró) egészében, sem pe-dig a Vajdaságban. Továbbra is fennállt az 1990-es években általánossá vált pénzhiány, amelynek következtében a régészeti örökségvédelemmel foglalkozó intézményeknek csak a tűzoltásra jutott anyagi fedezet, gyakran még arra sem kielégítő mértékben. Nagyobb volumenű kutatási projek-teket csak központi intézmények tudtak indítani. Olyanok, amelyek munkatársai valamilyen nem-zetközi együttműködés keretei között folytat-hattak kutatómunkát. Szinte mondani sem kell, hogy az ilyen együttműködésekben nem elsősor-ban középkorrégészeti témák kerültek előtérbe. A szerbiai régészeti terepmunkákat éves szinten

²³⁵ E sovén gondolat kísérlet kialakulását leírta: RÍCZ 1992a, 19; RÍCZ 1992b, 19.

²³⁶ Világosan következik e tény a mentőásatások eredményeit áttekintő közleményekből. Az ilyen munkálatok közleményeiből lásd pl. ANDELIĆ 1994a 105–114; ANDELIĆ 1994b, 115–116.

bemutató periodikák tartalomjegyzékének pusztá átlapozása is elegendő azon következtetés megfogalmazásához, hogy az adott körülmények között a Vajdaság területén zajló ásatásoknak már nem nagyobb a száma, mint például a közép- vagy dél-szerbiai régióban indított ásatásoknak – éles ellentétben az 1960-as évektől az 1980-as évekig tartó korszakkal. Ha az egyes vajdasági régiókat vesszük alapul, azt kell tapasztalnunk, hogy a Bácság területén zajlott a legtöbb kutatás. Ezek számát a régészeti topográfiai munkák, valamint a belgrádi székhelyű kutatóműhelyek által indított feltárások növelik. E kategóriába tartozik például egy-egy emblematikusnak számító verseci vagy pancsovai lelőhely revíziós ásatása, vagy a temesváraljai/dupljái (szerb: Dupljaja) földvár több részének régészeti kutatása.²³⁷ A második helyre a Szerémségnek kell kerülnie, egyáltalán nem utolsósorban a Mitrovicán és közvetlen környékén – azaz a római kori Sirmium városa és környékén – folytatott feltárások miatt. A szerémségi kutatottság összképén sajnos sokat ront a katasztrofális mértékben elterjedt fémkeresőzés. E tevékenység terjedését nem akadályozta a 2001-es rendszerváltás és Slobodan Milošević bukása...

A Bácskában folytatott kutatási tevékenységnek a régiós listában sajnos a harmadik helyre kell kerülnie, különösen a középkorrégészet vonatkozásában. E régiót a leletmentéseken túlmutató projektek ritkasága jellemzi. Alig egy-két ilyen ásatás folyik, évtizedes bontásban is. Az egyik ritka kivétel Nebojša Stanojev kutatása a bácsi várban. Jellemző adalék, hogy a szabadkai Regionális Műemlékvédelmi Intézet is az oroszlanosi, tehát egy észak-bácsági monostorrom területén folytat ásatásokat. Kijelentésemmel természetesen nem az oroszlanosi monostor kutatásának minden kétségen felüli jelentőségét szeretném vitatni, hiszen e kutatások eredményei képezik dolgozatom egyik alábbi alfejezetének témáját! A regionális nézőpont miatt itt mégis azt kell kiemelni, hogy az Észak-Bácskában is van több olyan középkori monostorrom, ahol szintén érdemes lenne ásatásokat indítani. Hadd emlékeztessenek Adorján példájára.

A középkori falusias települések kutatása e sajátos összképben belül is egy még sajátosabb színteret képvisel. Nebojša Stanojev nyugdíjba vonulása után e téma helyi szinten legfontosabb kutatójává Stanko Trifunović vált. Egy olyan régész, aki nemcsak hogy a szerb őshonosság-elmélet legmarkánsabb képviselője, hanem e nézőpontját éppen a telepkutatások sajátos értelmezése révén véli igazolhatónak. Elgondolásaira alább még többször vissza fogok térni. Itt csak azt a tényt emelném ki, hogy a szakirodalomban számos olyan kisebb-nagyobb feltárásról olvashatunk, amelyek mind az adott tézis alátámasztására kellene hogy szolgáljanak. Értékelésükre is alább fogok kitérni. E ponton azt szeretném hangsúlyosan szerepeltetni, hogy Trifunović legnagyobb volumenű feltáró tevékenysége a dél-bácskai Csúrog (szerb: Čurug) határában található Stari Vinogradi nevű lelőhelyhez kötődik. Itt, egy elhagyott téglagyári agyagbányában immár több mint egy évtized óta folyik a helyi, vajdasági közegben páratlan nagyságúnak számító telepfeltárás kis költségvetésből, hangyaszorgalommal és – ami legalább ennyire, vagy talán még fontosabb – a helyi vállalkozók anyagi segítségével, valamint a helybeli lakosok lelkes segédmunkájával. A lelkesedést – amint ezt a helyi közönség számára írott kiállítási katalógus szövege szó szerint is tanúsítja²³⁸ – az ásató azon, a helyi közeg számára egyszerű formában is közvetített meggyőződése tudja fenntartani, hogy a lelőhelyen a szarmata kortól a középkor végéig csak és kizárólag szerbek éltek volna. *Sapientis sat!*

A problémák megoldását új projektek beindítása, azaz új feltárások és feldolgozások kivitelezése segíthetné. E téren azonban a 2001-es, felemás szerbiai rendszerváltás sajnos nem sok változást hozott. A régészet továbbra is a tudományos élet alig finanszírozott, a kormányzat által szinte figyelemre sem méltatott része maradt. Örvendetes viszont, hogy az általános pénzhiány közepette egy-egy régi projekt újra tudott indulni. Mihajlo Jeremić révén újra ásatás folyt Sirmiumban, a császári palota²³⁹ területén, és e munkálatok során egy gótikus templom, a középkori Szávaszentdemeter egy meghatározó jelen-

²³⁷ JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, 276; RADIČEVIĆ 2013, 86. Az egyes ásatási szezonok adatait összefoglalta: BERTA 2018, 31.

²³⁸ DALMACIJA 1990, 4.

²³⁹ A lelőhely római kori épületkomplexumát leírta: JEREMIĆ 1993, 90–96.

tőségű épületének alapfalai is napvilágra kerültek. A templom 2,8 méteres mélységben feltárt főapszidasának a falait freskók borították, közöttük egy párját ritkító szépségű, minden bizonnyal a 14. századra keltezhető Mária Magdolna-ábrázolás is.²⁴⁰ 2008-ban megindult a becei vár feltárása is Dragan Andelić vezetésével.²⁴¹ A 2016-os év pedig jelentős előrehaladást hozott a Kárpát-medence déli részén kibontott, honfoglalás kori – a helyi kutatás által „korai magyarnak” nevezett – leletanyag közölségének mértékében. Perica Špehar odaadó munkája révén, fél évszázados késéssel sikerült megjelentetni a batajnica-i temető, a legdélibb honfoglaló temető monografikus közlését.²⁴²

Egyértelműen szerencsésnek mondható viszont az a körülmény, hogy az 1970-es évekre a vajdasági/délvidéki magyarság körében feltucatnyira nőtt azon szakemberek és szakmai elhivatottságot érző, illetve önmagukat képző érdeklődők száma, akik a táj középkori története iránt érdeklődnek. A legkiemelkedőbb teljesítménynek egy, az 1970-es évek második felében kivitelezett kutatási projektum jelentette, amelynek eredményei alapján Szekeres László több munkájában is összeállította Észak-Bácska regionális településtörténetét. Továbbá ugyanő írta meg a régészet vajdasági/délvidéki történetét is, sőt e kötet, adatgazdagsága révén egy régészeti alapú településtörténet alapjává is válhatott volna, az őskortól a török korig terjedő korszakokban. A folytatásra így is az ezredforduló utáni időkig kellett várni. Az 1990-es években ugyanis alig maradt olyan magyar szakember a Vajdaságban/Délvidéken, aki a térség középkori településtörténetét elemezte volna. Az úrt egy polihisztor újságíró, Kalapis Zoltán töltötte ki, aki „magányos harcosként” írta művelődéstörténeti tanulmányait. A 2010-es évek második felétől azonban némiképp javult a helyzet. Így manapság már akad, aki a helyére lépjen a 2005-ben elhunyt Kalapis Zoltánnak, és az élete alkonyán egyre inkább a történeti kérdések iránt fogékonnyá vált Bori Imre ez irányú érdeklődése sem marad folytatás nélkül. Azt azonban feltétlenül hozzá kell tennem,

hogy a felnövekvő ifjú kutatónemzedék tagjai mind budapesti intézményekben ténykednek. A helyi és helyben maradt történészek és a történeti kérdések iránt fogékony közönség felnevelésének igen nehéz feladatát a szabadkai „Bácsország” című folyóirat teljesíti, halkan, de így is sikerrel.

Csak a jövő döntheti el, vajon a vajdasági középkorrégészet egészében a valódi örökségvédelmi problémák megoldása iránti igény – tehát a gyorsan pusztuló lelőhelyállomány megmentésének igénye – kerül-e felül, vagy a szerb nemzeti mitológiából származó, axiomaticusnak tartott tételek folyamatos bizonyítási kényszere. Talán lemondóan hangzik, de nézetem szerint erősen optimistának kell lennie azon kutatónak, aki abban reménykedik, hogy a szerb nemzet ősi jelenlétét történeti-régészeti légvárrakkal igazolni igyekvő szemlélet belátható módon eltűnik, vagy legalábbis jelentősen visszaszorul a vajdasági középkorrégészet kutatási palettáján.

A régészeti örökségvédelem sajátos állapotának egy további oka az, hogy a Vajdaság műemléki és régészeti örökségének védelme érdekében életre hívott intézmények nem mindig tudták megfelelően „kezelni” a 2001-es politikai változások nyomán immár teljes nyíltsággal fellépő nagytőkét, amely a beruházások egy részéhez a műemlékvédelem „rugalmas” hozzáállását is igyekszik megszerezni. Egyetlen, de jellemző példaként a pétervárad-i vár egykori tiszti pavilonjában levő szálloda följújtása körüli botrányra hivatkozom. E munkálatok során 2007-ben a felső vár mellvédjének egy részét is elbontották, úgymond, a panorámateraszról nyíló szebb kilátás biztosítása érdekében. Mivel a bontáshoz a Vajdasági Tartományi Műemlékvédelmi Hivatal is áldását adta, e hivatalnak nemcsak az illetékes szakreferense, hanem igazgatója, Đorđe Srbulović is átmenetileg vizsgálati fogságba került (amely az előzetes letartóztatásnak megfelelő intézkedés a szerbiai jogrendben), korrupciós vádak alapján!²⁴³ Ő ugyan a későbbiekben tisztázni tudta magát e vádak alól, viszont a gyanú pusztta megfogalmazása már önmagában is az örökségvédelem körüli viszonyok rendezetlenségének hű tükre.

²⁴⁰ JEREMIĆ 2010, 620–623, 19–25. ábra.

²⁴¹ KISELIČKI 2008.

²⁴² ŠPEHAR–STRUGAR BEVC 2016.

²⁴³ N. N. 2010b.

IV. EGY PÁRHUZAMOS VILÁG

A szerb őshonosság-elmélet²⁴⁴

1. ESZMETÖRTÉNETI BEVEZETŐ

Fentebb, a Milošević-korszak szellemi háttérének bemutatása során, érintenem kellett egy olyan gondolatkört, a szerb őshonosság tanát, amelyet mindenképp érdemes részletesebben is ismertetni. Így az alábbiakban, egy kis kitérőt téve, részletesen bemutatom a szerb őshonosságról szóló megnyilatkozásokat, különös tekintettel a Kárpát-medence déli harmadához kapcsolódó vonatkozásokra. Egy ilyen áttekintésre nézetem szerint akkor is szükség van, ha az előző fejezetben – hadd ismételjem önmagamot – már több ponton is utaltam futólag e szemléletre. Részletes megismerése nélkül ugyanis szinte lehetetlen pontosan értelmezni egyes megnyilatkozásokat, így például a településrégészeti kérdésekben gyakran megnyilvánuló Stanko Trifunović elgondolásait. Céлом annak a bemutatása, hogyan vált a szerbek „pannóniai” őshonosságának a tétele – ciklikus újra-, illetve átfogalmazások során – a szerb történetírás és régészet egyik, számos alkalommal újrafogalmazott hivatkozási pontjává a 19–20. században. Rávilágítok arra, milyen szerepe volt ezen elméletnek a 18. század végétől nyomtatásban is olvasható kolostortörténetekben, vagy az 1848-as szerb mozgalomban, továbbá az I. világháborút lezáró párizsi béketárgyalások során, az 1940-es és 50-es évek fordulóján, illetve az 1990-es évek balkáni etnikai háborúiban.

A bevezető gondolatok elején ki kell emelni: a szerb őshonosság tétele tulajdonképpen nem egy,

hanem több elgondolást is magában foglal. Közös jellegzetességük, hogy szlávokkal, illetve velük azonosnak tekintett ősszerbekkel számol az 5. század vége és 6. század eleje, tehát azon időpont előtt, amikor a szlávok a bizánci auktorok tanúsága szerint a birodalom északi határai mentén, az Al-Dunánál feltűntek.²⁴⁵ Az ennél korábbi időkre történő utalás adott esetekben – így a szlávok/ősszerbek késő római bevándorlását propagáló nézetrendszer esetében – „csak” néhány évszázadot jelent. Más elgondolások esetében a szlávoknak sok száz, sőt akár több ezer évvel korábban meg kellett volna telepedniük a Balkánon és a Kárpát-medencében, jóval azelőtt, hogy róluk az első biztos feljegyzések még az Al-Duna régiójában, azaz a mai Havasalföld területén, az 5. század végén, illetve a 6. század elején elkészültek. Az alábbiakban az őshonosság-elméletek összes válfaját igyekszem átfogni.

A fejezet elején nem kerülhetek meg egy fogalommagyarázatot sem annak megértésére, miért alkalmasabb az őshonosság fogalma az alábbiakban ismertetendő elgondolás jellemzésére, mint a szakirodalomban gyakrabban használt „kontinuitás” fogalom.²⁴⁶ Az etnikai közösség *őshonosságának* kimondása a kiindulópont, az idealizált történeti kép alappillére. Fontos annak a kinyilvánítása, hogy az adott közösség ősei szomszédaiknál korábban telepedtek meg az adott területen. A *kontinuitás* tétele pedig mintegy a felépítmény vagy a következmény,

²⁴⁴ A szerb őshonosságtan különböző aspektusait már több dolgozatomban is elemeztem (TAKÁCS 1991, 508–523; TAKÁCS 2000a, 393–414; TAKÁCS 2010b, 3–5; TAKÁCS 2011, 215–219, 446–447, 462–463 stb.), átfogó és összefüggő bemutatására azonban mindeddig még nem vállalkoztam. Alább tehát az akadémiai doktori értekezésben, a délvidéki/vajdasági régészet kutatástörténetéről írott két tanulmányban, illetve egy tudománynépszerűsítő cikkben már részben ismertetett adatokat tekintem át és foglalom egységes képbe. Úgy vélem, egy ilyen megközelítéssel írott tanulmány azért is fontossággal bírhat, hogy az alább ismertetendő adatokat mintegy összehasonlítási alapként fel lehessen használni más elcsatolt területek régészeti kutatásainak vizsgálatához.

²⁴⁵ E ponton megegyezik a korai szláv történelemről az utóbbi néhány évtizedben kiadott két legfontosabb és egyébként igen sok ponton egymásnak ellentmondó összefoglalás: CURTA 2001; BARFORD 2001. A két nézőpont közötti különbség oly módon írható le, hogy a „hagyományos” álláspont szerint a szlávok e területre már egy korábban kialakult „ethnosként” érkeztek. Florin Curta megközelítésében viszont az Al-Dunánál olyan, kisebb és egymással csupán laza kapcsolatban álló csoportok tűntek fel az adott korban, amelyek csak itt az Al-Dunánál formálódtak „ethnoszá”, mondhatni, külső, bizánci behatásra.

²⁴⁶ Be kell vallanom, hogy korábbi munkáimban én magam is többnyire a kontinuitás szót használtam, az őshonosság fogalmát pedig csak ritkán szerepeltettem: TAKÁCS 1991, 508–523; TAKÁCS 2000, 393–414; TAKÁCS 2010, 3–5.

annak a vallása, hogy egy közösség tagjai az ősi birtokbavétel óta megszakítatlanul élnek az adott területen. Sőt: az őshonossági tételek többségénél a továbbélés axiomatikus tétele összekapcsolódik annak a kinyilvánításával is, hogy az adott közösség ősei alkották az adott terület lakosságának a többségét. Az őshonosság és az etnikai kontinuitás fogalma tehát jelentéstartalmában egyáltalán nem azonos. Kelet-Közép, illetve Délkelet-Európában mégis ugyanazon érvelésekben fordul elő, és egy axiomatikus érvényű kijelentésláncolat két, egymást követő elemeként szokott felbukkanni. Ezen érvelések célzata könnyen kitapintható: az őshonosság, azaz egy-egy adott területen az „ősfoglalóként” való jelenlét hangoztatása az adott etnikai közösség számára a többletjogok kivívásának alapjául szolgál olyan területek esetében is, ahol az adott etnikai közösség – az érvelés megfogalmazásának a pillanatában – csak (e felfogás értelmében: már csak) a lakosság kisebbségét képezi. A délszláv térség egy további sajátossága, hogy nagynemzeti, tehát az adott etnikai közösség összes tagját magában foglaló államok álmának megfogalmazói egyaránt figyelmen kívül hagyták nemcsak a nyelvi, etnikai vagy vallási szempontból idegen közösségeket, hanem saját rokon népeiket is. A szerb tollforgatók ezt oly módon tették,²⁴⁷ hogy e rokon népeket is egészen egyszerűen szerbnek nyilvánították. A nyelvi szempontból nem rokon népek esetében pedig – ha egyáltalán szóba kerültek – azon törekvés érvényesült, hogy őket későbbi bevándorlóként, tehát az őslakosi

joggal nem rendelkező csoportként kellett kezelni. Így például, a balkáni térségnél maradvánnyá, időrendi szempontból meglehetősen nehéz helyzetben voltak a Dalmáciában élő, 16–18. századi, horvát érzelmű literátusok. Nekik az újlatin nyelvű csoportok „leközölése” érdekében a Krisztus születése előtti évszázadokig, azaz már a római foglalat megelőző időkben is a Nyugat-Balkánon élt illírekig kellett visszanyúlniuk,²⁴⁸ hogy saját népük őshonos mivoltát történetinek látszó érvekkel alátámasszák. A 18–19. század fordulóján megszülető szerb értelmiség a reneszánsz és barokk kori horvát történetíróknál talán kedvezőbb helyzetben lehetett volna, ha pusztán az időrendi távlatokat vette volna alapul. A szerb tollforgatóknak ugyanis „csupán” a 9–10. század fordulója, tehát a magyar honfoglalás előtti időkre kellett volna koncentrálniuk önnön népük ősfoglalói mivoltának alátámasztása érdekében. Amikor pedig a 19. század végén, a millenniumi előkészületek során és parlamenti határozattal a 896-os év vált a honfoglalás mintegy hivatalos évévé,²⁴⁹ ez lett egyben azon időpont is, amelynek „meghaladását” kellett az őshonosságtétel iránt elkötelezett szerb történészeknek megoldaniuk. Ugyanakkor azonban az is tény, hogy a szerb tollforgatók körében is hamar megjelent a római kornál korábbi, az idők távoli homályába vesző eredet narratívája. Az tehát, hogy a szerb nép nemcsak a magyar honfoglalás előtti évszázadoktól, hanem az őskor óta, megszakítatlanul él „Pannóniában”, azaz a Nagyalföldön, annak is leginkább a déli részén, mindvégig többségi lakosságként.

2. AZ ELMÉLET FORMÁLÓDÁSA ÉS EGYRE ÚJABB VADHAJTÁSAI

A szerb kutatás közege kívül kevésbé ismert, hogy a szerbek körében az ortodox szerzetesek voltak az elsők, akik a régiségek iránt érdeklődtek, ezek értelmezése során rendszerint a nemzeti szempontot is szem előtt tartva. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a „pannóniai” szerb őshonosság tételének első

megfogalmazásai is a 18. század végéig nyúlnak vissza, és szintén egyes szerb pravoszláv kolostorokhoz köthetők. Az őshonosságra történő utalások ugyanis Kárpát-medencei szerb ortodox kolostorok múltját tárgyaló, egyháztörténeti indíttatású kiadványokban fedezhetők fel.²⁵⁰ A 18. század második

²⁴⁷ A szerb nacionalizmust és különösképp annak történeti rétegeit elemző, könyvtárnyi irodalomból csak néhány, nem a helyi szinten – azaz valamelyik délszláv állam történeti köreiben – idézett munkára utalok, hanem olyanra, amely világnyelven íródott: GLENNY 1999, 2. köt., 146–164 és RAMET 2006, 39–140. Részletesen, bár egyáltalán nem elfogulatlan módon elemzi a szerb nacionalizmus egyes posztulátumait ANZULOVIC 1999.

²⁴⁸ Az illír–délszláv kontinuitásemélet szakirodalmát teljesen téves kiindulópontból, de így is a lehető legnagyobb alapossággal áttekintette: MUŽIĆ 1989, 9–273.

²⁴⁹ A honfoglalás „hivatalos” évének megállapításáról lásd: TAKÁCS 2014b, 169.

²⁵⁰ MEDAKOVIĆ 1985, 63–110.

felétől nyomtatott formában is megjelentek egyes szerémségi vagy bánsági, bácskai pravoszláv monostorok leírásai, jórészt különböző egyházi személyek, így maguk a szerzetesek tollából. E munkák – bár elsődleges céljuknak nem az illető kegyhely történeti, hanem vallási jelentőségének taglalását tartották – rendszerint tartalmazznak történeti áttekintést is. Megállapítható, hogy maguk az egyes kolostorok szerzetesei jószerivel csak elmosódott, és/vagy legendás jellegű ismeretekkel rendelkeztek rendházuk alapításának idejéről és körülményeiről, azt azonban így is a lehető legtávolabbi múltba igyekeztek vetíteni. Különösen akkor, ha az alapítás nem kötődött egy-egy szentként is tisztelt személyhez, hanem például a 15–16. században a Magyar Királyság főnemesi ligáiban is fontos szerepet játszó Brankovics család egyes tagjaihoz.²⁵¹ Egy-egy kolostor ősi alapítását birtokvédő megfontolásból is sulykolhatták. A török kori privilégiumokat és birtokadományokat nem ismerték el az Oszmán Birodalom kiűzése után kialakított határőrvidéken, illetve a visszaállított vármegyékben²⁵² berendezkedő osztrák vagy magyar hatóságok, így csak azok a kolostoralapítások és birtokadományok tulajdonjoga volt biztos, amelyeket az oszmán-török hódoltság előtti időkhöz vissza lehetett vezetni. A középkori Magyar Királyság korában történt alapítás kinyilvánítása csak az egyik lehetőség volt, ilyen hagyomány a bácskai Kabol (szerb: Kovilj) monostoránál regisztrálható,²⁵³ de már ekkor megfogalmazódott az is, hogy egyes szerb kolostorok alapítása már a magyar államalapítás előtt megtörtént.²⁵⁴ Egy harmadik lehetőségként pedig annak is maradt nyoma a szerémségi kolostorokat bemutató nyomtatványok egy részében, hogy a történetüket papírra vető pravoszláv szerzetesek – a valós viszonyokkal szöges ellentétben – nemcsak egyházuk ősi, török kor előtti eredetéről voltak meggyőződve, hanem arról is, hogy a Szerémség a középkorban valamilyen

3. kép. A kaboli (szerbül: Kovilj) szerb kolostor temploma, és egy előtte üldögélő szerzetes. Roskovics Ignác rajza (BADICS 1891 nyomán)

Fig. 3. The Serb orthodox Monastery of Kovilj with a monk sitting in front of it. Drawing of Ignác Roskovics (after BADICS 1891)

²⁵¹ A kora újkori Brankovicsok megismeréséhez máig egy 19. század végén írott tanulmány képez egy jó kiindulópontot: PESTY 1877, 51–65. A szerb történetírásból Momčilo Spremić munkássága emelendő ki. Számos elemzéséből egy összefoglaló munkára utalnék: SPREMIĆ 1994.

²⁵² Ne felejtjük el: a Szerémség egésze és a Bánság egy el nem hanyagolható hányada egészen a kiegyezésig határőrvidék maradt, ahol egészen a 19. század utolsó harmadáig nem alakult újjá a „civil” közigazgatás, azaz a vármegyrendszer. Lásd erről: VANÍČEK 1875; SZENTKLÁRAY 1879–1882; KOROKNAI 1974.

²⁵³ GRUJIĆ 1939, 403; POPOVIĆ 1925, 17.

²⁵⁴ Az egyes szerb kolostorok alapítási idejéről folytatott elemzéseket-vitákat akadémiai doktori értekezésemben foglaltam össze: TAKÁCS 2011, 218–219, 459–460.

formában a szerb állam részét képezte volna.²⁵⁵ A végkövetkeztetés pedig túl kellett hogy mutasson az egyes kolostorok fiktív történetén. A kolostortörténeti művek szerzői ugyanis nemcsak rendházuk ősi mivoltáról voltak általában meggyőződve, hanem magától értetődő tényként kezelték a magyarországi szerbség autochtonitásának a gondolatát és az első foglalo ebből következő státusát és előjogait.

Jovan Rajić (1726–1801) volt az első szerb nemzetiségű történész, aki 1794-ben átfogó szinten megírta a szerbek őstörténetét, a délszláv népek történetét bemutató, monumentális, többkötetes munkájában (2. tábla 3–4).²⁵⁶ Az összefoglaló mű világos utalásokat tartalmaz arra nézve, hogy írja több korabeli szlavista dolgozataiból kompilálta munkájának őstörténeti fejezeteit. Dolgozatom tematikája miatt nemcsak e tény emelendő ki, hanem az is, hogy Rajić a kaboli szerb pravoszláv kolostor házfőnökeként első kézből juthatott hozzá azokhoz a kolostorleírásokhoz, amelyekben a szerbek ősfoglalói mivoltának a tétele tényként szerepel. Rajić nemcsak a kora szlavistái által összegyűjtött valós vagy látszólagos érvekre, így a különböző helynevekben felfedezett szerb népnévre hivatkozott, hanem az antik auktorok munkáit is az őshonossági tan szolgálatába állította. Egy hatalmas ívű történeti koncepciót vázolt fel, megtalálva a szlávok ősei-ről szóló utalásokat Hérodotosztól kezdve számos további antik auktoron át egészen a késő bizánci történetírókig. Tette ezt oly módon, hogy – joggal sejthetően: Johann Christoph Gatterer (2. tábla 1–2),²⁵⁷ illetve August Ludwig von Schlözer²⁵⁸ értekezései nyomán – Rajić a szlávokat, pontosabban a velük azonosított szerbeket olyan népnek tekintette, amelyet az antik auktorok számos további névvel is felruháztak, így a szerbek ősei az illírek-

kel, a venétekkel vagy a szarmatákkal is azonosak (lennének). E történeti koncepciónak mondhatni csak egy szerény következménye az, hogy a római kori Nagyalföldet lakó szarmaták szláv, azaz szerb etnikumúak lettek volna. Rajić nagy ívű koncepcióját akkor értékelhetjük helyesen, ha a megalapozatlan állítások és hibák lajstromozása helyett arra emlékeztetünk, hogy ez az ötlete nem a sajátja volt, hanem a 18. századi nemzeti-romantikus történetírás egyik sajátos vadhajtsága. Egy olyan korszak terméke, amikor az egyes szerzők fantáziáját még nem kötötték gúzsba a forráskritika szigorú szabályai.²⁵⁹

Elégé valószínű, hogy Rajić hatalmas ívű – és a vágyvezérelt gondolkodás egy szép példájának tekinthető – koncepciója csak korlátozott hatást tudott volna kifejteni az eseménytörténet kevésbé turbulens alakulása esetén. Hiszen e munka 1794-ben szlavenoszerb nyelven jelent meg (nota bene!) Bécsben, így azt csak a szerb egyházi értelmiség tudta valóban jól érteni. Jellemző példaként kínálkozik a szlavisztika egyik nagy egyénisége, Pavol Jozef Šafárik (1795–1861) által 1828-ban megjelentetett összefoglaló munka. Šafárik 1819-től másfél évtizeden át volt az újvidéki szerb gimnázium tanára, ahol többek között a történelmet is oktatta. Šafárik újvidéki éve idején írta meg és adta ki egyik fontos összefoglalását a szlávok eredetéről. Munkája címében is azt hangsúlyozva, hogy egy Lorenz Surowceki nevű szlavista munkáját folytatta.²⁶⁰ Jellemző tény, hogy érvelése e pontján Šafárik nem támaszkodik Jovan Rajić összefoglalására. A hiányzó utalások miatt felvetődik a kérdés: egyáltalán ismerte-e azt. Mivel pedig Šafárik munkája német nyelven jelent meg (nota bene!) Budán, ennek gondolatmenete, és nem Rajić tételei váltak ismertté közép-európai szinten. Šafáriknál is az olvasható,

²⁵⁵ Hitelt érdemlőként kezeli e hagyományt POPOVIĆ 1957, 53. Az e tévedésre vonatkozó kitételek cáfolatát akadémiai doktori dolgozatomban tettem közzé: TAKÁCS 2011, 48, 68. jegyzet.

²⁵⁶ RAJIĆ 1794, 155.

²⁵⁷ GATTERER 1771, 901 (<https://bit.ly/3ltZlWa>): „Auch die Slawen und namentlich die Anten waren schon vor Attilas Zeit den Hunnen unterthan.” Ez a mondat a 21. század elejéig kiindulóponttá vált a kutatás egy része számára. Az „autochtonista” kutatók Közép-Európa-ellenessége miatt érdemes külön is kiemelni: e mondatot egy német kutató írta le, gótbetűs szövegben!

²⁵⁸ Schlözer (egyes munkáiban Schlötzer) életútját, szlavisztikai elemzéseit áttekintette: LAUER 2009, 272–281, különösen 275–277, 280.

²⁵⁹ A forráskritika módszerének a bevezetését a szerb történettudomány Ilarion Ruvarac (1832–1905) munkásságához szokta kötni. E kutató életművét elsőként tekinti át az adott szempont kiemelésével: RADOJČIĆ 1956, 193–195. Ruvarac munkásságát bemutatja, műveinek bibliográfiáját összeállította: MARINKOVIĆ 1973, 453–509.

²⁶⁰ ŠAFÁRIK 1828.

hogyan a szerb régebbi népnév, mint a szláv,²⁶¹ sőt a dél-országi térségben a római korban szarmatákként feljegyzett nép fiai is szlávok vagy szerbek lehettek.²⁶² Azaz a premisszák tekintetében ugyanolyan módon gondolkodott, mint Jovan Rajić. Kettjük nézőpontja közötti az egyik lényeges különbség az volt, hogy Šafárik csak az 5. század második felében, a hun uralom vége után vándoroltatta be a szlávokat a Kárpát-medencébe.²⁶³

A közép-európai történészek megközelítését Šafárik munkáján túl az is meghatározta a 19. század közepén, hogy Leopold von Ranke a 9. század második felét jelölte meg a szláv szétvándorlás korának, és a szlávok al-dunai megjelenését is erre az időpontra tette.²⁶⁴ Bár e keltezés a későbbi kutatások a 6. század végére és a 7. század elejére módosították,²⁶⁵ Ranke megközelítése mégis iskolateremtőnek bizonyult, mivel az antik auktorok önkényes értelmezését elutasította. Ranke és követői kritikai meglátásai – azaz az ellenfelei által a lekicsinylés szándékával bécsi–berlini iskolának nevezett irányzat – egy olyan értelmezési lehetőség első megfogalmazásai, amely már támaszkodik a forráskritikára mint a modern történetírás alapvető eszközére. Magyar történeti közegben a szerbek kora középkori, konkrétan 7. századi bevándorlásának általános szintű elfogadása Kállay Bénire megy vissza, aki ezen időpontot közölte általános elfogadottságot kivívó összefoglaló munkájában.²⁶⁶

Az 1848–49-es évek történeti eseményeinek igen nagy szerepe volt a szerb őshonosság-elmélet beágyazódásában. A magyar forradalmi törekvésekkel szembeforduló szerb értelmiség nemcsak fegyveres harcot kezdeményezett, hanem a származásáról vallott nézeteit is igyekezett minél szélesebb körben kinyilvánítani. A március 15-i forradalom után alakított magyar kormányzattal szembeforduló szerb-

ség 1848 májusában egy olyan nagygyűlést tartott Karlócán (szerb: Sremski Karlovci), amelynek kiáltványában a szerb népet politikai nemzetként definiálta, önálló kormányzatot, valamint a Habsburg-ház fősége alatt álló Szerb Vajdaság megalapítását követelve.²⁶⁷ Követeléseiket egy áltörténelmi érveléssel is igyekeztek alátámasztani – egy sohasem létezett szerb hatalmi központra történt utalással. Dolgozatomból témájától távol vezetne az 1848–49-es szerb mozgalom további követeléseinek a taglalása, most a Szerb Vajdaság fogalmára kell koncentrálnunk. Az adott kérdéssel foglalkozó történészek megállapítása szerint a Szerb Vajdaság fogalma a májusi nagygyűlésen jelent meg először.²⁶⁸ A fogalom megszületését Thim József vizsgálta részletesen. Forrásfeltárás szerint a nagygyűlés résztvevői a 15. századi Dél-Magyarországon is birtokossá vált szerb despoták uralmi területeit foglalták össze e néven. Megfelelően arról, hogy a despoták Zsigmond királynak hűséget fogadva és mintegy a magyar nemesség soraiba belépve válhattak Magyarországon birtokossá. Szerb gyökereik hangsúlyozása érdekében e főemberek a despotai címüket tartották meg új hazájukban is, ahol azonban birtokaikból nem tudtak kialakítani önálló tartományt. Nem volt tehát a 15–16. századi Magyarországon olyan terület, amelyet Szerb Vajdaságnak neveztek volna. Sőt mi több, a középkori Magyarországon a vajdai cím Erdélyhez kötődött, az erdélyi vajdának pedig a korabeli királyság déli részén egyáltalán nem volt joghatóságuk.²⁶⁹ Azon vágyvezérelt gondolatot pedig, hogy a szerbeknek a magyar honfoglalás előtt lett volna egy Szerb Vajdaság nevet viselő politikai entitása, egy zombori ügyvéd, Aleksandar Stojaković öntötte végső formába 1849-ben, Bécsben kiadott könyvében, amelynek már a címe is a 895-ben eltiport Szerb Vajdaság 1848-as „feltá-

²⁶¹ ŠAFÁRIK 1828, 197–200.

²⁶² ŠAFÁRIK 1828, 92, 192.

²⁶³ ŠAFÁRIK 1828, 23.

²⁶⁴ Az I. szerb felkelésről megjelent munkájában, pontosabban e munka második, 1844-es kiadásában: RANKE 1844, 1–2. Ez az adat jelent meg műve magyar fordításában is: RANKE 1890, 1–2.

²⁶⁵ Egyik első korrekció: KÁLLAY 1877, 17.

²⁶⁶ KÁLLAY 1877, 17.

²⁶⁷ Az 1848–49-es délvidéki szerb mozgalomról és az azt elindító májusi gyűlésről magyar nyelven sajnos csak ritkán szokott megjelenni elemzés. Csak néhány pozitív kivétel említhető: THIM 1940, I. köt. 88–94; GYÖRE 1998, 236–237; KEDVES 1998, 103–130. A nemzetközi szakirodalomból lásd: CLEWING 2005, 260–262.

²⁶⁸ THIM 1940, I. köt. 14–15.

²⁶⁹ THIM 1940, I. köt. 15.

madásáról” beszélt. Ugyanazt az igét használva e sohasem volt ország újjáalakulására, amellyel a keresztény egyházak, így a szerb pravoszláv egyház Krisztus feltámadását leírja.²⁷⁰

Az 1849-es év történeti fejleményei mintegy „gondoskodtak” arról, hogy a Szerb Vajdaság gondolata a magyar szabadságharc leverése után se merüljön feledésbe. 1849. november 18-i pátensével Ferenc József életre hívta a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság nevű koronatartományt, amely Magyarországtól független entitássá vált, a Habsburg-ház uralma alatt.²⁷¹ Ennek megfelelően a nagyvajdai (*Großwoiwode der Woiewodschaft Serbien*) címet a császár önmagának adományozta – ez lett titulátúrájának a 13. eleme.²⁷² A bonyolult nevű, sajátos entitás – nyugodt lélekkel kimondható: látszatentitás – további elemzése távol vezetne dolgozatom témájától, így csak két tényt emelnénk ki. Első helyen azt, hogy az új koronatartomány nem a szerb autonómiát, hanem az adott területek központosított kormányzását szolgálta.²⁷³ Így gyakorlati szinten a Szerb Vajdaság életre hívása a határőrvidéken alig hozott változást, hiszen e területek 1848 előtt is katonai közigazgatás alatt álltak. A pátens kiadásáig Magyarországhoz tartozó vármegyékben viszont megszűnt a megyék joghatósága. A magyart mint hivatalos nyelvet azonban nem a szerb, hanem a német (!) váltotta fel. (Sapientia sat.) A másik megjegyzésünk pedig az, hogy a vajdai cím elfogadásával a császár mintegy állást foglalt abban a kérdésben, igaz csak áttételes módon, hogy létezett-e a korai középkorban, a magyar honfoglalás előtt, a Kárpát-medence déli részén Szerb Vajdaság.²⁷⁴

Az 1860-ban megszüntetett Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, illetve az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés 1918-ig levette a napirendről a délvidéki szerb autonómia kérdését, a fiktív történeti előzményére történő hivatkozással együtt. A 19. század utolsó harmadának középkortörténeti kutatásait egy-

mással ellentétes folyamatok jellemezték a Kárpát-medence déli részén. A kiegyezés révén a történeti kérdések iránt nagy érdeklődés volt tapasztalható a délvidéki megyékben.²⁷⁵ A jórészt amatőrként (de korántsem dilettánsként) működő történészek között nemcsak magyarok voltak, hanem szép számmal németek vagy bunyevácok, a Horvátországhoz csatolt Szerémségben pedig horvátok is. Nem kétséges, hogy a történeti Magyarországon lakó szerbek egyre gyarapodó humán értelmisége e folyamatot távolságtartással figyelte. Tényként leszögezhető ugyanis az, hogy a szerb írástudók a dualizmus korában felfejlődő vidéki múzeumhálózat intézményeinek a munkájába régészként nem kapcsolódtak be. A szerb autochtonitás elmélete jelentette a képletesen szólva áthághatatlan akadályt. A szerb értelmiségiek meg sem kísérelték az újonnan felállított intézmények által megindított ásatások anyagában meglegelni önnön őshonosságuk bizonyítékait. A szerb értelmiségiek többsége az egyleti alapon szerveződő múzeumok egyéb munkáiban is alig vett részt, folyóirataikban is csak nagy ritkán publikáltak. Saját folyóirataiban pedig a szláv őshonosság tana mellett nyelvészeti érvekkel kardoskodó, nemzetközi szlavisztikai irodalmat kivonatolták.²⁷⁶ Távolmaradásukat pedig, amint ezt a ritka célzások sejtetni engedik, ezen intézmények szlávellenes elfogultságával igyekeztek magyarázni.²⁷⁷ Így e ponton ismét meg kell fogalmazni egy, fentebb már többször is kiemelt tény: az 1918 előtti kutatások módszertani szempontból is jóval gazdagabbak voltak annál, semmint hogy egy ilyen sommás ítéletet alkalmazni lehetett volna.²⁷⁸ Az viszont tény, hogy sem a dualizmus kori Magyarország déli részén, sem pedig Horvátországban a múzeumok sajátos körében felnövekvő kutatógárdában nem akadtak olyanok, akik megpróbálták volna igazolni a szerb őshonosság tételét. (Nota bene!) nemcsak a magyar nemzetiségű történészek, hanem a térség többi nép-

²⁷⁰ STOJAČKOVIĆ 1849.

²⁷¹ E sajátos entitás egy alapos feldolgozása: WERNI 1981.

²⁷² https://de.wikipedia.org/wiki/Großer_Titel_des_Kaisers_von_Österreich (megtekintve 2019. 08. 07.)

²⁷³ WERNI 1981.

²⁷⁴ A megszüntetést oly módon elemezte, hogy az előzmények vizsgálatát 1690–91-ben indította HASSELSTEINER 1976.

²⁷⁵ E kutatásokat a közelmúltban részletesen áttekintettem: TAKÁCS 2018b, 411–414.

²⁷⁶ KONČAR 1890, 249–250.

²⁷⁷ E szemlélet kései utóregzései: GARAŠANIN 1955c, 170; TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 46.

²⁷⁸ TAKÁCS 2018, 411–414.

csoportjának felnövekvő szakembergárdája, így a Szerémségben a horvátok sem.

Az ellenérzések a századfordulón nőttek nagyra, és e folyamat kibontakozásában mindenképp közrejátszott a magyar honfoglalás ezredik évfordulójának monumentálisra sikerült megünneplése. A szerb human értelmiség válasza a milleniumi ünnepekre az ősfoglalói státus felemlegetése volt, lényegében annak a kinyilvánítása, hogy a szerbek ősei a Kárpát-medence déli részén feltehetően a történelem hajnala óta, de egészen bizonyosan a magyar honfoglalás előtti időktől jelen vannak.²⁷⁹

A korabeli Magyarországon, illetve Szerbiában élő szerbség körén túl, e nézőpont nemzetközi szinten is követőkre talált: egyes szlavisták körében, elsősorban Csehországban. Máiig meghatározó jelentőségűnek bizonyult az, hogy – Šafárik nézőpontját elfogadva – a szlávok Kárpát-medencei bevándorlását a római korra tette a *szláv régészet* megteremtője, Lubor Niederle,²⁸⁰ aki első munkáit még az I. világháború előtti időkben publikálta.²⁸¹ Niederle hatását nem csökkenti az, hogy nézeteit kezdetben a szerb és horvát értelmiségi körökben csak az olyan fiatalok ismerték, akik a prágai egyetemre is eljutottak. A két világháború közötti időkben kiteljesedő hatással ellentétben ugyanis, 1918 előtt csak eléggé szűk körben volt ismert, hogy Niederle harcosan kiállt a szlávok római kori bevándorlása mellett. Munkásságát csak az úgynevezett szláv kérdés iránt érdeklődő magyarországi kutatók regisztrálták, de, mondhatni: nem kommentálták. Jellemző tény, hogy Margalits Ede 1918-ban kiadott, igen alapos szerb történeti repertórium a „szarmát” nép nevééről, illetve őstörténetéről is tartalmaz uta-

lásokat (az őstörténetről csupán egyet),²⁸² viszont a szarmata–szerb/szláv azonosítást tagláló munkák az adott bibliográfiában egészen egyszerűen nem szerepelnek. Miközben Margalits műve nem kevesebb mint 961 tételben tárgyalja a szerb történelmet elemző műveket.

A szerbek „pannóniai” őshonosságának az elmélete az I. világháborút lezáró, Párizs környéki békék előkészítése során kapott fontos, joggal állíthatóan minden korábbinál fontosabb szerepet. Az őshonosság-elmélet több, klasszikusnak számító műve íródott az I. világháborút lezáró, Párizs környéki békeszerződéseket megelőző tárgyalások számára, szakértői anyag gyanánt.²⁸³ E művek voltak hivatottak a világháborúból győztesen kikerülő Szerbia, illetve utóda, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság északi-északnyugati irányú területgyarapításait alátámasztani. A konferencián ugyanis az újonnan alakult állam oly módon vett részt, hogy küldöttségének része volt egy néprajzi-történelmi szekció, amely jelentős szerepet kapott delegációs javaslataik kidolgozásában.²⁸⁴ Elfogult alapállásuk, téves adatértelmezésük azon nyilvánvaló céllal magyarázható, hogy szerzőik minél „kerekebb” határokat igyekeztek kialakítani olyan közegben, amely állításaik helyességét nem tudta (vagy akarta!) ellenőrizni. Ha e munkákat hibáik és téves értelmezéseik lajstromozásán túl, általánosabb szinten igyekszünk értékelni, azok leginkább egy tendencia lenyomataiként írhatók le. Annak szemléltető eszközeként, hogy milyen fordításokat okoz, ha egy magasztosnak kikiáltott cél megvalósításához a múltat is „szolgálatba állítják”, dolgozatom témájához négy mű kapcsolódik: Jovan Radonić²⁸⁵ (1873–1956)

²⁷⁹ Pál Tibor elemezte, hogy milyen hatással volt a magyar honfoglalás ezredik évfordulójának megünneplése a nemzetiségekre és ezen belül is a szerbekre. Csak sajnálhatjuk, hogy e tanulmány teljes terjedelmében csak szerb nyelven jelent meg, magyarul nem: PÁL 1997, 303–309.

²⁸⁰ Lubor Niederle munkásságának megítélése két szélsőség között ingadozik. A szláv nyelvterületen a „szláv régészet atyjaként” tisztelik. Életútját pozitív színekben, szinte a hősköltemények stílusában mutatja be: ANTONIEWICZ 1948, 1–15. Ezzel ellentétben német nyelvterületen több bírálója is akadt. Magyar nyelven csak egyetlen szerző, a német nemzetiségű Bolko von Richthofen részesítette átfogó bírálatban Lubor Niederle tanait: RICHTHOFEN 1923–1926, 139–156.

²⁸¹ NIEDERLE 1894, 40–55; NIEDERLE 1911–27.

²⁸² Margalits 1918, 878.

²⁸³ A magyar szempontból fontosabbak: CVJIĆ–RADONIĆ et al. 1919; RADONIĆ 1919a; RADONIĆ 1919b; STANOJEVIĆ 1919. A Párizs környéki békék számára írott propagandamunkák katalógusa: N. N. 1926.

²⁸⁴ E szekció munkáját a közelmúltban Papp Árpád tekintette át a következő címmel: A politika térdére ültetett tudomány egyik nagy pillanata. (PAPP 2013, 248–262.)

²⁸⁵ Jovan Radonić történeti életművének sajátos aspektusait akadémiai doktori értekezésemben elemeztem: TAKÁCS 2011, 403–404.

a Bácskáról,²⁸⁶ a szerb békeküldöttség öt tagjából álló szerzőcsoport²⁸⁷ pedig a Bánságról írt egy-egy rövid összefoglalást. Továbbá Stanoje Stanojević és Jovan Radonić is áttekintette a magyar–szerb kapcsolatokat, illetve a középkori Magyarország történetét szerb szemszögből.²⁸⁸ A négy mű közül a két kapcsolattörténeti tartalmaz nagyobb ívű történeti elemzést – negatív hangsúlyokkal, az elnyomás hosszú korszakaként ismertette a magyarországi szerbek történetét. Dolgozatom tematikájából arra kell hangsúlyosan utalni, hogy Radonić művében tényként szerepel a szerb őshonosság tétele, valamint a déli szlávok 5. századi bevándorlása.²⁸⁹

Minden kétségen felül áll az a tény, hogy a szerb őshonosságtétel sajátos fejlődésében is új korszak kezdődött a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től Jugoszláv Királyság) korában. A két világháború közötti időszakban többirányú folyamatok tapasztalhatók az immár hivatalosan is Vajdasággá vált területen, a Kárpát-medence déli részében. Az új állam legészakibb részén élő szerb értelmiség feladatának érezte önnön történelmének a feltárását a „pannóniai” térségben. Azon, számos alkalommal újrafogalmazott tétel jegyében, hogy a szlávokra utaló történeti és régészeti nyomokat 1918 előtt lekicsinyelték, kutatásukat mellőzték, sőt – egyes szerzők szerint – ezeket el is titkolták.²⁹⁰ A szerbek „pannóniai” történelmi múltjának feltárására irányuló törekvések központjává Újvidék vált,

talán annak következtében is, hogy – amint erre fentebb már utaltunk – ebben a városban székelt 1861 óta a legfontosabb szerb kulturális egyesület, a Matica Srpska. Így egyáltalán nem volt véletlen, hogy 1928-ban Újvidéken alakult meg az ilyen kutatások összefogását célul kitűző Történelmi Társulat. Jellemző, hogy e társulat periodikájában főként 18–20. századi tematikájú írások szerepelnek, hiszen a két világháború közötti Jugoszlávia történetírása az 1690–91-es szerb bevándorlást (a magyar szakirodalomban újabban meghonosodó néven: a szerbek nagy kivándorlását)²⁹¹ tekintette az adott térség történetében a vízvonalnak.²⁹² Mint korábban említettem, a korábbi eseményeket érdektelen előtörténetként aposztrofálták a szerbekre utaló írott adatok vagy egyházi épületek kivételével.²⁹³ Ezek után nem meglepő, hogy az Újvidéki Történelmi Társulat évkönyveiben nem találni olyan elemzést, amely az őshonosság tanát ne a kinyilatkoztatás szintjén kezelné, hanem újabb adalékokkal, netán újabb történeti forrásközlésekkel vagy régészeti ásatások leleteivel igyekezne alátámasztani. A népvándorlás kori régészeti feltárások – fentebb ismertetett – 1918 utáni szinte teljes hiányát a vajdasági közegben oly módon igyekeztek áthidalni, hogy nyelvészeti érvek alapján értekeztek a szlávok, sőt egyes esetekben az úgynevezett ószerbek őshonosságáról.²⁹⁴ Az e körbe tartozó legfajszínűsőbb elemzés Prágában jelent meg a Niederle-emlék-

²⁸⁶ RADONIĆ 1919a.

²⁸⁷ CVJIĆ–RADONIĆ et al. 1919.

²⁸⁸ RADONIĆ 1919b.

²⁸⁹ RADONIĆ 1939, 128.

²⁹⁰ Jellemző adalék, hogy a „folyosói beszélgetések” szintjén még a 20. század végén is evidenciaként kezelt elhallgatásról alig találni írott megnyilatkozást. Egy-egy ritka kivételként a régebbi szakirodalomból lásd: GARAŠANIN 1955, 170; az újabbról: TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 46. Egy további jellegzetes adalék, hogy a néhai Jugoszlávia tagköztársaságainak régészetét monografikus szinten áttekinteni igyekvő Predrag Novaković a szerbiai régészetet 1945-ig bemutatni hivatott fejezetnek csak a legvégén tér ki arra, hogy a leendő Vajdaság területén 1918 előtt igenis voltak regionális múzeumok és bennük olyan muzeológusok is ténykedtek, akik a régészeti örökségvédelem feladatát is ellátták. Egyetlen személyiséget mutat be részletesen: Felix Millekert. Talán annak okán is, hogy nála azonnal kiemelheti német nemzetiségét. A német igazodást alátámasztandó azt is megtudhatjuk, hogy Milleker régészeti tudását „Karl Torma”-tól szerezte, akiben csak a magyar olvasó sejtí meg Thorma Károlyt. Mindezek az apró adalékok természetesen jól illeszkednek a könyv egy korábbi kitételéhez, amely szerint 1918 előtt a Vajdaság területe osztrák uralom alatt állt (NOVAKOVIĆ 2014, 103–104, illetve 103, 103. jegyzet). Az elmondottak alapján nem lehet vitás, hogy Predrag Novaković elégtelen ismeretanyaggal rendelkezik az adott tárgykörben, és – ami talán még rosszabb – ismerethiányát az 1918 után kialakított, téves történeti toposzokkal igyekszik „behelyettesíteni”. A valós adatokat egy a közelmúltban megjelentetett munkában gyűjtöttem össze: TAKÁCS 2018b, 405–417.

²⁹¹ PÁL 1991, 79–89.

²⁹² Az időhatárok ilyen megvonásának egyik legszebb példája a tájegység reprezentatívnak szánt monográfiája, amelynek első kötete (POPOVIĆ 1939) az eseményeket a paleolitikumtól 1690-ig tárgyalja.

²⁹³ Lásd pl. GRUJIĆ 1939, 330–414; valamint: KAŠANIN 1939, 441–454.

²⁹⁴ ERDELJANOVIĆ 1925, 275–308; IVIĆ 1929, 4–5; POPOVIĆ 1925, 5–19; NIKOLIĆ 1941, I–II., illetve 140–146.

könyvben, 1925-ben, Jovan Erdeljanović tollából.²⁹⁵ Ő a helynévanyag szláv eredetű részének elemzése által igyekezett bizonyítani a szláv megtelepedés el-sőbbségét a Bánátban.

A szlávok régészeti alapú kimutatásának kérdése csak egy alkalommal vált elemzés tárgyává, akkor is csak néhány mondat erejéig. A Vajka nevű kelet-szerémségi falu határában kibontott avar kori sírokat bemutató két cikkben Đorđe Mano-Zissi és Mihajlo Purković a Lubor Niederle által lefedtetett avaroszláv koncepció²⁹⁶ jegyében értékelték a leleteket, így a „szerényebb” mellékletű sírokban szlávokat igyekeztek láttatni.²⁹⁷ Egy futólag, tehát csak egyetlen mondatban kifejtett állásfoglalásuk szerint egy ilyen etnikai elkülönítésnek az jelenti az általuk valósnak vélt alapját, hogy az avar uralom idején a szlávok kellett hogy jelentsék „a fő termelő elemet”.²⁹⁸ Đorđe Mano-Zissi és Mihajlo Purković megnyilatkozása – nyolc évtized távlatából ez már jól látható – inkább tudománytörténeti szempontból bírt jelentőséggel. Egyfelől utat mutattak a helyi közegben ahhoz, hogyan lehet az avar kori régiségeket integrálni az őshonosság-elméletbe. Másrészt pedig állásfoglalásuk egyben azt is tanúsítja, milyen élénk figyelemmel kísérték a szerb régészek a csehországi, és ezen belül is a prágai régészeti iskola kutatásait.

Fajsúlyos régészeti elemzések hiányában a különböző célzatú, egyes esetekben alkalmi történelmi összefoglalások váltak a szerb őshonosság hangoztatásának fő terepévé. A kutatás helyzetét jól jellemzi, hogy a legkomolyabb e munkák között a Jovan Radonić által jegyzett, 1919-es, a szerb–magyar kapcsolatokat bevallottan célzatos módon tárgyaló munkája. Ezt közlik újra változatlan szöveggel, de szerb nyelven 1939-ben, a *Vojvodina* (= Vajdaság) nevet viselő, reprezentatív monográfiában.²⁹⁹ Ez volt a legjelentősebb lépés Radonić munkájának helyi recepciójában. Az 1919-es megjelentetés nyomán ugyanis az adott munkát elsősorban Párizsban terjesztették, és a könyv ismertségét az

sem növelte helyi szinten, hogy francia nyelven került kiadásra. Végezetül érdemes leszögezni, hogy az újrakiadás egy olyan politikai légkörben történt meg 1939-ben, a II. világháború előestéjén, amikor a történelmet fegyverként kezelő gondolkodásmód képviselői szerint ismét szükség mutatkozott a történelmi érvek „csatasorba állítására”. A *Vojvodina* című monográfiában még egy olyan munka található, amely szilárdan kiáll a szerb őshonosság tétele mellett: Petar Skok elemzése³⁰⁰ a vajdasági térség helyneveiről. E kutatási téma kiemelt fontosságát önmagában is jelzi az a tény, hogy Skok csak másfél évtizeddel a Jovan Erdeljanović-féle munka megjelenése után írt egy hasonló kérdésfeltevésű és hasonló következtetésre jutó összefoglalást. Továbbá Petar Skok dolgozata – eltekintve a benne foglalt részelemzések helytálló vagy téves voltától – pontos bizonyítéka annak, hogy 1939-ben még mindig a nyelvészet volt az az eszköz, amelyet az őshonosságtétel hívei a legalkalmasabbnak ítéltek nézetrendszerük igazolására.

A vajdasági régészeti kutatások 1919 utáni visszaeséséből következik, hogy a monográfia régészeti fejezetében a „szláv kérdés” részletes taglalásának el kellett maradnia. A leletanyagból kimutatható jellegzetességek tételes felsorolása helyett arról olvashatunk, milyenek kellene lennie a szlávként meghatározható sírok leleteinek. Ezzel szemben Jankulov a leletanyag csoportosításában műve eredeti forrásait, azaz Hampel József összefoglalásait és a Borovszky Samu szerkesztésében megjelentetett vármegyei monográfiák³⁰¹ tanulmányaiban kialakított korszakokra, illetve kultúrákra bontást alkalmazza. Egyetlen új elem található csak Jankulov munkájában. Az, hogy ő már a Kr. u. 1. évszázadtól számol szlávokkal – miközben a bekezdést záró lelőhely-felsorolás avar kori (azaz „avaroszláv”) vagy 10–11. századi (azaz a Bjelo Brdo-kultúrához tartozó) temetőket tartalmazott. Tehát a feltételezett jelenlét első öt évszázadát

²⁹⁵ ERDELJANOVIĆ 1925, 275–308.

²⁹⁶ NIEDERLE 1911–1927; NIEDERLE 1923–1926; NIEDERLE 1931.

²⁹⁷ MANO-ZISSI 1937, 265–275; PURKOVIĆ–MANO-ZISSI 1941, 15–22.

²⁹⁸ PURKOVIĆ–MANO-ZISSI 1941, 15–22. „A szlávok közvetítik a keleti régészeti elemeket nyugatra. Jelentős a részarányuk a Pannonmedence (értsd: a Kárpát-medence – T. M.) aranyművességében. Ők voltak a fő termelő elem.”

²⁹⁹ RADONIĆ 1939, 128–144.

³⁰⁰ SKOK 1939, 108–127.

³⁰¹ BOROVSKY (szerk.) (BB vm.); BOROVSKY (szerk.) (Temes vm.); BOROVSKY (szerk.) (Torontál vm.).

mintegy „lefedetlenül” hagyja.³⁰² Jankulov összefoglalásában tetten érhető egy további – általában csak felszavakból-félmondatokból kikövetkeztethető alapállás. Bár maga a mű szerzője jó antikváriusi szemlélettel közelít a leletanyaghoz, és minden egyes leletben igyekszik felmutatni azokat az iparművészeti szemszögből nézve értékes jegyeket, amelyek az adott tárgyat egyedivé teszik, munkájában mégis egy sajátos távolságtartás tapasztalható az avar régiségekkel szemben. A távolságtartás okát a *Vojvodina* monográfia egy másik tanulmányában, Skok fentebb már utalt elemzésében találjuk meg.³⁰³ Az avarok itt török nyelvű népként kerülnek bemutatásra. Ezt pedig a történeti nyelvészetben járatlan olvasó oly módon fordíthatta le, hogy az avarok az oszmán-törökökkel voltak azonos származásúak. A szerb közegben pedig egy ilyen azonosítás eleve negatív értékítéletet jelentett, mert az oszmán-törökök jelentették a szerbség számára a „nagy ellenséget” közel öt évszázadon át, 1389 és 1912 között.

A Jugoszláv Királyságot a náci Németország 1941 áprilisában lerohanta. A versailles-i békeszerződés által életre hívott ország néhány hét alatt széthullott alkotóelemeire, kormánya kapitulált. A szétesett ország nagyobb részén 1941 nyarától állandósult a belháború. A nácibarát, illetve náciellenes katonai erők olyan háborúi, amelyeket a civil lakosság ellen tömeges erőszak is jellemezett.³⁰⁴ 1945 után e harcokat a hatalom új birtokosainak megfelelő „népfelszabadító” narratívában lehetett csak tárgyalni.³⁰⁵ Ennek részletes ismertetése távol vezetne dolgozatom tárgyától. Egyetlen, alább részletesen tárgyalandó „ideológiai” tényező emelendő csak ki. Az, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt el-

fogadta és lelkesen vallotta a Szovjetunióban 1941 nyarán kialakított pánszláv eszmét.³⁰⁶

1944 őszén, a náci Németország folyamatos vereségei és a román kiugrás folytán jutott el a szovjet hadsereg a Kárpát-medence déli részébe, az 1941-ben széthullott Jugoszlávia határaitra. Az ismét Vajdaság nevet felvett régió 1944 októberében került az előretörő szovjet hadsereg, illetve a szovjetek hátában teret foglaló Tito-partizánok kezére. Ekkor fogalmazódott meg ismét a „pannóniai” szláv vagy szerb őshonosság tétele. A partizánmozgalom révén tömegmozgalommá vált Jugoszláv Kommunista Párt – a szovjet példának³⁰⁷ megfelelően – már a világháború idején elfogadta a pánszláv ideológia egyes posztulátumait az internacionalizmus folyamatos emlegetése mellett. Olyan ideológiát, amely a vegyes lakosságú területeken minden egyéb szempont fölé helyezte a „nép” (értsd: az elnyomottakkal azonosított délszláv lakosság) védelmét a kizsákmányoló „elnyomókkal, idegenekkel és népi ellenségekkel” (értsd a nem délszláv származásúakkal) szemben. E szemléletet tükrözi az 1944. október 17-i parancs, amely katonai közigazgatás alá helyezte a Vajdaságot.³⁰⁸ Még határozottabb megfogalmazást nyert a nem szláv népekkel szemben táplált ellenérzés az Ivan Rukavina tábornok által kiadott, 1944. október 22-én közzétett hirdetményben, amely szerint „a nemzeti jövő és e területek jugoszláv³⁰⁹ jellegének megőrzése” teszi szükségessé a nem délszláv lakosság elleni intézkedések foganatosítását a Vajdaság területén.³¹⁰ Magyar nyelven A. Sajti Enikő közölte elsőként azt a cikkrészletet, amely – 1944. október 28-án, tehát hat nappal Rukavina hirdetményének megjelenése után – e rendelkezés idézett részletét mintegy cse-

³⁰² JANKULOV 1939, 87–88.

³⁰³ SKOK 1939, 108–127.

³⁰⁴ Lásd erről: GLENNY 1999, 2. köt., 166–227.

³⁰⁵ E narratíva kialakulását, a Josip Broz Tito beszédeiből levezetett pártirányításokat magyar nyelven tekinti át BIRÓ 2016, 60–63. A népfelszabadító narratíva pontatlan voltát, sőt csúsztatásait és ferdtételeit veszi számba NIKOLIĆ 2015. E művet recenziójával együtt érdemes értékelni: BAKIĆ 2015, 448–451.

³⁰⁶ E kérdéstről alább szövegszerűen, itt csak egy olyan korábbi munkámra utalok, ahol először foglaltam össze az adatokat: TAKÁCS 1991, 517–519.

³⁰⁷ A Nagy Szovjet Enciklopédia a „legklasszikusabb” formában foglalta össze, mit is jelentett a „szlávok” fogalma a szovjet rendszerben: TRETJAKOV–KOZLOV 1967, 543–545.

³⁰⁸ A. SAJTI 1987, 244.

³⁰⁹ E szó fordításban még a vajdasági magyar – tehát mindkét nyelvet anyanyelvi szinten ismerő – kutatók körében is tapasztalható bizonytalanság. A „jugoszláv” jelzöt azért választottuk a „délszláv” helyett mert az eredeti szövegben a „jugoslovenski” és nem a „južnoslovenski” szó szerepel.

³¹⁰ A parancs szövegének e részletét először idézte A. SAJTI 1987, 244. A szöveg értelmezésére azonban csak Cseres Tibor vállalkozhatott a rendszerváltás után kiadott könyvében: CSERES 1991, 102.

lekvési programmá alakította az új hatalom legfontosabb sajtóorgánumban, a Slobodna Vojvodinában.³¹¹ Dolgozatom témája miatt e szövegben nem az etnikai tisztogatást sugalló megfogalmazásra, hanem az első mondatban lefektetett történelmi posztulátumra érdemes figyelni. Itt ugyanis világosan megfogalmazódik egy kedvelt tétel: az, hogy az adott, többnemzetiségű térségben csak „elődeink” (értsd: a délszláv népek ősei) rendelkeztek, rendelkezettek civilizatórikus képességekkel. Hiszen ők és csakis ők tették lakhatóvá és termővé „Pannóniát” (azaz a Kárpát-medence síkvidéki részeit) – legalábbis a hivatkozott felfogás szerint.

Több, egymástól eltérő tendencia határozta meg a korai szerb történet és ezen belül is a szerb őshonosságtétel kutatását az 1945 és 1991 közötti években, azaz a titói Jugoszlávia idejében.³¹² Első helyen a megváltozott közpolitikai, a korban használt szóval: ideológiai környezetre kell utalni. Kelet-Európa más országaihoz hasonlóan, Jugoszláviában is a hatalomra került kommunista párt határozta meg a tudomány és a kultúra minden aspektusát, különösen az 1945 utáni első években.³¹³ A szerbség korai történetének a kutatásában is hangsúlyos helyet kellett kapnia a jugoszláv pártállami ideológiát meghatározó agitprop szemléletnek. Egy olyan megközelítésnek, amely az ideológiai mozgósítás érdekében mintegy rangsorolta a tényeket és értelmezésüket, lényegében függetlenül attól, milyen valóságartalommal bírtak. E megközelítést egészítette ki az osztálygyűlölet azon változata, amely – amint már fentebb utaltam erre – az elnyomott osztályba sorolt „népet” a különböző délszláv népekkel azonosította, a gyűlölendő elnyomókat pedig a térség nem szláv népeiben találta meg. Különös tekintettel a II. világháborús szerepük alapján „fasiszta népek” cso-

portjába sorolt közösségek tagjaira. Az újjáalakult Jugoszlávia északi felében e kategóriába a németeket és a magyarokat sorolták, ebben a sorrendben. Talán nem felesleges megemlíteni, hogy nem estek e megítélés alá a románok. Annak ellenére, hogy Románia is a tengelyhatalmak közé tartozott, sőt a Szovjetunió elleni hadjáratban a román hadsereg nagy létszámmal vett részt. A románok sajátos megítélésében minden bizonnyal szerepet játszott az, hogy a szovjet vezetés őket mintegy mentesítette a bűnbak szerep alól. Talán azon, maga Sztálin által is hangoztatott megközelítés jegyében, hogy a román népben elég magas lehet a szláv elem részaránya.

E ponton kell utalni arra, hogy a titói Jugoszláviában az 1945 utáni években nemcsak tovább élt, hanem mintegy kiteljesedett a pánszlávizmus ideológiája. Amint ezt fentebb már szintén említettem: a sztálini Szovjetunió, amelyhez Jugoszlávia 1948 nyaráig igazodott, a II. világháború éveiben (konkrétan Moszkva 1941-es ostromától) hangsúlyos ideológiai hivatkozási ponttá tette a pánszlávizmust.³¹⁴ Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a titói Jugoszlávia kezdeti, Sztálin-hú korszakában erőteljesen jelen volt a pánszlávizmus orosz változata. Egy olyan tan, amely szerint a kora középkori Kelet-Európa egy egységes „szláv világ” volt, hiszen a korai középkorban elsősorban szlávok éltek az Ural és az Alpok nyugati szélé, illetve a Rajna közötti nagytájon.³¹⁵ A pánszláv felfogás elfogadása egyben azt is jelentette, hogy e hatalmas térségben az összes többi etnikum csak parciális jelentőséggel bírhatott.

Érdemes ismét kiemelni, hogy 1948 nyara előtt a titói Jugoszlávia régészetében a szláv emlékek kimutatására irányuló törekvés nem csupán, sőt talán nem is elsősorban a helyi, szerb környezetben megfogalmazott őshonosságtannak volt a fejeménye, hanem

³¹¹ A. SAJTI 1987, 244. „Az idegen elemek tíz és százazrei – akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket – még mindig lövöldöznek a sötétből harcossainkra [...] arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét a hátunkba döfjék a kést. [...] A nép érzi, hogy [...] szükség van olyan energikus lépésekre, amelyek biztosítják Bácska jugoszláv jellegét.”

³¹² Nehéz feladat olyan összefoglalást találni, amely elfogulatlanul és kellő távlatból tudná elemezni a Tito-kor Jugoszláviáját. Számomra Misha Glenny összefoglalása nyújtott a legtöbb támpontot, így ezt idézem egyetlen irodalomként: GLENNY 1999, 2. köt., 227–234, 243–249, 268–292, 322–333.

³¹³ NOVAK 1948, 391–394.

³¹⁴ A pánszláv ideológia máig alapvető összefoglalása magyar nyelven: GOGOLÁK 1942, 150–167.

³¹⁵ E felfogás talán legjobb összefoglalása a Bol’šaja Sovetskaja Ęnciklopedija „szlávok” címszava alatt olvasható: TRETJAKOV–KOZLOV 1967, 543–545. Különösképpen instruktív e címszó térképmelléklete, amely szerint e hatalmas térségben csak az Erdélyi-érchegységben nem éltek volna szlávok. (uo. 544., számozatlan térkép). Magától értetődő adottságként kezeli e gondolatvilágot A. L. Mongajt is: MONGAJT 1955, 308–343.

sokkal inkább az ekkor még egységesen működő jugoszláviai régészet egészét átítató, szovjet sugallatú pánszláv igazodásnak volt a kifejeződése.³¹⁶ A szláv emlékanyag fellelésének igénye miatt kellett tehát megindulnia a Bánátban több telepátásnak is 1947-ben. Az egyik helyszín a pancsovai Ney-téglagyár³¹⁷ (szerb: Pančevo-Najeva ciglana) agyagbányájában folyamatosan bolygatott, avar kori, csontvázas temető melletti, keretszerű keltezéssel a 7–11. századra tehető település területe volt, a másik pedig a Tiszahegyes³¹⁸ határában álló monumentális nagyságú, őskori földvár. Ez utóbbi helyszínre azért esett a választás, mert a földvár sáncokkal lehatárolt, belső területén népvándorlás kori (a leírás alapján talán leginkább avar koriként értelmezhető) kerámiát is sikerült gyűjteni. Mindkét lelőhelyen belgrádi régészek ástak a szövetségi fővárosban megfogalmazott kérdésfelvetések jegyében. Bár mindkét lelőhelyre – különösképpen Pancsovára – a belgrádi régészek színe-java kivonult, egyik feltáráson sem sikerült olyan leletanyagot kibontani, amely teljes határozottsággal és a szovjet minta szerint is a szlávokhoz lett volna köthető. Egészen konkrétan fogalmazva: egyik esetben sem sikerült prágai (a korban a szovjet szakirodalomban használt nevén Prága–Korčak) típusú edényeket lelteni, sőt a tiszahégyesi földvárban határozott népvándorlás kori réteget sem. A pancsovai helyszínen kibontott hamvasztásos sírok pontos értelmezése máig kétséges – különösen annak következtében, hogy leletanyaguk teljes egészében, dokumentációjuk pedig részben elkallódott. Az ezredfordulón végrehajtott új elemzés³¹⁹ azzal a feltételezéssel zárult, hogy e temetkezéseknek a népvándorlás koránál korábbiaknak kell lenniük, hiszen egy szarmata lelőhely területén kerültek elő. A fentebb utalt két, mintafeltárásnak szánt ásatás eredményei tehát olyan, a feltáróik számára nem várt,

mondhatni, korlátozott, illetve a kutatás kezdetekor megfogalmazott kérdésfeltevés szempontjából nem releváns eredményeket hoztak, hogy a munkálatok folytatására, illetve a fél évszázaddal korábban kibontott leletek részletesebb feldolgozására és elemzésére is csak az ezredforduló éveiben került sor!³²⁰

A jugoszláv pártideológia sajátossága, hogy az 1948 nyarán lezajlott Tito–Sztálin-szakítás³²¹ után sem kerültek ki azonnal a pánszláv tanok a „fegyvertárból”, „csupán” átalakultak. A politikai történet alakulása volt tehát az oka annak, hogy bekövetkezett egy sajátos félfordulat: látványosan háttérbe szorult a moszkvai sugallatú és egyes szláv népek tárgyi hagyatékát egyetlen, szovjet vezetés alatt álló szláv régészetbe ösztömosó szemlélet. Helyette a lokális, úgymond délszláv specifikumoknak kellett előtérbe kerülniük. Első helyen egy szlovén régész, Josip Korošec nyelvészeti alapokon álló fejtegetésére kell utalni. Korošec a Duna mellékét jelölte meg a szláv népek kialakulási helyeként – az ukrainai szláv őshaza elmélete helyett, a szovjet régészet primátusát csökkentendő.³²² Mondani sem kell, hogy e megközelítés igen kedvezett annak, hogy ismét érvényre jussanak a Jovan Rajić által megfogalmazott tételek – az illírek, venétek és szarmaták szláv azonosítása, valamint a szláv jelenlét hangsúlyozása „Pannóniában” a Kr. u. I. évszázadtól. Korošecel párhuzamosan egy nyelvészeti tanulmány is megjelent a szerbek „pannóniai” őshazájáról. Szerzője, Ivan Popović a dialektológia (azaz az egyes szerb nyelvjárások összehasonlító elemzése) alapján vélte igazolhatónak e tételt.³²³

Fentebb már utaltam Rajko Veselinovićra, aki 1953-ban lefektette a Kárpát-medence déli részén található középkori telepek feltárásnak ószerb értelmezését.³²⁴ Csak érdekességként említem meg, hogy az ószerb keretezéshez oly módon jutott el,

³¹⁶ E tény talán legszebb szakirodalmi lecsapódása: NOVAK 1948, 391–394.

³¹⁷ MANO-ZISSI–LJUBINKOVIĆ et al. 1948, 78–94.

³¹⁸ GRBIĆ 1950, 113–118; GRBIĆ 1951, 133–138.

³¹⁹ IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 45.

³²⁰ RADIČEVIĆ–ĐORĐEVIĆ–ĐORĐEVIĆ 2012, 201–224; MARIĆ et al. 2016, 125–153.

³²¹ Új nézőpontból, azaz mind a néhai Szovjetunióban, mind pedig a néhai Jugoszláviában kidolgozott értelmezési sablonokkal szakítva elemzi e történelmi eseményt: PEROVIĆ 2007.

³²² KOROŠEC 1958, 5–12.

³²³ POPOVIĆ 1958, 116–160.

³²⁴ VESELINOVIĆ 1953, 5–52; JANKOVIĆ 1995/1996, 123–137; TRIFUNOVIĆ 1996a, 32–33; TRIFUNOVIĆ 1996b, 17; TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–185.

hogyan első, 1952-ben megjelent munkájában még ószlávként határozta meg a mozsori lelőhelyet.³²⁵ A két munka megjelenése közötti időben vált tehát számára vállalhatóvá Jovan Rajić azon gondolata, hogy a szláv és a szerb népnév közül a szerbet kellene a régebbinek tekinteni. Miután már több korábbi munkámban,³²⁶ illetve a jelen dolgozatom egy korábbi fejezetében is foglalkoztam a mozsori objektumok értelmezéséhez és időrendjéhez kapcsolódó nehézségekkel, itt csak korábbi megállapításaimat foglalom össze. A mozsori telepfeltárás időrendjének félreértése volt az a tényanyag, amelyre támaszkodva Veselinović egy új forrástípusra, a régészeti leletanyagra illesztette rá a szerbek római kori, azaz Kr. u. 1–3. századi jelenlétének tételét. Az új értelmezés elfogadtatása érdekében 1953-as, programadó dolgozatához egy olyan fejezetet írt,³²⁷ amely mintegy programadó módon fogalmazta újra az őshonosság tételét. Didaktikus célzattal, szinte tankönyvi fejezetként íródott fejtegetéséből arról értesülhetünk, hogy az adott topográfiai környezetben csak ósszerbek élhettek – mivel e környezet csak és kizárólag az ő életmódjuknak felelt volna meg.

Rajko Veselinović elgondolásának értékelése során szem előtt kell tartani, hogy ő egy lelőhely félreértett kronológiájából kiindulva „csak” mintegy újrafogalmazta a délszlávokkal azonosított ószerbek római kori bevándorlásának nemzeti romantikus tételét. Továbbá e gondolathoz 1953-as közlése után évtizedekig nem csatlakozott egyetlen kutató sem a titói Jugoszlávia területéről. (Stanko Trifunović volt ugyanis az első, aki e nézetrendszer mellett további érveket igyekezett koholni – 1987-ben!) Vagyis az őshonosság tana már a titói Jugoszlávia idejében mintegy lekerült a kutatandó témák napirendjéről. Oly módon azonban, hogy részletes és

valóban mélyreható bírálatot a hallgatás évtizedeiben nem kapott. Az ószerb megközelítés helyett az vált általános gyakorlattá az 1960-as évek közepéig, hogy a népvándorlás kori lelőhelyek szlávként kerültek közlésre mind az avar kor, mind pedig a 10–11. század vonatkozásában.³²⁸ Ezen értelmezés azonban nem a Rajko Veselinović-féle származás-ószerb kontinuitási elméleten nyugodott, hanem a Lubor Niederle által kidolgozott és Jan Eisner által továbbfejlesztett értelmezési koncepción.³²⁹ A vizsgált korszak vajdasági régészeti szakirodalmában nem találunk utalást arra, miért is tekintették megfelelőnek az avaroszláv megnevezést az azt használó szerzők. Így inkább csak sejthető az, hogy – a kor nagypolitikájában uralkodó ideológiai áramlatoknak megfelelően – az 1950-es évek régészei is valószínűleg tarthatták Đorđe Mano-Zissi és Mihajlo Purković már 1941-ben papírra vetett állásfoglalását. Egy olyan nézetet, amely szerint az avar uralom idején a szlávok kellett hogy jelentsék a „termelő elemet”.³³⁰ A Niederle–Eisner-féle koncepció elfogadása az adott korszak néhány magyar nemzetiségű régészére³³¹ is jellemző volt, akikről joggal sejthető: e nézetrendszer nem belső meggyőződésből vallották. A váltás vajdasági szinten Nagy Sándornál figyelhető meg elsőként az 1960-as és 70-es évek fordulóján, és az avaroszláv jelző elhagyásában nyilvánult meg a leglátványosabb módon.³³²

Nagy Sándor nyílt szembefordulásának a hátterében az állt, hogy az 1960-as évek elejétől átalakulás indult meg, amely nemcsak az ószerb őshonosság tanának a háttérbe szorulását, hanem az avaroszláv koncepció hallgatólagos elvetését is magával hozta. Az új irányzat kiindulópontja a néhai szövetségi állam fővárosában, Belgrádban, sőt

³²⁵ VESELINOVIC 1952, 143–158.

³²⁶ TAKÁCS 1986, 21, 242. jegyzet; TAKÁCS 1991a, 519–520.

³²⁷ VESELINOVIC 1953, 6–12.

³²⁸ Lásd pl.: WELLENREITER 1952, 135–143; WELLENREITER 1953, 148–151; ŠAFARIK 1955, 63–70; WELLENREITER 1961a, 183–285.

³²⁹ NIEDERLE 1911–1927; NIEDERLE 1923–1926; NIEDERLE 1931; EISNER 1952a, 120–158; EISNER 1952b.

³³⁰ PURKOVIC–MANO-ZISSI 1941, 15–22.

³³¹ Lásd pl.: WELLENREITER 1952, 135–143; WELLENREITER 1953, 148–151; NAGY 1956, 163–169; NAGY 1959, 189–192; NAGY 1960, 140–141; WELLENREITER 1961a, 183–285.

³³² A változás már a verbászi temető különböző közléseinek címéből is kiolvasható. Így az 1950-es és 60-as évek fordulóján írott, éves jelentések címében Nagy Sándor avaroszlávként jellemzi a temetőt: NAGY 1959, 189–192; NAGY 1960, 140–141. Az 1971-ben kiadott közlemény címében viszont már ugyanő nem avaroszlávként, hanem kora középkori temetőként írta le a feltárt sírmezőt: NAGY 1971b, 187–268.

egészen konkrétan Jovan Kovačević tudományos életútjának az alakulásában keresendő.³³³ Ő ugyanis az 1960-as évek közepétől egyre jobban érdeklődött az avar kor régészete iránt, miközben – feltehetően a keveset publikáló, de Kovačević gondolkodására nagy hatást gyakorló Danica Dimitrijević³³⁴ segítségével, és a kettejük által együtt folytatott vajkai ásatás leletei alapján – a Niederle–Eisner-féle koncepciót³³⁵ is sikerült önmaga számára felülbíralnia. Jovan Kovačević két, helyi szinten forradalmian újnak, a közép-európai régióban azonban már régóta ismertnek számító tézist fogalmazott meg: először is azt, hogy nem utal írott forrás a szlávok 5. századi jelenlétére a Kárpát-medencében, és a 6. század közepi írott említések is csak áttételesek és bizonytalanok,³³⁶ bár jóval „ígéretesebbek”, mint az 5. századiak. Másodszor, az Avar Kaganátus időszakában is csak a Kárpát-medence déli szélén, így például a Dél-Bánságban érdemes szlávokkal számolni.³³⁷

Jovan Kovačevićet oly szakmai nimbusz övezte a szerb régészetben, hogy évtizedeken át, egészen 1988-as haláláig senki sem szállt szembe az avaroszláv koncepció hallgatóságos elvetésével. Egyetlen, jellemző példa Dušan Mrkobrad: olyan doktori disszertációt védett meg a belgrádi egyetemen az 1970-es évek végén, amelynek témája a népvándorlás korának régészeti emlékei Jugoszláviában.³³⁸ Egy olyan mű, amelynek masszívan kellett volna többek között a szlávok régészeti hagyatékát is elemeznie, de ez a fejezet a műből egészen egyszerűen hiányzik! A hagyaték a más népeket tárgyaló fejezetekben is csak egészen szórványosan tűnik fel. Továbbá: a szlávok római kori, „pannóniai”, azaz a Kárpát-medence déli részére történt vándorlásának a tételéről sem szól Mrkobrad könyvében egyetlen utalás sem! Sőt még az avar fejezetben sem szerepel

az, hogy „Pannóniában” a szlávoknak és az avaroknak a Niederle–Eisner-féle koncepció értelmében olyan etnikai szimbiozisban kellett volna élniük, ahol a szlávok képviselték volna az úgynevezett termelő elemet.

A Mrkobrad-disszertáció megjelentetése azonban korántsem jelentette Jovan Kovačević koncepciójának teljes elfogadását. Erről tanúskodik a kishegyesi (szerb: Mali Idoš) avar temetőrészlet közleménye.³³⁹ A kibontott sírokat ugyanis 1976-ban az avaroszláv koncepció jegyében elemezte feltárójuk, Petar Pop-Lazić, a belgrádi székhelyű Szerbiai Történeti Múzeum munkatársa, egy szóval sem utalva arra, hogy e koncepciót a szerb népvándorlás-kutatás legjelentősebb alakja tulajdonképpen elvetette.

Jovan Kovačević helyi szinten új megközelítése annak következtében sem válhatott általánosan elfogadottá, mert az a népvándorlás korát elemző történészek körében sem talált pozitív visszhangra. A legfontosabb igazodási pontra, Božidar Ferjančić (1929–1998) 1966-os összefoglaló munkájára kell első helyen utalni, amelyben áttekintette Bizánc és a déli szlávok kapcsolattörténetét.³⁴⁰ Ő, mondhatni, a korszellemnek megfelelően, a Priskos leírásában szereplő 5. századi, dél-alföldi falvak lakosait szlávként határozta meg.³⁴¹ Felvetődik a lehetősége, sőt számomra ez tűnik a valószínű megoldásnak, hogy a széles szakirodalmi tájékozottsággal rendelkező Ferjančić annak okán fogadta el a Priskos által feljegyzett három szó szláv etimológiáját, mert nem sokkal korábban emellett kardoskodott egy önálló tanulmányban a belgrádi bizantinológiai iskola egy másik tagja, Franjo Barišić.³⁴² Talán egy ilyen megoldás mellett szólhat az is, hogy Ferjančić munkája további részében mintegy relativizálni igyekszik

³³³ Jovan Kovačević életútjáról és a szerb régészetben betöltött szerepéről lásd: POPOVIĆ. 1988, 203–204.

³³⁴ Danica Dimitrijević volt az első vajdasági régész, aki elemzéseiben a Vajdaságot a népvándorlás korában is egy soknemzetiségű területnek nyilvánította, a szlávok bevándorlásának idejét pedig különösebb magyarázkodás nélkül is az avar korra tette: DIMITRIJEVIĆ 1969, 89–92. Munkásságát akadémiai doktori értekezésemben elemeztem részletesebben: TAKÁCS 2011, 195, 216, 242.

³³⁵ Az adott koncepciót megfogalmazó munkák: NIEDERLE 1911–1927; NIEDERLE 1923–1926; NIEDERLE 1931; EISNER 1952a, 120–158; EISNER 1952b.

³³⁶ KOVAČEVIĆ 1977, 38–40.

³³⁷ KOVAČEVIĆ 1981, 109–124.

³³⁸ MRKOBRAĐ 1980.

³³⁹ POP-LAZIĆ 1976, 67–82.

³⁴⁰ FERJANČIĆ 1966.

³⁴¹ FERJANČIĆ 1966, 7.

³⁴² BARIŠIĆ 1952, 12–63.

önnön állásfoglalása súlyát azáltal, hogy a szláv csoportok mozgását időrendi szempontból nagyon tág intervallumba, a 2. és a 7. század közé keltezi.³⁴³ Így műve egy másik pontján már arról írhat, hogy a szlávok – ebben az esetben már megbízható forrás- adatok alapján – a birodalom határaitra I. Justinos császár (518–527) idejében, tehát közel száz évvel a priskosi, kétséges említés után érkeztek.³⁴⁴ Ferjančić áttekintő művének egy további, tartós érdeme, hogy „csupán” Hérakleios császár (610–641) korában kezdi meg a szerbek történetének a tárgyalását, mert a 7. század első fele az a korszak, amelyre már vonatkoztathatók írott források.³⁴⁵

Ferjančić műve hivatkozott pontján Bíborban- született Konstantin *De administrando imperio* című munkájának XXXII. fejezetére³⁴⁶ támaszkodott, pontosabban az ott szereplő leírás egyik lehetséges értelmezését fogalmazta meg. Az adott helyen az olvasható, hogy a szerbek Hérakleios császár idejében bebocsátást kértek a birodalomba, Singidunum (azaz Belgrád) várában. Meg is kapták, délre vándoroltak, de rövid idő múlva vissza is vándoroltak régi, északi hazájukba. (Nota bene!) a forrásban nem szerepel, hogy a korábbi lakhelyük Singidunum várának közelében lett volna, a Duna északi partján. Tehát e forráshely egyáltalán nem állítja, hogy a szerbek a Kárpát-medencében éltek volna, mielőtt délre vándoroltak.

A történeti kutatás másik irányát a regionális történeti összefoglalások írása jelentette, pontosabban jelenthette volna, ha ezen irány legfontosabb munkái nem Jovan Kovačević helyi szinten új megközelítésének megfogalmazásai előtt jelentek volna meg. Dušan J. Popović a Vajdaság mindhárom régiójáról írt történeti összefoglalást 1952 és 1957 között, már e munkák címében is hangsúlyozva azt, hogy célja a szerbek korai jelenlétének igazolása.³⁴⁷ Ezzel együtt mindhárom munkában csak a saját korábbi koncepcióját ismételte meg. Popović ugyanis

már az 1920-as években megjelentetett elemzését³⁴⁸ fejlesztette tovább több önálló köteté, a két világháború közötti időkben megfogalmazottakhoz képest még inkább kombattáns, magyarelles stílusban. E munkák egy további jellegzetessége, hogy a szerb őshonosság tétele axiomatikus kijelentésként kerül megfogalmazásra, pontos forráshelyekre történő utalás nélkül. (Az őshonossági tételnek, mondhatni, ez a legállandóbb jellemzője, hiszen Rajić óta éppen a hiányos forráskezelés jellemzi az így nyilatkozó történészek majdnem mindegyikét.)

Ezen előzmények ismeretében tulajdonképpen nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1970–80-as évek fordulóján Belgrádban nem egy történészt, hanem magát Jovan Kovačevićet kérték fel arra, hogy írja meg a szerbek korai történetét reprezentatívnek megálmodott történeti összefoglalásban, *A szerb nép történetében*. Kovačević magas szinten teljesítette e feladatot.³⁴⁹ A reprezentatív történeti összefoglalásban publikált elgondolása szerint „Pannóniában” (azaz a Kárpát-medence déli részein) csak a Szerémségben és a Bánság déli részén számolhatunk szlávokkal az avar korban.³⁵⁰ Úgy vélem, ez az alap, amely reális következtetések kiindulópontját képezheti. Megállapítható, hogy Kovačević tézise a szlávok korlátozott Kárpát-medencei jelenlétéről csak kismértékben került befogadásra a szerb történetírásban. Függetlenül attól, hogy – amint erre fentebb már utaltam – Kovačevićnek nagy volt a szakmai nimbusza a szerb kutatásban. Tulajdonképpen azok sem szoktak e munkára hivatkozni, akik Kovačević nézőpontját, tehát a szlávok csekély mértékű Kárpát-medencei jelenlétét teljes mértékben vagy nagyrészt elfogadják.

Fentebb már utaltam az 1987-es és az 1988-as év eseménytörténetére, amikor Slobodan Milošević előbb Szerbiában, majd a Vajdaságban is magához ragadta a hatalmat.³⁵¹ Ezen esemény végső soron

³⁴³ FERJANČIĆ 1966, 7.

³⁴⁴ FERJANČIĆ 1966, 9.

³⁴⁵ FERJANČIĆ 1966, 26.

³⁴⁶ MORAVCSIK–JENKIS 1949, 152, 153.

³⁴⁷ POPOVIĆ 1952, 3–15; POPOVIĆ 1955, 17–21; POPOVIĆ 1957, 37–56.

³⁴⁸ POPOVIĆ 1925.

³⁴⁹ KOVAČEVIĆ 1981, 109–124.

³⁵⁰ KOVAČEVIĆ 1981, 124.

³⁵¹ GLENNY 1999, 2. köt., 268–292, 322–333.

a szerb történeti és régészeti kutatást is átalakította azáltal, hogy a szerb őshonossági tan hangoztatásának új lökést adott. Slobodan Milošević ugyanis oly módon jutott hatalomra a Vajdaságban, hogy egy tömegmozgalom felkorbácsolásával zúzta szét a tartományi autonómiát (ez volt az úgynevezett joghurtforradalom). Az irányítottan spontán nagygyűléseknek – a jelen dolgozat témája szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható módon – pedig rend szerint akadt egy-egy olyan szónoka, aki a múlt sérelmeinek a felemlegetése során a történelem eltitkolásának vádjáig is eljutott. Elég gyakran azt is kiemelve, hogy a vélelmezett történelemhamisítások egyike a szerb őshonosság elméletének a tagadása.

A tartományi párt- és állami vezetés leváltása után a tartomány kulturális különállását hirdető, jórészt szerb nemzetiségű intézményvezetők ellen indult – szinte a kínai kulturális forradalom kampányaira emlékeztető – szellemi hadjárat.³⁵² Ennek részeként a Vajdasági Múzeum kiállítását is átalakították, és a kora középkori rész magyarázó szövegében a szlávok 6. századi bevándorlása helyett a hun kor óta tartó jelenlét szerepelt. A múzeumi kiállítás új, 1990-es tablója szerint (saját fordításomban): „*A legújabb kutatások eredményei egyrészt a szlávok jelenlétére utalnak a mai Vajdaság területén a 4. és 5. században...*”³⁵³

A történeti és régészeti szakirodalom vonatkozásában az őshonossági tézis újrafogalmazása tekinthető a közös pontnak. Ezentúl azonban a két kutatási terület el is válik egymástól. Miközben ugyanis a történészek, pontosabban a történészi babérokra vágyó dilettánsok az ismert, többségükben két évszázada már papírra vetett érveket és állérveket fogalmazták meg újra, a szerb őshonosság-elmélet mellett elköteleződő régészek új leletanyagot is igyekeztek bevonni a propagált nézetrendszer alátámasztásához. Egy sajátos tudománytörténeti vonatkozása is van annak, hogy a szerb őshonosság tanát védelmező szakirodalom-

nak az 1980-as évek végétől régészeti leágazása lett. Kiindulópontként egy sajnálatos vonatkozást kell kiemelni: 1988-ban elhunyt Jovan Kovačević.³⁵⁴ A belgrádi egyetem régészeti tanszékének a vezetését tőle megöröklő Đorđe Janković (1945–2016) a szlávok/szerbek „pannóniai” őshonosságának legfontosabb propagátorává³⁵⁵ vált. Felfogása szerint a szlávok őshazája a Duna-vidéken keresendő, így az sem lehet kétséges, hogy a Nagyalföldet a római korban benépesítő szarmaták tulajdonképpen szlávok.³⁵⁶ Nyugodt lélekkel kimondható, hogy Đorđe Jankovićnak az 1990-es években nem sikerült új érvet hozzáadnia a Jovan Rajić által már a 18–19. század fordulóján megfogalmazott érvrendszerhez. Annyi újdonság történt csak, hogy – Rajko L. Veselinovičhoz hasonlóan – Đorđe Jankovićnál is a települé régészeti leletanyag került az érvelés gyűjtőpontjába. Csak a helyszínek változtak: a Mozsor határában elterülő Bostanište helyett új lelőhelyek kerültek előtérbe, köztük is első helyen a Horgos határában a Hosszúhát nevű dűlőben kibontott, talán csak részben kései szarmata telep.³⁵⁷ (Bizonyos objektumok esetében ugyanis felmerült a 7–8. századi keltezés lehetősége is.) Janković okfejtésének értelmében tehát a trianoni magyar határtól pár száz méterre már a népvándorláskor elején is szláv falu állott. Talán nem csak e dolgozat írója számára nyilvánvaló az érvelés mögött megbúvó aktuálpolitikai célzat.

Ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért: Đorđe Janković – e téren is közvetlen előképét, Rajko L. Veselinovićot követve – településfeltárásokra hivatkozva teszi le voksát a szláv őshonosság tétele mellett. A népvándorlás kori régészet két ága így Szerbiában is két régészeti narratíva függvényében került értelmezésre. A szláv vonal újraélesztésének módjával pedig Janković – kimondatlanul is – a néhai Szovjetunió népvándorlás kori régészetét követi. A szovjet régészetben szintén a telep kutatás számított a „szlávabb”, a temető-

³⁵² Részletesen, bár egyáltalán nem elfogulatlanul bemutatja e mozgalom „szellemi” háttérét: ANZULOVIC 1999.

³⁵³ E folyamatot egy korábbi munkámban már ismerttettem: TAKÁCS 1991, 523, 175. jegyzet.

³⁵⁴ Életútját ismerteti: POPOVIĆ 1988, 203–204.

³⁵⁵ Életútjának részletes és sajnós elfogult ismertetése: N. N. 2016.

³⁵⁶ JANKOVIĆ 1997b, 362–375.

³⁵⁷ JANKOVIĆ 1997b, 362, 364, 1–3. kép. Megjegyzendő, hogy a valós dűlőnév helyett Đorđe Janković egy fantázianevet, a „Stub 76-ot” (= 76-os villanypózna) használja a lelőhely megnevezésére, feltehetően annak okán, hogy az adott dűlőnek csak magyar neve létezik.

elemzés pedig a „sztyeppeibb” vagy „nomádabb” kutatási ágak. Úgy tűnik továbbá, hogy maga Đorđe Janković is érzékelte a sírmezők és a telepek eltérő „értelmezési tartományának” problémáját, és a maga módján igyekezett is megoldani azt. Felfogása szerint a népvándorlás kori szláv sírok ritkasága a Kárpát-medence déli részén vagy az egykori Jugoszlávia más részein azzal lenne magyarázható, hogy a temetés az e tájakat a népvándorlás korában benépesítő szlávoknál abból állott volna, hogy az elhunytat elhamvasztották, majd hamvait egy földből-kövekből-kavicsokból felhányt halom tetején helyezték volna el, vagy szétszórva, vagy pedig egy kis faladában helyezve el azokat, agyagedényekben.³⁵⁸ Érvéle az azon lengyelországi régészek nézeteit másolja, akik ilyen urnatemetkezések nyomait figyelték meg a Lengyel-alföldön. De egyben tovább is fejleszti Janković az adott elgondolást a szórt hamvas megoldás kidolgozásával. Utóbbi elgondolás következtében a Balkán-félsziget középső harmadának összes föld-, illetve kőhalmát, az úgynevezett *gromilákat*, potenciális szláv sírnak lehetne és kellene tekinteni, függetlenül attól, találunk-e feltárásuk során bármilyen, népvándorlás kori temetkezésre utaló nyomot. E nézetrendszer két síkban is bírálható. Elvi szinten az okoz áthidalhatatlan nehézséget, hogy a gromilaelméletben mintegy elválik egymástól a lelet és a régészeti értelmezhető jelenség fogalma, a régészet megszűnik tárgyi tudományként létezni. Gyakorlati szinten

pedig a balkáni tájon zajló hagyományos, tehát az ipari forradalom előtti eszközökkel folytatott földművelés egy sajátosságára kell emlékeztetnünk. A karsztmezőkön a köves talaj miatt a megművelhető területek kialakításának egyik gyakori módja, hogy a kisebb-nagyobb köveket összeszedik, és vagy kerítést építenek belőle, vagy pedig egy kupacba hordják össze.³⁵⁹ Ellenvetésünkkel természetesen nem aziránt igyekszünk kétségeket támasztani, hogy a Balkán-félszigeten kimutathatók lennének népvándorlás kori, szláv, hamvasztásos temetők. Sőt az is közismert tény, hogy a bronz-, illetve vaskori halmok a Balkán különböző részein voltak kedvelt temetkezési helyek a középkor különböző szakaszaiban.³⁶⁰ E temetők regisztrálása és a régészeti elemzés színvonalát elérő vizsgálata azonban nem elméleti fejtegetésektől, hanem csak rendszeres terepbejárásoktól, illetve célirányos feltárásoktól várható.³⁶¹

Đorđe Janković nézetrendszere esetében nemcsak az egyes tézisek tételes megfogalmazásai tarthatnak számot érdeklődésünkre, hanem az is, milyen elfogadottságnak örvend e nézetrendszer a helyi közegben. Az összkép vegyes. Janković nézetrendszerének több olyan híve akadt, aki határozott módon kiállt az őshonosság-elgondolás mellett.³⁶² Továbbá az őshonosságtan újraéledésének kedvez az is, hogy a *Rastko* nevű, régészeti tartalmakat közlő, illetve újraközlő honlap szerkesztősége is elfogadja Janković nézetrendsze-

³⁵⁸ JANKOVIĆ 1997a, 382–393.

³⁵⁹ Utalt erre már BALLIT 1901, 10.

³⁶⁰ Görögország, Dél-, illetve Kelet-Bulgária és Albánia vonatkozásában elemezte az ilyen sírmezőket, hangsúlyosan mellőzve etnikai azonosításukat: CURTA 2016a, 1–17.

³⁶¹ Đorđe Janković érvelésében szerepet kap egy hiány is: az, hogy a balkáni térségből szinte teljesen hiányoznak a szláv urnatemetők. A hiányokkal történő érvelés azonban mindig magában hordozza annak a veszélyét, hogy a mögötte megbúvó tényezők sokasága egyetlen (és ennek következtében túlhangsúlyozott) érvre redukálódik. A szláv urnatemetők hiánya esetében érdemes lett volna figyelembe venni azt, hogy az ilyen lelőhelyek száma csak olyan régiókban szokott megnőni, ahol sikerül megszervezni egy, az adott területen szervezeten működő régészeti örökségvédelmi szolgálatot. Ez ugyanis fel tudja hívni a mezőgazdasággal foglalkozó lakosok figyelmét arra, hogy a viszonylag csekély mélységben elásott, tehát a mezőgazdasági munkákkal történő bolygatás veszélyének fokozott mértékben kitett urnák akkor is értéket jelentenek, ha a töredékes edényen kívül általában „csupán” kalcinált csontdarabkák kerülnek napvilágra. Mivel ilyen szakszolgálatot a Balkán-félszigeten csak néhány helyen, így Északkelet-Bulgáriában sikerült megszervezni, pontosabban megfigyelt és feltárt szláv urnatemetők soráról is csak e régióból gyűjthetők nagyobb számban adatok. Bulgáriában Živka Vážarova volt még az 1970-es évek közepén elsőként foglalta össze az ilyen terepmunkák eredményeit, és mutatott be több – összesen 16 – feltárt, kora középkori, szláv urnatemetőt is: VÁŽAROVA 1976, 9–82, valamint 6, 1. térkép. Más balkáni régiókból – mondhatni, szinte szükségszerűen – szórványosak az adatok. Így Horvátország és Görögország területéről hosszú időn át csak egy-egy hamvasztásos temető volt ismert: Kašićból (BELOŠEVIĆ 1972, 73–86), illetve Olimpiából (VIDA–VÖLLING 2000). A Đordje Janković (JANKOVIĆ 1995, 130) által említett további lelőhelyek esetében a régészeti adatfelvétel alacsony minősége lehetetlenné teszi a további elemzést. A Vajdaság területéről eddig még csak két urnasír került közlésre: a szerémségi Újszalánkeménből (szerb: Novi Slankamen): JANKOVIĆ 2003, 97–108.

³⁶² JANKOVIĆ 1995–1996b, 123–137; TRIFUNOVIĆ 1996a, 32–33; TRIFUNOVIĆ 1996b, 17; TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–185.

rét,³⁶³ és lelkesen újraközli elektronikus formában a részint csak nehezen elérhető helyeken kinyomtatott dolgozatait.

Áttérve a pozitív recepció nyomtatott bizonyítékaira: Đorđe Janković őshonosság-elméletének legodaadóbb híve felesége, Milica Janković volt, aki szintén kora középkori településrégészettel foglalkozott. Nézetazonosságukat az is jelzi, hogy az adott tárgykörben közösen szerveztek kiállítást, és kiállítási katalógust is megjelentettek.³⁶⁴ Tényszerűen megállapítható, hogy Milica Janković férjénél jóval kisebb elméleti munkásságot fejtett ki. Több település, így a Zimony (szerb: Zemun) határában kibontott teleprészlet közlése³⁶⁵ fűződik a nevéhez, valamint ő dolgozta ki a belgrádi vár és tágabb környéke 9–11. századi régészeti kronológiáját. Az etnikai azonosítások vonatkozásában Milica Janković azon kelet-európai településrégészek nagy táborába tartozik, aki olyannyira biztosnak véli e nagytáj minden kora középkori telepfeltárásának szláv meghatározását, hogy ezen, számára axiomatikus tétel bizonyítására egy-egy konkrét lelőhely esetében nem hajlandó időt pazarolni. Érdeemes leszögezni még egyszer, a nagyobb nyomaték kedvéért: Milica Janković megközelítése – azaz az összes letelepült életmódú ember szláv anyanyelvűségét hirdető szemlélet – a kelet-európai kora középkori régészeti kutatások egyik leggyakrabban hangoztatott tétele.³⁶⁶ További ismertetése egyre távolabb vezetne dolgozatom eredeti célkitűzésétől. Egyetlen ténytet szeretnék csak kiemelni: az 1990-es években született egy olyan összefoglalás a Vajdaság középkori telepkutatásairól, amely jóval visszafogottabb

módon közelít az etnikai azonosítás kérdésköréhez.³⁶⁷ Nebojša Stanojev ugyanis úgy ismertette az egyes telepfeltárási helyszíneket, hogy az etnikai azonosítás kérdését nem vetette fel. Miközben egy másik munkája alapján joggal feltételezhető, hogy – az óvatos szóhasználat ellenére is – Stanojev a Niederle–Eisner-féle avaroszláv koncepció híve volt, legalábbis szakmai karrierjének elején, az 1970-es és 80-as évek fordulóján.³⁶⁸

Đorđe Janković tanainak másik nagy követője Stanko Trifunović. Az ő munkásságára legjobban a többértű jelző illik. E kutató rendkívüli ügybuzgóságának több kora középkori településrészlet régészeti kutatása is köszönhető. Az ő vezetésével folyt a legnagyobb összefüggő bácskai telepfeltárás, Csúrog (szerb: Čurug) határában,³⁶⁹ ahol a szarmata korra és a kései középkorra keltezhető objektumok valós településtopográfiai kontinuitásról tanúskodnak. (Fontos kiemelni: a települési helyszín folyamatos, pontosabban az egymást követő régészeti korszakok mindegyikében igazolható használatának a megléte egyáltalán nem azonos az etnikai kontinuitással, sőt tulajdonképpen nem is visz közelebb az etnikai folyamatosság bizonyításához!) Az ügybuzgóságot kísérő kutatói szerencsét pedig egy Szanád (szerb: Sanad) határában kivitelezett mentőátásatás³⁷⁰ tanúsítja, ahol Stanko Trifunović összesen 80 m² feltárt felületen egy olyan, nagy méretű árok részletét bontotta ki, amelynek betöltéséből mázas importedény részleteit, valamint a Kárpát-medence legépebb tál alakú bográcsát is megtalálta.³⁷¹ Stanko Trifunović munkásságának másik pozitív eleme az, hogy a Nyugat-Bánság számos kis régiójának elké-

³⁶³ Lásd pl.: https://www.rastko.rs/arheologija/djankovic/djankovic-zapadni_c.html (a megtekintés időpontja 2019. 08. 23.) vagy <https://www.rastko.rs/arheologija/djankovic/djankovic-prostor.html> (a megtekintés időpontja 2019. 08. 23.).

³⁶⁴ JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990.

³⁶⁵ Janković. 1995–1996b, 123–137.

³⁶⁶ Egyetlen kiragadott példaként Peter Donatra, a kelet-közép-európai térség kora középkori házépítészetének első modern összefoglalójára szeretnénk utalni. Nagymonográfiája (DONAT 1980) címében még nem alkalmaz etnikai azonosítást. Ezzel szemben ugyanazt a leletanyagot a szláv házépítészet emlékeként írja le, amikor értekezését mintegy kivonatolja a *Balcanoslavica* folyóirat számára (DONAT 1976, 113–125). A szlávokat a településlakókkal azonosnak tartó szemlélet csattanós cáfolatát fogalmazta meg Bóna István, azáltal, hogy a dunajváros-öreghegyi közleményében kimutatta: az általa elemzett település lakói is kifejezetten „nomád”, tehát kézzel formált, bütykös, illetve szögletes peremű edényeket gyártottak és használtak a kora avar korban. BÓNA 1973, 73–79.

³⁶⁷ STANOJEV 1996.

³⁶⁸ STANOJEV 1979, 163–165.

³⁶⁹ TRIFUNOVIĆ–PAŠIĆ 2003, 263–290; TRIFUNOVIĆ–BLAŽIĆ é. n., 1–4; TRIFUNOVIĆ 2018. A feltárásokról angol nyelven is megjelent egy áttekintés, ez azonban sajnos csak az őskori kultúrák leleteit ismerteti: TRIFUNOVIĆ 2014, 225–238.

³⁷⁰ TRIFUNOVIĆ 1997b, 122–124, illetve X. tábla.

³⁷¹ TRIFUNOVIĆ 1997b, X. tábla. 5.

szült a régészeti topográfiája. Diplomamunkájában Trifunović a dél-bánsági Alibunár (szerb: Alibunar) környékének népvándorlás kori leleteit gyűjtötte össze,³⁷² majd pedig az ő szervezőmunkájának köszönhetően készült el a közelmúltban több észak-bánsági járás régészeti topográfiája.³⁷³ Trifunović ez irányú munkássága tehát igen jelentős mértékben, mondhatni, nagyságrendekkel növelte a nyugat-bánsági térség régészeti hagyatékát, topográfiai elemzése mintegy megnyitották az utat ahhoz, hogy ne csak egy-egy kis alapterületű ásatás, hanem járásnyi területek leletanyagának összehasonlító vizsgálata alapján lehessen vizsgálni a középkori településtörténetet. Sőt topográfiai munkáiban egy sajátos átalakulás is tapasztalható. Míg ugyanis az 1988-ban kiadott szakdolgozatában a szláv meghatározás lépten-nyomon szerepel, a két régészeti topográfia esetében már csak az összefoglaló elemzés tartalmazza azt az információt, hogy a középkori leletek – elemzőik szerint – a szlávokhoz lennének köthetők.

Stanko Trifunović munkásságának másik arculata a szerb őshonosságtan igazolására irányul. Több tanulmányt is írt az ószlávok/őszerbek szármata kori jelenlétéről „Pannóniában” (értsd: a Kárpát-medence déli részén).³⁷⁴ Érvei Đorđe Janković munkásságából származnak, ezeket igyekeznek részletesebben kifejteni. Új elemként könyvelhető el viszont az, hogy nem veszi át az őshonosságtant a maga klasszikus formájában, hanem egy „pannóniai”, hun kori, 5. század eleji szláv bevándorlással számol.³⁷⁵ Mestere elismerését nemcsak az jelzi, hogy őshonossági témájú munkáinak egy része a Đorđe Janković által szerkesztett *Glasnik*-ben jelent meg,³⁷⁶ hanem az is, hogy Đorđe Janković legutolsó, 2015-ös, összefoglaló munkájában már Trifunovićra hivatkozva ismerteti a vélelmezett

ószláv/őszerb jelenlétre utaló egyes leleteket „Pannóniából” (azaz a Kárpát-medence déli széléről).³⁷⁷ E nézetrendszer egyik fő tétele, hogy a kései római forrásokban feltűnő Limigantes-népeség tagjai nem szármatai lennének, letelepült életmódjuk, illetve „szláv jellegű kerámiájuk” miatt. Ez utóbbi kijelentést Trifunović azzal igyekezett alátámasztani, hogy a kései szármata településeken rendszerint előkerülnek olyan korong nélkül, kézzel formált edények, amelyek felszínes hasonlóságot mutatnak a Csernyahov-típusú kerámiával.³⁷⁸ Jellemző adalék, hogy Stanko Trifunović orosz nyelven számolt be a legrészletesebben a bácskai-bánsági 4–5. századi telepek kézzel formált kerámiájának csernyahovi jellegzetességeiről.³⁷⁹ Ismereteink szerint azonban e tanulmánya nem váltott ki szakirodalmi hivatkozások nagyobb számában is lemérhető viszszhangot az adott korszakkal foglalkozó orosz régészek körében.

Fentebb már utaltunk arra, hogy egy sajátos frusztrált és egyben kombattáns stílus jellemző Stanko Trifunovićnak azon, a nagyközönség számára összefoglaló jelleggel megírt írásaira,³⁸⁰ amelyekben a szerb őshonosság tanát védelmezi, és újabb régészeti leletekre történő hivatkozásokkal azt megerősíteni igyekszik. A csalódott és harcias alapállás két tényezőre vezethető vissza. Trifunović meg van győződve arról, hogy a közép-európai térség kora középkorát elemző régészek – azaz, a jankovići nevezéktan szerint: a berlini-bécsi iskola hívei – mintegy nem akarják felismerni az ószláv/őszerb őshonosságra utaló „nyomokat”. Másrészt pedig – bár erre munkáiban csak elvétve találni utalást,³⁸¹ mégpedig a nagyközönség számára írott és az előzőekben már utalt összefoglalásokban – őt minden bizonnyal zavarja az, hogy a szerb régészek jelentős hányada megmaradt a forráskritikai szem-

³⁷² TRIFUNOVIĆ 1989–1990, 99–130.

³⁷³ TRIFUNOVIĆ 2012; TRIFUNOVIĆ 2016.

³⁷⁴ TRIFUNOVIĆ 1996a, 32–33; TRIFUNOVIĆ 1996b, 17; TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–185; TRIFUNOVIĆ 1997b, 113–135; valamint összefoglalóan: TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 43–106.

³⁷⁵ A tézis legrészletesebb kifejtése: TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 43–106, különösen 45, 62–64.

³⁷⁶ TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 43–106.

³⁷⁷ JANKOVIĆ 2015, 36, 63, 116 stb.

³⁷⁸ TRIFUNOVIĆ 1996a, 32–33; TRIFUNOVIĆ 1996b, 17; TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–185.

³⁷⁹ TRIFUNOVIĆ 2010, 158–176.

³⁸⁰ TRIFUNOVIĆ 1996a, 32–33; TRIFUNOVIĆ 1996b, 17.

³⁸¹ TRIFUNOVIĆ 1996a, 32–33; TRIFUNOVIĆ 1996b, 17.

lélet, azaz az ellenfelek által berlini–bécsi iskolának nevezett irányzat hívének. Így az ezredforduló éveiben is jelentek meg – (nota bene!) még Újvidéken is, szerb nemzetiségű régész tollából – olyan elemzések, amelyek a szarmata temetőket továbbra is szarmataként írják le és elemzik.³⁸²

A szerb tudományosság egészét csak akkor láthatjuk helyesen, ha hangsúlyosan utalunk arra, hogy Đorđe Janković nézetrendszerének az ezredfordulón jelentős ellentábora alakult. Az ellentábor – élén a belgrádi Régészeti Intézet két vezető kutatójával, Marko Popovićyal, valamint Vujadin Ivaniševićyel – első körben azt igyekezett elérni, hogy Janković 1996-os könyvét ne lehessen az egyetemi oktatásban segédanyagként felhasználni a „gromilák”, azaz a halmok összsláv/összserb temetkezési helyként való értelmezése miatt. A kötet sajtóbemutatóját használták fel arra, hogy az érvelés gyengéire rámutassanak.³⁸³ A könyvvel szembeni fellépésüket segítette, hogy melléjük állt Miloje Vasić, a Régészeti Intézet akkori igazgatója, valamint az egyik legtekintélyesebb szerb régész, Milutin Garašanin, akinek szintén rossz véleménye volt a gromilaelméletéről. Meg kell jegyezni, hogy Đorđe Janković állításával ellentétben, igenis született alapos kritika a gromilaelmélet cáfolatára.³⁸⁴

Az újrafogalmazott őshonosságtan terjesztése elleni fellépés szinte lehetetlen voltát talán az szemlélteti legjobban, hogy – amint erre már utaltunk – Đorđe Janković 1988-tól oktatott a Belgrádi Egyetem Régészeti Tanszékén, docensi státusban.³⁸⁵ Janković ellentábora azonban a vázolt körülmények ellenére sem adta fel a harcot, miköz-

ben Janković szakmai karrierje is kiteljesedni látszott: 1997-ben a Középkori Tanszéket vezette,³⁸⁶ 2003 és 2007 között pedig ő lett a Szerb Régészeti Társulat vezetője, és ő szerkesztette a társulat folyóiratát, a *Glaznikot*.³⁸⁷ Ennek ellenére a Jankovićyal szemben álló régészek köre (maga az érintett, Đorđe Janković hét vezető szerb régészt említ különböző internetes fórumokon)³⁸⁸ 2009-ben elérte azt, hogy a Belgrádi Egyetem Bölcsészkarának Választási Tanácsa előbb elvesse Janković megbízott (helyi szakszóval élve: rendkívüli) professzori kinevezését, utána pedig azt is, hogy ugyanezen testület ne újítsa meg 1988-ban már elnyert docensi kinevezését.³⁸⁹ Az elutasítás oka részint a szerb őshonosság-elmélet propagálása, részben pedig a Közép-Balkán szinte valamennyi leletének őszerb hagyatékként történt meghatározása³⁹⁰ volt. A két szankció közül a második volt a súlyosabb, hiszen az egyben azt is jelentette, hogy Jankovićtól megvonták az egyetemi előadások tartásának a jogát, képletesen szólva, eltiltották a katedrától. E döntést pedig nem tudta megváltoztatni, hogy a Szerb Régészeti Társulat határozatban állt ki mellette, sem pedig az, hogy Đorđe Janković nyílt levélben kereste meg a szerb oktatási minisztériumot a docensi újra kinevezés elutasításának a tárgyában, a középkorrégészeti oktatás ellehetetlenedésére hivatkozva. Így Đorđe Janković számára nem maradt más megoldás, mint a nyugállományba vonulás és felszólalás a hívei által szervezett fórumokon.

Kétségen felüli tény, hogy Đorđe Janković kinevezésének megghiúsítása igen fontos lépés a szerb őshonosság tanának tudománytörténetében. Azt sem

³⁸² Lásd pl. ĐORĐEVIĆ 1994, 46, 52.

³⁸³ A könyv botrányos sajtóbemutatójának a részleteit maga Đorđe Janković idézte fel egy olyan interjúban, amely több „patrióta” alapállású szerb honlapon is elérhető. Đorđe Janković számára nem önmagában a sajtóbemutató volt sérelmes, hanem az, ahogyan annak megtartását Miloje Vasić, a belgrádi Régészeti Intézet korabeli igazgatója kikövetelte a Belgrádi Egyetem Bölcsészkarának címzett levéllel, amelynek állítása szerint Janković „mérgezi a szerb népet” (eredetiben: „truje srpski narod”): VEMIĆ 2015.

³⁸⁴ JEVTIĆ 2007, 175–180.

³⁸⁵ N. N. 2016.

³⁸⁶ N. N. 2016.

³⁸⁷ N. N. 2016.

³⁸⁸ A titkos választási procedura valószínű menetéről internetes fórumokból lehet tájékozódni. E bejegyzések írója maga Đorđe Janković volt, aki az ülés menetét is részletesen leírta. Kinevezése ellen érvelt a már utalt Marko Popović, illetve Vujadin Ivanišević, továbbá Aleksandar Palavestra, Branislav Andelković, Miloje Vasić, Miloš Jevtić, Miroslav Lazić. <https://forum.b92.net/topic/51861-Чистка на Филозофском/> (A megtekintés időpontja 2019. 08.19.)

³⁸⁹ N. N. 2016.

³⁹⁰ Egyetlen, de nagyon jellemző példaként Đorđe Janković azon dolgozatára utalok, amelynek fő tézise szerint a jugoszláv polgárháború alatt kikiáltott Krajinai Szerb Köztársaság fővárosában, Kninben és környékén nem a horvátok, hanem a szerbek lennének az őslakosok: JANKOVIĆ 1995, 127–129.

A szerb nép észak-balkáni és „pannóniai” (értsd: Kárpát-medencei) jelenlétét újra meg újra proklamáló dilettánsok (semmiképpen sem használok az akár pozitív csengésű amatőrök szót!) mozgalmát akkor tudjuk teljes egészében átlátni, ha annak eredetéig nyúlunk vissza. Slobodan Milošević – amint már erre utaltunk – egy olyan tömegmozgalmat korbácsolt fel és tett a politikai cselekvés eszközévé, amely a folyamatosan szervezett nagygyűlések (angolból eredő szerb kifejezéssel: mitingek) révén társított erőt az életre hívójának törekvéseihez.³⁹² A konkrét politikai követeléseken túl, a sérelmi politika részeként az ilyen gyűlések résztvevői számára a szónokok egy része a vélt történelemhamisítások sorát mutatta be, amire a tömeg skandálva utasította vissza a szerb nép történetének „megannyi meghamisítását”.³⁹³ Ilyen közhangulatban kerültek egyre-másra kiadásra az önmagukat történészként aposztrofáló agresszív dilettánsok munkái az őshonosságról. A sor élére Olga Luković-Pjanović 1990-ben megjelent munkáját kell tenni.³⁹⁴ Nem elsősorban azon tézise miatt, amely szerint a szerb lenne a világ legrégebbi nyelve, hanem sokkal inkább azért, mert e kétkötetes könyv egy sajátos gyűjtőszerkezetként működött. Számos további dilettáns érezte magát e mű nyomán hivatva arra, hogy hasonló gondolatokat tegyen közzé. Az önmagát Szerb Autochtonista Iskolának (Srpska autohtonistička škola) elnevezők olyan irományokat hoztak létre,³⁹⁵ amelyek mind a forráskezelés megbízhatatlansága – azaz a dilettáns, sőt nevetség-

ges helynévelemzések – miatt, mind pedig az elemzés belső logikájának a teljes hiánya miatt mélyen alulmúlják mindazt, amit szerb történészek papírra vetettek, mondhatni, Rajićtól az ezredfordulóig. E felfogás hívei ugyanis már nemcsak az őskori vagy ókori Balkán, illetve „Pannónia” vonatkozásában számolnak szerbekkel, hanem velük népesítik be az eurázsiai kontinens nagy részét, Indiától az Ibériai-félszigetig. Már az is üdítő kivételnek hathat, ha e sajátos iskolához tartozó mű címe „csupán” azt ígéri, hogy a szerbekről mint a Balkán és „Pannónia” ősfoglalóiról fog szólni, a Krisztus utáni 1. és a 10. század közötti időszakban.³⁹⁶

Az 1990-es években megjelent, szakmailag értékelhetetlen munkák összes állításának részletes cáfolatára nézetem szerint nem érdemes kitérni. Így az alábbiakban csak a középkori településtörténethez kapcsolódó téveszméket veszem majd számba. Az őskorról szóló állításokra egyrészt nem kívánok reflektálni, mivel a sajátos művek textusa rendszerint nem tartalmaz logikusan felépített érvelést, amelyet tételesen lehetne cáfolni. Másrészt egy neves szerb bizantinológus, Radivoj Radić önálló kötetet szentelt az ilyen művek cáfolatának,³⁹⁷ egyben azt is megmutatva, mennyire elutasító állásponton vannak a forráskritikát alkalmazó szerb történészek az áltudományos publikációáradattal szemben. Szinte mondani sem kell, hogy e megsemmisítő kritika sajnos nem eredményezte a kontárok vehemenciájának csökkenését.

³⁹² Élményszerűen írja le egy ilyen nagygyűlés hangulatát: GLENNY 1999, 2. köt., 327.

³⁹³ E közhangulat hatására, illetve ennek részeként írt „történelmi” munkákat jól jellemezte: SUNDHAUSSEN 2002, 411–419.

³⁹⁴ LUKOVIĆ-PJANOVIĆ 1990.

³⁹⁵ ŠČEKIĆ 1994; VLAJIĆ-ZEMLJANIČKI 1999; JEVĐEVIĆ 2002.

³⁹⁶ VLAJIĆ-ZEMLJANIČKI 1999.

³⁹⁷ RADIĆ 2005.

V. A MEG NEM KERÜLHETŐ ELŐZMÉNY: A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI RÉSZÉNEK RÓMAI KORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

Nem szükséges bővebben indokolnom, hogy miért kell e dolgozatban röviden áttekinteni a Kárpát-medence déli harmadának római kori településtörténetét. Elegendő csak arra utalnom, hogy ezen előzmény ismerete nélkül a középkori településtörténetet sem tudjuk igazán átlátni. Így röviden össze kell foglalnom néhány adatot a vizsgált térség római kori történelméről és régészetéről,³⁹⁸ vállalva annak a kockázatát, hogy triviális megállapítások is el fognak hangzani.

A Kárpát-medence déli részének a római korban két, egymástól erősen eltérő sors jutott osztályrészül, mert e területnek – közismert módon – csak az egyik fele tartozott a Római Birodalomhoz, a másik a Barbaricum része volt. Képletesen szólva: a Szerémség és Szlavónia, másfelől pedig a Bácska és a Bánáság két eltérő világ részét képezte. E két területi egységet azonban nem érdemes egymással teljesen szembeállítani, mert volt köztük átjárás.

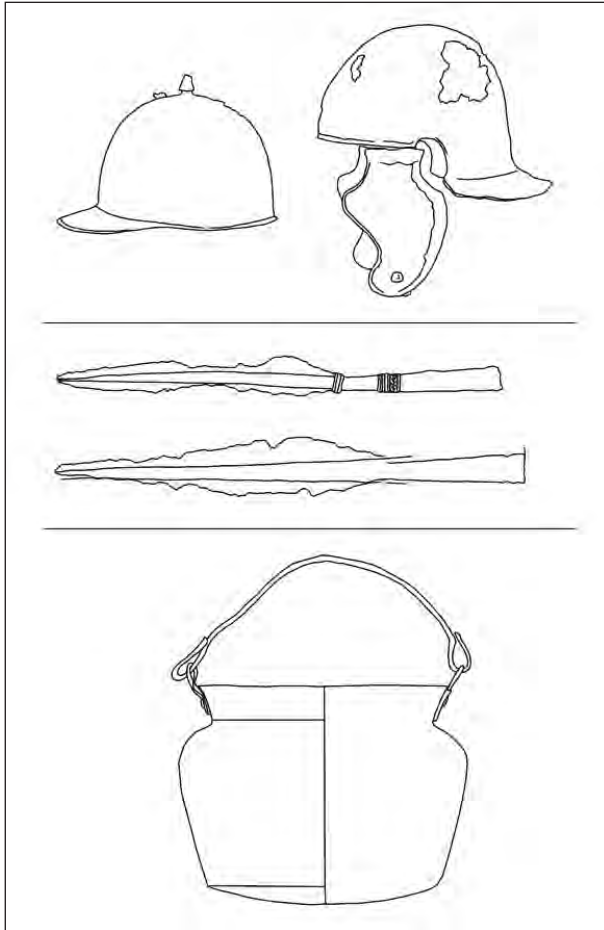
A térség történetét négy évszázadra meghatározta, hogy a Római Birodalom a Kr. u. 1. század első felében bekebelezte Pannóniát, határait a Dunáig kiterjesztve (45. tábla 1). E folyam lett négy évszázadra a birodalmi határfolyó. A dolgozat terjedelmi kereteit szétfeszítené a római hódítás menetének pontos ismertetése az erről folytatott számos vita és eszmecsere tükrében. Különösen akkor, ha megpróbálnánk e rekonstrukcióról nemcsak a magyar, hanem a környező országok vagy a német nyelvterület szakembereinek nézeteit mégoly vázlatosan ismertetni. Csak néhány, a későbbi településtörténet szempontjából is releváns adatot emelnék ki. A terület meghódítása, illetve a provincia megszervezése – amint erre már utaltam – a birodalom északkeleti, dunai határának a kialakítása érdekében történt meg, és ez, tehát a dunai határ – pontatlan, de elterjedt nevén a dunai limes (helyesen

dunai rípa) – megtartása volt a római uralom legfontosabb feladata a kettő, majd négy provinciává szétbomló Pannóniában, egészen a római hatalom 5. század eleji összeomlásáig. A későbbi provincia meghódítása déli irányból folyt, így a Száva–Dráva közén, illetve a provincia nyugati szélén át vezető borostyánkőút melletti területek hamarabb kerültek római uralom alá, mint a leendő provincia észak–északkeleti részei. A teljesség kedvéért, és a lehetséges félreértések elkerülése végett, kell kiemelnem, hogy a vizsgált térség keleti részén elterülő Bánáságnak csak a délkeleti széle vált a Római Birodalom részévé – Dacia elfoglalása után, az 1. és a 2. század fordulóján. Erre a tényre annak okán kell külön is utalnom, hogy a Római Birodalmat ábrázoló térképek jelentős hányadán az egész Bánáság a birodalomhoz tartozik – tévesen!³⁹⁹

A római kori Pannónia történetét az határozta meg fennállásának mind a négy évszázadában, hogy ez volt a birodalom egyik Duna menti határprovinciája. A Duna vonalán létrejött határ védelme abszolút prioritásnak számított. Ennek alárendelve alakult ki a közlekedési struktúra, a településhálózat stb. Az adott szempont mindenek feletti érvényét erősíti a történeti és ennek nyomán a régészeti kutatás egy olyan beállítottsága, amely a pannóniai provinciák történetét a barbár betörések és a rájuk adott válaszcsepások kronológiája alapján építi fel. A legnagyobb és sok összefoglalásban szinte emblematikus jelentőségűnek tekintett, majdnem másfél évtizeden át elhúzódó háborús konfliktusok voltak az úgynevezett markomann háborúk 166 és 180 között. E majdnem másfél évtizedben a barbárok több alkalommal is betörték Pannóniába. A háborúk között azonban békés évtizedek is zajlottak. Sőt az sem lehet kétséges, hogy éppen az egyes háborúk időszakok közötti békés időszakok határoz-

³⁹⁸ A római kor történeti áttekintése Mócsy András összefoglaló munkáin alapul: Mócsy 1974a; Mócsy 1974b; Mócsy 1974c. E munkák megállapításait egészítettem ki néhány újabb kutatási eredménnyel.

³⁹⁹ Hangsúlyosan utalt e tényre a közelmúltban: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018, 235–236.

5 kép. Sremska Rača, az 1973-ban, a Száva medrében megtalált I. század végi – II. század eleji fém tárgyegyüttes tárgyainak egy része

(ĐORĐEVIĆ 2007, 34, számozatlan rajz nyomán)

Fig. 5. Sremska Rača, a part of the metal objects of the end of the 1st century and the beginning of the 2nd century metal objects found in the Sava riverbed in 1973 (after ĐORĐEVIĆ 2007, 34, unnumbered drawing)

ták meg az előbb két, majd négy provinciára osztott Pannónia életét. Ezek voltak az olyan időszakok, amikor a provincia lakossága megpróbálhatott felzárkózni ahhoz az életmódhoz, mondhatni, életminőséghez, amely a Római Birodalom központi részeit jellemezte. Nem e dolgozat feladata, hogy a római életforma átvételében elért sikerek mértékét meghatározza. Azt azonban így rögzíteni kell, hogy voltak látványos és a régészeti leletanyag segítségével is jól kimutatható eredmények. Ezek sorába tartozik a városiasodás, valamint a kereskedelem, különösképpen a távolsági kereskedelem fejlődése.

Sőt a 3. századtól a pannóniai provinciák politikai jelentősége is megnőtt. A római kori Pannónia történelmét számos alkalommal és modern

szempontok alkalmazásával összefoglaló Mócsy András hangsúlyos szempontként kezelte, hogy a 3. századi katonacsászárok közül több is pannóniai származású volt, sőt felfogása szerint e császároknak éppen a szülőföldjük viszonyainak az ismerete révén sikerült egy olyan politikát kialakítaniuk az adott század folyamán, amely nagyban segítette a Római Birodalom 2. század végén elmélyült válságának a leküzdését. Az újabb összefoglalásokban a 3. századi császárok pannóniai származása, mint a politikát alakító tényező, már kisebb hangsúllyal szokott szerepelni, a pannóniai provinciák 3. századi, megnövekedett jelentőségének a tétele azonban megmaradt. A 3. század végén hatalomra került Diocletianus (284–305) alapos reformokat hajtott végre, átalakítva mind az uralmi struktúrát, mind a közigazgatási rendszert, mind pedig a haderő szervezetét. Az új uralmi rendszer, az úgynevezett dominatus részeként a császári hatalmat is megosztotta, két-két császárt, illetve az alájuk rendelt két-két társascsászárt állítva a birodalom élére. A Diocletianus által életre hívott tetrarchia, a birodalom négy részre osztása egészen a 4. század végéig biztosította a birodalom nyugati felének fennmaradását a császárok között rendszeresen ismétlődő és egyes esetekben belháborúig is fokozódó hatalmi harc ellenére is.

Pannónia 4. századi történetét több olyan folyamat határozta meg, amelyek eredői az ilyen nevű provinciákon kívül estek. Az egyik a 3. század második harmadában meginduló átrendeződés a kelet-európai Barbaricumban, amely nemcsak Dacia 271-es feladásához vezetett, hanem azt is jelentette, hogy a pannóniai limes a 4. századra olyan nyomás alá került, amely többször csúcsosodott ki nagyarányú barbár betörésekben. Pannónia annak okán is birodalmi jelentőségű események középpontjába kerülhetett, hogy déli szélén, a Száva folyó közelében vezetett az a főút, amely a birodalom keleti és nyugati fele között a legfontosabb szárazföldi összeköttetést biztosította. Mivel pedig a tetrarchia korának társascsászárai számos esetben kerültek egymással ellenséges viszonyba, az Emona–Singidunum (a mai Ljubjana és Belgrád közötti) útvonalnak jelentős szerepet kellett betöltenie, mert ezen az úton hadsereg-átvonulások sora zajlott. A dél-pannóniai régió jelentőségét jelzi, hogy a belháborúba torkolló összeütközések során több

csata is e térségben zajlott. Egyetlen példaként a 351-es mursai (azaz a mai Eszék területén) lezajlott csatára utalok, amelynek során II. Constantius serege legyőzte Magnentiust. E csatát annak okán kellett itt megemlíteni, mert a kortársak szerint ez volt a 4. század legvéresebb ütközete a birodalom területén. A csata Sulpicius Severus által készített leírásának településszemléletű szempontból is érdekes részlete az, hogy II. Constantius a csata idején egy keresztény kápolnában imádkozott.⁴⁰⁰

Érdemes áttekinteni az összefoglalás igényével is Pannónia ókeresztény emlékeit,⁴⁰¹ mert számos olyan részletre akadunk, amelyek a vizsgált térség középkori településtörténete szempontjából is jelentőséggel bírnak. Első helyen azt kell kiemelni, hogy a kereszténység Pannóniában minden bizonyítással a 3. század második felében jelent meg. Az első pannóniai keresztény mártír Eusebius püspök volt, aki Cibalaiban (horvát: Vinkovci) halt vértanúhalált a keresztényeket üldöző Valerianus (253–260) idején. A Krisztus-hit már elterjedt felekezet lehetett Pannóniában a 3. század végén. Ezt tanúsítja a Diocletianus kori, azaz a 4. század első évtizedében lezajlott keresztényüldözések idején Pannóniában mártírhalált halt keresztények hosszú sora. Tóth Endre összesítése szerint összesen 30 keresztény szenvedett mártíromságot, 29-en közülük Sirmiumban.⁴⁰² Szó szerint idézhető okfejtése szerint: „keresztény közösségekre a Diocletianus-kori üldözés (4. sz. első évtizede) vértanúiból lehet következtetni, akik csaknem kizárólag Délnyugat-Pannóniában, Sirmiumban és környékén éltek. Sirmium a 3. sz. 2. felétől császári tartózkodási hely volt, és Galerius császár (293–311) birodalomrészéhez tartozott. Az üldözés itt különösen szigorú volt: a kivégzéseket látványosan hajtották végre. A közeli, de már Moesia tartományban fekvő Singidunumból (Belgrád, Szerbia) is Sirmiumba vitték kivégezni a keresztényeket. A mártírok [...] nagyrészt egyházi személyek, püspökök, papok és diakonusok, valamint családtagjaik voltak.” A pannóniai mártírok közül számosan váltak a középkorban Európa szerette tisztelt szentekké, magában Sirmiumban, azaz a

belőle kialakult Szávaszentdemeteren pedig az itt kivégzett Demetrius, azaz Szent Demeter/Dömötör, illetve Iraeneus, azaz Szent Ernye tisztelete honosodott meg.

A középkori településtörténetre nem csupán a mártírok emlékének az őrzése, illetve a szentek földi maradványai körül kialakult ereklyekultusz hatott, hanem a 4. században emelt keresztény templomok, illetve sírépítmények maradványai is. A Kárpát-medence déli harmada kifejezetten gazdag ilyen épületekben. A méltán világhírű pécsi ókeresztény sírkamrák mellett (sőt talán előtt is) mindenképp említésre méltóak a sirmiumi (azaz a mai Mitrovica) területén feltárt templomok, illetve mártírújságok maradványai. Az ókeresztény épített hagyatékok Pannóniában is az esetek túlnyomó többségében a korabeli városokhoz, pontosabban a városok temetőihez kötődik. Nagy néha azonban „vidéki környezetben” is előkerül egy-egy emlék. Így a Szerémségben, a Duna-parti Beskán (szerb: Beška) került napvilágra egy olyan sírkamra, amelynek vakolt falait keresztény tárgyú freskók borították.

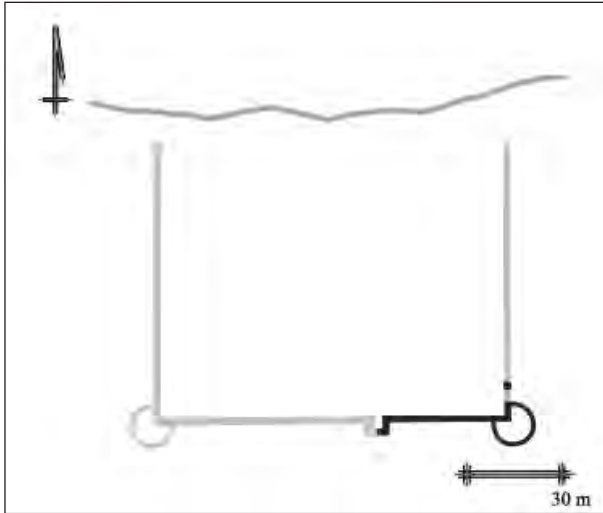
Az ókeresztény épített hagyatékokra történt utalás után érdemes oly módon továbblépni a középkor irányába, hogy első helyre kerüljön egy, a szentkultuszról már szereplő utalás. A középkorban igenis településformáló hatása volt az egyes szentek által elszenvedett mártíromság helyének. A vizsgált térségben elsősorban Sirmium vonatkozásában tapasztalható ilyen hatás, amint ezt a szenternyei és a szávaszentdemeteri monostor története tanúsítja. Továbbá: a Kárpát-medence déli részein a római uralom évszázadai az alábbi vonatkozásokban gyakoroltak még olyan hatást a későbbi évszázadok települési képére, hogy az régészeti eszközökkel is dokumentálható. Első helyen arra kell utalni, hogy a nyugati birodalomrész összeomlása után a vizsgált térségben, azaz Pannonia Secundában, Valeriában és Saviában is fennmaradt számos út (44. tábla 1).⁴⁰³ Így egészen biztosan az 5. század eleje után is használták a Kárpát-medence déli részének két legfontosabb szárazföldi útját. Fontosságukat jel-

⁴⁰⁰ HORVÁTH 1998, 4.

⁴⁰¹ Tóth Endre: Pannóniai kereszténység. In: Magyar Katolikus Lexikon on-line (a megtekintés időpontja 2020. 08. 18.)

⁴⁰² Tóth Endre: Pannóniai kereszténység. In: Magyar Katolikus Lexikon on-line (a megtekintés időpontja 2020. 08. 18.)

⁴⁰³ SZILÁGYI 2014a 1–25; SZILÁGYI 2014b, 76–84.

6. kép. Csortanovci (szerbül Čortanovci)-Proszjanice, a késő római erőd kiserkesztett alaprajza (ĐORĐEVIĆ 2007, 69, számozatlan rajz nyomán)

Fig. 6. The reconstructed plan of the Late Roman fortress of Čortanovci-Proszjanice (after ĐORĐEVIĆ 2007, 69, unnumbered drawing)

zi, hogy ezek az utak nemcsak a középkor végéig őrizték meg ilyen szerepüket, hanem egészen a 19. század utolsó harmadáig, a modern úthálózat kiépülésének a kezdetéig. Első helyen az úgynevezett limesutat kell említeni, amely a Duna jobb partján vezetett, a határerődöket, illetve táborokat kapcsolva egyetlen rendszerbe. A másik fontos út pedig a provincia déli részén, a Dráva–Száva között vezetett kelet–nyugati irányban, összeköttetést biztosítva a Balkán-félsziget északi szélé és Itália között. Az úthálózat mellett az is nagymértékben kihatott a Kárpát-medence későbbi történetére, hogy nemcsak e két főút, hanem számos kisebb út mellett is alakultak olyan települések a római korban, amelyek romjai a későbbi évszázadokban is fontos tereppontot jelentettek, sőt gyakran

újjáéledtek.⁴⁰⁴ A déli, itáliai főút mellett pedig már a római kor első felében is több fontos város létesült, különösen a későbbi Szerémség középső és nyugati részén, illetve Nyugat-Szlavóniában (Siscia, Mursa, Cibalae, Sirmium, Bassiana). Hasonlóan fontos szerepe volt a Duna jobb partján felépült őrtornyok, illetve határerődök láncolatának. Lugio (Dunaszekcső) és Lederata (szerb: Ram) között több mint tucat kisebb-nagyobb erőd állt. Fontos leszögezni, hogy határerődöket rendszerint dunai révek közelében, illetve a Dunába torkolló kisebb folyók átkelőinél létesítették, így e települési helyek a középkorban is a települési struktúra kristályosodási pontjaiként működtek.⁴⁰⁵ Itt kell utalni arra, hogy a Kárpát-medence déli harmadában is volt több olyan határerőd: így például Lugio, Bononia (Bánmonostora / szerb: Banoštor), Lederata, amellyel szemben, a Duna bal partján ellenerőd létesült.⁴⁰⁶ E kiserődök közül az észak-moesiai Viminaciummal (szerbül Kostolac) szemben kiépült Castra Constantia (Keve / szerb: Kovin) (3. tábla 5) fontos szerepét 5. századi írott források is tanúsítják.⁴⁰⁷

Érdekes külön kiemelni, hogy a római kori települések nemcsak virágzó, hanem elhagyott, romosodó vagy egészen romos állapotukban is vonzerőt tudtak gyakorolni, ha másképp nem, temetkezési helyként. Így érdekes kuriózum – bár a dunai és a rajnai limes mentén több provinciában is sikerült megfigyelni⁴⁰⁸ –, hogy a birodalmi területen az 5–9. században megtelepedett „barbár” csoportok elhagyott városokban, villákban vagy lerombolt sírépítményekben helyezték végső nyugalomra halottaikat. Míg azonban a temetők ilyen kijelölése nyugatabbra csak egyes germán közösségekre volt jellemző, a Szerémségben e tendencia mind a germánok, mind pedig az avarok vagy a szlávok egyes közösségeire is jellemző. Germán vonatkozásban

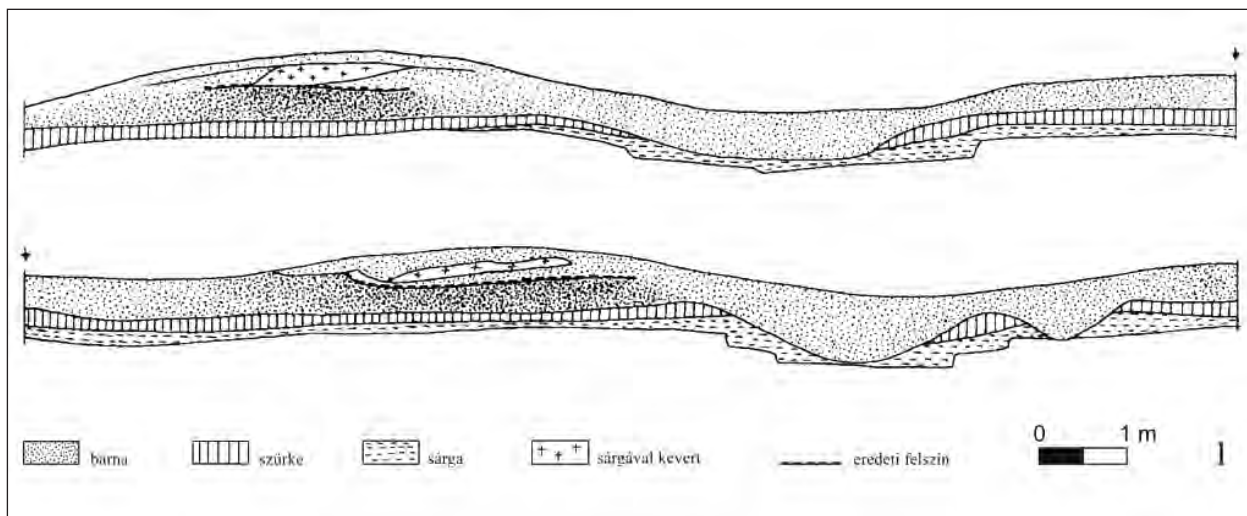
⁴⁰⁴ A Magyar Királyság várostörténetének legkorábbi szakaszát klasszikus érvénnyel összefoglalta: GYÖRFFY 1975, 221–222.

⁴⁰⁵ A mai Budapest területének kora középkori településtörténetének taglalásánál utal a révek fontosságára: GYÖRFFY 1975, 241, 253–256.

⁴⁰⁶ A pannoniai limes déli szakaszán a legtöbb kutatás Castellum Onagrinum, azaz a mai Begecs (szerb: Begeč) határában folyt. Az első feltárások már az I. világháború előtt megtörténtek: DUDÁS 1902, 350; GUBITZA 1907, 80–82. A II. világháború utáni idők ásatásait bemutatja WELLENREITER 1958, 126–132; DAUTOVA-RUŠEVLIJAN 1972–1973, 141–152; DIMITRIJEVIĆ–GABRIČEVIĆ et al. 1974, 86–89. A legújabb kutatásokról lásd: BERTÓK 1995, 219–226. A többi római kori ellenerőd rövid ismertetését az alábbi munka tartalmazza: ĐORĐEVIĆ 2007.

⁴⁰⁷ A lelőhely összefoglaló leírása, irodalomjegyzékkel: ĐORĐEVIĆ 2007, 100–101.

⁴⁰⁸ A római kori városok népvándorlás kori, topográfiai zsurorodásának a vonatkozásában máig irányadó: JANKUHN 1979, 246–250.

7. kép. Tompa-Körös-oldal: a Patay Pál által feltárt római kori út metszetének a profilrajza (PATAY 2005 nyomán)
 Fig. 7. Drawing of the profile of the road of the Roman Age discovered by Pál Patay (after PATAY 2005)

az újkori Herkóca határában feltárt római villa romjaiban elföldelt gótokra,⁴⁰⁹ a Sirmium melletti, oktagon alaprajzú mauzóleumban elföldelt gepidákra,⁴¹⁰ avar vonatkozásban a sirmiumi császári palota területén eltemetett közösség tagjaira,⁴¹¹ a szlávok vonatkozásában pedig a Vinkovci határában, a dél-pannoniai út mellett kialakított urnatemetőre⁴¹² lehet utalni. Meg kell jegyezni, hogy a temetőiket így kialakító közösségeket, etnikai hovatartozásuktól függetlenül, látható módon nem zavarta az, hogy a sírok kiásása ilyen helyeken jelentős többletmunkával járt. Így például a sirmiumi avar temető esetében nem jelentett akadályt a palota mozaikpadlója, mert azt több sír kiásása során is áttörték.⁴¹³

Végezetül: a java középkorban a római kori települések egyes kőépületei kőbányává is válhattak, a romok kőanyagát ugyanis – joggal sejthetően – már a középkorban felhasználhatták újabb épületek építéséhez. Az Árpád-korban inkább templomok falazatába kerülhetett be korábbi épületek kőanyaga,⁴¹⁴ a magyar középkor későbbi évszázadaiban, illetve az újkorban pedig ez az építőanyag a várak falazatainak a részeivé is válhatott.⁴¹⁵ Egyes esetekben a római kori épületek kőanyaga viszonylag nagyobb távolságokra is elkerülhetett,⁴¹⁶ még olyan, kőfejtésre alkalmas helyekben gazdag vidékeken is, mint a Szerémség. Vagy – más rendeltetés hiányában – a római kori épületek, építmények maradványai akár tájékozódási pontként is jó

⁴⁰⁹ DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1981, 181–201.

⁴¹⁰ BRUKNER 1995, 175–180.

⁴¹¹ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 95–96, TRBUHOVIĆ 1982, 61–66, ADAM 2, 2. köt., 327.

⁴¹² SEKELJ-IVANČAN 2006, 141–212.

⁴¹³ TRBUHOVIĆ 1982, 61–66.

⁴¹⁴ A Kárpát-medence déli harmadában ezen eljárás talán legszebb és alább, a dolgozat XVIII. fejezetében részletesen elemzendő példáját a titeli lelőhelyű vállkőfejezet nyújtja, mert e tagozatot egy római kori sírkőből faragták át a 11–12. században. A hivatkozott kőfaragvány első részletesebb közlése: TÓTH 1995, 227–232.

⁴¹⁵ Számomra máig irányadó Nagy Sándor 1970-es évekből, sajnos csak szóban kifejtett gondolata, amely a pétervárad újkori erőd feltehetően legrégebbi, azaz még az 1690-es években felhúzott úgynevezett udvari kapujába beépített mészkő kváderkövek sokféle méreteit azzal magyarázta, hogy azok különböző épületek bontásából kerültek az újonnan megindított erődépítkezésekre.

⁴¹⁶ Szintén az előző jegyzetben hivatkozott beszélgetésekben merült fel azon adat, amelyre Nagy Sándor saját állítása szerint írott forráshellyel is rendelkezett, hogy a pétervárad újkori erőd építései során Újlakról (horvát: Ilok) származó köveket is felhasználáltak.

szolgálatot tehettek. Györffy György elemezte a pécsi egyházmegye határaitól folytatott, általa sirmiuminak elnevezett, 12. századi pert, amely az egyházmegye délkeleti határaitól folyt.⁴¹⁷ Az eljárásban a „*Kwarok*” jelentette azt a szilárd határpontot, amelyből végül is az egyházmegye határvonala lett. Györffy elemzése szerint e kőárok a sirmiumi, római kori aquaeductus akkor még a talaj felszínén is látható maradványaként azonosítható.

Áttérve a barbaricum oldalra: első pontként azt kell kiemelni, hogy a Bácska és a Bánság képezte a római korban a szarmata Barbaricum déli harmadát.⁴¹⁸ Az alföldi szarmaták történetének az első szakasza, tehát hogy pontosan mikor, honnan és hogyan jutottak be a Kárpát-medence központi, síksági részeire – hasonlóan Pannónia meghódításához és provinciává szervezéséhez – több ponton is homályos az írott források szűkszavúsága miatt.⁴¹⁹ Ez esetben is el kell tekintenem attól, hogy az adott problematika kutatástörténetét részletesen taglaljam, annál is inkább, mert az érdeklődők jól tájékozódhatnak több, a közelmúltban megjelent összefoglalásból.⁴²⁰ A szarmaták betelepülésének körülményei többféleképpen rekonstruálhatók.⁴²¹ A régebbi szakirodalomban megfogalmazott megoldás szerint a szarmaták első csoportjait a római császári hatalom hívta be az Alföldre Kr. u. 20 körül, Tiberius római császár idejében. Újabban inkább az szokott felmerülni, hogy lehetett egy ilyen ösztönzés római részről, mivel a szarmaták mintegy ütközőzónát képezhettek az Erdélyben feltörekvő dákok és a Kárpát-medence nyugati, délnyugati részén terjeszkedő rómaiak között. A későbbi fejlemények alapján arra következtethetünk, hogy a szarmaták e feladatot – ha volt – sikeresen teljesít-

tették, mert alföldi szállásterületeiken maradhattak azután is, hogy Traianus császár a 2. század legelején meghódította a dákokat, és Erdélyben római provinciát szervezett, Dacia néven. A térség politikai történetét összefoglaló munkák elég gyakran a szarmata bevándorlás további hullámaira, valamint a háborús események elemzésére⁴²² koncentrálnak, miközben jóval ritkábban kerül szóba, hogy a szarmaták egyes pannóniai betörései, illetve a különböző germán csoportokkal vívott 3. század végi és 4. századi háborúi között hosszú évtizedekig békés időszakok is voltak.⁴²³ E békés időszakokat tanúsítják a szarmata temetők és telepek leletei is. E tárgyak közt nagy számban található meg mind a Római Birodalom különböző részeiről származó importáruk, mind pedig a római mintára, de már helyi, azaz a szarmata területeken élő mesterek által készített edények, ékszerek, ruhakapcsoló tűk stb.⁴²⁴ A római eredetű áru részaránya az egyes alföldi lelőhelyeken olyan nagy mértékű, hogy az azokat feldolgozó szakemberek felvetették: a szarmata területek, bár a folyami határ előtti ütközőzónát képeztek, gazdasági értelemben már integrálódtak a birodalom dunai provinciáinak életébe.

A római importok masszív mennyisége szokott lenni az a szempont, amely alapján az alföldi szarmatákat az esetek nagy többségében elemezni szokták – különösen a régebbi szakirodalomban.⁴²⁵ Településrégészeti szempontból azonban nem ez az adott korszak legfontosabb jellegzetessége, hanem a Kr. utáni 1–4. századi települések nagy száma és jellege. E sűrűség és az egyes helyszíneken gyűjtött edénytöredékek nagy száma következtében az alföldi területek egyes településeinek határait leíró régészeti topográfiák jelentős részét szokta kiten-

⁴¹⁷ A pert és az adott tereppontot nagy alaposítással elemezte: GYÖRFFY 1952–1953. II. 92–94.

⁴¹⁸ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2012, 235, 198. kép. Azt is meg kell azonban itt jegyezni, hogy a Bácska és a Bánság csak a 2. századtól vált a szarmata települési terület részévé. Az 1. században e két terület – az Észak-Bácska keskeny sávja kivételével – lakatlan gyepűzóna kellett, hogy legyen: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2012, 193, 163. kép.

⁴¹⁹ VADAY 2003a, 265.

⁴²⁰ VADAY 2003a, 265–267; VADAY 2003b, 275–277; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018.

⁴²¹ Alaposan áttekintette e problematikát: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018, 191–200.

⁴²² E megközelítés egyik következménye a legújabb áttekintés által is alkalmazott elv, amely a szarmaták történetének korszakolására az egyes háborúik időpontját alkalmazza: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018, 227–404.

⁴²³ VADAY 2003a, 265–267.

⁴²⁴ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003, 274–275.

⁴²⁵ E szempontot alkalmazza például a bánsági szarmata leletanyag áttekintésére vállalkozó, 2009-ben megjelentetett nagybecsreki múzeumi katalógus: MARINKOVIĆ 2009.

ni a szarmata települési helyek leírása.⁴²⁶ Meg kell jegyezni, hogy bár e jellegzetességet az általunk vizsgált régió északi szomszédságában Szentesen, illetve Békés megye egyes településein sikerült először megfigyelni,⁴²⁷ mégsem kétséges, hogy az a Kárpát-medence déli harmadára is vonatkozatható. Ezt tanúsítják a Nyugat-Bánság több településének határában folytatott terepbejárások mind Versec,⁴²⁸ mind pedig Törökkanizsa⁴²⁹ vagy Csóka⁴³⁰ környékén. A szarmata telepek sűrűsége és a felszíni nyomaikból is jól kiolvasható nagy kiterjedése arra utal, hogy e népesség, a Kárpát-medence nagyalföldi részein élve, nagy átalakuláson esett át, és a 3–4. századra már megtelepedett életmódot folytathatott.⁴³¹ Sőt – mint ezt a Kárpát-medence déli része vonatkozásában Szekeres László is megfogalmazta⁴³² – egy sajátos, 3–4. századi demográfiai robbanás lehetősége is felvetődik. Erről azonban csak akkor lehet majd értekezni, ha a vizsgált régióban is telepfeltárások sokasága áll a kutatás rendelkezésére. A kezdetek azonban ígéretesek: a Bácska és Bánság telepfeltárásain túl, támaszkodni lehet a Maros völgyében az M43-as autópálya megépítése előtti mentőmunkálatok során kibontott telepekre is. E telepfeltárások alapján a szarmatákat a 3–4. században megtelepedett közösségek sokaságából álló közösségnek foghatjuk fel. A letelepedés mértékét pedig nemcsak, sőt talán nem is elsősorban földbe ásott padlójú veremházai alapján következtethetjük ki, hanem sokkal inkább tárolóvermeik és szintén földbe ásott füstölökemencéik sokasága és ezek tagolt kiképzése alapján.⁴³³ A népvándorlás kora tehát a településrégészeti leletek tanúsága szerint oly módon köszöntött rá a szarmata Barbaricum lakosságára a Kárpát-medence déli harmadában, hogy itt falvak álltak, amelyeknek lakói letelepedett életmódban éltek.

E települési struktúrát – a régészeti terepmunkák során, hangyaszorgalommal egybegyűjtött településrégészeti adatok⁴³⁴ tanúsága szerint – elsodorták a népvándorlás első szakaszának turbulens eseményei. A Bácskában, Szabadka határában, a Verusics-pusztán sikerült olyan kései szarmata telepet feltárni, amelynél több településrégészeti objektumban, jellemzően tárolóvermekben, embe-ri vázakat bontottak ki (5. tábla 2). A gödrökben fekvő testek teljesen esetleges helyzete pontosan utal arra, hogy nem temetkezésekről, hanem a hullák minél kisebb munkával járó „eltüntetéséről” van itt szó. A halottakat ténylegesen behajigálták a gödrökbe. A verusicsi szörnyű rémtettekhez az is hozzá tartozik, hogy ez nem az egyetlen olyan kései szarmata település, ahol objektumokba hajigált hullák kerültek a napvilágra. A közép-Tisza-vidéki Rákóczi-falva határában feltárt telep a legismertebb példa, de több további párhuzam is gyűjthető Szeged környékéről. A kései szarmatákat egy olyan támadás érte, amely a falusias településeiken lakó közrendűeket sem kímélte. Kevés kétségünk lehet afelől, hogy e népiirtó támadássorozat háttérében a hun nagykirályok nyugati terjeszkedése állt, bárkik voltak is etnikai szempontból az egyes gaztettek elkövetői. Azt is ki kell azonban itt emelni, hogy e népiirtás a kései szarmatákat nyilvánvaló módon nem pusztította el teljesen, sem a Nagyalföld középső, sem pedig a déli harmadában. A Bácskában vannak adatok olyan, szarmaták által lakott településekről, amelyek minden bizonnyal fennálltak még a hunok Kárpát-medencei megjelenése utáni időkben, azaz az 5. század középső harmadában is. Szekeres László tárta fel egy ilyen korú falusias település részletét Zentán a Mákosparton. Klasszikus szépséggel jellemzi ez e települési horizont anyagi kultúráját egy Vaday Andrea által közzétett, 4. szá-

⁴²⁶ A Bánság vonatkozásában emeli ki a települések sűrűségét ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018, 235–237, valamint 235, 198. kép.

⁴²⁷ Ennek talán legszebb példája a sarvasi járás leleteit közlő monográfia, benne szarmata lelőhelyekre történő utalások sokaságával: MRT 8.

⁴²⁸ BARÁČKI 1977.

⁴²⁹ TRIFUNOVIĆ 2012.

⁴³⁰ TRIFUNOVIĆ 2016.

⁴³¹ VADAY 2003b, 275–277.

⁴³² Klasszikus tömörséggel fogalmazott a vajdasági/délvidéki kis régészeti kalauzban SZEKERES 1981, 72–73.

⁴³³ Az ilyen kemencék talán legszebb példáját a Kárpát-medence déli harmadából Pópity Dániel közölte: PÓPITY 2015, 67–90.

⁴³⁴ BALOGH 2009; DIMITRIJEVIĆ 1975, 68–96; FALKENSTEIN 1998; TRIFUNOVIĆ 2012; TRIFUNOVIĆ 2016.

zad végi – 5. század eleji, verseci edényegyüttes, amely egy kút betöltéséből került napvilágra.⁴³⁵

Nemcsak a telepek egy része, hanem a települési struktúra egyik fontos és fentebb már utalt eleme is megmaradt: a római korban használt dunai révek kivétel nélkül használatban maradtak nemcsak a hun korban, sőt nem is csupán a népvándorlás kori germán királyságok vagy az Avar Kaganátus idején, hanem a Magyar Királyság megalapítása utáni évszázadokban is, azaz az egész középkoron

keresztül. Ezt a révhelyek körül koncentrálódó temetőkből lehet kiolvasni. A révek fennmaradásából pedig arra is joggal következtethetünk, hogy a hozzájuk vezető utak is megmaradhattak. Ezen adattállomány pedig jelentősen bővíti azt a települési képet, amely írott források alapján egyetlen ilyen út megmaradásával, a Dunaszekcsőtől induló, és Szegednél a Tisza vonalát elérő, majd a Maros déli partján Dél-Erdélybe vezető út középkori fennmaradásával számol.⁴³⁶

⁴³⁵ VADAY 1985, 32, 8. kép.

⁴³⁶ MESTERHÁZY 1999, 86.

VI. SZÉLJEGYZETEK A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI RÉSZÉNEK 5. SZÁZADI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉRŐL

Milyen szerepe volt e régióknak a Hun Birodalom uralmi rendszerében?

A hun kor településrégészeti nézőpontú elemzését egy objektív tényező nehezíti a Kárpát-medence egész területén: a hun uralom rövidege. A terület az 5. század eleje, azaz a hunok Kárpát-medencei megjelenése,⁴³⁷ és a 454/455-ös nedaói csata,⁴³⁸ azaz a hun uralom bukása közötti időintervallumban, tehát legfeljebb fél évszázadon át állt hun uralom alatt (45. tábla 2). A kora középkori településrégészet vonatkozásában egy öt évtizedes időszak éppen az alsó időhatárán áll annak, hogy elemezhető legyen. A Kárpát-medence déli részén pedig ezt az általános nehézséget még legalább két további tényező is bonyolítja. Egyfelől e terület minden bizonnyal fontos szerepet játszott a hunok Kárpát-medencei berendezkedésében, miközben az e területekről származó régészeti leletek száma alacsony (46. tábla 1). Továbbá a hunok germán alattvalói esetében meglehetősen nehézségekkel jár a valóban hun kori és a hun uralom megszűnte utáni időkben elföldelt egyének sírmellékleteinek pontos szétválasztása.⁴³⁹ Az elmondottak következtében nem képezheti vita tárgyát az, hogy településrégészeti elemzésemet nem a véglegesség igényével fogalmaztam meg, az sokkal inkább a jelen forrásadottságok alapján kidolgozható következtetések foglalata.

A kutatás egy része számára a címben megfogalmazott kérdésfeltevés önellentmondásnak tűnhet. A hunok⁴⁴⁰ ugyanis – a róluk szóló írott források egyértelmű tanúsága szerint – nagyállattartó nomádok voltak, e tény pedig a kora középkor iránt érdeklődő történészek és régészek egy része oly

módon igyekszik értelmezni, hogy a hunok teljesen kaotikus és szervezetlen életmódot éltek. Bár e felfogás jól kimutathatóan toposz jellegű, és egészen az antikvitásig, Ammianus Marcellinusnak a hunokról készített leírásáig⁴⁴¹ vezethető vissza, a hun kutatás egy része még az utóbbi évtizedekben is e nézetrendszerrel vallotta.⁴⁴² A különbség akkor érzékelhető a legpontosabban, ha a hunokkal személyesen sohasem találkozó Ammianus Marcellinus kitételeit mintegy szembesítjük Priskos rétor beszámolójával, aki egy keletrómai követség tagjaként nemcsak hogy a Hun Birodalom központi szállásáig jutott el, hanem magát Attila nagykirályt is volt alkalma személyesen látni.⁴⁴³

A hun kori települési kép rekonstrukciója során a Kárpát-medence déli részén is azt tapasztaljuk, hogy eltérő összkép rajzolódik ki az összeomló Római Birodalom határának két oldalán, a birodalmi és a barbaricum területeken. A birodalmi területek településkép-rekonstrukcióját a dolgozatban vizsgált területeken, azaz Pannonia Savia, valamint Pannonia Secunda provinciában, illetve Pannonia Valeria déli részén az nehezíti, hogy a római uralom legkésőbbi szakaszába sorolható leletanyag a felsorolt közigazgatási egységekben csak szórványosan szokott felbukkanni. Sőt, az 5. század első felére keltezhető leletek egy jelentős hányada olyan, a múzeumok raktárába évtizedekkel korábban bekerült lelet, amelynek lelőköörülményeit nem derítették fel vagy jegyezték le, így a régészeti kontextus többé vagy kevésbé bizonytalan. Hrvoje Gračanin

⁴³⁷ BÓNA 1993b, 4.

⁴³⁸ BÓNA 1993b, 6.

⁴³⁹ Számomra az az irányadó, ahogyan Bóna István számos, sokszor egymásnak is ellentmondó próbálkozás után e problémát a hun korról írott utolsó összefoglalásában megoldotta: BÓNA 1993a.

⁴⁴⁰ A hunok esetében máig irányadónak tartom azt a koncepciót, amelyet Bóna István fektetett le az 1970-es és 90-es évek között (összefoglalóan BÓNA 1984, 265–288, BÓNA 1993a; BÓNA 1993b, 4–6), majd pedig tanítványai, jelesül Tomka Péter és Vida Tivadar fejlesztett tovább.

⁴⁴¹ SZEPESY 1993. Értékeléséről lásd BÓNA 1991, 25–29.

⁴⁴² BÓNA 1991, 25–29. Ammianus szemléletének hiányosságait nem csak a magyar kutatás ismerte fel: MAENCHEN-HELFFEN 1955, 384–399.

⁴⁴³ SZEBELÉDI 2015.

2005-ös régészeti adatgyűjtése⁴⁴⁴ az adott területek birodalmi lakosságának szemszögéből világítja meg a helyzetet. A 4. század végén számos helyen kerültek földbe kincsleletek a mai Észak-Horvátország, illetve Észak-Bosznia területén, pontosan utalva arra, hogy háborús események zajlottak az adott területeken, és a különböző hadfelvonulások – részben az írott forrásokban is rögzített módon – végigpusztították a dél-pannóniai városokat. A kincsleletek többsége csak és kizárólag 4. századi bronzpénzekből áll, nemesfém ékszerek, edények vagy pénzek hiányoznak belőlük. A kincsleletek ilyen összetétele híven jelzi, hogy a 4–5. század fordulóján élt dél-pannóniai „kisembereknek” is volt félnivalójuk. Olyan embereknek, akiknek nem voltak kellő mennyiségű anyagi javai ahhoz, hogy délre, az Adriai-tenger partjaihoz vándoroljanak, hogy ott újrakezdjék életüket. Továbbá szinte látlelet-szerű az, hogy Dél-Pannónia egyik leggazdagabb kincse, a több mint hetven ezüstedényt, evőeszközt, konyhai felszerelési tárgyat, illetve néhány ékszert tartalmazó leletegyüttes az antik Cibalaiban, azaz a mai Vinkovciban került napvilágra, a Hosszú utcában (= Duga ulica) (4. tábla 3).⁴⁴⁵ Egy olyan utcában tehát, amelynek nyomvonala a dél-pannóniai főutat követi. Joggal feltételezhető, hogy az elrejtés oka is valamiféleképpen e kommunikációs útvérrrel, sőt talán egy rajta történt átvonulással lehet kapcsolatban. Ki kell emelni, hogy a hadfelvonulásoknak csak egy viszonylag kis részaránya köthető a hunokhoz vagy szövetségeseikhez. Az sem kétséges azonban, hogy az egyes germán csoportok dél-pannóniai átvonulása sem volt független a hunoktól, hiszen az egész népmozgást ők indították el azért, hogy az osztrogótokra vereséget mértek a Volgánál 376-ban.⁴⁴⁶

Az alábbiakban az 5. századi sírleleteket három időrendi horizontban fogom bemutatni. A kronológiai osztályozás alapját a 454/455-ös, illetve 488-as év, azaz a hun uralom bukása és az osztrogótok ki-

rályi udvarának Itáliába vándorlása fogja jelenteni. Az egyes tárgyak, illetve lelőhelyek finomkronológiai besorolásánál pedig Kiss Attila megkerülhetetlen munkáit fogom felhasználni.⁴⁴⁷

A településrégészeti rekonstrukció alapvető kiindulópontja az eseménytörténeti elemzésekben gyakran szereplő következtetés. A történeti elemzések nagy részének végkövetkeztetése szerint a pannóniai tartományokat az 5. század elején a Nyugatrómai Birodalom vezetése átadta a hunoknak. Feltehetően nem egyszerre, hanem több, egymást követő lépésben.⁴⁴⁸ Úgy tűnik azonban, a hunok – vagy szövetségeseik – birodalmi területen csak bizonyos, joggal sejthetően stratégiai jelentőségüként felismert, illetve határ menti településeken rendezkedhettek be. Stratégiai jelentőségűnek ítélték meg a dél-pannóniai térségben például Sirmium és Cibalae városát, azaz Mitrovičát és Vinkovcit.

Az előző mondatban megfogalmazott kijelentésnek ellentmond az, hogy Szlavónia (sőt egyes esetekben a Szerémség) esetében a kutatás egy része azzal számol, hogy az adott terület megmaradhatott római uralom alatt az 5. század első felében. E megközelítés azonban túlzó módon optimista, sőt mondhatni, elfogult is. A 440-es évek után csak az egykori provincia délnyugati sarka kerülhetett el a hun uralmat, esetleg.⁴⁴⁹ Nem mond ellent ennek az, hogy a Notitia Dignitatum⁴⁵⁰ megemlíti mind Pannonia Secunda, mind pedig Savia helytartóját, ez lehetett ugyanis a 420 körüli állapot. A sisciai pénzverde 5. század közepi működése a hun foglalás cáfolatát jelenthetné. Egy 1985-ben megjelentetett numizmatikai elemzés szerzője, Nikola Šipuš azonban amellet sorakoztatott fel érveket, hogy e pénzverde működése Honorius nyugatrómai császár 423-as halála után megszűnt.⁴⁵¹ Továbbá Hrvoje Gračanin a közelmúltban megjelentetett összefoglalásban is alá nem támasztható feltételezésként kezelte azt, hogy a sisciai pénzverde az 5. század középső harmadá-

⁴⁴⁴ GRAČANIN 2015, 5–6.

⁴⁴⁵ GRAČANIN 2015, 6, számozatlan ábra.

⁴⁴⁶ BONA 1993b, 4.

⁴⁴⁷ KISS 1979, 329–339; KISS A. 1983, 95–131.

⁴⁴⁸ Az eseménytörténet áttekintése a hunok szemszögéből: BONA 1993b, 5.

⁴⁴⁹ Emellet foglalt állást a közelmúltban pl. GRAČANIN 2011, 73–76; GRAČANIN 2015, 12–13.

⁴⁵⁰ E forráshelyet elemzi: GRAČANIN 2014, 10.

⁴⁵¹ ŠIPUŠ 1985, 84.

ban is működött volna.⁴⁵² A Notitiával ellentétben a tényleg egykorú írott források alapján joggal lehet arra gondolni, hogy Attila 440-es és 441-es balkáni hadjáratai, illetve Sirmium elfoglalása egyben a szerémségi és szlavóniai térség egészének hun uralom alá kerülését is jelentette.⁴⁵³

Hun kori régészeti leleteket csak alig néhány szerémségi lelőhelyen sikerült lelni, még akkor is, ha elfogadjuk Kiss Attila azon érveit, amelyekkel a gótnak meghatározott leletanyag egy részét visszakeltezte a 454/455 előtti időkre.⁴⁵⁴ E leletek közé tartozik egy cikádafibula, valamint egy ép és négy töredékes fémtükör.⁴⁵⁵ Olyan tárgytipusok tehát, amelyeket a szakirodalomban többé-kevésbé hun jellegűnek szokás megítélni, de amelyek szép számmal előfordulnak germán kontextusban is. Az ilyen típusú szerémségi leletek közül az a cikádafibula vált a legismertebbé, ez a Duna-parti római határerődben, a Novi Banovci mellett álló Burgeneban került elő. Ismertségét annak köszönheti, hogy képét Zdenko Vinski több összefoglaló munkájában is közölte.⁴⁵⁶ A szerémségi térség további, hun kori leletei, Kiss Attila kronológiai értelmezésében: Nest (szerb: Neštin),⁴⁵⁷ Rakovác (szerb: Rakovac),⁴⁵⁸ valamint a Zimony (szerb: Zemun) határában, a Kapela (azaz Kápolna) nevű lelőhelyen 1956-ban előkerült régiségek.⁴⁵⁹ Ha a felsorolt leletek hun kori értelmezése helyes, a római erődlánc egy-egy tagja valamilyen hídfőállásként működhetett a hun uralmi struktúrában. A felsorolt leletek összességében germán jellege talán arra is utal, hogy a révek, hídfőállások ellenőrzésének a feladatával a hunok germán alattvalóikat bízhatták meg. A Szerémség belsejében – a jelenleg rendelkezésre álló leletanyag alapján – úgy tűnik, csak feltételesen és szórványosan számolhatunk a hunok vagy szövetségeseik megtelepedésével a 441 és 454/455 közötti időkben. Bár az is igaz, hogy egyes germánok, sőt egészen konkrétan gótnak meghatározott szerémségi sírok nemcsak a nedaói csata utáni, hanem akár a 454/455 előtti időkből, tehát a hun uralom korszakából is származhatnak. Végezetül meg kell említenem, hogy Dél-Pannónia két nagyvárosa, Cibalae, illetve Siscia (azaz a jelenkori Vinkovci és Sziszek/Sisak) területén több hun jellegű régiség, így például cikádafibulák is napvilágra kerültek.⁴⁶⁰ Ezek azonban – amint arra Anita Rapan Papeša joggal utalt – nem feltétlenül kell hogy hunokra utaljanak. Joggal vethető fel, hogy e tárgyak olyan helyi műhelyek termékei, amelyek a hunok számára termeltek ékszereket.⁴⁶¹

További, nehezen feloldható értelmezési problémák fogalmazódhatnak meg egy, a közelmúltban a Dráva torkolata közelében fekvő, Mursa (ma: Eszék/Osijek, Horvátország) határában feltárt kerek verem leletanyaga alapján (5. tábla 4).⁴⁶² A veremben ugyanis három emberi vázat sikerült kibontani, sőt két kibontott váznak torzított volt a koponyája. (Az ép megtartású fotója: 5. tábla 3.) A koponyák elemzésére alakult kutatócsoport 2019-ben közzétett elemzése pedig e vázak archeogenetikai vizsgálatát – némi óvatossággal – oly módon értelmezte,⁴⁶³ hogy az adott helyszínen eltemetett tizenéves fiúk közül kettő a genetikai markereivel Kelet-, illetve Közép-Ázsia felé mutató hun lenne. Eredményeik iránt a horvát közeg nagy érdeklődése volt tapasztalható, különösen az eredményeket nemcsak lefordító, hanem jelentős mértékben leegyszerűsítő napi sajtóban. Így is azonban ki kell emelni, hogy a koponyatorzítás a Kárpát-medencében nemcsak a hun korban, hanem az azt követő germán királyságok idején is kimutatható. Érdemes emlékeztetni a föld-

⁴⁵² Hangsúlyosan utal e forráshely jelentőségére GRAČANIN 2015, 10.

⁴⁵³ GRAČANIN 2011, 73–76; GRAČANIN 2015, 12–13.

⁴⁵⁴ KISS 1979, 335, I. táblázat.

⁴⁵⁵ VINSKI 1957, 28–29; DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 81–83; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 28.

⁴⁵⁶ Lásd pl. VINSKI 1974, 145, a. ábra.

⁴⁵⁷ ALFÖLDI 1932, 61, 87; DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 81; KISS 1979, 337.

⁴⁵⁸ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 89–90; KISS 1979, 337. Újraközli az innen származó aláhajtott lábú fibulát: DEMO 2014, 20–21.

⁴⁵⁹ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 105; KISS 1979, 337.

⁴⁶⁰ RAPAN PAPEŠA 2012, 424, 49. ábra.

⁴⁶¹ RAPAN PAPEŠA 2012, 423–424.

⁴⁶² FERNANDES–SIRAK et al. 2019, 1–19.

⁴⁶³ FERNANDES–SIRAK et al. 2019, 8–15.

rajzi szempontból legközelebbi párhuzamra, a Vinkovciban (Horvátország) lelt torzított koponyára. E leletet a kutatás a hun kor utáni germán kontextusban értelmezte⁴⁶⁴ azon felismerés jegyében, hogy a koponyatorzítást tévedés lenne egyetlen etnikum, jelesül a hunok meghatározására alkalmas tényezőnek tekinteni.⁴⁶⁵ A koponyatorzítás méltán barbárnak tekinthető szokását ugyanis a Hun Birodalom alattvalóivá tett, „szövetséges” népek fegyverforgató elitje is átvette,⁴⁶⁶ a gepidák bizonyosan. Összegezve az elmondottakat: még akkor is, ha Eszéken ténylegesen sikerült is meglelni az első két, valóban hunként meghatározható egyén földi maradványait, akkor is még számos további kérdés, így elsősorban a kronológia további elemzésére lesz szükség annak a kijelentéséhez, hogy az adott helyszínen ténylegesen egy, a hun uralom idejéből származó áldozati gödröt sikerült volna feltárni.

Átlépve a Dráva vonalát, Dél-Baranyából több fontos lelet is felhasználható az 5. századi településkép rekonstrukciójához. A Dunán, tehát az egykori birodalmi limesen átvezető révet ellenőrző funkciója miatt bírhatott fontossággal a dél-baranyai Kiskőszeg (horvát: Batina), illetve Vörösmart (horvát: Zmajevac) határában álló Ad Militare, illetve Ad Novas nevű erődítmény. Kiskőszeg közigazgatási területről egy pár korai lemezes fibula került múzeumba.⁴⁶⁷ E lelet keltezése valamivel szélesebb időhatárokat ölel fel, mint a hun kor, így településtudományi elemzése nem tűnik tanácsosnak. Tovább lépve, a vörösmarti Várhegyen álló római határerőd melletti temetőben az 5. században olyan valakit földeltek el, aki a hunok és szövetségeseik katonai elitjében használatos, ékkőberakásos karddal is rendelkezőt (5. tábla 1).⁴⁶⁸

Baranya északabbi részének hun kori leletanyagában is megtalálhatók a provinciálistól eltérő, germán jellegű leletek. Az 5. századi gótnak meghatározott leletek közül Kiss Attila elemzése szerint a 455 előtti időkre keltezendők a bátaszéki,⁴⁶⁹ a Mohács-Jernei úti⁴⁷⁰ vagy a pécs-basamalmi, illetve a Pécs-Móra Ferenc utcai régiségek.⁴⁷¹ Egy új, a Szerémségben nem tapasztalt elem is körvonalazódik a Dél-Dunántúl 5. század első felének régészeti leletanyagában: néhány olyan leletegyüttes, amely etnikai értelemben is a hunokra utal. Az alábbiakban említésre kerülő három lelőhely arra utal, hogy hun csoportok is élhettek az adott pannóniai régióban, mintegy beékelődve a provincia római kori lakosságának maradéka és a különböző germán csoportok közé. (E településképről alább, az alföldi származék elemzésénél szöveg részletesebben.) E három, hunnak meghatározható dél-dunántúli lelőhely közül minden kétségen felül az úgynevezett pécsüszögi, azaz pontos helymegjelöléssel a pécs-nagykozár-üszögpusztai máglyalelet⁴⁷² a leghíresebb, nemcsak gazdagsága, hanem tárgyspektruma miatt is. E leletek jelentették Alföldi András számára az egyik kiindulópontot a hunokhoz köthető régészeti hagyaték meghatározásánál 1926-ban, illetve 1932-ben.⁴⁷³ Második leletegyüttesként egy további máglyalelet említendő a Tolna megyei Bátaszékről.⁴⁷⁴ Mind a pécsüszögi, mind pedig a bátaszéki máglyalelet olyan fegyverekből, lószerszámokból, övtartozékokból álló leletegyüttes, amelyet egy előkelőbb hun elhunyt után tartott gyászszertartás során földeltek el, magától a temetkezéstől topográfiaileg elkülönült helyen. A harmadik, szintén nagy biztonsággal a hunokhoz köthető dél-dunántúli lelet egy olyan

⁴⁶⁴ GRAČANIN 2011, 38. oldal, 28. jegyzet, a régebbi szakirodalom részletes felsorolásával.

⁴⁶⁵ WERNER 1956, 5–18, 96–113. Szinte akarata ellenére bizonyította ezt PÁRDUZ 1963, 9–32. Adattár, benne számos, a hun kornál későbbi lelőhellyel.

⁴⁶⁶ Egy új összefoglalás az adott problematikáról: MOLNÁR-JÁNOS et al. 2014, 355–362, és különösen 355–356.

⁴⁶⁷ DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 1962, 67.

⁴⁶⁸ Ékkőberakásos függeszűfűlét közli DEMO 2014, 18–19.

⁴⁶⁹ KISS 1979, 337.

⁴⁷⁰ KISS 1979, 337.

⁴⁷¹ KISS 1969–1970, 121–123; KISS A. 1979, 337.

⁴⁷² HAMPEL 1900, 98–107; ALFÖLDI 1981, 79–80; BÓNA 1991, 180, 257–258, 276–277; BÓNA 1993a, 169–170, 232, 248–249; BÓNA 1993e, 16.

⁴⁷³ ALFÖLDI 1932.

⁴⁷⁴ BÓNA 1993a, 232–233, 249–250; BÓNA 1993c, 14.

bronzüst, amely szintén Tolna megyében, Szakály és Hőgyész határában került elő.⁴⁷⁵ A bronzüstök eltemetésének pontos értelmét nehéz megmondani, a kutatók többsége rituális okokat sejt.⁴⁷⁶

A dél-dunántúli, hunokhoz köthető leletek rövid szemrevétele után következzen a Nagyalföld déli harmadának 5. századi régészeti hagyatéka. Összességében kijelenthető, hogy a Baja–Szeged–Maros-vonaltól délre – egyetlen kivétellel – még nem került elő olyan tárgy, amely a gazdagabb hun kori temetkezéssel lenne valamilyen módon összeköthető. Az egyetlen kivétel a régió északi határán, Szeged-Röszke-Nagyszéksóson napvilágra került, méltán világhírű máglyalelet.⁴⁷⁷ Egy olyan páratlan gazdagságú leletegyüttes ez, amely részben megolvadt nyakperecből, övtartozékokból, fegyverek aranszerelékéből, lószerszámrészekből, edényekből áll. A hun kort régészeti eszközökkel kutató szakemberek körében ma már nagyjából konszenzus alakult ki arról, hogy a máglyaletek egy-egy gazdagabb hun halála után rendezett gyászszertartás emlékei, amelyet az elhunyt főember sírjától topográfiailag elkülönült helyeken rendeztek.

Más, délebbi lelőhelyeken egyes kései szarmata temetők esetében vethető fel a 4. század végi – 5. század eleji keltezés: lásd például a Sztarcsova (Starčevo, Szerbia)-Livade vagy a Csúrog (Čurug, Szerbia)-Stari vinogradi nevű lelőhelyen feltárt temetőrészletet,⁴⁷⁸ illetve számos, Párducz Mihály által közölt régi lelőhelyet.⁴⁷⁹ Ami a telepleteket illeti: a szarmata korszak legkésőbbi fázisából igenis már előkerült több településrészlet.⁴⁸⁰ E horizontba tartozik a dél-bánsági Nagykárolyfalva⁴⁸¹ (Banatski Kalovac,

Szerbia), a versec-crvenkai kút szép edénylelete,⁴⁸² a Bácskában pedig Csúrog⁴⁸³ (Čurug, Szerbia), Zenta⁴⁸⁴ (Senta, Szerbia), Szabadka-Verusics⁴⁸⁵ (Subotica-Verušić, Szerbia), illetve Horgos⁴⁸⁶ (Horgoš, Szerbia) határában kibontott településrészlet. E leletek alapján nagy biztonsággal állítható, hogy a dél-pannoniaiaktól igencsak eltérő településtörténeti folyamatok zajlottak a hun foglalás által felbomlott római határ egykori külső, barbaricum oldalán.

A településtörténeti rekonstrukciót ez esetben az segítheti, hogy e vidékekről – azaz a mai Bánság és talán Bácska területéről – rendelkezünk egy sok ponton talányos, de mindenképp részletes leírással. A fentebb már említett Priskos rétor ugyanis részletes leírást készített arról a 449-es útról, amelynek során egy keletrómai követség Attila hun nagykirály udvarába utazott. A leírásából a kutatás általában arra szokott figyelni, milyen tereppontok állnak rendelkezésre a központi uralkodói szállás pontosabb lokalizálásához.⁴⁸⁷ Mivel pedig a Priskos által feljegyzett folyónevek vagy egyáltalán nem, vagy esetleg csak kis részben maradtak fenn, a rekonstrukciók elég nagy hányadában preconcepciók érhetők tetten, sőt vágyak és elvárások kivetítésének tekinthetők. Az ilyen, mondhatni, a történeti-régészeti rekonstrukciókkal szembeni elvárások által alakított meggyőződések alapján szokás megválaszolni a „nagy kérdést” is, különösen a magyar kutatásban. A kérdés pedig az, vajon a hun nagykirályok központi szállását a Duna–Tisza közére vagy a Tiszától keletre elterülő régióba lehet-e lokalizálni.⁴⁸⁸ Magam e kérdésben csak azon meggyőződésemnek adnék hangot, hogy a dilemma pusztán

⁴⁷⁵ BÓNA 1991, 141; MASEK 2018a, 58–60.

⁴⁷⁶ TOMKA 1993, 12–13; MASEK 2018, 79–98.

⁴⁷⁷ SZEKERES 1985, 127–132; BÓNA 1991, 230, 245, 284, 25, 26. tábla; BÓNA 1993f, 17.

⁴⁷⁸ IVANIŠEVIĆ 1999, 99; IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 42; DJORDJEVIĆ–DJORDJEVIĆ 2010, 9. ábra.

⁴⁷⁹ Párducz 1963, 30 (Pancsova). Hálás köszönettel tartozom Masek Zsófiának, hogy erre a szakirodalomra felhívta a figyelmemet, amely felett egy sajátos „farkasvakság” jegyében átsiklottam.

⁴⁸⁰ A szarmata kor legkésőbbi horizontjának bánsági leleteit áttekintí: IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 39; DJORDJEVIĆ–DJORDJEVIĆ 2010, 491.

⁴⁸¹ DIMOVSKI 2014, 5. tábla 9.

⁴⁸² VADAY 1985, 32, 8. kép.

⁴⁸³ TRIFUNOVIĆ–PAŠIĆ 2003, 10, 11, 15. kép. Hálás köszönettel tartozom Masek Zsófiának, hogy a csúrogi telep keltezésével kapcsolatos kételyeimet eloszlatta.

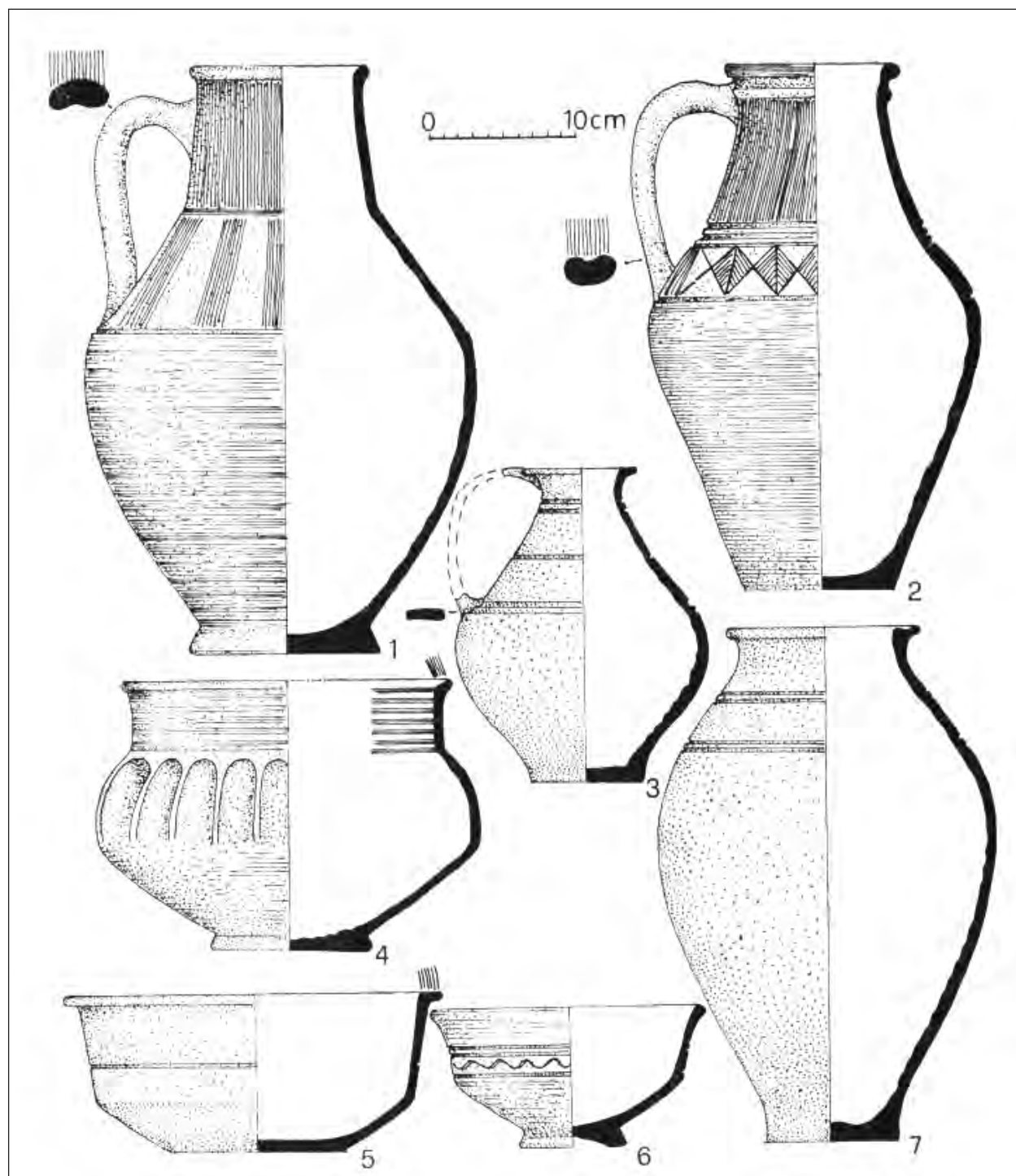
⁴⁸⁴ SZEKERES 1985, 115–116.

⁴⁸⁵ DIMOVSKI 2014, 25–56.

⁴⁸⁶ JANKOVIĆ 1997b, 362, 364, 1–3. kép; TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–174, 175–178. stb; TRIFUNOVIĆ 2006, 151–154.

⁴⁸⁷ Egyetlen példaként Bóna István hun monográfiájára utalnék: BÓNA 1991, 73–79, 200.

⁴⁸⁸ Az ilyen vizsgálatok gyengéit több mint fél évszázad távlatából is az alábbi mű szemlélteti mintegy típuspéldaként: CSALLÁNY 1961, 19–31. Bírálata: BÓNA 1971, 268.

8. kép. Egy verseci (szerbül: Vršac), kései szarmata kori kút betöltésében lelt edények (VADAY 1985, 5. kép nyomán)
 Fig. 8. Vessels found in the filling of a well on the Late Sarmatian Age site in Vršac (after VADAY 1985, Fig. 5)

Priskos alapján nem dönthető el, mert az szinte hit kérdése, hogy a leírásában *Tigász*ként szereplő folyónevet hajlandók vagyunk-e a Tiszával azonosítani, vagy nem. A továbblépésnek talán az lenne a módja, ha be tudnánk vonni olyan régészeti leletet, amely a földrajzi lokalizálást segíthetné. Alább két

közismert és egy alig ismert lelőhely alapján próbálom majd meg a kutatás jelen helyzetét vázolni. Előbb azonban egy olyan további tényre szeretném felhívni a figyelmet, amelyet szintén szem előtt kell tartani a központi szálláshely lokalizálására irányuló vizsgálódások során.

A kutatók általában kevesebb figyelmet fordítanak arra, hogy ami Priskos leírása⁴⁸⁹ alapján világos: a hun nagykirályok és családtagjaik szállásait csak más nemzetiségű közrendűek által lakott települések sorának érintésével lehetett megközelíteni. A hunok tehát nem zúzták szét a korábbi, késő szarmata települési struktúrát a Bánságban, ahol a keletrómai követség bizonyosan végigutazott. Létrehoztak viszont olyan uralkodói központokat, amelyekben a nagykirály és udvartartása időről időre feltűnt. Ha e leírást településtörténeti-településtudományi szempontból értékeljük, az alábbi összkép kontúrjai rajzolódhatnak ki, egyelőre sajnos még igen halványan. A hun nagykirályok, amikor az 5. század elején a Kárpát-medencébe helyezték át központi szállásukat, minden bizonnyal nem törekedtek egy zárt hun települési tömb életre hívására. A Kárpát-medence hun uralom alá hajtása ugyan minden bizonnyal nagy kegyetlenséggel történt meg, amint erre a dolgozat előző fejezetében már utaltam. Erről a késő szarmata telepek egyes objektumaiba beledobált emberi maradványok tanúskodnak, például egy észak-bácskai lelőhelyen is.⁴⁹⁰ Ettől függetlenül igyekezhetek kihasználni (értsd: a hódítással járó pusztításaik ellenére fenntartani és működtetni) a korábbi települési struktúrát.⁴⁹¹ A „továbbélte” szarmata települési struktúráján belül hozták létre saját hun központjaik hálózatát, minden bizonnyal olyan helyeken, amelyeket különösen alkalmasnak találtak. E központok el-látását a leigázott népesség – a Dél-Alföldön minden bizonnyal a szarmaták – biztosították, fenntartásáról pedig egy-egy hun nagyúr udvartartása, illetve a vele együtt vándorló fegyveres kísérete⁴⁹² gondoskodott,

és – amint ezt szintén Priskostól tudjuk – ezen embertömeg egyáltalán nem csupán hunokból állt.

Egy ilyen sajátos hálózatszerű települési képre hívását először Alföldi András sejtette meg,⁴⁹³ nézetem szerint – a bírálatok ellenére – helyesen. Hiszen a valóban hunokhoz köthető leletek, lelet-együttesek, így a bronzüstök vagy a máglyaleletek elterjedése már a 20. század első harmadában is azt sugallta, hogy nem zárt települési egységekben, hanem uralmi központok hálózatában érdemes gondolkodni, sőt e meglátást erősítik az utóbbi évek-évtizedek új hun lelőhelyei is. Elegendő itt csak arra utalni, hogy a bronzüstök⁴⁹⁴ vagy máglyaleletek – tehát két olyan típus, amelyet nem első-sorban a tárgyak, hanem elföldelésük módja alapján tartunk hunnak – egyáltalán nem a központi ordu körüli, közép-, illetve dél-alföldi térségben csoportosulnak. Így a legutóbbi hun leletek – egyetlen kivétellel – mind Pannóniából kerültek elő: egy bronzüst Balatonlelle-Rádpusztáról,⁴⁹⁵ valamint egy-egy máglyalelet Pannonhalmáról,⁴⁹⁶ illetve a Budai-hegyvidék területéről.⁴⁹⁷ Egyetlen kivételleként az ócsai⁴⁹⁸ bronzüstdarabra lehet utalni, de ez is a Duna–Tisza köze északi harmadában került napvilágra. Alföldi András nevezte el – talán nem a legszerencsésebb módon – kozák módra történő megtelepedésnek e pontszerű megtelepedési rendet.⁴⁹⁹ A kutatás – meglátásom szerint – Alföldi „kozák elméletét” oly módon utasította el, hogy annak lényegét nem gondolta át. Talán a szerencsétlenül megválasztott megnevezés is hozzájárulhatott egy ilyen sommás elutasításhoz,⁵⁰⁰ miközben újabb, jobb elgondolást nem sikerült felmutatni.

⁴⁸⁹ SZEBELÉDI 2015.

⁴⁹⁰ Ilyen telepobjektumokban elföldelt emberi maradványok antropológiai anyagát elemezte a Szabadka-Verusics-148. oszlop lelőhelyről: DIMOVSKI 2014, 25–56, és ugyanő közli a nagykarolyfalvi gödröt is: DIMOVSKI 2014, 5. tábla 9. Összefoglalóan elemezte e kérdést: MASEK 2015b, 371–406, aki nem a hun foglалáshoz kötötte e jelenséget. Magam e jelenségnek a hun kor elejére történő keletkezésében Szekeres László egy olyan érveléséből indultam ki, amelyet a délvidéki régészet egykori nagy alakja még az 1980-as években fejtett ki, sajnos csak szóban. Lásd még ĐORĐEVIĆ–ĐORĐEVIĆ 2010, utalással további lelőhelyekre (Pádé, Csurog, Pancsova).

⁴⁹¹ A Kárpát-medence déli része vonatkozásában Szekeres László vetette fel elsőként e gondolatot: SZEKERES 1985, 115–116.

⁴⁹² A kíséret fogalmáról lásd: OLBERG 1988, 1171–1172. sor.

⁴⁹³ ALFÖLDI 1932, 35.

⁴⁹⁴ MASEK 2018a, 26. kép (a Kárpát-medencei üstleletek térképe).

⁴⁹⁵ MASEK 2015a, 4. kép.

⁴⁹⁶ TOMKA 1986, 423–488.

⁴⁹⁷ A teljes részletességgel még nem elemzett leletegyüttes előzetes ismertetése: SZENTHE–MOZGAI et al. 2019, 9–19.

⁴⁹⁸ MASEK 2015a, 1–2.

⁴⁹⁹ ALFÖLDI 1932, 35.

⁵⁰⁰ BÓNA 1971, 266.

Hogyan értelmezhető az elmondottak fényében a Kárpát-medence déli részének hun kori, azaz az 5. század első felére keltezhető, régészeti leletanyaga? Első tényként azt kell rögzíteni, hogy a superstratumként létesített uralmi központok ismeretében egyáltalán nem tekinthető meglepőnek az, hogy az 5. század első fele a szarmata kor meghosszabbított végső fázisaként tűnik fel.⁵⁰¹ Már az 1970-es évek végén, illetve az 1980-as évek elején is lehetett tudni olyan telepfeltárásokról, hol a „kései szarmata” települési horizontba történt keltezés magában foglalta a hun uralom korszakát. A fentebb már felsorolt lelőhelyek közül itt csak a Szekeres László által feltárt zenta-mákosparti teleprészletre, illetve a Vaday Andrea által közölt és pontos kronológiai értelmezéssel ellátott versec-crvenkai edényegyüttesre⁵⁰² szeretnék emlékeztetni. E településeket azonban a csekély számú feltárt objektum ellenére is elég nagy biztonsággal falusias települések maradványaként lehet értelmezni.

Jelenleg csak egyetlen, horgosi lelőhely esetében vethető fel a falusias településeket meghaladó színvonalú központként történő értelmezés gondolata, de csak munkahipótezés szintjén. Đorđe Janković, majd Stanko Trifunović vezetésével és a szabadkai múzeum régészeinek részvételével folyt Horgos határának északi részén, a Hosszúháton a feltárás. Ez a lelőhely a szerb nyelvű közleményekben a már korábban említett Stub 76 (= 76-os villanypózna) formában szokott szerepelni. Egy, talán a kései szarmata korra keltezett teleprészletet sikerült itt kibontani az 1988-tól folyó ásatások során, ahol „átlagobjektumok” mellett egy többosztatú, talán többemeletesként (!) értelmezhető, illetve

– talán – egy nagy alapterületű, kerek alaprajzú épület alapjait is sikerült kibontani. Természetesen csak akkor, ha hiszünk a szűkös dokumentációt igen nagy optimizmussal értelmező rekonstrukciós rajznak. A telepet a feltárók szerint paliszád is körbevette,⁵⁰³ szintén a telepnyomok igencsak optimista értelmezése alapján. A kétségek feloldását sajnos nem segíti az, hogy a feltárásról Đ. Janković, majd S. Trifunović többször is írt,⁵⁰⁴ ám a munkák többségében – azaz az éves jelentések szintjét meghaladni kívánt elemzésekben⁵⁰⁵ – sajnos nem a feltárt objektumok és leletek objektív ismertetésének a szándékával. Az értelmezés igényével Janković írt elsőként a feltárásról, sajnos szűkös érvrendszerre támaszkodó és túlinterepreált elemzést, amely az olvasó által a legcsekélyebb mértékben sem ellenőrizhető adatsort tartalmaz. E mű célzata nyilvánvaló: annak alátámasztása, hogy a trianoni magyar határtól pár száz méterre már a népvándorláskor elején is egy erősített szláv falu állt. Ezen interpretáció kidolgozása során Jankovićot nem zavarta, hogy a települést a korai középkoron belül nem sikerült pontosabban kelteznie, tehát végső soron a jelen pillanatban még meghatározhatatlan, mely részei tartoznak a hun korba, melyek pedig az Avar Kaganátus idejére. Továbbá tisztázatlan a belső periodizáció, tehát az egyes épületek kronológiai sorrendje, illetve összetartozása is. Sajnos az összefoglaló munkákból hiányzik a legcsekélyebb utalás is arra, hogy a kronológia bizonytalan. Ennek következtében a kronológiai probléma csak Stanko Trifunovićnál tűnik fel egy, a közelmúltban megjelent éves jelentésében.⁵⁰⁶ (Korábbi összefoglalásában ugyanis arról írt, hogy a lelőhely kora

⁵⁰¹ E tényt településrégészeti leletek alapján elsőként Vaday Andrea szögezte le cikkében, amely – címével ellentétben – nemcsak a cserépbográcsokról szól: VADAY 1980–81, 31–42.

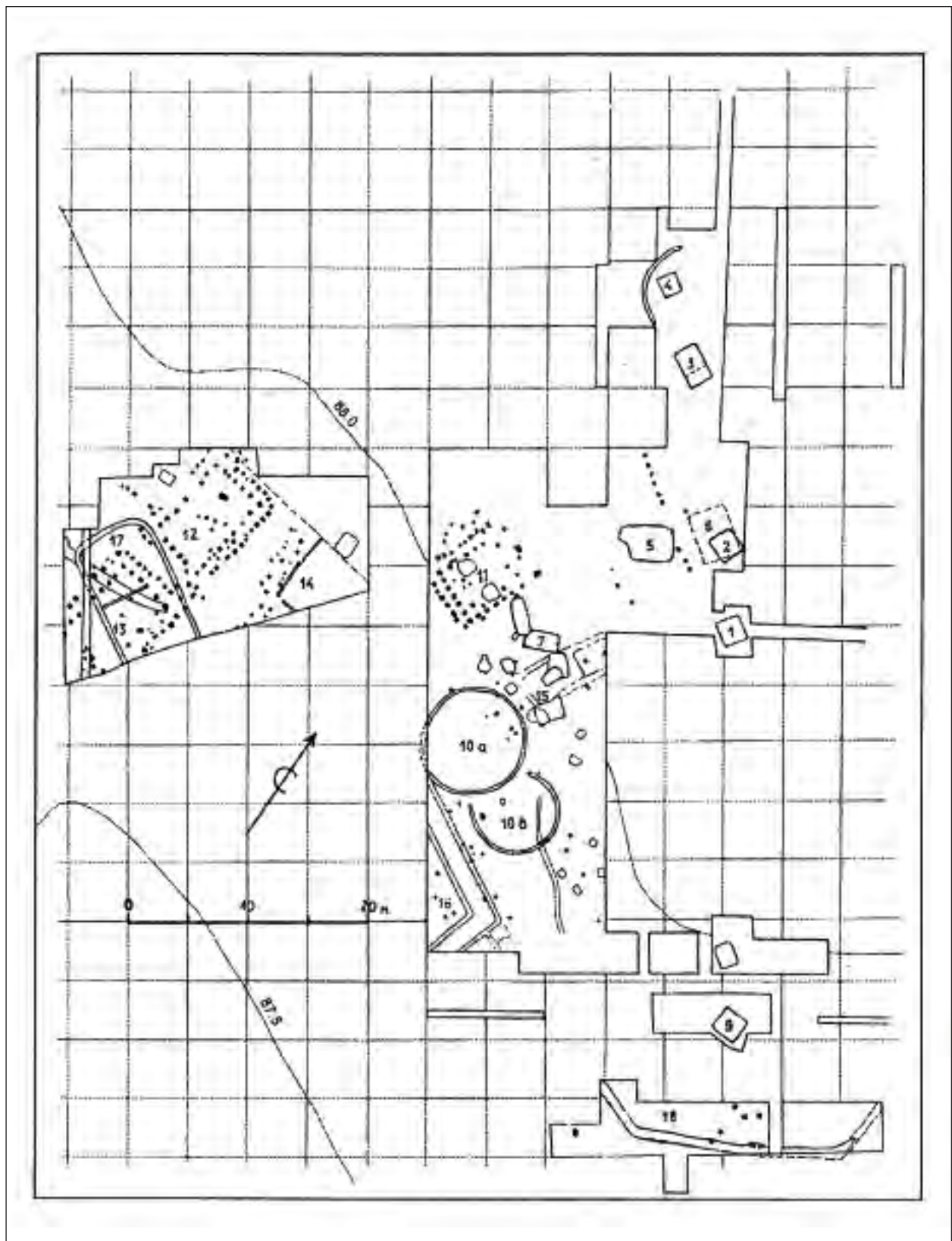
⁵⁰² VADAY 1985, 32, 8. kép.

⁵⁰³ JANKOVIĆ 1997b, 362, 364, 1–3. kép, <http://www.rastko.rs/arheologija/strifunovic/strifun-naselja.html>

⁵⁰⁴ Az összefoglalás szándékával: JANKOVIĆ 1997b, 362, 364, 1–3. kép; TRIFUNOVIĆ 1997, 173–174, 175–178 stb.; TRIFUNOVIĆ 2006, 151–154.

⁵⁰⁵ JANKOVIĆ 1997b, 362, 364.

⁵⁰⁶ TRIFUNOVIĆ 2006, 154. Érdeemes szó szerint is idézni sorait: „И даље остаје отворено питање прецизног датовања овог налазишта с обзиром да је прво такве врсте које се истражује код нас и да на околним просторима нема поузданих аналогича. Пошто је ова фаза ископавања завршена, због недостатка аналогича све је очигледнија неопходност прецизног датовања методом C14, иако локалитет свакако припада раном средњем веку.” Magyarul: „Továbbra is nyitva marad e lelőhely pontos keltezésének a kérdése, tekintettel arra, hogy az első ilyen típusú lelőhely, amely nálunk vizsgálat alá kerül, a környező területeken pedig nincsenek megbízható párhuzamai. Mivel a feltárások e szakasza lezárult, a párhuzamok hiánya miatt egyre nyilvánvalóbb a C14 módszerrel való pontosabb keltezés szükségessége, annak ellenére, hogy a lelőhely mindenképp a kora középkorba tartozik.”

9. kép. Horgoš-Hosszúhát (szerbül: Horgoš-Stub 76), a telepfeltárás összesítő alaprajza
(TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 51, 2. ábra nyomán)

Fig. 9. The plan of the excavation of Horgoš-Hosszúhát (known in the literature under the name: Stub 76,
(after TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 51, Fig. 2)

középkori horizontjának három horizontja van, sőt ezekhez egyes objektumokat is társított.)⁵⁰⁷ Csak a jövőben, amikor e lelőhely közlése európai standardok szerint megtörténik, lehet majd állást foglalni arról, hogy az egyes feltárt épületek hová keltezhetőek. A pontosabb időrend kidolgozásáig e horgosi lelőhelyet csak egy olyan potenciális lehetőségként szabad számontartani, ahol majd talán egyszer felvethető lesz annak a gondolata: a horgos-hosszúhátú lelőhely esetében a késő szarmata kori „átlagfalunál” jelentősebb településsel lehet dolgunk. Közben (talán erről sem érdemes megfeledkezni) a horgos-hosszúhátú lelőhely alig néhány kilométerre található Szeged-Röszke-Nagyszéksóstól, ahol a Kárpát-medence legnagyobb hun máglyalelete került elő.⁵⁰⁸

A kutatás jelen állásában a Kárpát-medence déli részéről csak két olyan leletegyüttes ismert, amely – joggal feltételezhetően – összeköthető a központi fejedelmi szálláshely lokalizálásának a problematikájával: a szeged-nagyszéksósi valóban uralkodói gazdagságú máglyalelet, valamint a hód-

mezővásárhely-szikáncsi, 1439 aranysolidusból álló éremlelet.⁵⁰⁹ A Priskos rétor által leírt központi nagykirályi szálláshely lokalizálása körüli bizonytalanságok és viták ismeretében aligha csodálkozhatunk azon, hogy a szakemberek egy része a nagyszéksósi, egy másik pedig a szikáncsi leletegyüttest tekinti irányadónak e helyszín meghatározásához. A dilemmát – joggal sejthetően – egy újabb, fejedelmi gazdagságú lelet vagy magának a helyszínnek a megtalálása oldhatja fel. Ez utóbbi nem tekinthető reménytelen feladatnak, különösen, ha az Attila nagykirály sírja utáni kutakodással hasonlítjuk össze. Maga Priskos ugyanis nemcsak nagy méretű fapalotáról tesz említést, amelynek alaprajza bizonyosan különbözött a korszak köznépi építkezéseitől, hanem ugyanő azt is leírja, hogy Attila egyik főembere – Onegesius – római módra, önmaga számára egy fürdőt is építtetett. Ennek maradványai talán régészetileg is azonosíthatóak lesznek, ha szerencsés módon sikerül ráakadni az egykori nagykirály központi uralkodói szálláshelyének pontos helyszínére.

⁵⁰⁷ TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–175.

⁵⁰⁸ SZEKERES 1985, 127–132; BÓNA 1991, 230, 245, 284, 25. és 26. tábla; BÓNA 1993f, 17.

⁵⁰⁹ BÓNA 1991, 230, 273, 29–31. tábla.

VII. AZ 5. SZÁZAD MÁSODIK FELE ÉS A 6. SZÁZAD ELSŐ FELE, A GERMÁN KIRÁLYSÁGOK KORA A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI RÉSZÉN

1. AZ ÍROTT FORRÁSOK TANÚSÁGA

Az 5. század második felének, illetve a 6. század első felének településrégészeti elemzése előtt mindenképp át kell tekinteni az eseménytörténetet, különösképpen a Szerémség vonatkozásában, mert e területre vonatkozik az írott adatok többsége. Két fontos esemény, a 454-ben vagy 455-ben lezajlott nedaói csata, valamint az 567-es avar–gepida háború jelenti az eseménytörténet két kronológiai végpontját. A településtörténeti sajátosságok pontos átlátásához nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy a Kárpát-medencében az 5. század második felében és a 6. század első felében megosztott hatalmi struktúra létezett: több, egymást részben váltó hatalmi központ sem tudta befolyását kiterjeszteni a nagytáj egészére. A Kárpát-medence déli részének sajátossága, hogy a fentebb, a medence egésze vonatkozásában leírt hatalmi helyzet – a politikai széttagoztság – mintegy megismétlődik a déli harmadban.

Nemcsak köztörténeti, hanem településtörténeti szempontból is lenne jelentősége annak, ha sikerülne azonosítani a Nedaó nevű folyót, ahol a lázadók 454-ben vagy 455-ben az egymással is szembe forduló Attila-fiakkal összecsaptak. A folyónév azonosítását azonban a további adatok hiánya sajnos lehetetlenné teszi.⁵¹⁰ Így nem tekinthető pusztán felvetésnek az, hogy a kutatók egy része Nedaót a Kárpát-medence déli részének valamelyik folyójával igyekszik összekötni. Az azonosítási folyamat pontosságát jól szemlélteti, hogy más kutatók Nedaót a Bácskában⁵¹¹ vagy a Kárpát-medence egészen más részein, így például – mai tájfogalmakkal élve – Burgenlandban⁵¹² keresik. A lehetséges helyszínek ilyen szintű területi szóródása valójában csak egyetlen tény bemutatására alkalmas – arra,

mennyire reménytelen a csupán Jordanes által említett folyó pontosabb meghatározása.

Mivel a gepidák⁵¹³ lázadtak fel elsőként az Attila-fiak ellen, és királyuk, Ardarik a lázadás talán legfontosabb vezetője volt, azt várhatnánk, hogy a nedaói győzelem utáni berendezkedésben is a gepidáknak kellett játszaniuk a legfontosabb szerepet. Nem így történt! A gepidák csak a Tiszántúlon és az Erdélyi-medencében tudták megszilárdítani hatalmukat, Pannónia déli részén nem. Pannónia déli felében ugyanis teret foglaltak és berendezkedtek a keleti gótok, egy másik germán nép, amely szintén az Attila-fiak elleni lázadás révén tudott kikerülni a hunok függőségéből. A gepidák és a gótok fegyverforgató elitje közötti hatalmi vetélkedés oda vezetett, hogy – amint erre már fentebb is utaltam – 469-ben csatát vívjanak a szintén nehezen azonosítható Bolia folyó mellett, és ezen összecsapásban a gepidák alulmaradtak. A gótok pannóniai hegemoniáját az sem tudta megtörni, hogy 488-ban királyuk, Theoderik a fegyverforgató elit jelentős részével – feltehetően Észak-Moesiából – Itáliába vándorolt át. Thrafastila gepida király ugyan megpróbálta útjukat állni, az Ulca paludesként megnevezett mocsár (azaz, ha pontos az azonosítás: a Valkó folyó által táplált Palacsai mocsár)⁵¹⁴ mellé szorítva őket, a gepidák azonban e csatát is elvesztették. Ellenben a gepidák elfoglalják Sirmiumot, a volt császárvárost, a térség legfontosabb forgalmi csomópontját. A következő évtizedek eseménytörténetét a Kárpát-medence déli részén meghatározta az, hogy e várost és körzetét a Bizánci Birodalom nem tudta elfoglalni – saját elfoglalása szerint visszaszerezni (szerintük a Szerémség a bizánciakat illette). 504-ben azonban a keleti

⁵¹⁰ BÓNA 1993i, 23.

⁵¹¹ IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2019, 275.

⁵¹² STEINHAUSER 1964, 844–869.

⁵¹³ A gepidák történetének máig klasszikusnak számító összefoglalását Bóna írta meg – bár a korai (tehát a hun kor előtti) szakasza vonatkozásában kétségek merültek fel. E problematikára a jelen dolgozatunk keretei között nem térek ki, mert az nem kapcsolódik a Kárpát-medence déli harmadához: BÓNA 1993k, 26–29.

⁵¹⁴ FÉNYES 1842, 15.

gótok elfoglalják (saját nézőpontjukból visszafoglalják) a Szerémséget és székvárosát, Sirmiumot is. Így a gótok, pontosabban az Itáliában berendezkedő Gót Királyság egészen az 530-as évekig Dél-Pannónia legfontosabb hatalmi tényezője maradt. A részletek további ismertetése szétfeszítené a dolgozat kereteit. Itt csak a következményt emelném ki. Azt, hogy a gepidáknak még az 530-as években is a Gót Királyság fegyvereseivel kellett megküzdeniük a Szerémség, pontosabban Sirmium városa és környete birtoklásáért. A gepidák csak 536-ban, hosszú évtizedekkel azután, hogy az Attila-fiak elleni sikeres lázadás után szembekerültek a gótokkal, tudták másodszer (saját reményeik szerint végleg) elfoglalni Sirmiumot, ahová ismét áttették királyságuk székhelyét. Az áhított város megszerzése a gepida királyok számára kellő vonzerővel bírt ahhoz, hogy birtoklása érdekében véglegesen elrontsák a Bizánci Birodalomhoz fűződő viszonyukat, amely – legyőzve a Gót Királyságot – mintegy jogot formált mindazokra a területekre, amelyekre e királyság uralma kiterjedt. A bizánci császári udvar oly módon igyekezett a gepidákat rávenni Sirmium elhagyására, hogy a hátukban megszervezte a langobardok⁵¹⁵ pannóniai megtelepedését. A langobardok ezek után évtizedeken át változó sikerű háborúkat vívtak a gepidákkal a Szerémség birtoklásáért. Egészen 566-ig, amikor is Alboin⁵¹⁶ langobard király gepidaellenes katonai szövetséget kötött Baján⁵¹⁷ avar kagánnal. Ez ugyanis oly mértékig felborította az erőegyensúlyt, hogy 567 tavaszán–nyarán a gepida király és fegyveres ereje teljes katonai vereséget szenved, országa felbomlik. Bóna István nézete szerint a gepida–langobard háborúra vagy a Szerémségben, vagy a Tisza-vidéken került sor, az avarok pedig a Kárpát-medence déli szélén támadtak, és vagy a Szerémségben, vagy a Bánságban értek el döntő sikert.⁵¹⁸ A háború ilyen rekonstrukciója

az adott kora középkori etnoszok szállásterületének ismeretén alapszik, így szükségképpen bizonytalan. Csak a végeredmény biztos: Gepidia területét az avarok veszik birtokba és teszik szállásterületükké. Majd pedig 568-ban Alboin király, belátva, hogy az Avar Kaganátus Kárpát-medencei térfoglalása saját, pannóniai országára is végzetes csapást jelenthet, megalázó feltételekkel újabb egyezséget kötött Bajánnal. Az avar kagán az átadott jószágállomány tizede fejében hagyta, hogy a langobard király és népe Itáliába vonuljon.⁵¹⁹ A további eseménysort évtizedekre az befolyásolta, hogy a levert gepidák Sirmium városát 567-ben nem a győzteseknek, hanem a bizánciaknak adták át. A bizánciak pedig nem adták tovább az avaroknak.⁵²⁰

A gepidák története e ponton lezárult, fel kell azonban tenni a kérdést: mi lett a megsemmisítő vereséget elszenvedett királyság népességével. A szakirodalomban több helyen találkozni egy olyan utalással, hogy a megvert gepidák jelentős része a langobardokkal együtt elvándorolt volna Itáliába – ezt a nézőpontot osztotta a gepidakutatást megújító Bóna István is.⁵²¹ Az sem lehet azonban kétséges, hogy e népesség egy része az Avar Kaganátus alattvalójává vált – különösen olyan területeken, amelyek távolabb eshettek a langobard települési területtől, tehát a Dunántúltól. Néhány szórványos írott adat is utal a Kaganátus e népességére. Így az 599-es bizánci hadjárat során, amikor a bizánci sereg betört a Kaganátus területére, és annak déli részét pusztította, Theophylaktos Simokattés leírása szerint az összecsapások környékén – a különböző azonosítások szerint vagy a Bánság déli részén,⁵²² vagy pedig a Duna–Tisza köze legdélebbi szegletében, az újkori Sajkás-kerületben⁵²³ – a bizánci had előőrsei három gepida falut égettek fel, lemészárolva harmincezer lakosukat.⁵²⁴ Az adott forráshely esetében nem a megadott szám nyilvánvalóan túlzó voltára érdemes figyelni, hanem arra,

⁵¹⁵ BÓNA 1993p, 52–59.

⁵¹⁶ BÓNA 1993r, 84.

⁵¹⁷ BÓNA 1993s, 85–86.

⁵¹⁸ BÓNA 1974, 83.

⁵¹⁹ BÓNA 1993q, 78.

⁵²⁰ Sirmium elestének körülményeit egy önálló tanulmány keretei között vizsgálta GRAČANIN 2009, 9–14.

⁵²¹ BÓNA 1993k, 29.

⁵²² E nézetet képviseli: BÓNA 1984, 314.

⁵²³ Óvatosan képviseli e nézetet, alapos szakirodalmi áttekintést nyújtva: DIMITRIJEVIĆ 1975, 87–89.

⁵²⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1984, 64.

hogyan az adott földrajzi környezetben három gepida falu létezett, mintegy harmad évszázaddal Gepidia megsemmisülése után is. Érvelésem e pontján kicsit előre kell ugranom, egy régészeti adattal bevezetve dolgozatom következő fejezetét. A fentebb vázolt

kontextusban nyeri el fontosságát egy régészeti feltárás. A Bánság délnyugati részén fekvő Aradka/Aradác (szerb: Aradac) község határában sikerült feltárni egy olyan temetőt,⁵²⁵ amelybe gepidák temették halottaikat, de már az avar korban.

2. A RÉGÉSZETI LELETEK TANÚSÁGA

Az eseménytörténet részletes és Szerémség-központi taglalását több, egymáshoz csak lazán kapcsolódó tényező indokolta. Első helyen az, hogy az írott adatok ismertetése pontosan rámutat Sirmium regionálisan igen fontos szerepére. Régészeti nézőpontból e vezető szerep – sajátos módon – csak az utóbbi néhány évtized kutatásai alapján kezd mutatkozni, annak következtében, hogy az 5–6. századi germánok szerémségi kutatásában csak az utóbbi néhány évtizedben jelent meg a települési leletek elemzése, miközben a sírleletek gyűjtése és feldolgozása már több mint 150 éve folyik. Sirmium vonatkozásában Miodrag Jeremić volt az a kutató, aki elsőként próbálta meg az írott források leírásait mikrotopográfiai szinten is helyhez kötni.⁵²⁶ A késő római korszak építészeti maradványainak az újraelemzése alapján megpróbálta kideríteni, hogy a 3–4. századi épületállományból mi állt és maradt használatban az 5. század második és a 6. század első felében.

Miodrag Jeremić érvelése szerint tartós változásokat eredményezett a város topográfiájában, amikor a hunok elfoglalták és kifosztották. A kései római kori császári palota, illetve a hippodrom körzetében feltárt épületmaradványok elemzése alapján arra következtetésre jutott, hogy Sirmiumban a hun uralom elmúltával nagyarányú városátalakítási munkák zajlottak (6. tábla 1). Györfly György érvelésével⁵²⁷ ellentétben, aki szerint Sirmium lakott területe már az 5. század közepén átkerült a Száva egyik szigetére, Miodrag Jeremić szerint a város megmaradt a folyó északi partján, „mindössze” lakott térsége zsugorodott össze.⁵²⁸ Érdeemes azonnal hozzátenni, hasonló folyamatokat a dunai, illetve

rajnai ripa, azaz erődített folyami határ mellett más városok esetében is meg lehetett figyelni.⁵²⁹ A város déli felét hevenyészett kerítőfallal választották le, továbbá a palota és a hippodrom épületkomplexumát is kijavították és megerősítették. Az épületek renoválása arra szolgált, hogy az a gepida királyok rezidenciájaként szolgálhasson a 488 és 504, illetve az 536 és 567 közötti időszakban. Sirmium jelentőségét nem szabad alábecsülni a germán királyságok korában. Emellett szól például azon, Željko Demo által a közelmúltban ismételtelen alátámasztott tény, hogy a városban az 5. század második, illetve a 6. század első felében pénzverde működött (7. tábla 2). A fajsúlyos következtetéseket lehetővé tevő, összességükben késő antik leletek mellett mintegy eltörpül a sirmiumi, 5–6. századi, germánként meghatározható leletek mennyisége. E kategóriába sorolható például egy ékvésett csat,⁵³⁰ amely a város déli, Száva-szigeti temetőjének feltárása során került napvilágra, valamint egy, még 1918 előtt múzeumba jutott, szintén ékvésett ornamentikával rendelkező fibulapár. A kutatás e fibulákat – Zdenko Vinski érvelése nyomán – osztrógótként szokta számontartani, és ugyanilyen értelmezést kapott a csat is. A gót attribúció azonban inkább a csat esetében tűnik teljesen valószínűnek, mert azt párhuzamai ténylegesen az 5. század harmadik negyedére, azaz a 488-as, gót–gepida uralomváltás előtti időkre teszik. Ezzel szemben viszont az ékvésett fibulapárt tekinthetjük úgy a gót, mint a gepida jelenlét nyomának e fontos leletegyüttes összességében 6. századi keltezése miatt. Mindkét etnikai értelmezés esetében arra érdemes utalni, hogy ilyen színvonalú ékszereket az adott közösségek fegyverforgatóinak

⁵²⁵ ADAM 2, 1. köt., 500; BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016, 151–167.

⁵²⁶ JEREMIĆ 1993, 90–96.

⁵²⁷ GYÖRFFY 1952–1953, 1. rész, 325–362.

⁵²⁸ JEREMIĆ 1993, 90–96.

⁵²⁹ JANKUHN 1979, 246–250.

⁵³⁰ ERCEGOVIĆ–PAVLOVIĆ 1980, 15 és 39, 18. tábla 31. E sír leleteinek egy újabb elemzése: IVANIŠEVIĆ–KAZANSKI 2014, 145, Abb. 13.

asszonyai viseltek, pontosabban: a korszak fibulái az ilyen státusú nők halotti viselete révén válhattak sírmellékletté, régészeti leletté. A sirmiumi, 5. század végi – 6. század eleji lelettárgyak rövid felsorolását azon tény kiemelésével kell zárunk, hogy a város területén, a hippodrom és a császári palota közelében több pecsételt edény töredéke is előkerült⁵³¹. Ez olyan lelettípus, amelyet elfogadható a gepidákhoz kötni. Itt kell megemlíteni, hogy településrégészeti adatok szólnak arról, hogy Sirmium belterületén az 5–6. században veremházak is álltak. Olyan objektumtípus tehát, amelynél nemcsak azt kell észrevenni, hogy eléggé egyszerű lakáskultúrára utal, hanem azt is, hogy az ilyen épületeknek a Gepida Királyság területén mind a Közép-Tisza-vidéken, mind pedig Erdélyben számos párhuzama van.⁵³²

Visszatérve a történeti áttekintéshez, az 5–6. századi eseménytörténet Szerémség-központú áttekintését egy másik régészeti vonatkozás is szükségessé tette. Ez az a régió ugyanis, ahol az 5–6. századi sírok és temetők két nagyságrendje és mikrotopográfiai elhelyezkedésük két „mintázata” olyan következtetések levonását teszi lehetővé, amelyek talán vonatkoztathatók a Kárpát-medence déli harmadának más részeire is. A szerémségi 5–6. századi leletek első horizontját olyan gazdag, az esetek túlnyomó többségében női ékszerek jelentik, amelyek még a 19–20. század fordulóján kerültek múzeumba a régészeti kontextus hiányos megfigyelésével, mivel a Zágrábi Múzeum által szervezett múzeumi megbízottak mentették meg őket, akik a lelőhelyeken nem szerveztek hitelesítő feltárásokat. Így inkább csak sejthetjük, hogy e tárgyak korhasztásos – pontatlan szóval: csontváz – sírok gazdag mellékletei, és magányos, vagy esetleg néhány síros („kiscsaládi”) temetőkből származnak. Miközben az is tény, hogy az ilyen „magányos” sírok lelőhelyének hitelesítése nem egy esetben járt a végkövetkeztetéssel,

hogy a térség új, 5. századi elitje a már meglévő – szakmai berkekben használatos kifejezéssel élve – késő római temetőkbe földelte el halottait. A temetők második horizontját jelenti az a néhány sírmező, ahol több sír is napvilágra került, és e sírokat sorokba rendezve ásták meg.

A régészeti kontextus bizonytalan volta ellenére is, a „magányos” sírok gazdag ékszereit – így elsősorban az újlaki⁵³³ (horvát: Ilok) lemezes fibulapárt, illetve a zimonyi ékvésett fibulákat és övcsatot⁵³⁴ – a kutatás a gótokhoz szokta kötni. (Csak a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy Zimony területéről nemcsak 1868-ban kerültek múzeumba gazdag női sírra utaló leletek, hanem egy további, 5. századi gazdag női sír leletei is 1883-ban.)⁵³⁵ A fibulák gót értelmezését – ismereteim szerint – elsőként Zdenko Vinski igyekezett alátámasztani 1952-ben,⁵³⁶ és felfogása az újabb kutatásban is csak egyszer kérdőjeleződött meg⁵³⁷ – az etnikai attribúciókkal szembeni egyre nagyobb gyanakvás⁵³⁸ ellenére is. Településrégészeti megközelítésben – nézetem szerint – nem annak van a legnagyobb jelentősége, vajon e két lelőhely, valamint a dályai (horvát: Dalj)⁵³⁹ és szatai (horvát: Sotin),⁵⁴⁰ szintén szórványleletként múzeumba került tárgyainak milyen mértékig megbízható az osztrogót értelmezése. Sokkal fontosabb annak a rögzítése, hogy e leletek többsége a Duna-parti, római kori erődlánc egy-egy tagjának a közelében került napvilágra. A dunai rípa védelme érdekében felépített erődök tehát a hun uralom megszűnése után is egy-egy mikrorégió települési struktúrájának a kristályosodási pontjaként működtek a Szerémségben. Tegyük hozzá azonnal: e településtörténeti sajátosság nemcsak a dél-pannoniai erődszakasz esetében igazolható, hanem a pannóniai, sőt a noricumai Duna-szakasz egészében is! Hasonló elterjedési képet mutatnak a szerémségi területeken lelt 5. századi kardok is – ezek jelentős

⁵³¹ Az első ilyen töredékeket közölte: SIMONI 1977–78, 215, III. tábla, 5. Lásd még: DAVIDOVIĆ 2017, 125–155.

⁵³² A gepidák régészeti hagyatékának összefoglaló értékelése: BÓNA 1993I, 29–30.

⁵³³ DEMO 2014, 22–23.

⁵³⁴ DEMO 2014, 24–26.

⁵³⁵ PROHÁSZKA 2007, 179–192.

⁵³⁶ VINSKI 1952, 28.

⁵³⁷ DEMO 2014, 26, 2. illetve 7. jegyzet.

⁵³⁸ BRATHER 2000, 139–177; BRATHER 2003, 18–42; BRATHER 2004.

⁵³⁹ TOMIČIĆ 2000, 269–270.

⁵⁴⁰ TOMIČIĆ 2000, 269–270; ILKIĆ 2007, 278–279.

hányada a határerődlánc egy-egy tagjának a közeléből származik: lásd például az újlaki vagy a nesti (horvát: Neštín) példányt.⁵⁴¹ (A kardleleteket a kutatás hagyományosan a női ékszerektől elkülönítve szokta keltezni – feltehetően annak következtében, hogy a gótok fegyvermelléklet nélkül temették el férfijaikat.) A Szerémség belsejében – Sirmium kivételével – csak egy helyen került napvilágra gótnak meghatározott kistemető: Herkóca határában, a Vranja nevű lelőhelyen.⁵⁴² E helyszínen egy római kori villa falai között került kialakításra az 5. századi temető. Tegyük hozzá, hogy a temető ilyen mikrotopográfiai elhelyezkedése is jól ismert Pannónia más részein, sőt több további Duna menti provinciában is.

A szerémségi, szórványleletként múzeumba került fibulák közül csak ritkán szokott felmerülni az, hogy a gótok helyett gepidákhoz lennének köthetők. Ilyen leletként a Karlócáról (szerb: Sremski Karlovci) származó öntött ékvéses fibulát lehet említeni (7. tábla 1).⁵⁴³ A településrégészeti rekonstrukció számára nem elsősorban e fibula etnikai hátterének meghatározása bír fontossággal, hanem az a tény, hogy az adott lelet is egy Duna-parti római kori kiserőd⁵⁴⁴ közelében került elő. Az egy vagy néhány síros nagyságúnak ítélt kistemetők közül kizárólag a batajnicaival⁵⁴⁵ kerülte el a gót minősítést – talán annak okán is, hogy a századforduló kutatónemzedéke e leletegyüttes hátterében egy feltételezett szláv vezért igyekezett láttatni.⁵⁴⁶ Az előzőekben felsorolt leletekkel ellentétben, ezen együttesben volt egy Baldenheim-típusú sisak (7. tábla 4), egy láncpáncél apró részlete, egy kard, egy lándzsahegy, egy pajzsdudor, egy csikózabla és egy pecsételéssel díszített cserépedény.⁵⁴⁷ Ezt a leletegyüttest a modern kutatás – szintén Zdenko Vinski nyomán⁵⁴⁸ – gepidának szokta elkönyvelni. Hozzá kell tenni azonnal: értel-

mezését több körülmény is támogatja. Első helyen a leletegyüttes összetétele: így a gótokra nem jellemző kétélű kard vagy a kifejezetten gepida jellegűnek tekintett bepecsételt kerámia, valamint a jobban keltezhető leletek összességében 6. századi keltezése sem a gót, hanem sokkal inkább a gepida azonosítást támogatja. A problémát csak az okozhatja, hogy a szórványleletként gyűjtött tárgyak ténylegesen egy sír anyagát képezik-e. Az e kétely eloszlátása érdekében indított 1955-ös kutatás szerint a leletek ténylegesen egy együttes részei voltak, és a Duna partja közelében kerültek elő, a 111-es magassági pont melletti kápolnánál.⁵⁴⁹ Tehát ez esetben is a Duna-part közelsége jelentette az igazodási pontot, kiegészítve azzal, hogy az adott esetben azonban inkább a limesút fontossága⁵⁵⁰ tűnik meghatározónak, mert a batajnicaival lelőhely nagyjából egyenlő távolságra fekszik a taurunumi (Zimony) és a burgenaei (szerb: Novi Banovci) római kori erődítménytől.

A fenti két adatgyűjtést és -értelmezést azzal a konklúzióval zárhatjuk, hogy mind a gótok, mind a gepidák követték a hun korban kialakult településtörténeti mintát az 5. század második felében, illetve a 6. század elején. Szerémségi megtelepedésük során ugyanis a Duna partján álló erődsor, illetve a közöttük futó limesút jelenthette az egyik fontos igazodási pontot.

Áttérve a temetőelemzés második részére: a szórványleletek viszonylag nagy számával ellentétben, csak két feltárt 5. század végi, illetve 6. század eleji szerémségi temető adatállományát lehet felhasználni településrégészeti következtetések megfogalmazásához. Az ismertebb lelőhely Kormadin-Jakovo, sok szakember szerint ez a temető – és nem a Batajnicaival származó leletegyüttes – tekinthető a gepida korszak legjelentősebb szerémségi emlékének.⁵⁵¹ A kormadini helyszínen egy

⁵⁴¹ KISS 1979, 337, lelőhelyjegyzék, 14, 24. tétel.

⁵⁴² DAUTOVA–RUŠEVLJAN 1981, 181–201.

⁵⁴³ GAČIĆ 2016, 12–13, 37.

⁵⁴⁴ DJORDJEVIĆ 2007, 75–78.

⁵⁴⁵ VINSKI 1954c, 176–182; VINSKI 1957, 3–49. A sír összefoglaló elemzése: BÓNA 1993o, 42.

⁵⁴⁶ VINSKI 1957, 5–6 (a sisakkal a 19–20. század fordulóján foglalkozó horvát régészek felsorolása).

⁵⁴⁷ VINSKI 1957, 3–5.

⁵⁴⁸ VINSKI 1957, 3–49.

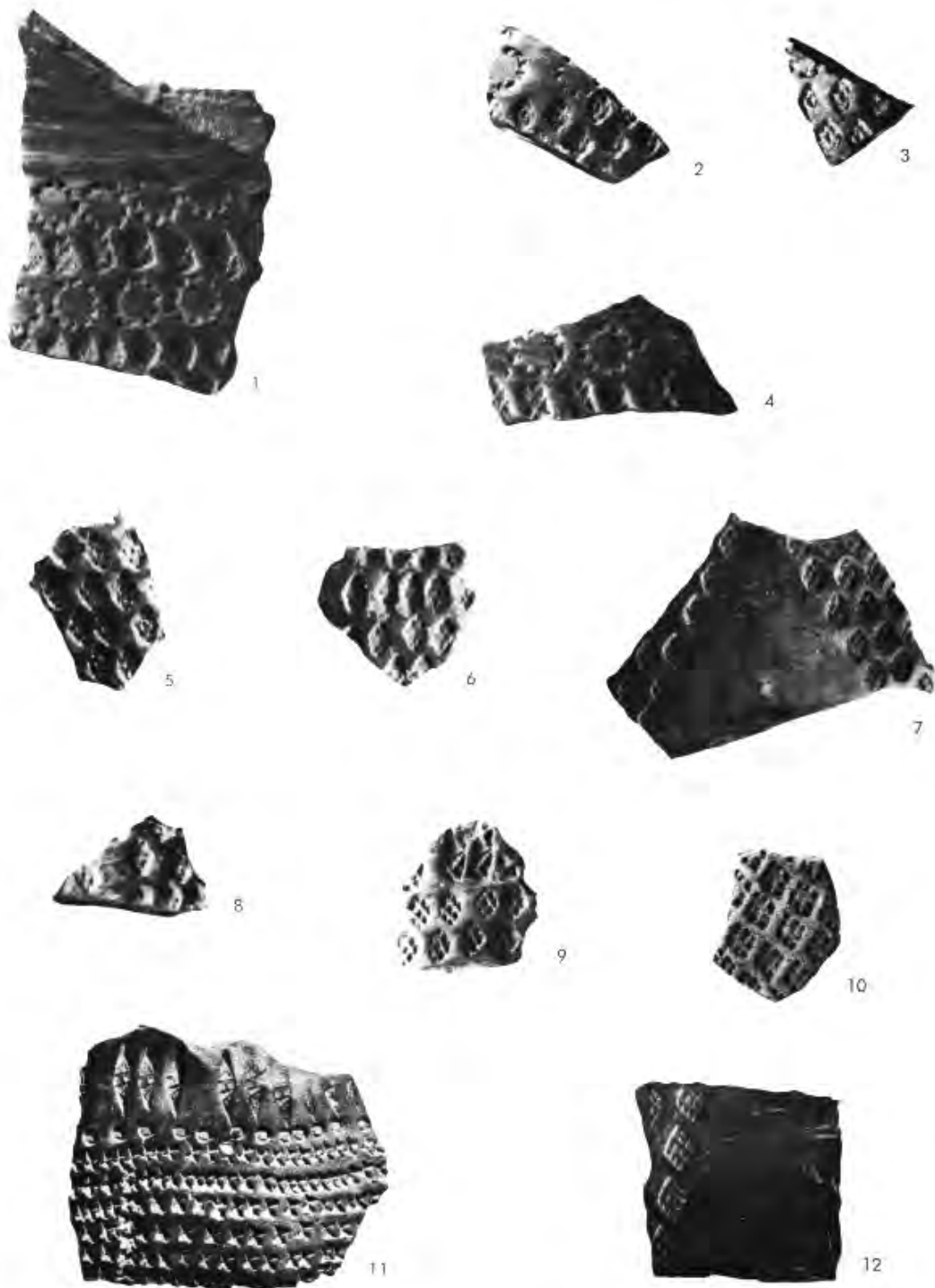
⁵⁴⁹ Az eredetiben: „*Kapela na koti III*”: VINSKI 1957, 5, csillaggal jelölt jegyzet.

⁵⁵⁰ DJORDJEVIĆ 2007, 69.

⁵⁵¹ KISS 2014, 18.

Vjesnik Arh. muz. Zagreb, 3. s. X—XI (K. Simoni)

TABLA V

10. kép. 6. századi, pecsételt kerámia Vinkovci-Tržnica lelőhelyről (SIMONI 1977–78, 5. tábla nyomán)
 Fig. 10. 6th century, stamped ceramics from the site of Vinkovci-Tržnica (after SIMONI 1977–78, plate 5)

soros temető 26 sírját sikerült feltárni, egy olyan temető részletét, amelynek kialakítása és szerkezete a Tisza-vidéki gepida temetők struktúrájával vethető össze. A másik jóval kisebb és kevésbé ismert soros temetőrészletet Sirmiumban sikerült feltárni. A 23-as lelőhelyen, azaz az antik nagyváros határában, hat gepida sírt lehetett kibontani a római korban felépített nyolcszögű mauzóleum területén (6. tábla 2–3).⁵⁵² Mind a kormadini, mind pedig a sirmiumi lelőhelyet a pecsételt kerámia köti teljes biztonsággal a gepida anyagi kultúrához, a sírmellékletek (vaskések, övcsatok, fésűk) meglehetősen szerény összképe ellenére is. A két temető településrégészeti vizsgálatának nem is e lelettárgyak párhuzamainak vizsgálatát, hanem sokkal inkább a soros temetők jellegéből következő kérdések megoldását kell célul kitűznie. Például: azonos-e az a folyamat, amely a Szerémségben, illetve a Tiszántúl középső részén a viszonylag nagyobb sírszámú temetők kialakulására hatottak. Hiszen – amint azt Rácz Zsófia a közelmúltban megfogalmazta – a gepida korszak kutatása a Tiszántúl esetében a nagyobb sírszámú temetők kialakulásának hátterében a politikai konszolidáció előrehaladását sejtí.⁵⁵³

Az előző bekezdésben a gepida soros temetők számbavételénél ismét említenem kellett Sirmiumot, újabb régészeti adalékkal támasztva alá e város kardinális jelentőségét a dél-pannoniai, 5. század végi és 6. század eleji történetekben. Kérdésként merülhet fel: utal-e más dél-pannoniai város esetében a régészeti leletanyag jelentősebb szerepre a regionális települési struktúrában. Felvetődik továbbá: vajon a vizsgált régió székvárosa esetében a hivatkozott hatsiros temetőn kívül milyen leletanyag utal a germánok 5. század végi – 6. század eleji jelenlétére. Egészen a közelmúltig e kérdésre negatív választ kellett volna adnom, a leletanyag hiányára utalva. Anita Rapan-Papeša fellépésével alakult át e helyzet. Ő ugyanis több olyan fontos leletegyüttest publikált az utóbbi évtizedekben, amelyek mind arra utalnak, hogy Cibalae városa (azaz a mai Vinkovci) regionális központként működött a dél-pannoniai térségben a germán királyságok idején. A város határában előkerült leletek közül első helyen a fibulákat kell

említeni, nem csak a korszak régészeti kutatásában betöltött központi szerepük miatt. A cibalaei fibulák – a fentebb említett, sirmiumi ékvéssett darabhoz hasonlóan – szintén a városban tartózkodó germán fegyverforgató elithez kapcsolhatók. Ilyen színvonalú ékszereket ugyanis csak a városban megtelepedett fegyverforgató közösségek asszonyai viseltek, vagyis e lemezes fibulák az ilyen státusú nők halotti viselete révén válhattak sírmellékletté, majd régészeti leletté. Az első kérdés természetesen az, hogy e lelettípus alkalmas-e arra, hogy az adott fegyveres közösség társadalmi (kissé anakronisztikusan fogalmazva: „etnikai”) hovatartozását tisztázza. Sajnálattal kell megállapítani – amint ezt már Anita Rapan-Papeša is megállapította –, hogy az adott tárgyípus különböző variánsai túlon túl széles elterjedési területtel rendelkeznek ahhoz, hogy egy-egy közösség etnikai hátterének a megállapítására alkalmasak lennének. Cibalae/Vinkovci esetében a gepidák, illetve a langobardok jöhetnének a leginkább szóba. De a gótokról sem szabad teljesen megfélekedni, a hivatkozott leletek összességében 6. századi időrendje ellenére sem. A Cibalae/Vinkovci városában lelt fibulák helyzetét akkor tudjuk pontosan átlátni, ha szem előtt tartjuk a város határszéli helyzetét a különböző germán királyságok idején. Különösképpen vonatkozik e megállapítás az 536 utáni évtizedekre, amikor a Gepida Királyság vette birtokba és tette határszéli városává Cibalae. A langobardok azonban felléptek e területi konstelláció ellen, így a gepida–langobard háborúk is – Bóna István érvelése szerint – e város közelében folytak.

A határszéli helyzet egy egészen más aspektusára világít rá a szintén Anita Rapan-Papeša által publikált ipartörténeti emlék. Az antik város területén, azaz Vinkovciban sikerült feltárni egy olyan edényégető kemencét, amelyben a fentebb már többször is utalt pecsételt kerámia égetése folyt. Bár túlzásnak tűnik Rapan-Papeša azon felvetése, hogy ez volt az a műhelykomplexum, ahonnan mind a Langobard, mind pedig a Gepida Királyságot e közkedvelt edényféléssel ellátták, annyi bizonyosnak tűnik, hogy Vinkovciban volt az egyik ilyen műhelyközpont.

⁵⁵² BRUKNER 1995, 175–180.

⁵⁵³ RÁ CZ 2019, 11.

A teljes Gepidia (46. tábla 2) ellátását a földrajzi távolságok miatt kell valószínűtlennek tekinteni. Így Vinkovci és a Közép-Tisza-vidék, azaz a pecsételt edények talán legnagyobb „felvevőpiaca” között légvonalban is jóval több mint száz kilométernyi távolság van, és e szám akár kétszáz fölé emelkedik, ha a Közép-Tisza-vidék északi részét, például Szolnok környékét vesszük alapul. Még nagyobb számokat kapunk, ha azt is figyelembe vesszük, hogy körülbelül ötszáz kilométernyi a távolság Vinkovci és az Erdélyi-medence között, ahol az 5–6. században szintén használtak ilyen edényeket. Sőt, a valós képet egy ilyen, a lehetőség szintjén felmerülő szállítás esetében akkor kaphatjuk, ha a pusztai fizikai távolsághoz hozzászámítjuk a természeti környezetből adódó utazási nehézségeket is. Számolnunk kell azzal, hogy a cserépedények esetleges szállítása az adott korban történhetett akár szárazföldi, akár vízi úton. Valamint – végül, de egyáltalán nem utolsósorban – azt is vegyük figyelembe, hogy az ilyen edények ára sem lehetett igazán magas. Mindezek alapján joggal mondható ki, hogy érdemes más megoldási lehetőségen is elgondolkodni, egy olyan felvetésen, hogy dél-pannóniai fazekasmesterek is elvándorolhattak Gepidia demográfiai szempontból központi, közép-Tisza-vidéki vagy keleti, erdélyi régiójába, hogy ott egy új fazekasközpontot létesítsenek a pecsételt kerámia gyártására. A végleges eredményt természetesen csak az adott kerámiatípus egyes nyugat-szerémségi, Tisza-vidéki, illetve erdélyi darabjainak összehasonlító természettudományos vizsgálata hozhat. Így is kimondható azonban már most is az, hogy a Cibalaiban/Vinkovciban feltárt fazekasműhely-maradvány nemcsak technológiatörténeti szempontból bír jelentőséggel, hanem a kereskedelmi kapcsolatok újragondolására is készlet.

Az előző mondatokkal már mintegy át is tértem a Szerémség tárgyalásáról a Kárpát-medence déli harmadának a többi részére. Eljárásom azzal indokolható, hogy a Szerémség anyagi kultúrája és településtörténete az 5. század második felében és a 6. század első felében tartó „germán” korszak

esetében is csak a szomszédos, sőt kevésbé szomszédos régiók leletanyagának bevonásával érthető meg. Az adott korszak településrégészét alapvetően a funerális régészet, azaz a sírok-temetők feltárásából származó leletanyag segítségével kell majd értelmezni, de a településátadások anyagára is igyekszem kitérni. Sajnos csak kevés eset akad, ahol voltak ilyen munkálatok, és eredményeik meg is jelentek.

5. századi, a szakirodalom által magányos vagy kiscsaládi temetkezésként elkönyvelt lelőhelyek az egykori Pannónia provinciának a Szerémségtől északabbi részein is szép számmal megtalálhatók.⁵⁵⁴ Kiss Attila a 455 és 488 közötti időszakra tette az alábbi dél-pannóniai leleteket: a dombóvári, illetve a miszlai sírt, a szekszárd-palánki 217-es sírt, a Szekszárd-Porkolábvölgyből származó női ékszereket, a zsbót-domolospusztai sírt, a pélmonostori (horvát: Beli Manastir) téglagyárban gyűjtött lemezfibulákat, valamint a nagykanizsai és a regölyi leleteket.⁵⁵⁵ A lelőhelyek részletesebb szemügyre vétele nyilvánvalóvá teszi azt, hogy a felsorolt leletek többsége szórványlelet.⁵⁵⁶ Így a felsorolt esetekben is fel kell merülnie annak a kérdésnek, vajon e régióban is ténylegesen magányos, illetve „kiscsaládi” temetőkkel állunk-e szemben, vagy e benyomás csak azért alakult ki, mert a leletgyűjtés valójában inkább bolygatás volt. E megközelítést erősítheti a szekszárd-palánki, mentőátással feltárt temetőrészlet, ahol egy késő római temetőben került napvilágra öt, a leleteket feldolgozó Kiss Attila által az 5. század harmadik harmadára keltezett sír.⁵⁵⁷ Hasonló helyzetet sikerült megfigyelni Mözsön is, ahol az 5. század második felében elhunyt, feltehetően germán nőt egy talán még működő késő római temetőben földeltek el. Településrégészeti szempontból egy ilyen megkülönböztetés úgy nyer értelmet, hogy alkalmas ad annak a vizsgálatára, milyen mértékig pusztultak el az adott térség római kori települései az 5. század turbulens eseménytörténetében. Annak a kiemelése sem hagyható el, hogy – a sírok mikrotopográfiai helyzetéből ítélve – a Dráva-torkolattól északra a germán fegyverfor-

⁵⁵⁴ Kiss 1979, 329–333 és különösen 333, 1. ábra (térkép).

⁵⁵⁵ Kiss 1979, 337, lelőhelyjegyzék, 7, 18, 32, 33, 39, 3. tétel.

⁵⁵⁶ Kiss 1979, 329–339.

⁵⁵⁷ Kiss 1979, 337, lelőhelyjegyzék, 32. tétel.

gató réteg talán már nem ragaszkodott oly mértékig a határerődök megszállásához, mint a Szerémségben. E két tény rögzítése nézetem szerint legalább akkora fontossággal bír, mint annak a mérlegelése, hogy tényleg az osztrogótokról lehet-e szó, és ha igen, mely osztrogót csoporttal lennének azonosíthatóak a Pannónia déli részén elkülöníthető és az 5. század harmadik negyedére keltezhető lelőhelyek egyes halmazai.⁵⁵⁸

Áttérve a Duna–Tisza-közi területekre, e régió 5. századi sírleleteinek vizsgálata során sajátos topográfiai elterjedésre és a belőle következő, nehezen megoldható értelmezési problémába ütközünk. Kiindulópontként leszögezendő, hogy a vizsgált régió délnyugati harmadában, a kiterjedt dunai ártér szélén egy sor gazdag, az 5. század második felére keltezhető sír került napvilágra a Dunapataj-Bakópuszta⁵⁵⁹ és Bácsordas/Karavukova⁵⁶⁰ (szerb: Karavukovo) közötti térségben. A szakirodalomban tíz körülire rúg azon magányos vagy kiscsaládnak elkönnyvelt, gazdag 5. századi temetkezések száma, amelyeket e csoportba szokás sorolni.⁵⁶¹ Bóna István vetette fel elsőként azon gondolatot az 1970-es években, hogy e sírok egy germán (nép)csoporthoz, a szkírekhez lennének köthetők.⁵⁶² Elgondolását Kiss Attila fejtette ki részletesen 1983-ban.⁵⁶³ Úgy érvelt, hogy miközben nagyban és egészében ezen azonosítást valószínűnek, sőt a leginkább valószínű megoldásnak tartotta, több olyan érvet is megfogalmazott, amelyek az azonosítást gyengítették. Az önmaga által számba vett lehetséges ellenérvék közül a legsúlyosabb talán az, hogy a szkírek a nedaói csata után csak mintegy másfél évtizedig maradhattak a Kárpát-medencében, és e tizenöt éves intervallum túlon túl rövid ahhoz, hogy azt régészetileg ki lehessen mutatni. A Kiss Attila által írott dolgo-

zat⁵⁶⁴ megjelenése óta eltelt évtizedekben a szkír azonosítás tovább gyengült. A magyar kutatásban a kétkedés hangoztatása vált egyre dominánsabbá, különösen szóbeli szinten. Közben B. Tóth Ágnes több, az ezredforduló éveiben megjelentetett reprezentatív kiadványban is kiállt ezen azonosítás mellett.⁵⁶⁵ E pozitív állásfoglalásokkal szemben viszont sokat nyom a latban, hogy a nyugat-, illetve közép-európai kutatás a felvázolt gondolatmenetre nem is volt hajlandó reflektálni – annak ellenére, hogy Kiss Attila fentebb utalt dolgozata német nyelven jelent meg.⁵⁶⁶ A német nyelvterület kutatásában a szkírek 454/455 utáni szállásterületét vagy a Nagyalföldön, vagy a Kisalföld északi részén szokás megadni, ha e kérdés egyáltalán felmerül.⁵⁶⁷ (Tegyük hozzá azonnal: az írott források legalább olyan mértékig értelmezhetők a Kisalföld északi része – modern tájfogalommal élve Délnyugat-Szlovákia –, mint a Duna–Tisza közének déli harmada mellett.) A német és osztrák kutatók fel sem vetik a szkírek régészeti alapú lokalizálásának kérdését. Úgy tűnik, az 5–6. századi régészet vonatkozásában a szkírek jelentik azt a csoportot, amely régészeti kimutatásának lehetőségére valóban hatott a leginkább az etnikai azonosításokkal szemben az utóbbi évtizedekben elterjedt, módszertani alapú szkepszis.⁵⁶⁸ Felfogásom szerint a szkírek azonosításánál legalább ilyen súllyal kellene latba esnie azon már Kiss Attila által megfogalmazott érveknek, hogy e népcsoport önállósodása és elvándorlása közötti időtartam ténylegesen túl rövid volt ahhoz, hogy anyagi kultúrájuk a Kárpát-medencében jól elkülöníthetővé váljon.⁵⁶⁹ Ennek hiányában pedig marad a földrajzi alapú érvelés. Egy ilyen megközelítés pedig szinte szükségszerűen egymástól eltérő eredményeket szokott hozni.

⁵⁵⁸ KISS 1979, 335, I. táblázat.

⁵⁵⁹ KISS 1983, 101–112; BÓNA 1993a, 260–262; BÓNA 1993d, 13.

⁵⁶⁰ KISS 1983, 112–114.

⁵⁶¹ KISS 1983, 100, I. táblázat. Kiss Attila összesen nyolc ilyen lelőhelyet tartott számon.

⁵⁶² Elgondolásának végső és egyben legösszefogottabb változata: BÓNA 1993d, 13.

⁵⁶³ KISS 1983, 95–131.

⁵⁶⁴ KISS 1983, 95–131.

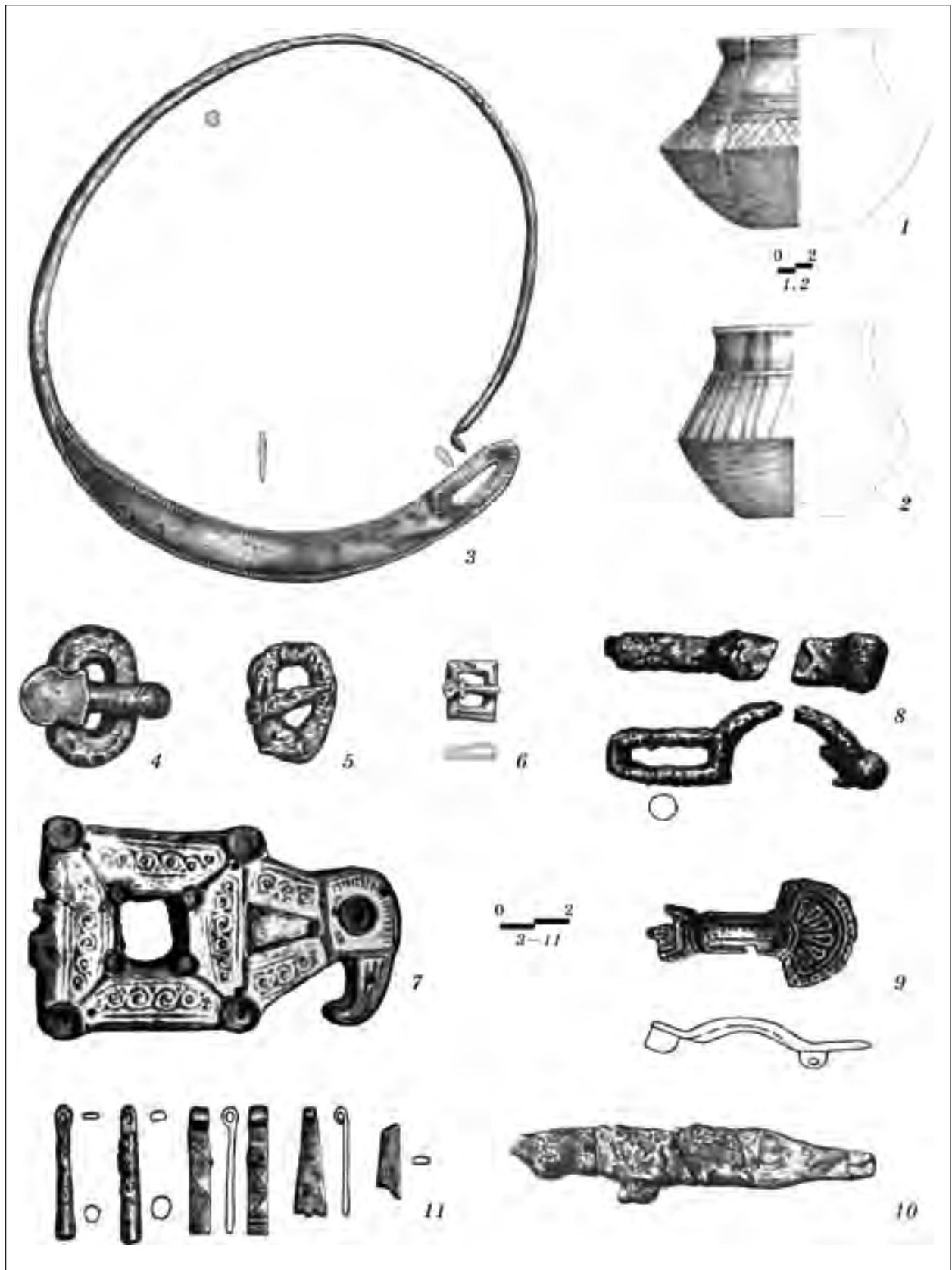
⁵⁶⁵ B. TÓTH 2001, 294.

⁵⁶⁶ KISS 1983, 95–131.

⁵⁶⁷ CASTRITIUS 2005, 641; STEINACHER 2017.

⁵⁶⁸ E szkepszis a Sebastian Brather által kifejtett kritika következtében alakult ki: BRATHER 2000, 139–177; BRATHER 2003, 18–42; BRATHER 2004.

⁵⁶⁹ KISS 1983, 98.

11. kép. Keve (szerbül Kovin)-Park, válogatás a gepida temető leletanyagából
(IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 48, 8. tábla nyomán)

Fig. 11. Kovin-Park, selection of finds from the Gepidic cemetery (after IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 48, plate 8)

Meglátásom szerint a Duna–Tisza köze déli harmadában kibontott 5. századi, gazdag mellékletekkel rendelkező sírok településrégészeti nézőpontú elemzésének nem a szkír azonosítás igazolása vagy cáfolata kellene hogy legyen a legfontosabb kérdésfelvetése, hanem annak a részletesebb megvizsgálása, hogyan és miért tekintette egy, talán germánnak minősíthető fegyveres elit a Duna árterének szélét a Kárpát-medence déli részén olyan területnek, ahol megtelepedhet. Vajon e helyválasztásban a tudatosság játszott-e a fő szerepet? Vagy esetleg számolnunk kell egy olyan kényszerrel is, amely a szomszédos, talán nagyobb természeti és társadalmi potenciállal rendelkező területek foglaltsága miatt juttatta az adott csoportot a térségbe? Úgy vélem, e kérdésfeltevés esetében talán akkor jutunk közelebb a válaszhoz, ha a térségből értékelhető telepítéstudásaink is lesznek, ahol az adott csoportok egy-egy apró közösségének az életmódját és ezen belül is az étkezési kultúráját vizsgálni lehet. Meg kell jegyezni, hogy az adott régióban már sikerült 5–6. századi település részletét feltárni⁵⁷⁰ – e feltárások azonban egy olyan, képletesen szólva „egyen-szláv” értelmezéssel kerültek közlésre, amely a fentebb megfogalmazott kérdések vizsgálatát egészen egyszerűen nem teszi lehetővé.

A Tiszántúl déli harmada – modern tájfogalommal élve: a Bánság – 5. század végi – 6. század eleji régészeti leletei is tartogatnak egy olyan településrégészeti kérdésfelvetést, amelynek megértéséhez vázlatosan ismertetni kell a feltárt lelőhelyek sajátosságait. E terület mintegy az összekötő kapocs szerepét kellett hogy játssza azon időszakokban, amikor a Szerémség a Gepida Királyság része volt (46. tábla 2). Egy olyan kapocsét, amely a Gepidia délnyugati szélére átkerült királyi székhely régióját kötötte össze a Közép-Tisza-vidékkel, a települési terület legsü-

rűbben lakott részével.⁵⁷¹ A bánsági régióban a gepida temetők földrajzi megoszlása sajátos, és jórészt visszatükrözi az összekötő terület szerepkörét. A temetők egy része a Tisza bal partja közelében található – pontosan utalva arra, hogy itt vezethetett a két, településtörténeti szempontból kiemelkedő fontossággal bíró terület között az út. Szórványos nyomok arra is utalnak, hogy Gepidia vezetői hangsúlyt fektettek arra is, hogy a királyságuk déli határát jelentő Dunán még a római korban létesített révek körzetét megszállják, nyilvánvaló módon határvédelmi céllal. Egy ilyen szándék húzódnhatott azon közösség megtelepedésének a háttérében, akiknek temetőjét a Castra Constantia nevű ellenerőd, azaz mai nevén Keve (szerb: Kovin) belterületén sikerült feltárni (7. tábla 3).⁵⁷² Hasonló szerepű közösségre utalhat a Lederata területén lelt 5. századi és a horvát, illetve a szerb szakirodalomban osztrogótnak elkönyvelt fibula, illetve övtartozék.⁵⁷³ Harmadik helyen pedig a pancsovai Ney-téglagyár területén kibontott kései szarmata – korai népvándorlás kori temető 5. század végi – 6. század eleji, szintén gepida jellegű leletekkel eltemetett halottjaira gondolhatunk.⁵⁷⁴

A gepida lelőhelyek száma a Bánság északi-keleti szegletében valamivel nagyobb. Az ókeresztúri⁵⁷⁵ (szerb: Srpski Krstur), homokrévi/mokri⁵⁷⁶ (szerb: Mokrin), nagykikindai⁵⁷⁷ szórványleletek mellett nagy hangsúllyal kell megemlékezni a Bocsár (szerb: Bočar) határában nagyjából 80 sírosra becsülhető soros temető 67 megmentett sírjáról, a vizsgált régió legjelentősebb gepida lelőhelyéről.⁵⁷⁸ A szerémségi Kormadinban feltárt temetőrészlethez hasonlóan, a bocsári gepida temetőben is egy olyan közösség tagjai temették el halottaikat, akik szeretteik mellé a korszak ékszerművességének sorozatgyártásban készült darabjait, így például bronzból öntött fibulákat, egyszerűbb kialakítású övcsatokat,

⁵⁷⁰ TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–185.

⁵⁷¹ BONA 1984, 304–305. lap közötti térkép.

⁵⁷² A munkálatok rövid összefoglalása: BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2008, 45. A legérdekesebb leletek közlése: BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2008, 48, 8. ábra.

⁵⁷³ BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2008, 45 elfogadja a gót attribúciót.

⁵⁷⁴ A temető alapadataihoz lásd: ADAM 2, 1. köt. 279. A közelmúltban megjelent alapos elemzése: BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016, 151–167.

⁵⁷⁵ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 27–28; BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2008, 45.

⁵⁷⁶ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 18; BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2008, 45.

⁵⁷⁷ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 18.

⁵⁷⁸ IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 45.

karpereceket, tüket, gyöngyöket, fésűket, orsógombokat és – egyetlen esetben – egy fémtükröt tudtak mellékletként adni, miközben a jól felfegyverzett közösség hatását keltő férfiak sírjainak mellékleteként összesen hat kard, egy rövid kard, kilenc lándzsahegy, harci balta és több nyílhegy is napvilágra került. E temető jelentőségét nem az egyes leletek gazdagsága, hanem – gepida viszonylatban – figyelemre méltó nagyságú sírszáma adja. E tény az adott temető esetében is a települési viszonyok konszolidációjával lehet magyarázni, amint azt a közelmúltban a soros temetők kialakulásának a kérdését általános szinten vizsgáló Rácz Zsófia is megtette habilitációs dolgozatában.⁵⁷⁹ Az észak-bánsági régióban az 5. század második, illetve a 6. század első felében uralkodó konszolidált települési viszonyok kiemelése nemcsak annak okán rögzítendő, hogy ilyen állapotok a Kárpát-medence déli részén, a hun birodalom megjelenésének és bukásának idején viszonylag ritkán regisztrálhatók, hanem egy tudománytörténeti ok miatt is. Az „autochtonista” szerb történetírásban – amint erre fentebb már utaltunk – a Bánság az egyik olyan terület, amelynek kapcsán gyakran megfogalmazódik a szlávok korai, azaz az avarok 568-as bejövetele előtti jelenléte.⁵⁸⁰ A bocsári, feltárt állapotában 67 síros, de összességében valószínűleg 80 körüli temetkezésből álló temető nagysága csattanós válasz az ilyen vágyvezérelt felvetésekre.

A gepidák bánsági elterjedéséről akkor tudunk teljes képet kapni, ha tudomásul vesszük, hogy a régió északi szélén nemcsak az 1918 után meghúzott államhatár szerb, hanem a magyar, illetve a román oldalán is kerültek napvilágra gepida temetők, illetve ilyen típusú lelőhelyekre utaló szórványleletek:

Szőreg,⁵⁸¹ valamint Kiszombor⁵⁸² területén, illetve Nagyszentmiklóson (román: Sânnicolau Mare).⁵⁸³ A gepida temetők észak-bánsági sűrűsödése miatt talán felvethető – egyelőre még csak munkahipotézisként – egy a 18–19. századi vízszabályozás előtti állapotokat alapul vevő gondolat. A felvetés lényege az, hogy a gepidák közép-Tisza-vidéki települési tömbjének talán nem a Maros lehetett a déli határa, hanem a Marosból kiszakadó Aranka nevű folyócska, amely a Maros-toroktól több tíz kilométerre délre, Padé (szerb: Padej) alatt ömlik a Tiszába. E gondolat megfogalmazását talán az is támogatja, hogy a 18–19. századi nagy vízszabályozások előtt a Maros alsó folyásának az volt a jellegzetessége, hogy e folyó az Alföldre kiérve több ágra szakadt, és szinte deltatorokolatot formálva ömlött a Tiszába, mind az északi, mind pedig a déli felén fattyúágak és a közéjük ékelődött hordalékkúpok sorát kialakítva.⁵⁸⁴ Az általam vizsgált régió településrészlete szempontjából a déli fattyúágak, illetve az általuk bezárt terület tűnik különösen fontosnak.⁵⁸⁵ E tényre az alábbiakban, az avar kori településrégészetet tárgyaló fejezetben, az avar kori települési tömbök taglalásánál fogok majd részletesebben kitérni.

A Bánság után szólni kell a Bácska 5. század végi – 6. század eleji lelőhelyeiről is, annak ellenére, hogy e területet Bóna István mintegy lakatlannak nyilvánította a gepidák településtörténetét elemző összefoglalásaiban, a keleti, Tisza jobb parti keskeny sáv kivételével.⁵⁸⁶ Több kutató – Kürti Béla,⁵⁸⁷ Cseh János⁵⁸⁸ és Balogh Csilla⁵⁸⁹ – egybehangzó elemzései bizonyították, hogy e megközelítés téves. A Bácska területe igenis lakott volt az adott időszakban (46. tábla 2). Balogh Csilla nem kevesebb, mint 21 gepida lelőhelyet sorol fel disz-

⁵⁷⁹ RÁ CZ 2019, 11.

⁵⁸⁰ Két jellegzetes megnyilatkozásként egy-egy 1952-es, illetve 1997-es keltezésű cikkre utalnék: BARIŠIĆ 1952, 12–63; JANKOVIĆ 1997b, 362–375. Kritikus hangvétellel nyilatkozik a szlávok 5. századi jelenlétéről a Kárpát-medence déli részén, igazolhatatlannak minősítve azt: GRAČANIN 2008, 16.

⁵⁸¹ NAGY 1993b, 50–51.

⁵⁸² NAGY 1993a, 45.

⁵⁸³ CSEH 1993, 48.

⁵⁸⁴ A Maros alsó szakaszának felszínfejlődését röviden, de pontosan jellemezte: OROSI 2009, 3–10.

⁵⁸⁵ Nemcsak a Maros, hanem az egész Bánság vízszabályozás előtti vízrajzáról segít képet alkotni: MOKRY 1881.

⁵⁸⁶ A térkép végleges változata: BÓNA 1984, 304–305. lap közötti térkép.

⁵⁸⁷ KÜRTI 1983, 22–23.

⁵⁸⁸ A gepidák Duna–Tisza-közi jelenléte mellett érvelt: CSEH 1999, 39–57.

⁵⁸⁹ BALOGH 2016, 30.

szertációjában.⁵⁹⁰ Sőt e lista még két további helyszínnel bővíthető: egy óbecse-botrai fibulával⁵⁹¹ és egy sajkáslaki (szerb: Lok) eredetű, bepecsételt díszű edénytöredékekkel.⁵⁹² Az így kapott lista olyan meggyőző erővel bír, amely nem hagy kétséget az adott terület lakottságának a tekintetében. Még akkor is, ha a lelőhelyek egy része kronológiai szempontból problematikus, és esetleg a leletek korábbi, fentebb feltételelesen szkírnek titulált horizontjához lenne sorolható. Egy településrégészeti megközelítésben nem annak eldöntése a legfontosabb szempont, hogy az e temetőket kialakító népesség ténylegesen gepida anyanyelvű és/vagy etnikai tudatú közösségekből állt-e, vagy bennük – Kürti Béla felvetése nyomán⁵⁹³ – esetleg a hun kort túlélő szarmatákat kellene-e keresnünk. Hangsúlyosabb, hogy az 5. század végi – 6. század eleji temetők többsége a Tisza jobb partja mentén, egy kisebb hányaduk pedig a Duna árterének a belső, tehát a folyó sodorvonalával ellentétes szélén került napvilágra.⁵⁹⁴ A gepida kori temetők elterjedési térképe alapján tehát kimondható, hogy a Bácska területének talán legfontosabb jellegzetessége, a központi részén húzódó löszplató ritka településhálózata a korai középkorig, az 5. század végéig vezethető vissza. (A Bácska településtörténetének e sajátságáról alább még bőven lesz szó.)

A gepida korszak településrégészetének áttekintését egy olyan gondolattal zárnám, amely mintegy sajátos keretet igyekszik adni a fentebb elmondottaknak. A gepida királyok legfontosabb törekvése – az írott források tanúsága szerint⁵⁹⁵ – Sirmium városának birtokbavétele és székváros-sá tétele volt. Gepidia földrajzi kiterjedésének⁵⁹⁶ (46. tábla 2) ismeretében nem lehet kétséges, hogy e törekvés egyáltalán nem konvergált országuk

valós helyével. Hiszen – amint erre a régészeti leletek világosan utalnak – a Gepida Királyság népességének a zöme a Közép-Tisza-vidéken élt.⁵⁹⁷ A Közép-Tisza-vidéket a Szerémséggel összekötő Bánság pedig – a régészeti kutatás által jelenleg felmutatható leletállomány alapján ítélve – ritkán lakott, ráadásul számos folyóval szabdaltszerű periféria volt. E helyzet miatt Sirmium 536-os elfoglalása után Elemund gepida királynak és utódainak bizonyosan meg kellett tenniük olyan intézkedéseket, amelyek – joggal sejthetően – jelentős anyagi forrásokat emészthettek fel. Így első helyen ara kell gondolnunk, hogy a folyamatos langobard fenyegetés miatt a gepida királyoknak fegyvereseket kellett állomásoztatniuk Sirmiumban, és a térség más központjaiban, például a fentebb már többször utalt Cibalaiban. Továbbá, őrségeket kellett állomásoztatniuk a fontosabb révhelyek mellett, különös tekintettel a Duna partján álló Burgenaera, mert ennek birtoklása hatalmuk fenntartása szempontjából ténylegesen nélkülözhetetlen volt. A Gepidia délnyugati szélén fekvő Szerémség megvédése így is komoly logisztikai kihívást jelentett – hadd éljek dolgozatom e pontján e modern, talán anakronisztikus, de a lényegét jól kifejező szófordulattal. Hiszen a védelmet ellátó gepida fegyveresekhez csak oly módon érkezhettek segítség a települési terület központját jelentő Közép-Tisza-vidékről, hogy az erősítésnek száz kilométernél is hosszabb utat kellett megtennie, közben át kellett kelnie három kis vagy közepes, valamint egy igen nagy méretű folyón: a Maroson, az Arankán, a Bégán és a Dunán (!). E logisztikai háttér teszi igazán jelentőssé a gepida sikereket a kor szerémségi frontján. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy egy új királyi székváros, ráadásul az ország délnyugati szélén

⁵⁹⁰ BALOGH 2016, 30, 2. kép, 425–426, 3. táblázat.

⁵⁹¹ STANOJEV 1985a, Abb. LXXI; Stanojev 1996, 26 (számozás nélküli ábra).

⁵⁹² DIMITRJEVIĆ 1975, 84.

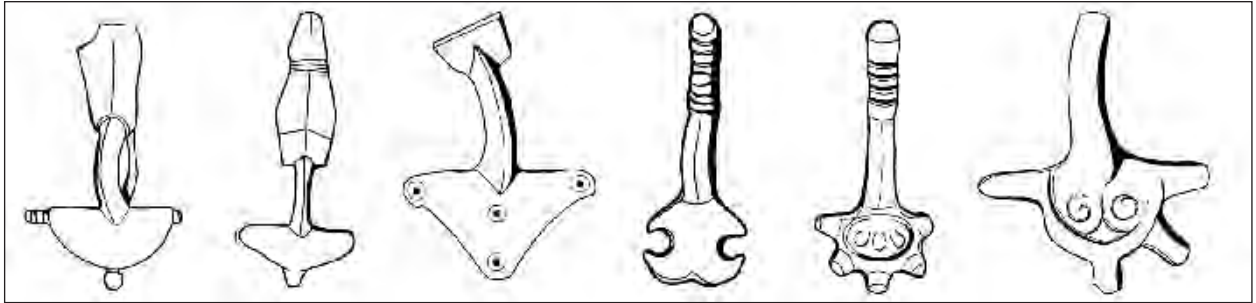
⁵⁹³ KÜRTI 1983, 22–23.

⁵⁹⁴ BALOGH 2016, 30, 2. kép; 425–426, 3. táblázat.

⁵⁹⁵ Ezeket a régebbi szakirodalomban összegyűjtötte és az osztrigótokra koncentrálni elemezte, de a gepidák dél-pannóniai történetéről is adatok sorát közölte: ŠAŠEL 1979, 129–133. Az újabb szakirodalomból lásd: KISS 2014, 96–105, 112–125 stb.

⁵⁹⁶ Gepidia földrajzi kiterjedését elsőként BÓNA István rajzolta meg, több lépésben. Térképének végleges változata: BÓNA 1984, 304–305. lap közötti térkép; BÓNA 1984, 294–299.

⁵⁹⁷ A gepida településrégészet e sajátságát is Bóna István írta le elsőként. Gondolatmenetének kiindulópontja, hogy a gepida szállás-terület központja már a hun korban is a Közép-Tisza-vidék lett volna: BÓNA 1986, 132. Bár e nézetét a kutatás azóta cáfolta, a közép-Tisza-vidéki súlypont elgondolása megmaradt. Az általa leírt érveket bővítette: TÓTH Á. 2001, 296–298, valamint: MASEK 2018b, 612–617; MASEK 2018c, 427–431.

12. kép. Novi Banovci-Purger, szórványként a zágrábi, illetve a zimonyi múzeumba került fibulák rajza
(DIMITRJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 83, 9–14. kép nyomán)

Fig. 12. Drawing of the fibulae brought to the museum of Zagreb or Zemun as stray findings from Novi Banovci-Purger
(after DIMITRJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 83, figs. 9–14)

fekvő székváros kialakítása Gepidia esetében is – szinte kötelező érvennyel – magával hozta a központi hatalom gyengülését. A felsoroltak tükrében érthetjük meg a Gepida Királyság valódi nagyságát, különösen az 560-as években. Hiszen – amint

fentebb utaltam rá – Kunimund király és országa bukását csak az tudta kiváltani, hogy a langobardok szövetséget kötöttek az avarokkal, hogy azok szintén részt vegyenek a gepidák elleni végső hadjáratukban.

VIII. A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI RÉSZÉ AZ AVAR KAGANÁTUS IDEJÉN

1. AZ ESEMÉNYTÖRTÉNETI KERETEK RÖVID ISMERTETÉSE

Az előző fejezetben már szoltam az avarok Kárpát-medencei történelmének kezdetéről, az avar–gepida háborúról. Érdekes az avar történet⁵⁹⁸ néhány további aspektusát is röviden áttekinteni, oly módon azonban, hogy az ismertetett tényanyag ne feszítse szét a dolgozat kereteit. Röviden összefoglalva: a türkök által üldözött és így az eurázsiai sztyeppeken nyugati irányba menekülő avarok az 550-es évektől jelentek meg Kelet-Európában, ahol a Bizánci Birodalom előterében igyekeztek maguknak új szállás-területeket találni. Az 550-es évek második felében még az Al-Duna északi előterében – mai tájfogalmakkal élve: Nyugat-Ukrajnában, Moldovában és Északkelet-Romániában – igyekeztek maguknak önálló hatalmi centrumot szervezni, majd pedig a Kárpát-medence került a látóterükbe, feltehetően annak következtében, hogy segédcsapataik Nyugat-Európa belháborúiban is szerepet vállaltak. Kétségen felüli tény tehát az, hogy a langobardok 567-es szövetségkeresése kedvező időben érkezett az új települési területet kereső avarok számára – akár kora középkori értelemben vett népként, akár csupán fegyverforgató elitként tekintünk rájuk.⁵⁹⁹ E szövetség értelmében – amint fentebb már utaltunk rá – az avarok tevékeny részt vállaltak a Gepida Királyság felszámolásában. Annyi biztos csak, hogy a langobardok oldalán felvonuló csapataik végzetes csapást vagy csapásokat mértek a gepidák hadára. Mivel e csatáról vagy csatákról nem maradtak fenn írott feljegyzések, csak korlátozott érvényű lehet az összezsapások helyének vagy a hadjárat menetének rekonstrukciója. Még úgy is, hogy nagy vonalakban ismerjük a gepidák korábbi szálláshelyét a Kárpát-medence elfoglalása előtti időkben. (Lásd erről a dolgozatom előző, VII. fejezetében írottakat.)

A későbbi eseménytörténetre annak volt a legnagyobb hatása, hogy Sirmium gepida őrsege, értesülve a gepida sereg katasztrofális vereségéről és Kunimund király elestéről, nem az avaroknak, hanem az egyik korábbi ellenségnek, a bizánciaknak adta át Sirmium városát.⁶⁰⁰ Az előretörő avar sereg már bizánci őrsegebe ütközött Sirmiumban, és a várost 568-ban még nem tudta bevenni. Mivel így nem teljesült Baján⁶⁰¹ avar kagán egyik legfőbb célja, a Kárpát-medence déli szélén álló, stratégiai jelentőségű város elfoglalása, Sirmium avar bevételére került másfél évtizedre a Kárpát-medence eseménytörténetének középpontjába.⁶⁰² Az avarok több sikertelen ostrom után csak 582-ben tudták a várost elfoglalni. Az ostrom többször jelentett valódi háborús helyzetet, amikor az avarok hajítógépek segítségével támadtak – sikertelenül. Úgy tűnik, a 454 után megerősített város ellent tudott állni e támadásoknak, bármennyire is hevenyészettnek tartották a kortársak a védműveket. A várostromok közötti időszakokban az avarok Sirmium körbezárásával próbálkoztak, végül is e módszer segítségével érték el áhított céljukat, amikor 579-ben átvágták Sirmium ellátó vonalait. A város két végében Baján kagán hidakat építtetett fel a Száván a hajóforgalom akadályozása érdekében. Településrégészként ezen adatból a folyami szállításra történt egyértelmű utaláson túl, arra is érdemes felfigyelni, hogy Sirmiumba még ebben az időszakban is érkezett nyugati irányból ellátmány, vízi úton. Az ellátási útvonalak megszakítása után a városra hároméves éhezés várt, amelynek végén, 582-ben fel is adta azt bizánci őrsege. A bizánci írott források, jelesül Ephesosi János püspök és történetíró arról is beszámol, hogy Baján 582-ben Sirmium lakosait országán belül

⁵⁹⁸ Az avar kor történetét tárgyaló alapmunka a magyar szakirodalom viszonylatában: BÓNA 1984, 264–373; nemzetközi viszonylatban: POHL 1988. Horvát nézőpontból tekinti át az eseménytörténetet: GRAČANIN 2009, 9–14.

⁵⁹⁹ A közelmúltban, angol nyelven foglalta össze az avar társadalom értelmezését, a kagánnak alávetett közösségek sokféleségét hangsúlyozva: CURTA 2006, 62–95.

⁶⁰⁰ POHL 1988, 58–76; CURTA 2006, 63; GRAČANIN 2009, 9–14; HURBANIČ 2013, 101–114.

⁶⁰¹ BÓNA 1993s, 85–86.

⁶⁰² POHL 1988, 58–76; CURTA 2006, 63; GRAČANIN 2009, 9–14; HURBANIČ 2013, 101–114.

áttelepítette (mai kifejezéssel: deportálta). Sőt 584-ben Singidunum lakosaival is ugyanezt tette.⁶⁰³

Sirmium 568 és 582 közötti történetéről napvilágra került egy mondhatni, drámai hatású lelet, a sirmiumi feliratos tegula, azaz tetőfedő cserép (8. tábla 1).⁶⁰⁴ Az avarok távoltartásáért könyörgő fohász a térség történetének egyedülálló fontosságú tanúbizonysága, egy valóságos időkapzsula. Településrégészként nem annak a regisztrálására érdemes a legnagyobb figyelmet fordítani, hogy e fohász nem érte el célját, mert a várost végül is elfoglalták és elpusztították az avarok. Hanem sokkal inkább arra, hogy a 6. század végén még folyt a tetőcserepek római technológia szerinti gyártása, és volt olyan épület is, amelyet ilyen tetőcserepekkel boríthattak. Írástörténeti szempontból pedig egyáltalán nem elhanyagolható az, hogy Sirmiumban a 6. század végén élt valaki, aki görögül tudott írni, sőt görög nyelvű fohászt is meg tudott fogalmazni, veretes stílusban.⁶⁰⁵ Ne felejtjük el: mindez azután történt, hogy a várost 451-ben lerombolták a hunok, majd pedig egy évszázadon át vagy osztrogót fegyveres csoportok birtokolták, vagy gepida királyok uralma alatt állt.

Az 582-es avar foglalás eredménye egyértelmű mind az írott források, mind pedig a régészeti leletek alapján: a város kigyulladt, vagy tudatosan felgyújtották (8. tábla 2–3). (A végeredmény szempontjából a szándékosság megléte vagy hiánya másodlagos szempont.) Majd pedig elnéptelenedett – teljesen vagy majdnem teljesen.⁶⁰⁶ Baján kagánnak és utódainak Sirmiumra nyilvánvaló módon nem olyan központként volt szükségük, ahol még megvolt a működő kézműipar, hanem stratégiai pontként, ahonnan hadjárataikat indíthatták a Nyugat-Balkán és az Adriai-tenger partvidéke irányába. Hasonló, stratégiai megfontolások állhattak a singidunumi (tehát a

mai Belgrád helyén álló), illetve a viminaciumi (tehát a mai Kostolac helyén álló) bizánci erőd 584-es elfoglalásának a hátterében.⁶⁰⁷ A két vár alatti Száva-, illetve Duna-révet az avarok a délkeleti irányú, tehát a Konstantinápoly ellen, illetve a Bizánci Birodalom kelet-balkáni részei ellen indított hadjárataikhoz használták. II. Tibériosz, azaz a népvándorlaskor kutatásában elterjedt nevén Maurikiosz Tibériosz császár (582–602) egész uralkodását kitöltötték az avar háborúk.⁶⁰⁸ Közben a fontosabbnak ítélt perzsa fronton is folyamatos hadakozásra kényszerült 591-ig.⁶⁰⁹

Az Avar Kaganátus hatalmi struktúrája magyarázza, hogy miért kellett a kagánnak Sirmium elfoglalása után a Bizánci Birodalom belsejébe hadjáratok sorát vezetnie. Érdemes e ponton Vida Tivadar egy közelmúltban megjelentetett, összefoglaló véleményét szó szerint is idézni: „Az Avar Kaganátus irányítása, az eurázsiai nomádok szokásai szerint, személyes jellegű lehetett, közigazgatásnak, állami szervezet létrejöttének, vallási intézményeknek a nyomai nem ismerhetők fel. A birodalomrészek összetartása személyi szinten történt, a segédnépek fölé rendelt, rendszerint a kagáni családból származó »alkirályok« által. A kagán a hozzá eljutott presztizs javak szétosztásával tartotta maga mellett vezéreit és hadseregét. A Kaganátus egyoldalú gazdasági szerkezete miatt a hiánygazdaság elvei szerint működött, mert nem rendelkezett a megfelelő nyersanyagokkal és termékekkel. Ezért az avar társadalmat valójában a katonai siker és a zsákmány mozgatta, hiszen az elosztandó javak hiányát a vezetőréteg a béke fejében évpénz és ajándékok kikényszerítésével vagy folyamatos zsákmányszerzéssel kísérte meg pótolni. Ezért az avarok számára alapvető szükséglet volt a bizánciakkal való békés vagy háborús kapcsolat.” A békét olyan, hadjárat nélküli állapotként érte, amikor befolyt a zsákmányszerző portyák által kiszarolt évi adó.⁶¹⁰

⁶⁰³ A magyar régészeti szakirodalomban e forráshelyet a legnagyobb hangsúllyal Bóna István kezelte, egy 1970-es keltezésű cikkében: BÓNA 1970, 258, 122. jegyzet.

⁶⁰⁴ BRUNŠMID 1893, 331–333; NOLL 1989, 139–154; GRAČANIN 2013, 161, 28. jegyzet; KODER 2018, 733–740.

⁶⁰⁵ Hálás köszönettel tartozom dr. Horváth Lászlónak a felirat szövegének új elemzéséért, és különösen azért, hogy annak veretes stílusára felhívta figyelmemet.

⁶⁰⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1979, 236–242.

⁶⁰⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1980, 91.

⁶⁰⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1980, 86–97; SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1982, 136–144; SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1983, 89–99; SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1984, 53–70.

⁶⁰⁹ OSTROGORSKY 1965, 69.

⁶¹⁰ VIDA 2019, 5.

A Bizánci Birodalom védekezésre kényszerített alapállásának ismeretében szinte láttelepszerű, hogy a 6. század utolsó évtizedeiben a bizánciak csak egy alkalommal, 599-ben indítottak hadjáratot az Avar Kaganátus területére, a Kárpát-medence déli részébe. Hadseregük a Duna dél-bánsági szakaszán kelt át, és nem jutottak messzebb az avar területen, csak a Tisza torkolatának vidékéig.⁶¹¹ Az avarok és szövetségeseik viszont már 583-ban pusztítottak a Balkánon, és e hadjárataikat többször, így például 586-ban is megismételték, sőt már Maurikios császár idejében megpróbálták elfoglalni Thesszalonikot,⁶¹² a birodalom európai részének második legnépesebb városát. Továbbá a nagy hadjáratok szüneteiben szláv szövetségeseik szinte évente betörték a Bizánci Birodalom balkáni területeire.⁶¹³ A fordulatot a bizánci–perzsa háború 591-es lezárása hozta, ekkortól kezdve a Bizánci Birodalom már összpontosítani tudta erőit. Ez azonban csak arra volt elég, hogy csapattesteikkel immár a Balkánon tudjanak harcolni. 598-ban az avarok a Fekete-tenger partvidékét pusztították, és seregüket nem a bizánciak ellenállása, hanem a táborukban kitört járvány és a bizánciak részéről felajánlott békekötés tudta csak megállítani.⁶¹⁴ 599-ben Maurikios császárnak sikerült a háború súlypontját avar területre áttennie,⁶¹⁵ és e sikert szerette volna megismételni a kelet-európai sztyeppén, 602-ben, amikor egy újabb hadjáratot akart vezetni a kaganátus keleti szövetségesei ellen.⁶¹⁶ Csapatai azonban fellázadtak ellene, Phókas nevű főemberét emelték császárrá, aki Konstantinápolyba vonult, és korábbi urát megölette.⁶¹⁷ Phókas (602–610) uralmát a bizantinológusok a lehető legnegatívabb színekben szokták ábrázolni – nem ok nélkül.⁶¹⁸ Phókas sokkal kevesebb siker-

rel tudta a kétfrontos háborút vívni, a bizantinológusok nagy hányadának a véleménye szerint a birodalom e császár idején volt kénytelen feladni dunai határát. Más események, így a pénzforgalom Balkán-félszigeti megszűnésének időpontja ugyanakkor talán arra utalhat, hogy a nagy összeomlás nem Phókas idején, hanem csak az őt megbuktató Hérakleios császár (610–641) uralmának első éveiben következett be.⁶¹⁹ Csak a következmény biztos: a 610-es évektől a Bizánci Császárság a Balkánon a tengerparti városokra és ezek szűk előterére redukálódott.⁶²⁰ A birodalom a 7. század elejétől már csak az Adriai-, a Ión-, illetve az Égei-tenger partján álló városok megtartására törekedett, nemcsak annak okán, hogy ezeket támaszpontok láncává alakította át, hanem az e kikötőkön keresztül zajló tengeri kereskedelem fenntartása érdekében is. A Balkán-félsziget belsejében álló, egykor virágzó városok viszont úgy estek el és néptelenedtek el, hogy elpusztításuk pontos időpontjáról rend szerint nem maradt fenn írott forrás. Annyi bizonyos csak, hogy ennek a 7. század első egy vagy két évtizedében kellett megtörténnie.⁶²¹ Az Avar Kaganátus történetének első időszakát Konstantinápoly 626-os ostroma zárta.⁶²² A perzsákkal összefogva az avar kagan megpróbálta megsemmisíteni a Bizánci Birodalmat, de a döntőnek szánt hadjárata nem sikerült. Konstantinápolyt az avarok nem tudták elfoglalni, még annak árán sem, hogy nemcsak saját haderejüket vonultatták fel, joggal sejtetően teljes számban, hanem az alávetett népeik összes mozgósítható fegyveresét is. A vereségben a szláv segédcsapatok osztoztak az avar főerővel: a fatörzsekből vájt csónakjaikkal az Aranyzarv-öblön keresztül támadó szlávokra a bizánci flotta megsemmisítő csa-

⁶¹¹ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1984, 64.

⁶¹² SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1983, 90–99.

⁶¹³ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1982, 136–140.

⁶¹⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1984, 54–61.

⁶¹⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1984, 62–65.

⁶¹⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1984, 67–68.

⁶¹⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1984, 69–70.

⁶¹⁸ OSTROGORSKY 1965, 70–72.

⁶¹⁹ Az egyes erődök régészeti feltárásain lelt érmék mennyisége alapján elemezte e problémát Jovan Kovačević, arra a megállapításra jutva, hogy a pénzforgalomra utaló leletek Phókas idején maradnak el: KOVAČEVIĆ 1962–1965, 130; KOVAČEVIĆ 1968, 57–83.

⁶²⁰ OSTROGORSKY 1963, 84–88.

⁶²¹ OSTROGORSKY 1963, 77–79.

⁶²² SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 174, 208; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998; OSTROGORSKY 1963, 85–86.

pást mért. Konstantinápoly ostromának a kudarca visszaütött mind a Perzsa Birodalomra, mind pedig az Avar Kaganátusra.⁶²³ A Perzsa Birodalmat Hétrakleios császár elfoglalta, az Avar Kaganátusban pedig hosszú, joggal sejtethően évtizedeken át tartó belső meghasonlottság korszaka következett. A belső harcok intenzitását a szűkös forrásanyag alapján a különböző szerzők különböző mértékűnek tartják,⁶²⁴ egy azonban biztos: 626 után az avarok esetében hosszú időre, mondhatni, szinte végleg megtört az offenzív és erőszakos külkapcsolatok korszaka.

Az Avar Kaganátusról szóló bizánci híradások drasztikusan lecsökkenő száma⁶²⁵ ellenére feltételezhető, hogy az Avar Kaganátus a 7. század utolsó harmadára belsőleg konszolidálódni tudott. Oly módon azonban, hogy Bizánc elleni agresszivitása jelentősen csökkent. Részletesebb írott források hiányában nem lehet pontosan átlátni, a belső átalakulás milyen mértékű és irányú volt.⁶²⁶ A Kárpát-medencei Avar Kaganátust kutató szakemberek (régészek és történészek) előző nemzedékében⁶²⁷ általános meggyőződés volt, hogy a 7. század utolsó harmadára lezárult konszolidáció egyik igen fontos lépése volt az úgynevezett második avar bevándorlási hullám, azaz egy új, kelet-európai népesség megtelepedése a kaganátus területén. A ma tevékeny kutatók jelentős hányada megkérdőjelezi a második bevándorlás megtörténtét – az adott esemény hitelének meg-

kérdőjelezésében igen jelentős szerepet játszottak Bálint Csanád kritikai megjegyzései.⁶²⁸ A kutatás sajátossága, hogy a második bevándorlási hullám megtörténtét alátámasztani igyekvő kutatók a feltételezett új népesség kimutatásához az esetek többségében a sírokban kibontott övdíszítményeket, fegyvereket és lószerszámrészeket használják fel – és ugyanezekből a leletekből jutnak homlokegyenest ellenkező következtetésekre azok is, akik a bevándorlást tagadják.⁶²⁹ Igaz, az írott források értelmezése is gyakran szerepel az egyes érvrendszerekben.⁶³⁰ A kritika keresztüzébe első helyen Kuvrat kán régészeti azonosítása került.⁶³¹ Ő volt a Magna Bulgaria nevű sajátos entitás feje, amely a kelet-európai sztyeppén futott be előbb gyors és tündöklő karriert, majd igen hamar meg is szűnt a 7. század középső harmadában. A régebbi kutatások szerint Kuvrat kán halála indította volna el az onogur-bolgárok szétvándorlását, és Kuber nevű fiának a Kárpát-medencébe jövetelét.⁶³² E folyamat megítélése vált a kritika másik tárgyává.⁶³³ Az érvek és ellenérvek részletes áttekintése szétfeszítené dolgozatom kereteit. Csak annyit emelnék ki, hogy Kuber történetének lehet a Kárpát-medence déli részéhez kapcsolódó adata is. A *Miracula Sancti Demetrii* nevű írott forrás egyik adata⁶³⁴ szerint Kuber végül is a 670-es években a *Sermesianoi* nevű csoporttal (azaz a szerémségiekkel) elköltözött a kaganátus területéről délkeletre,

⁶²³ Az avar történelem döntő jelentőségű kudarcaként kezeli e vereséget POHL 2002, 255.

⁶²⁴ BÓNA 1984, 264–373; POHL 1988; GRAČANIN 2009, 9–14.

⁶²⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 171–225.

⁶²⁶ Az új kutatások alapján egy igencsak megfontolandó összképet vázol: SZENTHE–GALL 2021, 1–21.

⁶²⁷ Például BÓNA 1971, 287.

⁶²⁸ BÁLINT 2008, 29–61. A korszak értékelése szorosan összefügg az úgynevezett középvár kor tartalmáról és keltezéséről folytatott vitával. A magam részéről azt emelném ki – anélkül, hogy a bevándorlás megtörténtéről folyt vitában határozott állást foglalnék –, hogy érdemes lenne más jellegű régészeti forrásanyagot, illetve más településrégészeti szempontú kérdésfeltevéseket is bevonni az elemzésbe.

⁶²⁹ Az övdíszítmények, fegyverek és lószerszámok elemzése – amint ez számos alkalommal bebizonyosodott – csak arra alkalmas, hogy megállapítsuk: az Avar Kaganátus fegyverforgató rétegének felszerelésében volt változás. E változás azonban ugyanúgy magyarázható egyetlen, népességen belüli felszerelésváltással – pontatlan szóval divatváltással –, mint egy új népesség megjelenésével. Más érvek bevonásával igyekszik megközelíteni a korszak megítélésének régészeti súlypontjait Vida Tivadar, akinek 2001-ben leírt sorait irányadónak tekintem a korszak megítélésében: „670–680-ban kazárok elől menekülő néptörzsek (onogurok) telepedtek be a Kárpát-medencébe, de régészeti nyomaik nem egyértelműek. Az új tárgytípusok (például szablya) és rítus megjelenése korjelenség, illetve belső fejlődés következménye is lehetett. Tény azonban, hogy a Bécsi medence és Dél-Szlovákia megszállásával kibővült az avar településterület, egyes helyeken új temetőket nyitottak, új hatalmi központok jöttek létre, s ez jelentős hatalmi harcokra utal.” VIDA 2001, 302.

⁶³⁰ Az írott forrásokra alapozott onogurkutatások állását áttekintette: OLAJOS 2013, 521–523, 1–12. jegyzet.

⁶³¹ A vitát elindító közlemény, és a rá adott első válasz: WERNER 1984; BÁLINT 1984, 263–269.

⁶³² SZÁDECZKY-KARDOSS 1968, 84–87.

⁶³³ BÁLINT 2004, 35–65.

⁶³⁴ LEMERLE 1981, II. 5; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 219–220.

a birodalom balkáni részeibe. Már a *Miracula* adott forráshelyét közlő Paul Lemerle is felvetette,⁶³⁵ hogy a *Sermesiano*i Sirmium azon lakói lehettek, akiket az avarok a Balkánon, sőt egészen konkrétan Theszaloniki környékén fűztek rabszíjra a 6. század végén vagy a 7. század elején. E lehetőség mellett Bóna István is igyekezett további érveket gyűjteni: a *Sermesiano*i lakóhelyét Keszthelyre, illetve Dél-nyugat-Dunántúlra is kiterjesztve.⁶³⁶ Nyilvánvalóan azon tény miatt is, hogy Sirmiumban és környékén csak igen kevés kora avar lelet regisztrálható. (Erről a dolgozat egyik alábbi fejezetében szólok részletesen.) A Keszthely környéki, kora avar kori csoport bevonása által egy nehezen áthidalható kronológiai problémát is generál felvetés további taglalása helyett érdemes leszögezni azt, ami a források alapján teljesen bizonyosnak tekinthető. Azt tehát, hogy Kuber „népe”, a *Sermesiano*i tényleg elhagyta az Avar Kaganátust, és eljutott Macedóniába. A vándorlás mellett szól – a hivatkozott írott feljegyzésen túl – az is, hogy e tájon került elő egy bizonyos Mauros patrikiosnak, a *Sermesiano*i és a bolgárok vezérének pecsétje.⁶³⁷ Mauros patrikios – joggal feltételezhetően – Kuber egyik utóda volt az adott tisztségben. Keresztény neve, patrikiosi címe, valamint az a tény, hogy valamilyen iratokat vagy leveleket írt, és ezek hitelesítéséhez ólompecsétet használt, mind-mind arra utal: ő már teljesen integrálódott a bizánci társadalomba.

A Kuberről szóló, nehezen pontosítható adat után igencsak megritkul az avarokról szóló írott említések sora, különösen akkor, ha a nevük pusztán említése mellett érdemi információkat is tartalmazó feljegyzéseket vesszük számba. Az adatok megosztását jól jellemzi az, hogy az avarokról szóló bizánci forrásokat összegyűjtő Szádeczky-Kardoss Samu korszakos jelentőségű munkáját oly módon osztotta

13 fejezetre, hogy csak az utolsó kettőben tárgyalta a késő avar kort.⁶³⁸

Az avarokra vonatkozó források megritkulása több okra is visszavezethető. Az a nézőpont⁶³⁹ is vitán felül igaz, hogy a tengerpartok városai visszaszorult és a képrombolás belső harcai miatt meggyengült Bizánc a korábbi évszázadnál jóval kisebb érdeklődést tanúsított Kárpát-medencei veszélyes szomszédja iránt. Egy másik nézőpontból⁶⁴⁰ azonban az is logikus gondolatnak tűnik, hogy a 7. század végétől a kaganátus katonai elitje már nem a bizánci hadjáratok szervezését, hanem a belső erőforrások kiaknázásának megszervezését tartotta azon feladatának, amellyel uralmi struktúrájának fennmaradását biztosította. Nem szokott szerepelni az Avar Kaganátus belső átalakulásának a szempontjai között, a jelen dolgozat témája miatt azonban érdemes kiemelni: a bizánci hadjáratok elmaradása azt is jelentette, hogy a kaganátus déli széle – azaz joggal feltételezhetően a Szerémség és a Dél-Bánság – kisebb szerephez jutott. Nem kellett ugyanis e terület valamely pontját, például az egyes folyami átkelők előterét gyülekezési és hadfelvonulási területként használni.

A bizánci tudósítások elmaradása miatt az Avar Kaganátus 8. század végi – 9. század eleji bukását is nyugat-európai írott források⁶⁴¹ alapján tudjuk rekonstruálni. Az Avar Kaganátus és a Frank Birodalom viszonya fokozottan romlott meg, azzal párhuzamosan, ahogyan a frank királyok figyelme kelet, illetve délkelet felé fordult. E folyamatot jelentős mértékben gyorsította I. (Nagy) Károly trónra lépése 768-ban. Fél évszázados uralmának egyik hangsúlyos eleme volt a keleti, illetve délkeleti irányú terjeszkedés. E folyamat első lépéseként a frankok az itáliai langobardokat, illetve a bajorokat hódították meg több lépésben, a 770–780-as évek-

⁶³⁵ LEMERLE 1981, 137–150.

⁶³⁶ BÓNA 1970, 257–258, 122. jegyzet. Dolgozatom témájától távol vezetne a *Sermesiano*i nevű csoportról felvetett összes értelmezési lehetőség részletes ismertetése. Csak annyit emelnék ki, hogy Bóna István dolgozataiban e kérdés megítélése sajátosan alakult. Az 1960-as évek elején az e tájakon a 7. században élő lakosságot még a római kori Pannónia maradványaként értelmezte: BÓNA 1963, 64. Sőt, az 1970-ben megfogalmazott értelmezéséhez a későbbi tanulmányaiban nem ragaszkodott – talán az elgondolás háttérében meghúzódó időrendi „csavar” miatt. A *Sermesiano*i-problematikát részletesen áttekintette: BÁLINT 1995, 122–123.

⁶³⁷ LILIE–LUDWIG–ZIELKE–PRATSCH é. n. (A megtekintés időpontja: 2020. 08. 13.)

⁶³⁸ SZÁDECZKY–KARDOSS 1998.

⁶³⁹ OSTROGORSKY 1963, 91–175.

⁶⁴⁰ VIDA 2016, 251–270.

⁶⁴¹ A frank–avar háború előzményeinek alapos elemzése: SZÓKE 2005, 233–244.

ben. A Kárpát-medencei fejlemények szempontjából alapvető fontosságúnak bizonyult az, hogy a megtámadott langobardok és bajorok főemberei az avaroknál kerestek segítséget, illetve menedéket. 787-ben a bajor uralkodó, Tassilo meghódolt, elvesztette önállóságát. Viszont a korábbi években létrejött langobard–bajor–avar szövetség kiváló ürügyet jelentett Nagy Károly számára az avarok elleni fellépéséhez. Sőt, a frankok a hatalompolitikai érvet egy spirituális szemponttal, a kereszténység védelmével is ki tudták egészíteni. Az avarok elleni küzdelmét Nagy Károly így pogányellenes háborúként tudta ábrázoltatni birodalma írástudóival,⁶⁴² a későbbi kereszties hadjáratokhoz hasonló megfogalmazásokkal. Az avarok elleni hadjárat pogányok elleni harcra történő értelmezése a hagiográfiai irodalomba is bekerült, amint azt egy regensburgi kolostor alapítási legendája⁶⁴³ is szemlélteti. E legenda részeként fogalmazódik meg a frankok és

avarok 791-es regensburgi csatájának hagyománya – a bizonyíthatóan téves adatot Albrecht Altdorfer 1518-as keltezésű festménye tette valóban híressé⁶⁴⁴ (13. tábla 3). Altdorfer képén Regensburgnál Nagy Károly lovagkirályként vezet győztes lovasrohamát a keleties ruhákba öltöztetett, így leginkább talán az oszmán-törökökkel hasonlatossá tett avarok ellen. Miközben ezen asszociáció arra is alkalmas, hogy az avaroknak a hunokkal történő azonosítását is segítse. Egy sohasem volt csatát kellett tehát a 16. század elején megfesteni ahhoz, hogy az avaroknak – a valós helyzet teljesen megfordításával – az agresszor szerep jusson. Az Avar Kaganátus elleni, 791-ben induló frank hadjáratok valós menetét alább, dolgozatomban Karoling fejezetében fogom bemutatni. Itt csak annyit emelnék ki, hogy a frankoknak több mint egy évtizedre és több sikeres hadjáratra volt szükségük az Avar Kaganátus teljes megtöréséhez.

2. ADALÉKOK A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI RÉSZÉNEK AVAR KORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ BÁCSKAI, BÁNSÁGI ÉS SZERÉMSÉGI PÉLDÁK ALAPJÁN⁶⁴⁵

a) Kérdésfeltevés

Az írott források után tekintsük át az avar korra vonatkozó régészeti forrásokat, különös tekintettel a néhai kaganátus déli harmadára. Az alábbiakban egy valamivel ritkábban megfogalmazódó kérdésfelvetést fogunk vizsgálni, természetesen figyelembe véve a korszak kutatásának újabb eredményeit, különös tekintettel a leletanyag pontos időrendjének kidolgozását megcélzó vizsgálatokra.⁶⁴⁶ A dolgozat e fejezetének a fő kérdésfeltevése: felhasználható-e az avar kori temetők topográfiai helye településrégészeti megfigyelések megfogalmazására, és – ha

igen – milyen következtetések vonhatók le az avarok megtelepedésének módjából? A kérdésfeltevés természetföldrajzi kiindulópontú. Azt vizsgálom meg, milyen mértékben tükröződnek vissza a természeti környezet sajátosságai a Kárpát-medence déli harmadában feltárt avar kori temetők lelőhelyeinél. Itt kell kiemelni, hogy több kutató is folytatott hasonló nézőpontú vizsgálatokat. A közelmúltban Balogh Csilla elemezte⁶⁴⁷ a Duna–Tisza közti avar temetők helyét PhD-értekezésében, egy úgynevezett betelepülési modellt állítva fel az avar kor első felében zajló megtelepedés dinamikájának és konkrét lépéseinek a leírása érdekében. Az általam

⁶⁴² E szempont a német kutatásban szokott hangsúlyosan szerepelni. Jellemző, hogy a magyar történészek közül a német emigrációban élő Deér József hangsúlyozza Nagy Károly hadjáratainak pogányellenes jellegét: DEÉR 1965, 731.

⁶⁴³ SCHENK ZU SCHWEINSBERG 1972.

⁶⁴⁴ GOLDBERG 1988, 62–64, 40. kép.

⁶⁴⁵ Dolgozatomban e fejezetének első, német nyelvű változatát a prof. dr. Bóna István akadémikus hetvenedik születésnapjára összeállított emlékkönyvben jelentettem meg, az *Acta Archaeologica* című folyóirat 2000. évi számában (TAKÁCS 1999/2000, 457–472). A jelen szövegváltozatban a lelőhelylistákat aktualizáltam, és több ponton bővítettem a felvetendő kérdések körét, így például az avar kori hatalmi központok meghatározásának nehéz kérdésére is kitérek.

⁶⁴⁶ E kronológiai rendszer kialakulását ismerteti: BÓNA 1971, 291–292. Az avar kor régészeti időrendjének az újabb áttekintései közül lásd: DAIM 1987, 35–63; DAIM 2003, 463–570; STADLER 2005, 104–129; BREUER 2007, 1–16; SCHMID 2015, 19–22. Az így kidolgozott kronológiai rendszer alkalmazását mintapéldaszerűen mutatja be Sz. Garam Éva a zamárdi-réti-földeki temető elemzése által: SZ. GARAM 2018, 49–294.

⁶⁴⁷ Több munkáját összefoglaló disszertációja: BALOGH 2016, 351–353.

alább ismertetésre kerülő elemzések módszertana ettől eltérő volt. A leletanyagot nem igyekeztem 20–25 éves időszavakba sorolni. Egy ilyen eljárás ugyanis a leletanyagnak a jelenleginél jóval részletesebb közöltségi állapotát követelné meg, különösen a Bánságban vagy a Szerémségben. A lelőhelyeket három – egy-egy kora, közép-, illetve késő avar kori – csoportra osztva vizsgáltam, és a megtelepedés menete helyett a regionális szinten kezelt természeti környezet volt a legfontosabb összehasonlítási szempont.

Megállapítható, hogy a dolgozat legelején feltett kérdés a Kárpát-medence déli részén jelenleg még sajnos csak hipotetikus érvénnyel válaszolható meg, elsősorban a hiányos kutatottság, illetve a leletanyag közlésében tapasztalható lemaradások miatt. E hiány sajátossága, hogy régióként eltérő nagyságú – így természetesen a vizsgálati területen is akadnak jól kutatott régiók. Ilyennek tekinthető például Északkelet-Bácska, alapvetően a szabadkai Városi Múzeum régészei, és közülük is elsősorban Ricz Péter áldozatos munkája miatt. Az ilyen régiók meglétének pozitív ellenpéldája ellenére is az adathiány mint hátráltató tényező jellemezte azon anyaggyűjtést is, amelyet e dolgozat szerzője több mint két évtizeddel ezelőtt, az úgynevezett ADAM, azaz az avar kori temetők kataszterének keretei között folytatott.⁶⁴⁸ Bár az 1970–80-as években az avar kort érintő ásatások száma nemcsak Magyarországon, hanem a korabeli Jugoszlávia egyes tagköztársaságaiban is dinamikus növekedést mutatott,⁶⁴⁹ e fellendülés az 1990-es években megakadt. Sőt az adott kutatási terület sajnos a 21. század első két évtizedében is stagnált – tisztelet mindazoknak a szerbiai és horvátországi régészeknek, akik a kedvezőtlen körülmények ellenére is fel tudtak tárni avar kori temetőket.

Így egy elég szűkös adatállomány alapján kell megkísérelni a települési kép rekonstrukcióját. E gátló tényező ellenére: a jelenleg rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy a Kárpát-medence déli részét nem egyetlen egységként, hanem négy régióra: a Bácskára, a Bánságra, a Szerémségre és Szlavóniára lebontva lehet és kell vizsgálni. Egy ilyen bontásban már a jelen körülmények között is érdekes következtetések fogalmazhatók meg az egyes temetők helyének térképre vitele alapján.

*b) Az avar kori sírok, illetve temetők területi megoszlása a Szerémségben és Szlavóniában*⁶⁵⁰

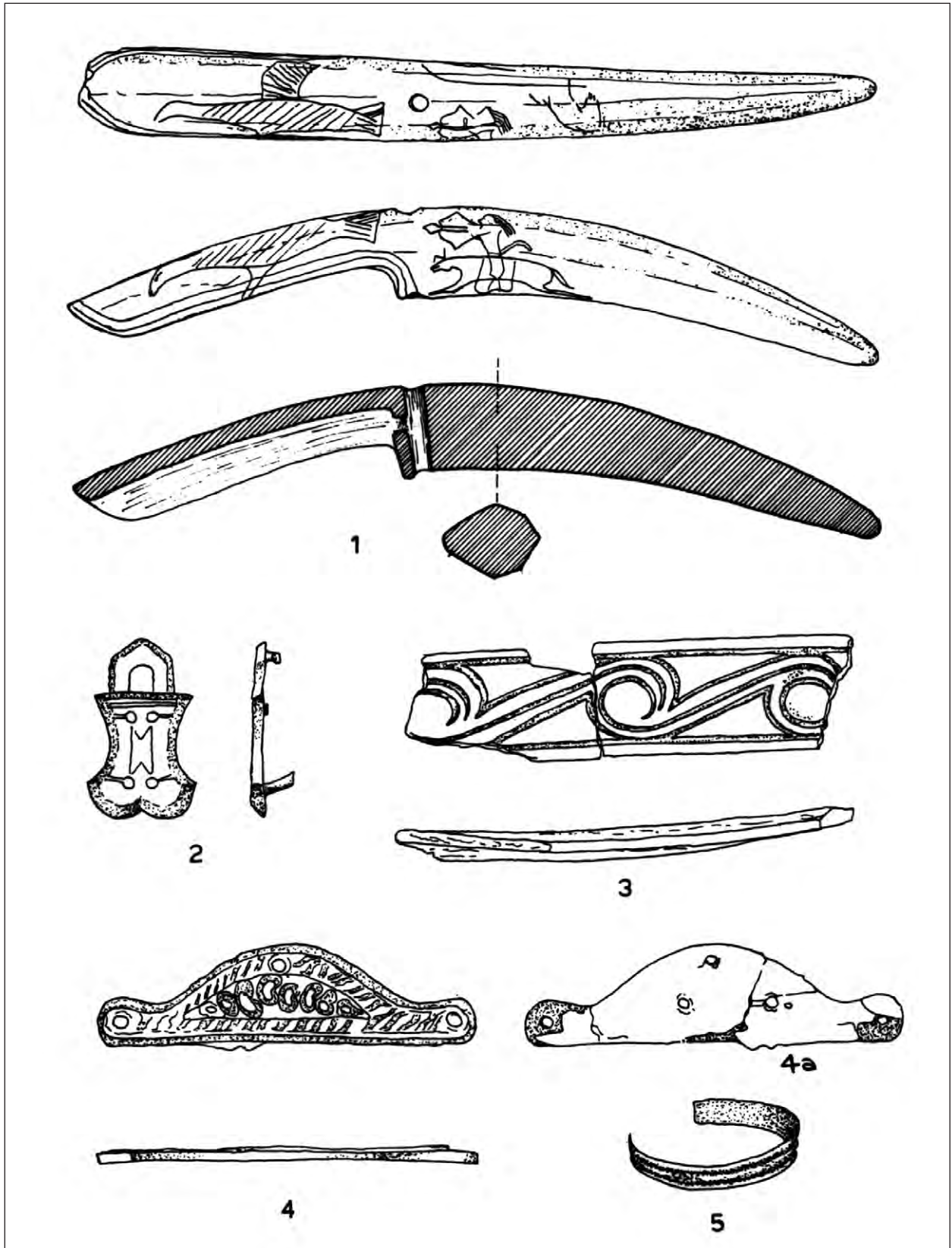
A fentebbi, Sirmium-központú tárgyalási módot folytatva, első megválaszolendő kérdésként lássuk azt, mi történt a Szerémséggel Sirmium 582-es avar elfoglalása után. E kérdés megválaszolásához a régészeti leletelemzés által kereshetünk támpontokat, mert Sirmium az eleste után mintegy kikerült a bizánci krónikások látóköréből. A szerémségi, avar kori leletanyag elemzése során alig megkerülhető nehézséget jelent a tudományos érdeklődés egyetlen szintje. Az tehát, hogy az avarok régészeti hagyatékát elkötelezetten kutató szerb és horvát régészek⁶⁵¹ egy olyan közegben dolgoznak, amelyet az adott korszak csak mérsékelten érdekel. Fokozott mértékben sújtja e nehézség a lelőhelyek topográfiai elhelyezkedése alapján elemző kutatót a térképre felvihető lelőhelyek alacsony száma miatt. Sőt, a helyzetet tovább rontja, hogy a kevés lelőhelyen csak minimális számban folyt feltárás egy-egy adott tárgy múzeumba kerülése után. Azaz, ha eltekintünk a térség keleti részének a székvárosától, Mitrovicától, ahol már a 19. század végén megindultak az első ásatások, és így az avar kori leletek egy jelentős hányada régészeti feltárások során

⁶⁴⁸ A jelen tanulmány szerzője két olyan vállalkozásban vett részt, amelynek célja két régebbi leletkataszter (CSALLÁNY 1956, illetve a FÉK új, bővített változatának) összeállítása volt.

⁶⁴⁹ Lemérhető e tény pusztán az ásatási jelentések számának a megugrása alapján is: BRUKNER 1968, 170–172; KOVAČEVIĆ 1972, 65–72; SZEKERES 1978, 157–160; RICZ 1980, 166–168; RICZ 1982, 115–117; RICZ 1985, 121–123; RICZ 1987, 147–158; RICZ 1982–1983a, 81–90; RICZ 1982–1983b, 105–122; RICZ 1993, 171–179; RICZ 1982–1983, 96; RIC (= Ricz P.) 1985, 121–123; RIC (= Ricz P.) 1978, 103–105; RICZ 1980a, 77–90; STANOJEV 1996, 26; MIKIĆ ANTONIĆ 1990, 193–195.

⁶⁵⁰ Dolgozatom e fejezete az alábbi cikk rövidített változata: TAKÁCS, megjelenés előtt, Syrmien.

⁶⁵¹ Lásd például az alábbi kutatókat: BUGARSKI 2009; BUGARSKI 2012a, 233–254; BUGARSKI 2012b, 11–34; BUGARSKI 2015, 129–146; RAPAN PAPEŠA–ŠMALCELJ NOVKOVIĆ 2016; RAPAN PAPEŠA 2007, 831–840; RAPAN PAPEŠA 2016, 23–32; RAPAN PAPEŠA 2015, 45–54.

13. kép. Nagyolaszi (szerbül Mandjelos)-Stara ciglana, Zabrana: az 1968-ban, lelőhelybolygatás során előkerült avar sír leletanyaga (ERCEGOVIĆ–PAVLOVIĆ 1982, II. tábla nyomán)

Fig. 13. Finding of the Avar grave of Mandjelos-Stara ciglana, Zabrana, discovered through site disturbance in 1968 (after ERCEGOVIĆ–PAVLOVIĆ 1982, plate II)

került elő, a Szerémség keleti részén csak négy olyan avar kori temető regisztrálható, amelyben az első régiségek múzeumba kerülése után ásatások is folytak.⁶⁵² A Nyugat-Szerémségben ennél valamivel kedvezőbb a helyzet, mivel hat temető- és egy telepfeltárás áll a kutató rendelkezésére.⁶⁵³

Áttérve a kora avar korra, azt érdemes kiemelni, hogy az egész Szerémség vonatkozásában összesen nyolc vagy tizenegy lelőhely topográfiai helye alapján kell következtetéseket levonni. A két számadat közötti különbség a kronológiai szempontból bizonytalan régiségek lelőhelyszámából adódik. E nyolc vagy tizenegy lelőhely alapján két településrégészeti következtetés fogalmazható meg, annak előrebocsátásával, hogy az alábbi állítások érvényét az újabb leletek természetesen módosíthatják. Az első következtetés szerint a Szerémség az avar kor első időszakában ritkán települt terület volt, ahol a települési kép nem a belső erőforrások minél jobb kihasználásának a célzatát, hanem a stratégiai szempontok figyelembevételét tükrözi. Erre utal, hogy az avarok uralmuk első hat évtizedében a térség két legfontosabb déli, Száván átvezető rév-helye: Mitrovica és Zimony körzetében, valamint a Duna-parti úgynevezett limesút (valójában: ripaút) körzetében nyitották meg temetőiket, azaz – joggal feltételezhetően – a szerémségi régió e részeit szállták meg. Avar régiség az 582-ben felgyújtott Sirmium romjai között is előkerült (8. tábla 2–3),⁶⁵⁴

de ennél fontosabbnak tűnik a Nagyolaszi határában lelt kora avar kori lovassír (13. kép).⁶⁵⁵ Nem első-sorban annak okán, hogy a korabeli szerb régészek e sírt a Sirmiumot ostromló egyik avar főember sírjának tekintették, sem pedig azért, mert az egyik leleten egy azóta számos alkalommal újraközölt avar lovas íjász egyszerű, de kifejező ábrázolása látható.⁶⁵⁶ Hanem elsősorban azért, mert a későbbi kutatások bebizonyították, hogy Nagyolasziban, a régi téglagyár homokbányájában nem egy magányos sírt bolygattak meg, hanem egy avar kori temető részletét.⁶⁵⁷ Egy olyan közösség temetőjét, amelynek élete – joggal sejthetően – valamilyen módon összefüggött a kiürített, majd felgyújtott, de stratégiai szerepét így sem elvesztő antik nagyvárossal, Sirmiummal. A szerémségi Duna-part közelében hosszan húzódó, de keskeny mikrorégióból pedig az alábbi lelőhelyeket kell megemlíteni: Újbánovci (szerb: Novi Banovci),⁶⁵⁸ Kercsedin (szerb: Krčedin),⁶⁵⁹ Újlak (horvát: Ilok),⁶⁶⁰ Szata (horvát: Sotin).⁶⁶¹ Végezetül talán a kora avar időkbe, és ezáltal e csoportba tartoznak az alábbi, kronológiai szempontból bizonytalan lelőhelyek: Bábafalva (horvát: Bapska),⁶⁶² Sid (szerb: Šid),⁶⁶³ Tomtelke (horvát: Tompojevci).⁶⁶⁴ A térség 6. század végi – 7. század eleji leletanyagát ismerőnek feltűnhet, hogy az áttekintéséből hiányzik az úgynevezett sirmiumi öv.⁶⁶⁵ E hiány oka, hogy e leletegyüttesről alább, a hatalmi központok elemzése során kívánok szólni.

⁶⁵² Ezek: 1. Nagyolaszi / Mandelos (Szerbia)-téglagyár: ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1975, 107–113; ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1982, 49–54; BUGARSKI 2016, 86–97. 2. Mitrovica / Sremska Mitrovica (Szerbia)-29. lh.: DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 95–96; TRBUHOVIĆ 1982, 61–66; ADAM 2, I. 327. 3. Újszalánkemén / Novi Slankamen (Szerbia)-Čarevci: JANKOVIĆ 2003, 97–108. 4. Vajka/Vojka (Szerbia)-Brdašica: ADAM 2, I. 417.

⁶⁵³ Ezek: 1. Attak / Otok-Gradina (Horvátország): DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 88; FILIPEC 2003, 133–134, RAPAN PAPEŠA-ŠMALCELJ NOVKOVIĆ 2016. 2. Atya / Šarengard-Klopore (Horvátország): DIZDAR-RAPAN PAPEŠA-RIMPF 2017, 9–18. 3. Berzétemonostora / Nuštar (Horvátország)-Khuen-Belácssy-kastély: RAPAN PAPEŠA 2016, 23–24. 4. Privlaka-Gole Njive: ŠMALCELJ 1973, 117–119; ŠMALCELJ 1976, 127–118; ŠMALCELJ 1981, 143–144, ADAM 2, I. 295–296; FILIPEC 2003, 134. 5. Stari Jankovci-Gatine (Horvátország): RAPAN PAPEŠA 2007, 831–840. 6. Vinkovci-Meraja (Horvátország): DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 97; ADAM 2, I. 414; FILIPEC 2003, 135.

⁶⁵⁴ DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 95–96; TRBUHOVIĆ. 1982, 61–66; ADAM 2, I. 327.

⁶⁵⁵ ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1975, 107–113; ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1982. 49–54; BUGARSKI 2016, 86–97.

⁶⁵⁶ KOVAČEVIĆ 1977, 50, 27. ábra.

⁶⁵⁷ GAČIĆ 1988, 108–111.

⁶⁵⁸ DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 87.

⁶⁵⁹ DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 80; ADAM 2, I. 215.

⁶⁶⁰ DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 77; GARAM 1993, 109, Taf. 40/4; ADAM 2, I. 169; FILIPEC 2003, 133.

⁶⁶¹ DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 91; ADAM 2, I. 325; FILIPEC 2003, 134; ILKIĆ 2007, 280.

⁶⁶² DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 73; FILIPEC 2003, 132.

⁶⁶³ TRBUHOVIĆ 1982, 71, Taf. VII. 2; ADAM 2, I. 316.

⁶⁶⁴ GRAČANIN 2009, 28.

⁶⁶⁵ POPOVIĆ 1997.

Tovább lépve az időrendben: a Szerémség késő avar kori temetőinek helye arra utal, hogy jelentős mértékben a kora avar kor vonatkozásában már megfigyelt topográfiai megoszlás folytatódott tovább. Ez szinte meglepő eredmény annak tükrében, hogy a késő avar lelőhelyek száma 33-ra növekedett a Szerémség egész területén, azaz a régi keleti, a mai Szerbiához tartozó, illetve a nyugati, Horvátországhoz tartozó részt is beleértve. A lelőhelyek területi megoszlása egyértelműen utal arra, hogy a két Száva-parti átkelőhely továbbra is temetőket (és ennek megfelelően: telepeket) magához vonzó képességgel rendelkezett. Mitrovica határában három,⁶⁶⁶ Zimony határában nem kevesebb mint hét temető⁶⁶⁷ nyomát lehetett felfedezni. A Száva átkelőhelyeihez gravitáló temetők jelentőségét az is aláhúzza, hogy néhány késő avar kori sír a Száva déli partján, tehát gyakorlatilag a Kárpát-medencén kívül is napvilágra került. E lelőhelyek: Obrenovac-Stubline,⁶⁶⁸ Brestovik-Jalija,⁶⁶⁹ valamint Ritopek.⁶⁷⁰ A Duna jobb partja, illetve a közelében vezető út mentén is sorakoznak a késő avar kori temetőkre utaló leletek – a kora avar időknél jóval sűrűbben. E lelő-

helyek Szerbiában: Vajka (Vojka)⁶⁷¹-Brdašica,⁶⁷² Újbánovci (Novi Banovci)-Purger,⁶⁷³ Újszalánkemén (Novi Slankamen)-Čarevci,⁶⁷⁴ Ószalánkemén (Stari Slankamen)-Janda,⁶⁷⁵ Szurdok (Surduk)-Gradina,⁶⁷⁶ Karlóca (Sremski Karlovci)-Rovine,⁶⁷⁷ Cserög (Čerević)-Duna-part.⁶⁷⁸ Horvátországban: Újlak (Ilok),⁶⁷⁹ Atya (Šarengrad)-Klopare,⁶⁸⁰ Szata (Sotin) – (legalább három lelőhely),⁶⁸¹ Vukovar (Vukovar) – (legalább három lelőhely),⁶⁸² Boró (Borovo)-Gradac,⁶⁸³ Vicsadal (Vučedal).⁶⁸⁴ A harmadik temetősűrűsödési körzet viszont határozottan újdonság. A Nyugat-Szerémség déli részén, Cibalae (azaz a mai Vinkovci) városától délre egy települési gócterület (német nevén Siedlungskammer) létesült, hat késő avar temető- és egy telepfeltárással. E lelőhely: Attak (Otok)-Gradina,⁶⁸⁵ Privlaka-Gole Njive,⁶⁸⁶ Stari Jankovci-Gatine (10. tábla 3),⁶⁸⁷ Berzétomonostora (Nuštar)-Khuen-Belassy-kastély,⁶⁸⁸ Vinkovci-városi temető.⁶⁸⁹

Az elmondottakat röviden összefoglalva: a szerémségi területek többségén az avarok jelenléte szórványosnak minősíthető, különösen a kora avar korban, de e tendencia igaz a késő avar korban is.

⁶⁶⁶ Mitrovica, 29-es számú lelőhely: DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 95–96; TRBUHOVIĆ 1982, 61–66; ADAM 2, I. köt. 327; GRAČANIN 2009, 28. Nagyolaszi-Cigla: GAČIĆ 1988, 108–111. Ruma-belterület (Szerbia): TRBUHOVIĆ 1982, 71–72; ADAM II. 307.

⁶⁶⁷ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 105; ADAM 2, I. 430–431.

⁶⁶⁸ BUGARSKI et al. 2013, 285–305.

⁶⁶⁹ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 119. E lelet a késő avar kor legkésőbbi fázisába keltezhető: BUGARSKI 2008, 87.

⁶⁷⁰ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 121.

⁶⁷¹ MANO-ZISSI 1937, 266–274; DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 107–101; DIMITRIJEVIĆ 1966a, 116–120; DIMITRIJEVIĆ 1971, 160–161; ADAM 2, I. 417; GRAČANIN 2009, 29.

⁶⁷² ADAM 2, I. 417.

⁶⁷³ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 84–85; ADAM II. I. 263.

⁶⁷⁴ JANKOVIĆ 2003, 97–108.

⁶⁷⁵ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 90.

⁶⁷⁶ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 97; ADAM 2, I. 332.

⁶⁷⁷ MRKOBRAĐ 1980, 104; ADAM 2, I. 327.

⁶⁷⁸ MRKOBRAĐ 1980, 84; ADAM 2, I. 90; GRAČANIN 2009, 24.

⁶⁷⁹ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 77; GRAČANIN 2009, 25. E lelőhely lelete egy, az úgynevezett dunai típusba sorolható edény.

⁶⁸⁰ DIZDAR–RAPAN PAPEŠA–RIMPF 2017, 9–18.

⁶⁸¹ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 90–91; FILIPEC 2003, 134; ILKIĆ 2007, 280.

⁶⁸² ADAM 2, I. 419–420.

⁶⁸³ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 75–76.

⁶⁸⁴ GRAČANIN 2009, 29.

⁶⁸⁵ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 88; FILIPEC 2003, 133–134; RAPAN PAPEŠA – ŠMALCELJ NOVKOVIĆ 2016.

⁶⁸⁶ ŠMALCELJ 1973, 117–119; ŠMALCELJ 1976, 127–118; ŠMALCELJ 1981, 143–144; ADAM 2, I. 295–296; FILIPEC 2003, 134.

⁶⁸⁷ RAPAN PAPEŠA 2007, 831–840.

⁶⁸⁸ RAPAN PAPEŠA 2016, 23–24.

⁶⁸⁹ Létezéséről 2020-ban, a dolgozat kiadásra szánt verziójának szerkesztése idején még csak a napi sajtóból, illetve a Vinkovci Városi Múzeum Facebook-oldalán megjelent bejegyzések alapján lehetett tudni: <https://www.facebook.com/muzejvk/photos/a.513477665393909/3741501679258142/?type=3&theater> (a letöltés időpontja: 2020. 08. 10.). A hivatkozott lelőhely nem azonos a város Meraja nevű részében álló úgynevezett Régi templommal (= Starackva), ahol szintén kerültek elő avar kori régiségek: DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 97; ADAM 2, I. 414; FILIPEC 2003, 135.

Az avar korban a temetőket – a Vinkovcától délre eső települési góc kivételével – a stratégiaiak tekinthető helyek: folyami átkelőhelyek, illetve a Duna déli partján futó hadi út közelében létesítették. Joggal sejthetően ezek voltak azok a pontok, amelyek megszállását és ellenőrzését a Kárpát-medencében berendezkedett avar hatalom fontosnak tartotta. Külön ki kell emelni, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy jóval több révközeli lelőhely keltezhető a késő, mint a kora avar korba. Ez azt jelenti, hogy az avar jelenlét mértéke a 8. században megnövekedett. Zimony hét, funerális kontextusba illeszthető lelőhelye egy olyan feltűnő jelenség volt, hogy azt már Jovan Kovačević is elemezte 1973-ban,⁶⁹⁰ együtt tárgyalva e zimonyi lelőhelyeket a dél-bánsági Pancsova (lásd az innen származó úgynevezett propellerveretet: 10. tábla 2), illetve Belgrádnak a Duna–Száva-vonaltól délre eső részén gyűjtött avar régiségekkel. E lelőhelysokaság tényét Kovačević az avar határvédelem nyomaként igyekezett magyarázni. Kovačević elgondolását indokokra támaszkodó kritikával csak Ivan Bugarski illetve 2008-ban⁶⁹¹ – utóbb azonban ő maga közölte a Száva déli partja közelében, Obrenovac határában kibontott sírt,⁶⁹² az avar kori csontvázas temetők egyértelműen legdélibb tagját. Egy olyan sírt, amely felfogásom szerint megerősíti Kovačević gondolatának érvényét. Számomra így a zimonyi lelőhely-sűrűsödés határvédelemként történt értelmezése irányadónak bizonyult, a magam részéről csak mintegy kiterjesztettem annak érvényét a Szerémség majdnem egész területére. Az egyetlen kivételként kezelhető pont Cibalae, azaz a mai Vinkovci mikrorégiója, ahol féltucat késő avar temető részlete is napvilágra került. Mivel e mikrorégióban csak maga Cibalae esetében feltételezhető, hogy stratégiai jelentőségű út miatt kerültek az adott helyre a temetők, a többi temető esetében más okot kell találni arra, miért lehetett a Baza (horvát/szerb: Bosut) nevű fo-

lyó árterének a széle olyan terület, ahol sírmezőket – és joggal feltételezhetően telepeket – volt érdemes létesíteni az avar korban. E problémát a következő, Bácskáról szóló alfejezetben fogom részletesebben megvizsgálni.

Tovább lépve a Dráva–Száva közén, a dolgozat e pontján kell röviden számba venni, hogy milyen településtörténeti következtetések fogalmazhatók meg a szlavóniai avar temetők topográfiai helye alapján. A lelőhelyek topográfiai megoszlása – a fentebb már felhasznált elemzési módot alkalmazva – arra utal, hogy a 7. században a Dráva alsó folyásának térségében lehetett egy nagyobb hatalmú csoport szállásterülete. Ezt jelezhetik az antik Mursa, azaz a későbbi Eszék (horvát: Osijek) területén feltárt kora avar kori sírok jó minőségű övgarnitúrái,⁶⁹³ valamint az újkorban Čadavica nevet viselő falu határában megbolygatott, 7. századi sír vagy kettős sír méltán híressé vált leletei.⁶⁹⁴ Mivel az Északkelet-Szlavóniában, azaz a Dráva alsó folyásának vidékén gyűjtött 8. századi leletanyagban – a jelen ismeretek szerint – nem fordul elő ilyen gazdagságú tárgye gyűjtemény, így a 7. századi feltételezett főembernek helyi szinten – feltehetően – nem lehetett utódja. Szlavónia területén csak három lelőhelyen került napvilágra 8–9. századi csontvázas temető. Két temető lelőhelye: Brodski Drenovac,⁶⁹⁵ illetve Zágráb-Kruge⁶⁹⁶ egy-egy Szávaparti révhely közelében fekszik, az eszéki⁶⁹⁷ pedig a legfontosabb Dráva-parti lelőhely mellett. E topográfiai elhelyezkedés joggal sejthetően arra utal, hogy az adott temetőket kialakító két közösség e révek felügyeletével lehetett megbízva. Csak a teljesség kedvéért jegyzem meg: Szlavóniában több mint tíz további helyszínen kerültek elő szórványleletként késő avar régiségek. Az alábbi horvátországi települések határából kerültek múzeumba ilyen leletek Hrvoje Gračanin gyűjtése szerint:⁶⁹⁸ Kapronca (Koprivnica), Körös (Križevci), Marinbrod, Novo Čiče, Pakrac, Petrovina Turopoljska, Podgrade,

⁶⁹⁰ KOVAČEVIĆ 1973, 49–56.

⁶⁹¹ BUGARSKI 2008, 87–96.

⁶⁹² BUGARSKI et al. 2013, 285–305.

⁶⁹³ Az eszéki lelőhelyekről lásd: ADAM 2, I. 274.

⁶⁹⁴ A lelet első közlése: FETTICH 1941–1942, 55–61. A lelőhelyről lásd még: ADAM 2, I. 87.

⁶⁹⁵ A feltárás első közlése: VINSKI–GASPARINI–ERCEGOVIĆ 1958. A lelőhelyről lásd még: ADAM 2, I. 71.

⁶⁹⁶ ADAM 2, I. 424 (irodalomjegyzékkel).

⁶⁹⁷ ADAM 2, I. 274.

⁶⁹⁸ GRAČANIN 2009, 25–28.

Sziszek (Sisak), Suhopolje, Velika Gorica,⁶⁹⁹ Velika Horvatska. Ezeket a jelen elemzésbe nem vontam be. Annak okán, hogy e leleteknek bizonytalan a régészeti kontextusa, így elsősorban az, vajon csontvázas temetők leleteiről lehet-e szó. E szempontot pedig Szlavónia esetében a lehető legnagyobb figyelemben kell részesíteni – annak következtében, hogy e területen már a kizárólag hamvasztásos sírokból álló temetőkre is vannak biztos nyomok az Avar Kaganátus idejéből.⁷⁰⁰ (Ilyen temetőkről dolgozatom e fejezetének következő alfejezetében fogok szólni.)

*c) Az avar kori sírok, illetve temetők területi megoszlása a Bácskában*⁷⁰¹

A Duna–Tisza köze déli harmadában a kora avar temetők egy sajátos területi megoszlást mutatnak, így egy fragmentált és mozaikszerű települési képre utalnak, természetesen csak akkor, ha a temetők topográfiai helyéből levonhatók településrégészeti következtetések. A lelőhelyeket ábrázoló térképen azonnal észrevehető, hogy e temetők többsége a kutató terület északi, illetve középső harmadában található, miközben az sem kétséges, hogy a vizsgált terület déli, pontosabban délnyugati szélén is vannak lelőhelyek. Több települési gócterület rajzolódik ki a temetőkkel fedett régiókban. Ezek: Szeged és tágabb környéke, a Tisza alsó folyásának a vidéke, nagyjából Óbecséig, a Telecskai-löszhát, illetve a Duna mente nagyjából Bácspalánkáig (szerb: Bačka Palanka). Hiányként, „fehér foltként” a Duna–Tisza közti homokhátság déli széle, illetve Délkelet-Bácska regisztrálható. Egy ilyen elterjedési térkép akkor is tartalmaz településtörténeti szempontból releváns adatokat, ha vannak torzító tényezők. Az adott régióban első helyen az, hogy Baja és Szeged – és az 1970-es évektől Szabadka – környékén kiemelkedően magas, míg más, kisebb régióban általában alacsony az avar kor iránti érdeklődés szintje. Ez pedig mindenképp módosítja

a lelőhelyek sűrűségét az adott területeken. E torzító hatás tudomásulvétele mellett is fel kell tennünk a kérdést: mi okozza a területi elterjedés sajátosságait. Balogh Csilla a 2010-es években írt bölcsészdoktori disszertációjában⁷⁰² e sajátosságokat stratégiai okokra igyekezett visszavezetni, mintegy továbbfejlesztve Kovrig Ilona 1955-ös gondolatát⁷⁰³ arról, hogy a Duna–Tisza közének avar megszállása a Duna irányából folyt volna, a dunai átkelőhelyek felhasználásával. Magam már az 1990-es évek végén megfogalmaztam azt a gondolatot, hogy a kora avar temetőkből kirajzolódó települési kép nem a megszállás pillanatának a rögzülése, hanem természetföldrajzi, konkrétan vízrajzi okok állhatnak a háttérben.⁷⁰⁴

Így számomra az bizonyult a leginkább feltűnőnek, hogy e korszak sírmezőinek jelentős része különböző, kisebb-nagyobb vízfolyások mellett, illetve a két nagy folyó árterének a szélén található. A lelőhelyek e vizek felé „gravitálnak”, majd hogyanem lelőhelyláncolatokat alkotnak észak–déli irányban, nemcsak a Duna és a Tisza, hanem például egyes tavak, továbbá számos kisebb ér, illetve patak mellett is. A két nagy folyam mellett lelőhelyláncolatok közül a Duna-mellékiek egyes tagjai: Küllöd (szerb: Kolut)-Halastó, Zombor-Kukula-téglagyár, Bács-szentiván (szerb: Prigrevica), Apatin-Szikes, Szilágyi (szerb: Svilojevo), Szond (szerb: Sonta), Gombos (szerb: Bogojevo)-I. temető; a Tisza-melléki láncolaté pedig Adorján (szerb: Adorjan)-Körösparti halom, illetve Papföld; Ada-Komlós-téglagyár, Ada-Zapletán-téglagyár (= Petőfi-téglagyár), valamint Ada-Zentai út, Mohol (szerb: Mol)-Pionir-téglagyár; Péterréve (szerb: Bačko Petrovo Selo)-Csík, Óbecse-Perlek, valamint Pionir utca. Továbbá a Telecskai-löszhát déli szélén húzódó tavak, áradmányos területek partjai közelében is hasonló lelőhelysűrűséget mutatnak, amit a következő lelőhelyek tanúsítanak: Kúla (szerb: Kula)-Buducnost-téglagyár, Verbász (szerb: Vrbas)-Polet-téglagyár, Szenttamás

⁶⁹⁹ Az innen származó kistszűjvég igen alapos közlése: DEMO 2014, 60–61.

⁷⁰⁰ SEKELJ-IVANČAN–TKALČEC 2006, 145, 3. kép; FILIPEC 2009a, 355.

⁷⁰¹ E dolgozat első változatát két évtizeddel ezelőtt jelentettem meg németül is, magyarul is: TAKÁCS 1999, 457–472; TAKÁCS 2000b, 1095–1118.

⁷⁰² BALOGH 2016b; BALOGH 2013 (a disszertáció tézisei: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/baloghcsilla/tezis.pdf>), nyomtatott változata: Balogh 2016a.

⁷⁰³ KOVRIG 1955, 30–44.

⁷⁰⁴ TAKÁCS 1999, 459–460, valamint 461, 1. kép; TAKÁCS 2000b, 1098–1099 és 1100, számozatlan térkép.

(szerb: Srbobran)-Partizan-téglagyár. Végezetül a szabadkai Városi Múzeum feltárásai és terepbejárásai azt bizonyították, hogy Bácska északi szélén is szerepe lehetett a viszonylag nagy vízfelületeknek a népvándorlás kori települési struktúrában. Így például igencsak valószínű, hogy a Palicsi- és Ludasi-tó is hasonló vonzást gyakorolhatott, mint a régió két nagy folyama: lásd a Szabadka hátárába eső lelőhelyek listáját.⁷⁰⁵ Sőt – amint erre elsőként diplomamunkájában Ricz Péter utalt⁷⁰⁶ – még a Telecskai-löszhát kisebb vízfolyásai mellett is felfedezhetők az avar „temetőláncolatok”, elsősorban a Bács-ér/Krivaja partjai mentén. Ezt a következő temetők tanúsítják: Bácskossuthfalva/Ómoravica (szerb: Stara Moravica)-Kopraló, Cserepossor, Szokolác (szerb: Bački Sokolac)-Moravicai út, Bácsstopolya (szerb: Bačka Topola)-Bánkert, Vágóhíd, Kishegyes (szerb: Mali Idoš)-Kúlai út (14. kép), Szeghegy (szerb: Lovćenac)-néhai Hollinger-major.

Áttérve a hiányokra: természetesen nem könnyű feladat egy-egy olyan kistáj esetében a hiányokat elemezni, ahol a népvándorláskor iránti tudományos érdeklődés részint hiányos, másrészt pedig a leletbejelentéseket fogadni hivatott intézményrendszer is alig-alig működőképes. A felsorolt gátló tényezők következtében ugyanis a „fehér foltok” is pusztán a kutatás hiányát tükrözhetik vissza. Ennek ellenére azonban talán nem csupán az anyagi gondokkal küzdő és szétagolt múzeumi szervezet létezésével magyarázható, hogy Délkelet-Bácskában, Újvidék környékén a legkisebb a leletek száma. E kistájon egyetlen lelőhely, a mozsori (szerb: Mošorin), talán a kora avar korra keltezhető női sír esetében rendelkezünk sajnos igen bizonytalan adatokkal.⁷⁰⁷ A Bácska délkeleti szegletéből, az úgynevezett Sajkás-kerületből csak a középarvarkortól kezdenek feltűnedezni az avar kori sírokra vonatkozó adatok, igaz hogy e korszakok esetében is csak szórványosan.⁷⁰⁸ Sőt a lelettérképezés azt

bizonyítja, hogy – Újvidék környékével ellentétben – Délnyugat-Bácskában jóval több a lelőhely, még akkor is, ha ez utóbbi kistájon csak néhány évvel ezelőtt sikerült múzeumot alapítani, Bácspalánkán. (Korábban ugyanis csak Hódságon [szerb: Odžaci], illetve Bácsón [szerb: Bač] létezett múzeumi gyűjtemény). Igazi leletsűrűségről azonban Délnyugat-Bácska esetében sem beszélhetünk, hiszen ez utóbbi kistájjal ellentétben, a vizsgált régió középső, illetve északi részén nemcsak hogy több temetőt sikerült feltárni, hanem ezek egy nem csekély része egy és ugyanazon mai helység határában került napvilágra. Ilyen, egymás közeli szomszédságában fekvő temetők jellemzik például az alábbi településeket: Ada, Adorján, Apatin, Baja, Szabadka stb. Egy további, Balogh Csilla által nagy hangsúllyal utalt, mikroregionális szinten fontosnak tűnő tény az is, hogy a Dél-Bácskában az úgynevezett Kis-római sánc jelenti a kora avar temetők elterjedésének a déli határát.⁷⁰⁹ (Az egyetlen, igencsak kétséges, és fentebb már utalt mozsori sír kivételével.)

A kora avar jellegű leletek délkelet-bácskai ritkása feltételelesen talán Theophylactos Simokattés egy – fentebb már többször is elemzett – adatával⁷¹⁰ magyarázható. Több történész és a vélekedésüket elfogadó Danica Dimitrijević⁷¹¹ szerint nem a Bácskában, hanem a Délkelet-Bácskában feküdt azon három gepida falu, amelyet az Avar Kaganátus területére betörő bizánci hadsereg 599-ben kifosztott és felgyújtott. A hivatkozott forrás adatát az utóbbi évek régészeti elemzése is megerősítették. Jelenleg ugyanis már számos lelőhellyel rendelkezik a kutatás annak igazolására, hogy 568 előtt a Tisza jobb oldali, mai tájfogalommal élve: bácskai ártere nemcsak a gepidák uralmi övezetéhez tartozott, hanem – amint erre fentebb már utaltunk – az effektív települési területükhöz is.⁷¹² Tehát talán egy gepida „enkláve” megléte magyarázhatja a kora avar leletek hiányát Délkelet-Bácskában.

⁷⁰⁵ SZEKERES–RICZ 1998, 116–118.

⁷⁰⁶ RICZ 1975, 81–123.

⁷⁰⁷ Az e sírra vonatkozó adatok áttekintése: BUGARSKI 2012b, 27–28.

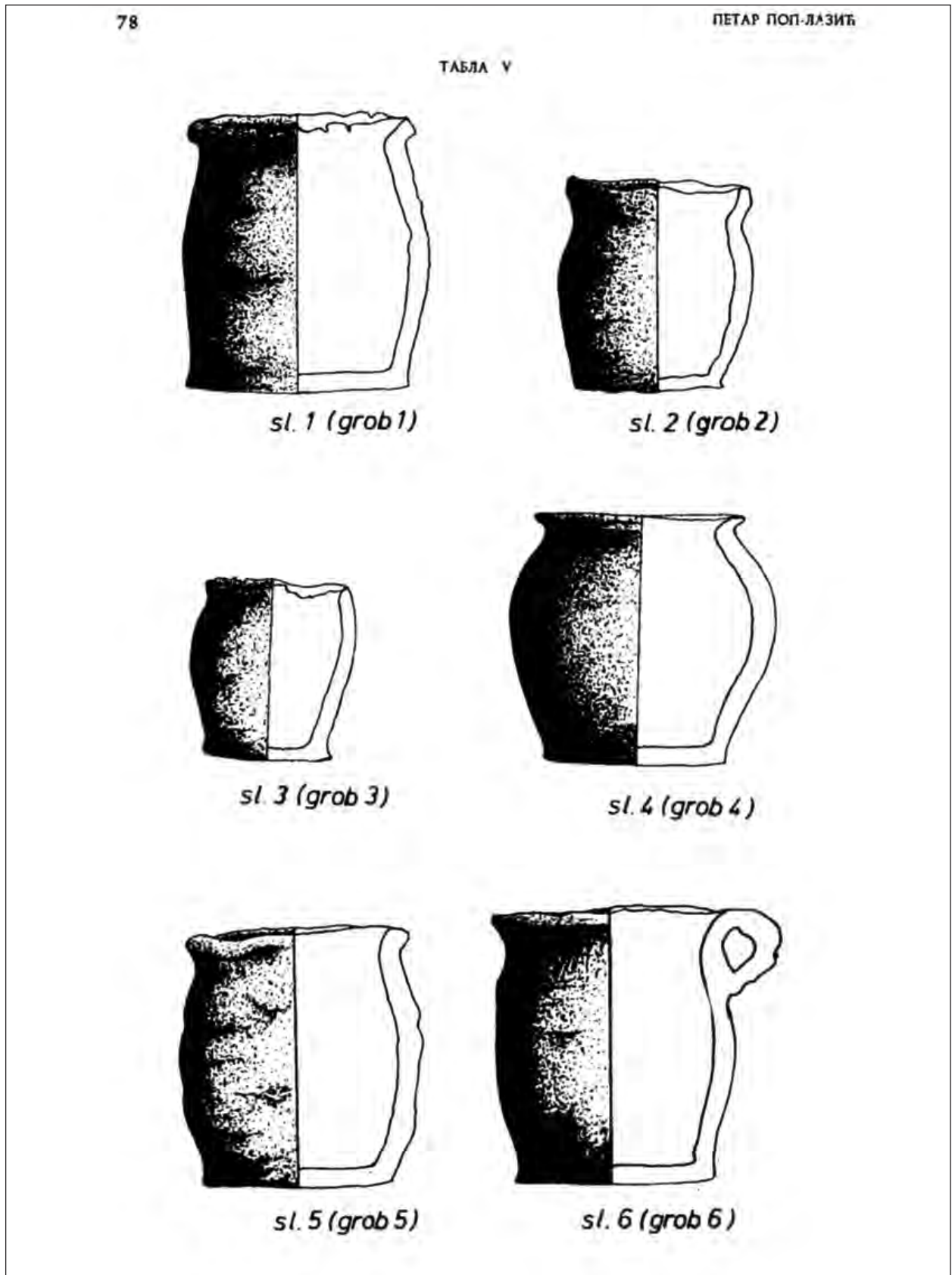
⁷⁰⁸ ADAM 2, I. 247. Az adatok áttekintése: BUGARSKI 2012b, 27–28.

⁷⁰⁹ ADAM 2, I. 1. térkép; TAKÁCS 1999/2000, 459–460, valamint 461, I. kép; TAKÁCS 2000b, 1098–1099 és 1100, számozatlan térkép.

⁷¹⁰ SZÁDECZKY KARDOSS et al. 1984, 64. E forráshely értelmezéséhez lásd: DIMITRIJEVIĆ 1975, 88.

⁷¹¹ DIMITRIJEVIĆ 1975, 87–89.

⁷¹² A Közép-Tisza-vidék vonatkozásában a gepida településtörténet e sajátságára elsőként utalt: BÓNA 1974, 3. térkép.

14. kép. A Kishegyess (szerb: Mali Idjoš)-Kúlai út lelőhelyen feltárt késő avar sírok kerámiája
(POP-LAZIĆ 1976, 5. tábla nyomán)

Fig. 14. Ceramics from the Late Avar Age graves discovered in Mali Idjo-Kúlai út (after POP-LAZIĆ 1976, plate 5)

A bácskai leletek áttekintését egy délnyugat-bácskai, 7. századi temetőrészlet rövid elemzésével szeretném zárni. Vajszkán (szerb: Vajska)⁷¹³ egy olyan sírmező részletét sikerült kibontani, amely időrendileg ugyan a kora avar korba tartozik, kulturálisan azonban egy sajátos színtartományt képvisel. A temetkezés rítusa, például a sírok lefedése tetőfedő cserepek segítségével, valamint az egyes mellékletek oly szoros párhuzamokkal rendelkeznek a késő római, illetve bizánci kultúrkörben, hogy nagy valószínűséggel következtethetünk az eltemetettek bizánci származására. Továbbá a vajszkai temető értékelése során azt is szem előtt kell tartanom, hogy Délnyugat-Bácska minden bizonnyal sohasem tartozott a Római Birodalom területébe, a 4–5. század fordulója után pedig a népvándorlás egyre újabb hullámai „borították el”. Vajszka esetében tehát a római kontinuitás lehetőségét teljes biztonsággal el kell vetnünk. Régészeti eszközökkel igen nehéz pontosan meghatározni egy, a Keletrómai Birodalomból származó népesség feltűnésének okait ezen államalakulat határain kívül. Sőt, az elhantoltak pontos társadalmi helyzetének a meghatározása is súlyos problémákba ütközik, még akkor is, ha az egyes sírokban napvilágra került gazdag leletek, illetve a tetőfedő cserepekből kialakított sírépítmények a teljes szegénység ellen szólnak.

Tovább lépve az időrendben: a közép-, illetve késő avar temetők térképre vitele alapján megfogalmazható azon általános érvényű következtetés, hogy e korszak leletanyagával a fentebb már körvonalazott megfigyelések kontúrjai húzhatók ki éleesebben. Még akkor is, ha a késő avar kor esetében már a Dél-Bácska területén is kimutathatók kifejezetten avar jellegű temetők. A közép-, illetve késő avar temetők térképezése azonban azt tanúsította, hogy e korban is a Telecskai-löszhát déli szélé jelentette a sűrű megtelepedettség határát. Pontosabban, a temetősűrűség azon tavak, áradmányos területek, illetve lassú vízfolyások széléig terjed, amelyek a Ferenc-csatorna megásásáig a Telecskai-löszplató déli pereme mentén terültek el. Bácska középső, illetve északi harmada esetében még élesebben kirajzolódik a fentebb már utalt, sajátos leletsűrűség. Így

újabb példákkal egészíthetők ki a fentebb már sorolt lelőhelyláncolatok a két nagy folyó, illetve a kisebb erek partjai mentén. Sőt, további olyan újkori helységek sorolhatók, amelyek határában egymástól legfeljebb 10 kilométer távolságra avar temetők kerültek feltárára. Lásd például Ada, Adorján, Gombos, Hódság, Kishegyes, Verbász, Zenta stb. bel- és külterületének régészeti leleteit.

A területi elterjedés mindhárom felsorolt sajátosága további magyarázatot igényel. Lássuk legelőbb a sűrűbb megtelepedés határát, azaz a Telecskai-löszhát déli szélén húzódó tavak, áradmányos területek, illetve lassú folyású vizek sorát. Felvetődik a kérdés, vajon a sűrű megtelepedés határa ténylegesen csupán természetföldrajzi okokkal magyarázható-e, vagy esetleg érdemes lenne számolni más tényezőkkel is. Hiszen az újkorban Kis-római sáncnak, a középkorban viszont még Nagyaroknak nevezett „földmű” a fentebb már utalt tavak, illetve áradmányos területek déli szélén fut.⁷¹⁴ Sajnos e kérdés manapság még csak hipotetikus érvénnyel válaszolható meg a kutatási, illetve publikációs hiányosságok miatt. Számomra viszont a természetföldrajzi tényező fontosabbnak tűnik, mint a Nagy-római sánc nyomvonala. A Telecskai-löszhát tövében húzódó tavak, áradmányos területek déli szélé, valamint a sánc nyomvonala között ugyanis már meglehetősen alacsony a napvilágra került temetők száma. Ez utóbbi kérdésfelvetéssel érintettük a két bácskai római sánc problematikáját. E sáncok kora, illetve megépítésük célzata is a bácskai régészet legnagyobb talányai közé tartozik. E két kérdés csak a leendő sáncátvágások leletei segítségével oldható meg, és talán e leendő feltárások fényében egy újabb lelettérképezés is pontosabb eredményeket hozhat. E jövőbeni időpontig az összes olyan érvelés és hipotézis, amely a két sánc építését különböző korokhoz, illetve etnikumokhoz igyekszik kötni, pusztán elméleti kombinációnak tekintendő.

Összefoglalva: az ismertetett, sajátos lelőhelyelterjedés meglátásom szerint leginkább természetföldrajzi tényezőkkel, illetve az ebből kikövetkeztetett sajátos életformával magyarázható. Ezen értelmezést én magam is természetesen csu-

⁷¹³ BRUKNER–NAGY 1966, 157.

⁷¹⁴ Az úgynevezett római sáncok problematikájáról könyvtárnyi szakirodalom áll a kutató rendelkezésére. A szakirodalom főbb vonulatait áttekintette: SZEKERES 1986a, 144–156; SZEKERES 1986b, 518–527; MAKAY 1996, 62–66.

pán munkahipotézisnek tekintem, mivel a települési struktúra sajátosságait nem magukból a településekből, hanem az illető népesség temetőinek mikrotopográfiai sajátosságából igyekszem kikövetkeztetni. Az értelmezés leginkább bizonytalan pontja az, hogy Bácska esetében jelenleg még nem bizonyítható, hogy az avar korban egy-egy temető rendszerint az illető település közelében létesült. (Még akkor sem, ha a jelenleg ismert néhány, 8–9. századi telepeltetés⁷¹⁵ mind korabeli temető közelében található.)

A bizonytalansági tényezők ellenére, a fentebb vázolt sajátos területi elterjedés talán magyarázható a leginkább, hogy az árterületek, pontosabban a vízparti vegetáció kihasználása egyáltalán nem lehetett idegen az Avar Kaganátust benépesítő, nomád vagy félnomád életmóddal rendelkező, török nyelvű csoportok számára. Az eurázsiai sztyeppe kora középkori nomádjairól szóló, sajnos csak igen kisszámú írott források ugyanis azt tanúsítják, hogy e nomádok a legelő állataikat követő életük során ciklikusan visszatértek a települési területükön levő folyók partjaihoz.⁷¹⁶ E vonatkozásban nem feledkezhetünk meg Bóna István azon ismert érveléséről,⁷¹⁷ miszerint a nomadizmust csak azon antik auktorok, illetve egyes újkori tudósok tekintették céltalan vándorlásnak, akik e gazdálkodási mód lényegét nem tudták vagy akarták megérteni. Bácska esetében jellemzőnek tűnik, hogy az avar kori lakosság nemcsak a két nagy folyam partjaihoz, hanem a térség több más, kisebb vízfelületéhez is „gravitált”. A késő avar kori temetők sűrűsége különösen figyelemre méltó. Így a Ricz Péter által leírt⁷¹⁸ Bács-ér/Krivaja menti lelőhelyláncolat aligha magyarázható mással, mint azzal, hogy a Telecskai-löszplató e részét mind az avar kor korai, mind pedig a középső, illetve kései szakaszában intenzíven lakták. A temetők topográfiai elhelyezkedése annak is a jele, hogy a vizsgált területen a gazdálkodás erősen támaszkodott a löszplatót szétszabdáló patakokra, erekre. A Telecskai-löszplató lakottságának mértéke különösen akkor szembeötlő, ha e területet a

titeli löszplatóval hasonlítom össze. A Sajkásvidék népvándorlás kori lelőhelyeinek a számbavétele⁷¹⁹ ugyanis azt tanúsította, hogy a titeli platón az avar kori temetők egészen egyszerűen hiányoznak. A két löszplatót tehát minden bizonnyal egészen eltérő módon lakták a 6–8. században, talán a két terület eltérő nagysága miatt is. Érdemes azonban e vonatkozásban felfigyelni arra, hogy a titeli platót nem szabdalták állandó vízfolyások.

Összefoglalva az elmondottakat: a kora avarok a Bácskában – temetőik tanúsága szerint – a Duna, illetve a Tisza mentén húzódó árterek szélét szállták meg nagyobb mértékben, különös tekintettel Szegedre és Bajára, ahol a folyami átkelőhelyek is vonzerővel bírhattak. De temetőik tanúsága szerint az avarok már a korai időkben is megjelenhettek a régió északi szélét jelentő homokhátságon, a Bácska közepén elterülő Telecskai-löszplatón, valamint a régió délnyugati szélén is. Ezzel szemben viszont a bácskai régió délkeleti szélé, a kutatás jelen állása szerint, az avarok által be nem lakott területnek tűnik. E mikrorégióban ugyanis eddig még csak az egyetlen kivételként említendő mozsori lelőhelyen került elő kora avar sír. A közép-, illetve késő avar korban jórészt a korai idők vonatkozásában már tapasztalt tendenciák élnek tovább, illetve erősödnek föl. A folyami árterek melletti jelenlét folyamatos, a régió központi részein elterülő Telecskai-löszplató sűrűbb benépesítése viszont csak e korokban történt meg. Ugyanígy a késő avar korban már a Bácska délkeleti szélét jelentő mikrorégióból is ismerünk avar temetőt.

d) Az avar kori sírok, illetve temetők területi megoszlása a Bánságban

Fontos lenne, hogy az avar lelőhelyek mikrorégiális szintű elterjedésének vizsgálatát a Bánság esetében is a temetőkutatás jelentse. A telepkek elemzését alapszinten akadályozza, hogy e régióban a feltárások többségét az a Stanko Trifunović vezette, akinek a keltezéseivel szemben joggal támaszt-

⁷¹⁵ Dunacséb (szerb. Čelarevo)-téglagyár és Óbecse-Botra: STANOJEV 1996, 24–32 és 147–151 (további szakirodalmi hivatkozások felsorolásával).

⁷¹⁶ A nomád, illetve félnomád életformához kapcsolódó adatokat összegyűjtötte: VÁCZY 1958, 291–329.

⁷¹⁷ BÓNA 1991, 45.

⁷¹⁸ RICZ 1975, 81–123.

⁷¹⁹ DIMITRIJEVIĆ 1975, 85–95.

hatók kételyek.⁷²⁰ A más kutatók által irányított telepfeltárások pedig mind az avar kor legvégére, illetve a 9. századra keltezhető teleprészleteket hoztak napvilágra. Ezek miatt ma még csak és kizárólag a temetők számának, illetve topográfiai helyének a vizsgálata alapján tudjuk regionális szinten elemezni a megtelepedés és a településhálózat kialakításának a sajátosságait.

E forrásanyag alapján a kora avar temetők a Bánságban – a Bácskához hasonlatos módon – egy mozaikszerű települési képet rajzolnak ki.⁷²¹ A Bánság északnyugati pereme, a Maros–Tisza–Aranka-háromszög lelőhely-lefedettségi térképe olyannyira eltér az adott régió más részeitől, hogy azt érdemes külön tárgyalni. A lelőhelygazdagság tényére fentebb, a gepida kor elemzésénél már utaltam. E helyzet ismétlődik az 568 utáni időszakban is: az adott régióban az avar kor első felében is jóval több temetőt nyitottak, mint a Bánság más részein. Igazat kell tehát adni azon, többségükben szegedi régészeknek, akik e régiót nem a Bánság, hanem a Maros torkolatvidékének részeként értelmezik. Egy olyan, több tíz kilométer szélességű régióként, amely délen az Aranka torkolatáig tart. Már a természetföldrajzi viszonyok vázlatos ismertetésénél utaltam egy, szintén a szegedi intézményekben ténykedő földrajztudósok által megfogalmazott elgondolásra, hogy a történeti korokban, azaz az alföldi vízszabályozások előtti évszázadokban a Maros nem tölcse-torkolattal, hanem kiterjedt deltával ömlött a Tiszába. E delta sajátos, vízgazdag környezete magyarázhatja az Alsó-Maros vidékén a lelőhelyek sűrűségét. Ha ebben a földrajzi környezetben szemléljük az északnyugat-bánsági kora avar temetőket, lelőhelyeik sűrűsége már egyáltalán nem szembeötlő. Sőt a Marostól délre eső rész lelőhelysűrűsége valamivel kisebbnek is tűnik, mint az adott terület északi, tehát a Maros jobb partjaitól induló, részéé.

A Maros–Tisza–Aranka-háromszögben kibontott kora avar sírokat egy rítusbeli sajátosság is a Közép-Tisza-vidékhez köti. A Közép-Tisza-

vidéken jól adatolható fülkesíros temetkezésnek van néhány példája a Bánság északnyugati részén is. A magyar kutatásban Csallány Dezső írta le elsőként e sajátos sírformát, és adott is neki etnikai értelmezést. Egy településrégészeti elemzésben nem ezen etnikai meghatározásra fókuszálok, sokkal fontosabb annak a regisztrálása, hogy az avar kagán a néhai Gepidia legsűrűbben lakott területére küldött egy avar csoportot, joggal sejthetően a meghódított népesség szemmel tartására.

Az előző néhány bekezdésben a Bánságnak csak mintegy tizedét kitevő északnyugati sarkát tárgyaltam. A régió többi részéről sajnos jóval kevesebb következtetés fogalmazható meg a leletanyag szűkössége miatt. A régió kora avar kori temetőiről, illetve sírleleteiről a közelmúltban két gyűjtés is készült, némiképp eltérő eredménnyel. De akár az ADAM nevű avar leletkataszter adatait, akár Vujadin Ivanišević és Aleksandar Bugarski lelőhelylistáját⁷²² vesszük alapul, hasonló eredményt kell kapnunk. A Bánság területén a kora avar kori temetők sűrűsége nem haladja meg a szórványos nagyságrendet. Egy ilyen adatban természetesen a régióban élő régészek avarok iránti érdektelensége is tényező. Ez azonban nem magyarázhat mindent, hiszen más, időrendjükben és tartalmukban is hasonló régészeti korszakok, így például a késő avar kor is jóval több lelőhellyel szerepel. Úgy tűnik tehát, a jelen adatállomány alapján azt kell tényként elfogadnunk, hogy az avarok a Bánság iránt csak csekély érdeklődést mutattak – leszámítva természetesen a Maros–Tisza–Aranka-háromszöget. Az sem lehet kétséges – szintén a jelenleg rendelkezésre álló adatállomány alapján –, hogy e kisszámú, kora avar közösség a temetőit a különböző folyók, illetve tavak áradmányos területeinek szélein nyitotta, és ennek megfelelően ilyen mikrokörnyezetet választhatott települési helyéül. Délen, a Duna partjai mentén a temetők helyét a révek közelsége is meghatározhatta, amint ezt a pancsovai vagy az ópalánkai, kora avar leletek bizonyítják.⁷²³ A regio-

⁷²⁰ A kételyek arra a tényre vezethetők vissza, hogy ő oly módon igyekszik az avar koron belül évszázadokra lebontva keltezni, hogy közben azt sem hajlandó felismerni, e korszak kerámiáját nem a „szláv régészet” szabályai szerint, hanem az Avar Kagánatus mint politikai entitás és realitás figyelembevételével kell időrendi csoportokba osztani. A kerámiával történő keltezés problémáit két korábbi munkámban foglaltam össze: TAKÁCS 2009, 223–252; TAKÁCS 2012, 150–152.

⁷²¹ Ugyanerre a megállapításra jutott GÁLL–ROMÁT 2015, 315–335.

⁷²² IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 49–58.

⁷²³ ADAM 2, 1. köt. 279.

nális elterjedés egy további sajátja, hogy a Bánság közepén, a Nagybecskerek (szerb: Zrenjanin) és Temesvár közötti régió gyakorlatilag lelőhelymentes. E tény – a gepida korhoz hasonlóan – nem csupán a kutatáshiánnyal érdemes magyarázni, hanem arra is emlékeztetni kell, hogy e területen a késő középkori adatok szerint egy kiterjedt tó volt.⁷²⁴ Úgy tűnik, a 6–7. században e tó kellő állandósággal és mélységgel bírt ahhoz, hogy a medrében álló, homokhátaból kialakuló szigetein ne lehessen temetőket – és ennek megfelelően településeket – létesíteni.

A Bánság területén feltárt kora avar kori sírok esetleges etnikai hátterének részletesebb elemzése az esetek többségében nem lehetséges a leletanyag begyűjtésének módja, illetve – sajnos nem ritkán – a közölség mértéke miatt. Így is kimondható azonban: a csontvázas temetési rítus, a hitvilágra utaló lelettipusok, illetve a mellékletként feltűnő eszközök, fegyverek arra utalnak, hogy a bánsági kora avar kori közösségek tagjai teljes mértékig benne éltek az Avar Kaganátus anyagi kultúrájában, regionális sajátosságok alig mutathatók ki. Szép példája ennek a homokrévi/mokriini (szerb: Mokrin) temető⁷²⁵ mind a rítus, mind pedig a tárgyspektrum tekintetében. Sőt, e kontextusban arra is érdemes utalni, hogy az egyik homokrévi sírban előkerült tégelyt egy olyan bekarcolás díszíti, amely talán az avarok sámánizmusáról árul el értékes részleteket.⁷²⁶ A homokrévi temető avar jellegének mintegy ellentettje az Aradka/Aradac (szerb: Aradac) területén kibontott temetőrészlet.⁷²⁷ Itt ugyanis a mellékletek arra utalnak, e temetőbe az avar–gepida háborút túlélő gepidák földelték el halottaikat.

A közép- és késő avar korra keltezhető sírok, temetők topográfiai helye két ponton mintegy megismétli azt az elrendezést, amelyet a kora avar kornál

már leírtam. A sírok, temetők topográfiai súlypontja e korszakok esetében is a Maros–Tisza–Aranka-háromszögben található. E megállapítás súlyából nem sokat von el az, hogy a számbeli túlsúly e korszakok esetében nem olyan jelenős, mint a korai idők esetében. A második azonos pont az, hogy a Nagybecskerek és Temesvár közötti térségben hiányoznak a lelőhelyek. Új elemként pedig az regisztrálható, hogy a korai időkkel ellentétben, a késő avar idők vonatkozásában jelentős számú sírlet került elő a Tisza alsó folyása, illetve a Duna partjai mentén. E temetőlánc egyik tagja a pancsovai Bachmann-téglagyár agyagbányájában évtizedeken át bolygatott sírmező, amelyet bronzból öntött övtartozékai tettek az avar régészet fontos hivatkozási pontjává (10. tábla 2).⁷²⁸ A temetők számának a bővülésére tehát a Bánság esetében oly módon került sor a késő avar korban, hogy azokat a Tisza és a Duna árterének a szélén létesítették.

Összegezve és értelmezve a felsorolt adatokat: a Bánság területén nézetem szerint a temetők száma, illetve topográfiai helye alapján a megtelepedés két módja is rekonstruálható. A régió területének túlnyomó többségében az avar kori temetők csak szórványosan mutathatók ki, rendszerint folyami átkelőhelyek közelében. E helyzet – felfogásom szerint – a Szerémség és Szlavónia esetében már leírottakhoz hasonlítható. Azaz e temetők is az avar határvédelem kontextusában értelmezhetők, amint ezt már Jovan Kovačević is megtette 1973-ban.⁷²⁹ Ezen értelmezés nem vonatkozatható a Bánság északnyugati szegletére, a Maros–Tisza–Aranka-háromszögre. E mikrorégióban – értelmezésem szerint – a temetők és ennek megfelelően a telepkek elrendezése a nagyállattartás vízигényével magyarázható.

⁷²⁴ Lázár deák térképe: <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/lazar150>

⁷²⁵ RANISAVLJEV 2007. A temető egyes tárgyainak elemzéséhez lásd: BALOGH 2015, 39–71.

⁷²⁶ LÁSZLÓ 1946, 66–67, 1. kép.

⁷²⁷ ADAM 2, 1. köt. 500; BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016, 151–167.

⁷²⁸ ADAM 2, 1. köt. 279 (további irodalommal).

⁷²⁹ KOVAČEVIĆ 1973, 49–56.

3. AZ AVAR KORI TELEPKUTATÁS EREDMÉNYEIRŐL RÖVIDEN

A sírok és temetők topográfiai sajátosságainak számbavételén alapuló elemzés után érdemes levonni a településfeltárások tanulságait is.⁷³⁰ Ez esetben is csak röviden elemzem az egyes jelenségeket, olyan tényezőkre koncentrálva, amelyeknek nemcsak lokális, hanem regionális jelentősége is lehet. A Kárpát-medence déli része esetében a telep kutatás négy 20–21. század állam: Magyarország, Románia, Szerbia és Horvátország részben eltérő hagyományokkal rendelkező kutatásának párhuzamos vizsgálatát kell hogy jelentse.⁷³¹ Itt nem szeretnék elébe vágni az avarokról és a szlávokról szóló alfejezet egyes megállapításainak, így csak annyit emelnék ki, hogy az avar kori településrégészet „hagyományosan”, tehát a 19–20. század fordulója óta egy „szláv jellegű”, a sírfeltárás pedig egy „sztyeppei”, más szóval „nomád” kutatási területnek számított – (nota bene!): nemcsak a Kárpát-medencében, hanem a kelet-európai sztyeppén is. Egy ilyen háttérnek a Kárpát-medence déli harmadának jelentős részén, a néhai Jugoszlávia területén előnyt kellett volna jelentenie, de – amint ezt dolgozatom muzeológiai részében részletesen bemutattam – a fellendülés elmaradt az 1940-es évek második felére tehető időszak kivételével.

Az avar kori települések feltárásának és vizsgálatának így a térség összes 20. századi államában a kevésbé fontos kutatási témák sorába kellett kerülnie. Miközben az első feltárás már 1886-ban megtörtént Csongrád község határában, a Sárkányfarok-dűlőben,⁷³² az első valóban tudományos kérdésfelvetések megoldása érdekében precíz módszertanú ásatásokra csak az 1960-as és 80-as évek között került sor. Magyarország vonatkozá-

sában az 1962-es bokros-fehérkereszti (ma Csongrád része),⁷³³ Romániában pedig a Bánát keleti felében az 1970-es évek elején kivitelezett maróti (román: Moroda) ásatás elsőbbsége vitán felüli.⁷³⁴ (Miközben az sem kétséges, hogy az adott helyszínen az ásatók egy dák telep feltárása érdekében indítottak régészeti kutatást.) Szinte láttelepszerű az, hogy a Vajdaság viszonylatában az első ásatás csak 1978 és 1981 között folyt Óbecse-Botrán.⁷³⁵ Kelet-Szlavóniában, azaz Horvátország északkeleti részén pedig a Stari Jankovci-Gatine nevű lelőhelyen 1988-ban (!).⁷³⁶ Tehát a legkedvezőbb kutatási múlttal rendelkező régiókban is alig több mint fél évszázados kutatási terület eredményeit lehet és kell számba venni.

A négy állam kutatási eredményeinek összehasonlítását az is nehezíti, hogy az utóbbi három évtizedben is eltérően alakultak a régészet és ezen belül a feltárómunka lehetőségei. Mind a négy államban infrastrukturális nagyberuházások indultak meg ezen időszakban, az 1990-es évek elején kirobbant etnikai háború ellenére még a néhai Jugoszlávia utódállamaiban is. E munkálatok során nagyon eltérő módon, sőt mondhatni, szinten adódott lehetőség a régészeti örökségvédelem megvalósítására. A leghamarabb Magyarországon sikerült elérni azt, hogy az autópálya-építések által veszélyeztetett lelőhelyek egész – vagy legalábbis: szignifikáns – nagyságú területe kerüljön feltárássra,⁷³⁷ de Romániában is ezen elv érvényesült az A11 autópálya Maros menti szakaszának építésekor.⁷³⁸ Az ezredforduló után Horvátország is felzárkózott: az A5, másik néven „Slavonika” autópálya építési munkálatai során már a teljes felületek kibontásának elve érvénye-

⁷³⁰ Az avar kori településrégészet eredményeit a Kárpát-medence egésze vonatkozásában a közelmúltban tekintetem át: TAKÁCS 2019, 165–208.

⁷³¹ Az avar kori telep kutatásról szóló dolgozatok teljes bibliográfiája még nem készült el. A fontosabb dolgozatokat számba veszi az alábbi munka irodalomjegyzéke: TAKÁCS–VADAY 2012, 766–768; TAKÁCS 2019, 165–208.

⁷³² A munkálatok nyúlfarknyi rövidegű leírása: FARKAS 1886, 354–355. A feltárás ismertetése az adat népszerűsítésének szándékával: RÓZSA 2002, 115, 1. jegyzet.

⁷³³ TROGMAYER 1962, 3–8.

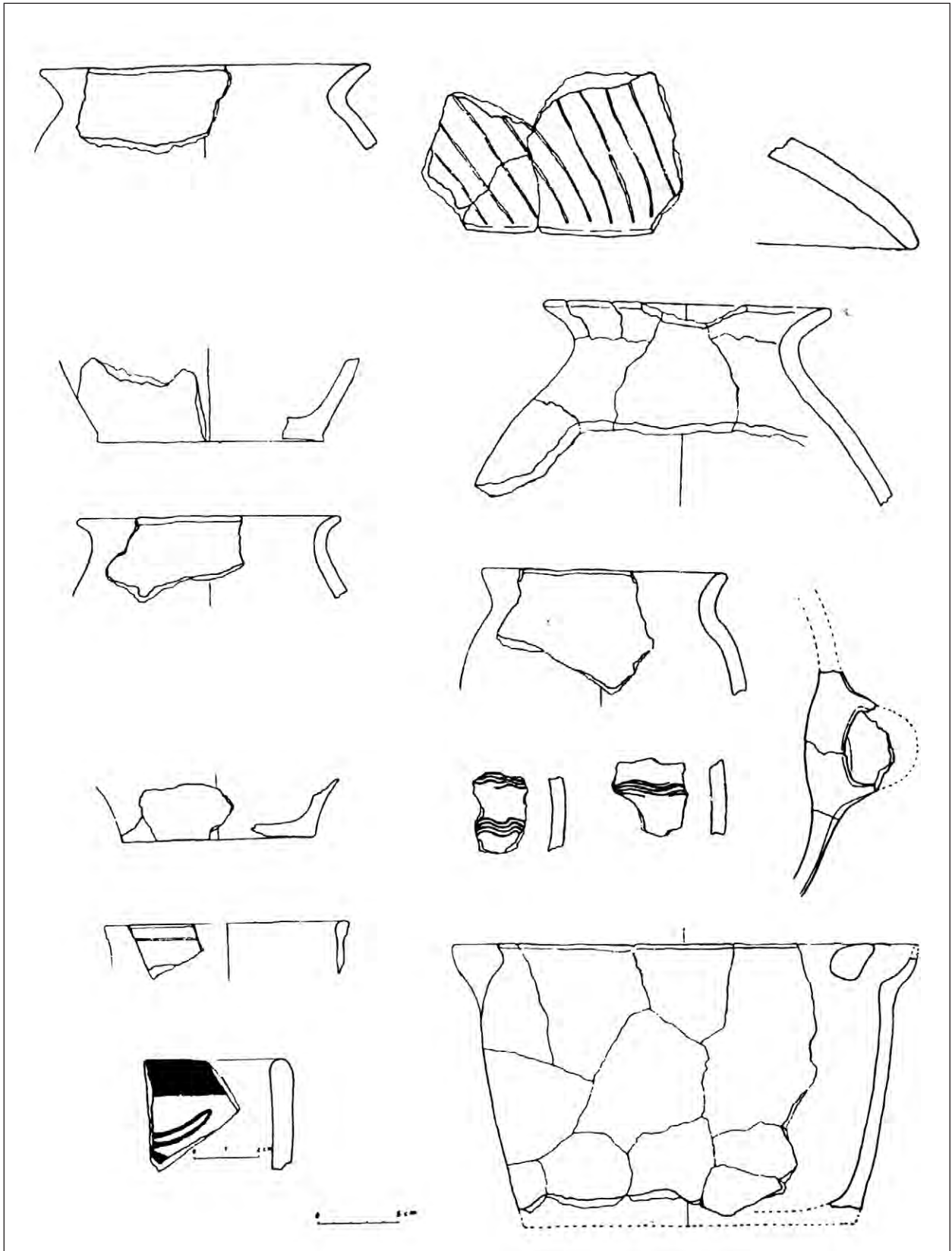
⁷³⁴ DUMITRAȘCU–MĂLĂIESCU–DUDAȘ 1970, 161–167.

⁷³⁵ STANOJEV 1987, 119–146; STANOJEV 1996, 24–32.

⁷³⁶ FILIPEC 2017, 77–109.

⁷³⁷ E folyamatról lásd: TAKÁCS 2010d, 907–917.

⁷³⁸ MĂRGINEAN 2016, 111–114; MĂRGINEAN 2017, 141–184.

15. kép. Bácsstopolya (szerbül Bačka Topola)-Ozárík-szállás, az avar kori települési objektumok leletei
(ANDJELIĆ 1994, III. tábla nyomán)

Fig. 15. Findings from settlement features from the Avar age site in Bačka Topola-Ozarikov salaš (after ANDJELIĆ 1994, plate III)

sült⁷³⁹ – az avar kori településrégészet szempontjából igencsak szerencsés módon. Csak a Vajdaságban maradt meg az az elv, hogy az útépitési munkálatok menete által megbolygatott lelőhelyeknek csak egy-egy kis kiterjedésű szegmense kerüljön feltárára.⁷⁴⁰ Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a használható adatok többsége a mai Magyarország déli széléről, illetve a Romániához tartozó Aradról, illetve környékéről, valamint a Kelet-Bánságból származik.⁷⁴¹ Bár az utóbbi évtizedben e két területhez kezdenek felzárkózni a Kelet-Szlavóniában, a Dráva-szögben, illetve a Nyugat-Szerémségben feltárt avar kori telepek is.⁷⁴²

A kutatottság egy ilyen szintjén nem csodálkozhatunk azon, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag még csak arra elegendő, hogy ki lehessen mondani: a Kárpát-medence déli részének régészetileg kutatott, 7–8. századi telepei csak minimális szinten térnek el a kaganátus más részein⁷⁴³ kibontott telepektől. A Kárpát-medence déli részén kibontott avar kori telepek lakóhelyei többségében ugyanúgy sekély gödrű, szögletes alaprajzú veremházakból⁷⁴⁴ álltak (12. tábla 3–5), mint a kaganátus más részein. Az is kimondható azonban, hogy az Avar Kaganátus déli harmadában sem létezett „uniformizált”, tehát egy-két változat ismertetésével leírható veremház típus. Ez pedig – érdemes azonnal hozzátenni – megfelel a kaganátus más részein feltárt telepek alapján levont tanulságnak.⁷⁴⁵

Csak a kontinentális Horvátországban és ennek részeként Szlavóniában, illetve a Délnyugat-Dunántúlon jelenik meg a 7–8. században egy olyan, ovális gödrű háztípus, amely minden valószínűség szerint egykori boronaház maradványa. Érdemes kiemelni: a vizsgált térség más részein,

így a Bácskában és a Bánságban ilyen, ovális házgödrök – ismereteim szerint – nem kerültek elő 7–8. századi telepfeltárásokon. Ez azonban sokkal inkább lehet a boronaházak ritkaságának az oka, mint bármilyen etnikai különbség régészeti lecsapódása. A boronaházak vonatkozásában azonban azt is tudni kell, hogy a baranyai Kölkeden kerültek elő 7. századra keltezett épületek alapjainak nyomai,⁷⁴⁶ így az már a feltártság jelenlegi állapotában is biztos, hogy boronaházak a Kárpát-medence déli részén is épülhettek a kaganátus fennállásának első szakaszában, igaz, csak igen ritkán. Bonyolultabb a kérdés a többosztatú, földfelszíni épületek vonatkozásában a néhai kaganátus déli harmadában. Kiindulópontként leszögezendő, hogy az ilyen épületek közép-tiszántúli létezését a közelmúltban Kondé Zsófia igazolta a Rákóczi-falván feltárt avar település gondos elemzése alapján.⁷⁴⁷ A Horgos (szerb. Horgoš) határában kibontott többosztatú épületeket⁷⁴⁸ azért lenne még elhamarkodott a rákóczi-falviakkal párhuzamba állítani, mert a horgosi objektumok keltezése – a Stanko Trifunović által alkalmazott egyoldalú és a valós kategóriáktól elrugaszkodott keltezési rendszer miatt – egyelőre bizonytalan. A továbblépéshez sajnos ki kell várni a horgosi telep egy olyan szintű közlését, amelyből már önálló időrendi következtetéseket is le lehet vonni.

Telepszerkezeti kérdések vonatkozásában is meg lehet fogalmazni néhány következtetést a forrásanyag fragmentáltsága ellenére is. Az egykori Avar Kaganátus déli harmadának északi szélén és elsősorban a Maros alsó völgyében több 7–8. századi településrészletet is sikerült terepbejárással meghatározni, sőt feltárni, amelyek arra utalnak, hogy már ekkor is legalább két nagyságrendben álltak a települések.⁷⁴⁹

⁷³⁹ FILIPEC 2009, 34–35; ŠMALCELJ-NOVAKOVIĆ-HRŠAK 2017, 139, 14. ábra; DIZDAR-SEKELJ-IVANČAN 2017, 2. ábra.

⁷⁴⁰ Világosan következik e tény a mentőásatások eredményeit áttekintő közleményekből. Az ilyen munkálatok közleményeiből lásd pl. ANDELIĆ 1994a, 105–114; ANDELIĆ 1994b, 115–116.

⁷⁴¹ GALLINA-VARGA 2011, 375–392; PÓPITY 2009a, 38–39; PÓPITY 2009b, 40–43; PÓPITY 2014, 229–240; MÄRGINEAN 2016, 111–114; MÄRGINEAN 2017, 141–184.

⁷⁴² BALEN-ĐUKIĆ 2015, 22; FILIPEC 2009, 21–39; ŠMALCELJ-NOVAKOVIĆ-HRŠAK 2017, 131–165.

⁷⁴³ TAKÁCS 2002, 273–280.

⁷⁴⁴ A régebbi szakirodalomban ilyen típusú házakat elemezett: BÓNA 1973, 67; MADARAS 1986, 39–40; MADARAS 1989, 2. ábra. Az utóbbi évek szakirodalmából lásd: HAJNAL 2009, 5. kép; BAJKAI 2012, 2. ábra; KONDE 2015, 2. kép.

⁷⁴⁵ TAKÁCS 2002, 273–280.

⁷⁴⁶ FILIPEC 2009, 34–35; ŠMALCELJ-NOVAKOVIĆ-HRŠAK 2017, 139, 14. ábra; DIZDAR-SEKELJ-IVANČAN 2017, 2. ábra.

⁷⁴⁷ KONDE 2015, 81–84, ill. 3. kép.

⁷⁴⁸ JANKOVIĆ 1997b, 362, 364, 1–3. kép.

⁷⁴⁹ BALOGH 2009, 2–3; PÓPITY 2009a, 38–39; PÓPITY 2009b, 40–43; PÓPITY 2014, 229–240; MÄRGINEAN 2016, 111–114.

Minden bizonnyal létezett egy szállásszerű, csak egy vagy néhány kis közösség (feltehetően család) által lakott szórványtelepülés (12. tábla 1–2), valamint egy ennél nagyobb, talán már falusias jellegűnek leírható településtípus is. Meg kell jegyezni, hogy az ilyen, viszonylag nagyobb kiterjedésű települések az avar kor második felére keltezhetőek, és – ahol ezt vizsgálni lehet, így a már hivatkozott régióban, a Maros alsó folyása mentén – a nagyobb kiterjedésű településekre utaló nyomok ritkábban fordulnak elő, mint a kisebb kiterjedésű települések nyomai. A nagyobb kiterjedésű, talán falusias jellegű települések – ahol sikerült területük nagyobb részét feltárni – mind látszólagos strukturátlanságot mutatnak. Így a falutipológiában kidolgozott kategóriák szerint⁷⁵⁰ a halmaztelepülésekhez állnak a legközelebb. A belső struktúra hiánya azonban – joggal sejthetően – csak látszólagos. A rendszerint árkokkal szétszabdalt falusias településeken belül a régészeti leletek alapján is megkülönböztethetők például a gabonátárolásra, az állattartásra vagy egyes esetekben a kézművesiparok üzésére szolgáló területek.⁷⁵¹ Érdemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért: a káosz minden bizonnyal csak látszólagos, hiszen a régészetileg elemezhető települések alapján is megkülönböztethetők az egykori sajátos települési struktúra kristályosodási pontjai. A nehézséget az okozza, hogy az egyes települések belső szerveződési elvei általában csak egyetlen adott településen belül érvényesültek, így nagyon nehéz a 7–8. századi települések alaptérképeit tipizálni, talán annak a következtében is, hogy az egykori falusias telepek objektumait régészeti alapon egy-egy évszázadnyi időnél pontosabban nem tudjuk keltezni.⁷⁵² Így nem tudjuk végigkövetni azokat a dinamikus változásokat, amelyek – joggal sejthetően – nem évszázados távlatokban, hanem jóval gyorsabban folyhattak, an-

nak következtében, hogy a jórészt már az avar kor második felére keltezhető falusias települések lakói a legelőváltó állattartás⁷⁵³ vagy esetleg a szabályozatlan (másik nevén vad) talajváltó gazdálkodás⁷⁵⁴ miatt pár évtizeden belül tovább is költözhetnek települési helyükről, hogy utána, néhány évtized elteltével ugyanazon közösség akár vissza is költözhessen az általa korábban megült települési területre.

Az előzőekben az avar kori településeket oly módon tekintetem át, hogy nem a régészeti publikációkban szokásos tipokronológiai, illetve periodizációs kérdéseket helyeztem előtérbe. Tettem ezt annak érdekében, hogy bizonyítsam: a telepkutatás már a mostani töredékes forrásanyag alapján is fontos adalékokat tud szolgáltatni az avarság megtelepedésének folyamatáról, különösen a közrendűek szintjén. Az úgynevezett apró leletek elemzésének a mellőzése annak következtében is fájdalmas döntés volt, mert pontos ismereteim vannak arról, milyen gazdag 7–8. századi edényanyag került napvilágra a Kárpát-medence déli részén. A kézzel formált bográcsok vonatkozásában különösen változatos e leletanyag (11. tábla 1–11).⁷⁵⁵ A régészeti elemzésekben csak ritkábban felvetett kérdések előtérbe helyezése – érdemes megismételni – annak okán történt, hogy a régészeti közleményeket kevésbé ismerők számára is szemléltessem e forrásanyag fontosságát. Továbbá e fejezetben az etnikai kérdéseket sem igyekeztem körbejárni, mert megítélésem szerint a települési leletek – egy-két ritka kivételtől eltekintve – nem alkalmasak az etnikai kérdések eldöntésére. Különösen akkor nem, ha olyan *a priori* gondolatmenettel közelítünk a 7–8. századi telepekhez, hogy azokat csak az avarok szláv nemzetiségű alattvalói tudták volna kialakítani.⁷⁵⁶ Szkepszisem okait a következő fejezetben fogom részletesen kifejteni.

⁷⁵⁰ MENDŐL 1939–1942, 191–212; MENDŐL 1963, 179–265; Mendöl 1964, 183–199; EPERJESSY 1966, 54–94, 1–20. ábra; EPERJESSY 1966.

⁷⁵¹ PÓPITY 2009a, 38–39; PÓPITY 2009b, 40–43; PÓPITY 2014, 229–240; MÁRGINEAN 2016, 111–114.

⁷⁵² Az avar kori telepek keltezésének a kérdéséről lásd: TAKÁCS 2010, 139–154; TAKÁCS–VADAY 2012, 743–769.

⁷⁵³ Meghatározásához lásd: BELÉNYESY 2012, 177, 39. jegyzet.

⁷⁵⁴ Meghatározásához lásd: BELÉNYESY 2012, 206.

⁷⁵⁵ FALKENSTEIN 1998, 50. ábra 9; ANDELIĆ 1994, 1. ábra, a jobb oldali alsó edény; JANKOVIĆ 1995–1996, VI. ábra 8, VII. ábra 8; STANOJEV 1996, 29, a jobb oldali alsó edény, 32, a bal oldali felső edény. A korongolatlan cserépbográcsokról általánosságban lásd: SZÓKE 1980, 184–185; MESTERHÁZY 1985, 149–163; TAKÁCS 1986, 88–92; VIDA 1991, 385–400; HEROLD 2004, 43–44; TAKÁCS–VADAY 2012, 743–769.

⁷⁵⁶ Helyi, azaz „pannoniai” szinten kezeli e kitélt axiomatikus érvényű sarokpontként: VESELINOVIC 1953, 5–52.

4. AVAROK ÉS SZLÁVOK

A népvándorlás kori régészet egyik nehezen megválaszolható kérdése a Kárpát-medence déli részén: mikorra tehető a szlávok bevándorlása e térségbe? Továbbá: mit is jelentett konkrétan e bevándorlás, illetve hol, az adott térség mely régióiban számolhatunk szlávokkal? Fentebb, a szerb őshonossági elképzelés részletes, számos tudománytörténeti vonatkozásra kitérő ismertetése során már többször is utaltam e kérdésekre, érdemes azonban itt, egy önálló fejezet keretei között is visszatérni rájuk. Akár annak árán is, hogy bizonyos tényeket meg kell ismételnem. Így az alábbiakban nem a tudománytörténet ismertetésének, hanem az egyes feltevések összevetésének és értékelésének szándékával közelítek a szlávok jelenlétének a kérdéséhez a Kárpát-medence déli részén. A részletes tudománytörténet a dolgozat harmadik fejezetében olvasható.

Nézetem szerint a következő tényeket érdemes felidézni: az adott problematika kutatástörténetét megterhelik a 19–20. század eseménytörténetéből, illetve ideológiáiból átáramló, axiomatikusként feltüntetett féligazságok, illetve – sajnos ezt is ki kell mondani – dühök és gyűlöletek.⁷⁵⁷ A szlávok Kárpát-medencei, népvándorlás kori jelenlétének és szerepének meghatározásában tetten érhető a kelet-közép-európai régió kora középkori történetírásában oly gyakran alkalmazott hibás eljárásrend: az ideálisnak vélt, nemzeti-romantikus álláspont első megfogalmazása még a 19. század közepén, tehát a tudományos igényű, történeti és régészeti forrásfeltárás előtti időkben megtörtént. A történeti Magyarország egyes szláv népei körében e folyamat a 19. század folyamán szárba szökkenő nemzeti-emancipációs törekvések keretei között folyt. A cél a történeti Magyarország összes déli szláv népe körében ugyanaz volt: visszavezetni önnön töretlen etnikai jelenlétüket a magyar honfoglalás előtti időkhöz, az őshonosság tételének a hangsúlyozása érdekében, amint ezt szerb vonatkozásban dolgozatom bevezetésében részletesen kifejtettem.

Az alábbiakban az adatállomány olyan áttekintését igyekszem nyújtani, amely hangsúlyosan

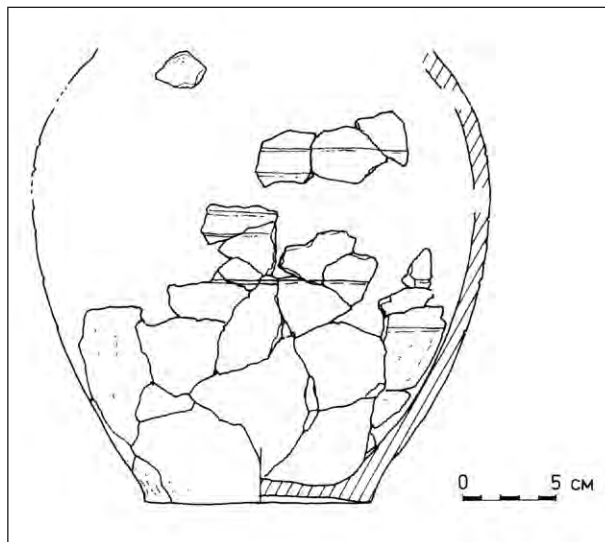
számol a régészeti leletanyaggal. Sőt, a tárgyi hagyatékot a keltezhetetlen nyelvészeti emlékek értelmezésénél megbízhatóbb forrásanyagként kezeli. Kiindulópontként leszögezhető, hogy több megközelítés is létezik a szlávok „pannóniai” bevándorlásának a megválaszolására. Az elemzések nagy számát – hadd ismételjem meg még egyszer a nagyobb nyomaték kedvéért – az adott kérdés érzelmi töltete magyarázza. A különböző délszláv népekből származó kutatók a 19. század óta rendszeresen és könnyen azonosítják a népvándorlás kori szlávokat saját őseikkel,⁷⁵⁸ attól függetlenül, hogy a szlávokra utaló igen hézagos és sokszor csak áttételes adatok egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy kiderüljön, mely szláv csoportokról van szó. Tehát még ha a jelenlétükről szóló, alább részletesen kifejtendő megfontolásokat el is fogadjuk, akkor sem lehetünk biztosak abban, hogy ezeknek a szláv csoportoknak ténylegesen közülük lehetett volna bármelyik mai szláv nép etnogeneziséhez. Továbbá az érzelmi azonosulás tényét annak következtében is nagy hangsúllyal kell kezelni, mert az egyes elgondolások hívei elég gyakran csak a saját nézőpontjukat erősítő elődök megnyilatkozásait hajlandók számon tartani. Viszont így is van az alább ismertetésre és értékelésre kerülő megközelítéseknek egy közös pontja. A különböző elgondolások mellett megnyilatkozó szakemberek jelentős hányada ugyanis evidenciának tekinti, hogy szlávoknak élniük, sőt nagy tömegekben kellett élniük a Kárpát-medence déli részén az Avar Kaganátus fennállásának idején. Kiindulópontként pedig azt az evidenciaértékűnek tekintett tényt hangoztatják, hogy az adott térségben a szlávok legkésőbb az avarok 568-as honfoglalása idején megtelepedtek. Pedig nem kétséges, hogy súlyos problémákat okoz, ha a szlávok „pannóniai” (tehát a Kárpát-medence központi részén történt) megjelenését a népvándorláskor elejére, első felére vagy még korábbi időpontra igyekszünk tenni.

A Kárpát-medencében a hun kor előtt beköltöző szlávok tétele – amint erre fentebb már bővebben kitértem – a 18. század második feléig, illetve 19. szá-

⁷⁵⁷ CVJIĆ–RADONIĆ et al. 1919; RADONIĆ 1919a; RADONIĆ 1919b; STANOJEVIĆ 1919; POPOVIĆ 1957, 48–49.

⁷⁵⁸ E sajátos módszer a 19. század közepén alakult ki, és sajnos azóta sem bírálták felül. A kutatás módszertanának kialakulását nagydoktori értekezésemben vizsgáltam részletesen: TAKÁCS 2011, 113–131.

zad elejéig, a szlavisztika megszületésének a koráig vezethető vissza. Elegendő itt Johann Christoph Gatterer,⁷⁵⁹ August Ludwig von Schlözer,⁷⁶⁰ Jovan Rajić⁷⁶¹ vagy Pavel Jozef Šafárik,⁷⁶² azaz az évszázadokkal korábban élt elődök munkásságára utalni. Az egységes érvrendszerbe foglalás azonban minden kétségen felül L'ubor Niederle műve,⁷⁶³ ezért szokás magát a tételt is az ő nevéhez kötni. Niederle érvelésének egyik sarokpontja a kései szarmata kori lakosság nem nomád életmódjának etnikus értelmezése, a másik pedig két antik auktor szövegének szlávokat előtérbe helyező interpretációja. A két érv közül az elsőről azt kell leszögezni, hogy megfogalmazására egy olyan időpontban került sor, amikor még nem álltak rendelkezésre valós adatsorok, azaz 3–5. századi telepfeltárások és az ezek alapján archeometriai módszerekkel kivitelezett életmódelemzések.⁷⁶⁴ A Priskosnál, illetve Jordanesnél szereplő és már a 19. és a 20. század fordulóján, tehát még a szlavisztikai kutatások romantikus korszakában szláv nyelvemlékként értelmezett fogalmak⁷⁶⁵ – így a különböző italok megnevezésére használt *kamon*, illetve *medos*, vagy a temetési szertárs részeként tartott szertartás, a *strava* – pedig nem csupán szláv etimológiával rendelkeznek.⁷⁶⁶ E szavak ugyanis iráni nyelvekből is etimologizálhatók, sőt egyes vélekedések szerint a szláv nyelvekbe is valamilyen iráni dialektusból kerültek át. Összességében tehát a felsorolt érvek nem elégségesek ahhoz, hogy rájuk támaszkodva ki lehessen

16. kép- Újszalánkemén (szerbül Novi Slankamen)-Čarevci, 1. sír, urna (JANKOVIĆ 2003, 98. I. tábla nyomán)
Fig. 16. Novi Slankamen – Čarevci, Grave Nr. 1., urn
(after JANKOVIĆ 2003, 98, plate I)

mutatni a szlávokat a Kárpát-medence déli és keleti részén az 5. században, amint ezt elsőként egy magyar történész, Váczy Péter tisztázta,⁷⁶⁷ és érveit kibővítve egy szerb régész, Jovan Kovačević meg is erősítette egy széles összehasonlító anyag alapján megírt, de sajnos csak korlátozott mértékben terjesztett munkájában.⁷⁶⁸ Érveit még egy további vonatkozással is ki lehet egészíteni. Hiányoznak az utalások a szlávokra a Kárpát-medencéből a Hun Birodalmat követő germán királyságok korszakából. Ha tehát – a kérdés megítélésének a szempont-

⁷⁵⁹ GATTERER 1771.

⁷⁶⁰ LAUER 2009, 272–281.

⁷⁶¹ RAJIĆ 1794.

⁷⁶² ŠAFÁRIK 1828.

⁷⁶³ Legfőbb munkái: NIEDERLE 1894, 40–55; NIEDERLE 1911–1927.

⁷⁶⁴ A szarmatak életmódját összefoglalóan elemezte e forráscsoportot is bevonva: VÖRÖS 1998, 49–66.

⁷⁶⁵ E három fogalom kutatástörténetének részletes ismertetése szétfeszítené a dolgozat kereteit, így csak néhány olyan mozzanatot emelnék ki, amelyek állításom igazolásához szükségesek. Bár a három hivatkozott fogalom már a 19. század közepső harmadának szláv etimológiai szótáraiban szerepel, a rájuk épített és hun kori szláv jelenlét igazolására szolgáló narratíva kidolgozása Louis Léger nevéhez és az általa írott *Szláv mitológiához* kötődik (LÉGER 1901, 42, 205–206). Léger narratívája nagyon gyorsan elterjedt a délszláv környezetben, mivel már 1904-ben megjelent szerb fordítása (Leže, L.: Slovenska Mitologija. Preveo na srpski Rad. Agatonović, 1904). E három szó szláv etimológiája a szlavisztikában manapság is evidenciaértékűnek számít, annak ellenére, hogy maga Léger a fentebb utalt művében nem végzett etimológiai elemzést, a későbbi etimológiai vizsgálatok során pedig komoly kételyek merültek fel, hiszen a szavak germán és iráni eredetének lehetősége is megfogalmazódott. A három szó elfogadását szorgalmazó nézetek kritikájához lásd: VÁCZI 1963, 20–24; az újabb szakirodalomból pedig GRAČANIN 2008, 16, valamint CURTA 2015, 291, 20. jegyzet. A kételyeket mellőző és így hamis magabiztosságot sugalló megnyilatkozások iskola-példájaként pedig lásd: GINDIN 1983, 22–32.

⁷⁶⁶ VÁCZI 1963, 20–24; GRAČANIN 2008, 16; CURTA 2015, 291, 20. jegyzet.

⁷⁶⁷ VÁCZI 1963, 20–24.

⁷⁶⁸ KOVAČEVIĆ 1977, 38–40; KOVAČEVIĆ 1981, 109–124.

jaból túlzó optimizmussal – el is fogadnánk, hogy egyes szláv csoportokat a hunok magukkal sodortak a Kárpát-medencébe, hogy mintegy birodalmuk építésének az elemeivé váljanak, az ő sorsuk ugyanaz kellett legyen, mint a szarmatáké. Azaz az írott utalások részleges vagy teljes hiánya alapján ezen alávett csoportok esetében nem lehetett más, mint hogy a Gepida Királyság közrendűivé válva, korábbi etnikai önazonosságukat elveszítsék.

Nagyobb valószínűséggel vehető fel annak a lehetősége, hogy szláv csoportokat az avarok 568-as honfoglalása sodorhatott be a Kárpát-medencébe.⁷⁶⁹ Sőt, az avarok által minden bizonnyal kialakított védelmi népgyűrű is kiterjedhetett a Bácság déli részére! E feltételezés jogossága azzal támasztható alá, hogy szláv csoportok a 6. század közepén már éltek a Kárpát-medence északkeleti és déli előterében.⁷⁷⁰ A jelen vizsgálódás nézőpontjából mellékes szempont az, hogy e csoportokat már etnikai értelemben a bronzkor vége óta homogén csoportoknak tekintjük-e, vagy őket olyan etnikai szempontból vegyes közösségekként értelmezzük, amelyeket egy-egy nagyobb fegyveres erőt felvonultatni képes főember alakított ki, bizánci segédlettel.⁷⁷¹ Sokkal nagyobb súllyal esik latba az, hogy a 6–7. század vonatkozásában olyan írott források is fellelhetők, amelyek esetében megfogalmazhatók a szlávok „panóniai” bevándorlását támogató értelmezések.⁷⁷² A talán legfontosabb kortárs forrás Theophylaktos Simokattés leírása, egy – a követségben járt névrokonánál mintegy százötven évvel később élt – szintén Priskos nevű főember által 599-ben vezetett bizánci hadjáratról.⁷⁷³ E leírás szerint a kaganátus területére betörő bizánciak a hadjárat legfontosabb csatájában háromezer avar, „négyezren felül kettőezer-kettő száz” egyéb barbár, illetve nyolcezer szláv harcost fogtak el. Ezen adatok azonban – érde-

mes nagy nyomatékkal kiemelni – nem a lakosság, hanem a Priskos serege ellen felvonuló avar had arányait tükrözik. A népességi viszonyok rekonstrukciója szempontjából sokkal fontosabb, hogy Theophylaktos Simokattés leírásában nemcsak az avarok által felvonultatott hadról kapunk adatot, hanem a hadjárat körzetében lakó közrendűekről is. A csatahely környékén – különböző azonosítások szerint vagy a Bácság déli részén,⁷⁷⁴ vagy pedig a Duna–Tisza köze legdélebbi szegletében, az újkori Sajkás-kerületben⁷⁷⁵ – Priskos hadvezér előőrsei három gepida falut égettek fel, lemészárolva harmincezer lakosukat. (A hadjárat leírásában szereplő számadatok valóságértékéről számos egymástól nagyon eltérő vélekedés olvasható – e témára azonban itt nem térek ki.) Azaz az avarok által vezetett, etnikai szempontból „tarka” had a kaganátus déli szélének egy olyan részén küzdött, ahol egyébként gepidák éltek. Ez a Theophylaktos Simokattés leírásából levonható egyetlen logikus, bár a szlávokról szóló szakirodalomban így is csak ritkán megfogalmazódó következtetés.

A fentebb elemzett forráshelynél jóval gyakrabban szokott feltűnni az avarok és szlávok viszonyát tárgyaló szakirodalomban egy 10. század közepi auctor, Bízorbanszületett Konstantin császár, és a bizantinológiában *De administrando Imperio*, azaz a Birodalom kormányzásáról címen számotartott munkája. Ki kell emelni, hogy Konstantin másfél évszázaddal az Avar Kaganátus bukása után élt, és bizonyos tényekkel nem volt tisztában, hiszen azonosnak tekintette az avarokat és a szlávokat.⁷⁷⁶ Ez azonban csak az események értékelésének sajátos, bizánci látószögét jelzi: azt, hogy az avarok és a szlávok a Balkánon együtt háborúztak a 6–7. században.⁷⁷⁷ A tisztánlátás kedvéért ki kell mondani: az együttes katonai fellépés még nem kellő alap ahhoz,

⁷⁶⁹ Ezt a lehetőséget tartja szem előtt: KOVAČEVIĆ 1977, 38–40; KOVAČEVIĆ 1981, 109–124.

⁷⁷⁰ CURTA 2001; BARFORD 2001.

⁷⁷¹ E nagy vihart kavart elgondolás megfogalmazása Florin Curtához, egy Amerikába emigrált román régészhez köthető: CURTA 2001.

⁷⁷² Nagy hangsúllyal hivatkozik ezekre a régebbi irodalomban Franjo Barišić: BARIŠIĆ 1952, 12–63; az újabb szakirodalomban pedig Đorđe Janković és tanítványa, Stanko Trifunović: JANKOVIĆ 1997b, 362–375; TRIFUNOVIĆ 1996a, 32–33; TRIFUNOVIĆ 1996b, 17; TRIFUNOVIĆ 1997, 173–185.

⁷⁷³ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1984, 64.

⁷⁷⁴ E nézetet képviseli: BÓNA 1984, 314.

⁷⁷⁵ Óvatosan képviseli e nézetet, alapos szakirodalmi áttekintést nyújtva: DIMITRIJEVIĆ 1975, 87–89.

⁷⁷⁶ DAIA, 122–123: „fegyvertelen szklavin népeket találtak ott, akiket avaroknak is hívnak”.

⁷⁷⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1980, 86–97, 201–213; SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1981, 227–232.

hogyan az avarok és szlávok Kárpát-medencei együtt-lakására is következtetni lehessen. E tény egy olyan eseménysor értelmezéséhez szükséges számontartani, amelyet Bíborbanszületett Konstantin munkája XXXII. fejezetében közöl.⁷⁷⁸ Érdemes röviden összefoglalni e leírást. Az adott forráshely szerint Hérakleios császár idejében a szerbek egy csoportja bebocsátást kért a birodalomba. Be is engedték őket, de elégedetlenek voltak a számukra Thesszaloniki körzetében kijelölt hellyel, így engedélyezték nekik, hogy visszavándoroljanak régi lakóhelyükre, amely Turkiától (azaz a 10. századi magyar szállásterületől) északra volt. Amikor azonban Belgrádnál átlépték a határt észak felé, meggondolták magukat, és a császártól egy másik települési területet kértek, és így megkapták Szerbia, Pagánia, Zahloumon, Terbounia, valamint a Kanaliták földjét (azaz mai tájfogalmakkal: Hercegovina és Montenegró területét), ahol letelepedtek és a császár alattvalói maradtak. A forráshely adatgazdagsága kétségen felüli, de több ellentmondást is tartalmaz. Ezek közül itt első helyen a Bíborbanszületett császár által anakronisztikusan használt tájnevekre utalnék. A másodikon pedig arra, hogy a belgrádi, azaz singidunumi határerődöt az avarok 584-ben elfoglalták, és nem szól adat arról, hogy a bizánciaknak a 7. század elején sikerült volna visszafoglalniuk. Mindez a forráshely hitelét nagymértékben rontja. Amit a dolgozat nézőpontjából érdemes külön is kiemelni: Bíborbanszületett Konstantin pontosan rögzíti a szerbek korábbi lakóhelyét a 10. századi magyar szállásterületől északra. E tényt pedig annak okán érdemes külön is kiemelni, hogy a szerb szakirodalomban elterjedt a téves, pontosabban: vágyvezérelt megfogalmazás, amely szerint a szerbek korábbi lakóhelye „Pannóniában” (azaz: a Kárpát-medence déli részén) lett

volna.⁷⁷⁹ A DAI XXIII. fejezetének fentebb ismertetett helye ennek világosan ellentmond.

Az írott források áttekintésének a végére egy latin nyelvű forrást hagytam, mert a 9. századi *Annales Regni Francorum* szintén tartalmaz további elemzésekre alkalmas adatot. E műből a 824-es év eseményeinek a leírására szokás hivatkozni, mert itt két, joggal sejtethetően szláv csoport (törzs?), az abodritok és a timocsánok tűnnek fel. Mivel e két csoport a terjeszkedő bolgárok elől menekült északi irányba, a kutatók többsége a Kárpát-medence déli részére lokalizálta lakóhelyüket – több-kevesebb határozottsággal, miközben új települési területük földrajzi lokalizálása magában a forrásban nem szerepel.⁷⁸⁰ Itt kell megemlíteni, hogy Pavel Jozef Šafárik óta,⁷⁸¹ azaz a 19. század elejétől szokás felvetni, hogy az abodritok adták volna nevüket a néhai Bodrog vármegyének a Duna–Tisza köze déli részén. E névetimológia azonban meglehetősen bizonytalan.⁷⁸²

Áttérve a régészeti leletanyag avaroszláv értelmezésére: a szlávok bevándorlását tárgyaló történelmi munkák sokasága miatt a Niederle–Eisner-féle avaroszláv koncepciót⁷⁸³ elfogadó régészek rendszerint nem érzik szükségét annak, hogy nézőpontjuk valóságtartalma bővebb vizsgálatra szorulna. (Nota bene!) ezen alapállás nemcsak a szerb, horvát vagy szlovén nemzetiségű régészekre jellemző, hanem legalább ennyire a koncepciót valló cseh vagy szlovák régészekre is.⁷⁸⁴ A részletes okfejtés elmaradásának az lett a következménye, hogy a nyugat-balkáni térség népvándorláskorának régészeti kutatásában csak egyetlen személynél, Ksenija Vinski-Gasparininél merült fel egy további kérdés megoldásának a kényszere.⁷⁸⁵ Az tehát, hogy – az avaroszláv elmélet igaza esetén – a szlávok mikor

⁷⁷⁸ DAIb.

⁷⁷⁹ E gondolkodásmód jellemző példái: VESELINOVIĆ 1953, 5–52.

⁷⁸⁰ A szlavisták érveit összefoglalta és kritikával illette: VÁCZY 1963, 20–24.

⁷⁸¹ ŠAFÁRIK 1837, 932.

⁷⁸² A magyar kutatás Bodrog vármegye nevét a magyar „bodor” szóból szokta levezetni, zárt láncolatot alkotó érvek alapján. A közelmúltban gyűjtötte össze az e helynévre vonatkozó szakirodalmat: VERES 2007, 25. A Bodrog helynév magyar etimológiáját elfogadta az etimológiákkal szemben egyébként nagyon kritikus Kristó Gyula is: KRISTÓ 1988, 451.

⁷⁸³ Az adott koncepciót megfogalmazó munkák: NIEDERLE 1911–1927; NIEDERLE 1923–1926; NIEDERLE 1931; EISNER 1952a, 120–158; EISNER 1952b. A „jugoszláv” viszonyokhoz történt alkalmazása: VINSKI-GASPARINI 1985, 327–329.

⁷⁸⁴ Az e nézetet valló régészek listájának az összeállítását segíti, hogy nézetüket gyakran már a dolgozatuk címében is hangsúlyozták. A példák sokasága miatt csak néhányat idézek: KABAT 1954, 604–608, 709–710, 715–716; ČILINSKA 1963, 86–120; ČILINSKA 1966; TOČÍK 1968b; TOČÍK 1968c.

⁷⁸⁵ VINSKI-GASPARINI–ERCEGOVIĆ 1958, 133. (Az értékelő rész érvrendszerét Ks. Vinski-Gasparini fogalmazta meg.)

és hogyan adták fel korábbi, hamvasztásos temetkezési rítusukat annak érdekében, hogy közös, tehát általuk és az avarok által is használt temetőbe temethessék halottaikat. Ksenija Vinski-Gasparini e rítusváltást – Jan Eisnerre hivatkozva – a „pannóniai”, azaz a Kárpát-medence közepén elterülő Alföldön élt szarmaták hatásának tulajdonította. Az ő hatásukra kellett volna a szlávoknak – még évszázadokkal a „közös” avaroszláv temetők megnyitása és még több évszázaddal a krisztianizáció megindulása előtt – áttérniük a halotthamvasztásról a holttest eltemetésének szokására. Gondolatának kifejtése során Vinski-Gasparini nem figyelt fel egy nyilvánvaló kronológiai „hurokra”. A szlávoknak e felfogás szerint a 3–4. században kellett volna bevándorolniuk „Pannóniába”, azaz a Nagyalföldre. Erre pedig – a ma már általánosan elterjedt, forráskritikát alkalmazó felfogás szerint, azaz néhány csőlátású, csak szlávokat látni akaró régész kivételével – nincs nyom. Továbbá: nagy gondot okoz a kulturális asszimiláció iránya is, amely kimondatlanul is jelen van a szlávok feltételezett halotthamvasztást feladó magatartásának hátterében. A szlávoknak kellett volna egy ilyen esetben feladni saját rítusukat, azaz az akkulturáció a szlávok irányából folyt volna a szarmaták, majd később az avarok irányába. E megállapítás annak következtében válhat fontossá, ha figyelembe vesszük, hogy az adott problematikát tárgyaló néprajzi és szociológiai szakirodalom az asszimilációt egy olyan komplex folyamatként írja le, amelynek lépései általában azonosak.⁷⁸⁶ Az akkulturáció pedig mindig arra az etnikumra jellemző, amelynél megkezdődött a beolvadás. Azaz, ha kiterjesztjük e gondolatot az avar korra, és az „avaroszláv” megtevésztésre alkalmas jelzővel ellátott temetőkre, akkor egészen egyszerűen nem lenne szabad elmennünk amellett, hogy a kulturális asszimiláció e területeken sem az alávetettek, azaz a szlávok, hanem a presztízscsoport, azaz az avarok irányába kellett hogy folyjon. Ha tehát az avaroszláv elgondolásnak adnánk igazat, akkor a benne rejlő szláv komponenset azzal kellene

magyarázni, hogy a szláv alattvalók igyekezhetek hasonulni avar uraikhoz, és semmiképp sem fordítva. Egy ilyen irányú akkulturáció lehetőségét erősíti az Avar Kaganátus jól kutatott nyugati pereméről származó példa. Az Alpok központi és keleti völgyeiben (mai tájfogalmakkal élve: az osztrák Alpok területén) a korai középkorban lakó, joggal sejtetően valamilyen szláv közösséghez tartozó csoportok főnökeinek régészeti hagyatéka arra utal, hogy az Avar Kaganátus fennállásának idején, azaz egészen a 9. század elejéig nem az avarok igyekeztek anyagi kultúrájukat e helyi főnökökhöz igazítani, hanem éppen fordítva: e feltehetően szláv főnökök részéről indult meg az akkulturáció az avar fegyverforgató elit irányába.⁷⁸⁷

E ponton nem felesleges emlékeztetni a dunai bolgárok példájára, bár a példa egyáltalán nem tökéletes: a bolgár-törökök a kereszténység bulgáriai felvétele után olvadtak be a 9. század végén, illetve a 10. század elején, egy olyan helyzetben, amikor a szláv nyelvből a liturgia nyelveként presztízsnyelv lett.⁷⁸⁸ Mivel az Avar Kaganátus közegében nem volt olyan kényszerítő ok, amely egy ilyen nyelvváltást szorgalmazott volna, az avaroszláv elméletet sem tekinthetjük többnek egy pánszláv indíttatású, vágyvezérelt gondolatnál, amely eredeti, 20. század eleji megfogalmazásában az Osztrák–Magyar Monarchiát volt hivatott gyöngíteni, szellemi szinten. 1918 utáni továbbélését pedig az magyarázhatja, hogy a Kárpát-medence peremvidékein egyre-másra előkerülő avar kori csontvázas temetőkre valahogy bele kellett látni a szlávokat is.

Összefoglalva az elmondottakat: kijelenthető, hogy túl nagy kutatói optimizmus, sőt egyszerűbben fogalmazva, elfogultság kell annak a feltételezéséhez, hogy többségi lakosságként élő és a „valódi termelő elemet”⁷⁸⁹ képviselő szláv közrendűekkel kelljen számolni az Avar Kaganátus belső területein, és különösen annak déli részén. A szlávok általános és tömeges jelenlétének a vágyvezérelt gondolata helyett valamilyen más, tényleg működőképes modellt kell találni az avar–szláv kapcsolatok ma-

⁷⁸⁶ Az asszimiláció egyes lépéseinek szakirodalmát a középkorkutató szemével áttekintette SZÜCS 1987, 11–26; BENDA 1988, 37–86.

⁷⁸⁷ Lásd pl. SAMEIT 1996, 320–325.

⁷⁸⁸ Az egyházi szláv nyelv presztízsnyelvvé válását hangsúlyozza: ZAGIBA 1961, 1–56; ZAGIBA 1967, 1–18.

⁷⁸⁹ E gondolkodásmód meghonosításának első példái a néhai Jugoszlávia viszonylatában: MANO-ZISSI 1937, 265–275; PURKOVIC–MANO-ZISSI 1941, 15–22.

gyarázatára, nemcsak a Kárpát-medence déli része, hanem az egykori Avar Kaganátus egésze vonatkozásában is. Kiindulásként szakítanunk kell azzal a megrögzött felfogással, amely szerint az avarok nomádként ne ismerték volna fel a lakosság telepítésének módjához kapcsolódó problémákat, illetve lehetőségeket, különös tekintettel a nekik alávetett népeiségek vonatkozásában. Egy ilyen felismerés mentén fogalmazódhatott meg az a gondolatmenet, hogy az avar kagánok az alávetett népekből, így többek között a szlávokból is védőgyűrűt igyekeztek kialakítani saját birodalmuk törzsterületei köré, e ponton is követve egy sztyeppe hagyományt.⁷⁹⁰ Egy ilyen megfontolás gyakorlati megvalósításaként pedig körkörös telepíthettek különböző szláv csoportokat, joggal sejthetően oly módon, hogy az egyes kistájakra eltérő mértékben hoztak embereket. Az etnikai védőgyűrű elgondolása Közép-Európában, a német nyelvterületen fogalmazódott meg,⁷⁹¹ és az egyes déli szláv népek körében is csak viszonylag későn és kis számban lettek hívei. A déli, illetve keleti szláv népekből származó történészek és régészek ugyanis – Jovan Kovačević, a szerb népvándorlás kori régészet legnagyobb alakja⁷⁹² kivételével – rendre elutasították annak a lehetőségét, hogy a szlávok balkáni megtelepedésének hátterében az avar kagánok azon politikája állt volna, amely a határvédelem eszközeként a vazallus népekből kialakított védőgyűrűt igyekezett létrehozni. Az elutasítás minden kétségen felül érzelmi alapú volt.

Az utóbbi évek-évtizedek régészeti és történeti kutatása olyan eredményeket hozott, amelyek alapján már kimondható: van a Kárpát-medencének olyan peremterülete, ahol e kérdés nem érzelmi alapon, hanem adatok mérlegelésével dönthető el. Egy-egy lengyel és szlovák régész, név szerint Helena Zoll-Adamikova,⁷⁹³ illetve Jozef Zábajnik⁷⁹⁴ kutatásai alapján biztossá vált, hogy a felvidéki (20. századi tájfogalommal: szlovákiai) térségben a 6–8. századi temetők három övezetre oszlanak.

A Kárpát-medence északi harmadának déli részén egy olyan övezet mutatható ki, ahol csak csontvázas temetők vannak, északon pedig egy olyan, ahol csak hamvasztásos temetők kerülnek napvilágra. A két övezet úgy határolódik el egymástól, hogy kimutatható egy kontaktuszóna is, birituális temetőkkal. A két, fentebb utalt kutató e területi megoszlást az etnikai védőgyűrű meglétének a jeleként értelmezte, a lengyel kutató teljesen határozott formában, a szlovák inkább csak célzások szintjén. Oly módon jártak el, hogy az összehasonlító vizsgálatnál a csontvázas temetőket nagyban és egészében avarnak, a hamvasztásosakat pedig szlávoknak tekintették. Ha érvelésük helytálló, az egyes temetőtípusok regionális elkülönülésére egy átfogó és az avar kor kutatásának „avaroszláv” hagyományával egyértelműen szakító értelmezési modellt sikerült megfogalmazniuk. Ez egy olyannyira meggyőzően pozitív eredmény, hogy a Kárpát-medence északi részének szinte kényszerítő erővel kell azzá a területté válnia, amelynek eredményei referenciaként szolgálhatnak a Kárpát-medence más, esetünkben a déli részén feltárt, 6–8. századi temetők értékeléséhez is.

Helena Zoll-Adamikova, illetve Jozef Zábajnik kutatási eredményei tehát kellő mértékben indokolják azt, miért szükséges a Kárpát-medence déli részének a 6–8. századi leletanyagát áttekinteni, azt vizsgálva, vajon a csontvázas és a hamvasztásos temetők területi megoszlása alapján kimutatható-e hasonló megoszlás. Előbb azonban szólni kell arról, hogyan alkalmazhatóak Zoll-Adamikova, illetve Zábajnik azonosításai a 6–8. századi etnikai kép pontosítására a Kárpát-medence egészének a viszonylatában. Egy ilyen kitérőt a kutatás menetének általános iránya is szinte kötelezővé tesz, hiszen az utóbbi néhány évtized népvándorlás kori régészetét az etnikai kérdésfeltevésekkel szembeni egyre nagyobb tartózkodás jellemzi.⁷⁹⁵ Az ilyen elemzésekkel szembeni szkepszis hangsúlyozása során azonban nem szabadna megfeledkezni egy szemponttól. Arról nevezetesen, hogy a népvándor-

⁷⁹⁰ A határvédelem sztyeppe kialakításának a módjairól lásd VÉKONY 1983, 215–236.

⁷⁹¹ DITTEN 1978, 73–160.

⁷⁹² KOVAČEVIĆ 1977, 39–40.

⁷⁹³ ZOLL-ADAMIKOVA 1990, 97–101.

⁷⁹⁴ ZÁBOJNÍK 1999, 199; ZÁBOJNÍK 2002, 29–39; ZÁBOJNÍK 2004, 148–150 (térképek).

⁷⁹⁵ E szkepszis, amint erre dolgozatomban több pontján is utalok, a Sebastian Brather által kifejtett kritika nyomán alakult ki: BRATHER 2000, 139–177; BRATHER 2003, 18–42; BRATHER 2004.

lás kori Kelet-Közép-Európában a kereszténység felvétele előtti időkben olyan – képletesen szólva: pogány – vallási képzetek léteztek, amelyeknek elég gyakran volt etnikai színezetük. (Az etnikai szót a népvándorlás kori régészetben használatos, görög eredetű *ethnos* szó jelentéstartalmával értve.) Az ilyen, a szomszéd népekhez viszonyítva sok eltérő vonást tartalmazó vallási képzetek pedig elég gyakran megnyilvánultak a halotti kultusz egyes elemeiben is. A magam részéről tehát azokkal a régészekkel értek egyet, akik – bár belátják azt, milyen mértékű túlzások jellemezték az etnikai meghatározások tekintetében az elmúlt generációk munkáit – a halotti kultusz régészetileg megfigyelhető elemeit mégis alkalmasnak tartják etnikai vizsgálatokra.

A konkrét esetben: az Avar Kaganátus idejében használt temetők etnikai osztályozása, tehát avar, illetve szláv jellegüként történő meghatározása felfogásom szerint annak okán nem jelenthet etnikai kizárólagosságot, mert egy ilyen besorolással csak és kizárólag azt állítjuk, hogy az adott sírmező népessége dominánsan melyik, adott esetben avar, illetve szláv hagyományoknak megfelelő temetési rítust követte. Azaz korhasztásos („csontvázas”), illetve hamvasztásos szertartás keretei között helyezte-e végső nyugalomra elhunytait. Alkalmazva e rítust olyanok esetében is, akik a közösségbe mintegy kívülről kerültek be, például házasság révén.

A temetőkkel ellentétben viszont a telepfeltárások leleteit csak igen kivételes esetekben tartjuk etnikai kérdések eldöntésére alkalmasnak. Ilyen kivételt jelenthetnek egyes speciális edénytípusok, így az avarok esetében az úgynevezett bütykös vagy szögletes szájpéremmel rendelkező, kézzel formált fazekak (*18b kép 18*).⁷⁹⁶ A szakirodalomban ritkaságnak számít az általam vallott tartózkodó álláspont. Éppen ellenkezőleg: a Kárpát-medence 6–8. századi települési leletei vonatkozásában meglehetősen gyakori a szinte automatikus etnikai meghatározás. Ilyen esetekben egy-egy adott kutató a településnyomok pusztán meglétéből is a lakosok szláv etnikumára szokott következtetni,⁷⁹⁷ azon leegyszerűsítő és bizonyosan téves meggyőződés nevében, hogy veremházat építeni vagy cserépedényt formázni a 6–8. században a

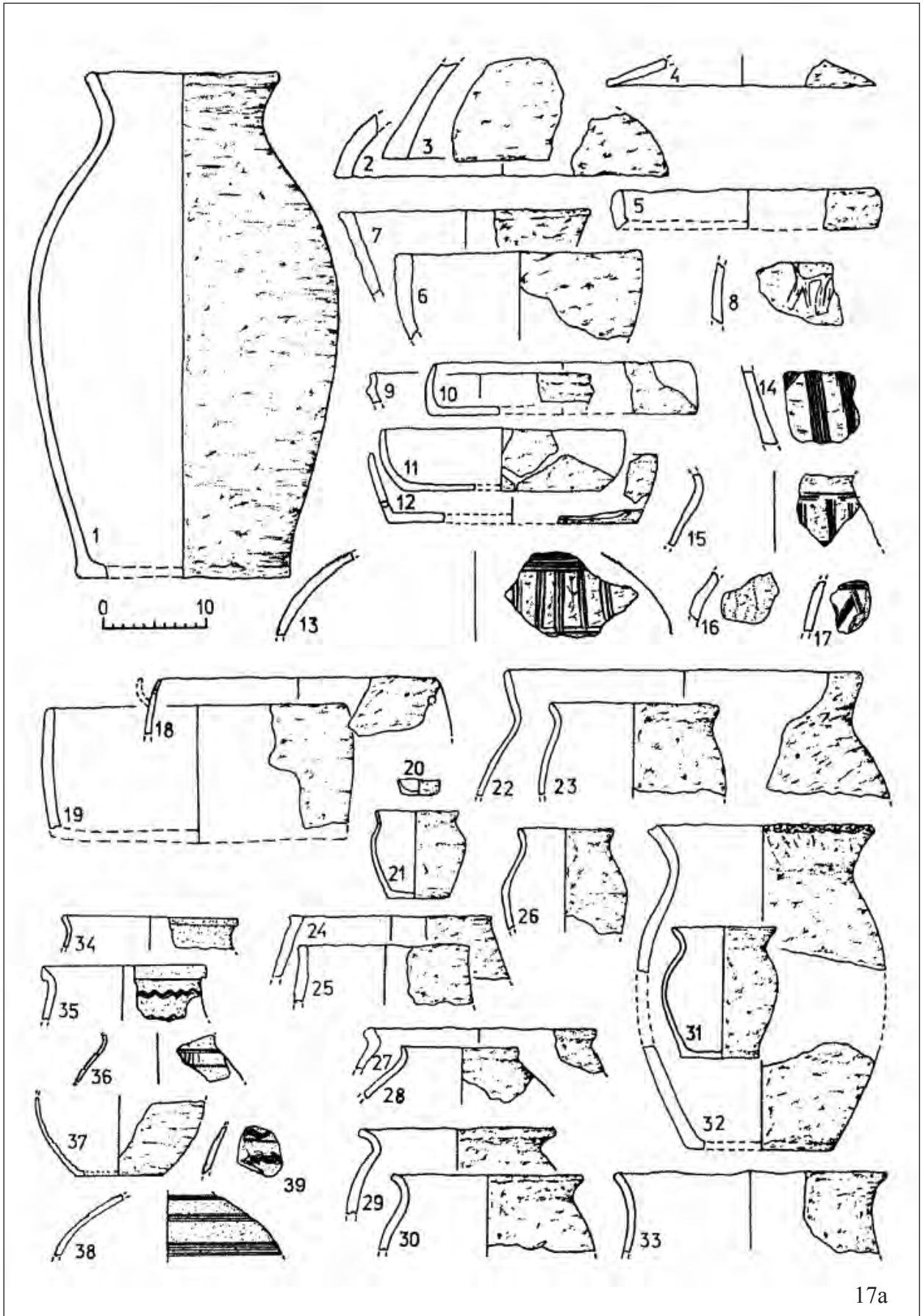
kelet-közép-európai térségben csak a szlávok tudtak volna. A Kárpát-medence déli harmadában – amint erre fentebb már részletesen kitértem – Đorđe Janković és Stanko Trifunović munkásságát jellemzi e téves következtetés elfogadása és ismételt hangoztatása.⁷⁹⁸ Csak a rend kedvéért rögzítem: az ő etnikai azonosításait nem tekintem kiindulópontnak, mert azok kronológiai szempontból nem tűnnek megbízhatónak a 8. századi keltezés kihagyása miatt. Tartalmi szempontból pedig az tűnik számomra kétségesnek, hogy a kerámiakészítés ténye önmagában elegendő lenne a szláv etnikai meghatározás kimondására. A felsoroltak miatt dolgozatom e pontján sem támaszkodom Đorđe Janković, illetve Stanko Trifunović munkáira az adott térség 6–8. századi etnikai viszonyainak vizsgálata során. E kutatók módszertani szempontból alapvetően téves eljárása az, hogy minden olyan telep, amelyben korongolatlan kerámia került elő, oly módon minősítenek szlávnak, hogy fel sem merül bennük más etnikai azonosítás lehetősége. Cikkeikben elég gyakori továbbá az orosz és ukrán szakirodalomra történő utalás, annak a rögzítése nélkül, hogy a bácskai és a bánási telepeltárások kerámiája tipológiai szempontból nem azonosítható a Prága–Korčak típusú kerámiával. A tipológiai eltérések iskolapéldájaként a Padé (szerbül: Padej) határában kibontott teleprészlet kerámiája szolgálhat. Az itt előkerült, kézzel formált fazéktöredékek között tölcséres pereműek, illetve ujjbenyomkodásokkal tagoltak is vannak. Olyan edénytípusok, amelyek immár fél évszázada, a dunaújvárosi telepeltárás közlése óta a Kárpát-medencei, avar kori telepkutatás alapvető kerámiatípusainak számítanak. Sőt, az egyéb edénytípusok között pedig egy olyan peremdarab is előkerült, amely jó eséllyel bográcsfülként értelmezhető (*17a*, illetve *17b kép* és különösen *17b kép 18*). A padéi telepről, valamint az e kontextusban felvontatott további telepeltárásokról is, nyugodt lélekkel kimondható, hogy olyan edénytípusok vannak benne, amelyek a Kárpát-medencében az avar kori települések sajátjai.

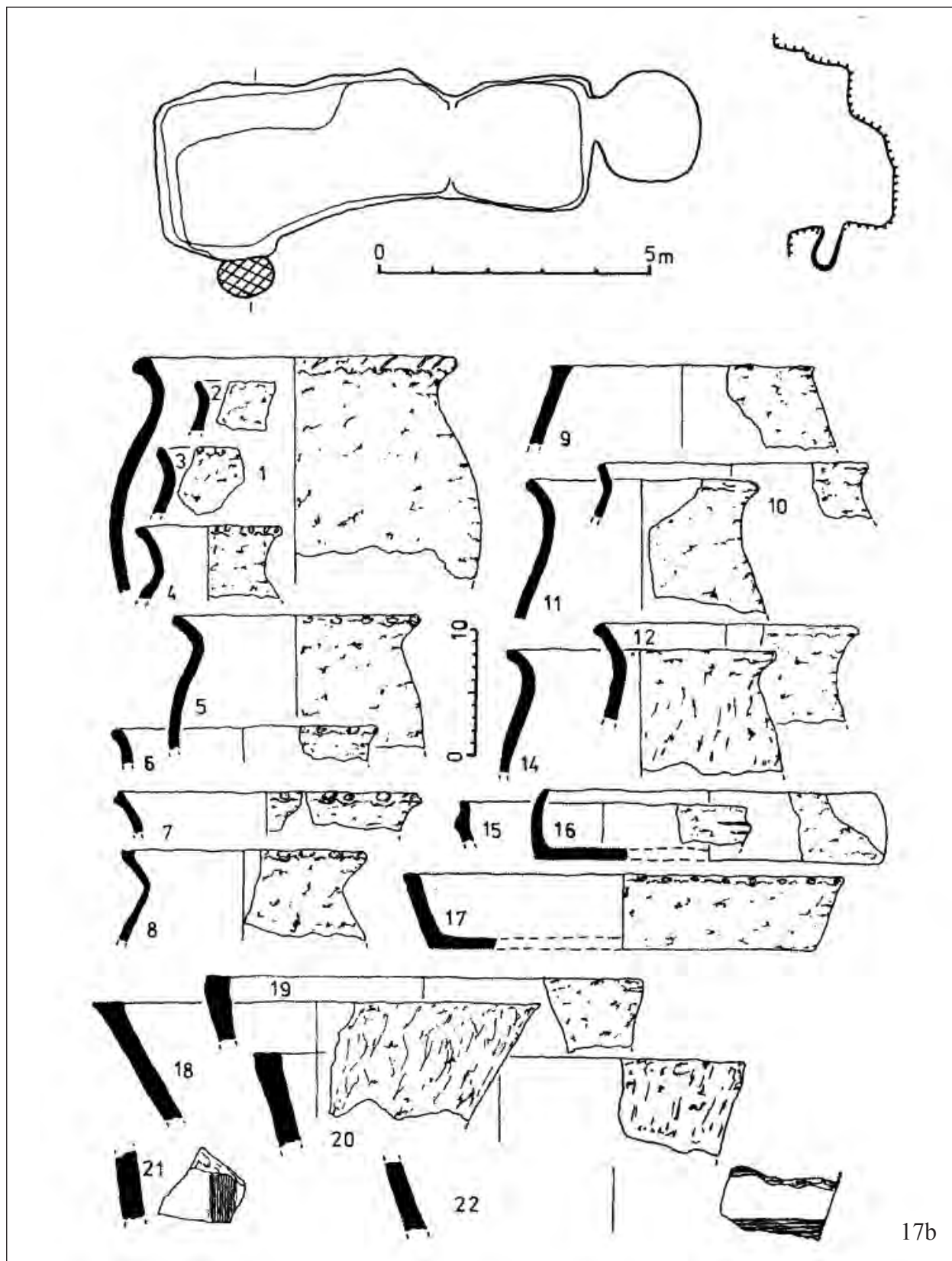
Mind a kora, mind pedig a késő avar kori temetők területi elterjedése – amint erről már fentebb volt szó

⁷⁹⁶ A dunaújváros-öreghegyi lelőhely volt az első telepeltárás a Kárpát-medencében, ahol ilyen fazék előkerült: BÓNA 1973, 5. tábla 3.

⁷⁹⁷ Egyetlen, de igen jellemző példaként lásd: DONAT 1976, 113–125.

⁷⁹⁸ Lásd pl. TRIFUNOVIĆ 1996a, 32–33; TRIFUNOVIĆ 1996b, 17; TRIFUNOVIĆ 1997, 173–185.

17.a–b kép. Padé-Súlymos földek (szerbül: Padej-Višnjevača) a 6-7. századra keltezett településrészlet egy külső kemencéjének alaprajza, illetve válogatás a telepfeltárás kerámiájából (TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 104–105, 20–21. tábla nyomán)

Fig. 17a–b. Padej-Višnjevača, the plan of an external oven of the settlement dated to the 6th-7th centuries, and a selection from the ceramics of the excavation (after TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 104–105, plates 20–21)

– kitölti a vizsgált területet egyetlen, alább részletezendő régió kivételével. A két korszak vonatkozásában csupán az a különbség, hogy milyen a temetők topográfiai sűrűsége. Azaz egyáltalán nem csupán arról van szó, hogy a régió északi szélén fekvő városok: Pécs,⁷⁹⁹ Baja,⁸⁰⁰ Szabadka⁸⁰¹ vagy Szeged⁸⁰² közigazgatási határain belül, illetve e városok közvetlen közelében sűrűsödne a feltárt avar kori temetők száma, hanem éppen ellenkezőleg, a régió déli szélén: így például Pancsova⁸⁰³ (szerb: Pančevo), Zimony⁸⁰⁴ (szerb: Zemun) vagy Vinkovce⁸⁰⁵ (a magyar kutatásban is általánosan használt, horvát névformával: Vinkovci) területén vagy régiójában is több avar kori, csontvázas temető volt regisztrálható. Pusztán a lelőhelyek számából is levonható tehát a következtetés, hogy a Kárpát-medence déli része kedvelt lakóhely volt az olyan közösségeknek, amelyek a 6–8. században avar módra temették el halottaikat. Fentebb egy olyan területre is utaltam, amelyen csak elvéve találni avar kori, csontvázas temetőt. E hiányzó régió Közép-, illetve Nyugat-Szlávia. E területen – amint már ismertettem – csak három 8–9. századi csontvázas temető került napvilágra. Lelelőhelyük: Eszék,⁸⁰⁶ Brodski Drenovac,⁸⁰⁷ illetve Zágráb-Kruga.⁸⁰⁸ Ismét csak a teljesség kedvéért: Szlavóniában mintegy féltucat további lelőhelyen is kerültek elő késő avar régiségek.⁸⁰⁹ Ezeket a jelen elemzésbe nem vontam be, mert bizonytalan a régészeti kontextusuk, így elsősorban az, vajon csontvázas temető leleteiről van-e szó.

Egészen más képet kapunk, ha az avar kor hamvasztásos, illetve birituális temetőire vonatkozó adatokat gyűjtjük össze a Kárpát-medence déli részén. Valódi hamvasztásos (tehát nem birituális!) temetők ugyanis csak a vizsgált régió délnyugati részén: a Dél-Dunántúlon,⁸¹⁰ illetve Szlavóniában kerültek napvilágra megbízható körülmények között. Összegyűjtésüket és átfogó elemzésüket az nehezíti, hogy a kontinentális Horvátországban csak az utóbbi években indult meg intenzívebb kutatásuk, a Vinkovciban feltárt urnatemető közlésének⁸¹¹ hatására. A helyzetet jól jellemzi, hogy Zdenko Vinski oly módon közölte a kontinentális Horvátország első feltárt urnasírját 1954-ben,⁸¹² hogy nem ismerte fel annak régészeti kontextusát. Az adott kutatási téma megkésett indulása miatt manapság összesen még csak öt kora középkori hamvasztásos lelőhely áll a kutató rendelkezésére a Dráva–Száva közéről. Ezek: Belišće-Zagajci⁸¹³ (Horvátország), Lopor-kegytemplom (crkve Majke Božje Gorske, Horvátország)⁸¹⁴, Ptuj-Brstje⁸¹⁵ (Szlovénia) és – végül, de egyáltalán nem utolsósorban – Vinkovcibelterület⁸¹⁶ (Duga ulica 99). Továbbá talán e körbe tartozik az 1950-es években múzeumba került leletanyagból a Donji Stenjevec-i⁸¹⁷ (Horvátország) leletgyűttes, bár ez esetben a hamvasztásos temetőrészletként történt meghatározás csak évtizedekkel a feltárás után történt meg.

E lista némiképp bővíthető, ha figyelmünket kiterjesztjük a fentebb már utalt kontaktusövezetre,

⁷⁹⁹ ADAM 2, 1. köt. 282–284.

⁸⁰⁰ ADAM 2, 1. köt. 33.

⁸⁰¹ ADAM 2, 1. köt. 331–332.

⁸⁰² ADAM 2, 1. köt. 340–343.

⁸⁰³ ADAM 2, 1. köt. 279; KOVAČEVIĆ 1973, 49–56.

⁸⁰⁴ ADAM 2, 1. köt. 430–431; KOVAČEVIĆ 1973, 49–56.

⁸⁰⁵ Az e régióba tartozó temetőket elemezte: RAPAN PAPEŠA – ŠMALCELJ NOVKOVIĆ 2016; RAPAN PAPEŠA 2005, 259–274; RAPAN PAPEŠA 2007, 831–840; RAPAN PAPEŠA 2016, 23–32. stb.

⁸⁰⁶ ADAM 2, 1. köt., 274.

⁸⁰⁷ VINSKI-GASPARINI-ERCEGOVIĆ 1958. A lelőhelyről lásd még: ADAM-II, 1. köt. 71.

⁸⁰⁸ ADAM 2, 1. köt. 424 (irodalomjegyzékkel).

⁸⁰⁹ Adataikat lásd az alábbi leletkataszterben: ADAM 2, 1. köt.

⁸¹⁰ E temetők összefoglaló elemzése: SZŐKE 1984, 225–260; SZŐKE-VÁNDOR 1983, 69–86.

⁸¹¹ SEKELJ-IVANČAN-TKALČEC 2006, 141–212.

⁸¹² VINSKI 1954a, 76–77.

⁸¹³ FILIPEC 2009a, 27–30.

⁸¹⁴ FILIPEC 2009a, 347–357.

⁸¹⁵ SEKELJ-IVANČAN-TKALČEC 2006, 181.

⁸¹⁶ SEKELJ-IVANČAN-TKALČEC 2006, 141–212.

⁸¹⁷ SEKELJ-IVANČAN-TKALČEC 2006, 168–169.

ahol egyetlen lelőhelyen belül az „avar módra” eltemetett, tehát csontvázas sírok mellett urnasírokat is sikerült feltárni. Az ilyen temetők biztos példái a Kárpát-medence déli részén Zalakomár⁸¹⁸ Zala megyében, valamint az Újszalánkemén (szerb: Novi Slankamen)-Čarevci⁸¹⁹ nevű lelőhely a Szerémségben. További három, bizonytalan adatot is találni 6–8. századi birituális temetőre a vizsgált térségből. E három lelőhely a dél-bácskai Dunacséb-téglagyár⁸²⁰ (szerb: Čelarevo-Ciglana), valamint a dél-bánsági Pancsova-Ney-téglagyár⁸²¹ (szerb: Pančevo-Najeva ciglana) és Oppova⁸²² (szerb: Oponovo). Csak a lehetséges félreértések elkerülése érdekében jegyezzük meg, hogy a dunacsébi lelőhely egyenlő azzal a lelőhellyel, ahol a menoradisztes téglatöredékek napvilágra kerültek. Ha e három lelőhelyről egy jövőbeni közlés és elemzés révén kirajzolódik egy kontaktusövezet a Kárpát-medence déli részén, amelybe Dél-Bácska, a Szerémség és a Dél-Bánát tartozhatna bele, ez jelenthetné egyben a megoldást arra a nehéz dilemmára is, hol keresendők a népvándorlás kori szlávok nyomai a mai Vajdaság területén. Egy ilyen válasz megadása előtt azonban – hadd ismételjem magam a nagyobb nyomaték kedvéért – a forrásanyagot mindenképp közölni kell, megbízható módon és szinten.

A dolgozat e részében már csak egy kérdésre kell kitérni. Hogyan értelmezzük az olyan, a kutatás által emblematikusan szláv jellegűnek tartott leleteket, amelyek 6–8. századi, de csak és kizárólag csontvázas sírokból álló temetők területén kerülnek napvilágra, a Kárpát-medence déli részén. Az úgynevezett maszkos fibula, az 1950-

es évek óta talán legfontosabbnak tekintett szláv „vezérellet”⁸²³ alapján fogalmazom meg válaszómat. Bácska területéről két ilyen fibula ismert: Péterrévéről,⁸²⁴ illetve Verbászról⁸²⁵ (10. tábla 4), a Bánságban pedig Dunadombórol (szerb: Dubovac).⁸²⁶ A három közül két lelettárgy olyan temetőkben került napvilágra, ahol mind a temetkezési rítus (például a lovak elhantolása), mind pedig a leletek többsége egyértelműen avar jellegű, a harmadik lelet, a dunadombói szórványfibula esetében a mellékeltek kérdését nem lehetett vizsgálni. Azaz a kontextusukból kiragadott leletek is az illető avar közösségek egyes női tagjaival eltemetett ékszerek. Ennek következtében pedig ha el is fogadjuk azt, hogy a bizánci kultúrkörből eredő maszkos fibulákat⁸²⁷ csak és kizárólag szláv nők viselték – ami Florin Curta kritikái elemzése óta már egyáltalán nem evidenciaértékű, sőt nem is valószínű –, e helyzet akkor sem zárt szláv csoportok megtelepedésére utalhat, hanem sokkal inkább a néprajzkutatásban jól ismert exogámiával hozható összefüggésbe. A fentebb már utalt Helena Zoll-Adamikova⁸²⁸ elemzésére szeretnék visszatérni, ő ugyanis nem csak amellelt érvelt, hogy pusztán a Kárpát-medence síksági és hegyvidéki részei közt léteztek olyan érintkezési övezetek, ahol e két etnikum azonos temetőbe hantolta el halottaikat. Véleménye szerint a belső, csak csontvázas temetőkkel jellemezhető területek esetében az interetnikus kontaktus nem haladhatta meg az exogámia kereteit, illetve a gazdagabb családok által tartott háziszolgák „intézményét”. Ez utóbbiak „utánpótlási forrását” elsősorban a hadifoglyok képezhették, és ilyen sorsra a szlávok mellett

⁸¹⁸ SZÖKE-VÁNDOR 1983, 69–86.

⁸¹⁹ JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990, 105, kat. sz. 81/1 (képi ábrázolás nélküli közlés). Részletes közlés: JANKOVIĆ 2003, 97–108.

⁸²⁰ JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990, 117, kat. sz. 111/4: „Доњи и средњи део лонца рађеног гнетањем, искоришћеног за урну.” „У близини је случајно откривена и словенска урна.” Magyarul: „Egy kézzel formált fazék alsó és középső része, amelyet urnaként használtak fel.” „A közelben véletlenszerűen egy szláv urna is előkerült.”

⁸²¹ Ezen állítólagos urnasír vagy urnasírok értékeléséhez lásd: IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 56.

⁸²² JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990, 105, kat. sz. 105.

⁸²³ Az adott fibulatípust a szlávokhoz kötötte: WERNER 1950, 150–172; WERNER 1960, 114–120. Meggyőző érvekkel cáfolta ezt az azonosítást: CURTA 2004, 59–78; CURTA 2005, 101–146; CURTA 2006, 486–535.

⁸²⁴ JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990, 73; CERVIĆ 1997, 105 (számozatlan ábra).

⁸²⁵ NAGY 1971, 252, 13. ábra; GRGUROVIĆ 2009, 281–290.

⁸²⁶ DIMITRIJEVIĆ 1969, 88, 1. ábra; IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 56, 15. ábra, 10.

⁸²⁷ A közelmúltban M. MENKE (1990, 190) bírálta J. WERNER (1950, 150–172) azon elgondolását, miszerint maszkos fibulákat csak és kizárólag szláv nők viseltek volna

⁸²⁸ ZOLL-ADAMIKOVA 1979, 941–950; ZOLL-ADAMIKOVA 1990, 97–101.

edénytípusok vannak benne, amelyek a Kárpát-medencében az avar kori települések sajátjai.

Az avarok elszlávosodásáról kialakított nézőpontok számbavétele során az álláspontok teljes spektrumának megismerése érdekében ki kell tennünk figyelmünket a kaganátus bukása utáni időkre is. Kiindulópontként rögzítsük ismét: az avarok elszlávosodásáról könyvtárnyi szakirodalom szól, mivel e gondolat már több mint két évszázada megfogalmazódott – amint erről fentebb, a dolgozat tudománytörténeti fejezetében részletesen szóltam. Az avarok elszlávosodását valló kutatók nagy többsége kész tényként kezeli azt, hogy az avarok már a kaganátus létezése idején is csak az uralkodó fegyveres elitet, tehát a lakosság kis hányadát alkották, így az Avar Kaganátus bukása nem pusztán elindította, hanem sokkal inkább betetőzte asszimilációjuk folyamatát. Az e folyamatról optimista módon értekező kutatók általában nyelvészeti adatokra igyekeznek támaszkodni. Olyan adatokra, amelyek az esetek többségében nem pusztán keltezhetetlenek, hanem a relevanciájuk is kétséges az adott probléma vonatkozásában. Elegendő itt Róna-Tas András azon dolgozatára utalni, amelyben három, a 10. században vagy még később (!), azaz évszázadokkal az Avar Kaganátus bukása után feljegyzett szó általa felvetett avar–szláv etimológiája alapján tekinti kész ténynek az avarság nyelvi asszimilációját.⁸³⁵ Úgy vélem, az adott probléma átfogó jellege nagyon megérdemelné, hogy az ilyen felvetéseknél sokkal pontosabb és jóval kevésbé spekulatívan értelmezhető adatállományokat használjunk fel álláspontunk kialakításához. Kiindulópontként hadd szögezzem le ismét: az írott források alapján az a legvalószínűbb, hogy a szlávok a Kárpát-medence központi területére csak a 9. században, az Avar Kaganátus hatalmának összeomlása után vándorolhattak be. A 7–8. századból ugyanis – érdemes megismételni a nagyobb nyomtaték kedvéért – csak a Szerémségből és Kelet-Szlavóniából, illetve – optimista megköze-

lítéssel – a Dél-Bácskából, illetve a Dél-Bánságból ismerünk rájuk utaló hamvasztásos sírokat.

A legkedvezőbb esetben is tehát egy szűk évszázad, három nemzedéknyi idő állott a szlávok rendelkezésére a késő avarok teljes vagy majdnem teljes elszlávosításához.⁸³⁶ Kristó Gyula e folyamat sikerét oly módon is igyekezett munkáiban biztosítani, hogy az avarok beolvadásának a folyamatát egészen a 11. századig kitolta.⁸³⁷ A dolgozat írója e nézettel nem kíván bővebben foglalkozni annak abszurditása miatt. E feltételezést nemcsak hogy semmilyen forrással (kiváltképpen írott feljegyzésekkel!) nem lehet alátámasztani, hanem a honfoglalók által a korábbi szállásterületeikről magukkal hozott uralmi berendezkedésnek is teljesen ellentmond az, hogy a 10. századi Magyar Fejedelemség megfelelő közeg lett volna az avarok elszlávosításának feltételezett végső diadalához.

Az avarok 9. századi szláv asszimilációjának mértékét eltérő módon lehet megítélni. A különböző előjelű, azaz *pro* vagy *kontra* kicsengésű elemzések bibliográfiai adatainak felsorolása helyett fontosabbnak tűnik utalni két tényezőre. Az avarok elszlávosodása még Dalmáciában sem lehetett befejezett tény a 10. század közepén – Bíborbanszületett Konstantin rájuk vonatkozó leírása alapján.⁸³⁸ Pedig az Adriai-tenger közelében bizonyosan jóval kevesebb avar élt, mint a Kárpát-medencében. Másrészt pedig a nyelvváltás sikerét a Kárpát-medencében csak a szlávok etnikai túlsúlya, azaz a beáramlók jelentős tömege tudta volna biztosítani. A Kárpát-medence központi részeinek 9. századi régészeti leletei között azonban hiába keressük az újonnan érkezettek nagy sirszámú temetőit. Eddig az Alföldön még egyetlen ilyen sem sikerült kimutatni – csak a Dunántúl déli és nyugati részén, illetve az Alföldet északról övező dombvidéken vannak ilyen, csak a 9. századra keltezhető, új lelet típusokban gazdag sírmezők.⁸³⁹ (A tisztánlátás érdekében: a Szegfű László által felsorolt Szeged környéki pél-

⁸³⁵ RÓNA-TAS 1995, 417–430.

⁸³⁶ KRISTÓ et al. 1995, 269.

⁸³⁷ KRISTÓ et al. 1995, 146.

⁸³⁸ DAI, 142–143.

⁸³⁹ A 9. század leletanyagát több munkájában is igen alaposan elemezte: SZŐKE 1982, 183–197; SZŐKE 1986, 21–35; SZŐKE 1980, 181–203; SZŐKE 1994, 79–83; SZŐKE 1996, 28–29. A Dél- és Észak-Dunántúlhoz lásd: SZŐKE 1992, 841–968; SZŐKE 1992, 41–203; TOMKA 1994, 99–107. A Nagyalföldet északról övező területekhez: Szabó 1987, 83–100.

dák⁸⁴⁰ a leletanyag hiányos ismeretén és az időrend félreértésén alapulnak.) Viszont a Szabadka (szerb: Subotica),⁸⁴¹ Szarvas,⁸⁴² Szentés⁸⁴³ stb. környéki temetők vizsgálatai éppen azt bizonyították a közelmúltban, hogy a késő avar sírmezőket nem érdemes lezárni külön vizsgálat nélkül, „automatikusan” a 9. század elején. A felsorolt adatok alapján tehát egyre világosabb az, hogy a régészeti leletek alapján csak a Dél- és a Nyugat-Dunántúlon, illetve a Mátra vonalától északra tudunk számolni nagyobb arányú, feltehetően szláv etnikumú lakosság beáramlásával.

Az elmondottak következtében a 9. századi etnikai viszonyok kérdésében azon kutatók állás-

pontjával⁸⁴⁴ értek egyet, amely szerint a 9. század eleji frank és avar háborúkat túlélő avarok utódainak többsége a magyar honfoglalásig nem vesztette el etnikai önazonosságát. Nincs kellő alapja annak, hogy a Kárpát-medence központi részein a honfoglalás során meghódított helyi lakosságot kizárólagosan vagy túlnyomórészt szlávnak nyilvánítsuk, ahogyan ezt például Kristó Gyula tette számos munkájában.⁸⁴⁵ Különösen azután nem állja meg egy ilyen gondolat a helyét, hogy maga Kristó Gyula⁸⁴⁶ is hitelt adott Szent Naum első legendája azon kitételének,⁸⁴⁷ hogy a magyarok jövetelének hírére Morávia (Kristó értelmezése szerint a Nagyalföld) lakói Bulgáriába menekültek volna.

5. AZ AVAR KORI RÉGÉSZET NÉHÁNY ÁTFOGÓ PROBLÉMÁJA A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI RÉSZÉNEK LELETANYAGA ALAPJÁN

a) Az Avar Kaganátus uralmi központjairól, illetve a fegyverforgató elit lakóhelyéről

A Kárpát-medence avar kori régészetében nagy az érdeklődés az uralmi központok kimutatásának problematikája iránt. Mivel az ilyen központokra az írott forrásokban csak kevés és többféle módon is értelmezhető leírás áll a kutatás rendelkezésére, a régészet került előtérbe olyan tudományként, amelytől az adott problematika megoldása várható. A figyelem középpontjában a kagáni központ megtalálása, kimutatása áll, de rendszeresen megjelennek az egyes „részfjedelmi”, „vezéri” vagy „nagyúri” központok meghatározására irányuló kísérletek is (47. tábla 1–2). Az avar kor régészeti kutatásának a temető-központúságából következik, hogy e központok meghatározására általában a sírmellékletek elemzése alapján kerül sor. Az érdeklődés mértékét jól szemlélteti, hogy 2016-ban Kecskeméten konferenciát sikerült szervezni az avar hatalmi központok témájában, és az itt elhangzott előadások 2019-ben meg is jelentek. Dolgozatom terjedelmét szétfe-

szítené az egyes tanulmányok gondolatmenetének részletes taglalása. Annál is inkább, mert a tanulmányok tematikája, illetve az elemzésre felhasznált leletek, leletegyüttesek nem a Kárpát-medence déli részén kerültek elő. Azaz már a leletanyag földrajzi meghatározottsága alapján is egyértelmű, hogy a kutatók többsége a kagáni – vagy kicsit óvatosabb fogalmazásban: a „vezéri” – központokat nem a Kárpát-medence déli részén keresi. Így az alábbiakban csak azt a néhány leletegyüttest tárgyalom részletesebben, amelyek alapján ez a lokalizálás mégis a Kárpát-medence déli részének egyes régióhoz kötődött. Itt kell azonnal kiemelni, hogy a Kárpát-medence déli részének négy régiója közül nem kevesebb mint három: a Szerémség, a Bánság és a Bácska is felmerült a vezéri szállás lehetséges helyeként. Sajátos, de egyben a leletanyag keltezése alapján jól magyarázható az, hogy az alább ismertetendő gondolat kísérletek vagy az avar kor elejéhez, vagy a legvégső fázisához kötődnek.

Első helyen egy olyan leletegyüttesről, az úgynevezett sirmiumi övkészletről (9. tábla 1) kell

⁸⁴⁰ SZEGFÜ 1986, 16–17.

⁸⁴¹ RICZ 1993, 171–185.

⁸⁴² SZALONTAI 1992, 309–347; JUHÁSZ 1993, 137–150.

⁸⁴³ B. NAGY 1993, 151.

⁸⁴⁴ SZÖKE 1993, 40; SZÖKE 1996, 43.

⁸⁴⁵ KRISTÓ et al. 1995, 143–144, 146.

⁸⁴⁶ KRISTÓ 1980, 195; KRISTÓ 1996, 130.

⁸⁴⁷ KRISTÓ et al. 1995, 169.

megemlékezni, amely a Kárpát-medencében és természetesen annak a déli harmadában is berendezkedő Avar Kaganátus első időszakának egy sajátos tükré.⁸⁴⁸ A kagáni vagy vezéri szálláshely általa történt rekonstrukciója előtt mindenképp érdemes tenni egy kitérőt a 11 övtartozékból álló övkészlet kicsit részletesebb bemutatása érdekében. A leletegyüttes fontossága minden kétségen felüli, mégsem szabad e dolgozat keretei között átfogó elemzésére törekednem. Ettől nemcsak területi okok miatt kell eltekintennem, de azért is, mert e leletről igen jó elemzéseket tett közzé Kiss Attila,⁸⁴⁹ valamint Garam Éva.⁸⁵⁰ Így mindössze néhány olyan tényt emelnék ki e leletegyüttesről, amelyek nemcsak történeti, hanem településtörténeti jelentőséggel is bírnak. Maga a leletegyüttes egy úgynevezett álcsatos övkészlet, amely 11 övtartozékból áll. A sirmiuminak elnevezett övtartozékok összetartozása kétségen felüli, azonos anyaguk, kidolgozásuk és díszítőmunkaik azonos ornamentális koncepciója alapján. Az egyes övtartozékok anyaga arany, előlapjukat ékkőberakás, hátlapjukat bevéssett ábrázolások és minták díszítik. Az övgarnitúra avar kori keltezését az álcsatos veretei teszik nehezen megkérdőjelezhetővé.⁸⁵¹ Ugyanakkor a hátlapokon felbukkanó díszítések hangsúlyosan késő római – kora bizánci jellege is kétségen felüli. Az öv kutatói e kettősséget egy szellemes magyarázattal hidalták át: az övtartozékok készítését egy olyan bizánci mesterhez köthették, aki az avar fegyverforgató elit számára készítette el párját ritkító szépségű munkáját.

A sirmiuminak elnevezett övgarnitúra településrégészeti értékelését a régészeti kontextus hiánya nehezíti. Az övveretek minden bizonnyal 1992-ben kerültek elő, máig tisztázatlan, illetve kétséges kö-

rülmények között. Egy olyan illegális kincskereső találta őket, aki a tárgyak értékesítésére tett kísérlet során bukkott le.⁸⁵² Így a pontos lelőköri körülményeket rendőrségi nyomozásnak kellett tisztáznia, miközben maguk a találók a rendőri eljárás során egyáltalán nem voltak együttműködők. A kincs első közlése azon, a kincskereső által közölt adatot tartalmazza, hogy a fémkeresővel meglelt tárgyakat a Mitrovicától (szerb: Sremska Mitrovica) északra elterülő Divoš (középkori magyar nevén Diós) falu Bingula nevű határrészében sikerült lelteni, az első híradások szerint mintegy 2 méter mélységben.⁸⁵³ E mélység alapján fogalmazódott meg a gondolat, hogy az illegális fémkeresős „leletegyüttes” egy egykori sírt bolygattak volna meg. Ki kell azonban emelni, hogy egy későbbi nyomozás során a föld tulajdonosa azt állította, az ekéje hozta fel a kincseket majdnem a talaj tetejére és felső rétegére, 15 centiméteres mélységbe, ahonnan környékbeli bűnözők ásták ki.⁸⁵⁴ Ez a fémkereső műszerek működési módjának ismeretében egy jóval realitásosabb adat, és inkább azt a lehetőséget veti fel, hogy az övkészlet egy elrejtett kincslelet, kereskedelmi tárgyegyüttes, egy diplomáciai ajándék vagy akár egy zsákmány része is lehetett. A lelőköri körülmények bizonytalanságát érdemes a lehető legnagyobb nyomatékkal hangsúlyozni. Az úgynevezett sirmiumi öv sírlelet részeként történt értelmezése áll ugyanis végső soron egyes olyan megfontolások hátterében, amelyek vagy Sirmium városába igyekeznek az egyik kagáni székhelyet tenni, vagy pedig a Szerémségbe igyekeznek lokalizálni Baján kagán egyik fiának sírját.⁸⁵⁵ Az első esetben mintegy mellékérvként annak a lehetőségére is utalnak, hogy az Avar Kaganátus vezetői vágytak volna az olyan luxuskörülmények

⁸⁴⁸ POPOVIĆ 1997.

⁸⁴⁹ KISS 1998, 251–258.

⁸⁵⁰ GARAM 2000, 380.

⁸⁵¹ Bár az övet közlő Ivana Popović így is megtette, oly módon, hogy a gepida korszakba keltezhető jelenségeket is alaposan számba vette. Miközben amellet is letette voksát, hogy az öv Baján avar kagáné vagy valamelyik fiáé lehetett: POPOVIĆ 1997, 79, 87, 93. Elgondolását Kiss Attila bírálta felül időrendi és értelmezési szempontból is: KISS 1998, 251–258. Kiemelve az öv bizánci készítését, de egyben avar jellegét is, és cáfolta, hogy az öv egy feldúlt sírlelet része lenne. Az álcsatos övveretekről lásd még: H. TÓTH–HORVÁTH 1993, 113–119; DAIM 2001, 495; GARAM 2005, 420, 422, 426, 432; BALOGH–WICKER 2012, 564–573; SZENTHE 2015, 346, 14. jegyzet, valamint 347–349.

⁸⁵² Az előkerülési körülményekről lásd: POPOVIĆ 1997, 7.

⁸⁵³ Popović 1997, 7.

⁸⁵⁴ PERIĆ, D.: Avarski pojas igrom slučaja ostao u Srbiji. <https://www.media.ba/bs/istrazivacko-novinarstvo-novinarstvo-novinarstvo/avarski-pojas-igrom-slucaja-ostao-u-srbiji> (Az oldal megtekintésének időpontja: 2020. 07. 24.)

⁸⁵⁵ POPOVIĆ 1997, 7, 54.

után, amilyeneket Sirmium mint néhai császári rezidencia és gepida királyi székhely tudott volna biztosítani. Mindezek cáfolatára meg kell itt ismételnem néhány tényt. Első helyen azt, hogy a divoš-bingulai lelet valószínűsíthetően 15 centiméter mélyről került elő, és sem ez a tény, sem az egyéb mellékletek vagy embercsontok hiánya nem támogatja a lelőhely sírként való értelmezését. Második helyen pedig azt, hogy Sirmium 582-ben tűzben elpusztult, és ez nemcsak az írott források alapján állítható, hanem konkrét régészeti leletek alapján is. A császári palota feltárásai során égérsztrétegeket és a tetőszerkezet megolvadt ólomelemeit sikerült meglegelni (8. tábla 1–2).⁸⁵⁶ E tűz következtében pedig Sirmium városának a területén – ellentétben az 568 előtti időkkel – alig van nyoma 7. századi települési rétegnek, egyetlen egy kora avar kori csattest a ritka kivétel.⁸⁵⁷ Végezetül az is szinte láttelepszerű a császári palota 582 utáni állapotára nézve, hogy az egyik terem omladékteregében a 8. században egy olyan késő avar temető létesült, amelynek gödrei áttörték a mozaikpadlót.⁸⁵⁸ Az ellenérvek alapján tehát nagy valószínűséggel kimondható: a jelenleg közölt leletanyag alapján ítélve nem kell a Szerémség területén 7. századi vezéri szállással számolni. Az úgynevezett sirmiumi övkészlet joggal sejtetően nem egy sír mellékleteként került földbe, és a kiégett palota maradványai sem jelenthettek különösebb vonzerőt az avarok főemberei számára.

A közelmúltban az Avar Kaganátus végórái vonatkozásában is felmerült annak a lehetősége, hogy a Szerémségben valamilyen vezéri szálláshellyel lehet számolni. Az ilyen elemzések kiindulópontja a Donji Petrovciban napvilágra került kincs.⁸⁵⁹ Az arany fülbevalóból, nyakperecből és kilenc arab aranypénzből álló kincs talán legfőbb jellegzetessége a pontos keltezhetősége.⁸⁶⁰ A legkésőbbi arab aranypénz keltezésének záró időpontja, a 799-es év pontosan jelzi, hogy e kincsnek már mindenképpen az avar kagáni rezidencia elfoglalása és kifosztása után kellett földbe kerülnie. Így joggal fogalmazható

meg egy olyan kérdés, vajon e kincs az avar régészet keretei között elemezhető-e? A kérdés jelentőségét az is növeli, hogy Željko Demo által a közelmúltban a Zágrábi Múzeum népvándorlás kori arany-, illetve ezüsttárgyairól megjelentetett katalógusából az is kiderült: több (legalább három) további arab aranypénzt a Szerémség más részein sikerült fellelni.⁸⁶¹ E pénzek közös jellegzetessége, hogy verésüket felirataik a 8–9. század fordulójára, az Avar Kaganátus végnapjaira teszik. A Donji Petrovciban lelt kincs, illetve a szórványleletként múzeumba került szerémségi és dél-bácskai aranypénzek alapján a közelmúltban Szenthe Gergely (47. tábla 2) és Ivan Bugarski is arra a gondolatra jutott, hogy az adott régióban avar vezéri szálláshelynek kellett lennie a kaganátus fennállásának végső időszakában. Elgondolásuk előremutató, de mindenképpen figyelembe kell venni, hogy szórványként, azaz régészeti kontextus nélkül múzeumba került tárgyakról van szó. Így mindenképpen meg kell várni jobb lelőkörülményekkel rendelkező, 8. század végi arab aranypénzek feltárását és dokumentálását, hogy ki lehessen zárni két egyéb lehetőséget. Egyfelől azt, hogy e pénzek esetleg a térségben zajló kereskedelemre is utalhatnak, különös tekintettel arra, hogy az adott régió átfolyik a Duna, amely nemcsak a Kárpát-medence legnagyobb folyója, hanem az adott időszakban talán a legfontosabb kereskedelmi útvonal is. Másfelől pedig, a szórványleletként történt múzeumba kerülés miatt egyelőre annak a lehetőségét sem lehet kizárni, hogy e pénzek jóval később kerültek földbe, és így azok az Észak-Szerémség, illetve Dél-Bácska „kaganátus utáni”, tehát a sok ponton talányos 9. századi anyagi kultúrájának lennének részei. E két bizonytalansági tényező feloldása nélkül a 8. század végi arab aranypénzek csak egy gondolat kísérlet szintjén utalhatnak egy avar kor végi vezéri szállásra.

Itt kell megemlíteni két további kísérletet is a kagáni szállás dél-bácskai lokalizálására. Szőke Béla Miklós a 795-ös frank hadjárat útvonalrekonstrukciója alapján gondolkodott oly módon,

⁸⁵⁶ JEREMIC 2016, 204. kép.

⁸⁵⁷ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 94; TRBUHOVIĆ 1982, 70; ADAM 2, 1. köt. 327.

⁸⁵⁸ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 95–96; TRBUHOVIĆ 1982, 61–66, ADAM 2, 1. köt. 327.

⁸⁵⁹ BÁLINT 2010, 600–603; DEMO 2014, 664.

⁸⁶⁰ BÁLINT 2010, 600–603.

⁸⁶¹ DEMO 2014, 64, 7. jegyzet.

hogyan a kagáni székhely Verbász környékére lenne lokalizálható.⁸⁶² A 795-ös hadjárat alább részletesen ismertető útvonál-rekonstrukciója azonban önmagában is rejteget annyi – alább szintén ismertető – bizonytalanságot, hogy Szőke Béla Miklós felvetését egyelőre inkább csak ígéretes gondolat-kísérletnek lehessen elkönyvelni, amíg alátámasztására alkalmas régészeti lelet napvilágra nem kerül. Érdemes megemlíteni, hogy a századfordulón a verbászi Csarnoksánc (szerbül Čarnok vagy Veliki Čarnok) területén éppen annak okán indult régészeti kutatás a helyi gimnázium tanári karának vezetése alatt, hogy bizonyítást nyerjen: e sánc lehetett az avarok hringje.⁸⁶³ A hring értelmezéséről vallott különböző felfogások részletes ismertetése⁸⁶⁴ is szétfeosztá a jelen írás kereteit. Így itt csak azt érdemes kiemelni, hogy a verbászi Csarnoksánc az újabb kutatások tükrében nem avar, hanem kelta kori.⁸⁶⁵

Az avar kagáni központ déli lokalizálására irányuló másik gondolatot Szentpéteri József fogalmazta meg⁸⁶⁶ a magyar honfoglalást leíró források alapján. Az ő elgondolása szerint a kagáni központ annak 795-ös, illetve 796-os frank kirablása után került volna át a Duna–Tisza köze középső harmadában fekvő Soltról Titelre. Felfogásom szerint ez is egy olyan ígéretes gondolat-kísérlet, amelynek igazát egy feltárással kellene alátámasztani vagy cáfolni.

Az avar kori kagáni székhely lehetséges helyszíneinek elemzését nem zárhatom le oly módon, hogy ne térjek ki röviden a nagyszentmiklósi kincsre,⁸⁶⁷ pontosabban a kincs lelőhelyének településrégészeti

értelmezésében rejlő lehetőségekre és buktatókra. A kincs átfogó bemutatásától viszont el kell tekintennem. Nemcsak területi okok miatt, hanem még inkább azért, mert az utóbbi néhány évtized kutatásai által megoldódott a korábbi nyitott kérdések jelentős része. Több jeles, az avar kori fémművesiséget kutató régész egybehangzó érvelése nyomán biztossá vált a kincs avar kori keltezése, és elrejtésének avar kor végi időpontja.⁸⁶⁸ Bálint Csanádnak pedig monografikus igényű feldolgozásában⁸⁶⁹ sikerült összeállítania a számos ágra bomlott kutatás, mondhatni, teljes kutatástörténetét és bibliográfiáját. Továbbá ugyanő sikerrel elemezte a kincs egyes tárgyait elborító ornamentika eredetét, a Bizánc felé mutató jelek elsőbbsége mellett téve le voksát. Így a jelen dolgozat keretei között csak egyetlen kérdésre érdemes koncentrálni. Arra, vajon a kincs nagyszentmiklósi lelőhelye magyarázható-e esetleg valamilyen közeli, avar kori hatalmi centrummal. Vagy – egy egészen más megközelítésben – e páratlan leletegyüttes lelőhelye talán inkább egy olyan menekülési-kincsmenekítési útvonalra utalhat-e, amelynek Nagyszentmiklós Sziget nevű határrésze csupán a végállomása lenne. E kérdés elemzésének jogosságát az is alátámasztja, hogy a lelőhely környékén még nem folyt átfogó régészeti topográfiai kutatás. Maga Bálint Csanád is csak néhány szondát tudott nyitni Nagyszentmiklós határának egy bizonyos pontján a pontos lelőhely meghatározása érdekében, és munkálkodása sajnos kevés sikerrel járt.⁸⁷⁰ A feltett kérdésre nézőpontom szerint

⁸⁶² Hálás köszönettel tartozom dr. Szőke Béla Miklósnak, hogy szóbeli közlésében pontosította az általam némiképp félreértett állásfoglalásomat.

⁸⁶³ E feltárási körülményeit, kutatástörténeti jelentőségét a közelmúltban vázoltam: TAKÁCS 2019, 195.

⁸⁶⁴ Annál is inkább, mert Szőke Béla Miklós a közelmúltban áttekintette az idevonatkozó szakirodalmat, fogódzópontokat keresve azon nézőpontjához, hogy a hringnek a Bácskában vagy a Bánságban kellett lennie: SZŐKE 2011, 35–38. Egy másik, sok tekintetben realisabb álláspontot fogalmazott meg Szentpéteri József, aki a Duna–Tisza köze középső harmadába, Solt határába lokalizálta a hringet: SZENTPÉTERI 2013, 170–173.

⁸⁶⁵ Nem említi középkori horizontot a lelőhely stratigráfiáját alaposan leíró Marija Jovanović: JOVANOVIĆ 2012, 63–70.

⁸⁶⁶ SZENTPÉTERI 2014, 173–174; SZENTPÉTERI 2019, 146.

⁸⁶⁷ A kincs közelmúltban elkészült, monografikus igényű feldolgozása: BÁLINT 2010.

⁸⁶⁸ DAIM–STADLER 1996, 439–445; GARAM 2012, 81–111; BÁLINT 2010, 111–138 és különösen 137–138.

⁸⁶⁹ BÁLINT 2010.

⁸⁷⁰ A munkálatok geológiai eredményeinek a leírása: SÜMEGI 2010. Az eredmények régészeti értelmezése csak a napi sajtóban történt meg. Az alaposabb bemutatás hiánya annak a következménye, hogy a mintavétel során pusztán annyit sikerült csak megállapítani, hogy a kincs feltételezett lelőhelye környezetében felvett talaj – a benne levő szerves maradványok alapján – a késő avar korba keltezhető. Ez azonban önmagában még nem igazolja azt, hogy a kincs ténylegesen a mintavétel helyén került volna napvilágra. Talán e ténnyel is magyarázható, hogy a radiokarbon-keltezés régészeti értelmezéséről csak a napi sajtóból lehetett egy hosszabb cikket olvasni: FERCH M.: Kutatás az Aranykincs utcában. Magyar Nemzet 2006. január 28. <https://magyarnemzet.hu/archivum/archivum-magyarnemzet/kutatas-az-aranykincs-utcaban-5701268/>

az észak-bánsági népvándorlás kori kutatások jelen állapotában még nem lehet végleges választ adni. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján azonban a menekülési-kincsmenekítési értelmezés tűnik a valószínűbb megoldásnak. Nagyszentmiklós környékén semmilyen nyom nem utal avar hatalmi centrumra, maga a település pedig egyébiránt a Maros–Tisza–Aranka-háromszög keleti szélén fekszik. Egy olyan régió keleti határán tehát, ahol a lelőhelyek tízes nagyságrendben tanúsítják az avarok jelenlétét a kaganátus fennállásának utolsó idejében is,⁸⁷¹ ahonnan viszont keleti irányban az avar kori temetők száma szignifikánsan csökken. Így arra lehet gondolni, hogy egy nyugati vagy északnyugati irányból menekülő avar csoport számára az Aranka nevű folyócska nagyszentmiklói szakasza olyan hely lehetett, ahol a sűrűbben lakott települési terület véget ért. Talán ez adhatta a végső impulzust a kincs elásásához. Elrejtői a feltételezhetően menekített kincsekhez nem tudtak többé visszatérni.

Az Avar Kaganátus vezetőrétegének lakóhelyeit meghatározni igyekvő kutatásoknak nem csak a kagan és közvetlen környezetének a szállásaira kell, pontosabban kellene irányulnia. Hiszen volt e társadalomnak egy elég széles fegyverforgató elitje, amelynek szintén valahol laknia kellett. Az avar kor településrégészeti kutatásainak egyik általános problémája az, hogy a feltárt települések-településrészletek túlnyomó többsége – joggal sejtetően – a közrendűekhez, azaz a korabeli társadalmi piramis alsó feléhez-kétharmadához köthető, és csak elenyésző mennyiségű településrégészeti lelet kapcsolható a kaganátus társadalmának fegyverforgató rétegéhez. A társadalmi piramis felső harmadának alsó felét elfoglaló fegyverforgató elit lakóhelyeinek hiánya (vagy csak kimutathatatlan volta?) tulajdonképpen két kérdés megválaszolatlanságát jelzi. Egyrészt arra kellene választ keresnünk, vajon vannak-e nyomai a fegyverforgató elitnek az Avar Kaganátus területén feltárt faluszerű, illetve szállászerű településeken. Másfelől pedig azt is meg kell vizsgálni, voltak-e az Avar Kaganátusnak olyan ha-

talmi központjai, ahol e sajátos uralmi képlet alsóbb szintű vezetői laktak.

Magánbeszélgetések során fel szokott merülni, hogy a kaganátus fegyverforgató elitjével összefüggésbe hozható telepmaradványok hiánya talán e társadalmi réteg nomád életmódjával lenne magyarázható. A kérdést általános szinten megközelítve: a régészeti nyomot nem hagyó település elképzelése helytelen felvetés. Hiszen a földbe nem mélyedő, könnyűszerkezetű lakóhelyeken élők – így a jurta-lakó közösségek – is „termelnek” háztartási hulladékot, azaz az ő esetükben is megvan az úgynevezett apró leletanyag keletkezésének legfontosabb forrása. Sőt, talán nem felesleges itt néhány java középkori, illetve újkori példára emlékeztetni az eurázsiai sztyeppén élő nomádok köréből.⁸⁷² Ezek alapján bizonyos, hogy a közép- és belső-ázsiai sztyeppéken élő nomádok települési spektrumából sem a java középkorban, sem pedig az újkorban nem hiányoztak a tartósabb lakóhelyek. A füves puszták települési struktúrája ugyanis rendszerint két elemből áll: a különböző rendű és rangú urak lakhelyéül is szolgáló úgynevezett nomád városokból, illetve a közrendűek téli lakhelyéből, az ideiglenes szállásból.⁸⁷³ Vagyis a közép- és belső-ázsiai sztyeppén a falusias jellegű település a hiányzó láncszem, amelyet viszont a Kárpát-medence avar korából már nagy számban sikerült régészetileg dokumentálni. Valamilyen más okot kellene találni az avar kori fegyveres elithez köthető lakóhelyek jó eséllyel csak látszólagos hiányának magyarázatául.

Visszatérve a fentebb már utalt két kérdéshez: a Kárpát-medencei, avar kori településmaradványok értelmezésének egyik sarkalatos, bár csak ritkán megfogalmazott dilemmája az, vajon igazolható-e, hogy az egyes feltárt, falusias jellegű vagy szállászerű települések nemcsak a közrendűek, hanem a társadalmi elit egyes, joggal feltételezhetően szerényebb anyagi körülmények között lakó részeinek lakhelyéül is szolgáltak-e. Őszintén be kell vallanom, hogy e dilemmára teljesen biztos válasz még nincs, így is érdemes azonban egyes adato-

⁸⁷¹ ADAM 2, 1. térkép; TAKÁCS 1999–2000, 461, 1. kép; TAKÁCS 2000, 1100, számozatlan térkép.

⁸⁷² Miközben az sem kétséges: nem célravezető az eurázsiai sztyeppék újkori viszonyait visszavetíteni a történeti időkre. E problematikáról lásd: KHAZANOV 2013, 5–23; KHAZANOV 2013.

⁸⁷³ A nomád, félnomád, illetve letelepült népek települési képének alapvető jellemzőit táblázatba szedve mutatja be: GYÖRFFY 1983, 403, számozatlan táblázat.

kat mérlegelni. Első helyen lássuk a településekkel egykorú temetők tanulságát.⁸⁷⁴ Általános tapasztalat, hogy az Avar Kaganátus temetői nagy kiterjedésűek, és a feltárt sírok száma rendszerint eléri a százas nagyságrendet – természetesen csak ha sikerül egy-egy ilyen lelőhely nagyobb részét feltárni. Elemzési területünk, a Kárpát-medence esetében az ilyen, jelentős mértékben feltártnak tekinthető temetők száma sajnos minimális. De az is tény, hogy a szám örvedetesen növekszik, különösképpen egyes periférikus részeken, így például Szeged, Arad vagy – újabban – Vinkovci környékén. E lelőhelyek alapján régióink temetői e vonatkozásban is jól illeszkednek az egykori Avar Kaganátus más részein feltárt sírmezőkhöz. Azaz a kibontott temetkezések között rendszerint vannak melléklet nélküli vagy igen kisszámú és egyszerű melléklettel rendelkező sírok, illetve gazdag és változatos mellékletekkel, sokszor hátsalovukkal együtt eltemetett egyedek is. A magyar régészek manapság már jóval óvatosabban közelítenek a mellékletek száma és nemesfémanyagukból következő értéke, illetve az elföldelt egyének társadalmi státusa közötti kapcsolatok kérdéséhez, mint akár néhány évtizede. Hiszen logikusnak tűnik azon, elsősorban a német nyelvterületen megfogalmazott szkepszis, amely e két tényező közötti közvetlen és egyenes arányú kapcsolatot tagadja.⁸⁷⁵ Ennek ellenére azonban a mellékletek változatos és az életkorral, illetve az elhunyt nemével szintén csak közvetett módon összefüggő megoszlása településtörténeti szempontból arra utal, hogy az avar kori falusias települések környezetében nyitott temetőkbe nem csak a társadalmi piramis alsó harmadából származó egyéneket temettek el. Ha pedig e sejtést kiegészítjük azzal a tapasztalattal, amelyet a Kárpát-medence tágabb földrajzi környezetében, azaz Közép-, Kelet-Közép-, illetve Kelet-Európa kora középkori telepátásainak tanulmányozása során lehet gyűjteni, és amely – az egyes feltárások etnikai besorolásától lényegében függetlenül – arról szól, hogy a falusias települések

egy jelentős részében igenis lakhattak a fegyverforgató elit egyes tagjai is. Erre utalhatnak a falusias települések ásatásain lelt olyan felszerelési tárgyak, amelyeket a fegyverforgató elit tagjai használtak.⁸⁷⁶ Munkahipotézisként azt kell – szinte kötelező erővel – megfogalmazni, hogy az Avar Kaganátus területén is hasonló lehetett a helyzet.

Ha el is fogadjuk azt az előfeltételezést, hogy igenis érdemes számolni az Avar Kaganátus fegyverforgató elitjének egy-két tagjával a falusias vagy szállásszerű települések lakói között, akkor sem kerülhetünk meg egy további kérdést, ami a fegyveres elit vizsgálata során merül fel: hol lehettek a kor kisebb uralmi központjai, különös tekintettel a 8. századra, azaz az Avar Kaganátus fennállásának második felére? Ismereteim szerint ilyen központ megléte régészeti eszközökkel még egyetlen konkrét példával sem igazolható. Azonnal érdemes hozzátenni: nemcsak a Kárpát-medence déli része, hanem az egykori kaganátus egészének a viszonylatában sem. A hiány azonban ennek ellenére sem tekinthető abszolút érvényűnek. Mert érdemes számításba venni azt, hogy igenis került elő már avar kori telepfeltáráson is olyan házalap, amely igényesebb (értsd: nagyobb anyagi erővel bíró) tulajdonos építkezésére utal – sajnos nem az általunk vizsgált régióban. Jelenleg egyetlen példaként a kölkei gerendavázis, a veremházak nagyságát jelentősen meghaladó épület nyomaira lehet csak utalni,⁸⁷⁷ miközben a 7. századi Kölkeden – temetője tanúsága szerint – nem avarok laktak. Sőt talán arra is ki kell e helyen térnem, hogy az Avar Kaganátus fegyverforgató elitjének a körében maradhatott meg leginkább a jurtában lakás szokása, akár több évszázaddal az 568-as Kárpát-medencei avar honfoglalás után is. Az avar kori telepek esetében nem zárhatom ki egy olyan lakáskultúra meglétének lehetőségét, amely régészetileg alig fogható meg, különösen akkor, ha a lelőhelyen gépi eszközökkel folyt a humuszelhordás. Az eljövendő évtizedek tervátásainak egyik fontos kérdése lehet

⁸⁷⁴ Lásd az avar temetők kataszterszerű feldolgozását: SZENTPÉTERI 2002, 1. köt.

⁸⁷⁵ E szkepszis is a Sebastian Brather által kifejtett kritika nyomán alakult ki: BRATHER 2000, 139–177; BRATHER 2003, 18–42; BRATHER 2004.

⁸⁷⁶ A közelmúltban pl. egy csont szíjvég, illetve több páncéllemezt került közzé a felgyő-kettőshalmi-dűlői lelőhelyről: BALOGH 2018, 40, 41, 64. kép, 12, 70. kép, 1–18.

⁸⁷⁷ Közöletlen, hálás köszönettel tartozom Kondé Zsófiának a hivatkozás engedélyezéséért.

tehát – mondani sem kell, hogy nem csak az általam e dolgozatban vizsgált régióban –, hogy rejt-e az egyes avar kori települési helyek subhumusza olyan adatokat, amelyek egyfelől a földfelszíni épületek, másfelől pedig a sátrazás létezését támasztják alá. Itt kell megemlítenünk: Garam Éva már az 1970-es években folytatott telepfeltárást egy olyan tiszafüredi helyszínen, ahol szép számmal került napvilágra 8–9. századi kerámia anélkül, hogy földbe ástott települési objektumokat meg lehetett volna figyelni.⁸⁷⁸ Az újabb feltárások pedig több további helyszínnel gyarapították e listát, bizonyítva, hogy a Tiszafüred határában megfigyelt sajátos telepnymok az avar kor viszonylatában egyáltalán nem tekinthetők unikálisnak.⁸⁷⁹

Az avar fegyverforgató elit lakóhelyének kérdése még egyáltalán nem tekinthető megoldottnak, ha feltételezzük: e társadalmi réteg egy része (vagy csupán néhány kevésbé tehető tagja?) a korabeli falusias vagy szállásszerű településeken lakhatott, esetleg jurtában. Az Avar Kaganátus – vagy akár csak egyes részei – feletti uralom gyakorlása nehezen képzelhető el csupán olyan fegyverforgatók feltételezésével, akik a közrendűekkel elvegyülve laktak, és tőlük csak kismértékben különböző életet folytattak. Ne felejtjük el: a korai középkorban a hatalom gyakorlásának alapja európai távlatban és számos elemzés egybehangzó végeredménye szerint a folyamatosan fenntartott saját fegyveres erő, az úgynevezett kíséret volt.⁸⁸⁰ Bizonyos, hogy ennek egy része az adott főember mellett lakott a folyamatos hadra foghatóság érdekében. Azaz, ha

a fegyverforgató réteg egy része a közrendűek között lakott is, ez – más kora középkori helyszínek egybecsengő tanúsága szerint – még nem lehetett elégséges a stabil uralom fenntartásához. Sőt, a kizárólag falusias vagy tanyaszerű településeket lakó fegyverforgató elit gondolata ellen szólnak az írott források, konkrétan az Avar Kaganátus bukását leíró Karoling évkönyvek is.⁸⁸¹ Ezek ugyanis avar kézen levő központi helyek létezését jelzik, még akkor is, ha a krónikások egyes megfogalmazásai elég gyakran csak másodkézből származtak, és a szemtanúk elmondásait az egyes leírások szerzői gyakran félre is érthették.⁸⁸² Ismét segítségül hívhatom a fentebb már utalt közép-, kelet-közép-, illetve kelet-európai analógiákat. E párhuzamok egyértelműen arra utalnak, hogy az egyes területek felett uralmat gyakorló főemberek olyan központi helyeket kedveltek, amelyeket kisebb-nagyobb mértékben és ráfordítással meg lehetett erősíteni. E helyzet pedig nemcsak a Karoling Birodalom szomszédságában felemelkedő szláv fejedelemségek kisebb-nagyobb uraira volt jellemző, hanem a kelet-európai sztyepékre is, különösképpen pedig e nagytájnak a Kárpát-medence központi részeihez talán leginkább hasonlító északi, ligetes övezetére.⁸⁸³ A szomszédos nagytájáról származó analógiák ismeretében még nehezebben magyarázhatónak tűnik az Avar Kaganátus uralmi központjainak megfoghatatlan volta. A konkrét helyszínek ismeretlensége miatt arról sincs jelenleg fogalmunk, mit is jelenthetett egy-egy kisebb vagy nagyobb uralmi központ, így az elkülönítés kritériumai sem fogalmazhatók még meg. Sőt

⁸⁷⁸ Sz. GARAM 1981, 137–147 és különösen 137.

⁸⁷⁹ Lásd pl. a veresegyház-szentjakabi ásatási közleményt: MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983, 121.

⁸⁸⁰ A különböző rendű-rangú főembereket kísérő fegyverforgatókat mind a magyar, mind pedig a közép-európai régió más történetírásai is a „kíséret” fogalmával szokták leírni. E fogalom elterjedésének kiindulópontja az orosz történelemben meghatározó szerepet játszó „druzsina” volt. A fogalom kialakulásáról lásd ERDÉLYI 1994, 361. Maga a „druzsina” az orosz nyelvben a katonai kíséret, valamint – második jelentésként – az önkéntes csapat fogalmát jelöli: GÁLDI 1974, 202. A magyar történetírásban is először orosz néven honosodott meg a vizsgált fogalom, és vált az 1945 utáni marxista történetírás egyik kedvelt hivatkozási pontjává (MOLNÁR 1949, 87) oly módon, hogy a fogalom ismertetésénél a szovjet-orosz történetírás új eredményeit illetékn. (Ezen eljárásra lásd: KRISTÓ 1980, 404–418.) A belső-ázsiai párhuzamok alapján hangsúlyosan magyar megnevezéssel szerepeltette a kíséret szót Györffy György, aki az úgynevezett belső-ázsiai nomád állam magyar körben való meghonosodását igyekezett láttatni e réteg által (GYÖRFFY 1958, 595). A kíséretet magát nem, viszont a belső-ázsiai türk birodalmakból levezethető szerepét kérdőjelezte meg Kristó Gyula (KRISTÓ 1980, 428–429). A nemzetközi szakirodalom áttekintéséhez jó kiindulópontot nyújt: OLBERG 1988, 1171–1172. sor.

⁸⁸¹ Nagy alaposággal elemezte a közelmúltban e forráscsoportot: SZÖKE 2011, 12–102.

⁸⁸² TAKÁCS 1997, 168–215.

⁸⁸³ Így arra a szaltovói kultúrára is, amelyet az egy nemzedékkel korábbi kutatók igen nagy előszeretettel idéztek mint az avar, illetve honfoglalás kori magyar anyagi kultúra legközelebbi párhuzamát: BÁLINT 1975, 52–63. A szaltovói kultúra magyar kapcsolatainak modern, mondhatni, a 21. századi igényeknek megfelelő áttekintése: TÜRK 2010, 261–306.

Bóna István munkássága alapján⁸⁸⁴ amellet is sorakoztathatók megfontolandó érvek, hogy az uralmi központok helye, sőt száma is változhatott a kaganátus fennállásának több mint két évszázada alatt.

Az avar kori uralmi központok kutatásának problematikájáról tudománytörténeti oldalról annyit mindenképp érdemes megjegyezni, hogy e kérdésfelvetés már az első világháború előtti időkben megfogalmazódott. A korszak régészei és még inkább a lelkes, régészetpártoló amatőrök az őskori földvárak avar kori használatát igyekeztek kimutatni. A bácskai régészek e kérdés kutatásában – amint erre már az előzőekben, Szőke Béla Miklós elgondolásának ismertetése során utaltam – a korabeli ország egészének viszonylatában is élen jártak. Egy ilyen törekvés jegyében folyt az egyik első avar kori telepésztés is a bácskai Verbász határában álló Csarnoksánc területén 1902-ben, a helyi gimnázium egyik tanárának vezetésével.⁸⁸⁵ Sajnos azonban be kellett bizonyosodjon: sem a Csarnoksáncban, sem pedig más, a századfordulón e célból megásott őskori földvárban nem sikerült avar kori központot lokalizálni.⁸⁸⁶

Érdekes itt emlékeztetni egy másik délvidéki lelőhelynek, az észak-bánsági Tiszahegyesnek (szerb: Idoš) a magyarországi kutatásban alig ismert tanúságára. A falu határában álló nagy méretű földvár belsejében a második világháború utáni években sikerült kézi korongon formált, hullámvonalas kerámiát gyűjteni. A korszak jugoszláviai történeti-régészeti narratívájának megfelelően e kerámia szláv meghatározással került közlésre. Sőt, Miodrag Grbić éppen e meghatározás nyomán indított feltárást a térség korai szláv központjának meghatározása érdekében. A földvár belsejében nyitott kutatóárokban azonban csak és kizárólag őskori objektumok maradványait sikerült megfi-

gyelni. Így e földvár részletesebb kutatásaira is csak mintegy ötven évvel később került sor. Érdekes lenne, nem csupán a „szláv régészet” szempontjából csütörtököt mondott kezdeményezés tényének a regisztrálásán túl, körvonalazni egy nagyobb volumenű anyaggyűjtést, hogy pontosabban lehessen látni, mely őskori földvárak esetében lehet számolni avar kori kerámiával jelzett települési horizonttal.

A magyar kutatás nem a központi helyek lokalizálásából szokott kiindulni a késő avar kori vezető réteg keresése során. Az egyes gazdagabb sírmelékleteket, így elsősorban az aranyból készített övvereteket szokás olyan lelet típusnak tekinteni, amely alkalmas lehet uralmi központok kimutatására.⁸⁸⁷ Az ilyen módszertan alapján kivitelezett elemzések részletes számbavételére nem vállalkozom. Annál is inkább, mert a Kárpát-medence déli részén csak elvétve fordulnak elő ilyen övgarnitúrák vagy egyéb lelet típusok, különösen a 8. század vonatkozásában. A jelentősebb társadalmi rangra utaló leletegyüttesek kategóriájába tartozik például a szagyolcai (a magyar kutatásban is általánosan használt horvát településnévvel čadavica)⁸⁸⁸ lelet (karperce: 9. tábla 4) a kora avar korból, a később pedig a szeged-kiskundorozsmai,⁸⁸⁹ bácspalánkai,⁸⁹⁰ illetve dunacsébi (szerb: Čelarevo)⁸⁹¹ arany övveretek. Ha természetesen elfogadjuk az utóbbi időben vitatott álláspontot, hogy a leletek gazdagsága ténylegesen „lefordítható” a társadalmi ranglétra különböző fokaira. A késő avar kor kvalitásos leleteinek társadalomtörténeti értelmezésében Szenthe Gergely publikált a közelmúltban igen érdekes kutatási eredményeket.⁸⁹² Az sem lehet vitás azonban, hogy az általa összeállított elterjedési térkép⁸⁹³ (47. tábla 2) a Kárpát-medence déli harmada vonatkozásában túl nagy területeket hagy lefedetlenül.

⁸⁸⁴ BÓNA 1984, 310–340.

⁸⁸⁵ ROEDIGER 1903, 148; GUBITZA–TRENCSÉNY 1908, 43.

⁸⁸⁶ JOVANOVIĆ 1986, 33–34; MEDOVIĆ 1986, 68.

⁸⁸⁷ Ezen elemzési mód célkitűzéseit, tudománytörténetét a közelmúltban összefoglalta: SZENTHE 2019, 216–221, 6–44. jegyzet.

⁸⁸⁸ A leletegyüttes első leírása, tudományos igényű elemzése: FETTICH 1941–1942, 55–61; DEMO 2014, 52–59. A leletegyüttes öv-tartozékain kimutatható, ún. Martinovka-stílushoz lásd: SOMOGYI 1987, 121–154; BÁLINT 1989, 88–92 és újabban BALOGH 2004, 241–303.

⁸⁸⁹ SZALONTAI–BENEDEK–LÁSZLÓ 2014, 161–228.

⁸⁹⁰ SZENTHE 2019, 233, 9. ábra, képaláírás.

⁸⁹¹ SZENTHE 2019, 233, 9. ábra, képaláírás.

⁸⁹² SZENTHE 2019, 215–250.

⁸⁹³ SZENTHE 2019, 219, 2. ábra; 233, 9. ábra.

A kvalitásos arany-ezüst tárgyakon alapuló vizsgálódást így a Kárpát-medence déli harmada vonatkozásában sajnos negatív eredménnyel kell zárni: régiók esetében majdnem teljesen hiányoznak az adatok olyan avar leletekről, amelyek tulajdonosai az egykori kaganátus valódi hatalmi elitjéhez lennének köthetők. A sirmiumi öv⁸⁹⁴ – mint fentebb már utaltam rá – szerémségi kontextusa kétséges, a čađavicaí⁸⁹⁵ lelet pedig olyan kivételnek tekinthető, amelynek kelet-szláviai származása egyelőre talányos. Sőt, az összképet az sem gazdagítja, ha a čađavicaí darabokhoz hozzáadjuk a kúlaí (9. tábla 3),⁸⁹⁶ illetve az Óbecse, Pionir utcai⁸⁹⁷ lelőhelyű, kora avar fülbevalókat. A valóban fejedelmi gazdagságú, így a kunszentmiklós-bábonypusztai vagy akár a bócsai leletekhez hasonló síregyüttesek hiánya így is evidens. Hasonló az összkép a késő avar idők vonatkozásában is: a fentebb már e vonatkozásban elemzett nagyszentmiklói kincs⁸⁹⁸ szintén többfajta módon is értelmezhető. A Duna–Tisza köze déli harmadának aranyékszer-lelőhelyei (Szege-d-Kiskundorozsma, Bácspalánka, Dunacséb) pedig túlon-túl szórványos elterjedési képet mutatnak egy hálózat felismeréséhez.

Egy másik elemzési mód alapját jelenthetné az avar temetők topográfiai helyének vizsgálata. A kora avar kor esetében a gazdagabb sírok térképezése, a kései időszak esetében pedig talán a temetők „sűrűsödése” alapján lehet elindulni. Mindkét kiindulóponttal szemben fogalmazható meg módszer-tani jellegű kritika. Egy-egy népvándorlás kori sírgazdagsága – amint azt az utóbbi évek elemzései bizonyították – csak áttételesen jelzi az eltemetett társadalmi rangját. A temetők egy-egy kisebb régió-n belüli sűrűsödését⁸⁹⁹ pedig számos tényező befolyásolhatja. Például, hogy az adott területen működő múzeum munkatársai milyen mértékben érdeklődnek az avar kor iránt. E gátló tényező érvényességét

a Szege-d környéki temetőgyakoriság⁹⁰⁰ szemlélteti. A lelőhelyek nagy száma – joggal feltételezhetően és legalább részben – kutatástörténeti okokra, tehát az avar kori régészeti kutatások szegedi preferenciájára vezethető vissza. Az elmondottakon túl talán a legsúlyosabb gátló tényező az, hogy az érdeklődés korlátozott, pontosabban: államonként egyenetlen volta miatt a Kárpát-medence déli része esetében csak kevés adattal rendelkezünk avar kori településekről.⁹⁰¹ Így egyelőre nyitva kell hagynom azon kérdést, visszatükrözi-e a temetők száma az egykori települések számát.

A felsorolt gátló tényezők ellenére elgondolkodásra készíthet, hogy nemcsak a Duna–Tisza köze déli harmadában, hanem például a Bánság délnyugati szélén vagy a Szerémség délkeleti, illetve délnyugati szegletében is megfigyelhető az avar kori temetők tömörülése bizonyos mai helységek körzetében. Hiszen e körzetekben minden kétségen felül léteznek olyan újkori települések, amelyek határában két, három, négy, sőt öt avar kori temető leletei is napvilágra kerültek. Így a Bácska területén a késő avar temetők a mai Apatin és Szilágyi (szerb: Apatin és Svilojevo), másrészt Hódság, harmadrészt Bácsfeketehegy és Kishegyes, végül Óbecse és Ada (10. tábla 1) térségében sűrűsödnek (szerb: Odžaci, Feketić, Mali Idoš, Bečej, Ada).⁹⁰² A Szerémségben pedig Zimony és Vinkovci az a település, amelynek közelében hasonló lelőhely-gyakoriság regisztrálható. E jelenség valódi tartalmát azonban csak és kizárólag alapos terepbejárások után lenne érdemes tovább boncolgatni.

Itt utalok egy kutatástörténeti előzményre. A Száva-torkolat, azaz a mai Belgrád térségének vonatkozásában Jovan Kovačević igyekezett a határvédelem tényével magyarázni a késő avar temetők sűrűsödését.⁹⁰³ Hipotézisének az szolgáltatott alapot, hogy Zimony határában hat, Pancsován pedig három avar

⁸⁹⁴ POPOVIĆ 1997,

⁸⁹⁵ FETICH 1941–1942, 55–61.

⁸⁹⁶ ADAM 2, 1. köt. 216–217.

⁸⁹⁷ MIKIĆ ANTONIĆ 1990, Abb. 4.

⁸⁹⁸ BÁLINT 2010.

⁸⁹⁹ SZENTPÉTERI 2002, színes térképmelléklet.

⁹⁰⁰ SZENTPÉTERI 2002, színes térképmelléklet.

⁹⁰¹ TAKÁCS, Vinkovci (megjelenés alatt).

⁹⁰² SZENTPÉTERI 2002, színes térképmelléklet.

⁹⁰³ KOVAČEVIĆ 1973, 49–56.

kori temető került napvilágra. A határvédelemnek azonban igen csekély érvénye lehetett az egykori Avar Kaganátus belső részeiben. Azaz a bácskai leletek egyáltalán nem erősítik azt az elgondolást, hogy az avar temetők sajátos sűrűsödése csak és kizárólag katonai szempontokkal lenne magyarázható. E katonai szempontok kétes érvényűek, ezért nem vethetők el más, például gazdasági jellegű tényezők. Gazdasági tényezőket azonban akkor lehetne minden kétségen felüli magyarázatnak tekinteni, ha már az avar kor esetében is megbízható módon igazolni lehetne nagyobb méretű, ipari és kereskedelmi funkciókat ellátó települések létezését.⁹⁰⁴ Egy gazdaságtörténeti szempontú vizsgálat kiindulópontja talán az lehetne, hogy a vizsgált régióban több esetben is a Duna, illetve a Tisza partján fekszenek azon mai helységek, amelyek határában két, három, sőt még több avar kori temető is napvilágra került: lásd Gombost, Adát vagy Óbecsét. Itt azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy van a Bácskában olyan helység is, mint Kishegyes, amelynek határában ugyan sikerült feltárni több avar kori temetőt, révhelyre viszont nincs adat.

Minden bizonnyal az avarság életmódját és/vagy a hitvilágát kellene jobban ismernünk ahhoz, hogy megfejtjük, miért tűnhettek az egykori lakók számára az egyes helyszínek temetőalapításra különlegesen alkalmasnak. Azaz a településsűrűsödés magyarázatára be kellene vonni számos további tényezőt is – így a természet- vagy gazdaságföldrajzi tényezőkön túl az emberföldrajz (idegen szóval: antropogeográfia)⁹⁰⁵ hatásának lehetőségét is. Talán érdemes lenne szem előtt tartani e problematika vizsgálatára során az avar társadalmon belül ekkor már biztosan létező függőségi viszonyokat⁹⁰⁶ is – annak ellenére, hogy adathiány miatt egyelőre még szinte megoldhatatlan kérdés az avar kori társadalmi struktúra pontos rekonstrukciója. (Miközben az már most sem kétséges, hogy e társadalom szűkös elitje alatt létezett egy jóval szélesebb fegyverforgató réteg, a piramis alsó felét pedig a közrendűek töltötték ki.)

Összegezve az elmondottakat: a Kárpát-medence déli harmadában az adatgyűjtés jelenlegi szintjén még sajnos nem lehetséges régészeti eszközökkel kimutatni a hatalmi centrumokat, nemcsak a kisebbeket, hanem a nagyobbakat sem. Egykori létezésük ennek ellenére sem tekinthető kétségesnek.

b) Mely időpont tekinthető régészeti – és különösen településrégészeti – szempontból az avar kor végének?

Az avar kor megszűnésének időpontja az avar régészet egyik igen nehéz, talán a legnehezebb kérdése. Mivel e problematika – a leginkább optimista megközelítésben is – csak félig megoldottnak tekinthető az egykori Avar Kaganátus egész területén, az alábbiakban előbb a Kárpát-medence egészének vonatkozásában fogalmazok meg néhány megállapítást, és csak utána térek rá az általam választott kutatási területére, a Kárpát-medence déli részére. Itt is érdemes előrebocsátani, hogy e problematika túlságosan szerteágazó az összes részkérdés teljes bemutatásához. Így itt is elsősorban azon aspektusok kiemelésére fogok törekedni, amelyek ismerete a Kárpát-medence déli harmadának viszonyai szempontjából nagyobb jelentőséggel rendelkeznek. Ezt a fejezetet a fentebb már alkalmazott módon, néhány nyilvánvaló megállapítással vezetem be.

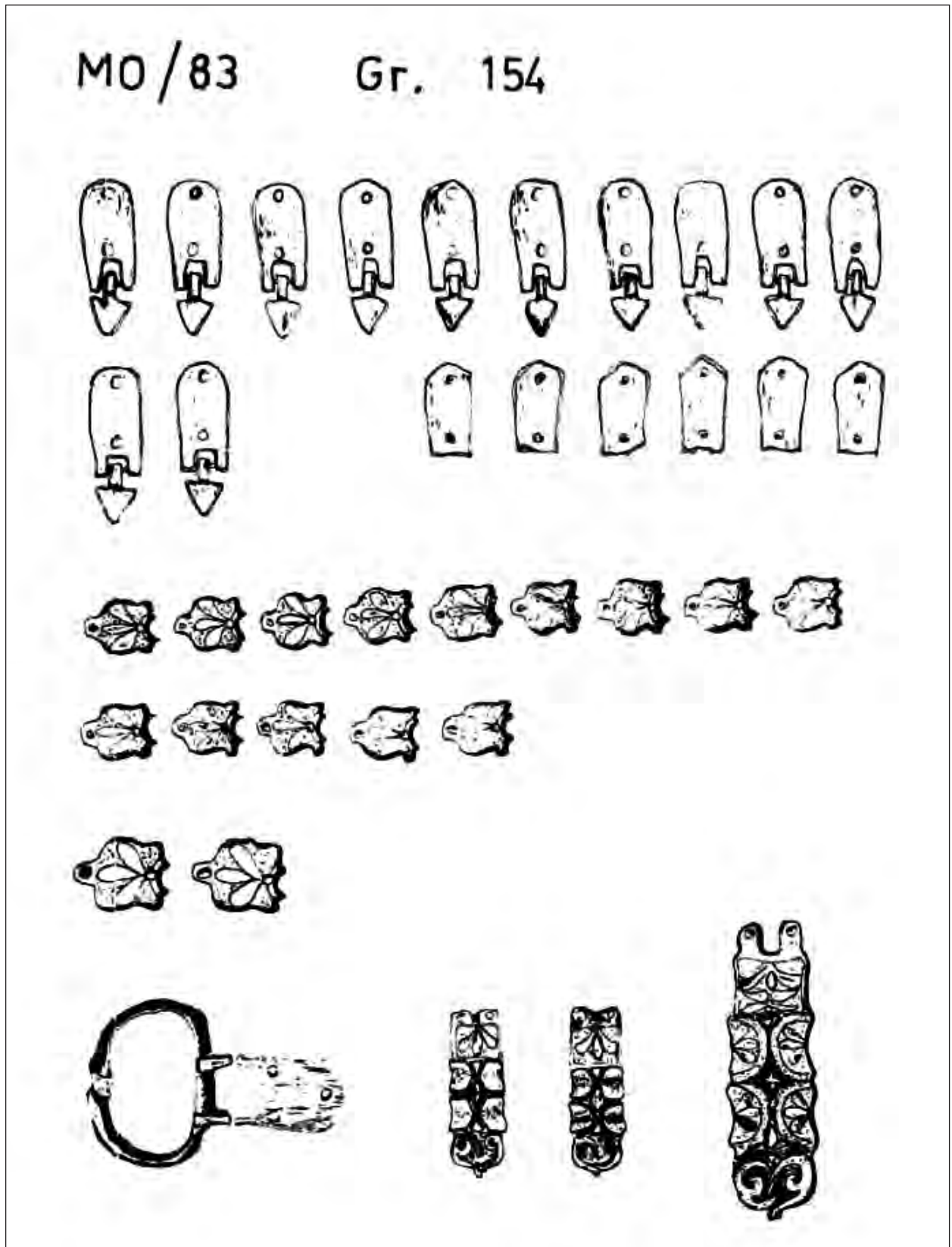
Első helyen azt kell rögzíteni, hogy az alább ismertetendő elemzések és viták kiindulópontját az Avar Kaganátus megszűnését taglaló írott források jelentették és jelentik,⁹⁰⁷ azon fentebb már taglalt eseménysor, amikor az Avar Kaganátust a Karoling Birodalom a 8. század legvégén több hadjáratlal megdöntötte, és a bukás folyamatát egy belháború és feltehetően egy további, bolgár hadjárat tetőzte volna be. Az elemzésben egy további, megkerülhetetlen pontot jelent a kutatási hagyomány: az Avar Kaganátus bukását történészek generációi elemzik, immár közel két évszázada. Az elemzéseknek van egy gyakran megfogalmazott, mondhatni, szinte közös pontja. A kaganátus uralmi rendszerének felszámolását elemző történészek jelentős hányada

⁹⁰⁴ Eddig egyetlen ilyet sikerült feltárni, Zamárdiban: GALLINA 2011, 179–198.

⁹⁰⁵ Megjegyzem, hogy létezik e tudományágnak egy olyan része is, amely nem vágyik követni Jovan Cvijićet az axiomatikus érvényűnek kikiáltott dinári hatások kimutatásában. E másik megközelítés máig fontos alapműve: MENDÖL 1947.

⁹⁰⁶ Sokoldalú elemzésekkel mutatja ki a szociális stratifikációt SZENTHE 2019, 221–241.

⁹⁰⁷ A közelmúltban újraelemzte e forrásanyagot: SZÖKE 2005, 233–244.

18. kép. Bácskossuthfalva/Ómoravica (szerbül Stara Moravica)-Koplaló, a 154-es sír, a temető egyik legkésőbbi, feltehetően a 9. századra keltezhető sírjának a leletanyaga (Szabadka, Városi Múzeum, adattár) (SZALONTAI 1991, 476, III. tábla nyomán)
 Fig. 18. Stara Moravica – Koplaló, grave Nr, 154, one of the latest graves of the cemetery, presumably dated to the 9th c. (Gradski muzej, Subotica, databank) (after SZALONTAI 1991, 476, plate III)

úgy véli, az avarok közösségként is megszűntek létezni az uralmi pozíciójuk elvesztésekor. Akár oly módon, hogy az avarokat eleve csak az általuk uralt társadalom legfelsőbb, kisszámú uralkodó rétegével tartják azonosnak, akár pedig olyan módon, hogy a kaganátus elleni hadjáratokat etnikai irtóháborúként értelmezik.

Két, egymással szöges ellentétben álló tendencia figyelhető meg az újabb kutatásban. Pozitív irányú fejlemény, hogy a korszakot kutató történészek jelentős hányada és a régészek túlnyomó többsége manapság már nem igyekszik lezárni az avar kort a 8–9. század fordulóján. A Kárpát-medence régészeti kutatásában már szokványos eljárásnak számít az egyes avar temetők feldolgozásánál 9. századi leletanyagról is értekezni.⁹⁰⁸ Adott esetekben anélkül is, hogy meghatározásra kerülne, meddig lehet a 9. századon belül avar továbbéléssel számolni. A történeti megnyilatkozásokban azonban gyakran tapasztalhatók ezzel ellentétes megközelítések is.⁹⁰⁹ A történeti szakirodalomban nem csak az esik súlyosan latba, hogy az avarok 8. század végi – 9. század eleji kiirtásának a tétele már a 19. században megfogalmazódott, és történésznemzedékek sora fogadta el tényként.⁹¹⁰ Fontosabb, hogy az 1960-as évekre öltött végleges formát az elgondolás, amely szerint az Avar Kaganátus nemcsak megbukott a 8–9. század fordulóján, hanem népessége is megtizedelődött, különösen a felbomló uralmi területe központi, alföldi részein. Érdekes kettősség figyelhető meg az avar továbbélés vonatkozásában a korszak talán legnevesebb régészénél, Bóna Istvánnál. Miközben ő, mondhatni, gyakorlati szinten, tehát egy-egy avar kori temető záródásának a vizsgálatánál minden további ellenérv hozzáfűzése nélkül elfogadta a 9. század közepét,⁹¹¹ ugyanő a 8–9. századi népirtás tényét is vallotta.⁹¹² Az alaphangot az adta, hogy az ezredforduló előtti történésznemze-

dék több jeles tagja, így Váczy Péter vagy Györffy György is számos alkalommal fogalmazta újra e felvetést.⁹¹³ E jeles történészek munkássága nyomán szerepel az újabban megjelentetett összefoglaló munkákban szinte közhelyszerű gyakorisággal az a nézet, amely szerint a 9–10. század fordulóján, a magyar honfoglalás idején már csak „*elszórt avar kori onogur–bolgár maradvány népességgel*” érdemes számolni.⁹¹⁴ A népirtásért e történészek Krum bolgár kánt szokták felelőssé tenni. A 9. század legelején vezetett bolgár hadjárat népirtó jellegét Györffy György nemcsak megismételte több munkájában, hanem egy újabb érvet is igyekezett kovácsolni mellette oly módon, hogy felvetette a maradék avar lakosság keletre vándorlásának a lehetőségét a 9. századi Kárpát-medence aszályossá vált éghajlata miatt.⁹¹⁵ Az avar lakosság kiirtásának tételére alább, Krum kán hadjáratának okán még többször is vissza kell térnem. Itt csak annyit emelnék ki, hogy sem ezen eseménysornak, sem pedig az éghajlati okokra hivatkozó „katasztrófa-forgatókönyveknek” nincs kellő forrásalapja. Krum bolgár kán 9. század legelején lezajlott avar hadjáratáról és annak népirtó voltáról kortárs feljegyzés nem szól, csak két későbbi, más kitételei alapján is kétes hitelűnek minősíthető írott forrásban történik rá utalás.⁹¹⁶ A Kárpát-medencéből keletre történő 9. századi avar kivándorlásnak nemcsak az mond ellent, hogy ennek ténylegesen nincs alapja az írott forrásokban, hanem az is, hogy egy ilyen népmozgás a Györffy György által utalt ok miatt teljesen értelmetlen lett volna. A kelet-európai sztyeppék évezredes távlatokban is szárazabb éghajlatúak voltak, mint a Nagyalföld.

Folytassuk az érvek számbavételét a régészeti leletanyagra alapozó elgondolások részletesebb ismertetésével. Első helyen a nyilvánvaló tényre kell itt még egyszer felhívni a figyelmet, hogy bár az avar

⁹⁰⁸ E tényt nagy hangsúllyal kezeli: BÓNA 1971, 324–333. Az újabb kutatás legfontosabb összefoglalása, az avar kor lezárásának tekintetében is: SZENTHE 2020.

⁹⁰⁹ GYÖRFFY 1983, 27, 38; ZÓLYOMI–GYÖRFFY 1996, 899–918; GYÖRFFY 1997, 327.

⁹¹⁰ A régebbi szakirodalom legfontosabb tételeit összegyűjtötte: SZÓKE 2011, 70, 440. jegyzet; 72–73, 454–456. jegyzet.

⁹¹¹ BÓNA 1971, 324–329.

⁹¹² BÓNA 1966, 323–324; BÓNA 1984, 343.

⁹¹³ VÁCZY 1972, 395–420; GYÖRFFY 1972, 270.

⁹¹⁴ GYÖRFFY 1963–1998, III. köt. 327.

⁹¹⁵ ZÓLYOMI–GYÖRFFY 1996, 899–918; GYÖRFFY 1997, 327.

⁹¹⁶ Kritikai élelem elemzi e forrásanyagot: SZÓKE 2011, 81.

kor megszűnéséről szóló viták és eszmecserék igen nagy hatást gyakoroltak az avar kor településeinek keltezésére, mégsem kétséges, hogy a kérdésfelvetés a temetők kutatása során fogalmazódott meg.⁹¹⁷ Az avar temetők legkésőbbi fázisának a pontosabb keltezése annak következtében ütközik nehézségekbe, hogy a 8–9. század fordulóján, az Avar Kaganátus bukása után igen nagy mértékben visszaszorult az olyan, időrendi szempontból érzékeny lelet-típusok gyártása, amelyek a 8. század időrendje alapult.⁹¹⁸ Az új korszakra jellemző és szintén megbízhatóan keltezhető lelet-típusok pedig csak a Kárpát-medence olyan részein terjedtek el, amelyek a 9. században újonnan feltűnő központok hatása alá kerültek. Az önmagában is nehezen megoldható keltezési problémát pedig – érdemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért – tovább bonyolítja a fentebb már vázolt történelmi vélekedés, az tehát, hogy a történelmi szakirodalomból a régészeti elemzésekbe is átkerült a tétel az avar lakosság tömeges kiirtásáról, amelyre a 8–9. század fordulóján lezajlott hadjáratokban és különösképpen Krum bolgár kán 9. század eleji hadjáratában került volna sor.⁹¹⁹ Így az egyes avar temetők használatának felső időhatárát kideríteni igyekvő kutatóknak azon dilemmával kellett megküzdeniük, hogy a keresett felső időhatár bizonytalansága inkább a jól keltezhető leletek eltűnésével magyarázható, vagy pedig a temetőt használó közösség kihalásával.

A településtudomány első pillantásra csak keveset segíthet a vázolt dilemma megoldásában, lévén olyan lelet-típusokkal, így elsősorban a kerámiával kell kelteznie, amely eleve, tehát a népvándorláskor egészének vonatkozásában is bizonytalanabb eredményt tud adni, mint például az övdíszítmények vagy az ékszerek időrendi besorolása.⁹²⁰ Az adott korszak településtudományának azonban már ma is lényeg-

es adalékokat ad e problematika megoldásához, a kerámia keltezéséhez kapcsolódó nehézségek ellenére is. E tényt egyetlen példával szeretném szemléltetni, jelezve, hogy a telepkutatás átfogó értékelésére később fogok sort keríteni.

Első helyen egy olyan tényre kell ismételtlen utalnom, amelyet egy másik munkámban⁹²¹ már ismerttettem, és kapcsolódik az egyik fentebbi, a telepkutatás eredményeit taglaló fejezethez. Már több mint fél tucat késő avar kori telepet sikerült feltárni az Avar Kaganátus nyugati, illetve déli kapujában, és ezek egyikében sem kerültek elő a 8–9. századi háborús pusztítás nyomai. Különös jelentőséggel bír e vonatkozásban nemcsak a kaganátus nyugati szélén fekvő lébény-kaszás-dombi lelőhely,⁹²² hanem a zimony-sóderbányai (szerb: Zemun-Šljunkara)⁹²³ lelőhely, a Kárpát-medence déli részének egy igen fontos feltárási helyszíne, mert e két telepen – bár a hadfelvonulási útként használt római kori limesút adott szakaszától csak alig pár száz méterre terül el – égésrétegeket vagy az egyes települési objektumokba beledobált emberi vázakat nem lehetett feltárni. A kaganátus nyugati, illetve déli kapujában fekvő, egy-egy késő avar kori telephely tehát – a jelenleg ismert adatállomány szintjén – arra utal, hogy a frank és bolgár hadjáratok⁹²⁴ nem hasonlíthatók az 1241–42-es tatárjáráshoz, vagy a 16–17. századi törökfoglalásokhoz. Ezeknek a temetetlenül gödrökbe, kemencékbe hajigált holttestek régészeti maradványai a szörnyű „jellemzői”.⁹²⁵ Végső válasz e kérdésben is természetesen csak számos további ásatás tanúsága alapján lehet majd megfogalmazni, a jelenleg rendelkezésre álló adatok azonban nézetem szerint már alkalmasak a fentebb vázolt munkahipotézis kialakítására.

Egy további, szintén e tárgykörbe kapcsolható jelenség a késő avar kori telepek időrendi elem-

⁹¹⁷ Értekeztem e kérdéstről, bő szakirodalmi tájékoztatást is nyújtva: TAKÁCS 2012, 145–166.

⁹¹⁸ Átfogó és modern kép az avar régészetről a kronológiai kérdések gyűjtőpontba helyezésével: DAIM 2003, 463–570; új megközelítésben tárgyalja az avar kor utolsó fázisának időrendjét GÁLL–ROMÁT 2015, 305–335; SZENTHE 2020; SZENTHE–GÁLL 2021, 1–22.

⁹¹⁹ E tétel kritikájához lásd: TAKÁCS 2016, 504–505.

⁹²⁰ TAKÁCS 2012b, 145–166.

⁹²¹ TAKÁCS 2018c, 215–240.

⁹²² E lelőhely feltárássairól lásd: TAKÁCS 1996, 379–382; TAKÁCS 2002a, 170–178.

⁹²³ JANKOVIĆ 1995–1996, 123–137.

⁹²⁴ E vonatkozásban tehát tévesnek tartom azt, amit az adott hadjáratokról Váczy Péter, majd az ő nyomán Bóna István leírt: VÁCZY 1972, 395–404; BÓNA 1984, 343.

⁹²⁵ Ezeket összefoglalóan áttekinti LASZLOVSZKY 2003, 453–468.

zésénél gyakran alkalmazott megoldás: a „felülről nyitott” időrendi lezárás.⁹²⁶ Az tehát, hogy a kibontott leletanyag elég határozottan jelzi egy-egy település 8., sőt 7. századi indulását, azt azonban már nem, mikor is szűnt meg pontosan. Csak az állapítható meg viszonylag nagy valószínűséggel, hogy a megszűnés időpontja a 8–9. század fordulója utánra tehető.⁹²⁷ Így az utóbbi évek szakirodalmában több sikeres próbálkozás is regisztrálható a kaganátus összeomlása utáni, azaz 9. századi horizont elkülönítésére a Kisalföld délnyugati, illetve központi részén, a Dunakanyar körzetében, a Duna–Tisza köze északi harmadában vagy az Észak-Tiszántúlon.⁹²⁸ Az eredmények Kárpát-medencei szintű számbavételét az nehezíti, hogy e sajátos horizont jellemzőit elsősorban regionális szinten lehet jól felismerni és leírni. Talán segítheti a regionális egységek elkülönítését, ha a 9. századi Kárpát-medence politikai térképét nem az újonnan kialakult uralmi képletek határai, hanem az egyes új központok „hatóköre” alapján rekonstruálom.⁹²⁹ Ez esetben ugyanis meg lehet kapni azokat a régiókat, amelyekre az új központok már nemigen tudtak hatni, így anyagi kultúrájuk viszonylag háborítatlanul tudott tovább élni.

Az elmondottak alapján nem lehet kétséges, hogy nagy szükség mutatkozik további, avar kori gyökerekkel rendelkező, de már a kaganátus utáni horizontba sorolható telepek kerámiájának vizsgálatára annak érdekében, hogy a Hajdúnánás-Mácsi-dűlőn,⁹³⁰ Kompolton,⁹³¹ Sárvár-Faképi-dűlőben,⁹³²

Váton⁹³³ stb. már kimutatott formai sajátosságokat ellenőrizni, számukat esetlegesen bővíteni lehessen. A vizsgált régió sajnos az ilyen telepek szempontjából nem sokkal tudja bővíteni az eset-számot, legalábbis a kutatottság jelen állapotában. A fentebb már utalt zimony-sóderbányai telepen felül talán még a bácstopolya-ozárik-szállási,⁹³⁴ a dunacséb-téglagyári⁹³⁵ és az óbecse-botrai⁹³⁶ lelőhelyen kibontott késő avar kori települési objektumok egy része vonható be a 9. századi továbbélés vizsgálatát célul kitűző elemzésbe. Az pedig egy további, határozottan szerencsés körülmény, hogy e lelőhelyeken szép példákkal sikerült bővíteni a késő avar korra igen jellemző, kézzel formált cserépbográcsok spektrumát (*11. tábla I–II*),⁹³⁷ olyan edényekét, amelyek esetében a 9. századi keltezés lehetősége már 1980-ban felmerült.⁹³⁸ Elemzésem lezárásaként, az 1960-as évek közepéig szeretnék visszamenni az avar továbbélést taglaló szakirodalomban. Egy olyan időponthoz tehát, mielőtt Bóna István elkezdte hangoztatni, hogy Krum bolgár kán 9. század eleji hadjárata tulajdonképpen népirtás lett volna.⁹³⁹ Ezért kell itt kimondanom, hogy az avarok 9. század eleji, bolgárok általi kiirtásának hangoztatása nem vesz figyelembe több lényeges körülményt. A Bóna István által is képviselt érvelést ugyanis alapvetően megkérdőjelezi több tény, illetve körülmény. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy Krum katonai akciójáról csak egy későbbi, 10. századi forrásból,⁹⁴⁰ az avarok kihalásáról pedig a 11. századnál korábbra nem keltezhető

⁹²⁶ Lásd e problémáról: TAKÁCS–VADAY 2004, 40–42.

⁹²⁷ A különböző telepkeltezési lehetőségek számbavétele: TAKÁCS–VADAY 2004, 41.

⁹²⁸ E felismerés hatásaként értékelhető a 8–11. század településrégészetének pontosabb megismerésére szövetkezett OTKA-kutatócsoport megalakulása 2012-ben: TAKÁCS 2013b.

⁹²⁹ Ezen eljárást más régészeti korszakok, így elsősorban a bronzkor, illetve a vaskor kutatása már régóta sikerrel alkalmazza. Új megfogalmazása: MOLNÁR–NAGY 2013, 5–85. A népvándorláskor vonatkozásában pedig a Morva Fejedelemség (= Nagymorávia) régészetére jellemző e megközelítés.

⁹³⁰ BAJKAI 2012, 38–40.

⁹³¹ TAKÁCS–VADAY 2004, 12–42.

⁹³² PAP 2015, 113–158.

⁹³³ SKRIBA 2010, 209–244.

⁹³⁴ ANDJELIĆ 1994, 115–116, III–IV. tábla.

⁹³⁵ STANOJEV 1987, 128–131.

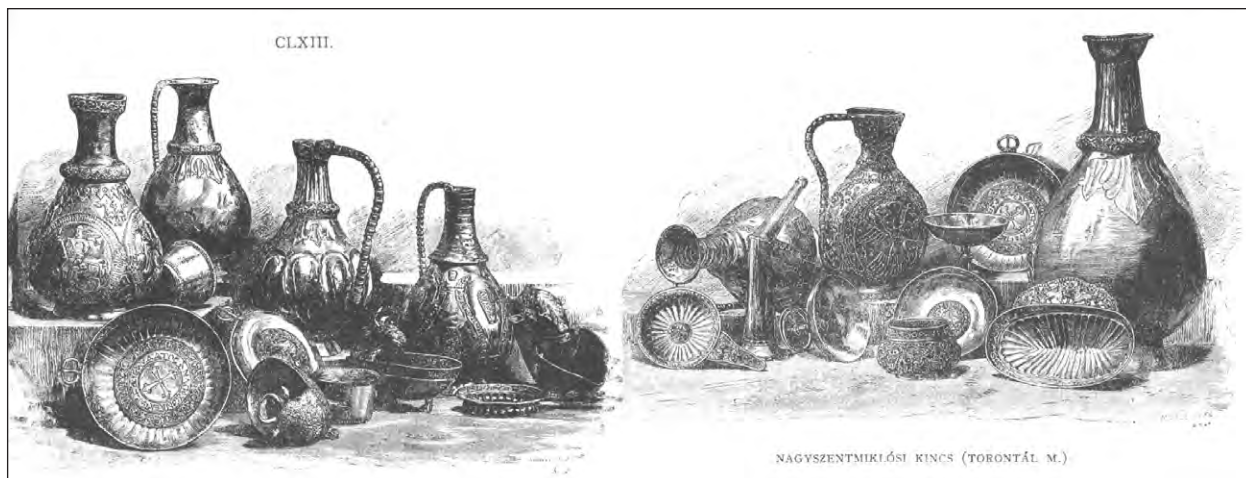
⁹³⁶ STANOJEV 1987, 128–131.

⁹³⁷ TAKÁCS 2010, 139–154 és különösen 1. ábra.

⁹³⁸ SZŐKE 1980, 184–185.

⁹³⁹ BÓNA 1966, 323–324; BÓNA 1984, 343;

⁹⁴⁰ *Suidae Lexikon* 1928, 483–484, magyarul: OLAJOS 2001, 27–28. E forráshely alapos elemzése, nézetem szerint túlhajtott végkövetkeztetéssel: SZŐKE 2011, 70–81. Lásd még: SZŐKE 2014, 14..

19. kép. Az Avar Kaganátus uralmának a korszakát mintegy lezáró nagyszentmiklósi kincs néhány edényének a rajza
(BOROVSKY é. n. 3. nyomán)

Fig. 19. Drawing of some vessels of the treasure of Nagyszentmiklós, which ended the period of the reign of the Avar Khaganate
(after BOROVSKY é. n. 3)

Nestor-krónikából⁹⁴¹ értesülhetünk. Ennek következtében a korszak egy másik jeles kutatója, Szőke Béla Miklós magát a Krum-hadjárat megtörténtét is kétségbe vonja,⁹⁴² jogosan figyelmeztetve arra, hogy a Krum által vezetett irtó hadjárat megtörténtét az a tény is gyengíti, hogy a bolgárok 811–814 között avar segédsapatokat is felhasználtak a Bizánc elleni hadjárataikban.⁹⁴³ Azonban – és e ponton a nézőpontom eltér Szőke Béla Miklósétól – az adott forráshely miatt nem vonható kétségbe Krum katonai akciója az Avar Kaganátus ellen, de a bolgár had Kárpát-medencei hadjárata semmiképp sem eredményezhette a kaganátus népességének megtizedelődését. Erre az álláspontra helyezke-

dett egyébiránt egy neves osztrák történész, Walter Pohl, mert Krum avarellenes hadjárata szerinte is megtörtént ugyan, de csak korlátozott hatású lehetett.⁹⁴⁴ Úgy vélem, az tudná továbblendíteni a kutatást, ha nagyobb figyelmet fordítanánk Bóna István egy 1965-ös, azaz az avarok kiirtásáról szóló történelmi felvetés elfogadása előtt megfogalmazott gondolatára:⁹⁴⁵ „E szűkös adatokból kiviláglik, hogy a Tiszántúlon, így Orosháza környékén is, az avar birodalom bukása után még évtizedekkel is avar lakossággal számolhatunk. [...] S ha ennek bizonyítására régészeti módszereink egyelőre elégtelenek is, feltételezhetjük, hogy egyes avar csoportok megélik a magyar honfoglalást.”

⁹⁴¹ HODINKA 1906, 33–35; MEH 126; HKÍF 170.

⁹⁴² SZŐKE 2011, 70–81.

⁹⁴³ E tényt hangsúlyozza: GJUSELEV 1966, 22.

⁹⁴⁴ POHL 1988a, 321–322.

⁹⁴⁵ BÓNA 1965, 126.

IX. A KAROLING-HATALOM A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLNYUGATI RÉSZÉN

1. AZ ÍROTT FORRÁSOK TANÚSÁGA

Az Avar Kaganátus bukása⁹⁴⁶ a forrásanyag szűkössége miatt néhány dátumban is összefoglalható: 791-ben maga Nagy Károly vezetett hadjáratot a kaganátus ellen. Hada élén Regensburgból vonult kelet felé, a Duna völgyében (*13. tábla 1–2*). Feltehetően Győrjig jutott, és tartósabb sikert nem tudott elérni. Hadjárata azonban elegendőnek bizonyult egy avar belháború kirobbantásához, 795-ben. Ezt kihasználva, a frankok két alkalommal is betörték a kaganátus területére: 795-ben, illetve 796-ban, és hódoltatták az avarok főembereit. Legalább az egyik betörés délnyugati irányból történt.⁹⁴⁷ Az avar fegyverforgató réteg 801-ben lázadással próbált meg önállósulni, de alulmaradt. 803-ban megindult a Karoling Birodalom szervezése a kaganátus területének nyugati részén.

A Karoling-hatalom berendezkedését a kaganátus területén és különösen a Kárpát-medence déli részén akkor tudjuk jól átlátni, ha e területet kisebb régiók szerint vesszük vizsgálat alá. Értelemszerűen a vizsgált térség nyugati részére kell elsősorban figyelni. A Kárpát-medence délnyugati részén, a Dráva–Száva közén a Karoling-hatalom megjelenését akkor érthetjük meg pontosabban, ha a kiindulópontként e tájegység késő avar kori történetének néhány mozzanatát is számba vesszük. Itt vissza kell utalnom az előző fejezet néhány megállapítására. Írott említések hiánya miatt ez esetben is a tárgyi hagyaték a történeti rekonstrukció alapvető forrásanyaga. Kiindulópontként le kell szögezni, hogy a Dráva–Száva közén csak kevés lelőhely ismert a 7–8. századból.⁹⁴⁸ Az avar kori csontvázas rítusú temetők nagy részét kommunikációs csomópontoknál,

a térség egyes nagyobb folyói mellett már a római korban is használt átkelőhelyek közelében nyitották meg.⁹⁴⁹ Az ilyen temetőkből lovukkal-fegyvereikkel eltemetettek – joggal feltételezhetően – e rév-helyek felügyeletét ellátó csoportok tagjai lehettek. A térség településtörténetének egy további lényeges eleme az, hogy a Dráva–Száva közén a 7–8. században urnasíros temetők is létesültek,⁹⁵⁰ pontosan utalva arra, hogy ebben az időben szlávok települtek meg a vizsgált régióban. Az elmondottakat összegezve és mintegy megismételve az előző fejezetben leírtakat: a Dráva–Száva köze az Avar Kaganátus időszakában gyéren lakott határterület lehetett.

A 7–8. századi településtörténeti előzmények ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a Dráva–Száva köze átvonulási területként szerepel a 8–9. század fordulóján zajlott frank–avar hadjáratok rekonstrukciójában. Legalább egy, de talán három alkalommal is átvonulhatott e régióba a frank hadsereg. Első alkalommal 791-ben, amikor a Nagy Károly egyik fia, Pippin itáliai király által vezetett had csak a Duna völgyében előretörő frank főszereg elleni avar erőkoncentrációt igyekezett akadályozni a déli irányból történő felvonulásával.⁹⁵¹ A második sereg bizonyára 795-ben vonult át a Kárpát-medence délnyugati részén. Az Erich friauli herceg és a szláv Wonomyr vezetése alatt álló katonák az Avar Kaganátus központi részébe vonultak, és a frankok által hringnek elnevezett kagáni székhelyet kifosztották.⁹⁵² Joggal feltételezhető, hogy a sereg a visszautat a későbbi Szlavónián át tette meg, magával hurcolva a kagáni kincstárat, amely 10 vagy 15 szekéren fért el. A harmadik hadfelvonulásra 796-ban került sor,

⁹⁴⁶ VÁCZY 1972, 395–420; BÓNA 1994, 67–75. Alapos áttekintést nyújtott a közelmúltban e folyamatról SZŐKE 2014, 12–103. Szőke Béla Miklós alapos feldolgozása miatt az alábbiakban külön nem utalok az eseménytörténet minden egyes tételénél a szakirodalomra. Csak a Kárpát-medence déli részére vonatkozó eseményeket látom majd el jegyzetekkel.

⁹⁴⁷ Részletesen elemezte e hadjáratot a korábbi álláspontok ismertetésével és mérlegelésével: SZŐKE 2011, 28–35.

⁹⁴⁸ Jegyzéküket lásd az ADAM 2, 1. köt. című leletkataszterben. E listát kiegészítette FILIPEC 2003, 117–153.

⁹⁴⁹ ADAM 2, 1. térkép; TAKÁCS 1999/2000, 461, 1. kép; TAKÁCS 2000, 1100, számozatlan térkép.

⁹⁵⁰ SEKELJ-IVANČAN–TKALČEC 2006, 145, 3. kép; FILIPEC 2009a, 355.

⁹⁵¹ SZŐKE 2011, 28–29.

⁹⁵² SZŐKE 2011, 20–23.

szintén Pippin itáliai király vezetésével.⁹⁵³ Mivel e hadjáratról, az előző kettővel ellentétben, részletes leírások születtek, több történész is megpróbálta a hadfelvonulás pontos útvonalát rekonstruálni.⁹⁵⁴ A történészek többsége a forrásokat oly módon értelmezi, hogy Pippin hada az ókori dél-pannóniai úton vonult át Emona (mai nevén Ljubljana) és Sirmium (azaz Mitrovica) között, majd pedig észak felé fordulva, az ókori Bononia (azaz Bánmonostora / szerb: Banoštor) térségében jutott ki a Duna jobb partjára, és az onagrimumi (Begecs / szerb: Begeč) révet felhasználva jutott át a Duna–Tisza közére. Vannak azonban olyan történészek, akik a Dráva déli partjai mentén vonultatják e sereget, és a Dráva Dunába ömlése utáni partszakaszon vélelmezik megtalálni az átkelés helyét. A harmadik, legkevésbé elfogadott nézőpont szerint a frank sereg Emonánál fordult volna észak felé, hogy a Dráván és a Murán átkelve a Dunántúl térségében vonuljon keleti irányba, egy dunai átkelőhely, majd a kagáni székhely felé. E harmadik útvonal-rekonstrukció gyengéje, hogy a forrásokban nem szerepel a Dráván történt átkelés. A források nyilvánvaló módon túlon túl szűkszavúak e rekonstrukció pontosításához.

A frank had által bejárt útvonal rekonstrukciója azért válhat fontossá, mert az avar előkelőségek hódolatát fogadó, majd pedig a kagáni székhelyet szétromboló Pippin kíséretében levő egyházfők a hazafelé vezető úton „ad ripas Danubii”, azaz „a Duna partjainál” egy gyűlést tartottak, amelyen megtárgyalták, hogy mit kezdjenek az Avar Kaganátus területén fellelt keresztényekkel. A szakirodalomban nem e keresztények pusztas létezése szokta a legtöbb érdeklődést kiváltani, sem pedig az, hogy milyenek ítélték e főpapok a kaganátusban fellelt keresztények hitét, hanem az, hogy hol került sor e gyűlésre. Az osztrák szakirodalomban a Duna alsó-ausztriai szakaszára szokás e gyűlést tenni. Akik viszont abból indulnak ki, hogy Pippin Nagy Károlyhoz nem a Duna mentén, hanem itáliai királyságának határait elérve vonult jelentéstételre, a Duna Kárpát-medencei szakaszát szokták figyelembe venni, mondhatni, a Duna-kanyar és a Tisza torkolata,

azaz – a földrajzi fogalmakat helynevekhez kötve – a Visegrád és Szalánkemén (szerb: Stari Slankamen) közötti szakaszát. A helynevek említésével a Duna hajózási térképén könnyen ki tudjuk számolni, hogy ez 478 folyamkilométernyi távolságot jelent, még a folyam jelenlegi, tehát már szabályozott folyása esetében is.⁹⁵⁵ E számadat szerintem mindenképpen meggyőzhet arról, hogy a helyszínt találgatással teljesen reménytelen beazonosítani. De elég, ha megtekintjük a Visegrád–Szalánkemén-ripszakasz római erődjének 26 névből álló listáját, és tudomásul vesszük, hogy az összes név felhasználható az „ad ripas Danubii” földrajzi fogalmának a – sajnos csak idézőjelek közötti – „pontosítására”. A hiba forrása – joggal sejthetően – ott keresendő, hogy a Pippin hadjáratában részt vevő egyháznagyok vagy az itáliai király kíséretének írástudó tagjai nem tudták, az adott Duna-parti helynek mi lehetett a római kori neve. (Nota bene!) még tévesen sem!

A Duna partjainál megtartott egyházi tanácskozás mintegy előrevetíti a tartósabb berendezkedés szándékát. E kérdésben nyilvánvaló módon nem Pippin döntött, hanem maga Nagy Károly, miután meghallgatta fia beszámolóját a hadjárat eredményeiről. A magyar kutatás a frankok 9. század eleji, Kárpát-medencei berendezkedésének kérdésében általában a német, illetve osztrák történészek felfogását követi, és legelőbb a Duna menti területek frank megszállásával és megszervezésével számol. Ezzel ellentétben viszont a 8–9. század fordulójának eredményeiről érkező horvát kutatók egységesen a déli, friauli szervezés fontosságát hangsúlyozzák. Kiemelik továbbá a Pannónia délnyugati szélén fekvő Siscia szerepét, oly módon, hogy e várost teszik meg az avar hatalom romjain berendezkedő frankok első központjává. Joggal vélelmezhető, hogy a birodalomszervezés mindkét iránya megvolt. Erre utalhat, hogy Pannónia területét a frankok egyházszerkezési szempontból kettéosztották a Dráva vonalánál. Az e folyótól északra elterülő területek feletti fennhatóságot a salzburgi érsekre, az ettől délre fekvő területeket pedig az aquileiai pátriárkára bízták. A frank hatalom

⁹⁵³ SZŐKE 2011, 28–35.

⁹⁵⁴ Legutóbb SZŐKE 2011, 30–31.

⁹⁵⁵ A számítás alapja, hogy Visegrád-Sibrik-domb a Duna 1693-as, Szalánkemén pedig az 1215-ös folyamkilométerénél terül el: http://users.itk.ppke.hu/~eckga/megosztott/egyeb/folyamterkep_duna_szob-bp.pdf; <http://www.plovput.rs/vesti/6/795>.

kiépülését nagy alaposággal a közelmúltban elemző Krešimir Filipec elfogadta a német és osztrák történészek véleményét arról, hogy Nagy Károly a 9. század elején Erich dux uralmi területéhez, azaz a friauli örgrófsághoz csatolta Pannónia Drávától délre eső részét. A későbbi fejlemények pedig – joggal vélelmezhetően – arra utalnak, hogy az újonnan megszerzett területek központjává a Dráva délre eső részén Sisciát igyekeztek kiépíteni. Sisciát e szerepre földrajzi fekvése mintegy predesztinálta: e város azon a helyen létesült, ahol az Adriai-tenger és a Kárpát-medence délnyugati részei között vezet, a szárazföldi út vonalát is kijelölő Kulpa/Kupa folyó a Szávába torkollik. Az új központ kiépítése tehát a természetföldrajzi tényezők elsőbbségét figyelembe vevő helyszínekijelölés jegyében történhetett. Ugyanezen elv alkalmazása alapján kaphatott például Dévény fontos szerepet a frank hatalom Duna-medencei kiépítésében.

Krešimir Filipec elemzése azért is fontossággal bír, mert végkövetkeztetése szerint a frank hatalom nem egy gentilis fejedelemséget akart életre hívni Sisciában, hanem az örgrófi hatalmat mintegy keleti irányban kiterjeszteni. Filipec e ponton szakít a horvát történetírás évszázados múltú elvével, amely – a frank birodalomszervezést – mintegy Liudevit felkelésének előzményeként igyekezett láttatni a hangsúlyosan horvát nemzeti szemlélet jegyében.

Krešimir Filipec érvelése szerint csak az örgrófi rendszer alárendelt egységeiként jöhettek létre helyi uralmi körzetek – a latin szövegekben ducatusok, Filipec szóhasználatával élve vajdaságok. A horvát történetírás egységes álláspontja szerint, amelyet Krešimir Filipec is oszt, az egyes uralmi körzetek élén a helyi, Szlavónia nyugati részében egyértelműen szláv törzsi arisztokrácia egy-egy képviselője állt. Szőke Béla Miklós azonban joggal mutat rá arra, hogy Liudevit esetében a Karoling-tisztségviselő funkciója lehetett elsődleges, mert ezt hangsúlyozzák a Karoling-források, így első helyen Einhard is. Sőt, Szőke Béla Miklós megfogalmazásával élve: „ha Liudevit nevéhez – kivételesen – mégis hozzákapcsolják a *dux* rangot, azt nem ’törzsi vezető’ értelemben teszik, hiszen a *dux* titulushoz nem a törzs nevét, hanem csak a rá bízott tartomány, *Pannonia*

inferior nevét illesztik”.⁹⁵⁶ Végkövetkeztetésként megfogalmazható, hogy akár egy helyi szláv vezér, akár pedig egy, a Karoling Birodalom más részeiről Sisciába telepített és egyébiránt szláv nemzetiségű főember volt is Liudevit, hatalmát mindenképp az alapozta meg, hogy elnyerte a friauli örgrófság vezetőinek bizalmát.

A bizalom azonban egyik fél részéről sem határtalan, sőt, mondhatni: egyáltalán nem is volt meg. A Liudevit és Cadolch friuli örgróf közötti súrlódások oda vezettek, hogy 819-ben Liudevit fellázadt, és ezzel belháborút robbantott ki. A frankoknak csak több hadjárat segítségével sikerült Liudevitet 822-ben kiszorítani a sisciai központtal szerveződő uralmi területéről. Liudevit dél felé menekült, de nem sikerült a lázadását újraéleszteni: 823-ban a dalmáciai szorabok vezére meggyilkoltatta. A szorabok említése a Karoling-évkönyvekben sok fejlődést okozott: a kutatók többsége szerbeknek véli őket, de az újabb horvát történetírásban egy másik megoldás is megfogalmazódott. Összességében elmondható tehát, hogy a friauli örgróf ellen fellázadt Liudevit kezdetben ugyan sikereket is elért, mozgalmában azonban alig három év alatt elbukott.

Liudevit felkelésének értékelése igen nagy teret kapott és kap a horvát történetírásban – a felkelés időben és térben korlátozott kiterjedése ellenére is. Fentebb már utaltunk arra, hogy Liudevitből a régebbi horvát történetírás horvát nemzeti hőst igyekezett faragni. E szemlélet nevében vált Liudevit népszerűvé a 19. század utolsó harmadában. Érdemes kiemelni: nemcsak Horvátországban, hanem Szerbiában is, és megkapta a „Száva menti” (Posavski) nevet, és vált a „pannóniai horvátok” fejedelmévé. Mondani sem kell, hogy sem Liudevit *epitheton ornansa*, sem pedig a pannóniai horvátok etnikai csoportja nem szerepel az egykorú írott forrásokban. E nevek és a háttérükben rejlő horvát értelmezés gyökerei csak a 16. századig, azaz a horvát öntudat első felvirágzásáig nyúlnak vissza. Liudevit így – a róla szóló forrásokkal nem egyeztethető és teljesen anakronisztikus módon – horvát szabadságharcossá vált, akinek a mozgalmához a pannóniai szerbek is csatlakoztak volna. E gondolat kiötlői lényegében függetleníteni tudták magukat attól a tényről, hogy a források ilyen

⁹⁵⁶ SZŐKE 2011, 178.

nevű etnikai csoportról nem tudnak sem a Szerémségben, sem Szlavóniában, sőt Baranyában sem!⁹⁵⁷ A nemzeti hőssé emelés jegyében a 19. század utolsó harmadától napjainkig számos történész fogott hozzá a Liudevit-lázadás eseménysorának rekonstrukciójához.⁹⁵⁸ A Karoling-évkönyvek szűkös és egymásnak több ponton is ellentmondó adatait terjedelmes narratívává bővítették a kereszthivatkozások hosszú sorával.⁹⁵⁹ E narratívából nem az egyes hadjáratok menetének leírására érdemes kiemelten utalni, hanem arra, hogy Liudevitnek kezdettől fogva ellenfele volt Borna, Közép-Dalmácia azon részeinek az ura, ahol a lázadás utáni évtizedekben kialakult a horvát állam.⁹⁶⁰ A Liudevit és Borna közötti szembeállítás pedig eleve megkérdőjelezi annak a jogosságát, hogy a szlavóniai dux lázadását a friuli örgróf ellen az anakronisztikus nemzeti ellenállás szemüvegén át szemlélhessük.

Végeredményként leszűrhető, hogy a frankok a Liudevit-lázadás 822-es elfojtásával helyreállították a 791 és 796 között kialakított *status quó*t a Dráva–Száva közén. A területi és politikai konstellációt igazából nem e lázadás fenyegette, hanem egy új, a 9. században felívelő pályán mozgó hatalom, a dunai Bolgár Kánság. A bolgárok térfoglalásáról a Kárpát-medence déli részén dolgozatom következő fejezetében fogok részletesebben szólni. Itt csak néhány olyan tény emelnék ki, amelyeknek hatásuk volt a Karoling Birodalom Dráva–Száva közti uralmára. Az *Annales Regni Francorum* egy 827-es bejegyzése szerint a bolgárok felhajóztak (!) a Dráván, a szlávokat fosztogatták, valamint a frank uralom exponenseit, a *dux*okat saját *rector*ikkal váltották fel. Azaz lecserélték a helyi, szláv vezérekre alapozott frank uralmi rendszert a sajátjukra, amelyek helyi exponensei – az e helyen talán leginkább kormányzónak fordítható – *rector*ok voltak. A hadjárat, úgy tűnik, nem járt teljes sikerrel, mert azt a bolgároknak – szintén a frank évkönyvek tanúsága szerint – 829-ben meg kellett ismételniük. Majd pedig hosszú évtizedekre elhallgatnak a Karoling-források a birodalom délkeleti határvidékének e részéről.

Hogyan értelmezzük a leírottakat? Első helyen azt kell kiemelni, hogy a bolgárok öt évvel a Liudevit-felkelés leverése után indították első hadjáratukat. A felkelésbe tehát nyilvánvaló módon nem tudtak vagy akartak beavatkozni. Talán inkább utóbbi lehetőséget erősíti, hogy a *dux*ok rendszerét vagy személyeit sem akarták megtartani, hanem azt vagy őket saját uralmuk exponenseivel váltották fel. A források hosszú hallgatása pedig minden bizonnyal arra utal, hogy a Karoling Birodalom vezetői végül is beletörődtek abba, hogy délkeleti határaikból, későbbi tájfogalommal: Szlavóniából és a Szerémségből a bolgárok kiharítottak maguknak egy darabot. A Dráva–Száva közének keleti részén, azaz, mai tájfogalmakkal élve: Kelet-Szlavóniában és még inkább a Szerémségben bolgár uralommal számolhatunk a 9. század középső és utolsó harmadában. Váczy Péter érvelése szerint 845-ben, amikor egy bolgár követség a frank udvarban, Padernbornban járt, és a bolgár–frank békét is megújították, a frankok tételesen is beleegyeztek abba, hogy Sirmium és környéke bolgár kézen maradjon.

A történeti szakirodalomban, különösen Horvátországban, számos ezzel ellentétes megnyilvánulás található. Olyan műveket, amelyek szerint a Karoling-uralom e tájakra is kiterjedt, egészen a Szerémség délkeleti sarkában a Száva Dunába szakadásának közelében fekvő Zimonyig (szerb: Zemun). E megnyilatkozások szerint a Karoling Birodalom az írott források által nem említett sikeres hadjáratot folytatott volna, amellyel nem sokkal 829 után a bolgárokat egészen a Száva-torkolat déli oldalán fekvő Belgrádig szorította volna vissza. A forráshiány azonban eléggé egyértelműen e hadjárat megtörténte ellen szól – a Karoling-források ugyanis sohasem mulasztották el a saját sikerek regisztrálását. A szerémségi 9. századi frank uralom mellett érvelők egyetlen írott adatra, illetve egy hegynévértelmezésre szoktak hivatkozni. 846-ban Német Lajos Priwinának 100 mansus birtokot adományozott „*iuxta fluvium Valchau*”, azaz a Valchau folyó mellett. A szerémségi frank uralom hívei szerint e folyónév a szerémségi Valkó (horvát: Vuka) folyóra utalna, amely a közép-

⁹⁵⁷ E szellemben nyilatkozik pl. RADONIĆ 1921, 3.

⁹⁵⁸ A Liudevit-lázadás historiográfiáját áttekintette: FILIPEC 2015, 118, 281. jegyzet; 113, 289. jegyzet.

⁹⁵⁹ Ezt ismerteti és egyben kritikailag át is rostálja FILIPEC 2015, 100–118.

⁹⁶⁰ CURTA 2006, 141–143.

kori Valkóvár, azaz az újkori Vukovár (horvát: Vukovar) mellett ömlik a Dunába. Szinte mondani sem kell, hogy e névazonosítás bizonytalan, és az adott dokumentumban szereplő folyónév más mai folyóval is azonosítható. Még bizonytalanabb a névetimológia. A Szerémségben nyugati irányban húzódó Fruska Gora (szerb/horvát: Fruška Gora) nevéől szokás a 19. század közepső harmada óta feltételezni, hogy annak „frankok hegye” jelentése, és a 9. századi Karoling-uralomra menne vissza. Szinte mondani sem kell, hogy ez esetben is van másik megoldás, amely a tájegység egyik legsajátosabb településének latin nevét, a *Francauillát* veszi alapul. A Fruska Gora déli lankáin a 12. század folyamán egy Nagyolaszi (szerb: Mandelos) nevű település létesült.⁹⁶¹ Egy olyan városias település, amelyet, mint nevének latin változata – a *Francauilla* – mutatja, frank, azaz feltehetően vallon vagy észak-itáliai telepések létesítettek. Anélkül, hogy a két idézett névetimológia bármelyikében is a végleges ítélet igényével szeretnék fellépni, ki kell emelnem, hogy a több párhuzamos magyarázat létezése önmagában is elégséges annak a kimondásához, hogy az adott forrásanyag nem szolgálhat szilárd bizonyítékként

a Karoling-uralom kelet-szlavóniai és szerémségi igazolásához.

Az írott források igen hézagos tanúsága miatt nem sok értelme van azon kérdés taglalásának, hol húzódnak a Kárpát-medence délnyugati részén a Karoling-uralmi terület széle, illetve hol kezdődhetek a bolgárok által uralt részek. Így is azonban: a bolgárokat a Kárpát-medence déli részén is feltételező kutatók oly módon szoktak gondolkodni, hogy az adott régióknak nagyjából a keleti harmada tartozhatott az I. Bolgár Birodalom területei közé, miközben a nyugati kétharmad Karoling-uralom alatt állt. E megfontolás mellett felhozható egy természetföldrajzi megfontolás is. Az adott térség két nagyobb folyója, a Vulka (horvát/szerb: Vuka) és a Baza (horvát/szerb: Bosut) között csak egy keskeny szárazföldi sáv marad, amelyet a két folyó folyamszabályozás előtti, kiterjedt ártere még tovább szűkített. Így logikus lenne arra gondolni, hogy valahol itt húzódnak a két birodalom közötti határvidék. E felvetés ellenőrzésére egy régészeti elemzés lehet alkalmas – természetesen a megfelelő mennyiségű és minőségű leletanyag rendelkezésre állása esetén.

2. A RÉGÉSZETI LELETEK TANÚSÁGA

Az írott források számbavétele után érdemes áttekinteni a szlavóniai és a nyugat-szerémségi térség régészeti leleteit. Előrebocsátva, hogy e leletanyag jellemzője a lelőhelyek viszonylag nagy száma és a lelettípusok változatossága. Kimondható, hogy a Dráva–Száva között a 9. század jelenti a legtöbb régészeti leletanyagot eredményező korszakot – éles ellentétben a Bácskával, Bánsággal, sőt a Kelet-Szerémséggel is. Ez csak kismértékben lehet annak a következménye, hogy az adott korszakot a horvát régészetben kiemelt figyelem kísérte: a jó részt szórványként múzeumba kerülő sírleletek hitelesítésére ugyanis – a régebbi horvát kutatás rossz hagyományának megfelelően – ilyen esetekben is csak minimális szintű helyszíni munka folyt. A két kivételt a Brodski Drenovac-i, illetve a zágráb-

krugei temetőrészlet jelenti 32, illetve 4 sírral. Mindkét lelőhelyen olyan temetőrészlet került napvilágra, amely az avar korban indult, de belenyúlt a 9. századba is. Az új, tehát az avar kori fegyvertől idegen tárgytypust pedig mindkét esetben egy rövid kard, vagyis sax jelentette.⁹⁶² A zágráb-krugei avar sír esetében egy olyan temetkezés mellékleteként, amelyben avar jellegű lószerszám, sőt nyeregkápaveret is volt.⁹⁶³ Egy további 9. századi temető pedig a vizsgált régió délnyugati szélén, Glina határában került napvilágra a 2010-es évek első felében. A feltárt temetőrészlet 4-es számú temetkezése joggal minősíthető a Horvátország területén előkerült, leggazdagabb mellékletű, 9. századi sírok egyikének (14. tábla 2).⁹⁶⁴ Legmagasabb színvonalú lelete az új hatalmi elit által emblematikus módon,

⁹⁶¹ A középkori város történetének rövid összefoglalása: KMTL 477.

⁹⁶² Brodski Drenovac, 14. sír: VINSKI-GAPARINI-ERCEGOVIĆ 1958, 13. tábla.

⁹⁶³ SIMONI 2000, 110–111, II. kat. egység, 56 a–b.

⁹⁶⁴ MADIRACA-MILETIĆ et al. 2017, 145–215.

mondhatni, jelvénytársa viselt sarkantyú. A három hivatkozott temető tehát arra szolgáltatott adatot, hogyan alakult át a fegyveres réteg fegyverzete az új politikai konstellációban. A szórványleletek közül gyakran szokás hivatkozni a Velika Horvatska nevű falu területén lelt úgynevezett Blatnica típusú övveretre.⁹⁶⁵ E lelet azt jelzi, hogy Horvátország nyugati szegletében, modern tájfogalommal élve: a Zágrábtól északnyugatra elterülő kistájon még ismerték az avar kori fémművesség legkésőbbi szakaszának egyik emblemikus lelettípusát, a poncolt háttérrel kivitelezett, indamotívummal ellátott övdísz. A keltezés bizonytalanságai miatt a leletet nehéz évszámokhoz kötni, az utóbbi évtizedek kutatása már inkább a 8. század végére, és nem a 9. századra teszi az ilyen övdíszítmények gyártását. Más szórványleletek viszont nem a régi tárgyípusok továbbélését, hanem az újabbak megjelenését dokumentálják. Ilyen például a zágráb-podsusedi, magányosként számontartott sír, benne Karoling kétélű karddal és Karoling-övkészlet részleteivel.⁹⁶⁶ Hasonló leletösszetétel jellemezte a đurđevac-medvedičkai sírt,⁹⁶⁷ bár ott a szíjvég és a kard mellett egy lándzsacsúcsként meghatározott vastárgy is napvilágot látott. További szórványleletként pedig további Karoling-fegyverek dokumentálhatók a nyugat-horvátországi térségből. Az elemző régész – saját habitusa függvényében – tekintheti ezt akár a régi elit fegyverváltása, akár pedig egy új elit felbukkanása jelének. Végső soron ugyanúgy utalhat a korábbi korszak fegyverforgató elitjének megmaradására, mint az elitváltásra.

Előző mondatommal mintegy felvezettem a régészeti leletek történeti értékelésénél rendszerint felmerülő nehézségeket, kétségeket, azt is indokolva, miért tekintek nagy kétségekkel azon horvát

kollégák megnyilatkozásaira, akik a felsorolt sírok és szórványok alapján nagy ívű történeti koncepciókat igyekeznek kidolgozni. Hadd kezdjem a kevésbé ismert elgondolással: Ante Milošević felvetése⁹⁶⁸ szerint a Dráva folyó északi partján fekvő Perlak (horvát: Prelog) határában, a Dráva árterének egyik kavicsbányájában lelt Karoling-kori kétélű kard a fegyverforgató elitként rekonstruált horvátság 9. század eleji, déli vándorlásának lenne a bizonyítéka. E felvetés egyik, sajnos meg nem kerülhető problémája, hogy e kard időrendje – bár az tényleg a Karoling-kardok korai horizontjába tartozik – egyáltalán nem szűkíthető le a 9. század legelejére. Így egyszerűen nem alkalmas egy konkrét vándorlás alátámasztására – bármennyire is jól mutat a perlaki helyszín egy kis léptékű, a kelet-közép-európai területeken lelt, kétélű kardokat ábrázoló térképén.⁹⁶⁹

Áttérve az ismertebb elgondolásokra, több régész is megpróbálta a fentebb már utalt Liudevit-felkelés igen csekély adatállományát a nyugat-szlavóniai és észak-horvátországi, 9. századi leletanyagból levonható tanulságokkal bővíteni.⁹⁷⁰ Érdemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért: Liudevit mozgalma 819-től 823-ig tartott. Ennyire rövid időintervallumok közötti keltezés a korai középkor viszonylatában csak akkor lehetséges, ha az írott adatok száma és topográfiai pontosíthatósága ténylegesen meghalad egy kritikus értéket. Egy olyan magas értéket, amelyet a felsorolt sír- és szórványleletek sajnos nem érnek el. Ugyanígy nem lehet megbízhatónak tartani azt a keltezést sem, amely a korabeli forrásokban Sisciaként szereplő városban (Sziszek/Sisak) lelt szalagfonatos kőfaragványtöredéket⁹⁷¹ is a Liudevit-felkelés négy évére teszi, miközben az adott ornamens a 9–11. század közé keltezhető.⁹⁷² Mindezeket a felvetéseket mintegy le-

⁹⁶⁵ ADAM 2, 1. köt. 410; SIMONI 1999, II. kat. egység, 53; FILIPEC 2013, 29, 7. kép

⁹⁶⁶ SIMONI 1999, 97–98; FILIPEC 2013, 88, 27. kép.

⁹⁶⁷ SIMONI 1997, 97–98, kat. sz. II 15a–b; FILIPEC 80, 22. kép.

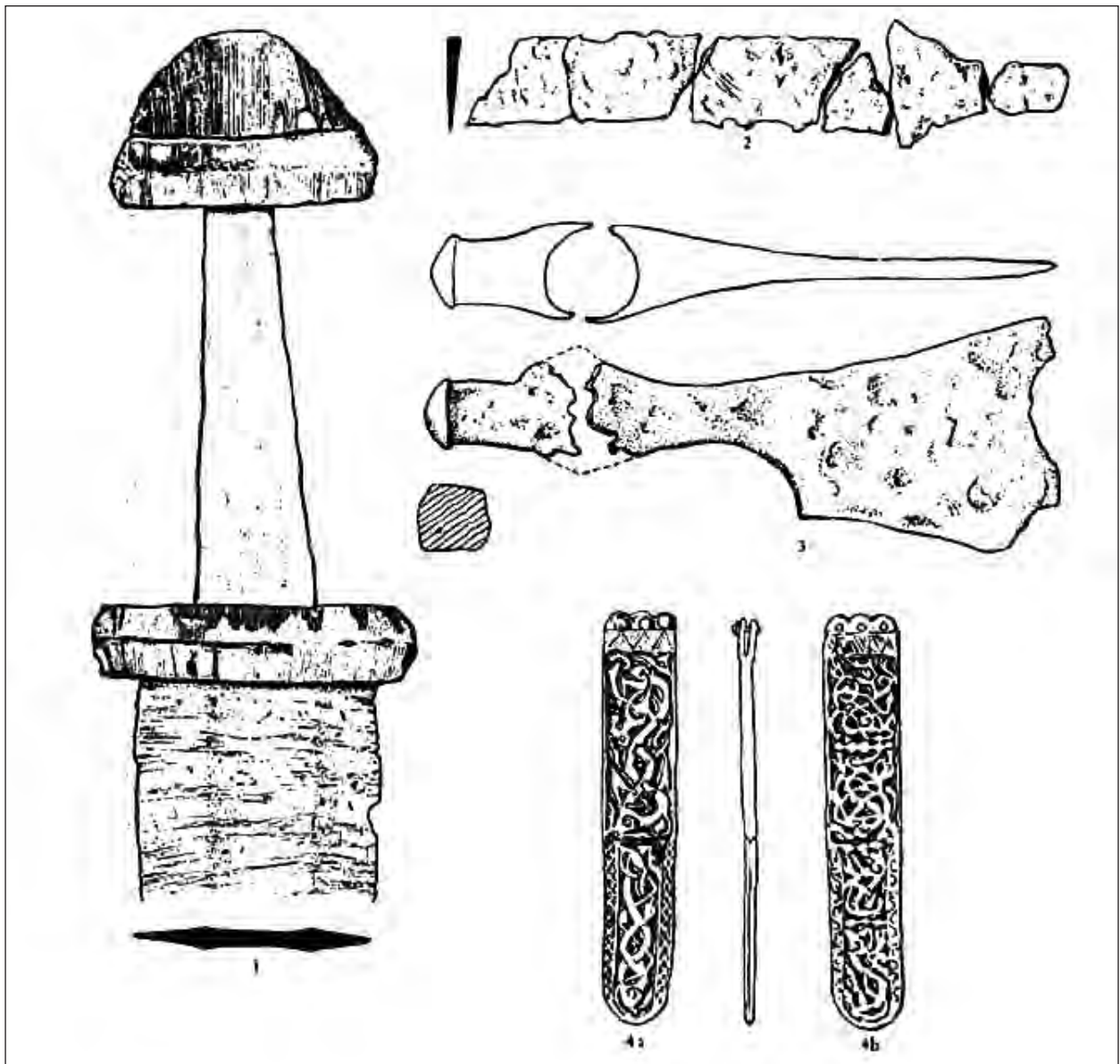
⁹⁶⁸ Ante Milošević gondolatmenetében a perlaki kard a horvát fegyverforgató elit 9. század eleji bevándorlásának alátámasztására szolgál. Gondolatmenetének első, még óvatos kifejtése: MILOŠEVIĆ 2000, 106–139 és különösen 127, számozatlan térkép. A gondolatmenet teljes kifejtése: MILOŠEVIĆ 2016a, 239–262; MILOŠEVIĆ 2016b, 207–222.

⁹⁶⁹ MILOŠEVIĆ 2000, 127, számozatlan térkép.

⁹⁷⁰ Elsőként Zdenko Vinski és felesége a II. világháború utáni években a Mrsunjski lug nevű lelőhelyen leletmentett, motteszerű, késő középkori kiserőd leletanyagának mintegy fél évezrednyi (!) visszakeltezése által: VINSKI–VINSKI–GASPARINI 1950.

⁹⁷¹ BRUNŠMID 1912, 133, 792, 793. sz.; BRUNŠMID 1912, 127–197; HORVAT 1954, 94–95, 97–99, 1–2. kép; HORVAT 1954, 93–104.

⁹⁷² Jellemző adalék, hogy a faragványok legújabb közlését tartalmazó kiállítási katalógus kísérő tanulmányában Vladimir Goss a Liudevit-narratívát ismétli, a tárgyleíró részben viszont a 9–11. századi keltezés szerepel: GOSS 2007, 20, illetve 94, kat. sz. 79–80.

20. kép. Medvedička (Horv.), a Karoling kori sír leletei (VINSKI 1977/78, XI. tábla nyomán)
 Fig. 20. Medvedička, the findings of the grave of the Carolingian age (after VINSKI 1977/78, plate XI)

hántva a leletanyagról: csak egy olyan – önmagában egyáltalán nem csekély értékű – megfontolás rögzítendő, hogy a lelőhelyek megváltozott számaránya minden bizonnyal arra utal: a Dráva–Száva közének a települési súlypontja a 9. században áttevődött az adott régió nyugati harmadába.

A felsorolt sírleletek és szórványok mellett ezen új igazodás további jeleként könyvelhető el az is, hogy Horvátország nyugati részén több új központ

kialakítását is sikerült régészetileg kimutatni, illetve legalább feltételes módú állításként felvetni. Az egyik, a kevésbé biztos a zágrábi Kaptol, azaz a püspökváros, ahol a 19–20. század fordulóján, a Bakách-torony lerombolása során 9. századi ékszerekkel ellátott sírt vagy sírokat bolygattak meg. A Felsővárosban (Gréc/Grič) egy olyan őskori sánc részlete került napvilágra, amelynek megújítását a 9. századra keltezték.⁹⁷³ Az értelmezés bizonytalan-

⁹⁷³ FILIPEC 2015, 208.

ságát az hordozza magában, hogy e megújítás időrendje kerámiatöredékek keltezésén alapszik. Így azt sem felesleges számításba venni, hogy a sánc kora középkori építési fázisa akár 10–11. századi is lehetne. A másik, a grécinél talán fontosabb példa a Lobor nevű, északnyugat-horvátországi Mária-kegytemplom feltárása során született. Kiderült, hogy e kegytemplom első építési fázisa egy olyan fatemplom volt, amelyet archeometriai módszerekkel lehetett a 9. századra keltezni.⁹⁷⁴ További vizsgálatokat igényel, mi is lehetett e templom pontos rendeltetése a 9. században, illetve, hogy a Szűz Mária-patrocínium visszavezethető-e a korai középkorig. Bármilyen megoldást is hoznak a további feltárások, illetve a talán még lappangó írott adatok felbukkanása, már most kimondható, hogy a lobori templom jól illeszkedik abba a Karoling-kori modellbe, amely egy terület szilárdabb megszervezését szoros összefüggésben hajtja végre a keresztény hit terjesztésével.⁹⁷⁵

Az elmondottakat összefoglalva: Nyugat-Horvátországban az újabb kutatások segítségével, és e vizsgálódások közül is elsősorban a lobori kegytemplom legkorábbi építési fázisának a megtalálása által, sikerült olyan rendszerbe állítani a szórványleletként vagy bolygatás révén múzeumba került 9. századi leletanyagot, amelyből jól kiolvasható a Karoling-kori területszervezés, ha úgy tetszik, kolonizáció megindulása.

Szlavónia keleti részének 9. századi települési képe sajnos jóval kevésbé egyértelmű. Pedig a kiindulópont nagyon hasonló: egy sor olyan avar kori telep-, illetve temetőfeltárás, amelyek felső időhatára bár bizonytalan, de biztosan későbbi, mint a 8–9. század fordulója. (E problematika fontosabb kérdésfeltevéseit az előző, VIII. fejezetben már vázoltam.) A kelet-szlavóniai térségből azonban – az egyetlen és földrajzi értelemben határesetnek minősíthető Brodski Drenovac-i 14-es sír kivételével – hiányoznak a többségében avar kori eredetű lelettípusok mellett egy-egy nyugati jel-

legű tárgyat is tartalmazó temetkezések. Továbbá – szintén egyetlen alább ismertető tárgyegyüttes kivételével – nincsenek olyan lelőhelyek sem, ahol a felszerelési tárgyak, fegyverek többsége már Karoling-eredetű lenne. A hiány harmadik „arculata” pedig abban nyilvánul meg, hogy 9. századi templomra is csak egyetlen, bizonytalan példa akad. Vinkovci belterületén, a Meraja nevű lelőhelyen egy olyan, az újkorban romtemplomból magtárrá alakított, egykori ferences templom áll, amelynek közvetlen közelében egy egyhajós, egyapszisos templom alapja is napvilágra került. A horvát kutatás e kis templomot egységesen a 9. századra keltezi, az alapfalainak betöltésében lelt késő avar bronzsúlyvég miatt. Talán nem kell részletesen kitérni arra, hogy az ilyen másodlagosan előkerülő leletek kronológiai értéke felettébb bizonytalan. Így a vinkovci-merajai kis templomot is csak feltételesen tekinthetjük 9. századnak. Sőt, mivel e kis templom feltárásán nem került elő további, akárcsak áttételesen a 9. századra utaló lelet, ezen épületet semmiképp sem tekinthetjük olyan egyházi központnak, ahonnan a térítés – az egyébként is csak feltételesen elfogadható – 9. századi Karoling-uralom idején megindulhatott volna.

A kelet-szlavóniai térség legszebb és egyben legréjtélyesebb 9. századi lelete az 1820-as évek elején véletlenszerűen napvilágra került és Bécsbe szállított bresztováci (horvát: Brestovac Požeški)⁹⁷⁶ arany-, illetve ezüstékszerek (14. tábla 1). A bresztováci leletek feldolgozását megkönnyíti, hogy a közelmúltban nagy alapossággal leírták őket.⁹⁷⁷ Az e kötetben közölt levéltári adatok elemzése⁹⁷⁸ alapján valószínű, hogy sírmellékletek kerültek elő, hiszen Bécsbe még egy koponya is eljutott (hogy utána ott elkallódjon). Legalább két sír mellékletéről lehet szó, mert maguk a leletek is két alkalommal kerültek elő.⁹⁷⁹ A leletegyüttes (vagy leletegyüttesek?) legalább két olyan személy sírjából származnak, akik a pozsegi katlant uralhatták. A finomkronológiai elemzések szerint kis sírszámú

⁹⁷⁴ A lobori feltárások összefoglaló értelmezése: FILIPEC 2015, 263–269.

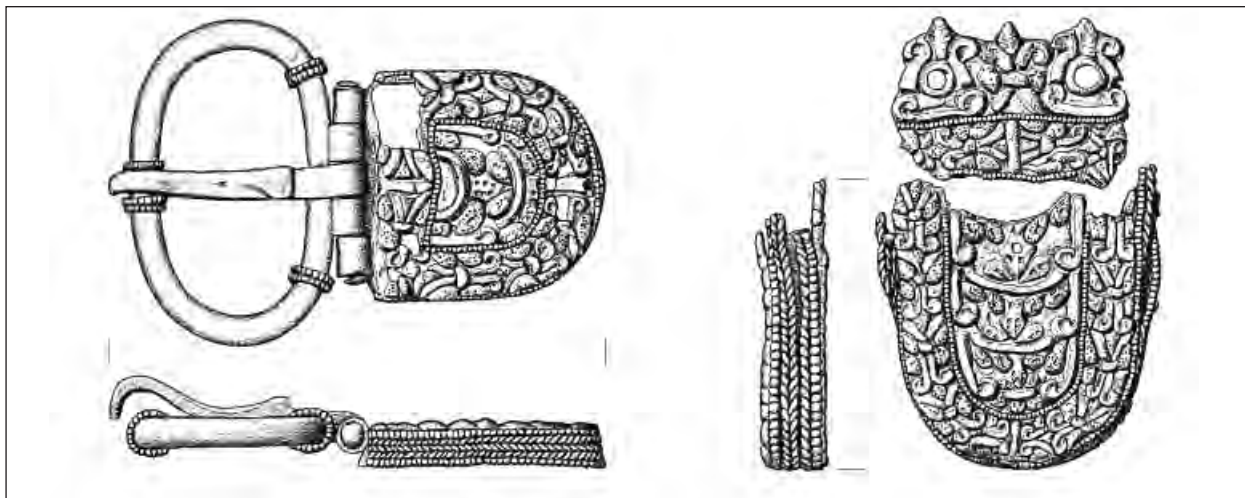
⁹⁷⁵ POHL 1993, 259–280.

⁹⁷⁶ A lelőhely számos névformával rendelkezik a szakirodalomban: Brestowatz, Prestowatz, Prestowatz.

⁹⁷⁷ BÜHLER 2014.

⁹⁷⁸ BÜHLER 2014, 3–20 (PROHÁSZKA P. elemzése).

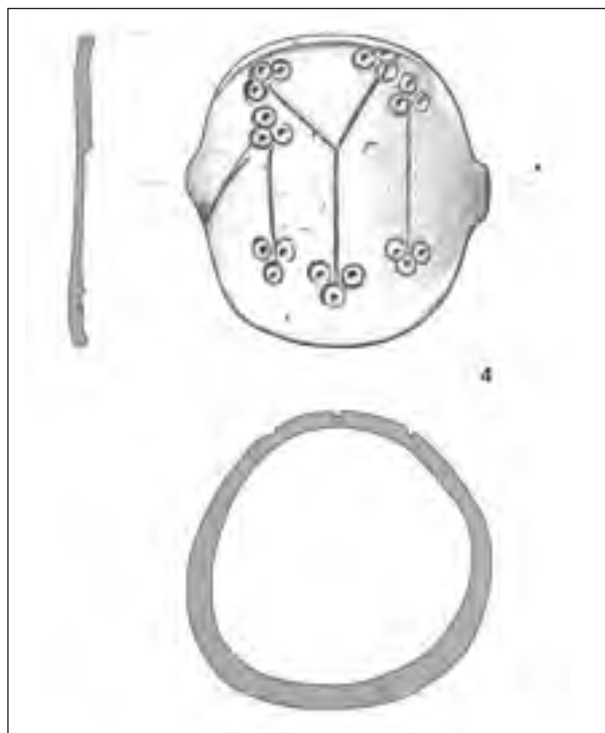
⁹⁷⁹ BÜHLER 2014, 14–17 (PROHÁSZKA P. elemzése).

21a. kép. A bresztováci (horvátul: Brestovac) lelőhelyről múzeumba került 9. századi, Karoling jellegű övcsat, övveret (BÜHLER 2014, 9. tábla nyomán)

Fig. 21a. Some finding from the site of Brestovac: a 9th-century Carolingian-style beltbuckle, beltmount (after BÜHLER 2014, plate 9)

temetőjüket még a 8. század folyamán létesíthették, de bizonyos, hogy legalább egy személyt a 9. század első felében temethettek ide, gazdag mellékletekkel.⁹⁸⁰ A leletekből kirajzolódó összkép kétarcú: az övkészlet és egy nagy finomságú ezüstművesség határozottan magán viseli a Karoling-fémművesség jellegzetességeit (21a. kép).⁹⁸¹ E leletekkel ellentétben viszont a korabeli Bulgária irányába mutat egy olyan aranygyűrű,⁹⁸² amelynek lapos fejére egy ipszilon alakot vésték, oldalain egy-egy függőleges vonással (21b. kép). Egy olyan jelet, úgynevezett tamgát, amelyet a bolgár káni, majd cári udvarban használtak nagy előszeretettel.⁹⁸³ A felsorolt tárgyak – ha a tipológiai elemzésből leszűrt következtetések helyesek – azt mutatják, hogy a pozsegai katlanban lakó azon úr (vagy urak?), akit Bresztovácon helyeztek végső nyugovóra, inkább a Karoling Birodalomból igyekezett beszerezni méltóságjelvényként is használható ékszereit, de készletébe egy bolgár eredetű darab is bekerült. Sajátos kettősség, amely talán az adott régió politikai kötődésére, kötődéseire is vethet némi fényt.

21b. kép. A bresztováci (horvátul: Brestovac) lelőhelyről múzeumba került bolgár jellegű jellel („tamgával”) ellátott gyűrű (BÜHLER 2014, 9. tábla nyomán)

Fig. 21b. Some finding from the site of Brestovac a ring with a Bulgarian-style sign (tamga) (after BÜHLER 2014, plate 9)

⁹⁸⁰ A temető e sajátosságát nagy hangsúllyal emeli ki Heinrich-Tamáška Orsolya a monográfiáról írt recenziójában: HEINRICH-TAMÁSKA 2016, 406.

⁹⁸¹ BÜHLER 2014, 191–197.

⁹⁸² BÜHLER 2014, 198–202.

⁹⁸³ E tényt rögzíti STANILOV 2006, 221, 223.

Összegezve az elmondottakat: Nyugat-Szlavóniában és Észak-Horvátországban manapság már régészeti leletek alapján is elég jól kimutatható a Karoling Birodalom jelenléte, a szórványleletek értékelésében megbújó bizonytalanságok és a korlátozott számú feltárás ellenére is. Ezzel szemben viszont Kelet-Szlavóniában jóval kevesebb a biztosan Karoling-eredetűként meghatározott lelet, és van egy olyan tárgy, a bresztováci gyűrű, amely a Bolgár Birodalom irányába mutat. Bresztovác egyben a legkeletebbi lelőhely, ahol – jelen tudásunk

szerint – határozottan Karoling-jellegű, 9. századi régiségek Szlavóniában napvilágra kerültek. Hadd fogalmazzam meg tehát a nagyobb nyomaték kedvéért még egyszer: a bresztováci leletek tulajdonosa (vagy tulajdonosai), úgymond, mindkét szomszédos birodalom irányába igyekeztek kapcsolataikat kiépíteni. A Karoling-jellegű leletek kelet felé haladva egyre gyérülő száma pedig – joggal sejthetően – arra utal, hogy a frank császárok nem is nagyon igyekeztek uralmukat az adott területsáv keleti harmadára, a Szerémségre kiterjeszteni.

X. A 9. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCE AZ ELSŐ BOLGÁR ÁLLAM ÉSZAKNYUGATI SZÉLÉN

Egyes hipotézisek és feltevések áttekintése⁹⁸⁴

1. HÁROM ELGONDOLÁS A KÁRPÁT-MEDENCEI BOLGÁR TERJESZKEDÉSRŐL

A I. bolgár állam 9. századi, Kárpát-medencei jelenlétéről folytatott kutatások legfontosabb kérdése e sajátos hatalmi képlet területi kiterjedése. A 19. század második fele óta folytatott kutatások eredményei három, alapvetően eltérő megközelítésre vezethetők vissza (49. tábla 1). Ezek:

1. a tagadó (agnosztikus) megközelítés,
2. az óvatos (szerény) megközelítés,
3. az optimista megközelítés.

A tagadó megközelítést Steven Runciman fogalmazta meg 1930-ban. Ő a Duna vonalára tette az I. bolgár állam északi határát, a legnyugatabbi bolgár erődnek pedig Belgrádot, a modern kori Szerbia fővárosát tekintette.⁹⁸⁵ Steven Runciman tekinthető a tagadó megközelítés legfontosabb képviselőjének, nézetrendszere az angolszász országok történései körében vált a legnépszerűbbé. A teljesség kedvéért itt is meg kell említeni: létezik a tagadó megközelítésnek egy sajátos ága is, a Nagymorávia (más nevein: Morávia, Nagymorva birodalom stb.) földrajzi helyének újraértelmezését célul kitűző kutatásokban. Az ilyen dolgozatok többségében egészen egyszerűen elfelejtik, hogy írott források szólnak arról: a bolgárok a Kárpát-medence déli részén már a 9. században jelen voltak. (Az úgynevezett déli Nagymorávia problematikájával dolgozatom következő fejezetében foglalkozom majd.)

A fentebb szerény jelzővel jellemzett, óvatos megközelítést az I. bolgár állam Kárpát-medencei

kiterjedéséről Konstantin Josef Jireček fogalmazta meg a 19. század utolsó harmadában. Benne nemcsak a középkori Bulgária történetének egyik legfontosabb kutatóját tisztelhetjük, hanem a középkori Balkán történetének egyik legjobb ismerőjét is.⁹⁸⁶ Munkáit még manapság, a 21. század elején is gyakran szokás idézni. Jireček volt az a kutató, aki megírta a középkori Bulgária történetének első modern összefoglalását 1871-ben, benne azzal a kitételrel, hogy az I. bolgár állam szerepet játszhatott az Avar Kaganátus felbomlásában a 800-as év táján. Továbbá ő vetette fel a bolgár jelenlét lehetőségét a néhai kaganátus területén a 9. században.⁹⁸⁷ Nézete szerint a 9. század folyamán a Szerémség és a Bánság állt bolgár uralom alatt. Magyar történészek a 19. század végén vették át a szerény megközelítést az I. bolgár állam Kárpát-medencei kiterjedésének elemzésében. Marczali Henrik volt az első, aki az I. bolgár állam Kárpát-medencei jelenlétét kiemelte 1895-ös történeti összefoglalásában.⁹⁸⁸ Meglátása szerint a Bánság, a Bácska délkeleti szeglete és a Szerémség állt bolgár uralom alatt a 9. században. Nézetrendszerét nemcsak Pauler Gyula, a századforduló talán legjelesebb történésze fogadta el,⁹⁸⁹ hanem a neves Balkán-kutató, Thallóczy Lajos is. Ugyanakkor azonban Thallóczy azt vélelmezte, hogy csak a Bánság és a Szerémség állt bolgár uralom alatt, a Bácska délkeleti szeglete nem!⁹⁹⁰ Az I. bolgár állam északnyugati kiterjedésének problema-

⁹⁸⁴ E fejezet első változata 2016-ban jelent meg a Bálint Csanád akadémikus 70. születésnapja alkalmából kiadott ünnepi kötetben: TAKÁCS 2016, 501–517.

⁹⁸⁵ RUNCIMAN 1930, térkép.

⁹⁸⁶ Személyéről, munkásságáról lásd: N. N. 1957, 69; SENDOV 1989, 21.

⁹⁸⁷ „Bloss Syrmien im Winkel zwischen der Save- und Draumündung, sowie auch Ostungarn verblieben unter bulgarischer Herrschaft bis zur Ankunft der Magyaren.” (JIREČEK 1876, 147.)

⁹⁸⁸ MARCZALI 1895, 91.

⁹⁸⁹ PAULER 1899, 5.

⁹⁹⁰ THALLÓCZY 1898, 115.

tikája felkeltette Georgije Ostrogorski⁹⁹¹ / Georg Ostrogorsky,⁹⁹² a talán legnevesebb bizantinológus érdeklődését is, akinek a történész szakma többek között a Bizánci Birodalom történetének összefoglalását köszönheti. Felfogása szerint a 9. században a bolgár jelenlétet a Bánságban és a Szerémségben érdemes feltételezni.⁹⁹³ Ostrogorsky nagy valószínűséggel Konstantin Josef Jireček elemzése alapján fogadta el az óvatos megközelítést.

Az óvatos megközelítésről szóló szakirodalmi áttekintésünket két, közelmúltban megjelent megnyilatkozás ismertetésével kell zárunk. 2013-ban fogalmazott meg érdekes és szintén az óvatos megközelítéssel összecsengő álláspontot Hrvoje Gračanin, a Pannónia déli részének kora középkori történetét tárgyaló disszertációjában.⁹⁹⁴ Ő is a bolgár hatalom korlátozott jelenléte mellett érvel a 9. századi Kárpát-medence déli részén. Hangsúlyosan kiemelve, hogy – a horvát történetírás hagyományos álláspontjának megfelelően – a Szerémségnek Karoling-uralom alatt kellett állnia, és ennek következtében az I. bolgár állam jelenlétével csak a Bánságban lehetne számolni. Kérdésként merülhet fel, vajon a Karoling-uralom, amely a Dráva–Száva közének nyugati felében számos írott forrással alátámasztható, ténylegesen kinyúlt-e Száva-vidék keleti, a Dráva dunai torkolatától is keletebbre eső harmadára. Vagyis további adatok kellenének annak az igazolásához, hogy a Szerémség túlnyomó többsége a 9. században ténylegesen Karoling-uralom alatt állt volna, és a bolgár fennhatóság csak Sermion/Sirmium városára terjedt volna ki. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, Szőke Béla Miklós nagydoktori értekezésének arról a részéről kell szólnom, amelyben a bolgár uralom területi kiterjedését az óvatos megközelítésnek megfelelően rajzolja meg, oly módon azonban, hogy a Bánságnak is csak a déli felét feltételez bolgár uralmat a 9. században, nagyjából a Béga vonaláig. A disszertációban nem történt meg e határmegvonás indoklása, de meg kell jegyezni, hogy mellette szól a Bánság sajátos víz-

rajza, az a tény, hogy a Maros folyó alsó szakaszán a középkorban a főágból több mellékág is kiszakadt, így a folyó több ágban torkollott a Tiszába.

Az I. bolgár állam Kárpát-medencei jelenlétét optimista módon kezelő felfogás az I. világháború utáni években került megfogalmazásra Magyarországon és Bulgáriában is. Bulgáriában Vasil Nikolov Zlatarski,⁹⁹⁵ Magyarországon pedig Melich János⁹⁹⁶ érvelt e lehetőség mellett. Mindkét kutató a nyelvészet eszközével, a helynevek vizsgálata alapján igyekezett kijelölni az I. bolgár állam északnyugati határait a 9. században. Mivel Pest, Nógrád, Zemplén (szlovák: Zemplín) helynévként a délszláv nyelvek keleti, bolgár ágából vezethetők le, az I. bolgár állam határainak – Zlatarski és Melich szerint – ezeket a helyeket is magában kellett foglalnia. Ennek megfelelően, a Kárpát-medence központi és keleti harmadának, vagyis a Kárpát-medence nagyobbik, a Duna vonalától keletre eső részeinek az I. bolgár állam területébe kellett tartoznia a 9. században. E felvetés legnagyobb problémája a felhasznált forrásanyag jellege, amely egészen egyszerűen nem alkalmas arra, hogy egy szilárdabb felvetés alapjává váljon. Első helyen azt kell kiemelni, hogy a felsorolt helynevek keletkezése nem határozható meg pontosan, 9. századi keltezésük nem több pusztán felvetésnél. Még ennél is fontosabb ellenvetés, hogy egy helynév bolgár eredete az I. bolgár állam területi kiterjedése mellett sok más tényezővel is magyarázható, így például kisebb-nagyobb csoportok bevándorlásával.

A vázolt elgondolás egészen eltérő fogadtatásra lelt saját közegében. Magyarországon a bolgár uralom Nógrádig és Zemplénig történő kiterjesztése az utóbbi évtizedekben csak az egyik, valljuk be őszintén, a legkevesebb követőt szerző elgondolás lett. Sajátságos, milyen ritkán szerepel Belgrád középkori magyar neve, a „Nándorfehérvár” a 9. századi Kárpát-medence bolgár uralmáról folytatott vitákban, annak ellenére, hogy e név ténylegesen a Kárpát-medencei bolgár jelenlét nyelvészeti nyoma.⁹⁹⁷ Sőt, az adott helynév „dunai bolgárok fehér

⁹⁹¹ A méltán világhírű tudós neve a délszláv nyelveken megjelenő publikációkban.

⁹⁹² A méltán világhírű tudós neve a német, angol nyelven megjelenő publikációkban.

⁹⁹³ OSTROGORSKY 1990, 3. térkép,

⁹⁹⁴ GRAČANIN 2011, 186, számozatlan térkép. Elgondolásának megismétlése: GRAČANIN 2013, 9–17.

⁹⁹⁵ ZLATARSKI 1918.

⁹⁹⁶ MELICH 1929, 15–16, 221–224.

⁹⁹⁷ KISS 1988, 190.

váraként” történő értelmezését egy további körülmény is erősíti. A magyarországi latin írásbeliségben a Belgrád helynév több alkalommal Alba Bulgariae formában szerepel.⁹⁹⁸

Ezzel szemben Bulgáriában az I. bolgár állam határainak északnyugati irányú kiterjesztése közhelyszerű gyakorisággal idézett elgondolássá, mondhatni, axiómává vált.⁹⁹⁹ Miközben a forrásalap ellentmondásai, azaz a fentebb már utalt helynevek keltezéséhez és uralmi képletek tartozékként történő értelmezéséhez kapcsolódó problémák nem fogalmazódnak meg. Az egyetlen új elem az, hogy a térképek egy részénél már történik utalás a bolgár uralom alatti területek, illetve a bolgár befolyási

övezetek kettősségére.¹⁰⁰⁰ Nemzetközi szinten azok a kutatók, akik átveszik a kiterjesztő megközelítést – általában nem tudva arról, hogy ezen elgondolást kik fogalmazták meg, és milyen megfontolások alapján –, rendszerint szintén csak befolyási övezetként és nem uralmi területként számolnak a 9. századi bolgár jelenléttel a Kárpát-medence középső és keleti harmadában, a Kárpátok koszorújáig.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy e három elgondolást mintegy szembesítsem a sajnos igen kevés és töredékes adattal, amely a Kárpát-medencei bolgár uralomról szól, mintegy keretet teremtve egy adatalapú és ebből következően valós megközelítéshez.

2. A 9. SZÁZADI BOLGÁR TERJESZKEDÉS AZ ÍRTOTT FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Sajnálatos módon kevés írott forrás és ezekben még kevesebb konkrét utalás van az I. bolgár állam északnyugati irányú kiterjedésére, és arra, kiterjedt-e e politikai entitás hatalma a Kárpát-medencére. Az adatok nagyobbik része katonai hadjáratokról szól, néhány további pedig a bolgár kézben levő erődökről, így elsősorban Nándorfehérvárról.

A legtöbbet idézett történeti esemény Krum bolgár kán (803–814) hadjárata az Avar Kaganátus ellen. Bár e hadjárat emlékét csak néhány későbbi forrás: így a Szuda-lexikon¹⁰⁰¹ és a Povest' vremenyh let¹⁰⁰² tartotta fenn, mégis ezt az eseményt tartotta az 1960–70-es évek több magyar történésze és régésze – a korszak kutatóinak vezető szakembergárdája: Deér József, Váczy Péter és Bóna István is¹⁰⁰³ – az avarok bukása legfőbb okának. Egy olyan katonai eseményként kezelték Krum hadjáratát, amely nemcsak hogy szétzúzta az avar hatalmi berendezkedés utolsó maradványait, hanem egyben népirtás is volt. Egy olyan, a későbbi évszázadok

Kárpát-medencei történetében többször ismétlődő tatárjáráshoz hasonlítható, tragikus esemény, amelynek a lakosság jelentős hányada áldozatul esett. Egy ilyen vélemény kialakítása során sajnos nem vették figyelembe azt, hogy a Krum-hadjárat kikövetkeztetett időpontja, a 804 utáni években Krum bolgár kán Bizánc ellen is hadjáratot folytatott, és seregében – amint erről kortárs bizánci történetírók tanúskodnak – avar segédcsapatok is részt vettek. E tény pedig nehezen egyeztethető össze egy népirtást célként kitűző hadjárat feltételezésével.¹⁰⁰⁴ Szőke Béla Miklós volt az első magyar kutató, aki a felfogástól eltérő, sőt azzal ellentétes nézőpontból közelített a 10. századi források által közvetített Krum-hadjárat problematikájához. Az ő felfogása szerint a legalább egy-másfél évszázados késéssel lejegyzett források miatt a Krum-hadjárat ténye is kétséges, joggal feltételezhetően az meg sem történt.¹⁰⁰⁵ Nagydoktori értekezésében egyenesen úgy fogalmaz, hogy belső okok és nem „a bolgár uralkodó sosemvolt hadjá-

⁹⁹⁸ PAIS 1971, 138. fejezet, 164.

⁹⁹⁹ Vö. PRIMOV 1981, 140–141, számozatlan térkép.

¹⁰⁰⁰ Lásd pl. az egyik olyan térképet, amely a Wikipédián érhető el: N. N.: Simeon_I_of_Bulgaria. http://en.wikipedia.org/wiki/Simeon_I_of_Bulgaria.

¹⁰⁰¹ *Suidae Lexikon* 1928, 483–484, magyarul: OLAJOS 2001, 27–28.

¹⁰⁰² HODINKA 1906, 33–35; MEH 126; KRISTÓ 1995, 170.

¹⁰⁰³ BÓNA 1966, 323–324; BÓNA 1984, 343; VÁCZY 1972, 395–404.

¹⁰⁰⁴ Csak kuriózumként jegyezzük meg azt, hogy a népirtásmélet egyik legnagyobb szószólója, Bóna István egyik fontos munkájában már oly módon elemezte a 8–9. század fordulójának eseményeit, hogy Krum kán a Kárpát-medencei hadjárata során nem a népirtásra törekedett, hanem – a bizánci forrásokkal összhangban – az avar fegyverforgató réteg túsul ejtésére, annak érdekében, hogy e harcosokat későbbi hadjárataiban segédcsapatként felhasználhassa: GJUSELEV 1966, 22.

¹⁰⁰⁵ SZŐKE 1993, 70–81.

rata” vezethetett az Avar Kaganátus felbomlásához.¹⁰⁰⁶ A magam részéről valamivel óvatosabban közelíték ezen esemény megítéléséhez, mint Szőke Béla Miklós: véleményem szerint nem érdemes tagadni a hadjárat pusztá megtörténtét – hiszen annak a híre több, igaz későbbi, de egymástól teljesen független írott forrásba is eljutott. Másfelől nézve viszont megszívlelendő Szőke Béla Miklós kritikája e hadjárat jelentőségének és hatásának megítélésében. Azaz: ajánlatos lenne annak feltételezett népirtó jellegét felülbírálni. Az avarság kiirtásáról szóló írott forrás, a Szuda-lexikon maga is ellentmondásos. Néhány mondattal azután, hogy a Szuda-lexikon az avarok teljes megsemmisüléséről ír, arról számol be, hogy Krum kán avar hadifoglyokat kérdez ki. Olyan embereket tehát, akiket nem vagy legalábbis nem azonnal gyilkoltak le. A népirtás ellen szól továbbá egy általános megfontolás is. A kora középkorban egy katonai hadjárat ritkán, mondhatni, csak kivételesen járt teljes népirtással. Ez ellen nemcsak a kor hadieszközeinek térben és időben korlátozott „gyilkolási rádiusza” szól, hanem azon – a korszak uralkodói által általánosan követett, mondhatni, némi józan megfontoltságra utaló – gyakorlat is, amely mind a közrendűek, mind pedig a fegyverforgatók szolgálatba állítását és nem kiirtását tartotta célravezetőnek. A közrendűektől ugyanis csak ilyen módon lehetett további terményeket, kézműves termékeket beszerezni-kizsarolni, a fegyverforgatók erejét pedig csak így lehetett további hadjáratokhoz felhasználni. Amint ezt számos más példa mellett a Krum által vezetett további hadjáratokban részt vevő avarok is szemléltetik.

A rekonstrukcióhoz felhasználható második forrás az *Annales Regni Francorum*-ban a 827-es évnél feljegyzett egyik esemény.¹⁰⁰⁷ A feljegyzés a bolgárok sikeres hadjáratának tömör leírása. A feljegyzésben nemcsak az tűnhet meglepőnek, hogy a bolgárok egy folyami (!) hadjáratban értek el sikert, hanem az is, hogy e sikert a Dráva folyón felhajózva tudták elérni. Szőke Béla Miklós helye-

sen következtetett e hadjárat nagy fontosságára.¹⁰⁰⁸ E hadjárat – és nem Krum kán legendás, 9. század eleji háborúja – erősíthette meg a II. bolgár állam hatalmát a Kárpát-medence déli részén. A nyomaték kedvéért érdemes ismét kiemelni: a bolgárok a Dráván, tehát Duna egyik mellékfolyóján vezettek hadjáratot, amint maga a forrás is kiemeli, hajók segítségével. A helyzetet jellemzi, hogy a bolgároknak 829-ben meg kellett ismételniük a Karolingok elleni hadjáratukat a Dráva völgyében.¹⁰⁰⁹ Továbbá azt is ki kell emelni, hogy a bolgárok 827-ben, tehát négy évvel a Nyugat-Szlavóniában zajló Liudevit-felkelés után indították meg első, Dráva menti hadjáratukat. Vagyis az időpontok egybe nem esése talán arra utal, hogy a bolgárok nem igyekeztek szövetségeseket szerezni északnyugati irányú terjeszkedésük során.

A 827-es, illetve 829-es események értelmezésében elég gyakran felmerül, hogy a bolgárok hadjárataikkal mintegy utánamentek azoknak az abodritoknak és timocianoknak, akik néhány évvel korábban oly módon szabadultak meg a bolgár függőségükből, hogy északra vándoroltak. A timocianok korábbi lakóhelyét – könnyen értelmezhető nevük alapján, amelyet modern átírással timočanként szokás számontartani – a kutatás a mai Kelet-Szerbiába, a Timok folyó mellékére teszi.¹⁰¹⁰ Az abodritok neve ezzel szemben jóval nehezebben értelmezhető, bár ez esetben is elég nagy az egyetértés a szlavisztikai irodalomban. E nevet ugyanis a Duna–Tisza közének a déli részén a középkorban elterülő Bodrog vármegye nevével szokás összekötni.¹⁰¹¹ Mivel e nézet már szinte két évszázada megfogalmazódott, és Pavel Jozef Šafárik óta axiómatikussá vált, így nem is szokás megpróbálni érveket felhozni mellette. Ezért kell kiemelnem: az abodritok neve és Bodrog vármegye között olyan, a laikusok számára is könnyen érzékelhető, hangzásbeli hasonlóság van, amelyet (még) nem sikerült alapos és átfogó nyelvészeti elemzéssel értékelni.

A Bolgár Birodalom 9. századi, Kárpát-medencei jelenlétére vonatkozó harmadik forrást

¹⁰⁰⁶ SZŐKE 2011, 81.

¹⁰⁰⁷ KURZE 1895, 173: „*Bulgari quoque Sclavos in Pannonia sedentes misso per Dravum navali exercitu ferro et igni vastaverunt et expulsis eorum ducibus Bulgaricos super rectores constituerunt.*” E forráshely értelmezése: BÓNA 1994, 102; SZŐKE 2011, 134.

¹⁰⁰⁸ SZŐKE 2011, 134.

¹⁰⁰⁹ BÓNA 1994, 102; SZŐKE 2011, 135.

¹⁰¹⁰ Lásd pl. CURTA 2006, 157.

¹⁰¹¹ A különböző nézőpontokat összegyűjtötte: VERES 2007, 25.

csak némi nehézségek és bizonytalanságok árán lehet értelmezni. A szófiai múzeum egyik kora középkori felirata egy Onegavon nevű főember, Malamir kán (831–836) zera-tarkan címet viselő emberének a haláláról tudósít, aki a hivatkozott felirat szerint a Tisza folyóba fulladt.¹⁰¹² A halála helyeként megemlített Tisza folyó mindenképp valamilyen bolgár jelenlétre – vagy esetleg csak egy hadjáratra – utal a Nagyalföldön, a 830-as évek első felében, csak néhány évvel a Dráva folyón folytatott sikeres folyami hadjárat után. Onegavon halálának pontos helye a feliratból nem deríthető ki, így elvben a Tisza egész hosszát számba lehetne venni, mondhatni, a forrásvidékétől (a Keleti-Kárpátoktól) egészen a Títel alatti torkolatáig. Úgy vélem, e helyszín pontosítására nem lenne helyénvaló feltételezéseket leírni, mert ajánlatos tartózkodni a történeti források túlzott, saját nézőpontunkat belevetítő értelmezésétől. Ugyanígy annak a további boncolgatásától is eltekintek, hogy milyen okokból utazott a bolgár főember a birodalma központjából a Tiszához.

829 után a Karolingoknak feltehetően nem állt szándékukban a status quót megváltoztatni, amint erre a további bolgár–frank összecsapások elmaradása alapján joggal következtethetünk. A 829-es év hadjárata után ugyanis csak 853-ból maradt feljegyzés a két birodalom közötti további súrlódásokról, azaz szörványos bolgár betörésekről.¹⁰¹³ A két hatalmi góc azonban ki tudott egymással egyezni, így a bolgárok 863-ban és 883-ban már a Karolingok oldalán vettek részt a morvák elleni hadjáratokban.¹⁰¹⁴ A bolgárok morvaellenes fellépését a szakemberek többsége oly módon értelmezi, hogy a Kárpát-medence déli harmadának egyes részei, így elsősorban a Szerémség bolgár fennhatóság alatt állt. Csak a horvát kutatás képez kivételt, e közegben ugyanis a Szerémség vonatkozásában egy folyamatos frank

uralommal szokás számolni a 9. században¹⁰¹⁵ – amint erről korábban szoltam.

Sajnálatos módon igen kevés olyan írott adat maradt fenn, amely 9. századi bolgár hatalmi központról szólna, és ezek is a 9. század utolsó harmadából származnak. Egyetlen helyszínről, Belgrádról – középkori nevén Nándorfehérvárról – vannak közel kortárs és különböző szerzők által különböző szinten megbízhatónak tartott adatok.¹⁰¹⁶ Belgrádot 878-ban említik püspöki székhelyként, továbbá egy olyan határerődként, ahol 885/886-ban egy Boritakan nevű bolgár főember rezideált. Ez utóbbi forrást, Ohridi Szent Kelemen legendáját csak a 19. század közepső és utolsó harmadának szlavistái tekintették teljesen megbízhatónak, történeti körökben a legenda hitele folyamatosan romlik, különösen a II. világháború utáni időkben.¹⁰¹⁷ Egy másik fontos késő antik központ, Sirmium/Sermission¹⁰¹⁸ viszont mintegy áttételesen tűnik fel egy kortárs, de igen nehezen értelmezhető írott forrásban. A város írott említését ugyanis annak a függvényében ítélni lehet meg pozitív, illetve negatív előjellel, hogy elfogadjuk-e azt a feltevést, amely szerint II. Adorján pápának 869-ben Sirmiumra kellett gondolnia, amikor Metódot érseki rangra emelte, és főpapi székhelyét Szent Andronicus székvárosába tette.¹⁰¹⁹ Andronicus ugyanis Sirmiumban szenvedett mártíromságot.

Csak áttételesen hozható összefüggésbe a bolgár hatalom jelenlétével a Kárpát-medence déli részén a kelet-közép-európai térség talán legismeretesebb 9. századi írott forrása. Az *Annales Fulden-ses* egyik, 892-es bejegyzése szerint Arnulf keleti frank király arra kérte a bolgár uralkodót, Vladimir bolgár királyt (889–893), hogy ne adjanak el többé sót a morváknak.¹⁰²⁰ E forráshelynek a kutatók többsége erdélyi kontextust szokott adni. Miközben

¹⁰¹² FEHÉR 1931, 146; SZÓKE 2011, 132.

¹⁰¹³ Szóke Béla Miklós a morvakkal azonosítja azokat a szlávokat, akikkel együtt a bolgárok betörték a birodalmi területre, véleménye szerint Pannóniába: SZÓKE 2011, 138, 852. jegyzet. Más szempontból elemezte ezt az eseményt a közelmúltban: GRAČANIN 2013, 9–17.

¹⁰¹⁴ SZÓKE 2011, 138, 853. jegyzet. Egy másik értelmezés: GRAČANIN 2013, 17.

¹⁰¹⁵ GRAČANIN 2013, 9–17.

¹⁰¹⁶ MIJUŠKOVIĆ-KALIĆ 1967, 59.

¹⁰¹⁷ JIREČEK 1876, 160.

¹⁰¹⁸ A forrásokat összegyűjtötte és értelmezte: FERJANČIĆ 1969, 48.

¹⁰¹⁹ A forrást elemezte SZÓKE 2011b, 234–237. Angolul az érveket röviden összefoglalta VAVRÍNEK 2015, 26, 10. jegyzet.

¹⁰²⁰ „...ne coemptio salis inde Maravanis daretur”. (KURZE 1891, 121.)

az I. bolgár állam a 9. század végén nemcsak az erdélyi, hanem valószínűleg az északnyugat-balkáni, a mai Bosznia északi részén található sóbányákat is birtokolta.¹⁰²¹ Ennek következtében az adott forráshely magyarázatoként nemcsak a Maroson, a Tiszán és az Al-Dunán folytatott sószállítás lehetőségével, hanem egy, az Észak-Balkánon és a Kárpát-medence nyugati részén folytatott sószállítás lehetőségével is számolni kell.

Az írott források áttekintésénél külön ki kell emelni, hogy a szűkös forrásanyag összes eleme a Kárpát-medence déli részére utal a bolgár jelenlét lehetséges helyszínéeként. Ezek szerint elképzelhető, hogy a bolgár uralom ténylegesen csak a Kárpát-medence déli részére terjedt ki a 9. században. Továbbá e források többsége a hadjáratokra vonatkozik, olyan hadmozgásokra, amelyek a Drá-

va, a Duna vagy a Tisza mentén folytak. E ponton kell arra is emlékeztetni, hogy az egy vagy két, az írott források által bolgár központként megjelölt település: Belgrád és Sirmium/Sermion is folyóparti település. A felsoroltak alapján, szintén csak feltételes módon, de nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy a nagy folyamok, a Dráva, a Duna és talán a Tisza és a Maros is fontos szerepet játszhatott az I. bolgár állam uralmi rendszerében a Kárpát-medence déli szélén. A Maros említésével pedig már mintegy előlegeztük az e fejezet következő alfejezetében ismertető adathalmazt. A Maros szerepét ugyanis nemcsak, sőt nem is elsősorban a sószállításra vonatkozó és sajnos többféle módon is értelmezhető írott adat támasztja alá, hanem a Gyulafehérváron (román: Alba Iulia) és környékén előkerült régészeti leletek is.

3. A RÉGÉSZETI LELETEK TANÚSÁGA

A bolgár hatalom Kárpát-medencei kimutatására a szövegelemzések mellett felhasználhatók a régészeti leletek-jelenségek is. E módszer alkalmazása is több nehézséggel jár. Általános szinten a bonyodalmat – amint erről már munkám előző fejezeteiben is szóltam – a leletek és jelenségek egy konkrét hatalmi struktúrához kötése okozza. A régészeti emléktanyag ugyanis e tekintetben sokszor „néma”, más esetekben viszont több megoldási lehetőséget is felkínál. Ezen általános nehézség a 9. századi bolgár uralom vonatkozásában egy további, mondhatni, kutatástörténeti jellegű problémával is társul. A kérdés kutatottságának mértéke a Kárpát-medence déli részének államaiban nagyon eltérő, sőt van olyan régészeti iskola is, amely nem az adott kérdés vizsgálatára, hanem mintegy annak megkerülésére törekszik.¹⁰²² Az elmondottak miatt nem érdemes csodálkozni azon, hogy a régészeti emléktanyag egyenetlen mind az egyes régiók, mind pedig a lelőhelyspektrum és

ezen belül is különösképpen a települési leletek tekintetében. Érdemes továbbá megemlíteni, hogy az adott problematika iránt a Kárpát-medence déli részén¹⁰²³ túl is van – mondhatni, nemzetközi – érdeklődés: Németországban¹⁰²⁴ vagy az Egyesült Államokban.¹⁰²⁵ A régészeti kutatás egy furcsa sajátossága, hogy a bolgár jelenlétre a vizsgálatok jelen állása szerint Erdély déli részén utal a legtöbb lelet. Egy olyan földrajzi környezetben tehát, amely csak egyetlen írott forrásban, Arnulf császár fentebb utalt 892-es, a sószállítás leállítását követelő üzenetében szerepel. Érdemes ismételtel kiemelni: csak áttételesen, ha az adott kérést az erdélyi sóbányákra vonatkoztatjuk.

Kurt Horedt volt az első romániai régész, aki 1966-ban 9. századi, bolgár jellegű leletanyagot talált. Bár széles alapokon igyekezett a bolgár jelenlétet Gyulafehérvár környékén azonosítani, számos lelőhelyet és a helynévi anyagot is bevonva

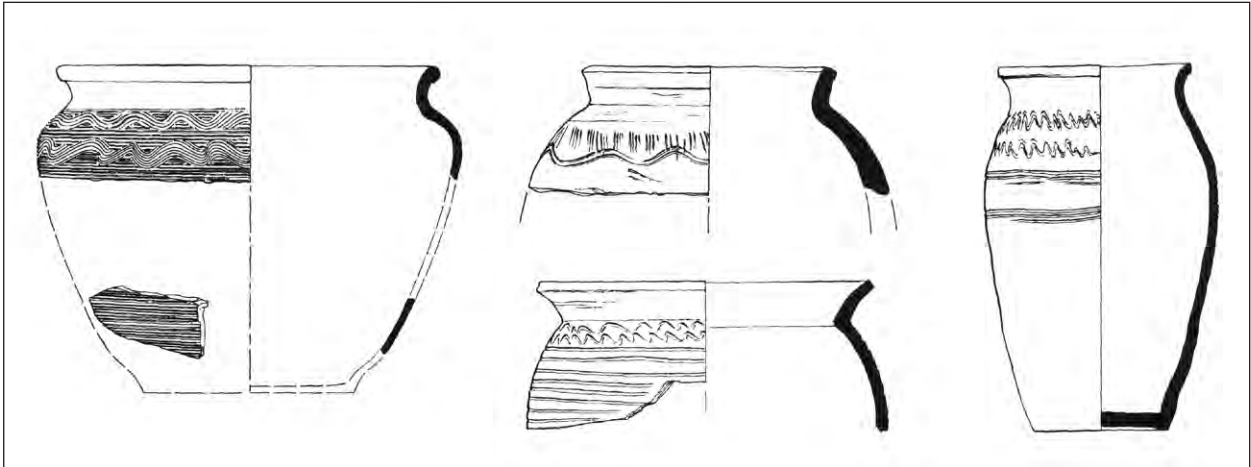
¹⁰²¹ Az I. bolgár állam kiterjedéséről lásd: OSTROGORSKY 1990, 3. térkép; GRAČANIN 2011, 186, számozatlan térkép. Meg kell jegyezni, hogy bár a Kárpát-medencei bolgár jelenlétről eltérő rekonstrukciók születtek (49. tábla 1), az I. bolgár állam 9. századi északi-boszniai jelenléte szinte közhelyszerű, azaz mind a három ismertett elgondolás számol vele.

¹⁰²² A DSc-értekezésemben elemeztem részletesen azokat a tendenciákat, amelyek az egyes nemzeti régészeti iskolákban kialakultak: TAKÁCS 2011, 113–232.

¹⁰²³ Amint a következő áttekintések mutatják: SZALONTAI 2000, 263–286; KATONA-KISS 2010, 168–214. A román történetírásból lásd MADGEARU 2005, 103–120.

¹⁰²⁴ FIEDLER 2008, 151–236.

¹⁰²⁵ Lásd például: CURTA 2006, 246.

22. kép. Nándorfehérvár/Belgrád (szerbül Belgrád)-vár. Kerámia a 9–10. századi települési rétegekből
(POPOVIĆ 2006, 53, 20. ábra nyomán)

Fig. 22. The fort of Belgrade. Ceramics from the 9th–10th century settlement layers (after POPOVIĆ 2006, 53, fig. 20)

elemzésébe,¹⁰²⁶ a pozitív bizonyítékot mégis egy, a Maros által kimosott temető leletei, illetve a Maroskarna (román: Blândiana) határában, a sajátosan csengő Țeligrad nevű földvár területén kibontott kutatószonda edénytöredékei szolgáltatták. A leletanyag bolgár értelmezését segítette, hogy mind a Maros által kimosott temető kerámiájában, mind pedig a kis alapterületű feltárás során előkerült kőkemence betöltésében, a kibontott edénytöredékek között amforaszerű edények, illetve töredékeik is előkerültek.¹⁰²⁷ Erdélyben azóta is az amforaszerű edények jelentik a 9. századi bolgár jelenlét azonosításának egyik támpontját. A másik támpontta azon birituális temetők lettek,¹⁰²⁸ amelyeket az 1960-as évek óta a Maros középső folyása mentén, Gyulafehérváron és környékén sikerült feltárni. Alexandru Madgearu jogosan mutatott rá arra a körülményre, hogy az I. bolgár állam látóterébe Dél-Erdély annak okán kerülhetett be, mert e régióban már a korai középkorban is aranyhoz és sóhoz lehetett jutni.¹⁰²⁹

Az ilyen temetők jellegzetességeit a gyulafehérvári mentőállomás (stația de salvare) területén kibontott sírmező 9. századi horizontja alapján lehetett pontosítani.¹⁰³⁰ Mivel e temetőnek még nem

készült el a monografikus feldolgozása, csak az előzetes közlésekből összegyűjthető, korlátozott számú információ alapján lehet következtetéseket kidolgozni. Az adott lelőhelyen az 1980–90-es években három, különböző korú temető részlete került elő: egy-egy római kori, 9., illetve 10–11. századi sírmező összesen mintegy 2000 sírja. A 9. századi temető 78 sírből állt. Az elhunytakat korhasztásos (régészeti szakkörökben téves, de elterjedt szóval: csontvázas), illetve hamvasztásos rítussal temették el. A korhasztásos temetkezéseiket gyakran vették körül nagy méretű, megmunkálatlan kövekkel. Északkelet-Bulgária felé a temető birituális voltára a kövek felhasználása, egyes ékszertípusok, valamint – végül, de egyáltalán nem utolsósorban – a sírokba tett amforaszerű edények utaltak.¹⁰³¹

A Kárpát-medence déli harmada a régészeti kutatottság jelen állapotában még kisebb mértékben elemezhető a 9. századi bolgár jelenlét vonatkozásában. A bolgárokkal összefüggésbe hozott lelet-együtteseket sajnos szinte minden esetben téves vagy kétséges értelmezésként lehet kezelni, vagy – néhány további esetben – a bolgár interpretáció lehetőségét sajnos nem sikerült oly módon, illetve részletességgel kifejtetni, hogy az az érvek kritikai

¹⁰²⁶ HOREDŤ 1966, 261–289.

¹⁰²⁷ HOREDŤ 1966, 1.4-es és 7.3-as kép.

¹⁰²⁸ Elterjedésüket lásd az alábbi térképen: BÓNA 1990, 96, 6. térkép.

¹⁰²⁹ MADGEARU 2005, 3.1-es és 3.5-ös kép.

¹⁰³⁰ GÁLL 2013, 188–192.

¹⁰³¹ CIUGUDEAN–PINTER–RUSTOIU 2006, 107, kat. sz. 21; 147; 114, kat. sz. 1–4.

átvizsgálásának a súlyát elbírná. (Ez utóbbi tendenciára a szerb régészetben gyűjthetők példák.)

Első helyen a nagyszentmiklósi (román: Sânnicolau Mare) kincset kell említeni.¹⁰³² A 23 aranyedényből álló kincsről csak egy kötetnyi terjedelmű elemzés¹⁰³³ révén lehetne alapos áttekintést nyújtani. Így dolgozatom e fejezetében is csak egyetlenegy aspektust emelek ki. A szakirodalom jelentős része a nagyszentmiklósi kincset bolgár kincsként igyekszik kezelni. Egyik érvként a kincs különböző edényein feltűnő rovásírástól feliratok bolgár interpretációjára szokás utalni. Másik érvként pedig az a tény szolgál, hogy a kincs lelőhelye a Bánság északkeleti csücskében található. Egy olyan régióban került elő tehát a méltán világhírűvé vált 23 edény, amelynek – ezen érvelés hívei szerint – a 9. században az I. bolgár állam fennhatósága alatt kellett állnia. Bulgáriában e felfogás a kincs értelmezésének olyannyira általánosan elfogadott módjává vált, hogy az bekerült a tudományos népszerűsítő irodalomba, oktatásba stb. A bulgáriai közegben megfogalmazott következtetések biztonságát nem csökkenti több bizonytalansági tényező sem. Így elsősorban az, hogy ha el is fogadjuk a bolgár uralmat a Bánság északkeleti csücskében, az adott földrajzi régióknak akkor is a bolgár területek legszélének kellett lennie. A földrajzi környezet ennyire bizonytalan hatalmi helyzete semmiképp sem kedvez egy ilyen színvonalú edénykészlet használatának. Második bizonytalansági tényezőként pedig a rovásfeliratok bolgár jellegének a meghatározását ért kritikákra kell utalni. A legkomolyabb ellenvetés azonban nem e két bizonytalansági tényező, hanem egy olyan körülmény alapján került megfogalmazásra, amely mintegy felülír minden további megfontolást. Számos szakember egybehangzó véleménye szerint a kincset nem a 9. század közepső és utolsó harmadára, tehát a bolgár terjeszkedés korára kell keltezni, hanem az azt megelőző időszakba, az Avar

Kaganátus idejére.¹⁰³⁴ Ennélfogva egykori tulajdonosát sem az I. bolgár állam, hanem az Avar Kaganátus főemberei között kell keresni. A kincsnek leginkább oly módon lehetett köze a 9. századhoz, hogy a század elején, az avar–frank, illetve avar–bolgár háborúk idején rejthették el. Így elrejtésének a földrajzi helyét sem érdemes az I. bolgár állam területi elterjedésének vetületében vizsgálni.

Van a Nagyalföldön néhány olyan kora középkori telepfeltárás, ahol az ásató a 9. századi bolgár jelenlét nyomait vélte a kerámiában kimutatni. (A telepfeltárások fontosabb tanúságait alább, egy másik fejezetben fogom összefoglalni, így itt ezen azonosításoknak csak a konkrét hibáira igyekszem rámutatni.) Mesterházy Károly a Debrecen környéki, tehát a Tiszántúl északi harmadában fekvő, kora középkori települések területén gyűjtött kerámiában igyekezett igazolni a bolgár jelenlétet.¹⁰³⁵ Az értelmezés nehézsége a Mesterházy által felvonultatott edénytöredékek esetében a bizonytalan leletkontextusban és időrendben rejlik. E töredékek ugyanis késő avar kori települések helyének régészeti bejárása során kerültek elő, és Mesterházy Károly a tagolt bekarcolt díszítéseik miatt vetette fel azt, hogy a Dunai Bulgária edénművességében, az úgynevezett balkán–dunai kultúrában kellene keresni előzményeiket. Ugyanakkor – és e tényt az utóbbi három és fél évtized nagy kiterjedésű mentőásatásainak leletei alapján manapság már igen jól látjuk – az egykori Avar Kaganátus más részein is szoktak előkerülni ilyen erősen tagolt díszítésekkel rendelkező edénydarabok. Néhány konkrét példára a Dunántúl északnyugati részéről utalnék,¹⁰³⁶ mert e töredékek esetében a lelőhely földrajzi környezete egészen egyszerűen kizárja annak a lehetőségét, hogy a Dunai Bulgária jelenlétével lehessen számolni.

A bolgár kontextusú értelmezés lehetősége az ópusztaszeri monostor körül elterülő település ásatása során is felmerült.¹⁰³⁷ Az ásató, Vályi Katalin

¹⁰³² BÁLINT 2010.

¹⁰³³ A könyvészeti adatokat összegyűjtötte: BÁLINT 2010, 111–138.

¹⁰³⁴ Lásd például: DAIM–STADLER 1996, 439–445; GARAM 2012, 81–111; BÁLINT 2010, 111–138 és különösen 137–138. Itt kell megemlíteni, hogy a kincs 8. század végi elrejtését és avar származtatását már 1935-ben kimondta Horváth Tibor, majd pár évvel később, öt kivonatolva, a szlovén Niko Županič is: HORVÁTH 1935, 104–125; ŽUPANIČ 1940, 5–30. E két elemzés sajnos hosszú időn át nem került a Nagyszentmiklós-kutatás érdeklődésének a homlokterébe.

¹⁰³⁵ MESTERHÁZY 1977, 157–170.

¹⁰³⁶ Lásd például: TAKÁCS 2002a, 170–178 és SKRIBA 2010, 209–244.

¹⁰³⁷ VÁLYI 1996, 43–58.

egy csoport edénytöredék, többek között egy amforaszerű edény nyakrésze alapján próbálta különválasztani a 9. századi, bolgár jellegű települési fázist. Egy további párhuzamosítási lehetősége pedig egy hosszú palacknyak alapján merült fel, ezt ugyanis Vályi Katalin a nagyszentmiklósi kincs egyes, szintén hosszú, vékony nyakkal rendelkező edényeivel – az 1–6. korszóval – igyekezett párhuzamba állítani. A párhuzamosítás gyenge pontja a kronológia és a régészeti kontextus bizonytalansága. Nem lehet elsiklani afelett, hogy a 9. századi bolgár horizont kimutatására Vályi Katalin mindösszesen 9 olyan edénytöredéket használt fel, amelyek mind másodlagosan, későbbi, tehát a 9. század utánra keltezhető feltöltésrétegekben kerültek napvilágra. Továbbá arról sem feledkezhetünk meg, hogy a Vályi Katalin által hangsúlyosan kezelt 9 edénytöredék egy részének – így magának az amforaszerű edényeknek is – vannak a 9. századnál későbbre, a 10–12. századra keltezhető darabjai.¹⁰³⁸

Továbbá, a telepfeltárások után következően egy számos alkalommal említett és elemzett, de így is rejtélyesnek mondható régészeti jelenség, az úgynevezett Nagy-római sánc (Велики Римски Шанац / Große Römerschanze). E több méter magas sánc Bácska délkeleti szegletében húzódik, északkeleti irányban, Újvidék (szerb: Novi Sad) és Csúrog (szerb: Čurug) között.¹⁰³⁹ Első helyen azt kell kiemelni, hogy e sánc nevéből nem érdemes kiindulni korának meghatározása során: a római jelzőt ugyanis Luigi Fernando Marsigli adta a 17–18. század fordulóján.¹⁰⁴⁰ A sáncon – annak ellenére, hogy az Bácska egyik legismertebb régészeti nevezetessége – eddig még csak kevés szisztematikus régészeti terepmunka folyt, így korára is inkább elméleti megfontolások alapján szokás következtetni. A néhány mentőásatásból, illetve terepbejárásból származó adat¹⁰⁴¹ szerint a sáncnak a 4. és a 12–13. század között kellett felépülnie. E tény ismeretében vetette fel Szekeres László azt a gondolatot, hogy

a Nagy sánc a 9. századi bolgár uralommal lenne összeköthető.¹⁰⁴² Ugyanezt a gondolatot vetette fel 2008-ban Uwe Fiedler is, noha Szekeres László szerb nyelven megjelent munkájának adott kitételéről nyilvánvalóan nem tudott.¹⁰⁴³ Talán azt sem felesleges itt megemlíteni, hogy egy helytörténeti jellegű régészeti kiállítás katalógusában kísérlet történt a sáncon tornyok, illetve kapuk helyének elkülönítésére az I. katonai felmérés térképlapjain látható terepalakulatok alapján.¹⁰⁴⁴ E nyomon indult el Makkay János, aki a Nagy sánc feltételezett kapuit összekötötte egy mikrotoponímiai adattal, az Óker (szerb: Zmajevo) határában a 18–19. században még feljegyzett Alpár pusztával.¹⁰⁴⁵ Emlékeztetve egyben arra is, hogy az Anonymus regényes Gestájában leírt alpári csata helyét egészen a 19. század közepéig a Dél-Bácskába, és nem a Közép-Tisza vidékére, a Szolnok közelében elterülő Alpár község helyére volt szokás tenni. Egészen más irányba indult el Nebojša Stanojev, aki a Nagy-római sáncban nem magára a sáncre, hanem az előtte húzódó árokra koncentrált. Ezen árokban ugyanis egy olyan java középkori csatornát igyekezett meglátni, amely a Duna és a Tisza közötti vízi utat lett volna hivatott lerövidíteni. A Nagy sánc koráról és rendeltetéséről szóló különböző felvetéseket oly módon lehetne ellenőrizni, ha célzott régészeti terepmunkával sikerülne bejárni és felmérni a Nagy sáncot. Ezután ugyanis sor kerülhetne arra is, hogy egy-két valóban ígéretes helyszínen feltárással is ellenőrizni lehessen a különböző feltevéseket.

A lelőhelyek áttekintése nem lenne teljes, ha nem emlékeznék meg a fentebb már részletesen elemzett kora középkori temetők sajátosságairól. E fejezet keretei között a Kárpát-medence déli részén szép számmal feltárt avar temetőknek egyetlen jellemzőjét említem meg. Az ilyen temetők részletes elemzése során gyakran fel szokott merülni a kései horizont 9. századi keltezésének lehetősége. A Mészáros Boglárka által a közelmúltban végrehajtott anyaggyűjtés

¹⁰³⁸ BORISOV 1989, 191–193.

¹⁰³⁹ BALÁS 1963, 318–320; SZEKERES 1986a, 144–153. Az újabb szakirodalomból lásd: IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2018, 223–239.

¹⁰⁴⁰ DEÁK 1988; DEÁK 1993, 30–31.

¹⁰⁴¹ WELLENREITER 1961b, 51–58; NAGY 1966–1968, 103–108; STANOJEV 1999/2000, 29–43.

¹⁰⁴² SZEKERES 1986a, 144–153.

¹⁰⁴³ FIEDLER 2008, 165–166.

¹⁰⁴⁴ BUNARDŽIĆ–SAVIN 1998, 10–11, 1–2. kép; BUNARDŽIĆ 2006, 40, 43, 44, 1, 6, 7. kép.

¹⁰⁴⁵ MAKKAY 1996, 62–66.

tízes nagyságrendben hozta a példákat a 9. században záruló késő avar temetőkről a Kárpát-medence déli harmadában. Ezzel szemben viszont a Kárpát-medence e részében – igen kevés kivétellel – nem találni új, a 9. század folyamán nyitott temetőket, amilyeneket Gyulafehérvárról és környékéről bemutatottam. Sőt, az ilyen temetők, amint azt bresztováci (horvát: Brestovac)¹⁰⁴⁶ szemlélteti, hogy ezek nem a néptömegek vándorlásáról, hanem egy új hatalmi elit kialakulásáról tanúskodnak. A leletanyag illetően megoszlása több következtetés levonására alkalmas. Első helyen kimondható, hogy – az újonnan nyitott temetők majdnem teljes hiánya miatt – a legszerencsésebb esetben is csak igen korlátozott méretű balkáni bevándorlással számolhatunk a 9. században a Kárpát-medence déli szélén – ha volt egyáltalán ilyen népmozgás.¹⁰⁴⁷ Másodszor, az újonnan nyitott temetők és telepek hiánya miatt nemcsak az Alföld központi részein, hanem a Bácskában, a Bánságban, a Szerémségben és Szlavóniában is számolni kellene az avar korban már használatban levő telepek és temetők leletanyagában bolgár kapcsolatokkal rendelkező tárgyakkal. Ilyenek pedig – amint a bresztováci gyűrű is szemléltette¹⁰⁴⁸ – elsősorban a társadalmi elit sírjaiban bukkanhatnak fel. A társadalmi ranglétra alsóbb szintjeihez köthető temetőkből az ilyen tárgyak – a szétesőben levő Avar Kaganátus más részeihez hasonlóan – a Kárpát-medence déli részein is hiányoznak.

A bresztováci leletek (*14. tábla 1.*) fényében érdemes felvetni a kérdést: maradt-e régészeti nyoma az újonnan formálódó hatalmi elit lakóhelyeinek a Kárpát-medence déli részén. Két, fentebb már említett helyszín: Belgrád és Sermion/Sirmium leletei vonhatóak be egy ilyen elemzésbe. Mindkét esetben kicsit módosítanunk kell a feltárások által elemzett kérdések értéksorrendjén annak reményében, hogy így pontosabb eredményeket kapjunk a bolgárok 9. századi jelenlétéről a Kárpát-medence déli részén.

A két helyszín közül a belgrádi a biztosabb, a sirmiumi leletek kronológiája ugyanis meglehetősen

kétséges, különösen a 9. század vonatkozásában. A régészeti leletek esetében tehát sajátos módon az írott források esetében már tapasztalt időrendi kétségek ismétlődnek. A bizonytalanságot csak növeli, hogy a sirmiumi városterület déli szélén, az egyik Száva-szigeten kibontott teleprészlet alsó időhatárát a leletanyag közlője, Dušica Minić hangsúlyosan a 9. század utánra tette.¹⁰⁴⁹ (E telepfeltárás értékelésére később térek vissza.) A belgrádi vár területén kibontott kora középkori leletek időrendje és kulturális kontextusa is sajátos. A vár leletanyagának 9. századi horizontját Marko Popović elemezte,¹⁰⁵⁰ és utalt rá, hogy az írott források szerint Belgrádot az adott időszakban az I. bolgár állam birtokolta. A Marko Popović által bemutatott leletek sajnos viszonylag kisszámúak, és nem is rendelkeznek olyan ritkaságszámba menő jellegzetességekkel, amelyek alkalmasak lennének rövidebb időszakok – és ebből kiolvashatóan a bolgár terjeszkedés dinamikájának – meghatározására. Sajátosan kezelte a belgrádi vár 9. századi horizontjának leleteit Milica Janković az adott régió kronológiai sémájának a kidolgozása során.¹⁰⁵¹ Miután e leletanyag közölt része csak és kizárólag helyi készítésű, tehát kézi korongon formált edények töredékeiből áll, és több darabon is feltűnik a hullámvonal, Milica Janković mintegy a „közös délszláv” kereteket használta fel időrendi és kulturális besorolásukra. Oly módon, hogy meg sem említi az I. bolgár állam írott források által is tanúsított belgrádi jelenlétét, csak a kronológiai táblákon van jelen e sajátos politikai entitás, és a határvonalként megjelenített 804-es vagy 1018-as év csak és kizárólag az I. bolgár állam történetének fontos eseményeivel: így Krum hadjáratával vagy az I. bolgár állam macedóniai utódállamának végleges felszámolásával magyarázható.

Az I. bolgár állam északnyugati kiterjedéséhez kapcsolható írott források és régészeti leletek áttekintése azzal a végkövetkeztetéssel zárható le, hogy azok túlon túl töredékesek és szórt jellegűek a szilárd és a véglegességnek akár a látszatát is meg-

¹⁰⁴⁶ BÜHLER 2014.

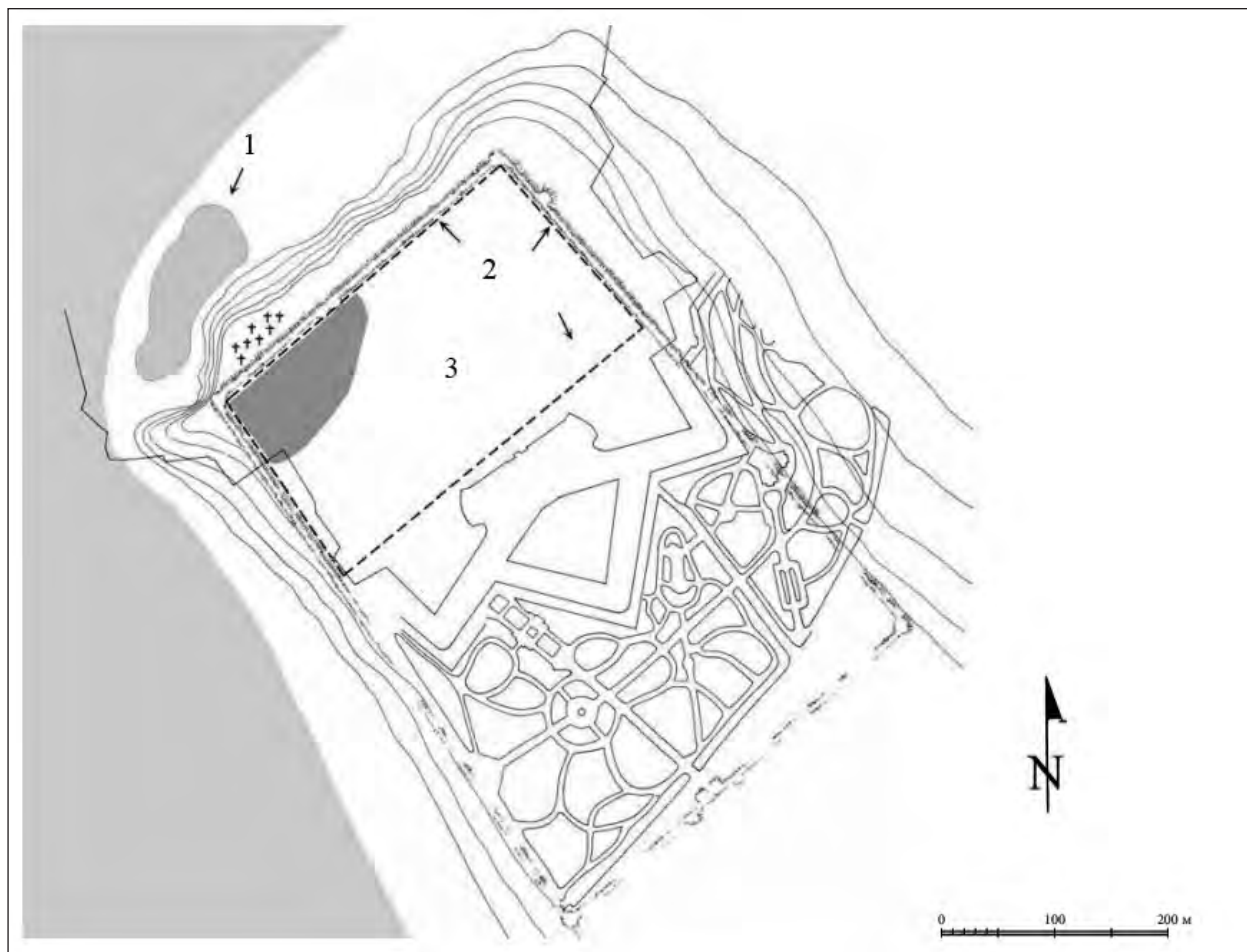
¹⁰⁴⁷ Az észak-bánsági Szanád (szerbül Sanad) határában került napvilágra egy olyan, feltehetően a 9. századra keltezhető településrészlet, amelynek kerámiaja csak részben kötődik az avar kori előzményekhez: TRIFUNOVIĆ 1997b, 122–124.

¹⁰⁴⁸ BÜHLER 2014, 198–202.

¹⁰⁴⁹ MINIĆ 1980.

¹⁰⁵⁰ POPOVIĆ, M. 2006, 50–51.

¹⁰⁵¹ JANKOVIĆ 1997 (<http://www.rastko.rs/arheologija/djankovic/mjankovic-beograd.html>).

23. kép. A nándorfehérvári / belgrádi vár 9. századi periódusa. 1: 9. századi településnyomok; 2: A 6. századi erődítés lehetséges helye; 3: A 9. századi, paliszádfalú erődítmény lehetséges helye (POPOVIĆ 2006, 51, 19. ábra nyomán)

Fig. 23. The 9th century period of Belgrade Castle. 1: 9th century settlement traces; 2: The possible location of the 6th century fortification; 3: The possible location of the 9th century palisade-walled fortress, after (POPOVIĆ 2006, 51, fig. 19)

lebbentő végkövetkeztetések megfogalmazásához. Ugyanakkor e forrásanyag mindenképp alkalmat ad arra, hogy a bolgár állam kiterjedéséről kialakított egyes elméleteket rangsorolni lehessen. Kevés kétség férhet ahhoz, hogy a felvonultatott adatfoslányok nem támogatják azt a helynevek etimologizálásából kialakított következtetést, amely a 9. század középső és keleti harmadát az I. bolgár állam fennhatósága alá juttatná az Északi-Kárpátok vonaláig. Az sem kétséges, hogy az írott források, csekély számuk ellenére is, kiemelt szerepet adhatnak a belgrádi (középkori magyar nevén nándorfehérvári) várnak (23. kép). Ez volt az a határvár, ahol 885-ben a Moraviából elüldözött Metód-tanítványok (15. tábla 3) beléptek az I. bolgár állam területére.

A Száva és a Duna összefolyásánál fekvő Belgrád határvár jellege pedig azt is pontosan kifejezi, hogy bármilyen mélyre nyúlt be a bolgár befolyási övezet a Kárpát-medence déli részére a 9. században, e befolyási övezet nem lehetett több mint egy gyeplő, ahol az adott politikai entitás a hatalmi bázisának alapjául szolgáló ellátási hálózatot vagy egyáltalán nem, vagy csak minimális mértékben igyekezett kiépíteni. Kivételként csak Dél-Erdély szolgálhat, ahol régészeti leletek utalnak arra: az I. bolgár állam minden valószínűség szerint megszervezte a só és az arany kitermelésének folytatását. Az Alföld vonatkozásában viszont a Szerémséggel – és talán a Bácska és a Bácság déli részével – csak és kizárólag gyeplőként érdemes számolni.

XI. A DÉLI NAGYMORÁVIA KÉRDÉSÉRŐL¹⁰⁵²

I. BEVEZETÉS, TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A Kárpát-medence déli harmadának 9. századi településtörténetét és településrégészetét bemutató könyvben mindenképp ki kell térni az úgynevezett déli Nagymorávia kérdésre – e problematika megítélése ugyanis nagymértékben befolyásolja azt, hogyan rekonstruáljuk a vizsgált térség politikai határait. Nagymorávia esetleges déli lokalizálásának kérdésére csak a két szomszédos hatalom Kárpát-medencei jelenlétének tárgyalása után térek ki, mivel meggyőződésem, hogy Morávia jelentősége a Kárpát-medence déli részének történetében a frank, illetve a bolgár terjeszkedésnél jóval kisebb jelentőséggel kellett hogy bírjon. Az úgynevezett déli Nagymorávia kérdését a tudománytörténeti vonatkozások taglalásával érdemes bevezetni. Ha a történeti-régészeti problémák elemzésére általában is igaz, hogy az alapos vizsgálódás egyik előfeltétele a tudománytörténeti előzmények megismerése, a Nagymorávia déli fekvése mellett érvelő dolgozatok esetében ez fokozottan érvényes.¹⁰⁵³ Sőt, egy ilyen megközelítést az is szorgalmaz, hogy az adott probléma tudománytörténeti vetületét a szakemberek jelentős hányada tévesen ítéli meg, a déli Nagymorávia elméletének a megfogalmazását Boba Imréhez, pontosabban fogalmazva: az általa 1971-ben írott, *Moravia's History Reconsidered* című dolgozathoz kötve.¹⁰⁵⁴ (E kötet magyar nyelvű kiadásának címlapja: 15. tábla 2.) Ezen elméletet ugyanis már 1784-ben megfogalmazta Juraj Sklenár (a könyv címlapján Georgius Szklenár) a *Vetustissimus magnae Moraviae situs...* című munkájában (15. tábla 1). Ő írott forrásokra, elsősorban Bíborbanszületett Konstantin *De administrando Imperio* című munkájára támaszkodva alakította ki azon véleményét, hogy Sirmiumban lehetett Nagymorávia központja.¹⁰⁵⁵ E földrajzi lo-

kalizálás és a nyugat-európai források által a Kárpát-medence északnyugati részébe helyezett Morva Fejedelemség közötti ellentmondást pedig oly módon igyekezett feloldani, hogy e sajátos uralmi képletet mintegy kiterjesztette a Kárpát-medence egész központi, illetve nyugati részére. Oly módon, hogy feltételezte: a Kárpát-medence déli szélén, a 9. század elején kialakult Morávia lépésről lépésre a medence egész központi és nyugati részét elfoglalta volna a 9. század második felére.

A déli lokalizálás első felvetése után majdnem két évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy ezen elmélet ismét határozott formában megfogalmazódjon, Boba Imre tollán, aki nem ismerte Juraj Sklenár 200 évvel korábban kiadott munkáját. Fontos már itt is kiemelni: Boba Imre oly módon rekonstruálta Nagymorávia területi kiterjedését, hogy e hatalmi góc kialakulását a Morava – a félreértések elkerülése végett: a szerbiai Morava, nem a csehországi Morva – folyó alsó szakaszára helyezte. A morvák uralma azonban a 9. század második felében már mindenképpen kiterjedt a Száva partján fekvő Sirmiumra, azaz mai nevén Mitrovicára. E lokalizálásnak megfelelően, a két terület közötti belgrádi régióknak is bele kellett tartoznia e politikai képletbe. Bár – amint ezt könyve névtára¹⁰⁵⁶ is bizonyítja – Boba nem sok jelentőséget tulajdonított a Száva dunai torkolata mellett fekvő belgrádi várnak.

Azt is látni kell, hogy az úgynevezett déli Nagymorávia elméletének két határozott megfogalmazása közötti két évszázadnyi időben több olyan kutató is akadt, akik mintegy közös nevezőre igyekeztek hozni a déli és az északi lokalizálást. Igaz, az ilyen elgondolások vagy a 19. század első felében, vagy Boba Imre dolgozatának meg-

¹⁰⁵² Az úgynevezett déli Nagymoráviáról szóló kutatásokat a 2015-ös mainzi konferenciára írott tanulmányomban tekintettem át: TAKÁCS 2020c..

¹⁰⁵³ TAKÁCS 2020c, 221–264. Lásd még CURTA 2009, 238–247; EGGERS 1996, 5–15 (sajátos megközelítésekkel); valamint KATONA-KISS 2009a, 37–51.

¹⁰⁵⁴ BOBA 1971.

¹⁰⁵⁵ SZKLENÁR 1784, 1–122.

¹⁰⁵⁶ BOBA 1971, 165.

jelenése után fogalmazódtak meg. Lássuk előbb a 19. század első felének adatait.

Josef Dobrovský, egy csehországi szlavista vetette fel 1823-ban – ismereteim szerint elsőként – a két Nagymorávia létezésének lehetőségét a Cirillről és Metódról német nyelven megjelentetett könyvében.¹⁰⁵⁷ Szintén a két Nagymorávia létezésének lehetősége mellett állt ki Pavel Jozef Šafárik, a 19. század első felének egyik nagy szlavistája, egy – egyébiránt újvidéki tanárvevei idejében – megírt könyvében.¹⁰⁵⁸ Nagymorávia területi elhelyezkedését a későbbiekben vizsgáló kutatók azonban nem az ilyen állásfoglalásokat vették alapul, hanem vagy- vagy alapon álló logika mentén közelítették meg Nagymorávia déli, tehát a Kárpát-medence déli szélére és a Balkán-félsziget északi szélére történő lokalizálását. Boba Imre is a vagy-vagy logika alapján álló elemzést írt 1971-ben. Értekezésének jelentős hányada azon érvek megkérdőjelezése, amely szerint Nagymorávia a Kárpát-medence északnyugati szélét jelentő Morva folyó mentén lenne keresendő. A vagy-vagy alapon álló megközelítés Boba Imre 1971-es elemzése után is csak elvétve fordult elő. Így közelítették a déli Nagymorávia problematikájához Kristó Gyula¹⁰⁵⁹ és tanítványai,¹⁰⁶⁰ valamint egyes szerb és horvát történészek¹⁰⁶¹ – amint erre az alábbiakban még ki fogok térni. Előbb azonban érdemes számba venni mindazokat a megnyilatkozásokat, amelyek Boba Imre dolgozatáról születtek.

Kiindulópontként leszögezhető, hogy az 1971-es Boba-dolgozat igen nagy szakirodalmi visszhangot váltott ki. A 9. század és a Kárpát-medence déli harmada vonatkozásában az úgynevezett déli Nagymorávia elmélete volt az a kutatási téma, amelyről a legtöbb történeti vagy régészeti hozzászólás szüle-

tett az utóbbi ötven évben.¹⁰⁶² Az sem kétséges, hogy e megnyilatkozások többsége kritikai élű volt, és igyekezett a Boba-elméletnek elnevezett, déli lokalizálást cáfolni.¹⁰⁶³ A negatív, illetve pozitív megnyilatkozások megoszlásában egy sajátos tudományági megoszlás is tapasztalható: a kelet-közép-európai régészek túlnyomó többsége Nagymorávia déli lokalizálása ellen hozott fel érveket, lényegében függetlenül attól, hogy a kritikát megfogalmazó kollégák a magyar, illetve a cseh vagy a szlovák (a kor fogalmai szerint: csehszlovák) régészeti kutatás közegében ténykedtek-e. A magyar régészek közül Bálint Csanád példáját érdemes első helyen említeni, hangsúlyosan negatív álláspontja miatt.¹⁰⁶⁴ Ezzel ellentétben viszont a kelet-közép-európai történészek körében már egy jóval tagoltabb megoszlás tapasztalható. Míg a német, illetve angol nyelvterület történészei és szlavistái,¹⁰⁶⁵ illetve cseh és szlovák történészek mind az ellen nyilatkoztak,¹⁰⁶⁶ hogy Nagymorávia a Kárpát-medence déli részén lenne lokalizálható, a magyar történészek egy nem csekély hányada ezen elmélet mellett tette le voksát. A déli Nagymorávia elméletét elfogadó magyar nemzetiségű történészek közt egy szlovákiai magyar történészt, Püspöki Nagy Pétert kell az első helyen említeni.¹⁰⁶⁷ Bár az ő esetében nem igazán a déli lokalizálás igenlése, hanem az északi lokalizálás tagadása volt a fő szempont. Érveit – ennek megfelelően és Boba Imre gondolatmenetét mintegy kiegészítendő – a cseh és a szlovák régészek munkásságának megkérdőjelezésére fogalmazta meg, a Kárpát-medence déli részének régészeti hagyatékára alig utal. Továbbá hangsúlyosan nyilatkozott Boba Imre elgondolása mellett a fentebb már említett Kristó Gyula¹⁰⁶⁸ és tanítványi köre,¹⁰⁶⁹

¹⁰⁵⁷ DOBROVSKÝ 1823, 58.

¹⁰⁵⁸ ŠAFÁRIK 1844, 491, 494, 496.

¹⁰⁵⁹ KRISTÓ 1980, 161–163, 194–195. Felfogásának német nyelvű megfogalmazása: KRISTÓ 1999, 18–20.

¹⁰⁶⁰ MAKK 2007, 3–15; PETROVICS 2005, 28. Gondolatmenetének második megfogalmazása: PETROVICS 1998, 282.

¹⁰⁶¹ PIRIVATRIĆ 1997, 173–201; ŽIVKOVIĆ 2002, 242–244; KOMATINA 2010a, 359–368; KOMATINA 2010b, 55–82; VEDRIŠ 2011, 56–57; GRAČANIN 2011, 282–284.

¹⁰⁶² N. N. 2020a.

¹⁰⁶³ Áttekinti e megnyilatkozásokat: ALBRECHT 2003.

¹⁰⁶⁴ BÁLINT 1996, 992–999.

¹⁰⁶⁵ Lásd pl. LEWIS 1971, 112–113; BIRNBAUM 1996, 188–193; GRZESIK 2016, 775, 3. jegyzet.

¹⁰⁶⁶ E történészeket felsorolja: ALBRECHT 2003, 176, 276, 278.

¹⁰⁶⁷ PÜSPÖKI NAGY 1978, 60–82; PÜSPÖKI NAGY 1982.

¹⁰⁶⁸ KRISTÓ 1999, 161–163; KRISTÓ 1999, 18–20.

¹⁰⁶⁹ MAKK 2007, 3–15; PETROVICS 2005, 28; PETROVICS 1998, 282.

valamint egy Budapesten élő japán történész, Senga Toru is.¹⁰⁷⁰ Más magyarországi történészek – így első helyen Györffy György, de több további közép-korkutató is – elvetette Morávia déli lokalizálását. Több esetben is oly módon értekeztek a 9. századról, hogy a morvák uralmi területét 1971 után is a Kárpát-medence északnyugati részére tették, meg sem említve Boba Imre elgondolását.¹⁰⁷¹ Kristó Gyula és tanítványai munkásságáról összefoglalóan az emelendő ki, hogy érvelésükben a délre lokalizált Nagymorávia elkezdett észak felé „vándorolni” (48. tábla 1–2). Kristó Gyulánál Szeged városa vált e politikai képlet legfontosabb központjává, az ilyen szerepre utaló írott adatok és régészeti leletek hiányában is.¹⁰⁷²

Az áttekintés egy további lépéseként arra kell utalnom, hogy Boba Imre elemzése Nyugat-Európában és a tengerentúlon is kiváltott reakciókat. Mind a német nyelvterületen, mind pedig az angolszász világban publikáló történészek többségét egy óvatos tudomásulvétel jellemzi – két kivétellel, hiszen a német nyelvterületen Martin Eggers,¹⁰⁷³ Amerikában pedig Charles Bowlus¹⁰⁷⁴ fogadta el, és igyekezett további érveket kovácsolni Nagymorávia déli lokalizálása mellett. Munkájukra egy közvetlen és egyértelműen negatív reflexió érkezett, Bálint Csanád tollából.¹⁰⁷⁵ A két bírált szerző közül inkább az amerikaira illett rá a recensens azon kritikája, amely a tárgyi ismeretek hiányát kérte számon. Továbbá sajátosnak tekinthető Florin Curta megnyilatkozása Nagymorávia déli lokalizálásának tárgyában. Ő ugyanis oly módon vetette el Boba Imre elgondolását, hogy közben megdicsérte Charles Bowlus dolgozatát az érvelés szép stílusban

történő előadása miatt. Tehát mintegy elválasztotta egymástól a stílust és a tartalmat.¹⁰⁷⁶ Martin Eggers elemzéseiből (15. tábla 3) pedig azt a történeti földrajzi elgondolást érdemes kiemelni, hogy ő a Maros-parti Nagycsanádot igyekezett Nagymorávia legfontosabb központjaként elkönyvelni (48. tábla 3), nem figyelve fel arra, hogy érvei – az adott település *urbs Morisena* neve, illetve a Gellérszarkofág – nem a 9., hanem a 11. század eseménytörténetéhez kapcsolhatók.¹⁰⁷⁷

A szakirodalmi áttekintés utolsó, de igen fontos részeként lássuk, milyen reakciókat váltott ki Boba Imre dolgozata a nyugat-balkáni térségben ténykedő történészek és régészek körében. Első helyen egy szerb bizantinológus, Srdjan Pirivatrić egy elemzését kell kiemelni.¹⁰⁷⁸ Egy olyan ólompecsét feliratát elemzte, amelynek felirata Moraviára utal. A feliraton egy bizonyos Adralestos Diogenés (más névváltozatokban: Adrelastos vagy Adraletos) szerepel, aki prótospatharios volt, és Morava thema stratégosa. Srdjan Pirivatrić annak járt utána, ki lehetett e személy, és mikor élt. Kiderítette, hogy e személy egy bizánci főember volt, aki II. Niképhoros Phókas (963–969) és Ióánnés Tzimiskés (969–976) korában élt. Bár az írott források szerint a pecséten szereplő személy, Adralestos Diogenés a 10. század végén, tehát egy évszázaddal Nagymorávia 9. századi létezése után élt,¹⁰⁷⁹ e felfedezés mégis lökést adott a déli Nagymorávia kutatásának. Több jeles szerb, illetve horvát történész – Tibor Živković,¹⁰⁸⁰ Željko Komatina,¹⁰⁸¹ illetve Trpimir Vedriš¹⁰⁸² és Hrvoje Gračanin¹⁰⁸³ – is bekapcsolódott az adatok feltárásába, és egy újabb feliratos pecsét felfedezése,¹⁰⁸⁴ illetve a korszakra vonatkozó hagiográfiai források alapján egy új választ

¹⁰⁷⁰ Senga 1983, 307–343.

¹⁰⁷¹ Egyetlen kiragadott példaként lásd: Györffy 1984, 25–28.

¹⁰⁷² E folyamat a magyar történeti kutatásban Kristó Gyulánál bukkant fel első ízben. Az egyik első ilyen megnyilatkozása: Kristó 1980, 161–163.

¹⁰⁷³ Eggers 1996, 45–74. Elgondolása térképi ábrázolása 1, 6. térkép.

¹⁰⁷⁴ Bowlus 1994.

¹⁰⁷⁵ Bálint 1996, 992–999.

¹⁰⁷⁶ Curta 2006b, 128, 40. jegyzet.

¹⁰⁷⁷ Eggers 1996.

¹⁰⁷⁸ Pirivatrić 1997, 173–174.

¹⁰⁷⁹ E bizánci főember életéről szóló adatokat összegyűjtötte: Pirivatrić 1997, 173–174; lásd még Vedriš 2011, 56–57.

¹⁰⁸⁰ Téziseit először összefoglalta: Živković 2007, 242–244. A végső összefoglalás: Živković 2010, 152.

¹⁰⁸¹ Komatina 2010a, 359–368; Komatina 2010b, 75–78.

¹⁰⁸² Vedriš 2011, 47–85.

¹⁰⁸³ Gračanin 2011, 282–284.

¹⁰⁸⁴ Ivanišević–Krsmanović 2018, 112–114.

dolgozott ki Nagymorávia déli lokalizálásának a kérdésére. Egy olyan elgondolást, amely szakítva a vagy-vagy jellegű megközelítéssel, a Kárpát-medence déli részén, illetve az Észak-Balkán középső részén a 9. század elején létező, de rövid életű Nagy-

morávia nevű hatalmi centrummal számol az Avar Kaganátus összeomlása utáni időszakban. Ezen alakulat léte lényegében független volt a Kárpát-medence északnyugati részén, a 9. század középső és második harmadában létező Morva Fejedelemségtől.

2. ÉRVEK ÉS ELLENÉRVEK MORÁVIA DÉLI FEKVÉSÉHEZ

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy összefoglaljam a Nagymorávia déli lokalizálásáról folyó vitában megfogalmazott érveket-ellenérveket. Tézisszerűen megfogalmazva ismertetem a különböző adatokat és értelmezéseiket, hogy így jussak el a szerintem legvalószínűbb megoldáshoz. Saját nézőpontomat természetesen csak munkahipotézis gyanánt fogalmazom meg. Az úgynevezett déli Nagymorávia kérdésében ugyanis – a források szűkös mivolta miatt – egyelőre sajnos még nem fogalmazható meg végleges igényűnek szánt válasz. Talán e helyzeten is a régészeti leletanyag növekedése fog pozitív irányú változást hozni.

Az előző alfejezetben összeállított szakirodalmi áttekintés hossza, valamint az úgynevezett déli Nagymorávia kérdésében megnyilatkozó kutatók száma nem hagy kétséget afelől, hogy ez az utóbbi évtizedek legtöbbet elemzett régészeti-történeti problematikája a Kárpát-medence 9. századi története vonatkozásában. A fentebb összeállított adatsor arra is rávilágított, hogy e sajátos népszerűség egyáltalán nem áll arányban az adott kérdéshez felhasználható írott adatok, illetve régészeti leletek számával, sőt éppen ellenkezőleg: egy igen kevés közvetlen forrásadattal rendelkező kérdésfelvetéshez szólt hozzá igen sok kutató. A sajátos helyzetnek talán az állhat a háttérben, hogy kihívást jelenthetett annak a megállapítása: ténylegesen ellentmond-e a többi forráshelynek a Bátorbanszületett Konstantin munkájában olvasható adatsor. Majd a kérdésre adott pozitív vagy negatív válasz után fel kell tenni a kérdést: mi állhat ezen – látszólagos vagy valós – eltérés háttérben. A vagy-vagy érvelést meghaladni igyekvő kutatók nézőpontját elfogadva abból kell kiindulni, hogy Bátorbanszületett Konstantin Nagymoraviája nem egyeztethető

össze a frank évkönyvekben szereplő Morva Fejedelemséggel. A két hatalmi góc létezésének elfogadása pedig azzal a következménnyel jár, hogy történetüket sem szabad összemosni.

Az úgynevezett déli Nagymorávia kérdésében megnyilatkozó kutatók egy nem csekély hányada sajnos oly módon formált véleményt, hogy az egyébként is szűkös forrásanyag bizonyos részét nem vette figyelembe. A bolgárok északnyugati irányú terjeszkedésére vonatkozó írott adatok – tisztelet a kivételeknek!¹⁰⁸⁵ – hiányozni szoktak a Nagymorávia déli lokalizálását elfogadó munkákból. Pedig ezen adatok nem kerülhetők meg! Ezekből a jórészt a frank évkönyvekből összegyűjthető adatokból minden kétségen felül megállapítható, hogy az I. bolgár állam a 9. században északnyugati irányban (is) terjeszkedett. A bolgárok – figyelembe véve a természetföldrajzi adottságokat – két szárazföldi utat felhasználva terjeszkedhettek északnyugati irányban. Vagy a Duna-parton, a római korban kialakított úgynevezett limesúton, vagy a Balkán-félsziget legnagyobb hadiútján, a Nišava és a Morava folyó völgyében vonulhattak fel. A Duna jobb partján vezető út talán csak másodlagos szerepű lehetett, mert a Vaskapuban levő szakasza a korai középkorban, bizonyos feltételezések szerint, csak bizonytalanul volt járható. A nagy hadiút használata pedig oly módon is folyhatott, hogy – kijutva a Balkán-hegység központi masszívumának nyugati szélére – a Timok folyó völgyében vezető utat is igénybe vették. (Itt kell emlékeztetni a bolgárok elől 818-ban menekülő timociáni nevű csoportra, amely minden bizonnyal eredetileg a Timok folyó völgyében lakott.)¹⁰⁸⁶ Mindhárom útnak van egy közös szakasza: a Morava folyó torkolatvidéke és Belgrád környéke. E tény következtében kényszerítő erővel

¹⁰⁸⁵ Egy jellegzetes példa: EGGERS 1996, 1. térkép. E térképről és magából az elemzésből is hiányzik annak rögzítése, hogy megbízható írott források szerint Belgrád a 9. század második felében bolgár határvár volt.

¹⁰⁸⁶ CURTA 2006b, 157; KOMATINA 2010b, 55–82 és különösen 56–59.

fogalmazódik meg az alábbi következtetés. Mivel a bolgárok 827-ben és 829-ben a Dráva folyón felhajózva tudtak a Kárpát-medence déli szélén hadakozni,¹⁰⁸⁷ előtte birtokba kellett venniük a Morava folyó alsó szakaszát, Boba Imre érvelésében: az úgynevezett déli Nagymorávia központi, névadó régióját. A bolgárok Duna-parti berendezkedése, a belgrádi vár bolgár határerődde válása csak az úgynevezett déli Nagymorávia felszámolása vagy esetleg bolgár kliensállammá tétele révén történhetett meg.

A déli Nagymorávia létezése mellett érvelő kutatók egy része – Kristó Gyula¹⁰⁸⁸ és tanítványi köre¹⁰⁸⁹ –, Martin Eggers,¹⁰⁹⁰ illetve az adott kérdéstről az utóbbi években érkező szerb és horvát történészek¹⁰⁹¹ az előző bekezdésben vázolt összefüggést meg is fogalmazták, és fő szabályként alkalmazzák is az észak-balkáni térség 9. századi történetének a rekonstrukciója során. Két irányban indult meg a megoldás keresése. Kristó Gyula és tanítványainak többsége¹⁰⁹² – a bolgárok északnyugati terjeszkedését elfogadva – északra igyekeznek „tolni” Nagymoraviát, a Kárpát-medence déli harmadát jelölve ki ezen uralmi képlet földrajzi helyéül. E megközelítés jellegzetessége a földrajzi határok bizonytalan, sőt, nem releváns körülmények alapján történő kijelölése. Így egy-egy entitás kiterjedését sok esetben pusztán nevének hossza határozza meg, amint ezt Kristó Gyula ugyanazon térképének magyar és német nyelvű változata között tapasztalható nem csekély eltérések mutatják (48. tábla 1–2). A vizsgált térséget igencsak érintő példaként arra lehet utalni, hogy a magyar változaton csak Délkelet-Bácska került morva uralom alá, a németen viszont Nyugat-Bácska is. Továbbá: a magyar változat csak a Tiszántúl északi részén jelöl avaro-

kat, a német viszont Északkelet-Bácskában is. Úgy vélem, a 9. század településtörténeti kérdéseinek a boncolgatása során nem helyes a területi kiterjedés nagyságát ennyire mellékes körülményként kezelni. Egy másik megoldást Katona-Kiss Attila fogalmazott meg, a Szegedi Középkorász Műhely egy fiatal tagja.¹⁰⁹³ Ő annak a lehetősége mellett érvelt, hogy a bolgárok által a Morava torkolatvidékéről kiszorított morvák a Kárpát-medence északnyugati szélére, a Morva folyó völgyébe vándoroltak volna át. Mindkét megközelítésnek ugyanaz a gyenge pontja: nincs olyan írott feljegyzés, amely az adott területi egység vagy fegyverforgató elit északra vándorlását alátámasztaná.

Egy egészen más utat választottak a szerb, illetve a horvát történészek. Ők oly módon igyekeznek rekonstruálni a Morava-völgy 9. századi eseménytörténetét, hogy a 9. század közepéig számolnak Nagymorávia valamilyen szintű fennmaradásával,¹⁰⁹⁴ akár talán kliensállamként, bár e szó elemzéseikben nem szerepel. Ilyen mérlegeléseik során feltehetően azt is számításba veszik, hogy Belgrád csak a 9. század utolsó harmada vonatkozásában szerepel bolgár határerődként.¹⁰⁹⁵ Majd pedig – szintén az adott kérdéstről érkező szerb és horvát történészek szerint – Morávia hagyománya egészen a 10. század második feléig tovább élhetett – a bolgár uralom mellett, vagy akár ellenére is. (Emlékének tovább élésében jelentős szerepet játszhatott a bizánci császári udvarban zajló adatgyűjtés és archiválás.)¹⁰⁹⁶ Morávia neve az I. bolgár állam 971-es bukása után bekövetkező új hatalmi konstellációban¹⁰⁹⁷ bukkant fel újra, immár mint egy olyan bizánci igazgatási egység, amelynek élén Adralesztos Diogenész állt az adott thema stratégiusa-

¹⁰⁸⁷ KURZE 1895, 173.

¹⁰⁸⁸ KRISTÓ 1980, 161–163, 194–195. Felfogásának német nyelvű megfogalmazása: KRISTÓ 1999, 18–20.

¹⁰⁸⁹ MAKK 2007, 3–15; PETROVICS 2005, 28; PETROVICS 1998, 282.

¹⁰⁹⁰ EGGERS 1996, 1, 6. térkép.

¹⁰⁹¹ PIRIVATRIĆ 1997, 173–201; ŽIVKOVIĆ 2007, 242–244; KOMATINA 2010a, 359–368; KOMATINA 2010b, 55–82; VEDRIŠ 2011, 56–57; GRAČANIN 2011, 282–284.

¹⁰⁹² MAKK 2007, 3–15; PETROVICS 2005, 28; PETROVICS 1998, 282.

¹⁰⁹³ KATONA-KISS 2009a, 37–51.

¹⁰⁹⁴ PIRIVATRIĆ 1997, 173–201; ŽIVKOVIĆ 2007, 242–244; KOMATINA 2010a, 359–368; KOMATINA 2010b, 55–82; VEDRIŠ 2011, 56–57; GRAČANIN 2011, 282–284.

¹⁰⁹⁵ MIJUŠKOVIĆ-KALIĆ 1967, 59.

¹⁰⁹⁶ A bizánci közigazgatás működésének a részletes ismertetése túlnőne dolgozatom határain, így csak egyetlen, máig klasszikus érvényű összefoglalásra utalnék: OSTROGORSKY 1965, 262–263.

¹⁰⁹⁷ Az al-dunai bizánci határ helyreállítását máig ható érvénnyel elemezte: BANESCU 1946.

ként.¹⁰⁹⁸ Sámuel önjelölt cár északi irányú terjeszkedése természetesen Morava témát is elsodorta, de hagyománya ismét nem enyészett el teljesen. Igazgatási egységként – igaz, egyházi igazgatási egységként – 1019-ben is feltűnt Morava neve, II. Basileios azon oklevelében, amelyben a Balkán középső harmadának egyházigazgatási viszonyait szabályozta újra.¹⁰⁹⁹

Végezetül: ismét szólni kell pár szót a régészeti leletanyagról. Első helyen újból azt emelve ki, hogy a tárgyi hagyaték milyen csekély szerepet játszik a Nagymorávia déli lokalizálásáról szóló vitában – különösen, ha e forráscsoport elemzéséből kihozható pozitív előjelű érveket vesszük számba. Így a továbbiakban el kell tekintenem attól, hány cseh, szlovák vagy magyar régész utalt érvként Boba Imre nézetrendszere ellenében arra, hogy a Kárpát-medence déli részén, illetve a Közép-Balkán északi szélén milyen kevés 9. századi lelet áll a kutatás rendelkezésére.¹¹⁰⁰ Ezen ellenérvnek csak olyan környezetben van súlya, ahol Morávia déli vagy északi lokalizálása egy vagy-vagy megközelítésben kerül elbírálásra. Érdemes kiemelni: léteznek olyan érvelések is Nagymorávia déli fekvéséről, amelyek mintegy meghaladják az ilyen, kizárólagos érveléseket. Ennek tudomásulvétele után még egyértelműbbé válik egy tény. Ahhoz, hogy a Kárpát-medence déli részén és a Balkán legészakibb sávjában előkerült régészeti leletek alapján tényleges érveket lehessen kovácsolni, mindenképpen el kellene érni azt, hogy a felsorolt régiók tárgyi hagyatéka ne csak hiányzó adatként, hanem közölt leletek és jelenségek soraként álljon rendelkezésre. A Szerémség vonatkozásában már utaltam azokra a lelőhelyekre, amelyek egy ilyen megközelítést bizonyos fokig lehetővé tesznek.

A Szerémség területén már több olyan avar lelőhely is napvilágra került, amelyek felső időhatára magában foglalja a 9. századot. Áttérve a másik régióra: a Morava alsó folyása vonatkozásban pedig joggal várhatjuk a margumi (szerb: Dubravica) újraindult feltárások eredményeit.¹¹⁰¹ Azonban már e remélt leletekről szóló közlések megjelentetése előtt talán helyesebb a Duna–Száva-vonaltól délre eső területek esetében is a pozitív régészeti érvekre koncentrálni. Még akkor is, ha ez jelen esetben csak egyetlen fontos lelet számbavételét jelenti. E leletre – az Adralestos Diogenés-pecsétre – fentebb már utaltam.¹¹⁰² A hivatkozott lelet fontosságát nem csökkentheti, hogy ez alapján is csak áttételes érveket lehet megfogalmazni, hiszen e pecsét egyértelmű módon későbbi a 9. századnál.

A déli Nagymorávia elgondolását tárgyaló régészeti szakirodalom egy része a Mačvanska Mitrovicában, azaz az antik Sirmium városterületének déli szélén, egy egykori Száva-szigeten feltárt kora középkori templomalapról szól.¹¹⁰³ E templomot egy későbbi fejezetben fogom elemezni, itt csak egyetlen részletre kell kitérnem annak okán, hogy e templom apszisában egy ereklyetartó mellkeresztel elföldelt férfi maradványait sikerült feltárni. Egy olyan sírt, amelyet Boba Imre 1975-ben, a Pozsonyban megtartott III. szláv régészeti konferencián Szent Metód sírjaként határozott meg.¹¹⁰⁴ Az alábbiakban külön fejezetben fogok kitérni e templom építéstörténetére. Itt csak annyit jegyeznek meg, hogy Vladislav Popović joggal jegyezte meg a Boba Imre azonosításáról írott kritikájában, hogy e sír építéstörténeti érvek alapján a Mačvanska Mitrovica-i templom 3. építési fázisához köthető, amely mindenképpen későbbi a 9. századnál.¹¹⁰⁵

¹⁰⁹⁸ PIRIVATRIĆ 1997, 173–174; VEDRIŠ 2011, 56–57.

¹⁰⁹⁹ A bizánci visszafoglalás egyházi következményeit tárgyaló számos munka közül lásd: OSTROGORSKY 1965, 262–263; CURTA 2006, 280–287; KOMATINA 2016, 91–101. A hivatkozott oklevélnek a birodalom északnyugati széleire gyakorolt hatásáról lásd még: GYÖRFFY 1952–1953, 1. rész, 338–343; esetleges magyarországi következményeiről: BAÁN 1995, 1167–1770.

¹¹⁰⁰ JANKOVIĆ. 1997, 42–52.

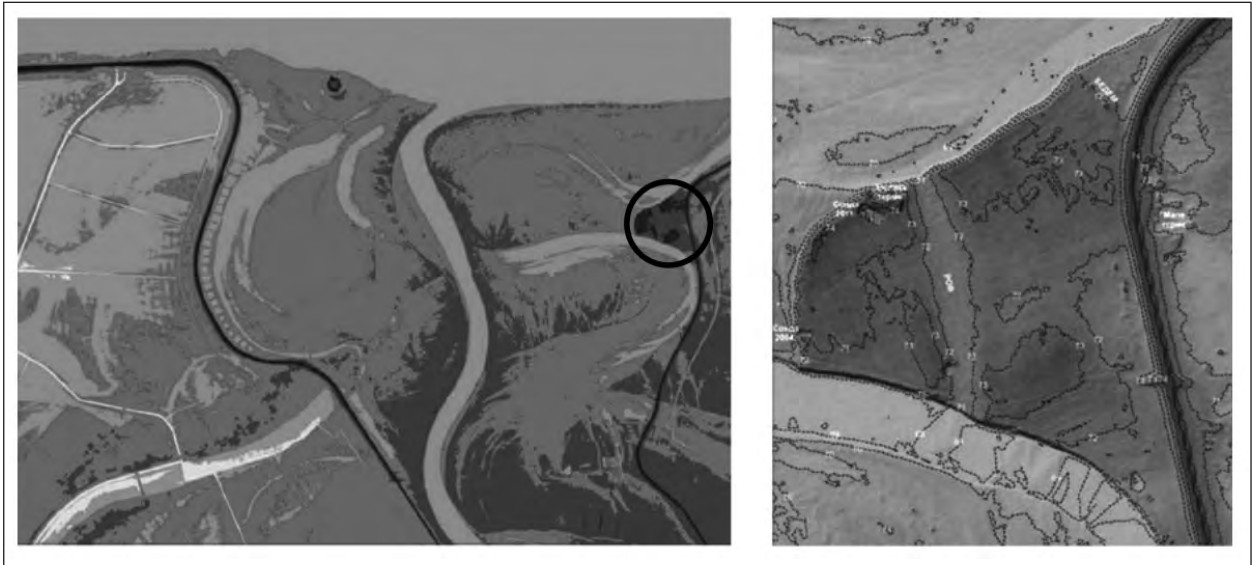
¹¹⁰¹ Az eredményekkel kapcsolatos pozitív várakozásokat erősítheti egy 2011-ben végzett magnetométeres kutatás: RUMMEL–PETERS–SCHAFERER 2012, 229–238. Sőt, a népvándorlaskor első szakaszába, tehát a dunai limes 6. század végi – 7. század eleji összeomlása előtti időkbe tartozó, margumi lelőhelyű leletanyagnak már meg is történt az összefoglaló értékelése: BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2013, 467–483; IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2012, 239–251; valamint ŠPEHAR 2017, 71–74.

¹¹⁰² PIRIVATRIĆ 1997, 173–174; VEDRIŠ 2011, 56–57.

¹¹⁰³ Az ilyen típusú okfejtések közös kiindulópontja: BOBA 1973, 393–397.

¹¹⁰⁴ BOBA 1973, 393–397.

¹¹⁰⁵ POPOVIĆ 1975, 265–270.

24a–b. kép. A margumi (dubravicai) lelőhely LIDAR-felmérése (ŠPEHAR 2017, 73, 8. ábra nyomán)
 Fig. 24a–b. LIDAR-survey of the site Margum (Dubravica) (after ŠPEHAR 2017, 73, fig. 8)

Összefoglalva az elmondottakat: a fentebb bemutatott írott források és a rájuk támaszkodó elemzések alapján számomra az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Nagymorávia egy olyan hatalmi gócpont lehetett a Morava folyó torkolatvidékén, amely egy kicsiny vagy legfeljebb közepes méretű régió felett gyakorolhatott hatalmat. Az Avar Kaganátus bukása utáni időkben alakulhatott meg, és 9. század első harmadában vagy felében már meg is szűnt az I. bolgár birodalom északnyugati terjesz-

kedése következtében. Morávia tehát mind kiterjedésében, mind pedig fennállásának időtartamában ellent kellene hogy mondjon „nagy” jelzőjének, ha nem tudnánk, hogy Bíborbanszületett Konstantin e jelzőt nemcsak a térbeli vagy időbeli kiterjedés átlagosat meghaladó méreteire használta, hanem a „rég” jelző szinonimájaként is. Ilyen értelemben viszont, ha az adott entitást „Ómorávia”-ként tartjuk számon, a fentebb vázolt látszólagos ellentmondás is megszűnik.

XII. A HONFOGLALÓ MAGYAR SZÁLLÁSTERÜLET DÉLI KITERJEDÉSE¹¹⁰⁶

1. BEVEZETŐ GONDOLATOK: AZ ESEMÉNYTÖRTÉNETI KERETEK, A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI RÉSZÉ, NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A HONFOGLALÓK TÁRSADALMÁRÓL

Nagyobb távlatból szemlélve, a 9–10. század fordulójának eseménytörténete vitathatatlannak tűnhet. A 896-os év vonult be a köztudatba a magyar honfoglalás éveként (49. tábla 2). A szakirodalom részletesebb áttekintéséből azonban kiderül, hogy a magyar honfoglalás rekonstrukciójának problematikája több nehezen megoldható részletet tartalmaz, amelyekre az írott források hézagos volta miatt nehéz véglegesnek tűnő választ adni. Megvan tehát a létjogosultsága annak, hogy az egymást követő történetész-, illetve régészemzedékek újrafogalmazzák a honfoglalás értelmezésének részleteit, és ismételtel felvessék az időrendi és a tartalmi kérdéseket.

Kronológiai vonatkozásban a honfoglalás pontos időpontjának kérdése szokott ismételtel felmerülni. Amint már fentebb utaltam rá, a népszerűsítő történeti irodalom szintjén konszenzus uralkodik azon tekintetben, hogy a magyar honfoglalás időpontja a 896-os év. Az alaposabb történeti elemzések azonban már mintegy másfél évszázada jutnak rendszeresen arra a következtetésre, hogy ezen időpont nem egészen pontos. Nemcsak azért, mert a magyar parlament határozata miatt került át a honfoglalás éve 895-ről 896-ra,¹¹⁰⁷ hanem mert a honfoglalás hosszabb, éveken át tartó folyamat volt. A Kárpát-medence különböző részeinek birtokbavétele éveket vett igénybe, még akkor is, ha csak és kizárólag Árpád nagyfejedelem és az általa vezetett főserég bevonulását vesszük alapul. A főserég bejövételét

vizsgáló Györffy György e folyamatot 894 és 900 közé keltezte, ami meg is felelhet a realitásoknak, hiszen a Dunántúl csak 900-ban került a Magyar Nagyfejedelemség uralma alá.¹¹⁰⁸ A magyar honfoglalásnak azonban még e hétéves időtartamnál is jóval hosszabb, évtizedeken át elhúzódó folyamatnak kellett lennie, ha nem csak a főserég bejövetelére figyelünk. A magyar kutatásban már az 1970-es, 80-as évek fordulóján megfogalmazódott annak a lehetősége, hogy a magyar törzsszövetségnek egy előőrsé stratégiai okokból megszállta a Keleti-Kárpátok hágóit és a Felső-Tisza-vidéket. E gondolatot teljesítette ki Szőke Béla Miklós 2011-ben.¹¹⁰⁹ Szerinte a magyarok legkésőbb a 9. század közepe tájától vannak jelen a Kárpát-medencében. Az ő szavaival élve: „*az északkelet-magyarországi, nagyrészt lakatlan vagy gyéren lakott térségben [a honfoglalók] a még ott élő avarok komolyabb ellenállása nélkül, zökkenőmentesen tudnak letelepedni*”.¹¹¹⁰

Egy további, manapság még ritkán megfogalmazott kérdés a honfoglalás lezárásának időpontja. A szakirodalomban konszenzus uralkodik nemcsak ama tekintetben, hogy e folyamat a Dunántúl 900-as birtokbavételével zárult, hanem annak a megítélésében is, hogy a magyarok Kárpát-medencei bejövételét a 907-es pozsonyi, azaz – hogy egészen pontos legyek – a *brezalauspurci csata*¹¹¹¹ sikeres megvívása zárta le. Az események ilyen rekonstrukciója azonban bizonyos nézőpontból a honfoglalás folya-

¹¹⁰⁶ A dolgozat e fejezetét jórészt a dr. Kovács László 70. születésnapjára írott ünnepi kötetben megjelentetett tanulmányom alapján írtam meg: TAKÁCS 2013, 641–666. Kiegészítettem azt több másik munkám megállapításaival: TAKÁCS 1997, 168–215; TAKÁCS 2012a, 145–166; TAKÁCS, Batajnica.

¹¹⁰⁷ A honfoglalás „hivatalos” évének megállapításról lásd: TAKÁCS 2014b, 169.

¹¹⁰⁸ A honfoglalás menetéről vallott nézeteinek végső megfogalmazása: GYÖRFFY 1983, 28.

¹¹⁰⁹ SZŐKE 2011, 264.

¹¹¹⁰ SZŐKE 2011, 264.

¹¹¹¹ A csatáról szóló ismeretanyagot összefoglalta, hagyományos felfogás szerint Pozsonyba téve az összecsapás helyszínét: TORMA–VESZPRÉMY 2008. A csata helyét Boba Imre, Bogyay Tamás, majd pedig nyomában Szőke Béla Miklós is Zalavár környékére tette, mivel az adott földrajzi helynek nevet adó *Brazlav dux* Zalavárott volt birtokos, Pozsonyban vagy környékén viszont nem. Ezért várat is csak a Dél-Dunántúlon tudott volna építeni: SZŐKE 2011, 283–290.

matának további hét évvel való meghosszabbítását is jelenti. Sőt, e ponton még egy további tényezőre is utalni kell. Felvethető, hogy a magyar törzsszövetség egyes fegyveresei (sőt talán részei is?) mintegy utóvédként a Kárpátoktól keletre elterülő, korábbi hazában maradhattak a 10. század első évtizedeiben.¹¹¹² Ez pedig a honfoglalás lezárását akár további évtizedekkel is kitolhatta. Mindez azonban a végeredményt nem befolyásolhatta: a magyar törzsszövetség a 9–10. század fordulóján sikeresen bejött, és új hazát foglalt magának a Kárpát-medencében.

Dolgozatom témája miatt külön ki kell térnem arra, milyen adatok és megfontolások szólnak a Kárpát-medence déli részének szerepéről a magyar honfoglalásban. A magyar honfoglalásról keletkezett munkákban két, egymással szöges ellentétben álló leírását találjuk annak, mi is lehetett a terület szerepe a folyamatban. A régebbi történelmi munkák Anonymus leírását veszik alapul, és így a honfoglalás menetét oly módon rekonstruálják, hogy Árpád és serege a Tisza jobb partján vonult volna végig annak dunai torkolatáig, majd pedig nyugatra fordult, és a Duna bal partján a pesti révig jutott volna hadával, hogy ott kelljen át a Dunántúlra.¹¹¹³ A déli irányú előretörés idején pedig megtörtént a Kárpát-medence keleti felének a legfontosabb csatája: az Árpád vezette honfoglaló sereg Alpárnál legyőzte Salán titeli vezér seregét. Az alpári csata helyéről folytatott vitát alább fogom részletesen ismertetni, az újvidéki táj középkori településtörténetének rekonstrukciója során. Itt csak annyit emelnék ki, hogy Anonymus regényes gesztája több évszázaddal a honfoglalás lezajlása után íródott, így jogos kételkedni egyes konkrét leírásainak a hitelében.¹¹¹⁴ Salán titeli várának elfoglalása után pedig Árpád seregéből kivált volna a Lél, Bulcsu és Botond által vezetett seregrész, akik a Dunán átkelve, előbb a Szerémséget és Bolgárfehérvárt (azaz Belgrádot),

utána pedig a Balkán egész nyugati felét hódoltatták volna.¹¹¹⁵ (Mondhatni, a 12–13. századi Magyar Királyság délkeleti irányú külpolitikájának¹¹¹⁶ elveit követve.) Mivel a magyar történelmi kutatás a 20. század középső harmadától Anonymus Gestájának leírásait nem tartja hitelt érdemlőnek, e csata emléke is mintegy háttérbe szorult – nemcsak a történészek szakmai berkeiben, hanem a történelem iránt érdeklődő nagyközönség ismeretanyagában is. Az alpári csata elhalványuló hagyományának egy sajátosan disszonáns eleme az, hogy Anonymus leírását hitelt érdemlőnek fogadta el Kapitánffy István, a 20. század második felének legnagyobb magyar bizantinológusa.¹¹¹⁷ Ő azonban korai halála miatt sajnos nem tudta részletesebben alátámasztani nézőpontját.

A honfoglalás menetének másik, Györffy György és Kristó Gyula által megfogalmazott és az általános képből a részletekre következtető rekonstrukciója szerint az új hon birtokbavétele keletről folyt nyugat felé.¹¹¹⁸ Első lépése Erdély, a második a Duna–Tisza köze, a harmadik pedig a Dunántúl birtokbavétele lehetett. A Kárpát-medence déli harmadának e rekonstrukcióban nem jutott önálló szerep. Csak a végeredmény rögzíthető VII. (Bíborbanszületett) Konstantin talán legfontosabb, a bizantinológiában *De administrando Imperio*, azaz a Birodalom kormányzásáról címen számontartott munkája alapján. E forráshely szerint Turkia (azaz a Magyar Nagyfejedelemség) déli határa a 10. század közepén a Száva és a Duna vonala volt.¹¹¹⁹

Térjünk át ezek után az időrendi-eseménytörténeti kérdésekről a honfoglaláskor értelmezésének talán legfontosabb tartalmi kérdésére. A honfoglaláskor pontos megismerését nehezíti, hogy a szűkös forrásanyag alapján többféle módon rekonstruálható a 10. századi társadalom életmódja, szerkezete, sőt a lélekszáma is.¹¹²⁰ A szakirodalomban négy válasz található e kérdésekre.

¹¹¹² A Kárpátok keleti előterében feltárt lelőhelyek rövid ismertetése: FODOR 1996a, 437–439.

¹¹¹³ PAIS 1971, térképmelléklet.

¹¹¹⁴ GYÖRFFY 1970, 1–13.

¹¹¹⁵ PAIS 1971, térképmelléklet.

¹¹¹⁶ MAKK 1996, 118–187.

¹¹¹⁷ KAPITÁNYFY 1992, 29.

¹¹¹⁸ Mindkét kutató esetében a honfoglalás menetéről kialakított és számos alkalommal újrafogalmazott nézetrendszerük végső megfogalmazására utalok: GYÖRFFY 1983, 28; KRISTÓ 1988a, 50–55.

¹¹¹⁹ DAI 177. Értékelése: GYÖRFFY 1952–1953, 332–333; KRISTÓ 1999, 13–22; MAKK 2003, 5.

¹¹²⁰ TAKÁCS 2006, 67–69.

Az első és általánosan elterjedt felfogás szerint a honfoglalók nemcsak nagyállattartó nomádok voltak, hanem hiányos társadalmi struktúrában, úgynevezett fegyverforgató elitként léptek be a Kárpát-medencébe,¹¹²¹ egy olyan ethnoszként, amelynek férfitagjai azon felül, hogy zömmel állattartással foglalkoztak, a sereg fegyvereseinek számát is gyarapították. A ritka kivételt olyan kézműiparosok – fegyverkovácsok, íjgyártók, nyergesek stb. – jelentették, akik a fegyverforgatáshoz szükséges eszközöket gyártották. Egy ilyen hiányos szerkezetű társadalom csak oly módon tudott prosperálni, ha etnikai superstratumként rátelepedett egy terület alávetett lakosságára, a substratumra, így szerevezve meg magának azokat a javakat – az élelmiszerektől a luxuscikkekig –, amelyeket saját maga nem tudott előállítani. A honfoglalók nomád fegyveres elitként történő értelmezése még a 19. század folyamán megfogalmazódott, és a 19–20. század fordulóján élte fénykorát, amikor a korszak kutatóinak túlnyomó többsége – így a történész Pauler Gyula,¹¹²² Marczali Henrik¹¹²³ vagy a régész Hampel József¹¹²⁴ – ezen az állásponton volt. E nézőpont egyeduralma azonban 20. század középső harmadában így is megtört, három további, alább ismertető elmélet megfogalmazása miatt. Az is tény azonban, hogy Kristó Gyula és az általa alapított szegedi történésziskola tagjai a 20. század végén mintegy visszatértek a honfoglaló társadalom legkorábbi rekonstrukciójához.¹¹²⁵

A honfoglalók nomád fegyveres elitként történő rekonstrukciójának gyengéje, hogy e sajátos szerkezetű ethnosz kis létszámát feltételezi. Így a 10. századi Kárpát-medence népességi képének rekonstrukciója során a lakosság kevesebb mint egy-

harmadát szokták a honfoglalók utódeként leírni.¹¹²⁶ Nehezen magyarázható, hogy ezen, Hampel József szavaival élve, „eltűnő kisebbség”¹¹²⁷ hogyan tudta megőrizni a magyar nyelvet, miközben a népvándorlás kori germán közösségek egy jelentős hányada (pl. a frankok, gótok, vandálok stb.) vagy – hozzánk közelebbi térségekre és a török nyelvű közösségekre is utalva – az al-dunai bolgárok története azt bizonyítja, hogy az országot szervező kora középkori fegyveres elitek rendszerint néhány nemzedéken belül feladták korábbi anyanyelvüket, és átvették az adott térség többségi lakosságának nyelvét.

A második felfogás szerint a honfoglaló magyarokra egy sajátos, félnomád gazdálkodási és életmód volt jellemző.¹¹²⁸ Társadalmi struktúrájuk e rekonstrukció szerint teljes lehetett, mert magában foglalta nemcsak a társadalmi piramis csúcsát, tehát a nagyfejedelmeket és a vezéreket, hanem annak alsó felét-harmadát, tehát a szolgarendűeket is. Mivel pedig e társadalmi struktúra teljes volt, a honfoglalók nem is szorultak arra, hogy rátelepedjenek új hazájuk népességére, és elvegyék javaikat. A honfoglalók társadalmának teljes struktúráként történő értelmezését két nyelvész: a turkológus Gombocz Zoltán¹¹²⁹ és a szlavista Kniezsa István¹¹³⁰ dolgozta ki a két világháború közötti időkben. Egyfelől arra hivatkozva, hogy a magyar nyelv jövevényszavai között jelentős számban mutathatók ki olyan, a föld-, sőt a kertműveléssel kapcsolatos fogalmak, amelyek átvételére a honfoglalás előtti időkben kellett hogy sor kerüljön. Másfelől pedig az Árpád-kori oklevelekben megőrződött hely-, illetve személynevek sem egy kis lélekszámú népességre utalnak, az adott forrástípus nagyon hiányos mivolta ellenére sem. Az értelmezés elfogadását segítette,

¹¹²¹ E nézőpontot fogalmazta meg a közelmúltban: KRISTÓ 1995a, 133–134; VÉKONY 2001, 99.

¹¹²² PAULER 1990, 129–130.

¹¹²³ MARCZALI 1895, 53.

¹¹²⁴ HAMPEL 1905, I. 819; HAMPEL 1907, 9; HAMPEL é. n., 119–120.

¹¹²⁵ A számos alkalommal, de változatlan tartalommal újrafogalmazott nézőpontjának karakteres kifejtése: KRISTÓ 1995a, 3–62.

¹¹²⁶ KRISTÓ 1995a, 133–134 felfogása szerint a Kárpát-medence 10. századi lakosságának 20–28 százaléka lehetett a honfoglalók utóda, VÉKONY 2001, 99 szerint viszont csupán egy százaléka!

¹¹²⁷ HAMPEL é. n. 119–120.

¹¹²⁸ VÁCZY 1958, 291–329; GYÖRFFY 1983, 397–409, valamint GYÖRFFY 1983a; ECSEDI 1994, 216–217; TAKÁCS 1997, 177–202.

¹¹²⁹ Gombocz Zoltán életművének legfontosabb munkáját – annak három változata, illetve a Gombocz által a két világháború közötti években tartott egyetemi előadásokról készült jegyzetek alapján – Ligeti Lajos szerkesztette egységes egésszé: GOMBOCZ 1960.

¹¹³⁰ KNIEZSA 1938, 454–455.

hogyan híve volt a történész Györffy György¹¹³¹ és a régész Szőke Béla.¹¹³² Ez utóbbi kutató úgynevezett társadalom-központú temetőosztályozási módja olyan kategóriákat fogalmazott meg, amelyeket a magyar régészek többsége a mai napig használ. Az adott nézőpont szakmai beágyazódását nagymértékben segítette, hogy Bóna István,¹¹³³ illetve Fodor István¹¹³⁴ is e nézőpontot fogadta el. Ők ugyanis, egyetemi oktatói ténykedésük révén, a magyar régészek közép- és fiatalabb nemzedékének szinte minden tagját meg tudták győzni a teljes társadalmi struktúra elgondolásának igazáról.

A honfoglalók teljes vertikumú társadalomként történő értelmezésének gyengéje – amint erre elsőként Dienes István¹¹³⁵ mutatott rá –, hogy alig számol a Kárpát-medence meghódított lakosságának utódaival. Györffy György¹¹³⁶ irányadó felfogása szerint a honfoglalók a 10. századi népességnek legalább a kétharmadát tették ki. Ilyen számarányok miatt pedig fel kellett tételezni az Avar Kaganátus lakosságának tömeges kiirtását a 8–9. század fordulóján, és e népesség maradványainak elvándorlását a 9. század aszályos éghajlata miatt, tehát két olyan gondolatot, amelyet a 9. század egyébként rendkívül hézagos írott forrásanyaga nem támogat. (Az avarok kiirtásáról szóló utalások – érdemes ismét leszögezni – nem korábbiak a 10., sőt 11. századnál.)¹¹³⁷

A harmadik nézőpont szerint a honfoglaló magyarok társadalmában is összetett etnikai képlet volt, mert kialakulása úgy fejeződött be, hogy a kelet-európai sztyeppéket északra övező területeken egy török nyelvű fegyveres elit rátelepedett egy finnugor eredetű nyelvet beszélő etnikai substratumra. A honfoglalást pedig már e két közösség

egyvelege hajtotta végre. Az adott elméletet Hóman Bálint¹¹³⁸ dolgozta ki a II. világháború utáni években, és ő is adta neki a bolgár modell nevet, arra is utalva, hogy e feltételezett török elit a dunai bolgárokhoz hasonlóan, a honfoglaló magyarok esetében is az államalapítás idején cserélhette le eredeti anyanyelvét etnikai substrátuma nyelvére.

A bolgár modell két alapvető hiányossággal rendelkezik: a honfoglalás előtti időkre vonatkozó részeinek kronológiája bizonyosan téves, a honfoglalás utáni részei pedig kidolgozatlanok. A politikai pályára lépő Hóman Bálint sajnos nem igyekezett gondolatmenetének 10. századi részét pontosabban körvonalazni, későbbi követője pedig alig akadt. Talán részben azért is, mert a náci Németország törekvései iránt egyre megértőbbé váló Hóman összességében negatív előjelű politikai ténykedése mintegy rávetült korábbi éveinek történészi munkásságára is.

A negyedik nézőpont a magyarok többszöri Kárpát-medencei bevándorlásának feltételezésén alapul. E nézőpont legelterjedtebb változata szerint a fegyverforgató elitként értelmezhető honfoglalók a Kárpát-medencében egy szintén magyar etnikai substratumra telepedtek rá. Az adott nézőpontot – a közkedvelt vélekedéssel ellentétben – nem László Gyula fogalmazta meg elsőként, hanem Vámbéry Ármín¹¹³⁹ a 19–20. század fordulóján. Régészeti vonatkozású elemeire pedig Nagy Géza¹¹⁴⁰ utalt elsőként. László Gyula¹¹⁴¹ újabb érveket igyekezett kovácsolni a rá jellemző sajátos, intuitív stílusban, a „kettős honfoglalás” fogalmát is megalkotva. A történészek közül Engel Pál¹¹⁴² mutatkozott fogékonynak e gondolat iránt, a régész Vékony Gábor¹¹⁴³ pedig egy nagy ívű

¹¹³¹ GYÖRFFY 1963, 46–47.

¹¹³² SZŐKE 1961.

¹¹³³ Bóna István felfogását a 10–11. századi Magyarország társadalmának összetételéről, illetve a nagy sírszámú temetők értelmezéséről az Erdély történetében, illetve az Erdély rövid történetében általa írott fejezetek tükrözik vissza a legvilágosabban: BÓNA 1986, 194–234, 575–582; BÓNA 1989, 101–157.

¹¹³⁴ Fodor István felfogását a nagy sírszámú temetőkről a Jochen Giesler könyvéről írott recenziója tartalmazza a leginkább összefogott formában: FODOR 1984, 124–125.

¹¹³⁵ DIENES 1964, 134–139.

¹¹³⁶ GYÖRFFY 1963, 46–47.

¹¹³⁷ Nagy hangsúllyal kezeli e tényt közelmúltban megírott nagydoktori értekezésében: SZŐKE 2011, 81.

¹¹³⁸ HÓMAN 1935, 30–31.

¹¹³⁹ VÁMBÉRY 1895, 74–75.

¹¹⁴⁰ NAGY 1895, CCCLII.

¹¹⁴¹ LÁSZLÓ 1970, 161–190; LÁSZLÓ 1978; LÁSZLÓ 1986, 20; LÁSZLÓ 1988, 37–38; LÁSZLÓ 1990, 151–157; LÁSZLÓ 1996, 9, 11–14.

¹¹⁴² ENGEL é. n., 98–99.

¹¹⁴³ VÉKONY 2000, 886–892; VÉKONY 2002, 172–215.

régészeti-történeti koncepcióba helyezte a többszöri magyar bevándorlás tételét. E nézőpont hibája, hogy tényként kezeli a magyar anyanyelvűek Kárpát-medencei jelenlétét a 7. század végétől, miközben erre nincs szilárd bizonyíték. (A szarvasi tütartó részben vagy egészében magyar nyelvű olvasata¹¹⁴⁴ nem ilyen!) Amíg ilyen bizonyíték nem kerül elő, a többszöri bevándorlás feltételezése nem lehet több egy érdekes, de bizonyíthatatlan gondolatkísérletnél.

Az előzőekben oly módon ismertettem az egyes rekonstrukció melletti érveket, hogy csak olyan ellenérvekre utaltam, amelyek az adott kérdést nem érzelmi (adott esetben indulati) szinten, hanem ér-

vekkal igyekeztek cáfolni, megkísérelve ezáltal a honfoglalók lélekszámáról és társadalmi struktúrájáról folytatott vitát mintegy mederben tartani. Megközelítésem azt is eredményezte, hogy a négy megoldási lehetőség közül egyiket sem vettem el kategorikus módon. Egy ilyen eljárás helyett igyekeztem megjeleníteni, melyek azok a pontok, amelyekre az adott elgondolás nem ad magyarázatot. Ha eljárásom sikeres volt, a bemutatott érvek és ellenérvek alapján talán fel lehet állítani egy értéksorrendet annak érzékeltetésére, mily mértékig tekinthetők reálisnak az egyes megközelítések a jelenleg rendelkezésre álló forrásanyag alapján.

2. A RÉGÉSZETI LELETANYAG, A HONFOGLALÁS KORI TEMETŐK TERÜLETI ELTERJEDÉSE A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI HARMADÁBAN

A fenti bevezető gondolatok után tekintsük át a honfoglaláskor régészeti leletanyagát a Kárpát-medence déli harmadában. A függelékben közreadott lelőhely-felsorolás elé két megjegyzés kívánkozik. Első helyen egy olyan tényt emelek ki, amely a korszak régészetével foglalkozók számára magától értetődő, a kívülállók számára viszont talán új információt tartalmaz. A honfoglalás kora régészeti értelemben majdnem egy évszázadnyi időszak kutatását jelenti.¹¹⁴⁵ Kezdetét a magyar honfoglalás jelenti a 9–10. század fordulóján, a végét viszont nem magának a magyarok Kárpát-medencei bejövetelének a lezárulása, hanem csak egy másik, szintén kardinális fontosságú eseménysor, a Magyar Királyság alapításának a kezdete jelenti. Vagyis régészeti szempontból a honfoglalás kora hosszabb időintervallumot jelent, mint ameddig maga a magyar honfoglalás tartott.

Második helyen kiemelem, hogy a honfoglalás Kárpát-medencei szintű záró időpontjának a megállapításán túl, fontos információforrás lehet az, ha meg tudjuk állapítani, hogy egy-egy kisebb régióban mikor telepedtek meg a honfoglalók – bármilyen nehézségbe ütközik is e kérdés vizsgálata a forráshiány miatt. A honfoglalók le-, illetve megtelepedési idejének a pontos vizsgálatához csak egyetlen forrás

létezik, amelyre valóban támaszkodni lehet: olyan régészetileg megkutatót 10. századi temetők, amelyeket sikerült teljes egészében feltárni, így meghatározható a megnyitásuk időpontja.¹¹⁴⁶ Továbbá szintén kardinális jelentősége van annak is, hogy az adott temető időrendi elemzése is kellő részletességű ahhoz, hogy megnyitásának időpontját több-kevesebb pontossággal meg lehessen állapítani. Be kell vallanom, hogy a jól feltárt temetők jelentős hányadának leletanyaga egy ilyen részletességű időrend megállapítására jelenleg még csak korlátozott mértékben alkalmas. Így a régészetileg megkutatót honfoglalás kori temetők megnyitásának ideje manapság még a Kárpát-medence egészének viszonylatában is nehezen megválaszolható kérdés. Pontos képet ad a probléma nagyságáról Révész László 2019-ben megvédett nagydoktori értekezésének anyaggyűjtése, amely szerint a Kárpát-medence központi és keleti részén a régészetileg regisztrált 878 honfoglalás kori temetőből csak 41 tekinthető teljesen feltártnak. Sőt, ha a közlés mértékét is figyelembe vesszük, azaz kivonjuk a 9 még publikálatlan temetőt, csak 32 teljesen elemezhető, azaz teljesen feltárt temető marad.¹¹⁴⁷ Ha pedig e számot a Kárpát-medence déli része vonatkozásában igyekszünk meghatározni, e számnak tíznél is kisebbnek

¹¹⁴⁴ Monografikus igényű közlése: JUHÁSZ 2004, 91–92; RÓNA-TAS 1990, 1–30; RÓNA-TAS 1994, 617–618; RÓNA-TAS 1996, 315.

¹¹⁴⁵ A honfoglalás kronológiájának új, elemző összefoglalása: TAKÁCS 2012a, 145–166.

¹¹⁴⁶ Összefoglalóan értekezett e problémáról a közelmúltban: RÉVÉSZ 2018, 650–653.

¹¹⁴⁷ RÉVÉSZ 2018, 650–653.

kell lennie.¹¹⁴⁸ A Bánságban több ilyen temető is van,¹¹⁴⁹ a Bácskában – Révész László elemzése szerint – sajnos csak egy,¹¹⁵⁰ a Madaras-Árvai-dűlő, a régió északi szélén. Még kedvezőtlenebb a helyzet a Szerémség esetében, ahol egyetlen 10–11. századi temető sem tekinthető teljesen feltártnak,¹¹⁵¹ Kelet-Szlavóniából pedig – a dolgok jelen állása szerint – a 10. századi sírok e horizontja egészen egyszerűen jelenleg még hiányzik. A felsorolt gátló tényezők ellenére a Kárpát-medence déli harmadában gyűjthető kisszámú adat már jelen formájában is alkalmas bizonyos következtetések levonására.

Harmadik helyen az anyaggyűjtés tartalmáról szeretnék szólni. A temetkezések közül csak a Hampel József által honfoglaló magyarként,¹¹⁵² Szöke Béla által középréteggént,¹¹⁵³ Kovács László által pedig szállási temetőként¹¹⁵⁴ leírt temetőcsoport lelőhelyeit elemzem. A leletanyag ilyen lehatárolását a honfoglalás kori leletek másik csoportjához, a hampeli értelmezésű „b” csoporthoz, tehát a Szöke Béla-féle terminológia szerinti köznéphez, azaz a Kovács László értelmezése szerint falusi temetőként¹¹⁵⁵ jellemzett temetőtípusnak az értelmezéséhez kapcsolódó időrendi¹¹⁵⁶ és etnikai értelmezési¹¹⁵⁷ viták indokolják. A szűkített forrásbázis használata

által talán az eredmények is kevésbé lesznek megkérdőjelezhetőek.

Végezetül a kutatástörténetre kell utalnom, igyekezve ez alkalommal is röviden és célirányosan megközelíteni ezt az adathalmazt. A honfoglalás kori temetők régészete egy olyan kutatási terület, amelyet a Kárpát-medence déli része vonatkozásában több kiváló kutató is elemzett. Bálint Csanád 1974-ben megvédett, de csak 1991-ben kiadott kandidátusi értekezése¹¹⁵⁸ e tudományterület minden kétségen felül első szintetizáló munkája. Érdemeit az sem kisebbíti, hogy anyaggyűjtése egyes helyeken tartalmaz téves adatokat.¹¹⁵⁹ Kis Attila volt a következő, aki a vizsgált területről adatok sorát gyűjtötte össze, különös tekintettel Baranyára, illetve a Szerémségre.¹¹⁶⁰ A szerb tudományosságban Nebojša Stanojev volt az első, aki leletkatalógusában honfoglalás kori sírokat is publikált.¹¹⁶¹ Az ő munkájának úttörő voltát sem vonhatja kétségbe az, hogy az általa összeállított adatsorokba is elég sok hiba csúszott, olyannyira, hogy Stanojev katalógusát csak Kovács László kritikai megjegyzéseivel együtt szabad használni.¹¹⁶² 2013-ban kiadott elemzésemhez egy adatbázist mellékeltem a közzétett honfoglalás kori temetőkről,¹¹⁶³ de a munka adattári

¹¹⁴⁸ RÉVÉSZ 2018, 151, 573.

¹¹⁴⁹ RÉVÉSZ 2018, 151.

¹¹⁵⁰ RÉVÉSZ 2018, 573, 580–583.

¹¹⁵¹ Csak a batajncai temető esetében merülhet el a teljes feltártság gondolata. A publikációja azonban teljesen világosan kimondja azt, hogy az adott lelőhelyen a feltárások megindulása előtt sírok semmisültek meg: ŠPEHAR–BEVC 2016, 18. A megbolygatott sírok számáról lásd: TAKÁCS s. a., Batajnica.

¹¹⁵² Az Alterthümerben (HAMPEL 1905, I. 819) az adott leletanyag „vierte Gruppe, erste Hauptgruppe”, azaz „négyes csoport, első főcsoport” meghatározással szerepel, a nagy sorszámú, soros temetők leletei pedig a második főcsoport. A két csoportra bontás olvasható Hampel József következő munkájában, az Újabb tanulmányokban is: HAMPEL 1907, 9. Hampel itt oly módon osztotta két csoportra a 10–11. századi leletanyagot, hogy magát a két csoportot nem nevezte meg jellegzetességeik felsorolásának elején. Csak annyit tett az elhatárolás jeleként, hogy a 10–11. századi leletanyag osztályozását egy „a”, illetve „b” jelű alfejezet keretei között írta le. Az alfejezet jelölésére használt „a” betű lett a későbbiekben a lovas-fegyveres sírok neve.

¹¹⁵³ SZÖKE 1962, 27–84.

¹¹⁵⁴ KOVÁCS 2013, 511–604 és különösen 530–532.

¹¹⁵⁵ KOVÁCS 2013, 511–604 és különösen 530–532.

¹¹⁵⁶ A köznépi leletanyag időrendi besorolásáról folyó vita vonatkozásában nem kerülhetem meg egy körülmény rögzítését. Kovács László tett egy lényeges lépést az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra korai rétegének elkülönítésében a Jochen Giesler könyvéről írott recenziójában: KOVÁCS 1985, 207–222.

¹¹⁵⁷ E vita egyes állomásait, az egymásnak feszülő két nézőpontot egy korábbi munkánkban tekintettük át: TAKÁCS 1997, 171–177.

¹¹⁵⁸ BÁLINT 1991.

¹¹⁵⁹ Egyetlen példaként a Bálint-dolgozatban a batajncai temetőről írott összefoglalásra utalok, amelynek konkrét adatai legalább három helyen pontatlanok: TAKÁCS s. a., Batajnica.

¹¹⁶⁰ KISS 1973, 327–340. E mű nézetem szerint sokkal fontosabb a térség pontos átlátása szemszögéből, mint Bécsben kiadott és így sokat idézett munkája: KISS 1985, 217–379.

¹¹⁶¹ STANOJEV 1989, 13, 14–19, 20–21, 24–29, 32–35, 4–51, 53, 63–65, 67–69, 89–90, 99, 126–128.

¹¹⁶² KOVÁCS 1991, 399–424.

¹¹⁶³ TAKÁCS 2013, 641–666.

részébe hibák csúsztak, mivel a lelőhelylista végső változatát nem sikerült szinkronizálni a térkép számozásaival. A Bánság romániai részein Gáll Ervin munkálkodása révén lendült fel a honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítése és elemzése.¹¹⁶⁴ Neki köszönhető több kelet-bánsági temető közlése, valamint az is, hogy a Kárpát-medence keleti harmadában előkerült honfoglalás kori temetők kataszterébe – tehát szintetizált közlésébe, illetve újraközlésébe – az erdélyi és partiumi sírmezők mellett bekerült a kelet-bánsági temetők összefoglaló igényű elemzése is.¹¹⁶⁵ Örvendetes fejlemény, hogy a 2010-es évek közepén Szerbiában is fellendült a honfoglalás kori temetők kutatása, és ennek eredményeként Dejan Radičević és Perica Špehar is közzétett egy olyan összefoglalást, amely leletkatasztert is tartalmaz.¹¹⁶⁶ Végezetül, 2019-es nagydoktori értekezésében Révész László is a szintetizálás igényével vette számba a vizsgált terület mintegy felét kitevő Bácska és Bánság honfoglalás kori temetőit.¹¹⁶⁷ E két régió részét képezte a Kárpát-medence központi és keleti harmadának, amelyet a disszertáció áttekintett. Révész László elemzési eredményeire, illetve az ezekre alapozott elgondolásaira alább fogok kitérni.

A különböző adatgyűjtések eredményeként összeállított adattárak alapján 100 és 130 közé¹¹⁶⁸ tehető az olyan lelőhelyek száma, ahol a honfoglaló magyarokra jellemző sírleletek napvilágra kerültek. A lelőhelyek többsége „magányos” temetkezés vagy néhány síros temetőrészlet. De – sajnálatos módon – eléggé gyakoriak a vizsgált régióban a szórvány-nak minősített, tehát a „laikusok” által megbolygatott, és hiányosan múzeumba került sírok leletei is. (Ezért is akad közöttük ennyi bizonytalan, illetve többféle módon is elkönnyvelhető eset.) A „magányos” szót az egyik előző mondatban annak okán tettem idézőjelek közé, mert egy-egy sír egyedülálló volta adott esetekben a további kutatás hiányával is magyarázható.

Az előző bekezdés utolsó mondatával már mintegy jeleztem azt, hogy mindezek az előmunkálatok nézetem szerint nem tették feleslegessé a honfoglalás kori temetők áttekintését és az egyes sírmezők mikro-, mezo- vagy makroszintű topográfiai elhelyezkedésén alapuló következtetések levonását. Az első kérdésnek időrendi jellegűnek kell lennie. Mikortól számolhatunk a honfoglaló magyarok megtelepedésével a Kárpát-medence déli részén? A feltárt sírok mellékletei sajnos tipológiai szempontból túlnyomórészt nehezen keltezhetőek pontosan. Olyan, „tipológiai szempontból nem szenzitív” fegyverekről, lószerszámokról, illetve ékszerekről van szó, amelyek nem teszik lehetővé a 10. századon belüli pontosabb kelteztést. Az egyetlen kivételt a kelet-szerémségi batajnica-i temető képezi. E sírmező megnyitását – legkorábbi sírjainak leletei alapján – határozott módon a 10. század második felére lehet tenni.¹¹⁶⁹ Révész László nagydoktori értekezésében¹¹⁷⁰ a Kárpát-medence egész déli harmada vonatkozásában – és elsősorban a Bánságban – ezen időszakra teszi a honfoglalás kori temetők jelentős hányadának megnyitását – tekintettel a néhány, teljesen feltártnak tekinthető lelőhelyre. Ezen álláspontját a magam részéről csak az egyik lehetőségként tudom elkönnyvelni. Felfogásom szerint nem jelent nagyobb biztonsággal véghezvitt kor-meghatározást az, ha a széles sávba keltezhető leleteknél az adott időintervallum második felét vagy harmadik harmadát jelöljük ki. Álláspontomhoz Révész László nagydoktori dolgozatának egy másik gondolata áll közelebb, amely szerint a 10. század folyamán a bánsági – és nézetem szerint a bácskai – térség áradmányos területeit a honfoglalók kis, mozgékony csoportjai népesítettek be, akik szállásaikat egy és ugyanazon helyen csak néhány évtizedig tartották fenn, így temetőiknek alacsony sírszámúnak kellett maradniuk.¹¹⁷¹ A mozgékony szállások rendszerének létrejöttét azonban a magam részéről nem

¹¹⁶⁴ Kutatási eredményeinek összefoglalása: GÁLL 2004–2005, 335–454; GÁLL 2007, 395–474.

¹¹⁶⁵ GÁLL 2013.

¹¹⁶⁶ RADIČEVIĆ–ŠPEHAR 2015, 43–55.

¹¹⁶⁷ RÉVÉSZ 2018, 137–163, 642–645.

¹¹⁶⁸ TAKÁCS 2013, 641–666; RADIČEVIĆ–ŠPEHAR 2015, 43–55; Révész 2018, 137–163, 642–645. Az eltérést az okozza, hogy a különböző kutatók különböző okok miatt más és más lelőhelyeket vesznek fel adatbázisukba.

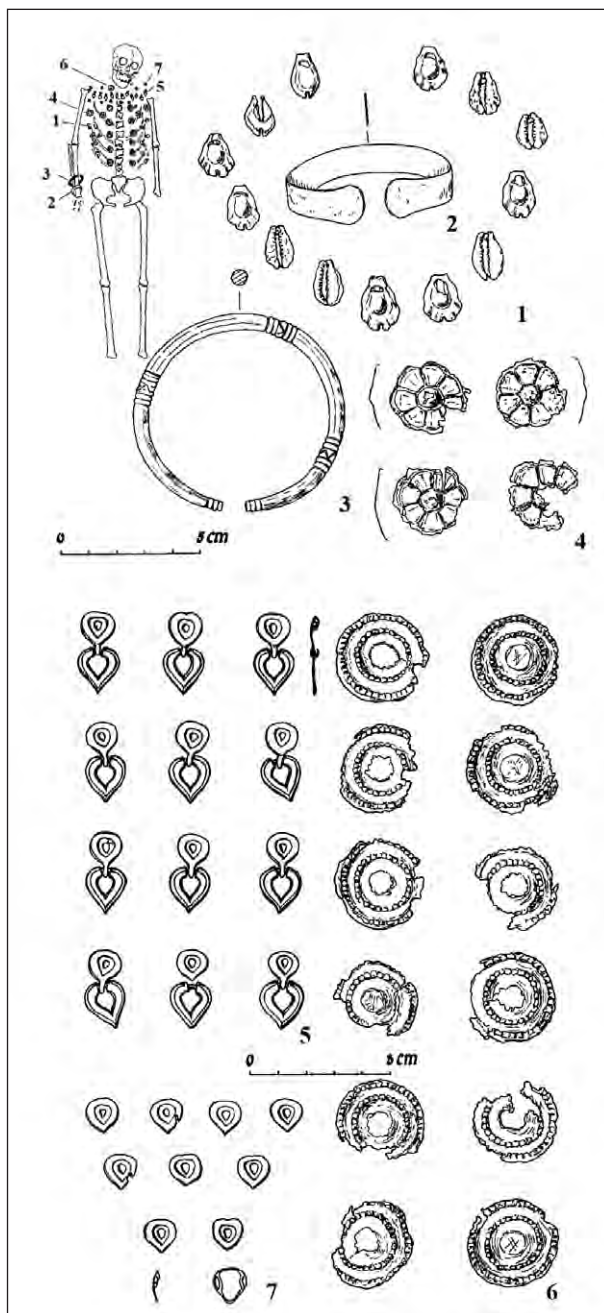
¹¹⁶⁹ E temető időrendjét egy, a közelmúltban megírt dolgozatomban elemeztem részletesen: TAKÁCS, Batajnica (megjelenés alatt).

¹¹⁷⁰ RÉVÉSZ 2018, 137–163 és különösen 142–143.

¹¹⁷¹ RÉVÉSZ 2018, 155–157.

a 10. század közepétől, hanem az első harmadától indítanám. A jobban keltezhető (szakkifejezéssel: kronológiai szempontból szenzitív) tárgyaknak a 10. század második felére utaló keltezése ellenére is. A 10. század első feléből ugyanis általános szinten is meglehetősen kevés ilyen tárgytypussal rendelkezünk.

Második lépésként a honfoglalás kori leletanyag elterjedésének a déli határára érdemes rákérdezni. A honfoglalás kori temetők térképre vitt adattára (50. tábla 1) alapján jól megrajzolható e temetők – és ezáltal talán a 10. századi magyar törzsszövetség által lakott terület – déli határa: ez a Mohács–Vörösmart (horvát: Zmajevac)–Gombos (szerb: Bogojevo)–Apatin (szerb: Apatin)–Valkóvár (horvát: Vukovar)–Dunacséb (szerb: Čelarevo)–Újfutak (szerb: Novi Futog/Stepanovićevo)–Szurduk (szerb: Surduk)–Batajnica (szerb: Batajnica)–Pancsova (szerb: Pančevo)–Versec (szerb: Vršac)–Detta (román: Deta)–Temesvár (román: Timișoara)–Fönlak (román: Felnac) vonal. Ezt az adatsort alább elemzem majd részletesen az államalapítás kori határ mibenlétének régészeti nyomait bemutatva. Itt csak annyit emelnék ki, hogy a szélső temetők által megrajzolt vonal a belakott terület szélét és nem a befolyási övezet határát kell hogy jelentse. Az elterjedési határ megrajzolásánál nem vettem figyelembe néhány kései vagy egyéb szempontból bizonytalan szerémségi vagy dél-bánsági lelőhelyet. E kategóriába tartozik a mitrovicai, zablaként közzétett lelet,¹¹⁷² a Belgrád-Ada Ciganlija-i vaseszközlelet,¹¹⁷³ valamint a homokdiódi (szerb: Orešac)¹¹⁷⁴ szórványleletként napvilágra került övveret. A fentebb megrajzolt vonal természetesen majd kiegészítésre szorul, az újabb leletek függvényében. A honfoglalás kori sírleletek precízebb keltezésére irányuló elemzések révén pedig a jövőben talán majd azt is el lehet érni, hogy az egyelőre még csak évszázados pontossággal megrajzolt vonalat rövidebb időszakokra lehessen bontani, és ezáltal a jelenleg még némiképp statikus összképet dinamikus, tehát az átalakulást is regisztráló fejlődési sorrá lehessen majd tenni.

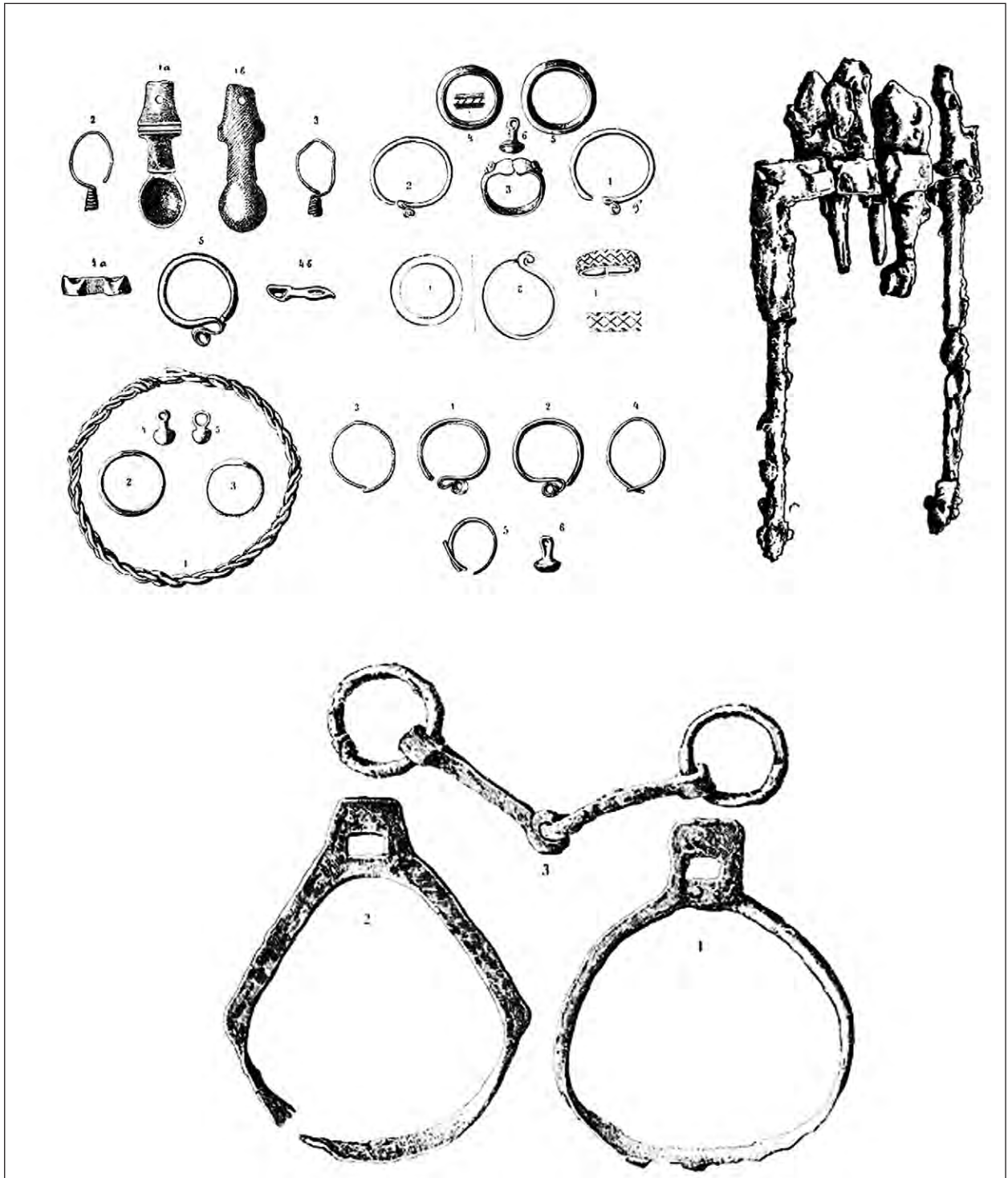

25. kép. A hódegyházi/jazovai (szerbül Jazovo) honfoglalás kori temető 4. sírja. Mellékletei: 1. kauri kagylók, 2–3. két karperec, 4, 6. kaftánveretek, 5. csüngős veretek (STANOJEV 1991, 48–49, 234–238. ábra nyomán)
Fig. 25. Grave Nr. 4. of the Early Hungarian cemetery of Jazovo. Findings: 1. cowry-snails, 2–3. bracelets, 4, 6. ornaments of the kaftan, 5. mounts with pendants, (after STANOJEV 1991, 48–49, figs. 234–238)

¹¹⁷² PAROVIĆ–PEŠIKAN 1981, 186, 3. kép d (lelőhelye: Sremska Mitrovica – 4. lh., 6. sír, a lábcsonk alatt).

¹¹⁷³ JANKOVIĆ 1985, 149. számozatlan oldal, számozatlan ábra.

¹¹⁷⁴ BÁLINT 1991, 224.

26. kép. A gombosi (szerbül Bogojevo) és az újfutaki (szerbül Stepanovićevo) honfoglalás kori leletek: felső sor bal ábra: a gombosi 1, 6, 28. sír leletei. Felső sor középső ábra: a gombosi 29, 32, 33. sírleletei. Felső, illetve középső sor jobb oldala: Gombos, 25. sír (tegezmaradvány). Alsó sor: újfutaki kengelek (GUBITZA 1900; GUBITZA 1901; BOROVSZKY é. n. 1, 11. ábra nyomán)

Fig. 26. Findings of the Early Hungarian cemetery of Bogojevo and Stepanovićevo. Upper row, figure on the left: Bogojevo, grave Nr. 1, 6 28. Upper row, figure in the center: Bogojevo, grave Nr. 29, 32, 33. Right side of the upper and the middle row: Bogojevo, grave Nr. 25. Lower row: Stepanovićevo, stirrups (after GUBITZA 1900; GUBITZA 1901; BOROVSZKY é. n. 1, fig. 11)

Harmadikként a legnehezebb kérdést kell megfogalmazni: kiolvasható-e a honfoglalás utáni évszázad esetében a megtelepedés módja a temetők topográfiájából, és ha igen, milyen volt e települési mód? A honfoglalás kori temetők elterjedési térképe hat gócterületből, illetve a közöttük húzódó leletmentes területsávokból, úgynevezett fehér foltokból áll.¹¹⁷⁵ E gócterületek: 1. a Duna és a Mosztonga köze Baja és Újfutak között; 2. a Bácska északkeleti széle, a Palicsi- és a Ludasi-tó partjai; 3. a Tisza bal partja Szeged és Mohol között, különös tekintettel a sűrű fedettségű Szegedre (a lelőhelyek sűrűsége itt nézetem szerint részben kutatástörténeti okokkal magyarázható); 4. a Szerémség délkeleti szeglete; 5. a Bánság északkeleti szeglete, a Maros–Tisza–Aranka-háromszög és az Alsó-Tisza jobb partja Törökbecs; 6. a Kelet-Bánság: a Versec és Fönlak közötti sáv.

A lelőhelyek egy részének fentebb már utalt, bizonytalan besorolása miatt felmerülhet, változtatnak-e az ilyen lelőhelyek az elkülönített, regionális egységek számán, kiterjedésén. Sajátságos, hogy csak igen kis mértékben. A bizonytalan lelőhelyek ugyanis rendszerint a biztos besorolásúak által kijelölt tendenciákat erősítik, és rendszerint csupán az esetszámot növelik.

A lelőhelyek száma alapján, tehát a jelen kutatottsági szinten, a felsorolt övezetek közül csak egy, a Maros–Tisza–Aranka-háromszög tekinthető sűrűn fedettnek. Ezen övezet szélei nemcsak keleti és déli irányban nyúlnak el, hanem mintegy magukban

foglalják az Alsó-Tisza mente keleti, tehát a Bácskához tartozó felét is. A lelőhelyekkel sűrűbben borított övezetbe tartozik például Oroszlámos (szerb: Banatsko Aranđelovo), Kiszombor-E temető, vagy az újabban feltárt temetőrészletek közül Beodra, Bocsár (szerb: Bočar), Hódegyháza (szerb: Jazovo), Nagyikinda (szerb: Kikinda).

A lelőhely-elterjedés másik, negatív szélső pontját a leletmentes övezetek alkotják. Legnagyobb üres zónaként a Bácska központi részén elterülő löszplató könyvelhető el. Továbbá e kategóriába tartozik a Közép-Bánság Nagybecskerek (szerb: Zrenjanin) és Temesvár közötti térsége (e területről már a gepida, illetve az avar kor vonatkozásában is felmerült, hogy víz boríthatta, talán egy szabályos tó is lehetett itt). Végezetül, szintén leletmentes sávnak bizonyult a Szerémségben hegyvidéki területként a Fruska Gora / Tarcal (szerb/horvát: Fruška Gora) és az e hegytől délre, a Száva folyó partjáig húzódó síkság.

A kisebb területi egységek elkülönítése során hangsúlyosan vetődhet fel egy bizonytalansági tényező. Az, hogy a jövőben napvilágra kerülő leletek egy egészen más regionális tagolódást fognak kirajzolni. E bizonytalansági tényező természetesen nem zárható ki. Érvényét azonban talán csökkenti egy megfigyelés: az 1960-as évek vége és 1980-as évek eleje között korlátozott mértékben újra fellendülő kutatás ugyanazokban a mikrorégiókban eredményezett új lelőhelyeket, ahol ezek már a 19–20. század fordulóján ismertek voltak.¹¹⁷⁶

3. A HONFOGLALÁS KORI TEMETŐK TERÜLETI ELTERJEDÉSÉNEK ÉRTELMEZÉSE A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI HARMADÁBAN

Egy sajátos mozaikszerű megtelepedési képet kell regisztrálni, ha a fentebb vázolt elterjedési területet nem csupán a véletlen eredményének tekintjük. Egy ilyen megközelítést az erősíti, hogy a korábban még nem ismert temetők nyomai rendszerint a már lelőhelyekkel fedett mikrorégiókban szoktak előkerülni, a kutatottság mértékétől függetlenül is.

A honfoglalók számára a Maros deltaszerű, Szentes és Törökbecse közötti térségre széthúzó torkolatvidéke jelentette a Kárpát-medence déli részén a legnagyobb vonzerőt, nemcsak a Tisza jobb, hanem a bal partja mentén is! Továbbá igyekeztek benépesíteni a Duna jobb partját is, ragaszkodva az ártéri terület széléhez. A Közép-Bánságban pedig a Déli-

¹¹⁷⁵ Elemzési eredményeim első közlése során még nyolc gócterületet szerepeltettem. Jelen összefoglalásomban kettőt e területek közül kihagytam, mert az adott földrajzi tájon a honfoglalás kori sírleletek száma nem érte el a csoportalkotáshoz szükséges mértéket. E két régió az Alsó-Tisza jobb partja, Beodra (szerb: Novo Miloševo), Botos (szerb: Botoš) és Törökbecse (szerb: Novi Bečej) környéke, valamint a bánsági Duna mente, Pancsova környéke.

¹¹⁷⁶ TAKÁCS 2013, 641–666; RÉVÉSZ 2018, 137–163, 642–645.

Kárpátok első hegyeinek előterében is megfigyelhető egy lelőhelyláncolat, Temesvár térségében. Összefoglalva: az előző alfejezetben felsorolt hat elterjedési körzet természetföldrajzi szempontból két típusba sorolható. Túlnyomó többségük fő meghatározója a közelükben levő folyó vagy tó ártere. A felsorolt régiók szinte mind a Duna, a Tisza vagy a Maros mentén húzódnak, hangsúlyosan beleértve az adott régióba az azt meghatározó folyó kisebb-nagyobb kiterjedésű ártereit is. Az egyik, csak látszólagos kivételt az északkelet-bácskai tavak régiója: Kelebiai-, a Palicsi-, a Ludasi-, a Horgosi- és – végül, de nem utolsósorban – a Fehér-tó környezete jelenti, hiszen ez szintén egy-egy vízparti mikrokörnyezet. Szinte látélet erejével bír az, hogy vízparti élőhely a vizsgált három tájegység három, lelőhelyekkel igazán sűrűn fedett mikrorégiója: Szeged környéke, a Maros–Tisza–Aranka-háromszög, valamint a Duna és a Vajas/Mosztonga nevű mellékága közötti keskeny sáv. E három kistáj ellenpontjaként pedig a lelőhelyek teljes hiánya tapasztalható a vizsgált három régió legszárazabb részein. A „fehér folt” típuspéldái a Közép- vagy Délkelet-Bácska, illetve a Dél-Bánság, azaz, természetföldrajzi fogalmakkal: az úgynevezett Telecskai-löszplató, a Titeli-plató, illetve a Delibláti-homokpuszta, középkori nevén Makszond.

A fentebb felsorolt hat földrajzi kistáj közül csak az utolsó, a kelet-bánsági nem illeszkedik a folyami vagy tavi ártérhez. Ez esetben az elterjedési terület egy másik, ritkább típusával: a síkvidéki és hegyi táj közötti átmeneti sáv betelepítésével érdemes számolni. A Versec–Temesvár–Újarad (román: Aradul Nou) vonal mentén elhelyezkedő temetők esetében is az adott kistáj természetföldrajzi jellegzetességei alapján történt a csoportba sorolás. Ez esetben azonban felvethető, hogy az adott kistájat, a Bánság síksági részének a keleti szélét, több folyó is szabdalja, így a jövőben talán lesz jelentősége annak is, hogy egy-egy lelőhely a Temes, a Bega/Béga vagy esetleg a Berzava medrének a közelében található-e.

Az előzőekben ismertetett topográfiai sajátosságok miatt a temetők elterjedésének vizsgálata során fokozott mértékben érdemes figyelni a mikrokörnyezet sajátosságaira. E gondolat természetesen nem új a honfoglaló magyarok régészetében. Fentebb, a tudománytörténeti fejezetben már utaltunk arra, hogy elsőként Bálint Csanád fogalmazott meg hasonlólt kandidátusi értekezésében.¹¹⁷⁷ Ő azonban nem a folyók sodorvonalára és/vagy az árterekre figyelt, hanem a talaj összetételére, azaz az altalaj homokos vagy agyagos voltára. Bálint Csanád munkájára így is kiemelten kell utalnom, mert monografikus formában megjelentetett kandidátusi értekezéséhez egy olyan térkép csatlakozik, amely nemcsak a talajtípusokat, hanem a vizsgált térség vízrajzi viszonyait is nagy részletességgel ábrázolja.¹¹⁷⁸ Egy ilyen előzmény után nem csodálkozhatunk azon, hogy az újabb kutatásban a hidrográfiai megközelítés került előtérbe. Felfogásom szerint a kutatásnak a továbbiakban is ezt a vízrajzi alapú vonalat kell követnie.

Továbbá érdemes megvizsgálni azt is, vajon a honfoglalás kori temetők települési góccokat eredményező délvidéki elterjedése egy egyedi, kivételes helyzetnek tekinthető-e, vagy e korszak temetői a Kárpát-medence más részein is hasonló elterjedési mintát mutatnak-e. Szerencsés körülmény, hogy az általam e témában 2013-ban megjelentetett tanulmány¹¹⁷⁹ után Révész László 2019-ben egy olyan nagydoktori értekezést¹¹⁸⁰ védett meg, amelyben a honfoglalás kori temetők regionális sajátosságait elemezte a Kárpát-medence egész keleti harmadában, azaz a Nagyalföldön és Erdélyben. Révész László súlyos településtörténeti következtetéseket¹¹⁸¹ vont le abból, hogy a sírmezők mikroregionális szinten sajátos, foltszerű elterjedést mutatnak az összes elemzett régióban. Az összes kistájon kimutathatók lelőhely-csoportosulások, viszont léteznek olyan, viszonylag nagy kiterjedésű területek – még a legjobban kutatottnak számító Felső-Tisza-vidéken¹¹⁸² is –, ahol a lefedetlen sávokban más korokra vonat-

¹¹⁷⁷ BALINT 1980, 35–52; BALINT 1991, 194–205.

¹¹⁷⁸ BALINT 1991, térképmelléklet.

¹¹⁷⁹ TAKÁCS 2013, 641–666.

¹¹⁸⁰ RÉVÉSZ 2018.

¹¹⁸¹ RÉVÉSZ 2018, 650–680.

¹¹⁸² RÉVÉSZ 2018, 272–364.

kozó leletbejelentések mellett sem kerültek napvilágra 10–11. századi temetők. E települési góccokat felmutató elterjedési térkép alapján Révész László azt a következtetést vonta le, hogy a honfoglalók kevesen lehettek, és így ritka településhálózatot hoztak létre.¹¹⁸³ Ennek egységei pedig a megtelepültség alacsony fokán álló, szállásszerű települések lehettek. A doktori disszertáció tehát a szállásiként besorolt temetők értelmezése, illetve a lelőhelymentes területek létezése alapján súlyos következtetést fogalmazott meg, amely a honfoglaláskor általános értelmezését vette célba.

A jelen elemzés szempontjából ezen elgondolás boncolgatása során nem arra érdemes első helyen felfigyelni, hogy Révész László – joggal sejtően – túlkövetkeztetett, mert egy településrégészeti kérdés megválaszolása során forrásanyagként csak és kizárólag a temetők tanulságát vette alapul, egyáltalán nem támaszkodva a telepfeltárásokból kikövetkeztethető tényekre.¹¹⁸⁴ Sokkal fontosabb itt leszögezni azt, hogy Révész László a Kárpát-medence egész központi és keleti harmadára nézve érvényesnek tekinti a lelőhelyek sajátos területi szóródását, amelyet 2013-ban a Bácska, a Bánát és a Szerémség vonatkozásában magam is megállapítottam.¹¹⁸⁵ Azt tehát, hogy a lelőhelyek települési góccokra és a közöttük elterülő üres területek létezésére utalnak. A Kárpát-medence déli harmadának a honfoglalás kori temetőiből kiolvasható sajátos területi elterjedés tehát *nem* a települési területen kívül eső szórvány jelének tekinthető, hiszen az kimutatható az Alföld középső és északi harmadában is. Sőt, ugyanilyen topográfiai elterjedés jellemző a Kárpát-medence olyan nyugati tájaira is, amelyekre Révész László nagydoktori értekezése már nem tért ki. A Kisalföldön is az egyes folyók árteréhez kötődnek a lelőhelyláncok.¹¹⁸⁶ Így például a kisalföldi régió északi, azaz a mai Szlovákiához tartozó részén a Kis-Duna, a Vág, a Garam és az Ipoly ártereinek széle mentén „rendeződik” a temetők többsége.¹¹⁸⁷ A tájegység déli részén pedig a nemcsak a Rába,

a Rábca és a Répce játszik ilyen szerepet, hanem a csekély vízhozamú Bakony-ér is, amint ezt például a kajárpéci sír topográfiai elrendezése mutatja.¹¹⁸⁸

Még egyszer összefoglalva az elmondottakat a nagyobb nyomaték kedvéért: a mozaikszerű megtelepedés egyáltalán nem csupán a Kárpát-medence déli részének honfoglalás kori leletanyagára jellemző. Révész László elemzése bizonyította, hogy hasonló mozaikszerű elterjedés regisztrálható a Kárpát-medence központi alföldi tájain. Sőt, egy ilyen elterjedési képlet jellemzi a honfoglalás kori temetőket a Kárpát-medence nyugati szélén, a Kisalföldnek mind a déli, mind pedig az északi felében. A Kárpát-medencében a honfoglalás kori temetőkre utaló lelőhelyek mozaikos elterjedésének a legfontosabb jellemzője, hogy a honfoglalók – az avarkhoz hasonlóan – az egykori folyami ártereket igyekeztek kihasználni, temetőiket többnyire az ezek mellett húzódó magaslatokon, az úgynevezett hátakon nyitották.

Révész László elemzésének egy további pozitív hozadéka, hogy az teljes mértékben cáfolja Kiss Attila 1985-ben közzétett elemzését a 10. századi magyar szállásterület kiterjedéséről.¹¹⁸⁹ Ő az egyes 10. századi lelettípusok külön-külön történő térképezése alapján igyekezett meghatározni a szállásterület határait, azt próbálva kimutatni, hol húzódik az általa eleve feltételezett zárt települési terület, illetve a szórványos lefedettségűnek minősített periferia közötti határ. Ehhez sajátos, a lelőhelyek térképi ábrázolásán alapuló módszert alkalmazott: az egyes tárgyak lelőhelyei közül a szélsőket egy-egy vonallal kötötte össze. Ha azonban az egyik szélső ponttól a következő nagyobb távolságra esett, mint egy belső, akkor a zárt vonallal e belső lelőhely irányába indult el. E módszer alkalmazása által pedig az egyes tárgyak elterjedési területe az 1919-es államhatár vonalát rajzolta ki Délnyugat-Szlovákia és a Dél-Dunántúl kivételével. Az így meghúzott elterjedési határt elemző Kiss Attilában ugyan felmerült, hogy az összesítő térképre felvitt vonalak

¹¹⁸³ RÉVÉSZ 2018, 650–570.

¹¹⁸⁴ Ezeket az alábbi munkámban foglaltam össze: TAKÁCS 2014a, 137–149.

¹¹⁸⁵ TAKÁCS 2013, 641–666.

¹¹⁸⁶ A kisalföldi, 10. századi települési kép 2006-os rekonstrukciója: TAKÁCS 2006b, 235–241.

¹¹⁸⁷ A Kárpát-medence nyugati felében előkerült 10. századi temetők helye összesítő térképen ábrázolva: TAKÁCS 2006b, 1. tábla.

¹¹⁸⁸ TAKÁCS 2006b, 1. tábla.

¹¹⁸⁹ KISS 1985, 217–379.

nem magát a belső tagolódást, hanem az 1918 utáni kutatás eltérő intenzitását tükrözik vissza, végkövetkeztetése mégis az, hogy a vázolt módszer alapján meghúzott vonal a 10. század vonatkozásában is releváns. Így lett Kiss Attila felfogása szerint a honfoglaló magyarság törzsterülete azonos az 1919-es államhatár által bezárt területtel, miközben számos jelenség szélesebb elterjedési területet rajzolt körbe – elegendő itt csupán a honfoglalók temetkezési rítusának, mondhatni, emblematisztikus elemére, a részleges lovastemetkezésre, illetve a lószerszám-melléklettel elföldelt sírokra utalni, amely Kiss Attila térképe szerint is kívül esik a zárt települési területen.¹¹⁹⁰ Ezen leletek elterjedési területének határa a Kárpát-medence déli részén a Mohács–Vörösmart–Gombos–Apatin–Vukovár (?)–Újfutak–Batajnica–Vajka (szerb: Vojka)–Pancsova–Törökbecse (szerb: Novi Bečej)–Bocsár–Szakálháza (román: Săcălaz)–Hodony (román: Hodoni)–Fönlak (román: Felnac) vonalon rögzíthető.

Kiss Attila térképelemzésének egy további hibája volt az is, hogy meg sem próbálta meghaladni az egyes tárgytípusok elterjedési területéből következő linearitást. Pedig magából az érveléséből szinte megkerülhetetlen módon következett volna az, hogy az általa felismerni vélt belső, tehát sűrűn betelepített területet egy sűrűbb szövetű jelzéssel, a peremterületeket pedig egy ritkább szövetű jelzéssel töltsse ki. Egy ilyen eljárás pedig arra is rávilágított volna, hogy a sűrűn betelepült területek belsejében is akadnak ritkán települt kistájak, és ezzel ellentétben a peremterületek közt is vannak viszonylag sok temetőt felmutatni képes régiók. Egy ilyen, a regionális különbségek meghatározására irányuló elemzés pedig akkor lett volna sikeres, ha a lelőhelyeket nem egy ténylegesen „vak”, tehát csak a legnagyobb folyók sodorvonalát ábrázoló térképre, hanem egy, a természetföldrajzi viszonyok 10. századi, szükségképpen rekonstruált állapotát bemutató térképre vetíti fel.

Kiss Attila 1985-ös tanulmányának a megjelenését a magyar kutatásban hallgatás – nyugodt szívvel

kimondható: elutasító hallgatás – követte. Jelentős – és tegyük hozzá pozitív – visszhangra talált viszont Kiss Attila munkája a nemzetközi kutatásban, különösen német nyelvterületen. A munka ismertté válása talán bécsi megjelentetésének is köszönhető volt. Elfogadta a Kiss Attila által meghúzott elterjedési határokat Mechtild Schulze-Dörlamm mind a nyugat-európai honfoglaló leleteket,¹¹⁹¹ mind pedig a honfoglalók Kárpát-medencei megjelenését¹¹⁹² taglaló cikkében. A Kiss Attila nézetrendszerét visszautkröző elterjedési térkép így Schulze-Dörlamm számára alaptérképpé vált, amelyre a tárgyalt lelőhelyek földrajzi koordinátáit felvitte,¹¹⁹³ sőt, megpróbálkozott a Kiss Attila által vázolt elterjedés időrendi tagolásával.¹¹⁹⁴ Tette ezt oly módon, hogy felfogása szerint a honfoglalók csak 950 körül érték volna el a Kiss Attila által javasolt vonalat, 900 körül még kisebb lett volna e terület, mert a Dunántúlból csak annak északnyugati szélét, a Duna déli partját foglalta volna magában. Sajnálatos tényként rögzítendő, hogy a honfoglaló magyar szállásterület Schulze-Dörlamm által térképre vetett, „redukált” képe számos reprezentatívnak mondható és/vagy a nagyközönségnek írott nyugat-európai összefoglalás mellékleteként is megjelent az utóbbi két évtizedben.

Kiss Attilával ellentétben tehát úgy vélem, a honfoglalás kori temetők esetében nem a szórványos megtelepedés áll annak a háttérben, hogy a Kárpát-medence déli harmadában a sírmezőket vízparti kistájakon vagy a síksági területek széleinél, a hegyek lábánál létesítették. A megtelepedés e sajátossága ugyanis a honfoglaló magyar szállásterület más részein is megfigyelhető. A fejezet elején már rögzítettem, itt azonban ismét kiemelem: dolgozatom adattárába csak olyan sírokat vettünk fel, amelyek honfoglaló magyar jellegét az adott emlékanyagot szűkebb keretek között elemző kutatók sem szokták kétségbe vonni. Végeredményként rögzítendő, hogy a területi elterjedés régészeti nyomainak vizsgálata éppen ellentétes eredményt hozott a Kristó Gyula által elméleti alapon megfogalmazott tételhez ké-

¹¹⁹⁰ KISS 1985, 13. térkép.

¹¹⁹¹ SCHULZE 1984, 473–514.

¹¹⁹² SCHULZE 1991, 373–478.

¹¹⁹³ SCHULZE 2006, 1–3. ábra.

¹¹⁹⁴ SCHULZE 2006, 1–3. ábra.

pest.¹¹⁹⁵ A honfoglaló magyarok – vagy, Szőke Béla értelmezése szerint, a honfoglaló magyarok közép-rétege – nem a Nagyalföld legszárazabb, hanem éppen fordítva, e tájegység leginkább vízjárta helyei mentén telepedtek meg. Joggal feltételezhetően a megtelepedés e módja sajátos gazdálkodási modelljüknek és életmódjuknak, az úgynevezett félnomád gazdálkodásnak az eredménye volt.

E ponton sajnos nem kerülhető meg, hogy részletesebben szóljak a félnomád gazdálkodás gondolatát a közelmúltban megkérdőjelezni igyekvő egyik jeles kutatóról. Kristó Gyula 1996-ban tanulmányban elemezte a 10. századi magyar szállásterület kiterjedését.¹¹⁹⁶ Célja, hogy – Kiss Attila gondolatát folytatva, de más adatokat felhasználva – megkülönböztesse egymástól a letelepedés törzsterületét és a perifériá(ka)t. Kristó a honfoglalás kori leletanyag gazdagabb – tehát a hampeli értelmű A csoport – elterjedési térképét igyekezett megrajzolni. Felfogása szerint a honfoglalás során a magyarok csak a Kárpát-medence legszárazabb részein, az évi 400–500 mm-es csapadékhatár Zólyomi Bálint által rekonstruált vonalán belül telepedtek volna meg a Felső-Tisza vidékén, a Duna–Tisza köze északi és középső részén, valamint a Kisalföldön. Elsődleges települési területükből így kimaradt volna a dunántúli területek többsége, Erdély, az Alföld déli széle vagy a Szerémség. Könyvem témája miatt nagy hangsúllyal rögzítendő, hogy Észak-Bácska és a Bánság északkeleti része bekerült a Kristó Gyula által elsődlegesnek tekintett települési területbe.¹¹⁹⁷

Néhány olyan tényezőt emelnék ki, amelyek az érvelés belső logikáját kérdőjelezzik meg. Első helyen arra kell utalnom, hogy Kristó Gyula alapvetően félreértette a víz szerepét a nagyállattartásban. A víznek nemcsak a legelők fűvének fenntartásában jut megkerülhetetlen szerep, hanem ez maga az állatállomány létének az alapja is. Triviális, mégis le kell írnom: a honfoglaló magyarok által nevelt összes haszonállatnak nagy a vízigénye. E körülmény miatt pedig a Kárpát-medencét behálózó kisebb-na-

gyobb folyók, patakok, tavak, áradmányos területek egyáltalán nem tekinthetők a legeltető állattartás ellen ható, értékcsökkentő tényezőnek, ahogyan erre Kristó Gyula explicit módon utal.¹¹⁹⁸ A hivatkozott dolgozat más pontjain is tetten érhető a túlzott leegyszerűsítés. Talán maga Kristó sem tartotta volna fenn elképzelését, ha elgondolását nem egy hevenyészetten felskiccelt, pontatlan arányú térképvázlaton rögzíti,¹¹⁹⁹ hanem a lelőhelyek rögzítésére egy valódi térképet használ fel. Ebben az esetben ugyanis feltűnt volna számára, hogy fontos lelőhelyek tucatjai esnek az általa döntő jelentőségűnek aposztrofált 400–500 mm-es csapadékhatár külső, tehát felfogása szerint a magyarság által alig betelepített oldalára. Az ilyen lelőhelyek létezése pedig nem magyarázható a települési terület 950 körüli kiszélesedésével, mert e vélekedés magában foglal egy apriori keltezést. Sem a Zólyomi-féle csapadékhatáron belüli leletek esetében nem bizonyítható az, hogy többségük 955 előtti lenne, sem pedig ennek a fordítottja nem igazolható a Zólyomi-féle csapadékhatáron kívülre eső leletek esetében. Mivel a honfoglalók fentiekben csak érintőlegesen említett életmódja, pontosabban az, hogy e közösség félnomád vagy nomád életmódot folytatott, szoros összefüggésbe került a leletanyag etnikai értelmezéseivel, sőt egészen konkrétan a magyarok és szlávok 10. századi jelenlétéről folytatott vitával, az alábbiakban e problematika egyes részleteit kell kifejtenem.

Végezetül: Kristó Gyula elgondolásának bírálata során még azt is ki kell emelni, hogy más munkáiban ugyanő a honfoglaló magyarok egyes részeit azon területeken rekonstruálta, amelyeket az 1996-os, az „arid” régiókat előtérbe helyező térképvázlatán a honfoglalók által be nem lakottnak nyilvánított. Így például 1980-ban,¹²⁰⁰ majd 2002-es összefoglaló munkájában¹²⁰¹ is arról írt, hogy a Kárpát-medence déli harmadának egyes részein, így Baranyában, Bodrogban és a Szerémségben éltek volna azok a fekete magyarok, akiket Querfurti Brunó az ezredfordulón sikertelenül próbált meg megtéríteni.

¹¹⁹⁵ KRISTÓ 1996, 214–215.

¹¹⁹⁶ KRISTÓ 1996, 215.

¹¹⁹⁷ KRISTÓ 1996, 19. ábra.

¹¹⁹⁸ KRISTÓ 1996, 207–222.

¹¹⁹⁹ KRISTÓ 1996, 19. ábra.

¹²⁰⁰ KRISTÓ 1980, 467, számozatlan térkép.

¹²⁰¹ KRISTÓ 2002, 99–100.

Miközben 1996-ban még úgy vélte, e területeken magyaroknak nem lett volna szabad élniük.

Továbbá e nyomon: a történeti szakirodalomból már csak egy kérdéskör áttekintése mutatkozik szükségesnek. Meg kell vizsgálnom, milyen módon rekonstruálták a 10. századot elemző történészek a törzsek szerepét a honfoglaló magyarok Kárpát-medencei megtelepedésében. Három kutató idevonatkozó elemzésére kell emlékeztetni. Hóman Bálint, Györffy György és Kristó Gyula fogalmazott meg zárt gondolatsort a törzsi területek földrajzi kiterjedéséről. Hóman szerint a Nyugat-Bácska a Botond-törzs, az Észak-Bánság pedig a Gyula-törzs területének a része, a Szerémség pedig a 10. században bolgár fennhatóság alatt maradt volna.¹²⁰² Kristó Gyula ezzel szemben a Bácskát a fejedelmi törzs birtokában igyekezett láttatni, a Bánságban terült volna el Ajtony felmenőinek törzsi állama, Baranya és a Szerémség pedig e rekonstrukció szerint – amint erre fentebb utaltam – a fekete magyarok, azaz az úgynevezett Karkhasz-törzs birtoka lett volna.¹²⁰³ Egészen más megtelepedési modellt vázolt Györffy György, aki tagadni igyekezett a törzsenkénti megtelepedést a honfoglaláskorban. A Bánság déli részét kabar települési területté nyilvánította,¹²⁰⁴ a Dél-Bácskában pedig felfogása szerint a Jenő-törzs

egy nemzetsége telepedett volna meg,¹²⁰⁵ miközben a Duna mindkét partján az egyes fejedelmek úgynevezett sétálóútjai lettek volna.¹²⁰⁶ A honfoglalók szlavóniai megtelepedésével nemcsak e három történész, hanem a korszak történetét elemző egyetlen kutató sem számolt komoly formában.

Mindezeknek a felvetéseknek semmilyen nyomát nem lehet találni a régészeti leletanyagban, a korszak településtörténetének legmegbízhatóbb forrásában. Sőt, a temetők települési góckra utaló, számos üres folttal is tarkított „sűrűsödési” a történészi következtetésekben felmerülő tömbszerű megtelepedéssel is alig egyeztethetőek. Továbbá az egyes rekonstrukciók során felhasznált adatállomány végletesen bizonytalan voltát kellőképp szemlélteti a Györffy György által felvetett „sétálóutak” létezésével szembeni, meglehetősen általános szkepszis.¹²⁰⁷ Annyit szeretnénk csak kiemelni, hogy mindhárom rekonstrukció – bármennyire is bizonytalanok, és egymástól részleteikben el is térnek – egy pontban azonos. Mindhárom kutató három honfoglalás kori törzs vagy ehhez hasonló képlet területébe utalta a Kárpát-medence déli részét alkotó három természetföldrajzi régiót. Továbbá mindhárman a tájegység két nagy folyamát, a Dunát, illetve a Tiszát tekintették az egyes kisebb területi egységek határának.

¹²⁰²HÓMAN 1912, 89–114; HÓMAN–SZEKFÜ é. n., 122–123, a 144. és 145. közötti, számozatlan térkép.

¹²⁰³KRISTÓ 1980, 467, számozatlan térkép. Kristó Gyula e munkájában még nem vallotta azt, hogy a honfoglalók ne szállták volna meg a Szerémséget.

¹²⁰⁴A szakirodalomban az adott területet krassó-szőrényi részeknek szokás meghatározni, tévesen. E terület ugyanis az Árpád-kori megyebeosztás szerint Keve vármegye része volt: GYÖRFFY 1963–1987, III. 469–476.

¹²⁰⁵GYÖRFFY 1963–1987, I. 202.

¹²⁰⁶GYÖRFFY 1983, 32–34, 48, 100, 3–5., 8., 15. ábra.

¹²⁰⁷Az ellenérveket megfogalmazta: KRISTÓ 1996, 210–211.

XIII. A SZLÁVOK A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI RÉSZÉN A 10–11. SZÁZADBAN A VALÓS ADATOK TÜKRÉBEN¹²⁰⁸

Dolgozatomban ismét vissza kell térnem a szlávokra, a szlávok szerepére a Kárpát-medence déli részén, valamint – ismételten – régészeti kimutathatóságának a problematikájára. Ez alkalommal a 10–11. századi leletanyag értelmezésének egyik sarokpontjaként merül fel az adott kérdés. Válaszomat – könyvem témájának megfelelően – a Kárpát-medence déli harmadának 10–11. századi régészeti emlékei alapján fogalmazom meg, de természetesen ez alkalommal is igyekszem bevonni az elemzésbe a Kárpát-medence más részeinek leletei alapján született elgondolásokat is.

A fejezet elején álljon egy, a kötet szerkezetére vonatkozó kérdésselvetés. Miért tettem közzé a szlávokat taglaló elemzést kettébontva, külön ismertetve az avar korra, illetve a magyar honfoglalás időszakára vonatkozó elgondolásokat? A válasz komplex érvekre támaszkodik, amelyek kutatástörténeti, időrendi és tartalmi elemekből épülnek fel. A legegyszerűbb válasz a fentebb feltett kérdésre az lehet, hogy maga a szakirodalom is ilyen módon válik ketté. Külön szokás elemezni az avar kor, illetve a 11. század emlékéanyagát. A kettéosztás oly mértékig van jelen a kutatásban, hogy a két korszakra külön terminológia is kifejlődött: a késő avar kor emlékéanyagát a szlávok masszív jelenlétét feltételezők avaroszláv kornak,¹²⁰⁹ a 10–11. századi, nagy létszámú temetők leleteit pedig Bijelo Brdo-i kultúrának¹²¹⁰ szokták megnevezni. Közben a két korszak közötti intervallum – a 9. század – elemzésére csak sajátos figyelem jut, így a jelentős szláv jelenlétet

feltételező kutatók körében ez a korszak a nagy-morva kor nevet kapta. Azon – bizonyítottan téves – alapállás nevében, hogy az adott korban a Kárpát-medence majdnem egésze e sajátos, történelmi rekonstrukciókban birodalommá növesztett entitás uralma alatt állt volna.¹²¹¹ A kutatástörténeten túl pedig a két részre szétválasztott tárgyalás mellett szól, hogy nem csak a temetők oszlanak két részre, olyannyira, hogy a Kárpát-medence déli részén még kivételként sem találni olyan sírmezőt, amelybe mindkét időrendi horizontban temetkeztek volna. Sőt, az alapul vett, emblematiszusan szlávnak kikiáltott tárgytípusok – így például a fentebb már utalt, 7. századi, úgynevezett maszkos vagy ujjas fibula¹²¹² (10. tábla 4), vagy a 10–12. századi, S-végű karikaékszerek¹²¹³ – is eltérnek egymástól a két időrendi egységben. A felsorolt érvek alapján tehát a kora középkori régészet „szláv kérdését” a Kárpát-medence déli része esetében csak és kizárólag úgy érdemes tárgyalni, hogy az emlékéanyagot és értelmezéseit kronológiai szempontból kettéosztjuk.

Több mint kétszáz évre tekint vissza a szlávok jelenlétének feltételezése a Kárpát-medence központi és déli részeinek honfoglalás kori etnikai térképén. Az emellett érvelő kutatók nevét nem sorolom fel, elegendő utalnom a kutatástörténeti fejezetre. Az etnikai kép az adott, vágyvezérelt perspektívából meglehetősen egyszerűnek tűnik. A szlávok már az avarok bejövetelekor a Pannon-medence (értsd: Nagyalföld) lakosságának masszív többségét alkották volna, és már a kaganátus fennállásának idején

¹²⁰⁸ A fejezet első változatát egy olyan vitacikként írtam meg (TAKÁCS 1997, 168–215), amely Kristó Gyula 1996-os könyvének (KRISTÓ 1996) koncepcióját bírálta. A bírálat fő célja a honfoglalók életmódját egyoldalúan nomádnak ábrázoló megközelítés meggingatása volt, de nagy hangsúlyt fektettem a szlávok szerepét – nézetem szerint – túlhangsúlyozó megközelítés gyenge pontjainak bemutatására is. A jelen szöveg az 1997-ben megjelentetett bírálat több ponton is kiegészített változata.

¹²⁰⁹ Összefoglalóan ismerteti e szemlélet posztulátumait egy enciklopédia-címszó keretei között: VINSKI-GASPARINI 1985, 327–329.

¹²¹⁰ Az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra tartalmáról a régebbi szakirodalomban lásd BÁLINT 1991, 159–193. Újabb elemzés, több további kutató munkásságának az ismertetésével: LANGÓ 2005, 220, különösképpen a 3 22. jegyzet; LANGÓ 2007, 142–145; LANGÓ 2017, 40–42, 46–48.

¹²¹¹ A Morva Fejedelemség „birodalmi” nézőpontú értelmezését bírálta Langó Péter, bírálatát az úgynevezett emlékezetpolitika egyik leglátványosabb elemére, a köztéri szobrok alapos vizsgálatára alapozva: LANGÓ 2017, 89–121.

¹²¹² Lásd dolgozatomban 823. jegyzetét.

¹²¹³ E tárgytípusról lásd: GIESLER 1981, 113–116; MESTERHÁZY 1983, 143–151; GÁLL 2007, 239–251. A tipológiára alapozott keltésről: LANGÓ 2007, 213–217.

magukba olvasztották volna a szűk vezető réteget alkotó avarok többségét. A kaganátus bukása után e folyamatnak oly módon kellett volna kiteljesednie, hogy a maradék avarok is eltűnnek. A szlávok pedig kiegészültek volna további, délről be- vagy visszavándorolt szláv csoportokkal, így a honfoglaló magyarok is egy egységes szláv lakosságot találtak volna a Kárpát-medence központi és déli részein a 9–10. század fordulóján. A honfoglalók e lakosságot nem irtották volna ki – bár erre néhány, magyarbarátsággal nem vádolható szerző¹²¹⁴ szerint azért kísérletet tettek. A honfoglalók – a szlávok elsőbbségét vallók halmazán belüli, többségi álláspont szerint¹²¹⁵ – „csupán” rabságba vetették a szlávokat, akik ezután megtanították őket a földművelésre, sőt a magyarok az államélet és a keresztény vallás alapjait is e szlávoktól vették volna át. A vázolt gondolatmenet kerek egész, minden részletét jól kiöltötték. A megfogalmazások módja azt is teljes biztonsággal elárulja, hogy 1918 előtt született, amikor a szerbek Magyarország (illetve az osztrák katonai határőrvidék) egyik, nem államalkotó nemzetiségét jelentették.¹²¹⁶

Más kérdés, mit árulnak el a 7–8., a 9., illetve a 10–11. századról a megbízható, tehát a forráskritikát kiálló szövegek. A 10. század előtti leletekre itt csak röviden térek ki, mintegy összefoglalva az Avarok és szlávok című fejezetben már elmondottakat. Szlávokra utaló temetőket a Kárpát-medence déli részének 7–8. századi leletanyagában csak néhány peremterületen lehet kimutatni. Első helyen a Szerémséget és Kelet-Szlavóniát kell megemlíteni, ahol mintegy fél tucat szláv hamvasztásos temető került napvilágra az utóbbi néhány évtizedben.¹²¹⁷ Továbbá – némi kutatási optimizmus árán – a Dél-Bácska és a Dél-Bánság területe is egy-egy olyan kontaktzónának tekinthető, ahol a késő avar kori csontvázas sírok között több esetben is kerültek elő urnasírok, ha a rájuk vonatkozó adatokban eltekintünk a bizonytalan megfigyeléstől és a leletanyag múzeumba szállítás utáni elkallódásától.¹²¹⁸ A régészeti leletanyag tehát még a leg-

kedvezőbb lelőhelyszám elfogadása esetén sem támasztja alá a tömeges szláv jelenlét prekonceptióját a Kárpát-medence déli harmadában. Hasonló végeredménnyel zárható a 9. századi leletek szláv szempontú átrostálása is. A Kárpát-medence déli részén nem regisztrálható olyan új temetők sora, amelyeket egy délről, a Balkánról induló tömeges szláv bevándorlás régészeti lenyomataként lehetne értékelni. (Nota bene!) A Szlavóniában napvilágra került, gazdag mellékletekkel eltemetett egyének, például a bresztováci (horvát: Brestovac) sír vagy sírok sem ilyenek. Hiszen itt sem egy újonnan beköltöző, kisebb vagy nagyobb embercsoportról van szó, hanem a pozsegai régió új urainak végső nyughelyéről. Azaz a kutatottság jelen állásában nem láthatók régészetileg is megfogható néptömegek, amelyekre egy 9. századi, tömeges elszlávosodás elgondolását alapozni lehetne. Így – természetesen nézetem szerint – a Kárpát-medence déli részén a 9. század végén lezajló magyar honfoglalást olyan folyamatként rekonstruálhatjuk, ahol a honfoglalók egy ritka lakosságú területet hódíthattak meg. A polietnikus lakosság nagyobbik részét az avar kori kaganátus bukását nemcsak túlélő, de az avar korban beszélt nyelvüket is megőrző csoportok alkothatták.

A Kárpát-medencei, 10–11. századi szlávok régészeti kimutatása immár több mint egy évszázada összekapcsolódik az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúrával, azaz az adott korszak nagyobb sírszámú temetőivel. Így a továbbiakban ezt a temetőtípust kell alaposan szemügyre venni annak érdekében, hogy megfigyeljük: van-e az ilyen temetőknek bármilyen relevanciája a szlávok Kárpát-medencei jelenlétének vonatkozásában.

Elemzésemet azzal szeretném kezdeni, hogy kiemelem: az egyértelmű fogalmazás érdekében az alábbiakban én is e nagy sírszámú temetőtípus bizonyítottan téves, mégis általánosan használt nevét, a Bijelo Brdo-i kultúrát fogom alkalmazni. Az ilyen temetőkkel az utóbbi években-évtizedekben foglalkozó kutatók kérdésfeltevéseit igazán akkor tudjuk átlátni, ha figyelembe vesszük a Bijelo Brdo-i kul-

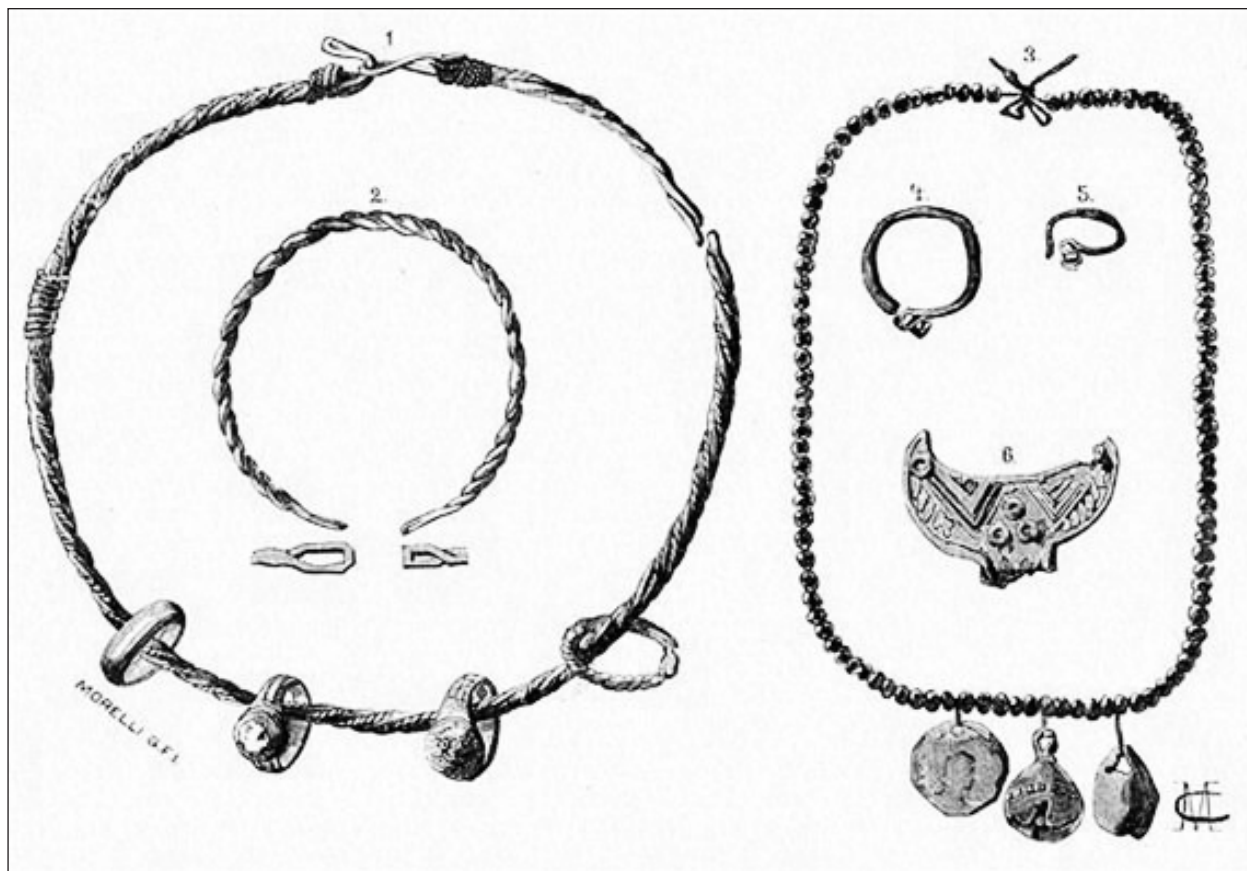
¹²¹⁴ E gondolat az 1980-as és 90-es évek fordulóján fogalmazódott meg újra. Lásd: RICZ 1992a, 19; RICZ 1992b, 19.

¹²¹⁵ Egyetlen kiragadott példaként lásd: POPOVIĆ 1957, 37–56.

¹²¹⁶ NIEDERHAUSER 1995, 333, 487.

¹²¹⁷ A hamvasztásos temetők listáját összeállította: SEKELJ-IVANČAN–TKALČEC 2006, 145, 3. kép; FILIPEC 2009a, 355.

¹²¹⁸ E helyzet mintegy iskolapéldája a pancsovai állítólagos urnasírok múzeumi elkallódása: IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 56.

27. kép. A kelet-szláviai Bijelo Brdo nevű lelőhelyen gyűjtött ékszerek egyik első közlése (MEDOVIĆ 1901, 14. kép nyomán)
Fig. 27. One of the first publications of the jewelry of the site Bijelo Brdo in Eastern Slavonia (after MEDOVIĆ 1901, fig. 14)

túra immár közel százhusz éves kutatástörténetét, amelyet a bevezetés részeként a kötet elején vázoltam. Itt csak annyit emelnék ki, hogy az adott temetőtípus értelmezésében manapság is Lubor Niederle megközelítési módja az irányadó.¹²¹⁹ Nemzetközi szinten teljesen elfogadottnak számít az, hogy az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra tartalmát és nevét Niederlétől kapta.¹²²⁰ Miközben a szakirodalom kicsit is gondosabb áttekintése arról győzhet meg bárkit, hogy Niederle „csupán” az adott temetőtípus sajátosan csengő, és a szláv nyelveken nem beszélő kutatók számára nehezen kimondható nevét adta, hiszen a régészeti jelenség tartalmát és szláv etnikai meghatározását is Hampel József¹²²¹ dolgozta ki.

Egyébiránt ő volt az a kutató, aki német nyelvű összefoglalásában a 10–11. századi temetőknek mintegy a típuspéldájává tette a Bijelo Brdo nevű kis nyugat-szerémségi falu belterületén feltárt 11. századi temetőt,¹²²² ezzel tálcán kínálta, hogy e temető adja nevét az egész jelenségtípusnak. Miközben a korabeli Magyarországon Hampel idejéig már sikerült feltárni több e korból származó, nagy sírszámú temetőt: a Nógrád megyei Pilinyben¹²²³ vagy a Hunyad megyei Várfalván.¹²²⁴

Hosszú és szövevényes utat kell bejárnia annak, aki a Bijelo Brdo-i kultúra kutatástörténetét meg akarja ismerni, különösen akkor, ha a különböző szláv nyelvű szakirodalmak megállapításait

¹²¹⁹ Legfőbb munkái: NIEDERLE 1894, 40–55; NIEDERLE 1911–1927.

¹²²⁰ Egyetlen, kiragadott példaként lásd: GIESLER 1981, 19–32. GIESLER felfogásának a kritikáját Fodor István, illetve Mesterházy Károly fogalmazta meg Szőke Béla összefoglalásának a szellemében: FODOR 1984, 124–125; MESTERHÁZY 1984, 275–276.

¹²²¹ HAMPEL 1905, I. 819; HAMPEL 1907, 9; HAMPEL é. n., 119–120.

¹²²² KISS 1973, 76–82.

¹²²³ NYÁRY 1873, 16–23; HAMPEL 1900, 505–528.

¹²²⁴ ROSKA 1914, 125–187.

is át akarja tekinteni.¹²²⁵ A lényegét talán oly módon lehet összefoglalni, hogy a Bijelo Brdo-i kultúra elemzésében a cseh, illetve a későbbiekben a „csehszlovák” kutatás maradt az irányadó, az e közegekből származó megállapításokat volt szokás átvenni a német nyelvterületen is.¹²²⁶ Szintén a niederlelvi elvek érvényesültek a néhai Jugoszlávia egyes tagköztársaságaiban tevékenykedő régészek körében.¹²²⁷ Magyarországon a Bijelo Brdo-i kultúra kutatásának intenzitása jóval kisebb volt, és hosszú időn át a cseh, illetve szlovák kutatók által megfogalmazott felvetések követésére és kritikájára szorított.¹²²⁸ A defenzívába szorulás vált a magyar kutatás kifejezett jellemzőjévé Szőke Béla 1962-es elemzésének¹²²⁹ megjelenése után, feltehetően azért is, mert nézőpontját nemzetközi szinten úgy értelmezték: Szőke Béla az adott temetőtípust magyarként értelmezte.¹²³⁰ A nyelvi problémákon túl (Szőke Béla elemzése csak magyarul jelent meg, idegen nyelvű összefoglalás nélkül), joggal feltételezhetően további problémát jelentett, hogy Szőke Béla a Bijelo Brdo-i kultúra új értelmezésénél nem fektetett hangsúlyt annak a kimondására, hogy felfogása szerint az ilyen temetők nem az etnikai szempontból magyar köznép, hanem a formálódó Magyar Királyság közrendűinek végső nyughelyét jelenthetik.¹²³¹ Az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra tehát – Szőke Béla tézisét mintegy összefoglalva és egyben pontosítva – a magyarországi köznép temetőtípusa lehetett, függetlenül e társadalmi réteg egyes tagjainak etnikai hovatartozásától. A Szőke Béla összefoglalását követő évtizedekben számos magyar régész írt elemzést¹²³² a nagy sírszámú temetőkről, igyekezve betartani azon alapelvet, hogy

a fegyveres elit és a közrendűek (Szőke Béla terminológiája szerint: a középréteg és a köznép) temetőit is elkülönítve létesítette és tartotta fenn. A 2010-es évek közepéig kellett várni ahhoz, hogy Kovács László megfogalmazza:¹²³³ a két társadalmi réteg temetői nem különülnek el egymástól, így más okot kell keresni a kis és nagy sírszámú temetők párhuzamos létesítésére. Felfogása szerint e két temetőtípus nem etnikai vagy társadalmi különbségekkel, hanem a letelepültség különböző szintjeivel magyarázható. Ennek megfelelően Kovács László szállási, illetve falusi temetőknek nevezte el őket. Csak néhány év telt el Kovács L. két alkalommal is közölt elgondolásának megjelentetése óta, de a kor szak kutatói közül többen is pozitívan nyilatkoztak ezen elgondolásról, sőt Révész László sikeresen be is építette azt nagydoktori értekezése érvrendszerébe.¹²³⁴ Közben az is kiderült, hogy a falusi-szállási temetők kettőssége még Békés megye esetében sem illeszkedik az Árpád-kor régészeti településkutatásában elkülönített szállásszerű, illetve faluszerű telephelyek raszteréhez,¹²³⁵ pedig ez az a megye, ahol Jankovich B. Dénes kutatásai¹²³⁶ révén a két, nagyságrendi szempontból határozottan elkülöníthető településtípus a legjobban ismert.

Érdeemes megvizsgálni, hogyan alkalmazhatók e kutatási eredmények a jelen kötet vizsgálati területére. Kiindulópontom, hogy a Kárpát-medence déli részére koncentrálok, átfogó elemzést a nagy sírszámú temetőkről majdnem ötven éve Bálint Csanád írt, kandidátusi értekezésének egyik fejezeteként.¹²³⁷ Az utána következő hosszú évtizedekben csak leletkataszterek jelentek meg egy-egy temetőről vagy lelettípusról.¹²³⁸ Sőt a 2010-es években megjelen-

¹²²⁵ BÁLINT 1976, 225–254; TAKÁCS 1997, 173–175; LANGÓ 2007, 155–160.

¹²²⁶ Nagy hangsúllyal emeli ki e tényt FODOR 1984, 124–125.

¹²²⁷ Több előtanulmány után nagydoktori értekezésemben elemeztem összefoglalóan e problematikát, nagy hangsúlyt fordítva a „nagypolitika” mindenkori befolyásolására: TAKÁCS 2011.

¹²²⁸ Egyetlen jellemző példaként lásd: FODOR 1984, 124–125.

¹²²⁹ SZŐKE 1962, 27–84.

¹²³⁰ Egyetlen jellemző példaként lásd: GIESLER 1981, 19–32.

¹²³¹ SZŐKE 1962, 27–84.

¹²³² E munkákat egy korábbi dolgozatomban tekintettem át: TAKÁCS 1997, 171–177.

¹²³³ KOVÁCS 2013, 511–604.

¹²³⁴ RÉVÉSZ 2018, 650–670.

¹²³⁵ OLÁH 2018a, 41–47; OLÁH 2018b, 35–41.

¹²³⁶ JANKOVICH-BÉSÁN 1992, 127–129.

¹²³⁷ Sőt ez volt az értekezés azon része, amely először megjelent, az értekezés védésével közel egy időben: BÁLINT 1976, 225–254.

¹²³⁸ Összefoglalja és értékeli ezeket az adatokat: RÉVÉSZ 2018, 137–163, 642–645.

tetett újabb áttekintések és elemzések is a kis sírszámú temetőkre koncentráltak, és e nézőpontból vizsgálódott Révész László is a 2018-ra elkészült nagydoktori értekezésében.¹²³⁹ A teljesség kedvéért kiemelem, hogy a horvát régészetben igenis folyamatosan megmaradt a szlavóniai, nagy sírszámú temetők elemzése. A nagy sírszámú temetők egyes lelet típusaira és a sírok alapján kimutatható kombinációikra alapozó elemzési módot előbb Zdenko Vinski alkalmazta,¹²⁴⁰ majd Željko Tomičić vitte tőkélyre,¹²⁴¹ egyben azt is bizonyítva, hogy e módszer alkalmazásának még a kronológia pontosítása vonatkozásában is elég szűkek a határai. A néhány síros mentőátásnál nagyobb temetőfeltárások száma is sajnos minimális volt a Kárpát-medence déli részén az utóbbi fél évszázadban.¹²⁴² Kérdés ezután: lehet-e bármi újat is mondani Bálint Csanád fentebb hivatkozott elemzéséhez képest. Miközben azt is pontosan kell látni, hogy a régészeti leletanyag és különösképpen az egyes régészeti leletek etnikai értelmezésével kapcsolatosan Közép- és Kelet-Közép-Európában igen nagy kétségek merültek fel, és ma már az úgynevezett etnikai attribúciókkal szemben általános a tartózkodás. E kijelentés értékéből az sem von le sokat, hogy az a Sebastian Brather, aki germán vonatkozásban az etnikai értelmezésekkel szembeni kételyeket a legrészletesebben megfogalmazta,¹²⁴³ a szláv attribúciók vonatkozásában jóval kevésbé volt „szigorú”.¹²⁴⁴

Lássuk tehát, milyen tanulságokat hordoznak a Kárpát-medence déli részének 10–11. századi nagy sírszámú temetői. Ez esetben is a kronológiával érdemes kezdeni. Az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra esetében a kezdőpont, azaz az első nagy sírszámú temetők nyitásának az időpontja jelenti az egyik nagy problémát. Hampel József óta ezen időpontot a magyar honfoglalás korára, azaz a 9–10. szá-

zad fordulójára szokás tenni.¹²⁴⁵ Az egyes temetők részletes feldolgozása, illetve a jobban pontosítható tárgytipusok időrendjének kidolgozása azt az eredményt hozta, hogy az ilyen temetők megnyitása az esetek többségében nem tehető a 10. század közepe elé.¹²⁴⁶ Kivételként csak Gabriel Fusek tudott felmutatni¹²⁴⁷ olyan, az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúrába sorolható temetőket, amelyekben a temetkezés már 930 körül megindult. Egyáltalán nem felesleges itt kiemelni, hogy az általa legfontosabbnak elemzett példa Nyitra határában, tehát a Kisalföld északi peremén, modern tájfogalmakkal: Délnyugat-Szlovákiában található. A Kárpát-medence déli harmada szempontjából nemcsak a földrajzi távolsága, hanem Nyitra és régiójának sajátos 9. századi történelme¹²⁴⁸ miatt is korlátozott érvényű párhuzamnak tekinthető. A nagy sírszámú temetők viszonylag kései indulását elsőként egy német kutató, Jochen Giesler ismerte fel.¹²⁴⁹ Érdemét csak némiképp csökkenti az, hogy e felismerés miatt az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra kezdetét túl későre, 970 utánra tette. Továbbá azon, Giesler által szintén hangoztatott elgondolás is vitatható, hogy a nagy sírszámú – Kovács László terminológiája szerint: a falusi – temetők időrendi szempontból csak követnék a kis sírszámú – Kovács László terminológiája szerinti: szállási – temetőket. Azaz végeredményként leszűrhető az egyik megközelítésben az, hogy a kis és a nagy sírszámú temetőket nem érdemes két, egymást követő időrendi fázisba sorolható jelenségként kezelni. Másfelől viszont az is igaz, hogy a nagyobb sírszámú temetőket – néhány sírmező kivételével – nem a honfoglalás, hanem a magyar államalapítás korába lehet és kell besorolni. Ez pedig egyben egy új, a honfoglalás időszakától eltérő értelmezési környezet kialakításának a lehetőségét is felveti.

¹²³⁹ RÉVÉSZ 2018, 650–670.

¹²⁴⁰ VINSKI 1970, 45–92.

¹²⁴¹ Munkamódszerét jól tükrözi két összefoglaló munkája: TOMIČIĆ 1990, 85–105; TOMIČIĆ 1991, 95–148.

¹²⁴² E sajnálatos tényt tanúsítják az utóbbi években megírt összefoglaló munkák adatgyűjtései: SZEKERES 1997, 137–142; TAKÁCS 2013, 641–666; RADIČEVIĆ–ŠPEHAR 2015a, 137–162; RADIČEVIĆ–ŠPEHAR 2015b, 43–55; RÉVÉSZ 2018, 137–163, 642–645.

¹²⁴³ BRATHER 2000, 139–177; BRATHER 2003, 18–42; BRATHER 2004.

¹²⁴⁴ BRATHER 2001.

¹²⁴⁵ A honfoglaláskor régészeti kutatásának időrendjéről lásd: LANGÓ 2007, 213–246 és különösen 241–246.

¹²⁴⁶ Összefoglalóan e problematikáról: LANGÓ 2007, 51–57.

¹²⁴⁷ FUSEK 2006a, 135–150.

¹²⁴⁸ A nyitrai központ szemszögéből foglalja össze a 9. századi Morva Fejedelemség történetét: RUTTKAY 1994, 109–118.

¹²⁴⁹ GIESLER 1991. Munkájának kronológiai szempontú kritikája KOVÁCS 1985, 207–222.

Továbbá, ha az előzőekben kifejtett, kronológiai alapú álláspont igaz, akkor megdől egy, a régebbi szakirodalomban rendszeresen, újabban azonban már inkább csak a nagyközönségnek írott munkákban felbukkanó elképzelés, amely szerint az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra, azaz a nagy sírszámú temetőkben elföldelt emberek lennének azok, akik meg- és túléltek volna a magyar honfoglalást. Az ilyen temetőkben – lévén, hogy ezeket a 10. század második felében, sőt harmadik harmadában nyithatták – olyan elhunytakat földelhetek el, akiknek szülei vagy nagyszülei élhettek a honfoglalás idejében. Ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy a délvidéki, nagy sírszámú temetők egy részében olyan sírokat is sikerült lelteni, amelyek határozottan honfoglaló magyar jellegűek, akkor az a következtetés is szinte magától adódik, hogy ezek a második, harmadik vagy negyedik nemzedékbe tartozó elődök és ősök nemcsak a honfoglalás elszenvedői voltak, hanem közöttük lehettek a honfoglalók elődei is. A régebbi irodalomból ilyen honfoglaló magyar jellegű leletként a gombosi (szerb: Bogojevo), nagy sírszámú temetőben kibontott részleges lovassír, illetve az ugyanitt kibontott tegez és nyílhegyek utalnak.¹²⁵⁰ A közelmúltban közölt temetők közül pedig a szerémségi Batajnica kínálkozik példának. E nagy sírszámú temetőt közlői – Perica Špehar és Nina Strugar Bevc – már monográfiájuk címében is korai magyarnak – azaz a Magyarországon használatos terminológiával élve honfoglalás korinak – minősítették¹²⁵¹ a honfoglalókra jellemző rítusok és tárgytipusok alapján. Tették ezt annak ellenére, hogy az adott sírmezőnek – kései, azaz a 10. század második fele és a 11. század második fele közé történő keltezésével és a benne eltemetett legalább 112 egyén miatt – egyértelműen a nagy sírszámú temetők csoportjába kellene tartoznia.

Az előző néhány mondattal már be is vezettem a nagy sírszámú temetők etnikai attribúciójának még az időrendi kérdéseknél is nehezebben megoldha-

tó problémáját. Kiindulópontként Kiss Attila egy manapság már alig idézett munkájára utalnék.¹²⁵² Kiss Attila 1973-ban foglalta össze a szerémségi és kelet-szlavóniai, 10–11. századi temetőkről összegyűjthető információkat, hogy kiemelje, még e két régióban sem felesleges azzal számolni, hogy az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra temetőiben nemcsak szlávok, hanem más etnikumok tagjai is nyugodhatnak. Munkájának megítélésében nem az a fontos, hogy a horvát, illetve szerb kutatásra ezen okfejtés semmilyen hatást nem gyakorolt, sokkal lényegesebb, hogy Kiss Attila mintegy megfordította a szokásos érvelést. Nem az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúra egyes tárgytipusainak sommás, de igen sok alkalommal megismételt szláv etnikai meghatározásaira alapozta elgondolását, hanem arra az etnikai képre, amely más forrásokból – így a sajnós csak meglehetősen szórványosan megmaradt írott feljegyzésekből – bontakozik ki.¹²⁵³ Ezt a képet vetítette vissza a régészeti leletekre. Úgy vélem, e megközelítés tekinthető manapság is az inkább járható útnak, mert a nagy sírszámú temetők ékszer-, illetve kerámiamellékletei olyan tömegtermékek, amelyek egyértelmű etnikai attribúcióját előbb megbízható módon igazolni kellene ahhoz, hogy etnikai kérdések eldöntésére használni lehessen őket. Ennek azonban ellentmond, hogy a korai magyarként számontartott batajnicei temetőben is van példa S-végű karikaékszerre, úgynevezett volhiniai típusú fülbevalóra, egyéb öntött ékszerre, számos, a nagy sírszámú temetőkben is előforduló gyöngytípusra.¹²⁵⁴ Vagyis ezen ékszerek még a Kárpát-medence déli szélén sem köthetők kizárólag egyetlen etnikumhoz.

Egyes egyszerű ékszertípusok, illetve a kézi korongon formált kislemezű „etnikumhordozó” jellegének a felettébb bizonytalan volta miatt hasznosabb, ha az Árpád-kori forrásokban megőrzött helynevek sajtóságait veszem alapul,¹²⁵⁵ bár e forráscsoport bizonytalan, és eljárással

¹²⁵⁰ A gombosi temető leletanyagának legújabb közlése: STANOJEV 1989, 24–29.

¹²⁵¹ ŠPEHAR–BEVC 2016.

¹²⁵² KISS 1973, 327–340.

¹²⁵³ Kiss Attila azon etnikai rekonstrukciót követi, amelyet az ilyen adatokból Kniezsa István következtetett ki: KNIEZSA 1938, 365–472.

¹²⁵⁴ ŠPEHAR–BEVC 2016, 78–88.

¹²⁵⁵ Különösen olyan régiók esetében, ahol megtörtént alapos gyűjtésük. E gyűjtések gyűjteményes közleményei: GYÖRFFY 1963–1998, 1–4. köt.

közelíték a „kevert érvelés” (*gemischte Argumentation*) fogalmához.¹²⁵⁶ Pesszimista megközelítem érvényét annak is növelnie kell, hogy csak kismértékben bízhatunk abban, hogy a jövőben lesz majd olyan módszer, amely a nagy sírszámú temetőkből kibontott leletanyagot alkalmassá teheti az etnikai arányok meghatározására. A fizikai antropológia, sőt az újonnan „csodafegyverként” feltűnő archeogenetika joggal sejthetően csak igen korlátozott mértékben lehet etnikai kérdések eldöntésére alkalmas.¹²⁵⁷ Az etnikai tudat (vagy adott esetben „csupán” a saját anyanyelv felismerése) ugyanis egy olyan sajátos ismeret, amelynek adott esetekben nem kell konvergálnia biológiai alapú, öröklődő tényezőkkel. Amíg tehát – nézetem szerint – felettébb bizonytalannak tekinthető az, kialakulhat-e egy olyan régészeti vizsgálati módszer, amely – mintegy meghaladva a bizonytalan, tipokronológiai besorolás szintjét – tényleg alkalmas lesz majd az etnikai kérdések megválaszolására, el kell fogadnunk azt, hogy – jobb híján – az írott források a legfontosabb forrásanyagok. Érdeemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért: a karikaékszerek, illetve cserépedények apriorisztikus megítélése helyett jobb eredményeket hozhat a személynevek, illetve a helynévanyag nyelvészeti alapú besorolásának figyelembevételével. Egy ilyen forrásbázis alapján azt lehet kimondani, hogy Szlavónia és a Szerémség nagy sírszámú temetőiben minden bizonnyal tényleg szlávok nyugodhattak. Kivételt a szerémségi Duna mente képez, ahol már a 10. században is számolhatunk honfoglaló csoportok feltűnésével.¹²⁵⁸ Szintén a szláv csoportok által lakott területbe kellett tartoznia a Dél-Bánság

és a Bácska délnyugati részének¹²⁵⁹ is, bár mindkét régióban sikerült már feltárni olyan sírokat, amelyek temetkezési rítusai, illetve tárgytipusai a honfoglalókhöz kötődnek, lásd például a fentebb már utalt gombosi leleteket.¹²⁶⁰ A Bácska és a Bánság többi részén ajánlatos nyitva hagyni a nagy sírszámú, azaz az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúrába tartozó temetőkből eltemetett egyének etnikai meghatározását, különösen az adott sírmező teljes részletességű közlése előtt. Egy ilyen óvatos megközelítés, valamint a többirányú kapcsolatrendszerrel rendelkező sírmezők esetében a polietnikus jelleg lehetőségének a felvetése közelebb vihet az igazsághoz, mint az olyan sommásan kimondott szláv etnikummeghatározás, amely konkrét adatok helyett egyes ékszer típusok több mint százéves, axiomatikusnak tekintett, de valójában nem igazolható etnikai attribúcióinak ismételtetésén alapszik. Egy olyan korra visszavetítve az etnikumok közötti elhatárolás mindent felülíró szempontját, amikor az – a 19–20. századdal ellentétben – még jóval kisebb jelentőséggel bírt.¹²⁶¹

Az elmondottak fényében teljesen helyükön valónak kell tartanunk azon érveléseket, amelyek egybehangzó következtetése szerint a 10–11. századi kis és nagy sírszámú temetők kettőssége nem alkalmas a honfoglalók és a Kárpát-medence különböző részein élt szlávok viszonyának a megvilágítására.¹²⁶² Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a nagy sírszámú temetők között csak elvétve akadnak olyanok, amelyeket a 10. század közepe – második harmada előtt, tehát ténylegesen a honfoglalás korában nyitottak volna. Így a nagyobb sírszámú temetők problematikája már nem is a honfoglalás, hanem

¹²⁵⁶ A magyar szakirodalomban e német fogalom fordításaként a „*vegyes érvelés*” kifejezés terjedt el. Nézőpontom szerint a „*kevert érvelés*” kifejezés nemcsak pontosabb fordítás, hanem a lényegét is jobban visszaadja.

¹²⁵⁷ Annak következtében, hogy a magyarországi, 10–11. századi társadalom szerkezetében az etnikai szempont igen csekély szerepet játszott. Azaz egy-egy illetőnek a származását számontartották ugyan, különösen ha az valamilyen, a többségi közösségtől eltérő sajátosságot tartalmazott, de e szempont minimális szerepet játszott a társadalmi szerep megszerzésében és megtartásában. A 10–11. századi Magyarország társadalmáról lásd: GYÖRFFY 1983, 397–526.

¹²⁵⁸ TAKÁCS 2013, 652, 1. térkép.

¹²⁵⁹ TAKÁCS 2013, 652, 1. térkép.

¹²⁶⁰ STANOJEV 1989, 24–29; KOVÁCS 1991, 399, 406–407; BÁLINT 1991, 221.

¹²⁶¹ Újból felhívom arra a figyelmet, hogy a 10–11. századi társadalom nem az etnikai különbségeket tartotta elsősorban számon, hanem a személyi szabadság meglétét vagy hiányát, illetve hogy egy személy a három társadalmi kategória (ispán, katona, körendű) közül melyikbe tartozik. Részletesen elemzi e viszonyokat: GYÖRFFY 1983, 397–526.

¹²⁶² Az etnikai alapú osztályozással, pontosabban az úgynevezett Bijelo Brdo-i kultúrát a szlávokkal egyenlőnek tekintő nézőponttal szembeni bírálatok sorát megnyitotta: SZÖKE 1962, 27–84. Az egyes kutatók által megfogalmazott bírálatokat részletesen ismertettem egy korábbi dolgozatomban, így ezek tételes felsorolásától itt eltekintek: TAKÁCS 1997, 169–177.

a magyar államalapítás korának régészeti értelmezéséhez kell hogy tartozzon. Az etnikai megközelítés érvényét e tény még tovább szűkíti¹²⁶³ annak fényében, hogy a középkori Magyar Királyság megszervezése – közismert módon – nem etnikai, hanem az Árpád-ház különböző ágai közötti területi alapokon folytatott harc révén valósult meg.

Fentebb már utaltam egy, a közelmúltban megfogalmazott és az etnikai szempontot teljesen mellőző megoldásra, amely nézetem szerint jóval közelebb járhat az igazsághoz. Kovács László a két temetőtípus párhuzamos létezését településtörténeti alapon igyekezett értelmezni,¹²⁶⁴ oly módon, hogy a kis sírszámú temetőket egy kevésbé megtelepedett települési rendszer lenyomataként szállási temetőknak, a nagyobb sírszámúakat pedig egy már valamivel jobban letelepült rendszer visszatükrözéseként falusi temetőknak nevezte el. Kovács László megközelítése gondolatébresztő, hiszen mintegy kiemeli a két temetőtípus értelmezését azokból a megmerevedett és sehova sem vezető vitákból, amelyek az axiomatikusnak tekintett etnikai megoszlást, illetve a társadalmi csoportok teljesen elkülönült létezését igyekeztek meglátni a régészeti emlékekben. Ugyanakkor azonban az is tény, hogy a két temetőtípus településtörténeti alapú elkülönítését csak akkor tekinthetjük majd véglegesnek, ha a Kovács László által értelmezési

közegként felvázolt települési képet nem csupán temetők, hanem településrégészeti feltárások eredményei alapján is igazolni tudjuk.¹²⁶⁵ Egy ilyen munka elvégzéséhez azonban sajnos még hosszú éveknek kell eltelniük. A hátráltató tényezőkről alább, a településrégészeti fejezetben fogok szólni. Itt csak annyit emelnék ki, hogy a nagyobb sírszámú temetők elterjedése nem csupán a falusias települések számának növekedésével függhetett össze, hanem egy olyan, a 10. század közepétől – joggal feltételezhetően – az Árpádok által uralt területeken megindult hatalmi integrációval és konszolidációval, amely végül elvezetett a Magyar Királyság megalapításához. Itt emlékeztetek RácZ Zsófia egy gondolatára, amelyet egészen más kontextusban, a Gepida Királyság alapítását magyarázva vetett papírra. „Az 5. század közepétől, második felétől az új királyságban (értsd: Gepidiában – T. M.) lejátszódó fokozatos politikai konszolidációnak köszönhetően ismét kialakultak a nagyobb sírszámú temetők, amelyeket a sírok azonos, nyugat–keleti tájolása és többnyire sorokat alkotó elrendezése alapján soros temetőknek (*Reihengräberfeld*, *Reihengräberfeldhorizont*) nevezünk.”¹²⁶⁶ Nézetem szerint érdemes lenne a két korszak temetőinek a nagyságrendjeit részletesebben is összevetni, talán megfogalmazódhatnának mindkét kutatási közegben használható nézőpontok.

¹²⁶³ GYÖRFFY 1983, 163–176.

¹²⁶⁴ KOVÁCS 2013, 511–604.

¹²⁶⁵ TAKÁCS 2014a, 137–149.

¹²⁶⁶ RÁCZ 2019, 11.

XIV. MAGYARORSZÁG DÉLI HATÁRÁRÓL AZ ÁRPÁD- ÉS ANJOU-KORBAN

1. MAGYARORSZÁG DÉLI HATÁRA A HONFOGLALÁS ÉS AZ ÁLLAMALAPÍTÁS IDEJÉN

Régóta vita tárgya, hol húzódott a déli határa a honfoglalás után megalakult Magyar Nagyfejedelemségnek, illetve a 10–11. század fordulóján megalapított Magyar Királyságnak – annak ellenére, hogy a Magyar Nagyfejedelemség 10. század közepi déli határát egyértelmű leírás rögzíti. A határvonalat VII. (Bíborbanszületett) Konstantin rögzítette a történeti kutatás által *De Administrando Imperio* néven számontartott művében.¹²⁶⁷ E forrás szerint a Magyar Nagyfejedelemség (a szövegben: Turkia) déli határa a Vaskapu és Sirmium (későbbi középkori nevén Szávaszentdemeter, újkori nevén Sremska Mitrovica) között, azaz a Duna–Száva-vonal mentén húzódott.¹²⁶⁸ E forráshely egyértelmű leírásával látszólag alig egyeztethető az 1018-as év eseménytörténete: a Sámuel önjelölt macedóniai bolgár cár ellen vívott bizánci háború utolsó fejezete. Egy Konstantinos Diogenés nevű bizánci hadvezér ugyanis oly módon számolta fel a Sámuel-féle uralmi képlet utolsó maradványait, hogy csellel elfoglalta annak legészakibb várát, Sermont¹²⁶⁹ – azaz Sirmiumot. Az írott forrásokat elemző és – amit szintén hangsúlyozni kell – mindkét forráshelyet felhasználni igyekvő szakemberek általában az időrendben keresik a megoldást.¹²⁷⁰ Feltételezik: a Szerémség, tehát a Duna és a Száva folyók köze gazdát cserélt volna a 10–11. században. Úgy véljük, a merev álláspontokat egymás megközelítés alkalmazásával lehetne felülvizsgálni. Érdemes lenne a határ kora középkori mivol-

táról az utóbbi évtizedekben lefolytatott viták és eszmecserek¹²⁷¹ tanulságait a Szerémség 10–11. századi rekonstrukciójába is bevonni.

Ez utóbbi szempontot figyelembe véve, ugyanis arra is következtetni lehet, hogy a két forráshely közötti ellentmondás feloldható. Első lépésként érdemes megvizsgálni a sirmiumi várostopográfia alakulását a korai középkorban. VII. Konstantin (vagy a nevében fogalmazó írrok) ugyan nem utalt arra, hogy a DAI szövegében szereplő Belgrád, illetve Sirmium a 10. század közepén bolgár kézen lett volna,¹²⁷² más írott források, illetve a két település területén folytatott ásások azonban ezt így is valószínűvé teszik.¹²⁷³ Mindkét esetben a Száva déli partján számolhatunk bolgár erősséggel. A Száva–Duna-vonal déli partjához tartozás Belgrád, azaz Nándorfehérvár esetében magától értetődik, de ugyanezt a körülményt Sirmium/Sermon esetében is le kell szögezni. A 10–11. században ugyanis az antik nagyvárosból csak annak déli széle volt lakott, egy olyan sziget, amely a Száva déli partjához volt közelebb.¹²⁷⁴ Joggal sejthetően ezt foglalta el Konstantinos Diogenés, amikor felszámolta a Sámuel-féle uralmi területet 1018-ban. Ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért: nincs jól keltezhető régészeti nyoma annak, hogy a város északabbi, tehát a Száva bal partján álló fele a 11. század utolsó harmada, tehát a Száva-szigeti település Salamon király korára tehető magyar foglalása előtt lakott

¹²⁶⁷MORAVCSIK 1984; DAI.

¹²⁶⁸MORAVCSIK 1984, 48; DAI 177. Értékelése: GYÖRFFY 1952–1953, 332–333; KRISTÓ 1999, 13–22; MAKK 2003, 5.

¹²⁶⁹Ezen esemény máig alapvető elemzése: GYÖRFFY 1952–1953, 337–338. A közelmúltban összefoglalóan elemezte, forrásanyagát számba vette: PIRIVIATRIĆ 1998, 131.

¹²⁷⁰E megoldást fogadja el a szerémségi térség településtörténetét régészeti leletek alapján elemző Bálint Csanád (BÁLINT 1991, 103), valamint maguk a Batajnica-monográfia szerzői is: ŠPEHAR–BEVC 2016, 112.

¹²⁷¹E viták összefoglalása: TAKÁCS 2013, 641–653.

¹²⁷²DAI 177. Értékelése: GYÖRFFY 1952–1953, 332–333; KRISTÓ 1999, 13–22; MAKK 2003, 5.

¹²⁷³MINIĆ 1980, 45–46, valamint 46, 8. ábra.

¹²⁷⁴Sirmium/Szávaszentdemeter topográfiáját a közelmúltban elemeztem részletesebben: TAKÁCS 2014c, 298–299.

lett volna.¹²⁷⁵ Vagyis a 10–11. századi Sirmium/Sermon esetében egy olyan, a Száva déli partja felé orientált településsel érdemes számolni, amely a rajta átvezető rév északi partját inkább csak felügyelte, semmint hogy tartósan belakta volna. A Szávától északra már Turkia, azaz a Magyar Nagyfejedelemség terülhetett el a 10. században.

A teljesség kedvéért kell megemlíteni azt, hogy a Magyar Nagyfejedelemség déli határa talán kiolvasható egy sajátos, 13. századinál nem korábbi forrásból, az úgynevezett Presbyter Diocleas krónikájából.¹²⁷⁶ A lényegében ismeretlen szerzőről¹²⁷⁷ annyit mindenképp meg kell jegyezni, hogy a magyar Anonymushoz hasonlóan, regényes történetek sorában tárgyalja a történelmet. Presbyter Diocleasnál olvashatjuk Časlav fejedelem történetét. Ő egy 10. századi nyugat-balkáni uralkodó, aki legyőzte volna a területére betörő magyarokat. Ezek után indított hadjáratot a Magyar Nagyfejedelemség felprédálására, de a magyarok elfogták, és a Száva vízébe fojtották. Časlav történetének szerb recepciójához szorosan hozzá tartozik, hogy azt Jovan Subotić 1853-ban lefordította szerb nyelvre, és e munkát nyomtatásban ki is adta Budán (!).¹²⁷⁸ Így válhatott Časlav története valóban népszerűvé, és nem csodálkozhatunk azon, hogy Stevan Sremac, a 19–20. század fordulójának szerb közegben népszerű színpadi szerzője 1903-ban regényes formában meg is írta azt.¹²⁷⁹ A történet további népszerűsítését kellett szolgálnia annak a 19. század végi tankönyvi (!) illusztrációnak, amely Časlav kivégzését ábrázolja (16. tábla 3).¹²⁸⁰ A két magyar közvitéz által kivégzésre vitt szerb fejedelem körül ott áll a színpadi jelenetté degradált történeti narratíva többi szereplője: a szerb fejedelem felesége, a Časlav által

korábban kivégeztetett kalandozó magyar vezér özvegye és a kivégzést elrendelő magyar nagyfejedelem, mindannyian a 19–20. századi népszínművek vagy operettek viseletében. Časlav fejedelem regényes történetét ellenpontként lehet és kell számon tartani. Egy olyan ellenpontként, amely híven tükrözi a történeti narratíva azon szintjét, amelytől mindenképpen el kell távolodni a valós helyzetkép megismeréséhez.

Kiindulópontként érdemes leszögezni azt, hogy a 10. századi, illetve 11. század eleji déli határ vonalának a kérdése még egyáltalán nem tekinthető lezártnak, és elfogadjuk a DAI erre vonatkozó tudósítását.¹²⁸¹ Azaz a Száva–Duna-vonalra tesszük a Magyar Nagyfejedelemség határát a 10. században. A határ fogalma a korai középkorban általában nem csupán egy vonalat, hanem az esetek túlnyomó többségében egy övezetet jelentett, és így védelme is térben tagolt kellett hogy legyen.¹²⁸² A 10. századi Magyar Nagyfejedelemség déli határa vonatkozásában sajnos nincsenek olyan további írott források, amelyek a határ jellegének rekonstrukciójához felhasználhatók lennének. A régészeti leleteket kell átvizsgáljunk ahhoz, hogy támpontokat kapjunk a további elemzéshez. A régészeti leletek bevonását e forrásanyagtípus jelenleg még szűkös volta nem kérdőjelezheti meg – bár igaz, hogy a szerémségi, illetve dél-bánsági régióban a régészeti lelőhelyek száma alacsony, a belőlük nyerhető adatok minősége pedig több esetben is egészen egyszerűen elégtelen. Viszont a lelőhelyek topográfiai helye már a kutatottság jelen mértéke mellett is következtetések levonását teszi lehetővé. A pozitív tényezőkre figyelve: a batajncai temető közelmúltban megjelöltetett, monografikus közlése¹²⁸³ jelentős eredmény, bár

¹²⁷⁵ Jellemző adalék, hogy a Száva északi partján, tehát a szávaszentdemeteri oldalon egy olyan temető került feltárássra, amelynek kezdetét a 11. század végére tették: PAROVIĆ-PEŠIKAN 1981, 179–190.

¹²⁷⁶ ŽIVKOVIĆ 2009.

¹²⁷⁷ Az úgynevezett Presbyter Diocleas személyéről, illetve legújabb azonosításáról: ŽIVKOVIĆ 2009, 350–372.

¹²⁷⁸ SUBOTIĆ 1853, 1–86.

¹²⁷⁹ SREMAC 1903.

¹²⁸⁰ Az újabb szakirodalomban folyó eszmecsere Magyarországon és a kora középkor vonatkozásában Vékony Gábor 1983-ban megjelentetett és ma már alig hivatkozott tanulmánya indította el: VÉKONY 1983, 215–236. A kora középkori határ fogalmáról és védelméről szóló szakirodalmat a közelmúltban összefoglalta LANGÓ 2017, 66–85. Lásd még: GREEN–PERLMAN 1985, 3–13; LIGHTFOOT–MARTINEZ 1995, 471–492; POHL 2000, 17.

¹²⁸¹ DAI 177. Értékelése: GYÖRFFY 1952–1953, 332–333; KRISTÓ 1999, 13–22; MAKK 2003, 5.

¹²⁸² Lásd az 1280. jegyzetet.

¹²⁸³ ŠPEHAR–BEVC 2016.

28. kép. Bizánci várostrom-ábrázolás, hajítógéppel (Wikimedia Commons nyomán)

Fig. 28. Representation of a Byzantine siege of a castle with a throwing machine (after Wikimedia Commons)

szurduki a kevésbé ismert. E helyszínről a 2010-es évek végén közöltek olyan, a honfoglalókhöz kapcsolható értékes női ékszereket, amelyek még a dualizmus korában kerültek a Zágrábi Múzeumba (17. tábla 1). Az egyetlen nyugat-szerémségi helyszín a közismert, vukovár-Lijevo Bara-i,¹²⁸⁹ nagy sírszámú temető. Pontosabban e sírmezőn néhány temetkezé-

egy részleges lovassírként értelmezhető temetkezés nyomait sikerült összegyűjteni.¹²⁹⁴ A két verseci sír közül pedig a gazdagabbikat a város belterületén, a néhai Vízi utcában bolygathatták meg. Ez egy olyan gazdagabb női temetkezés lehetett, amelynek leletei szétszóródtak, több muzeális intézmény gyűjteményébe jutva.¹²⁹⁵ Továbbá talán szintén a honfoglalók-

¹²⁸⁴ Sajnos túlon túl derűlátónak kell tekintenünk Kiss Attila egyébiránt igen jó összefoglalásának azon kitételét, amely szerint a szerémségi 10–11. századi etnikai viszonyok elemzését nagymértékben fogja segíteni a batajnyci és a vukovári temető, valamint a térség szórványleleteinek a közlése: KISS 1975, 82. Felfogásunk szerint a jelenleg rendelkezésre álló adatok száma és minősége még elég távol áll attól, hogy a végleges megoldások megfogalmazásának az igényével lehessen elemezni.

¹²⁸⁵ ŠPEHAR–BEVC 2016.

¹²⁸⁶ ŠPEHAR–BEVC 2016, 15, 3.3. ábra (térkép). A szurduki leletek közleménye: DEMO 2012, 81–105; DEMO 2014, 67–68. E lelőhely létezésére sajnos nem figyeltem fel 2013-ban írott tanulmányomban (Takács 2013, 641–666.). A települést a középkorban feltételezhetően Szurdoknak nevezték, e nyelvészeti alapú következtetés alátámasztására azonban nem maradt fenn írott adat: CSÁNKI 1890–1913, 2. köt.

¹²⁸⁷ ŠPEHAR–BEVC 2016, 15, 3.3. ábra (térkép). E lelőhely további irodalma PERIŠIĆ–BOJOVIĆ ET AL. 1981, 91, 245. tétel; BAJALOVIĆ–HADŽI–PEŠIĆ 1984, 64, 84. tétel; 85, 254. tétel; 90, 295. tétel; STANOJEV 1989, 60–62; TAKÁCS 1991, 661; DEMO 2014, 71.

¹²⁸⁸ BALINT 1991, 102, 26. ábra, 261; ŠPEHAR–BEVC 2016, 15, 3.3. ábra (térkép).

¹²⁸⁹ VINSKI 1955, 231–255; VINSKI 1959, 99–109; TOMIČIĆ 1990b, 111–189; DEMO 1996; DEMO 2006, 77–89; DEMO 2009. A temető alapadatait magyar nyelven összefoglalta Petkes Zsolt és Czifra Szabolcs a temető monográfiájáról írt recenziójában: PETKES–CZIFRA 2014, 385–387.

¹²⁹⁰ DEMO 2006, 77–89; DEMO 2009, 210–215, 244–248.

¹²⁹¹ ILKIĆ 2007, 277–288.

¹²⁹² STANOJEV 1989, 89–90; KOVÁCS 1991, 399, 411.

¹²⁹³ STANOJEV 1989, 43; BALINT 1991, 260–261; KOVÁCS 1991, 399, 408–409, 422.

¹²⁹⁴ STANOJEV 1989, 89–90; KOVÁCS 1991, 399, 411.

¹²⁹⁵ STANOJEV 1989, 43; BALINT 1991, 260–261; KOVÁCS 1991, 399, 408–409, 422.

hoz köthető a Vattina (szerb: Vatin) belterületén lelt, igen szép bizánci fülbevaló¹²⁹⁶ is (17. tábla 2). Ezzel szemben viszont sajnos nem köthető a honfoglaló magyarokhoz egy Versec környéki, hajfonatkorongnak meghatározott szórványlelet, áttört testén egy négy lábú, fantasztikus állat, feltehetően sárkány ábrázolásával.¹²⁹⁷ Az áttört korong részletformái, így elsősorban a téglalap alakú, tehát széles és lapos függesztőfűl alakja megbízhatóan utal arra, hogy nem egy 10., hanem egy 12–13. századi régiséggel van dolgunk. Egy olyan díszkoronggal, amelynek pontos hasonmásait a zsámbéki feszítőzabla kerek díszítményei között láthatjuk viszont.¹²⁹⁸

Hogyan értelmezhetjük a fentebb vázolt, sajnos csak igen kevés adatból álló halmazt? Mindkét régió esetében azt lehet megállapítani, hogy – a kutatottság jelenlegi szintjén – a „szélső” honfoglaló sírok vagy temetők csak a Bórbanszületett Konstantinnál rögzített határvonal¹²⁹⁹ mögött, attól több kilométeres távolságban tűnnek fel, elég gyakran utak közelében. Az is hasonlóan tekinthető a két régióban, hogy ezek a „szélső” temetők még nem jelentik a sűrűbb települési területek szélét. Az ilyen területek „mélyebben” indulnak a DAI-ban leírt határvonaltól,¹³⁰⁰ attól sokszor kisebb-nagyobb hegyekkel-dombokkal, illetve vízfolyásokkal elválasztva. A szerémségi és dél-bánsági régióban megfigyelt honfoglalás kori települési kép helyességét az is megerősíti, hogy a magyar szállásterület nyugati részén, Moson és Sopron megyében sem csatlakoznak a „szélső”, szórványos sírok és temetők a nagyobb temetőszámmal rendelkező régiókhoz. Ilyen, lelőhelyekben gazdagabb területek csak több, adott esetben akár több tíz kilométerrel a „legszélső” lelőhelyek mögött következnek. Az első temetők és a lelőhelyekben gazdagabb régiók között pedig rendszeresen találkozni lehetmentes területekkel.¹³⁰¹

A Kárpát-medence déli szélén elterülő, 10–11. századi határvidékek rekonstrukciója során a dél-bánsági helyzetet könnyebb értelmezni, hiszen a határvédelem kialakításáról az adott régió esetében a kevés írott forrás mind azonos irányba mutat.¹³⁰² Így a régészeti forrásanyag – lett legyen az bármennyire hiányos – mégis egyértelműen értelmezhető volt, tegyük hozzá azonnal: az adott terület politikatörténetét ismerő és elfogadó régészek által. Mert még így is felmerültek a Bánság esetében olyan félreértelmezések, amelyek az adott területet a Magyar Királyság területi konstellációjától igyekeztek különválasztani.¹³⁰³ Ezzel szemben a Szerémség esetében a fentebb már utalt két írott forrás által sugallt határvonal csak sajátosan egyeztethető, és sajnos e ponton nem hagyhatjuk figyelmen kívül az írott adatokat felhasználó, adott esetekben akár félre is értelmező történeti szakirodalom egyes kitételeit sem. A két ellentétes álláspont megegyező kiindulópontja: a Szerémség olyan határrégió lehetett a 10–11. században, amelyet egyik szomszédja sem tartott uralmi területe központi részének.¹³⁰⁴ Továbbá, létezik egy pont, amelyben az ellentétes nézetet valló felek egyetértenek, igaz sajátos módon. Mindkét nézőpont híveire jellemző, hogy a Szerémség egészében gondolkodnak, a régió egészét csatolják az egyik vagy másik szomszédjához. Nem számolva azzal, hogy a határ fogalma az adott korban rendszerint egy övezetet jelentett, és így védelme is térben tagolt volt. A szerémségi térség 10. századi területi viszonyairól szóló rekonstrukciók esetében ennek fényében nem oly módon kellene feltenni a fő kérdést, a vagy-vagy logika keretei között gondolkodva, hogy kié lehetett a Szerémség a 10–11. században; hanem oly módon, hogy hogyan lehet egymással egyeztetni a különböző írott feljegyzéseket a határvédelemnek az adott korban

¹²⁹⁶ BÁLINT 1991, 261; KOVÁCS 1991, 422.

¹²⁹⁷ FODOR 1980, 192–194; BÁLINT 1991, 260; KOVÁCS 1991, 422.

¹²⁹⁸ A zsámbéki zabla közlése: TÓTH S. 1994, 188, 208–210. A tárgy helyes meghatározása: RÉVÉSZ 2012, 405; TAKÁCS 2013, 644.

¹²⁹⁹ DAI, 177. Értékelése: GYÖRFFY 1952–1953, 332–333; KRISTÓ 1999, 13–22; MAKK 2003, 5.

¹³⁰⁰ DAI, 177. Értékelése: GYÖRFFY 1952–1953, 332–333; KRISTÓ 1999, 13–22; MAKK 2003, 5.

¹³⁰¹ TAKÁCS 2006b, 1. tábla. Ugyanerre az eredményre jutott GÁLL 2017, 161–169; RÉVÉSZ 2018, 650–670.

¹³⁰² Így: GYÖRFFY 1983, 206–207, 30. ábra; illetve OSTROGORSKY 1963, 259, 248 és 249 közötti térkép.

¹³⁰³ Így pl. azt az elmeszüleményt, hogy a krassói vár a mondaszerű, azaz csak Anonymus művében szereplő Galád „kenéznek” lett volna a vára, aki bolgár vagy bizánci szövetségben állt volna ellen a honfoglaló magyaroknak: JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, 278; JANKOVIĆ 2007, 149. E gondolatsor egyetlen pozitívuma, hogy sohasem került részletes kidolgozásra.

¹³⁰⁴ A két nézetrendszer talán legismertebb összefoglalásai: GYÖRFFY 1952–1953, 332–333, 337–339; valamint OSTROGORSKY 1963, 259, 248 és 249 közötti térkép.

alkalmazott eljárásával. Feladva azon megközelítést, amely a magyar–bolgár, illetve magyar–bizánci határt csak és kizárólag folyó menti határként, vagy a Száva–Al-Duna-, vagy a Dráva–Duna-vonal mentén hajlandó rekonstruálni.

Mivel a magyar honfoglalókkal összefüggésbe hozható sírok-temetők a szerémségi régió északi, illetve keleti szélén a Duna, valamint a folyam partján vezető út közelében kerültek elő, a bolgárokhoz köthető egyetlen sírmező viszont a Száva jobb partján, Sermon/Szávaszentdemeter/Sremska Mitrovica város területének déli szélén, nézetem szerint azzal érdemes számolni, hogy a Szerémség egy olyan határrégió volt, amelyet egyetlen fél sem birtokolt teljes egészében. A Magyar Nagyfejedelemség jelenléte a régió délkeleti, illetve nyugati részén dokumentálható. Olyan területeken, amelyek a Duna vonala, illetve a partjai mentén futó limesút közelében terülnek el, délkeleten négy, fentebb már felsorolt, a nyugati részen pedig egy, szintén már utalt lelőhellyel. Az öt lelőhely közül kettőben folyt régészeti feltárás. Fontos kiemelni, hogy mind a batajnici, mind pedig a vukovári sírmező megnyitását a 10. század közepére lehet tenni. Munkahipotézis szintjén egy olyan értelmezést lehet megfogalmazni, hogy a Magyar Nagyfejedelemség csupán a Duna déli partjainak e két rövid szakaszát tarthatta a kezében. A batajnici és a környékbeli három temető mikrotopográfiai helyét talán a zimonyi rév közelsége határozta meg, és e szempont felvethető Vukovár esetében is, mert annak közelében is volt egy fontos dunai rév, Újlaknál (horvát: Ilok). A vukovári temető esetében még talán arra is lehetne gondolni, hogy e temető valamilyen módon a kiépülő valkói ispánsági központhoz¹³⁰⁵ is kapcsolódhatott. Egy ilyen kapcsolat lehetőségét azonban majd csak akkor lesz érdemes megvizsgálni, ha a

valkóvári¹³⁰⁶ vár építési idejéről nem csupán általános megfontolások, hanem konkrét régészeti adatok is rendelkezésre állnak. Továbbá csak a jövőbeni kutatások dönthetik el azt, hogy a jelenleg teljesen leletmentesként elkönnyvelhető szerémségi Duna-part Szurduk és Vukovár közötti, mintegy száz kilométernyi szakaszán ténylegesen a honfoglalás kori leletek teljes hiányával kell-e számolnunk, vagy esetleg mégis felbukkanhat legalább egy további sírmező. A Szerémség többi, tehát a Duna vonalától távolabb eső részeit a Magyar Nagyfejedelemség, illetve a születőfélben levő Királyság – a jelenleg rendelkezésre álló régészeti leletek tanúsága szerint – talán sajátos gyepűelveként, azaz a határ őrzésével megbízott közösségek szálláshelye előtti, ritkán lakott és természeti akadályokkal is nehezen áthatolhatóvá tett területként kezelte.¹³⁰⁷

Egy további szempontként – egyben visszatérve az előző fejezet kérdésfeltevésére – arra is utalni kell itt, hogy a Szerémség közepén regisztrált leletmentes terület, ha úgy tetszik gyepűelve, ha úgy tetszik senki földje, természetföldrajzi szempontból is alkalmas volt e szerepre. A régió központi részén ugyanis egy alacsony, de hosszú hegy, a Fruska Gora (az utóbbi két évtizedben elterjedt nevén a Tarcal, szerbül/horvátul Fruška Gora) húzódik nyugat–keleti irányban.

Meg kell jegyeznünk, hogy a Fruska Gora határhegyként való értelmezése nem új. Már a 19–20. század fordulóján így rekonstruálta a magyar–bizánci határt Vjekoslav Klaić, igaz a 12. század vonatkozásában.¹³⁰⁸ Csak további lelőhelyek felbukkanása, feltárása és közzlése döntheti el azt, hogy a Fruska Gorának tulajdonított határhegyszerep a 10–11. század esetében tényleg valós lehetett-e. Annak ellenére, hogy a 12. század vonatkozásában bebizonyosodott: Vjekoslav Klaić elgondolása nem

¹³⁰⁵ KRISTÓ 1988, 303–304.

¹³⁰⁶ A vár középkori történetének rövid összefoglalása: TAKÁCS 1994g, 708.

¹³⁰⁷ Egy másik nézőpontból a szövegben vázolt kettősség a szállásterület és a befolyási övezet kettősségeként is leírható. E megközelítés a defenzív helyett a határtérséghez való offenzív hozzáállást hangsúlyozza. Sőt, az utóbbi meghatározás helyett egy olyan fogalom, a „hatókör” is alkalmazható, amely még aktívabb magatartásra utal. (A felsorolt fogalmakat kutatástörténeti háttérükkel együtt ismerteti LANGÓ 2017, 63.) A 10. század végi bolgár–bizánci háborúk, illetve a Magyar Nagyfejedelemségnek az e háborúban játszott szerepe alapján inkább a gyepű és a gyepűelve szó pár használata mellett döntöttem. A 10–11. századi magyar–bolgár, illetve magyar–bizánci viszonyt a közelmúltban tekintetem át: TAKÁCS 2019, 18–20.

¹³⁰⁸ KLAJĆ 1882, 101–107.

állja meg a helyét.¹³⁰⁹ (E tény kifejtésére az alábbi fejezetben fogok sort keríteni.)

Alább oly módon kell majd szólnom a 11. század fordulóján megalapított Magyar Királyság déli határának védelméről, hogy a kijelentő mód helyett sokszor kell majd előkerülnie a feltételes megfogalmazásoknak. Az írott források igen csekély számán túl, ez a régészeti leletanyag korlátozott mennyiségéből¹³¹⁰ is következik. Ennek ellenére: a régészeti lelőhelyek már a jelenlegi számukban is egy olyan topográfiai megoszlást mutatnak, amelyet mindenképp érdemes rögzíteni. A honfoglalás kori temetők déli elterjedése (50. tábla 1) a Duna bal partja közelében, a Bánságban pedig a Déli-Kárpátok lábánál fut, és ugyanezen vonal közelében fekszenek az Árpád-kori vármegyeszékhelyek: Bodrog, Valkóvár, Bács, Temesvár, Arad.¹³¹¹ Ez egy olyan egybeesés, amelyet akkor is ki kell emelni, ha jól tudjuk: a vármegyék kialakulása évszázadokon át elhúzódó folyamat volt, különösen a Duna vonalától keletre, és ezen belül is a korabeli országterület déli-délkeleti részén.¹³¹² Egy ilyen elhúzódó megyeszervezés állhat annak a háttérben is, hogy felsorolásomból kimaradt négy olyan Árpád-kori vármegyeszékhely (Zimony, Keve, Haram és Krassó), amelyek topográfiai összefüggése a szélső lelőhelyek vonalával nem tűnt egyértelműnek. Zimony¹³¹³ és Keve¹³¹⁴ esetében az adott megyeszékhely ugyan a sírleletek alapján rögzíthető vonalon kívül fekszik, de annak közvetlen közelében. Haram vára annak bizonytalan lokalizációja miatt maradt ki.¹³¹⁵ Így is meg kell azonban jegyezni, hogy e vár lehetséges helye-

ként javasolt Ópalánka az elterjedési terület határát jelző vonal közvetlen közelében fekszik. Végezetül: egy ilyen, topográfiai alapú elemzésben egy sajátos színfoltot jelenthet – sajnos csak a jövőben – a néhai Krassó vármegye központja, a kicsit félrevezetőre magyarított Temesváralja, azaz Dupláj (szerb: Dupljaja). Az e falu határában álló, bronzkorban épült földvárban már sikerült feltárni a 11–12. század régészeti nyomait,¹³¹⁶ az előzetes közlések alapján azonban e régiségek közül még csak a templom alapjai elemezhetőek.

Összegezve tehát: talán elmondható, hogy a megyeszékhelyek kijelölésénél a formálódó ország déli részén azt is figyelembe vehették, meddig terjedt ki a honfoglalás kori temetők által lefedett terület. Ellenetesként fel lehetne hozni, hogy a Dunához és nem a honfoglalás kori temetők elterjedéséhez igazodott e régió vármegyeszékhelyeinek többsége. Óvatosságra kell hogy intsen továbbá az is, hogy a megyék alakulása – amint erre Kristó Gyula egy átfogó elemzésében részletesen is kitért¹³¹⁷ – hosszú, talán a 11. század végéig is elhúzódó folyamat volt az Árpád-kori Magyarország déli részén. Ennek ellenére érdemes felvetni azt is, hogy az első vármegyeszékhelyek olyan központok lehetnek, amelyek tendenciaszerűen talán a fegyveres elit tagjai által lakott terület szélén létesültek, a Szent István idejében országgá szerveződő uralmi terület déli harmadában.

Az I. és II. évezred fordulóján nemcsak „Turkia” határának déli oldalán gyorsultak fel az események a Sámuel-féle entitás északi terjeszkedése¹³¹⁸ követ-

¹³⁰⁹ A Szerémség 13. század előtti kiterjedéséről, illetve megnevezéséről folytatott történelmi eszmecsere eredményeit a közelmúltban összefoglalta magyar nyelven: TERNOVÁČZ 2017, 227–235; szerb nyelven: HARDI 2017, 121, 18. jegyzet.

¹³¹⁰ E vonatkozásban elegendő egyetlen jellemző adatra utalni. A térség 10–15. századi temetőinek első, kataszterszerű közléséhez 1989-ben egyetlen vékony kötet is elégségesnek bizonyult: STANOJEV 1989.

¹³¹¹ BÓNA 1995, 35 (Bács, Valkóvár); BÓNA 1998, 28 (Keve); 44–46 (Bács, Valkóvár). A többi vármegyeszékhelyhez lásd: TAKÁCS 1994, 115–116; BENKŐ 1994, 53; SEBŐK 1994, 669.

¹³¹² KRISTÓ 1988, 293, 301–305, 446–458, 459–470.

¹³¹³ A vár középkori történetének rövid összefoglalása: TAKÁCS 1994h, 745–746.

¹³¹⁴ BÓNA 1995, 22 (Keve); BÓNA 1998, 28 (Keve).

¹³¹⁵ BÓNA 1995, 22; BÓNA 1998, 27.

¹³¹⁶ JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, 276; RADIČEVIĆ 2013, 86. Az egyes ásatások adatait összefoglalta BERTA 2018, 31.

¹³¹⁷ KRISTÓ 1988, 293, 301–305, 446–458, 459–470.

¹³¹⁸ Sámuel önjelölt cár sajátos entitásáról könyvtárnyi szakirodalom szól, elég nagy mértékben egy velejéig 20. századi kiindulópontú, így téves és anakronisztikus „macedóniai szláv” értelmezés védelme érdekében. E szakirodalom részletes ismertetésére és bírálatára nem szeretnék kitérni, ezt ugyanis már megtettem nagydoktori értekezésemben: TAKÁCS 2011, 182–191. Itt egyetlen olyan munkára utalok, amely a szerb historiográfia kebelén belül is megteremtí a reális értékelés kereteit: PIRIVATRIĆ 1997a.

keztében, hanem a határ északi oldalán is, a Magyar Királyság megalapítása miatt.¹³¹⁹ E folyamat a formálódó ország déli harmadában a vármegyék kialakulása mellett a határispánságok megalapításával is járt. Érdeemes ismét külön áttekinteni a Bánság és a Szerémség viszonyait (51. tábla 1).

A Bánság viszonyait alapvetően meghatározta az, hogy a Kárpát-medence e szegletében alakított ki magának a 10–11. század fordulóján egy sajátos, egyes kutatók által törzsi államnak elnevezett uralmi körzetet Ajtony vezér. Könyvem kereteit szétfeszítené az összes olyan részelemzés pontos ismertetése, amely Ajtony származását, felmenőit vette górcső alá. Itt annyit szükséges kiemelni, hogy uralmának központját Marosvárott (azaz a későbbi Nagycsanádon) alakította ki, uralma pedig a Bánságon túl – joggal sejtethetően –, északon kiterjedt a Körösökig. Az általa uralt területeken Ajtony I. (Szent) István ellenfeleként lépett fel, így például a Marosvárott székelő nagyúr vámhelyeket állított fel, ahol a király sóját megvámolta. A magyar államalapítás korát elemző történészek körében nem teljes az egyetértés abban, Szent István meddig tűrte e lázadó vezér ténykedését, bár az utóbbi időben egyre több szakember hajlik arra, hogy egy viszonylag hosszabb időszakkal érdemes számolni. Azaz, miközben a korábban megjelent elemzésekben Ajtony leverését vagy 1003–1004-re, vagy 1008-ra, vagy legkésőbb 1014–1015-re helyezték, manapság már szinte kizárólag 1028 szerepel azon évként, amikor Ajtony hatalmát az ellene Szent István nevében fellépő Csanád vezér megsemmisítette.¹³²⁰ Utóbbi a hadával betört Ajtony uralmi területére, az őt fegyverrel feltartóztatni igyekvő marosvári vezért a nagyörszi csatában legyőzte, és meg is ölte. Ajtony uralmának a felszámolására alább, az oroszlanosi monostor elemzése során még vissza fogok térni.

Itt a településrégészeti sajátságokra, illetve a területi közigazgatás megszervezésének a nyomaira kell kitérni. Kovács László érvelt¹³²¹ emellett, hogy Ajtony uralmának a felszámolása nem hozhatott különösebb megrázkódtatást az általa uralt terület lakosságának életében, mert a térségben több olyan temető is regisztrálható, amelybe hosszú időn át temetkeztek. Révész László azonban joggal emelte ki¹³²² azt, hogy a hosszú időn át használt temetők esetében sem lehetünk biztosak abban, hogy ugyanaz a közösség temette volna halottait ugyanoda. Érvelésében kiemelkedő szerep jutott az Oroszlámos-vasútállomási temetőnek, amelyet sajnos csak az évtizedeken át tartó bolygatásai során gyűjtött leletek alapján ismerünk. E lelőhely esetében ugyanis már Bóna István megfogalmazta annak a lehetőségét, hogy az adott helyszínen nem egy, hosszú időn át használt sírmezőt, hanem több kisebb 10. századi és egy önálló 11. századi temető sírjait semmisítették meg az intenzív földkitermelés során.¹³²³ Fontos kiemelni, hogy az utóbbi évek, évtizedek feltárásai több további, ehhez hasonló lelőhelyet eredményeztek a Kárpát-medence más részein.¹³²⁴ Azaz a hosszú időrenddel rendelkező temetők több egykori sírmezőként történő használatának lehetősége miatt sajnos azt kell belátnunk, hogy a dolgok jelen állása szerint nem tudhatjuk, mekkora megrázkódtatással járt a helyi lakosság, pontosabban a helyi fegyverforgató elit körében Ajtony uralmának erőszakos felszámolása.

A térség igazgatási egységeinek kialakulását is csak nagy vonalakban tudjuk felvázolni az írott adatok igen nagy mértékű megsemmisülése miatt. Ajtony uralmának felszámolása után a territóriumának a Marostól délre elterülő részéből egyetlen igazgatási egység – az utóbbi években elterjedt megnevezéssel élve –, egy óriásmegye alakult,

¹³¹⁹A Magyar Királyság alapításáról lásd az alábbi, egymásnak részben ellentmondó elemzéseket, illetve összefoglaló közléseket: GYÖRFFY 1983; KRISTÓ 1988a, 82–114. A világnyelven megjelent szakirodalomból lásd: BAK 2016, 710–714; ENGEL 2005, 25–49; SOLYMOSI 2002, 39–48.

¹³²⁰Ajtony uralmát alaposan elemezte: GYÖRFFY 1977, 172–176. Az újabb szakirodalomból lásd: SZEGFÜ 1994a, 32–33; SZABADOS 2013, 612–616.

¹³²¹KOVÁCS 1993, 66–67, az érintett lelőhelyek listájával.

¹³²²RÉVÉSZ 2018, 153–155.

¹³²³Nézetét a Kovács László által írt Stanojev-recenzió (KOVÁCS 1993) kéziratához fűzött lektori véleményében fogalmazta meg: RÉVÉSZ 2018, 147, 634. jegyzet.

¹³²⁴Ezt a lehetőséget Révész László fogalmazta meg: RÉVÉSZ 2018, 146–147.

29. kép. Beketinc (horvátul Beketinci), a 8868-as objektum betöltésében lelt edénytöredékek
(Fotó: K. Minichreiter) (MINICHREITER–MARKOVIĆ 2009, 37, 7. kép nyomán)

Fig. 29. Vessel fragments found in the filling of the settlement feature Nr. 8868 on the site Beketinci
(Photo: K. Minichreiter) (after MINICHREITER–MARKOVIĆ 2009, 37, fig. 7)

Csanád megye néven.¹³²⁵ Meg kell jegyezni, hogy ilyen óriásmegyékké váltak Szent István más legyőzött ellenfeleinek territóriumai is, mondhatni, ez volt a szokásos eljárás a legyőzött ellenfelek uralmának felszámolása során.¹³²⁶ Csanád vármegye esetében annak határszéli fekvése jelentett egy további olyan pontot, amelyet alapítói minden bizonnyal figyelembe vettek. Az országhatárig kiterjedő vármegyék esetében a megyeközpont az adott

közigazgatási egység belső szélén került kialakításra, a határőrizetet is ellátó vármegye pedig mintegy legyezőszerűen terjedt ki az országhatárig.¹³²⁷ Típuspéldaként Moson, illetve Nyitra megyére, illetve az Északkeleti-Kárpátokig kifutó megyékre szokás utalni. E berendezkedés köszön vissza az eredeti nagyságú, tehát óriásmegyéként alapított Csanád megyében, amely kiterjedt a Bánság egész területére, a Marostól az Al-Dunáig. Sajnos nem maradtak

¹³²⁵ ZSOLDOS 2010, 309, számozatlan térkép.

¹³²⁶ Az óriásmegyék fogalmáról, tartalmáról lásd: ZSOLDOS 2010, 299–318.

¹³²⁷ ZSOLDOS 2000, 108–110.

fenn azok az írott források, amelyek alapján pontosan meg lehetne állapítani, mikor szakadt ki Csanád megyéből Temes, Krassó, Keve vagy Torontál megye. Jogosan gondolhatunk arra, hogy ez csak hosszú évtizedekkel azután következett be, hogy Ajtony uralmának megtörését követően, Csanád vármegye óriásmegyeként megalakult. Temes megyei ispánról, illetve várföldekről 1177-ből maradt fenn híradás.¹³²⁸ Ez lehet tehát az az időpont, amikor Csanád óriásmegye felbomlása lezárult.

Más, bár sok tekintetben analóg folyamatok játszódtak le a Duna folyótól nyugatra, a Szerémségben és Kelet-Szlovóniában. Három középkori vármegye: Baranya, Valkó és Szerém kialakulását kell áttekinteni ahhoz, hogy e folyamat részleteivel megismerkedhessünk.¹³²⁹ Az alapvető kiindulópontot a vizsgált térség esetében Baranya vármegye kell hogy jelentse. A vármegye megalakulásának rekonstrukciója során nagy fajsúlyú kérdésként merült fel az, hol lehetett első székhelye. Györffy György egyértelműen Baranyavárra tette a vármegye székhelyét, Pécssett pedig egy fejedelmi lakhelyet feltételezett a püspökség előzményének.¹³³⁰ E rekonstrukció önmagában logikus, valóságtartalmát azonban csak akkor tudnánk megállapítani, ha a mai Baranyavár település határának bármelyik pontján régészetileg is igazolható lenne egy, a 10–11. század fordulóján is lakott erődítmény létezése.¹³³¹ Másrészt pedig a feltételezett pécsi fejedelmi lakóhelyhez is kellene tudni társítani valamilyen leletanyagot – néhány, 10–11. századra keltezhető cserépedény-töredék egy ilyen súlyú feltételezés alátámasztásához nyilvánvaló módon nem elégséges.

Így a továbbiakban a megye korai területi kiterjedését lehet és kell kiindulópontként felhasználni

ni az újabb következtetések levonásához. Az írott források kis száma ellenére is bizonyosnak tekinthető az, hogy Baranya megye az államalapítás idején déli irányban nem a Drávaig, hanem a Szávaig nyúlt.¹³³² Így joggal vethető fel, hogy a 11. század elején Baranya a határispánság szerepét is betöltő vármegyeként került megalapításra. A nehezen megoldható kérdés ez esetben is az, mikor szakadhatott el Baranya megyétől annak déli része, hogy Valkó vármegyeként, Valkóvár központtal, önálló igazgatási egységként működjön tovább.¹³³³ Bár e folyamat rekonstrukciójához is hiányoznak a pontos írott források, ez esetben is jogosan gondolhatunk arra, hogy Valkó vármegye alapítására csak hosszú évtizedekkel azután került sor, hogy Baranya vármegye a Szávaig lenyúló közigazgatási egységként megalakult, miközben e területet már a középkor végén is a Szerémség részeként volt szokás számontartani.

Baranya vármegye korai történetének a rekonstrukciójánál is nehezebb feladatot jelent Szerém vármegye kialakulásának a kérdése. Kristó Gyula fejtette ki részletesen azt az elgondolást, hogy I. (Szent) István szervezett határispánságot a Szerémség nyugati felében, katonai, pontosabban határőrizeti feladattal látva el azt.¹³³⁴ A Szerémség keleti fele – szintén e felfogás szerint – a 11. század első felében, sőt talán már I. (Szent) István korában kapta volna meg a határispánsági szerepre emlékeztető Marchia nevet.¹³³⁵ A hagyományos, de manapság is többséginek számító felfogás szerint ugyanis Marchiát még az államalapító magyar király létesítette. Még akkor is, ha e név csak később és más funkcióban, azaz a szerémségi régió egyes északi vagy központi részeinek a nevéként, illetve a pécsi egyházmegye egyik szerémségi főesperességeként

¹³²⁸ Temes megye kialakulásáról lásd KRISTÓ 1988, 464

¹³²⁹ Baranya megyéről lásd: GYÖRFFY 1963–1987, I. 245–409; KRISTÓ 1988, 301–305, 446–458, 459–470.

¹³³⁰ GYÖRFFY 1963–1987, I. kötet.

¹³³¹ A baranyavári vár lokalizását Google-térképek alapján elemző Dénes József szerint öt ilyen pont található a falu határában: <https://dnaploja.wordpress.com/2015/04/28/baranyavar-ujra/> (a megtekintés időpontja: 2020. 06. 27.). Érdekes módon ezen öt helyszín között nem szerepel a falu határának a déli szélén álló, kisebb hegynek is beillő magaslat.

¹³³² Példák sorával mutat rá e helyzetre GYÖRFFY 1963–1987, I–IV. kötet, borítólapi térképek. Tény azonban, hogy Györffy György csak a késő Árpád-korra állandósult állapotot jelzi térképein.

¹³³³ Györffy György már I. (Szent) István korában is számolt Valkó vármegyével (GYÖRFFY 1983, 209). Nézetem szerint realisabb Kristó Gyula megközelítése, aki nem említi Valkót az első királyunk által alapított megyék között (KRISTÓ 1988, 514–515). Kristó Gyulával megegyező következtetésre jutott Zsoldos Attila is, akinél szintén hiányzik Valkó megye a korai Árpád-kori megyék térképéről (ZSOLDOS 2010, 309, számozatlan térkép).

¹³³⁴ KRISTÓ 1988, 293, 301–305, 446–458, 459–470.

¹³³⁵ ZSOLDOS 2000, 103–104, 112–113.

bukkant fel a 12. században, illetve 13. század elején.¹³³⁶ A Szerémség más, nyugatabbi részein Valkó, illetve Baranya vármegye szervezése¹³³⁷ jelenthette azt a keretet, amely a gyepűelve státust felszámolhatta. E folyamat azonban csak Belgrád és Szerém vára (azaz Sermion/Sirmium) 1071–72-es magyar elfoglalása¹³³⁸ után, tehát a 11. század utolsó harmadában indulhatott el.

Az előzőekben a magyar államalapítás következményeit a Kárpát-medence déli harmadában oly módon vizsgáltam, hogy az adott régió keleti és központi régiójára figyeltem. E ponton azonban röviden ismertetnem kell az adott térség nyugati harmadára, Szlavóniára vonatkozó – sajnos szintén csak igen töredékes és hézagos – adatállományból kikövetkeztethető összképet. Itt is azonnal utalva arra, hogy dolgozatomnak nem lehet célja a Dráva–Száva köze 10–11. századáról folytatott viták részletes áttekintése. Továbbá kiemelem, hogy Szlavóniára a következő alfejezetben még vissza kell majd térnem a 12., illetve a 13. századi fejlemények taglalása során. Itt csak néhány, a 11. századhoz kapcsolható tényt emelnék ki.

Például azt, hogy szórványos, de mégsem elhanyagolható utalások szólnak Somogy vármegye Száva folyóig kiterjedő déli határáról is.¹³³⁹ A Koppány territóriumából szintén óriásmegyeként kialakuló Somogy vármegyének – amint ezt Györffy György megfogalmazta,¹³⁴⁰ és az utóbbi időben Zsoldos Attila is megerősítette¹³⁴¹ – joggal feltételezhetően a Szávaig kellett nyúlnia. Legalábbis azon elvárások szintjén, amelyet – az adott nézőpont hívei szerint – e vármegye székhelyén, illetve

a magyar királyi udvarban megfogalmaztak. Bár ezen adatok elemzésénél azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy azok mind a 13. században kerültek lejegyzésre. Így nem lehet kizárni, hogy a dél-dunántúli megyék nem a 11., hanem a 12. században szereztek maguknak befolyást a Dráva–Száva közén.¹³⁴² Egy olyan időpontban tehát, amikorra – a 11–12. század fordulójára – megtörtént Horvátország elfoglalása. Szlavónia 11. századi területi hovatartozásának a meghatározását még manapság is megterheli egy, a 19. század végén folytatott vita.¹³⁴³ A horvát történészek is írott forrásokkal igyekeztek érvelni az adott térség Horvátországhoz tartozásáról érzelmi felhangokat nem nélkülöző megnyilatkozásaikban. Spalatói Tamás leírásából az következhetett, hogy Horvátország északi határa a Dráva folyó lett volna, a nála más kérdésekben jóval kevésbé megbízható Presbyter Diocleas viszont e határt a Száva folyó vonalára tette.¹³⁴⁴ A 11. századi temetők feldolgozása is e kérdés eldöntése érdekében indult meg nagy erővel a 20. század elején. E temetők tanúsága nem hozhatott egyértelmű választ a területi hovatartozás kérdésére, különösen azon értelmezési környezetben, amelyet Josip Brunšmid kidolgozott,¹³⁴⁵ és Zdenko Vinski továbbvitt, egészen 1996-ban bekövetkezett haláláig.¹³⁴⁶ Így nézőpontom szerint a területi hovatartozás vonatkozásában csak két tényre érdemes felfigyelni: egyfelől arra, hogy Szlavónia 11. századi sírleletei között nincs olyan, amely alapján a fegyverforgató elit helyi meglétére lehetne következtetni.¹³⁴⁷ Továbbá feltehetően az sem csupán a véletlen műve, hogy az úgynevezett Bijelo Brdo-i

¹³³⁶ GYÖRFFY 1952–53, I. rész, 338–339. Valamint, jóval részletesebben e cikk német nyelvű változatában: GYÖRFFY 1959, 22–25.

¹³³⁷ KRISTÓ 1988, 299–300.

¹³³⁸ MAKK 1993, 83–85.

¹³³⁹ Ezen adatokat a közelmúltban összegezte: ZSOLDOS 1998a, 37–50. Zsoldos Attila horvát nyelven is összefoglalta, bő szakirodalmi kivonattal látva el tanulmányát: ZSOLDOS 1998b, 288–292.

¹³⁴⁰ GYÖRFFY 1970, 223–241; GYÖRFFY 1971, 295–313.

¹³⁴¹ ZSOLDOS 2010, 299–318.

¹³⁴² E nézetet vallotta Kristó Gyula (KRISTÓ 1979, 84–86).

¹³⁴³ KRISTÓ 1979, 84–86.

¹³⁴⁴ Idézi és elemzi e forráshelyeket: KRISTÓ 1979, 84–86.

¹³⁴⁵ Megközelítési módjának megismerésére is alkalmas, összefoglaló munkája: BRUNŠMID 1903–1904, 83–86.

¹³⁴⁶ Kifejezetten magyarelles élel íródott Zdenko Vinski legmarkánsabb megnyilvánulása az úgynevezett Bjelo Brdo-i kultúra kérdésében: VINSKI 1970, 45–81.

¹³⁴⁷ Ilyen leletek hiánya a leletstatisztikai elemzésekből mérhető a legszembetűnőbb: TOMIČIĆ 1990, 85–105; TOMIČIĆ 1991, 95–148. A lehetséges félreértések elkerülése végett: a vukovár-Lijeva Bara-i temetőben lelt honfoglaló jellegű fegyvereket (DEMO 2006, 77–89; DEMO 2009, 210–215, 244–248) nem lehet e körbe sorolni, mert e lelőhely nem Szlavóniában, hanem a Nyugat-Szerémségben található.

kultúrához sorolható sírokban is szórványosan előkerülnek az első Árpád-házi királyok pénzei.¹³⁴⁸

Az ezredforduló után a Szlavónia hovatarozásáról folytatott vita heve alábbhagyott, nemcsak Magyarországon, hanem Horvátországban is. Egyre nagyobb hangsúlyt kap az, hogy mindkét, nemzetinek kikiáltott álláspont „belülről” igencsak tagolt. Így Györffy György¹³⁴⁹ és az őt e kérdésben követő Zsoldos Attila¹³⁵⁰ álláspontja mellé – amely szerint Szlavónia a magyar államalapítás óta az ország része lett volna – felhozható, hogy már Hóman Bálint¹³⁵¹ és feltehetően őt követve Kristó Gyula¹³⁵² is

amellett tette le a voksát, hogy Szlavónia a 11. század végéig egy sajátos senki földje lehetett. Horvátországban pedig elsőként Nada Klaić helyezkedett a „terra nullius” álláspontra, és e nézőpontot fejtette ki a közelmúltban részletesen Krešimir Filipec is.¹³⁵³ Az ő érvelésében arra is érdemes felfigyelni, hogy Szlavóniát nem kezeli egyetlen tömbként. Azaz különbséget tesz Kelet-Szlavónia között, amely Magyarország befolyása alatt állt, és Nyugat-Szlavónia között, amely Horvátországgal együtt olyan terület volt, ahol már egy önálló hatalmi struktúra alapjai kezdtek kialakulni, igaz, csak igen lassan.

2. AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁG DÉLI HATÁRA A 11. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL A 12. SZÁZAD VÉGÉIG

Mivel az alábbiakban vizsgált időszakban a Szerémség került a történések középpontjába, érdemes kiindulópontként összefoglalni az előző fejezetben megfogalmazott legfontosabb állításokat e régió helyzetéről a 10. században és a 11. század első felében. Nézetem szerint azzal számolhatunk a különböző, egymással nehezen egyeztethető források alapján, hogy a Szerémség ezen időszakban olyan határrégió volt, amelyet egyetlen szomszédos hatalom sem birtokolt teljes egészében. A temetők tanúsága szerint a Magyar Nagyfejedelemség és a születőfélben levő Magyar Királyság jelenléte a régió délkeleti, illetve északnyugati szélén dokumentálható, olyan területeken, amelyek a Duna vonala, illetve a partja mentén futó limesút közelében kerülnek el. Ezzel szemben viszont Belgrád és Szerém vára (azaz az antik város Sirmium déli részén, a későbbi középkori nevén Szenternye, a mai Mačvanska Mitrovica) területén olyan leletek kerültek elő, amelyek – joggal feltételezhetően – a bolgárokhoz köthetők. A két hatalom között pedig a Szerémség központi részén egy olyan leletmentes övezet regisztrálható, amely, ha úgy tetszik, gyepüelveként, ha úgy tetszik, senki föld-

jeként értelmezhető. Az adott régió természetföldrajzi szempontból is alkalmas volt az elválasztó szerepre. A Szerémség közepén egy alacsony, de hosszan elnyúló hegység terül el, a Fruska Gora, másik nevén a Tarcal.

A vázolt rekonstrukciót az 1071-es év eseményei¹³⁵⁴ is megerősítik, amikor a Magyar Királyság egy sikeres hadjárattal alakította át a maga javára a vázolt status quót. A háború indításának konkrét oka az volt, hogy a Magyar Királyság területére délről betörő besenyőket a bizánci kézen levő nándorfehérvári (azaz belgrádi) vár őrsege segítette. A háború kiváló időzítése azonban arra utal, hogy a magyar fél minden bizonnyal már hosszabb ideje készült egy ilyen lépésre. Salamon magyar királynak (1063–1074) és unokatestvérének, az őt majdan a trónon is követő Géza hercegnek két sikeres várostrommal sikerült kiszorítania a Bizánci Birodalmat Nándorfehérvárról¹³⁵⁵ és Szerém várából. Salamon e lépésével a Bizánci Birodalom szorult helyzetét használta ki, amelyet a szeldzsukok anatóliai előretörése okozott. A szeldzsukok megfékezésére ugyanis IV. Rómanos a Bizánci Birodalom egész mozgósítható haderejével 1071-ben Kis-

¹³⁴⁸ KOVÁCS 1997, 131–132, 3. kép. 134–135, 14. kép, 150–151.

¹³⁴⁹ GYÖRFFY 1970, 223–241; GYÖRFFY 1971, 295–313.

¹³⁵⁰ ZSOLDOS 2010, 299–318.

¹³⁵¹ HÓMAN 1928, 144–145, térkép.

¹³⁵² KRISTÓ 1979, 84–86.

¹³⁵³ FILIPEC 2015, 338.

¹³⁵⁴ A korszak eseménytörténetét röviden, de velősen összefoglalta: KRISTÓ 2002, 124–125.

¹³⁵⁵ A vár középkori történetének rövid összefoglalása: TAKÁCS 1994b, 93–94.

Ázsiába vonult, hogy utána Manzikertnél katasztrofális vereséget szenvedjen. Salamon királynak és Géza hercegnek csak több hónapnyi ostrom után sikerült elfoglalnia Nándorfehérvárt, Szerém várának bevétele viszont csak napok kérdése volt. A magyar történetírás ezen eseménysorból általában azt szokta kiemelni, hogy e hadjárat idején romlott meg végzetesen Salamon király és Géza herceg viszonya, és ezen ellenségeskedés egyenes úton vezetett az 1074-ben kitört belháborúhoz. Településtörténeti szempontból azonban a két vár elfoglalása más jelentőséggel bír. Megindulhatott a marchiai határőrkerület vármegyévé fejlesztése. Megalakult Szerém vármegye, Zimony¹³⁵⁶ központtal. E folyamatot az sem szakíthatta meg, hogy a Bizánci Birodalom már néhány évvel 1071 után visszafoglalta Nándorfehérvárt/Belgrádot. Szerém vára viszont 1071 után hosszabb időn át magyar kézen maradt, és Szenternye lett belőle. A sirmiumi városterület északi, a Száva folyó bal partján fekvő fele pedig fokozatosan Szávaszentdemeter városává vált.

A Magyar Királyság a 11. század legvégén változtatott délnyugati külpolitikáján, pontosabban, Horvátországhoz fűződő viszonyán. Előzményként rögzítendő, hogy Zvonimir Demeter (= Dmitar Zvonimir, középkori magyar forrásokban Zolomér, 1075–1089) horvát király halála (vagy meggyilkolása?) után Horvátországban egy olyan főúri párt kerekedett felül, amely Zvonimir feleségének, Ilonának a bátyját, a magyar I. (Szent) Lászlót (1077–1095) hívta meg a horvát trónra. Szent László 1091-ben egy hadjárat révén jutott a horvát trónhoz, amelyet unokaöccsének, Álmosnak engedett át. Szent László azonban nem tudta megszilárdítani Álmos uralmát a horvát trónon, részben annak következtében, hogy a horvátországi hadjárat után már Moesiában (mai tájfogalmakkal élve: Közép-Szerbiában) hadakozott Bizánc ellen, majd pedig vissza kellett térnie Magyarországra, keleti nomád népcsoportok betörése miatt. Így Álmost a horvátok – feltehetően 1093-ban – országuk elhagyására kényszerítették. Kálmán király (1095–1116) győzte

le az önálló horvát királyságot restaurálni igyekvő Péter királyt (= Svačić Petar, 1093?–1097) a *Gvozđ* (= Kapela)-hegységben. A horvát történetírás nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy Horvátországot Kálmán magyar király nem 1097-ben, hanem 1102-es, dalmáciai hadjárata révén tudta csak végérvényesen országához csatolni, amikor is kiegyezett a helyi hatalom birtokosaival. A fejezet terjedelmi kéréseit szétfeszítené a Horvátország meghódításának módjáról, illetve a magyar hatalom horvátországi jellegéről folytatott vita. E vita jórészt és valójában a 1868-as magyar–horvát kiegyezésről folyt – az érvek történeti köntösbe bújtatásával. A vita mibenlétéről és menetéről bő szakirodalmat talál az eziránt érdeklődő olvasó.

Könyvem tematikája miatt arról kell inkább szólnom, milyen hatást gyakorolt Szlavóniára Horvátország meghódítása. Talán csak az 1090-es évek legelején, tehát a horvát hadjárat idejében, talán már az 1080-as években sor került a zágrábi püspökség megalapítására.¹³⁵⁷ Ezen alapítással Szent László király megtette a döntő lépést egy központ kialakításához a Kárpát-medence délnyugati szegletében. A Horvát Királyság végleges bekebelezése, azaz 1102 után pedig Szlavóniában is megindulhatott a vármegyeszervezet kiépítése.¹³⁵⁸ Az én megközelítemben nem annak a taglalása bírhat fontossággal, vajon a szlavóniai vármegyeszervezet a szláv župarendszer folytatása, vagy a magyarországi vármegyék átültetése a Drávától délre eső területekre. Két, továbbgondolásra alkalmas régészeti-művészettörténeti lelőhelyelemzésre érdemes felfigyelni, amelyek – bár egymástól teljesen eltérő közeghez kapcsolódnak – együtt egy közös irányba, a településszerkezet konszolidációjára mutatnak. Az első adat – talán inkább értelmezési következtetés – az, hogy a szlavóniai térség 11. században nyitott soros temetői rendszerint használatban maradtak a megyeszervezet kialakításának első lépései idején is.¹³⁵⁹ Ez arra utalhat, hogy a helyi lakosság nagyobb megrázkódtatás nélkül túl tudta élni a Magyar Királyság uralmának megszilárdulá-

¹³⁵⁶ A vár középkori történetének rövid összefoglalása: TAKÁCS 1994h, 745–746.

¹³⁵⁷ A zágrábi püspökség alapítását a közelmúltban elemezte: SZEBERÉNYI 1999, 39–48.

¹³⁵⁸ KRISTÓ 1979, 84–86. A vármegyeszervezet kiépüléséről a Kárpát-medence déli részén általánosságban: KRISTÓ 1988, 293, 301–305, 446–458, 459–470.

¹³⁵⁹ A szlavóniai temetők leletanyagának apró részletekig kiterjedő elemzése: TOMIČIĆ 1990, 85–105; TOMIČIĆ 1991, 95–148.

sát. Második helyen pedig arra érdemes utalni, hogy a szlavóniai térségben lendületesen haladt előre a krisztianizáció a 12. században. A későbbi századok viharát is túlélte néhány, a 12. vagy a 13. században megépült román stílusú templom,¹³⁶⁰ és a szlavóniai térségben a 12. századtól jelennek meg a szerzetesrendek, elsősorban a bencések.¹³⁶¹ (Az egyes egyházi műemlékekkel később foglalkozom, itt csak néhány érdekes, rudinai, 12. századi faragványt mutatok be, mintegy az elmondottak illusztrálására: 36. tábla 2–4).

A Horvát Királyságnak a Magyar Királyságba integrálása után az eseménytörténet súlypontja ismét áttevődött a Szerémségbe. A 12. századot a magyar–bizánci háborúk sora jellemezte. Ezek során Bizánc igyekezett helyreállítani a Szerémség feletti szuverenitását, valamint – az Árpád-házi trónkövetelők támogatása révén – Bizánc a Magyar Királyság vezetését is megpróbálta fennhatósága alá vonni.¹³⁶² A Magyar Királyság végül nem tudott ellenállni e törekvéseknek, különösen I. Komnénos Manuél bizánci császár, azaz II. Géza és III. István magyar király uralkodása idején nem. 1151-ben, majd az 1160-as években a bizánciak több alkalommal is betörték a Szerémségbe. I. Manuél császár 1164-ben nemcsak a szerémségi Duna-szakaszon vonult végig seregével, hanem a folyamon átkelve Bács várát is elfoglalta.¹³⁶³ A legsúlyosabb vereséget azonban az 1165–1167-es háború hozta. A magyar fél már 1165-ben ígéretet tett területi engedményekre, ennek végrehajtását azonban a két éven át zajló összecsapások elodázták. A háborúskodást 1167-ben a zimonyi csata zárta le, amelyben a magyar sereg katasztrofális vereséget szenvedett. E helyzetben Magyarországnak végleg le kellett mondania nemcsak dalmáciai hódításairól, hanem a Szerémségről is, és e területek I. Manuél császár 1180-as haláláig bizánci kézen maradtak.¹³⁶⁴

A kötet tematikájának fényében a magyar–bizánci háborúskodás áttekintése során arra koncentrálok, hogy milyen településtörténeti, településrégészeti következményei lehettek a fentebb csak igen vázlatosan összefoglalt eseményeknek. Régészeti leletek alapján a kérdéshez csak minimális mértékben lehet hozzászólni a megbízhatóan a 12. századra keltezhető leletek kis száma miatt. Az írott források viszont, bármennyire is a szokásos módon széttagoltak és fragmentáltak, értékes fogódzópontokat adnak az elemzéshez. Érdemes egy új forrástípussal kezdeni. Az 1095-ben meginduló kereszties hadjáratok jelentős hányada a korabeli Magyarországon át vonult a Szentföldre, a Szerémséget is érintve. Egyes seregek átvonulását saját írástudóik is leírták, sajnos többnyire igen szűkre szabott módon. A Délvidék e leírásokban rendszerint csak egy-két vár (azaz vármegyeszékhely), illetve természetföldrajzi szempontból is megjegyzésre érdemes hely említésekor szerepel. Fontos kiemelni, hogy Zimony neve már a legkorábbi leírásokban is felbukkan.¹³⁶⁵ Azaz a magyar fél a 11–12. század végéig felépítette azt a határvárát a Száva-torkolat északi partja közelében, amely az 1071-es hadjárat eredményeit volt hivatott biztosítani. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy a bizánci fél a 12. század második felében éppen e várat támadta a leghevesebben. Fontos továbbá kiemelni, hogy a kereszties hadak krónikásai, bármennyire is rövidek és sommásak e leírások, mégsem tartalmaznak negatív véleményt a Szerémségről, azaz, nem utalnak annak ritkán lakott, gyepüvidékjellegére.¹³⁶⁶ E tény annak fényében válik érdekessé, hogy ugyanezt viszont megteszik a Belgrádtól délre elterülő területek esetében.¹³⁶⁷ A Bizánci Birodalom dunai határvidékének elpusztításához minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy e területekre a birodalom a 11. század közepe előtt olyan besenyőket telepített, akiket határőrizeti

¹³⁶⁰ A térség legérdekesebb korai kőfaragványait egy katalógus mutatja be: Goss 2007.

¹³⁶¹ F. ROMHÁNYI 2000, 1. térkép.

¹³⁶² KRISTÓ–MAKK 1996, 174–203; BÁRÁNY 2012, 347.

¹³⁶³ KRISTÓ–MAKK 1996, 190–196.

¹³⁶⁴ MAKK 1982, 47. A magyar–bizánci viszonyról III. Béla idejében lásd: KRISTÓ–MAKK 1996, 204–223.

¹³⁶⁵ KALIĆ 1968, 186–187.

¹³⁶⁶ KALIĆ 1968, 183–191.

¹³⁶⁷ Az I. kereszties háború résztvevőinek a balkáni átutazásról szóló leírások vonatkozásában máig alapműnek számít: RUNCIMAN 1949, 207–221.

feladatokkal látott el.¹³⁶⁸ Ők pedig – joggal feltételezhetően – nem sokat tettek az előző századokban elpusztásodott új lakóhelyük, mai fogalmakkal: a szerbiai és bulgáriai Duna-vidék újbóli benépesítéséért. A kereszties hadjáratok egyik részletesebb és mind a korabeli Magyarországot, mind pedig az Észak-Balkánt áttekintő elemzéséből tehát az derül ki, hogy a rendezett településképű területek déli határa a 12. század első felében a Szerémség volt. E véleményt erősíti az, hogy a Szerémségben a 12. század első felében bencés monostorokat említenek.¹³⁶⁹ De talán még ennél is pontosabban tükrözi a vizsgált régió fellendülését az, hogy a 12. században kellett megtörténnie Nagyolaszi (latin nevén Francavilla) alapításának.¹³⁷⁰ Két tényre érdemes e vonatkozásban külön is utalni: a középkori Szerémség egyik jelentős városi települését nyugat-európai vendégek alapították, és ezen alapítás a 12. században, azaz a magyarországi első városalapítási hullám idején történt meg,¹³⁷¹ azaz a középkori Magyar Királyság városiasodásának kezdetén még nem volt jellemző, hogy e királyság déli része eleve a „város nélküli” fejlődés¹³⁷² irányába indult volna el.

Végezetül: nem hagyható figyelmen kívül a szerémségi régió sajátos vallási és etnikai összetétele sem. Manuél császár 1164. évi hadjáratának bizánci leírásaiban szerepel, hogy a szerémségi Duna-parton végigvonuló császárt bizánci zsoldárok éneklésével köszöntötték. Ez ortodox keresztények szerémségi jelenlétére utal, elfogadva azt, hogy a császárt helyi lakosok vagy papjaik köszöntötték. Ezen adat esetében azonban nem szabad belecsúszni az anakronizmus hibájába, és ezekben az ortodoxokban az

újkori viszonyokat visszavetítve, szerb nemzetiségű szerémségi lakosokat látni. E megközelítés két ok miatt is téves. Első helyen azt kell kiemelni, hogy egy 14. századi írott forrás határozottan azt állítja, a szávaszentdemeteri szerzetesek – így mutatis mutandis: a szerémségi ortodoxok között – szlávok, magyarok és görögök voltak.¹³⁷³ Második helyen pedig azt érdemes kiemelni, hogy a szerbek – akik ekkor még a Nyugat-Balkán központi részén, mai tájfogalmakkal élve: Kelet-Hercegovinában, Észak-Montenegróban és Délkelet-Szerbiában éltek – 1164-ben még egyáltalán nem voltak az ortodoxia odaadó hívei.¹³⁷⁴ Ortodox elköteleződésük a Nema-jida szerb állam alapításához, azaz a 12–13. század fordulójához köthető. A szerbiai ortodox egyház megalapítása – ha személyekben gondolkodunk – Szent Szávához köthető, és életének 1208 utáni szakaszához, amikor az athoszi kolostor-köztársaságból hazatérve, vezető szerepet vállalt a szerb egyház életében.¹³⁷⁵

A szerémségi viszonyokat taglaló írott források áttekintésének végén arra is utalnom kell még, hogy a 12. századi muszlim utazók szerint a Szerémségben muzulmánok is éltek II. Géza király idején. Ők – joggal sejtetően – a kelet-európai sztyeppékről származó és határőrizeti feladatokat ellátó, török anyanyelvű néptöredékek lehettek.

Sajnos dolgozatomban e fejezetét is azzal a megállapítással kell zárnom, hogy az írott forrásokban felvázolt gazdag kép a jelenleg rendelkezésre álló régészeti forrásokkal még nem egyeztethető, de nem szabad feladni a reményt, hogy e helyzet a jövőben esetleg pozitív irányba is elmozdulhat.

3. MAGYARORSZÁG DÉLI HATÁRA A 13. ÉS A 14. SZÁZADBAN

Az előző fejezetben részletesen ismertettem az újonnan alapított Magyarország déli szélén a 11. század utolsó harmadában és a 12. század fo-

lyamán a Bizánci Birodalommal folytatott határháborúkat. Az eseménysor ismertetését két évszám ismételt említésével érdemes folytatni. Az 1167-es

¹³⁶⁸ A besenyők európai történetét összefoglalta: CURTA 2006b, 158–168.

¹³⁶⁹ F. ROMHÁNYI 2000, 1. térkép. Elemzésem szövegében a megfogalmazás általános jellege arra hivatott utalni, hogy az egyes rendházak alapításának körülményei az írott források nagymértékű pusztulása miatt általában nem rekonstruálhatók.

¹³⁷⁰ TAKÁCS 1994e, 477, a releváns irodalom felsorolásával.

¹³⁷¹ A Magyar Királyság várostörténetének legkorábbi szakaszát klasszikus érvénnyel összefoglalta: GYÖRFFY 1975, 221–222.

¹³⁷² KUBINYI 2000, 153–157.

¹³⁷³ THEINER 1859–1860, 667–668: *in quo ex primaria institutione ipsius Greci, Ungari et Sclavi servire debeant.*

¹³⁷⁴ KOMATINA, I. 2016, 123–149.

¹³⁷⁵ KOMATINA, I. 2016, 247–300.

zimonyi csata elvesztése miatt III. Istvánnak le kellett mondania a Magyar Királyság déli hódításairól, valamint a királyság déli szélén elterülő Szerémségről is. E területeket azonban III. Bélának másfél évtized múlva, I. Manuél bizánci császár halála után sikerült visszaszereznie. A külpolitikai irányváltás – a defenzív helyett offenzív déli külpolitika –, mondhatni, azonnal megindult, ahogy I. Manuél meghalt. Az írott források tanúsága szerint III. Béla magyar király már 1180-ban megkezdte a bizánciak által birtokba vett Közép-Dalmácia hódoltatását.¹³⁷⁶ Itt kell megemlítenem, hogy Sima Ćirković, az utóbbi évtizedek talán legnevesebb szerb középkortörténésze mellett érvelt, hogy III. Béla Boszniát is elfoglalhatta az 1180-as évben.¹³⁷⁷ A Szerémség visszafoglalását közvetlenül leíró források nem állnak rendelkezésünkre, e folyamatnak azonban 1182-ig le kellett zajlania.¹³⁷⁸ Joggal sejthetően III. Béla indította el a magyar külpolitikának azon irányváltását,¹³⁷⁹ amely – a déli határok, pontosabban a déli határok menti területek védelme érdekében – az Észak-Balkánon függő területek láncolatának kialakítását tűzte ki célul. E törekvés magyarozatául nem a magyar imperializmus rémképét kell felfesteni, hiszen az imperializmus gondolata a középkortól idegen, miközben a sikeres uralkodás egyik jellemvonásának számított az expanzív külpolitika.¹³⁸⁰ Ennek ellenére, a Magyar Királyságot délről övező melléktartományok kérdésében, a kutatók egy része rendszeresen egybemossa az imperializmust és a középkorra ténylegesen jellemző expanzív külpolitikát, miközben az sem kétséges, hogy a középkorban a sikeres uralkodó egyik ismérve volt az uralma alatt álló ország területének a növelése. E törekvésen túl – érdemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért – a Szávától délre fekvő területek meghódításának háttérében az a felismerés állhatott, hogy a Száva önmagában nem elég széles ahhoz, hogy stabil folyami határt lehessen rá építeni. Továbbá ne felejtjük el azt sem,

hogy a Száva déli, tehát jobb partján is síkvidékek találhatók, általában több tíz kilométer szélességben, a domb-, illetve hegyvidékek csak ettől délre indulnak. Végezetül: a Szávát a III. Béla trónra lépése előtti időszakban sem tekinthették természetföldrajzi határnak. Korábban már utaltam rá, hogy a 13. század előtti Szerémség valószínűleg nemcsak a Duna–Száva közére, hanem a Száva vonalától délre elterülő síkvidékre is kiterjedt.¹³⁸¹ A Szerémség két részből álló régióként való felfogására utal a 12. századi latin forrásokban szórványosan feltűnő *Syrmia citerior* – *Syrmia ulterior* megnevezéspár.

III. Béla uralkodásának későbbi szakaszában is pontosan kitapintható a nyugat-balkáni területek iránti érdeklődés. Így amikor az 1190-es évek legelején II. Isaakios a Morava völgyében vereséget mért Nemanja István szerb fejedelemre, két alkalommal is találkozott és tárgyalt III. Bélával, aki egyébiránt az apósa volt. Az első találkozó helyszíne Plovdiv, ami arra enged következtetni, hogy III. Béla tevőlegesen is támogatta a bizánci császárt. A második találkozó szerémségi helyszíne pedig arra, hogy a két uralkodó között valóban szívélyes kapcsolat állhatott fenn. A bizánci császár ez esetben ugyanis jókora kitérőt tett északi irányba, ráadásul egy olyan területre lépve, amely már *de facto* nem a saját, hanem a magyar király uralma alatt állt.

A Magyar Királyság területét délről övező bánságok kialakítása mégis eltartott a 13. század közepéig, sőt az sem kétséges, hogy a bánságok rendszere szinte folyamatosan át is alakult oly módon, hogy egyes egységei egybeolvadhattak, illetve részeikre is bomlhattak. Az elhúzódó szervezésnek több oka is lehetett. Egyik ok a bizonytalan külpolitikai helyzet lehetett: a Manuél császárt követő Angeloszinasztia egyes tagjai között zajló trónviszály oly mértékig meggyengítette a birodalmat, hogy az a IV. kereszties hadjárat részeként Konstantinápoly alá érkező nyugati lovagok könnyű prédájává vált. Ráadásul a Nyugat-Balkánon is a hatalmi viszo-

¹³⁷⁶MAKK 1982, 47.

¹³⁷⁷ĆIRKOVIĆ 1964, 47.

¹³⁷⁸MAKK 1982, 47.

¹³⁷⁹MAKK 1982, 47; KRISTÓ–MAKK 1996, 204–223.

¹³⁸⁰E tény felismerése és elfogadása jegyében íródott az alábbi tanulmány: BÁRÁNY 2012, 344–346.

¹³⁸¹DINIĆ 1962, 582; ROKAY–TAKÁCS 1994c, 421–422; TERNOVÁČ 2017, 227–240.

nyok dinamikus átalakulása vette kezdetét a szerb és a bosnyák állam szerveződésével. Egy ilyen helyzetben, a 12–13. század fordulóján a magyar királyi udvarban a melléktartományok megszervezése helyett a válságba került Bizánci Birodalom északnyugati szélén megalakult két állam, Szerbia és Bosznia¹³⁸² meghódítása került előtérbe. III. Béla utóda, Imre király (1196–1204) kifejezetten offenzív külpolitikát folytatott a 12–13. század fordulóján a Nyugat-Balkánon, a kitűzött célt azonban nem sikerült teljesítenie. Nem tudta vazallusi státusba hajtani sem Szerbiát, sem Boszniát. Időleges sikerének nyoma, hogy 1202-ben Szerbia neve bekeverült a magyar királyok titulátúrájába. Az 1204-ben elhunyt Imre királyt követő II. András (1205–1235), majd pedig IV. Béla (1235–1270) alatt a megrendült Bizánci Birodalom északkeleti szélén megalakult új államok bekebelezése helyett ismét a Magyar Királyság déli határainak előterében életre hívandó ütközőterület gondolata került előtérbe. A feladat teljesítése elhúzódott – a kezdeti sikerek ellenére is. Az 1220–30-as években egyetlen nagyobb méretű területi egység, a Macsó Hercegség kialakítására került sor, nem kis mértékben dinasztikus okok miatt.¹³⁸³ II. Isaakios özvegye, Árpád-házi Margit császárné a trónküzdelmek során kiszorult Bizáncból. 1223-ban hazatért Magyarországra, és elnyerte a Macsó Hercegséget. Fia, Saint-Omeri Vilmos lett a Macsó Hercegség első hercege. E rendszer kiépülését azonban megakasztotta az 1241–42-es tatárjárás, még akkor is, ha az 1242-ben Magyarországra menekült Rostislav csernigovi trónörökös is megkapta a macsó herceg címet, és viselte is 1262. évi haláláig.¹³⁸⁴ Így a 13. század utolsó harmadának kellett eljőnnie ahhoz, hogy a korabeli Magyarország déli határán kialakuljanak az egymástól elkülönült melléktartományok, és tényleg betölthessék a számukra kijelölt szerepet: az ország déli határainak

védelmét.¹³⁸⁵ E feladatot pedig – érdemes ismételtelen kiemelni alapvetően inkább negatív, mint pozitív megítélésük miatt – a bánások sikeresen betöltötték, mert megvédték az ország déli részét a balkáni szláv monarchiák, Bosznia, Szerbia, illetve Bulgária szomszédságában. Sőt e bánásokra alapozták a 14. század vége után, az oszmán-török hatalom balkáni térnyerését követően a Magyar Királyság déli határainak védelmét. A bánások területláncolatot alkottak, a rendszer elemei voltak, keletről nyugat felé haladva: a Havasalföld nyugati szélén létesült a Szörényi Bánág, a Vaskapu és Nándorfehérvár/Belgrád között alakították ki a Barancsi Bánágot. A Szerémség déli meghosszabbításában létesült a Macsó Bánág, joggal sejtethetően nemcsak a Macsó Hercegség, hanem a 13. század előtti időkből létezett „túlparti” Szerémség¹³⁸⁶ hagyományait is folytatva. A Drinától nyugatra a Sói Bánág, amely – mai tájfogalommal élve – Északkelet-Boszniában terült el. Hozzá csatlakozott a bánások láncolatának legnyugatabbi eleme, az Ozorai/Uszori Bánág, amely – mai tájfogalmakkal élve – Észak-Bosznia középső és nyugati harmadát foglalta magában. Az Ozorai/Uszori Bánág nyugati határával Alsó-Szlavóniához¹³⁸⁷ csatlakozott, amely szintén a Száva folyó vonalától délre terült el. A bánások történetének részletes ismertetése önálló elemzést igényelne, a rájuk vonatkozó írott források nagymértékű pusztulása ellenére is. Itt csak néhány olyan tény emelnék ki, amelyeknek településrégészeti jelentősége is lehet.

Első helyen arra érdemes utalni, hogy az egyes bánások rendszerint a székhelyükként szolgáló várról kapták nevüket: Szörényvárról¹³⁸⁸ (román: Turnu Severin), Barancsról¹³⁸⁹ (szerb: Braničevo), a jelenkori Tuzlával (Bosznia-Hercegovina) azonosítható sói várral¹³⁹⁰ és Uszorával¹³⁹¹ (Usora, Bosznia-Hercegovina). A legnehezebb feladatot Macsó

¹³⁸² Középkori történetük rövid összefoglalása: TAKÁCS–ROKAY 1994a, 123–124.

¹³⁸³ A 13. század macsó vonatkozású eseménytörténetének rövid összefoglalása: ROKAY–TAKÁCS 1994a, 421; PFEIFFER 2017, 127–129.

¹³⁸⁴ WERTNER 1892, 463–475; ZSOLDOS 2007, 28, 30, 43 stb.; PFEIFFER 2017, 127–128.

¹³⁸⁵ SZEGFÜ 1994b, 256–257.

¹³⁸⁶ E problematika régebbi szakirodalmát jól áttekinti, és újabb következtetéseket is levon: TERNOVÁČZ 2017, 227–235.

¹³⁸⁷ Alsó-Szlavóniáról lásd: GYÖRFFY 1970, 223–241. Kiterjedéséről: GYÖRFFY 1983, 206–207, 30. ábra.

¹³⁸⁸ A régebbi szakirodalomból lásd: PESTY 1877. Az újabbról pedig DAVIDESCU 1969.

¹³⁸⁹ A vár középkori történetének rövid összefoglalása: TAKÁCS 1994a, 82.

¹³⁹⁰ ROKAY 1994b, 603.

¹³⁹¹ ROKAY 1994a, 518.

várának azonosítása jelenti.¹³⁹² Thallóczy Lajos szerint ez esetben is egy vár, a macsói volt a névadó, amelyet a kutató a mai nyugat-szerbiai Valjevo várával tartott azonosnak. Elgondolását máig követik azok a magyar kutatók, akik a Macsói Bánsággal foglalkoznak. A szerb történetírás ezzel szemben a Száva-parti Debre nevű település határában keresi Macsó várát.¹³⁹³ A két elgondolás közötti ellentmondás csak célzott régészeti terepmunkával lenne feloldható. A régészetnél maradványok: a felsorolt helyszínek közül – ismereteim szerint – csak Barancson folytak és folynak a régészeti mentőmunkát meghaladó mértékű feltárások.¹³⁹⁴ Az itt kibontott leletanyag a vár és környezete sokrétű kapcsolatrendszerét szemlélteti, amelyből a feltárók inkább a délkeleti, bizánci elemeket vizsgálják részletesen. Talán majd egyszer eljön az ideje annak is, hogy itt és a fentebb felsorolt többi várban is program induljon a bánági korszak anyagi kultúrájának átfogó vizsgálatára.

Az észak-szerbiai térség egy további, talán a bánágokhoz is köthető emlékcsoportja az olyan középkori temetők sora, amelyeket a helyi szerb lakosság *Mađarsko grobljénak*, azaz magyar temetőnek nevez.¹³⁹⁵ Külön kiemelendő, hogy az ilyen helyszínek túlnyomó többsége az egykori Macsói,¹³⁹⁶ illetve a Barancsi¹³⁹⁷ Bánság területén található. E tényre elsőként Borislav Jankulov figyelt fel 1914-ben, ő óvatos formában el is fogadta a helynév által sugallt etnikai azonosítást. Tette ezt egy olyan tanulmányban, amelyik a budapesti Ethnographia című folyóiratban jelent meg, magyarul!¹³⁹⁸ Az újabb szerb kutatás – Mirjana Čorović-Ljubinković¹³⁹⁹ vagy Milenko S. Filipović¹⁴⁰⁰ – az etnikai azonosítás helyett inkább azt szokta hangsúlyozni, hogy a régi, már felhagyott temetők magyarként való meg-

határozása a török hódoltság előtti észak-szerbiai magyar uralom néphagyomány által megőrzött emléke. Úgy vélem, e problematikának is érdemes lenne egy önálló elemzést szentelni, annál is inkább, mert az ilyen temetőkről szóló újabb megnyilatkozások is már több mint fél évszázada jelentek meg. Egy további kihívást jelent, hogy már néhány alkalommal folyt feltárás „magyar temetők” területén Észak-Szerbiában.¹⁴⁰¹ A kibontott sírok leletanyaga pedig – az előzetes megfigyeléseket összegző, rövid közlések szerint – semmiben sem tér el más, környékbeli temetőkben használt ékszerektől. Egy részletes elemzés azonban talán rávilágíthatna jelenleg még nem ismert adatokra, szempontokra is.

A magyarországi középkorregészeti kutatások során csak egy alkalommal került fel a 13–14. századi bánágok, sőt egészen konkrétan a Macsói Bánság elemzése iránt az érdeklődés. 1962-ben került napvilágra Kelebián (a lehetséges félreértések elkerülése végett: Felső-Kelebián, azaz a községnek a mai Magyarországhoz tartozó felében) egy olyan, a 14–15. század fordulójára keltezhető kincslelet,¹⁴⁰² amely mintegy aktualizálta a Macsói Bánság kutatását. A kincs egyik tárgyát, egy pár mellboglárt ugyanis egy olyan felirat díszítette, amely szerint az adott tárgy, a felirat meghatározása szerint karperec, Pál macsói bán feleségének a tulajdona lenne (*19. tábla 3*).¹⁴⁰³ A szöveg eredetiben: *ARMELLA CONSORTIS PAULI BANI DE M.* A kutatás e kincs értelmezésében hosszú időn át Köhegyi Mihályra, a bajai múzeum érdemdús kutatójára támaszkodott, aki az idézett felirat alapján a kincset az elhunyt Dorozsma nembeli Garai (Kazal) Pál macsói bánhoz és hitveséhez, Kós asszonyhoz kötötte,¹⁴⁰⁴ kiemelve azt is, hogy Kós asszony egy

¹³⁹² A többágú szakirodalom áttekintésének nehéz feladatát sikerrel teljesítette a közelmúltban: PFEIFFER 2017, 125–138.

¹³⁹³ ČIRKOVIĆ 2008, 1–4. sz., 3–20; PFEIFFER 2017, 133–135.

¹³⁹⁴ POPOVIĆ–IVANIŠEVIĆ 1988, 125–176; MILOŠEVIĆ 1992a, 187–195.

¹³⁹⁵ JANKULOV 1914, 177–179; ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1953, 170; ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1956, 232.

¹³⁹⁶ E tájegység kiterjedését, történetét összefoglalta: DINIĆ 1962, 582; ROKAY–TAKÁCS 1994c, 421–422. Az újabb szakirodalomból lásd: TERNOVÁČZ 2017, 227–240.

¹³⁹⁷ E tájegység kiterjedését, történetét összefoglalta: DINIĆ 1956a, 117; KOSZTA 1994, 82–83.

¹³⁹⁸ JANKULOV 1914, 177–179.

¹³⁹⁹ ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1953, 170 (térkép); ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1956, 232 (térkép).

¹⁴⁰⁰ FILIPOVIĆ 1968, 37–53.

¹⁴⁰¹ E munkálatokat felsorolja: ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1953, 170; ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1956, 232.

¹⁴⁰² A kincs lelkörülményeire vonatkozó szakirodalmat összegyűjtötte és rendszerezte: HATHÁZI 2009, 70.

¹⁴⁰³ A kincs e leletének revíziós közlése: HATHÁZI 2009, 71, 101, 9. kép 1.

¹⁴⁰⁴ A kincs értékelésére vonatkozó szakirodalmat összegyűjtötte: HATHÁZI 2009, 71.

másik nagyhatalmú főúr, Nekcsei Demeter kincstartó leánya volt. Miután pedig a kelebiai kincslelet legkésőbbi tárgyainak kora és hosszú használata a földberek idejét a 14. század végére, illetve a 14–15. század fordulójára valószínűsíti, tulajdonosként nemcsak e két személy, hanem utódaik is felmerültek. A kelebiai kincs így a macsói bán 14. század végi történetének áttekintését hozta magával, az érdeklődés fókuszába az egyes bánok személye, illetve kapcsolatrendszere került. Hatházi Gábor revíziós közlésének¹⁴⁰⁵ kellett eljőnie ahhoz, hogy a kutatás figyeljen egy tényre. Az idézett felirat nem egy karperecen olvasható, hanem egy boglárként, tehát palástot összefogó csatként használt, sárkányábrázolásos lemezpár egyik felét díszíti. A felirat tehát az adott tárgyra minden kétségen felül másodlagosan került, joggal sejthetően oly módon, hogy a karperec ötvöse a feliratot egy verőtőre felvéste, majd pedig, miután az eredetit, tehát a karperecet az adott szöveggel ellátta, azt díszítőmotívumként más tárgyakon is felhasználta. Egy olyan társadalomban, ahol az írástudók, illetve a latin nyelven olvasni tudók száma csak néhány százaléknál lehetett, ez az eljárás nem járt különösebb „veszélyekkel”: a boglárpár vásárlói számára a felirat nem jelenthetett többet egy érdekes, általuk nem olvasható díszítménynél. A kelebiai kincset e körülmény miatt Hatházi Gábor mintegy elválasztotta Pál macsói bántól és feleségétől, és az észak-bácskai térségben a 13. század második felétől élő kunok egyik előkelőségéhez kötötte.¹⁴⁰⁶ Eljárásának jogosságához aligha fér kétség. Az elmondottak mintegy lezárásaként azt is érdemes itt megfogalmazni, hogy így sem adható fel a remény: egyszer majd előkerülhet az a karperec, amely valóban Pál macsói bán Kós asszony nevű feleségéhez lesz köthető, és így a Macsói Bán 14. század végi története szempontjából is releváns információforrásként kerülhet elemzésre.

A középkori Magyar Királyság déli határainak részletes áttekintését egy historiográfiai kitérővel kell zárnom. Könyvem témája miatt kell ismét és nyomatékosan kiemelni, hogy a Kárpát-medence

déli része a honfoglalástól Mohácsig a Magyar Királysághoz tartozott. Kivételként csak Szerémvár közvetlen környéke hozható fel – 1071 előtt. 1071 után pedig csak azon néhány évnvi, évtizednyi időszak jelentett kivételt, amikor a Bizánci Birodalomnak sikerült visszaszereznie fennhatóságát a Szerémség és Szlavónia felett. Szlavónia, illetve a Szerémség esetében felmerülhetnek további bizonytalanságok is, változatos, adott esetekben a tudományos gondolkodástól távol eső érvek alapján. Az alább ismertetésre kerülő két vitás pont helyi színezetű és némiképpen leegyszerűsítve, egy-egy újkori magyar–horvát, illetve magyar–szerb ellentét visszavetítéseként írható le.

A horvát politikai osztály az Oszmán Birodalomnak a Kárpát-medencéből történt, 17. század végi kiszorítása óta folyamatosan azt hangoztatta, hogy a Szerémség Szlavónia része lett volna, és így mind a Dráva–Száva, mind pedig a Duna–Száva köze a középkorban nem Magyarországhoz, hanem Horvátországhoz tartozott volna.¹⁴⁰⁷ Így mintegy visszavetítette a középkorba azon területi elrendezést, ahogyan a bécsi Udvari Haditanács a 18. század elején a birodalom határvédelmét megszervezte, a Szerémséget a szlavón határörvidék részévé téve. Bár a Szerémség Szlavóniához tartozásának gondolata még a 18. század elején, tehát a kritikai történetírás horvátországi megszületése előtti időkben fogalmazódott meg – tegyük hozzá ismét, a nagyobb nyomaték kedvéért: hadügyi okok miatt –, a horvát történészek a 19. század közepétől kisebb vagy nagyobb odaadással igyekeztek kiállni annak valós mivolta mellett. Ezzel kivetítették az egész java középkorra azt az állapotot, amikor IV. Béla uralkodásának elején Kálmán ifjabb király „egész Szlavónia bánjaként” néhány éven át a Szerémséget is igazgatta.¹⁴⁰⁸ Így a magyar és a horvát történészek között a dualizmus korában évtizedeken át és meglehetősen vehemenciával folyt a vita nemcsak Horvátország társországi mivoltának gyökereiről, hanem, ennek mintegy „mellékágaként”, a Duna–Száva köze keleti harmadának a középkori hovatartozásáról is. Sőt, volt

¹⁴⁰⁵ HATHÁZI 2009, 70–82.

¹⁴⁰⁶ HATHÁZI 2009, 82.

¹⁴⁰⁷ KLAIC 1880; KLAIC 1882, 101–107; KLAIC 1899–1920, 1. köt. Lásd még KLAIC 1978, 235–241.

¹⁴⁰⁸ POPOVIĆ 1957, 53.

olyan horvát történész is, aki azt próbálta igazolni, hogy a trpimirida Horvát Királyság a 10–11. században nemcsak úgy általában a Drávaig terjedt volna ki, hanem e királyságnak északkeleti irányban a Szerémség is része lett volna.¹⁴⁰⁹ E szenvedélyes hangú vita részletes ismertetése szétfeszítené a fejezet kereteit, így csak két tényezőt emelnék ki. Első helyen azt, hogy a vita 1918 után, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulásával mintegy elvesztette aktualitását: a horvátoknak immár a közösnek megálmodott, de szerb főségű államban a belgrádi hatalmi törekvések ellen kellett (volna) bizonyítaniuk a Szerémségre vonatkozó igényeik igazát. Második helyen pedig azt, hogy a vita leghevesebb időszakában, tehát a 19–20. század fordulóján is fennmaradt a magyar és a horvát történészek közötti kommunikáció. Fentebb már utaltunk Csánki Dezső nagyszabású történeti földrajzára. Itt csak annyit emelnék ki, hogy Csánki a Szerémséget és a szlavóniai vármegyék 15. századi településállományát is feldolgozta, és így a horvát történészek is gyakran forgatták a Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában második kötetét, különösen egy-egy konkrét kérdés, így egy-egy szlavóniai vagy szerémségi középkori település helyének meghatározása során.¹⁴¹⁰

A Szerémség középkori területi hovatartozásával kapcsolatos másik ellentmondás a szerb szakirodalomban érhető tetten, különösképpen annak vajdasági ágában.¹⁴¹¹ A szerb történetírásban e vonatkozásban fellelhető kettősség az alábbiakban foglalható össze. A belgrádi intézményekben munkálkodó, nemzetközi szinten is jegyzett történészek számára a Szerémségnek a Magyar Királysághoz

való tartozása evidenciaértékű.¹⁴¹² Ezzel szemben a vajdasági szerb történetírásban több kísérlet történt a nemanjida állam északi irányú „kiterjesztésére”, mondani sem kell, hogy könnyen cáfolható érvek alapján.¹⁴¹³ Nem kétséges, hogy az ilyen megnyilatkozások az utóbbi két évtizedben helyi szinten is a múlt tudományos kutatásának peremére szorultak vissza. Így is érdemes azonban leszögezni néhány tényt. Első helyen azt, hogy nem változtatott a Kárpát-medence déli harmadának a középkori területi hovatartozásán az, hogy különböző szerb főurak a 13. század végétől a Magyar Királyságban vagy melléktartományaiban birtokokat kaptak, sőt ennek révén az adott terület igazgatásában vezető szerephez is jutottak. Így 1284-ben egy Dragutin nevű szerb főember, miután vesztésként került ki a fivérével, Milutin királlyal folytatott trónharcból, a Macsói Bánság urává vált, anélkül azonban, hogy e bánság levált volna a Magyar Királyságról. A magyar történelem oldaláról nézve: Dragutin kinevezése jól beleilleszthető az Árpád-kor végén kialakuló tartományúri rendszerbe.¹⁴¹⁴ Ennek megfelelően pedig, amint sikerült I. Károly (a történetírásban gyakran használt nevén Károly Róbert) magyar királynak megszilárdítania a hatalmát, a macsói báni tisztségbe is hozzá hű főembereket nevezett ki. Így a későbbi bánok esetében még kevésbé merülhetett fel a Szerbia irányából történő terjeszkedés, mint esetleg ez Dragutin esetében megfogalmazódhatott – tegyük hozzá, évszázadokkal később, és nem máshol, csupán egyes szerbiai ortodox monostorokban.¹⁴¹⁵ Fényesen tanúsítja e politikát az a fentebb már utalt tény is, hogy a 14. század végén Dorozsma nembeli Garai (Kazal) Pál volt az egyik macsói bán.¹⁴¹⁶

¹⁴⁰⁹ A vitát áttekintette KRISTÓ 1979, 84–86.

¹⁴¹⁰ Egyetlen példaként arra utalnánk, hogy az eszéki (horvát: Osijek) illetőségű Josip Bösendorfer a Történeti földrajzot igen alaposan ismerte, és saját topográfiai munkájában ennek adatait nemcsak, hogy saját kommentárjaival látta el, hanem Csánki Dezső munkájának szerémségi és szlavóniai adatait számos esetben átvette, illetve bővítette: BÖSENDORFER 1910.

¹⁴¹¹ Kijelentésemet egyetlen, mondhatni, emblematikus példával támasztom alá: POPOVIĆ 1957.

¹⁴¹² ČIRKOVIĆ 1973, 45–54.

¹⁴¹³ POPOVIĆ 1957, 53.

¹⁴¹⁴ KRISTÓ 1988a, 263–277.

¹⁴¹⁵ Hitelt érdemlő forrásként kezeli e kolostori feljegyzéseket: POPOVIĆ 1957, 37–56.

¹⁴¹⁶ A személyére vonatkozó szakirodalmat a közelmúltban összegyűjtötte: HATHÁZI 2009, 71.

XV. A 10–16. SZÁZAD TELEPÜLÉSRÉGÉSZETE A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI HARMADÁBAN

Hogyan járulhat hozzá egy alig kutatott tudományterület a településrégészet regionális szintű elemzéséhez?

Ebben a fejezetben azt járom körbe, hogyan lehet egy olyan régió középkori településrégészeti leletanyaga alapján következtetéseket levonni, ahol e tudományterület csak elvétve tudott kitörni azon szűk keretekből, amelyet a leletmentések során feltárt, minimális alapterületű feltárások biztosítani tudnak.

Először egy általános, Európa számos országára jellemző tendenciára szeretnék emlékeztetni. Vitan felüli tény, hogy a falusias települések régészeti kutatása európai távlatokban is a településrégészet legfontosabb kutatási területévé vált a 20. század második felében, illetve – más tájakon némi késéssel – a 21. század elején.¹⁴¹⁷ A településrégészet iránti érdeklődés fellendülése eltérő módon és mértékben jelent meg a Kárpát-medence déli részén elterülő négy állam régészetében. Sajnálatos tény, hogy Szerbia északi részén, azaz a Vajdaság területén mutatható ki a legkisebb hatása, olyan, a régészetén kívül álló okok miatt, amelyeket könyvem elején, a tudománytörténeti fejezetben már részletesen ismertettem. Így e tájon sajnos eddig még az is elmaradt, hogy az 1950-es évek elején posztulált államnemzeti alapú kérdésfelvetéseket felváltta a kora középkori településrégészet egy olyan komplex megközelítése, amelyben az etnikai attribúció helyett a település-, illetve életmódtörténeti kérdések elemzése került előtérbe.

Továbbá a vajdasági közegben az is hátráltatta a középkori falusias települések kutatását, hogy

a helyi közegben ténykedő régészek többsége a középkori régészetét nem tartotta a „valódi régészet” részének. A „valódi régészet” felső határának a Nyugatrómai Birodalom bukásának idejét szokás tartani. Az ettől későbbi korok esetében – szintén e felfogás szerint – csak akkor érdemes egy lelőhelyet feltárni, ha az ott várt régiségeknek már eleve ismert a jelentőségük. Az idegenkedést – amint erre fentebb, a tudománytörténeti részben már utaltam – a Vajdaság esetében az fokozta, hogy e tartomány mindhárom régiója fél évezreden keresztül a Magyar Királyság része volt. Így a köznépi lakáskultúra maradványainak értékelése során legalább egy gondolat erejéig fel kellett vetődnie: szabad vagy lehet-e az értékelés során a nemanjida szerb állam kontextusában kidolgozott kérdésfelvetéseket alkalmazni.¹⁴¹⁸ A vázolt hiányok és dilemmák ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a Vajdaság esetében évtizedeken át jószerivel csak más korszakok feltárásáról szóló jelentésekbe – kitérő gyanánt – beillesztett rövid objektumjellemezésekre, illetve a nagy tellásatások mellékeseiként megjelölt közép-középkori objektumleírásokra lehetett következtetéseket alapozni.¹⁴¹⁹ Így csak az 1990-es években jelent meg az első összefoglaló munka a középkori településrégészetéről,¹⁴²⁰ ennek adatbázisát pedig egyetlen vékony kötetben közölni lehetett. Szerencsésnek mondható körülmény, hogy az utóbbi évtizedben

¹⁴¹⁷Még olyan szerzőknél is megfogalmazódnak ilyen gondolatok, akik végül is belevesznek bácskai és bánági lelőhelyeket a középkori Szerbia lakáskultúrájának tárgyalásába. Egyetlen, de jellegzetes példaként lásd az alábbi, monografikus célzatú munkát: MILOŠEVIĆ 1997.

¹⁴¹⁸Egyetlen negatív példaként e helyütt csak arra utalnék, hogy az utóbbi másfél évtizedben is jelent meg olyan összefoglalás a középkori Szerbia lakáskultúrájáról, amely anakronisztikus módon és a dél-, illetve délnyugat-szerbiai telepítések fejletlen voltát mintegy ellensúlyozandó, bácskai, illetve bánági lelőhelyek elemzése alapján is von le következtetéseket: MILOŠEVIĆ 1997. (Csak a félreértések elkerülésének a lehetősége miatt: e két tájegység a 11–16. században nem volt Szerbia része!)

¹⁴¹⁹Egyetlen, de jellemző példaként a Herkóca/Hrtkovci falu határában emelkedő Gomolava nevű tell őskorra koncentrált feltárásai során kibontott középkori leletek közléseire utalok: NAGY S. 1965, 247–250; VESELINOVIĆ 1957, 27–38; PETROVIĆ 1984, 59–63; STANOJEV 1982a, 71; BUNARDŽIĆ 1988, 87–92.

¹⁴²⁰STANOJEV 1996.

mind Horvátország északkeleti szélén,¹⁴²¹ mind a Vajdaságban,¹⁴²² mind pedig a Bánság Romániához tartozó részén¹⁴²³ több ponton is megindultak középkori telepfeltárások, részben infrastrukturális nagyberuházások részeként. Ez még akkor is örövendetes fejlemény, ha ezekhez a Vajdaságban – és sajnos adott esetekben, bár inkább a régebbi évtizedekben, Romániában is – olyan anakronisztikus tendenciák kapcsolódtak, amelyek az újkori etnikai kép visszavetítésén alapultak.

Milyen adatokat lehet leszűrni e kötetekből a köznépi lakáskultúrájáról a középkori Magyar Királyság déli részén a Mohács előtti fél évezredben? A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján inkább az egyezésre, illetve a nagymértékű hasonlóságra utaló következtetések vonhatók le.¹⁴²⁴ Így az Árpád-kori, földbe ásott házak nagy többsége az úgynevezett sekély gödrű veremház¹⁴²⁵ (általánosan elterjedt, de pontatlan kifejezéssel: félveremház) kategóriájába tartozott, gödre nagyjából négyszögletes alakú volt, kisebb-nagyobb (általában inkább kisebb) agyagkemencével is rendelkezett, tetőszerkezetét pedig változatos kiosztású, földbe ásott oszlopok tartották (lásd például *18. tábla 1*). Jóval ritkábban találkozni téglalap alaprajzú veremházzal. Talán e kategóriába sorolható a Pancsova-Ney (azaz Alsóvárosi) téglagyár, 2004/2. kutatáson 3. objektuma, 9–10. századi keltezéssel.¹⁴²⁶ E veremház értékelését az nehezíti, hogy egyes részeit megbolygatták későbbi települési objektumok létesítésével. Csak a 9. századból ismert egy szokatlan, L alaprajzú házgödör (Zimony-Sóderbánya / szerb: Zemun-Šljunkara, 6. obj.).¹⁴²⁷ Ezen objektum esetében azonban joggal feltételezhető, hogy alap-

rajza egy sajátos félreértés következménye, ugyanis a feltárók nem ismerték fel: két egymást részben metsző, négyzet alaprajzú házat tártak fel egyetlen jelenségként. A második időrendi horizontra, a 11–13. századra szintén a Kárpát-medence más részein ismert jelenségek ismétlődése jellemző: a veremházak többsége négyszög alaprajzú, agyagkemencés, kétoszlopos. De találni egy 12. századi példát arra is, hogy a tetőt hordozó szelement nem két, hanem három ágasfa tartotta, és a harmadik oszlopot a ház közepére helyezték: Újpázova-Vadászterület (szerb: Nova Pazova-Lovište) (*18. tábla 1*).¹⁴²⁸ Tovább lépve az Árpád-kori telepkutatásban a Kárpát-medence szerte gyakori objektumtípusok sorában: azt kell megállapítani, hogy bár a külső kemence elég ritka a könyvben vizsgált délvidéki térségben, már a jelenleg felmutatható példái közt is megtalálható mind az egyszeres, azaz az egyetlen sütőfelületből álló típus, mind pedig az egyetlen munkagödörből és két sütőfelületből álló típus. (Példák ezekre: Zentagunaras-Győzelem Tsz / Gunaroš-PD Pobeda,¹⁴²⁹ Zimony-Sóderbánya 1, 5. obj. [*18. tábla 5*]).¹⁴³⁰ A tárolóvermek is jól beleilleszkednek a Kárpát-medencei átlagba: nagy többségük kerek alaprajzú, falai pedig vagy függőlegesek, vagy csak enyhén öblösödnek ki. De előfordulnak – szintén a Kárpát-medence más részeihez hasonlóan – olyan ovális gödrök is, amelyek pontos rendeltetése inkább csak sejthető (Beketinc/Bekefalva [horvát: Beketinci]-Bentež).¹⁴³¹ A negyedik leggyakoribb objektumtípus, az árok példáinak többsége is az általánosan ismert teknős aljú, egyszeres típusba tartozik. (Lásd például a Zentagunaras-Győzelem Tsz¹⁴³² nevű lelőhelyen feltárt árokészletet.) Ritkábban azonban feltűnik

¹⁴²¹ ANDELIĆ 1994a, 105–114; ANDELIĆ 1994b, 115–131; TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–185; TRIFUNOVIĆ 1997b, 113–135; TRIFUNOVIĆ 2010, 158–176; TRIFUNOVIĆ 2014, 225–238; TRIFUNOVIĆ 2018.

¹⁴²² Az ilyen munkálatok közleményeiből lásd: ANDELIĆ 1994a 105–114; ANDELIĆ 1994b, 115–116.

¹⁴²³ MĂRGINEAN 2016, 81–119; MĂRGINEAN 2017, 141–184.

¹⁴²⁴ Az Árpád-kori településrégészet eredményeit a közelmúltban tekintetem át az egész egykori országterület egészére kiterjedő nézőpontból: TAKÁCS 2010, 1–67.

¹⁴²⁵ Lásd például: STANOJEV 1996, 24, 25, 30, 53 (Óbecse [szerb: Bečej]-Botra 3/1, 3/2, 3/3, 3/8 ház, Óbecse-Perlek 4/9. ház) stb.

¹⁴²⁶ RADIČEVIĆ–ĐORĐEVIĆ–ĐORĐEVIĆ 2012, 208, 7. kép. (Az adott téglagyár két néven történt megjelölését az indokolja, hogy a feltárás jelentéseiben mindkét névformára történt utalás.)

¹⁴²⁷ JANKOVIĆ 1995/1996, 136, 7. tábla.

¹⁴²⁸ ANDELIĆ 1994a, 105–114.

¹⁴²⁹ ANDELIĆ. 1994b, 115–116.

¹⁴³⁰ JANKOVIĆ 1995–1996b, 131, 1. tábla, 132, 2. tábla, 134, 5. tábla.

¹⁴³¹ MINICHREITER–MARKOVIĆ 2013, 157–159.

¹⁴³² ANDELIĆ 1994b, 115–116.

a többszörös, összetett árokrendszer is. (Lásd például a Szanád [szerb: Sanad]-Kopovo¹⁴³³ nevű lelőhelyen feltárt árokrezületet.) Az árkok szerepének a tisztázását igencsak segítik a légi felvételek – amint ezt a bácsalmási lelőhely egy-egy szakaszáról készített fotók is tanúsítják.¹⁴³⁴

Más régiókhoz hasonlóan, a középkori Magyarország déli harmada esetében is felmerül a kérdés: voltak-e a veremházon kívül más háztípusok az Árpád-korban, és ha igen, milyen mértékben volt elterjedve a használatuk.¹⁴³⁵ E kérdésre már a jelenleg rendelkezésre álló adathalmaz alapján is igennel kell válaszolni. Nemcsak annak következtében, hogy más, rendszeresebben kutatott régiókban rendszerint találni nyomokat föld felszínén álló, általában többszortatú lakóházakra,¹⁴³⁶ hanem azért is, mert rendelkezünk egy biztos példával, továbbá egy sajátos lelőhelymegoszlás következtében is. Kővel alapozott háznyomot Tiszaszigeten sikerült kibontani és dokumentálni.¹⁴³⁷ Időrendje nem tűnik teljesen biztosnak, bár az kétségen felüli tény, hogy betöltése cserépbogrács-töredéket is tartalmazott. A tiszaszigeti házmaradvány Árpád-kori keltezését két, sajátos földrajzi helyzetű párhuzama teszi egyértelművé. Könyvem több pontján is utaltam már arra, hogy a Kárpát-medence keleti harmadában a Maros folyó vonalának kell jelentenie a feldolgozás északi határát. Így csak feltételesen utalhatok két olyan Árpád-kori, több osztatú, kőalapozású lakóházra, amelyek a Maros északi partjának közvetlen közelében, illetve e folyótól csak pártíz kilométernyi távolságban kerültek elő Óbodrogon¹⁴³⁸ (román: Bodrogu Vechi), illetve Kardoskút-Hatablakon.¹⁴³⁹ Mivel e két lelőhely már tulajdonképpen kívül esik a feldolgozási területen, tanulságuk nem jelenthet perdöntő bizonyítékot. Ennek ellenére igen fontos az az adalék, amelyet a feldolgozási határhoz közel eső lelőhelyük jelent. Ez ugyanis megerősíti

azt a megközelítést, hogy a tiszaszigeti házat semmiképp se tekintjük csupán egy elhanyagolható, egyébként is bizonytalan időrendű kivételnek.

A feldolgozás utolsó kronológiai fázisáról, a 14–16. századba sorolható települési objektumokról a legnehezebb nyilatkozni – az adatok majdnem teljes hiánya miatt. Az elemzett térségben ugyanis csak egyetlen ásatás, a beketinci esetében jelentek meg valóban használható adatok a 14–16. századi közrendűek lakóházairól.¹⁴⁴⁰ E házak alapján arra következtethetünk, hogy egykor a földfelszíni vagy földbe alig ásott lakóházak – a helyiség számából ítélve – több altípusa is állhatott e nyugat-szerémségi lelőhelyen, hiszen a feltáróknak – Kornelija Minichreiternek és Zorko Markovićnak – két-, három-, illetve négyosztatú házat is sikerült dokumentálniuk, miközben a kétosztatú volt a leggyakoribb. Alaprajzi elrendezésük közös eleme, hogy a helyiségek egyetlen hossz tengelyre voltak felfűzve, és kettőnél több helyiség esetén a konyha az épület közepén helyezkedett el. Fűtő- és főzőberendezésként Bekevinc falu lakói kemencét használtak, kályhára utaló lelet vagy objektumrészlet nem került napvilágra. Csak a jövő kutatók dönthetik el, hogy e beketinci – a Kárpát-medence belsejében feltárt lakóházakkal erősen rokonítható – épület típus milyen mértékben volt jellemző a vizsgált térség más részeire. A mozsori¹⁴⁴¹ (szerb: Mošorin) vagy a verbászi (szerb: Vrbas)¹⁴⁴² ház, illetve házrészlet alapján joggal sejtethetjük: a válasz pozitív lehet.

A feltárt felületek kis kiterjedése miatt nem érdemes felvetni annak a kérdését, miért más az egyes objektum típusok számaránya a déli végeken, mint a Kárpát-medence más részein. E kérdés feltevésének jogosságát csak a későbbiekben kivitelezendő, nagy alapterületű feltárások objektumszámainak elemzése döntheti majd el. Addig csak mintegy kuriózumként jegyzem meg, hogy viszonylag magas az edényégető

¹⁴³³ TRIFUNOVIĆ 1997b, 122.

¹⁴³⁴ Hálás köszönettel tartozom Wilhelm Gábornak, hogy e fotókat rendelkezésemre bocsátotta, közlésüket engedélyezte.

¹⁴³⁵ TRIFUNOVIĆ 1997b, 122.

¹⁴³⁶ TRIFUNOVIĆ 1997b, 122.

¹⁴³⁷ TRIFUNOVIĆ 1997b, 122.

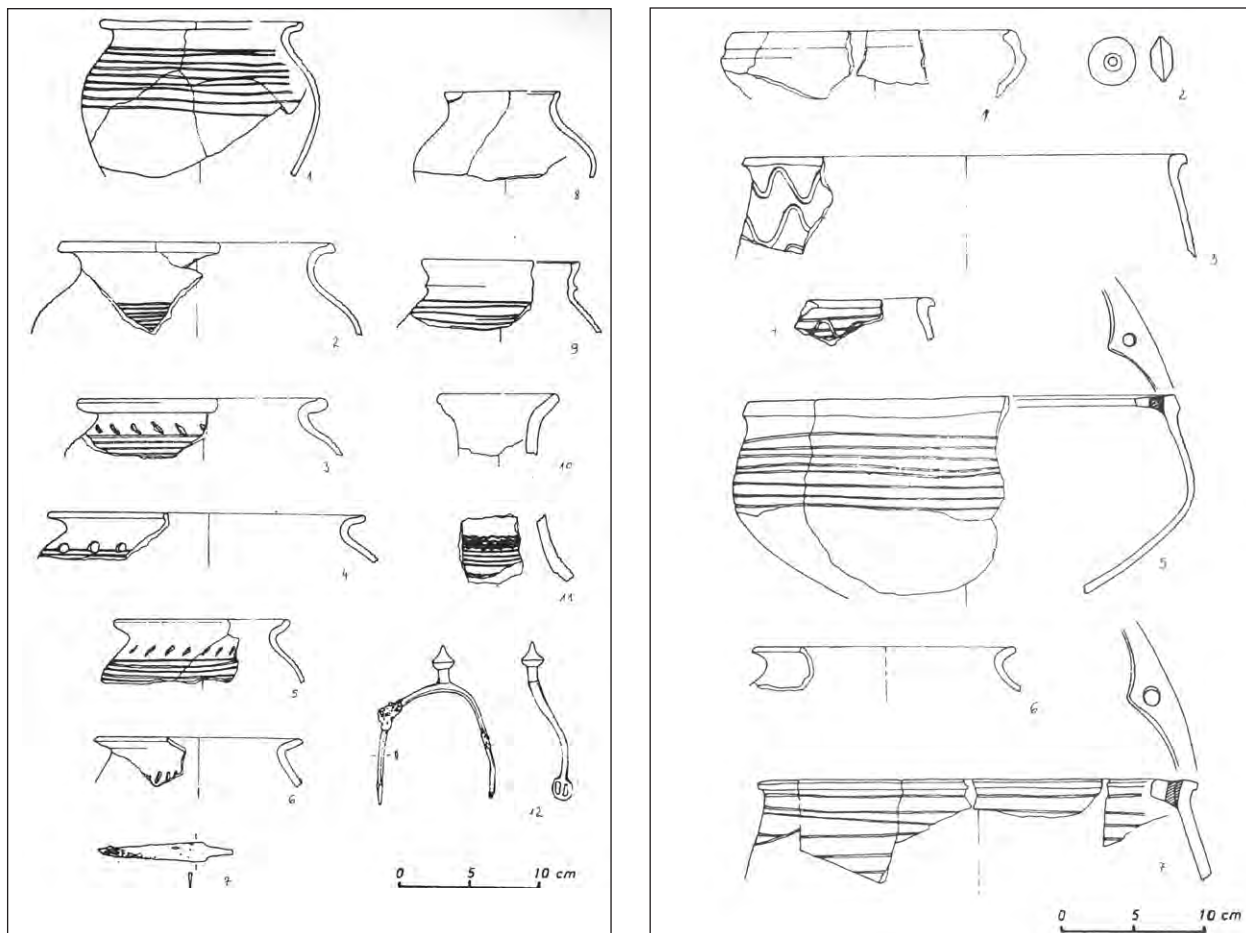
¹⁴³⁸ TRIFUNOVIĆ 1997b, 122.

¹⁴³⁹ TRIFUNOVIĆ 1997b, 122.

¹⁴⁴⁰ MINICHREITER–MARKOVIĆ 2013, 196–232.

¹⁴⁴¹ STANOJEV 1996, 107, számozatlan ábra.

¹⁴⁴² STANOJEV 1996, 88, számozatlan ábra.

30. kép. Újpažova-Vadászterület (szerb: Nova Pazova-Lovište), az Árpád-kori települési objektumokban lelt kerámia (ANDELIĆ 1994a, 110–111, II–III. tábla nyomán)

Fig. 30. Ceramics from the settlement features of the Árpadian Age of the site of Nova Pazova-Lovište, (after ANDELIĆ 1994a, 110–111, plates II–III)

kemencék száma, és e tendencia nem csupán egy lelőhely, Óbecse-Botra¹⁴⁴³ magas kemenceszáma miatt alakult így. Hiszen a mozsori,¹⁴⁴⁴ a bácsi¹⁴⁴⁵ (szerb: Bač) vagy a Herkóca-Gomolava¹⁴⁴⁶ nevű lelőhelyről szóló közleményekben is olvashatók leírások további edényégető kemencékről.

A telepszerkezeti kérdések megválaszolását hátráltatja az, hogy a vizsgált régióban jelenleg még csak két olyan ásatással rendelkezünk: Bekefalva-Bentež¹⁴⁴⁷, illetve Csúrog (szerb: Čurug)-Stari vinogradi¹⁴⁴⁸ nevű lelőhelyen, ahol a feltárás alapterülete, illetve az összesítő térkép közlésének mér-

téke alapján van reális esély az adott problematika sikeres vizsgálatára. A két lelőhely telepszerkezeti szempontból két, egymással össze nem vehető településkép-átalakulási (általánosan használt, de pontatlan kifejezéssel: településfejlődési) képet mutat. Pontosabban, csak a csúrogi lelőhely esetében használható e szó, hiszen az adott helyszínen a falutól délre fekvő magasparton tényleg ki lehetett mutatni az emberi megtelepedés nyomait a középkor minden szakaszában. Beketincen/Bekefalván viszont azt lehetett tapasztalni, hogy egy nagy neolitikus lelőhely területén csak a 10–11. században

¹⁴⁴³ STANOJEV 1996, 33, 34, 36.

¹⁴⁴⁴ STANOJEV 1996, 103.

¹⁴⁴⁵ STANOJEV 1996, 15.

¹⁴⁴⁶ VESELINOVIĆ 1957, 27–38.

¹⁴⁴⁷ MINICHREITER–MARKOVIĆ 2013, 157–159.

¹⁴⁴⁸ TRIFUNOVIĆ–PEŠIĆ 2003, 263–290 és különösen 282–290.

volt szórványos megtelepedés, majd pedig ugyanitt a 14. századtól egy – az adott kor mércéjével mérve – nagy kiterjedésű falu létesült. Itt kell azonnal kiemelni, hogy az a tény, hogy a csürogi település az összes kronológiai fázisban lakott volt, önmagában még nem jelenti az adott helyszín folyamatos lakottságát. Mert a cserépanyag – viszonylag alacsony keltezésként értéke miatt – egészen egyszerűen nem alkalmas annak a bizonyítására, hogy az adott település adott időrendi fázisában folyamatosan lakott lett volna. Másodlagos utalások inkább a szakaszos újratelepedés lehetőségét támogatják, igaz, egyelőre még csak áttételesen.

A települési struktúra elemzését a fentebb már többször is megfogalmazott megállapítással kell kezdenem. A fentebb utalt forráshiány miatt sajnos nem tudjuk még részleteiben megrajzolni, hogyan is folyt a Duna déli szakasza mentén a honfoglaló magyarság megtelepedése, azt tehát, hogyan alakultak át falvakká az egyes téli szállások. Gátló tényezőként elsősorban arra kell utalnom, hogy még csak néhány Duna menti település határában, illetve az Észak-Bánságban folyt szisztematikus régészeti leletfelderítés, a gyéren megmaradt okleveles anyag pedig alig néhány Árpád-kori határbejárás leírását őrizte meg. Így a Duna vizsgált szakaszának egésze helyett a régészeti prospekciónál Titel¹⁴⁴⁹ határában folytatott munkálatokra vagyunk utalva. Továbbá igen nagy előrelépést jelentett a 2010-es években a Bánság régészeti topográfiája című projekt keretében folytatott régészeti terepbejárások első eredményeinek közzéadása: két észak-bánsági járás, a törökkanizsai és a csókai került feldolgozásra.¹⁴⁵⁰ A múzeumi adattárakban őrzött vagy más tematikájú cikkekben közölt adatok összegyűjtése és ér-

tékelése pedig a szabadkai járás,¹⁴⁵¹ Zenta (szerb: Senta),¹⁴⁵² Gombos (szerb: Bogojevo),¹⁴⁵³ illetve Újvidék (szerb: Novi Sad)¹⁴⁵⁴ esetében történt meg. Az okleveles anyagból pedig elsősorban a bélakúti/pétersváradai ciszterci monostor alapítólevele¹⁴⁵⁵ tartalmaz értékes adatokat. A bélakúti alapítólevelben felsorolt tizenöt dél-bácskai, illetve tíz szerémségi falu helyének azonosítása, illetve az újkori és a 13. századi települési hely összehasonlítása alapján arra következtethetünk, hogy az Árpád-kor középső és utolsó harmadában az egyes agrártelepülések már jól körülírt határokkal is rendelkeztek. Azaz – a korabeli ország más részeihez hasonlóan – a Dunaparti települések esetében is számolok az egyes faluhelyek évtizedes gyakorisággal zajló elvándorlásával, ezen elmozdulások azonban maximálisan egy-egy 5–10 kilométeres körön belül folyhattak. E tény alátámasztásául arra hivatkozom, hogy az újvidéki táj igen nagy arányú török kori pusztulása ellenére Csenej (szerb: Čenej), illetve Piros (szerb: Rumenka) falu lakott településként ugyanott érte meg a jelenkort, ahol a 13. században feküdt, a két Szajol emléke pedig a falu régi helyén, dülönévként maradt meg.¹⁴⁵⁶

A településmozdulások természetesen járhattak osztódással is. Ennek országos szinten legszébb példája a néhai Bács vármegye déli részében fekvő Bulkeszi (szerb: Maglič).¹⁴⁵⁷ A 19–20. század fordulóján élt történészek és helytörténészek gyűjtötték össze e település 13. századi történetére vonatkozó forrásanyagot,¹⁴⁵⁸ amelyből nem csak az derül ki, hogy 1263-ban István herceg, azaz a leendő V. István király egy „terra Kezy” nevű birtokkal jutalmazta Macel fia Mártont és Kelement az érte tett szolgálatokért. A szomszédos községek

¹⁴⁴⁹ DIMITRIJEVIĆ 1975, 68–96; FALKENSTEIN 1998.

¹⁴⁵⁰ TRIFUNOVIĆ 2012; TRIFUNOVIĆ 2016. Itt kell megjegyezni, hogy a közigazgatási egységek megnevezésére a járás szót használtam, miközben a címekben szó szerinti fordításban a község szó szerepel. Az adott nagyságú területek megnevezésére a magyar közigazgatási gyakorlatban a járás szó használatos, más jelentésű szavak bevonása csak zavart okozna.

¹⁴⁵¹ SZEKERES 1983.

¹⁴⁵² SZEKERES 1971b.

¹⁴⁵³ SZEKERES 1978b, 9–21.

¹⁴⁵⁴ Az újvidéki táj középkori történetét elemző, illetve az idevonatkozó adatokat (is) közlő szakirodalmat a közelmúltban több dolgozat is áttekintette: TAKÁCS 1989, 52–53, 40. jegyzet, valamint 104–116; GAJIĆ 1993, 123–124; MARKOVIĆ 1996, 101–102; MILKOVIĆ 2005, 78–81.

¹⁴⁵⁵ Az oklevelet elsőként közölte: WENZEL 1869, 27–31; újraközölte: HERVAY 1984, 134–135.

¹⁴⁵⁶ E tény elsőként rögzíti: ÉRDUJHELYI 1894, 64–66. Az itt előkerült régészeti leletekről lásd: STANČIĆ 1987, 27.

¹⁴⁵⁷ E település középkori történetének rövid összefoglalása: TAKÁCS 1994d, 134.

¹⁴⁵⁸ Egyetlen, de jellemző példaként lásd: REISZIG é. n., 36–37.

felsorolását is tartalmazó adománylevélből ugyanis azt is megtudjuk, milyen településhálózat létezett a Dél-Bácskában a 13. század második felében. Kezy két másik településsel volt határos, maga az eladományozott „föld” pedig elegendő területtel bírt ahhoz, hogy nyolc település is álljon rajta. Sőt, az adomány beiktatása tárgyában eljáró kőí káptalan által kiállított oklevél¹⁴⁵⁹ azt is rögzíti, hogy e nyolc település már létezett is az adott korban, és közülük csak az egyik volt maga Bulkeszi. Mivel a nyolcból összesen négy település viselte utótagként a Keszi nevet, joggal sejthető, hogy a településosztódás révén az egykori egyetlen településből négy jött létre az Árpád-kor végére. E települések későbbi sorsa is híven visszatükrözi a térség turbulens történetét. Bulkeszin kívül csak egy további település, Szent Péter maradt meg: Petrőc/Petrovác (szerb: Bački Petrovac), igaz, csak oly módon, hogy a 18. században újjátelepítették.¹⁴⁶⁰ A felvonultatott írott adatok alapján nem lehet kétséges, hogy Dél-Bácskában a 13. században már egy sűrű településhálózat állt, amely részben településosztódás révén jött létre.

Bulkeszi kapcsán nem hagyhatom említés nélkül a Délvidék egy igen becses, 13. századi régészeti leletét sem. Az 1890-ben előkerült bulkeszi feliratos téglá (19. tábla 1)¹⁴⁶¹ ugyanis az Árpád-kori írástörténet egyedülállóan becses emléke. A felirat arról emlékezik meg, hogy Béla király megkereszteltette egy Adelhard nevű hospes (azaz: „vendég”) fiát, majd földet adományozott neki. Írástörténeti szempontból a felirat a 12. század végére, III. Béla korára keltezhető.¹⁴⁶² Mivel pedig III. Béla 1179-ben járt Magyarország déli részén, feltételezhető, hogy adományát is ekkor tette. Nem könnyű az Adelhard nevű hospesnek tett adományt Bulkeszi település és a rá vonatkozó írott adatok kontextusában értelmezni. Fentebb azt kellett látnunk, hogy 1263-ban István ifjabb király saját földként adományozta „Kezy”-t, amelyet, ha Bulkeszit tekintjük az 1179-es adomány alapjának, Adelhard utódainak kellett volna

birtokolniuk. A dilemmát talán a feliratos téglá előkerülésének pontos helye segíthet megoldani, mivel a helyszínt 1890-ben Grosschmid Gábor részletesen leírta.¹⁴⁶³ Külön kiemelte, hogy az „Obere Wiesen” nevű határrész, ahol a téglá előkerült, csak 1780 után lett Bulkeszi külterületének a része, mert korábban Szilbács (szerb: Silbaš) határához tartozott. Elképzelhető tehát, hogy a téglán feljegyzett földadomány – az Árpád-kori birtokhatároknak megfelelően – nem is Bulkeszire vonatkozott. Egy további nehézséget jelenthet a téglá pontos kontextusának megállapítása. Grosschmid Gábor leírása alapján teljesen egyértelmű, hogy 1890. január 20-án két, vízszintesen egymáson fekvő téglát fordított ki az eke kb. 10 cm mélységben, egy felirattal ellátottat és egy felirat nélkülit. A felirat nélküli téglá pedig mintegy lefedte a feliratos példány feliratát. Magán a lelőhelyen semmilyen további középkori emlék nem került elő (Grosschmid szavával élve: „kő, téglá vagy egyéb (sic!) töredék nem található”). A lelőköri körülmények alapján megfontolandó Kalapis Zoltán felvetése,¹⁴⁶⁴ hogy a téglapár egykor talán egy határjel lehetett. Az adományozás célja ennél talán nagyobb egyértelműséggel kikövetkeztethető. Adelhard feltehetően olyan célzattal kaphatott birtokot, hogy ott egy úgynevezett hospes települést létesítsen Közép-Európából bevándorolt „vendégek” számára.¹⁴⁶⁵

Összegezve a fentebb ismertetett, sajnos meglehetősen szórt adatbázist: az egyes utalásokat oly módon lehet összegezni, hogy a falusias települések az Árpád-korban is és a későbbi időszakban is rendszerint az árterek szélein húzódó alluviális hátakon, illetve halmokon létesültek. Továbbá halvány nyomok utalnak arra is, hogy az Árpád-kor végére és/vagy az Anjou-korra állandósuló faluhálózat kialakulásában szerepet játszhatott a folyam árterei kiterjedése mellett az úthálózat is. Főként annak következtében, hogy a vizsgált Duna-szakasz majdnem teljes egészében kimutathatók az ártér szélei

¹⁴⁵⁹ A Bulkeszi említését tartalmazó oklevelek kivonatát és jelzeteit közreadta: GYÖRFFY 1963–1998, I. 224. Az adott helysége vonatkozó szakirodalmat fontosabb történeti szakirodalmat összegyűjtötte: TAKÁCS 1994d, 134.

¹⁴⁶⁰ BOROVSKY É. N. I, 143.

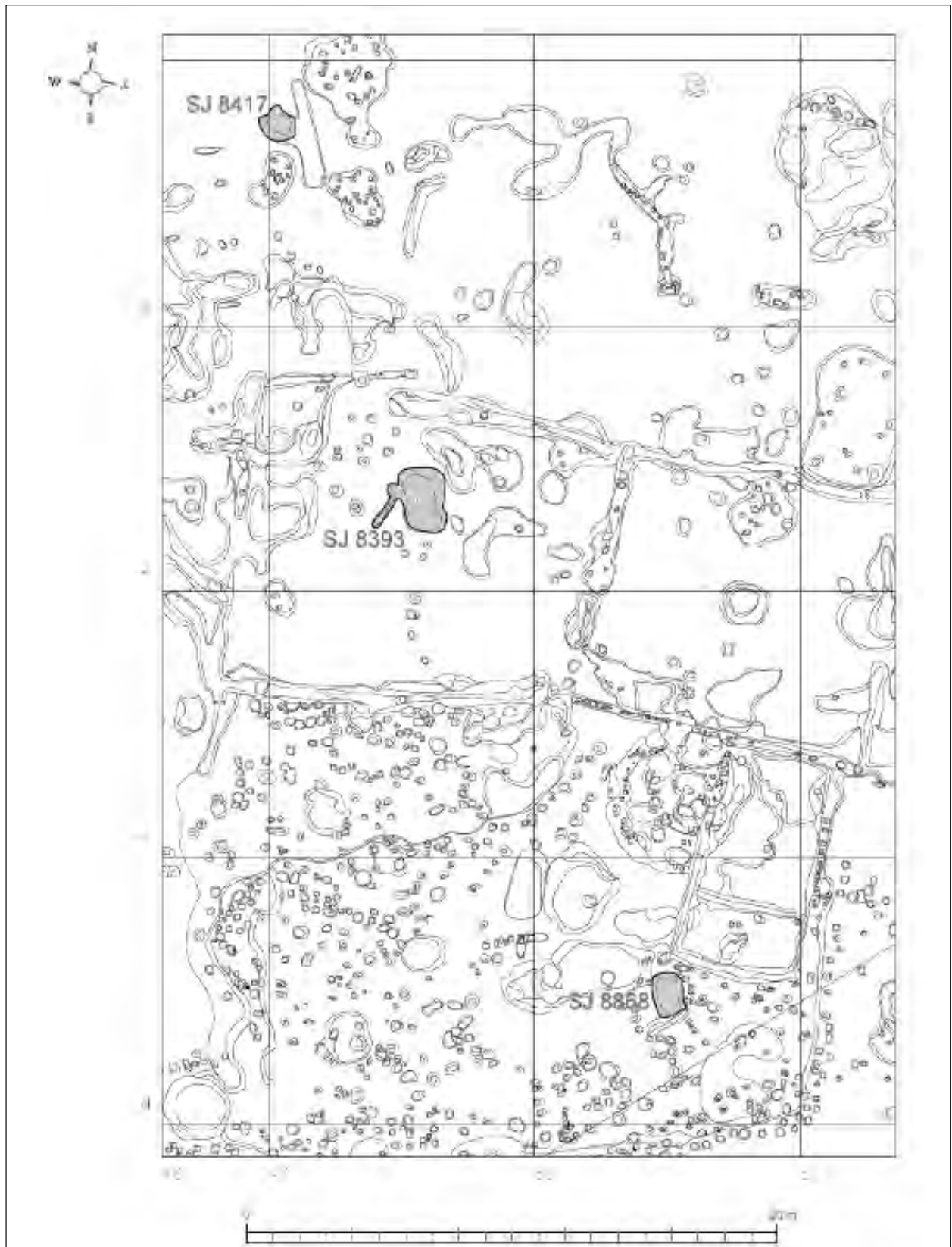
¹⁴⁶¹ GROSSCHMID 1890, 60–69.

¹⁴⁶² Lásd a Tóth Sándor által összeállított írásjeltáblázatot: TÓTH 1990, 187, 20. kép.

¹⁴⁶³ GROSSCHMID 1890, 65–66.

¹⁴⁶⁴ KALAPIS 2000, 1029.

¹⁴⁶⁵ A falutelepítés középkori eljárását röviden összefoglalta: GYÖRFFY 1975, 223.

31. kép. Bekešinci (horvátul Bekešinci), a 10–11. század fordulójától a 12. századig keltezett horizont objektumai, amelyek felülrétegzik az újkőkori település objektumait (MINICHREITER–MARKOVIĆ 2009, 92. kép nyomán)

Fig. 31. Bekešinci, objects of the horizon dating from the turn of the 10th to the 11th century to the 12th century, which overlay the objects of the Neolithic settlement (after MINICHREITER–MARKOVIĆ 2009, fig. 92)

mentén futó kisebb-nagyobb utak. Ezen utak közül természetesen a szerémségi limesút nyomvonalán haladó hadiút lehetett a legjelentősebb, de létezett út Titel és Kalocsa, illetve Pancsova, Keve és Haram (az újkori Ópalánka) között is. Egyes késő középkori oklevelek adatai, illetve az 1526-os hadjárat leírásainak elszórt utalásai pedig arra utalnak, hogy a part menti utak – képletesen szólva – „magukhoz vonzhatták” a kisebb-nagyobb településeket. Azaz bizonyosan létező agrártelepülés-típusnak tekinthető a vizsgált régióban a német tudományosság által leírt úgynevezett úti falu, illetve a közútról leágazó bekötőút mentén fekvő falu.

A számos kis területű feltárás objektumainak számbavétele alapján tehát megfogalmazható azon végkövetkeztetés, hogy a Kárpát-medence déli részeinek kora, illetve java középkori telepítései

objektumaik alaprajza, illetve részletei alapján nem különböztek a medence más részein feltárt települési maradványoktól. Egy-egy ritkább megoldás regisztrálható ugyan – lásd például az újpázovai (szerb: Nova Pazova), 11–12. századi, középszloppal is rendelkező házat¹⁴⁶⁶ –, ezek száma azonban nem elégséges ahhoz, hogy egy regionális egységet el lehessen különíteni. Sajátos helyet foglal el az adathalmazban a nyugat-szerémségi Beketinc/Bekefalva határában autópályás leletmentés során feltárt kétfázisú középkori telep. Az első – a 10. század fordulójára keltezett és csupán három objektumból álló kis telep – a szállásszerű telepek igen korai létezésének bizonyítéka. A java középkori, 14–16. századi falu pedig a halmazszerű települések kései példája – egy olyan lelőhelyen, amelynek lakóit maguk a feltárók is magyarnak határozták meg.

¹⁴⁶⁶ ANDELIĆ 1994a, 105–114.

XVI. HOGYAN LEHET ELEMEZNI
AZ ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSI LELETEKET
EGY NEM KELLŐ MÉRTÉKBEN KUTATOTT RÉGIÓBAN?

A gömbölyű aljú cserépbogrács regionális körzetei
a Kárpát-medence déli részein¹⁴⁶⁷

A könyv e fejezetét is érdemes néhány általános jellegű megjegyzéssel bevezetni. A cserépedények vizsgálata a településrégészeti kutatások egyik igen nagy becsben tartott része, éles ellentétben a középkori sírok-temetők vizsgálatával, ahol a kerámia elemzése a fémtárgyak után következik – értéksorrendben is. A rendszerint töredékes állapotban előkerülő cserépedények elemzésének nemcsak azon körülmény biztosít a településrégészeti előkelő helyet, hogy az esetek többségében e lelettípus formai elemzésén alapul az időrend meghatározása, hanem mindazon következtetések miatt is, amelyeket a kerámia használatának a mikéntje alapján az életmódról levonhatunk. A modern településrégészeti már nem csupán egy-egy cserépedény elemzésére szokás támaszkodni. Edényegyütteseket, azaz zárt rétegekből, illetve telepjelenségek betöltéséből származó leletkomplexumokat szokás alapul venni. Azon felismerés következtében, hogy az ilyen együttesek egyes darabjai alapján levonható tanulságok egymást erősítik. Ilyen vizsgálatok elengedhetetlen előfeltétele a kerámia rétegenként, illetve objektumonként elkülönített közlése. Sajnálatlaltal kell megállapítani, hogy e felismerés az általam vizsgált régió középkori településkutatásaiban csak az utóbbi néhány évtizedben vált nyilvánvaló tényé. Így sajnos csak kevés olyan lelőhely van, amelynek kerámiája leletkomplexumok soraként is elemezhető. Pozitív kivételként Nebojša Stanojev lelőhely-katalógusára,¹⁴⁶⁸ néhány további feltárás előzetes közlésére,¹⁴⁶⁹ valamint a beketinci mentőásatás monografikus feldolgozására¹⁴⁷⁰ lehet és kell utalni. A kerámia közölségének jelenlegi mértéke

miatt a Kárpát-medence déli szélé esetében nem lett volna értelme a leggyakoribb edényforma, a fazék részletes vizsgálatának, hiszen ezen edény esetében megkerülhetetlen akadályt jelentett volna a joggal sejthető, de nem pontosítható regionális sajátosságok megléte. Egy másik edényformát, a cserépbográcsot kellett választanom annak következtében, hogy a bográcsok esetében már a jelenlegi közlések alapján is körvonalazni lehetett a regionális sajátosságokat.

Ebben a fejezetben tehát az Árpád-kori, kézi korongon formált, gömbölyű aljú cserépbogrács területi elterjedésének a sajátosságait igyekszem bemutatni, a Kárpát-medence déli részén a számomra rendelkezésre álló leletanyag alapján. Azt fogom tehát példák sorával szemléltetni, hogy az adott edénytípusnak a Kárpát-medence déli harmadában számos regionálisan meghatározott altípusa létezett. Kiindulópontként nem kerülhetem meg egy személyes vonatkozású tény rögzítését. A cserépbográcsok elemzése tudományos életutam egyik meghatározó eleme, azaz évtizedek óta gyűjtöm és rendszerezem a felfüggesztve használt középkori cserépedényekről szóló adatokat. Az 1980-as évek közepén, a szakdolgozat megírását megelőző anyaggyűjtés során figyeltem fel első ízben arra, hogy az Árpád-kori, gömbölyű aljú cserépbográcsok részletformái egy-egy kisebb-nagyobb tájegységben belül elég konzekvensen ismétlődnek. A regionális sajátosságok érzékeltetése érdekében az egyes lelettípusokat szakdolgozatomban is régióként, „műhelykörzetekbe” osztva tárgyaltam.¹⁴⁷¹ A leletanyag ilyen rendszerezését csak a szakemberek kisebb hányada fogadta el, így továbbra is felada-

¹⁴⁶⁷ A fejezet első változatát a Holl Imre 90. születésnapjára összeállított ünnepi kötetbe adtam le: TAKÁCS 2017, 517–522.

¹⁴⁶⁸ STANOJEV 1996.

¹⁴⁶⁹ Lásd pl. ANDELIĆ 1994a, 105–114; ANDELIĆ 1994b, 115–131.

¹⁴⁷⁰ MINICHREITER–MARKOVIĆ 2013.

¹⁴⁷¹ TAKÁCS 1986, 34–73.

tomnak éreztem a megfigyelésem igazolását. Ennek érdekében pedig a szakdolgozati anyaggyűjtés lezárása után is folytattam a cserépbográcsok gyűjtését, rendszerezését. Majd e gyűjtés alapján 2017-ben ismét megtárgyaltam a cserépbográcsok regionálisan elkülöníthető részletformáinak problematikáját, áttekintve a két legnagyobb esetszámú régió bográcsait.¹⁴⁷² A leletanyag új gyűjtése és átvizsgálása több ponton is megerősítette, illetve új szempontokkal is kiegészítette az 1986-ban kiadott munkámban inkább még csak gondolat kísérlet gyanánt közölt és értelmezett regionális elterjedési sajátságokat. Ebben a fejezetben e leletvizíziós munkát szeretném kiteljesíteni azáltal, hogy számba veszem, milyen regionális egységek körvonalazhatók a Kárpát-medence déli részén gyűjtött cserépbográcsok részletformái alapján.

A követett módszerről: a formai sajátságok két csoportjára figyeltem. Első helyen az edényalak egészére. Azaz figyelembe vettem az egész edény formáját, különösképpen, hogy a gölöncsér kihúztta-e a formázás során a gömbölyű aljat és a csonka kúp alakú oldalfal közötti éleket, és ennek megfelelően a kónikus, illetve kúpszerű, lapos bográcsok esetében gömbölyödő edényformát hozott-e létre. Csak második helyen szerepelt az edény alakjának lapos vagy mély volta. Azt lehet ugyanis tapasztalni az egyes régiókra szétbontott bográcsanyagban, hogy a gölöncsérek az általuk használt formakészlettel lapos, közepesen mély, illetve mély edényeket is elő tudtak állítani, amint ezt – délvidéki példánál maradván – az egyik aracsi (szerb: Vranjevo vagy Arača), a nosza (szerb: Nosa)-jankóhegyi, illetve egy óbecse-perleki, azonos részletformákkal rendelkező, mégis eltérő magasságú cserépbogrács szemlélteti. Az elmondottakból következik, hogy az edényelemzés során az ép vagy kiegészíthető állagú bográcsokat hasonlítom össze egymással. Eljárásom oka, hogy a regionális különbségeket – érdemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért – általában olyan formai sajátságokban, így az oldalfal ívelésének módjában, illetve az oldalfal és a kerekded alj határán kihúzott vagy ki nem húzott éleket tudtam felfedezni, amelyek a peremtöredéke-

ken általában nem tanulmányozhatók. Továbbá a peremek besorolását az is nehezíti, hogy formájuk, sőt kialakításuk módja (azaz a perem szélének lekerékített, illetve levágott kialakítása) is változhatott egy-egy műhelykörzeten belül, sőt ezen átalakulás egy műhelykörzet esetében időrendi szempontból is pontosan értelmezhető volt.¹⁴⁷³ Az egyetlen kivétel a Duna-vidéki műhelykörzetbe sorolt edények jelentik, mert e régióban a peremeket több évszázadon át konzekvensen széles, élesen levágott éllel rendelkező, vízszintes sikként kiviteleztek. Így a Duna-vidéki régióban gyártott bográcsokat (de sajnos csak ezeket!) peremük alapján is könnyen fel lehet ismerni. A többi regionális egység esetében viszont – talán érdemes még egyszer megismételni – csak akkor lehet a gömbölyű aljú bográcsokat ilyen elemzésnek alávetni, ha a gömbölyű alj indításának legalább egy olyan kis részlete megmaradt, amelyből az oldalfalhoz történő csatlakoztatása ki-következtethető.

Az elemzés kiindulópontjaként azokat az elemzési eredményeket kell megismételni, amelyeket 2018-as dolgozatomban fogalmaztam meg. Az elemzés e pontján elsősorban arra kell utalnom, hogy az 1980-as évek óta megvizsgált új edényleletek alapján már világosan elkülöníthető a gömbölyű aljú cserépbográcsok egy olyan, kísérőleleteik alapján a 10. század végére vagy a 11. századra keltezett horizontja, ahol még csak korlátozott mértékben, azaz csak az ilyen korú példányok egy kisebb részénél figyelhetők meg regionális sajátságok. A határozottabb következtetések megfogalmazását azonban – amint a 2010-es évek elején kivitelezett elemzésem során tapasztaltam – nagymértékben akadályozzák a kronológiai bizonytalanságok. Az, hogy a bográcsok e korai rétegét rendszerint csupán más edénytöredékek (hullámvonalas darabok vagy egy-egy ritka esetben bordás nyakú edények részletei) kelteznek – sajnos csak több-kevesebb bizonytalansággal. Így igen nagy fontossággal bír az első, Kelet-Szlovóniában kibontott cserépbogrács-töredék. A beketinci/bekefalvi mentőásatások során napvilágra került bogrács-töredéket ugyanis egy archeometriai módszerrel, az úgynevezett ¹⁴C-es kormeghatározás segítségével

¹⁴⁷² TAKÁCS 2017, 507–522.

¹⁴⁷³ TAKÁCS 1993, 447–479.

sikerült a 10–11. század fordulójára keltezni. E keltezésnek a Kárpát-medence egésze szempontjából is igen nagy a jelentősége. Helyi szinten pedig annak okán is érdemes számontartani, mert alátámasztja azt a megfigyelést, hogy a korai lelethorizontba tartozó gömbölyű aljú bográcsokon még csak korlátozott mértékben lehet kimutatni a regionális sajátosságok meglétét.

A leletanyag részletes ismertetése előtt rögzítenem kell: a Kárpát-medence déli részéről múzeumba került gömbölyű aljú bográcsok részletformáinak elemzése alapján az alábbi regionális csoportok („műhelykörzetek”) voltak elkülöníthetőek:

1. délkelet-bánsági csoport,
2. délnyugat-bánsági–kelet-szerémségi–dél-bácskai csoport,
3. közép- és észak-bácskai csoport,
4. közép-Tisza-vidéki csoport,
5. Duna-vidéki csoport.

Az utóbbi két csoportnak csak a déli széle esett bele kutatási területembe. Így most csak azon lelőhelyeket fogom elemezni, amelyek a Baja–Szeged–Maros-vonaltól délre esnek. Eljárásom azzal is indokolható, hogy 2018-as dolgozatomban e két bográcsrégiót dolgoztam fel, szándékom szerint a lehető legnagyobb részletességgel.

A rövid bevezetést néhány, a szöveg értését segíteni hivatott megjegyzéssel szeretném zárni. A műhelykörzet szakszót oly módon használom, hogy azt némiképp tágabban értelmezem a néprajzi, illetve kerámiatörténeti szakirodalomban elterjedt jelentésétől.¹⁴⁷⁴ Egy ilyen szélesebb, mondhatni, egy munkahipotézis kifejezésére szolgáló szakszó a mostani szövegösszefüggésben azt jelenti, hogy egy-egy kisebb régió belül előkerült legalább öt gömbölyű aljú, Árpád-kori cserépbogrács, amelyek mind formájukban, mind pedig egyes részleteikben hasonlítanak egymásra, viszont jól elkülöníthetők a szomszéd régiók ugyanilyen módon meghatározható bográcshalmazaitól. Vagyis egyetlen alább körvonalazandó régió esetében sem rendelkezünk még

olyan feltárt műhelymaradvánnyal, amely az adott régióra jellemző sajátosságokkal rendelkező bográcsok gyártását teljes mértékben igazolná. Az egyes körzetek kiterjedésének meghatározása a termékek lelőhelye alapján történt, így adott esetekben akár módosulhat is. Sőt elméleti szinten még az is felvethető, hogy maga az egykori műhely sem az elterjedési körzeten belül termelt. E gondolatot a jelenleg rendelkezésre álló adatok szintjén ugyan cáfolni nem tudom, felhozható ellene azonban egy elgondolkodtató érv. Az nevezetesen, hogy az elterjedési területek általában eléggé zártak, azaz adott formai jellemzőkkel rendelkező edények csak kivételes esetekben regisztrálhatók elterjedési területüktől távolabb eső régiókban. Viszont több joggal vethető fel, hogy az alább körvonalazandó régiók egy része esetében számolnom kell majd azzal, hogy a jövőben, a bográcsleletek számának a bővülésével, kisebb részekre kell bontanom őket. Ez különösképp olyan műhelykörzetek esetében tekinthető valószínűnek, ahol viszonylag kevés edény állt rendelkezésemre a formai elemzés elvégzéséhez.

A szóhasználatról még annyit szeretnék megjegyezni, hogy a gömbölyű aljú bográcsokat formázó mestereket tudatosan és következetesen nevezem gölöncséreknek, elfogadva és egy egységbe gyúrva Kresz Mária érvelését,¹⁴⁷⁵ illetve több fiatal kolléga, így Merva Szabina,¹⁴⁷⁶ Szabó Tünde¹⁴⁷⁷ és Takács Melinda¹⁴⁷⁸ megfigyeléseit. A három utóbb felsorolt kutató megszívlelendő érveket hozott fel amellet, hogy a gömbölyű aljú bográcsokat az ilyen edények gyártására specializálódott mesterek készítették. Nem csupán a peremtől az edényalj felé haladó sajátos formázásmód miatt,¹⁴⁷⁹ hanem sokkal inkább egy megfellebbezhetetlen és másképp nehezen magyarázható tény miatt is. A bográcsok gyártására specializálódott mesterek mellett szól az, hogy egy-egy adott lelőhelyen belül a gömbölyű aljú bográcsok anyagösszetétele, például a soványítóanyag milyensége vagy az edény égetési módja különböző mértékben, de egyes esetekben szignifikánsan is kü-

¹⁴⁷⁴ Lásd pl. KRESZ 1991.

¹⁴⁷⁵ KRESZ 1989, 245–255.

¹⁴⁷⁶ MERVA 2012, 278–279.

¹⁴⁷⁷ SZABÓ 2011, 50.

¹⁴⁷⁸ TAKÁCS 2011, 85.

¹⁴⁷⁹ TAKÁCS 1986, 79–80.

lönbözik a fazekak, tálak vagy egyéb kézi korongon formált edényfeleségek soványítóanyagától, égetési módjától, illetve színétől. Sajátos, hogy e specializálódás lehetőségét Kresz Mária már az 1980-as évek végén megsejtette, lényegében visszavetítve a Nagyalföld újkori fazekasságában létező, hasonló munkamegosztást. Gondolata mindenképp megfontolandónak bizonyult, annak ellenére, hogy módszertani szempontból érvelése egyáltalán nem volt kifogástalan. A pozitív hozadék ellenére azonban egy ponton így is módosításra szorul a magyarországi néprajzi kerámia talán legjobb ismerőjének vélekedése. Kresz Mária a fazekakat formázó mestert tekintette gölöncsérnek, a bográcsokat formázót pedig fazekasnak. Számomra – az érdemdús kerámia-történnel ellentétben – az tűnik logikusabbnak, ha a finnugor eredetű szóval fazekasnak¹⁴⁸⁰ nevezett mestert kötjük a fazekak formázásához, a délszláv

eredetű gölöncsér¹⁴⁸¹ szót pedig a gömbölyű aljú bográcsokat formázó mesterek megnevezésére tartjuk fenn. Annál is inkább, mert az utóbbi évek településtudományi kutatásai alapján az tűnik valószínűbbnek, hogy a gömbölyű aljú bográcsok nem a magyar honfoglalás révén terjedtek el a Kárpát-medencében, hanem egy délkeleti irányból jövő „technológiatranszfer” révén.¹⁴⁸² Az elterjedés ilyen sajátos útjára pedig akkor is érdemes a nevezéktanban reflektálni, ha a „technológiatranszfer” pontos ideje – nézetem szerint a 10. század második fele, harmadik harmada –, illetve maga a folyamat is csak munkahipotézis szintjén kezelendő.¹⁴⁸³

Az alábbiakban röviden leírom az általam elkülöníthetőnek tartott öt délvidéki műhelykörzetre jellemző Árpád-kori, gömbölyű aljú bográcsokat, oly módon, hogy – a talán szokásos sorrenddel ellentétben – délről észak felé fogok haladni.

1. A DÉLKELET-BÁNSÁGI (KORÁBBI NEVÉN VERSEC KÖRNYÉKI) MŰHELYKÖRZET CSERÉPBOGRÁCSAI (20. tábla 1–2)

A délről északra tartó áttekintés azzal is indokolható, hogy az elsőként sorra kerülő, délkelet-bánsági műhelykörzet bográcsanyaga nagyon alkalmas arra, hogy konkrét edények alapján bemutassam, milyen formai jegyek alapján körvonalaztam az egyes regionális egységeket. A délkelet-bánsági műhelykörzet bográcsait alakjuk alapján választottam külön, mert soványítóanyaguk, a némi kavicszemcsét is tartalmazó homok meglehetősen általános a Kárpát-medence más régióiban is. Alakjuk viszont sajátos, hiszen a délkelet-bánsági műhelykörzet bográcsai őrzik legjobban a fém előképek formai sajátosságait. Olyannyira, hogy e régió cserépbográcsainak a formája egyáltalán nem anyagszerű. Hiszen a rövid és lapos ívű aljrészhez éles töréssel csatlakozó, homorú ívelésű oldalfal csak rézműves szemmel tekinthető könnyen kivitelezhetőnek, az agyagművesség

szempontjából az – talán nem felesleges a szóismétlés – egészen egyszerűen nem anyagszerű. Meg kell jegyezni, hogy bár e műhelykörzetbe sorolható bográcsok többsége kifejezetten magas edény, egy verseci lelet¹⁴⁸⁴ alapján teljes biztonsággal állítható: lapos bográcsokat is készítettek lapos ívű aljjal és homorú oldalfallal. A délkelet-bánsági, homorú oldalfalú bográcsok részletformái is jellegzetesek. A perem széles, felső lezárása a vízszinteshez közelít, élei lekerekítettek. A függesztőfülek agyagnyúlványai csak kismértékben nyúlnak ki a perem belső élének vonalából, a függesztőfül lyukai is kis méretűek és viszonylag távol esnek egymástól.

A délkelet-bánsági körzetbe eső bográcsok kelet–nyugati irányban Dolova¹⁴⁸⁵ (szerb: Dolovo) és Versec¹⁴⁸⁶ (szerb: Vršac) közé, észak–déli irányban pedig Alibunár¹⁴⁸⁷ (szerb: Alibunar, Szer.) és Temes-

¹⁴⁸⁰ TESZ I. 854 (fazekas címszó).

¹⁴⁸¹ KNEZSA 1955, 190–191 (gērēncsér címszó); TESZ I. 1047 (gelencsér címszó).

¹⁴⁸² A technológiatranszfer jelentőségére a Merva Szabinával folytatott eszmecsereék döbentettek rá, amiért neki itt is hálás köszönetet szeretnék mondani. E tárgyú eredményeinek rövid összefoglalása: Merva 2013, 251.

¹⁴⁸³ TAKÁCS 2012, 229–268.

¹⁴⁸⁴ STANOJEV 1996, 92, középső ábra.

¹⁴⁸⁵ STANOJEV 1996, 98, bal alsó ábra.

¹⁴⁸⁶ TAKÁCS 1986, 82. t. 2. (kat. sz. 183); STANOJEV 1996, 92, középső, ill. jobb alsó ábra.

¹⁴⁸⁷ TRIFUNOVIĆ 1989–1990, 14. t. 2–4.

kubin¹⁴⁸⁸ (Kovin, Szer.) közé esnek. Sőt egy lapos aljú és magas, homorú oldalú bogrács a Duna déli partján fekvő Barancs (Braničevo, Szer.) középkori településének feltárásán is előkerült.¹⁴⁸⁹

A felsorolt edények időrendjéről sajnos kevés biztos adat rögzíthető. Az alibunári töredékek terepbejárás révén kerültek múzeumba, a verseci bográcsok darabjait pedig egy földmunkák által megbolygatott lelőhelyen utólag sikerült összegyűjteni, lényegében szórványként, régészeti kontextus nélkül. A temeskubini, illetve barancsi bogrács esetében pedig az ásatási beszámoló nem közli a pontosabb stratigráfiai összefüggést, csak az ásatók által kikövetkeztetett, 11–12. századi keltezt.¹⁴⁹⁰ A dolovai bogrács marad az egyetlen kísérőleletek¹⁴⁹¹ alapján keltezhető edény. Mivel a kísérőleletek között van egy hullámvonalköteggel díszített fazék,¹⁴⁹² jogosnak tűnik ezen edény esetében a korai Árpád-kori keltezés. Emellett a délkelet-bánsági bográcsok homorú oldalafa híven őrzi a fém előkép formakin-

csét, felvethető, hogy e sajátság talán a gömbölyű aljú bogrács típus meghonosodásának idejére, azaz szintén a korai Árpád-korra utalhat. Úgy vélem, e gondolatot egyelőre nem érdemes teljesen elvetni, de – pontosabb adatok hiányában – a munkahipotézis szintjén felül sem érdemes számolni vele.

A délkelet-bánsági műhelykörzet jellemzésének a végén fontos megjegyezni, hogy a vizsgált körzetben néhány olyan bogrács is előkerült: Versecen,¹⁴⁹³ illetve Dolován,¹⁴⁹⁴ amelyek formai sajátságai nagymértékben eltérnek a fentebb leírt, lapos aljú és homorú oldalfallal változattól. Az ilyen edények ugyanis nagy méretű, ívelt aljjal és egyenes oldalfallal rendelkeznek. E néhány edény alapján feltehető, természetesen csak munkahipotézis szintjén, hogy a Bánát délkeleti részén még egy bográcsműhely is létezett, esetleg az Árpád-koron belül egy olyan időszakban, amikor már felhagytak, vagy esetleg még nem foglalkoztak a nehezen kivitelezhető homorú falú edények gyártásával.

2. A DÉLNYUGAT-BÁNSÁGI, KELET-SZERÉMSÉGI ÉS DÉL-BÁCSKAI MŰHELYKÖRZET (KORÁBBI NEVÉN A PANCSOVA-KÖRNYÉKI MŰHELYKÖRZET) CSERÉPBOGRÁCSAI (20. tábla 3–5)

Az e csoportba sorolt bográcsok esetében is az edényalak jelenti a különválasztás alapját, hiszen a homok mint soványítóanyag meglehetősen általános. Az e csoportba sorolt, gömbölyű aljú bográcsoknak mind az aljrésze, mind pedig az ehhez éles töréssel csatlakozó, kúpszerű oldalafa is közepes magasságú. A peremet az adott műhelykörzetben közepes szélességűre volt szokás kialakítani, a perem szélének a levágásával. Egy-egy esetben az is előfordul, hogy a perem külső éle mögötti részen az agyagot kivágták, mintegy aláhornyolva a peremet, egy igen határozott él kialakítása érdekében. A függesztőfül határozott módon kinyúlik a perem belső élének a vonalából, a függesztőfül lyukai viszony-

lag nagy méretűek, és távol esnek egymástól. Az e csoportba sorolt bográcsok egy további jellegzetesége, hogy az oldalafalat szinte mindig sűrű sorban bekarcolt egyenes vonalak díszítik. A jelenleg közölt adatok azt sugallják, hogy a délnyugat-bánsági-kelet-szerémségi-dél-bácskai körzetben csak közepesen magas edényeket volt szokás gyártani. Sem kifejezetten lapos, sem kifejezetten mély edény az előzőekhez leírt módon nem készült.

Az e műhelykörzetbe tartozó edények – a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján – keletnyugati irányban Új Pazova¹⁴⁹⁵ (szerb: Nova Pazova) és Dolova,¹⁴⁹⁶ illetve Temeskubin¹⁴⁹⁷ között, észak-déli irányban pedig Óbecse¹⁴⁹⁸ és

¹⁴⁸⁸ ZEČEVIĆ 1997, 3. t. 11.

¹⁴⁸⁹ POPOVIĆ–IVANIŠEVIĆ 1953, 22. kép 1.

¹⁴⁹⁰ ZEČEVIĆ 1997, 18, 186–187, 189; POPOVIĆ–IVANIŠEVIĆ 1988, 150–153.

¹⁴⁹¹ STANOJEV 1996, 98.

¹⁴⁹² STANOJEV 1996, 98, jobb felső ábra.

¹⁴⁹³ TAKÁCS 1986, 82. t. 1. (kat. sz. 182); STANOJEV 1996, 92, a felső sor két ábrája.

¹⁴⁹⁴ STANOJEV 1996, 98, jobb sor, felülről a második ábra.

¹⁴⁹⁵ ANDELIĆ 1994a, 4. t. 5.

¹⁴⁹⁶ STANOJEV 1996, 99, jobb felső ábra. 4. t. 5.

¹⁴⁹⁷ ZEČEVIĆ 1997, 4. t. 6, 7.

¹⁴⁹⁸ STANOJEV 1996, 74, bal alsó ábra.

Belgrád¹⁴⁹⁹ között kerültek elő, a körzet belsejéből pedig az oppovai¹⁵⁰⁰ (szerb: Opovo), a pancsovai¹⁵⁰¹ (szerb: Pančevo) és a zimonyi¹⁵⁰² (szerb: Zemun) lelőhely említendő. A felsorolás még nyilvánvalóbbá teszi azt, amit már a műhelykörzet neve is elárul: az előzőekben leírt formai jegyekkel rendelkező bográcsok nemcsak a Bánát délnyugati részére voltak jellemzőek, mert elterjedési területük átlépi a Duna és a Tisza vonalát. Nemcsak a Szerémség szerepel a listán két lelőhellyel, vagy a Bácska egy, esetleg két további lelőhellyel,¹⁵⁰³ hanem még a Duna–Száva-vonaltól délre fekvő belgrádi vár¹⁵⁰⁴ is. E körülmény miatt kellett elhagynom az 1980-as évek elején kialakított Pancsova környéki megnevezést.¹⁵⁰⁵ Fontos kiemelni, hogy a gömbölyű bográcsok egyes műhelykörzetei esetében a nagy folyók sodorvonala nem szokott elterjedési határt jelenteni, amint ezt

a délnyugat-bánati–kelet-szerémségi–dél-bácskai műhelykörzeten túl, az alább ismertetendő Tisza-, illetve Duna-vidéki műhelykörzet határai is jelzik.

Az adott műhelykörzetbe tartozó bográcsok jelentős hányadának nem pontosítható az időrendje. A jobban keltezhetőek esetében jelentős a korai Árpád-kori példányok aránya. Így például a dolovai¹⁵⁰⁶ és az oppovai¹⁵⁰⁷ bogrács töredékeit tartalmazó gödörben, illetve külső kemencében hullámvonalköteggel díszített, tehát jó eséllyel az Árpád-kor korai szakaszára keltezhető edényoldalakat sikerült gyűjteni. Egy további fontos kronológiai fogódzó az, hogy az újpazovai házban egy 11–12. századra keltezhető sarkantyút is sikerült kibontani.¹⁵⁰⁸ A felsorolt adatokkal azonban nehezen egyeztethető az, hogy a temeskubini, azaz a Keve várából származó bogrács töredékeket közlőjük határozott módon a lelőhely késő Árpád-kori horizontjába sorolta.¹⁵⁰⁹

3. A BÁCSKAI (KORÁBBI NEVÉN A SZABADKA KÖRNYÉKI) MŰHELYKÖRZET CSERÉPBOGRÁCSAI (20. tábla 6–7)

Az alábbiakban olyan bográcsokat tekintek át, amelyek mind soványítóanyaguk, mind pedig részletformáik alapján három csoportra oszthatók. Két, egymástól nagymértékben eltérő edényhalmazra, valamint néhány „átmeneti”, azaz a két halmaz bizonyos jellemzőit együttesen felvonultató példányra. A három edénycsoportot annak okán vontam össze egyetlen műhelykörzetbe, mert elterjedési területük jórészt fedik egymást.

Az első csoportba összesen hat bogrács sorolható, ezek agyaga sok soványítóanyagot tartalmaz, nemcsak homokot, hanem rendszerint apróra őrölt mészköszemcséket is. Az idetartozó bográcsoknak

mind az aljrésze, mind pedig az ehhez éles töréssel csatlakozó, kúpszerű oldalfala is közepes magasságú. Találni arra is példát, hogy az oldalfalat a gölöncsér nem kúpszerűre, hanem hengeres formájúra alakította, egy homorú ívet is beleillesztve a függőleges állású oldalfalba. A peremet rendszerint közepes szélességűre alakították a szélek lekerekítésével. A fül formájáról nehéz nyilatkozni, mert az átnézett leletanyagban¹⁵¹⁰ e szerkezeti elemre nem találtam példát. Egy nosza-jankóhegyi (szerb: Nosa–Jankovo brdo) példány teljes hosszon megmaradt edényperemén viszont semmilyen részlet sem utal arra, hogy a gölöncsér az edényre függesztőfület kívánt

¹⁴⁹⁹ TAKÁCS 1986, 78. t. 2., kat. sz. 173.

¹⁵⁰⁰ TAKÁCS 1986, 78–81 t., kat. sz. 172, 174–181.

¹⁵⁰¹ VESELINOVIĆ 1953, 37, 2. t. 8–9; DJORDJEVIĆ–DJORDJEVIĆ–RADOŠEVIĆ 2005, 4. ábra, 11–14.

¹⁵⁰² JANKOVIĆ 1995–1996, 2. t. 1.

¹⁵⁰³ A lehetséges második példa a Titeli-löszplató terepbejárásain került elő a Titel-36. lelőhelyen. Egy olyan bogrács peremtöredéke, amelynek oldalát sűrű sorokban borítják bekarcolt egyenes vonalak: FALKENSTEIN 1998, 53. tábla 14.

¹⁵⁰⁴ TAKÁCS 1986, 78. t., kat. sz. 173.

¹⁵⁰⁵ TAKÁCS 1986, 97.

¹⁵⁰⁶ STANOJEV 1996, 99, jobb alsó ábra.

¹⁵⁰⁷ TAKÁCS 1986, 69, kat. sz. 172.

¹⁵⁰⁸ ANDELIĆ 1994a, 3. t. 11.

¹⁵⁰⁹ ZEČEVIĆ 1997, 18, 186–187, 189.

¹⁵¹⁰ TAKÁCS 1986, 28. t. 1–3, 29. t. 2., kat. sz. 62–66.

volna tenni.¹⁵¹¹ Az e csoportba sorolt bográcsok egy további, konzekvensen ismétlődő sajátága, hogy a pereme alá a készítő egy-egy széles és mély hullámvonalat, ritkábban csigavonalat karcolt. A bekarcolás során kivésett agyagdarabok pontosan utalnak arra, hogy a bogrács a peremével lefelé fordítva feküdt a korogon, amikor e mintát oldalfalára rárajzolták.

Az első csoport bográcsai Szabadka (szerb: Subotica) környékén, illetve Óbecse és Törökbecse térségében kerültek elő: Nosza-Gyöngyparton,¹⁵¹² illetve Jankóhegyen,¹⁵¹³ továbbá Óbecse-Perleken¹⁵¹⁴ és Törökbecse közelében, Aracson.¹⁵¹⁵

Az elsőtől markánsan eltérő harmadik csoportba sorolt bográcsokat az első csoporttól nemcsak eltérő formai sajátágaik különböztetik meg, hanem az is, hogy soványítóanyaguk nem szokott apróra őrölt mészköszemcséket tartalmazni. A harmadik bácskai csoporthoz köthető cserépbográcsok alakai szempontból magas edények, a kerekded aljuk és oldalfaluk pedig rendszerint egy-egy alig kihúzott élben találkozik egymással, sőt akad egy példája a kerekded, tehát az edényttest két felét elválasztó él nélkül megfogalmazott edénynek is. A perem a harmadik csoport esetében is széles és vastag, mondhatni, robusztus kialakítású, élei rendszerint lekerekítettek. A fülekre e bográcsok között is csak viszonylag ritkán találni példát, ilyen esetekben mind a nyúlvány, mind pedig az átfúrás kis méretű. Arra viszont van egy-egy biztos, illetve valószínű példa,¹⁵¹⁶ hogy függesztőfület a gölöncsér az adott bográcson nem alakított ki (az újabban lelt darabokról még nem tudtam jó rajzot csinálni, így ezek közlése még húzódik).

A harmadik bácskai bográcscsoportba sorolt edények valamivel nagyobb területen szóródnak,

mint az első csoport edényei. A második csoport edényeinek a lelőhelyei: Bácskossuthfalva (másik magyar nevén Ómoravica, szerbül Stara Moravica)-Kisjárás,¹⁵¹⁷ Szabadka-Ogrev-fátelep,¹⁵¹⁸ Hajdújárás (szerb: Hajdukovo)-Kővágó, Báló-tanya,¹⁵¹⁹ Ludas (szerb: Ludoš)-Budzsák,¹⁵²⁰ illetve Törökbecse-Matej-pusztá.¹⁵²¹ Az első csoporthoz hasonlóan, a harmadik csoport esetében is azt lehetett tapasztalni, hogy példányai Törökbecsénél átkerültek a Tisza túlsópartjára, tehát a Bánátba is.

Végezetül: az „átmeneti”, azaz a második csoportba sorolható edények az első csoportból az oldalfalak homorú kialakítását, az oldalfal és a gömbölyű alj találkozásának a határozottan kihúzott vonalát és a perem alatti díszítést vették át. A díszítést azonban oly módon, hogy a hullámvonal mélyen bekarcolt ferde vonalak sorává alakult át. A harmadik csoporthoz az ilyen edényeknél a soványítóanyag, valamint az egyes bográcsok magas alakja közelít. A peremek e csoport bográcsainál is lekerekítettek, és a fülek ez esetben is hiányoznak, mondhatni, e tájon megszokott módon. A második csoportba egy-egy nosza-jankóhegyi,¹⁵²² ludas-budzsáki¹⁵²³ és óbecse-perleki¹⁵²⁴ bogrács sorolható.

A fentebb bemutatott edények időrendjéről sajnos kevés biztos adat rögzíthető, lett légyen szó akár az első, akár a második, akár pedig a harmadik csoportról. Az első csoportnál maradványok: a noszai és a ludasi edény szórványként került múzeumba, az óbecse-perleki,¹⁵²⁵ illetve az aracsi¹⁵²⁶ edény pedig a kísérőleletek pontos megnevezése nélkül került közlésre. Megjegyzendő, hogy a nosza-jankóhegyi bogrács oldalfalának homorú ívelése talán kronológiai sajátásként is felfogható lesz több bizonyító anyag köz-

¹⁵¹¹ TAKÁCS 1986, 28. t. 1, kat. sz. 62.

¹⁵¹² TAKÁCS 1986, 29. t. 2, kat. sz. 66.

¹⁵¹³ TAKÁCS 1986, 28. t. 1–3, kat. sz. 66.

¹⁵¹⁴ STANOJEV 1996, 45, bal sor, felülről a harmadik edény.

¹⁵¹⁵ STANOJEV 1996, 108, a felső sor edénye.

¹⁵¹⁶ TAKÁCS 1986, 33. t. 1. (kat. sz. 74.); 34. t. 2. (kat. sz. 75).

¹⁵¹⁷ TAKÁCS 1986, 33. t. 1, kat. sz. 74.

¹⁵¹⁸ STANOJEV 1996, 142, bal felső edény.

¹⁵¹⁹ TAKÁCS 1986, 30. t. 1, kat. sz. 68.

¹⁵²⁰ TAKÁCS 1986, 30. t. 2, kat. sz. 69.

¹⁵²¹ TAKÁCS 1986, 35. t. 1–2, kat. sz. 76–77.

¹⁵²² TAKÁCS 1986, 30. t. 2, kat. sz. 69.

¹⁵²³ TAKÁCS 1986, 31. t. 1, kat. sz. 70.

¹⁵²⁴ STANOJEV 1996, 45, bal sor, felülről a harmadik ábra.

¹⁵²⁵ STANOJEV 1996, 45, bal sor, felülről a harmadik ábra.

¹⁵²⁶ STANOJEV 1996, 108, a felső sor edénye.

lése után. Homorúan ívelő oldalfalat ugyanis több, megbízhatóan a korai Árpád-korra keltezhető bográcsra is sikerült megfigyelni. Ezek száma azonban még nézetem szerint nem éri el azt a „kritikus tömeget”, amelynél az adott formai jegy időrendi jelzővé válhat. Sajnos a második csoportba sorolt bográcsok szintén szórványként kerültek múzeumba, valamint – az óbecse-perleki edény esetében – ásatáson, de kísérőleletek nélkül bukkantak elő. Végezetül: a harmadik csoportba sorolt edények többsége szintén nem rendelkezik olyan kísérőlelettel, amelyek az időrend pontosítására alkalmasak lennének. A bácskossuthfalvi, illetve a szabadkai bográcsot kísérőleletei¹⁵²⁷ inkább az Árpád-kor közepére vagy végére kelteznek, sajnos csak elmosódó módon.

Hogyan lehet megmagyarázni azt, hogy részben azonos elterjedéssel bír három, egymástól mind anyagában, mind pedig részletformáiban eltérő bogrács csoport? Felvethető, hogy a három csoport tulajdonképpen egyazon gölöncsérműhely működésének három kronológiai fázisa. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján e felvetést sem igazolni, sem cáfolni nem lehet az első és második bácskai csoportba sorolt bográcsok nem pontosítható időrendje miatt. E ponton pedig arra is utalnom kell, hogy a Kárpát-medence más részeinek bográcsain, így például a kisalföldi műhelykörzet edényein van példa a termékskála átalakulására. A bácskai műhelykörzetbe sorolt edényeken azonban csak akkor lehetne egy ilyen tendenciát igazolni, ha mindhárom csoportból rendelkezésre állna legalább egy-egy valóban jól keltezhető példány.

4. A KÖZÉP-TISZA-VIDÉKI MŰHELYKÖRZETEK (KORÁBBI NEVÜKÖN A TISZÁNTÚL KÖZÉPSŐ FELÉNEK) CSERÉPBOGRÁCSAI (20. tábla 8–9)

E regionális csoportról csak néhány adatot foglalnék össze, két ok miatt. Első helyen azt emelném ki, hogy az ilyen részletformákkal rendelkező edényeket részletesen elemeztem 2017-ben,¹⁵³⁰ és nem szeretnék az önisméltlés hibájába esni. Másfelől pe-

A bácskai műhelykörzetbe sorolt bográcsok áttekintésének a végén kell megemlékezni az adott régió néhány, műhelykörzetbe nem sorolt edényéről is. Ezek a vizsgált régió északnyugati, illetve déli szélén kerültek elő. Az északnyugat-bácskai Madaras belterületén kibontott három bogrács¹⁵²⁸ formai jegyei nagyon eltérnek mindkét fentebb leírt csoporttól. E tény azért is figyelemre méltó, mert e három edény töredékei korai leletkörnyezetben, hullámvonalköteggel díszített edényoldalal társaságában kerültek kibontásra. Mindhárom madarasi bográcsot homokos, némi mészköszemcsét is tartalmazó agyagból formázták. Kettő közülük kifejezetten magas, de igen lapos az alja, a harmadik közép magas edény esetében pedig a szépen ívelő aljhoz éles töréssel csatlakozik a hengeres oldalfal. E részletformák sem a két bácskai csoportban, sem pedig az alább ismertető Duna-vidéki műhelykörzet edényein nem lelhetők fel, így esetleg a jövőben egy újabb műhelykörzet elkülönítésének alapjává válhatnak. Végezetül publikációk alapján több olyan közép-, illetve dél-bácskai, kiegészíthető állagú bográcsot is ismerek,¹⁵²⁹ amelyeket sem a bácskai, sem pedig a kelet-bánáti–nyugatszerémségi–dél-bácskai körzetbe nem mertem besorolni az ezekétől eltérő részletformáik miatt. E közép-, illetve dél-bácskai bográcsok személyes vizsgálata, azaz anyaguk és részletformáik szemrevételezése is szükséges lenne ahhoz, hogy esetleges összetartozásukat pontosabban meg lehessen állapítani egy újabb műhelykörzet körvonalazása érdekében.

dig azt, hogy bár az ilyen edényeknek Szabadka, Zenta és Nagyikinda az elterjedési területük déli széle, olyan tájakon is sikerült fellelni őket, amelyek már semmiképp sem tekinthetők a Délvidék részének. Egyetlen, de jellemző adat: e regionális

¹⁵²⁷ TAKÁCS 1986, 47, kat. sz. 74; STANOJEV 1996, 142.

¹⁵²⁸ TAKÁCS 1986, 31. t. 2, 32. t. 1–2, kat. sz. 71–73.

¹⁵²⁹ Lelőhelyük: Csúrog (szerb: Čurug)-Ciglana: TRIFUNOVIĆ–PEŠIĆ 2003, 18. kép 1–2; Kiskér (szerb: Bačko Dobro Polje): STANOJEV 1996, 36, felső sor; Szenttamás (szerb: Srbobran): STANOJEV 1996, 36, a felső sor két edénye, illetve a bal alsó edény; Újvidék (szerb: Novi Sad)-Klissza: STANOJEV 1996, 116, bal sor felső edény; Szabadka-Sándor (szerb: Subotica-Aleksandrovo)-Kameniti hat: TAKÁCS 1986, 64. t. 1.

¹⁵³⁰ TAKÁCS 2017, 511–515.

csoport elterjedési területének északi szélé Szolnok környékén van. A közép-Tisza-vidéki műhelykörzet(ek)be sorolt edényeket rendszerint homokos, némi apró kavicsot vagy mészköszemcsét is tartalmazó agyagból formázták. Megtalálható e tájon a bográcsnak mind a lapos, mind a közepesen mély, mind pedig a mély változata. Közös jellemzőjük, hogy a kerekded, nem túl lapos aljhoz éles töréssel csatlakozik a kúpszerű oldalfal. A perem rendszerint keskeny, felső lezárása ferde, az edény belseje felé mutat, az edényszélek pedig lekerekítettek, de van példa széles, illetve levágott peremre is. A fülek is általában határozottan kiugranak a perem belső lezárásának síkjából, és az átfúrt lyukak ilyen esetekben meglehetősen nagy méretűek. De akad példa kis méretű függesztőfülekre is, ahol a két lyukat egymás közelében fúrták ki, vagy arra is, hogy függesztőfülek helyett csak két kis fogantyú található a perem külső síkján, egymással átellenben.¹⁵³¹ Joggal vehető fel, hogy a perem, illetve a függesztőfül kialakításában mutatkozó eltéréseknek a közép-Tisza-vidéki „műhelykörzet” bográcsai esetében is kronológiai okai lehetnek, amint ez a kisalföldi bográcsok leletkörnyezetének vizsgálata alapján bizonyítható volt.¹⁵³²

5. A DUNA-VIDÉKI (KORÁBBI NEVÉN KECSKEMÉT KÖRNYÉKI) MŰHELYKÖRZET CSERÉPBOGRÁCSAI

Észak-Bácska a Duna-vidéki bográcsrégióknak csak a déli határát alkotja, hiszen ilyen edények csak Baja és Szabadka határában kerültek elő.¹⁵³⁶ A Duna-vidéki regionális csoport hosszan elnyúlik a folyam két partjainak a közelében. Északon még Buda környékén is szoktak előkerülni az e körzetre jellemző részletformákkal rendelkező edények. A formai sajátosságok mellett erősen jellemzi az e körzet termékei közé sorolható edények többségét az is, hogy cserépanyagukba soványítóanyagként apróra

Érdemes kiemelni, hogy a nagyközönségnek szánt régészeti munkákban az 1960-as évektől rendszerint e műhelykörzet leleteivel mutatják be a cserépbográcsot.¹⁵³³ Így az alább leírandó részletformákkal rendelkező edények jelentik az érdeklődők körében „a bográcsot”, amint ezt például az interneten olvasható, változatos minőségű információhalmaz is szemlélteti.¹⁵³⁴ E helyzet – érdemes ezt tételesen is kiemelni – nemcsak a magyarországi, hanem a vajdasági magyar érdeklődőkre is jellemző, mivel hosszú időn át a szabadkai Városi Múzeum kiállításában is egy ilyen részletformákkal rendelkező bogrács volt látható.

A keltezésről: a közép-Tisza-vidéki műhelykörzet(ek)be tartozó és pontosabban keltezhető bográcsok lefedik az Árpád-kor mindhárom fázisát, annyi megjegyzéssel, hogy a korai időkből származó darabok a legritkábbak. Azaz az ilyen részletformákkal rendelkező bográcsok többsége 12–13. századi. Mégis, a közép-Tisza-vidéki regionális csoport legjobban keltezhető bográcsai viszonylag koraiak. E példányok Óbodrogon (román: Bodrogu Vechi) kerültek elő az ortodox monostor alatt feltárt veremházban, és egy kő öntőminta, S-végű hajkarika és egy Szent László-pénnel is a 11–12. század fordulójára keltezi.¹⁵³⁵

őrölt mészköszemcséket keverték, továbbá az is, hogy az e műhelykörzet termékei közé sorolható bográcsok többségét a vörös különböző árnyalataira égő, gyakran egészen sötétvörös színű, joggal feltételezhetően vasat nyomelemként az átlagosnál nagyobb mértékben tartalmazó agyagból formázták. Az e műhelykörzetbe tartozó bográcsok is híven őrzik fém előképek formáját, részletformáik azonban már jobban megfelelnek alapanyaguk, az agyag formázási sajátosságainak. A Duna-vidéki bográcsoknak

¹⁵³¹ Lásd pl. az egyik kardoskút-hatablaki bográcsot: TAKÁCS 1986, 53. t. 2, (kat. sz. 19). Az ilyen fogantyúkkal rendelkező edények kérdéskörét egy külön dolgozatban elemzem: TAKÁCS–PÓPITY s. a.

¹⁵³² TAKÁCS 1993, 447–479.

¹⁵³³ Így pl. LÁSZLÓ 1966, 112 (a képen a csongrád-felgyő-ürmös-tanyai bogrács); LÁSZLÓ 1986, 42, 20. kép (a képen szintén a csongrád-felgyő-ürmös-tanyai bogrács), 140, 147. ábra (a képen három kardoskút-hatablaki bogrács); továbbá DIENES 1972, 30. kép (a szentes-nagytóke-dinnyés-szigeti bogrács); FODOR 1975, 137. ábra.

¹⁵³⁴ Egy-egy kiragadott példaként lásd: http://www.szentesinfo.hu/cd/helyismeret/regeszet/kepek/01_05_07_01.htm (a szentes-szentlászlói bogrács); <http://www.magyarorszag-szep.hu/Szegvar/target18.html> (az egyik szegvári bogrács).

¹⁵³⁵ MUNTEANU 1981, 96–97, 2. tábla.

¹⁵³⁶ TAKÁCS 2017, 507–511.

mind az aljrésze, mind pedig az ehhez éles töréssel csatlakozó, kúpszerű oldalfala is általában közepes magasságú, a Duna-vidéki műhelykörzetbe tartozó bográcsoknak a pereme is jellegzetes. A széles peremnek legalább a külső éle vízszintes és szélesen levágott, de e sajátságot sokszor a belső peremén is meg lehet figyelni. A széles függőleges peremsík miatt a függesztőfüleket rendszerint oly módon alakították ki e műhelykörzet edényein, hogy két-két apró, kerek lyukat fűrtak e síkba, általában egymástól viszonylag nagyobb távolságra.

6. A BOGRÁCSOK CSOPORTOSÍTÁSÁBÓL LEVONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Az előzőekben röviden leírtam a gömbölyű aljú bográcsok öt olyan, részletformáiban eltérő változatát a Kárpát-medence déli része Árpád-kori telepanyagából, amelyek nézetem szerint kellőképpen bizonyítják: az adott edénytípust csak a kisebb regionális egységek, műhelykörzetek figyelembevételével szabad és lehet elemezni. Az egyes műhelykörzetekbe tartozó edények elemzése során több nehézségbe is ütköztem.

A gömbölyű aljú bográcsok regionális összefüggéseit hangsúlyozó kijelentés megfogalmazása során ismételten nem feledkezhetünk meg azokról a példányokról sem, amelyek egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben illeszthetők egy-egy műhelykörzet termékei közé. Az ilyen edények két alapvető kategóriába sorolhatók. Egy részük túl hiányos ahhoz, hogy edénytestük ívelését pontosan követni lehessen. Az ilyen darabok esetében sajnos bele kell nyugodnom a kapott információk csekély mértékébe. Jóval érdekesebbnek tűnik a másik halmaz, amelybe a kiszerkeszthető alakú, de az adott műhelykörzet termékei közé mégsem illeszthető bográcsok tartoznak. Ezeket az eseteket érdemes kicsit részletesebben is szemügyre venni, mert értelmezésük során olyan, a korszak egészének a kutatását meghatározó problémákba ütközünk, mint amilyen az időrend pontosítása.

A jobban keltezhető Duna-vidéki bográcsok túlnyomó többsége az Árpád-kor középső vagy kései harmadába tartozik – lásd a budai Várhegyen, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán, a kecskeméti Árvaház területén vagy a solti Tételhegyen feltárt darabokat. A korai Árpád-kori keltezés lehetősége csak elvétve vethető fel: a csátalja-vágotthegyi¹⁵³⁷ vagy a kunfehértó-Kovács-tanyai¹⁵³⁸ edény esetében. Mindkét lelőhely esetében érdemes kiemelni, hogy közel esik a feldolgozás északi határáként kiválasztott Baja–Szeged-vonalhoz.

A kronológiai problémák vázlatos ismertetését az elején egy mondhatni, általános jellegű megjegyzéssel kell kezdenem. Az összegyűjtött kiegészíthető bográcsok jelentős hányadának keltezése nem pontosítható – a kísérőleletek hiánya, közöletlen volta, illetve a pontosabb időrend kikövetkeztetésére nem alkalmas formai sajátságai miatt. A jobban keltezhető bográcsstöredékek jelentős hányada az Árpád-kor középső vagy kései harmadába sorolandó. E tendenciának nem kell meglepetést okoznia, mert a gömbölyű aljú bogrács a korai Árpád-korban még meglehetősen ritka edénytípusnak számíthatott, és csak a 11–12. század fordulója után alakult ki a Nagyalföldön az a települési horizont, amely a bográcsok tömeges előfordulásával jellemezhető.¹⁵³⁹

Végezetül, visszatérve a körzetekbe nem illeszkedő formai sajátságokkal rendelkező bográcsokra: kísérőleleteiknek ismeretében megfogalmazódhat egy további gondolat is, természetesen szintén csak hipotetikus érvennyel, és csak bizonyos edények esetében. Felvethető, hogy a korai Árpád-korban a fémüstöt utánzó alakú, gömbölyű aljú bográcsok elterjedésének idején lehetett egy olyan időszak, amikor még nem léteztek műhelykörzetek. E gondolat az igen magas oldalfalú, de nagyon lapos aljú bográcsok, tehát a fém előképet a leghívebben

¹⁵³⁷ TAKÁCS 1986, 40, kat. sz. 46.

¹⁵³⁸ TAKÁCS 1986, 43, kat. sz. 60–61. Az itt közölt 11–13. századi keltezés a bográcsos gödörből előkerült hullámvonal-köteges kerámia miatt talán módosítható a korai Árpád-korra. A kísérőleletek közlése: BICZÓ 1984, 7–8. kép.

¹⁵³⁹ Az ilyen telepek egyik első, mondhatni, klasszikus példája Kardoskút-Hatablak (MÉRI 1964), ahol kiegészíthető bográcsból nem kevesebb mint 15 került elő! TAKÁCS 1986, 45. t. 2, kat. sz. 100, 53. t. 2, kat. sz. 119, 57. t. 3, kat. sz. 129, 55. t. 1, kat. sz. 130 stb. A közelmúltban megjelentetett, sok bográcsstöredéket tartalmazó telepek közül lásd a kiskunfélegyháza-Amler-bányait: GALLINA–MOLNÁR 2003, 341–351; GALLINA–MOLNÁR 2004, 525–552.

másoló formai változat esetében tűnik valószínűnek. (A Nagyalföldön ilyenek kerültek elő például Madarason¹⁵⁴⁰ hullámvonalköteggel díszített fazéktöredékek társaságában.) E felvetés igazolásához – vagy esetleg cáfolatához – azonban a jelenleginél jóval több jól keltezhető leletegyüttesre, illetve a természet-tudományos keltezési módszereknek a jelenleginél jóval nagyobb mértékű alkalmazására lenne szükség. Így is talán érdemes összefoglalni néhány adatot egy leendő elemzés lehetséges kiindulópontjaként. Jelen anyaggyűjtésem is azt igazolta, hogy van egy olyan műhelykörzet: nevezetesen a Délkelet-Bánát, ahol a nagyon magas, de igen lapos aljú, tehát az agyaghoz mint a formázás anyagához csak mérsékelten illeszkedő bogrács a leggyakoribb, a műhelykörzet termelésére leginkább jellemző forma. A délkelet-bánáti bográcsok többségének keltezése azonban túlon túl bizonytalan ahhoz, hogy további következtetéseket lehessen rájuk építeni. Így a két madarasi edény jelenti a jelen állás szerint a kiindulópontot. A madarasi két bográcson kívül néhány további, jórészt dunántúli lelőhely szolgáltat a magas és lapos fenekű bográcsok elemzésébe bevonható újabb példákat, és ezen edények mellett hullámvonalköteggel díszített, azaz keltező értékű edénytöredékek is előkerültek. E lelőhelyek: Székesfehérvár-Móri út,¹⁵⁴¹ Pápa-Fő tér,¹⁵⁴² Celldömölk-Vulkán fürdő,¹⁵⁴³ végezetül (ha az 1993-as saját rajzi rekonstrukcióm helyes) egy ménfőcsanak-szeles-dűlői¹⁵⁴⁴ bogrács. Sajátos, mint-

egy átmeneti formát képvisel a kunfehértói lelőhely egy bográcsa¹⁵⁴⁵ a Kiskunság déli részéről. (Nota bene!) egy olyan leletegyüttesből, amelyet szintén hullámvonallal díszített edénytöredék keltez! A kunfehértói bogrács alaki szempontból a magas és lapos aljú típus egy szép példája, pereme és füle viszont már a Duna-vidéki csoportra jellemző módon került megformálásra.

A fejezet végén két, fentebb már vázolt gondolathoz szeretnék visszatérni. Első helyen arra szeretnék utalni, hogy az egyes műhelykörzetek leletei bizonyítják, kiterjedésük határa nem illeszkedik a térséget átszelő nagy folyók – a Duna, a Tisza vagy a Száva – sodorvonalához. Ez közvetett módon a szállítás módjára is utal, hiszen – joggal sejtethetően – az áruikat terjesztő gölöncséreknek valamilyen módon át kellett kelni a felsorolt folyókon. Második helyen az egyik indító gondolathoz kell visszatérnem. Az egyes nagyalföldi műhelykörzetek termékeinek leírása révén csak áttételes adatokat lehetett kapni magukról a műhelyekről. A kézműipari szintű gyártás helyeiről természetesen csak akkor fogunk közvetlen és pontosabb adatokkal rendelkezni, ha a Nagyalföld területén végre előkerül egy olyan Árpád-kori gölöncsérműhely, amely bográcsok készítésével foglalkozott. (Csak a lehetséges félreértések elkerülése végett: a hács-béndekpusztai kemence egyáltalán nem tekinthető ilyennek!¹⁵⁴⁶)

¹⁵⁴⁰TAKÁCS 1986, 31. t. 2, 32. t. 1–2, kat. sz. 71–73.

¹⁵⁴¹TAKÁCS 1986, 18. t. 2, kat. sz. 40.

¹⁵⁴²HERBST 2016, 4. t. 12, 9. t. 5.

¹⁵⁴³PAP (s. a.)

¹⁵⁴⁴TAKÁCS 1993, 1. t. 2–3.

¹⁵⁴⁵TAKÁCS 1986, 27. t. 2, kat. sz. 61.

¹⁵⁴⁶PARÁDI 1967, 24–27. A béndekpusztai lelőhelyen kibontott edényégető kemencét másodlagosan egy külső kemencévé építették át, így elvi esélye sem volt annak, hogy meg lehessen határozni, elsődleges használata során pontosan milyen fazekasárut égettek benne. Az egyetlen bogrács-töredék (ugyanott 8. kép 11) a másodlagos használatot jelentő kemencekomplexum közös betöltési rétegében volt, így joggal sejtethetően kész edényként került az adott helyre. A kemencemaradványon kívül, az adott műhelyben történt égetésre a bogrács-töredékek nagyobb száma, esetleg rontott darabok előkerülése utalhatott volna, ilyenekre azonban a publikációban nem történt utalás.

XVII. A DÉLVIDÉK A 14. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 16. SZÁZAD KÖZEPÉIG

1. TÖRTÉNETI HELYZETKÉP

A középkori Magyarország java, illetve késő középkori történetét (52. tábla 2; 53. tábla 1) oly módon szeretném e fejezetben áttekinteni, hogy annak déli részét, a Délvidéket, valamint a déli országhatár védelmét kezelem központi kérdésként.¹⁵⁴⁷ Az áttekintés kiindulópontja az, hogy a középkori Magyarország déli harmada a 13. század végén olyan szerephez jutott az országos szintű nagypolitikában, amely meghatározta az egész ország 14. századi sorsát.¹⁵⁴⁸ A Délvidék, pontosabban a délvidéki főurak egy olyan időpontban, a 13. század végén – 14. század elején kerültek előtérbe az országos politikában, amikor Magyarország a szétesésközeli állapotba került.¹⁵⁴⁹ Az utolsó Árpád-házi királyok alatt ugyanis kiépült az oligarchikus kormányzás rendszere (52. tábla 1).¹⁵⁵⁰ A régebbi szakirodalom által tartományúrinnak nevezett rendszerben a többmegyényi területek feletti uralmat megszerző és gyakorló főurak a királyi akaratot semmibe véve kormányoztak, a királyi udvar mintájára önálló udvart szerveztek, kiskirályként uralkodtak. Hatalmuk alapja az óriási, összefüggő birtoktestek kialakítása volt. Ennek során pedig a kisebb nemesek nagy tömegeit vonták – gyakran erőszakkal – függésük alá, sorolták be őket az úgynevezett úri családjukba.¹⁵⁵¹

A Délvidék 14. századi történetét az határozta meg, hogy az e területeken uralmát a 13. század harmadik harmadában felépítő Csák nembeli Ugrin, illetve a Horvátország különböző részeit birtokló Subichok, Babonicsok és Frangepánok a királyi hatalmat megszerző trónkövetelő, az Anjou-házból származó Károly (1301–1342) legodaadóbb hívei

voltak.¹⁵⁵² Jellemző adalék, hogy Csák nembeli Ugrin az Árpád-ház férfiágon való kihalása után kirobbant trónharc idején I. Károly királynak (a köztudatban rögzült, pontatlan nevén Károly Róbertnek) mintegy gyámjaként lépett fel. E körülmény, valamint Csák nembeli Ugrin újlaki (horvát: Ilok) rezidenciájának elhelyezkedése teszi érthetővé, miért a szintén szerémségi Péterváradon (szerb: Petrovaradin)¹⁵⁵³ rendezte be első udvarát Károly az uralkodása első, uralma szempontjából a legnehezebb időkben. A délvidéki főurak I. Károly melletti elkötelezettségének a következménye, hogy neki nem e régióban kellett megvívnia trónharcait – egyetlen, alább ismertetendő kivételtől eltekintve. Az előző mondatokban megfogalmazott tétel alátámasztásához első helyen arra érdemes utalni, hogy az oligarchák hatalmát megtörő, legfontosabb csatára a Kassa melletti Rozgonyinál (szlovák: Rozhanovce) került sor, 1312-ben.¹⁵⁵⁴ Továbbá szintén a biztos délvidéki háttérrel magyarázható az is, hogy – Csukovits Enikő rekonstrukciója szerint – I. Károly király miatt Temesvárra (román: Timișoara) tette uralmának a székhelyét 1314-ben.¹⁵⁵⁵

Magyarország történetét a 14. századtól is befolyásolta, sőt egyre nagyobb mértékben befolyásolta a tőle délre-délkeletre elterülő térségek történelme, így néhány szóban érdemes megismerni a balkáni térség 14–15. századi történetével. A Balkán-félsziget politikai történetét a 13. század második felében és a 14. században leginkább az határozta meg, hogy már nem volt egyetlen hatalom sem, amely

¹⁵⁴⁷Egy ilyen, a magyar történeti kutatásban ritka nézőpontból tekinti át az eseménytörténetet: KRISTÓ 2000, 9–16; valamint PETROVICS 2019, 104–119.

¹⁵⁴⁸ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 27–120.

¹⁵⁴⁹ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 27–41; CSUKOVITS 2012, 70–77.

¹⁵⁵⁰ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 27–31.

¹⁵⁵¹ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 29–30.

¹⁵⁵²ENGEL 1988, 108, 93. jegyz., 131; ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 33–34, 53; CSUKOVITS 2012, 63–66.

¹⁵⁵³PÖR 1895, 9. Részletesebben elemzi az adott forráshelyet PATAKI 1942, 36, 80. jegyzet. A szerb szakirodalomban hangsúlyosan utal erre az adatra: ŠAMADAN 2012, 134.

¹⁵⁵⁴KRISTÓ 1978; ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 33–34.

¹⁵⁵⁵CSUKOVITS 2012, 81.

a térségben olyan hegemon uralmat tudott volna kialakítani, mint amelyet a 6. század vége előtt, illetve a 11. és 12. században Bizánc, a 9–10. században pedig Bulgária. Így a 13. század elejétől az események egy sajátos – kicsit anakronisztikus, de talán ide illő kifejezéssel élve – „politikai sokszögben” zajlottak.¹⁵⁵⁶ E sajátos „sokszög” részei voltak Bizánc és a délszláv monarchiák, Bosznia, Bulgária, Szerbia, illetve a 15. században erőre kapott, mondhatni, új kisállam, Albánia, valamint legalább két külső hatalom is. Északról Magyarország, amely elsősorban déli határainak védelme érdekében igyekezett melléktartományok láncolatát létrehozni, illetve függőségbe vonni az egyes délszláv monarchiákat. Délről pedig az Oszmán-Török Birodalom, amely viszont a meglévő uralmi struktúra szétzúzása által igyekezett az egész térséget a maga uralma alá hajtani, egyre nagyobb sikerrel.

Már a 13. század végén – 14. század elején kiépült oligarchák korának van egy olyan vonatkozása is, amely kifejezetten Magyarország déli határaihoz kapcsolódik. Előzményként arra kell utalni, hogy Dragutin István¹⁵⁵⁷ szerb király (1276–1282) 1282-ben lemondott a szerb trónról fivére, Milutin javára, majd pedig sógorától, IV. (Kun) László magyar királytól megkapta a Macsói Bánságot.¹⁵⁵⁸ Dragutin felesége, Katalin ugyanis V. István magyar király egyik lánya, és így IV. (Kun) László lánytestvére volt. A dinasztikus kapcsolatot Dragutin esetében azért kell említenem, mert macsói uralmát a szerb történetírás egy része a nemanjida állam északi irányú terjeszkedésével igyekszik magyarázni,¹⁵⁵⁹ mondani sem kell: tévesen. A szerb trónról lemondó

Dragutin egyértelműen a magyar király kegyéből lett a Macsói Bánság ura. A Dragutint szerémségi királyként említő szerb krónikák¹⁵⁶⁰ értelmezéséhez pedig azt is szem előtt kell tartani, hogy a földrajzi név az adott esetben minden bizonnyal a túlpárti Szerémségre, azaz a Macsói Bánságra vonatkozhat. Dragutin uralma valós tartalmának körvonalazása után álljon itt azon, tényszerűen szintén igazolható megállapítás, hogy Dragutin István is tartományúri uralmat akart kiépíteni, oligarchikus kormányzását azonban családján belül nem tudta továbbörökíteni. Miután ugyanis 1316-ban Dragutin távozott a Macsói Bánság éléről, I. Károly már 1317 telén hadjáratot indított e terület birtoklásáért,¹⁵⁶¹ és a sikeres lezárás után egyik bizalmasát, Garai Pál nevezte ki macsói bánnak¹⁵⁶² – amint erre fentebb, a kelebiai kincs értékelése során már utaltam. A Macsói Bánság területének integrálása bizonyítja, hogy I. Károly folytatta a déli melléktartományok rendszerének kiépítését. A magyar határvédelmi, melléktartomány-létesítési törekvések sikerét – és ezzel párhuzamosan a II. bolgár állam gyengülését – tükrözi, hogy e folyamat a 14. század középső harmadától a bolgár–magyar határ külső oldalára helyeződik.¹⁵⁶³ A magyar királyoknak már nem Nándorfehérvárért (mai nevén Belgrádért) vagy Barancsért (szerb: Braničevo) kellett harcot folytatni, hanem a Vaskapu keleti oldalán fekvő Bodonyért (bolgár: Vidin) vagy a Duna északi partjai mentén a Szőrényi Bánság megszervezéséért.¹⁵⁶⁴

A bánságok történetének rövid bemutatása után térjünk vissza Magyarország területére: a 13–14. század fordulóján lezajlott tartományúri kor-

¹⁵⁵⁶ A 14–16. századi magyar történelemről lásd: ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005. Az egyes balkáni szláv államok szemszögéből elemzi a 13–14. századot: JIREČEK 1911–1918; JIREČEK–RADONIĆ 1978; ČIRKOVIĆ 1973, 45–90; ČIRKOVIĆ 1981. Bizánci szemszögéből írta le a Balkán 13–14. századi történelmét, az egyes délszláv államok felemelkedését és bukását: OSTROGORSKY 1965, 344–490.

¹⁵⁵⁷ TERNOVÁČZ 2017, 237–238.

¹⁵⁵⁸ TERNOVÁČZ 2017, 237.

¹⁵⁵⁹ POPOVIĆ 1957, 53; Veselinović 1969, 18. Az ilyen gondolatmenetek nem a múlt feltárására irányulnak, hanem a vágyvezérelt visszavetítés példái. Sajátos áthallásokat is tapasztalni a Dragutin szerepét elfogult módon megítélő szerzőknél. Egy, a közelmúltban kinyomtatott munka szerzője, Ana Vujković magától értetődő körülményként kezeli azt, hogy Dragutin királyként uralkodott a Macsói Bánságban és a szomszédos területeken, miközben dolgozatában arra is utal, hogy ugyanő még szerb királyként teljesen a Magyar Királyság irányvonalának megfelelően alakította viszonyát a katolikus egyházzal. Így együttműködött IV. Miklós pápával, valamint támogatta a ferences szerzetesek megletelepedését az Uszorai és a Sói Bánságban, azaz – mai tájfogalmakkal élve – Északkelet-Boszniában: VUJKOVIĆ 2012, 7–25.

¹⁵⁶⁰ TERNOVÁČZ 2017, 229.

¹⁵⁶¹ ENGEL 1988, 115.

¹⁵⁶² TERNOVÁČZ 2017, 238.

¹⁵⁶³ SZAKÁLY 1975, 107–108; CVETKOVA 1983, 217–232.

¹⁵⁶⁴ MAKKAI 1994, 421–422.

szakot azzal a megállapítással lehet lezárni, hogy a belháború Magyarország déli részét csak kismértékben érintette. E tény következményeként pedig nemcsak azt lehet elkönyvelni, hogy a 13. század végén nagybirtokosként feltűnő családok legalább egy ideig fenn tudtak maradni az országos politika erőterében az újonnan elkövetkező Anjou-korban,¹⁵⁶⁵ hanem az is tény, hogy a Délvidék a 14. század folyamán a békés gyarapodás korszakát tudta megélni. E gyarapodást egészen a század végéig nem zavarták háborúk, idegen seregek betörései, jórészt az ország határaitól délre megszervezett bánóságok ütközőzónaként való működése miatt. Az ország déli és délkeleti szomszédai vonatkozásában ugyanis mindenképp érdemes szem előtt tartani, hogy a 12. század végétől Magyarországhoz délről kapcsolódó Szerbia mintegy megörökölte a Bizánci Birodalomtól az északi terjeszkedés iránti törekvést.¹⁵⁶⁶ Ez I. Károly vagy utóda, I. (Nagy) Lajos számára azért nem jelenthetett meglepetést, mert a korszak sikeres uralkodóinak mintegy ismérve volt az expanzív külpolitika.

Az Anjou-kor nagy részére jellemző békés gyarapodást annak okán is kiemelten kell szerepeltetni, mert az éles ellentétben áll az 1390-es évektől egyre növekedő külső nyomással, amelyet az ország déli határvédelmének a 15. században, illetve a 16. század elején kellett kiállnia. A 14. század végétől az oszmán-török fenyegetés olyan tényezővé

vált Magyarország déli határai mentén, amely egyre nagyobb mértékben írt felül minden egyéb problémát.¹⁵⁶⁷ Két, talán kevésbé ismert ténytet kell már itt kiemelni. Első helyen azt, hogy I. (Nagy) Lajos volt az első magyar király, akinek az oszmán törökkel csataterén is meg kellett küzdenie, Bulgáriában.¹⁵⁶⁸ Előzményként arra kell utalni, hogy Iván Sándor bolgár cár (1331–1371) idejében Bulgária kettészakadt.¹⁵⁶⁹ A nyugati rész uralkodója a cár fia, Iván Szcrcimir (1352–1389) lett, aki hamar magyar befolyás alá került. 1365-ben I. (Nagy) Lajos elfoglalta Bodonyt, és megalapította a Bodonyi Bánágot. 1369-ben Iván Szcrcimir magyar hűbéresként került vissza a trónra. Testvére és egyben legfőbb ellenfele Iván Sisman (1351–1393) volt. Ő a császárság Veliko Tärnovo-i székhelyének uraként igyekezett fellépni I. (Nagy) Lajossal szemben. Amikor pedig I. (Nagy) Lajos 1367-ben Bulgáriában fegyveresen is beavatkozott az Ivan Sisman és Ivan Szcrcimir közötti trónháborúba,¹⁵⁷⁰ egy oszmán-török csapategység ellen is csatát kellett vívnia Északnyugat-Bulgáriában (*21. tábla 1*).¹⁵⁷¹ I. (Nagy) Lajos számára egy ilyen ellenség feltűnése nem lehetett váratlan. A balkáni hadszíntereken „nomád” segédcsapatok a népvándorlás kora óta jelen voltak. Egyetlen, de jellemző adatként arra szeretnék itt emlékeztetni, hogy a Bizánci Birodalom határvédelmi célzattal a 11. század közepső harmadában különböző sztyeppepe nomád népeket telepí-

¹⁵⁶⁵ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 27–103.

¹⁵⁶⁶ A középkori szerb állam történetének jó áttekintései: JIREČEK 1911–1918; JIREČEK–RADONIĆ 1978; ČIRKOVIĆ 1992a, ugyanezen mű olaszul: ČIRKOVIĆ 1992b. Magyar nyelven Szerbia középkori történetét a közelmúltban összefoglalta: ROKAY–TAKÁCS 1994d, 638–639.

¹⁵⁶⁷ Az oszmán-törökök 14–15. századi balkáni terjeszkedését a magyar szakközönség számára a közelmúltban áttekintette: KUBINYI 1981, 66–107; SZAKÁLY 1986a, 11–57; PÁLOSFALVI 2018.

¹⁵⁶⁸ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 73.

¹⁵⁶⁹ A középkori Bulgária történetének máig legjobb összefoglalása: JIREČEK 1876.

¹⁵⁷⁰ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 71–72.

¹⁵⁷¹ E kép az adatbázisok egy részében (lásd pl.: https://hu.m.wikipedia.org/wiki/Fájl:Nagy_Lajos_gyozelme_a_torokok_felett.JPG) olyan utalással szerepel, hogy az a Magyar Anjou Legendárium egy illusztrációja lenne. Ez azonban egy téves utalás! A törökre rohamozó király ábrázolása a St. Lambrecht Votivtafel (https://de.wikipedia.org/wiki/Meister_der_St._Lambrecht_Votivtafel) része. Egy St. Lambrecht nevű stájerországi helység templomának egykori oltárképéről van szó, amely jelenleg a grazi Alte Galerie-ben tanulmányozható. A török ellen hadakozó király a kép közepétől kissé jobbra látható. A kép bal oldalán Szűz Mária-ábrázolás látható, karján a kiseddel. Előttük női szent imádkozik templommodellrel a karjaiban. A török ellen hadakozó király I. Lajossal való azonosítása csupán egy értelmezés, de nagyon valószínű értelmezés. Bár az is felmerülhet – különösen, ha figyelembe vesszük azon templom földrajzi helyét, ahová az ábrázolás készült –, hogy az oltárkép készítője az avarokat legyőző Nagy Károlyt akarta volna megjeleníteni. A megoldás kulcsa a Szűz Máriához imádkozó női szent személynének a megfejtése lehet, aki – a középkori oltárképek narratív technikáját ismerve – minden bizonnyal a hadakozó király győzelméért imádkozik. Helyesen adja meg a kép legfontosabb adatát, festőjének, Hans von Tübingennek a nevét: KRISTÓ 1988, címlap, ill. 288.

tett a visszaszerzett Duna-parti határai mentére, a folyam déli, jobb partja közelébe.¹⁵⁷²

Az oszmán-törökök azonban az elkövetkező másfél évszázadban bizonyították, hogy jóval nagyobb erőt és ebből következő veszélyforrást jelentenek egy, a mobil határvédelem részeként felfogadott, mozgékony csapategységénél. E felismerés már az 1390-es évek elején meg kellett hogy fogalmazódjon a Magyar Királyság politikai elitjében, hiszen már egy évvel az 1389-es rigómezei csata után, 1390-ben írott feljegyzések szólnak a Temes megyében portyázó törökökről. Sőt e portyák, már ezekben az időkben is, éves gyakorisággal ismétlődni kezdtek: 1391-ből és 1392-ből is van adat török betörésre.¹⁵⁷³ 1397-ben Zsigmond király adott ki törvényt a törökök elleni hadba vonulás rendszeréről és a telekkatonaság létesítéséről.¹⁵⁷⁴ A gyakorlati szintű cselekvés két irányban is megindult. 1404-ben Zsigmond király kinevezte leghatékosabb szervezőemberét, Ozorai Pipót¹⁵⁷⁵ temesi és féltucat további délvidéki megye ispánjának azzal a céllal, hogy Temesvár központtal megszervezze a törökellenes védekezést. Így lett a hajdani kereskedőből a 15. század eleji Magyarország legismertebb és legeredményesebb hadvezére. Olasz nyelven megszerkesztett életrajza kissé novellisztikus leírásából azt is megtudhatjuk, hogy Ozorai Pipo a tisztséget annak révén nyerte el, hogy ki tudta számolni, mekkora lenne egy 12 000 lovasból álló hadsereg kiállításának és zsoldjának költsége.¹⁵⁷⁶ Az írott források igen nagy arányú megsemmisülése miatt nem maradt

nyoma annak, pontosan kinek a javaslatára kezdte megszerveztetni Zsigmond király a déli végvárrendszert, de a kései korban élő kutató nem nagyvívta el a sulykot, ha a déli végek mélységi védelmére hivatott várlánc ötletét Ozorai Pipóhoz köti.¹⁵⁷⁷ Ő temesi ispánként a királyi jövedelem jelentős hányadát tudta lekötni a határvédelem megszervezése érdekében, és megindult az ország déli szélén húzódó várlánc kiépítése. A határőrizettel megbízott mobil katonaság gondolata – érdemes azonnal kiemelni – nem áll ellentmondásban a várak építésével. Hiszen a kisebb – sőt adott esetekben akár a nagyobb – várak nemcsak a kisebb-nagyobb portyázó török csapatok elleni útelzárás célzatával felépített erősségeként szolgáltak, hanem a mozgékony határőrizeti egységek bázisaként is.¹⁵⁷⁸ A védelmi rendszer jellegéről, az egyes várak sajátosságairól alább még bőven lesz szó. Itt csak egyetlen ténny szeretnék kiemelni. Azt, hogy a végvár vonal kiépítése 1480-ra fejeződött be a temesi ispán és az alsó részek főkapitánya címet elnyerő Kinizsi Pál hathatós szervezőmunkája révén (52. tábla 2).¹⁵⁷⁹ A közel nyolc évtizeden át tartó és különböző szakaszaiban nagyon eltérő jellegű munka az időhatárai által is alkalmas annak a szemléltetésére, mekkora volumenű munkát kellett (adott esetekben inkább csak kellett volna) elvégezni.

A java középkori Délmagyarország életét meghatározta az oszmán-törökök elleni védekezés,¹⁵⁸⁰ valamint az, hogy a 15. század folyamán végvárként megépült vagy átalakított kisebb-nagyobb erőssé-

¹⁵⁷² VÁSÁRY 2005; VÁSÁRY 2019, 152–178; HALDON 1999, 202.

¹⁵⁷³ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 130; PÁLÓSFALVI 2018, 52.

¹⁵⁷⁴ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 132.

¹⁵⁷⁵ Életútját a közelmúltban összefoglalta: ENGEL 1987, 53–89; PRAJDA 2014, 47–83.

¹⁵⁷⁶ ENGEL 1987, 56.

¹⁵⁷⁷ ENGEL 1987, 58, 61, 63.

¹⁵⁷⁸ E kijelentés alátámasztására Kubinyi András azon számadására hivatkozom, amely szerint az „Alsó részeken”, tehát a végvárrendszer keleti felében, a Szörényvár és Szabács közötti szakaszon összesen 3590 lovas, 400 gyalogos és 1100 naszádos állt folyamatos szolgálatban (KUBINYI 1978, 196, számozatlan táblázat). E számok meglehetősen nagyoknak tűnnek. Eltérő benyomást szerzünk, ha egyetlen várra és az abból álló adatsorra figyelünk. Például arra a számadásra, amelyet Imreffy Mihály bácsi ispán és pétérváradai várnagy 1522-ben készített, amelyben a pétérváradai várban szolgálatot teljesítők borigényét veszi számba. E forrás szerint a pétérváradai várban szolgálatot teljesítő huszárok asztalára (így, egyes számban) naponta 12 pint bor került. Ez pedig a számadás legalacsonyabb borfogyasztásait alapul véve sem jelenthet 12 lovaskatonánál többet. Viszont ha a várban lakó más személyzet magasabb borfogyasztásának mértékét tekintjük alapnak, a csapat létszáma inkább 6 főnek tekinthető (KÖSZEGHY 1893, 26). Ez rendkívül alacsony szám, ha az Északkelet-Szerémség török portyáinak felfogását tekintjük a pétérváradai huszárok feladatának, különösen, ha figyelembe vesszük e táj tagolt domborzatát.

¹⁵⁷⁹ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 243, 246.

¹⁵⁸⁰ A török elleni védekezés kiterjedt szakirodalmából lásd a legújabb összefoglalást: PÁLÓSFALVI 2018.

gek, erősített monostorok egy külső és egy belső erősítésláncot¹⁵⁸¹ alkottak ugyan, de a török portyákat így is csak korlátozott mértékben tudták elhárítani. E védelmi rendszer hatékonyságát sajnos jelentős mértékben rontotta, hogy a Délvidék egy jelentős hányada e két várlánc közé esett. Ennek ellenére érdemes még egyszer kiemelni a nagyobb nyomaték kedvéért: már Zsigmond király idejében megindult a végvár vonal kiépítése (52. tábla 2). A vállalkozást a kezdetektől fogva kudarcok kísérték, amint ezt például Galambóc (szerb: Golubac) várának 15. századi története is jelzi.¹⁵⁸² A Vaskapu déli oldalán álló és szerb kézen levő várat a török már 1391-ben elfoglalta, de ekkor még sikerült felmenteni. Az 1427-es tatai szerződés értelmében a várat Lazarevics Istvántól Zsigmond királynak kellett volna megkapnia, az mégis török kézre került, és a megszerzésére indított 1428-as hadjárat kudarcra zárult, magát Zsigmond királyt is majdnem elfogták.

A védekezés offenzív részeként a 14. század végétől az oszmán-törökök balkáni terjeszkedésének hírére egy sor törökellenes hadjárat indul, nemcsak magyarországi vagy a környező államokból származó csapatokkal, hanem egy-egy esetben Nyugat-Európából érkező lovagok segítségével.¹⁵⁸³ A török kiűzésének céljával indított offenzív hadműveletek azonban sorra-rendre katasztrofális vereséggel zárulnak.¹⁵⁸⁴ Már a kezdet is vészjósló volt. Az 1396-ban a török kiszorítására szervezett, mondhatni, összeurópai részvétellel indított hadjárat a nikápolyi (bolgár: Nikopol) csatával a kereszties sereg szétverésével zárult.¹⁵⁸⁵ A Zsigmond-korban ezután is indultak – igaz, sokkal kisebb volumenű – támadó hadműveletek, például a Vaskapu bejáratá-

nál fekvő Galambóc elfoglalására, és ezeket sem koronázta siker. Az 1440-es évek elejétől, Hunyadi János (24. tábla 3) fellépésével, magyar részről egy új offenzív szakasz vette kezdetét. Ennek során – mintegy visszatérve az 1396-os hadjárat koncepciójához – ismét támadó hadműveletek indultak a Balkán belsejébe. Idesorolható Hunyadi 1443–44-es téli hadjárata, az 1444-es várnai csata, az 1448-as második rigómezei ütközet, valamint az 1454-es hadjárat.¹⁵⁸⁶ Sajnálatos tényként kell leszögezni, hogy a nagyobb seregeket megmozgató hadjáratok ez esetben is vereséggel végződtek. Ezek sorába tartozik az 1444-es várnai (bolgár: Varna) csata, az I. Ulászló és Hunyadi János által vezetett keresztény szövetséges hadsereg veresége, ahol maga a király, I. Ulászló is elesett.¹⁵⁸⁷ Végezetül, e sorba tartozik az úgynevezett második rigómezei csata 1448-ban, a Hunyadi János által az Észak-Balkán felmentésére és Szkander bég megsegítésére szervezett hadjárat kudarca.¹⁵⁸⁸

Szinte láttelepszerű az, ahogyan 1456-ban Hunyadi János nem a Balkán belsejében, hanem a nándorfehérvári vár török ostrom alóli felmentésével¹⁵⁸⁹ éri el utolsó nagy diadalát. Hunyadi – és hozzá kell tenni: a kereszties hadat a nándorfehérvári vár előtti, a folyóparttól több tíz méterrel magasabban elterülő platóra szinte hegyemenetben támadásra vezető Kapisztrán János¹⁵⁹⁰ (24. tábla 4) – haditette világtörténeti jelentőségű. Hét évtizeddel meghosszabbította a Magyar Királyság független államként való létét, lehetővé tette Mátyás király uralkodását és a Jagelló-kort, a magyar reneszánszot. Továbbá lehetővé tette, pontosabban csak lehetővé tette volna a határvédelmi rendszer alapos kiépítését is.¹⁵⁹¹

¹⁵⁸¹ KUBINYI 1992, 65–76.

¹⁵⁸² PÁLOSFALVI 2018, 65–70.

¹⁵⁸³ A nyugat-európai lovagok részvételét tárgyaló kiterjedt szakirodalomból lásd az alábbi, a közelmúltban megjelentetett munkát: BÁRÁNY 2005, 517–572.

¹⁵⁸⁴ Az oszmán-törökök 14–15. századi balkáni terjeszkedését a magyar szakközönség számára a közelmúltban áttekintette: KUBINYI 1981, 66–107; SZAKÁLY 1986a, 11–57. A magyar ellenakciókra fókuszálva mutatja be e terjeszkedést: PÁLOSFALVI 2018, 82–141.

¹⁵⁸⁵ A csatát elemző irodalomból egy, a közelmúltban megjelent összefoglalásra szeretnék utalni: PÁLOSFALVI 2018, 51–55.

¹⁵⁸⁶ PÁLOSFALVI 2018.

¹⁵⁸⁷ PÁLOSFALVI 2018, 51–55.

¹⁵⁸⁸ A második rigómezei csatáról lásd: KISS L. 1895, 1–42, 157–181, 339–349, 454–486; PÁLOSFALVI 2018, 120–141.

¹⁵⁸⁹ A nándorfehérvári diadalról szóló kiterjedt szakirodalomból csak néhány újabb munkát szeretnék megemlíteni: NÉGYESI 2003, 43–60; CSEH 2016; PÁLOSFALVI 2018, 166–173.

¹⁵⁹⁰ A szentté avatott Kapisztrán János életútjának e fontos, mondhatni, egyik utolsó és talán legfontosabb állomását alaposan ismereti: KÁLMÁN–VESZPRÉMI 2013; A kortársak megítélését Kapisztrán Szent János szerepéről a nándorfehérvári diadalban röviden, de pontosan írja le: VESZPRÉMI 2010b, 702.

¹⁵⁹¹ A határvédelem kiépüléséről lásd a XVII/2. alfejezetet.

Mátyás király 1458. évi trónra lépésével abba maradtak a Balkán-félsziget belsejébe indított nagy hadjáratok. Mátyásnak ugyanis a megválasztását követően a fenyegető beháborút kellett elhárítania, majd pedig cseh és osztrák irányban kellett offenzíven fellépnie uralma megszilárdítása érdekében.¹⁵⁹² A törökellenes védekezés alapkövetelménye így a harmadik helyre szorult, Mátyás csak egy-egy kivételes esetben tudta követni apját, Hunyadi Jánost abban, hogy offenzív háborúkat indítson a Balkánra.¹⁵⁹³ Csak kisebb volumenű hadjáratokat szervezett Boszniába, illetve megívta a török által újonnan megépített szabácsi várat 1476-ben.¹⁵⁹⁴ Ez utóbbi hadítette – bár Magyarországon igen pozitív visszhangra talált – azt is pontosan megmutatta, hogy az offenzív törökellenes fellépések kora lejárt: Szabács (szerb: Šabac) ugyanis a Száva folyó jobb partja közvetlen közelében található, azon a területen, ahol a 14. században a Macsói Bánság feküdt. Egy, a Balkán belsejébe vezető hadjárat lehetősége csak évtizedekkel Mátyás király 1490-es halála után, 1514-ben merült fel, és a hadjárat ez alkalommal egyházi szervezéssel, keresztes hadjáratként indult volna.¹⁵⁹⁵ E hadjáratot azonban kezdettől fogva a magyar politikai elit egyre növekvő rosszallása kísérte. Hadakozásra a társadalmi piramis alsó fele szánta el magát, a felkelt „nép” azonban, látva a nagybirtokos réteg ellenállását, inkább az „urak” ellen fordult, és parasztháborút robbantott ki.¹⁵⁹⁶ A Dózsa György vezette parasztfelkelés sokféle megítélést kapott a régebbi – és különösen az újabb – magyar historiográfiában, mégpedig az elemző politikai beállítottságának megfelelően.¹⁵⁹⁷ Egy, a Délvidék településtörténetét, településrégészetét tárgyaló könyvben leginkább az emelkedő ki, hogy a parasztháború során az anyagi javak sokasága pusztult el. Olyan javak, amelyekre alig

tizenkét év múlva, 1526-ban igen nagy szükség lett volna Szulejmán hadának megállításához.

Míg tehát a magyar fél a 15. század második felétől defenzívába szorult, a déli határ védelmét téve meg legfőbb prioritásnak, az Oszmán Birodalom egyre jobban erősödött. A növekvő erőből nemcsak a Magyarország irányából érkező szárazföldi hadak legyőzésére futotta, hanem rendszeresen ismétlődő offenzív hadjáratokra is a Balkán-félszigeten. Az alábbiakban részletesen, lépésről lépésre áttekintem azt, hogyan hódították meg a Balkán-félszigetet az oszmán-törökök.¹⁵⁹⁸ E folyamat egyes állomásainak ismertetése előtt azonban nem szabad megfeledkezni egy tény kiemeléséről. Az oszmán-törökök államuk határait minden irányban sikerrel terjesztették a 14–15. században. Tehát nem csak északnyugat felé! Déli hadjárataik során bekebeleztek olyan területeket, amelyek erőforrásait utána balkáni hadjárataik sikeres folytatására tudták felhasználni. E vonatkozásban általában Egyiptom 1517-es meghódítását szokás említeni.¹⁵⁹⁹ Joggal, hiszen e terület révén az Oszmán Birodalom hatalmas – és Magyarország meghódításához felhasználható – anyagi forrásokhoz jutott. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy Egyiptom meghódítása egy hosszabb folyamat egyik utolsó állomása volt.¹⁶⁰⁰ Egy olyan folyamaté, amelynek első részeként Kelet-Anatóliát kebelezték be, majd pedig I. Szelim szultán (1512–1520) idején a Közel-Keletet is, Egyiptomig. E hatalmas kiterjedésű terület meghódítása ténylegesen több lépésben zajlott, a 16. század elején inkább a befejező lépések sora történt meg, az utolsó ellenálló góccok megtörésével.

A Kárpát-medence déli szomszédságában elterülő Balkán-félsziget hódítása is kisebb-nagyobb, egymást következetesen követő lépések soraként történt meg.¹⁶⁰¹ Így a félsziget 14–16. századi törté-

¹⁵⁹² E. KOVÁCS 1990; ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 214–267, különösen 258–260; PÁLOSFALVI 2018, 188–208.

¹⁵⁹³ RÁZSÓ 1975, 305–348

¹⁵⁹⁴ VESZPRÉMY 2009, 36–61; PÁLOSFALVI 2018, 228–243.

¹⁵⁹⁵ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 130; PÁLOSFALVI 2018, 362.

¹⁵⁹⁶ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 130; PÁLOSFALVI 2018, 362–363.

¹⁵⁹⁷ Röviden összefoglalta az újabb historiográfiai álláspontokat a közelmúltban: E. KOVÁCS 2015, 73–74.

¹⁵⁹⁸ Az oszmán-törökök 14–15. századi balkáni terjeszkedését a magyar szakközönség számára klasszikus tömörséggel, de egyben kellő részletességgel áttekintette KUBINYI 1981, 66–107; SZAKÁLY 1986a, 11–57. A nemzetközi szakirodalomban összefoglalóan elemzi ezen eseményt FINE 1987. Az újabb szakirodalomból lásd: PÁLOSFALVI 2018.

¹⁵⁹⁹ NEUMANN–C. TÓTH–PÁLOSFALVI 2019, 71.

¹⁶⁰⁰ ÁGOSTON 2014, 31–33.

¹⁶⁰¹ Az oszmán-török foglalás e sajátosságát a közelmúltban összefoglalóan bemutatta: ÁGOSTON 2014, 29–31, 256–281.

nete tucatnyi meghatározó, sőt a történeti emlékezet révén szimbolikus jelentőségűvé vált oszmán-török hadjárat köré csoportosítható. Ezek:

1345: az oszmán-törökök átkelnek a Márvány-tenger európai partjára, majd 1354-ben, első európai várként elfoglalják Gallipolit.¹⁶⁰²

1362: Drinápoly (török: Edirne) bevétele – a Konstantinápoly körüli gyűrű bezárása.

1371: csernomeni vagy Marica-parti csata, a Kelet-Szerbiát és Nyugat-Bulgáriát uraló két szerb tartományúr seregének szétverése.

1389: rigómezei csata, az egyesült szerb–bosnyák sereg szétverése.

1393: a II. bolgár állam Veliko Tärново-i szék-városának elfoglalása.

1453: Konstantinápoly bevétele, a Bizánci Birodalom fővárosának bekebelezése, a birodalom utolsó maradványának felszámolása.¹⁶⁰³

Ezen, oszmán-török szempontból győzelmes sort – érdemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért – csak egyetlen esemény töri meg: az 1456-os nándorfehérvári csata.

1459: a Duna partján álló Szendrő (szerb: Smederevo) várának az elfoglalása, a szerb despoták uralmának a felszámolása.

1463: több boszniai vár elfoglalása, a középkori bosnyák államiség utolsó maradványainak felszámolása.

1521: Nándorfehérvár második ostroma, „Magyarország déli kapujának”¹⁶⁰⁴ feltörése (25. tábla 4).

Az oszmán-törökök balkáni hódításait szemléltető adatsor látéleletszerű. Felvázolja azt a sötét perspektívát, amelyben Magyarország a 14. század vége és a 16. század eleje között, mondhatni, a mohácsi csata előestéjén, létezett. A kortársaknak teljes joggal lehetett olyan érzése, hogy az oszmán-törökök megállíthatatlanul törnek északi-északnyugati irányban. Ha a 14. század vége és a 16. század

eleje közötti török–magyar harcokat közös nevezőre akarjuk hozni, arra kell jutnunk, hogy az eseményeknek minden kétségen felül volt egy, a magyar fél szemszögéből nézve egyértelműen negatív iránya és dinamikája is. Vagyis a magyar történeti tudatban katasztrófaként és határpontként beágyazódó 1526-os mohácsi csatát számos kisebb-nagyobb vereség előzte meg a 15. század második felében. Ezek mintegy előkészítették a sorsdöntőnek kikiáltott nagy csatavesztést.¹⁶⁰⁵

Érdeemes az oszmán-törökök balkáni hódítása-iról az évszámok pusztá felsorolásán túl is szólni, mert igen sok az „áthallás”, vagyis olyan körülmény, amely az oszmán-törökök magyarországi hódításait is magyarázhatja. Könyvtárnyi elemzés foglalkozik azon kérdéssel, hogyan tudták az oszmán-törökök alig több mint másfél évszázad leforgása alatt felőrölni nemcsak a meggyengült Bizánci Birodalom maradványait, hanem a Balkán-félsziget összes többi államát is.¹⁶⁰⁶ A történészek többsége Bizánc gyengeségét, az egyes balkáni államok megosztottságát szokta kiemelni, valamint azt, hogy iszlám vallásuk, illetve archaikus uralmi struktúrájuk következtében az oszmán-törökök mozgósítási tudták társadalmuk, mondhatni, minden tartalékát a hódítás érdekében.¹⁶⁰⁷ A hadsereg alapját oszmán-török felfogás szerint a könnyűlovas szpáhik alkották, akik a szultántól kapott javadalombirtok (tímár) fejében tartoztak hadba vonulni, és jövedelmük arányában még külön fegyvereseket is kiállítani. A korabeli oszmán szemlélet a birodalom létrehozóját látta e fegyvernemben. S rangban csak utána sorolta az udvari zsoldos sereget, még annak a legelítettebb részét, a rabokból és keresztény gyermekekből kinevelt janicsárokat¹⁶⁰⁸ is (21. tábla 3). Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az oszmán-törököknek éppen ez volt a félelmetes új haderőneve, amelyet a bolgár és szerb államot

¹⁶⁰²RÁZSÓ 1973, 403.

¹⁶⁰³OSTROGORSKY 1965, 471–473. E világtörténelmi jelentőségű esemény nyugat-európai hatásait elemzi: MEUTHEN 1983, 1–35.

¹⁶⁰⁴Részletesen elemezte ezt az eseményt: KISS L. 1899, 389–440, 542–612; SZAKÁLY 1980, 83–163.

¹⁶⁰⁵A mohácsi csatát előzményeivel együtt feldolgozó számos munkából az alábbiakra utalnék (a teljesség igénye nélkül): SZAKÁLY 1975; KISS-KATONA 1976; PERJÉS 1979; KUBINYI 1978, 194–222; KUBINYI 1981, 66–107; PERJÉS 1986, 195–239; B. SZABÓ 2006; B. SZABÓ 2017, 333–366.

¹⁶⁰⁶Az oszmán-török térnyerést elemző szakirodalomból lásd például: BOŽIĆ 1973, 91–110; ČIRKOVIĆ 1982, 314–329; SZAKÁLY 1986a, 11–57; SZAKÁLY 1986c, 114–115.

¹⁶⁰⁷SZAKÁLY 1986c, 11.

¹⁶⁰⁸FODOR 2014, 48–59.

32. kép. 15. századi sisak a szerbiai Szendrő (szerb: Smederevo) várában berendezett kiállítás anyagából (Wikipedia Creative Commons nyomán)

Fig. 32. 5th century helmet from the material of the exhibition in the castle of Smederevo, Serbia (after Wikipedia Creative Commons)

térdre kényszerítő I. Murád szultán (1362–1389) hozott létre. E fegyelmezett gyalogoskatonák, a török csatarendek derékhadaként, meg tudták törni a páncélos lovagok támadását, azaz fel tudták fogni a mindent elsöprőnek kikiáltott, egyébként azonban rendezetlen hadrendű lovasrohamot.

A felsorolt tényezőkhöz talán azt is hozzátehetnénk, hogy a Drinápolyban berendezkedő oszmán-törökök viszonylag hamar kiismerték magukat a Balkánon, különösképpen e tagolt domborzatú nagytáj úthálózatának a jelentőségével kerültek hamar tisztába. Így helyes módon tudták összpontosítani erejüket a stratégiai szempontból fontos utak, hágók, révek, illetve városok meghódítására. A II. bolgár állam törökellenes harcának esélyeit jelentősen csökkentette, hogy az oszmán-törökök már 1371-ben uralmuk alá tudták vonni a Balkán-félsziget szárazföldi főútvonalának, a Drinápoly–Szófia–Niš útnak egy jelentős szakaszát, miután a Marica-parti Csernomenben tönkrevérték a Kelet-Szerbiát és Nyugat-Bulgáriát uraló két szerb tartományúr seregét.

Egy-egy balkáni ország meghódítása rendszerint több lépésben zajlott.¹⁶⁰⁹ Az oszmán-törökök első lépésként a határvédő várakat és hátországukat támadták folyamatosan, mintegy felőrölve a védelem erejét. Második lépésként került sor a sorsdöntő (vagy legalábbis az oszmán-törökök ellenfelei által ilyennek vélt) összecsapásra: egy ilyen összecsapás klasszikus példája az 1389-es rigómezei csata.¹⁶¹⁰ Az ilyen csaták megnyerése után egy sajátos, kettős hatalmi időszak következett, amely az ellenállás bázisát végleg felőrölte. Az összes balkáni országban bukkantak fel ezen időszakban a törökökkel kiegyezni vágyó, nekik behódolni igyekvő helyi főemberek. Oszmán-török szempontból egy-egy ország elfoglalása a negyedik fázisban zárult le véglegesen, amikor az uralkodó székhelyét és fontosabb várait is sikerült elfoglalni, illetve megszállni. Ez – ismét a legklasszikusabb példánál maradva – Bizánc esetében a főváros, Konstantinápoly 1453-as bevételét jelentette.¹⁶¹¹

A történeti szakirodalomban, de talán még inkább a népszerűsítő munkákban elterjedt azon nézet, hogy az 1389-es rigómezei csata a középkori szerb állam bukásának időpontja. Az oszmán-török foglalás sajátosságai, illetve a törököket keletről fenyegető mongolok miatt azonban Szerbia bukásának a folyamata egészen 1459-ig, a Duna partján álló Szendrő várának elfoglalásáig elhúzódott.¹⁶¹² Nem tudta megakadályozni a szerb állam bukását az sem, hogy Hunyadi János révén a Magyar Királyság jelentős eredményeket ért el a törökellenes harcokban.¹⁶¹³ A siker kiaknázását személyes ellentétek is akadályozták. A szerb közegben vezető szerepre törő és a despotai rangot megszerző Brankovics család ugyanis a Hunyadi családdal ellenséges viszonyban álló magyarországi bárói ligával került szoros kapcsolatba.¹⁶¹⁴ Ennek tudható be, hogy a Brankovicsok sem Hunyadi 1448-as hadjáratában (a második rigómezei csatában), sem pedig a nándorfehérvári vár 1456-os sikeres védel-

¹⁶⁰⁹ A magyar szakirodalomban e folyamat törvényszerűségeit legvilágosabban SZAKÁLY 1986c, 113 fogalmazta meg: „a török birodalom állig felfegyverzett katonáállam volt”.

¹⁶¹⁰ JIREČEK 1911–1918, II. 90; MIHALIČIĆ 1982, 36–46. A rigómezei csata egy közelmúltban, angol nyelven megjelent összefoglalása, amely a 19–20. századi, szerb „nemzeti” értelmezésekre is bizonyos mértékig reflektál: ČIRKOVIĆ 2008b, 84–85, 243, 289, 292.

¹⁶¹¹ OSTROGORSKY 1965, 471–473.

¹⁶¹² E korszakot elemzi számos vetületből: RANKOVIĆ–MITIĆ 1989.

¹⁶¹³ BĀRĀNY–B. SZABÓ–VESZPRÉMY 2017, 250–271.

¹⁶¹⁴ PESTY 1877a, 7–43.

mében nem vettek részt. Sőt, a rigómezei csata után Brankovics magát a Szerbiából menekülő Hunyadi Jánost is elfogta Szendrő várában, és csak váltságdíj megfizetése ellenében volt őt hajlandó szabadon bocsátani.¹⁶¹⁵

A szerb despoták magatartása jellegzetes, egy olyan sajátos „mintát” követ, amely más balkáni, haláltusájukat vívó országok főembereinek körében is kimutatható. A balkáni országok székhelyének oszmán-török elfoglalását megelőző vagy kísérő, beháborúkkal tarkított időszakban rendszerint felbukkantak olyan helyi főemberek, akik rövid távú előnyök fejében lepaktáltak a meghódítóikkal¹⁶¹⁶ azon hiú reményben, hogy erőiket meg tudják őrizni a rövidesen bekövetkező időre, amikor a török foglalás dinamikája megtörik. Ilyen, török vazallussá vált főember volt Bulgáriában Iván Szracimir vidini bán, Szerbiában Lazarevics István és Brankovics György despota, Boszniában II. Tvartko király, illetve Szandalj vajda, Macedóniában pedig az epikus énekek hőségé méltatlanul avanszáló Marko királyfi.¹⁶¹⁷ E sajátos kettős hatalmi időszak a Balkán-félszigetnek csak egyetlenegy vidékén, a modern kori Albánia területén tudta megnövelni az ellenállás erőit, mivel Szerbia 1389-ben, a rigómezei csatában végzetesen meggyengült, és a IV. Dusán István cár által meghódított epiroszi partvidék albánjai önálló uralmi központot tudtak létrehozni tehetséges vezérük, Szkander bég vezetésével.¹⁶¹⁸

A 14–15. századi Magyarország a felsorolt főurakkal szoros kapcsolatokat ápolt, de közben önálló védelmi rendszert is igyekezett kialakítani. Amint erre fentebb már utaltam, Zsigmond király idejében megindult a déli határvédelmi rendszer kiépítése. A történelem iránt érdeklődők körében

nem e várláncok ténye számít evidens ismeretnek. Szélesebb körben a védekezés legpozitívabb története, az 1456-os nándorfehérvári csata¹⁶¹⁹ ismert, joggal. Ez esetben – mint közismert – már csak a korabeli Magyarország határán sikerült megállítani a Mehmed szultán vezette oszmán-török sereget. Más esetekben a győztes csaták, jellemző módon, a Magyarország, illetve Horvátország belsejében portyázó török seregek szétverését jelentették.¹⁶²⁰ Ilyen volt például Kinizsi Pál (22. tábla 1) és Báthory István 1479-es diadala a kenyérmezei csatában,¹⁶²¹ vagy a Beriszló Péter (22. tábla 2) által 1513-ban, győzelmesen megvívott korenica csata.¹⁶²² Az ilyen hadműveleteket sem kísérte azonban mindig siker: a ma már Magyarországon alig számoltartott, 1493-as korbáviai (krbavai, korbáv-mezei, udbinai csatában) a portyából hazatérő boszniai törökök megsemmisítő vereséget mértek a Derencsényi Imre horvát bán által vezetett horvát seregére.¹⁶²³ A kortársak szerint e csatában elveszett a horvát nemesség java. A betörő török seregek elleni védekezésen túl, magyar részről offenzív hadműveletek Hunyadi János 1456-os halála után már alig folytak, és ezek jelentőségét a magyar fél rendszerint túlértékelté – ennek jellemző példája Szabács várának 1476-os megvívása, pontosabban e sikeres várostrom magyarországi visszhangja.¹⁶²⁴ Miközben oszmán-török részről folyamatosan folyt a „kisháború”, azaz nemcsak a végvárak elleni támadások sora, hanem a védelem anyagi alapját jelentő hátországuk pusztítása és a lakosság elhurcolása is (22. tábla 3).

Sőt, az események – magyar szempontból egyértelműen negatív – dinamikája a 15. század közepe után fel is gyorsult. 1463-ban, Bosznia meghódításának lezárulása¹⁶²⁵ által az oszmán-törökök majdnem az egész Balkán-félsziget birtokába jutottak.

¹⁶¹⁵PESTY 1877a, 33.

¹⁶¹⁶E tényt fogalmazza meg némiképp burkoltan Aleksandar Krstić, a törököknek való behódolást a Török Birodalom és Magyarország közötti választásként ábrázolva: KRSTIĆ 2017, 129–163.

¹⁶¹⁷Személyéről, életútjáról monografikus igényű elemzést tett közzé POPOVIĆ 1988.

¹⁶¹⁸DUCELLIER 1988, 1278–1279. oszlop.

¹⁶¹⁹NÉGYESI 2003, 43–60; CSEH 2016; PÁLOSALVI 2018, 166–173.

¹⁶²⁰SZAKÁLY–FODOR 1998, 8, 29–31.

¹⁶²¹SZAKÁLY–FODOR 1998, 12–24.

¹⁶²²RAINER 2017, 2–3. Csak a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy Korenicánál 1491-ben is sikerült szétverni a stájerországi portyáról hazatérő török sereget: KRUHEK 2009, 192–203.

¹⁶²³KUŽIĆ 2014, 11–63.

¹⁶²⁴VESZPRÉMY 2009, 36–61; PÁLOSALVI 2018, 228–243.

¹⁶²⁵PÁLOSALVI 2018, 203.

E tényen az sem változtatott, hogy a félsziget peremén több olyan terület is volt, amely vagy egyáltalán nem, vagy csak névlegesen tartozott a szultán uralma alá. Így Mátyás király – egy ritka és sikeres offenzív ellenlépésként – 1463-ban Észak-Szerbiában portyázott, és újra tudta szervezni a jajcai bán-ságot Északnyugat-Boszniában.¹⁶²⁶

Magyarország déli határainak nemcsak a védelme, hanem a határvidék életének egésze is átalakult a 14. század végén. A negatív folyamatok háttérben minden kétségen felül az oszmán-törökök bulgáriai és szerbiai térnyerése, sőt egészen konkrétan az 1389-es rigómezei csata után kialakult zürzavaros helyzet állt. Erdemes itt megismételni néhány tény. A 14. század utolsó évtizedétől a korabeli Magyarország déli részén állandósult a fenyegetettség a rendszeresen ismétlődő kisebb-nagyobb török betörések és portyák miatt. Jellemző, de kevésbé ismert adat, hogy az első ilyen betörésekre már a 14. század utolsó évtizedében sor került. A fentebb már említett 1390-es, 1391-es és 1392-es Temes megyei portyák után a török Zsigmond király 1396-os, nikápolyi vereségét követően elpusztította a Száva-parti Szávaszentdemert (szerb: Sremska Mitrovica).¹⁶²⁷ A török portyák elleni védekezés igénye mozgékony katonai egységek létesítését, valamint valóságos várépítési hullámot indított el a Zsigmond kori Magyarország déli részén.¹⁶²⁸ A magyarországi védekezés szilárd alapját jelentő várak építése, illetve átépítése sajnos oly módon történt meg, hogy a Délvidék egy jelentős hányada a belső és külső erődlánc közé esett. E köztes állapot miatt alakult át alapvető mértékben a Szerémség vagy a Temesköz déli részének lakosság-összetétele a 15. században: a korábbi, jórészt magyar anyanyelvű lakosságot részben elhurcolták a portyázók, a szerencsésebbek pedig északra menekültek. Helyüket a Balkánról beköltöző szerbek foglalták el.¹⁶²⁹

A népességcserét az tette visszavonhatatlanná, hogy a 14. század végétől megindult Szerbia – és feltehetően, de jóval kisebb mértékben: Bulgária – lakosságának menekülése északi-északnyugati irányban. A török előrenyomulása elől menekülő délszlávok letelepedése előbb a Bánság és a Szerémség, majd pedig a Bácska területén regisztrálható az írott forrásokban.¹⁶³⁰ E folyamat pontosan visszatükrözi a korabeli Dél-Magyarország sajátos biztonsági helyzetét. A Délvidéken ugyanis még mindig jóval biztonságosabb lehetett az élet, mint a felbomlóban levő Szerbiában vagy Bulgáriában – a Száva–Duna-vonaltól északra feltűnő-portyázó törökök betörései ellenére is. A helyzet kétarcúságát pontosan visszatükrözi I. Ulászló (1440–1444) azon adománylevele, amelyben engedélyezi a Duna-parti Keve (szerb: Kovin) városában élő szerb kereskedőknek, hogy a Csepel-szigetre költözzenek, és ott életre hívják a későbbiekben Ráckeve nevet elnyerő településüket.¹⁶³¹ A költözést közvetlenül kiváltó ok az volt, hogy Keve városa a Duna túlsópartján fekvő Szendrő török ostroma során elpusztult, de az is joggal sejthető, hogy a kevei szerbek északra költöző része végső soron egy biztonságosabb lét érdekében költözött Magyarország középső részére. A Délvidékre betelepülő szerbek jelentősebb hányada azonban nem kereskedelemről igyekezett megélni, hanem földművelésből. Megtelepedésükkel elsősorban a magyar királyok szolgálatába álló szerb főurak kiterjedt birtokain lehet számolni.¹⁶³² A katonai szolgálatot vállaló szerbek pedig a könnyű fegyverzetű katonák egyre szélesedő körét gyarapították, akár lóháton szolgáltak könnyűlovasként, akár pedig a Dunán és mellékfolyóin kialakuló hajóhad egyes sajkáin.¹⁶³³

A szerb irodalomban¹⁶³⁴ ismételten feltűnő félreértések elkerülése végett: a délvidéki etnikai kép 14. század végén meginduló egyre radikálisabb átalakulása nem hozta magával az államjogi keretek

¹⁶²⁶ PÁLOSFALVI 2018, 203–208.

¹⁶²⁷ CSÁNKI 1890–1913, 2. köt., 233; ČIRKOVIĆ 1969, 67; GERE 2000, 353.

¹⁶²⁸ E folyamatot dolgozatomban következő fejezetemben fogom részletesen elemezni, lásd a XVII/2. alfejezetet.

¹⁶²⁹ ČIRKOVIĆ 1982, 314–329; DINIĆ-KNEŽEVIĆ 1988, 7–42.

¹⁶³⁰ SZAKÁLY 1991, 12–22.

¹⁶³¹ LEMAJIĆ 2014, 73–87.

¹⁶³² A Brankovics-birtokok jegyzékét összeállította: PESTY 1877a, 15, 20–27, 43–48.

¹⁶³³ SZAKÁLY 1991, 12–22.

¹⁶³⁴ A 15. századi szerbség katonáskodó rétegéről született számos mű megállapításait összefoglalja: SZAKÁLY 1991, 15–17.

megváltozását. Nem változtatott semmit e kereteken az, hogy a 15. század közepe után a Brankovics család három generációjának tagjai a Magyar Királyság különböző részein kaptak birtokokat. (Nota bene!) ők is és a Lazarevics István kíséretéhez tartozó szerb urak is a magyar királyok, jórészt Zsigmond által adományozott birtokokon telepedtek le. E tény erején nem változtat, hogy e szerbiai főemberek – hazájuk területéről végleg kiszorulva – megtartották a szerb despotá címét.¹⁶³⁵ Akkor is, amikor már a Zsigmond, illetve Mátyás király által adományozott magyarországi birtokaikon éltek, és magyarországi nagybirtokosként vettek részt a 15. századi magyar bárói ligák közötti harcokban. E birtokok jövedelmeiből még arra is futotta, hogy a régi dicsőségre emlékeztető udvartartásukat fenntartsák – a szerémségi Kölpény¹⁶³⁶ (szerb: Kupinovo), illetve Szalánkemén¹⁶³⁷ (szerb: Stari Slankamen) várában. Sőt ugyanők egy sor szerb ortodox kolostort is alapítottak birtokaikon. Alapításaikról alább, egy külön alfejezetben fogok részletesen szólni, itt csak egy tényt emelnék ki. Azt, hogy a külső szemlélő e kolostorok csekély méreteire figyel első körben. E megközelítés azonban téves. A Szerbiából kiszorult despoták által alapított kolostorok szerzetesei fenntartották az összeomló szerb állam emlékezetét – lényegében függetlenül attól, hogy rendházuk mérete vagy falazati anyaga monumentálisnak volt-e mondható. A félreértés lehetőségének teljes kizárása érdekében: a szerb despoták fentebb utalt szerémségi székhelyeinek a létezése nem hozott változást a Duna–Száva köze korabeli közjogi státusában, e megye továbbra is Magyarország része maradt. Sőt, a Brankovicsok Szerém megye közigazgatásában nem is jutottak szerephez, mivel a szerémi ispán címet Újlaki Miklós, majd pedig annak Lőrinc nevű fia viselte, és e terület jelentős hányada továbbra is az Újlaki család birtokában maradt.¹⁶³⁸ Azon nagy hatalmú bárói családban tehát, amely nemcsak a Magyar Királyság irányításában vitt vezető – bár sok esetben egyáltalán nem pozitív – szerepet, ha-

nem a nyugat-szerémségi Újlak várát egy évtizedre királyi székhellyé tette, ugyanis 1471-től 1477-es haláláig Újlaki Miklós a Mátyástól kapott bosnyák királyi címet viselte.¹⁶³⁹ Szerém vármegye természetesen ettől nem lett a Bosnyák Királyság része.

Az áttekintés e pontján érdemes azt is megvizsgálni, mi maradt fenn a magyarországi 15. századi, illetve 16. század eleji eseményekről a szerb hagyományban. Első megközelítésben megdöbbenőnek tűnhet, hogy a szóban őrzött szerb epikus költészetben Ozorai Pipónak is fennmaradt az emléke, és az énekekben Filip Madžarinként vagy Filip Madžarként szerepel.¹⁶⁴⁰ Valós tetteiről e hagyomány semmit sem tud. Megőrzött viszont egy olyan, Ozorai Pipó élettörténetében jószerivel csak rövid epizódként jellemezhető történetet egy boszniai portyáról, amelynek során Pipó konfliktusba keveredett a szerb despotával. Pipó erélyes fellépése a helyzetet ugyan rendezte, gondoskodott viszont arról is, hogy Filip Madžarinként még fél évezred múlva is negatív hősként szerepeljen. Pozitív figuraként a 15. századi törökellenes harcok egy másik magyar résztvevője, az 1480-as évek elején hadakozó Dóczy Péter szokott feltűnni a szerb epikus költeményekben. Őt az újkori énekmondók Dojčin Petarként tartották számon, és hadi tettei helyett borissza magatartásának állítottak emléket.¹⁶⁴¹ Dojčin nemzetisége e dalokban nem szerepel, a hallgatóság őt vagy „helyi embernek”, vagy esetleg – neve alapján – németnek vélhette. A Dóczy-énekekben hangsúlyosan szereplő Szerémségről, illetve Pétervádról sem derül ki, hogy a Magyar Királyság részei lettek volna. Magukon az epikus énekeken e tényanyag hiányát aligha kérhetjük számon, hiszen ilyen átalakítások típusosan jellemzőek a folklorizálódásra, a szóban hagyományozott események ismételt átértelmezéseire. Problémát jelent – vagy legalábbis jelenthet – azonban, ha a szóbeli hagyományt az eseménytörténet rekonstrukciójára akarják felhasználni a forráskritika alkalmazása nélkül. Ilyen forrásfelhasználásra a 19. századi szerb történetírásban sajnos akadt pél-

¹⁶³⁵ Részletesen elemzi e folyamatot: PESTY 1877a, 49–65.

¹⁶³⁶ GERE 2000, 57–63. kép.

¹⁶³⁷ GERE 2000, 51–53. kép.

¹⁶³⁸ KUBINYI 1958, 373–375.

¹⁶³⁹ KUBINYI 1958, 377–384.

¹⁶⁴⁰ DÁVID 1971a, 17–50.

¹⁶⁴¹ DÁVID 1978, 252–254.

da. Miközben – amint erre dolgozatunk előző fejezeteiben már utaltunk – a forráskritikai szemlélet egyáltalán nem volt idegen az adott korszak szerb történelemkutatásától és régészetétől. A történetírásban Ilarion Ruvarac (1832–1905), a régészetben pedig Mihajlo Valtrović (1839–1915) példájára kell emlékeztetni, mert mindketten sokat tettek a vágyvezérelt következtetések visszaszorítása és a valós tényeken alapuló elemzések érvényre juttatása érdekében. A legutolsó fejezetben még vissza kell majd térnem ahhoz a kérdéshez, vajon e forráskritikai szemlélet érvényre tudott-e jutni a Kárpát-medence déli részének a java középkori történetéről kialakított összképben, különösen a szerb államnemzet értelmisége körében.

A középkori Magyarország történetét az 1526. augusztus 29-ének délutánján lezajló mohácsi csata zárja le. E csata – bár magyar szempontból katasztrofális voltát a kortársak is azonnal felmérték – igazán következményeiben vált sorsdöntő tényezővé. II. Lajos magyar király halálával egy olyan beháború indult meg, amely végül is megakadályozta az ország talpra állását.¹⁶⁴² Kicsit nagyobb távlatból szemlélve: Magyarországon is érvényesült az oszmán foglalásnak a balkáni monarchiák esetében már kipróbált módszere. A Délvidék esetében a Mohácsnál elszenvedett vereség negatív hatásait több tényező is erősítette. Az oszmán-török had Budáig vonult, majd átkelve a Dunán, a folyam bal partja mentén vonult vissza dél felé, rabolva és pusztítva. Majd pedig a török kivonulása után, a beháború első nyomaként, a Szapolyai János által a bácsi vár élére kinevezett Cserni Jován (szerbül Jovan Nenad) fellázadt, önmagát cárnak nyilvánította, és Szabadkán udvartartást rendezett be magának.¹⁶⁴³ Csak 1529-re sikerült mozgalmát letörni, több csata árán. A helyzet konszolidálását azonban e közjáték után is lehetetlenné tette az, hogy az ország trónjáért két ellenkirály: I. (Szapolyai) János és I. Ferdinánd

küzdött. Így a mohácsi csata utáni években nem történhetett meg sem a régi végvárrendszer helyreállítása, sem egy új kialakítása. Szulejmán szultán később több hadjáratot is vezetett Magyarországra, illetve Magyarországon át Ausztriába: 1529-ben, 1532-ben, 1543-ban, 1552-ben, 1566-ban. Várak sora került török kézre, és az 1550-es évekre az ország középső része betagolódott az Oszmán Birodalomba.¹⁶⁴⁴ A török hódoltság a Délvidéknek csak egyes nyugati peremterületeire nem terjedt ki. Az új hatalmi konstelláció bekövetkeztét e tájegység nagy hányada már 1526-ban megérezte. A török szultán hadai még a nagy összecsapás előtt feldúlták a Szerémséget, majd a csata után Szulejmán egészen Budáig tört előre, ott átkelt a Duna keleti partjára, és a Duna–Tisza közén vonult vissza dél felé, rabolva és föllegítve mindent. A számos település nevének említése helyett álljon itt inkább az, hogy a Duna–Tisza köze nyugati felén élők egy jelentős részét – mindazokat, akik nem tudtak elmenekülni, de valahogy mégis életben maradtak – elhurcolták rabszolgának (22. tábla 3). A török haddal ugyanis számos irreguláris csapat is vonult, akiknek a rabszolgaszerezés volt az egyik fő jövedelemforrása.¹⁶⁴⁵ A rabsorsba hurcolás az ország közepén is elindította a lakosságcserét, amelynek eredményeként a török hódoltság magyarországi részein a magyarok száma és részaránya már a 16. század közepére drasztikusan lecsökkent.¹⁶⁴⁶ Délszláv anyanyelvű népesség, illetve a török források által iflaknak nevezett csoportok váltották fel őket, akiknek már a régészeti hagyatékát is sikerült meghatározni.¹⁶⁴⁷

A fejezet végén van értelme egy általánosabb nézőpontból áttekinteni a középkori Magyarország déli határainak a védelméről elmondottakat. A magyar történelmet elemző szakemberek egy jelentős hányada sajátos regionális imperializmus megnyilvánulásaként szokta értelmezni a Magyar Királyság észak-balkáni térnyerését a 13–15. században.

¹⁶⁴² A Mohács utáni évtizedek történeti eseményeit, az egymással küzdő „pártoknak” a törökhöz való viszonyát alaposan elemezte BARTA 1983; BARTA 1988.

¹⁶⁴³ SZAKÁLY 1979b, 227–261.

¹⁶⁴⁴ BARTA 1983; BARTA 1988; HEGYI 1995; a hódoltság pontos mibenlétéről a mindennapok szintjén lásd: FODOR 2000, 229–263. Egy délvidéki régió betagolódásának a módjáról pedig: FODOR 1996, 195–208.

¹⁶⁴⁵ Máig alapvető e tárgykörben: TARDY 1980. Az emlékiratok festenek igazán érzékletes képet e tevékenység mind tartalmában, mind méreteiben szörnyűsége voltáról: FÜGEDI 1976.

¹⁶⁴⁶ SZAKÁLY 1991, 12–22. A hódoltsági területek lakossági összetételének módosulásairól általános szinten: DÁVID 1991, 219–252.

¹⁶⁴⁷ WICKER 2008.

Az ilyen megnyilatkozások – érdemes itt megismételni – sajnos egyáltalán nem mentesek a kortól idegen, mondhatni, modern ideológiai megfontolásoktól.¹⁶⁴⁸ Az 1945 előtti időkben a középkori Magyar Királyság balkáni politikáját a történészek nem csekély hányada éppen annak okán igyekezett pozitív színben láttatni, mert a magyar fél sikereit egy sajátos, regionális hatalmi szupremácia megnyilvánulásának tartotta. Ugyanezen ok miatt a II. világháború utáni évtizedekben a magyar imperializmus kárhoztatása, azaz egy sajátos önostorozó magatartás vált alapvető kiindulóponttá. Pedig e politikát csak akkor érthetjük meg igazán, ha az egyes lépéseket a kor külpolitikai viszonyrendszere, valamint egy alapvető geopolitikai meghatározottság keretei között szemléljük. A középkori Magyar Királyság délkeleti szomszédságában évszázadokon át egy-egy erős birodalom terült el: Bizánc, illetve az ennek romjain berendezkedő Oszmán Birodalom. Két hatalmas szomszéd, amelyek nyílt célkitűzése Magyarország bekebelezése, illetve – minimális cél-

ként – vazallusi státusba juttatása volt. Sőt, az sem lehet kétséges, hogy 12. század végétől a 15. század közepéig a Magyarországhoz délről kapcsolódó Szerbia mintegy megörökölte a Bizánci Birodalomtól a tőle északra eső területek iránti érdeklődést. Tehát Szent Istvántól II. Lajosig Magyarország királyai számára alapvető feladat kellett hogy legyen a délkeleti határvédelem megszervezése és kiépítése. Mivel pedig a Kárpát-medencét délről nem zárja le a Kárpátok összefüggő hegylánca, a Duna–Száva vonalát csak és kizárólag oly módon lehetett sikeresen megvédeni, ha a Magyar Királyság ütközőzónákat szervez, vagy határvárak rendszerét építi ki délen a Bizánci Birodalommal, a 12. század végétől szerveződő délszláv monarchiákkal, majd a feltörekvő Oszmán Birodalommal szemben. A Magyar királyság bukását pedig az okozta a 16. század első felében, hogy az oszmán-törökök ellen kialakított védelmi rendszer a mohácsi csata előtti években összeomlott, és azt a végzetes csatát követően sem sikerült helyreállítani.

2. VÁRAK A DÉLVIDÉKEN A 14. SZÁZADTÓL A 16. SZÁZAD ELEJÉIG

A történelmi áttekintésben hangsúlyosan utaltam arra, hogy a Magyar Királyság a 15. század második felétől áttért a defenzív védekezésre, mintegy levonva a következtetést az oszmán-törökök balkáni hódításainak kezdeti szakaszában szervezett bulgáriai, illetve szerbiai hadjáratok katasztrofális kudarcából.¹⁶⁴⁹ A defenzív védekezésben pedig a Balkán belsejébe vezetett nagy hadjáratok helyett a korlátozott érvényű, és főképp Boszniára, vagy a néhai bánások területére vezetett hadműveleteknek, illetve a védelmi rendszer kiépítésének jutott a fontosabb szerep. A továbbiakban a defenzív védelmi rendszer talán legfontosabb elemét, a várakat szeretném részletes vizsgálat alá vonni, annál is inkább, mert a végvár vonal kiépítése 1480-ra fejeződött be a temesi ispáni és az alsó részek főkapitányának címét elnyerő Kinizsi Pál hathatós szervezőmunkája révén.¹⁶⁵⁰ Érdemes megismételni mintegy beveze-

tésként: a kisebb-nagyobb erősségek egy része stratégiai fontos helyeken, így például közlekedési csomópontokon épült, de a helykiválasztásban jelentős szerepet játszott egy, mondhatni, szimbolikus szempont: a szűkebb régióban domináns helyszín elfoglalása. A várépítés harmadik, az előzőeknél nem kevésbé fontos oka az lehetett, hogy itt könnyű fegyverzetű, tehát mozgékony lovas katonákat lehetett állomásoztatni.

A várakat stratégiai jelentőségükön túl, régészeti indokok miatt is érdemes részletes vizsgálat alá vonni. A fegyverzet és a várak a 15–16. századi védelmi rendszer olyan elemei, amelyek régészeti eszközökkel is jól elemezhetők. Sőt, a várak esetében egy kutatástörténeti szempont is sürgeti az átfogó vizsgálatot. A java középkori várak részleteinek kibontása a Kárpát-medence déli részén folytatott középkorregészet egyik legrégebbi, máig népszerűségnek ör-

¹⁶⁴⁸ Az értelmezés két végletét a dualizmus korában Pesty Frigyes, illetve 1945 és 1990 között a magyar marxista történetírás fogalmazta meg. Mindkét fél evidenciaértékű tényként kezelte a középkori Magyarország délkeleti irányban kifejtett imperialista törekvéseit, „csak” az értékelés előjele homlokegyenest ellentétes: PESTY 1885; PESTY 1875, 361–381, 450–467; valamint KRISTÓ 1979, 84–86.

¹⁶⁴⁹ PÁLOSFALVI 2018, 51–187.

¹⁶⁵⁰ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, 243, 246.

vendő ága.¹⁶⁵¹ Olyannyira, hogy már a várfeltárások teljes listája is csak alapos utánajárás nyomán állítható össze. A bánági várfeltárási helyszínek: Facsád (román: Făget), Temesvár, Csák (román: Ciacova), Versec (szerb: Vršac), Haramvár, Keve, Beodra-Galád-vár (szerb: Novo Miloševo), Törökbecse (szerb: Novi Bečej); a bácskaiak: Titel (szerb: Titel), Bács (szerb: Bač). Sőt nyugat felé haladva a feltárások száma ugrásszerűen nő. A Szerémségben mintegy tucatnyi, kisebb-nagyobb erősségben volt régészeti te-repmunka: Zimonyból (szerb: Zemun, Belgrád része) indulva és a Száva partján haladva Kölpényen és Szávaszentdemeteren (szerb: Sremska Mitrovica) folyt feltárás. (Szávaszentdemeteren oly módon, hogy a római kori Sirmium feltárását célzó ásatások során kerültek napvilágra a középkori védelmi rendszer egyes elemei.) A Duna partja mentén fekvő várak közül pedig Szalánkemenén, Karlócán (szerb: Sremski Karlovci), Péterváradon, Dombón (szerb: Rakovac), Újlakon és Valkóváron (horvát: Vukovár) folytak kisebb-nagyobb (általában sajnos inkább kisebb, mint nagyobb) régészeti munkálatok. A szerémségi várkutatás egyik sajátosága a várfelmérés, adott esetekben oly módon is, hogy a bozót és az újkori rétegek, illetve a jelenkori szemét elhordása már szinte egy kisebb ásatás méreteit is öltheti. Az első váralaprajzok a Szerémségben már a dualizmus korában elkészültek, az 1930-as években szinte kampányszerűen folyt számos vár felmérése, és ez az adatállomány egészült ki az 1945 utáni évtizedekben elkészült felvételekkel.¹⁶⁵² Más oldalról közelítve viszont az is igaz, hogy az alsó részek keleti felében egyetlen vár, a nándorfehérvári/belgrádi esetében történt csak meg a valóban alapos építéstörténeti állagfelvétel és az építéstörténet régészeti ásatások adataival is alátámasztható rekonstrukciója.¹⁶⁵³ Még gazdagabb kutatási helyzetképet mutat az úgynevezett kontinentális Horvátország, azaz – történeti tájfogalmakkal élve – Szlavónia és Horvátország. E nagytáj déli-délkeleti határai mentén legalább három tucat olyan helyszín jelölhető meg, ahol vár régészeti kutatása folyt, akár mentőásatásként, pontosan megfogalmazott kutatási terv alapján, precíz módszertannal. Nehéz

néhány helynévvel átfogni e hatalmas térséget, talán elegendő, két szélső pontként, a Dráva-parti Eszék-re (horvát: Osijek) és az Adriai-tenger partján fekvő Zenggre (horvát: Senj) utalni. A fentebb említett Kárpát-medencei helyszínek mellett nem feledkezhetünk meg az egykori bánágok erősségeiről sem. Kutatástörténeti szempontból a legjelentősebb feltárások a nándorfehérvári, azaz a belgrádi várban folytak, de jelentős régészeti mentőmunka folyt az emblematisus helyszíneként kezelt Galambócon is, főként annak okán, hogy e várat a vaskapui vízi erőmű előterében létesített mesterséges tóval részben elárasztották. Az észak-szerbiai, java középkori várkutatás nagy vesztesége a zsarnói (szerb: Žrnov) vár felrobbantása volt 1934-ben, az ismeretlen hős sírja nevű emlékmű építése során. Végezetül arról sem szabad megfeledkezni, hogy különböző nagyságú munkálatok folytak Észak-Boszniában is, szintén az egyes bánágokhoz tartozó várak területén. Egyetlen helyszíneként a jajcai (bosnyák: Jajce) várra utalok. Az alábbiakban a felsorolt ásatási helyszínek adatait igyekszem összegezni, a feltárások közös tanulságait levonni.

A számba vehető mintegy ötven ásatási helyszínen régészeti eszközökkel vizsgált vár közös jellemzőinek a kiemelését nemcsak a szokásos nehézségek – a közölség alacsony mértéke, a nyelvi problémák – teszik nehezen megoldhatóvá, hanem két további, alig és csak részben megkerülhető akadály. Az egyik az időrendi nehézségek sora, a másik pedig az egyes védművek rendeltetésének fel nem ismerése. A kronológiai problémákra itt nem szeretnék részletesebben kitérni, mert jellegükben ezek megegyeznek a korábbi korszakoknál már vázolt időrendi bizonytalanságokkal. A várásatások esetében jellemzően sokrétegű lelőhelyek egyes rétegeit kellett keltezni – olyan esetekben is, amikor a szűkös anyagi források csak kis méretű kutatóárkok vagy szelvények kijelölését tették lehetővé. Mindehhez még azt is érdemes hozzászámolni, hogy a 14. század vége és a 16. század eleje közé keltezhető rétegek általában egy-egy vár korai periódusához tartoznak, így e korszak objektumait rendszeresen bolygatják a későbbi ráásások. A védművek rendel-

¹⁶⁵¹ Áttekinti a korábbi kutatások adatait a délszláv államok vonatkozásában: GERE 2000, 337–382, a Bánág keleti, Romániához tartozó része vonatkozásában: ŢEICU 1998, 198–245.

¹⁶⁵² SZABO 1920; SCHMIDT–BOŠKOVIĆ 1939; DEROKO 1964.

¹⁶⁵³ POPOVIĆ 2006.

tetésének fel nem ismerése pedig az olyan esetekre vonatkozik, amikor a feltárók nem ismerik a fegyverek java középkori dinamikus átalakulásának a menetét, a tűzfegyverek megjelenésének a kronológiáját, és így óhatatlanul is időrendi vagy értelmezési pontatlanságokat követnek el.

Mindezek a problémák és értelmezési kétségek ellenére már jelenleg is megfogalmazhatók olyan következtetések, amelyek túlmutatnak egy-egy falrészleten, tornyon vagy váron. Sőt, e következtetéseknek lehetnek településtörténeti vonatkozásai is. Az elemzési eredményeket egy olyan vártipológiai rendszerben mutatom be, amelynek alapjait Gerő László rakta le, majd pedig Feld István, valamint Sófalvi András alakította véglegesre.¹⁶⁵⁴

1. Sánctörvények. További megnevezéseikkel: torony nélküli védőövek vagy egyszerű gyűrűfalas várak. A Délvidéken is ez volt a várak legegyszerűbb típusa a 14. század eleje és a 16. század eleje között. A java középkori Délvidéken a váraknak csak igen kis hányada tartozott e típusba, továbbá az is rendszeresen megfigyelhető, hogy az egyszerű várak kis ellenálló képességét további védművek: kötőgátak, tornyok építésével igyekeztek fokozni. Ennek következtében a Délvidéken is több példáját találni a kezdeti szakaszban torony nélküli védműként kialakított, utóbb azonban az egyik alábbi kategóriába sorolható várnak. E kategóriába tartozhatott első periódusában például Bács¹⁶⁵⁵ vagy Szalánkemén¹⁶⁵⁶ vára az Árpád-korban. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a maróti várat oly módon építették meg a java középkorban, hogy az adott helyszínen sem a trapéz alaprajzú védőfal vonalán, sem pedig e kötőgáton belül nem épült torony. Elképzelhető azonban, hogy e hiány csak látszólagos, és egy későbbi feltárás felszínre hozhat legalább egy toronyra utaló nyomokat. Továbbá az sem lehet kétséges, hogy a maróti vár, pontosabban kerítőfal (23. tábla 4–5),¹⁶⁵⁷ ha a torony nélküli alaprajzát egy jövőbeni feltárás is igazolja, az általános várfejlődéstől nagyon eltér. Az olyan

esetekben ugyanis, ahol a torony nélküli védőövek továbbfejlesztése, tornyokkal való kiegészítése nem történt meg, az adott vár védelmi funkciója a java középkorra lecsökkent, akár meg is szűnhetett. E kategóriába tartozik például a rendszeres kutatás híján még sok tekintetben rejtélyesnek tűnő Bartán vára a mai Bezdán (szerb: Bezdán) határában.

2. Földhalomvárak. Az idegen szóval és sokszor pontatlanul motténak nevezett kis erődítmények, azaz a kisebb vagy nagyobb halom tetejére kőből vagy fából épült kisebb tornyok kérdése az Árpád-kori várépítés egyik nehezen megoldható problémája.¹⁶⁵⁸ A Délvidéken az ilyen kis várak kérdése csak a horvát kutatásban került elő, ahol a motték azonosításának tudománytörténeti előzményei is vannak. Az első szlavóniai várfeltárás, a Szlavónbród (horvát: Slavonski Brod) közelében leletmentett Mrsunjski lugót is motteként írta le a horvát középkorrégész 1945 utáni nagy egyénisége, Zdenko Viski.¹⁶⁵⁹ Az 1950-es évek eleje után azonban a mottekutatás Horvátországban is elakadt, és csak az 1990 utáni időszakban kerültek közlésre ásatási jelentések a Dráva folyó déli partja mentén húzódó területek földhalomváraitól. Tatjana Tkalcéc a motteproblematikát jól átlátva és a kontinentális Horvátország emlékanyagának pontos ismeretében már összefoglalóan értekezett az ilyen kisvárakról.¹⁶⁶⁰ Tőle várható az, hogy – egyes kiválasztott helyszínek régészeti feltárása után – a részletekre is kiterjedő vizsgálatokat fog folytatni a kisvárakról, különös tekintettel nemcsak típusaikra, hanem kronológiájukra is.

3. Toronyvárak. A Délvidéken is a központi toronyépületből és külső védelmi vonalból álló várak jelentették a leggyakoribb vártípust a 14. század eleje és a 16. század eleje között. Egyes esetekben a sánctörvények továbbfejlesztéséből alakultak ki – például a megyeszékhelyként és érseki székhelyként is szolgáló Bácsot. A bácsi vár területén folytatott régészeti-műemléki feltárások azt bizonyították, hogy az első fázisában föld-fa konstrukcióként

¹⁶⁵⁴ GERŐ 1955; FELD 2019, 333–342; SÓFALVI 2011, 241–249.

¹⁶⁵⁵ NAGY 1961, 94. valamint 94 és 95. oldal közötti, számozatlan ábra.

¹⁶⁵⁶ GERE 2000, 51–53. kép.

¹⁶⁵⁷ GERE 2000, 26–28. kép.

¹⁶⁵⁸ FELD 2008, 2017–245; FELD 2014, 378.

¹⁶⁵⁹ VINSKI–VINSKI–GASPARINI 1950.

¹⁶⁶⁰ TKALČEC 2019, 333–342.

megépített nagy kiterjedésű várban a 14. században kezdődött meg a lakótorony építése. Más esetekben a toronyvár első lépéseként maga a torony épült meg az Anjou- vagy a Zsigmond-korban, és e tornyot, az öregtornyot egészítették ki további védművekkel: kerítőfallal vették körbe, vagy további tornyokat építettek fel a védelmi szempontból gyenge pontok megerősítésére. A délvidéki java középkori toronyvárak sorába tartozik például Kórógy (horvát: Korod),¹⁶⁶¹ Rednek (szerb: Vrdnik) (23. tábla 2–3),¹⁶⁶² Versec (középkori nevén Érsomlyó, ma szerbiai Vršac) (23. tábla 1) stb. Az ilyen várak szokásos fejlesztési módja a kaputorony kialakítása, illetve a külső falöv további tornyokkal történő megerősítése volt. Utóbbi esetekben az adott vár már a külső tornyos várak típusába sorolandó át.

4. Belső tornyos várak. A toronyvárak egy további, tagolt formája, amelyeknél a kerítőfalak által körbezárt területen oly módon épültek további tornyok, hogy ezek nem kapcsolódtak magához a külső kerítőfalhoz. A középkori Magyarország várait típusokba soroló szakemberek az ilyen várakat önálló vártípusként tartják számon, és belső tornyos váraknak nevezik őket.¹⁶⁶³ Joggal vethető fel, hogy az ilyen kialakítású várak egy-egy vár védműinek egy-egy adott szakaszát jelenthették, hiszen az ilyen, izolált tornyokat előbb vagy utóbb bekötötték a kötőgátak rendszerébe a kerítőfalak további, belső vonulatainak kialakításával. A délvidéki java középkori várak közül e típusba talán a szalánkeméni¹⁶⁶⁴ vár sorolható – legalábbis a jelenleg látható falmaradványok alapján rögzíthető állapotában, amelyet egy leendő régészeti feltárás természetesen módosíthat.

5. Külső tornyos várak. Az e típusba tartozó várak kétféle módon alakulhattak ki. Az egyikre fentebb már utaltam: a toronyvárak egy részét oly módon övezték kerítőfalakkal, hogy e falakba tornyokat is beiktattak. Általában nemcsak a kapunál, hanem

a kötőgátak más pontjain is, amelyeket védelem szempontjából megerősítendőnek tartottak. A délvidéki várak közül a nándorfehérvári vagy a bácsi vár tekinthető a külső tornyos vár egy-egy klasszikus példájának. Mindkét esetben azt tapasztalni, hogy a bejárat vagy bejáratok helyét további védművekkel is megerősítették (24. tábla 1–2; 25. tábla 3). Az ilyen, a kapuzatok védelmét önálló kiserődként szolgáló védművekre alább még visszatérek.

A külső tornyos várak másik típusánál a központi várudvart oly módon vették körbe falakkal és tornyokkal, hogy magán az udvaron nem állt központi torony. Az ilyen, központi toronnyal nem rendelkező és rendszerint szabályos alaprajzú várak egy része a Délvidéken is a római korból eredt, ezek mintegy a római kori határerődök felújított változataként szolgálták a java középkorban Magyarországon déli határainak védelmét. E csoport klasszikus érvényű példája a zimonyi vár.¹⁶⁶⁵ A szabályos, általában négyszög alaprajzú, saroktornyos várak másik része újonnan épült a 14. század vége és a 16. század eleje közötti időszakban. Első és szintén klasszikus példája a mára már csak alapjaiban megmaradt temesvári vár,¹⁶⁶⁶ amelyet – joggal sejtetően – I. Károly kezdett el építeni még a 14. század elején. A másik klasszikus példa az Újlakiak által felépített újlaki négy saroktornyos vár.¹⁶⁶⁷ Talán nem tévedek, amikor azt állítom, hogy az Újlakiak Újlakon az Ozorai Pipó által megépített ozorai várat¹⁶⁶⁸ akarták mintegy megismételni, még akkor is, ha Újlakon sem a méretekben, sem az épületegyüttes reprezentativitásában nem sikerült megismételni az ozorai előképet. A főúri másolás lehetőségét a szerémi tájon az is erősíti, hogy a Brankovicsok is négysaroktornyos várként építették föl kölpényi rezidenciájukat a Szerémség déli szélén.¹⁶⁶⁹ Saroktornyos várak a Délvidéken nemcsak a bárói réteg reprezentatív rezidenciájaként kerültek kivitelezésre, hanem kisebb volumenű építkezések révén is.

¹⁶⁶¹ GERE 2000, 2–7. kép.

¹⁶⁶² GERE 2000, 8–13. kép.

¹⁶⁶³ GERŐ 1955, 49; FELD 2019, 337; SÓFALVI 2011, 249.

¹⁶⁶⁴ GERE 2000, 51–53. kép.

¹⁶⁶⁵ GERE 2000, 51–55. kép.

¹⁶⁶⁶ HAȚEGAN 1992, 268–269; RĂDULESCU–TĂNASE–KOPECZNY 2008, 141–154.

¹⁶⁶⁷ TOMIČIĆ 2003, 131–150, különösen 135–140; GERE 2000, 23. kép.

¹⁶⁶⁸ FELD 1990, 7. kép.

¹⁶⁶⁹ GERE 2000, 46–49. kép.

Egy ilyen kisebb méretű, saroktornyos vár példája a becsei erősség,¹⁶⁷⁰ amely a Tisza bal, tehát bánági partjai mellett épült fel, így az újkori településkép alapján már a törökbecsei nevet viseli.

6. Egyházi épületek, épületegyüttesek erődítései. A középkori Dél-Magyarországon is általánosan elterjedt volt a törekvés az egyházi épületek erődítésére a legkisebb falusi templomoktól a gazdag monostorokig, illetve püspöki, érseki székhelyeket körbevevő erődítésekig. E tendencia a 14. század vége után vált különösen elterjedtté. Mivel a középkori Délvidék területén nemcsak az egyházi épületek, hanem erődítéseik is jórészt megsemmisültek a későbbi évszázadokban, felfedezésük kutatástörténeti újdonságnak számíthat, különösen a térség olyan nemzeti kutatásaiban, ahol meglétükkel nem szokás számolni.¹⁶⁷¹ Pedig már pusztán az írott források alapos átrostálása is arra a következtetésre kell hogy vezessen, hogy az egyházi épületek jelentős részénél is érdemes valamilyen erődítéssel számolni. Egyetlen, de jellegzetes példaként a Maros-parti Egres (román: Igriş) ciszterci monostorára¹⁶⁷² szeretnék utalni, ahol Rogerius Siralmas éneke alapján igazolható a védművek léte.¹⁶⁷³ Bár ez esetben felvethető, hogy a védművek csak a tatár veszedelem hírére készültek volna el, mégis kellően szilárdak voltak ahhoz, hogy az ostromnak több napon át ellenálljanak. Ez utóbbi monostort ugyanis a tatárok 1241-ben csak azután tudták elfoglalni, hogy a védműveit hajítógépek segítségével lerombolták.

Tipológiai szempontból a kisebb templomok erődítései a toronyvárakkal vethetők leginkább össze, a templomok tornya vehette át ilyen esetekben a lakótorony szerepét. A maróti (szerb: Morović) Szűz Mária titulusú templomra¹⁶⁷⁴ hivatkozom példaként. A kisebb monostorok erődítését a torony nélküli védművekhez lehet hasonlítani. E típusra az aracsi

(szerb: Vranjevo) monostort kerítő árok (és értelemszerűen a hozzá tartozó valamilyen fal),¹⁶⁷⁵ valamint a dombói monostort körbevevő védmű¹⁶⁷⁶ lehet a példa – az adott védműveknek a jelenlegi, még csak félig megkutatott, így bizonytalan alaprajzú állapotában is. A nagyobb egyházi intézményeket körbevevő erődítések pedig tipológiai szempontból a külső tornyos váraknak lehetnek az analógiái, lásd például a péterváradai ciszterci monostort (32. tábla 2) körbevevő erődítésrendszert.¹⁶⁷⁷

7. Városias települések erődítései. A délvidéki térség városias településeit rendszerint körbevették valamilyen erődítésekkel. A kisebb településeket torony nélküli védművek keríthették, a nagyobbakat védő erődítések pedig a külső tornyos várakhoz lehettek hasonlóak. Az előbbire a diakóvári (horvát: Djakovo) mezővárosi települést a székesegyház védműveitől elkülönített módon kerítő, részben feltehetően földfa konstrukciójú fal,¹⁶⁷⁸ az utóbbira Szávaszentdemeter¹⁶⁷⁹ vagy Újlak¹⁶⁸⁰ kőből, illetve téglából épített kerítőfala (25. tábla 1) szolgálhat példaként.

Az egyes várak típusokba osztása, védműveik rövid áttekintése csak meg tudta erősíteni azokat a közös jellemzőket, amelyeket a Délvidék egyes részeit feldolgozó regionális várkataszterek már megfogalmaztak. A formai leírás további részletezése helyett egy olyan szempontot szeretnék felvetni, amely történeti következtetések levonására is alkalmas lehet, bármennyire is nehéz az erre adandó válasz a jelenleg rendelkezésre álló régészeti forrásanyag alapján. Egy ilyen, átfogó kérdés az, milyen lehetett a várépítés dinamikája a 14–15. század fordulójára és a 16. század eleje között. A kérdésre pedig oly módon kellene megpróbálnom választ adni, hogy ne csupán az újonnan épített várakra legyen tekintettel, hanem – a források nyújtotta lehetőségekhez mérten – azt

¹⁶⁷⁰BAKIĆ 2018, 90, 1. kép.

¹⁶⁷¹SEKULIĆ–GVOZDANOVIĆ 1983, 589–613; SEKULIĆ–GVOZDANOVIĆ 1994.

¹⁶⁷²HERVAY 1984, 90–97.

¹⁶⁷³SZABÓ K. 1861, 43–44.

¹⁶⁷⁴GOSS 1969–1970, 15–22; VUKIČEVIĆ–SAMARDŽIJA 1986, 116–118; SEKULIĆ–GVOZDANOVIĆ 1983, 604.

¹⁶⁷⁵STANOJEV 2004, 14–15, 1. ábra.

¹⁶⁷⁶GERE 2000, 66. kép.

¹⁶⁷⁷SCHMIDT–BOŠKOVIĆ 1939, 303, 1. kép. Újraközlései: TAKÁCS 1989, 87, számozatlan ábra; GERE 2000, 65. kép.

¹⁶⁷⁸FILIPEC 2013, 78–80.

¹⁶⁷⁹GERE 2000, 21. kép.

¹⁶⁸⁰GERE 2000, 22–25. kép.

is igyekezzek számba venni, milyen gyakorisággal regisztrálhatók a karbantartás, illetve a felújítás nyomai az egyes délvidéki java középkori várak ásatásainak leírásában. E kérdés megválaszolásánál ismét és szinte óhatatlanul is belebotlunk az időrend problematikájába. Sőt, e konkrét esetben a szokásos nehézségeken túl még azzal is meg kell küzdeni, hogy a feltárások egy része esetében az ásatók a kibontott falak-falrészletek kronológiáját az egyébiránt csak igen hiányosan fennmaradt írott források által megőrzött néhány dátumhoz igyekeznek igazítani. Egyetlen, többé-kevésbé biztosnak tekinthető megközelítés létezik: annak a megfigyelése, hatott-e az ostromtechnika 15. századi, dinamikus fejlődése az adott vár védműveinek esetleges megújítására, fejlesztésére.

Az összkép csak általános vonásaiban egyértelmű: a Délvidéken dinamikus várépítésről szólnak a régészeti adatok a 14. század eleje és a 16. század eleje közötti korszakban. E következtetés pedig akkor is kimondható, ha megfogalmazása szűkös és rendkívül hézagos adatállomány alapján történhetett meg. Az építőtevékenység egy további, talán még az előzőnél is fontosabb jellegzetessége a széttöredezettség. Egy-egy vár felújításának, a dinamikus fejlődő haditechnikához igazításának a mértéke a helyben rendelkezésre álló anyagi források függvénye volt. Nagyobb építkezésekre rendszerint csak nagybirtokosok (bárok, egyháznagyok) rezidenciaként is használt váraiban került sor, mert csak ezeken a helyszíneken tudták biztosítani az építkezésekhez szükséges pénzt. Az ilyen esetekben viszont elég gyakori volt az, hogy a reprezentativitás igénye a védelmi rendszer fejlesztésének igényével azonos szintű tényezőként jelent meg. A nagyobb arányú, de a reprezentativitás irányába elhajló építkezés jellegzetes példája a szerémségi Újlak várának 15. századi átépítése. A várépítkezések anyagi alapjainak különbségei – mondhatni, szükségszerűen – az egyes várak igen eltérő védelmi képességét eredményezték.

Sajnos még a nagyobb várak esetében sem tudjuk meghatározni a várépítés dinamikáját az írott

források tanulmányozása által. Az ilyen volumenű építkezések esetében a kiadások nagyságát – joggal feltételezhetően – egykor számadáskönyvek rögzítették, ezek azonban rendszerint elvesztek. Más írott források alapján viszont csak elmosódó képet kaphatunk. Maguk az építkezések eredményei azonban sokat elárulnak a kivitelezésükhöz rendelkezésre álló anyagi forrásokról még a várak jelenlegi, erősen átépített, más esetekben romos állapotában is. Komoly és a királyi udvar által kezdeményezett – anakronisztikus, de kifejező szóval: központi forrásból pénzelt – felújítás jószerivel csak a nándorfehérvári várban folyt. Itt nemcsak az 1456-os ostrom rombolásait sikerült kijavítani, hanem olyan további részleteket is adtak a védelmi rendszerhez, amelyek már a török által 1456-ban is használt ostromtüzérség¹⁶⁸¹ romboló hatását voltak hivatottak ellensúlyozni. A vár kikötője elé épített ágyútorony¹⁶⁸² (újkori szerb nevén Nebojša kula) e védműtípus egyik legkorábbi példája a középkori Magyarországon (25. tábla 2). A nándorfehérvári váron folytatott Mátyás kori építkezések bizonyítják, hogy e vár a korabeli Magyarország egészének viszonylatában az egyik első olyan erősség volt, ahol a védmű-modernizációt igyekeztek megvalósítani. Sőt azt is meg kell említenem, hogy az átvételek sora már megindult az 1456-os ostrom előtt, lényegében attól a pillanattól, amikor a vár tulajdona Lazarevics István halála után visszaszállt a Magyar Királyságra. Így – Marko Popović érvelése szerint – még az 1456-os ostrom előtt felépült két barbakán, azaz kapuvédmű, a vár keleti részén (24. tábla 1–2). Viszont az is tény, hogy más, korabeli délvidéki várakban alig találni hasonló, a kapuzat erősítésére szolgáló védművet. A ritka kivételek közé a bácsi vár¹⁶⁸³ (25. tábla 3), illetve a pécsi Püspökvár¹⁶⁸⁴ tartozik. Igaz, mind a bácsi, mind pedig a pécsi barbakán jóval kisebb méretű, és keltezésük sem lehet korábbi a 15. század végénél. Könnyen belátható: mind a bácsi, mind pedig a pécsi vár védműveinek korszerűsítését az tehette lehetővé, hogy bennük állt az ország egy-egy egyháznagyának rezidenciája.

¹⁶⁸¹ Az oszmán-török tüzérség fejlődéséről lásd: ÁGOSTON 1992, 180.

¹⁶⁸² POPOVIĆ 2006, 151–153.

¹⁶⁸³ NAGY 1961, a 90 és 91. oldal közötti, számozatlan ábra.

¹⁶⁸⁴ BUZÁS 2016, 97.

A középkori Magyarország déli részén álló várak védelmi képességét talán az tükrözi a legszebben, hogy a felsorolt három, eseménytörténeti szempontból is exponált szerepet játszó helyszínen túl alig találni példát arra, hogy egy-egy várat a dinamikusan fejlődő ostromtechnikához igazítottak volna a 15. század második felében vagy a 16. század elején. Egy további kérdés az ágyútűz kivédésére valóban alkalmas védmű, a rondella építése a Délvidéken a 15. század végén – 16. század elején. Ilyen védmű építésére a döntő török támadás kivédésére felkészülni igyekvő Magyarország déli részén jószerivel egyetlen – és a dolgok jelen állása szerint sajnos csak feltételes, időrendi szempontból bizonytalan – példát találni. A negatív összkép alóli egyetlen lehetséges kivételt a péterváradai vár, pontosabban: erődített ciszterci monostor jelenti. Ennek ugyanis egy 17. század végi térkép¹⁶⁸⁵ (32. tábla 2) tanúsága szerint volt a Duna bal partján egy elővéra, amely északi szélén rondellával zárult. Mivel a péterváradai várban az 1526-os foglalás után – oszmán-török írott források szerint¹⁶⁸⁶ – nagyobb arányú átépítés, illetve védműfejlesztés nem folyt, a hivatkozott építményt a török foglalás előtti korból származtathatjuk. Azaz a rondellát akár a középkori Magyarország egyik legkorábbi rondellájának is elkönnyvelhetnénk. Határozottabb állítást azonban csak e védmű maradványainak szerencsés meglelése után lehet majd mondani. Egy ilyen szerencsés véletlenre a mai Újvidék belvárosában lehet(ne) számítani, nagyjából a két világháború között épült Báni palota, illetve Munkásotthon közötti területen, a 2010-es években már a Mihajlo Pupin nevét viselő sugárút nyomvonalában.

Az átnézett feltárási adatokat oly módon lehet általánosítani – mintegy áthidalva a feltárt felületek kis kiterjedéséből, a keltezési problémákból adódó nehézségeket –, hogy a középkori Magyarország déli részén álló várak túlnyomó többsége csak a kisebb embertömegeket mozgató portyák felfogására és kivédésére volt alkalmas, elsősorban oly módon, hogy utat, révet stb. elzáró fizikai akadályként szolgált. De oly módon is, hogy a bennük állomásozó

mobil katonaság nyílt színi csatában vehette fel a harcot a betolakodók ellen. Nagyobb létszámú és fejlett ostromtechnikával rendelkező seregek megállítására csak egyetlen várat, a nándorfehérvárit igyekeztek a 15. század második felében vagy a 16. század elején alkalmassá tenni.¹⁶⁸⁷ Ezzel szemben a többi erősségnek a csupán a török sereg felvonulásának lassítását kellett (volna) szolgálni. Az adott koncepció értelmében: amíg a magyar király serege az adott várat fel nem menti, és török sereg útját nem állja.¹⁶⁸⁸ A végvár vonal fejlesztésének ütemén, illetve mértékén sajnos az sem változtatott, hogy a 15. század közepére többszörösen bebizonyosodott: az oszmán-törököt egy Magyarországról vezetett had szárazföldi csatában nem tudja megverni. Így a védekezésnek egyetlen reális esélye lett volna: az, hogy – az oszmán-török hadjáratok szezonálisának ismeretében – egy várlánc segítségével valóban le lehessen lassítani a törökök vonulását addig, amíg az ország déli részén elakadt seregük az ősz beállta miatt vissza nem fordul. (Az oszmán-török hadaknak ugyanis Kászim napján, azaz október 26-án meg kellett kezdeniük a hazatérést.)¹⁶⁸⁹ E cél eléréséhez azonban nem egyetlenegy, hanem több nagy, illetve közepes méretű várra lett volna szükség az ország déli részén nemcsak kiépült, hanem jól fenntartott, sőt folyamatosan korszerűsített várrendszerben. Olyan erődítményekkel, amelyek az ostromtüzérség romboló hatásának nemcsak több napon át, hanem hosszú hetekig is ellen tudtak volna állni.

Összességében tehát mind az írott források, mind pedig a régészeti feltárások számbavétele által elég negatív képet kapunk a déli határvédelem kialakításakor életre hívott várrendszerről, pontosabban e rendszer fenntartásának és fejlesztésének módjáról. A várásatások egységes szempontú elemzése ugyanis azt igazolta – az egyes feltárások kis alapterülete, illetve hiányos mértékű közlése ellenére is –, hogy a várak túlnyomó többségében nem történt meg a védelmi rendszer korszerűsítése az ostromtechnika ugrásszerű fejlődése ellenére sem. A három kivétel – érdemes megismételni a nagyobb nyomtérked-

¹⁶⁸⁵ SCHMIDT–BOŠKOVIĆ 1939, 303, 1. kép. Újraközlései: TAKÁCS 1989, 87, számozatlan ábra; GERE 2000, 65. kép.

¹⁶⁸⁶ Ezeket áttekintette ZIROJEVIĆ 1976, 101–104.

¹⁶⁸⁷ POPOVIĆ 2006, 151–153.

¹⁶⁸⁸ E stratégiát fogalmazza meg a futaki tábort 1526 júliusában elhagyni kényszerülő Tomori Pál: KATONA 1976, 91.

¹⁶⁸⁹ SINKOVICS 1966, 774–775; PERJÉS 1975, 9–10; SZAKÁLY 1975, 10; TÓTH 1985a, 785; TÓTH 1985b, 159–160.

33. kép. A verseci (szerbül Vršac) java középkori vár 1996–2001-es ásatásai során lelt, 15. századi kerámia
(MANOJLOVIĆ NIKOLIĆ 2016, 146, 12. ábra nyomán)

Fig. 33. Ceramics from the 15th century found during the excavations of the late medieval castle of Vršac between 1996–2001
(after MANOJLOVIĆ NIKOLIĆ 2016, 146, fig. 12)

véért – a nándorfehérvári, a bácsi és a pécsi vár volt, ahol megjelentek új típusú védművek. Így a védelem középpontjában fekvő nándorfehérvári vár 1521-es eleste (25. tábla 4) mintegy megpecsételte az egész védelmi rendszer sorsát. Az ostromtechnika dinamikus fejlődését, a tűzfegyverek elterjedését kompenzálni igyekvő építkezések ritkasága miatt igazat kell adni az olyan, első pillantásra kicsit túlzottan költőinek tűnő megfogalmazásoknak, amelyek szerint Szulejmán szultán 1521-es támadása „szétzúzta az első magyar végvár vonal centrumát s ezzel megka-

parintotta Magyarország biztonságának kulcsát”.¹⁶⁹⁰ Sajnálatos tény, hogy a csak részben megmaradt írott források szerint a 15. század második felében a déli végvárak építési dinamikája nem követte azt a logikát, amely magát a rendszert életre hívta. Nem történt meg a második végvár vonalba tartozó várak modernizációja, az ostromtüzérség hatását ellensúlyozni képes védművek kiépítése.

A középkori Magyarország bukása 1521-ben indult, Nándorfehérvár elestével. E határvár török általi elfoglalása a Magyar Királyság számára önmagán

¹⁶⁹⁰ SZAKÁLY–FODOR 1998, 31.

túlmutató, szimbolikus jelentőségű esemény volt. A bajt tetézte, hogy 1521-ben nem csak Nándorfehérvár esett el. A törökök betörték a Szerémségbe és a régió keleti felének számos várát – Kölpényt, Berekszót (szerb: Berkasovo), Baricsot (szerb: Barič), Kamancot (szerb: Sremska Kamenica), Redneket, illetve Szávaszentdemeter városát – el is foglalták.¹⁶⁹¹ Sőt, a hadjárat kiszélesedésének jeleként kiostromolták a Száva déli partja mellett fekvő Szabácsot,¹⁶⁹² valamint a Vaskapuban, de már a Duna északi partján fekvő várakat¹⁶⁹³ is. Szintén Magyarország leendő lerohanását szolgálta az is, hogy az elfoglalt várak közül a jelentősebbeket: Zimonyt, Szalánkemént és Szabácsot, valamint a Vaskapuban fekvő Orsovát és Szörény várát (román: Orșova és Drobeta-Turnu Severin) le is rombolták.¹⁶⁹⁴ A felsorolt erősségek hiányában a Szerémség teljes mértékben „frontországá” vált, amit az is jelzett, hogy 1523-ban egy nagyobb létszámú török portyázó csapat betört ide, őket azonban Nagyolaszi (szerb: Mandelos) és Szávaszentdemeter között sikerült megverni.¹⁶⁹⁵ Ha korábban nem is, ezen események után mindenképp adódnia kellett a felismerésnek, hogy a török csak akkor állítható meg Magyarország déli részén, ha a várszervezet újjáépül. Így ugyanis Pétervárad lett a szerémségi hadiút mentén az első vár, ahol egy előre nyomuló török sereget már fel lehetett, sőt fel kellett tartóztatni. Kubinyi András gondos számításából az is kiderül, hogy a védelmet újabb katonák, főképp gyalogosok felfogadásával igyekeztek fokozni, e katonák tartós, egész éven át tartó állomásoztatására azonban már nem jutott pénz.¹⁶⁹⁶ A felsorolt adatok alapján nyugodtan kiterjeszthetjük Kubinyi Andrásnak óvatosan, tehát csak az 1521 előtti idők vonatkozásában megfogalmazott megállapítását: „*Még sincs nyom arra, hogy [...] a végvári struktúráján változtatnak volna, igaz, nem is volt rá pénz.*”¹⁶⁹⁷

A régészeti feltárások csak megerősíteni tudják az írott források tanulságát, és az ásatások már a jelenlegi, kis területet felölelő és félig közölt állapotukban is pontosan rávilágítanak arra, miért tudták a törökök a déli végvárvonalba tartozó erődítmények többségét 1526 nyarán ostrom nélkül elfoglalni. E várak közül még a nagyobbak is oly állapotban voltak, hogy csak korlátozott mértékben és rövid ideig tudtak ellenállni egy ostromnak. Az adatok szinte mellbevágóak: a Magyarország ellen felvonuló oszmán-török had előőrse július 2-án háborítatlanul átlépte a korabeli magyar-török határt, azaz átkelt a Száván Zimonymál – a várát már az 1521-es hadjáratban sikerült lerombolniuk. Így a török had azonnal megkezdhetette átvonulását a Szerémségen, és augusztus 14-ére megérkezett a Dráva déli partjára, Eszékre. A több tucat szerémségi vár¹⁶⁹⁸ közül csak Péterváradot és Újlakot kellett e seregnek ostrommal elfoglalnia. Az előbbi vár 16, az utóbbi 7 napon át tudta tartani magát. Mindkét vár elfoglalása csak többnapos ágyúzás és a védművek részleges lerombolása után történt meg, Pétervárad esetében több sikertelen gyalogsági roham után. Ezen adatokat kell szem előtt tartanunk, amikor a péterváradit védő magyar katonák és parancsnokok, Alapy György hősi kitartásáról emlékezünk. Miközben más szerémségi várak őrsege – sőt még Dráva révének a megvédésére talán már 1526 előtt megépített Eszéké¹⁶⁹⁹ is – elmenekült, kilátástalannak ítélve az ellenállást. Talán nemcsak utólagos okoskodás annak kimondása, hogy tagoltabb védművekkel Pétervárad vagy Újlak 16 vagy 7 napnál tovább is kitarthatott volna. Mert – amint ezt Perjés Géza kiszámította – a magyarországi várak bevételehez a 16–17. században általában 20–45 nap kellett.¹⁷⁰⁰ Sőt, mindenképp érdemes lett volna jobban megerősíteni az összes további, stra-

¹⁶⁹¹ KUBINYI 1978, 200.

¹⁶⁹² MAROSI 1975, 430–431.

¹⁶⁹³ KUBINYI 1978, 200.

¹⁶⁹⁴ KUBINYI 1978, 200.

¹⁶⁹⁵ KUBINYI 1978, 213–220.

¹⁶⁹⁶ KUBINYI 1978, 201–202.

¹⁶⁹⁷ KUBINYI 1978, 200.

¹⁶⁹⁸ Listájukat összeállította, földrajzi helyüket térképre vitte GERE 2000, 337–382.

¹⁶⁹⁹ Az írott források alapján igyekezett Varga Szabolcs kimutatni azt, hogy Eszék védművei csak az 1530 utáni években épültek volna meg: VARGA 2007, 49–59.

¹⁷⁰⁰ PERJÉS 2001, 492.

34. kép. Magyar–török összecsapás ábrázolása a Thuróczy-krónikából (Wikipedia nyomán)
Fig. 34. Depiction of a Hungarian-Turkish clash from the Thuróczy Chronicle (after Wikipedia)

tégiailag kedvező fekvésű várat, így mind az 1521-ben lerombolt Szalánkemént, mind pedig a várlánc Péterváradtól nyugatra fekvő elemeit: Cserögöt (szerb: Čerević), Atyát (horvát: Šaregrad), Dályát (horvát: Dalj), Erdődöt (horvát: Erdut) vagy például a szerémségi útvonal végén, a Dráva partján fekvő Eszéket is. Ez utóbbi helyszínen a vár pusztasága létezése is megkérdőjeleződött a szakirodalomban, ami önmagában az erődítés csekély voltát jelzi. Jobban kiépített védművek esetén e várak őrsege a megfutamodás helyett talán vállalja a harcot, ezzel tovább lassítva a török felvonulás sebességét. Ráadásul Eszéknél a Dráván is lassítani kellett volna a hídépítési munkák akadályozásával a török sereg átkelését. Mindezek az apró, önmagukban talán kilátástalannak tűnő ellenállások következtében a mohácsi mezőn augusztus 29-én lezajlott csatára

is más, későbbi időpontban kellett volna, hogy sor kerüljön. Az augusztusi forróság helyett talán egy olyan őszelebb napon, amikor a páncélos lovasságot már kevésbé meríti ki a nyári nap heve a csata előtti órákban. Az előző mondatokban elmondottak természetesen értelmetlen logikai játéknak tűnhetnek.¹⁷⁰¹ Egészen addig, amíg figyelembe nem vesszük azt, hogy 1532-ben Kőszeg elhúzódó ostroma¹⁷⁰² miatt Szulejmán szultán végül is elállt eredeti haditervétől, és augusztus végén már nem nyomult tovább Nyugat felé, Bécs újabb ostromához. Azaz az elhúzódó várvédelemnek nagyon is megvolt a létjogosultsága egy olyan helyzetben, amikor az oszmán-törököket nyílt csatában még nem lehetett megverni. A szerémségi várak 1526-os állapota sajnos nem tette lehetővé e tétel igazának az ellenőrzését.

¹⁷⁰¹ Miközben az is tény, hogy az ilyen, első ránézésre kilátástalan várvédelmek racionalitása mellett már az előző generáció kutatása is felsorakoztatott érveket: MAROSI 1975, 428: „Stratégiai és taktikai értelemben egyaránt előnyt biztosított az ország számára, ha valamely várunkat őrsege megtartotta, vagy azt az ostrom alól felmentették”, továbbá „Ha egy várat az utolsó katona elestéig védtek, az hőstettnek számított, függetlenül attól, hogy az őrség miért tartott ki. Némelyikük áldozata szerencsésebb módon ragadt meg a hagyományban, ezeket tekintettük és tekintjük (a korok érzelmi, politikai helyzetétől függő mértékben) legszebb katonai hagyományaink példáinak. Májig sem vizsgáltuk meg azonban az áldozat katonai értelmét, esetleg értelmetlenségét, viszont e helytállást mércének tekintve érdemtelenül ítéltük meg számos más őrség balsikerű harcát.” Végül: „De még a kortársak sem tekintettek – nem is tekinthettek – mindenkit árulónak, aki a rábízott erősséget harc, sőt esetleg a harc fenyegető veszélye nélkül hagyta el. Példa erre a számtalan szerémségi, délföldi vagy akár az ország belsejében fekvő egyéb vár. De a tényleges lehetőségekre hivatkozó tárgyilagos értékelés olykor itt is túlzásba hajlik.”

¹⁷⁰² MAROSI 1975, 435–437.

XVIII. RÉGÉSZETI SZÉLJEGYZETEK NÉHÁNY DÉLVIDÉKI KÖZÉPKORI EGYHÁZI MŰEMLÉKRŐL¹⁷⁰³

Könyvem e fejezetében a vizsgált térség egyházi műemlékeinek elemzése alapján igyekeztem levonni településrégészeti következtetéseket. E fejezet beiktatását az is indokolta, hogy mind a szakmai körökben, mind pedig a történelem, a régészet vagy a középkori műemlékek iránt érdeklődő laikusok kö-

rében is általánosan elterjedt és elfogadott az a nézet, hogy a Kárpát-medence déli részén középkori eredetű és legalább romjaiban megmaradt épületek csak elvétve fordulnának elő. Reményeim szerint az alábbi fejezet talán hozzájárulhat e téves gondolat cáfolatához.

1. ARACS – A FELTÉTELEZETT KORAI TEMPLOM

A Bánság legismertebb középkori egyházi műemléke az aracsi romtemplom (26. tábla 1–2), amely Törökbecse (szerb: Novi Bečej) város közigazgatási területének északi szélén áll. Az 1990-es évektől az aracsi romtemplom a délvidéki magyarság történeti tudatának fontos elemévé vált. E közösségnek a középkor vonatkozásában ez az egyik legfontosabb szimbóluma, ahol szentmisékkal egybekötött megemlékezések és egyéb közösségi események zajlanak. Az aracsi romtemplom pontos megismerése így egyre fontosabb feladattá válik. Miközben a monostor múltjának feltárását nehezíti a rá vonatkozó írott források csekély száma¹⁷⁰⁴ – az írott források ugyanis a török hódoltság idején valószínűsíthetően megsemmisültek. Az aracsi szakrális műemlékegyüttes művészettörténeti értékelésének bonyolultságát nagymértékben növeli több körülmény. Első helyen nem az, hogy a templom az újkor hajnala óta romos állapotban áll, hiszen a felmenő falak meglevő szakaszaiból több-kevesebb biztonsággal kikövetkeztethetők a leomlott szakaszok. Az értelmezés folyamatát és eredményességét sokkal inkább az befolyásolja, hogy a templomot kutató szakemberek jelentős hányada szerint nem egy, hanem tulajdonképpen két műemlékkel, műemlékegyüttesrel állunk szemben.

A későbbi, azaz a 12–13. század fordulója után megépített és ma már sajnos csak romjaiban álló

háromhajós bazilikáról csak annyit jegyeznék meg, hogy kutatásának menetében – nézetem szerint – korszakhatárt jelentenek Raffay Endre elemzései.¹⁷⁰⁵ E művek ugyanis nyilvánvalóvá tették azt, hogy e templomnak az észak-itáliai kései romanikában keresendők az előképei – a korai gótikus szerkezeti elemek (így a csúcsíves árkádok, illetve a bimbófejes pillérfők) ellenére is. A kolostor a 15. században már a ferences rend rendházaként működött,¹⁷⁰⁶ és ekkor már egy mezőváros is állt mellette. Az ún. apró leletek vonatkozásában ez a lelőhely legjobban feldolgozott része. A kolostorfeltárással párhuzamosan folytatott telepfeltárások gazdag tárgyi anyagából Nebojša Stanojev közölt válogatást az aracsi ásatások egyes részeit feldolgozó, monografikusnak szánt munkájában.¹⁷⁰⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy e mű egyáltalán nem jelenti a régészeti feldolgozások végpontját. Az aracsi leletanyag teljes feldolgozásának nehéz, de sok további eredményre kecsegtető feladatát a közelmúltban Berta Adrián vállalta magára. A feldolgozó munkát az ELKH BTK Régészeti Intézet és a Vajdasági Múzeum között kötött szerződés keretei között végzi.

Az aracsi romtemplom időrendi szempontból legkorábbi emléke az úgynevezett aracsi kő, egy olyan sztélé, amelynek ábrázolásait számos kutató elemezte, és jutott eltérő, adott esetekben egymással nehezen egyeztethető következtetésekre.¹⁷⁰⁸ A továb-

¹⁷⁰³ Könyvem e fejezetét több, önálló tanulmányként megjelentetett cikk összeszerkesztésével állítottam össze.

¹⁷⁰⁴ F. ROMHÁNYI 2000, 9.

¹⁷⁰⁵ Az Aracról írott összefoglaló munkái: RAFFAY 2000, 449–474; RAFFAY 2005.

¹⁷⁰⁶ F. ROMHÁNYI 2000.

¹⁷⁰⁷ STANOJEV 2004.

¹⁷⁰⁸ Az aracsi kő kutatásának állását a közelmúltban tekintetem át német nyelven: TAKÁCS 2019, 243–247.

biakban csak a kő felső lezárásán látható templomábrázolással (26. tábla 3–4) fogok foglalkozni. Ezen ábrázolás alapján ugyanis több kísérlet is történt az aracsi templom hipotetikus korai fázisának meghatározására, alaprajzának pontosítására – annak ellenére, hogy maga a sztélé másodlagos helyzetben, a gótikus templom melletti kolostor egyik kutatóárkának betöltéséből került elő 1897-ben.¹⁷⁰⁹ Így tulajdonképpen az sem bizonyítható, hogy e követ Aracson faragták a 13. század elején felépített, háromhajós bazilika előtti, egyébként hipotetikus korábbi templom számára. Egyes kutatók, így például az újvidéki Nagy Sándor oly módon igyekezett e korai falakat megtalálni, hogy egyébként sejtése szerint a sztélé csak másodlagosan került Aracsra egy szerémségi vagy esetleg dél-bácskai templom helyéről.¹⁷¹⁰ A 13. századi háromhajós bazilika kutatásai esetében az elemző értékelés nehézségét növeli, hogy az aracsi bazilika – térszerkezetének nagy egészében román kori jellege ellenére is – számos részletén vonultat fel határozottan korai gótikus jellegzetességeket.

Az aracsi kő egy hosszúkás, lapos, szélein töredékes kőhasáb.¹⁷¹¹ Felső, vízszintes felületén három, frontálisan elhelyezett, részben töredékes emberábrázolás látható, két sorban. A felső sorban egy fedetlen fejű pap látható, stólában és dalmatikában (?), jobb kezét áldó mozdulatra emelve. Ezen alakot alulról egy háromosztatú szalagfonat zárja, ez alatt pedig két különböző mértékben töredékes emberalak (egy férfi és egy nő?) vehető ki. A bal oldali emberalakból csak a hegyes fejfedő teteje, a jobb oldaliból viszont az egész fejfedő és az arc felső lezárása is megmaradt, a fülek indításával. A pap alakjától balra levő mezőben, illetve a két alsó alak feje felett latin betűs feliratok láthatók, különböző szinten töredékes állapotban.¹⁷¹² A kő oldalsó keskeny felületeit is reliefek díszítik. A keskenyebb

oldalon egy töredékes templomábrázolás látható, a bal oldali részen két szalagfonatos medalion, bennük egy-egy töredékes sas-, illetve lóábrázolással, a jobb oldali keskeny felületen pedig egy további, az előzőekben utalttól eltérő módon fonódó, de szintén medalionokat formázó háromtagú szalagfonat igen töredékes részlete látható. A felső szintén nagyon töredékes síkon pedig egyhajós, a szentéllyel szembeni oldalán toronnyal is rendelkező templom szerepel (26. tábla 3–4).

Az aracsi relief elemzése – amint erre fentebb utaltam – már az 1800-as évek legvégén megindultak. Elsőként Hampel József közölte, aki a szalagfonatok alapján igyekezett azt előbb a 8–9., majd pedig a 11. századra keltezni, és az ábrázolt emberalakok alapján a helyét is megtalálni a magyarországi művészettörténetben.¹⁷¹³ 1958-ban kapott új lendületet a kutatás, amikor Csemegi József ismét közölte és értelmezte a követ.¹⁷¹⁴ E közlés során ismét az emberalakok értelmezése képezte az elemzőmunka fő súlypontját. Csemegi helyesen emelte ki, hogy mind a pap ornátusa, mind pedig áldó mozdulata a reliefet egyértelműen a nyugati egyházhoz köti, és ugyanerre utalt a latin felirat is. Helyesnek tartható továbbá Csemegi József azon megközelítése is, amely a faragványok előképeit a dalmáciai korai romanikában igyekezett meglelni. A relief számos, egyértelműen a latin egyházhoz köthető részlete miatt egészen egyszerűen téves és a tudományos elemzéssel össze nem egyeztethető szempontok meglétét jelzi az, hogy a szerb kutatásban e kő alapján egy korai ortodox templom feltételezése fogant meg, a csupán óhaj szintjén létező, de így is már a magyar honfoglalást megelőző időkre visszakeltezett „őszerb” közösség meglétének igazolása érdekében.¹⁷¹⁵

A továbbiakban a keskeny függőleges oldalon – Csemegi József kifejezésével élve: a fejlapon¹⁷¹⁶

¹⁷⁰⁹ HAMPEL 1897b, 204: „*Dr. Gerecze Péter az aracsi (Torontál m.) XI. vagy XII. századi pusztai templom romjai mellett a vezetése alatt folyó ásatás közben, mikor a templom melletti kolostor romjait fűrkészte, a zárda udvarán vezetett puhatoló árokban mintegy méternyi mélységben reá akadt egy domborműves kőtáblára.*”

¹⁷¹⁰ Nagy Sándor e feltételezését Kalapis Zoltán közölte 1995-ben: KALAPIS 1995, 52.

¹⁷¹¹ A kő igen alapos leírását Tóth Sándor leírása készítette el (TÓTH 2000, 443–444). A leírásom e munka megfogalmazásait követi, azokat igyekszik érthetőbbé tenni.

¹⁷¹² Olvasatukhoz lásd: MEZEY 1958, 189–191.

¹⁷¹³ HAMPEL 1897a, 86–87; HAMPEL 1897b, 204–212.

¹⁷¹⁴ CSEMEGI 1958, 174–190.

¹⁷¹⁵ MANO-ZISI 1953, 76–83; PANTIĆ 1964, 141–150.

¹⁷¹⁶ CSEMEGI 1958, 181.

– látható, töredékes templomábrázolással (26. tábla 3–4) foglalkozom, mert ez a kő azon részlete, amely településrégészeti szempontból a legtöbb következtetésre adhat alkalmat. Első megállapításként Csemegi József azon megközelítését kell rögzíteni, amellyel a templomot szinte egy konkrét épület ábrázolásaként értelmezte. Gondolatát saját maga oly módon is alátámasztani igyekezett, hogy a templomábrázolásnak megrajzolta az alaprajzát,¹⁷¹⁷ Szekeres László pedig 1981-ben e hipotetikus épület rajzi rekonstrukcióját is elkészítette.¹⁷¹⁸ Az újvidéki kutatás, jelesül Nagy Sándor,¹⁷¹⁹ illetve Nebojša Stanojev¹⁷²⁰ oly módon igyekezett Csemegi József alaprajzát a helyszínen hitelesíteni, hogy az 1970-es évek közepén, a bazilika feltárásai során az egyes falvonalatokból ezen alaprajz részleteit igyekeztek beelátni. Stanojev a 13. századi bazilika hosszházának keleti felében talált is néhány, általa az 1. templom alapfalainak részleteként értelmezett objektumot, amelyek alapján kisserkesztette az egyenes lezárású egyhajós templomot.¹⁷²¹ Az általa elkészített alaprajzi rekonstrukción azonban több hibája is van. Az egyikre magának a rekonstrukciónak a pontosabb elemzése során jöhetünk rá, különösen akkor, ha felvisszük azokat a „falszakaszokat”, amelyek alapjául szolgáltak (26. tábla 6). Az a kisebb probléma, hogy a rekonstruált egyhajós templom keleti traktusához semmilyen faltöredék nem szolgált alapul. Stanojev mintegy „alkalmazza” Csemegi József azon nézetét, hogy az aracsi kövön látható templomábrázolás egy konkrét épület, a hipotetikus aracsi 1. templom ábrá-

zolása, így az alaprajzként is megjelentethető – vagy legalábbis megjelentethető lenne. A nagyobb probléma az, hogy a rekonstruált 1. templom alaprajzának a nyugati része: azaz a hajó nyugati sarka, illetve a nyugati falból induló toronyalap a rekonstruált alaprajzon nem ott van, ahol az ásatási felmérésen. Egy harmadik áthidalhatatlan problémát az alaprajzi rekonstrukcióhoz felhasznált és Stanojev által döngölt falalapként értelmezett „alapozásrészletek” jelentik. Ezekről ugyanis Berta Adriánnak azt sikerült bizonyítania, hogy azok a templom 1946 és 1951 közötti feltárásainak¹⁷²² kutatószondái. Végeredményként tehát az fogalmazható meg, hogy a Nebojša Stanojev által rekonstruált aracsi 1. templom alaprajzának egyetlen olyan pontja sincs, amely hiteles ásatási megfigyelésen nyugodna.¹⁷²³

Az előzőekben kifejtetteket azon megállapítással zárhatjuk, hogy az aracsi 1. templom létezése továbbra is bizonytalan – az aracsi kő templomábrázolásának értelmezései, valamint a Nebojša Stanojev által megrajzolt alaprajz ellenére is. Csak a háromhajós bazilika további feltárásai dönthetik el, valóban volt-e e templom alatt egy korábbi épület, és az ténylegesen egy egyhajós, nyugati részén toronnyal ellátott épület volt-e. A hozzá kapcsolható, és egyelőre még csak Csemegi József felvetése alapján feltételezett, 13. század előtti alapfalszakaszok előkerüléséig reális lehetőségként kell számolni nemcsak azzal, hogy az aracsi kövön nem egy konkrét templom ábrázolását láthatjuk, hanem azzal is, hogy maga a kő sem az aracsi hipotetikus korai

¹⁷¹⁷CSEMEGI 1958, 181, 4. kép.

¹⁷¹⁸SZEKERES 1981, 95, számozatlan ábra.

¹⁷¹⁹E feltárásokról három évben jelent meg éves jelentés: PETROVIĆ 1975, 137–138; PETROVIĆ 1976, 126–127; PETROVIĆ 1978, 135–136. E három „gyorsjelentés” alapján az 1975-ös, 1976-os és 1978-as évről lehet tudni azt, pontosan hol folytak munkálatok és milyen falszakaszok kerültek elő.

¹⁷²⁰STANOJEV 2004, 13, 14. ábra; 14–15, 1. kép; 16, 15. ábra.

¹⁷²¹STANOJEV 2004, 13, 14. ábra; 14–15, 1. kép; 16, 15. ábra.

¹⁷²²Az aracsi feltárások kronológiáját, az egyes munkálatok helyszíneit és eredményeit részletesen áttekintette: RAFFAY 2005, 20–24, valamint BERTA 2018, 30.

¹⁷²³BERTA 2018, 30. Érdemes gondolatmenetét szó szerint is idézni: „Még a 20. század első felében felvetődött annak a lehetősége, hogy a román bazilika helyén korábban egy kisebb templom állhatott, azonban a későbbi feltárások során ennek a nyomait nem találták meg. Nebojša Stanojev végül az 1970-es évek ásatási dokumentációjának a feldolgozása során úgy gondolta, hogy megtalálta a korábbi templom alapozási árkait, ezért a munkájában a bazilika középtengelyébe egy egyenes szentélyzáródású templom alaprajzát rekonstruálta. [...] A feltárási dokumentáció fotói alapján a templom alapozási árkaiként meghatározott jelenség helye és iránya azonban pontosan megegyezik a Đorđe Mano-Zissi által nyitott kutatóárkok helyével, amelyekkel Nebojša Stanojev egyáltalán nem számolt a feldolgozás során, így az érvelése nem fogadható el egy korábbi templom létének bizonyítékeként.” A közelmúltban megjelentetett összefoglalásban azzal igyekeztem magyarázni az alaprajz és a rekonstrukció közötti eltéréseket, hogy felvettem az újkori, részben vagy egészben kifalazott sírgödörök meglétének lehetőségét (TAKÁCS 2019, 246–247). Berta Adrian megfigyelésének a fényében természetesen az általam felvetett gondolat is érvényét veszti.

templom számára készült. Itt kell ismételtten emlékeztetnem, hogy az újvidéki múzeum régészeként, a Szerémségben több templomátáson is részt vevő Nagy Sándor az aracsi sztelét szerémségi eredetű kőnek tartotta.¹⁷²⁴ Sőt ugyanő, mintegy gondolat-kísérletként, annak a lehetőségét is felvetette, hogy

e kő egy másik templom területéről, tehát mintegy másodlagosan került volna át Aracsra, hogy ott a kolostor töltelékföldjében kerüljön napvilágra. Talán e ponton azt sem felesleges megemlíteni, hogy Gerecze Péter magán a kővön is meg tudott figyelni másodlagos használati nyomokat.

2. A BÁCSI SZÉKESEGYHÁZ HELYÉRŐL

Közhelyszerűen cseng, mégis e megállapítással kell kezdeni: Bács (szerb: Bač) volt a Magyar Királyság egyik érseki székhelye. A városka (27. tábla) a középkori egyházi műemlékek szempontjából így is majdnem terra incognita: szinte teljesen ismeretlen táj. A teljes ismerethiány egyetlen épület létezése miatt nem mondható ki. Bács városának van egy középkori, egyházi műemléke: a ferences rendház és temploma (27. tábla 4). Még az érseki székesegyház helyét sem ismerjük, bár ebben a vonatkozásban több elgondolás is olvasható a szakemberek tollából, illetve a helytörténeti irodalomban. Az alábbiakban e javaslatokat veszem számba.

A székesegyház helyére vonatkozó legkorábbi javaslatot az egyik első magyar régész, Henszlmann Imre tette meg 1859-ben, még mielőtt Bácsban elkezdett volna ásni. Álláspontja szerint a székesegyház a bácsi érseki vár udvarában kellett álljon. E gondolatát azonban az 1870-es munkálatok folyamán feladta. A várudvaron nyitott kutatóárkokban nem talált olyan falakra, amelyekben egy templom alapjaira ismert volna rá. Hevenyészett ötletnek tűnik továbbá Henszlmann azon gondolata, hogy a vár egyik bástyájának emeletén levő, romos állapotában is jól megkülönböztethető kápolna szolgált volna székesegyházként (is). Nem nehéz érveket kovácsolni e felfogás ellen. Hiszen, annak ellenére, hogy a vár ténylegesen a mindenkori bács-kalocsai érsek kezén volt, a várában levő magánkápolna jogi szempontból egyáltalán nem lehet azonos a székesegyházával. Ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy a bácsi vár csak viszonylag későn, a 14. század után épült ki,¹⁷²⁵ akkor logikusan azt is meg kell kérdezni: hol állt korábban e templom.

1870 után Henszlmann az önmaga által negatívnak minősített eredmény után már nem a téglavár belsejében, vagyis az eredeti ásatási helyszín közelében kereste a székesegyház helyét. Még a lehetőség szintjén sem vette figyelembe a székesegyház helyeként a bácsi belső és külső vár közötti, újkori, egyutcás településrész területét, vagy a jelenlegi faluszerű településrész és az újkorban Mosztonga nevet viselő Duna-ág (azaz a középkori Vajas) kanyarja közötti, az újkorban lakatlan térrészt.

Henszlmann saját felfogása szerint a Bácssal szomszédos település, az újkori Tovarisoa (szerb: Tovarisevo, Szer.) falu határában vélte megtalálni a középkori székesegyház helyét.¹⁷²⁶ Annak következtében, hogy – minden valószínűség szerint tévesen – ide lokalizálta a középkori Bács városát, helymeghatározását a bácsi ferences kolostor 1717-es protocollumába foglalt adatokra alapozva. Henszlmann adatkezelésének sajátja, hogy a megnevezett helyszín nem Tovarisován keresendő, hanem magában Bácsban, az ugyanis a település katolikus temetőjével azonos. Henszlmann – legalábbis saját értelmezése szerint – ez utóbbi helyszínen, azaz a bácsi katolikus temetőben meg is lelta a székesegyház nyomait. A kibontott falrészek alapján egy nagy méretű, háromhajós, Szent István korára keltezett székesegyházra következtetett. Csak egy újabb ásatás dönthetné el, Henszlmann mit is talált pontosan. Az ásatási helyszínt 2003-ban terepbejárással igyekeztem megtalálni. A ferences kolostorban a Josip Pehar ferences barától kapott információ alapján tudtam korrigálni Henszlmann leírását. Információja szerint a *protocollum*ban említett helyszín a városka jelenleg is használatban levő katolikus temetőjében keresendő. A helyszínt Kollár Tiborral, Mudrák

¹⁷²⁴ Nagy Sándor e feltételezését Kalapis Zoltán közölte 1995-ben: KALAPIS 1995, 52.

¹⁷²⁵ Ezt maga Henszlmann is kiemeli: HENSZLMANN 1870, III. 310–313.

¹⁷²⁶ HENSZLMANN 1870, IV. 2–9, 50–56, 85–93.

Attilával és Rosta Szabolccsal bejárva, ténylegesen ráakadtunk kőfalak maradványaira, ezek azonban túlon túl szórványosak voltak bármilyen alaprajz ki-szerkesztéséhez. A felszínen látható falmaradványok kiterjedése nehezen volt egyeztethető egy nagy mé-retű, háromhajós bazilika feltételezésével.

Érdekes módon sem maga Henszlmann, sem pe-dig mai utódai, a helyben lakó és jórészt a ferences közösség egyes tagjaiból kikerülő helytörténészek nem számolnak azzal, hogy a Mosztonga keleti (te-hát a téglavárral szemközti) partján álló, nagyméretű 18. századi plébániatemplom is ígéretes helyszínnek tűnhet, talán Szent Pál titulusa miatt is.¹⁷²⁷

A székesegyház keresését tovább bonyolítja a ferences rendház kerengőjének keleti szárnyában a 2000-es évek elején indított ásátás. Erre azért ke-rült sor, mert a kerengő egyik falának falkutatása során napvilágra került egy 12–13. századi, kereszt-

re feszítést ábrázoló freskó részlete (27. tábla 3). A kerengőben nyitott, sajnos csak kis alapterületű kutatóárokban olyan, kváderkőből rakott falak rész-letei kerültek elő, amelyek iránya nem volt össze-egyeztethető a jelenleg álló templom vagy kerengő falvonulataival. Több vajdasági illetőségű kutató-ban (egyelőre még csak a „folyosói beszélgetések” szintjén) felmerült a gondolat, hogy e kváderkő-ala-pozások akár a korai, 11–12. századi székesegyház alapjai is lehetnek.

Fentebb azokat a gondolatkísérleteket foglaltam össze, amelyek a bácsi érseki székhely lokalizálá-sáról születtek. Ismertetésük csak megerősíti azt a meglátást, hogy e kérdésre csak egy céltudatosan megfogalmazott és következetesen végrehajtott ku-tatási projekt keretei között lehetne megtalálni a vá-laszt, oly módon, hogy a számba vehető helyszínek régészeti kutatása is megtörténjen.

3. BIZERE

A Maros déli partján, a mai Szépfalu (román: Fru-muşeni) határában található, lerombolt, így csak régészeti feltárómunka révén megismerhető ben-cés monostor és temploma a vizsgált táj egyik na-gyon különleges temploma. A monostortemplom Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, Pe-ter Hugel és Ileana Burnicihoiu által 2001 és 2009 között vezetett ásátások révén vált ismertté. Kü-lönlegessége mind alaprajzi rendszerében, mind kőfaragványában, mind pedig mozaikpadlójában megmutatkozik. A régészeti ásátások által megvaló-sított információgazdagodás mértékét az szemlélte-ti, hogy e munkálatok előtt még a monostor pontos helye is bizonytalan volt – Márki Sándor nyomán az Arad megyei középkori monostorokat elemző kutatók Bizerét egy évszázadon át a Maros északi partján fekvő Glogovác (román: Vladimirescu) ha-tárában keresték.

A régészeti ásátások eredményeinek rövid átte-kintése előtt lássuk, mit tudhatunk meg a monos-torról az írott forrásokból.¹⁷²⁸ Az adatok sajnos ez esetben nagyon hézagosak. A Boldogságos Szent Szűz tiszteletére szentelt bencés apátság alapítási

körülményei és kegyurai ismeretlenek. A monostor a 12. század utolsó részében kezd feltűnni az írott forrásokban. Így 1183-ban a bizerei monostor azon kiváltsága, amely szerint hajói évente háromszor szállíthattak sót vámmentesen a Maroson, mintául szolgált a nyitrai püspökség privilégiumában. Szin-tén sójövödelmei révén szerepel a bizerei monostor az 1233-as beregi egyezményben, amely szerint 4000 darab kősó járt a monostornak évente. Egy 1235-ös adat közvetett módon utal a monostor gaz-daságára: a csanádi püspök, kegyuraságot és jogha-tóságot követelve, fegyverrel elfoglalta a monostort, és az apátot és 32 szerzetesét bebörtönözte. Elem-zésünk nézőpontja miatt nem e cselekedet köztör-vényes voltát érdemes továbbgondolni, hanem azt, hogy – ha a szerzetesek száma valós, akkor – ki-mondható: csak néhány monostor dicsekedhetett a 13. század elején ennél népesebb szerzetesi közös-séggel. A monostort 1241-ben minden valószínűség szerint elpusztították a tatárok a környék más tele-püléseivel és egyházi intézményeivel egyetemben. 13. század közepe után már csak néhány szórványos adat szól a monostorról. Ezek mind a rendi élet ha-

¹⁷²⁷E lehetőséget tényként kezeli a „Bácsi Főszékesegyház” című, anonim szócikk a Wikipédia magyar változatában: http://hu.wikipedia.org/wiki/Bácsi_Főszékesegyház (a letöltés időpontja: 2010. 08. 25.).

¹⁷²⁸GYÖRFFY 1963–1987, I. 173.

nyatlását vetítik elénk.¹⁷²⁹ A bizerei monostor, amint ez a szórványos adatokból is kiderül, fontos szerepet játszott az Árpád-kori Magyarország sóellátásában. A 13. század vonatkozásában írott adatokkal is alátámasztható gazdagsága – joggal sejtethetően – e tevékenységéből fakadt.

A monostor templomának sajátos volt a térelrendezése. Ha elfogadjuk, hogy a feltárt déli fél tengelyszimmetrikusan tükrözhető, és így az északi oldalnak – a román korban megszokott módon – a déli fél alaprajzi rendszerét kellett mintegy megismételnie, egy olyan templomot kapunk, amely több ponton is eltér a szokványos alaprajzi megoldásoktól. Bár nagy vonalakban e templom is a háromhajós-háromapszisos épületek csoportjába tartozik, mind a szentélyfejen, mind pedig a hosszházon tapasztalni sajátos, csak ritkán alkalmazott megoldásokat. A templom főszentélye alaprajzában egy kör háromnegyedét rajzolja ki, olyan, mint egy rotunda, amelyhez a későbbiekben egy hosszházat csatlakoztattak. A feltárt alapfalakon nem mutatkozott nyoma átépítésnek, bővítésnek, így nem lehetett felvetni, hogy egy korábbi rotundát építettek volna át háromhajós templommá. A bizerei templom mellékszentélyei apszidális lezárásúak, viszont a falsíkok belső felülete patkószerű ívelést mutat. Végezetül: a bizerei templom hosszháza csak nyugati traktusában háromhajós. A nyugati traktustól keresztfallal is lezárt keleti hosszházfélben ugyanis – az ásatás során feltárt állapot szerint – nem voltak árkádfalakra utaló pillérialapok. Ha ezen állapot ténylegesen a 11–12. századi építkezés során megvalósított templom térszerkezetét tükrözi, akkor egy olyan szakrális épület valósult itt meg, amelynek térszerkezetében a szentélyfej a főapszis egy rotunda háromnegyedét valósította meg, két patkószerű mellékszentéllyel övezve, a hosszháznak a tere pedig két különálló, szerkezeti szempontból is eltérő résszel rendelkezett. Egy ilyen térszerkezetre legendásabb jelzőként is a *nem szokványos* meghatározás illeszthető, amely azonban egyáltalán nem tekinthető rokontalannak. „Furcsa” részei jól levelezhetők Észak-Itália különböző templomaiból.

A templom térszerkezetének különlegességéhez mérhető érdekességeket tartalmaznak a romok között kibontott, gazdag kőfaragványok: fehér márványból, illetve homokkőből készült oszlopfők töredékei növényi, illetve geometrikus motívumokkal. Koruk – stíluskritikai alapon – a 11. század vége vagy a 12. század. Az egyik fejezet valódi ritkaság. A kehelyrészhez a fedlap oly módon csatlakozik, hogy a kő anyagát nagyobbrészt kivésték. Csak a négy sarokban maradt meg a tám kőanyaga, ahol az négy ugró, macskaféle állatot formáz (28. tábla 1–2). Ilyen áttört testű fejezetek a romanikában európai szinten is ritkák. Főképp Itáliában és Dalmáciában, illetve – jóval ritkábban – a Bizánci Birodalom balkáni határterületein találni párhuzamait. Olyan helyeken lehet általában kimutatni egy-egy templom kőornamentikájában, ahol a fagy és a bő csapadék hiánya miatt nem kell attól félni, hogy a tagozat szétfagy. A korabeli Dél-Magyarországon egy-egy ilyen fejezettöredék önmagában is elég annak igazolására, hogy az adott templom faragványainak egy részét itáliai vagy dalmáciai mester faragta.

A kivésett kőanyagú támnál is nagyobb meglepetést jelentett a bizerei monostor padlójának fedése.¹⁷³⁰ Az ásatáson a monostorok többségénél szokásos padlótéglák töredékei helyett olyan piskóta, orsó vagy félkör alakú márványdarabok kerültek elő, sajnos többségükben nem az eredeti helyükön, amelyek azt engedték sejtetni, hogy az épületegyüttesnek márványpadlója volt, sőt a márványt valamilyen mintába is rakták. Ezen, önmagában is igen nagy gazdagságot és egyben távolra mutató művészeti kapcsolatokat feltételező leletegyüttest sikerült felülmúlnia a szerencsés módon napvilágra került mozaikpadló-részleteknek a templomhajó déli részén. A díszburkolatok egy része növényi ornamenteket ábrázol, másik része egy bestiárium részlete lehet reális, illetve fantasztikus állatábrázolásokkal (28. tábla 3–4). A geometrikus keretbe foglalt állatábrázolások közül valóságúnak tekinthető egy hosszú orrú és meglehetősen sovány disznó képe, míg fantasztikusnak egy szemmurv ábrázolása.

¹⁷²⁹ N. N. 2020b.

¹⁷³⁰ BURNICHIOIU–RUSU 2006; BURNICHIOIU–RUSU 2011, 3–13.

A bizerei mozaikok előkerülésük pillanata óta a különböző értelmezések előterébe kerültek. Az ábrázolásokat elemző művészettörténészek a mozaikokat szokták első helyen méltatni, mivel a Maros-völgy alsó szakaszán a 12. századi Közép-Európában, az itáliai hatásokat nagymértékben befogadó Német-római Birodalommal való összehasonlításban is rendkívülinek mondható leletek kerültek napvilágra. A datálást segíti, hogy a mozaik alatti rétegben II. István (1116–1131) és II. Béla (1131–1141) pénzeit ta-

lálták meg. A leletegyüttes jelentőségének kiemelése egyáltalán nem túlzó: az Árpád-kori Dél-Magyarország területén ez tényleg egyedülállóan gazdag padlóburkolat lehetett. Első körben arról nem szokott vita folyni, hogy az opus sectile, illetve opus tessellatum technikával, azaz márványlapokból, illetve mozaikcokkákból kirakott padló itáliai előképekhez köthető.¹⁷³¹ A román kutatók a bizerei padló előképeinek számbavételénél a bizánci eredetet is hangsúlyozni szokták, nézetem szerint kicsit túlzó módon.¹⁷³²

4. DOMBÓ¹⁷³³

A dombói monostortemplom az olyan egyházi intézmény típuspéldája, amelynek alapításáról írott forrás nem szól, és a forráshiány feloldását vagy enyhítését csak régészeti ásatásoktól lehet remélni. A dombói monostorról 1237-ből származik az első említés,¹⁷³⁴ e dátumot azonban nem lehet az alapítás időpontjának tekinteni. Le kell szögezni, hogy Dombót az összes írott forrás bencés monostorként tartja számon, ez azonban nem azt jelenti, hogy az első említés előtti idők vonatkozásában ne lenne felvethető az ortodox szerzetesség jelenléte. De mivel ortodoxiára nincs írott nyom, megbízható adatokkal kellene alátámasztani a keleti egyház jelenlétét ahhoz, hogy e megközelítés több legyen egy puszta felvetésnél.

A szerémségi Novi Rakovac nevű falu határában, a Gradina nevű dombon (29. tábla) 1963-tól nagyjából az ezredfordulóig folytak régészeti feltárások.¹⁷³⁵ A munkálatokat 1979-ig Nagy Sándor, 1982-től pedig Nebojša Stanojev vezette.¹⁷³⁶ Az ásatások során egy templom – Nagy Sándor általánosan elfogadott névazonosítása szerint: a dombói monostor – alapfalait sikerült kibontani. Nagy Sán-

dor kapcsolta össze elsőként a 13–15. századi írott forrásokból adatható bencés monostort¹⁷³⁷ a feltárt romokkal. Azonosításához Csánki Dezső történeti földrajzát,¹⁷³⁸ illetve az őt másoló Gjuro Szabo várkatalógusát¹⁷³⁹ vette alapul, ezeket az adatokat egészítette ki az 1526-os török hadjárat – és ezen belül is Pétervárad ostromának – leírásaival.¹⁷⁴⁰

A dombói monostor kutatása volt a Szerémség legfontosabb középkori műemléki feltárása. Nagy Sándor nyugállományba vonulása után Nebojša Stanojev folytatta a dombói feltárásokat, elődjétől némileg eltérő hangsúlyokkal. Stanojevnél ugyanis jóval nagyobb hangsúlyt kapott a monostortemplom korai, vélelmezetten ortodox építési fázisa. Ennek hangsúlyozása érdekében Stanojev kezdetben még azt is kerülte, hogy a Novi Rakovac falu határában feltárt épületegyüttest a 19–20. század fordulóján azonosított középkori nevével, azaz Dombóként említse.¹⁷⁴¹ A kezdeti értelmezési prioritások csak az 1990-es évek végére „enyhültek”.¹⁷⁴²

A dombói monostor kutatása nem elsősorban azért válhatott a Szerémség legfontosabb középkori

¹⁷³¹ BURNICHIOIU–RUSU 2011, 10–11.

¹⁷³² BURNICHIOIU–RUSU 2011, 11.

¹⁷³³ Ezt a fejezetet a megjelenés alatt álló, *Topographia sacra Syrmienensis* című munkámból vettem át.

¹⁷³⁴ KOSZTA 1994, 170; ROMHÁNYI 2000, 21; HERVAY 2001, 487.

¹⁷³⁵ NAGY 1971, 161–185; NAGY 1974; NAGY 1987.

¹⁷³⁶ Ezen időpontot rögzíti az alábbi közlemény: STANOJEV 1985b, 179, ill. 1. jegyz.

¹⁷³⁷ Az azonosítás első közzététele: NAGY 1971, 161–185. Azonosítása teljes elfogadásra talált mind a magyar, mind pedig a szerb középkortörténészek körében.

¹⁷³⁸ CSÁNKI 1890–1913, II. 243.

¹⁷³⁹ SZABO 1920, 146.

¹⁷⁴⁰ E forrásokat elemzi: ÉRDUJHELYI 1892, 29–31.

¹⁷⁴¹ STANOJEV 1982c.

¹⁷⁴² Ennek jeleként Stanojev az ezredfordulón már kísérletet tett arra is, hogy kutatási eredményeit a magyar szakközönséggel is ismertesse: STANOJEV 2000, 383–428.

36. kép. Dombó (szerbül Novi Rakovac), töredékes apáti sírkő (Fotó: Nagy Sándor) (NAGY 1987, 31, 2. kép nyomán)
Fig. 36. Novi Rakovac – Dumbovo: fragmentary tombstone of an abbot (Photo: Nagy Sándor) (after NAGY 1987, 31, fig. 2)

műemléki feltárásává, mert e munkálatokon kívül a Szerémség északi részén 1945 után jószereivel csak leletmentésként folyt középkori templom (29. tábla 6) feltárása,¹⁷⁴³ hanem sokkal inkább az itt kibontott kőfaragványok (29. tábla 1–4) ornamentikája miatt. A dombói 11. és/vagy 12. századi kőfaragványok az Árpád-kori Magyarország legjelentősebb műemlékei közé tartoznak. Olyannyira, hogy nélkülük egész egyszerűen nem lehet elemezni a kőfaragványok úgynevezett palmattás körét (30. tábla 1–3).¹⁷⁴⁴

Munkám témája miatt azonban nem e faragványokkal, hanem a dombói templom 1. periódusának téralkotásával foglalkozom részletesebben (29. tábla 6). A feltárt alapfalakból két építési periódust és több kisebb átépítést lehetett kiolvasni. A dombói monostortemplom 1. fázisának megépülését

a 12. század közepe elé szokás tenni, a 11. század különböző időszakaiba, esetleg a 11-12. század fordulójára. Az első, román kori építési periódusban a templom keletről három apszissal zárult, a főapszis alatt altemplomot is kialakítottak. A román kori periódusban kerek alaprajzú pillérek osztották három hajóra a hosszházat, az épületet nyugatról egy homlokfal és toronypár zárta.

A dombói templom keltezéséről több nézet is megfogalmazódott, és e tény önmagában is jelzi e kérdés nehezen megválaszolható voltát. A templom első feltárója, Nagy Sándor a 11. századi keltezés felé hajlott,¹⁷⁴⁵ és ugyanezt a nézetet vallja a második feltáró, Nebojša Stanojev, igaz, más indokokra hivatkozva.¹⁷⁴⁶ A magyarországi művészet-történet-írásban egy későbbi, 12. századi keltezés

¹⁷⁴³Lásd pl. STANOJEV 1989, 91, ill. 92, számozatlan ábra; MINIĆ 1995–1996, 113–121.

¹⁷⁴⁴E tény ékes bizonyítéka az Árpád-kori kőfaragványokat a közelmúltban tárgyaló két összefoglalás: TÓTH 1994, 54–62; valamint TÓTH 2001a, 229–266. Lásd még a faragott kövek 2015-ben megjelent katalógusát: STANOJEV 2015.

¹⁷⁴⁵NAGY 1974, 17.

¹⁷⁴⁶STANOJEV 2000, 385, 393–397.

fogalmazódott meg – előbb óvatos, de idővel egyre határozottabban formában. Mind a korábbi, mind pedig a későbbi keltezés alapjául a palmettás ornamentikával ellátott kőfaragványok (30. tábla 1–3) besorolása szolgált. Míg Nagy Sándor e köveket korainak tartja, Tóth Sándor¹⁷⁴⁷ vagy Marosi Ernő¹⁷⁴⁸ a palmettás ornamentika dombói példáit ezen ornamentika legkésőbbi részének tekinti.

A dombói monostortemplom esetében Miomir Petrović vetette fel a bizánci gyökerek lehetőségét – részletesen bemutatva a dombói, illetve egyes szerbiai és macedóniai bazilikák arányainak hasonlóságát.¹⁷⁴⁹ Eljárása sajnos több oknál fogva is kifogásolható. Elemzése során egyrészt nem vette figyelembe, hogy az általa elemzett arányrendszer jóval szélesebb körben volt ismert, mint a középbizánci kor építészete, és ennek megfelelően az úgynevezett kötött rendszert természetesen nemcsak a Bizánci Birodalomban, hanem a középkori Nyugat-Európában is széles körben alkalmazták.¹⁷⁵⁰ Sőt, dolgozatából teljesen kimaradt azon tény, hogy a Balkán-félsziget bazilikái jelentős részének hosszája szélesebb a kötött rendszer által megkövetelt arányoknál, ami természetesen szintén a dombói épület délkeleti származtatása ellen szól. Látszólag Petrović felvetése melletti érv az, hogy – a dombóihoz hasonlóan – a balkáni térség provinciális bizánci építészeteiben is a háromhajós bazilika pilléres változata volt a közkedvelt. Dombón azonban a téglapilléreket fejezetek koronázták,¹⁷⁵¹ ehhez hasonlóra pedig a balkáni emlékek adattárában egyetlen esetben sem találni példát! Végezetül a higgadt érvelést az is nehezíti, hogy Petrović két helyen is „belenyúlt” az alaprajzba, meglévő épületrészeket törölve el, illetve nem létező elemeket adva hozzá.¹⁷⁵² Így kimeríti a hamisítás fogalmát mind az altemplom (30. tábla 4) „elhagyása”,

mind pedig az átrium „hozzáadása” a templom valós alaprajzához.¹⁷⁵³ Az altemplom valószínűleg annak következtében „maradt le” a dombói alaprajzról, mert a szentély traktusa alatti altemplom teljesen ismeretlen a Balkán-félsziget 9–12. századi „provinciális” architektúrájában.¹⁷⁵⁴ A felsorolt érvek önmagukban is elégségesek lennének Petrović koncepciójának cáfolatához. A fentebb elmondottak mellé azonban hozzáfűzhető egy negyedik ellenérv is: a dombói faragványok ornamentikája. A dombói oszlopfejeket ugyanis olyan palmetták, pontosabban: tuskés végű akantuszlevelek díszítik, amelyek nem a Balkánról, hanem – amint ezt Marosi Ernő bizonyította¹⁷⁵⁵ – az Adriai-tenger északi részéről, az aquileiai székesegyház Poppo-féle átépítéséből¹⁷⁵⁶ vezethetők le egy „közbülső állomás”, az észak-dalmáciai 11. századi templomok faragványainak közbeiktatásával.

A templom értékelésének ezen, képletesen szólva, ortodox vonala fedezhető fel – amint erre már fentebb utaltam – Nebojša Stanojev munkásságában. Viszont az is tény, hogy Stanojev munkásságában határozott törekvés érzékelhető a vajdasági (értsd: vajdasági szerb) kutatók és a magyarországi elemzések közötti kapcsolat megteremtésére is. Stanojev e célját oly módon igyekszik elérni, hogy a dombói monostor életében egy korai, 11–12. századi ortodox fázissal számol, amit csak a 13. század elején-közepén váltott volna fel a bencés fázis. Mivel e korai fázisról írott források nem szólnak, Stanojev a köornamentika alapján igyekezett annak létét bizonyítani. Oly módon, hogy a kövekből – még az egész apró, gyakorlatilag bármilyen szerkezetbe beilleszthető töredékekből is – egyetlen egységes, bár többször átépített kisarchitekturális térelemet, egy szentélyrekesztőt rekonstruált.¹⁷⁵⁷ Újkori szemmel nézve a szentélyrekesztő – görög

¹⁷⁴⁷TÓTH 1994, 55–59.

¹⁷⁴⁸MAROSI 1984, 16; valamint 218, 16. jegyzet.

¹⁷⁴⁹PETROVIĆ 1988, 32–45.

¹⁷⁵⁰A kérdést taglaló számos elemzés közül csak egyetlen összefoglalásra utalok: KUBACH 1975, 70–86.

¹⁷⁵¹NAGY 1987, 72–88. ábra.

¹⁷⁵²PETROVIĆ 1988, 8. ábra 5.

¹⁷⁵³A templom valós alaprajzát közli NAGY 1987, 1. ábra.

¹⁷⁵⁴RESTLE 1991–1992, 454–484. oszlop. A balkáni térség középbizánci építészeteiben csak két, méltán világhírű keresztkupolás templom esetében mutatható ki altemplom. Ezek a sztirizsi Hosziosz Lukasz, illetve a konstantinápolyi Myrelaion.

¹⁷⁵⁵MAROSI 1984, 16; ill. 218, 16. jegyz.

¹⁷⁵⁶BUCHWALD 1966, 147–157.

¹⁷⁵⁷STANOJEV 2000, 383–428.

nevén a *templom* – tényleg keleti keresztény jellegzetesség. Pontosán kell azonban látni azt is, hogy a szentélyrekesztő a nyugati egyház területén is általánosan használatos volt egészen a középkor végéig.¹⁷⁵⁸

Az előzőekben elmondottakból leszűrhető egy olyan végkövetkeztetés, hogy a dombói bazilikát egyáltalán nem érdemes kiragadni a korabeli Ma-

gyarország építészetéből a sajátosan átértelmezett ortodox gyökerek felkutatása érdekében. A Miomir Petrović kérdésfelvetésének háttérében kitapintható gondolkodásmód taglalása messze vezetne magától a dombói monostortól. E gondolkodásmód részletes tárgyalásától itt eltekintek, mert fentebb, e fejezet bevezetőjében már ismertettem az általa axiomatikus értékűnek kezelt álérvek cáfolatát.

5. MARÓT – SZÜZ MÁRIA (= Sv. MARIJA) TITULUSÚ PLÉBÁNIAATEMPLOM¹⁷⁵⁹

A vizsgált templom a horvátországi Morović külterületén, a Baza (mai nevén Bosut) bal partján, az újkori katolikus temető területén áll (30. tábla 5), átellenben a Baza és a Sztudva (horvát/szerb helyesírással: Studva) összefolyása által alkotott háromszöggel, ahol a középkori maróti vár maradványai¹⁷⁶⁰ találhatóak. A templomról – topográfiai helyzete alapján – joggal feltételezhető, hogy az egy, a vártól elkülönült településrész központi épülete volt, amelyet – a jelen terepformákon is felismerhető módon – egy kisebb erődítés is körbevett.

Marót a középkori magyar történelem egyik kitüntetett – bár sajnos már jórészt el is feledett – helyszíne volt. A Gutkeled nemzetségből származott Maróti (= Maróthi, Maróthy) család, amely Zsigmond király idejében játszott szerepet az országos politikában. A család politikai súlyát Maróti János macsói bán alapozta meg, aki e várban székelt. A vár kitüntetett szerepe miatt nem csodálkozhatunk azon, hogy a szerémségi Marótot említő középkori írott források túlnyomó többsége is magára a várra vonatkoztatható. A templomra vonatkozó biztos említések közül kiemelkedik egy 1415-ös adat. Ekkor a Boldogságos Szent Szűzről elnevezett plébániát prépostsággá emelte XXII. János pápa.¹⁷⁶¹ Az egyházi igazgatásban elnyert központi szerep is annak köszönhető, hogy a szerémségi Marót a Marótiak révén az ország igazgatásában is fontos szerephez jutott.

A maróti Szűz Mária titulusú templom falazóanyaga téglá. A templom félkör alaprajzú szentélye,

illetve az ehhez csatlakozó, keleti hosszházszakasz román kori. A szentélyt, illetve a hosszház e szakaszának déli falát két-két résablak töri át. A templom eredeti, román kori nagyságára az első periódusba tartozó hosszházszakasz déli oldalfalának nyugati harmadában megfigyelhető lépcsőindítás, azaz a kegyúri karzat nyoma utal. A hosszház keleti, alacsonyabb szakaszát dongaboltozat fedi. A hosszház nyugati irányú bővítése, illetve a nyugati torony gótikus. A hosszházat manapság már síkfödém fedi, mind északi, mind pedig déli falát két-két támpillér támasztja. A nyugati homlokzati falon, illetve a nyugati tornyon is megfigyelhető két-két további, az adott falsíkokra merőleges támpillér. A hosszház északi, illetve déli falát három-három csúcsíves, illetve felettük, lezárásuk vonalában szintén három-három kerek ablak töri át. Csak a kerek ablakok rendelkeznek mérművel. A torony az első emelet magasságáig négyzet alaprajzú, felette nyolcszög alaprajzba vált át. A torony falait a második emelet magasságában kereszt alakú lőrések, a harmadik emelet magasságában pedig négy félkörös lezárású, összetett profilú béllettel rendelkező ablak, közeikben pedig további kereszt alakú lőrések törnek át. Szintén gótikus a szentélyhez északi oldalról csatlakozó oldalkápolna is. E kápolna keletről egy sajátos vonalvezetésű szentéllyel zárul. A kápolna szentélyének külső falsíkja ugyanis félkör alaprajzú, a belső viszont poligonális. A külső falsíkon két, utólag elbontott támpillér nyoma figyelhető meg. A kápolna terét egy olyan sajátos dongaboltozat zárta,

¹⁷⁵⁸ DOBERER 1991, 1914–1915. oszlop.

¹⁷⁵⁹ MILOŠEVIĆ 1958, 65–71; GOSS 1969–1970, 15–22; VUKIČEVIĆ-SAMARDŽIJA 1986, 116–118; SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ 1983, 604. Műemléki védelem alatt álló épület (a határozat száma: 60. NS. 5.2.1954.). GUCU 1978, 260 (a 264-es szám alatt).

¹⁷⁶⁰ GERE 2000, 26–28. kép.

¹⁷⁶¹ CSÁNKI 1890–1913, II. 284.

amelyen a szentélyzáródás egyes falsarkaiból, illetve a nyugati homlokfal sarkaiból egy-egy boltozati borda indul, mely a kápolna terének középpontjába fut össze.

A maróti templom a magyar építészettörténeti szakirodalomban majdnem teljesen ismeretlen. Ezen épületről csak két magyar szakember emlékezett meg: a 20. század legelején Gerecze Péter a magyarországi műemléket jegyzékbe vevő munkájában, a közelmúltban pedig Kalapis Zoltán, a vajdasági magyar újságírás polihisztorja szentelt e templomnak egy tanulmányt, kifejezetten a figyelemfelkeltés igényével. Ezzel szemben viszont számos horvát, illetve több szerb szakember is elemezte a templom építéstörténetét, műformáit. Fentebb a templom állagának leírása során azon periodizációt követtem, amelyet a horvát szakemberek többsége vall, és amelynek helyességéről a műemlék helyszíni bejárása során meggyőződhettem. A horvát művészettörténet-írásban Vladimir Gvozdanović (amerikai emigrálása utáni nevén Vladimir P. Goss) volt az a kutató, aki e templommal egy önálló tanulmány keretei között foglalkozott.¹⁷⁶² Felfogásával mintegy szembement azon nézetnek, hogy a templomnak a félkör alakú apszisból és kis méretű hajóból álló, keleti traktusa egy korábbi, 12–13. századi építés fázisa lenne, amelyhez a 15. században egy további hosszházat és nyugati tornyot építettek volna hozzá. Gvozdanović/Goss a két részt egyetlen egységes építési fázis keretei közötti igyekezett értelmezni. E periodizációs vitában természetesen

egy építészettörténeti céllal indított feltárás hozhat majd végleges (vagy legalábbis megnyugtató) eredményt. Meg kell azonban jegyezni, hogy a maróti templom keleti és a nyugati traktusában látható kisarchitekturális részletek, így például az ablakbélétek kialakítása nem egy egységes építkezés mellett szól. A kis alapterületű, keleti hosszházrész korai keltezését nem kérdőjelezheti meg a hozzá csatlakozó sekrestye sajátos és nem román kori jellegű keleti lezárása. Egyáltalán nem lehetünk ugyanis biztosak abban, hogy e poligonális, szentélyszerű falrész – egy román kori fázist feltételezve – a jelenlegi formájában épült volna meg a 12–13. században. A horvát művészettörténet-írás nem szokott kitérni rá, de említésre méltó, hogy a maróti templom nyugati tornya összevethető több, a korabeli Magyarország központi, illetve északkeleti részein megépített templom tornyával – hadd emlékeztessék egyetlen példaként a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Csengerre. A maróti templomtorony egyik sajátosága a kereszt alakú résablakok sora. Kialakításuk feltehetően nemcsak szimbolikus jelentőséggel bírt, hanem összefügghetett a védelmi funkcióval is. A templomnak ugyanis – amint ezt több szerző is kiemelte – kerítőfala is lehetett, amelyet a temető létesítése vagy esetleges bővítése során bonthattak el. A kerítőfal, illetve az erődszerű nyugati templomtorony létesítésére kellő magyarázatot ad az, hogy a Száva, azaz a középkori Magyarország déli határa, légvonalban alig tizennégy kilométerre van a maróti templomtól.

6. OROSLÁNOS

Az oroszlánosi monostor¹⁷⁶³ topográfiai helyzetének a sajátosága, hogy romjai nem a mai Oroszlámos (szerb: Banatsko Arandelovo) nevű falu, hanem a szomszédos Magyarmajdány (szerb: Majdan) területén találhatók.¹⁷⁶⁴ A monostor alapítását ismerető nagyobbik Gellért-legenda szerint Oroszlános azon Csanád vezérnek köszönheti alapítását, aki I. (Szent) István uralkodásának idején, talán már

1018-ban – vagy esetleg csak 1028 táján – legyőzte Ajtonyt. Egy olyan főembert, aki az 1. és 2. évezred fordulóján különuralmat alakított ki magának a Kárpát-medence délkeleti részén. Az oroszlánosi monostor az Ajtony elleni csata helyének közelében létesült – szintén a nagyobbik Gellért-legenda részletes és legendás elemekkel átitatott leírása szerint. Első lakói pedig azon bazilita szerzetesek

¹⁷⁶² Goss 1969–1970, 15–22.

¹⁷⁶³ Takács 1993, 58–59; Kovács–Szegefű–Takács 1994, 508; Romhányi 2000.

¹⁷⁶⁴ A középkori és újkori települések megkülönböztetésére az egyháztörténeti szakirodalomban egy olyan eljárás terjedt el, amely a középkori települést Oroszlánosként, az újkort Oroszlámosként jegyzi. E megkülönböztetést következetesen alkalmazom, eltérve azon, korábban követett gyakorlattól, hogy a középkori monostort, települést és templomot is „Oroszlámos”-ként neveztem meg.

voltak, akiket Csanád vezér Ajtony központjából, Marosvárról, az ottani Szent János titulusú monostorból költöztetett át ide. Az oroszlánosi monostor történetének talán legfontosabb eseménye, hogy a 13. század elején katolizálták, bencés monostorrá vált.¹⁷⁶⁵ Ezután pedig osztotta az ország déli részén fekvő, kisebb jövedelemmel rendelkező bencés rendházak sorsát. Az oroszlánosi monostor közvetlen közelében település létesült, amely – Csánki Dezső adatgyűjtése szerint – 1360-ban szerepel első ízben az írott forrásokban, az oroszlánosi vár pedig 1550-ben.¹⁷⁶⁶ A bánsági térség középkori várépítését összefoglaló módon elemző Csömöre Zoltán így is a 15. századtól számol az oroszlánosi castellummal. Ugyanő rekonstruálta e kisvárat négyszögletes alaprajzú, négy kötőgátból álló, de torony nélküli épületként.¹⁷⁶⁷ Rekonstrukcióját az I. katonai felmérésen látható, talán alaprajzként is felfogható ábrázolásra alapozta. Az oroszlánosi castellum – joggal sejtethetően – az 1551-es török hadjáratnak eshetett áldozatul, amikor a Bánság egésze török hódoltság alá került.¹⁷⁶⁸ A monostor és templomának további sorsáról nem találni írott utalást. Csak a távolabbi szomszédságban álló perjámosi (román: Periam), illetve szárafalvi (román: Saravale) castellumról szól egy 1564-es feljegyzés, amely szerint e kisvárok az adott időpontban már romos állapotban voltak. Csömöre Zoltán szerint a pusztulás ezen időrendje érvényesülhetett Oroszlánoson is.¹⁷⁶⁹

Az oroszlánosi monostor kutatását több körülmény is hátráltatta. Bár a középkori épületállomány romjai minden valószínűség szerint túléltek a török uralom korát, a 20. századra így sem maradt földfelszíni maradványuk. A romokat ugyanis – a Fuchs Mihály uradalmi tisztartó által megőrzött adatok¹⁷⁷⁰ szerint – az 1770-es években felrobbantották (!), hogy a szomszédos Óbébán (Beba Veche, Rom.) templom, iskola és kocsmá épüljön belőlük. A középkori monostor helyén pedig Magyar-

majdány falu katolikus temetőjét nyitották meg a 18–19. században. Pozitív tényként csak az rögzíthető, hogy 1857-ben Fuchs Mihály bizonyos tekintetben már ásatásnak is minősíthető földmunkát indított Magyarmajdányban az oroszlánosi romok helyén, kibontva egy hosszú egyenes falat, feltehetően a vár kötőgátjának egy részét.¹⁷⁷¹ A kutatást egy további körülmény is nehezítette. Az I. világháború utáni években meghúzott új határ értelmében Magyarmajdány község határfaluvá vált az újonnan létrehozott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság északkeleti szélén, a megnövelt területű Romániától alig egy-két kilométernyire. Különösképpen vonatkozik a határszéli helyzet a Magyarmajdány északkeleti részén elhelyezkedő oroszlánosi romokra. A határvonal ugyanis ezektől pár száz méternyire került. E körülmény megnehezítette a modern szemléletű kutatások megindítását, mert a falu egésze, és még inkább a romok feletti határrész, többször került zárt határhozvetbe.

A helyszín megközelíthetőségének a nehézségével (is) magyarázható, miért csak a 2. és 3. évezred fordulóján indult meg Magyarmajdányon a régészeti kutatás.¹⁷⁷² Ettől az időponttól viszont két önálló projekt keretei között folyt az adatgyűjtés. Az egyik projekt a törökkanizsai (szerb: Novi Kneževac) község (magyarországi fogalmak szerint: járás) régészeti leletkataszterének az elkészítése, a másik pedig a monostor helyének régészeti feltárása volt. Az első projektet Stanko Trifunović szervezte és vezette, eredményei pedig már meg is jelentek önálló kötet formájában.¹⁷⁷³ 1996-tól aztán Zvonko Nedeljković vezetésével indult meg a monostortemplom immár több mint tíz kutatási évadot megélt ásatássorozata. Sajnos e kutatások még csak előzetes jelentés szintjén kerültek közlésre, pontosabb leírásuk még a törökkanizsai „község” fentebb már utalt régészeti topográfiájából is hiányzik. Mivel a monostorásatások eredményeiről csak

¹⁷⁶⁵ TAKÁCS 1993, 58–59; KOVÁCS–SZEGFÜ–TAKÁCS 1994, 508.

¹⁷⁶⁶ CSÖMÖRE 2016, 302, 307.

¹⁷⁶⁷ CSÖMÖRE 2016, 307.

¹⁷⁶⁸ SZÁNTÓ 1972, 73–98.

¹⁷⁶⁹ CSÖMÖRE 2016, 325–326.

¹⁷⁷⁰ Ezeket közli SZENTKLÁRAY 1898, 314–316.

¹⁷⁷¹ SZENTKLÁRAY 1898, 314–316.

¹⁷⁷² A modern módszertanú régészeti kutatások megindulása előtti állapotokat rögzíti: KALAPIS 1995.

¹⁷⁷³ TRIFUNOVIĆ 2012.

ebből a rövid jelentésből, illetve néhány összefoglalásból értesülhetünk,¹⁷⁷⁴ fontos szerephez jutnak az összefoglaló áttekintések,¹⁷⁷⁵ illetve a másodlagos források. Ez utóbbi csoportba tartoznak például az olyan honlapok, amelyek a törökkanizsai járás, illetve Magyarmajdány falu híreit közlik. Ezen oldalak ugyanis közzétettek egy olyan jelentést, amely részletesen áttekinti az ásatások eredményeit.¹⁷⁷⁶ Az alábbiakban a felsorolt munkák alapján tekintem át a tízéves feltárómunka néhány alapvető eredményét. E rövid összefoglalóval természetesen nem az első közlés jogát szeretném megkérdőjelezni, viszont az is tény, hogy az adott honlapok nyelvi korlátok miatt a magyarországi kutatás számára nehezen hozzáférhetőek. Adataik rövid összefoglalása tehát hézagpótló munka.

A monostortemplom 1. építési fázisa egy kis méretű, 9 m hosszúságú és 4,5 m „egyhajós templom volt (31. tábla 1).¹⁷⁷⁷ (A weboldalakon sajnos nem olvasható információ a szentély alakjáról.) Ezt a templomot építették át – Ricz Péter feltételezése szerint¹⁷⁷⁸ – az 1241–42-es tatárjárás után, mivel a 11. századi építésű templom súlyosan megsérülhetett. A 2. építési fázis során az előzőnél egy jóval nagyobb, legalább 23 m hosszúságú templom épült meg.¹⁷⁷⁹ Bár a feltárások során e templomból – a honlapokon megjelent alaprajz tanúsága szerint – még csak a kéttornyos, nyugati homlokzatot sikerült teljes mértékben kibontani, a feltárók így is háromhajós bazilikaként rekonstruálták térszerkezetét (31. tábla 1–2). A 2. építési szakasz felett egy további, 3. építési szakasz alapfalainak a részleteit is sikerült feltárni és kis méretű gótikus templom alapjaként értelmezni. Az ásatások további fontos eredménye volt sírok sokaságának a kibontása. A leírások alapján ezek jelentős hányada kora újkorinak tűnik.

A feltárók az 1. építési fázist a 11. századra, a következő, 2. építési fázist pedig 11–12. századra keltezték. Ez utóbbi datálást azonban, figyelembe

véve Ricz Péter felvetését és a szövegekben utalt padlótégladarabokat, helyesnek tűnik a 12., sőt talán inkább a 13. század második felére módosítani. Egy ilyen időrendet sugall továbbá nemcsak a bánági Aracson álló háromhajós monostortemplom, hanem a Tiszántúl középső harmadában több, hasonló tételre rendezésű monostortemplom, így például Ellés monostora. A weboldalak ismertetnek egy olyan véleményyt, hogy a 2. építési fázis leletanyagában megfogható lenne a nyugati és keleti keresztény egyházi művészet közötti kölcsönhatás.¹⁷⁸⁰ Az ortodox művészet „hatáskörébe” a padlótéglákon felbukkanó egyenlő szárú kereszt (31. tábla 3), illetve a „pszeudogranuláció”, a nyugatiéba pedig a más téglákon látható szalagmotívum, illetve az állatalakok (pl. oroszlán) tartoznának. Úgy vélem, még további elemzőmunka szükséges ahhoz, hogy e gondolatból tudományos eszmecserére is alkalmas feltevés jöjjön létre. A diskurzus pozitív kimenetele azonban már a vázolt gondolat kifejtésének jelen fázisában is kétséges. A 12–13. századi Magyar Királyság különböző részein – így az oroszlánosi monostorban – a padlótéglákat valószínűleg észak-italiai, németországi, esetleg franciaországi mesterek készítették. Olyan területekről származtak tehát, ahol e kerámiaművészeti ág nem a bizánci művészet hatása alatt alakította ki a maga mintakincsét. Így felettébb kétséges, hogy az oroszlánosi monostortemplom esetében egy-egy mintát az ortodoxia képi megjelenítéseként tudtak volna alkalmazni – ha ilyen igény egyáltalán lett volna. Az egyenlő szárú kereszt a romanika idején a nyugati egyházi művészetben is általánosan használt szimbólum volt. Továbbá ne felejtjük el azt sem, hogy az oroszlánosi monostort a 13. század elején katolizálták.

A fentebb ismertetetteken túl, az ásatások egyik fontos eredménye volt egy hiány rögzítése: a templom három építési fázisa felett nem utalt nyom erődítmény(ek) kiépítésére. Bár a feltárások

¹⁷⁷⁴ NEDELJKOVIĆ 2006–2008, 87; Az összefoglalások közül lásd: RICZ 2014, 120.

¹⁷⁷⁵ A legfontosabb RICZ 2016.

¹⁷⁷⁶ Az ásatásról a napi sajtóban is megjelentek leírások, amelyek az adott sajtótermék archívumában is elérhetőek: GERGELY 2004; ISAKOV 2011. Figyelemre méltó, hogy az ásatás legbővebb leírása a törökkanizsai község turisztikai látványosságait áttekintő weboldalon olvasható (N. N. 2013), de ezt nem turisztikai, hanem pályázati céllal írták.

¹⁷⁷⁷ N. N. 2013.

¹⁷⁷⁸ RICZ 2016.

¹⁷⁷⁹ N. N. 2013.

¹⁷⁸⁰ N. N. 2013.

viszonylag kis alapterülete miatt nem ajánlatos e hiányból végérvényes következtetést levonni, munkahipotézis szintjén mégis érdemes papírra vetni egy felvetést, kiegészítve az ásatásokról jelenleg már hozzáférhető adatokat a régészeti topográfia adatállományával. Utalok továbbá arra is, hogy a templomok építőanyagaként a feltárók egyértelműen a téglát jelölték meg, a Fuchs Mihály által gyűjtött szóbeli hagyomány szerint viszont 1770 után az oroszlánosi vár felrobbantott maradványaiból követ szállították át Óbébára. Érdemes hangsúlyosan kezelni azt, hogy a régészeti topográfia Magyarujvárdány falu északkeleti szélén nem egy, hanem három java középkori lelőhelyet (8–10. lelőhely) is megjelölt (31. tábla 4).¹⁷⁸¹ A homokháton levő három lelőhely közül a délkeleti, viszonylag kis méretű, 8. számú volt a monostortemplom helye. Itt, a Vinogradi (azaz Szőlők) nevű határrészben folytak a feltárások is. A nagy kiterjedésű, 9. számú lelőhelyet a topográfia összeállítója, Stanko Trifunović késő középkori, kiterjedt település helyeként írta le. A legészakabbi, a mai temető és a román–szerb határ vonala között fekvő, négyszög alaprajzú, a román határhoz legközelebb eső tereptárgyban pedig nagy valószínűséggel felismerhető az egykori oroszlánosi vár helye (10. lh.). Ez lehetett az a Kilijsza, amelyről a Fuchs Mihály által összegyűjtött szóbeli hagyomány szólt. A jelenleg rendelkezésre álló adatok, adatfoslányok tehát azt a feltételezést támogatják, hogy az egykori Oroszlánoson nem magát a monostort építették át a 15. században vagy a 16. század elején egy kis méretű várrá. A topográfiai térkép, illetve a terepbejárások eredményei azt sugallják, hogy az erősséget a templom közvetlen közelében, de a településnek helyet adó homokhát másik, északkeleti végén húzták fel. Végérvényes következtetést azonban csak a monostorásatás köz-

lése és a négyszögletes épületmaradvány legalább szondázó jellegű régészeti feltárása alapján lehet majd megfogalmazni.

Az oroszlánosi monostorról szóló kevés adat áttekintésének a végén szólnom kell egy olyan elgondolásról is, amelyet Györffy György fogalmazott meg.¹⁷⁸² Nézete szerint az „Oroszlános monostora” helynév keletkezésének hátterében – a nagyobbik Gellért-legenda állításával ellentétben – nem Csánád ispán azon álmát kell keresnünk a sorsdöntő csata előtti éjszakán, amelynek során Szent György egy beszélő oroszlán (!) képében jelent volna meg neki, hanem azt, hogy a templomnak volt egy olyan díszes kapuépítménye, ahol a timpanont tartó oszlopok oroszlántesteken nyugodtak volna. E felvetés azonban, bármennyire is szellemesnek tűnik, aligha tartható, kronológiai, illetve „nagyságrendi” szempontok miatt. A hivatkozott kapuzattípust Észak-, illetve Közép-Itáliában „találták fel” a 12. század második felében olyan mesterek, akik monumentális székesegyházakat építettek.¹⁷⁸³ Így nem csodálkozhatunk azon, hogy e kapuzattípus Magyarországon a legjelentősebb templomok, elsőként az esztergomi bazilika kapuzataként regisztrálható a 12–13. század fordulójától. Oroszlánoson egy ilyen kapu meglétét nem az egyhajós kis templomnál, tehát az 1. fázisnál, hanem csak a 11–12. századra (tegyük hozzá: helyesebben a 13. századra) keltezett kéttornyos homlokzattal is rendelkező templomnál lenne értelmes felvetni. Viszont a 2. periódus homlokzatának feltárt alapjain sem utalt semmi egy ilyen kapuzat rekonstrukciójának lehetőségére. Így az Oroszlános helynév Györffy György-féle magyarázatát nyugodt lélekkel be lehet sorolni az államalapítás koráról kiötlött szellemes, de minden bizonnyal téves elgondolások nagy halmazába.

¹⁷⁸¹ TRIFUNOVIĆ 2012.

¹⁷⁸² GYÖRFFY 1983, 175.

¹⁷⁸³ TAKÁCS 1993, 47–61.

7. A PÉTERVÁRADAI CISZTERCI MONOSTOR FEKVÉSE ÉS ALAPRAJZA¹⁷⁸⁴

A középkori Magyar Királyság déli részének leggazdagabb monostora volt az 1237-ben béalakúti néven alapított, a 14. századtól azonban már szinte kizárólag csak péterváradiként (szerb: Petrovaradin) számontartott ciszterci apátság.¹⁷⁸⁵ Pontos helyét csak forráselemzés segítségével lehetett meghatározni. Az egyik forrás a monostor IV. Béla korából származó, 1237-es alapítólevele,¹⁷⁸⁶ amely közvetett módon legelőként jellemzi azt a helyet, ahol a monostor felépült.¹⁷⁸⁷ Azonnal meg kell jegyezni: egy ilyen helyválasztás megfelelt a ciszterci hagyományoknak. Az írott források másik csoportja, a péterváradai vár 16–18. századi történetéről szóló leírások viszont arra utalnak, hogy a Duna-parti sziklán álló várban nem csupán várkápolna,¹⁷⁸⁸ hanem egy nagy méretű templom is állt. Ez azonban a 13. század közepétől csak a püspöki székhelyekre, valamint az erődített monostorokra volt jellemző.¹⁷⁸⁹ E források alapján tehát joggal következtethetünk arra, hogy a ciszterci monostor templom a vár belsejében volt, amint e következtetést Érdujhelyi Menyhért a 19–20. század fordulóján meg is fogalmazta. Érdujhelyi Menyhért 1891-ben még úgy gondolta,¹⁷⁹⁰ hogy a béalakúti/péterváradai monostor a várhegytől délre levő völgyben (újkori nevén Rókus-völgyben), a Duna ártere melletti magasparton, egy forrás mellett állt, temploma azonban a várhegyen, a fellegrvárban volt. 1892-ben Érdujhelyi Menyhért egy újabb elképzelést fogalmazott meg¹⁷⁹¹ a monostor

fekvéséről, és Rupp Jakab nyomán¹⁷⁹² arra az álláspontra helyezkedett, hogy a monostor is és a temploma is a Rókus-völgyben állt, az apát lakhelye ezzel szemben a várban volt. Valószínűleg ő maga is hamar belátta, hogy egy évvel korábbi vélekedéséhez hasonlóan, új elgondolása sem egyeztethető a szerzetesi élet reguláival.¹⁷⁹³ Így az 1893-ban,¹⁷⁹⁴ illetve az 1894-ben¹⁷⁹⁵ megjelent munkájában az áll, hogy a monostor és temploma is a völgyben épült fel, a védelmét biztosító vár pedig a hegyen. Ide azonban a szerzetesek csak veszély esetén vonultak volna fel. Érdujhelyi Menyhért ezután öt év múlva, 1899-ben ismét szólt Pétervárad történetéről.¹⁷⁹⁶ A béalakúti/péterváradai monostor helyének kérdésében előző megnyilatkozásaival ellentétes módon foglalt állást. Új elgondolásának alapja egy 1344-es oklevél volt a vatikáni levéltárból.¹⁷⁹⁷ Ebben az okiratban Kaboli László kalocsai érsek engedélyt kér a Szentszéktől, hogy székhelyét a péterváradai várba, a ciszterci monostor mellé költöztesse. E kérvény felfedezése után vált teljesen bizonyossá, hogy az apátság már a 14. század közepén sem ott állt, ahol alapították. A monostor átköltöztetését Érdujhelyi Menyhért a tatárjárás következményének tartotta. Az egyik tatár sereg ugyanis 1242-ben végigvonult a Duna-parti hadiúton.¹⁷⁹⁸ Logikus volt arra gondolni, hogy a Várhegy melletti völgyben újonnan megépült ciszterci rendház is a tatárok martaléka lett. Így Érdujhelyi Menyhért végleges álláspontja

¹⁷⁸⁴ A jelen fejezet az 1989-es keltezésű Pétervárad-kismonográfia (TAKÁCS 1989) templomelemző fejezetének kibővített és érvelésének egy pontján átalakított változata.

¹⁷⁸⁵ A monostor történetének összefoglaló elemzése a szakirodalom részletes áttekintésével: TAKÁCS 1989.

¹⁷⁸⁶ WENZEL 1860–1874, VII. 27–31.

¹⁷⁸⁷ A monostor a korábban Ukurdnak (Ökördenek) nevezett helyen létesült. E helynév az állattartásra, tehát közvetve legelőkre utal. A 13. századi állattartásról lásd: KRISTÓ 1984, 126–131.

¹⁷⁸⁸ A várkápolnáról részletesen értekezett, azt épülettípusként meghatározta: PIPER 1912, 531–540; valamint a közelmúltban: STREICH 1984, 20–24, 481–483.

¹⁷⁸⁹ Lásd az esztergomi, egri, győri stb. várat: GYÖRFFY 1963–1987, II. 156, 259, 431, 599, 626–633 stb.

¹⁷⁹⁰ ÉRDUJHELYI 1891a, 100.

¹⁷⁹¹ ÉRDUJHELYI 1892, 16.

¹⁷⁹² RUPP 1876, 27–28.

¹⁷⁹³ BÉKEFI 1891, 28–114; BRAUNFELS 1978, 39–43; BADSTÜBNER 1980, 140–144; ZARNECZKI 1986, 67–77.

¹⁷⁹⁴ ÉRDUJHELYI 1893, 170.

¹⁷⁹⁵ ÉRDUJHELYI 1894a, 45.

¹⁷⁹⁶ ÉRDUJHELYI 1899, 195.

¹⁷⁹⁷ Elsőként utalt e forrásra ÉRDUJHELYI 1899, 195. 1. jegyz. Nála azonban, feltehetően nyomdahibaként, az 1344-es helyett az 1390-es évszám olvasható. A kérvényt első ízben publikálta SMIČIKLAS 1904–1914, XI. 162–163, majd kivonatolta BOSSÁNYI 1916, I/1. 82–84. Részletesen elemzi e forrást PATAKI 1942, 37.

¹⁷⁹⁸ KRISTÓ 1984, 1439.

szerint a ciszterciak a tatárjárás után IV. Ince pápa (1243–1254) várépítésre felszólító levelének¹⁷⁹⁹ engedelmessé emeltek várat a Duna jobb partja fölé emelkedő sziklán, és lerombolt monostorukat is itt építették újjá. Mivel a ciszterci rendi előírásoknak a pétervárad Várhegy sziklája egészen nyilvánvaló módon nem felelt meg, könnyen érthető, hogy alig van további példa ilyen fekvésű ciszterci monostorra. Igaz ugyanakkor, hogy éppen a 13. századi Magyarországon, illetve társországi területén akad más monostor is, ahol megszegték a rendi előírásokat. Így például a horvátországi Toplicán (újkori nevén Topuskóban) szintén egy magaslaton állt az erődített ciszterci monostor.¹⁸⁰⁰

Érdújhelyi Menyhért elemzése ellenére a béla-kúti/pétervárad monostor pontos fekvését csak a két világháború közötti évekre sikerült teljes mértékben tisztázni a ciszterci nagykáptalan iratanyagának, illetve a bécsi és a karlsruhei levéltár térképtárának bevonásával. Ez utóbbi forrás alapján Pataki Vidor 1942-ben végérvényesen tisztázta a béla-kúti monostor Péterváradra költöztetésének részleteit.¹⁸⁰¹ Azt sikerült kimutatnia, szintén a rendi nagykáptalan határozataira¹⁸⁰² támaszkodva, hogy IV. Béla már a tatárjárás előtt is sürgette a monostor áthelyezését. Egyes további írott források elemzése alapján pedig arra következtethetünk, hogy legkésőbb a 13–14. század fordulójáig nemcsak a ciszterci rendház épült fel a Várhegyen, hanem védművei is. A ciszterci nagykáptalan irataiban ugyanis megőrződött azon adat, hogy az Árpád-ház 1301-es kihalását követő, forrongó évtizedben a későbbi győztes I. Károly (pontatlan nevén Károly Róbert) király e monostorban is tar-

tózkodott.¹⁸⁰³ Mivel pedig I. Károly a trónküzdelmek első szakaszában kedvezőtlen helyzetben volt, aligha képzelhető, hogy egy erődítetlen vagy csak félig kész védművekkel rendelkező épületegyüttesben húzta volna meg magát.

A pétervárad Várhegy álló ciszterci monostor jelentős sérüléseket szenvedhetett az 1526-os ostrom során, a 17. századi visszafoglalás pedig az épületegyüttes teljes pusztulását eredményezte. A templomot az erőd építése során a földig rombolták, feltehetően már a 18. század elején. A Lipót-bástya falszövege arra utal, hogy a még álló falrészeket is elbontották, és köveiket beépítették a 18. századi, Vauban-rendszerű erődbe. Sőt, az utóbbi évtizedek ásatásai alapján jogosnak tűnik azt is feltételezni, hogy a vár platójának egyes részein – amelyek közé a monostor épületegyüttese is beletartozott – jelentős szintsüllyesztést is végrehajtottak.¹⁸⁰⁴ Így a középkori erődített monostor alaprajzi rekonstrukciója jelenleg csupán egyetlen forrástípus, néhány 17. század végi térkép alapján végezhető el. A két világháború közötti időkben a középkori várkutatók révén került közlésre több 17. század végi alaprajz a pétervárad várról, rajtuk a ciszterci monostor alaprajzi felvételével. A vártérképek népesebb csoportját a karlsruhei Generallandesarchiv 1688-as Pétervárad-alaprajzai alkotják, három, részben egymástól is eltérő térképlap.¹⁸⁰⁵ Mind a hármat azonos személy rajzolta, aki munkáit nevének kezdőbetűivel, I. M.-mel szignálta. I. M. mindhárom munkájára az elnagyolás, a sematizálás jellemző, különösen a harcászati jellegtelen tereptárgyak ábrázolásában. Jóval nagyobb pontosságra törekedett az a rajzoló, akinek munkáját a bécsi Haus-, Hof- und Kriegs-

¹⁷⁹⁹ KATONA 1779–1817, VI. 92.

¹⁸⁰⁰ KRUIHEK–HORVAT 1986, 164–167.

¹⁸⁰¹ PATAKI 1942, 25–26.

¹⁸⁰² CANIVEZ 1933–1941, II. 227, 305.

¹⁸⁰³ PÓR 1895, 9. Részletesebben elemzi az adott forráshelyet PATAKI 1942, 36, 80. jegyz.

¹⁸⁰⁴ E körülményre annak alapján lehet következtetni, hogy az első, 1959-es ásatások során a nyugati kapubejárat előtti kutatóárokban már –50 centimétertől sárga löszréteg indult, felette pedig újkori sitréteg húzódott: BUNARDŽIĆ 2012, 73. Továbbá: a felső vár platóján a Városi Múzeum (Zeughaus) nyugati fala előtt 2002-ben nyitott szondában csupán két települési réteget sikerült megfigyelni, és egy méter körüli mélységben már a paloolitikumból származó réteg húzódott: BUNARDŽIĆ 2012, 73–74 és 5. kép; MIHAILOVIĆ 2009.

¹⁸⁰⁵ Az első ilyen közölte SZABO 1920, 150. Levéltári jelzete Hfk/L.a. 148.2. A másik kettő első közlése TAKÁCS 1989, 3–4. kép. Hfk/XXVII. fo. 6, illetve levéltári jelzete Hfk/L.a. 150.

archív őrzi (32. tábla 2).¹⁸⁰⁶ Térképét nem írta alá, így személyazonosságát csak találgatni lehet.¹⁸⁰⁷

A bélakúti/péterváradi ciszterci apátság kutatását hosszú időn át, egészen 1939-ig hátráltatta, hogy a szakemberek zöme nem figyelt fel sem Érdújhelyi Menyhért 1899-es vélekedésére, sem pedig Pataki Vidor alább ismertetendő kiegészítéseire. Érdújhelyi Menyhért 1894-ben megjelent Újvidék-monográfiája¹⁸⁰⁸ alapján a monostort továbbra is a Rókus-völgyben keresték, és abba is belenyugodtak, hogy az a török hódoltság idején nyomtalanul eltűnt. E nézet terjedését segíthette, hogy Érdújhelyi Menyhért várostörténeti monográfiája igen hamar szerb,¹⁸⁰⁹ illetve német¹⁸¹⁰ fordításban is megjelent. A fordulópontot a Rudolf R. Schmidt és Đurđe Bošković által összeállított áttekintés hozta meg, amelyben a vajdasági térség középkori várait foglalták össze 1939-ben. E munkában ugyanis a péterváradi várnak a bécsi Haus-, Hof- und Kriegsarchivban megjelentetett alaprajza is megjelent, így a szerb nyelvű szakirodalmat követő olvasók számára is nyilvánvalóvá vált a ciszterci monostor pontos helye, ami nem a péterváradi Várhegy alatti egyik völgyet, hanem magát a Várhegy szikláját jelentette.

Lépünk közelebb, és szemléljük meg részleteiben is e felmérést. A monostortemplom alaprajzi rekonstrukciója során a bécsi Haus-, Hof- und Kriegsarchivban őrzött felmérést vehetjük alapul (32. tábla 2). E térképlap szerint a bélakúti/péterváradi apátság temploma hosszaházból, keresztaházból és szentélyfejből áll. Főszentélye két boltszakaszos, sokszögzáródású, támpilléres. A bécsi alaprajz szerint e rész keleti lezáródása aszimmetrikus. Egyelőre még nem lehet eldönteni, valóban a sokszög

oldalait tüzték-e ki az építkezés megindulásakor tévesen, vagy e furcsa részlet csak egy 17. század végi elrajzolás következménye. A poligonális lezárású szentélyfejet nyugatról két-két egyenes záródású mellékszentély fogja közre. Ezek északi, illetve déli zárófalai azonosak a keresztaház zárófalaival. A hosszaház a nyolcszög öt oldalával záródó főszentéllyel azonos szélességű és osztatlan. Ezen az alaprajzon sincsenek bejelölve a hosszaház terét hajókra osztó pillérek vagy pillérkötegek lábazatai. Jelenleg még nem lehet eldönteni, e hiány annak a következménye-e, hogy a hosszaház már az építéskor ilyenre tervezték, vagy a pilléreket csak egy későbbi átalakítás során bontották el, vagy esetleg csupán arról van szó, hogy a rajzoló e részletet valamilyen oknál fogva elhagyta. A monostortemplom alaprajzi vázlata a 32. tábla 3. képen látható. Elkészítésekor a bécsi Kriegsarchiv felmérését vettem alapul. Csak a sokszöglezárású főszentély boltozati rendszerét vettem át a karlsruhei publikálatlan alaprajzról. A könnyebb tájékozódás érdekében e részletet pontvonallal jelöltem.

A bélakúti/péterváradi monostortemplom előképei a ciszterci építészetben¹⁸¹¹ fedezhetők fel. Ezek egyrészt a ciszterci eredetet teszik bizonyossá, másrészt nélkülük a templom típusát sem lehetne meghatározni. A péterváradi Várhegyen álló monostortemplom a poligonális főszentéllyel és két-két mellékszentéllyel rendelkező templomok közé sorolható.¹⁸¹² Ez a Morimond II. típusú alaprajz.¹⁸¹³ E típusnak jelen ismereteink szerint a ciszterciek Kárpát-medencei apátságai közt egyetlenegy képviselője van: az erdélyi kerci (román: Cârța) monostortemplom.¹⁸¹⁴ Ennek igen közeli párhuzama lehetne a bélakúti/péterváradi

¹⁸⁰⁶ SCHMIDT 1933, 179; SCHMIDT–BOŠKOVIĆ 1939, 303, 1. kép. Újrajközlései: TAKÁCS 1989, 87, számozatlan ábra; GERE 2000, 65. kép.

¹⁸⁰⁷ Az alaprajzot Ferdinand Gobert Aspremont (teljes nevén Graf Ferdinand Gobert Aspremont-Lynden von Reckheim) császári tábornagy küldte el az Udvari Haditanácsnak (SCHMIDT 1933, 180). Mégsem ajánlatos arra következtetni, hogy a felmérést végző hadmérnök az ő törzsének tisztje lett volna, mert az altábornagy a térkép elkészülte körüli hónapokban többször kért Bécsből térképészt, így valószínű, hogy ilyen tisztje nem volt.

¹⁸⁰⁸ ÉRDUJHELYI 1894a, 36.

¹⁸⁰⁹ ÉRDUJHELYI 1894b.

¹⁸¹⁰ ÉRDUJHELYI 1895.

¹⁸¹¹ AUBERT 1947, I. 151–381; DIMIER 1962, 17–42; BICKEL 1977, 231–237; BRAUNFELS 1978, 136–152; BADSTÜBNER 1980, 150, 217; ZARNECZKI 1986, 67–83.

¹⁸¹² AUBERT 1947, I. 196–202.

¹⁸¹³ E típusmeghatározást a magyar kutatásban elsőként alkalmazta MAROSI 1984, 163.

¹⁸¹⁴ ENTZ 1963, 132–141; MAROSI 1984, 126, 162–164. A Morimond II. alaprajzi rendszer Dávid Katalin szerint először Egresen (román: Igrış) jelenik meg: DÁVID 1974, 32–33. Marosi Ernő joggal mutatott rá, hogy e vélekedés időrendi okok miatt megkérdőjelezhető: MAROSI 1984, 242, 785. jegyz. Az egresi monostor legújabb, 2020-as feltárásai azt engedik sejtetni, hogy a szentélyfeje vonatkozásában további váratlan részletek feltűnése várható.

templom – ha a háromhajós hosszházat sikerülne igazolni. E párhuzamosításnak az emlékanyag időrendje nem mond ellent. Bonyolultabb összefüggéseket kell feltételeznünk, ha az alaprajzon látható állapot – az osztatlan hosszházat – vesszük alapul. Ebben az esetben egyrészt annak a lehetősége merülhet fel, hogy a péterváradai Várhegyen tevékenykedő építőmester a kerci építési programot redukálta. Az alaprajzi rendszer egyszerűsítése e korban egyáltalán nem számított ritkaságnak,¹⁸¹⁵ Marosi Ernő szerint a magyarországi ciszterci építészetben is megfigyelhetők ilyen tendenciák.¹⁸¹⁶ Megfogalmazódhat azonban egy olyan gondolat is, hogy a péterváradai Várhegyen egyáltalán nem törekedtek a kerci monostortemplom reprodukálására, vagyis nem a Morimond II. típusú alaprajzi rendszert igyekeztek megvalósítani. A ciszterci rend „ősházájában”, Franciaországban vannak olyan monostortemplomok (Bonnetcombe, Grand-selve), amelyeknél a poligonális lezárású főszentély és a két-két egyenes lezárású mellékszentély folytatásában a keresztház után osztatlan hosszház következik,¹⁸¹⁷ így nem vethetjük el teljesen az alaprajzi koncepció közvetlen franciaországi származásának a lehetőségét.

A 17. század végi térképek adatait bővíthetik – vagyis a kutatás jelen állásában még csak bővíthetnék – a 2000-es évek elején Radovan Bunardžić vezetésével kivitelezett ásatások, különösen a hosszház hajókra tagolása vonatkozásában.¹⁸¹⁸ A jelenlegi publikációk alapján elérhető adatállomány azonban még túlon túl szűkszavú. A péterváradai feltárások 2010-ben kiadott összefoglaló jelentésében ugyan több állítás olvasható a középkori monostortemplomról, miközben az azokat alátámasztó alaprajzi felvételek vagy fotók közlése még nem történt meg. Így ezeket az állításokat mindaddig az egyik lehetséges alaprajzi-térszerkezeti rekonstrukció elemeinek kell tekintenünk, amíg róluk pontosabb dokumentáció meg nem jelenik. Szkeptikus hozzáállásomat az indokolja, hogy a Zeughaus (Arszenál/Mamula-

kaszárnya) keleti falsíkja előtt, még az 1950-es évek végén kivitelezett feltárások eredményei szerint, a 18. századi erődépítés során jelentős szintsüllyesztést hajtottak végre, amelynek következtében a középkori települési réteg egésze megsemmisült. Ilyen előzmények után nehéz átlátni, sikerülhetett-e a monostortemplomból mindazokat a részleteket megfigyelni, amelyek a Bunardžić-cikk lakonikus rövidségű leírásában, illetve leletfelsorolásában szerepelnek.¹⁸¹⁹ Bunardžić szerint a feltárások során gyűjtött kőfaragványok, és különösképpen a boltozati bordák töredékei alapján egy nagy méretű, háromhajós bazilika megépítése bizonyítható. E templom északi oldalfalában pedig egy olyan ajtónyílás nyílt a klauzúra felé, amelynek a kapubéltében levő oszlopfőjét egy mitikus lény portrészzerűen megmintázott feje díszítette. A leírásból sajnos nem derül ki, vajon a templom háromhajós térszerkezetéről, illetve az északi kapujáról került-e elő in situ falmaradvány. Pozitív válasz esetén ezek az in situ lelt maradványok ténylegesen felülírják a péterváradai monostortemplomnak a 17. század végi alaprajzok alapján kikövetkeztetett egyhajós térszerkezetét, illetve a szörnyfejjel díszített oszlopfő 15. századi keltezését.¹⁸²⁰ Az in situ feltárt, dokumentált és jól közölt falmaradványok hiányában viszont Radovan Bunardžić kijelentései a kutatás jelen állásában nem többek egy értelmezési lehetőségénél.

Az ezredfordulás, egyelőre még csak hiányosan közölt ásatások váltak a ciszterci monostortemplom 3D-s rekonstrukciójának alapjává. A Vladan Zdravković által készített számítógépes grafikák lenyűgöző hatásúak, még akkor is, ha az alapjukul szolgáló dokumentáció jelenleg még csak hiányosan ismerhető meg.¹⁸²¹ Hálás köszönettel tartozom az Újvidéki Városi Múzeum szakembereinek, valamint dr. Ózer Ágnesnek, hogy könyvem illusztrációs anyagába e rekonstrukciós rajzokat beilleszthetem. A rekonstrukció (33. tábla 1–2) híven követi a ciszterciek által alkalmazott térszerkezeti megol-

¹⁸¹⁵ MAROSI 1984, 163.

¹⁸¹⁶ MAROSI 1984, 162.

¹⁸¹⁷ AUBERT 1947, I. 197.

¹⁸¹⁸ BUNARDŽIĆ 2012, 85–87.

¹⁸¹⁹ BUNARDŽIĆ 2012, 85–87.

¹⁸²⁰ TAKÁCS 1989, 47–48.

¹⁸²¹ A rekonstrukciót bemutatták az alábbi kiállításon: Petrovaradinska tvrđava. Arheološki nalazi. Időszaki kiállítás, Újvidéki Városi Múzeum (Gradski Muzej Novi Sad). E sorozat egy-egy rekonstrukciós rajzát közli: ÓZER é. n.; SZABÓ 2016, számozatlan ábra.

dásokat, egyetlen pont kivételével. A ténszerűség kedvéért ugyanis azt is meg kell állapítani, hogy a péterváradi monostortemplom rekonstrukciós rajzait elkészítő Vladan Zdravković a négyzetes torony megrajzolása során nem az esetleges falmaradványokra vagy a régészeti kutatások eredményére támaszkodott, hanem Maximilian Brandstetter/Prandstetter leírását vehette alapul.¹⁸²² Az adott épületrész konkrét megformázásában pedig teljes mértékben átvette a dél-erdélyi Prázsmár (román: Prejmer) templomának a tornyát mind az építmény tömegének, mind pedig a részletmegoldásainak vonatkozásában. Érdeemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért: egy ilyen, a hajó boltozatának vonala felett induló torony megbízható rekonstrukciójához az adott templom falainak több emelet magasságig meg kellett volna maradniuk. Ezek hiányában Zdravković a prázsmári templom tornyát, mondhatni, egy művészeti ihlettől vezérelve vehette át a ciszterci építészetben nem túl gyakori, a péterváradi rekonstrukción viszont talán a leghangsúlyosabb elemként szereplő részlet kialakításához. Érdeemes itt azt is kiemelni, hogy Entz Géza volt az, aki a kerci ciszterci monostort építő műhely hatásait számos további erdélyi templomon felfedezte,¹⁸²³ e kontextusban elemezve a prázsmári templomot is. A péterváradi 3D-s rekonstrukció továbbgondolása során mindenképpen érdemes lesz a továbbiakban is számontartani tanulmányának következtetéseit.

Nemcsak a péterváradi monostortemplom rajzi rekonstrukciója, hanem további megoldandó problémák is sürgetik a Radovan Bunardžić által ismertetett ásatási eredményeken¹⁸²⁴ túlmutató, monografikus igényű közlést. Az alapfalak feltárt részleteinek bemutatásán túl, szükség lenne a feltárások során kibontott kőfaragványok pontos leírására, hogy ezáltal további elemzésekre alkalmasak legyenek. E kőfaragványok elemzése alapján lenne adható válasz arra kérdésre, vajon a péterváradi és a kerci ciszterci monostort ugyanaz az építőműhely építette-e. A kérdés megfogalmazását általános

szinten az indokolja, hogy centralizált szervezete miatt a ciszterci rend elég gyakran gondoskodott arról, hogy egy-egy francia központjaitól távol eső országban a rend központi területeiről származó építésszek építsék fel a monostorok templomát, különösen akkor, ha az építető az adott ország uralkodója vagy uralkodói családjának a tagja volt. Konkrétan pedig az a körülmény, hogy a korabeli Magyarországon – a péterváradi monostortemplomot mint egy lehetséges példát leszámítva – a Morimond II. alaprajzi típusnak egyetlen teljesen pontos példája mutatható ki: Kercen. Az 1989-es kismonográfiában megfogalmazott óvatos állásponttal¹⁸²⁵ ellentétben ma már úgy látom, hogy reális lehetőségként vehető fel: a tatárjárás utáni évtizedekben a péterváradi monostortemplom építése megelőzhetette a kerci építkezést, így nem Pétervárad lenne levezethető Kercből, hanem talán éppen fordítva, Kerc Péterváradból. Emellett szólhat, hogy – amint ezt Entz Géza kimutatta – a kerci ciszterci apátsági templomot egy olyan építőműhely építette fel, amely utána Erdélyben maradt, és több dél-erdélyi templomot (Brassó [román: Braşov]-Szt. Bertalan templom, Halmágy [román: Hălmeag], Prázsmár stb.) is felépített (34. tábla 1–2). E kérdésfeltevés miatt lenne jó kideríteni, a részletformák szintjén összeköthető-e a kerci templom a péterváradi templommal. Az adott kérdést azonban csak a Bunardžić által említett boltozati bordák¹⁸²⁶ pontos közlése után lehet majd megválaszolni. E feltételezés vizsgálata során érdemes lesz majd szem előtt tartani Marosi Ernő azon megállapítását, hogy a magyarországi ciszterciekhez a francia építészeti hatások a német nyelvterület monostorain átszűrődve érkeztek.¹⁸²⁷ A német hatás pedig inkább a részletformákon, az építészeti tagozatok kiképzésén fogható meg, miközben a monostortemplomok alaprajzi elrendezése híven őrzi a franciaországi előképeket.

A fentebb utalt, 17. század végi térképek arról is tanúskodnak, hogy a péterváradi monostortemplom körül a szabályos klauzúra is kiépült. (Ez annál

¹⁸²²E forrásra azért is támaszkodhatott, mert Brandstetter/Prandstetter 1608-as leírását az ásató is nagymértékben használta: BUNARDŽIĆ 1978–1979, 89.

¹⁸²³ENTZ 1963, 121–147, különösen 141–146.

¹⁸²⁴BUNARDŽIĆ 2012, 85–87.

¹⁸²⁵TAKÁCS 1989, 21–22.

¹⁸²⁶BUNARDŽIĆ 2012, 87.

¹⁸²⁷Marosi Ernő a kerci oszlopok ornamentikáját elemezve jutott erre a következtetésre: MAROSI 1984, 119.

kevésbé meglepő, mert a szigorúan központosított rendben élő ciszterciek körében a kolostornégyszög kiépülése szinte sohasem maradt el, különösen az olyan gazdagon megadományozott monostorok esetében, mint amilyen a bélakúti volt.) Az újkori erőd felső várának tanulmányozása alapján nagy biztonsággal feltételezhető, hogy az egykori monostor a vár fegyvertárának, azaz a jelenlegi Városi Múzeum épületének a helyén vagy annak közvetlen közelében állt (34. tábla 3). A német nyelvű térképeken Zeughausként szerepeltetett fegyvertár ugyanis nemcsak hogy a Várhegy legmagasabb pontján áll, hanem egyben az egyetlen olyan épület is, amely téglalap alaprajzú és udvart zár körbe. A kolostornégyszög pontos helyét természetesen csak régészeti feltárások segítségével lehetne meghatározni. Ilyen munkálatok az épület északkeleti sarka mellett már 1986-ban megindultak Radovan Bunardžić vezetésével. A feltárt falrészek részletes közlése, illetve értelmezése azonban ismereteim szerint még nem történt meg.

A bécsi Pétervárad-felmérés¹⁸²⁸ (32. tábla 2) alapján következtethető ki a monostorhoz kapcsolódó épületek alaprajzi elrendezése is. A karlsruhei Pétervárad-alaprajzok szerint a belső várban csak két épület állt: a monostortemplom és attól északra egy téglalap alaprajzú építmény, amelynek hosszanti tengelye – egy-két foknyi eltéréssel – a templom tengelyével párhuzamos. Nem világos, hogy e palatiumnak¹⁸²⁹ is meghatározható épület a templommal milyen módon függött össze. A bécsi felmérés rajzolója bejelölt egy olyan falat is, amely a templom északi keresztházát és a téglalap alakú „épület” északkeleti sarkát kötötte össze, valamint egy másikat is, amely a templom nyugati homlokzatának déli sarka és a homlokzattal párhuzamos belső várfal között állt. E falak bizonyítják, hogy a templomhoz északi oldalról a szerzetesek lakóhe-

lye, a kolostornégyszög csatlakozott. A karlsruhei alaprajzok téglalap alakú „épülete” is ennek egyik szárnya. A kolostornégyszög a bencések körében alakult ki, és tőlük vette át a többi szerzetesrend azt a gyakorlatot is, hogy ezen épület helye a templom déli oldalán van.¹⁸³⁰ E szabályt azonban nem alkalmazták mereven. Még a ciszterciek körében is elég sok a kivétel,¹⁸³¹ pedig a rendi nagykáptalan a 12–13. században a monostorépítkezésekre szigorúan felügyelt.¹⁸³² A péterváradi Várhegy esetében a kolostornégyszög rendhagyó elhelyezésében az is közrejátszhatott, hogy a téglalap alakú belső várba déli, illetve délnyugati oldalról lehetett bejutni. A kolostornégyszög ilyen elhelyezkedése feltehetően a szerzetesek nyugalma volt hivatott megőrizni. A bécsi alaprajz szerint a kolostornégyszög hiányos – 1688-ban csak az északi szárnya volt meg. Eredetileg itt kaphatott helyet a calefactorium, a konyha, valamint a szerzetesek, illetve a conversusok refektóriuma.¹⁸³³ Nem lehet teljes biztonsággal eldönteni, vajon a kolostornégyszög hiányzó részei a monostor 13. századi megépülése és a 17. század közt dőltek-e romba, vagy már eredetileg sem készültek el. Több tényező is szól az első lehetőség mellett. A kolostornégyszög teljes kiépítését a ciszterciek csak igen ritkán hanyagolták el.¹⁸³⁴ A középkori Magyarország területén ennek csak egy biztos példája van: Pásztó.¹⁸³⁵ E párhuzam bizonyító értékét azonban erősen csökkenti az, hogy e monostort a ciszterciek a bencésektől készen vették át. További súlyos érv az is, hogy a bécsi alaprajzon nyoma sincs a sekrestyének, pedig azt egy 1379-es oklevél is említi.¹⁸³⁶ Nehezen képzelhető el az is, hogy a káptalanterem hiányzott volna. A templom után ugyanis a káptalanterem egy monostor legfontosabb helyisége,¹⁸³⁷ így azt a templom északi keresztházának csatlakozásában akkor is kialakították volna, ha az egész kolostornégyszög

¹⁸²⁸ SCHMIDT–BOŠKOVIĆ 1939, 303, 1. kép. Újraközlései: TAKÁCS 1989, 87, számozatlan ábra; GERE 2000, 65. kép.

¹⁸²⁹ A palatium meghatározásához PIPER 1912, 415–505.

¹⁸³⁰ BRAUNFELS 1978, 13–14, 39–43.

¹⁸³¹ Lásd például az alábbi apátságokat: Flaran, Fontefroide, Obazine, Pontigny, Silvacane, Le Thoronet stb.: AUBERT 1947, I. 113, 115, 120, 124, 125, 130–131.

¹⁸³² BRAUNFELS 1978, 118–123.

¹⁸³³ A kolostornégyszögre, valamint a benne levő helyiségek elosztására és rendeltetésére lásd: AUBERT 1947, II. 1/a; DIMIER 1962, 45; BRAUNFELS 1978, 124, 54. ábra; HERVAY 1984, 235.

¹⁸³⁴ AUBERT 1947, II. 4–23.

¹⁸³⁵ VALTER 1982, 167–203, különösen a 37. kép.

¹⁸³⁶ ZICHY 1871–1931, IV. 121.

¹⁸³⁷ AUBERT 1947, II. 51–70; BRAUNFELS 1978, 16.

kiépítésére nem is akartak sort keríteni. Éppen a káptalanterem fontosságának tudatában tűnik furcsának az, hogy a bécsi Pétervárad-alaprajzon (32. tábla 2) a kolostornégyszög keleti szárnya túl keskeny.¹⁸³⁸ A párhuzamok alapján arra lehetne számítani, hogy a kolostornégyszög keleti fala a keresztház délkeleti sarkához csatlakozik. E fal azonban a 17. század végi felmérés szerint ettől nyugatabbra húzódott, a keresztház északi homlokzatának a középvonalából indult ki. Nem kizárt, hogy e „rendellenesség” is csak egy kései, esetleg csak török kori átépítés eredménye, amelynek során a kerengő keleti szárnyának a külső homlokfalát elbontották. Nagy jelentősége van a bécsi alaprajz egy másik apró részletének is. A templom nyugati irányban rövidebb volt, mint a kolostornégyszög, amelynek északi szárnya egészen a téglalap alakú belső vár északnyugati sarkáig nyúlt. Itt lehetett a ciszterci monostorok egy jellegzetes részlete: a conversusok utcája.¹⁸³⁹ E folyosón vonulhattak naponta többször is a templomba zsolozsmázni a bélakúti/péterváradi conversusok, vagy magyar nevükön munkátestvérek.¹⁸⁴⁰ A monostor épületeire utal két 16. század eleji feljegyzés is. A már említett 1522-es számadásban¹⁸⁴¹ a templom harangozója is szerepel. Mivel a ciszterci rend előírásai a nagy méretű harangtoronyokat szigorúan tiltották,¹⁸⁴² ezen adat alapján csak egy, a hosszház tetőgerincén ülő, kis méretű huszártoronyra szabad következtetni.

A fentebb hivatkozott 17. század végi rajzok alapján joggal feltételezhető, hogy az 1526-os török ostrom előestéjén az erődített monostor védművei két falövből álltak (32. tábla 2). Ezek közül a belső a klauzúrát téglalap alakban övezte, a külső pedig a Várhegy felső pereme mentén futott, és a plató alakjának megfelelően, ovális alaprajzzal rendelkezett.

E külső fal nyomvonalát a Duna felőli oldalon az újkori erőd Hosszú kaszárnyája jelöli ki. A középkori vár bejárata nyugat felé nyílt, ugyanott, ahol az újkori felső vár egyik kapubejárata található az Ince- és a Lipót-bástya közötti falszakaszon. Az 1680-as évek végén készített alaprajzok egyik megoldatlan pontja, hogy hol lehetett az a nagy torony, ahová az 1526. júliusi ostrom idején a vár magyar védői végső menedékként visszavonultak, és amelynek eleste egyben a védelem végső összeomlását is jelentette. Az 1980-as évek végén írott Pétervárad-elemzésben még oly módon érveltem, hogy a külső falöv azon két ikertoronyának egyike lehetett a források által utalt öregtorony, amely a monostortemplom nyugati homlokzata előtt emelkedett,¹⁸⁴³ azt is kiemelve, hogy ezen értelmezés számomra is kétségesnek tűnik. Az utóbbi évtizedekben azonban megjelentek olyan kora újkori ábrázolások a péterváradi várról, amelyek egy másik megoldás lehetőségét is felvetik.

A 17. század végén – 18. század elején nemcsak a fentebb már elemzett alaprajzok, hanem több további térkép, rézmetszet¹⁸⁴⁴ és egy emlékérmé¹⁸⁴⁵ (35. tábla 4) is készült a péterváradi várról, benne egy templommal. Ezen ábrázolások forrásértékét akkor tudjuk igazán megítélni, ha tisztázzuk, milyen körülmények közt keletkeztek, továbbá milyen célt szolgáltak. Az alaprajzok keletkezési történetéből kiderül, hogy egy részüket hadjáratok¹⁸⁴⁶ során készítették. Az előzőekben az 1688-as hadjáratához kapcsolódó alaprajzokat elemeztem. Érdemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért: ilyen esetekben alapkövetelmény volt a védművek megbízható ábrázolása. Hadászati okokra vezethető vissza tehát az, hogy a felmérést végző hadmérnökök pontosságra törekedtek, különösen az erődítések ábrázolásában. Az ábrázolások egy

¹⁸³⁸ Köszönettel tartozom a néhai Kubinyi Andrásnak, hogy e szempontra még az 1980-as évek végén felhívta a figyelmemet.

¹⁸³⁹ AUBERT 1947, II. 122–123; DIMIER 1962, 45; BRAUNFELS 1978, 123–124, 54. ábra.

¹⁸⁴⁰ A conversusokról lásd BÉKEFI é. n. 13; ÉRDUJHELYI 1903, 19; KALÁSZ 1932, 20–21, 26–27; KALÁSZ 1942–43, 11–12; PATAKI 1942, 33, 68. A nemzetközi irodalomból BRAUNFELS 1978, 128–129; BADSTÜBNER 1980, 142. A bélakúti/péterváradi conversusokra nincs közvetlen adat: HERVAY 1984, 140. A kolostornégyszög sajátos kiépítése mellett talán egy 1344-es irat is utal rájuk, amely szerint a monostornak a péterváradi várhegyen grangiája, azaz majorsága is volt: ÉRDUJHELYI 1899, 195, 1. jegyz.; SMIČIKLAS 1904–1914, XI. 162–163; BOSSÁNYI 1916, I/2. 83.

¹⁸⁴¹ KŐSZEGHY 1893, 26.

¹⁸⁴² BÉKEFI é. n. 15; BADSTÜBNER 1980, 155.

¹⁸⁴³ TAKÁCS 1989, 24.

¹⁸⁴⁴ SZABO 1920, 151; SCHMIDT 1933, 183.

¹⁸⁴⁵ Fényképét közli SCHMIDT 1933, 189.

¹⁸⁴⁶ SZAKÁLY 1986a, 84–87.

külön csoportját jelentik az 1717. augusztus 5-i, pétervárad csata kapcsán készített térképek. Ezek pontossága igen nagy, különösen, ha a 18. század elejének viszonyai között szemléljük. A térképek pontosságának a mértéke alapján kimondható, hogy Savoyai Jenőt a győzelméhez nemcsak merész hadmozdulata segítette hozzá, hanem az is, hogy a csata terepét kiválóan át tudta látni. Az 1716-os csata előtti felmérésekről számos tisztázat készült, és ezek egyikének felső részén egy látkép is látható a pétervárad várról (35. tábla 2).¹⁸⁴⁷ A kép minden bizonnyal egy tollrajz alapján készült, és megbízhatónak tűnik, hiszen szerepelnek rajta mindazon épületek, amelyek a leydeni blokk 1575-re keltezett ábrázolásán (35. tábla 1)¹⁸⁴⁸ megtalálhatók. Egyetlen épület okozhat csak fejtörést. Az 1717-es ábrázoláson a felső vár belső, tehát a kaputoronnyal ellentétes végében egy öregtoronynak látszó torony is áll. (Az újkori erődön e helyszín talán leginkább a tisztí pavilon előtti panorámaterasszal lenne azonosítható.) Mivel a pétervárad vár fentebb már utalt, 16. század végi egyetlen ábrázolásán¹⁸⁴⁹ nem egy, hanem két torony is látható, nem az öregtorony pusztá létezése, hanem a rendeltetése tűnik kissé bizonytalanak. Ha esetleg egy következő ásatás e két torony bármelyiknek a létezését igazolná, akkor esetleg lokalizálni tudnánk az 1526. évi ostrom török leírásainak azon tornyát, ahová a védők utolsó mentsvárként visszavonultak.¹⁸⁵⁰

Savoyai Jenő 1717-es pétervárad diadalát számos festő megörökítette.¹⁸⁵¹ Az ezeken szereplő várábrázolások – az alaprajzokkal és térképekkel éles ellentétben – egytől egyig mind a fantázia

szüleményei. E negatív ítéleten sajnos az sem tud változtatni, hogy e várak többnyire kifejezetten esztétikus külleműek (35. tábla 3), jól teljesítik azt a követelményt, amelyeket a 18. századi szemlélők e várral szemben támasztanak. Egészen sajátos helyet foglal el ezen ábrázolások sorában egy pétervárad csatakép, amely a bajorországi Plassenburg kastélyának a kiállításán szerepel. Erről ugyanis első ránézésre úgy tűnhet, valós részleteket őriz¹⁸⁵² – így a pétervárad vár kontúrjai talán valósak lehetnek. Festője esetleg egy olyan vázlat alapján alkothatta meg, amely akár a helyszínen is készülhetett. Optimizmusunk egészen addig maradhat töretlen, amíg észre nem vesszük, hogy e kép hasonlatos Savoyai Jenő egyik bécsi palotájának, a Winterpalais-nak a legreprezentatívabb termében, az ún. csatatermben¹⁸⁵³ („Schlachtenbildersaal”) látható pétervárad csataképhez. Viszont a pétervárad csatajelenet néhol a részletekig megegyezik a terem egy másik falán ábrázolt korfui csatajelenettel.¹⁸⁵⁴ Így a pétervárad ábrázoláson szereplő kéttornyú templomot sem ajánlatos felhasználni a középkori ciszterci monostor rekonstrukciójához.

Végezetül, mivel a pétervárad csata egy része a vár előterében, az ún. Löffelholz-major területén folyt, egy-egy rézkarcon ezt is szerepeltetni szokták.¹⁸⁵⁵ Szinte mondani sem kell, a major ábrázolásai is vagy a fantázia szüleményei, vagy Savoyai egy másik, az 1704-es höchstädti csatájának látképéről kerültek „kölcsonzésre”. A rajta látható, egyetlen masszív toronnyal rendelkező templom tehát sajnos szintén nem hiteles. Felesleges benne a tekiai kegytemplom ábrázolását keresni.

¹⁸⁴⁷ JOKIĆ 2011, 36.

¹⁸⁴⁸ BUNARDŽIĆ 2012, 89, 31. kép.

¹⁸⁴⁹ BUNARDŽIĆ 2012, 89, 31. kép.

¹⁸⁵⁰ TAKÁCS 1989, 24.

¹⁸⁵¹ Lásd pl. Georg Philipp Rugendas d. Ä.: Die Schlacht bei Peterwardein. 1716: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:-Georg-philipp-rugendas-the-elder-1716-battle-of-petrovaradin.jpg> (a megtekintés időpontja: 2020. 10. 21.); valamint Jan Pieter van Bredael: Die Schlacht bei Peterwardein am 5. August 1716; továbbá Jan van Huchtenburg: Die Schlacht bei Peterwardein am 5. August 1716. című képét: DYCK 2020.

¹⁸⁵² N. N. 2020d; N. N. 2020c; ŠEGULJEV 2018.

¹⁸⁵³ SCHÖNOLT 2013, 76.

¹⁸⁵⁴ Saját megfigyelés a Winterpalais-ban tett látogatásom során.

¹⁸⁵⁵ Jan van Huchtenburg: Die Schlacht bei Peterwardein. 1716 (a kép bal alsó sarkában). <https://www.nationalgalleries.org/art-and-artists/152325/battle-petrovaradin-5-august-1716> (a honlap megtekintése: 2020. 10. 21.).

8. RUDINA

A Pozsegai-medence északi szélén, a mai Čečavac falu határában található egykori bencés apátságból csupán az alapfalak és néhány apró felmenő falrészlet maradt meg, amelyek csak régészeti feltárások segítségével értelmezhetőek. A Szent Mihály títulusú bencés apátság a 13. század elején tűnik fel a szlavóniai térségből ránk maradt kisszámú írott forrásban.¹⁸⁵⁶ Joggal feltételezhető, hogy ennél korábbi időpontban alapították. A monostor további története is csak igen hézagosan rajzolódik ki az írott forrásokból. Az azonban így is bizonyos, hogy Rudina az alapításától a megszűnéséig megmaradt bencés apátságnak. A bejegyzések többsége egy-egy rudinai apát ténykedését rögzíti. Egy 1423-as bejegyzés szerint a monostor évi jövedelme 100 aranyra volt becsülhető. Egy másik bejegyzés szerint a monostorban a 16. század elején már nem élt szerzetes. Rudina – joggal sejtethetően – az 1530-as években néptelenedett el végleg, a valpói (horvát: Valpovo) és a pozsegai (horvát: Požega) vár eleste után.

A templom térszerkezetét a 2001 és 2003 közötti régészeti feltárások tisztázták (36. tábla 1).¹⁸⁵⁷ A rudinai monostor temploma háromapszisos szentéllyel és háromhajós hosszházzal épült meg, és e térszerkezetet egészen lerombolásáig megtartotta. A templom alaprajzán egyetlen, az Árpád-kori, bencés monostortemplomok esetében ritkább részlet figyelhető meg: az épület az átlagosnál jóval kisebb méretekkkel rendelkezett, hossza alig haladta meg a 15 métert. Azaz Rudinán olyan méretarányban sikerült megvalósítani egy háromapszisos, háromhajós monostortemplomot, amilyenben más esetekben a nagyobb egyapszisos, egyhajós templomok épültek. A rudinai monostortemplom átlagosnál kisebb méretei joggal sejtethetően az alapítók korlátozott anyagi lehetőségeivel függtek össze.

A rudinai templomot kőfaragványai teszik egyedivé (36. tábla 2–4). E faragványok lévén válhatott

– Andela Horvat szavaival élve – a szlavóniai romanika kulcsemlékévé. Sőt, e kijelentést a jeles horvát műemlékvédő még csak az első, a 19–20. század fordulóján múzeumba került faragványok alapján fogalmazta meg, miközben az sem kétséges, hogy a legnagyobb expresszivitással rendelkező faragványok az elmúlt évtizedekben kerültek napvilágra. Az expresszivitás szó – bármennyire is idegenül hangzik az a román kori kőfaragványok elemzésekor – nagyon illik a rudinai szobrok elemzésére. Eltekintve egy orans pózban ábrázolt teljes alakos ábrázolástól, a faragványok többsége emberi arcot formáz. Részletformáik ékvésésszerűen kialakítottak, mondhatni, elütnek azoktól a tendenciáktól, amelyek a román kori kőfaragást stilisztikai szempontból jellemzik. Az ábrázolások fejezeteket díszítenek, oly módon, hogy a klasszikus antikvitásból öröklődő oszlopfőformázási stílustendenciáknak nyoma sincs rajtuk, az ékvésésszerű részletekkel formázott arcok többségének igen nagy a plaszticitása, egy részükön talán érzelmek, groteszk mosolyok is megfigyelhetők. Más esetben az is előfordul, hogy három arcot mintegy egybekomponáltak. Ezekben az esetekben felvetődhet, hogy Szentháromság-ábrázolás célzatával készült el az adott faragvány. Talán érdemes kiindulni abból, hogy a szakirodalomban felvetődött: a rudinai faragványok készítői fából faragott előképek formakincse alapján készítették el ábrázolásaikat kőben. A szobrok sajátos, a kőfaragványok körében társtalan volta miatt keltezésük is nagy nehézségekbe ütközik. A már javasolt 12–13. századi származtatás mindazonáltal valószínűnek tűnik. A rudinai kőfaragványokat társtalan voltuk miatt sajnos nem tehetjük meg a szlavóniai román kori kőfaragás vezérleleteivé, így túlzottan optimista megközelítésnek kell elkönyvelnünk azt a megközelítést,¹⁸⁵⁸ amely e faragványokat tenné meg a régió román kori művészetének kulcsemlékévé.

¹⁸⁵⁶ CSÁNKI 1890–1913, 2. 424–425, 446–447; F. ROMHÁNYI 2000, 55; TÓTH 2001, 508.

¹⁸⁵⁷ A feltárás a zágrábi régészeti intézet és a pozsegai múzeum együttműködése révén valósulhatott meg, Željko Tomičić vezetésével. A munkálatok rövid leírása: TOMIČIĆ 2013, 24–48.

¹⁸⁵⁸ HORVAT 1962, 11–27, különösen 25–27. Jóval visszafogottabb: TOMIČIĆ 2013, 53.

9. TEMESVÁRALJA/DUPLÁJ¹⁸⁵⁹-VELIKI PROKOP, TEMPLOMALAP

Az alcímben megjelölt lelőhely a Bánság délkeleti szélén fekszik, a Krassó (szerb: Karašica) folyó partján, pár kilométerrel annak dunai torkolata előtt (37. tábla 1). Maga a lelőhely egy nagy kiterjedésű földvár (37. tábla 3), amely meglehetősen ismertségre tett szert a régészeti szakirodalomban két bronzkori, kétkerekű kocsimodell révén.¹⁸⁶⁰ E két kerámiatárgy további elemzése igen messze vezetne a jelen fejezet tárgyától, így csak annyit emelnék ki, hogy ismertségükhöz nagymértékben hozzájárult az is, hogy a néhai Jugoszláviában működő könyvkiadónak, illetve az 1990-es években részeire széthullott Jugoszláv Régészeti Szövetségének is logója volt az egyik kocsimodell képe. Azon kocsié, amelyet lovak helyett vízimadarak húztak, hajtója pedig egy hosszú szoknyába öltözött férfialak volt. A két kocsimodell ellentétben csak kevésszer került említésre, hogy a nagy méretű és monumentális földsáncsal rendelkező földvárban középkori leletek is napvilágra jöttek. A 19. század végén előkerült S-végű karika¹⁸⁶¹ egy 10–11. századi temetőre utalhat, a kerámia pedig egy Árpád-kori településre, az elmúlt évtizedekben gyűjtött 12. század eleji bizánci pecsét¹⁸⁶² viszont egy 12–13. századi uralmi vagy igazgatási központra.¹⁸⁶³ Bóna István fogalmazta meg az Árpád-kori ispáni várakat tárgyaló összefoglalásában azt a gondolatot, hogy a temesváraljai/duplájai földvár az Árpád-kori Krassó vármegye központjával lenne azonosítható.¹⁸⁶⁴ Gondolatát Temesváralja/Dupláj

(szerb: Dupljaja) földrajzi helyére, illetve a földvár területén napvilágra került Árpád-kori leletekre alapozta. Felvetését – logikus volta ellenére – a korszak kutatói csak munkahipotézisként szokták kezelni a forráshiány miatt.

1972-ben, majd 2002-től¹⁸⁶⁵ feltárások indultak a temesváraljai/duplájai földvár több pontján Đorđe Janković és Miodrag Aralica vezetésével. A feltárócsoporthoz a későbbiekben Dejan Radičević is csatlakozott.¹⁸⁶⁶ (Az egyes ásatások helyét lásd: 37. tábla 3.) A feltárások célja a 19. század végén napvilágra került S végű karika régészeti környezetének tisztázása volt. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a feltárást megindító két kutatónak minden bizonnyal nem volt tudomása Bóna István feltevéséről.) A temesváraljai/duplájai feltárások váratlan eredménnyel jártak. Nemcsak egy középkori település, illetve egy 11–12. századi temető egy-egy kis részletét, hanem az elővár két különböző pontján két templom alapjait is sikerült kibontani. Sőt, ezek egyike kereszt alaprajzzal rendelkezett (37. tábla 2, 4)!¹⁸⁶⁷ E templommaradvány esetében is alapvetően meghatározza az elemzés mélységét azon sajnálatos körülmény, hogy a temesváraljai/duplájai ásatásokról eddig még csak előzetes közlések jelentek meg. A feltárásról mindössze néhány rövid éves jelentés áll az érdeklődők rendelkezésére.¹⁸⁶⁸ A templomalaprajz esetében további nehézséget jelent, hogy felmérése ugyan két alkalommal

¹⁸⁵⁹ E helynév esetében némi fejtörést okozott a helyes, pontosabban a legjobban használható magyar helynév megtalálása. A dualizmus kori helynév-magyarosítási hullámban Dupláj a Temesváralja nevet kapta, feltehetően annak okán, hogy Temes megyéhez tartozott, és az egykori megye egyik legnagyobb földvára állt a határában. A névmagyarosítók nem voltak tekintettel arra a körülményre, hogy e névvel egy olyan helynevet alkotnak, amely alig különbözik a megye székvárosa, Temesvár nevéétől. Ez pedig az adott falu határában feltárt kereszt alaprajzú templom értelmezésénél is félreértésekre adhat módot. Ugyanakkor azonban a „Temesváralja” nevet sem lehetett elhagyni, hiszen e néven írta le a földvárat első ízben Téglás Gábor (TÉGLÁS 1905, 2018–221). E közleményt tartalmán túl címe miatt is érdemes alapul venni. Téglás Gábor ugyanis a földvár újkori helyét kettős néven nevezi meg: Temesváraljaként és Duplájként is. Úgy vélem az a leghelyesebb, ha én is így teszek, mintegy minimálisra csökkentve a Temesvárral való összekeverés lehetőségét.

¹⁸⁶⁰ A kocsimodellek első közlése: MILLEKER 1928/29, 20; PETROVIĆ 1930, 21–29. Lásd még: GARAŠANIN 1951, 270–272; BRUKNER et al. 1974, 350; GARAŠANIN 1983, 531–532.

¹⁸⁶¹ BARAČKI 1977, számozatlan ábra; BÓNA 1998, 195, 95 ábra.

¹⁸⁶² RADIČEVIĆ–DŽELEBDŽIĆ 2013, 275–288.

¹⁸⁶³ Itt kell megjegyezni, hogy Temesváralján/Dupláján a közelmúltban szórványleletként egy 14. századi kétélű kard is előkerült (RADIČEVIĆ 2009, 77–90). E leletet azonban kései keltezése miatt nem vontam be az elemzésbe.

¹⁸⁶⁴ BÓNA 1998, 105.

¹⁸⁶⁵ JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, 276; RADIČEVIĆ 2013, 86. Az egyes ásatások adatait összefoglalta BERTA 2018, 31.

¹⁸⁶⁶ JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, 275–285; RADIČEVIĆ 2012, 85–88; RADIČEVIĆ 2013, 85–91.

¹⁸⁶⁷ JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, 8. ábra; JANKOVIĆ 2007, 166/5. ábra.

¹⁸⁶⁸ JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, 275–285; RADIČEVIĆ 2012, 85–88; RADIČEVIĆ–GRUJIĆ–ŽIVANOVIĆ 2012, 46–49.

is megjelent,¹⁸⁶⁹ e két rajznak azonban eltérők a részletei.

A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján a feltárt templomalap az alábbi módon írható le. Temesváralján a Grad nevű lelőhely keleti szélén, az úgynevezett Veliki Prokop (= nagy átvágás) területén, azaz az elővár sáncának délkeleti szélén egy 17×18 m nagyságú, kereszt alakú épület $0,7\text{--}0,8$ m széles alapfalai kerültek feltárássra. A kereszt alakú épület egyik rejtélyes részlete egy $6,5 \times 6,5$ m nagyságú, négyzet alakú alapfal, az épület központi részén, a négy keresztoszár találkozásánál. E négyzet alakú rész alapfalainak vastagsága megegyezik a kereszt alakú épületalap falvastagságával, ami talán arra utal, hogy a mindkettő azonos időben épült. E periodizáció azonban nem több egyszerű felvetésnél. Az épület pontosabb időrendje ugyanis csak a jövőben, egy részletes publikáció megjelenése után határozható meg. Az épület keltezéséről is csak anynyi állapítható meg, hogy azt a feltárók egységesen a 11–12. századra datálták.

Az elemzés talán legjobb kiindulópontja, ha a jelenleg rendelkezésre álló adatállomány alapján számba vesszük a vizsgált alaprajz közlései közötti különbségeket. A Dejan Radičević és a Đorđe Janković által közölt változatok (37. tábla 2, 4) közötti eltérések abból adódnak, hogy Đorđe Janković igazából nem is alaprajzot közölt, hanem egyszerűsített és „egyértelműsített” skiccet (37. tábla 4). Egy olyan rajzot, amelyen a fel nem tárt részek is kiegészítésre kerültek, igaz, csak szaggatott vonallal. Az egyik nagy eltérés a kereszt alakú épület belsejében látható, négyyszög alaprajzú falalapozás nyugati fala. Az ásatási alaprajzon jól látható az északnyugati falszakasz hiánya, amelyet a skicc készítője nagyvonalúan összehúzott két szaggatott vonal segítségével. Hasonló eljárással találkozhatunk az egyes falsarkok esetében is, ahol a skicc szintén „egyértelműsít”. Đorđe Janković skiccéről viszont egészen egyszerűen hiányzik az, hogy a kereszt alakú épület északnyugati sarkához egy derékszögben megtörő fal csatlakozik. Pedig ez alapján valószínű, hogy a kereszt alaprajzú épület nem önálló épület volt, hanem sokkal inkább

egy nagyobb épületkomplexum részlete lehetett. A vázolt problémák miatt egyértelműen adódik a következtetés, hogy a közlés jelen stádiumában csak és kizárólag Dejan Radičević alaprajzi közléseit (37. tábla 2) szabad felhasználni további elemzésekhez, Đorđe Janković skiccével (37. tábla 4) pedig helyesebb egyáltalán nem számolni.

Az előzőekben elmondottak azzal a következtetéssel zárhatók le, hogy Dejan Radičević közlése marad az elemzés egyetlen forrása mindaddig, amíg a feltárás részletes dokumentációja meg nem jelenik nagyobb léptékű alaprajzzal, metszetekkel. Olyan dokumentációval tehát, amely a részletek pontosabb vizsgálatát is lehetővé fogja tenni. Ezek közé tartozik egyfelől a kereszt alaprajzú épület belsejében feltárt négyyszögletes alapfal, valamint a kereszt alaprajzú struktúra északnyugati sarkából kiinduló, derékszögben megtörő falszakasz. E részletek elemzésének valódi súlyát az adja, hogy kimenetelüktől függ: vajon a temesváraljai/dupláji templomalap egy nagyobb templom baptisztériumaként is értelmezhető-e? A részletesebb közlés az alaprajz pontosításán túl talán hozzá tud majd járulni, hogy az érdeklődő kutató választ kaphasson arra a kérdésre is: milyen érvek alapján sikerült meghatározni az építés korát. Továbbá talán eldönthetővé válik a részletesebb dokumentáció alapján, hogy e templom esetében egy vagy több építési periódussal érdemes-e számolni.

A temesváraljai/dupláji templomalap alaprajzi elrendezése fontos következtetések levonására alkalmas a fentebb megfogalmazott kérdések jelenleg még megválaszolhatatlan volta ellenére is. A kereszt alaprajz ugyanis a szakrális építészet megkerülhetetlenül fontos eleme, amelynek kora középkori története fontos tanulságokat hordoz a fentebb ismertetett dél-bánsági templom értelmezéséhez is. A kereszt alaprajzi megjelenítésére irányuló igény az ókeresztény korban megjelent, és a középkor minden szakaszában kimutatható.¹⁸⁷⁰ A templomok építetői és építői nyilvánvaló módon Jézus Krisztus passiójára történő utalásként alkották meg e térszerkezetet. 4–6. századi, kereszt alaprajzú templomok elsősorban a Keletrómai, illetve

¹⁸⁶⁹ JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, 8. ábra; JANKOVIĆ 2007, 166/5. ábra.

¹⁸⁷⁰ A kereszt alaprajzú térszerkezet kora középkori történetét a közelmúltban elemeztem egy nagyobb lélegzetű munkámban: TAKÁCS 2019. A részletesebb szakirodalmi tájékozódáshoz e kötet szolgálhat kiindulópontként. Az alábbiakban csak a legfontosabb munkákra utalok.

a Bizánci Birodalom területén adathatók.¹⁸⁷¹ Megtalálható e térszerkezet a középbizánci kor építészetiében is,¹⁸⁷² miközben az sem kétséges, hogy a megépítése iránti igény csökkent a keresztkupolás térszerkezet megjelenése és népszerűvé válása után. Kevésbé közismert, hogy a nyugati kereszténység területén is számos kereszt alaprajzú templom épült a 8–13. században. A közelmúltban Mathias Untermann e térszerkezet több mint tíz közép-, kelet-közép-európai, illetve észak-itáliai példáját gyűjtötte össze és elemezte.¹⁸⁷³ E példatár alapján egészen egyszerűen téves a temesváraljai/duplájai templomalaphoz csak és kizárólag a bizánci területekről keresni párhuzamokat. Hiszen a Prágában,¹⁸⁷⁴ Krakkóban,¹⁸⁷⁵ az alsó-ausztriai Wieselburgban¹⁸⁷⁶ feltárt, vagy az észak-itáliai Bardolinóban¹⁸⁷⁷ álló kereszt alaprajzú templomalap, illetve templom is kiindulópontot jelent az építészettörténeti kapcsolatok kereséséhez. Talán az alaprajzok részletes közlése, illetve az eddig még a feltárási jelentésekben nem szereplő kőfaragványok elemzése hozhat olyan eredményt, amely az építészettörténeti kapcsolatok pontosítását eredményezheti. E ponton ismét ki kell emelnem a további feltárások megindításának jelentőségét. Mindenképp tisztázni kellene, milyen alapfalak vannak a kereszt alakú alaprajz északnyugati szélének szomszédságában. A további feltárások ugyanis választ adhatnának arra a kérdésre, milyen épületrészek állhattak itt, azaz lehetett-e a kereszt alakú épület esetleg egy keresztelőkápolna. Egy ilyen értelmezés ugyanis jelentős mértékben növelné nemcsak Bizánc, hanem Itália, illetve Dalmácia mint kapcsolati terület jelentőségét. Közismert, de érdemes itt megismételni: a 11–12. században

nemcsak a Bizánci Birodalomban és peremvidékén¹⁸⁷⁸ épültek keresztelőkápolnák, hanem a nyugati kereszténység területén is. Igaz a baptisztériumok építése Nyugaton e korban már Itáliára és Dalmáciára redukálódott.¹⁸⁷⁹

E rövid áttekintés végén ki kell térnem azokra az értelmezésekre is, amelyeket a feltárók megfogalmaztak a kereszt alakú templom(rész) kulturális kontextusáról. Az értelmezések egy részét olvasva, az a benyomás alakulhat ki, hogy a vár egyes feltárási számára lényeges volt olyan értelmezések kidolgozása, amellyel a temesváraljai/duplájai ásatáson feltárt épületmaradványokat és sírokat mintegy le lehetne választani a 11. század elején megalakult Magyar Királyságról. Így az első jelentésben¹⁸⁸⁰ arról olvashatunk, hogy a vár ura azon Galád (a szöveg szóhasználatában Glad knez) fejedelem lehetett, aki a 9. és a 10. század fordulóján ellenállt a honfoglaló magyaroknak. Függetlenül attól, hogy a 12–13. század fordulóján Gestáját megíró Anonymust¹⁸⁸¹ hitelt érdemlő szerzőnek tekintjük vagy nem, az utalt gondolatmenetnek van egy feloldhatatlan időrendi problémája. Galádnak ugyanis e fel fogás szerint a 9–10. század fordulóján kellett élnie, a kereszt alapú templomalapot pedig maguk a feltárók keltezik a 11–12. századra. A helyes megoldást Dejan Radičević 2019-ben publikálta egy elemzésében, amelyben a temesváraljai/duplájai földvárát a 11–12. századi magyar–bizánci határ egyik magyar erődjeként mutatta be.¹⁸⁸² A vár ugyanis – e ponton ezt a tényt ismét ki kell emelni – a határvonalat jelentő Duna északi, tehát a kor fogalmai szerint a magyarországi oldalán áll. E tényt pedig azon bizánci fémpecsét sem kérdőjelezheti meg, amelyet

¹⁸⁷¹ Lásd pl. KRAUTHEIMER 1986, 112, 145–151, 242; MANGO 1986, 48, 50 és az 59–62. ábra.

¹⁸⁷² A földrajzi közelség miatt néhány Balkán-félszigeti példára a leginkább érdemes utalni: GEORGIEV 1993; STANČEV 1959, 70–75; MEKSI 1983, 20. tábla.

¹⁸⁷³ UNTERMANN 1999, 55–64.

¹⁸⁷⁴ UNTERMANN 1999, 16. ábra.

¹⁸⁷⁵ UNTERMANN 1999, 15. ábra.

¹⁸⁷⁶ UNTERMANN 1999, 12. ábra.

¹⁸⁷⁷ CANOVA DAL ZIO 1987, 191–193, számozatlan ábrák.

¹⁸⁷⁸ Lásd pl. az alábbi templomot: Paros (Gör.)-Katapoliani: MANGO 1986, 92.

¹⁸⁷⁹ Az alapinformációk megszerzésének máig megkerülhetetlen forrása: DEHIO–BEZOLD 1884, 542–548. Itáliához lásd: KLING 1995; MASCARIN–TREVISAN–VIGNANDEL 2008; Dalmáciához: GOSS 1986, 106.

¹⁸⁸⁰ JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, 278.

¹⁸⁸¹ Az ismeretlen krónikairó szinte mitikusá vált személyéről és munkájának történeti értékeléséről lásd: KORDÉ 1994, 50–51.

¹⁸⁸² RADIČEVIĆ 2019, 169.

a temesváraljai/duplájai vár területén sikerült lelteni.¹⁸⁸³ E lelet ugyanis az elemzett vár igazgatástörténeti szerepét támasztja alá, mintegy újabb adalékot adva Bóna István azon elgondolásának,¹⁸⁸⁴ amely szerint a temesváraljai/duplájai vár az egykori Krassó megye központjával, Krassóvárral lenne azonosítható. Csak harmadik helyen, és mintegy kuriózumként utalunk Đorđe Janković teljesen elhibázott ötletére, amellyel a temesváraljai/duplájai templomot megpróbálta a hipotetikus „szerb Adriai-parti” kultúra

keretei közé illeszteni.¹⁸⁸⁵ A szerb nemzeti szempontból elfogult gondolatmenet teljesen téves voltát az szemléleti talán a legjobban, hogy más régészek még a Janković által bevezetni igyekezett földrajzi fogalmat sem ismerik. Az adott földrajzi kontextus felvetésének abszurditását pedig a temesváraljai/duplájai lelőhely esetében talán az szemlélteti a legjobban, hogy e földrajzi hely és az Adriai-tenger partjának legközelebbi pontja között is több mint 300 kilométernyi távolság van, légvonalban is.

10. ADALÉKOK AZ EGYIK TITELI LELŐHELYÜKÉNT ÉRTELMEZETT VÁLLKŐFEJEZET ÉRTÉKELÉSÉHEZ

Az Árpád-kori kőfaragás viszonylag ritkán elemzett emlékei közé tartozik egy olyan, első ízben már 1877-ben közölt, de csak 1976-ban, illetve 1995-ben Nagy Sándor, illetve Tóth Sándor által elemzett vállkőfejezet (38. tábla 2–4),¹⁸⁸⁶ amelynek története sajátosan visszatükrözi a Kárpát-medence déli részének nemcsak a középkori, hanem a római kori, sőt újkori történetét is. Az újkori területi berendezkedés sajátosságaira az utal, hogy mielőtt az elemzett kőfaragványt 1877-ben a temesvári múzeumba (korabeli nevén a Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumba) szállították volna, egy ideig Titelen (szerb: Tittel) őrizték. Utolsó előtti őrzési helye alapján a kő titeli lelőhellyel került leírásra, némiképp elfedve azt a tény, hogy a faragvány származási helye tulajdonképpen bizonytalan. (E körülményre alább még visszatérek.)

Nemcsak e kőfaragvány szokott ritkán szerepelni a szakirodalomban, hanem maga Tittel is a középkori Magyarország kevés szer említett helységei közé tartozik.¹⁸⁸⁷ Árpád-kori története még a szakemberek szűk körében is csak viszonylagosan ismert – Györffy György, illetve Thoroczkay Gábor ez irányú munkássága ellenére.¹⁸⁸⁸ Noha a Tisza torkolata közelében fekvő település mellett egy-egy fontos tiszai, illetve dunai rév is volt, és e helyen már a ko-

rai Árpád-kor óta egy fontos egyházi intézmény is létezett, Tittel esetében az elemzésnek sajnos nagyon szűk kereteket szab az adathiány. Továbbá a városka újkori, legújabb kori történelme sem abba az irányba mutatott, hogy az a magyar történelmi tudat szerkesztésévé váljon.

A magyar történetírásban nem merült fel kifogás Györffy György azon meglátása ellen, hogy – egy 1347-es oklevélben fennmaradt adatfoszlánynak megfelelően – a titeli, Szent Bölcsességnek szentelt prépostságot I. (Szent) László király Lambert/Lampert nevű fiútestvére¹⁸⁸⁹ alapította 1070 körül.¹⁸⁹⁰ Mivel a prépostság mint intézmény a keleti egyházban nem létezik, Lampert herceg alapítása a nyugati egyházhoz tartozást feltételezi. Megoldatlan pontként, mondhatni, egy sajátos ellenpontként a patrocínium jelölhető meg. Mivel a nyugati egyházban a Szent Bölcsesség patrocínium alig használatos, a keleti egyházban viszont szép számmal adatolható,¹⁸⁹¹ felvethető, hogy az adott prépostságnak esetleg lehetett egy korábbi, ortodox előzménye. E felvetés azonban csak akkor lenne tovább elemezhető, ha valamilyen módon új és e kérdés szempontjából releváns adatokat (pl. egy újabb írott említést vagy ásatási leleteket) sikerülne az elemzésbe bevonni. A problémának a dolgok jelen állása szerint nincs feloldása. Így

¹⁸⁸³ RADIČEVIĆ–DŽELEBDŽIĆ 2013, 275–287.

¹⁸⁸⁴ BÓNA 1998, 105.

¹⁸⁸⁵ JANKOVIĆ 2007, Abb. 166/5.

¹⁸⁸⁶ IVÁNYI 1877, 6. ábra a–c; NAGY 1978, I. tábla, 1–3; TÓTH 1995, 66. kép.

¹⁸⁸⁷ ROKAY–TAKÁCS 1994, 677.

¹⁸⁸⁸ GYÖRFFY 1963–1988, I. 240–242; THOROCZKAY 2014, 331–350.

¹⁸⁸⁹ WERTNER 1892, 174–176.

¹⁸⁹⁰ GYÖRFFY 1963–1988, I. 240–242. Elfogadja ezen elgondolást: THOROCZKAY 2014, 331–332.

¹⁸⁹¹ A patrocíniumra vonatkozó adatokat összegyűjtötte: THOROCZKAY 2014, 333.

egyelőre csak annyi rögzíthető, hogy a titeli prépostság első említése a 12. század közepső harmadának elejéről származik: a titeli prépostot II. (Vak) Béla király (1131–1141) idejében említi egy oklevél.¹⁸⁹²

Titelről a 13. századtól szaporodnak meg az adatok, hiteleshelyi tevékenysége miatt.¹⁸⁹³ A 15. századtól pedig funkcióváltás regisztrálható, amikor – a feltehetően már korábban megerősített – egyházi intézményt várrá, a török elleni végvárrendszer belső vonalának egyik kulcserődjévé alakítják át.¹⁸⁹⁴ A vár 1526 nyarán jutott török kézre, és csak a 17. század végi felszabadító háborúk során, 1688-ban sikerült azt felmenteni. Titelt a 17–18. század fordulóján átépítették: középkori védvonalai elé egy újolasz bástyás védműrendszert húztak fel.¹⁸⁹⁵ A várat azonban végül lerombolták a 18. század első harmadában.¹⁸⁹⁶

Fontos kiemelni néhány további adatot a városka késő középkori és kora újkori történetéből. A török hódoltság 1699-es felszámolása után Titel a katonai határőrvidék része lett, 1763-tól a folyami őrszolgálatot ellátó sajkás zászlóalj (Schajkasch Battalion) egyik kikötőjének, illetve fegyvertárának a székhelye, 1852-től pedig egy határőrezred zászlóalj-parancsnoksága volt Titelben.¹⁸⁹⁷ A szerbekből rekrutálódott és sekély merülésű hajókon őrszolgálatot ellátó egység fontos szerepet játszott nemcsak a Tisza, illetve a Duna felügyeletében, hanem a Duna–Tisza köze déli részének 19. századi történeteiben is. Sajnálatos módon az 1848–49-es magyar szabadságharcban is, amikor a magyar kormányzat ellen fellázadt határőrvidéki szerbség haderejének

egyik fontos elemét képezte e zászlóalj. Békeidőben a folyami őrszolgálat ellátása mellett, a sajkás zászlóalj tisztikara – mai fogalommal élve – bizonyos közigazgatási feladatokat is ellátott. Így – szintén mai fogalommal élve – még a műemlékvédelemben is volt néminemű, csekély szerepe.¹⁸⁹⁸ A katonai határőrvidéken – sőt a Magyar Nemzeti Múzeum 1802-es megalapítását megelőzően a korabeli Bács-Bodrog vármegye földjéből¹⁸⁹⁹ – előkerülő, és a kor fogalmai szerint ugyan uralkodói tulajdonnak számító, de a Bécsbe vitelre feltehetően méltónak nem tekintett régiségeket a sajkás zászlóalj Titelen őrizte, a köemlékeket a városka belterületén álló fegyvertár falába falazva (1. tábla 1–3). Ivánfi Ede munkájának leírása, illetve egyik ábrája¹⁹⁰⁰ szerint a köemlékek befalazói egy sajátos, bizarr összehatású reliefkompozíciót is összeállítottak a töredékekből. Egy emberi alakot, amelynek lábázatát egy római kori oltárkö, testét egy kelyhet tartó alak, feltehetően egy főpapi sírkő részlete, fejét pedig egy – az alábbiakban elemzett faragvánnyal nem azonos – trapéz alakú vállkőfejezet alkotta.

E sajátos, falba épített régiségtár 1877-es felszámolása idején – amint erre már fentebb utaltam – Ivánfi Ede közbenjárása révén kerültek a kőfaragványok Temesvárra, a korabeli Délmagyarországi Múzeumba.¹⁹⁰¹ Ivánfi Ede közlése¹⁹⁰² szerint kilenc középkori kőfaragvány jutott így közgyűjteménybe. Többek között egy – fentebb már röviden utalt és méltán némi ismertségre szert tett – trapéz alakú vállkőfejezet, ívelt oldalain angyal-, illetve sasábrázolással, valamint az elsőként Ivánfi Ede által

¹⁸⁹² *Macharius prepositus Titulensis*: THOROCZKAY 2014, 335.

¹⁸⁹³ IVÁNFI 1877, 120–123; THOROCZKAY 2014, 337–349.

¹⁸⁹⁴ SCHMIDT–BOŠKOVIĆ 1939, 305, 2. kép.

¹⁸⁹⁵ SCHMIDT–BOŠKOVIĆ 1939, 308.

¹⁸⁹⁶ SCHMIDT–BOŠKOVIĆ 1939, 305, 2. kép.

¹⁸⁹⁷ IVÁNFI 1877, 109.

¹⁸⁹⁸ DIMITRIJEVIĆ 1975, 47–51.

¹⁸⁹⁹ Így például a bácskai Ferenc-csatorna ásása során, 1794-ben Cservenka (szerb: Crvenka) határában összegyűjtött régiségeket Titelbe, a sajkás zászlóalj fegyvertárába szállították, ahol azonban elkallódtak. E leletek sorsáról Mindszenty Antal írt 1832-ben, sorait érdemes szó szerint is idézni: „*T. Kiss József úrtól – a'ki a' Ferencz csatornájának projectálója, 's annak ásatásánál Igazgató Földmérő volt – hallottam, hogy mikor a' nevezett csatornát ásták 1794-ben a' cservenkai határban cserépvédreket és egy vasmacskát találtak, melyet a Tételi fegyvertárba tettek bé. Én Tételben több ízben jártam 1808. oltia 's ezen vasmacska felől figyelmesen tudakozódtam, de senki sem tudott róla valamit...*” (MINDSZENTHY 1831–1832, 15/X, 17.)

¹⁹⁰⁰ IVÁNFI 1877, 112, ill. II. tábla. Újra: TÓTH 1995, 66. kép.

¹⁹⁰¹ TÓTH 1995, 227.

¹⁹⁰² IVÁNFI 1877, 111–112.

közölt (1. tábla 2, 6. ábra A–C) és általam elemzett kőfaragvány is.¹⁹⁰³ Az elemzett vállkő sorsát spoliium volta, pontosabban az egyik hosszoldalát díszítő római kori ábrázolás határozta meg. Ez vált a kő legfontosabb elemévé, különösen az 1918 után bekövetkezett területi rendezés után, amikor a kő származási helye a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, őrzési helye viszont Románia része lett. A kialakult prioritásokat jelzi például az, hogy a lupa Capitolina-ábrázolás szerepel a Sajkás-kerületet monografikus igénnyel bemutatni igyekvő kétkötetes kiadványban is.¹⁹⁰⁴ (Sajnos további adatok közlése nélkül!)

A titeli helyszín bemutatását a jelenkorra vonatkozó utalással zárom. Műemléki szempontból egyáltalán nem elhanyagolható tény, hogy a titeli Várhegyen, ismereteim szerint, sohasem folytak apró szondázásokat meghaladó mértékű régészeti feltárások. Régészeti leletek viszont egyéb földmunkák során kerültek elő, így a Várhegy három (!) pontján felállított mobilátjátászó tornyok építéskor. A Várhegy kutatását az is sürgeti, hogy a nyugati szélén nyitott városi temető egye jobban terjed a dombon felfelé olyan területekre, ahol a középkorban vagy a korai újkorban épületek állhattak.

A fejezet témája egy talán titeli származású kőfaragvány, a középkorban vállkővé¹⁹⁰⁵ átfaragott római kori sírkő részlete (38. tábla 2). A szabálytalan téglalap alakú kőlap három oldalán látható csak ábrázolás, illetve ornamentika, a többi három oldal elnagyoltan megfaragott sík. A díszített oldallapon látható lupa Capitolina-ábrázolás megbízhatóan keltezhető a római korra, a faragvány meglehetősen egyszerű kivitele ellenére is.¹⁹⁰⁶ A Romulust és Remust szoptató farkasanya eredetileg egy római kori

sírkövet díszíthetett. A kő megmaradt részén sajnos semmilyen további utalás (pl. feliratrészlet) nem látható, így a szoptató farkasanya ábrázolását csak stíluskritikai alapon keltezhetjük, széles időhatárok közé. A kőlap középső részéből a 11–12. században oly módon metszették ki a nagyjából téglalap alakú vállkőfejezetet, hogy az ábrázolás épen megmaradt. Az Ivánfi Ede, Nagy Sándor, illetve Tóth Sándor által közölt rajzok, fotók¹⁹⁰⁷ alapján arról is pontos képet kaphattunk, hogy a kőfaragó mester, munkája következő lépéseként, a kő két másik oldalára egyszerű, mondhatni, rudimentáris megfogalmazású alakos ábrázolást, illetve növényi motívumot faragott. A lupa Capitolina-ábrázolást felülről lezáró, hosszabbik keskeny oldalon egy deréktól felfelé ábrázolt, fiatal férfi látható (38. tábla 3), egyszerű részletformákkal. Ovális fejének lehangsúlyosabb eleme a szempár. Állán talán rövid szakáll is megfigyelhető, fején redőzött fejedőt visel. A hátránt irányba redőzött ruhát viselő alak kiterjesztett bal, illetve jobb karjában egy-egy eltérően ábrázolt kereket vagy kocsikerékhez hasonlítható alakzatot, talán két égitestet tart. A baljában küllős kerékként ábrázolt alakzat talán a Holdat, a jobbában levő pedig a Napot szimbolizálja. Utóbbiban a küllők helyén lángnyelvek (?) láthatóak a kerék belsejében. A kompozíció további lényeges eleme a fej bal oldalán levő, egyenlő szárú kereszt. Az Árpád-kori Magyarország kőornamentikáját elemző szakemberek körében nem merült fel kifogás Tóth Sándor azon, csak áttételes formában megfogalmazott elgondolása ellen, hogy a karjaiban Napot és Holdat tartó férfialak nagy valószínűséggel Krisztus-ábrázolásként értelmezhető.¹⁹⁰⁸ A vállkő szűkebb oldalán egy igen egyszerű megfogalmazású, mond-

¹⁹⁰³ IVÁNFI 1877, 6. ábra a–c. Érdemes szó szerint is idézni az Ivánfi Ede által készített, első leírást: „A hatodik kőnek csak félkörű fülkéje vala látható, melyben egy, két fiát (egyik ember alakú) szoptató, s rájuk visszanező farkas van, mi Romulus s Remus mondáját juttatja eszünkbe. Most azonban e kő is múzeumunkban lévén – kitetszik: hogy a kő egyenes szögű felső széllel bír, melynek hátra-hajló lejtőjén egy kucsmás mellkép észlelhető, ki egyik kezével kereket, a másikkal pedig tizenkét szirmú virágot tart felfelé; ez utóbbi és a férfi feje között egy kereszt domborodik ki, mi keresztény jelleget ad neki; úgyszintén jobbra eső szélén egy lotus virág látható; mely jelekből hajlandó vagyok ezt is a templom egyik díszének tartani.” (IVÁNFI 1877, 111.)

¹⁹⁰⁴ DIMITRIJEVIĆ 1975, 49, számozatlan kép.

¹⁹⁰⁵ TÓTH 1995, 227–232.

¹⁹⁰⁶ Pannonia provincia sírköveiről összefoglalóan: MÓCSY 1990, 250–251; GÁSPÁR 2006, 69. A titeli fegyvertárból származó, Temesvárott őrzött kőfaragvány ábrázolásához egy-egy ágfalvi (<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=3827>), illetve becsehegyi (<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=3403>) sírkő ábrázolása áll közel. Hálás köszönettel tartozom Tóth Noéminek azon segítségért, amelyet a Lupa Capitolinát ábrázoló római kori sírkövekről szóló szakirodalom meglegeléséhez nyújtott.

¹⁹⁰⁷ IVÁNFI 1877, 6. ábra a–c; NAGY 1978, I. tábla, 1–3; TÓTH 1995, 66. kép.

¹⁹⁰⁸ TÓTH 2001, 363.

hatni, durva, sőt ügyetlen kialakítású hétlevelű palmetta látható (38. tábla 4), ékvesszerűen kialakított részletekkel. A levélcsoport gyűrű fogja át, alsó levélpárja visszahajlik, a középső levélke pedig rövid, függőleges állású. A levélcsoportot, amint azt már Nagy Sándor is kiemelte,¹⁹⁰⁹ egyszerű megfogalmazása ellenére is megbízhatóan hozzá lehetett kapcsolni az ornamentális faragványok úgynevezett palmettas köréhez. Azonosítását a korszak kőornamentikájával foglalkozó más kutatók is elfogadták.

A korábbi publikációk alapján sajnos nem lehet pontosan kideríteni, hogy a sírkőből átalakított vállkőfejezet melyik (alsó vagy felső) oldalán látható a lupa Capitolina-ábrázolás, továbbá e reliefhez viszonyítva melyik két oldalát díszíti az alakos ábrázolás, illetve a levélcsoport. E kérdések megoldását segíti a hivatkozott vállkőről a közelmúltban, a temesvári múzeumban (Muzeul Național al Banatului) készült fotósorozat. A képek elkészülte az engedély megszerzése ügyében hathatósan közbejáró Kopeczny Zsuzsa, valamint a fotókat készítő Milan Sepetan ügybuzgóságát dicséri. (Munkájukért mindketten e helyen is fogadják hálás köszönetemet.) Az elkészült fotók alapján teljesen egyértelmű, hogy a vállkőfejezet kőfaragója, bár pontosan kimetszette a sírkőből a farkasanya-ábrázolást, ezen oldalt így is a fejezet felső, beépítésre kerülő síkjának szánta. Az oldalsó síkok tekintetében pedig az vált világossá, hogy összesen csak kettőnek a felületét faragták egyenesre, és véstek rájuk képi ábrázolást, illetve ornamentumot. A másik két oldalsó síkból olyan csapok indulnak, szintén csak igen egyszerű, az elnagyoltnál pontosabban meg nem faragott részletekkel, amelyek a vállkőfejezet beépítését voltak hivatottak megkönnyíteni.

A fotósorozat alapján a titeli fegyvertár falából múzeumba került, capitoliumi farkassal, férfialak-ábrázolással és levélcsoporttal díszített kőfaragványt egyértelműen elhelyezhetjük egy egykori, 11–12. századi templom rekonstruált belső terében. Miután a helyére került, a kőnek – három faragott síkjának egymáshoz való viszonya alapján – csak két faragott oldalsíkja volt látható, a rajtuk levő férfi-

alak-ábrázolással, illetve a levélcsoporttal. Az átfaragás során épen hagyott farkasanya-ábrázolás a vállkő felső síkjaként került beépítésre, így az a templom fennállásának idején láthatatlanná vált. Egy olyan fali pillér tetejére építhették be a vizsgált fejezetet, amely egy derékszögben megtörő fal előtt állt, és egy boltheveder hordozására szolgálhatott. Ilyen helyzetű tám egy osztatlan hosszházú templomban a hajó és a szentély találkozásánál, a diadalív kiindulópontjánál képzelhető el a legkönnyebben. Bár az is felvethető, hogy a vizsgált kő egy többhajós bazilika mellékszentélyének diadalívét is hordozhatta. A vállkő templomon belüli helyét csak akkor elemezhetjük pontosabban, ha magának a templomnak is sikerül feltárni az alapfalait. E feltárástól várhatjuk a választ arra is, hogy tényleg Titelen állt-e a vállkővel díszített templom, vagy esetleg a korabeli Délmagyarország egy másik településén.

A kő középkori átfaragásának időpontját a meglehetősen egyszerű palmettaábrázolás (38. tábla 4) adja meg. Hasonló megfogalmazású és szintén igen „egyszerű” (mondhatni: durva) kidolgozású palmetták a dombói monostor kőanyagában mutathatók ki.¹⁹¹⁰ Dombót – amint erre már fentebb utaltam – a magyar művészettörténészek többsége a 12. század közepére keltezi,¹⁹¹¹ a monostor feltárói, Nagy Sándor és Nebojša Stanojev azonban amellet érveltek, hogy e templom faragványait még a 11. század utolsó harmadában kifaragták.¹⁹¹² Így a 11. század utolsó harmada és a 12. század közepe közötti sávban adható meg azon templom építése is, amelynek belső terét e faragvány és a titeli fegyvertár falából kibontott többi faragvány is díszítette. Csak egy jövőbeni régészeti feltárás döntheti el, hogy a fentebb elemzett vállkő, illetve a többi itteni faragvány ténylegesen egy titeli templomban került-e elhelyezésre – azon szerencsés esetben, ha sikerül nemcsak e templom alapfalait feltárni, hanem – megmaradt részletei alapján – a faragvány helyét is megbízhatóan azonosítani. E remélt – de sajnos lássuk be – meglehetősen bizonytalan időpontig Titelt helyesebb csupán a kőanyag átmeneti őrzési helyeként szerepeltetni.

¹⁹⁰⁹ NAGY 1978, 95.

¹⁹¹⁰ STANOJEV 2000, 409, kat. 3–5.

¹⁹¹¹ Tézisszerűen: TÓTH 2000, 443–444.

¹⁹¹² STANOJEV 2000, 393–399.

11. NÉHÁNY ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉS A 14. SZÁZAD VÉGE ÉS A 16. SZÁZAD ELEJE KÖZÖTTI DÉLVIDÉKI, KATOLIKUS SZERZETESRENDI MONOSTORTEPLOMOKRÓL

Az előző alfejezetekben már szoltam ilyen templomokról, így is érdemes azonban egy nagyobb távlatú nézőpontból áttekinteni az emlékanyagot néhány összefoglaló jellegű következtetés levonása érdekében. Az örökségvédelemmel foglalkozó kutatók körében ismert és elfogadott az a nézet, hogy a délvidéki tájakon a nyugati egyházhoz tartozó szerzetesrendek körében a java középkorban stagnált az építészeti tevékenység. A hiányosan fennmaradt emlékanyag elemzése is arra utal, hogy az építkezésekhez szükséges anyagi források még a legnagyobb arányú építkezések esetében is csak szűkösen álltak rendelkezésre. A korabeli Magyarország déli részére egyre sötétebb árnyékként ráboruló török veszély miatt a védelmi jellegű építkezéseknek kellett előtérbe kerülniük. Fentebb a várakat tárgyaló fejezetben pedig azt is ki kellett mondani, hogy a védművek korszerűsítésére, sőt fenntartására sem jutott elég pénz.

A monasztikus rendek (bencések, ciszterciak) esetében egy sajátos összefonódás is segítette azt, hogy a védelmi szempont került a szakrális épületek megújításának igénye elé. Országos szinten igaz volt, hogy a bencés monostorok általában rendelkeztek valamilyen védművekkel, a nagyobb és gazdagabb monostorok tagolt, jelentős véderőt jelentő védművekkel is. A Délvidéken a bencés monostorok védműveinek vizsgálatát az emlékanyag jórészt feltáratlan volta nehezíti. Hiszen olyannyira keveset tudni a bencés monostorok sorsáról, hogy például az adorjáni (szerb: Adorjan), berzétémonostori (horvát: Nuštar), ittabéi (szerb: Novi Itebej), kői (szerb: Banoštor) stb. monostor¹⁹¹³ pontos helye is ismeretlen. Csak annyit lehet tudni róluk, hogy a földben megbúvó alapfalaik melyik mai település határában keresendők. Így egyetlen példa, a fentebb már elemzett dombói monostor alapján igyekszem jellemezni a 14–16. századi helyzetet. A monostor templomát gótikus stílusban átépítették a 13. század

végén, illetve a 14. század elején, majd pedig – utolsó építkezésként – a védőfalak kijavítása és bővítése történt meg a 15. század folyamán.¹⁹¹⁴ Szinte mondani sem kell, hogy a kis méretű várrá átalakított dombói monostor nem tudott ellenállni az 1526 nyarán felvonuló oszmán seregeknek.

A könyv előző fejezeteiben már több alkalommal is történt utalás a ciszterciak fontos szerepére a Délvidéken, különösen a 13–14. században. Nem találni az írott forrásokban utalást arra, hogy ciszterci monostortemplomokon jelentősebb átépítés történt volna a 14–16. században. A rend általános, Magyarország egész területére jellemző késő középkori hanyatlása¹⁹¹⁵ mellett, a Délvidéken a monostorok stratégiai helyeken történő elhelyezkedése is a szakrális funkció visszaszorulása irányába hatott. E ponton nem csupán a fentiekben már többször taglalt péterváradai monostor szerepére szeretnék emlékeztetni, hanem arra is, hogy a Szlavónia délnyugati csücskében 1208-ban alapított toplicai (horvát: Topusko) ciszterci monostor is egy jól védhető magaslaton épült meg, amelyet bizonyosan meg is erősítettek.¹⁹¹⁶ A ciszterciak délvidéki történetének elemzése során a rendi élet elhalásával szokás számolni a mohácsi csata előtti évtizedekben, különösen az olyan, stratégiai szempontból is kiemelkedően fontos helyen álló monostorok esetében, mint amilyen a péterváradai volt. Miközben vannak ennek ellentmondó adatok. A kelet-szlavóniai, gótói (horvát: Kutjevo) ciszterci monostor esetében például írott feljegyzés szól arról, hogy azt szerzetesei csak évekkel a mohácsi csata után, 1535-ben hagyták el.¹⁹¹⁷ A rendi élet elhalásának gondolatát Pétervárad esetében az látszott erősíteni, hogy a monostor jövedelmeit a 15. század végétől már nem magára a rendházra fordították, hanem – jobb esetben – e pénzüsszeg is bekerült a déli határ védelmének költségvetésébe.¹⁹¹⁸ 1490 után oly módon,

¹⁹¹³ A középkori Magyarország bencés monostorairól lásd: F. ROMHÁNYI 2000; HERVAY 2001, 461–547.

¹⁹¹⁴ NAGY 1974, 10.

¹⁹¹⁵ A ciszterci rend 14–16. századi hanyatlásáról szóló szakirodalmat egy korábbi munkámban tekintetem át: TAKÁCS 1989, 30–32, 38.

¹⁹¹⁶ KRUEK–HORVAT 1986, 164–167.

¹⁹¹⁷ E monostor történetét összefoglalta: HERVAY 1984, 101–103; ROMHÁNYI 2000, 27.

¹⁹¹⁸ A péterváradai apáti cím hanyatott sorsát és a kommandatori rendszer meghonosodását egy korábbi munkámban tekintetem át részletesen: TAKÁCS 1989, 42.

36. kép. Horgos (szerbül Horgoš)-Kővágó-Varga-tanya, templomásatás, 1991 (Fotó: Slobodan Zlatek) (Bácsország, 1996. március 15. nyomán)

Fig. 36. Excavations of the remains of the church of the site Horgoš-Kővágó-Varga-tanya, 1991 (Photo: Slobodan Zlatek) (after Bácsország 15 March 1996)

hogy a délvidéki védelem szervezésében egyre fontosabb szerepet elnyerő kalocsai érsek meg-szereztek a pétervárad apátság kommandátora címet. Egy, a közelmúltban közlésre került írott forrás azonban azt tanúsítja, hogy a rendi élet még ilyen körülmények között sem szűnt meg teljesen Péterváradon. Egy 1495-re keltezhető számadáskönyv tanúsága szerint Péterváradon az adott időpontban, három évtizeddel a mohácsi csata előtt még élt két szerzetes, mintegy őrizve a monostor hagyományát a várban elszállásolt katonaság között.¹⁹¹⁹ A pétervárad templom nagyobb arányú átépítésére ilyen körülmények között természetesen nem kerülhetett

sor. Mivel a pétervárad monostor kommandátorai a bács-kalocsai érsek lettek, fontos támpontokat szolgálhat annak az áttekintése is, milyen építkezések folytak a 15. század végén és a 16. század elején az érsekség két székvárosában. A kérdésfelvetés jogosságát az is alátámasztja, hogy a középkori Magyarország egészének viszonylatában is fontosnak tekinthető reneszánsz építőműhely lokalizálható a Jagelló-kori Bácsott.¹⁹²⁰ Miközben az is igaz, hogy a bácsi reneszánsz építőműhely egykori létezése olyan építészeti tagozatok (pl. bábos korlátok, ajtó-, illetve ablakkeretek) alapján igazolható, amelyek ugyanúgy díszíthettek templomokat, mint profán céllal épített épületeket. Egy ilyen, a szakrális mellett a profán célzatú építkezés lehetőségét is számba vevő értelmezést kell kidolgozni a pétervárad-tekiai kegytemplom falába másodlagosan, a 20. század eleji felújítás során befalazott reneszánsz kőfaragvány esetében is.¹⁹²¹ A kandallópárkányként vagy szemöldökgerendaként értelmezhető faragvány lehet a pétervárad erődített monostor kronológiai szempontból legkésőbbi emléke, ha elfogadjuk azt a felvetést is, amely szerint a tagozat a pétervárad várban kerülhetett elhelyezésre. E lehetőség mellett szól, hogy a faragványt díszítő úgynevezett lófej pajzsot díszítő címeralak a Mohács előtti Magyarország egyik utolsó bács-kalocsai érsekével, Frangepán Gergellyel kapcsolható össze.

Összefoglalva: a kutatás jelen fázisában rendelkezésre álló adatok alapján mind a bencések, mind pedig a ciszterciek esetében arra kell következtetni, hogy délvidéki monostoraik esetében egyáltalán nem, vagy legjobb esetben is csak minimális nagyságú pénz jutott templomépítésre a 14. század eleje és a 16. század eleje közötti időszakban. Valamivel kedvezőbb az összkép a kolduló rendi kolostorok esetében, bár az sem kétséges, hogy a Délvidéken a koldulórendek esetében is kevesebb templom épült vagy épült át, mint a korabeli ország északabbi vagy nyugatabbi részein. E két, negatív előjelű következtetéssel ellentétben viszont az sem kétséges, hogy a ferencesek igenis építettek új templomokat a 15–16. században. A jobban ismert szeged-alsóvárosi¹⁹²²

¹⁹¹⁹ RASZTIK 1998, 197–206.

¹⁹²⁰ HORVÁTH 1987.

¹⁹²¹ TAKÁCS 2018d, 321–324.

¹⁹²² LUKÁCS 1994, 437–489.

vagy újlaki¹⁹²³ ferences templom mellett érdemes itt emlékeztetni a magyar műemléki szakirodalomban alig szereplő atyai¹⁹²⁴ (horvát: Šarengrad), pozsegi¹⁹²⁵ (horvát: Slavonska Požega) vagy neksei¹⁹²⁶ (horvát: Našice) 14–15. századi templomokra vagy a ferencesek által a bencésektől átvett aracsi templom gótikus tornyára, illetve a szávaszentdemeteri Szent Demeter titulusú monostortemplom 15. században felhúzott új apszisára.¹⁹²⁷ A rendelkezésre álló adatok alapján már a kutatás jelen fázisában is ki lehet mondani azt, hogy a ferencesek a rendi elvárásoknak megfelelően, építkezéseikhez adományokat igyekeztek gyűjteni, úgy tűnik, nemcsak a legtehetősebbeknél, hanem szélesebb körben is. Egy ilyen alapállás talán legszebb példajaként ismét a szeged-alsóvárosi ferences templomra kell utalni. E kolostortemplom falazatának a vizsgálata során viszonylag sok téglaméretet sikerült megfigyelni,¹⁹²⁸ mivel feltehetően az építéshez a hívek kisebb-nagyobb tégladományokkal is igyekeztek hozzájárulni. Az építkezés kivitelezésének koldulórendi jellege nem akadályozhatta meg azt, hogy az egyes templomok tervezése során megvalósuljanak az adott kor legújabb építészeti megoldásai. Így az újlaki ferences templom építkezéseiben részt vehetett legalább egy, a prágai eredetű Parler-páholyhoz tartozó kőfaragó mester. Bizonyára ő készítette a mintegy a Parler-iskola védjegyének számító szörnyfejű konzolt, amelyet sajnos a templom 20. század eleji felújítása során részben eltávolítottak a falszövetből.¹⁹²⁹ A szeged-alsóvárosi ferences templomnak pedig nemcsak a szentélyét, hanem a hajóját is a Mátyás kori építészetben újdonságnak számító hálóboltozattal fedték.¹⁹³⁰ Végezetül – bár nem építészet, hanem képzőművészet – arra is érdemes itt emlékeztetni, hogy a ferencesek, miután átvették a bencésektől a szávaszentdemeteri monostor igaz-

gatását, a templom szentélyét olyan freskóciklussal díszítették, amely az itáliai trecento hagyományait hozta el a Száva partjai mellé.¹⁹³¹

Sajátos helyet foglalnak el a Délvidék szerzetesrendi építkezéseiben a pálosok. E magyar alapítású szerzetesrend esetében a déli irányú terjeszkedés azért tekinthető logikus fejleménynek, mert a rend kialakulásában is nagy szerepet játszott egy déldunántúli hegység, a Mecsek. E tényből, valamint a rend remete jellegéből következő, dombvidéki tájak iránti preferenciájából magyarázható, miért telepedtek meg nagy előszeretettel a pálosok Nyugat-Szlavóniában.¹⁹³² Továbbá a Délvidéken is megfigyelhető, hogy – a ferencesekhez hasonlóan – a pálosok más rendektől átvettek olyan kolostorokat, amelyeket azok nem tudtak fenntartani. Egy ilyen alapállást az utókornak annak okán is érdemes nagyra tartania, mert fel kell ismerni: a török hódítás árnyékában igenis a nehezebb utat választotta az, aki a korabeli Bodrog vagy Szerém vármegyében más rendektől kolostort vett át. A két megye említése a helyszíneket is jelzi: a pálosok a Bodrogmonostorszeggel (szerb: Bački Monostor) azonosítható Bodrogszigeten,¹⁹³³ illetve Szalánkeménben¹⁹³⁴ (szerb: Stari Slankamen) vettek át egy-egy monostort a bencésektől, illetve a premontreiektől. A bodrogszigeti/bodrogmonostorszegi helyszín régészeti szempontból is jelentőséggel bír. A 20. század elején Gubitza Kálmán által feltárt pálos templom¹⁹³⁵ ugyanis egyenes lezárású apszissal és egyhajós hosszházával jól illeszkedik a pálos rendi építészet azóta többször is leírt rendi keretei közé. A pálosokról szóló rövid kitérőt egy egyelőre még megválaszolhatatlan kérdés rövid összefoglalásával zárnám. A szerémségi és szlavóniai szerb ortodox kolostorok között több olyan is akad, amely a magyar nyelvből átvett „Remeta” (azaz Remete)

¹⁹²³ VUKIČEVIĆ–SAMARDŽIJA 2000, 475–501.

¹⁹²⁴ VUKIČEVIĆ–SAMARDŽIJA 1994, 67–68, 3–4. ábra.

¹⁹²⁵ VUKIČEVIĆ–SAMARDŽIJA 1994, 65–66, 1. ábra.

¹⁹²⁶ VUKIČEVIĆ–SAMARDŽIJA 1994, 5. ábra.

¹⁹²⁷ ROSTÁS 2010, 34, 7. kép.

¹⁹²⁸ LUKÁCS 1994, 453.

¹⁹²⁹ VUKIČEVIĆ–SAMARDŽIJA 2000, 35. kép.

¹⁹³⁰ E boltozat jelentőségét az sem kisebbítheti, hogy kivitelezése során jelentős tervváltás történt: LUKÁCS 1994, 460–462.

¹⁹³¹ ROSTÁS 2010, 34–39.

¹⁹³² E rendházakat ismerteti további szakirodalom megadásával: ANTOLKOVIĆ 2018.

¹⁹³³ ROMHÁNYI 2000, 14.

¹⁹³⁴ ROMHÁNYI 2000, 59.

¹⁹³⁵ GUBITZA 1916, 56–62.

nevet viseli. Az ilyen kolostorok ortodox szerzetesei körében egy olyan szóbeli hagyomány létezik,¹⁹³⁶ hogy kolostoruk egy elhagyott pálos rendház helyén állna. Az adott helyszínnek régészeti feltárása nélkül sajnos nem dönthető el, az ilyen hagyományoknak van-e valós alapja. Végezetül, a teljesség kedvéért:

a horvát szakirodalomban felbukkan egy olyan utalás, hogy pálos kolostor állt volna a Szabadka (szerb: Subotica) melletti Györgyénben (horvát: Đurđin), ez azonban egy bizonyosan téves hagyomány, amely a helyi bunyevácok körében a 18. században alakulhatott ki.¹⁹³⁷

12. A KIS TEMPLOMOK TANÚSÁGA

Ebben a fejezetben a falvak kis méretű templomairól kell megemlékezni, több ok miatt is. Első helyen a topográfiai okra utalok: a középkori falvak templomai nem enyésztek el teljesen. Egyre fogyatkozó romjaik, illetve a szántóföldek talajában újra meg újra előbukkanó törmelékük, gazdag leletanyaguk (41. tábla 1–7) a délvidéki/vajdasági táj régészeti hagyatékának megkerülhetetlen része.

Második helyen azt érdemes kiemelni, hogy a romtemplomok kutatása a térség középkorrégészetének szerves része, és a templomfeltárások rendszerint meg szokták előzni a településrégészeti feltárások más ágait. Egyetlen példaként a dualizmus korára és e korszakon belül is a délvidéki térségnek az adott korban egyik legnagyobb és legdinamikusabb fejlődő városára, Szabadkára utalnék. Helyi szinten a régészeti kutatás terepi része azzal indult a századfordulón, hogy Bibó-Bige György a város határának északi részén, Kelebia-pusztán kibontott egy, a vasúti töltés számára nyitott agyagbánya által veszélyeztetett templomalapot.¹⁹³⁸ A kutatás ezen ága is elhalt 1920 után, és e tetszhalotti állapot meg is maradt 1948-ig. Ebben az évben került sor a Hinga-halom feltárására Schulmann Imre és Olga Šafarik vezetésével. Az ásatás 1954-ben megjelentetett, a pánszláv szemlélet által erősen befolyásolt előzetes közléséből¹⁹³⁹ csak az nem derült ki, hogy a java középkori temető egy olyan kis templom körül létesült, amelynek alapjait 1940–41-ben a királyi Jugoszlávia hadserege egy kiserőd („bunker”) építése kedvéért kitermelte. Sőt maga a leletmentés is azért indult meg 1948-ban, mert e kiserődöt a Tito–

Sztálin-konfliktus miatti, nyílt háborúval fenyegető helyzetben fel kellett újítani.

A kis templomok feltárása a későbbi években is leletmentési feladat maradt. Szekeres László szakmai életútja azonban azt bizonyítja, hogy ez esetben is erényt lehetett kovácsolni a kényszerből. A hangyaszorgalommal gyűjtött topográfiai adatokból és a kivitelezett, rend szerint apró alapterületű leletmentésekből (52. tábla 2)¹⁹⁴⁰ egy olyan adatbázis kerekedett ki, amelynek alapján Szekeres László az 1970-es évek végén meg tudta írni az északkelet-bácskai térség középkori településtörténetét.¹⁹⁴¹ Ezen összefoglalás a templomokra mint a települési kép alapelemeire tekint, így adatbázisából nem elsősorban az adott térség templomainak alaprajzi sajátosságairól kapunk képet. Egy ilyen kérdésfeltevéshez a templomok teljes feltárására lett volna szükség, amelyre pénzügyi okokból sajnos csak ritkán kerülhetett sor. Így csak néhány esetben sikerült a maradványok alapján templomalaprajzot rekonstruálni. A kapott alaprajzokból az egyenes lezárású, egyhajós kis méretű templomok túlsúlya regisztrálható, bár természetesen van példa apszidális lezárású egyhajós templomra is (40. tábla 1). Az egyenes lezárású apszissal rendelkező falusi templom típuspéldájának a kishorgosi templomalaprajz tekinthető (40. tábla 2). A jelen adatbázis alapján kialakítható összképen azonban az újabb feltárások módosíthatnak, természetesen az apszisok alaprajza tekintetében is. A templomalaprajzok pontos meghatározásával ellentétben a kis kiterjedésű szondázó ásatások tökéletesen elegen-

¹⁹³⁶ Lásd pl. N. N. 2020g.

¹⁹³⁷ Bár hitelesnek tekinti e hagyományt, pontosan leírja 18. századi keletkezését is: ANTOLKOVIĆ 2018, számozatlan térképhez fűzött pop-up. Nem utal e monostorra a középkori Magyarország monostorait a teljesség igényével összegyűjtő ROMHÁNYI 2000.

¹⁹³⁸ SZEKERES 1971, 81–91.

¹⁹³⁹ ŠAFARIK–SCHULMANN 1954, 5–55.

¹⁹⁴⁰ Egyetlen, kiragadott példaként lásd: SZEKERES 1994, 463–472.

¹⁹⁴¹ SZEKERES 1977b, 11–12; SZEKERES 1983.

dőek, hogy az építkezések 13. századi felfutásáról, a templomok számának kései Árpád-kori ugrásszerű gyarapodásáról tegyenek tanúságot a Bácskai löszplató északi szélén, lényegében az adott térség turbulens története ellenére is. Elegendő itt a kunok beköltözésére utalni, amely a Duna–Tisza közének északabbi részéin bizonyosan okozott átrendeződést a települési képben.¹⁹⁴² Településrégészeti megközelítésben nem csupán – sőt talán nem is elsősorban! – az a figyelemre méltó, hogy milyen gyakran bukkan fel az egyenes lezárású apszissal rendelkező, egyhajós templom típusa a délvidéki/vajdasági térség középkori rurális környezetében. Sokkal érdekesebb, milyen sűrű településhálózatot rajzol ki az egyes templomok topográfiai helye – az írott forrásokkal egyébiránt teljesen megegyező módon. Sőt, e templomalapok arra is jók, hogy egy sor olyan település létezéséről tanúskodjanak, amelyekről írott feljegyzések vagy nem készültek, vagy a későbbi évszázadok turbulens történelme során megsemmisültek.¹⁹⁴³

A középkori Magyarország déli részének igenis van egy olyan régiója, ahol nemcsak a középkori falusi, illetve mezővárosi templomoknak a helye alapján vonhatók le településtörténeti következtetések, hanem ezen épületeknek az alaprajza, sőt egy-egy adott esetben a térszerkezete is elemezhető. E terület a Dráva–Száva köz központi része, azaz újkori tájfogalommal élve: Szlavónia. E tájon a falusi-mezővárosi templomok építésettörténeti elemzését az teszi lehetővé, hogy a helyi műemlékvédelem kitüntetett feladatnak tekinti az ilyen épületek leírását és feltárását.

A kelet-szlavóniai régióban is azt tapasztalhatjuk, hogy a 12. század második felétől, illetve a 13. századtól fut fel a templomok száma. Sőt, a korábbra keltezett templomok egy része, így a vinkovce (horvát: Vinkovci)-merajai templom korai keltezése is joggal kérdőjelezhető meg. A szerény méretű és egyszerű alaprajzi megoldásokkal rendelkező román templomok sorát gyarapítja továbbá a fentebb már tárgyalt maróti templom I. fázisa is (30. tábla 5), ha a valószínűbb megoldást fogadjuk el, és két, időrendi szempontból

is elkülöníthető építési fázissal számolunk. A szinte egyetlen gazdagabb kivételű 13. századi templom a Dráva–Száva közének keleti harmadában a babafalvi (horvát: Babska) templom (40. tábla 5). A tagoltabb kiképzés a szentély külső lizénákkal tagolt falsíkjában mutatkozik meg. Ez esetben Vladimir Goss joggal vetette fel a távolabbi előképekkel való összevetés lehetőségét. Bár az is tény, hogy az általa említett németországi párhuzamok mellett a korabeli Magyarország belső részein is találni példát hasonló falkiképzésre. A másik hasonló, szintén lizénákkal tagolt apszissal rendelkező templom, a kapornai (horvát: Koprivna) esetében Iva Papić azt valószínűsíti, hogy johanniták építették. Sőt ezen érvelés szolgálatába állítja a szentély belső falsíkján a 2000-es években felfedezett, trónoló Istenanyát ábrázoló freskót is.

A gazdagnak semmiképp sem mondható román kori emlékanyaggal ellentétben Kelet-Szlavónia gazdag gótikus emlékanyaggal rendelkezik a kis alapterületű, falusi környezetben felépült templomok vonatkozásában is. Olyannyira igaz e tény, hogy a kelet-szlavóniai gótika összehasonlító elemzése jelentette Dijana Vukičević-Samardžija értekezésének¹⁹⁴⁴ egyik alapját. A hivatkozott disszertáció gondolatmenetétől némileg eltérve, e szlavóniai gótikus templomokról azt rögzítem első helyen, hogy megoldásaik a dunántúli egyházi építészettel vetethetőek össze. (Nota bene!) nemcsak a legegyszerűbb részletformákkal rendelkezőek, hanem a gazdagabb kiképzésűek is. Így például az ivánkaszentgyörgyi (horvát: Ivankovo) 15. századi csarnoktemplom esetében egyáltalán nem felesleges kiemelni, hogy az adott térszerkezetnek nemcsak az úgynevezett kontinentális Horvátország más részein vannak párhuzamai, hanem például a Dél-Dunántúlon, első helyen Zala megyében. Kelet-Szlavónia gótikus építészetének áttekintése során általában történik utalás¹⁹⁴⁵ az Újhorváti (horvátul Novi Mikanovci) határában álló templomra. E meglehetősen egyszerű részletmegoldásokkal rendelkező gótikus templom azáltal nyert hírnevet, különösen a tudománynépszerűsítő munkákban, hogy tornyának alsó harmadát nem függőlegesen, hanem ferdén falazták fel (40. tábla 6).

¹⁹⁴² A kun szállásterületen folyó településrégészeti kutatások összefoglaló áttekintése: PÁLÓCZI HORVÁTH 2009, 217–232.

¹⁹⁴³ SZEKERES 1983, 7–8.

¹⁹⁴⁴ VUKIČEVIĆ–SAMARDŽIJA 1986.

¹⁹⁴⁵ Így pl. VUKIČEVIĆ–SAMARDŽIJA 1986, 122–123.

13. KÖZÉPKORI EREDETŰ VAGY KÖZÉPKORINAK MONDOTT SZERB ORTODOX TEMPLOMOK

A Kárpát-medence déli részének középkori templom-építészetét akkor tudjuk teljes mértékben átlátni, ha a szerb ortodox templomokat is számba vesszük. Történeti előzményként arra kell utalni, hogy a 14. század végétől az Észak-Balkánról jelentős számban menekültek el szerbek, akik a korabeli Magyarország déli részén találtak új otthonra. Részarányuk a Szerémségben és a Bánságban növekedhetett nagyra a szerb politikai elit által Zsigmond, majd pedig Mátyás királytól elnyert birtokokon. Mivel a szerbek ortodox vallásuk miatt a korabeli Magyarország déli részén konfesszionális szempontból is új elemet jelentettek, megjelenésük az egyházi építészetben is regisztrálható: a 15. század közepső harmadától megindultak az első ortodox templom-, illetve kolostorépítkezések. A szerb pravoszláv egyház viszonylag sok monostorról őriz olyan hagyományt, hogy azok a Brankovics-ház egyes despotáinak, illetve családtagjainak az alapításai lennének – külön kiemelve, milyen sok ortodox monostor állt már e tájon az 1526-os török foglalás előtt. E hagyományok ellenőrzése igen nagy nehézségekbe ütközik, hiszen az első írott említések általában jóval későbbiek a 15. századnál vagy a 16. század elejénél. Az is gyanút ébreszthet, hogy e 15–16. századi alapítások nem annyira magukhoz a despotákhoz, hanem az idős korában szerzetbe lépett Angelina anyához (a szerb szakirodalomban használatos nevén majka vagy mati Angelina), illetve Brankovics Maxim ortodox püspökhöz (szerbül vladika Maksim) kötődnek. E két személy esetében ugyanis nemcsak a monostoralapításhoz olyannyira szükséges anyagi erő korlátozott volta mérülhet fel, hanem gyakori szerepeltetésük által a szerb pravoszláv egyházban őrződő hagyomány a szóbeliségre oly jellemző toposzjellegét ölt. A korai ortodox monostorok listája így a jövőben – egy-egy hitelesítő ásatás elvégzése után – minden bizonnyal még alakulni fog. Természetesen csak olyan esetben, ha a feltárók elfogulatlanul kelteznek, illetve csak és kizárólag olyan tárgyi emlékeket kötnek az egyes monostorokhoz, amelyek valóban ezekhez az épületekhez köthetőek. Egyetlen, de jellemző példaként arra utalunk, hogy a monostor kora újkori templomának falai alatt kibontott Árpád-kori edényégető kemence pontos keltezése el-

lenére sem képes alátámasztani az adott monasztikus helyszín 13. századi létezését. Az edényégető kemence kontextusa ugyanis kézművesség. Egy műhely kialakításának pedig nem elengedhetetlen feltétele a kolostor létezése. Nem tagadva azt, hogy a kolostorokban is folyhatott edényégetés, arra is utalni kell, hogy ezek ritkán szoktak a templom közvetlen közelében folyni.

Egy pontosabb kép megrajzolásához első lépésként érdemes áttekinteni a számba vehető, azaz a szakirodalomban középkori eredetűként szerepeltetett délvidéki szerb ortodox templomok listáját. Mivel az alább felsorolandó műemlékek mind a szerb pravoszláv egyházhoz kötődnek, helyneveik szerb nyelvű formáját tüntetem fel az első helyen, és csak utána utalok a magyar és – adott esetben – a román névváltozatra is.

1) Bezdin (Rom.) – Szűz Mária mennybemenetele titulusú monostor. A szerb egyházi hagyomány szerint alapítója a 15. század végén élt Jaksich János (szerbül Jovan Jakšić) nevű főúr volt. Első említése a 17. századból származik. A jelenlegi templom legrégibb részlete a helyi hagyomány szerint az 1690 körül, posztbizánci (a szerb szakirodalomban: bizánci) stílusban épített apszis. A templom többi része a barokk stílustendenciáit viseli magán. Célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető.

2) Bazjaš/Baziás (Rom.) – Krisztus színeváltozása titulusú szerb monostor. A szerb egyházi hagyomány szerint alapítója maga Szent Száva lett volna a 13. század elején, így Brankovics György és János csak felújította volna a 15. század végén.¹⁹⁴⁶ A mértéktartóbb vélemények e két szerb főúr alapításának tartják. Első említése a török korból származik. A jelenlegi templom a monostor 1738-as, törökök általi lerombolása után épült fel posztbizánci (a szerb szakirodalomban: bizánci) stílusban, háromkonchás szentéllyel, a négyzet feletti kupolával. Célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető.

3) Bodjani/Bogyán (Szer.) – Szűz Mária mennybemenetele titulusú szerb monostor temploma

¹⁹⁴⁶ ZEREMSKI 1907, 93.

(42. tábla 3). A szerb egyházi hagyomány szerint 1478-ban alapították. Alapítója egy Bogdán nevű dalmáciai szerb kereskedő lett volna, aki időleges vakságától való megszabadulásáért ilyen módon adott hálát. Az állítólagos alapító létezése egykorú írott forrással nem támasztható alá, az alapítási legenda – joggal sejtetően – egy helynév-etimológián alapszik (Bogdan – Bogyán – Bodjani).¹⁹⁴⁷ A monostor első említései a török korból származnak. A jelenleg álló templom legrégibb részleteit a helyi hagyomány a 17. századig vezeti vissza, miközben tényként szokás kezelni, hogy a monostort a Rákóczi-szabadságharc idején porig rombolták volna. Ugyanezen hagyomány szerint a jelenleg álló barokk templom az adott helyszínen megépült negyedik templom lenne. További, célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető. Az 1950-es években folytatott, kis alapterületű régészeti kutatómunka ugyanis régészeti szempontból még közöletlen. A leletanyag ismertetése nélkül pedig azon végkövetkeztetés is „lebeg”, amely szerint régészetileg alátámasztható lenne a kolostor Mátyás kori alapítása.

4) Djipša/Divša (Szer.) – Szt. Miklós titulusú, ortodox monostortemplom (= crkva Sv. Nikole). A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint a monostort 1502 előtt alapította Brankovics János szerb despota.¹⁹⁴⁸ Jelenlegi temploma 1746-ban épült. Célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető.

5) Grgeteg/*[Gorgeteg]¹⁹⁴⁹ (Szer.) – ortodox monostortemplom. A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint a monostort a Brankovics-házból származó Vuk despota alapította 1471-ben.¹⁹⁵⁰ Az első megbízható írott forrás azonban csak 1619-ben említi. A templom jelen állapotában egy 1901-es átépítés nyomait viseli.¹⁹⁵¹ Célzott épí-

tészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető.

6) Hodoš/Hódos / monastirea Bodrog (Rom.) – Szűz Mária mennybemenetele titulusú szerb monostor.¹⁹⁵² Azonnal fel kell hívnom a figyelmet, hogy e kolostornak több, egymástól eltérő történeti hagyománya van. A szerb történetírás nem szokta figyelembe venni azt, hogy Óbodrogra (román: Bodrogu Vechi) lokalizálható a hodosi bencés monostor,¹⁹⁵³ amely a 12. század harmadik harmadában már bizonyosan létezett, hiszen apátja 1177-ben szerepelt egy írott forrásban. Más írott forrásból pedig az is bizonyos, hogy a hodosi monostor 1293-ra elnéptelenedett. A szerb egyházi hagyomány szerint a hodosi szerb kolostor alapítója a 15. század végén élt Jaksich István (szerbül Stevan Jakšić) főúr volt. Első említése a 17. századból származik. A jelenlegi templom posztbizánci (a szerb szakirodalomban: bizánci) stílusjegyeket mutat, háromkonchás szentéllyel, a négyezet feletti kupolával. Felsorolt stílusjegyei alapján bizonyára nem korábbi a 18. századnál. Célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető. A monostor a 19. század harmadik harmadában átkerült a román ortodox egyház kezelésébe. A román ortodox történetírás, a szerbellen ellentétben, utalni szokott a bencés korszakra az intézmény ősiségének hangsúlyozása érdekében.

7) Jazak/Jazsak (Szer.) – ortodox monostortemplom. A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint a monostor első említése 1522-ből származik.¹⁹⁵⁴ A jelenlegi templom a 18. század közepén (1758-ban) épült fel posztbizánci (a szerb szakirodalomban: bizánci)¹⁹⁵⁵ stílusban, háromkonchás szentélyfejjel, kupolával. Célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető

¹⁹⁴⁷N. N. 2020e.

¹⁹⁴⁸SIMIĆ 2000, 308.

¹⁹⁴⁹Az írott forrásokban nem szereplő helynév, a magyar névalak a szerb névalak alapján rekonstruálható.

¹⁹⁵⁰SIMIĆ 2000, 304.

¹⁹⁵¹GUCU 1976, 251–252 (a listán a 106-os szám alatt szerepel).

¹⁹⁵²Bár e monostor a Maros északi partján áll, mégis felvettem anyaggyűjtésembe, mert késő középkori – kora újkori kapcsolatrendszere teljes mértékben a Bánság irányába mutatott.

¹⁹⁵³ROMHÁNYI 2000, 31. Ezt az adatgyűjtést veszi alapul összefoglaló munkájában: ŦEICU 2007.

¹⁹⁵⁴GRUJIĆ 1939, 360; SIMIĆ 2000, 305.

¹⁹⁵⁵GUCU 1976, 255 (a listán a 172-es szám alatt szerepel).

ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető.

8) Kovilj/Kabol (Szer.) – Gábor és Mihály arkanynak szentelt szerb ortodox monostor. A szerb egyházi hagyomány szerint alapítója maga Szent Száva lett volna a 13. század elején. Az alapítási legenda egy helynév-etimológián alapul – a monostorral szomszédos egyik falu újkori szerb nevéből, Budisavából szokás az „bredj, Száva” felszólítást kiolvasni a magyar és a szerb királyt állítólag a leendő monostor helyén megbékéltető, a szerb egyházat megalapító szent meglelése érdekében.¹⁹⁵⁶ E jelenet népszerűségét jelzi, hogy még egy kifestőkönyvben is szerepel (58. tábla 2). A dél-bácskai szerbség körében ismert legenda kialakulását az is segíthette, hogy Szent Száva tényleg megbékítette egyik fiútestvérét, az első szerb királyt: az „Elsőként koronázott” melléknevet viselő I. Istvánt (szerbül Stevan/Stefan Prvovenčani). A megbékítés harmadik fele azonban nem II. András magyar király volt, hanem öccsük, Vukan diokleiai herceg. A legenda dél-bácskai elterjedését az is segíthette, hogy az újvidéki ortodox székesegyház északi énekeskarzata felett az ismert szerb romantikus festő, Paja Jovanović képe is látható a szerb királyról és a Vukan öccsét megbékítő Szent Száváról.¹⁹⁵⁷

Visszatérve a valós adatokhoz: a monostor első említése a 16. század végéről származik. A jelenlegi templom posztbizánci (a szerb szakirodalomban: bizánci) stílusjegyeket mutat, háromkonchás szentéllyel, négyezet feletti kupolával. Célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető.

9) Krušedol/Krusedol (Szer.) – Szűz Mária titulusú ortodox monostortemplom (= Bogorodiči-

na crkva). A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint a monostort Maxim ortodox püspök (= vladika Maksim) építtette 1509 és 1514 között,¹⁹⁵⁸ és e hagyományt a szerb műemlékvédelem, illetve a modern szerb historiográfia is elfogadja.¹⁹⁵⁹ A templom mai állapotában 1716 utáni.¹⁹⁶⁰

10) Krušedol/Krusedol (Szer.) – Szűz Mária látogatása titulusú ortodox monostortemplom (= Sretenjska crkva). A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint az apácamonostor 1512 és 1516 között épült az obedi menekült apácák számára, alapítója Angelina anya.¹⁹⁶¹ Az egyhajós templom minden bizonnyal 17. századi, szerény értékű freskói 1643-ból származnak.¹⁹⁶²

11) Kupinovo/Kölpény (Szer.) – a vár suburbiában álló, Szent Lukács titulusú ortodox templom (= Sv. Luka). A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint a monostort Brankovics György szerb despota építtette 1453 és 1456 között.¹⁹⁶³ A templom elkészültére utal, hogy e templomban temetette el 1477-ben férje, Vak István despota hamvait a fentebb már számos alkalommal utalt Angelina anya. A szerény méretű templom félkörös szentéllyel és kupola nélküli, osztatlan hosszházzal rendelkezik.¹⁹⁶⁴

12) Kuveždin/[Kövesd]¹⁹⁶⁵ (Szer.) – a Szent Száva és Szent Simeon titulusú ortodox kolostor temploma (= crkva Sv. Save i Sv. Simeona Srpskog). A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint a monostort Štiljanović István despota alapította a 16. század első felében.¹⁹⁶⁶ A II. világháborúban erősen megsérült, jelenlegi temploma 1815–1816-ban épült.¹⁹⁶⁷

13) Mesić/Meszesfalva (Szer.) – Keresztelő Szent János titulusú szerb ortodox monostor temploma (42. tábla 1). A szerb egyházi hagyomány szerint alapítója maga Szent Száva lett volna a 13. század

¹⁹⁵⁶ Az alapítási legenda ismertségét nagymértékben növeli, hogy a szerb és a magyar királyt megbékítő Szent Száva képe ikonként is megfestésre került, sőt manapság gyermekek számára készített kifestőkönyv témája is lett. Lásd: N. N. 2020i.

¹⁹⁵⁷ E kép elérhetősége: <http://www.vojvodina.cafe/showthread.php/8734-Crkve-u-Vojvodini-XVIII-i-XIX-veka>. A megtekintés időpontja: 2020. 12. 06.

¹⁹⁵⁸ GRUJIĆ 1939, 361; SIMIĆ 2000, 301–302.

¹⁹⁵⁹ DINIĆ-KNEŽEVIĆ 1975, 39.

¹⁹⁶⁰ GUCU 1976, 257 (a listán a 214-es szám alatt szerepel).

¹⁹⁶¹ GRUJIĆ 1939, 361; SIMIĆ 2000, 303.

¹⁹⁶² GUCU 1976, 257 (a listán a 213-as szám alatt szerepel).

¹⁹⁶³ SIMIĆ 2000, 301.

¹⁹⁶⁴ GUCU 1976, 258 (a listán a 232-es szám alatt szerepel).

¹⁹⁶⁵ CSÁNKI 1890–1913, II. 248: egy 1416-os oklevélben Kewesd néven szerepel.

¹⁹⁶⁶ SIMIĆ 2000, 308. A szövegben a 15. század első fele szerepel, de e dátum a despota személye miatt nyilvánvaló elírás.

¹⁹⁶⁷ GUCU 1976, 258 (a listán a 220-as szám alatt szerepel.)

elején, így Brankovics János, illetve testvére, Maxim szerb pravoszláv püspök csak felújította volna a 15. század végén.¹⁹⁶⁸ A monostor első említése a 16. század végéről származik. A jelenlegi templom posztbizánci (a szerb szakirodalomban: bizánci) stílusjegyeket mutat, háromkonchás szentélyvel, négyzet feletti kupolával. Építése – joggal sejtethetően – nem keltezhető a 18. század elé. Célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető.

14) Novo Hopovo (Szer.) – Szt. Miklós titulusú szerb ortodox monostortemplom (= crkva Sv. Nikole). A szerb pravoszláv egyház két hagyományt is őriz a monostor alapításáról. Az egyik szerint a rendházat az 1476-ban elhunyt Vak István despota, a másik szerint viszont az 1516-ban elhunyt Maxim ortodox püspök alapította.¹⁹⁶⁹ A mai templom építése a szerb műemlékvédelem felfogása szerint 1576-ra tehető, freskói 1608-ból származnak.¹⁹⁷⁰

15) Obed/[Ebed]¹⁹⁷¹ (Szer.) – Annunciáció titulusú ortodox monostortemplom (= Blagoveštenjska crkva). A szerb kutatás¹⁹⁷² vagy 1486-ra teszi a templom alapítását, amikor is a szent életű Angelina anya két fiával e helyre költözött, vagy pedig 1501-re, külön is kiemelve, hogy a rendház alapítása egy már működő Szent Lukács-templom mellé történt. Ez utóbbi esetben az alapító a szintén a Brankovics családból származó Maxim ortodox püspök lett volna. Sőt, további, szintén 18. századi források szerint ezen egyházat a (név szerint meg nem nevezett) szerb despoták 1507-ben alapították volna. Az épületről 1723-ból maradtak fenn az első megbízható adatok. E források alapján nem lehet kétséges, hogy a monostortemplom építőanyaga fa volt, hiszen ekkor az előregedett boronákat, illetve a tetőszerkezet egy részét cserélték ki. Az egyre romló állagú faépület 1930-ban omlott össze. Alaprajzát és térszerkezetét Vojislav Matić rekonstruálta¹⁹⁷³ 18–19. századi leírások, illetve 20. század eleji képi ábrázolások alapján. Az általa a 18. századba keltezett épület

elemzése során egyetlenegy olyan épületelemet sem említ, amely akár feltételesen is a 15. század végére és/vagy a 16. századra lenne keltezhető.

16) Rakovac/Rakovác (Szer.) – Szent Kozma és Damján titulusú szerb ortodox monostor. A szerb egyházi hagyomány szerint a monostort Brankovics János szerb despota kamarása, Raka Milošević alapította volna azon a helyen, ahol egy vadászat során megölt egy szarvast. Ezen alapítást a Rakovác név Raka tulajdonaként való naiv etimologizálása lenne hivatott segíteni. Egy ilyen gondolatmenet azonban egészen nyilvánvalóan a legenyhébb forráskritikát sem állhatja ki. A monostor első írott említése a 16. század közepéről származik. A jelenlegi templom posztbizánci (a szerb szakirodalomban: bizánci) stílusjegyeket mutat, háromkonchás szentélyvel, négyzet feletti kupolával. Építése – joggal sejtethetően – nem keltezhető a 18. század elé. Célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető. Gyanút ébreszthet az, hogy a rakováci monostor építése során felhasználták a közeli Dombón álló erődített monostor köveit. Egy olyan épületegyütteset tehát, amelyet 1526-ban ostromolt meg, majd rombolt le a török.

17) Šemljug/Mezősomlyó / manastirea Săraca (Rom.) – Szűz Mária mennybemenetele titulusú monostor. A szerb egyházi hagyomány szerint alapítója Brankovics János szerb despota volt a 15. század végén. Jelenleg álló templomát 1730-ban emelték posztbizánci (a szerb szakirodalomban: bizánci) stílusban. A szerb ortodox monostort 1777-ben megszüntették, majd 1934-ben a román ortodox egyház felújította. Célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető.

18) Sremska Kamenica / Kamanc (Szer.) – Istenanya születése titulusú szerb ortodox templom. A helytörténeti és népszerűsítő irodalomban általános a meggyőződés, hogy e templom középkori, miközben levéltári adatok alapján teljesen biztos

¹⁹⁶⁸ ZEREMSKI 1907, 93.

¹⁹⁶⁹ SIMIĆ 2000, 308–309.

¹⁹⁷⁰ GUCU 1976, 265 (a listán a 341-es számon).

¹⁹⁷¹ Az írott forrásokban nem szereplő helynév, a magyar névalak a szerb névalak alapján rekonstruálható.

¹⁹⁷² GRUJIĆ 1939, 360–361.

¹⁹⁷³ MATIĆ 1976a, 63–68.

az építkezés 18. század közepi keltezése. A tévedés oka az, hogy a templom posztbizánci (a szerb szakirodalomban: bizánci) stílusban épült.

19) Stari Slankamen / Szalánkemén (Szer.) – Szent Miklós titulusú ortodox templom (= crkva S. Nikole vagy Nikolajevska crkva) (42. tábla 2). A mai állapotában barokk küllemű templom jelentős középkori maradványokat őriz. E maradványok helye arra utal, hogy az épület alaprajzi elrendezése középkori, csak felmenő részeit barokkizálták. A templom alaprajzát a háromkonchás szentély és az oldalkonchák keleti lezárásában álló két oszlop határozza meg. Az osztatlan hosszházban pedig a nyugati részbe beépített barokk torony tagolja a teret. A templom alaprajzi rendszerét a szerb építészettörténet egyik kiválósága, Vojislav Korać elemezte.¹⁹⁷⁴ Egy 1739-es rajzra, illetve két megmaradt oszlopra alapozó felfogása szerint a barokk stílusú átalakítás előtt a templom háromkonchás szentélyteréből egy olyan kupola emelkedett ki, amely négy oszlopra támaszkodott. E térszerkezet előzményei a bizánci építészetben keresendők, a konkrét párhuzamok pedig a 15. századi Észak-Szerbia azon monostortemplomaiban lelhetők meg, amelyek az úgynevezett moravai iskola stílusjegyeit viselik. A térszerkezet egyértelműen bizánci jellegének furcsa ellentétéként a templom két kapujának keretelése minden vitán felül álló módon a 15. századi magyar gótikából származtatható,¹⁹⁷⁵ és a befalazott északi kapuzat rendelkezik a legtöbb párhuzammal. Sőt, a templomkertben kallódó bordatöredékek és konzol arra utalnak, hogy a templomot a 15. században – kupolája ellenére is – gótikus boltozat fedte. Az alaprajzi elrendezés bizáncias jellege és a kelet-közép-európai térség építészetére jellemző részletmegoldások együttes alkalmazása nem tekinthető egyedi jellegzetességnek, hiszen e sajátos stíluskeveredés figyelhető meg a Duna–Száva-vonaltól északra, 1918 előtt épített szerb

templomok szinte mindegyikén. Így a szalánkeméni templom jelentősége nem egyediségében keresendő, hanem abban, hogy e stíluskeveredés egyik legkorábbi jelenleg ismert példája.

A szalánkeméni Szent Miklós-templom a szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint 1470 és 1490 között épült.¹⁹⁷⁶ Mivel az 1468-as dátum olvasható a templom szentélyében levő szekrényen, a templom kutatói közül többen is ezen emléket szinte építési feliratként kezelik.¹⁹⁷⁷ Ők nagy jelentőséget tulajdonítanak annak is, hogy szerepel rajta azon Brankovics Vuk despota (a szerb szakirodalomban Vuk Grgurević), aki a pravoszláv egyház hagyománya szerint a templom alapítója volt. Mivel a fentebb utalt műformák ténylegesen Mátyás király korára utalnak, az 1470 és 1490 közötti keltezés reálisnak tűnik, annál is inkább, mert Brankovics Vuk 1471-ben kapta adományba Szalánkemént Mátyás királytól, és e várat despotai székhelyként kezelte 1485-ös haláláig. Mindazonáltal azt sem felesleges rögzíteni, hogy e templom első írott említése 1501-ből származik.

Mivel a szalánkeméni templom¹⁹⁷⁸ – ha csak és kizárólag a biztosan keltezett emlékeket vesszük számba – a szerb építészet legjelentősebb emléke az 1526 előtti Szerémségben, elemzése hosszú múltra tekinthet vissza.¹⁹⁷⁹

20) Staro Hopovo (Szer.) – ortodox monostortemplom. A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint a monostort az 1516-ban elhunyt Maxim püspök alapította.¹⁹⁸⁰ A monostor fából épült templomát 1752-ben váltották fel kőtemplommal.¹⁹⁸¹

21) Šišatovac/Sisatovac¹⁹⁸² (Szer.) – Istenanya születése titulusú ortodox monostortemplom (= crkva Rodjenja Bogorodice). A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint a monostort 1520-ban vagy 1520 és 1540 között alapította egy Teofil nevű žičai ortodox rendházfőnök, valamint

¹⁹⁷⁴ KORAĆ 1970, 28, 1. rajz.

¹⁹⁷⁵ KORAĆ 1970, 2–16. kép.

¹⁹⁷⁶ SIMIĆ 2000, 301.

¹⁹⁷⁷ KORAĆ 1970, 28, 1. rajz.

¹⁹⁷⁸ GUCU 1976, 275 (a listán az 514-es szám alatt szerepel).

¹⁹⁷⁹ E munkákat áttekinti KORAĆ 1970, 27.

¹⁹⁸⁰ SIMIĆ 2000, 310.

¹⁹⁸¹ GUCU 1976, 275 (a listán az 520-as számon szerepel).

¹⁹⁸² A település esetleges korábbi, az 1570-es említést megelőző névalakját nem tudta megjelölni Engel Pál sem: ENGEL 2001b.

két szerzetes, Ilarion és Visarion.¹⁹⁸³ A monostor jelenlegi temploma 1758 és 1778 között épült.¹⁹⁸⁴

22) Velika Remeta / Remete (Szer.) – Szent Demeter titulusú ortodox monostor (= crkva Sv. Dimitrija). A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint a monostort talán a 15–16. század fordulóján alapították, első írott említése II. Szulejmán szultán 1534-es fermánjában található.¹⁹⁸⁵ A ma is álló templom 1746-ban épült.¹⁹⁸⁶

23) Vojlovica/Hertelendyfalva (Szer.) – Gábor és Mihály arkangyalnak szentelt szerb ortodox monostor temploma (42. tábla 4). A szerb pravoszláv egyház által őrzött hagyomány szerint a monostort 1383-ban alapította volna Lazarevics István. Ennél megbízhatóbb adatok szólnak az 1542-es év mellett. Posztbizánci (a szerb szakirodalomban: bizánci) stílusjegyeket mutat, háromkonchás szentélyel, négyezet feletti kupolával. A vojlovicai monostor volt az első olyan szerb monostor a Bánságban, ahol célzott kutatásokkal sikerült igazolni, hogy az alapítás már a középkori magyar állam fennállásának idején megtörtént. De így is további célzott építészettörténeti-régészeti kutatásokat kellene folytatni e kutatási eredmény megerősítéséhez, hogy pontosan meg lehessen állapítani, milyen volt a kolostor első építési fázisa.

24) Zlatica/Néaraanyos/Zlatița (Rom.) – Szent György titulusú szerb monostor. A szerb egyházi hagyomány szerint a monostort maga a szerb pravoszláv egyházat megalapító Szent Száva hívta volna életre a 13. század elején. Első írott említése a 16. század közepéről származik. A jelenlegi templom késő barokk stílusban épült. Célzott építészettörténeti-régészeti kutatások nélkül nem deríthető ki, van-e a kolostornak olyan része, amely a török hódoltság kora elé lenne keltezhető.

Az előzőekben ismertetett adatsorok egy igen aktív templomépítési-kolostoralapítási aktivitást jeleznek, amelyet a helyi kutatás jórészt a Brankovics család második, illetve harmadik nemzedékének egyes pro-

minens személyiségeihez, azaz időrendi szempontból használatosabb fogalmakkal élve, a Mátyás-, illetve a Jagelló-korhoz szokott kötni. Az adott helyszínek célzott régészeti kutatása lenne szükséges ezen időrend ellenőrzéséhez, valamint annak a kiderítéséhez, ténylegesen megakasztotta-e a középkori Magyar Királyság bukása a kolostoralapítások dinamikáját. (Az érvelés adott pontján arra is érdemes utalni, hogy a Brankovics család kolostoralapításokban jeles ága a 16. század folyamán eljelentéktelenedett, miközben egy másik ága Boszniában minden valószínűség szerint áttért az iszlámra.)¹⁹⁸⁷ Felfogásom szerint az egyes szerb kolostorok alapítási idejét régészeti kutatásokkal lehetne legjobban ellenőrizni, bár ilyenek a felsorolt szerb kolostorok esetében csak igen korlátozott számban folytak. A kupinovoi/kölpényi, illetve a vojlovicai/hertelendyfalvi feltárások eredményei így is vitán felüliek, bár itt is érdemes lenne a kutatásokat folytatni és kiterjeszteni. A bodjani/bogyáni monostorban az 1950-es években folytatott ásatások eredményeit viszont előbb közölni kellene ahhoz, hogy a belőlük levont következtetés is hitelessé váljon.

A Brankovics család kolostoralapító tevékenységének kiemelése mellett, a szerb egyháztörténet-írás rendszerint rögzíti az olyan helyi hagyományokat is, amelyek a szerb egyház megalapítója, Szent Száva állítólagos kolostoralapító tevékenységét meséli el. Ilyen helyi hagyomány legalább négy monostor esetében lelhető fel mind a Bánság délkeleti részén, mind pedig Dél-Bácskában. Szinte felesleges utalni rá, mégis megteesszük: semmilyen egykorú adat nem szól arról, hogy Szent Száva eljutott volna a 13. század eleji Magyarországra déli részére. Sőt, a korabeli forrásanyagban annak a magyar–szerb háborúnak sem látni nyomait, ahol a szerb egyház megalapítójának a béke érdekében közvetítenie kellett volna, ahogyan a kovilji/kaboli monostor alapítási történetéhez köthető népetimológia sugallja a Budiszava településnév „ébredj, Száva”-ként történő értelmezésével.

¹⁹⁸³ SIMIĆ 2000, 306.

¹⁹⁸⁴ PETROVIĆ 1990, 12–23, különösen 14–16.

¹⁹⁸⁵ SIMIĆ 2000, 302, 304.

¹⁹⁸⁶ GUCU 1976, 249 (a listán a 64. szám alatt szerepel).

¹⁹⁸⁷ BEŠLAGIĆ 1979, 477–489. Bešlagić felfogása szerint a síremléken olvasható Mahmut Branković ténylegesen a magyar történelemben is jelentős szerepet játszó Brankovics család egyik, iszlámra áttért tagját jelöli. A sírkő alatt nyugvó Brankovics-sarj halálának körülményei is sajátosak. Mahmut az egyik rokona, a Boszniába egy magyarországi sereg élén betörő Brankovics Vuk (a szerb szakirodalomban: Vuk Grgurević vagy Vuk Zmaj Ognjeni) elleni csatában esett el, 1480-ban.

A népetimológiák történeti forrásként történő felhasználása mellett zavart okoz a posztbizánci építészet pontos mibenlétének és időrendjének félreértése is. Tényként leszögezhető, hogy a Kárpát-medence déli részén a késő középkorban vagy a kora újkorban megépült szerb ortodox kolostoroknak, illetve szilárd anyagú templomoknak mintegy a fele épült vagy épült újjá posztbizánci stílusban, míg a templomok másik fele a barokk stílus jegyeit hordozza magán. A két csoport értékelése nagyon eltérő. A szerb építészettörténetben a barokk stílusú templomok értékelése örvend kisebb népszerűségnek, miközben az ilyen épületek 18–19. századi keltezése vitán felüli. A posztbizánci stílusban épült templomokat szokás nagyobb becsben tartani, különösen a szerb egyházi, illetve a turisztikai-népszerűsítő kiadványokban, és ilyen esetekben szokott felmerülni a java középkori keltezés lehetősége is. Egyetlen, jellegzetes példaként a mesiçi/meszesfalvi szerb ortodox kolostor templomára utalok. E templom esetében ugyanis a verseci (szerb: Vršac) szerb püspökség honlapja, miközben a Brankovics-ház alapító tevékenységéről szóló hagyományt rögzíti, két korábbi keltezést is reális lehetőségként kezel.¹⁹⁸⁸ Egyfelől azt, hogy e templomot a 10–11. században Cirill és Metód tanítványai alapították volna, másfelől pedig azt, hogy e kolostor Szent Szávának köszönhetette volna létrejöttét. Az áttekintés anonim írója e három, egymást kizáró narratívát egyetlen, tényként hivatkozott – de teljességgel közöletlen, így egyben ellenőrizhetetlen – közléssel igyekszik alátámasztani. Azzal, hogy a templom freskóinak a II. világháború utáni időszakban történt felújítása során a jelenlegi festékréteg alatt egy korábbi kifestés nyomait is sikerült megfigyelni. Ennek keltezése lenne bizonyíték a templom 11., illetve 13. századi létezésére. Ha azonban magát a mesiçi/meszesfalvi szerb ortodox kolostor templomát alaposabban szemügyre vesszük (42. tábla 1), azt kell tapasztalnunk, hogy annak keleti, posztbizánci stílusban megépült traktusa sem nagyon lehet korábbi a 17–18. századnál. Az apszis külső falsíkját tagoló lizénák ugyanis olyan törpepilérekben végződnek, amelyek részletformái a kései reneszánsz, illetve a barokk építészetből származnak, így a 17. századnál alig lehetnek korábbiak. Sőt,

ugyanezt a keltezést sugallják a templom dongaboltozatainak lapos ívű dongái is. A szerbiai és vajdasági építészettörténészek a felsorolt tényekkel tisztában vannak. Ez abból sejthető, hogy a mesiçi/meszesfalvi templom és más posztbizánci stílusban épült bánsági vagy szerémségi templomok nem szoktak szerepelni a 15. századi szerb egyházi építészetet elemző összefoglaló munkákban. A korábbi keltezések – érdemes megismételni a nagyobb nyomatek kedvéért – inkább az egyháztörténeti, illetve népszerűsítő munkákban bukkannak fel. Megbízható adatok – ezt is érdemes még egyszer elmondani – attól az időponttól várhatók, amikor az egyes kolostorok régészeti feltárásai olyan vitán felüli eredményeket hoznak, amelyek részletes publikációkban is megjelennek. Ezen időpont eljöttéig érdemes lenne szem előtt tartani egy olyan szempontot, amely az obedi/ebedi szerb pravoszláv kolostor régi templomának vizsgálata alapján merülhet fel. E helyszínen ugyanis előbb egy fatemplomot építettek,¹⁹⁸⁹ mondhatni, függetlenül attól, hogy maga a kolostor a Brankovicsok rezidenciájának közvetlen közelében létesült. Érdemes lenne nagyobb léptékben is elgondolkodni azon, hogy az adattárban áttekintett templomok ilyen mennyiségben csak akkor épülhettek fel, ha az egyes épületeknek egyszerű (értsd: olcsó) lehetett a kivitelezése.

Könyvem e fejezetét is pozitív töltetű adatsor elemzésével szeretném zárni. Amint az már fentebb, az adattári részben kiderült: a szalánkeméni, Szent Miklós titulusú templom (42. tábla 2) igenis rendelkezik 15. századi műformákkal. Még akkor is, ha a Duna déli, szerémségi partján, a Tisza torkolatával szemben álló templom mai műformáinak egy másik, szintén jelentős hányada a későbbi, barokk átépítésből származik. Így csak a gondos tanulmányozásból derül ki: a szerbség korai, 15. századi történetének egyik kulcsemlékéről van szó. A templomot helyi, tehát magyarországi mesterek építhették, olyanok, akik jól ismerték és alkalmazták a magyarországi késő gótika műformáit. A templom szentélyének úgynevezett háromkonchás alaprajza viszont teljesen idegen a magyarországi gótikától, a még önálló Szerbia építészetének legkésőbbi ágából, az úgynevezett Morava menti iskola stílusából vezethető le.

¹⁹⁸⁸ N. N. 2020f.

¹⁹⁸⁹ MATIĆ 1976a, 63–68.

XIX. EGY ESETTANULMÁNY

Újvidék kistérségének középkori településtörténete és műemlékei
a szórványos régészeti anyag tükrében

Ebben a fejezetben igyekeztem összegyűjteni mindazokat az adatokat és adatfoszlányokat, amelyek szülővárosom, Újvidék (szerb: Novi Sad) és szűkebb környéke java középkori településtörténetét megvilágítják. Ismertetésre kerülnek a város különböző pontjain jórészt csak szórványoletként napvilágra került temető-, illetve településrészletek, amelyek jól kiegészítik a rendkívül hiányos, pontosabban a rendkívül hiányosan fennmaradt írott feljegyzéseket. A megjelentetett dolgozatok száma¹⁹⁹⁰ alapján vitán felül álló tény, hogy az újkor története iránt érdeklődő kutatók szoktak nagyobb figyelmet fordítani azon kistájra, ahol manapság Újvidék városa elterül. Ugyanakkor azonban az sem lehet kétséges, hogy számos kutató elemezte a város középkori területére vonatkozó írott adatokat, régészeti leleteket. Harmadik megállapításként pedig sajnós az is igaz, hogy a mai város területén egykor létező középkori településekre, illetve a péterváradi (szerb: Petrovaradin) monostorra vonatkozó írott, illetve régészeti adatok megjelenése nagyon szórt,¹⁹⁹¹ számos apró utalásból kell összeállítani a középkori települési kép kontúrjait. A következőkben egy ilyen áttekintés összeállítására teszek kísérletet.

A vizsgálatok széttagoltsága ellenére az adott térség középkori településtörténetéről már most is megalkotható egy olyan összkép, amelynek átlátásához fokozott mértékben szem előtt kell tartani a természetföldrajzi adottságokat. Az elemzett kistáj ugyanis több természetföldrajzi egység határán áll, és a dunai átkelő révén kapcsolatot biztosít a Nagyalföld déli pereme, illetve a szerémségi dombvidék között. Az írott adatok, illetve régészeti leletek egyértelműen azt tanúsítják, hogy – a történelmi korok

többségéhez hasonlóan – a középkorban is a változatos domborzat jelentette ama keretet, amely a településhálózat kialakulását és fejlődését biztosította. Az újvidéki kistáj településtörténetének a középkorban is a Duna, illetve a dunai révhely volt a leginkább meghatározó eleme. Számos térkép, illetve látkép tanúskodik arról, hogy e rév a 17–18. század fordulójára¹⁹⁹² és a 20. század eleje között folyamatosan a péterváradi szikla keleti szélé alatt volt található.¹⁹⁹³ Sőt a dél-bácskai, illetve szerémségi Duna-part sajátosságai alapján joggal következtethetünk arra, hogy e révhely az újkort megelőzően is éppen e helyen állt. A péterváradi Várhegy alatt a Duna egy hatalmas kanyart ír le, és e kanyar íve, illetve a folyam által mosott jobb part sajátosságai miatt az átkeléshez a szikla alatti rész a legalkalmasabb. Még akkor is, ha a Duna bal, azaz bácskai partját e részen egészen a 20. század közepéig holtágak, illetve mocsarak tagolták. A térség településtörténetének másik meghatározó eleme az úthálózat volt. E vonatkozásban természetesen azt kell első helyen kiemelnünk, hogy a térség legfontosabb útvonalát maga a Duna jelentette.¹⁹⁹⁴ Nem szabad azonban megfeledkezni több fontos szárazföldi közútról sem. Első helyen ezek között a Duna jobb, azaz szerémségi partja mentén futó hadiút állt, a római kori úgynevezett limesút középkori örököse. Nyomvonalára 18. századi térképek alapján következtethetünk vissza. E térképek alapján a limesút Karom (újkori nevén Karlóca / Sremski Karlovci) és Pétervárad között nagyjából a mai úgynevezett nemzetközi út nyomvonalán haladt egészen a Duna partjáig, a Várhegy sziklájának széléig. Itt érintette a révhelyet, majd nyugatra fordult, és egészen Kamancig (ma Újvidék

¹⁹⁹⁰ Az újvidéki táj középkori történetét elemző, illetve az idevonatkozó adatokat (is) közlő szakirodalmat a közelmúltban több dolgozat is áttekintette: TAKÁCS 1989, 52–53, 40. jegyzet, valamint 104–116; GAJIC 1993, 123–124; MARKOVIĆ 1996, 101–102; MILKOVIĆ 2005, 78–81.

¹⁹⁹¹ E tényre utal a monostort is említő szakcikkek igencsak nagy száma: TAKÁCS 1989, 104–116.

¹⁹⁹² SCHMIDT–BOŠKOVIĆ 1939, 303, 1. kép. Újraközlései: TAKÁCS 1989, 87, számozatlan ábra; GERE 2000, 65. kép.

¹⁹⁹³ Az egyes képi ábrázolásokat a közelmúltban összegyűjtötte: GAJIC 1993, 95–107.

¹⁹⁹⁴ ROKAY 1983, 139–177.

része) a Duna partja mentén futott. Azaz a 19. század végi állapottal ellentétben az út nem kapaszkodott fel a Várhegy sziklafelszínének nyugati széle mellől induló fennsíkra, a Trandzsamentre. A változt nyomvonalváltástól jóval nagyobb eltéréseket tapasztalhatunk a Duna északi partja közelében. A források tanúsága szerint ugyanis a mai közlekedési fővonal, a Szabadka (szerb: Subotica) irányába vezető nemzetközi út a középkorban vagy egyáltalán nem létezett, vagy pedig nem lehetett több egy helyi jelentőségű útnál. Kialakulását valószínűleg az hátráltatta, hogy a Ferenc-csatorna megásása előtt a Telecskai-dombok déli széle mellett egy sor kisebb-nagyobb vízfolyás, illetve tó sorakozott. Így a péterváradai rév bácskai oldalánál két főút indult. Az egyik Bácsföldvár (szerb: Bačko Gradište) magasságában érte el a Tiszát, és egészen Szegedig a Tisza partján haladt, onnan pedig átlós irányban szelte át az Alföldet Pest felé. A másik bácskai úton pedig a Duna bal partja mentén, a széles árteret megkerülve lehetett Futakon (szerb: Futog) át elérni Bácsot (szerb: Bač). A megyeszékhelyről pedig – szintén az ártér szélét követve – az újkori Monostorszeg (szerb: Bački Monoštor) helyén álló másik megyeszékhelyre, Bodrogra, illetve még északabbra Bajára, valamint Kalocsára lehetett jutni. A két bácskai út közül egyértelműen a Tisza-parti volt a forgalmasabb.

Az úthálózat rekonstrukciója után lássuk az egyes települések helyét. Ha az újvidéki térség középkori településeiről szóló, sajnos csak igen szórványosan fennmaradt írott adatokat, illetve a szintén szórványos régészeti leleteket a Györffy György által rekonstruált¹⁹⁹⁵ víz- és úthálózat által kijelölt „erőtérbe” (55. tábla 1) helyezük, számos részlet válik értelmezhetővé. Elsősorban az, miért nem az újkori Újvidék központja helyén állt a középkorban a mezővárosi jellegű Vásárosvárad. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy e mezőváros esetében következetesen a késő középkorra állandósult nevet használjuk – némi anakronizmus árán – még a 13. század esetében is. Az Árpád-kor végi Péterváradja név ugyanis könnyen összekeverhető az alább tárgyalandó ciszterci monostorral és

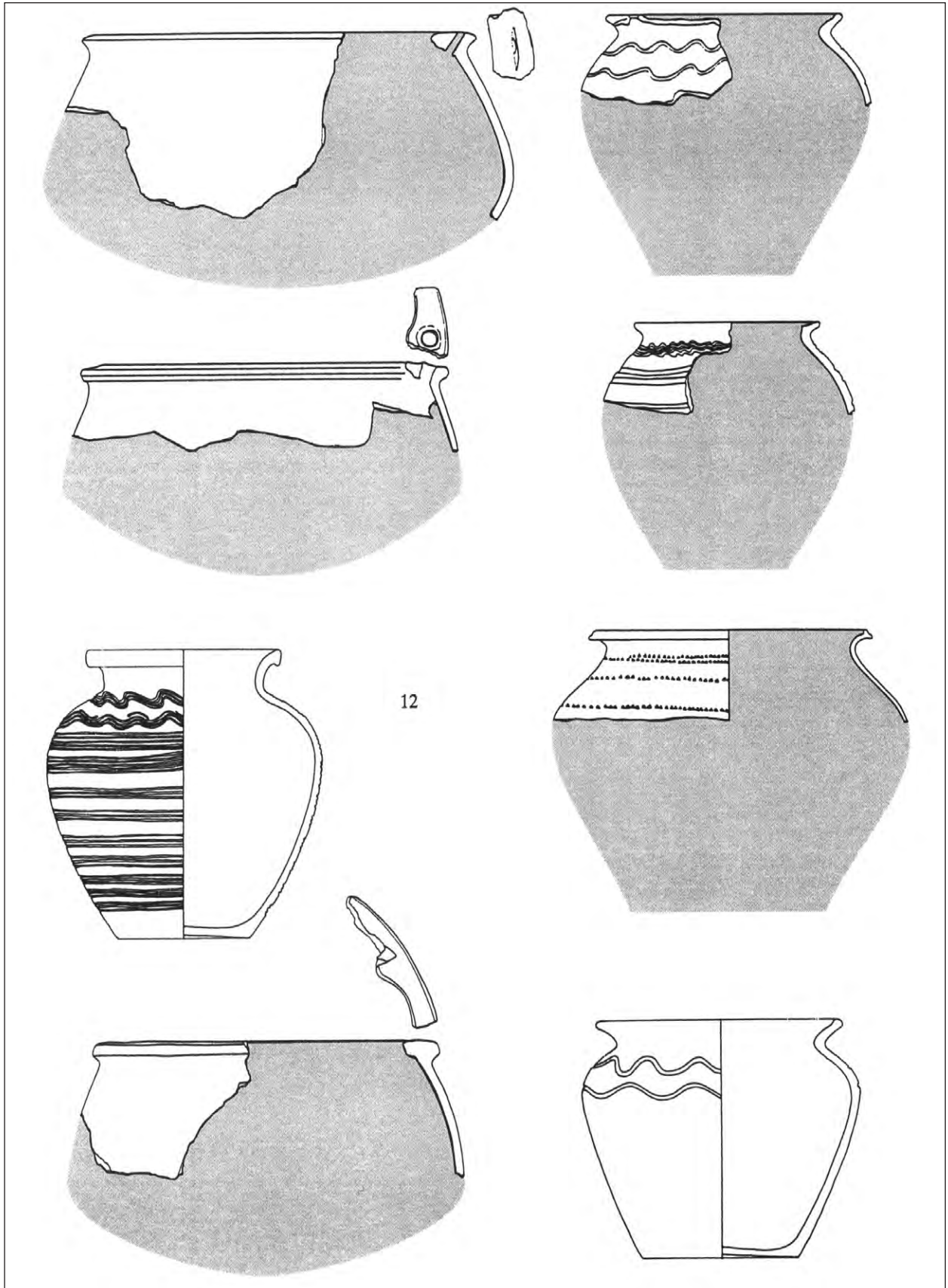
az alatta, a Duna jobb partján elterülő mezővárossal.) Érdujhelyi Menyhért bizonyította¹⁹⁹⁶ elsőként azt, hogy a vásárosváradai település a mai Újvidék északkeleti szélén keresendő, nagyjából ott, ahol a 20. század végén az autóút és a temerini út kereszteződése kiépült. Helyét a Duna kanyarját követő kiterjedt ártéren kívül az is meghatározhatta, hogy itt ágazott le a Tisza-parti útból egy mellékút, amely Titelre (szerb: Titel), a térség másik fontos révéhez vezetett. Vásárosvárad helyét régészeti leletek is kijelölik. Már Érdujhelyi Menyhért is folytatott leletgyűjtést az 1890-es évek elején a Vaskapu (másik nevén Klisza) nevű határrészben, az újkori péterváradai erőd egyik, sajnos már csak egykori lőportornya körzetében, és e munkák során egy templom alapozását, illetve a hozzá tartozó temető részletét sikerült megtalálnia. Erről tanúskodnak a rövid leírásában szereplő „emberi csontvázak”, „középkori téglák”, „hatalmas kődarabok”, végül – de egyáltalán nem utolsósorban – egy kőfaragvány, „egy terméskőből faragott oszlopfő”.¹⁹⁹⁷ A felsorolt leletek képét azonban – legjobb tudomásunk szerint – Érdujhelyi egyetlen művében sem közölte. E hiány annál inkább fájdalmas, mert a felsorolt leletek még a 19–20. század fordulóján elkallódhattak, azután, hogy Érdujhelyi Amerikába kivándorolt. Így további következtetéseket a felsorolt tárgyi emlékekből már nem lehet levonni. A legérdekesebbnek tűnő faragványról is csak annyit tudhatunk, hogy az oszlopfő „minden kétséget kizárólag templomi oszlop maradványa. A rajta levő ornamentum tiszta román stílusú és pedig kezdetleges román...” Egy további kőfaragvány, egy női (?) fejlet formázó gyámkő 1943-ban is előkerült e helyen (55. tábla 4).¹⁹⁹⁸ Így joggal feltételezhető, hogy a városias jellegű településen a 13. században egy olyan (többhajós?) templom állt, amelynek bizonyos részleteit, például a kapuzatát vagy esetleg a boltozat indítását jó minőségű faragványok díszítették. Az 1943-ban kibontott faragványt Dercsényi Dezső közölte, aki a női (?) fej megformálásának a részleteit egyes nyugat-dunántúli 13. századi emlékekhez, például a jáki apátsági templom apszisait díszítő farag-

¹⁹⁹⁵ GYÖRFFY 1963, térképmelléklet.

¹⁹⁹⁶ ÉRDUJHELYI 1893, 107; ÉRDUJHELYI 1894, 38.

¹⁹⁹⁷ ÉRDUJHELYI 1894, 43.

¹⁹⁹⁸ DERCSENYI 1946, 19–21.

37. kép. Újvidék (szerbül Novi Sad)-Klisa, a feltárt település egyik Árpád-kori leletgyűjtése (STANOJEV 1996, 116 nyomán)
 Fig. 37. Árpadian Age finds from the excavated settlement of the site Novi Sad-Klisa (after STANOJEV 1996, 116)

ványokhoz hasonlította. Az egykori Vásárosvárad helyéről azonban nemcsak kőfaragványok kerültek napvilágra, hanem egy Árpád-kori település részletei is,¹⁹⁹⁹ amikor 1981-ben Nebojša Stanojev, az újvidéki Vajdasági Múzeum régésze leletmentést vezetett az akkor kiépülő kliszai közúti csomópont helyén. E munka során pedig egy veremházat, illetve egy külső kemencét bontott ki. Az itt lelt edénydarabok közül talán a cserépbogrács-töredékek tekinthetők a legjelentősebbeknek. A kézi korongon formált és a fémbográcsok alakját másoló cserépüst ugyanis a magyar honfoglalás révén terjedt el a Kárpát-medencében, és joggal feltételezhető, hogy azt egészen az Árpád-kor végéig főként a magyar lakosság használta.²⁰⁰⁰ A felsorolt régészeti leletek ellenére Vásárosvárad topográfiája manapság még nagyjából megoldatlan, pontosabban a település lokalizálásán túl az összes további kérdésre csak hipotetikus érvennyel körvonalazható válasz. Nem tudható tehát – legalábbis egyelőre –, mekkora lehetett e település, és hol állt az írott források által is említett temploma, piactere. Nem tudható továbbá az sem, hogy – nevének megfelelően – e városias jellegű településen milyen típusú védművek állhattak, és hogy e védművek összefüggtek-e valamilyen módon a bélakúti monostor alapítólevelében emlegetett királyi palotával.²⁰⁰¹ Végezetül még az sem tudjuk pontosan, mikor alakult ki e település. Az 1981-ben kibontott kerámia alapján csak az tűnik valószínűnek, hogy az írott forrásokban 1223-tól adatolható Varod már annak előtte létezhetett, hogy azt Torvaj fia Péter adományként a 13. század legelején elnyerte. E kérdések (vagy legalábbis egy részük) megoldása további régészeti feltárásoktól várható. Ezek elvi lehetősége azért sem zárható ki, mert maga a lelőhely még nincs sűrűn beépítve.

Egészen az ezredfordulóig úgy tűnt, a mai Újvidék belvárosában nem utalnak régészeti leletek középkori település létezésére. Az utóbbi pár évtizedben azonban előkerült ilyen emlékműanyag. Első helyen arra kell utalni, hogy a belvárosi római katolikus templom északi-északnyugati oldalán nyíló tér, a „katolikus porta” területén nemcsak egy újkori temető húzódik, hanem e sírok alatt 11–12. századi

temetkezések is lelhetőek. Keltezésüket a szórványosan előkerülő S végű karikaékszerek teszik bizonyossá. A katolikus portával szomszédos főtérről, a Szabadság térről nyíló Njegoš utca (korábban: Fácán utca / Faznova ulica / Fasanengasse, majd Andrassy út) egyik telkén pedig 11–12. századra keltezett telepnymok is napvilágra kerültek. Azaz e nyomok minden kétségen felülvív teszik, hogy az a nagyjából kerekded kiemelkedés, amelyen az újkori város főtere létesült, az Árpád-korban is lakott volt. Minden bizonnyal oly módon, hogy azt északi oldalról is körbeölelte egy Duna-mellékág, a mai Trifković tér (korábban: Bak tér / J arčev trg / Bockplatz, majd Deák Ferenc tér) magasságában. E leletek segítségével látszólagossá vált a 2000-ben általam is rögzített ellentmondás, amely szerint nincsenek településre utaló nyomok a pétervárad-i rév északi, bácskai partján, jóllehet az Árpád-kori révhelyeken rendszerint kialakultak települések, különösen akkor, ha ott utak is kereszteződtek. Az akkor még csak óhajtott szerencsés véletlen felszínre hozott településtörténeti kérdések megoldására alkalmas leleteket. Így pedig az újvidéki főtér közvetlen környékén egykor álló település kiterjedésének meghatározása vált a következő megoldandó feladattá. A megoldást nehezíti, hogy a vizsgált térségben az új-, illetve legújabb korban számos alkalommal folytak igen nagy földmunkák. Így elsősorban az segíthet, ha figyelembe vesszük: az újkori főtéren megfigyelhető kiemelkedés egészen a 20. században kialakított, egy további holtág helyén fekvő Duna-parkig húzódik, e holtág mögött pedig már a pétervárad-i erőd ellenerődjének, az úgynevezett Hidsáncnak (németül Bruckschantz, szerbül Bruksanc) a védművei álltak.

Egy további településrégészeti problémát kell jelentsen az, hogy a Hidsánc területén sem elképzelhetetlen középkori települési leletek előkerülése, miközben azt is tudjuk, hogy itt az 1920-as évek második felében többméternyi vastag töltést hordtak fel a Dunán átvezető híd felüljárójának építése során. A korábbi idők emlékműanyagát őrzik a Duna-park mindkét sugárúti bejáratának lépcsőjébe nagy számban beépített vörösmárvány lapok. Egy olyan kőfajta került tehát a gyalogút alapozásába, amelyből

¹⁹⁹⁹ STANOJEV 1982c, 128–130.

²⁰⁰⁰ TAKÁCS 1986, 127–142.

²⁰⁰¹ Ezen épületet széles történeti kontextusban elemezte: ROKAY 1975, 110.

a régi korokban általában templomi belső architektúrát és/vagy síremlékeket faragtak. A park gyalogútjába betonozott darabok kibontása tehát meglepő eredményeket is hozhat. Annál is inkább, mert az egykori Hídsánc területén bizonyosan állt templom: a Duna bal partján a Tomislav királyfi-híd 1928-as építése során bontották le a Nepomuki Szent Jánosnak szentelt barokk templomot.²⁰⁰² Talán e barokk templom is egy másik, korábbi templom helyén állhatott. Újabb régészeti leletek előkerülése amiatt is kívánatos, mert Györfy György²⁰⁰³ – Érdujhelyi Menyhért érvelését, illetve a vaskapui szórványos régészeti leleteket figyelmen kívül hagyva – a péterváradí rév bácskai oldalára, azaz az ún. régi híd lábához tette az egykori Vásárosváradot (az általa használt megnevezés szerinti Ópéterváradját).

A dél-bácskai táj középkori településtörténetének legfontosabb forrása a bélakúti ciszterci monostor 1237-es alapítólevele,²⁰⁰⁴ mivel az nem kevesebb mint huszonhat szerémségi és tizenegy bácskai falu nevét is felsorolja, adomány gyanánt. (A bácskaiak: Peturwarad [...] cum tribus villis, quarum due vocantur Zoyl et tertia Bywolou, villa udwornicorum, Chemey, Baca, Sawar Oronati, Coochka, Pyros, Borica.) E falvaknak egy része az újvidéki határban lokalizálható, hiszen az alapítólevélben felsorolt nevek közül néhány manapság is fellelhető helynévként vagy dülönévként, egyes esetekben átalakított formában. Így – miként azt már Érdujhelyi Menyhért megállapította – az adománylevélben szereplő két Zoyl, azaz Szajol, a mai Sajlovo elődje; Chemey, azaz Csemej falu Csenejként érte meg az újkort; Pyros neve pedig manapság is Piroznak hangzik. (E ponton kell megjegyeznem azt, hogy a mai Újtelep területére lokalizálható Bistrica falunév csak a 16. század végétől, azaz a török hódoltság korától adatolható.) A fentiekkel ellentétben viszont az egykori Bywolou, azaz Bivaló, Baca, azaz – egy későbbi forrás által rögzített névforma alap-

ján – Baksafalva, valamint a villa udwornicorum, azaz, az udvarnokok falva oly mértékig elenyészett, hogy még a nevük sem maradt fenn. Más adatokat kapunk, ha a vizsgált kistáj településtörténetét régészeti leletek segítségével vizsgáljuk. Bár az adatok a kutatottság alacsony intenzitása miatt nagyon hézagosak, Újvidéken és közvetlen környékén több középkori lelőhely részletét is sikerült régészeti eszközökkel megmenteni a pusztulástól. Ezen adatokat Vladimir Stančić vetette össze elsőként a bélakúti monostor alapítólevelével, illetve néhány további írott forrással. Ő azonosította a mai városközpont keleti részét, azaz a Gál László (korábbi nevén: Vasút) és az Aleksa Šantić utca területét Baksafalvával. Míg a mai Telep déli részén – szintén Stančić érvelése szerint – a révhelyként említett Szentmárton terülhetett el.²⁰⁰⁵ A megjelent városrészekben ugyanis már több alkalommal kerültek napvilágra település(ek)re utaló leletek, elsősorban edénytöredékek. A két középkori Szajol templomának helyét pedig a város egykori repülőtere, a Jugovićevo²⁰⁰⁶ területén elterülő laktanya udvarán kibontott 11–12. századi sírok jelölik ki. Egy további sírmező, a piros-kenderáztatói köznépi soros temető²⁰⁰⁷ szintén olyan település határában terül el, amelynek nevét a hivatkozott 13. századi alapítólevél is megemlíti. Ez esetben tehát bizonyosnak tekinthető, hogy a falu létezése évszázadokkal megelőzte az első írásos említés időpontját. Még fontosabb következtésekre adhat módot azon két sír, amely Újfutak határában,²⁰⁰⁸ illetve az újvidéki Telepen²⁰⁰⁹ került napvilágra. A kettő közül az újfutaki teljes bizonyossággal értelmezhető honfoglaló magyar hagyatékként. Újfutakon, az egykori Rezső-majorban, 1895-ben bolygattak meg lovas- vagy lószerszámmellékletes sírt. A Gódor Ignác által a zombori múzeumnak ajándékozott két, nem azonos formájú kengyel, valamint a csikózabla jól rokonítható más, szintén 10. századi magyar leletekkel. Némileg

²⁰⁰² E templomot csak röviden említi MARKOVIĆ 1996, 64, képét közli: KOLUNDŽIJA 1999, 26.

²⁰⁰³ GYÖRFFY 1963, térképmelléklet.

²⁰⁰⁴ Az oklevelet elsőként közölte: WENZEL 1869, 27–31; legújabb újraközlése: HERVAY 1984, 134–135.

²⁰⁰⁵ STANČIĆ 1987, 27.

²⁰⁰⁶ E városrész Jovan Jugović ezredesről, a jugoszláv királyi haderő első repülőezredének parancsnokáról kapta a nevét a két világháború közötti időszakban: GAJIĆ 1993, 37.

²⁰⁰⁷ DEMO 1983, 271; ill. 296, 16. jegyzet.

²⁰⁰⁸ FÉK 36: Nr. 323; ROEDIGER 1904, 261; REISZIG é. n., 33; BALINT 1999, 260; STANOJEV 1989, 124.

²⁰⁰⁹ MEDOVIĆ 1961, 154–155.

összetettebb a helyzet a telepi leletekkel. Itt 1961-ben a Vatroslav Jagić utca 21. szám alatt, Tót J. telkén földmunkák során középkori telepjelenséget és két sirt bolygattak meg. Közülük egy tartalmazott leleteket: lándzsacsúcsot, kardtöredékeket, kést, valamint egy nyílcsúcsot. (Ez utóbbi állítólag a koponya belsejében került elő.) A régészeti hitelesítést végző Predrag Medović a leleteket egy 14. századi katonai tábor maradványaként értelmezte. Ezen értelmezés azonban a temetkezés „pogány” jellege miatt nagyon kétségesnek tűnik, és jóval több joggal következtethetünk egy korábbi, népvándorlás kori vagy esetleg honfoglaló magyar temetőre. Az értelmezés pontosítása érdekében elsősorban hitelesítő feltárássra lenne szükség. Ennek során pedig nemcsak a temető jellegét lehetne tisztázni, hanem a város e részének középkori településtörténetéről is pontosabb képet kaphatnánk.

Az újvidéki táj északi, bácskai részén a középkori településtörténet áttekintését két, nemrég megjelentetett kutatás rövid ismertetésével zárom. A város határában azért is fontos lenne pontosítani a régészeti lelőhelyek számát és kiterjedését, mert a szomszédos Sajkásvidéken e vizsgálatsor már megtörtént. Oly módon, hogy e munkát a mozsori (szerb: Mošorin) földvárát feltáró német–jugoszláv kutatócsoport német vezetője, Bernhard Hänsel szervezte meg. Ő ugyanis a berlini Freie Universität régészeti tanszékének professzoraként többek között a titeli löszplató településtörténeti rekonstrukcióját jelölte ki doktori értekezési témaként. A kutatással megbízott Frank Falkenstein pedig mintaszerű gondossággal végezte el az 1990-es évek első felében mind a leletgyűjtés, mind pedig a feldolgozás nehéz feladatát. Így a munka eredményeit bemutató kétkötetes mű²⁰¹⁰ nemcsak a történelem iránt érdeklődő bácskai lokálpatrióták szívét kell hogy megdobogtassa, hanem az egyben alapszámú is. Olyan elemzés, amelyre hosszú időn át lehet majd hivatkozni más településtörténeti kutatások kapcsán.

E disszertációval ellentétben, jóval hipotetikusabb érvényű megállapítások olvashatók Makkay

János egy újabb tanulmányában.²⁰¹¹ E mű szerint az újvidéki határ északi szélén állt Alpár, ahol a honfoglaló magyarokat vezető Árpád állítólag megütközött a bolgár uralmat megtestesítő Salánnal. Megjegyzendő, hogy – bár ezen értelmezés több problémával küzd – némi reális háttér sem tagadható meg tőle. Hiszen Ókér és Csenej között még az újkorban is ismert volt egy Alpár-puszt, amely megőrizte a középkori Alpár falu nevének emlékét. Ezzel szemben viszont tény az is, hogy az alpári csatáról csak a történeti események utólagos „megálmodására” hajlamos Anonymus tud. Így a középkort kutató magyar történészek túlnyomó többsége magát az állítólagos alpári összecsapás megtörténtét is kétségbe vonja, abból kiindulva, hogy a Nagyalföld 9. századi, bolgár uralmi struktúrájáról kialakított anonymusi kép téves és anakronisztikus.²⁰¹²

Térjünk vissza a java középkorhoz, és tekintsük át az Északkelet-Szerémség 13–16. századi, településközletrégészeti leleteit. Két tény kell azonnal kiemelni. Egyfelől azt, hogy a szerémségi oldalon a bácskainál is nagyobb kérdőjelekkel oldható meg a középkori falusias települések hálózatának rekonstrukciója a szakfolyóiratokban közölt településközletrégészeti leletek csekély száma miatt. Ezek hiányában ugyanis szinte kizárólag írott forrásokra, illetve egy-egy újkori térképre kell támaszkodnunk. Ezek viszont – néhány csekély kivételtől eltekintve – nem a falvakról, hanem az ezeknél nagyobb jelentőségű településekről rögzítenek adatokat.

A vizsgált térség központi jelentőségű települése a belakúti/pétervárad apátság volt, amely a regionálisnál jóval nagyobb szerepet játszott a középkori Magyar Királyság életében. Életre hívásával IV. Béla (1235–1270) oly módon igyekezett emléket állítani anyjának, Gertrudis királynénak, hogy az őt meggyilkoló Péter ispán birtokait a ciszterci rendnek adományozta monostor alapítására.²⁰¹³ A belakúti/pétervárad apátság eseménydús története jól visszatükrözi a középkori Magyar Királyság déli részének turbulens történetét a 13. század eleje és a 16. század eleje közötti időszakban. Jelentősé-

²⁰¹⁰ FALKENSTEIN 1988.

²⁰¹¹ MAKKAY 1996, 41–61.

²⁰¹² A közelmúltban fejezte ki kétségét Anonymus bolgár vonatkozású adatainak hitelessége iránt: BÓNA 2000b, 26–28; KRISTÓ 2001, 11–19.

²⁰¹³ TAKÁCS 1989, 17–18.

gét szemlélteti, hogy apátjai több esetben jártak el országos ügyekben a 14. század folyamán.

A monostor jelentőségét az alapozta meg, hogy az itt megtelepedő cisztercieket IV. Béla bőségesen ellátta adományokkal.²⁰¹⁴ Kapott a monostor huszonöt falut a korabeli Szerém vármegyében, és további tízet Bács vármegyében. Az alapítólevél több szőlőskertet is felsorol. A birtok központja egy városfunkciót ellátó település²⁰¹⁵ lett – a Duna bal partján fekvő Ópéterváradja. Az itteni tárházba kellett szállítani a monostor számára összegyűjtött terményjárdékot. Az újonnan alapított apátság tulajdonává vált a péterváradai dunai rév is. Jelentős adománynak tekinthető az évi ötezer sókocka, a teljes vám- és adómentesség, a szabad kereskedés joga, valamint a már említett budai tizedjövedelmek is. Érdemes itt újra közölni a bélakúti ciszterci monostor 1237-es alapítólevele által a monostornak adományozott szerémségi falvak nevét: villa Comonch, villa Chuda, villa Achad, villa Theutonicorum, villa Bratach, villa Ineud, villa Lazar, Villa Vkurd, due ville Monorous, villa Lesemer, villa Luaz, villa Cherwt, villa Erdeol, villa Warolea, villa Furny, villa Perben, villa Scepfolu, villa Oziun, villa Haranch, villa Pokoy, villa Bratycha, villa Comolous, villa Stenc, villa Oyfolu, terra Narad, Petend. A felsorolt településeknek sajnos csak egy része azonosítható a Szerémség középkori településhálózatának szinte teljes megsemmisülése, illetve az egyes középkori településekre vonatkozó források hiányos volta miatt. Azonban joggal lehet amellet érvelni, hogy a monostor elsősorban a Szerémség északkeleti részén kapott jelentős birtokokat. Sőt, az adományozott birtokok helyének kijelölésében talán szerepet játszott az alábbiakban részletesen elemzésre kerülő bortermelés is. A péterváradai ciszterciek életét ugyanis alapvetően meghatározta, hogy a rendház nemcsak a sókereskedelem, hanem a bortermelés, borkereskedelem révén is igen nagy jövedelmekre tehetett szert.²⁰¹⁶ Ne feledkezzünk

meg arról, hogy a török hódoltság előtt a Szerémség volt Kelet-Közép-Európa leghíresebb bortermő vidéke,²⁰¹⁷ ahonnan egészen Lengyelországig szállítottak bort, nagy tételekben. Ezekre a tényekre alább még visszatérek!

Az elmondottak alapján – érdemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért – egyáltalán nem tekinthető túlzónak az az állítás, hogy a középkori Magyarország ciszterci monostorai közül a péterváradai volt a leggazdagabb. A bélakúti/péterváradai monostor bevételei az 1332–1337-es pápai tizedlajstromok szerint egy-egy megyéspüspök jövedelmeivel mozogtak egy szinten.²⁰¹⁸ Seifrid reini apát 1356-os vizitációjából pedig az derül ki,²⁰¹⁹ hogy a középkori Magyarország ciszterci monostorai közül a bélakúti/péterváradai volt a leggazdagabb. Több 14. századi írott forrás egybevetése alapján következtetett Hervay L. Ferenc arra,²⁰²⁰ hogy nemcsak a ciszterciek, hanem az összes többi szerzetesrend vonatkozásában is ennek az apátságnak a jövedelmei lehettek a legnagyobbak.

A rendi ellenőrzések mégis a szerzetesi élet hanyatlásáról szólnak – már ugyanebben az időszakban. Igen hamar kiütköztek a franciaországi rendi központoktól elválasztó nagy távolság negatív következményei, valamint – joggal feltételezhetően – a gazdag és fényűző életmódot lehetővé tevő királyi adomány hatásai is. 1275-ben a nagykáptalan a magyarországi monostorok vizitációját rendelte el,²⁰²¹ mert nyugtalanító hírek érkeztek róluk. 1282-ben pedig szintén a nagykáptalannak kellett védelmébe vennie a bélakúti apátot, mert őt szerzetesei megtámadták, őrizet alá vették, és pecsétjét is elkobozták.²⁰²² További írott források hiányában sajnos nem lehet kideríteni, ezen összetűzést mi váltotta ki. Annyi bizonyos, hogy a nagykáptalan az apát jogait igyekezett megvédeni. Inkább csak sejthetjük, hogy a szerzetesi közösségen belüli ellenségeskedést az apátság gazdagsága is okozhatta. Érdemes ismételtén leírni, hogy a legnagyobb bevételeket a bélakúti/

²⁰¹⁴ WENZEL 1860–1874, VII. 27–31.

²⁰¹⁵ A 13. századi városszerű településekről érkezett a közelmúltban: GYÖRFFY 1975, 235–244; KUBINYI 1977, 139–153.

²⁰¹⁶ E tényről részletes elemzés alapján Pataki Vidor mondta ki elsőként: PATAKI 1942, 33–34.

²⁰¹⁷ GECSÉNYI 1998, 27–28.

²⁰¹⁸ MON. VAT. I/I. 176, 181.

²⁰¹⁹ BÉKEFI 1898, 256.

²⁰²⁰ HERVAY 1984, 138; lásd még: MÁLYUSZ 1974, 236–237.

²⁰²¹ CANIVEZ 1933–1941, III. 143–144; idézi: TURKOVIĆ 1936, 64; HERVAY 1984, 34.

²⁰²² CANIVEZ 1933–1941, III. 219.

péterváradai cisztercieknek a bortermelés, illetve a borforgalmazás hozott.²⁰²³

A szűkös adatállomány ellenére is kikövetkeztethetjük, hogy a péterváradai szerzetesek vagy conversusok közt voltak, akik értettek a szőlőműveléshez, amint kelenföldi grangiájuk bizonyítja.²⁰²⁴ A bordézsma begyűjtésére szolgáló majorságot ugyanis az apátság sohasem adta bérbe, egészen a 15. század eleji elvesztéséig saját kezelésében tartotta. A szerémségi borvidék és a rá vonatkozó írott források nagyfokú török kori pusztulása miatt²⁰²⁵ a bélakúti/péterváradai ciszterci monostor birtokain egykor folyó bortermelést nem lehet pontosan rekonstruálni. Fentebb már említettem, hogy IV. Béla 1237-ben az apátságnak szőlőket is adományozott. Bizonyos tehát, hogy volt e vidéken bortermelés már a ciszterciak megjelenése előtt is.²⁰²⁶ Az is valószínű azonban, hogy a már ekkor is híres champagne-i borvidék egyik nagy pincészetel rendelkező²⁰²⁷ monostorából érkező szerzetesek is meghonosítottak új fajtákat, új borkészítési eljárásokat. E lehetőség mellett szól – Sima P. Lazic érvelése szerint – az is, hogy éghajlati tényezők alapján Champagne és a Szerémség azonos bortermelési övezetbe lenne sorolható.²⁰²⁸ A bélakúti/péterváradai ciszterciak szőlőnemesítő tevékenységére már Wenzel Gusztáv utalt 1887-ben.²⁰²⁹ Ő azonban a monostort benépesítő szerzeteseket egy félreértés folytán Itáliából eredeztette, és így itáliai hatások után kutatott. Tévedését Érdujhelyi Menyhért korrigálta 1903-as dolgozatában.²⁰³⁰ Talán nem érdektelen itt egy kis kitérőt tenni és megemlíteni, hogy a francia eredetű furmint szőlő

Kárpát-medencei megjelenésére a közelmúltban új magyarázat született. Kunszery Géza próbálta meg felülbírálni²⁰³¹ az elterjedt vélekedést, amely szerint e szőlőfajtát és a hozzákapcsolódó mustérlelési eljárást a tokaji borvidéken megtelepedő vallon hospesek honosították meg a 12. században.²⁰³² A furmint Kárpát-medencei elterjedése Kunszery elgondolása szerint a Szerémségből indult ki, és innen jutott el a szőlőfajta a 16. században a Hegyaljára is. Fejtegetéseinek alapja Nagyolaszi (szerb: Mandelos) – a Fruska Gora déli lejtőjének egykori gazdag mezővárosa. E települést ugyanis – neve alapján ítélve – egy újlatin nyelvű, feltehetően vallon etnikumú népesség alapította.²⁰³³ Az itt folyó szőlőművelésre pedig már a helység első okleveles említése is utal 1183-ban.²⁰³⁴ Szinte önkéntelenül is felvetődik a kérdés: a bélakúti ciszterciak részt vettek-e a nemesebb szőlőfajta elterjesztésében? A válaszadáshoz egyelőre még túl kevés az adat. Miközben az is tény, hogy éppen a Szerémség északkeleti részéből gyűjthető a java középkori szőlőtermelésről a legtöbb adat. Az adatgazdagság természetesen csak viszonylagos, és az adott régió más részéhez viszonyítva értendő. Az adatállomány bővítéséhez szélesebbre kell tárnai a figyelembe vendő forrástípusok számát és jellegét. Az alábbiakban Kamancsal, illetve Karom topográfijával fogok részletesebben foglalkozni. Mindkét kisváros topográfijának pontosabb megismerése magában hordozza – vagy legalábbis magában hordozhatja – annak a lehetőségét, hogy e vizsgálódás által egy településtípus: a szerémségi Duna-parton fekvő, bor-

²⁰²³ Ezt a legnagyobb hangsúllyal Pataki Vidor emelte ki: PATAKI 1942, 33–34.

²⁰²⁴ PATAKI 1942, 29–31.

²⁰²⁵ A szerémségi középkori szőlőművelésről értekezett a közelmúltban: ANDRÁSFALVY 1957, 57–58; FÜGEDI 1977, 855; SZAKÁLY 1979, 12–15; BUZA 1987, 1481–1482.

²⁰²⁶ Más Árpád-kori monostorok esetében is ezt figyelte meg: ÉRDUJHELYI 1903, 9. Már a 18. században elterjedt egy olyan vélekedés, hogy a Szerémségben a római kori szőlőművelés hagyománya átvészelt volna a népvándorlást. Elfogadja e vélekedést SCHAMS 1820, 52. Az újabb szakirodalomban: LAZIC 1982, 9, 30, 67. Lásd még: VETNIC 1984, 44; ŠTETNIC 2020, 24. Az utóbbi két kutató a szőlőművelés 5. századi visszaszorulásával számol, és csak a borkészítés egyszerűbb formáinak a fennmaradását tartja lehetségesnek. A római kori szőlőművelés népvándorlás kori fennmaradása ellen érvelt: RAPAICS 1940, 62–66.

²⁰²⁷ KALÁSZ 1932, 95.

²⁰²⁸ LAZIC 1982, 23–25.

²⁰²⁹ WENZEL 1887, 186.

²⁰³⁰ ÉRDUJHELYI 1903, 10.

²⁰³¹ KUNSZERY 1966, 90–92.

²⁰³² E vélekedést kidolgozta GOMBOCZ 1906, 148 és KARÁCSONYI 1906, 273–274. Elfogadta ezt az elgondolást BÁRCZI 1929, 338; HORPÁCSI 1955, 67 és BALASSA 1961, 94–96. Kunszery Géza ellenvetéseit igyekszik a fenti vélekedéssel egyeztetni: BENKŐ 1967–1984, I. köt., 991.

²⁰³³ Nagyolaszi történetére lásd: CSÁNKY 1890–1913, II. 236; HELLER–NEHRING 1973, 108; KISS 1978, 225–226.

²⁰³⁴ JAKUBOVICH–PAIS 1929, 59.

termelő, de jelentős kikötővel is rendelkező mezőváros sajátságai válnak körvonalazhatóvá.

Kiindulópontként leszögezhető, hogy Péterváradról és térségéről, vagyis az északkelet-szerémségi Duna-partról jó néhány térkép, illetve látkép készült a 17. század végén és a 18. század elején, mivel a törökellenes háborúk több jelentős csatája is e stratégiai jelentőségű vár közelében zajlott.²⁰³⁵ A Habsburg-, illetve a velük szövetséges hadak vezetői e korban már nagy hangsúlyt fektettek a térképezésre, különösen a fontosnak ítélt erődítmények esetében. Kiemelkedik a közlések sorából az 1716-os pétervárad csata azon térképe (43. tábla 1), amelyet a wolfenbütteli Niedersächsisches Landesarchiv anyagából Varga J. János közölt 1994-ben.²⁰³⁶ Az északkelet-szerémségi Duna-szakaszt ábrázoló, 17. század végi – 18. század eleji térképek összehasonlító vizsgálata alapján ugyanis nyugodt lelkiismerettel kimondható, hogy e felvétel a pétervárad vár és körzetének legjobb kora újkori ábrázolásai közé tartozik a felmérés pontossága és részletgazdagsága miatt. (A térkép közlője ezenfelül még az ábrázolás művészi igényét is kiemeli, amit az egyes tereppontok ábrázolására felhasznált pasztellszínek is fokoznak.)

A pontosság vonatkozásában az 1716-os térképet készítő Blödner hadmérnök egyáltalán nem követte kortársai munkamódszerét. Azaz nemcsak a hadászati jelentőségű vár alaprajzát akarta minél pontosabban rögzíteni, hanem annak környezetét is igyekezett a valóságnak megfelelően ábrázolni. Így például a térképen Kamenitzként feltüntetett Kamanc vagy a Carlowitzként szerepeltetett Karlóca (43. tábla 2–3) utcahálózata is a pontos adatfelvétel igényét tükrözi, hiszen jól levezethető belőle még a 19–20. századi, földmérő műszerek segítségével megszerkesztett felvételek alapján készült térképek utcahálózata is. Az elemzett városka utcahálózatának ábrázolásán túl, az 1716-os térkép számos további részlete tanúskodik arról, hogy Blödner hadmérnök részletesen bejárta Pétervárad változatos domborzatú környezetét, mintegy 50–60 km²-nyi területen. A Savoyai Jenő törzséhez tartozó

hadmérnök teljesítményének nagyságát talán leginkább azon tény tükrözi, hogy topográfiai munkálataihoz legjobb esetben is összesen 36 nap állott rendelkezésére. Savoyai Jenő serege ugyanis 1716. július 9-én érkezett meg a vár közelébe, a Duna bal partján fekvő Futak alá, augusztus 14-ének hajnalán pedig már tovább is vonult Temesvár irányába. Sőt, a hadmérnök munkáját minden bizonnyal behatárolta a jelzett időtartam meghatározó eseménye: az augusztus 5-i pétervárad csata,²⁰³⁷ amelyet természetesen megelőzött a török had augusztus 2-ától tartó felvonulása. A győztes ütközet után a császári sereg elsődleges feladata a megfutott törökök üldözése, illetve az elfoglalt török tábor biztosítása volt. Így a fentebb utalt 36 naphoz minden valószínűség szerint Blödner legfeljebb 23-at használhatott fel térképezési célzatú terepbejárásokra, felmérésekre. A pétervárad várhoz kapcsolódó szakirodalomban eddig még ismeretlen nevű hadmérnök ennek ellenére igen jó munkát végzett. Pontossága és jó arányérzéke folytán elsőrangú forrást őriz a wolfenbütteli levéltár. Egy olyan felmérést, amely nagy segítséget nyújthat nemcsak Pétervárad, hanem Karom/Karlóca, Kamanc/Kamenica, sőt a Duna bal partján fekvő pétervárad ellenerőd, azaz a későbbi Újvidék topográfiájának elemzéséhez is.

Kamanc és Karom topográfiájának elemzését azon megállapítással illik bevezetni, hogy tudatában vagyok annak, hogy az alább megfogalmazott megállapításaim csak és kizárólag a 18. század eleje vonatkozásában tekinthetők pontosnak, hiszen egy 1716-ban készült térképen rögzített utcahálózatot csak hipotetikus érvénnyel lehet visszavetíteni a 15–16. századra. E módszer Kamanc vagy Karom esetében azért tűnhet különösen spekulatívnak, mert a Duna-parti hadiúton számos sereg végigvonult a 16., illetve a 18. század eleje között, sарcolva és pusztítva az útjába került településeket. Létezik azonban több olyan körülmény, amely a dolgozat szerzőjének véleménye szerint a 18. század eleji állapot visszavetítésének lehetősége mellett szól. Így sem Kamanc, sem pedig Karom nem néptele-

²⁰³⁵ Egy részüket újraközölte SZAKÁLY 1986, 87, 98–100, 109, 160.

²⁰³⁶ VARGA J. 1994, színes térképmelléklet.

²⁰³⁷ Ezen adatot rögzítette az eseményekben személyesen részt vevő Blödner hadmérnök: VARGA 1994, 64.

nedett el e két évszázad alatt,²⁰³⁸ hanem átvészelte a török hódoltságot. A topográfiai kontinuitás tehát kétségtelen, annak ellenére is, hogy – a Szerémség más településeihez hasonlóan – Kamanc, illetve Karom magyar lakossága minden bizonnyal már a 16. század közepéig elenyészett, esetleg északra vándorolt.²⁰³⁹ Másrészt mindkét városka topográfiáját – minden bizonnyal nem csak 1716 óta – alapvetően meghatározza, hogy azok a Fruska Gora nevű dombság északi szélén fekszenek. Utcahálózatuk ugyanis – a Duna partján futó hadiút kivételével – a dombság peremébe bevágódó vízmosságokhoz, illetve patakmederhez igazodik. Azaz a két városka topográfiája tökéletesen idomult természeti környezetéhez, és joggal feltételezhető, hogy e „szerves fejlődést” visszatükröző állapot a 18. század elejénél jóval korábról ered, a hadmozgás ellenére is.

Kamanc a középkori magyar történelem kevés-szer említett, kis túlzással szólva: majdnem elfeledett helyszínei közé tartozik. Annak ellenére, hogy neve néha feltűnik nyelvészeti, irodalomtörténeti munkákban. Hiszen e szerémségi mezővárosban készítette el (vagy csak kezdte meg?) 1430 táján az első magyar bibliafordítást két, a prágai egyetemen tanult, és a huszitizmus eszmekörével rokonszenvező pap: Újlaki Bálint és Pécsi Tamás.²⁰⁴⁰ Továbbá Kamanc szülőtte volt a 16. századi Magyarország egyik nagy krónikása, Szerémi György is.²⁰⁴¹

A Blödner-féle térkép (43. tábla 2) szerint Kamancnak öt (esetleg hat?) utcája volt, amelyek sajátos, talán leginkább a fésű fogaihoz hasonlítható alakzatba rendeződtek. Joggal feltételezhető, hogy a Duna partján futó utca – mai nevén a Dunavska ulica, azaz Duna utca – lehetett a település főutcája. A térkép ugyanis világosan utal arra, hogy ezen utca tulajdonképpen a római kor óta létező Duna-parti limesút – a Blödner-féle térképen: Eszéki út – egy rövid szakasza volt. A Duna-parti utca főutcaként való értelmezésének nem mond ellent, hogy mára ezen utca egyes szakaszai eltűntek, beépültek. E helyzet ugyanis minden valószínűség szerint annak a kö-

vetkezménye, hogy radikálisan átalakult a városkán átvezető fő közlekedési út nyomvonala. (Manapság ugyan e Duna-parti út a péterváradai vízivárost elhagyva felkapaszkodik a „Trandžament”-nek nevezett domb tetejére, és csak a városka 18. századi, pravoszláv templománál ereszkedik le ismét a folyam partjára. A nyomvonal áthelyezésére azonban minden bizonnyal csak a 19. század elején került sor, azután, hogy a városka keleti szélén, a Dunaparton felépült a Marczibányi-kastély – pontosabban, amikor kialakították e kastély többhektáros parkját.) A Blödner-féle térkép szerint a Duna partján futó utca mindkét oldalán álltak házak, így csak a némileg kiszélesedő, középső harmadából nyílt egy rövid, egy telek szélességű utcácska, ahol le lehetett jutni a Duna-parti kikötőhöz.

A középkori települések topográfiáját elemző szakirodalomban általánosan elfogadott nézet szerint a főút mentén fekvő falvak, kisvárosok esetében a hossz tengely mentén kiszélesedő főutca piactérként értelmezhető.²⁰⁴² Kamanc esetében ezen értelmezés mellett szólhat a kikötő közelsége. A kikötő kialakulását pedig nagymértékben segíthette, hogy – a szerémségi Duna-szakaszon megszokott módon – a folyam itt is a jobb partját mosta, tehát mélyítette. Kamanc Duna-parti főutcájának vásártérként történő értelmezését az is erősítheti, hogy a Blödner-térképen szintén ábrázolt Karom nevű kisváros (43. tábla 3.) esetében is felmerül a főtér hasonló értelmezése. A Blödner-féle térképen ugyanis, a máig fennmaradt topográfiai elrendezésnek megfelelően, a háromszög alaprajzú főtér legmagasabb részén, annak nyugati szélén fut a limesút, a hosszú szárú háromszög két hosszú oldala pedig oly módon alakul ki, hogy a tér alsó széle egy rövid utcába torkollik, amely kivezet a kikötőbe. Mind Kamanc, mind pedig Karom várostopográfiai szempontból piactérként értelmezhető főtere azáltal nyer értelmet, hogy a 15. században szegedi kereskedők jártak az Északkelet-Szerémségbe bort felvásárolni, amelyet utána hajókon Tokajig, onnan pedig

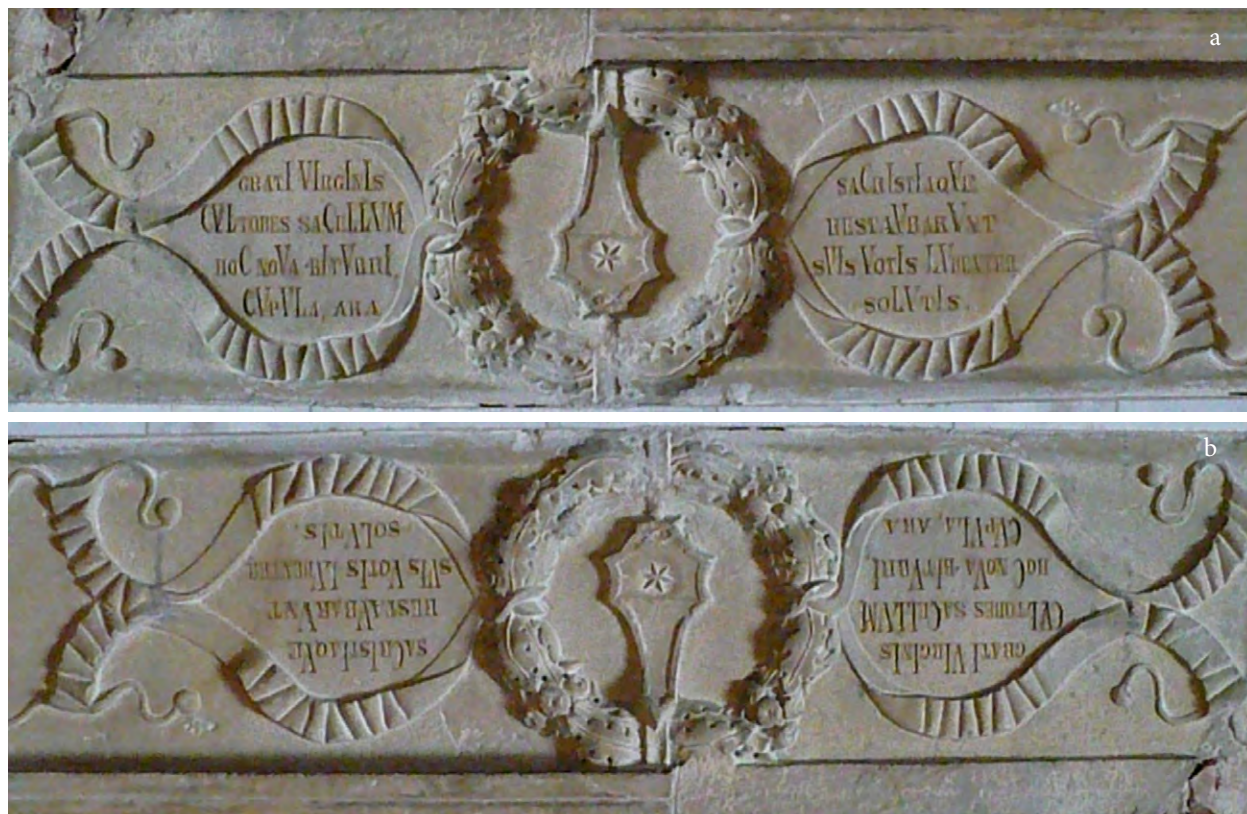
²⁰³⁸ A csata menetét a közelmúltban részletesen elemezte: SZAKÁLY 1986, 158–160; VARGA 1994, 635–636, valamint KALAPIS 1995, 179–181.

²⁰³⁹ A délvidéki magyarság 16. századi sorsát összefoglalóan elemezte: SZAKÁLY 1991, 12–22.

²⁰⁴⁰ A huszita bibliai elemzések közül lásd pl. KLANICZAY 1964, 121–124; BORI 1982, 8–10.

²⁰⁴¹ WENZEL 1857, 56.

²⁰⁴² A piacterek jelentőségét részletesen elemezte a közelmúltban, Magyarország legfontosabb városainak a példáján: HOLL 2011, 2–6.

38. kép. a) Pétervárad (szer.: Petrovaradin)-Tekia, a 19. század végén votívköként felhasznált 16. század eleji architráv. A köre sajnos annak fordított állásban vették fel a feliratot TAKÁCS 2018c, 322, 1. kép nyomán; b) Petrovaradin)-Tekia, a reneszánsz architráv eredeti helyzetében. A főfej alakú címerpajzson látható címeralak talán Frangepán Gergely Bács-kalocsai érsekhez (1503–1520) köthető (TAKÁCS 2018 c, 323, 2. kép nyomán)

Fig. 38. a) Petrovaradin)-Tekia: the renaissance Architrave from the beginning of the 16th century, which was secondary used as a votive stone in the church of Petrovaradin-Tekija. Unfortunately, the inscription was engraved on the stone in its inverted position (after TAKÁCS 2018c, 322, fig. 1); b) Architrave in its original position. The coat of arms probably connected to the archbishop Frangepán Gergely / Grgur Frankopan (1503–1520) (after TAKÁCS 2018 c, 323, fig. 2)

a Kárpátokon át, kocsin szállították Lengyelországba. A szerémségi kisvárosok nagy méretű piacterei pedig a borüzletek megkötésénél juthattak szerephez. A borkereskedelem szerepéről csak akkor lehet majd határozottabb véleményt alkotni, ha a két kisváros pincéinek átkutatása során kiderül: egyesek közülük középkoriak, részleteik pedig bortárolásra utalnak. Ilyen részletek előkerülése nem tekinthető lehetetlennek – ne felejtjük el, a budai Várhegyen elterülő középkori város pincéinek ilyen szerepére is csak akkor derült fény, amikor ezt a kérdésfeltevést a II. világháború utáni vizsgálatok során szem előtt tartották.

A Blödner-térképek topográfiai elemzését azon, fentebb már utalt gondolattal kell zárnom, hogy az előzőekben vázolt településtopográfiai értelme-

zés akkor válik majd igazán értékelhetővé, amikor Kamancon és Karomban, azaz Kamenicán és Karlócán, valamint Péterváradon vagy Újvidéken is megindulnak a középkori várostörténeti feltárások a jelenleginél jóval átgondoltabb módon és biztosabb anyagi háttérrel. A leendő kutatások fogják eldönteni a fentebb vázolt fejtegetések érvényét.

E megállapítással kis topográfiai sétánk végére értünk. Talán sikerült bizonyítanom, hogy Újvidék és térsége a középkorban – Szenteleky Kornél mélabús megfogalmazásával ellentétben – egyáltalán nem volt „tespedt, művészetlen lapály”, ahol „nincs semmi, de semmi emlék”. Továbbá, talán azt is sikerült bemutatnom, hogy téves Vasa Stajić azon sommás ítélete,²⁰⁴³ miszerint „középkori városként Újvidék nem volt különösen nevezetes hely”.

²⁰⁴³ STAJIĆ 1933, 1.

XX. UTÓJÁTÉK. A JAVA KÖZÉPKORI DÉLVIDÉK TÁRGYI ÖRÖKSÉGE MINT TÖRTÉNETI FORRÁS

Tanulságok egyetlen történeti helyszín forrásanyaga alapján

Fentebb a történeti eseményeket országos, illetve délvidéki szinten ismertető eseményeknél már megemlékeztem az 1526. augusztus 29-én lezajlott mohácsi csatáról és annak a Kárpát-medence központi részeinek a történetét másfél évszázadra meghatározó hatásáról. Szükségtelen ismétlésekhez vezetne, ha ismét visszatérnék a katasztrófális csata-vesztésre. Így itt azt szeretném egyetlenegy példán bemutatni, milyen átalakulásokat hozott az oszmán-török hódoltság a Kárpát-medence déli részén, szemléltetve, hogyan indult el már a török korban – a lakosság nagyarányú kicserélődésével párhuzamosan – a magyar állam intézményeire utaló nyomok elhalványulása. Példáimat a 16. század közepi követjárások jelentéseiből veszem. Az 1568-as drinápolyi béke megkötése után a Habsburg Birodalom számos követe utazott Bécsből Isztambulba, és ők rend szerint a Dunán hajózva, a Kárpát-medence déli részén át jutottak el a Balkánra. Többségük úti jelentéseket is készített, amelyekben nemcsak a stratégiai szempontból jelentős, vagy legalábbis számukra ilyennek tűnő információkat rögzítették, hanem számos kultúrtörténeti jelentőséggel bíró adatot is. Az alábbiakban a péterváradai várról leírottakat veszem számba. Nemcsak a könyvemben játszott fontos szerepe miatt, hanem azért is, mert erről az erősségről nem kevesebb mint öt leírás, és egy tollrajz (35. tábla 1) is készült²⁰⁴⁴ alig több mint

ötven év alatt. A továbblépéshez feltétlenül szükséges e leírásokat alaposan átolvasni

Hans Dernschwam [1553. július 29.]: „*Este kilenc órakor elhajóztunk Pétervárad előtt, ahol a Dunán sok hajómalom látható. A vár falai teljesen fehérek, erősnak látszik. Másik oldalon terül el a mezőváros.*”²⁰⁴⁵

David Ungnad [1572. május 10.]: „*Ismét továbbhajóztunk, és Péterváradon kötöttünk ki, és megreggeliztünk. Ezután fölmentünk a várba, mely jobb kézre egy meglehetősen magas sziklán épült. A vár régi, és e hely fekvése igen biztonságos. 1526-ban a török császár három hónapon át ostromolta, négyezer embert vesztett. A várban a legmagasabb toronyba, a templomba, azután a várfalakra vezettek minket. A templomban két helyen is az 1501-es szám olvasható. A várban nagyon sok ömlesztett gabona található, amikor a török császár Sziget alól hazavonult, néhány száz zsák lisztet ide hordatott. Lőszert is láttunk körös-körül a falakon heverni, több mint harminc ágyút, kisebbet és nagyobbat, köztük csak egy török falkonyt, ez valamivel hosszabb. Láttunk néhány nagy ágyút ezzel a szöveggel Wladislaus Rex Hungariae et Bohemiae 1496, egy másik ágyún pedig ezt Orzaag Episcopus Sirmium fecit hoc fieri 1500. E várkastély szép, kellemes látvány.*”²⁰⁴⁶

Johann von Schleinitz [1573. június 28-án]: „*Péterváradig utaztunk. Csinos megerősített vár*

²⁰⁴⁴BUNARDŽIĆ 2012, 89, 31. kép.

²⁰⁴⁵Német eredetiben: Babinger 2014, 4: „*vmb 9 in der nacht fwr Peterwaradeyn gefahren, alda vjl scheffmulen auff der Thuna. Das schloss ist gar weyss vnd scheint vest zu sein, auff der andern sejiten der margt.*” Magyar fordítása: TARDY 1988, 141.

²⁰⁴⁶Német eredetiben: „*Nachmahls fortgefaren, und zu Peier [!] Waradin zugelandet, unnd das frühmahl alda genommen. Nach folgendem frühmahl auff das schloß, so zur rechten handt auff einem felsén ziemlich hoch liegt, gangen, welches alt und von eigenschafft der gelegenheit desselben orts ziemlich fest. Im 1524. ist der türckische keyser drey monad dafür gelegen, unnd in die 4000 mann alda verlohren. Darin hat man uns auff den höhesten thurm in die kirchen, und dann auff die ringmaur eingeführt. In der kirchen stehet an zweyen örten diese jahrzal: 1501. Es liegt auch darinn viel zusammen geschüds getreidis. [21] Unnd als der türckische keyser von Sieget heim gezogen, hat er alda etliche hundert secken mehls einlegen lassen. Wir auch gesehen von munition, ligt rings umb auff der mauern und thürn etliche unnd dreissig stück, klein unnd groß, darunter nur ein türckischer falckhonietek etwas lang unnd dann wider etliche ziemliche große stück, mit diesen text: Waldislaus rex Hungariae et Bohemiae, 1496., aber auff einem stück, Johannes Orzaa epis(copus) Sirmium fecit hoc fieri 1511. Dieses schloß hat ein schönes, lustigs ansehe(n) auff alle örter uber die Thonau.*” FERUS 2007, 109–110. Magyar fordítását közli: KOVÁCS 1986, 36.

39. kép. Stephan Gerlach (1546–1612) portréja – olajfestmény, feltehetően Hans Ulrich Alt műve (Tübingen Professorgalerie) (Wikipedia nyomán)

Fig. 39. Portrait of Stephan Gerlach (1546–1612) – oil on canvas, painted probably by Hans Ulrich Alt (Tübingen, Professorgalerie) (after Wikipedia)

egy sziklán, téglafalak védik, körülötte a városka elhagyatott. Este az urak megtekintették, tetszett nekik. Azt mondják, a török néhány ezer dzsidást elvesztett, amikor elfoglalta.²⁰⁴⁷

Idősebb Stefan Gerlach [1573. június 28-án és 29-én]: „Éjszaka Péterváradnál ütöttünk táborn, az erődítményt egy Péter nevű magyar úrról nevezték el. Hegyen fekszik, távolról is szép látvány tornyával. Azt mondják, a török nyolcvanezer embert vesztett el ostromakor. Akkor sem tudták elfoglalni erővel, hanem a kiéheztetés vezetett az átadásához. Kevés ágyút láttunk benne, kettőn Ulászló, egyiken Ország János egykori szerémségi püspök neve ol-

vasható, egyébként semmi különösebb nincs, az őrség nyomorúságos kunyhókban tartózkodik, olyanokban, mint Komáromban. Egy toronyépítményben, mely oly kerek, mint egy török templom, sok bórzsákban lisztet tartanak. Különben olyan az élet, mint más helyeken. 29-én reggel Karlócára értünk, nem messze Péterváradtól, és elláttuk magunkat élelemmel.”²⁰⁴⁸

Salomon Schweiger: [1584. november 26-án]: Ezek után Várad nevezetes várához értek, amely meglehetősen magasan emelkedik; a törökök Peter Waradinnak nevezik, talán e hely kapitánya után, aki itt lakott; a váracska [a másik fordítási lehetőség szerint: városka – TM] romos és elhagyott; a templom kórusában az M70-es, azaz 1070-es év olvasható. A templom vaskapuján vasbetűkből kirakva ez a felirat áll: „Maria virgo mater Dei, miserere mei.”²⁰⁴⁹

Maximilian Brandstetter/Prandstetter [1608. július 13-án] „majd a nagy erősségnek látszó Péterváradnál kötöttünk ki. Orátor úr ehhez a várhoz is fellovagolt, hogy megtekintse, de csak egy üres templomot egy nagy vaskos toronnyal látott benne, amelyet a törökök mecsetté alakítottak. Régen állítólag kolostor volt, amint azt látni is, de most más várakhoz és kastélyokhoz hasonlóan minden el van benne pusztítva, össze van rombolva. Mint más váraknál, belsejében deszkából és sárból épült házak vannak, egy igen magas, kopár hegyen, de régen bizonyára komoly erősség volt; hír szerint fel is akarják még építeni, és maguk a törökök mesélték nekünk, hogy a vár ostroma és rohama Szulejmán török császárnak 40 000 emberébe került.”²⁰⁵⁰

A különböző leírásokból igen sok adatot kapni a péterváradai várról fél évszázaddal elfoglalása után. A török őrség, úgy tűnik, szívesen felvezette az osztrák követeket a várba, különösen az 1570-es évek elején – annak a biztos tudatában, hogy a körbevezetett követek a látottakat jelenteni fogják. Így az ágyúk és az élelmiszerkészlet mutogatása egy sajátos propaganda részének is elkönnyvelhető. A várat meglátogató követek azonban leírásaik tanulsága

²⁰⁴⁷ KOVÁCS 1986, 63.

²⁰⁴⁸ KOVÁCS 1986, 123.

²⁰⁴⁹ „Za tim su prispjeli ka glasovitoj tvrdji Varadin, diže se prilično visoko; Turci je zovu Peter Waradin, možda po kapetanu istoga mjesta, ko je ondje stanovao; u gradiću je sve razvaljeno i pusto; na koru u crkvi čita se godina M.70, naime 1070. Na crkvenih željeznih vratij napis je od željeznih pismena: »Maria virgo mater Dei, miserere mei.«” (MATKOVIĆ 1893, 81.)

²⁰⁵⁰ BRANDSTETTER 2001, 35.

szerint egyáltalán nem voltak elámulva, miközben minél több adatot igyekeztek rögzíteni – pontosat-pontatlant vegyesen. Az 1526-os ostrom hosszát és török áldozatainak számát egyébiránt az összes leírás túlbecsüli. Ha Pétervárad török általi bevétele tényleg három hónapig tartott volna, ahogyan David Ungnad állítja, Szulejmán szultán 1526-ban minden bizonnyal nem jutott volna el Mohácsig. (A dolgozatom egyik előző fejezetében már utaltam arra, hogy a pétervárad vár alig több mint kétheti ostrom után esett el.) Stefan Gerlach, az egyik olyan naplóíró, aki a várba feljutott, őrségének nyomorúságos életkörülményeiről tudósít. Ezt azonban bőven ellensúlyozzák a több szerző által is részletesen leírt, jórészt zsákmányként megszerzett ágyúk, illetve az élelmiszerek. A két naplóíró által is azonosított és azonos történelmi személyiségekhez kötött ágyúk az egymásnak sok ponton ellentmondó szövegek talán leginkább konkordáló részei. A felhalmozott szemes termény és liszt mennyisége akkor is jelentős volt, ha ezen élelmiszerek használati értéke bizonytalanak tűnik. Ha ugyanis azon értesülés igaz, amely szerint a liszt még Szigetvár 1566-os ostroma után került volna Péterváradra, akkor nem lehetünk biztosak abban, hogy ez 1572-ben, illetve 1573-ban még fogyasztható állapotban lett volna.

A leírások régészeti szempontból is lényeges adatokat tartalmaznak, bár az is igaz, hogy e pontokon térnek el az egyes naplóírók állításai a leginkább egymástól. Már a vár távoli látványa is mást és mást jelentett Hans Dernschwam és Johann von Schleinitz számára. Az előbbi a vár fehér falait emelte ki, amelyből logikusan arra lehetett következtetni, hogy kőből építették. Egy ilyen építőanyagot feltételezhetünk az újkori, jórészt téglából épített erőd falaiban látható kváderkövek alapján is. Johann von Schleinitz viszont téglavárként írja le Péterváradot. A két kijelentés közötti ellentmondás talán úgy oldható fel, ha a kváderkövet a ciszterci monostor és belső falöve építőanyagaként könyveljük el, a külső védőövet viszont téglafalként rekonstruáljuk. E gondolat azonban a régészetileg megvizsgált falszakaszokkal nem egyeztethető,²⁰⁵¹

ami Johann von Schleinitz közlésének hitelét rontja. Az ellentmondások nem szűnnek meg akkor sem, ha azokat a szerzőket vesszük sorra, akik nemcsak a Dunán ringó hajóikról figyelhették meg a várat. Miközben az sem lehet kétséges, hogy a pétervárad várba feljutók is egészen más részleteket figyeltek meg. A várba 1572-ben bejutó David Ungnad röviden leírta a templomot, miközben az idősebb Stefan Gerlach erre 1573-ban egy szót sem vesztegetett. Ungnad szövege alapján arra kell következtetnünk, hogy az 1526-os ostrom idején romba döntött templomot valamilyen szinten kijavították, és 1572-ben – joggal sejtethően – ki is volt takarítva. Hiszen a kritikus szemmel nézelődő látogató sem romokat, sem pedig egyéb szemetet nem említ. Az Ungnad által látott két, 1501-es dátumot tartalmazó köemléket pedig – feltételesen – egy-egy, minden bizonnyal töredékes állapotú sírkő kisebb részletének vélhetjük. Épebb állapotú kő esetében ugyanis Ungnad minden bizonnyal azonosította volna az egykori rendeltetését. A leírás így, a kő rendeltetésének a meghatározása nélkül is igen értékes. Talán a jövőben egy szerencsés lelet révén a leírásokban szereplő kövek tanulmányozhatók lesznek.

A fentebb idézett leírások legproblematisabb részlete Salomon Schweiger naplójának azon szakasza, amely arról tudósít, hogy e követ bejutott Péterváradra, és az ottani templomban két rejtélyesnek tűnő tárgyat látott: egy olyan feliratot, amelyet ő 1070-ként értelmezett, valamint egy vasajtót, rajta Szűz Máriához intézett fohással. A két tárgy közül a vasajtó a könnyebben értelmezhető. A középkori Magyarország területéről is ismert olyan vas (pontosabban vasalt) ajtó, amelyen felirat olvasható.²⁰⁵² Az 1070-ként értelmezett M.70 viszont – felfogásom szerint – nem fejthető meg megbízható módon, bár értelmezési lehetőségek így is megfogalmazhatók. Előbb azonban magáról a helyszínről kell szólni. Nem tekinthető ugyanis teljesen biztosan azonosíthatónak maga a templom sem, ahol Schweiger a feliratos követ és a vasajtót látta. A szövegben – pontosabban annak horvát nyelven közzétett fordításában – az adott helyen szereplő

²⁰⁵¹ BUNARDŽIĆ 1978–1979, 86, 26. kép.

²⁰⁵² Egy ilyen vasajtó a rudabányai református templomban látható, sőt mi több, ezen ajtóra is Mária-fohászt illesztettek készítői, igaz német nyelven: M/atcr vagy Mutter / Maria / Hilf / Caspar Melchior Balthasar. BÁRÁNYNÉ 1941, 7. kép; ROZVÁNYINÉ 1957, 53–54, illetve 49, 2. kép.

szó váracskaként és városkaként is fordítható.²⁰⁵³ Azaz Schweiger járhatott mind a Várhegy, mind pedig a váralja-település, a suburbium templomában. A Várhegyként történő azonosítás ellen a váracska/városka romos és elhagyott állapotára tett megjegyzés szól. Stefan Gerlach ugyanis – bár a Várhegyen lakó őrség lakáskörülményeit nyomorúságosnak látta – a helyszínt mégsem jellemezte romosnak vagy elhagyottnak. Továbbá a várban álló, néhai ciszterci monostortemplom belsejét röviden jellemző David Ungnad nem említi vasajtót Szűz Mária-fohással. Így egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy az M.70 felirat nem csak Salomon Schweiger téves olvasata a David Ungnad által a várhegyi templomban 1501-ként kiolvasott egyik feliratnak – ahogyan ezt P. Matković még 1893-ban gondolta.²⁰⁵⁴ Itt kell kiemelni azt is, hogy David Ungnad egyébiránt két helyen is látott 1501-es keltezésűt. Összevonásuk és egyetlen egységként történő értelmezésük ugyan logikus, de talán túlegyszerűsít. Azaz nem zárható ki annak a lehetősége, hogy Schweiger nem a várban, hanem csupán a váralja-település egyik, 15–16. századi forrásban is említett templomában járt, és ott látta a vasajtót és a rejtélyes feliratot. Az M.70-ként kiolvasott felirat tartalmát és értelmezését viszont nem érdemes tovább elemezni, hiszen annak feloldása minden valószínűség szerint téves. Bár a 15. század második felében a korabeli Magyarországon is elterjedt az arab számok használata, (nota bene!) még olyan sírköveken is előfordulnak ilyen számok, igaz csak néhány kivételes esetben, ahol a feliratot, reneszánsz hatásra antiqva betűk és arab számokkal írták le²⁰⁵⁵ – maga az évszám azonban sajnos hiányos! Az ezret jelölő M és a 70-es szám között még egy számjegynek, talán leginkább egy négyesnek kellene állnia. Egy biztos: 1070-ben az évszámot e módon biztosan nem írták volna le!²⁰⁵⁶ Egy ponton tehát egyet kell értenünk az 1584-es követjelentést közlő P. Matkovićtyal²⁰⁵⁷ – Schweiger a látott feliratot minden bizonnyal rosszul olvasta el és tévesen értelmezte. Többet e feliratról csak azon

szerencsés esetben lehet majd mondani, ha e kő valamilyen csoda folytán előkerül akár a várban, akár pedig a váralja-településen.

A péterváradai vár 16. század végi állapotát ismertető leírásokat két megjegyzéssel szeretném zárni. Első helyen arra utalnék, hogy a vár története, köemlékei már fél évszázaddal az 1526-os ostrom után is csak töredékesen maradtak fenn. Így leírásukban és értelmezésükben már ekkor megindult a valós és képzeletbeli elemek vegyítése. Második helyen pedig egy olyan tényezőre szeretnék utalni, amely a nagybetűs Múlt kutatásának a mindenkori velejárója. Ellentmondásokat még az első kézből, olyan szemtanúktól származó leírások is tartalmazhatnak, ahol a mű készítői törekedtek a pontosságra. A történeti múlt megismerése így szükségképpen magában kell foglalja a forráskritikát, az érvek átrostálását és mérlegelését. Lett legyen szó akár írott feljegyzésekről, akár kőből vagy egyéb, kevésbé maradandó anyagból készült tárgyi leletekről.

Az előzőekben ismertetett egyik leírásban, Salomon Schweiger munkájában már felmerült a félreértés lehetősége. A péterváradai várról szóló, kora újkori emlékanyagot egy másik hasonló példával szeretném zárni. A negatív előjelű adatok felsorolása előtt azonban azt is kiemelve, hogy a közelmúltban megjelent a péterváradai várról az 1570-es években készített tollrajz, amely valóságos kincsesbánya lehet a középkori ciszterci monostor és erődítései vizsgálata során. Annál is inkább, mert a hivatkozott tollrajz minden valószínűség szerint hírszerzési céllal készült, rajzolója tehát a lehető legnagyobb pontosságra törekedhetett. Másfajta igények kielégítését szolgálták a 16–17. századi rézmetszetek.²⁰⁵⁸ Kiindulópontként leszögezendő, hogy a korszak törökellenes harcait élénk érdeklődéssel követte a nyugat-európai közvélemény. A várostromok, csaták leírását pedig illusztrációkkal igyekeztek érzékletesebbé tenni a különböző hírlapok készítői. Bár a metszetek alkotói az események valós ábrázolására törekedtek, munkáikra mégis a reális és fantázia

²⁰⁵³ MATKOVIC 1893, 85.

²⁰⁵⁴ MATKOVIC 1893, 85.

²⁰⁵⁵ LÖVEI 1986, 25–26.

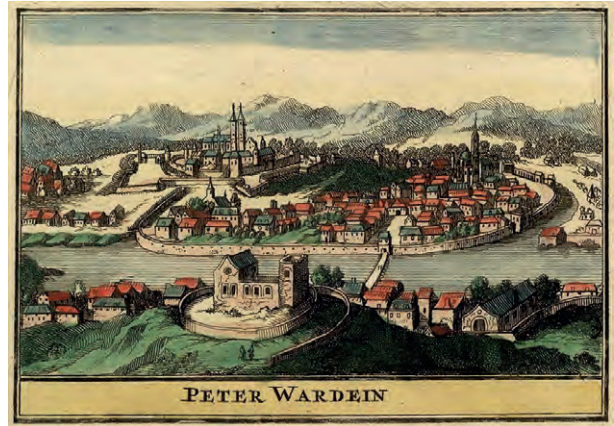
²⁰⁵⁶ Lásd pl. a Beatrix királyné kíséretéhez tartozó hölgy síremlékének töredékét Esztergomból: MIKÓ 2015, 368, 3. kép.

²⁰⁵⁷ MATKOVIC 1893, 81.

²⁰⁵⁸ RÓZSA 1963, 15–17. GALAVICS 1986, 107–109. Hálás köszönettel tartozom dr. Lövei Pálnak, hogy ezen enigmatikus forrásrészlet értelmezésében segített.

40a. kép. Wardein – azaz Nagyvárad (rom. Oradea) 17. századi ábrázolása (catawiki nyomán)
Fig. 40b. 17th century representation of Wardein – today Oradea in Romania (after catawiki)

40b. kép. Peterwardein – azaz Pétervárad (szerb: Petrovaradin) képzeletbeli ábrázolása a 18. század elejéről, tulajdonképpen egy korabeli Nagyvárad-ábrázolás átvétele (catawiki nyomán)
Fig. 40b. Imaginary representation of „Peterwardein” (Serbian: Petrovaradin), actually taking over a contemporary 18th century representation of Oradea (after catawiki)

szülte elemek keveredése a jellemző. Ez érthető is, hiszen a rézmetsző mesterek többsége a helyszínen nem járt, hanem egy vázlatra vagy alaprajzra támaszkodva „szerkesztette meg” képét. Ennek tudatában felvetődik a kérdés: felhasználhatjuk-e – és ha igen, milyen mértékben – azokat a 17. századi Pétervárad-látképeket, amelyeken a védőfalakon belül egy kéttornyú, gótikus templom látható. Helyesebb, ha erre a forrásra semmilyen következtetést sem alapítunk.²⁰⁵⁹ A fentebb vázolt tényező, tehát a skicc alapján készített rajz mint bizonytalansági tényező mellett ugyanis létezett további, a félreértés valódi veszélyét hordozó körülmény is. Előfordult, hogy a korabeli rézmetszők megfelelő ábrázolás vagy vázlat hiányában egy másik város vagy csata képét használták fel újra. Jobb esetben ezeken bizonyos részleteket átalakítottak, máskor azonban csak annyit változtattak, hogy a rézlemezről az eredeti feliratot lecsiszolták, és újat véstek helyette.²⁰⁶⁰ Nem lepődhetünk meg igazán azon, hogy a „*Varadinum Petri*” vagy „*Peterwardein*” feliratú, 17. század végi metszetek tulajdonképpen nem is Péterváradot

ábrázolják (40a–b. ábra). Az épületek elrendezése azt bizonyítja, hogy ezek Wilhelm Dilich 1600 és 1604 közt keletkezett, Nagyváradot (román: Oradea) bemutató látképének másolatai.²⁰⁶¹ Az átvettelt megkönnyíthette, hogy Dilich műve rendkívüli népszerűségnek örvendett: a 17. század folyamán több mint tíz alkalommal lemásolták.²⁰⁶² Másrészt ez esetben a jóhiszemű tévedés lehetősége sem zárható ki. A két helység korabeli latin, illetve német neve (*Varadinum* és *Varadinum Petri*, azaz [Groß] Wardein és Peterwardein) majdnem azonos, így a Kárpát-medence földrajzi viszonyait csak nagy vonalakban ismerő nyugat-európai rézmetszők arra a téves következtetésre juthattak, hogy egyetlen város két névváltozatával állnak szemben. Pétervárad több 17. század végi csataképen is felbukkan (35. tábla 1–4). Látható a vár egy részlete Pieter van der Berge Belgrád 1688-as ostromát megjelenítő rézmetszetén,²⁰⁶³ továbbá a védműveket és az alattuk kiépített dunai hajóhidat az 1691-es szalánkeméni (szerb: Slankamen) csatát ábrázoló képek²⁰⁶⁴ is be szokták mutatni. A hitelesség ebben az esetben még

²⁰⁵⁹ Szkeptikus volt e metszet valóság tartalmával kapcsolatban már Gjuro Szabo is: SZABO 1920, 153.

²⁰⁶⁰ RÓZSA 1963, 15, GALAVICS 1986, 108.

²⁰⁶¹ BALOGH 1982, I. 51, 11. ábra.

²⁰⁶² BALOGH 1982, II. 251–252.

²⁰⁶³ E metszetet közli: SZAKÁLY 1986a, 87.

²⁰⁶⁴ Több ilyen metszetet is felsorol BUBICS 1880, 52–54, ilyen metszeteket közli: SZAKÁLY 1986a, 98.

a fentebb elemzett alkotásoknál is kisebb mértékben kérhető számon. A mellékalakok, illetve lényegtelen részletek megjelenítésekor ugyanis sokkal jobban érvényesült a tipizálás.²⁰⁶⁵ A rézmetsző ilyenkor már általában egyáltalán nem is törekedett másra, mint egy „tipikus” katona, falu, vár stb. megjelenítésére. Így valószínűtlen, hogy a Pétervárad felirat mellett felbukkanó tornyoknak és falaknak bármi-

lyen forrásértékük lenne. Érvényes e megállapítás a vár egy olyan ábrázolására is, amely a Savoyai Jenő 1697-es hadjáratát szemléltető térképen látható.²⁰⁶⁶ A pétervárad középkori vár a jövőben e forrásértékű látkép alapján is elemezhető lesz. Miközben az is tény, hogy a templomot az adott időpontra már elbontották, így e fontos forrásmű annak jobb megismeréséhez sajnos nem sokat tud hozzátenni.

²⁰⁶⁵ RÓZSA 1963, 15–17.

²⁰⁶⁶ Első közlése: TAKÁCS 1989, 13. kép.

XXI. RÖVID ÖSSZEGZÉS

Könyvemben 20 fejezetben elemzem a Kárpát-medence déli részének településtörténetét az 5–16. században, a megállapításokat a régészeti leletanyag elemzéséből levont következtetésekre alapozva.

Az első tíz fejezet az 5. és a 9. század közötti időszakban mutatja be a Kárpát-medence déli részének településtörténetét a hunok Kárpát-medencei térfoglalásától az Avar Kaganátus bukásáig és a frankok, illetve bolgárok uralmáig. A kötet két vonatkozásban is igyekszik új módon megközelíteni elemzése tárgyát. Az anyaggyűjtés szintjén törekszik áttekinteni a térség mind a négy államának a leleteit, szakítva azzal a rossz kutatási hagyománnyal, amely nyelvi nehézségekre hivatkozva, csak egy vagy – jobb esetben – két ország lelőhelyei alapján nyilatkozik a régió egészének kora középkori településtörténetéről. A leletértelmezés szintjén pedig a dolgozat szerzője azt igyekszik bizonyítani, hogy igenis a sírok és temetők is alkalmasak településrégészeti elemzésre, mivel a temetők is végső soron a települési kép részei.

A könyv második fele a Magyar Királyság öt évszázadának történetét és anyagi kultúráját tekinti át a Délvidéken. Az elemzés fontos tárgyává válik az egyházi építészet emlékanyaga az 1000. év utáni időszakban. A temetők és települések feltárásai mellett a templomok keltezése és értelmezése is településtörténeti következtetések alapját képezik. Úgy igyekeztem eljárni, hogy nem a szórványos írott források, hanem a régészeti leletek képezzék az elemzés gerincét. Mintegy ezzel is bizonyítva, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – a Délvidék egyáltalán nem az a terület, ahol ne lennének középkori emlékek. A könyv érvelését bibliográfia, azaz a Kárpát-medence déli részének középkorrégészeti emlékanyagát elemző dolgozatok sora követi. E fejezet célkitűzése egy minél alaposabb szakirodalmi bibliográfia összeállítása volt. Egy olyan adatsoré, amelyben az érdeklődő megtalálja egy-egy szűkebb korszak azon szakirodalmát, amely alapján elindulhat olyan részproblémák áttekintésére is, amelyeket ez a kötet csak röviden vagy egyáltalán nem érint.

A településtörténeti végkonklúzió megfogalmazását egy historiográfiai fejtegetéssel kell bevezetni.

A könyvben felvonultatott adatok alapján nem lehet kétséges, hogy a Kárpát-medence déli részéről több, egymással párhuzamos történeti kép, idegen szóval: narratíva alakult ki. Az sem kétséges, hogy e történeti képek a modern államok szerint oszlanak meg, és egymással versengenek. Magyarországon természetesen e történeti képek közül a magyar történetírás által jórészt még a dualizmus korában kialakított történeti kép a legismertebb. A középkori Magyarország történetének a sarokpontjait a Délvidéken a honfoglalás, a kereszténység felvétele, majd pedig a törökellenes harc jelenti. Az eseménysor mozgatói pedig a magyar nagyfejedelmek és királyok. A mai Vajdaság területén még megtalálható e szemlélet képi emlékeinek egy kicsiny, de így is szignifikáns része (56. tábla 1–3, 5). A módosi templomban látható Szent István felajánlja Magyarországot című üvegablakon (56. tábla 2) felfedezhető, golyó ütötte nyomoknak a konkrét helyszínen túlmutató, szimbolikus jelentősége van. A horvát történeti narratíva elég közel áll a magyarhoz, különösen a 11–12. század fordulója utáni időkre vonatkozóan. Az eltérés egyik fontos pontja az, vajon Magyarország Horvátországot meghódította-e vagy magához csatolta, és ennek folyományaként Szent László horvátországi szerepét (56. tábla 4) is másképp látja a két történetírás. Román vonatkozásban a román etnogenezis kétféle megítélése jelentős eltéréseket okoz, a két történetírás által kidolgozott összkép azonban a 13. századtól több ponton így is hasonlóságokat mutat fel. Elemzésem célterülete miatt különleges fontossággal bír a szerb történeti kutatás által kidolgozott összkép. A történelem iránt érdeklődő szerbek körében a többféle narratíva közül a romantikus a jobban ismert. Ennek részei: az őshonosság tana (57. tábla 1), a Lazarevics István despota korában meginduló északra költözés (57. tábla 3), Cserni Jován három évig tartó uralmának nagymértékű túlbecsülése (57. tábla 4), valamint – inkább helyi szinten – a magyar és a szerb királyt kibékítő Szent Száva története (57. tábla 2). Egy kivétellel olyan tartalmak, amelyek valós alapja vagy megkérdőjelezhető, vagy jelentőségük megítélésében mutatkozik aránytévésztés. A valós eseménysor, a szerbek 14. század végétől meginduló beköltözése viszont

41. kép. Bodrogmonostorszeg (szerbül Bački Monoštor)-Sziga-sziget: román kori oszlopfő részlete, volutával, és egy felnyergelt ló ábrázolásával, Gubitza Kálmán 1916-os ásatási lelete (a zombori múzeum [Gradski muzej, Sombor] elektronikus katalógusa nyomán)

Fig. 41. Bački Monoštor-Sziga Island: detail of a Romanesque columnhead, with volute and depiction of a saddledhorse, Kálmán Gubitza's 1916 excavation find (after the on-line catalogue of the Gradski muzej, Sombor)

meghatározónak bizonyult a vizsgált térség későbbi története szempontjából. Hiszen az már a mohácsi csata előtti évtizedekre nagymértékben megváltoztatta a Délvidék etnikai arculatát, különösen azon birtoktesteken, amelyeket a szerb despoták a magyar királyoktól kaptak.

Meg kell vizsgálni, milyen mértékben segítik az előzőekben ismertetett történeti összképek a régészeti leletek, illetve művészettörténeti emléksanyag értelmezését. A válasz többoldalú kell, hogy legyen. Az egyes történeti összképek tényszerű, tehát valóban szilárd adatokon nyugvó részei elengedhetetlenek a tárgyi emléksanyag és az épített örökség értelmezéséhez. A konstrukciók, a vágyvezérelt elgondolások viszont csak egyre távolabb visznek a valós értelmezések megfogalmazásának lehetőségétől.

Mindezek tudomásulvétele után fel kell tenni a kérdést: milyen települési kép rekonstruálható a könyvben felvonultatott adatok halmazából. Az adathalmaz töredezett, tehát sok pontján hiányos volta miatt a vizsgált terület régióinak többségében csak alapvonalakban vázolható fel egy települési kép. Megállapítható, hogy a római korban az időszakos háborúk ellenére is sűrű településhálózat jött létre, a határnak mind a birodalmi, mind pedig a barbaricum oldalán. Az 5. század elején e településhálózat nagymértékű károkat szenvedett, és egészen a 7. század végéig, tehát az avar kor második feléig egy jóval ritkább településhálózat jellemezte a Kárpát-medence déli harmadának lényegében az összes régióját. A 8. században – ha a temetők sírszáma e tekintetben irányadó – lassú gyarapodás indul meg, különösen a Bácska, a Bánság és a Szerémség egyes kisebb régióiban. A településhálózat sűrűsödése azonban megáll a 8–9. század fordulóján, és egészen a 11. századig ismét meglehetősen ritka településhálózat válik jellemzővé. A települések számának és talán nagyságrendjének a növekedése a 12. századtól válik ismét jellemzővé, ha általánosítjuk a Kárpát-medence déli részének egy-egy adott kistérségében megvalósított terepbejárások adatait. (E módszer természetesen pontatlanságokat rejthet magában, ugyanúgy, ahogy a települési nagyságrendek vizsgálata is, pusztán a talajfelszínen gyűjthető régészeti leletek mikrotopográfiai kiterjedésére alapozott becslés alapján.) A településhálózat gyarapodása ezek után folyamatossá válik, és tart egészen a 16. század elejéig. Az oszmán-török terjeszkedést, a 14. század végétől egyre gyakoribbá váló török portyák negatív hatását egyelőre még inkább az írott források alapján tudjuk rögzíteni. A felszínen gyűjthető leletanyag alapján a pusztítások következményeinek a felfedezését a leletanyag keretszerű keltezése, és ezáltal a portyák kimutathatóságának a minimális mértéke hátráltathatja.

XXII. ZÁRSZÓ

A középkori írott és tárgyi hagyaték jelenlegi értelmezései a vajdasági középkorkutatásban

Az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy – a kötet elején összeállított tudománytörténetet mintegy kiegészítve – röviden áttekintsem, mit jelenthet a középkori hagyaték elemzésének szellemi háttere a Kárpát-medence déli harmadában, és ezen belül is elsősorban a szerbiai Vajdaságban. Áttekintésemet két részre szeretném osztani. Első pontként megvizsgálom, milyen ismeretei lehetnek az adott térség egy-egy lakosának, sőt hangsúlyosan kiemelve egy-egy szerb, tehát az államalkotó nemzethez tartozó lakosának az adott régió történetéről. Külön kitérve mindazokra az álinformációkra, amelyek a valós ismeretek mintegy elfedésére szolgálnak. A fejezet második részében pedig azokat a történeti és régészeti kutatóműhelyeket tekintem át, amelyek az adott régió középkori hagyatékát a 21. század első évtizedeiben ténylegesen elemzik.

Az értelmezési lehetőségről szóló áttekintést az interpretációs környezet bemutatásával és ezen belül is a tartományi székváros, Újvidék társadalmi közegének rövid jellemzésével szeretném bevezetni. Teszem ezt azon körülmény miatt, mert a történeti és régészeti hagyaték elemzésére szakosodott vajdasági intézmények egy jelentős hányada e városban működik. Így e város jó kiindulópontot jelent annak a kimutatásához, milyen is lehet a vajdasági szerb közeg viszonya a tartomány középkori írott, épített és tárgyi hagyatékához.

„*Lehet-e tudni, merre terjed ki?*” – E mondatot egy ismeretlen újvidéki blogger szerb nyelvű bejegyzéséből vettem át dolgozatom szövegébe. E megjegyzést („kommentet”) és számos hasonló megnyilatkozást egy, méltán sajtóságnak nevezhető, régi építészeti elem váltotta ki, amely véletlenül került napvilágra 2014. október 12-én (57. tábla 5).²⁰⁶⁷ E napon – egyébiránt egy vasárnapi nap reggelén – egy útfelbontás során téglából kifalazott boltozott csatorna maradványa került elő Új-

vidék Liman 4 nevű lakótelepi városrészének egyik sugárútján, az aszfaltozott járda alatt. Oly módon, hogy a csatorna boltozatának a legmagasabb részére mintegy fél méterrel a jelenlegi talajfelszín alatt akadtak rá. Helyi szinten igen nagy érdeklődés nyilvánult meg a téglából kifalazott mérnöki műtárgy iránt, amely a „tunel”, azaz alagút nevet kapta, viszonylag csekély méretei ellenére is. Az internetes bejegyzések tanúsága szerint számos látogató szemlélte meg a boltozott csatornát, és a Városi Műemléki Intézethez érkezett bejelentés után a földmunkát egy időre le is állították.

A fentebb idézett mondat arra is alkalmas, hogy érzékeltethesse: az alagutat megszemlélők első reakciója az érdeklődés volt. Az azonban már kevésbé pozitív, hogy a szemlélődők egy jelentősnek tűnő hányada azonnal véleményt is formált a téglából falazott, boltozott csatorna koráról, rendeltetéséről. A különböző értelmezések kiötlői között pedig azonnal megindult az érvek egymásnak szegezése. Így a boltozott csatorna körül 2014 végén élénk vita bontakozott ki, amelyben menthetetlen szinten összekeveredtek a valódi adatok és az álérvek.²⁰⁶⁸ E vita sajátos barométernek is tekinthető, nem csupán a régészeti leletek történeti interpretációja vonatkozásában, hanem ugyanúgy a régészet és a szélesebb nyilvánosság közötti viszony vonatkozásában. Annál inkább, mert a boltozott csatornához már az előkerülése napján kivonultak a Városi Műemlékvédelmi Intézet munkatársai, akik a műtárgy bontását és tisztítását is megkezdték. A bloggerek közül azonban így is csak kevesen éreztek késztetést arra, hogy a leletmentést végző szakemberek véleményét bejegyzéseikben rögzítsék. A bloggerek egy része megpróbálta a „titokzatos alagutat” (szerbül tajanstveni tunel) azzal az Újvidék-szerte szájhagyományként terjedő városi legendával összekötni, amely szerint léteznie kell egy „elveszett” alagútnak, amely a Duna

²⁰⁶⁷N. N. 2014a; N. N. 2014b; N. N. 2014c.

²⁰⁶⁸ „Zna li se dokle se prostire?” – komment az N. N. 2014b cikkhez.

jobb, szerémségi partján álló pétervárad, 18. századi erődből vezetne át Újvidékre.²⁰⁶⁹ Hamar fény derült azonban e magyarázat hiányos és kevésbé hihető voltára, már az adott narratíva keretei között is. Sem az e nézet mellett kardoskodók, sem pedig az azonosítás ellenzői nem figyeltek fel arra, hogy az alagútként meghatározott tereptárgy túl alacsony. Abban egy felnőtt ember csak erősen meghajolva vagy guggolva férne el, így az hosszabb távú közlekedésre alkalmatlan. Sőt, a városi legenda szerint a feltételezett „elveszett” alagútnak a 18. századi erődből Újvidék város központjába kellene vezetnie, ettől pedig a Liman 4 nevű lakótelep több kilométernyi távolságra van. Mivel pedig már az első híradások is arról tudósítottak, hogy az alagút tégláit betonnal, pontosabban Portland-cementtel kötötték egymáshoz, a sajátos építmény keltezését is viszonylag könnyen lehetett a 19. század utolsó harmada utánra, a Portland-cement helyi megjelenése utáni időkre tenni. Az alagút kései kronológiája a vitázókedvet teljesen lelohasztotta. Az pedig végképp gátat szabott a magyarázatkeresés további burjánzásának, amikor kiderült, hogy az alagút nagy valószínűséggel egy átereszt, amely összefüggött az 1880-as évek elején megépített és az 1960-as évek elején elbontott vasúti fővonal töltésével, annak alagsóvezetéséhez tartozhatott.²⁰⁷⁰ Egy olyan, egészen a 19. század elejéig mocsaras területen, ahol a felszíni csapadékvíz elvezetése manapság is gondot jelent. A szenzáció lehetőségének a megszűnésével a „titokzatos alagút” iránti érdeklődés pár napon belül a minimálisra csökkent.

A falazott csatorna tehát nem egy régészeti korú objektumnak, hanem egy 19. század végi vagy 20. század eleji vasúti alagsóvezetés részletének bizonyult. Így az interneten felmerülő értelmezéseket sem olyan szempontból érdemes átolvasni, milyen közel jártak az egyes bloggerek az igazsághoz, hanem sokkal inkább annak a felgyűjtése céljából, milyen toposzok felhasználásával igyekeztek e bloggerek önnön információhiányukat áthidalni. Egy részük a csatornáról szóló hírt megpróbálta ak-

tualizálni, valamilyen szellemesnek szánt mondás kiötlésével. Az aktualizálások egy részének az értelmezése távolra vezetne a fejezet témájától. Annyit megemlítek, hogy elég gyakori lett az 1995-ben és az azt követő években Boszniából bevándorolt szerbek és a helyi szerbek közötti viszony egyes részeinek tematizálása, de előkerültek Újvidék magyar nemzetiségű lakosainak a megelölegezett irredenta érzelmei is. E megjegyzések, ha mást nem is, a városban zajló etnikai átalakulások, illetve politikailag korrekt kifejezéssel: integrációs folyamatok mélységeit és problémáit jelzik.

Kérdésfeltevéselem szempontjából az „alagút-vitának” csak egyetlen aspektusa tűnik valóban fontosnak: annak a kiderítése, milyen tudással rendelkeznek a dél-bácskai térség valós középkori történetéről a (pszeudo)történeti reflexiókat megfogalmazó bloggerek. Sajnálattal konstatálható, hogy ezen ismeretek még a minimális szintet sem érik el. Még az „alagutat” a feltételezett magyar irredentákhoz kapcsolni igyekvő blogger is csak a 20. századra, Horthy Miklósról és az 1941–44 közötti évek eseményeire utalt, és nem a középkori Magyar Királyságra. A történeti események szemhatára a tájékozottabbnak tűnő bloggerek esetében sem nyúlt a 18. századnál régebbi időkhöz. Sőt, arról az évszázadról is csak igen elmosódó és toposzokkal átítatott ismereteik voltak. Mindez teljesen érthető egy olyan közegben, amely a tudományos népszerűsítő irodalomból sem a valós információkat kapja a Kárpát-medence déli részének korai, illetve java középkori történetéről, hanem az összslávoknak/összserbeknek az idők homálya óta tartó „pannoniai” jelenlétéről²⁰⁷¹ olvashat. Egy ilyen közegben kellene a középkori régészeti hagyaték valós értékeit felmutatni, és ismertetésük által megóvásukat széles körű társadalmi feladattá tenni. Miközben a középkori múlt valóságosan megmaradt, rendszerint erősen csonkolt állapotban levő örökségelemei a 14. század vége előtt nem szólnak a szerbekről. Az ismeretterjesztés nehéz feladatának a vajdasági

²⁰⁶⁹ N. N. 2014d.

²⁰⁷⁰ LATAS 2014.

²⁰⁷¹ Az idevonatkozó irodalmi hivatkozásokat könyvem IV. fejezetében ismertettem. Ritka egyértelműséggel és objektivitással nyilatkozik e kérdésről SAMARDŽIĆ 2020, 121–181. Az elemzés hangvételét a dolgozat címe is jelzi, amelyet érdemes itt magyar fordításban közölni: Új történelem az új területek számára: a vajdasági szerb történelem kontinuitásáról szóló narratíva kialakítása 1914–1941.

Tartományi Kormány oly módon igyekezett eleget tenni, hogy – az Európai Tanács javaslatának megfelelően – számos alkalommal kiadta a *Koliko se poznajemo?* (= Mennyire ismerjük egymást?) című kiadványt annak érdekében, hogy a tartomány különböző etnikumú lakosai egymás történelmét jobban megismerhessék. A kiadvány számos kiadását több szerkesztő gondozta, a különböző szerkesztők munkája pedig abban mutatkozott meg, hogy a térség középkori történetének mekkora teret adtak. Így a kiadvány 2014-ben megjelentetett, 11. kiadásában ténylegesen jutott elég hely ahhoz, hogy a középkori Magyar Királyság története, kultúrtörténeti emlékei kellő részletességgel szerepeljenek.²⁰⁷² Miközben az adott kiadvány azonos néven, 2009-ben megjelentetett 4. kiadásában a középkori Magyarország ötszáz éves történetének összefoglalására alig több mint fél oldal jut. Ráadásul többnyire olyan személyekre történik utalás (pl. Bélos bánra, Dragutin Istvánra), akik szerbként jutottak szerephez e királyság életében.²⁰⁷³ Továbbá a pozitív összhatásból az is levon, hogy ugyanehhez a kiadványhoz kapcsolódva egy olyan iskolai kvíz sorozat is megrendezésre került, ahol az arányok még jobban eltolódtak szerb irányba. E következtetést kell levonnunk abból a körülményből, hogy a fentebb utalt kormány szerv a kvízműsorhoz egy további tájékoztató füzetet is csatolt, amelyben még inkább a szerb pravoszláv kolostorok áttekintése lett a középkor ismertetésének súlyponti eleme.

Hasznosabb azonban, ha e helyzet kialakulásának az okairól szövegek. Több, a dolgot megelőző részében már részletesen említett ok sorolható fel annak magyarázatára, miért válhatott a szlávok (más szerzőknél: ószerbek) pannóniai jelenlétét a történelem hajnaláig visszavezető, a híveik által „autochtonista iskolának” nevezett szemlélet oly mértékig népszerűvé a 21. század elején, hogy egyes képviselőinek irományait több tízezres példányszámban lehet forgalmazni. A fentebb összeállított és mintegy Slobodan Milošević hatalomátvételének idejé-

re összpontosító elemzést az utóbbi három évtized történéseivel kiegészítve, néhány további, szinten kézenfekvő okra szeretnék utalni.

Az 1990-es évek vesztes háborúi és legfőképpen Koszovó önállósodása miatt Szerbiában kialakult egy olyan, mondhatni, szinte osztályadalmi méretű frusztráció, amely igen nagy mértékben belejátszott a kései, 2001-es rendszerváltás felémás véghezvitelében is. E frusztráció ereje válthatta ki, hogy éppen a 2000-es évtizedben, tehát a rendszerváltás utáni években fenn tudott maradni a szerb őstörténet egy olyan magyarázata, amely a felső paleolitikum óta számol a szerbség pannóniai jelenlétével, és – ismételjük meg a nagyobb nyomtaték kedvéért – hevesen bírálja a „bécsi–berlini” iskola mindazon tagjait, akik a forráskritika módszerét alkalmazzák a látszatérvek és történeti fantazmagóriák bírálatára.²⁰⁷⁴

Szinte mondani sem kell, hogy e nézetrendszer iránt Szerbiában és a Vajdaságban is a szerb nemzetiségű lakosság érdeklődik. Más nemzetiségűek, így elsősorban a vajdasági magyarok e kérdésben csak ritkán szoktak megnyilatkozni, még a középkori történelemmel professzionális szinten foglalkozó szakemberek is.

A többségi lakosság felől közelítve, viszont azt is látni kell, hogy a „pannóniai”, tehát a Kárpát-medence déli harmadában lakó szerbség – és különösképpen a szerb humán értelmiség egy jelentős része – számára a komfortérzésnek mintegy részévé vált az őshonosság tudat.²⁰⁷⁵ Annál is inkább, mert e tudat már nemzedékek óta meghonosodott. Ne feledkezzünk meg arról, hogy e nézet első megfogalmazására már 1848-ban sor került. Sőt végső soron e nézetre vezethető vissza maga a Vajdaság név meghonosítása is.²⁰⁷⁶ Az 1990-es években Szerbiában kialakuló osztályadalmi frusztráción túlmutató ok körvonalazható akkor is, ha az adott gondolkodási módot szélesebb kontextusban vizsgáljuk. Létezik ugyanis e gondolkodás vonatkozásában egy sajátos „kontrollcsoport”, amelynél szintén meg-

²⁰⁷² PEŠKOVA 2014.

²⁰⁷³ GRILICA 2009.

²⁰⁷⁴ Bírálja a forráskritika módszerét alkalmazó történészeket és régészeket: ANDREJIC 2005, 131–219. Munkájának 132. oldalán azt is kijelenti, hogy a „bécsi–berlini iskola” fogalmát a „romantikus szemléletű” (értsd: a forráskritikát elutasító) szerb történetírás nagy alakja, Pantelija Srećković alkotta meg, és annak a kezdetektől fogva volt egy dehonosztáló mellézköngéje.

²⁰⁷⁵ E tényt könyvem elején, a IV. fejezetben elemeztem részletesen.

²⁰⁷⁶ E gondolkodási mód egyetlen, nagyon jellemző példaként egy, már idézett könyvre utalnék: STOJAČKOVIĆ 1849.

42. kép. Óbecse (szerbül Bečej) – a Bogdan Dundjerski nevű dúsgazdag földbirtokos által, 1919 után, historizáló stílusban felépített, Fantast (= Álmodozó) nevű kastély látképe (Fotó: Mandelj) (after Wikimedia)

Fig. 42. Bečej – a view of the castle called Fantast (= Dreamer) built in 1919 in a historicist style by a wealthy landowner named Bogdan Dundjerski (Photo: Mandelj) (after Wikimedia)

lehet vizsgálni az őshonosságtudat meglétét és elfogadottságának mértékét. A Bánság keleti részén manapság már a többségi lakosságot alkotó románok etnikai tudatának a szerves részét képezi az őshonosságtudat. Ez a helyi közegben a dákoromán kontinuitáselmélet, amely a románság őseit teszi meg ősfoglalókká a mai Románia összes régiójában.²⁰⁷⁷ Az egyes megnyilatkozások alapján arra következtethetünk, hogy a dákoromán kontinuitáselmélet melletti harcos kiállás nem elsősorban a bánsági románokra jellemző, de e nézetrendszer az adott régióban így is nagy elfogadottságnak örvend. A románság őshonosságtudatának mértéke pedig a Bánságban egyáltalán nem függvénye az utóbbi évtizedek turbulens történelmének, vagy annak, hogy a román rendszerváltás a szerbnél egy évtizeddel korábban megtörtént, de az sem állhat a háttérben, hogy a románoknak az 1990-es években szembe

kellett volna nézniük több vesztes háború frusztráló élményével.

Egyetlen további aspektus kiemelésével szeretném zárni a vajdasági középkortörténeti, illetve középkorregészeti kutatásokat mintegy körbevevő társadalmi közegben megfogalmazódó dilettáns őstörténeti elméletek bemutatását. Arra mindenképp utalnom kell, hogy a fentebb röviden ismertetett „autochtonista irányzat”, tehát a szerb őstörténet dilettáns és fantazmagóriákra épülő átértelmezése a 2000-es évek elején a szerbiai „akadémiai történetírás” meghódítását is célba vette.²⁰⁷⁸ Tette ezt oly módon, hogy a forráskritika módszerének elfogadása helyett, az érvek kritikai rostálását alkalmazó történészeket és régészeket bírálja útszéli hangnemben. Meglehetően azt, hogy az ilyen kutatók a „bécsi–berlini iskola” tételeinek elfogadása miatt tulajdonképpen a szerb nemzet áruló.

²⁰⁷⁷ Itt csak néhány alapvető szakirodalomra szeretnék utalni: VÉKONY 1989; SCHRAMM 1997; BOIA 2019.

²⁰⁷⁸ Amint erről bőven volt szó a kötet IV. fejezetében.

Csak a jövő, így például a szerb politikai közeg számára jelenleg még megoldhatatlannak tűnő kozzovói kérdés valamilyen rendezése döntheti majd el, hogy a két, fentebb körvonalazott hagyomány, tehát a valós és a mitologikus múltkép közül melyik jut majd érvényre. Így az is kérdéses jelenleg, vajon a vajdasági középkorrégészetben a valódi problémák megoldása iránti igény kerül-e felül, vagy a nemzeti mitológiából származó, axiomatikusnak tartott tételek mítoszgyártásba torkolló bizonyítási kényszere.

Ha pedig a közegről áttérünk magára a történész és régész szakmára, első helyen azt kell kiemelni, hogy jelenleg mind az őshonosság tannak, mind pedig a szlávok népvándorlás kori bevándorlását elfogadó megközelítésnek megvannak a hívei – az egyes szakterületek művelői között eltérő számban. Az elmérgesedett helyzetet jól jellemzi, hogy e két tábor hívei egymás munkásságára általában nem is reflektálnak. Az érdeklődés mikéntjében is megmutatkozik a Vajdaság története és középkori anyagi kultúrája iránti kettősség. Az egyik irányzat markáns jellemzője a tartomány soknemzetiségű és sokvallású voltának felfedezése iránti igény, a másik viszont a szerb gyökerek kimutatására, az ősfoglalói státusz és a megszakítatlan jelenlét kimutatására koncentrál.

E közeg ismeretében érezhető át azon feladat nagysága, amelyet a szerb történészek, illetve régészek jelentős hányada az autochtonista irányzat térhódításával szemben és egy valós történeti kép meghonosítása érdekében kifejt. A történeti források kritikai értékelésére alapozó történészek helyi műhelye az utóbbi néhány évtizedben az Újvidéki Egyetem Bölcsészkarának Történeti Tagozata (Odsjek za istoriju Filozofskog Fakulteta Univerziteta u Novom Sadu) lett. Az egyetemi oktatókként működő középkortörténészek közül Djura Hardi²⁰⁷⁹ és Boris Stojkovski²⁰⁸⁰ neve emelendő ki. Nekik nemcsak a középkori esemény- és kultúrtörténetet elemző tanulmányokat vagy konferenciaköteteket szerkesztését köszönhetjük, hanem doktoranduszok témavezetését, tehát az új tudósnemzedék felnevelése érdekében kifejtett munkát is. Más oldalról

szemlélve viszont éppen az egyetemi oktatásban megerősödő, forráskritikára alapozó szemlélet térhódítása teszi sajnálatossá azt, hogy a középkort kutató régészek egy része nem tudott ellenállni a múlt szerb szempontú átértékelésének. A régészeti leletanyag szláv szemléletű átértelmezését, amint erre az előző fejezetekben már történt utalás, az a Stanko Trifunović tartja fő feladatának, aki a Vajdasági Múzeum régészeként vezető szerepet játszik a régió kora középkori tárgyi emlékeinek, és közöttük a falumaradványoknak, a feltárásában.²⁰⁸¹

Két, reprezentatívnak szánt kiadvány alapján szeretném bemutatni a két megközelítés közötti különbséget. Pozitív példaként A Vajdaság templomai és kolostorai című, szerb, német, angol, sőt magyar (!) nyelven is kiadott áttekintésre utalok.²⁰⁸² E turisztikai jellegű kiadványban ugyanis nemcsak a szerb pravoszláv egyház templomai található meg, hanem az összes történeti felekezet temploma és imaháza is. Sőt a figyelmes olvasó arra is felfigyelhet, hogy a régió legrégebb álló temploma egy katolikus templom: a bácsi ferences kolostortemplom, amelynek építését a kiadvány a 13. századra teszi. Építése évszázadokkal megelőzi a legkorábbi szerb ortodox monostorok, így például a vojlovicai/hertelendyfalvi alapítását. Az objektivitás próbaköve ez esetben is a Fruska Gora-i szerb pravoszláv monostorok bemutatása. A könyv szerzői objektívek, így pontosan rögzítik azt, hogy – bár a néphagyomány több esetben is tudni vél 12–13. századi alapításokról – a legkorábbi írott források szerint is csak a 15. századból eredeztethetőek az egyes rendházak.

A hivatkozott kiadvány alapján arra gondolhatnánk, végre nyugvópontra juthatnak évszázados, de felesleges viták. E várakozást teszi semmissé egy másik, szintén rövid összefoglalás a Vajdaság kulturális örökségéről szerb, illetve angol nyelven.²⁰⁸³ Ez utóbbi könyvkecske szerzője, Nada Savković egyetlen összetett mondatban tekinti át e tájegység középkorát. E mondat célja kiemelni a keleti és nyugati hatások keveredését, oly módon fogalmazva, hogy a Magyar Királyság neve említésre se

²⁰⁷⁹ Gazdag munkásságából lásd az alábbi monográfiát: HARDI 2012.

²⁰⁸⁰ STOJKOVSKI 2014, 225–244; STOJKOVSKI 2015, 229–240; STOJKOVSKI 2018, 26–48; STOJKOVSKI 2020, 139–154.

²⁰⁸¹ TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–185; TRIFUNOVIĆ 1997b, 113–135.

²⁰⁸² PERKOVIĆ 2006.

²⁰⁸³ SAVKOVIĆ 2003.

43. kép. Pétervárad (szerbül Petrovaradin) a 18. századi erőd felsővére, a nyugati kapu alagútja. Boltozatának falszövetében a középkori monostorból vagy annak védműveiből származó, fehér kváderkövekkel (Fotó: T. Németh Gabriella)
 Fig. 43. Petrovaradin, the tunnel of the Western gate of the upper fortress of the 18th century fort. The wall fabric contains white quadrangular stones from the medieval monastery or its fortifications (Photo: T. Németh, Gabriella)

kerüljön.²⁰⁸⁴ A szerzőnő az épített örökség esetében is egy sajátos nézőpontból érdeklődik a középkor iránt. Művében nem szerepel a bácsi, a pétervárad, a redneki, a titeli vagy a verseci vár, a dombói monostor, a bácsi kolostor vagy más, a 15. századnál korábbi műemlék sem. Helyüket szerb ortodox kolostorok vették át, miközben a szöveg nem utal túlnyomó többségük török kori keltezésére. Sőt, megtévesztő módon a legkorábbi szerb kolostorok építési idejeként nem a 15., hanem a 13. századot adja meg. A középkor iránti lelkesedés egy sajátos megnyilvánulásaként viszont Nada Savković nagy részletességgel taglalja a Fantast (= Álmodozó) nevű kastélyt.²⁰⁸⁵ Egy olyan épületegyüttest mutat be, amelyet a dúsgazdag Bogdan Dundjerski építtet fel 1919 és 1923 között, neogót stílusban. A köny-

vem második részét lezáró áttekintést negatív végkövetkeztetéssel kell zárnom, általánosabb szintre emelve megfigyeléseimet. Létezik egy olyan réteg a vajdasági szerbség írástudói között, akik nem a táj valódi középkori története iránt érdeklődnek, hanem a későbbi műemlékekből konstruálnak önmaguk számára egy hangsúlyosan szerb narratívát önnön középkori gyökereik meglelése érdekében. Sőt e ponton ismét, mondhatni, sokadszor is emlékeztetni kell egy törvényszerűsége: a történeti fantazmagóriák ciklikus újrafogalmazása rendszerint olyan időkben történik meg, amikor a szerb nép történetének egy-egy fordulópontjához ér. A második évezred utolsó, illetve az új évezred első évtizede pedig mindenképp egy ilyen időszaknak volt tekinthető.

²⁰⁸⁴ SAVKOVIĆ 2003, 5.: „...as well as two great empires clashed here: the Austrian and the Ottoman, so did two cultures: the East and the West also touched and the traces are still visible in the remains of the buildings from the middle ages. The Orthodox monasteries of Fruška gora (13th–18th centuries) are still keeping the rare examples of the Medieval art.”

²⁰⁸⁵ SAVKOVIĆ 2003, 53–55.

A FONTOSABB LELŐHELYEK HELYNEVE –
KONKORDANCIATÁBLÁZAT

régi (1918) előtti név	1918 utáni név	1941 áprilisa és 1944 októbere közötti név	1944 ősze utáni név
Adorján	Nadrljan	Adorján	Nadrljan/Adorjan
Aracs	Arača	Arača	Vološinovo ²⁰⁸⁶ (1948-ig)/ Vranjevo/Arača
Bácsföldvár	Feldvarac	Bácsföldvár	Bačko Gradište
Bulkeszi	Bulkes	Bulkeszi	Bački Maglič ²⁰⁸⁷
Cserepessor-puszta (Ómoravica része)	–	Bácsandrászállás	Bački Sokolac ²⁰⁸⁸ / Szokolác
Dunacséb	Čip	Dunacséb	Čelarevo ²⁰⁸⁹
Dupláj/Temesváralja	Dupljaja	Dupljaja/Duplay	Dupljaja
Felső Tavanút	Gornji Tavankut	Felső Tavankút	Masarikovo ²⁰⁹⁰ (1948-ig)
Karavukova /Bácsordas	Karavukovo	Bácsordas	Karavukovo
Karlova	Karlovo/Dragutinovo ²⁰⁹¹	Karlova	Novo Miloševo ²⁰⁹²
Kernyáj /Kerény	Krnjaja	Kerény	Kljaićevo ²⁰⁹³
Kishegyes	Kišheđeš / 1935-től: Mali Iđoš	Kishegyes	Mali Iđoš
Kispiac-puszta (Szabadka része)	–	Kispiac-puszta	Male Pijace / Kispiac
Módos	Modoš	Modoš/Modosch	Jaša Tomić ²⁰⁹⁴
Nagybecskerek	Veliki Bečkerek, 1935-től: Petrovgrad ²⁰⁹⁵	Bečkerek/Betschkerek	Zrenjanin ²⁰⁹⁶
Nemesmilitics	Srpski Miletić	Nemesmilitics	Svetozar Miletić ²⁰⁹⁷
Ókér	Stari Kir	Ókér	Zmajevó ²⁰⁹⁸
Oromhegyes	Uzunovićevo ²⁰⁹⁹	Oromhegyes	Uzunovićevo / Senčanski Trešnjevac / Trešnjevac
Oroszlámos	Oroslamoš / Banatsko Arandelovo	Banatsko Arandelovo	Banatsko Arandelovo
Óverbász-Újverbász	Stari Vrbas - Novi Vrbas	Óverbász-Újverbász	Vrbas / Titov Vrbas (1983 1992 között) / Verbász
Parabuty/Paripás	Parabuć	Paripás	Ratkovo ²¹⁰⁰

²⁰⁸⁶ A Vörös Hadsereg egy, a környékbeli harcokban elesett ezredesének neve után.

²⁰⁸⁷ Maglič nevű boszniai település neve után.

²⁰⁸⁸ Sokolac nevű boszniai település neve után.

²⁰⁸⁹ Zdravko Čelar nevű partizán néphős neve után.

²⁰⁹⁰ Tomáš Garrigue Masaryk, Csehszlovákia első elnökének neve után.

²⁰⁹¹ Dragutin Ristić nevű I. világháborús szerb tiszt neve után.

²⁰⁹² Miloš Popov nevű partizán néphős neve után.

²⁰⁹³ Miloš Kljaić nevű partizán néphős neve után.

²⁰⁹⁴ Az 1918. novemberi, úgynevezett hozzáegyesülési kongresszust szervező politikus neve után.

²⁰⁹⁵ S. jugoszláv király Péter nevű fia után.

²⁰⁹⁶ Žarko Zrenjanin nevű partizán néphős neve után.

²⁰⁹⁷ A dualizmus kori Magyarország egyik vezető szerb politikusának neve után.

²⁰⁹⁸ A 19. századi szerb költészet egyik legnagyobb alakja, Jovan Jovanović Zmaj neve után.

²⁰⁹⁹ 1921 és 1941 között a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság / királyi Jugoszlávia egyik ismert politikusa, Nikola Uzunović neve után.

²¹⁰⁰ Ratko Pavlović Čičak nevű partizán néphős neve után.

régi (1918) előtti név	1918 utáni név	1941 áprilisa és 1944 októbere közötti név	1944 ősze utáni név
Pélmonostor	Beli Manastir	Pélmonostor	Beli Manastir (Horv.)
Szekics/Szeghegy	Sekič	Szeghegy	Lovćenac ²¹⁰¹
Szenttamás	Sentomaš/Srbobran	Szenttamás	Srbobran ²¹⁰²
Tiszaszentmiklós	Potiski Sveti Nikola	Potiski Sveti Nikola	Ostojićevo ²¹⁰³
Törökbecse	Novi Bečej	Novi Bečej / Neu-Betsche	Novi Bečej / Vološinovo ²¹⁰⁴ (az utóbbi név 1952-ig)
Újfutak	Novi Futog	Újfutak	Stepanovićevo ²¹⁰⁵
Végszentmihály	Sveti Mihajlo	Sveti Mihajlo	Lokve
Vörösmart (Horv.)	Zmajevac ²¹⁰⁶	Vörösmart	Zmajevac

²¹⁰¹ A montenegrói Lovćen hegy után.

²¹⁰² Az 1848-as forradalomban a falu határában létesített erődített szerb tábor neve után.

²¹⁰³ Tihomir Ostojić nevű szerb irodalmár neve után.

²¹⁰⁴ Lásd a 2086-as jegyzetet.

²¹⁰⁵ Az I. világháború egyik szerb hadvezére, Stepa Stepanović neve után.

²¹⁰⁶ A 19. századi szerb költészet egyik legnagyobb alakja, Jovan Jovanović Zmaj neve alapján. Joggal sejtethetőn azért is, mert a névadó párhuzamot vont a település magyar neve és Vörösmarty Mihály között, és emiatt a szerb irodalomból keresett egy hasonló jelentőségű költőt.

IRODALOMJEGYZÉK

- ADAM 2: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia archaeologica Hungarica 13. Hrsg.: Szentpéteri J. Budapest 2000.
- ÁGOSTON 1992: Ágoston G.: Az oszmán és az európai tűzéréség. Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tűzéréség fejlődésében a 15–17. században. *Történelmi Szemle* 34:3–4 (1992) 173–198.
- ÁGOSTON 2014: Ágoston G.: *Európa és az Oszmán hódítás*. Budapest 2014.
- ALBRECHT 2003: Albrecht, S.: *Geschichte der Großmährenforschung in den Tschechischen Ländern und in der Slowakei*. Praha 2003.
- ALFÖLDI 1932: Alföldi A.: *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk (Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung)*. Budapest 1932.
- ANDELIĆ 1994: Anđelić, D.: Zaštitna arheološka istraživanja u Sremu tokom 1991 godine. *Grada za Proučavanje Spomenika Kulture Vojvodine* 17 (1994) 105–114.
- ANDELIĆ 1994a: Anđelić, D.: Dva srednjovekovna naselja otkrivena prilikom izgradnje autoputa E–75 (Beograd – Subotica) (Two medieval settlements discovered during the building up of the E 75 highway [Beograd – Subotica]). *Grada za Proučavanje Spomenika Kulture Vojvodine* 17 (1994) 115–131.
- ANDRÁSFALVY 1957: Andrásfalvy B.: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai (Der Rotwein in Ungarn. Balkanische Beziehungen des ungarischen Weinbaus). *Néprajzi Értesítő* 39 (1957) 49–67.
- ANDRÁSFALVY 1970: Andrásfalvy B.: A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. In: Kázmér M. – Végh J. (szerk.): *Névtudományi előadások*. Budapest 1970, 224–228.
- ANDRÁSFALVY 1973: Andrásfalvy B.: *A Sárköz és a környező Duna menti települések ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználata a szabályozás előtt*. Budapest 1973.
- ANDREJIĆ 2005: Andrejić, Ž.: Pantelija Srećković i Ilarion Ruvarac – sukob liberalno-romantičke kritičnosti i radikalno-pozitivističkog kriticizma: urušavanje indoktriniranog sistema sa pojavom novoromantičara – slika slabosti srpskih nacionalnih institucija i potreba stvaranja nove srpske istorijske škole. *Mitološki zbornik* 14 (2005) 131–219.
- ANTOLKOVIĆ 2018: Antolković, D.: *Pavliniski samostani*. <https://darkoantolkovic.wordpress.com/2018/03/14/pavliniski-samostani/> (A megtekintés időpontja: 2020. 12. 09.)
- ANTONIEWICZ 1948: Antoniewicz, W.: *Hold wielkości Lubora Niederlego (Hommage à la grandeur de Lubor Niederle)*. Osobne odbicie z “Śwantowita” 20. Warszawa 1948, 1–15.
- ANZULOVIC 1999: Anzulović, B.: *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*. New York 1999.
- AUBERT 1947: Aubert, M.: *L’architecture cistercienne en France* 1–2. Paris 1947².
- BAÁN 1995: Baán I.: Turkia metropoliája. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok* 129 (1995) 1167–1770.
- BABINGER 2014: Babinger, F.: *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Berlin 2014².
- BADICS 1891: Badics F.: A Bácska. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen VII. Magyarország II*. Budapest 1891, 573–618.
- BADSTÜBNER 1980: Badstübner, E.: *Kirchen der Mönche. Die Baukunst der Reformorder im Mittelalter*. Berlin 1980.

- BAGI 2014: Bagi P. Z.: A szerbek betelepülése a Magyar Királyság területére a 14. század végétől 1703-ig (Rövid áttekintés). In: Novák A. – Rózsa R. (szerk.): *Kihívások és lehetőségek. Válogatott társadalomtudományi tanulmányok*. Szabadka 2014, 11–32.
- BAILLIE 2012: Baillie, B.: Ethnic conflicts, Archaeology. In: Silberman, N. A. (ed.): *The Oxford Companion to Archaeology* 1. New York 2012².
- BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ 1984: Bajalović-Hadži-Pešić, M.: *Nakit VIII–XVIII veka u Muzeju grada Beograda*. Beograd 1984.
- BAJKAI 2012: Bajkai R.: Egy késő avar kori település kutatási lehetőségei az Alföld északi peremén, Hajdúnánás – Mácsi-dűlő. In: Liska A. – Szatmári I. (szerk.): *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Tempora obscura 3. Békéscsaba 2012, 9–44.
- BAK 2016: Bak, J. M.: Ungarn. In: Sundhaussen, H. – Clewing, K. (Hrsg.): *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Köln 2016, 710–714.
- BAKIĆ 2015: Bakić, D.: (rec.) Nikolić, Kosta: Mit o partizanskom jugoslovenstvu. Zavod za Izdavanje Udžbenika. *Balkanica* 46 (2015) 448–451.
- BAKIĆ 2018: Bakić, S.: Prikaz nastanka i razvoja naselja Bečej. *Građa za Proučavanje Spomenika Kulture Vojvodine* 31 (2018) 87–99.
- BALÁS 1963: Balás, V.: Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1963) 318–320.
- BALASSA 1961: Balassa I.: Furmint. *Magyar Nyelvőr* 85 (1961) 94–96.
- BALEN–ĐUKIĆ 2015: Balen, J. – Đukić, A. – Dugonjić, A. – Maderić, M.: Položaj Jauhov salaš u Novom Čemincu. *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske u Belom Manastiru* 12 (2015) 12–24.
- BÁLINT 1968: Bálint Cs.: Honfoglaláskori sírok Szeged–Öthalmon (Gräber aus der Landnahmezeit in Szeged–Öthalom). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1968, 47–89.
- BÁLINT 1975: Bálint Cs.: *Délmagyarország a X. században*. Kandidátusi értekezés. Budapest 1975.
- BÁLINT 1975a: Bálint Cs.: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól (On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture). *Archaeologiai Értesítő* 102 (1975) 52–63.
- BÁLINT 1976: Bálint Cs.: A magyarság és az ún. Bjelo Brdói kultúra. *Cumania* 4 (1976) 225–252.
- BÁLINT 1980: Bálint Cs.: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. *Ethnographia* 91:1 (1980) 35–52.
- BÁLINT 1984: Bálint, Cs.: Zur Identifizierung des Grabes von Kuvrat. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1984) 263–269.
- BÁLINT 1989: Bálint Cs.: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Köln 1989.
- BÁLINT 1991: Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.
- BÁLINT 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Magyar Östörténeti Könyvtár 8. Budapest 1995.
- BÁLINT 1996: Bálint Cs.: Magna Moravia a Magyar Alföldön? *Századok* 130:2 (1996) 992–999.
- BÁLINT 2004: Bálint Cs.: A középvavak kor kezdete és Kuber bevándorlása. *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004) 35–65.
- BÁLINT 2008: Bálint Cs.: Der Beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers. *Antaeus* 29–30 (2008) 29–61.
- BÁLINT 2010: Bálint, Cs.: *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz und Steppe*. Budapest 2010.

- BÁLINT–GARAM 2016: Bálint, Cs. – Garam, É.: Der Fund von Ada. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67 (2016) 423–448.
- BALLIF 1901: Ballif F.: A föld külső alkata; éghajlat; vizek; közlekedési vonalak. In: Lónyayné Coburg S. (szerk.): *Bosznia-Hercegovina. Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben* 19. Budapest 1901, 9–10.
- BALOGH 1982: Balogh J.: *Varadinum – Várad vára*. Budapest 1982.
- BALOGH 2004: Balogh Cs.: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája (Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochronologie der Maskenbeschlüge des Karpatenbeckens). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 241–303.
- BALOGH 2009: Balogh Cs.: Szakmai összefoglaló a régészeti feltárásokról. In: Balogh Cs. (szerk.): *Nyomvonalba zárva – Régészeti feltárások az M43-as autópálya és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szeged 2009, 2–3.
- BALOGH 2013: Balogh Cs.: *A Duna–Tisza-köze avar kori betelepülésének problémái*. Budapest 2013. A disszertáció tézisei: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/baloghcsilla/tezis.pdf> (A megtekintés időpontja: 2021. 05. 08.)
- BALOGH 2015: Balogh Cs.: A homokrévi 8. sír faragott csontlemezei. Új adatok az avar kori tegeztek típusaihoz. In: Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár Balázs – Zsidai Zs. (szerk.): *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest 2015, 39–71.
- BALOGH 2016: Balogh Cs.: *Régészeti adatok a Duna–Tisza-közi avarok történetéhez* (The History of the Avars in the Danube–Tisza Interfluvium as Reflected in the Archaeological Record). Szerk.: Major B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 6. Budapest 2016.
- BALOGH 2018: Balogh Cs.: *Egy falu a sötét időkben. Avar kori település a Felgyő-Kettőshalmi dűlőben* (Avar age settlement at Felgyő-Kettőshalmi-dűlő [Csongrád county]). *Opitz Archaeologica* 11. Budapest 2018.
- BALOGH–LŐRINCZY 2010: Balogh Cs. – Lőrinczy G.: Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszán, Pusztaszertől Algyőig. In: *Pusztaszertől Algyőig. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica* 2. Szeged 2010, 9–147.
- BALOGH–WICKER 2012: Balogh Cs. – Wicker E.: A petőfiszállási sír helye a Duna–Tisza-köze kora avar vezéri sírjai között. In: Vida T. – Garam É. (szerk.): *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Budapest 2012, 551–581.
- BANESCU 1946: Banescu, N.: *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*. Bucharest 1946.
- BANNER 1942: Banner J.: Régészeti feladatok a Délvidéken. *Délvidéki Szemle* 3/1–2 (1942) 45–51.
- BANNER 2004: Banner J.: Régészeti feladatok a Délvidéken. (reprint) *Bácsország – vajdasági honismereti szemle* 30:7–9 (2004) 150–151.
- BARAČKI 1977: Barački, S.: *Jugoistočni Banat u ranom srednjem veku sa pregledom ranosrednjovekovnih nalazišta*. Kiállítási katalógus. Vršac 1977.
- BÁRÁNY–B. SZABÓ–VESZPRÉMY 2017: Bárány A. – B. Szabó J. – Veszprémy L.: A késő középkor hadtörténete (1387–1490). In: *Magyarország hadtörténete. I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest 2017, 223–314.
- BÁRÁNY 2005: Bárány A.: Angol lovagok a nikápolyi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények* 118:3 (2005) 517–572.
- BÁRÁNY 2012: Bárány, Á.: Attempts for Expansion: Hungary, 1000–1500. In: Berend, N. (ed.): *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages, The Expansion of Latin Europe, 1000–1500*. London 2012, 344–346.

- BÁRÁNYNÉ 1941: Bárányné Oberschall M.: *Régi magyar vasművesség*. Budapest 1941.
- BÁRCZI 1927: Bárczi G.: Furmint. *Magyar Nyelv* 25 (1929) 338.
- BARFORD 2001: Barford, P. M.: *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. Ithaca 2001.
- BARIŠIĆ 1952: Barišić, F.: Priscus comme source de l'histoire ancienne des slaves de Sud. *Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta* 21 (1952) 12–63.
- BARTA 1983: Barta G.: *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Budapest 1983.
- BARTA 1988: Barta G.: *Vajon kié az ország?* Gyomaendrőd 1988.
- BARTHA 2001: Bartha J. (szerk.): *Győrffy István írásai a Balkánról és Törökországról*. Budapest 2001.
- BEJAN–MOGA 1978: Bejan, A. – Moga, M.: Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud. Timiș) (Die frühfeudale Nekropole von Hodoni [Kreis Timiș]). *Tibiscus* 5 (1979) 155–168.
- BÉKEFI 1891: Békefi R.: *A pilisi apátság története*. Pécs 1891.
- BÉKEFI é. n.: Békefi R.: A ciszterci rend története Magyarországon 1142–1896. In: Békefi R. (szerk.): *Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci Rend*. H. n., é.n. [1896] 3–89.
- BÉKEFI 1898: Békefi R.: *A pásztói apátság története, 1190–1702*. Budapest 1898.
- BÉL 1982: Bél M.: *Bács-Bodrog vármegye 1735*. Fordította, jegyzetekkel ellátta: Szóts R. Budapest 1982.
- BELÉNYESY 2012: Belényesy M.: *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből 2*. Budapest 2012.
- BELICZAY 1881: Beliczay J.: *Marsigli élete és munkássága*. Budapest 1881.
- BELITZKY 1937: Belitzky J.: *A nyugatdunántúli és felvidéki besenyő telepek*. Különnyomat a Domanovszky-Emlékkönyvből. Budapest 1937.
- BELLAI é. n.: Bellai J.: Temesvár leírása. In: Borovszky S. (szerk.): *Temesvár. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája*. Budapest é. n., 162–185.
- BELOŠEVIĆ 1972: Belošević, J.: Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar. *Balcanoslavica* 1 (1972) 73–86.
- BENCZE 1992: Bencze Z.: Cserépbográcsok a Hadtörténeti Múzeum udvarán folytatott ásatásból (Tonkessel aus der Ausgrabung am Hofe des Kriegsgeschichtlichen Museums). *Budapest Régiségei* 29 (1992) 135–153.
- BENCZE 1999: Bencze Z.: Beszámoló a Rákospalota-Újmajor területén 1995–1997 között folytatott feltárások középkori eredményeiről (Bericht über die mittelalterlichen Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen durchgeführt 1995-1997 auf dem Gebiet Rákospalota-Újmajor). In: Bencze Z. – Gyulai F. – Sabján T. – Takács M.: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Monumenta Historica Budapestinensia 10. Budapest 1999, 8–72.
- BENDA 1983: *Magyarország történeti kronológiája 2. 1526–1848*. Főszerk.: Benda K. Budapest 1983.
- BENDA 1988: Benda, K.: Die Moldau-Ungarn (csángó) im 16–17. Jahrhundert. *Südost-Forschungen* 47 (1988) 37–86.
- BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglaláskori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.
- BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2003: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. In: Szalontai Cs. (szerk.): *Úton-útfélen – Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szeged 2003, 55–61.

- BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2010: Бенде, Л. – Лёринци, Г. – Тюрк, А.: Индивидуальный тип предмета в археологическом материале X-XI вв. в Карпатской котловине и его салтовские параллели. In: Стащенко, Д. А. – Кочкина, А. Ф. – Кузнецова, Л. В. (ред.): *Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н.э. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия*. Самара 2010, 244–254.”
- BENEDEK-PÓPITY 2010: Benedek A. – Pópity D.: Árpád-kori teleprészlet Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlőben (Siedlungsfragment der Arpadenzeit in Kiskundorozsma-Daruhalom dűlő). In: „Lőrinczy G. (szerk.): *Pusztaszertől Algyőig. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumentum Archaeologia* II. Szeged 2010, 231–260.
- BENKŐ 1967: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Budapest 1967–1984.
- BENKŐ 1994: Benkő E.: Arad 1. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Budapest 1994, 53.
- BENKŐ 2000: Benkő E.: Jegyzetek a nagycsanádi Szent Gellért-szarkofághoz. In: Kredics L. (szerk.): *Válaszúton*. Veszprém 2000, 193–203.
- BENKŐ 2001: Benkő E.: A 10–11. századi Erdély régészetéről. In: Kristó Gy. (szerk.): *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Budapest 2001, 135–144.
- BENKŐ 2005: Benkő, E.: Der Sarkophag des heiligen Gerhards aus Großtschanad (Nagycsanád, Cenadu, Rumänien). *Acta Archaeologica* 56 (2005) 251–277.
- BÉRES 1989: Béres M.: Beszámoló a Nagymágos – Szendrei-major – Hütötő területén végzett leletmentésről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988 (1989), 59–73.
- BÉRES 2000: Béres M.: *Csongrád megye honfoglalás- és Árpád-kori falvak régészeti emlékei (10–13. századi építmények, kerámia, településszerkezet, településhálózat)*. PhD értekezés tézisei. Budapest–Szeged 2000.
- BERTA 2018: Berta A.: A Nyugat-Bánság szlávként meghatározott lelőhelyei (6–12. század). In: Kolozsi B. – Hága T. K. (szerk.): *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medencében*. Debrecen 2018, 26–60.
- BERTÉNYI 1989: Bertényi I.: *Nagy Lajos király*. Budapest 1989.
- BERTÓK 1995: Bertók G.: Contra Bononia – a roman fort in the Barbaricum. *Luftbildarchäologie in Ost- und Mitteleuropa. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 3 (1995) 219–226.
- BEŠLAGIĆ 1979: Bešlagić, Š.: Nišan Mahmuta Brankovića (Le monument funéraire de Mahmut Branković). *Zbornik Narodnog Muzeja, Beograd* 9–10 (1979) 477–489.
- BICKEL 1977: Bickel, W.: Die Kunst der Cistercienser. In: Schneider, A. – Wienand, A. – Bickel, W. – Coester, E. (Hrsg.): *Die Cistercienser. Geschichte, Geist, Kunst*. Köln 1977.
- BICZÓ 1984: Biczó P.: Leletmentések Árpád-kori településeken (Rettungsgrabungen in Siedlungen aus der Árpádenzeit). *Cumania* 8 (1984) 159–208.
- BIEBER 2005: Bieber, F.: *Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević*. Wiener Osteuropa Studien 18. Wien 2005.
- BIKIĆ-IVANIŠEVIĆ 1997: Bikić, V. – Ivanišević, V.: Slovenska arheologija u Srbiji: dosadašnji rezultati i pravci daljih istraživanja. In: Седов, В. В. (глав. ред.): *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии* 1. Москва 1997, 166–172.
- BILIĆ 2015: Bilić, A.: Književnohistoriografski hod slavonskom šumom (Literary-historiographic walk through Slavonian forest). In: Andrić, S. – Maratović, D. (ur.): *Znanstveni skup s međunarodnim*

- sudjelovanjem: Slavonske šume kroz povijest. Program skupa i sažeci izlaganja.* Slavonski Brod 2015, 12.
- BIONDICH 2005: Biondich, M.: Croatia. In: Frucht, R. (ed.): *Eastern Europe: An Introduction to the People, Lands, and Culture.* Santa Barbara–Denver–Oxford 2005, 413–476.
- BIRNBAUM 1996: Birnbaum, H.: Zum (hoffentlich) letztenmal über den weitgereisten Method und die Lage Altmährens. *Byzantinoslavica* 57:1 (1996) 188–193.
- BÍRÓ 2010: Bíró L.: *A jugoszláv állam 1918–1939.* Budapest 2010.
- BÍRÓ 2016: Bíró L.: Pártdirektívák és múltrendezés. Szemléletváltások és megközelítések a jugoszláviai és a szerb történetírásban. In: Hornyák Á. – Bíró L. (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet.* Budapest 2016, 55–83.
- BLAGOJEVIĆ 2008: Blagojević, A.: Zemljopisno, povijesno, upravno i pravno određenje istočne Hrvatske – Korijeni suvremenog regionalizma. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 29:2 (1991) 1149–1180.
- BLAZOVICH 1994: Blazovich L.: Bácska. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest 1994, 75.
- BOBA 1971: Boba, I.: *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources.* The Hague 1971.
- BOBA 1973: Boba, I.: The Cathedral Church of Sirmium and the Grave of St. Methodius. In: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie*, 3. Berlin 1973, 393–397.
- BODOR 1982–83: Bodor, A.: Izveštaj o radu Gradskog muzeja u Somboru u proteklih 100 godina. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 28 (1982–83) 13–17.
- BOGYAY 1988: Bogyay T.: *Stephanus Rex.* Budapest 1988.
- BOIA 2019: Boia L.: *Az ókori Dáciától a nagy egyesülésen át a mai Romániáig.* Kolozsvár 2019.
- BOJNIČIĆ 1910: Bojničić, I. pl. Kninski: Putovanje carskoga poslanstva u Carigrad. *Vjesnik kr. hrvatskoga-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga Arkiva* 12 (1910) 205–226.
- BOLLA 1988: Bolla M.: Egy elfeledett természettudós: Marsigli. *Természet Világa* 119 (1988) 376.
- BOLLÓK 2006: Bollók Á.: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emléktanyájának művészeti értékeléséhez. *Limes* 18:1 (2006) 63–84.
- BÓNA 1963: Bóna, I.: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6–7. Jahrhunderts in Westungarn. *Alba Regia* 2–3 (1963) 49–68.
- BÓNA 1965: Bóna I.: Késő római és népvándorlás korszak 3. Avarok. In: Nagy Gy. (szerk.): *Orosháza története és néprajza I.* Orosháza 1965, 121–126.
- BÓNA 1966: Bóna, I.: „Cunpald fecit”. Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awarenmission in Pannonien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1966), 279–323.
- BÓNA 1970: Bóna I.: Avar lovassír Iváncsáról. *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 243–363.
- BÓNA 1971: Bóna I.: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungsforschung in Ungarn (1945–1969). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971) 265–336.
- BÓNA 1973: Bóna I.: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaiújvárosban.* Budapest 1973.
- BÓNA 1974: Bóna I.: *A középkor hajnala.* Budapest 1974.
- BÓNA 1974a: Bóna J.: A régi Palacska-mocsár földrajzi nevei, állat- és növényvilága a népnyelvben. *Hungarológiai Közlemények* 18 (1974) 59–60.

- BÓNA 1984: Bóna I.: A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely Gy. (főszerk.): *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984, 264–373.
- BÓNA 1986: Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Köpeczi B. (főszerk.): *Erdély története 1*. Budapest 1986, 107–193.
- BÓNA 1986a: Bóna I.: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Köpeczi B. (főszerk.): *Erdély története 1*. Budapest 1986, 194–234, 575–582.
- BÓNA 1989: Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korbán (279–895), Magyar-szláv korszak (895–1172). In: Köpeczi B. (főszerk.): *Erdély rövid története*. Budapest 1989, 101–157.
- BÓNA 1990: Bóna I.: Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895). In: Köpeczi, B. (főszerk.): *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest 1990, 62–106.
- BÓNA 1991: Bóna I.: *Das Hunnenreich*. Budapest–Stuttgart 1991.
- BÓNA 1993a: Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- BÓNA 1993b: Bóna I.: A hunok és a hun korszak. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 4–6.
- BÓNA 1993c: Bóna I.: Bátaszék. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 14.
- BÓNA 1993d: Bóna I.: Bakodpuszta / „Puszta-Bakod” In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 13.
- BÓNA 1993e: Bóna I.: Pécs-Nagykozár-Üszögpuszta – „Pécsüszög”. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 16.
- BÓNA 1993f: Bóna I.: Szeged-Röszke-Nagyszéksós. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 17.
- BÓNA 1993g: Bóna I.: Attila. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 19–20.
- BÓNA 1993h: Bóna I.: Bleda / Blida. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 20–21.
- BÓNA 1993i: Bóna I.: Nedao. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 23.
- BÓNA 1993j: Bóna I.: Ruga. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 24.
- BÓNA 1993k: Bóna I.: gepidák. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 26–29.
- BÓNA 1993l: Bóna I.: Gepida régészeti hagyatéka. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 29–30.
- BÓNA 1993m: Bóna I.: Gepida pénzverés. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 33.
- BÓNA 1993n: Bóna I.: Bolia. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 41–42.
- BÓNA 1993o: Bóna I.: Batajnica. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 42.
- BÓNA 1993p: Bóna I.: Langobardok. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 52–59.

- BÓNA 1993q: Bóna I.: Avar–langobard kapcsolatok. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 78.
- BÓNA 1993r: Bóna I.: Alboin / Albuin / Albwin. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 84.
- BÓNA 1993s: Bóna I.: Bajan. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 85–86.
- BÓNA 1994: Bóna I.: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. In: Györffy Gy. (főszerk.): *A honfoglalásról sok szemmel 1. Honfoglalás és régészet*. Budapest 1994, 67–75.
- BÓNA 1995: Bóna I.: *Az Árpádok korai várairól. 11–12. századi ispáni várak és határvárak*. Debrecen 1995.
- BÓNA 1998: Bóna I.: *Az Árpádok korai várak*. Debrecen 1998.
- BÓNA 2000: Bóna, I.: Die Awarenfeldzüge und der Untergang der byzantinischen Provinzen an der Unteren Donau. In: Bálint, Cs. (szerk.): *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6–7. Jahrhundert*. Varia Archaeologica Hungarica 10. Budapest 2000, 163–184.
- BÓNA 2000a: Bóna I.: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest 2000.
- BÓNA et al. 1993: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993.
- BORI 1982: Bori I.: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Újvidék 1982.
- BORI 2004: Bori I.: *Ezredéve itt. Délvidéki olvasókönyv*. Újvidék 2004.
- BORISOV 1989: Borisov, B. D.: *Djadovo. Bulgarian, Dutch, Japanese expedition 1. Mediaeval settlement and necropolis (11th–12th century)*. Tokyo 1989.
- BOROVSKY É. N. 1: Borovszky S. (szerk.): *Bács-Bodrog vármegye 1–2*. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest é. n.
- BOROVSKY É. N. 2: Borovszky S. (szerk.): *Temes vármegye*. Magyarország Vármegyéi és Városai. Budapest é. n.
- BOROVSKY É. N. 3: Borovszky S. (szerk.): *Toronál vármegye*. Magyarország Vármegyéi és Városai. Budapest é. n.
- BOSSÁNYI 1916: Bossányi Á.: *Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak 1*. Budapest 1916.
- BOWLUS 1994: Bowlus, C. R.: *Franks, Moravians and Magyars: The Struggle for the Middle Danube, 788–907*. Philadelphia 1994.
- BOŽIĆ et al. 1973: Božić, I. – Ćirković, S. – Ekmečić, M. – Dedijer, V.: *Istorija Jugoslavije*. Beograd 1973².
- BOŽIĆ 1973: Božić, I.: Balkanski svet u doba turskih osvajača. In: Božić, I. – Ćirković, S. – Ekmečić, M. – Dedijer, V.: *Istorija Jugoslavije*. Beograd 1973, 91–110.
- BÖSENDORFER 1910: Bösendorfer, J.: *Crtice iz slavonske povijesti sa osobitim obzirom na prošlost županija križevačke, virovitičke, požeske, cisdravske, baranjske, vukovske i srijemske te kr. i slob. grada Osijeka u srednjem i novom vijeku*. Osijek 1910.
- BRANDSTETTER: Brandstetter, M.: *Utazás Konstantinápolyba (1608–1609)*. Budapest 2001.
- BRATHER 2000: Brather, S.: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78 (2000) 139–177.
- BRATHER 2001: Brather, S.: Kossina, Gustaf. In: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. (szerk.): *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Berlin–New York 2001, 263–267.
- BRATHER 2001a: Brather, S.: *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände 30. Berlin 2001.

- BRATHER 2003: Brather, S.: Die Projektion des Nationalstaats in die Frühgeschichte. Ethnische Interpretationen in der Archäologie. In: Hardt, M. – Lübke, Chr. – Schorkowitz, D. (szerk.): *Inventing the Pasts in North Central Europe. The national perception of early medieval history and archaeology*. Frankfurt am Main 2003, 18–42.
- BRATHER 2004: Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Reallexikon der germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 42. Berlin–New York 2004.
- BRAUNFELS 1978: Braunfels, W.: *Abendländische Klosterbaukunst*. Köln 1978.
- BREUER 2007: Breuer, E.: Bemerkungen zur absoluten Chronologie im Frühmittelalter an der mittleren Donau. *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005–2007) 1–16.
- BRIZA et al. 1976: Briza, K. – Burić, D. et alii: Iz istorije fruškogorskog vinogradarstva. In: Sima P. Lazić (ur.): *1700 godina vinogradarstva i vinarstva Fruške gore*. Novi Sad 1976, 9.
- BRMBOLIĆ 1996: Brmbolić, M.: The Kuman Belt from the Area of Tomaševac. *Starinar N. S.* 47 (1996) 273–277.
- BRMBOLIĆ 2009: Brmbolić, M.: *Vršački zamak*. Beograd 2009.
- BRUKNER 1968: Brukner, O.: Čik, Bačko Petrovo Selo – nekropola iz doba seoba naroda. *Arheološki pregled* 10 (1968) 170 – 172.
- BRUKNER 1995: Brukner, O.: Mauzolej – oktogonalna građevina (23) – Mausoleum – the Octogonal Building. In: Vapa, Z. (ur.): *Arheološka istraživanja duž autoputa kroz Srem. Pokrajinski Zavod za Zaštitu spomenika kulture*. Novi Sad 1995, 175–180.
- BRUKNER et al. 1974: Brukner, B. – Tasić, N. – Jovanović, B.: *Praistorija Vojvodine*. Monumenta Archaeologica I. Novi Sad 1974.
- BRUKNER–NAGY 1966: Brukner, O. – Nađ, Š. (= Nagy, S.): Vajska, ul. Radićeva br. 1. – nekropola iz doba seobe naroda. *Arheološki pregled* 8 (1966) 157.
- BRUNNBBAUER 2006: Brunnbauer, U.: Illyrer, Veneter, Iraner, Urserben, Makedonen, Altbulgaren ... Autochthonistische und nichtslawische Herkunftsmymthen unter den Südslawen. *Zeitschrift für Balkanologie* 42 (2006) 37–62.
- BRUNŠMID 1893: Brunšmid, J.: Eine griechische Ziegelinschrift aus Sirmium. *Eranos Vindobonensis* 1 (1893) 331–333.
- BRUNŠMID 1903–1904: Brunšmid, J.: Hrvatske srednjovečne starine. *Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva N.S.* 7 (1903–1904) 30–97.
- BRUNŠMID 1912: Brunšmid, J.: Kameni spomenici Hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu, II. *Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva N.S.* 12 (1912) 127–197.
- BUBICS 1880: Bubits Zs.: *Magyarország várák és városoknak a M. N. Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszetei*. Budapest 1880.
- BUCHWALD 1966: Buchwald, H. H.: Eleventh Century Corinthian-Palmette Capitals in the Region of Aquileia. *The Art Bulletin* 48 (1966) 147–157.
- BUDAY 1893: Buday Á.: Délmagyarországi történelmi és régészeti muzeum-társulat. In: Gerő L. (szerk.): *A Pallas nagy lexikona* 5. Budapest 1893, 151.
- BUDAY 1913: Buday Á.: A Bács-Bodrog vármegyei római sánczok (Les retranchements romains du comitat du Bácsbodrog). *Dolgozatok* 4 (1913) 18–93.
- BUDINSKY-KRIČKA 1958: Budinsky-Krička, V.: Slovenské mohyly na Východnom Slovensku. *Slovenska Archaeologica* 6 (1958) 138–188, 191–205.

- BUGARSKI 2007: Bugarski, I.: Ranisavljev, A.: Ranosrednjovekovna nekropola kod Mokrina. Povremena izdanja 4, Srpsko Arheološko Društvo, Beograd 2007. Recenzija. *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 23 (2007) 437–446.
- BUGARSKI 2008: Bugarski, I.: Early Medieval Finds from Veliko Gradište and the appearance of Late Avar Belt Elements along the Southern Banks of the Middle Danube. *Archaeologia Bulgarica* 12 (2008) 87–96.
- BUGARSKI 2009: Bugarski, I.: *Nekropole iz doba antike i ranog srednjeg veka na lokalitetu Čik (Cemeteries from Antiquity and Early Middle Ages at Čik)*. Arheološki Institut, Posebna Izdanja 46. Beograd 2009.
- BUGARSKI 2012a: Bugarski, I.: On the Jánoshida Type Earrings and the Seventh Century Byzantine Finds from the Western Balkans, with a Retrospective View of the Vajska (Vajsza) Cemetery. In: Vida T. – Garam É. (szerk.): *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Archaeological Studies in Honour of Eva Garam)*. Budapest 2012, 233–254.
- BUGARSKI 2012b: Bugarski, I.: Occupation of the South Pannonian Soil during Antiquity and the Migration Period: Šajkaška revisited. In: Ivanišević, V. – Kazanski, M. (ed.): *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Collège de France - CNRS. Centre de Recherche d'Historie et Civilisation de Byzance Monographies 36. Paris–Beograd 2012, 11–34.
- BUGARSKI 2015: Bugarski, I.: Axe, Battle Axes and Battle Knives from Avar-time Graves in Vojvodina. In: Cosma, C. (ed.): *Warriors, weapons and harness from the 5th – 10th centuries in the Carpathian Basin*. Cluj-Napoca 2015, 129–146.
- BUGARSKI 2016: Carved antler tools from Nosa and Mandelos: a glimpse in the Avar pictorial evidence. In: Vitezović, S. (ed.): *Close to the bone: current studies in bone technologies*. Belgrade 2016, 86–97.
- BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2013: Bugarski, I. – Ivanišević, V.: Migration Period Finds from Margum: a Possible Interpretation (Népvándorlás kori leletek Margumból: egy lehetséges értelmezés). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeumi Évkönyve* 55 (2013) 467–483.
- BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016: Bugarski, I. – Ivanišević, V.: On the Group of Graves from Aradac (Aradka) and Germanic Finds from the South of the Avar Khaganate. In: Csécs T. – Takács M. – Merva Sz. (szerk.): *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr 2016, 151–165.
- BUGARSKI et al. 2013: Bugarski, I. – Miladinović-Radmilović, N. – Popadić, I. – Marjanović, M.: Early Medieval Burial at Stubline near Obrenovac. Spatial, Anthropological and Archaeological Analyses of the Southernmost Avar Grave. *Acta Archaeologica Carpathica* 48 (2013) 285–305.
- BUKUROV 1978: Bukurov, B.: *Bačka, Banat i Srem*. Matica srpska, Odeljenje za prirodne nauke. Novi Sad 1978.
- BUNARDŽIĆ 1978–1979: Bunardžić, R.: Izveštaj sa zaštitnog arheološkog iskopavanja ranosrednjovekovne nekropole na lokalitetu “Ciglana” kod Čelareva (Report on the Protective Archaeological Excavation of the Medieval Necropolis at the “Ciglana” Locality near Čelarevo). *Grada za Proučavanje Spomenika Kulture Vojvodine* 8–9 (1978–1979) 33–67.
- BUNARDŽIĆ 1980: Bunardžić, R.: *Menore iz Čelareva*. Beograd 1980.
- BUNARDŽIĆ 1985: Bunardžić, R.: *Čelarevo – Risultati delle ricerche nelle necropoli dell alto medioevo. Roma, 27. novembre – 2. dicembre 1985*. Novi Sad 1985
- BUNARDŽIĆ 2006: Bunardžić, R.: Ka ubikaciji Acumincuma. *Godišnjak Muzeja Grada Novog Sada* 2005:1 (2006) 37–57.

- BUNARDŽIĆ 1988: Bunardžić, R.: Gomolava v srednih vekah. In: Tasić, N. – Petrović, J. (Hrsg.): *Gomolava. Cronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Internationales Symposium Ruma 1986*. Novi Sad 1988, 87–92.
- BUNARDŽIĆ 2012: Bunardžić, R.: Petrovaradinska tvrđava do 1700. godine. *Godišnjak Muzeja grada Novog Sada* 5–6 (2012). Novi Sad 2012, 69–95.
- BUNARDŽIĆ–SAVIN 1998: Bunardžić, R. – Savin, B.: *Kač u Šajkaškoj, Šajkaški dani '98, izložba*. Novi Sad 1998.
- BURNICHIOIU–RUSU 2006: Burnichioiu, I. – Rusu, A. A.: *Mozaicurile Medievale de la Bizere (The Medieval Mosaics from Bizere)*. Cluj-Napoca 2006.
- BURNICHIOIU–RUSU 2011: Burnichioiu, I. – Rusu, A. A.: Medieval Floor Mosaics at Bizere Monastery. A Brief Survey. *Transylvanian Review* 20:2 (2011) 3–13.
- BURNICHIOIU 2016: Burnichioiu, I.: *Interacțiuni est-vest în arta și arhitectura medievală: cazul mănăstirii Bizere*. <https://www.icr.ro/pagini/centrul-de-studii-est-mediteraneene-in-colaborare-cu-icr-budapesta-a-organizat-o-prelegere-publica-pe-teme-de-istorie-la-ceu> (A megtekintés időpontja: 2020. 12. 09.)
- BUZA 1987: Buza J.: A Szerémség bora a török időkben. *Élet és Tudomány* 42 (1987) 1481–1482.
- BUZÁS 2016: Buzás G.: A középkori pécsi püspökvár. In: Heidl Gy. – Raffay E. – Tüskés A. (szerk.): *Echo simul una et quina, Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére*. Pécs 2016, 75–103.
- BÜHLER 2014: Bühler, B.: *Der „Schatz“ von Brestovac, Kroatien. Seine kulturellen Beziehungen und technologischen Aspekte*. Mainz 2014.
- CASTRITIUS 2005: Castritius, H.: Skiren. In: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. (Hrsg.): *Reallexikon der Germanische Altertumskunde*. 28. Berlin–New York 2005², 640–645.
- ČANAK-MEDIĆ 1974: Čanak-Medić, M.: Srednjevekovna crkva u Arači. Uvod sa historiografijom. *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 10 (1974) 17–45.
- CANIVEZ 1933–1941: Canivez, J. M.: *Statuta capitulorum generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786* 1–8. Louvain 1933–1941.
- CANOVA DEL ZIO 1987: Canova dal Zio, R.: *Le chiese delle tre Venezie anteriori al Mille*. Padova 1987.
- CEROVIĆ 1997: Cerović, Lj. (ur.): *Muzej Vojvodine*. Stalna postavka. Novi Sad 1997.
- ČILINSKÁ 1963: Čilinská, Z.: Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tôni (Slawisch-awarisches Gräberfeld in Žitavská Tůň). *Slovenská Archeológia* 11:1 (1963) 86–120.
- ČILINSKÁ 1966: Čilinská, Z.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*. Bratislava 1966.
- ČILINSKÁ 1976: Čilinská, Z.: Zur Frage der Wachtsiedlungen an der mittleren Donau im 8. Jahrhundert. In: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z. (ur.): *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini (Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken)*. Novi Sad 1978, 125–132.
- ĆIRKOVIĆ 1964: Ćirković, S.: *Istorija Bosne*. Beograd 1964, 47.
- ĆIRKOVIĆ 1969: Ćirković, S.: Civitas Sancti Demetrii. In: Prica, R. (ur.): *Sremska Mitrovica*. Sremska Mitrovica 1969, 59–71.
- ĆIRKOVIĆ 1973: Ćirković, S.: Ustaljivanje granica. In: Božić, I. – Ćirković, S. – Ekmečić, M. – Dedijer, V.: *Istorija Jugoslavije*. Beograd 1973, 45–54.
- ĆIRKOVIĆ 1981: Ćirković, S. (ur.): *Istorija srpskog naroda* 1. Beograd 1981.
- ĆIRKOVIĆ 1982: Ćirković, S.: Kretanja prema severu. In: Kalić, J. (ur.): *Istorija srpskog naroda* 2. *Doba borbi za očuvanje i obnovu srpske države, 1371–1537*. Beograd 1982, 314–329.
- ĆIRKOVIĆ 1992: Ćirković, S.: *Srbi u srednjem veku*. Beograd 1992.
- ĆIRKOVIĆ 1992a: Ćirković, S.: *I Serbi nel medioevo*. Milano 1992.

- ĆIRKOVIĆ 2008: Ćirković, S.: Zemlja Mačva i grad Mačva. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 74:1–4 (2008) 3–20.
- ĆIRKOVIĆ 2008a: Ćirković, S.: *The Serbs*. Chichester 2008.
- CIUGUDEAN–PINTER–RUSTOIU 2006: Ciugudean, H. – Pinter, Z. K. – Rustoiu, G. T. (red.): *Habitat – religie – etnicitate: descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție (Habitat – Religion – ethnicity: 9th–11th Century Archaeological Finds in Taransylvania)*. Exhibition catalogue. Alba Iulia 2006.
- CLEWING 2005: Clewing, K.: Die doppelte Begründung der serbischen Wojwodschaft 1848–1851. Ethno-politik im Habsburgerreich. In: Clewing, K. – Schmitt, O. J. (Hrsg.): *Südosteuropa. Von vormoder-ner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch*. München 2005, 253–302.
- COCIŞ et al. 2016: Cociş, S. – Gáll, E. – Urák, M. – Ursuţiu, A.: The Periphery of the Centre? The Late Avar Cemetery Part at Nădlac (Germ.: Nadlak; Hung.: Nagylak; Slov.: Nadlak). *Archaeologia Bulgarica* 20:1 (2016) 1–75.
- COSMA 2001: Cosma, C.: Gräberfelder, Einzelgräber und Grabfunde unsicheren Charakters aus dem 9–10. Jahrhundert im Westen und Nordwesten Rumäniens. In: Cosma, C. – Tamba, D. – Rustoiu, A. (red.): *Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata*. Zalău 2001, 499–564.
- ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1951: Ćorović-Ljubinković, M.: Metalni nakit belobrskog tipa – grozdolike minduše. *Starinar N. S.* 2 (1951) 21–56.
- ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1953: Ćorović-Ljubinković, M.: Nekropole i grobni belezi (Nécropoles et monuments funéraires). In: Bošković, Đ. (ur.): *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji 1. Zapadna Srbija*. SAN građa knj. 9. Arheološki institut knj. 2. Beograd 1953, 169–198.
- ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1956: Ćorović-Ljubinković, M.: Nekropole i grobni belezi (Nécropoles et pierres tombales). In: Bošković, Đ. (ur.): *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji 2. Centralna Srbija*. SAN građa, knj. 10. Arheološki institut, knj. 3. Beograd 1956, 231–263.
- ČUBRILOVIĆ 1983: Čubrilović, V. (ur.): *Plovidba na Dunavu i njegovim pritokama kroz vekove. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 5. i 6. juna 1979 godine*. Beograd 1983.
- CURTA 2001: Curta, Fl.: *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge 2001.
- CURTA 2004: Curta, Fl.: Werner’s class I H of “Slavic” bow fibulae revisited. *Archaeologia Bulgarica* 8:1 (2004) 59–78.
- CURTA 2005: Curta, Fl.: Female dress and “Slavic” bow fibulae in Greece. *Hesperia* 74 (2005) 101–146.
- CURTA 2006a: Curta, Fl.: Slavic bow fibulae? Werner’s class I D revisited. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 57 (2006) 486–535.
- CURTA 2006b: Curta, Fl. (ed.): *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge 2006.
- CURTA 2009: Curta, Fl.: The History and archaeology of Great Moravia: an introduction. *Early Medieval Europe* 17 (2009) 238–247.
- CURTA 2015: Curta, Fl.: Four questions for those who still believe in prehistoric Slavs and other fairy tales. *Starohrvatska prosvjeta* 42:3 (2015) 286–303.
- CURTA 2016: Curta, Fl.: Burials in prehistoric mounds: reconnecting with the past in early medieval Greece. *Revue des Études Byzantines* 74 (2016) 1–17.
- CVETKOVA 1983: Cvetkova, B.: Magyarok és bolgárok közös harcai az oszmán hódítók ellen a 14. sz. végén és a 15. sz. első felében. In: Dobrev, Cs. – Juhász P. – Mijatev, P. (szerk.): *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből*. Budapest 1984, 217–232.

- CIJVIĆ et al. 1919: Cvijitch, Y. – Radonitch, Y. – Stanojevitch, S. – Zeremsky, H.: *Le Banat*. Paris 1919.
- CS. SEBESTYÉN 1926: Cs. Sebestyén K.: Milyen házban laktak a honfoglaló magyarok? *Napkelet* 4:7–8 (1926) 691–696.
- CSALLÁNY 1953: Csallány D.: A bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához (Trouvaille d'objects incérés de l'époque avarre à Bácsújfalu. Contributions a l'étude des rites funéraires et au legs archéologiques des koutourgours-boulgares [huns]). *Archaeologiai Értesítő* 80 (1953) 133–141.
- CSALLÁNY 1956: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit im Mitteleuropa*. Budapest 1956.
- CSALLÁNY 1961: Csallány D.: Adatok Attila székhelyének a kérdéséhez. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 2 (1961) 19–31.
- CSÁNKI 1890–1913: Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–5. Budapest 1890–1913.
- CSÁNYI–SZABÓ 2011: Csányi V. – Szabó G.: A középkori Bonyhád helyének a meghatározása az újabb régészeti leletek alapján. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 33 (2011) 129–230.
- CSÁNYI 2008: Csányi V.: Egy Árpád-kori falurészlet feltárt emlékei Székkutas határában. *Hombár, Múzeumi Műhely* 5 (2008) 9–34.
- CSEH 1993: Cseh J.: Nagyszentmiklós. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 48.
- CSEH 1999: Cseh J.: Régészeti adalékok egy Zagyva-parti gepida településről. (Falusi parasztgazdaságok a Tisza mentén az V–VI. század fordulóján). In: Havassy P. (szerk.): *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyula 1999, 39–57.
- CSEH 2016: Cseh V.: *A nándorfehérvári csata 1456*. Budapest 2016.
- CSEMEGI 1958: Csemegi J.: Az aracsi kő. *Archaeologiai Értesítő* 85:2 (1958) 174–190.
- CSERES 1991: Cseres T.: *Vérbosszú Bácskában*. Budapest 1991.
- CSIKY 1880–1881: Csiky G.: Marsigli, a magyar föld felfedezője. (Emlékezés halálának 250. évfordulóján). *Földtani tudománytörténeti évkönyv* 9 (1980–81) 85–91.
- CSÖMÖRE 2016: Čemere, Z.: *Utvrdjenja i fortifikacije na tlu Banata od 10. do 16. veka (Forts and fortifications on the territory of Banat region from 10th to 16th century)*. Doktorska disertacija. Novi Sad 2016.
- CSUKOVITS 2012: Csukovits E.: *Az Anjouk Magyarországon 1. I. Károly és uralkodása (1301–1342)*. Monumenta Hungariae Historica, Dissertationes – Magyar Történelmi emlékek, értekezések. Budapest 2012.
- DAI: *De Administrando Imperio (A Birodalom Kormányzásáról)*. Ford.: Moravcsik Gy. Budapest 1950.
- DAIa: *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*. Greek Text edited by Gy. Moravcsik, english translation by R. J. H. Jenkins. Dumbarton Oaks 1967.
- DAIM 2003: Daim, F.: Avars and Avar Archaeology. An Introduction. In: Goetz, H-W. – Jarnut, J. – Pohl, W. (Hrsg.): *Regna and gentes. The relationship between late antique and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world*. Transformation of the Roman World 13. Leiden 2003, 463–570.
- DAIM 2004: Daim, F.: Sânnicolau Mare. In: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. (Hrsg.): *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 26. Berlin–New York 2004, 439–445.
- DAIM–STADLER 1996: Daim, F. – Stadler, P.: Der Goldschatz von Sânnicolau Mare/Nagyszentmiklós. In: Daim, F. (Hrsg.): *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren*. Burgenländische Landesausstellung 1996. Eisenstadt 1996, 439–445.
- DALMACIJA 1990: Dalmacija, M. (ur.): *Vojvođanski muzej, vodič stalne izložbe*. Novi Sad 1990.

- DAMJANOVIĆ 2010: Damjanović, D.: Javni spomenici, radovi zagrebačkih arhitekata, u Kupinovu, Novom Slankamenu i Vezircu kod Petrovaradina. *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 10 (2010) 226–243.
- DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1972–1973: Dautova-Ruševljan, V.: Zaštitno iskopavanje antičkog lokaliteta „Kuva” kod Begeča. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 21–22 (1972–1973) 141–152.
- DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1981: Dautova-Ruševljan, V.: Rezultati zaštitno-sondažnih iskopavanja na lokalitetu „Vranja” kod Hrtkovaca u Sremu 1979. godine (Resultate der im Jahre 1979 durchgeführten Schutz- und Suchgrabungen auf dem Fundort Vranja bei Hrtkovci in Syrmien). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 27 (1981) 181–201.
- DÁVID 1971: Dávid A.: Ozorai Pipo, a délszláv vitézi énekhagyomány negatív magyar hőse. *Hungarológiai Közlemények* 9 (1971) 17–50.
- DÁVID 1974: Dávid K.: *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfija*. Budapest 1974.
- DÁVID 1978: Dávid A.: *Délszláv epikus énekek, magyar hősök*. Újvidék 1978.
- DÁVID 1991: Dávid, G.: Data on the Continuity and Migration of the Population in 16th Century Ottoman Hungary. *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae* 45 (1991) 219–252.
- DAVIDESCU 1969: Davidescu, M.: *Monumente medievale din Turnu-Severin*. București 1969.
- DAVIDOV 1992: Davidov, D.: *Fruškogorski manastiri. Apel za obnovu (The monasteries of Fruška gora. Renovation campaign)*. Beograd 1992.
- DAVIDOVIĆ 2017: Davidović, J.: La céramique. In: Popović, I. – Kazanski, M. – Ivanišević, V. (éd.): *Sirmium à l'époque des Grandes Migrations*. Collège de France – CNRS Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies 53. Leuven–Paris–Bristol 2017, 125–155.
- DCAB: *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo* 1. Bonn 1829. <https://archive.org/details/constantiniporp00bekkgoog/page/n7>
- DEÁK 1986: Deák A. A.: A Duna első monográfiája. *Dunakanyar* 22:3 (1986) 34–38.
- DEÁK 1988: Deák A. A.: Marsigli nagy műve, a Danubius Pannonico-Mysicus. *Magyar Vizgazdálkodás* 1988:3.
- DEÁK 1993: Deák A. A.: Ki rajzolta Luigi Fernando Marsigli Duna-térképeit? *Cartographia Hungarica* 1993:3, 30–31.
- DEÉR 1965: Deér, J.: Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. In: Beumann, H. (Hrsg.): *Karl der Große. Werk und Nachleben* 1. *Persönlichkeit und Geschichte*. Düsseldorf 1965, 719–791.
- DEHIO–BEZOLD 1882: Dehio, G. – Bezold, G. von: *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes. Erste Lieferung*. Stuttgart 1882.
- DEMO 1983: Demo, Ž.: Bjelobrdski privjesci u Jugoslaviji (u povodu nalaza sa lokaliteta Đelekovec - Gornji Batjan I.). *Podravski Zbornik* 83 (1983) 271–298.
- DEMO 1996: Demo, Ž.: *Vukovar – Lijeva bara*. Zagreb 1996, 43–46.
- DEMO 2005: Demo, Ž.: Refleksni luk srednjovjekovnog groblja Vukovar – Lijeva bara (gr. 92) (The composite bow from the Early Medieval Cemetery of Vukovar – Lijeva bara [Grave 92]). *Starohrvatska Prosvjeta* 32 (2005) 77–85.
- DEMO 2009: Demo, Ž.: *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture – Vukovar-Lijeva Bara (X–XI. stoljeće) (An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture – Vukovar-Lijeva Bara [10th–11th Century])*. Musei Archaeologici Zagrabienis Catalogi et Monographie 6:1–2. Zagreb 2009.
- DEMO 2012: Demo, Ž.: Srebrni ukrasni komplet za glavu i prsa iz Arheološkog muzeja u Zagrebu. In: Šeparović, T. (ur.): *Dani Stjepana Gunjače* 2. Split 2012, 81–105.
- DEMO 2014: Demo, Ž.: *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu*. Zagreb 2014.

- DERCSÉNYI 1946: Dercsényi D.: Román stílusú gyámkő Újvidékről. *Magyar Múzeumok* 2 (1946) 19–21.
- DERCSÉNY–ZÁDOR 1980: Dercsényi D. – Zádor A.: *Kis magyar művészettörténet*. Budapest 1980.
- DEROKO 1964: Deroko, A.: *Srednjevekovni gradovi na Dunavu*. Beograd 1964.
- ĐIDARA 1994: Đidara, P.: Prirodni resursi sjeveroistočne Hrvatske u prošlosti i sadašnjosti. In: Sršan, S. (ur.): *Hrvatska-povijest sjeveroistočnog područja*. Osijek 1994, 64.
- DIENES 1964: Dienes I.: Szöke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Bp., 1962. Akadémiai Kiadó 118 lap, 15 tábla. Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk: Szöke B. Régészeti Tanulmányok II. Bp., 1962. Akadémiai Kiadó. 99 lap. 2 térkép. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 134–139.
- DIENES 1966: Dienes, I.: Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Landnahmezeit. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1964–65/:2 (1966) 73–111.
- DIENES 1968: Dienes, I.: Umetnička obrada metala u Mađara u doba naseljavanja njihove današnje teritorije. In: Mihalik, S. – Dienes I. et al. (ur.): *Mađarsko zlatarstvo od X do XIX veka*. Beograd 1968, 5–24.
- DIENES 1969: Dienes I.: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 120.
- DIENES 1972: Dienes I.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest 1972.
- DIENES–KRISTÓ 1978: Dienes I. – Kristó Gy.: Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978) 107–129.
- DIMIER 1962: Dimier, M.-A.: *L'art cistercien, France*. La Pierre-qui-Vire 1962.
- DIMITRIJEVIĆ 1960 : Dimitrijević, D.: Gepidska nekropola “Kormadin” kod Jakova (Die gepidische Nekropole “Kormadin” bei Jakovo). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 9 (1960) 5–50.
- DIMITRIJEVIĆ 1966: Dimitrijević, D.: Der Fund von Zemun polje im Lichte der spätavarenzeitlichen Problematik. *Archaeologica Jugoslavica* 7 (1966) 53–76.
- DIMITRIJEVIĆ 1969: Dimitrijević D.: O etničkim problemima Vojvodine u vreme doseljavanja Slovena. In: Benac, A. (ur.): *Simpozijum „Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena”*, održan 24–26. oktobra 1968 u Mostaru. Posebna izdanja ANUBIH. Sarajevo 1969, 85–94.
- DIMITRIJEVIĆ 1971: Dimitrijević, D.: Brdašica pres de Vojka, nécropole avare. In: Novak, G. (éd.): *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie - Recherches et résultats. Comité national d'organisation du VIII Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*. Beograd 1971, 160–161.
- DIMITRIJEVIĆ 1973: Dimitrijević, S.: Ostave srpskog srednjovekovnog novca na severu od Dunava (Les dépôts des monnaies médiévales Serbes ou Nord du Danube). *Istorijski Časopis* 20 (1973) 89–124.
- DIMITRIJEVIĆ 1975: Dimitrijević, D.: Doba velikih migracija. In: Gavrilović, S. (ur.): *Šajkaška* I. Novi Sad 1975, 68–96.
- DIMITRIJEVIĆ 1980: Dimitrijević, D.: U antičkom periodu i vremenu seobe naroda. In: *Kratak pregled prošlosti Novog Sada od antičkih vremena do 1944. godine*. Godišnjak Društva istoričara Vojvodine 1980, 120–126.
- DIMITRIJEVIĆ 1982a: Dimitrijević, D.: Batajnica – nalazište Velika humka. In: Jevtović, J. (ur.): *Nakit na tlu Srbije iz srednjovekovnih nekropola od IX–XV veka*. Beograd 1982, 49–50.
- DIMITRIJEVIĆ 1982b: Dimitrijević, D.: Jazovo. In: Jevtović, J. (ur.): *Nakit na tlu Srbije iz srednjovekovnih nekropola od IX–XV veka*. Beograd 1982, 40.
- DIMITRIJEVIĆ 1991: Dimitrijević, D.: Cs. Bálint: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. *Studia archaeologica* 11. Budapest 1991. *Starinar* 42 (1991) 208–217.

- DIMITRIJEVIĆ–GABRIČEVIĆ–VILOTIJEVIĆ 1974: Dimitrijević, D. – Gabričević, M. – Vilotijević, D.: Begeč – rimsko utvrđenje na levoj obali Dunava. *Arheološki pregled* 16 (1974) 86–89.
- DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1978: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z. (ur.): *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini (Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken)*. Novi Sad 1978.
- DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z.: *Seoba naroda – arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*. Zemun 1962.
- DIMOVSKI–SZEKERES 2012: Dimovski, N. – Szekeres, Á.: Konjanički grob sa Hinge (Lovas sír a Hingán). *Museion* 11 (2012) 7–19.
- DIMOVSKI 2014: Dimovski, N.: Neuobičajene sahrane na kasnosarmatskom nalazištu Stub 148 na Verušiću – bioarheološka analiza (Unusal Burials at the late Sarmatian site Stub 148 in Verušić). *Museion* 12 (2014) 25–56.
- DINIĆ 1956: Dinić, M.: Braničevo. In: Krleža, M. (ur.): *Enciklopedija Jugoslavije* 2. Zagreb 1956, 117.
- DINIĆ 1962: Dinić, M.: Mačvanska Banovina. In: Krleža, M. (ur.): *Enciklopedija Jugoslavije* 5. Zagreb 1960, 582.
- DINIĆ–KNEŽEVIĆ 1975: Dinić-Knežević, D.: Sremski Brankovići (Les Branković de Syrmie). *Istraživanja, Institut za izučavanje istorije Vojvodine* 4 (1975) 5–47.
- DINIĆ–KNEŽEVIĆ 1988: Dinić-Knežević, D.: Slovenski živalj u urbanim naseljima srednjovekovne Južne Ugarske (La population slave dans les localités urbaines de la Hongrie méridionale médiévale). *Matica Srpska, zbornik za istoriju* 37 (1988) 7–42.
- DITTEN 1978: Ditten, H.: Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen. In: Winkelmann, F. et al. (Hrsg.): *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*. Berliner Byzant. Arbeiten 48. Berlin 1978, 73–160.
- DIZDAR–RAPAN PAPEŠA–RIMPF 2017: Dizdar, M. – Rapan Papeša, A. – Rimpf, A.: Rezultati zaštitnih istraživanja kasnoavarodobnoga groblja Šarenrad – Klopare. *Annales Instituti Archaeologici (Godišnjak Instituta za arheologiju)* 13 (2017) 9–18.
- DIZDAR–SEKELJ–IVANČAN 2017: Dizdar, M. – Sekelj-Ivančan, T.: The Mediaeval Site of Slatina-Turbina 1. *Zbornik Instituta za arheologiju* 6 (2017), 63–76.
- DOBERER 1991: Doberer, E.: Lettner. In: Bautier, R-H. – Auty, R. – Angermann, N. (Hrsg.): *Lexikon des Mittelalters* 5. München–Zürich 1991, 1914–1915.
- DOBROVSKÝ 1823: Dobrovský, J.: *Cirill und Method der Slawen Apostel. Ein historisch-kritischer Versuch*. Prag 1823. https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10787962_00005.html (A megtekintés időpontja: 2019. 10. 30.)
- DONAT 1976: Donat, P.: Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues im Mittleren und südlichen Europa. *Balcanoslavica* 4 (1976) 113–125.
- DONAT 1980: Donat, P.: *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung*. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33. Berlin 1980, 57–62.
- DRAGOTĂ 2006: Dragotă, A.: *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și ritual funerar în Transilvania și in Europa centeală și de Sud-Est (sec. IX–XI. P. Ch.)*. Alba Iulia 2006.
- DRAȘOVEAN–MUNTEANU–ȚEICU 1996: Drașovean, Fl. – Munteanu, M. – Țeicu, D.: *Hodoni. Locuire neolitică târzie și necropola medievală timpurie (Das Gräberfeld von Hodoni aus dem 11. Jh.)*. Reșita 1996.
- DUCELLIER 1988: Ducellier, A.: G.[oerg] (Gjergj) Kastriota. In: Bautier, R-H. – Auty, R. – Angermann, N. (Hrsg.): *Lexikon des Mittelalters* 4. 6. Lieferung. München–Zürich 1988, 1278–1279.
- DUDÁS 1902: Dudás Gy.: A begecsi ásatásokról. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 350.

- DUMITRAȘCU–MĂLĂIESCU–DUDAȘ 1970: Dumitrașcu, S. – Mălăiescu, D. – Dudaș, Fl.: Așezarea dacică de la Moroda din secolele II–IV e. N. *Lucrări științifice* 1970, 161–167.
- DYCK 2020: Dyck, L. H.: “We will attack!” Prince Eugene at Peterwardein. Originally published in *Military Heritage Magazine*. <https://ludwigheinrichdyck.wordpress.com/2020/07/07/we-will-attack-prince-eugene-at-peterwardein-1716/> (A megtekintés időpontja: 2020. 10. 21.)
- ĐORĐEVIĆ 1994: Đorđević, M.: Nalazi nekropola rimskog perioda u jugozapadnom Banatu (Findings in Necropoles from the Roman Period in the Southwest Banat District). *Rad Muzeja Vojvodine* 36 (1994) 41–61.
- ĐORĐEVIĆ 2007: Đorđević, M.: *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*. Beograd 2007.
- ĐORĐEVIĆ–ĐORĐEVIĆ–RADIČEVIĆ 2005: Đorđević, V. – Đorđević, J. – Radičević, D.: New medieval archaeological researches in the region of Pančevo. *Banatica* 17 (2005) 261–273.
- ECSEDI 1994: Ecsedi I.: Félnomád életmód. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 216–217.
- EGGERS 1996: Eggers, M.: *Das Erzbistum des Method. Lage. Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. München 1996.
- EISNER 1947: Eisner, J.: Slovensko v dobe kulture hradištnej. In: Varsik, B. (ed.): *Slovenske dejini* I. Bratislava 1947, 120–158.
- EISNER 1952: Eisner, J.: *Devínska Nova Ves. Slovanské pohřebiště*. Bratislava 1952.
- EJ: *Enciklopedija Jugoslavije* 1–8. Ur.: Krleža, M. Zagreb 1955–1971.
- ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005: Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A.: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest 2005.
- ENGEL 1987: Engel P.: Ozorai Pipo. In: Vadas F. (szerk.): *Ozorai Pipo emlékezete*. Szekszárd 1987, 53–89.
- ENGEL 1988: Engel P.: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122:1–2 (1988) 89–146.
- ENGEL 1990: Engel P.: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Budapest 1990.
- ENGEL 2001: Engel P.: In memoriam Györfly György. *História* 23:1 (2001) 8.
- ENGEL 2001a: *Magyarország a középkor végén*. Szerk.: Engel P. Budapest 2001. (CD-ROM)
- ENGEL 2005: Engel, P.: *The realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*. London 2005.
- ENTZ 1963: Entz G.: A kerci (círta) cisztercita építőműhely. *Művészettörténeti Értesítő* 12 (1963) 121–147.
- EPERJESSY 1966: Eperjessy K.: *A magyar falu története*. Budapest 1966.
- ERCEGOVIĆ–PAVLOVIĆ 1975: Ercegović-Pavlović, S.: Avarski konjanički grob iz Mandelosa. *Starinar N. S.* 24–25 (1975) 107–113.
- ERCEGOVIĆ–PAVLOVIĆ 1980: Ercegović-Pavlović, S.: *Rimske i srednjovekovne nekropole u Mačvanskoj Mitrovici (Les necropoles romaines et medievales de Mačvanska Mitrovica)*. Sirmium 12. Beograd 1980.
- ERCEGOVIĆ–PAVLOVIĆ 1982: Ercegović-Pavlović, S.: An Avarian equestrian grave from Mandelos. In: Duval, N. – Ochsenschlager, E. L. – Popović, V. (ur.): *Sirmium* 4. Beograd 1982, 49–54.
- ERDELJANOVIĆ 1925: Erdeljanović, J.: Tragovi najstarijeg slovenskog sloja u Banatu. In: Schranil, J. (ed.): *Obzor prehistoricky* 4. Praha 1925, 275–308.
- ERDÉLYI 1994: Erdélyi I.: Kíséret. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 361.
- ÉRDUJHELYI 1891: Erdujhelyi M.: A péterváradai apátság. *A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 7 (1891) 99–106, 147–159.
- ÉRDUJHELYI 1891a: Erdujhelji, M.: Od kuda je postalo ime „Petrovaradin”. *Javor* 18:42 (1891) 669–670.

- ÉRDÚJHELYI 1892: Érdújhelyi M.: Pétervárad hadászati jelentősége. *A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 8 (1892) 14–32.
- ÉRDÚJHELYI 1893: Érdújhelyi M.: *Péter és Bánk bán összeesküvése*. Újvidék 1893.
- ÉRDÚJHELYI 1894: Érdújhelyi M.: *Újvidék története*. Újvidék 1894.
- ÉRDÚJHELYI 1894a: Erdújhelji, M.: *Istorija Novoga Sada*. Novi Sad 1894.
- ÉRDÚJHELYI 1895: Erdújhelyi, M.: *Geschichte der Stadt Neusatz*. Neusatz 1895.
- ÉRDÚJHELYI 1899: Érdújhelyi M.: *A kalocsai érsekség a renaissance korban*. Zenta 1899.
- ÉRDÚJHELYI 1903: Érdújhelyi M.: *A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarország mezőgazdasági fejlődésére a mohácsi vész előtt*. Budapest 1903.
- FALKENSTEIN 1998: Falkenstein, F.: *Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus. Feudvar. Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluss von Donau und Theiss*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 14. Kiel 1998.
- FALKENSTEIN 1999: Falkenstein, F.: Stepekkulturen und Epochen Grenzen am Beispiel einer Siedlungskammer am Donau–Theiss–Zusammenfluss, Jugoslawien. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 129 (1999) 107–124.
- FARKAS 1886: Farkas S.: A csongrádi népvándorlás kori telepről. *Archaeologiai Értesítő* 6 (1886) 354–355.
- FEHÉR 1927: Fehér G.: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* 41 (1927) 7–17.
- FEHÉR 1931: Fehér G.: *A bolgár–török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik (Les monuments de la culture Protobulgare et leurs relations Hongroises)*. *Archaeologia Hungarica* 7. Budapest 1931.
- FEJÉR 1829: Fejér, G.: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1. Budae 1829.
- FÉK: Fehér G. – K. Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép- Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter*. Régészeti tanulmányok 2. Budapest 1962.
- FELD 1992: Feld I.: A 15. századi castrum mint kutatási probléma. In: Cabello, J. (szerk.): *Várak a késő középkorban (Die Burgen im Spätmittelalter)*. *Castrum Bene* 1990:2. Budapest 1992, 13–39.
- FELD 2008: Feld I.: A motték kérdése Magyarországon. *Savaria* 31:2 (2008) 217–245.
- FELD 2014: Feld I.: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében 1. *Századok* 184 (2014) 351–386.
- FELD 2019: Feld I.: Gerő László vártipológiai rendszere. *Ars Hungarica* 45:3 (2019) 333–342.
- FERCH 2006: Ferch M.: Kutatás az Aranykincs utcában. *Magyar Nemzet* 2006. január 28. <https://magyar-nemzet.hu/archivum/archivum-magyar-nemzet/kutatas-az-aranykincs-utcaban-5701268/> (A megtekintés időpontja: 2020. december 10.)
- FERJANČIĆ 1966: Ferjančić, B.: *Vizantija i Južni Sloveni*. Szaznanja. Biblioteka priručne literature za učenike srednjih škola 20. Beograd 1966.
- FERJANČIĆ 1969: Ferjančić, B.: Sirmijum u doba Vizantije. In: Prica, R. (ed.): *Sremska Mitrovica*. Sremska Mitrovica 1969, 33–58.
- FERLUGA 1988: Ferluga, J.: Byzance et les Balkans vers la fin du XIIe siècle. In: Korać, V. (ed.): *Studienica i vizantijska umetnost oko 1200. godine. Međunarodni naučni skup povodom 800 godina manastira Studenice i stogodišnjice SANU, Septembar 1986*. Beograd 1988, 17–24.
- FERUS 2007: Ferus, A.: *Die Reise des kaiserlichen Gesandten David Ungnad nach Konstantinopel im Jahre 1572*. Diplomarbeit. Wien 2007.
- FETTICH 1941–1942: Fettich, N.: Der Fund von Čadavica. *Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva N. S.* 22–23 (1941–1942) 55–61.
- FÉNYES 1842: Fényes E.: *Magyarország statisztikája. Első kötet*. Pest 1842.

- FIEDLER 2008: Fiedler, U.: Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research. In: Curta, Fl. (ed.): *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 2. Leiden–Boston 2008, 151–236.
- FILIPEC 2003: Filipec, K.: Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprove glave iz Siska. *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 3–4 (2003) 117–153.
- FILIPEC 2009a: Filipec, K.: Slavenski paljevinski grob iz Lobora (Slavic Cremation Grave from Lobor). *Archaeologia Adriatica* 3 (2009) 347–357.
- FILIPEC 2009b: Filipec, K.: Rani Slaveni u Belišću. *Zbornik. Grad Belišće–Muzej* 3 (2009) 27–30.
- FILIPEC 2013: Filipec, K.: Urbani razvoj Đakova u srednjem vijeku. *Povijesni prilozi* 44 (2013) 71–89.
- FILIPEC 2015: Filipec, K.: *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*. Sarajevo 2015.
- FILIPEC 2017: Filipec, K.: Ulomci keramičkih posuda iz ranosrednjovjekovnog naselja Stari Jankovci – Gatina. In: Sekelj Ivančan, T. (ur.): *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora. Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb 2–3. lipnja 2015.* Zagreb 2017, 77–109.
- FILIPović 1968: Filipović, M. S.: A magyarok az észak-boszniai és az észak-szerbiai néphagyományban. *Műveltség és Hagyomány* 10 (1968) 37–53.
- FILIPović 2008: Filipović, S.: *Zmajevac (Mocsolás) – Grave 167*. http://limescroatia.eu/gallery/03_zmajevac-mocsolas_03_grob-167-grave-167-filipovic-2008-2/ (A megtekintés időpontja: 2021. 01. 14.)
- FINE 1983: Fine, J. V. A. jr.: Bulgaria. In: Strayer, J. R. (ed.): *Dictionary of the Middle Ages*. 2. New York 1993, 399–414.
- FINE 1987: Fine, J. V. A. jr.: *The late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor 1987.
- FODOR 1975: Fodor I.: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest 1975.
- FODOR 1980: Fodor I.: Honfoglaláskori korongjaink származásáról. A verseci és tiszasülyi korong (Zur Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheben von Versec und Tiszasüly). *Folia Archaeologica* 31 (1980) 189–219.
- FODOR 1981: Fodor I.: Honfoglaláskori sír Doroszlón. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 149–164.
- FODOR 1984: Fodor I.: J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken.) *Praehistorische Zeitschrift*, Bd. 56 (1981. Heft 1) 167 lap, 53 tábla. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984), 124–125.
- FODOR 1994: Fodor I.: Árpád-kori boronaház nyomai Tiszaszigeten (Die Spuren eines Gebäudes mit Blockwerkgerüst aus der Árpádenzeit in Tiszasziget). In: Lőrinczy Gábor (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer)*. Szeged 1994, 421–430.
- FODOR 1996: Fodor I. (szerk.): „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Budapest 1996.
- FODOR 1996a: Fodor I.: A Kárpátokon túli lelőhelyek. In: Fodor I. (főszerk.): „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Budapest 1996, 437–439.
- FODOR 1996b: Fodor I.: Kecel – Vádéi dűlő. In: Fodor I. (főszerk.): „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Budapest 1996, 324.
- FODOR 1996c: Fodor P.: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: Lengvári I. (szerk.): *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Pécs 1996, 195–208.

- FODOR 2000: Fodor, P.: Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army. In: Dávid, G. – Fodor, P. (eds.): *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Leiden–Boston–Köln 2000, 229–263.
- FODOR 2006: Fodor I.: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. *Archaeologiai Értesítő* 131 (2006) 89–114.
- FODOR 2014: Fodor P.: Janicsárok, szpáhik, akindzsik. Az oszmán-török hadszervezet, hadviselés. *Rubicon* 2014:10, 48–59.
- FOLTINY–KOREK 1944–1945: Foltiny I. – Korek J.: A csecstói középkori templom és temetők. *Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* 1 (1944–45) 149–190.
- FURKES–SCHLARP 1991: Furkes, J. – Schlarp, K.-H.: *Jugoslawien. Ein Staat zerfällt*. Reinbeck bei Hamburg 1991.
- FUSEK 1994: Fusek, G.: *Slovensko vo včasnოსlovanskom období*. Archaeologica Slovaca Monographiae, Studia instituti archaeologici Nitriensis ASS 3. Nitra 1994.
- FUSEK 2006: Fusek, G.: Nitra-Šindolka. Stredoveké sídliská a pohrebiská. In: Gancarski, Jan (ed.): *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*. Krosno 2006, 135–150.
- FUSEK 2006a: Fusek, G.: Chronologische Fragen der Nitraer Gräberfelder des 10–11. Jahrhunderts. Das Fallbeispiel Nitra-Šindolka. In: Bendegúz, T. (Hrsg.): *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum - Tagungen, Band 17. Mainz 2013, 89–112.
- FÜGEDI 1976: *Kimodhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról*. Az utószót és a jegyzeteket írta: Fügedi E. Budapest 1976.
- FÜGEDI 1977: Fügedi E.: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. *Századok* 111 (1977) 847–898.
- GABLER 2008: Gabler Dénes: Utak Pannonia és Dácia között a „Barbaricumon” át. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából Új Sorozat* 3–4 (2008–2010) 43–53.
- GAČIĆ 1988: Gačić, D.: Keramički nalazi iz nekropole u Mandelosu. *Grđa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 15 (1988) 108–111.
- GAČIĆ 2016: Gačić, D.: *Arheološko nasleđe Sremskih Karlovaca: katalog izložbe*. Novi Sad 2016.
- GAJ-POPOVIĆ 1979: Gaj-Popović, D.: Novac srpskog srednjeg veka i Vizantije sa teritorije Srema (La monnaie serbe médiévale et byzantine trouvée en Srem). *Zbornik Narodnog Muzeja, Beograd* 9–10 (1979) 355–358.
- GAJIC 1993: Gajić, R.: *Petrovaradinska tvrđava, “Gibraltar na Dunavu”*. Sremski Karlovci 1993.
- GALAMB 2009: Galamb Gy.: A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. *Egyháztörténeti szemle* 10:2 (2009) 3–12.
- GALAVICS 1986: Galavics G.: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és a képzőművészet*. Budapest 1986.
- GÁLL 2004–2005: Gáll, E.: Burial Customs in the 10th–11th Centuries in Transylvania, Crişana and Banat. *Dacia* 48–49 (2004–2005) 335–454.
- GÁLL 2007: Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X–XI. századi sír- és szórvány fegyverleleteinek elemzése. *Hadttörténelmi Közlemények* 120:2 (2007) 395–474.
- GÁLL 2007a: Gáll E.: S-végű hajkarikák megjelenésének ideje az Erdélyi-medencében. *Acta Siculica* 2007, 239–251.
- GÁLL 2013: Gáll E.: *Az erdélyi medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6:1. Szeged 2013.

- GÁLL 2019: Gáll E.: *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemzőgéből.* A Magyarságkutató Intézet kiadványai 2. Budapest, 2019.
- GÁLL–ROMÁT 2015: Gáll E. – Romát S.: Bánság avar korának kérdései (6–9. század). Régészeti előtanulmány. In: Dobos, A. – Petruț, D. – Berecki, S. (ed.): *Archaeologia Transylvanica Studia in honorem Stephani Bajusz.* Opitz Archaeologica 8. Cluj-Napoca–Târgu Mureș–Budapest 2015, 315–335.
- GÁLL–ROMÁT 2016: Gáll, E. – Romát, S.: The Current State of Archaeological Research on the Avar Period in the Banat. Observations on the Changes in the Avar Settlement Territory in this Region and on Some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena. In: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. (Hrsg.): *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag.* Budapest 2016, 433–468.
- GALLINA 2011: Gallina J. Zs.: Avar kori vaskohászati és települési centrum Zamárdiban. In: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. (szerk.): *A Barbaricum ösvényein... A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai. Konferenciakötet.* Archaeologia Cumanica 1 (2011) 179–198.
- GALLINA–GULYÁS–MOLNÁR 2014: Gallina Zs. – Gulyás Gy. – Molnár I.: Késő Árpád-kori településrészlet Kiskunfélegyháza, Amler-bányából (Late Árpadian Age settlement at Kiskunfélegyháza – Amler Mine). *Archaeologia Cumanica* 3 (2014) 275–380.
- GALLINA–MOLNÁR 2003 : Gallina Zs. – Molnár I.: Az intenzív állattartás feltételezett nyomai egy Árpád-kori településen (Die angenommenen Spuren der intensiven Tierhaltung in einer arpadenzeitlichen Siedlung). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 341–351.
- GALLINA–MOLNÁR 2004: Gallina Zs. – Molnár I.: Épületek és szerkezeti elemeik egy késő Árpád-kori településen (Kiskunfélegyháza-Amler bánya, Déli összekötő híd) (Gebäude und ihre Konstruktionselemente in einer spätarpadenzeitlichen Siedlung [Kiskunfélegyháza-Amlergaube südliche Verbindungsbrücke]). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 525–552.
- GALLINA–VARGA 2011: Gallina Zs. – Varga S.: Avar kori településrészlet és temető Versend-Rasztina-dűlön. Előzetes beszámoló az M60-as autópálya feltárt 94. lelőhelyéről (Awarisches Siedlungsfragment und Gräberfeld in Versend-Rasztina dűlő. Freilegung im Zuge der Trassenuntersuchung der Autobahn M60). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 375–392.
- Sz. GARAM 1981: Sz. Garam É.: VIII–IX. századi telepnyom Tiszafüred határában. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 137–146.
- GARAM 1993: Garam, É.: *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum.* Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Seria archaeologica 1. Budapest 1993.
- GARAM 2000: Garam, É.: Gürtelverzierung byzantinischen Typs im Karpatenbecken des 6–7. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (2000) 379–391.
- GARAM 2012: Garam, É.: Die Verbindung awarenzeitlichen Fürsten- und Gemeinvolkgrabfunde mit dem Schatz von Nagyszentmiklós. In: Garam, É. (Hrsg.): *Gold der Awaren. Der Goldschatz von Nagyszentmiklós.* Budapest 2012, 81–111.
- GARAM 2018: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek* 3. Monumenta Avarorum Archaeologica 12. Budapest 2018.
- GARAŠANIN 1951: Garašanin, D.: Prilog proučavanju dupljajskih kolica. *Starinar* 2 (1951) 270–272.
- GARAŠANIN 1955: Garašanin, M.: Arheologija. In: Krleža, M. (ur.): *Enciklopedija Jugoslavije* 1. Zagreb 1955, 170–176.
- GARAŠANIN 1955a: Garašanin, M.: Arheološka nalazišta. In: Krleža, M. (ur.): *Enciklopedija Jugoslavije* 1. Zagreb 1955, 176–183.

- GARAŠANIN 1955b: Garašanin, M.: *Arheološka nalazišta*. In: Krleža, M. (ur.): *Enciklopedija Jugoslavije* 1. Zagreb 1955, 176–183.
- GARAŠANIN 1955c: Garašanin, M.: Nova razmatranja o slovenskoj keramici povodom nalaza iz ulice Božidara Adžije u Beogradu. *Glasnik Muzeja Grada Beograda* 2 (1955) 21–30.
- GARAŠANIN 1983: Garašanin, M.: Dubovačko–žutobrdska grupa. In: Benac, A. (gl. ur.): *Praistorija jugoslovenskih zemalja* 4. *Bronzano doba*. Sarajevo 1983, 520–535.
- GARAŠANIN–GARAŠANIN 1957: Garašanin, M. – Garašanin, D.: Praistorisko naselje u Crnoj Bari – izveštaj sa arheoloških iskopavanja – L’habitat préhistorique de Crna Bara. *Compte-rendu des fouilles. Rad Vojvođanskih Muzeja* 6 (1957) 199–218.
- GARAŠANIN–KOVAČEVIĆ 1950: Garašanin, M. – Kovačević, J.: *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*. Beograd 1950.
- GATTERER 1771: Gatterer, J. Chr.: *Einleitung in die synchronistische Universalhistorie zur Erläuterung seiner synchronistischen Tabellen* 2. Göttingen 1771.
- GÁSPÁR 2006: Gáspár D.: *Pannonia régészete*. ΑΓΑΘΑ 20. Debrecen 2006.
- GEARY 2002: Geary, P. J.: *Europäische Völker im frühen Mittelalter. Zur Legende vom Werden der Nationen*. Frankfurt am Main 2002.
- GECSÉNYI 1998: Gecsényi L.: „Török áruk” és „görög kereskedők” a 16–17. századi királyi Magyarországon. In: Tusor P. (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv*. Budapest 1998, 185–203.
- GECSÉNYI 1998a: Gecsényi L.: A középkori borok királya: a szerémi bor. *História* 20:5–6 (1998) 27–28.
- GEORGIEV 1993: Георгиев, П.: *Мартуриумът в Плиска и началото на християнството в България*. София 1993.
- GERE 2000: Gere L.: Várak a Szerémségben. In: Kollár T. (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 337–382.
- GEREVICH 1938: Gerevich T.: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest 1938.
- GERŐ 1955: Gerő L.: *Magyarországi várépítéset. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről*. Budapest 1955.
- GERGELY 1987: Gergely A.: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Budapest 1987.
- GERGELY 2004: Gergely J. (?)²¹⁰⁷: Ezer év hagyatéka. *Magyar szó (Újvidék)* 2004. szeptember 18–19, szombat–vasárnap. A hivatkozott napilap online archívuma a dolgozat írása idején sajnos nem érhető el: <http://archiv.magyszo.com.arhiva/2004/sep/18/hetvege.htm> (megtekintés időpontja 2011. 03. 11.)
- GIESLER 1981: Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Praehistorische Zeitschrift* 56:1 (1981) 3–167.
- GINDIN 1983: Гиндин, Л. А.: К вопросу о хронологии начальных этапов славянской колонизации Балкан (по лингво-филологических данных). *Балканско езиковедие* 36:1 (1983) 22–32.
- GJUSELEV 1966: Gjuselev, V.: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jahrhunderts. *Byzantinobulgarica* 2 (1966) 15–39.
- GLASER 1933: Glaser L.: *A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga (Ungarn betreffende Karten und Pläne in den Karlsruher Sammlungen)*. A „Térképészeti Közlöny” 6. számú különfüzete. Budapest 1933.
- GLATZ–KARDOS 1988: Glatz F. – Kardos J. (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest 1988.
- GLENNY 1999: Glenny, M.: *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War, Great Powers*. London 1999.

²¹⁰⁷A kérdőjel a „ger” szigla alatt publikáló szerző személyének a bizonytalanságára utal.

- GOGOLÁK 1942: Gogolák L.: A pánszlávizmus. In: Szekfű Gy. (szerk.): *A magyarság és a szlávok*. Budapest 1942, 150–167.
- GOLDBERG 1988: Goldberg, G.: *Albrecht Altdorfer. Meister von Landschaft, Raum und Licht*. Zürich 1988.
- GOLDSTEIN 1994: Goldstein, I.: The Use of History: Croatian Historiography and Politics. *Helsinki Monitor* 87 (1994) 85–97.
- GOMBOCZ 1906: Gombocz Z.: A bor. *Magyar Nyelv* 2:4 (1906) 145–152.
- GOMBOCZ 1960: Gombocz Z.: *Honfoglalás előtti bolgár–török jövevényszavaink*. Közzétette: Ligeti Lajos. Nyelvtudományi értekezések 24. Budapest 1960.
- GOSS 1969–1970: Gvozdanović, V.: Crkva Majke Božje u Moroviću. *Peristil* 12–13 (1969–1970) 15–22.
- GOSS 1986: Goss, V. P.: *Early Croatian Architecture*. Duckworth 1987.
- GOSS 2007: Goss, P. V. (ur.): *Stotinu kamenčića izgubljenog raja. Romanička skulptura u muzejima i zbirka- ma između Save i Drave – A hundred Stone from a Lost Paradise. Romanesque sculpture in Museums and Collections between the Sava and Drava Rivers*. Zagreb 2007.
- GOSTENSCHNIGG 1999: Gostenschnigg, K.: Die Verflechtung von Wissenschaft und Politik am Beispiel der österreichisch-ungarischen Albanologie. *Südost-Forschungen* 58 (1999) 221–245.
- GÖCKENJAN 1972: Göckenjan, H.: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden 1972.
- GRAČANIN 2008: Gračanin, H.: Slaveni u ranosrednjovjekovnoj Južnoj Panoniji. *Scrinia Slavonica* 8 (2008) 13–54.
- GRAČANIN 2009: Gračanin, H.: Avari, južna Panonija i pad Sirmija. *Scrinia Slavonica* 9 (2008) 7–56.
- GRAČANIN 2011: Gračanin, H.: *Južna Panonija u kasnoj antici i u ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca II. st)*. Zagreb 2011.
- GRAČANIN 2013: Gračanin, H.: Bugari, Franci i Južna Panonija u 9. stoljeću. Reinterpretacija povijesnih izvora. In: Karbić, D. – Luetić, T. (ur.): *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik – Хървати и българи през вековете. история, култура, изкуство и език. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Đakovu, 23–24. rujna 2010*. Zagreb 2013, 9–17. http://bib.irb.hr/datoteka/485267.01_Gracanin.pdf
- GRAČANIN 2015: Gračanin, H.: Kraj antike na hrvatskim prostorima. In: Nikolić Jakus, Z. (ur.): *Nova zraka u Europskom svijetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*. Zagreb 2015, 3–36.
- GRAČANIN 2016: Gračanin, H.: Ljetopis popa Dukljanina i južni smještaj moravske kneževine. In: Cvijanović, I. R. (ur.): *Spomenica Dr. Tibora Živkovića (Homage to Tibor Živković)*. Beograd 2016, 193–201.
- GRAČANIN–PIŠK 2015: Gračanin, H. – Pišk, S.: Pisani izvori o šumama u savsko-dravskom međuriječju u kasnoj antici i srednjem vijeku. In: Andrić, S. – Maratović, D. (ur.): *Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem: Slavonske šume kroz povijest. Program skupa i sažeci izlaganja*. Slavonski Brod 2015, 16.
- GRBIĆ 1950: Grbić, M.: Gradište kod Kikinde (Gradište près de Kikinda). *Starinar N. S.* 1 (1950) 113–118.
- GRBIĆ 1951: Grbić, M.: Gradište kod Kikinde. Nastavak radova u 1948 godini. *Starinar N. S.* 2 (1951) 133–138.
- GRCSICS é. n.: Irodalom, tudomány, művészet. [...] A szerb írókat ismerteti Gresics János... In: Borovszky S. (szerk.): *Bács-Bodrog vármegye* 1–2. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest é. n., 476–558.
- GREEN–PERLMANN 1985: Green, S. W. – Perlman, S. M.: Frontiers, Boundaries, and Open Social Systems. In: Green, S. W. – Perlman, S. M. (ed.): *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*. Orlando 1985, 3–13.

- GRLICA 2014: Grlica, M. (ur.): *Koliko se poznajemo. Iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Novi Sad 2014⁴.
- GRGUROVIĆ 2009: Grgurović, V. P.: Antropozoomorfna pseudofibula iz Vrbasa. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 25 (2009) 281–290.
- GROSSCHMID 1890: Grossschmid G.: A bulkeszi Ápádkori lelet. Monográfia. *A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 6 (1890), 60–69.
- GROSSCHMID 1892: Grossschmid G.: A Kukula-féle zombori régészeti lelet. *A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 8 (1892) 105–108.
- GRUJIĆ 1939: Grujić, R.: Duhovni život. In: Popović, D. J. (ur.): *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe*. Novi Sad 1939, 330–414.
- GRZESIK 2016: Grzesik, R.: Mittelalterliche Chronistik in Ostmitteleuropa. In: Wolf, G. – Ott, H. N. (Hrsg.): *Handbuch Chroniken des Mittelalters*. Berlin–Boston 2016, 773–804.
- GUBITZA–TRENCSÉNY 1908: Gubitza K. – Trencsény K.: *A Bács – Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Múzeumának képes katalógusa*. Zombor 1908.
- GUBITZA 1901: Gubitza K.: A szigaszigeti ásátásokról. A Bodrogh-szigeti pálos monostor romjai. *A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 17 (1901) 17.
- GUBITZA 1902: Gubitza K.: A Bodrogh-szigeti pálos monostor. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902), 1–7.
- GUBITZA 1907: Gubitza K.: A begecsi romok. *A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 23 (1907) 80–82.
- GUBITZA 1911: Gubitza K.: A bodrogszigeti pálos monostor építészeti emlékei. *A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 27 (1911) 10–25.
- GUBITZA 1916: Gubitza K.: A bodrogszigeti pálos monostor építészeti emlékei. *Archaeologiai Értesítő* 36 (1916) 56–62.
- GUCU 1978: Gucu, M.: Popis zaštićenih spomenika kulture u SAPV 1974–1977 (On the Register of Protected Monuments in SAP Voivodina). *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 8–9 (1978) 439–449.
- GYÖRE 1998: Györe Z.: A szerb mozgalom Dél-Magyarországon 1848–49-ben. *Híd* 1998:3, 229–247.
- GYÖRFFY 1953: Györffy Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása 1–2. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 2 (1953) 325–362; 3 (1953) 69–104.
- GYÖRFFY 1958: Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig 1–2. *Századok* 92 (1958) 12–87, 565–615.
- GYÖRFFY 1959: Györffy Gy.: Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert. *Studia Slavica* 5 (1959) 9–74.
- GYÖRFFY 1963–1998: Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest 1963–1998.
- GYÖRFFY 1964: Györffy Gy.: Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios. In: Ostrogorsky, G. – Bošković, Đ. (éd.): *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines* 2. Beograd 1964, 149–154.
- GYÖRFFY 1970: Györffy Gy.: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata (Étude critique des chartes concernant la formation de la Slavonie). *Levélári Közlemények* 41 (1970) 223–241.
- GYÖRFFY 1970a: Györffy Gy.: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970) 1–13.
- GYÖRFFY 1971: Györffy Gy.: Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des «ducatus Sclavoniae». In: de Panat, A. – de Ghellinck Vaernewyck, X. – Brière, P.

(éd.): *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay à l'occasion de son cinquantième anniversaire par ses amis, ses collègues et les membres de l'académie*. Braga 1971, 295–313.

- GYÖRFFY 1972: Györffy Gy.: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15 (1972) 261–320.
- GYÖRFFY 1975: Györffy Gy.: A középkori város és kezdetei Magyarországon. In: Gerevich L. (szerk.): *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Budapest története 1. Budapest 1975, 219–248.
- GYÖRFFY 1983: Györffy Gy.: *István király és műve*. Budapest, 1983.
- GYÖRFFY 1986: Györffy Gy.: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest 1986.
- GYÖRFFY 1997: Györffy Gy.: A magyar törzsek és törzsi helynevek. In: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest 1997, 221–235.
- HADROVICS 1947: Hadrovics, L.: *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*. Paris 1947.
- HALDON 1999: Haldon, J. F.: *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*. Hove 1999.
- HAMPEL 1897: Hampel J.: Az aracsi dombormű. *Archaeologiai Értesítő* 17 (1897) 86–87.
- HAMPEL 1897a: Hampel J.: Az aracsi dombormű. *Archaeologiai Értesítő* 17 (1897) 204–212.
- HAMPEL 1900: Hampel J.: Újabb hazai leletek az avar uralom korából. *Archaeologiai Értesítő* 20 (1900) 97–125.
- HAMPEL 1905: Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* 1–3. Braunschweig 1905.
- HAMPEL 1907: Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest 1907.
- HAMPEL é. n.: Hampel J.: A honfoglalók világa. In: Csánki D. (szerk.): *Árpád és az Árpádok*. Történelmi emlékmű. Budapest é. n., 105–123.
- HARDI 2012: Hardi, Đ.: *Drugeti, povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva*. Novi Sad 2012.
- HARDI 2017: Hardi, Đ.: Jedan prilog pitanju vizantijskog nasleđa na tlu ovostranog Srema. *Zbornik radova Vizantinološkog instituta* 54 (2017) 117–142.
- HARDT 2008: Hardt, M.: Von der Mark zu Grenze: Bemerkungen zur Struktur frühmittelalterlicher Grenzregionen. In: Kolenda, J. (red.): *Milicz. Clavis regni Poloniae. Gród na pograniczu*. Wrocław 2008, 255–269.
- HASELSTEINER 1976: Haselsteiner, H.: *Die Serben und der Ausgleich. Zur politischen und staatrechtlichen Stellung der Serben Südungarns in den Jahren 1860–1867*. Wien–Köln–Graz 1976.
- HATEGAN 1992: Hațegan, I.: Das Mittelalterliche Schloss von Temesvár und die von Filippo Scolari im Banat gebauten oder renovierten Schlösser. In: Cabello, J. (szerk.): *Várak a késő középkorban (Die Burgen im Spätmittelalter)*. Castrum Bene 1990:2. Budapest 1992, 268–269.
- HATHÁZI 2009: Hatházi G.: A déli Kiskunság 14–15. századi kincsleletei és azok lehetséges kun vonatkozásai (14th–15th century hoard finds from the southern part of Cumania Minor). In: Rosta Sz. (szerk.): *Kun-kép – A magyarországi kunok hagyatéka*. Kiskunfélegyháza 2009, 60–112.
- HAVLÍK 1969: Havlík, L. (red.): *Magnae Moraviae Fontes Historici* 3. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas philosophica = Spisy University J. E. Purkyně v Brně, Filosofická fakulta 134. Brno 1969.
- HEGYI 1995: Hegyi K.: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2016: Heinrich-Tamáška, O.: Bühler, Birgit: Der „Schatz“ von Brestovac, Kroatien. Seine kulturellen Beziehungen und technologischen Aspekte. Mit einem Beitrag von Péter Prohászka. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 85. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 2014. Recenzió. *Germania* 94 (2016) 406–408.

- HELLER–NEHRING 1973: Heller, G. – Nehring, K.: *Comitatus Sirmiensis. Veröffentlichungen des Finnisch-Ungarischen Seminars an der Universität München*. Serie A. Band 1. München 1973.
- HENNING–RUTTKAY 2011: Henning, J. – Ruttkay, M.: Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext: Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt. In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrsg.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5–9. 10. 2009, Břeclav, Tschechische Republik*. Studien zur Archäologie Europas 14. Bonn 2011, 259–288.
- HENSZLMANN 1870: Henszlmann I.: *Bács*. *Archaeologiai Értesítő* 3 (1870) 309–314; 4 (1870) 2–9, 50–56, 85–93.
- HENSZLMANN 1871: Henszlmann I.: *Archaeologiai kirándulás Csanádra*. *Archaeologiai Közlemények* 8 (1871) 2–38.
- HENSZLMANN 1873: Henszlmann, I.: *Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa*. Leipzig 1873.
- HENSZLMANN 1876: Henszlmann I.: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű- emlékeinek rövid ismertetése*. Budapest 1876.
- HENSZLMANN 1978a: Henszlmann, I.: *Relatio super novis fossionibus in Bacs jubente excellentissimo Domino archipresulæ anno 1872-o susceptis*. Választotta: Nagy Antal. In: Nađ, B. (ur.): *Grada za proučavanje istorije starog grada Bača 2*. Grad na Mostongi. Amaterska Muzeološka Sekcija Jugozapadne Bačke. Bačka Palanka 1978, 1–11.
- HENSZLMANN 1978b: Henslman, I.: *Iskopavanja u Baču 1872. godine*. In: Nađ, B. (ur.): *Grada za proučavanje istorije starog grada Bača 2*. Grad na Mostongi. Amaterska Muzeološka Sekcija Jugozapadne Bačke. Bačka Palanka 1978, 1–11.
- HERBST 2016: Herbst A.: *Egy Árpád-kori településrészlet feltárása a pápai Fő téren*. In: Simonyi E. – Tomka G. (szerk.): *„A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni” – Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában*. Budapest 2016, 227–248.
- HERMANN 1996: Hermann R. (szerk.): *Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története*. Budapest 1996, 43–45.
- HEROLD 2004: Herold, H.: *Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54*. Budapest 2004.
- HERVAY 1984: Hervay, L. F.: *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*. Roma 1984.
- HERVAY 2001: Hervay L. F.: *A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon (Verzeichnis der mittelalterlichen ungarischen Benediktinerklöster)*. In: Takács I. (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon (Benedictine Monasteries in Medieval Hungary)*. Pannonhalma 2001, 461–547.
- HKÍF: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1995.
- HODINKA 1906: Hodinka A.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest 1906.
- HOLL 2011: Holl I.: *Középkori régészet 4. – Városkutató*. <http://real.mtak.hu/2734/1/kr4u.pdf>. (A megtekintés időpontja: 2020. 10. 20.)
- HÓMAN–SZEKFŰ 1939: Hóman B. – Szekfű Gy.: *Magyar Történet 1–5*. Budapest 1939.
- HÓMAN 1912: Hóman B.: *A honfoglaló törzsek megtelepedése*. *Turul* 30 (1912) 89–114.
- HOREDŰT 1966: Horedt, K.: *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăștie am Ausgang des ersten Jahrtausends*. u. *Z. Dacia* 10 (1966) 261–289.
- HORNYÁK 2018: Hornyák Á.: *A Délvidék a délszláv állam közigazgatásában 1918–1941. Pro publico bono – magyar közigazgatás 2018/1, különszám, 76–92*.

- HORPÁCSI 1955: Horpácsi I.: Huszárokelő, Franciavágás. *Magyar Nyelv* 51 (1955) 67.
- HORVAT 1954: Horvat, A.: O Sisku u starorhrvatsko doba na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza. *Starohrvatska prosvjeta* Ser 3:3 (1954) 93–104.
- HORVAT 1962: Horvat, A.: Rudine u požeškoj kotlini – ključni problem romanike u Slavoniji. *Peristil* 5/1 (1962) 11–27.
- HORVÁTH 1935: Horváth Tibor: *Az üllői és a kiskőrösi avar temető (Die avarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös)*. Archaeologia Hungarica 9. Budapest 1935.
- HORVÁTH 1983: Horváth A.: *Várak és erődök építészete a középkori Délkelet-Magyarországon a XVI. század közepéig*. Kandidátusi értekezés. Budapest 1983.
- HORVÁTH 1983a: Horváth A.: Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései (15. századi építészeti központ Dél-Magyarországon). *Művészettörténeti Értesítő* 36 (1987) 54–85.
- HORVÁTH 1998: Horváth A.: A mursai csata ókeresztény vonatkozásai. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 17 (1998) 3–9.
- HÓVÁRI 2019: Hóvári J.: A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976. In: Fodor P. – Varga Sz. (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019, 539–562.
- HÖSCH 2008: Hösch, E.: *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart* 5. München 2008.
- HURBANIČ 2013: Hurbanič, M.: Avarsko osvajanje kasnoantičkog Sirmijuma 582. godine. Pregled osnovnih izvora: Menander Protektor. In: Hardi, Đ. (ur.): *Srednjovekovna naselja na tlu Vojvodine, Istorijski događaji i procesi*. Sremska Mitrovica 2013, 75–114.
- IAMBOR 2011: Iambor, P.: Archaeological Contributions to the Study of the Early Medieval Town of Cenad (Timiș County). *Transylvanian Review* 10:2 (2001) 98–111.
- ILKIĆ 2007: Ilkić, M.: Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina (Funde der Völkerwanderung und des Frühmittelalters aus Sotin). *Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu* 24 (2007) 277–288.
- IRÁSNÉ MELIS 1992: Irásné Melis K.: Kerekegyháza falu Budapest határában. In: Havasy P. – Selmeczi L. (szerk.): *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán* 2. Budapest 1992, 71–173.
- ISAKOV 2011: Isakov, A.: Zagonetka grčkih monaha u Banatu. *Politika* 29. 12. 2011. <http://www.politika.rs/sr/clanak/202938/Zagonetka-grckih-monaha-u-Banatu> (A megtekintés időpontja: 2020. 02. 28.)
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás- és Árpád-kori emlékanyaga*. Régészeti Gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993: Istvánovits E. – Kulcsár V.: A tükrök a császárkori és kora népvándorláskori barbár népeknél a Kárpát-medencében (Die Spiegel der kaiser- und frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 9–58.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003: Istvánovits E. – Kulcsár V.: A szarmata területek régészete – Temetkezések. In: Visy Zs. (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 271–275.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018: Istvánovits E. – Kulcsár V.: „...Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” *Egy elfelejtett nép, a szarmaták*. Nyíregyháza–Szeged 2018.
- IVÁNFI 1877: Ivánfi E.: Titel mint prépostság, káptalani hiteleshely és vár. *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Közlönye* 3 (1877) 108–128.
- IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008: Ivanišević, V. – Bugarski, I.: Western Banat during the Great Migration Period. In: Niezabitowska-Wiśniewska, B. (ed.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Lublin 2008, 39–59.

- IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2018: Ivanišević, V. – Bugarski, I.: 'Roman ditches' in Bačka and the outer limites of Pannonia. In: L. Nagy M. – L. Szőlősi K. (szerk.): „Vadrózsából tündérsípót csináltam” *Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*. A Jósa András Múzeum Kiadványai 73. Nyíregyháza 2018, 223–239.
- IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2019: Ivanišević, V. – Bugarski, I.: The Gepids in Serbian archaeology: Evidence and interpretations. In: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. (Hrsg.): *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität - Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Budapest 2019, 275–306.
- IVANIŠEVIĆ–KAZANSKI 2014: Ivanišević, V. – Kazanski, M.: Illyricum du Nord et les Barbares à l'époque des Grandes Migrations. *Starinar* 44:2 (2014) 131–160.
- IVANIŠEVIĆ–KRSMANOVIĆ 2018: Ivanišević, V. – Krsmanović, B.: New Byzantine Seals from Morava (Margum) and Braničevo. *Starinar* 68 (2018) 111–124.
- IVANOV 1970: Иванов, Ы.: *Български старини из Македонија*. София 1970.
- IVANOVIĆ–STOJKOVSKI 2015: Ivanović, M. – Stojkovski, B.: Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem veku. In: Ostajmer, B. (ur.): *Rijeka Sava u povijesti*. Slavonski Brod 2015, 77–103.
- IVÁNYI 1889–1907: Iványi I.: *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára 1–5*. Szabadka 1889–1907.
- IVIĆ 1929: Ivić, A.: *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703)*. Novi Sad 1929.
- JAKAB–SÜMEGI–MAGYARI 2004: Jakab, G. – Sümegi, P. – Magyari, E.: New Quantative Method for the Paleobotanical Description of Late Quaternary Organic Sediments (Mire-Development Pathway and Paleoclimatic Records from Southern Hungary). *Anteus* 27 (2004) 181–212.
- JAKUBOVICH–PAIS 1929: Jakubovich, E. – Pais, D.: *Ómagyar olvasókönyv*. Pécs 1929.
- JANKOVIĆ 1985 : Janković, M.: Beograd u srednjem veku. In: Vranić, S. – Bojović, D. – Janković, M. – Crnobrnja, N.: *Arheološko nasleđe Beograda (Archaeological Heritage of Belgrade)*. Katalog izložbe 27. Beograd 1985, 105–150.
- JANKOVIĆ 1995: Janković, Đ.: The Serbs in the Balkans in the Light of Archaeological Findings. In: Hadži-Jovančić, D. – Ilić, J. (ur.): *The Serbian question in the Balkans*. Belgrade 1995, 125–146.
- JANKOVIĆ 1995–1996a: Janković, Đ.: Slovenske kulture kasnoantičkog doba. *Rad Muzeja Vojvodine* 37–38 (1995–1996) 77–82.
- JANKOVIĆ 1995–1996b: Janković, M.: Slovensko naselje kod Zemuna. *Rad Muzeja Vojvodine* 37–38 (1995–1996) 123–137.
- JANKOVIĆ 1997: Janković, Đ.: Pogreb Srba u ranom srednjem veku. In: Седов, В. В. (глав. ред.): *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии* 1. Москва 1997, 382–393.
- JANKOVIĆ 1997a: Janković, Đ.: Slovenske osobine naselja poznorimskog doba na jugoistoku Panonije. In: Седов, В. В. (глав. ред.): *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии* 3. Москва 1997, 362–375.
- JANKOVIĆ 1997b: Janković, M.: Beograd i njegova okolina od IX do XI veka. In: *Труды VI международного конгресса славянской археологии*. 1. *Problemy slavjanskoj arheologii, str.* Москва 1997, 42–52. <http://www.rastko.rs/arheologija/djankovic/mjankovic-beograd.html>
- JANKOVIĆ 2003: Janković, Đ.: Čarevci, Novi Slankamen, groblje IX stoleća. In: Bunardžić, R. – Mikić, Ž. (ur.): *Spomenica Jovana Kovačevića*. Beograd 2003, 97–108.
- JANKOVIĆ 2007: Janković, Đ.: *Srpsko Pomorje u 7–10. veku*. Beograd 2007.
- JANKOVIĆ 2015: Janković, Đ.: *Predanje i istorija crkve Srba u svetlu arheologije. Kratak pregled od početka do turske okupacije. Hrišćanska misao*. Beograd 2015.

- JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990: Janković, M. – Janković, Đ.: *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju*. Beograd 1990.
- JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005: Janković, Đ. – Radičević, D.: The stronghold from Dupljaja a medieval archaeological discovery. *Banatica* 17 (2005) 275–285.
- JANKOVICH-BÉSÁN 1992: Jankovich-Bésán D.: *A felszíni leletanyag szerepe a településrégészetben*. Budapest 1992, 127–129.
- JANKOVICH 2013: Jankovich B. D.: Árpád-kori templomos faluhely kutatása az END0006 lelőhelyen. In: Jankovich B. D. – Szatmári I.: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. Varia Archaeologica Hungarica 28. Budapest 2013, 15–291.
- JANKOVICH 2013a: Jankovich B. D.: Lelőhely felmérés és szondázó ásatás az END0161 számú lelőhelyen. In: Jankovich B. D. – Szatmári I.: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. Varia Archaeologica Hungarica 28. Budapest 2013, 311–356.
- JANKOVICH 2013b: Jankovich B. D.: Szondázó ásatás az END0182 lelőhelyen. In: Jankovich B. D. – Szatmári I.: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. Varia Archaeologica Hungarica 28. Budapest 2013, 357–393.
- JANKUHN 1977: Jankuhn, H.: *Einführung in die Siedlungsarchäologie*. Berlin 1977.
- JANKUHN 1979: Jankuhn, H.: Vor- und Frühformen der Stadt in archäologischer Sicht. In: *Geschichtswissenschaft und Archäologie. Untersuchungen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und Kirchengeschichte*. Vorträge und Forschungen: Geschichtswissenschaft und Archäologie 22. Sigmaringen 1979, 241–268.
- JANKULOV 1914: Jankulov, B.: Magyar temetők a Balkán-félszigeten. *Ethnographia* 25 (1914) 177–179.
- JANKULOV 1939: Jankulov, B.: Spomenici Vojvodine iz doba seobe naroda. In: Popović, D. J. (ur.): *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe*. Novi Sad 1939, 81–90.
- JELAČA: 2003: Jelača, S.: *Osam milenijuma srpskog porekla*. <http://ivoandric.no/biblioteka/Istorija/8%20Milenijuma%20Srpskog%20Porekla.pdf> (A meglekintés időpontja: 2018. 08. 23.)
- JELAVICH 1983: Jelavich, B.: *The History of the Balkans*. 1. Eighteenth and Nineteenth Centuries, 2. Twentieth Century. The Joint Committee on Eastern Europe Publication Series 12. New York 1983.
- JEREMIĆ 1993: Jeremić, M.: Carska palata (Palatium Imperiale). In: *Rimski carski gradovi i palate u Srbiji*. Ur.: Srejić, D. Galerija. SANU 73. BEOGRAD 1993, 90–96.
- JEREMIĆ 2010: Jeremić, M.: Sirmium – Civitas Sancti Demetrii. In: Kollár T. (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Budapest 2010, 605–633.
- JEREMIĆ 2016: Jeremić, M.: *Sirmium, grad na vodi. Razvoj urbanizma i arhitekture od I do VI veka*. Arheološki institut Beograd, posebna izdanja 59. Beograd 2016.
- JERNEY 1885: Jerney J.: A magyarországi káptalanok és konventek' mint hielmes és hiteles helyek' története. *Magyar Történelmi Tár* 2 (1885) 1–164.
- JEVĐEVIĆ 2002: Jevđević, D.: *Od Indije do Srbije. Prastari počeci srpske istorije. Hiljade godina seoba srpskog naroda kroz Aziju i Evropu prema spisima i citatima najvećih svetskih istoričara*. Beograd 2002².
- JEVTIĆ 2007: Jevtić, M.: Modern Serbian archaeology and the problem of ethnic division. In: Rieckhoff, S. – Sommer, U. (Hrsg.): *Auf der Suche nach Identitäten: Volk-Stamm-Kultur-Ethnos*. Oxford 2007, 175–180.
- JIREČEK 1876: Jireček, C. J.: *Geschichte der Bulgaren*. Prag 1876. <http://archive.org/stream/geschichtederbu00jiregoog#page/n164/mode/2up> (A meglekintés időpontja: 2019. 10. 31.)
- JIREČEK 1877: Jireček, C. J.: *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie*. Prag 1877.
- JIREČEK 1911–1918: Jireček, K.: *Geschichte der Serben* 1–2. Gotha 1911–1918.

- JIREČEK–RADONIĆ 1978: Jireček, K.: *Istorija Srba*. Prev. i dop. (= fordította és kiegészítette) Radonić, J. Drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje. Beograd 1978.
- JOKIĆ 2011: Jokić, S.: *Bitka kod Petrovaradina 1716. godine na planovima iz fondova Bečkih arhiva*. Katalog izložbe. Novi Sad 2011.
- JOVANOVIĆ 1977: Jovanović, V. S.: Prilozi hronologiji srednjevekovnih nekropola u Jugoslaviji i Bugarskoj. *Balkanoslavica* 6 (1977) 141–154.
- JOVANOVIĆ 1995–1996: Jovanović, V. S.: Praporci u južnoslovenskim nekropolama, prilog proučavanju amuleta (Metal Bells in South Slav Necropolises. A contribution to Study of Amulets). *Rad Muzeja Vojvodine* (= *Rad Vojvođanskih Muzeja*) 1995–1996, 83–112.
- JOVANOVIĆ 1986: Jovanović, M.: Čarnok, Vrbas. Keltsko utvrđenje. *Arheološki pregled* 25 (1986) 33–34.
- JOVANOVIĆ 2012: Jovanović, M.: Stratigrafija keltskog naselja Čarnok u Bačkoj. *Rad Muzeja Vojvodine* 54 (2012) 63–70.
- JUHÁSZ 1926: Juhász K.: *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*. Budapest 1926.
- JUHÁSZ 1993a: Juhász I.: Szarvas környéki temetők 9. századi leletei. In: *Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30 – december 1-én elhangzott előadások írott változata*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 137–150.
- JUHÁSZ 1993b: Juhász I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár. FO 68. Monumenta Avarorum Archaeologica* 7. Budapest 1993.
- JUNG 1898: Jung, I.: Mitrovica. In: NN: Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja. *Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva Nova Serija* 3 (1898) 232–243.
- JUNG 1900: Jung, I.: Mitrovica. In: NN: Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja. *Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva Nova Serija* 3 (1900) 218–232.
- JUNG 1901: Jung, I.: Mitrovica. NN: Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja. *Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva Nova Serija* 3 (1901) 248–254.
- KABAT 1954: Kabat, J.: Avarsko-slovenské pohrebište v Barci u Košic (Nécropole avaro-slave de Barca près Košice). *Archeologické rozhledy* 6 (1954) 604–608, 709–710, 715–716.
- KÁICH 1980: Káich K.: *Bács Bodrog vármegye Történelmi Társulata*. Újvidék 1980.
- KÁICH 2006: Káich K.: *A bogyófák árnyékában. Tanulmányok Zombor művelődéstörténetéből*. Újvidék 2006.
- KALAPIS 1995: Kalapis Z.: *Történelem a föld alatt (948–1848)*. Újvidék 1995.
- KALAPIS 2000: Kalapis Z.: A bulkeszi téglá. *A Millennium éve. Hid* 64:12 (2000) 1029–1031.
- KALAPIS 2002: Kalapis Z.: *Életrajzi kalaúz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*. Újvidék 2002.
- KALAPIS 2006: Kalapis Z.: *Az Alvidék évszázadai. A két kegyes királytól a nagyságos fejedelemig és a dicső kormányzóig*. Újvidék 2006.
- KALÁSZ 1932: Kalász E.: *A szentgotthárdi monostor birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*. Budapest 1932.
- KALÁSZ 1942–43: Kalász E.: *Vázlatok a magyar földön 800 éves ciszterci rend múltjából*. Különlenyomat a ciszterci rend bajai III. Béla Gimnáziumának 1942–43. évi évkönyvéből.
- KÁLLAY 1877: Kállay B.: *A szerbek története 1780–1815* 1. Budapest 1877.
- KALIĆ 1968: Kalić, J.: Podaci Alberta Ahenskog o ugarsko-vizantijskim odnosima krajem XI veka. *Zbornik Filozofskog fakulteta (Beograd)* 10:1 (1968) 183–191.
- KÁLMÁN–VESZPRÉMY 2013: Kálmán P. – Veszprémy L.: *Európa védelmében, Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete*. Budapest 2013.

- KAPITÁNYFY 1992: Kapitánffy I.: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Kandidátusi értekezés 1992. Kézirat.
- KARÁCSONYI 1901: Karácsonyi J.: Halavány vonások hazánk Szt. István korabeli határaihoz. *Századok* 35 (1901) 1039–1058.
- KARÁCSONYI 1906: Karácsonyi J.: Furmint. *Magyar Nyelv* 2 (1906) 273–274.
- KARAMAN 1948: Karaman, Lj.: O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji. *Historijski zbornik* 1 (1948) 103–127.
- KARAMAN 1952: Karaman, Lj.: Osvrti na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti. *Starohrvatska Prosvjeta* 3. Ser. 2 (1952) 81–104.
- KAŠANIN 1939: Kašanin, M.: Srpska umetnost u Vojvodini do Velike seobe. In: *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe*. Ur.: Popović, D. J. Novi Sad 1939, 441–454.
- KATONA 1779: Katona, S.: *Historia critica regum Hungariae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata a Stephano Katona* 1–42. Pestini 1779–1817.
- KATONA 1800: Katona, S.: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae. Concinnata studio Stephani Katona* 1–2. Colocae 1800.
- KATONA 1976: Katona T. (szerk.): *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei*. Budapest 1976.
- KATONA-KISS 2009a: Katona-Kiss A.: Hol voltak a morva végek? A “déli lokalizáció” kutatástörténeti vázlat. *Belvedere meridionale* 21:7–8 (2009) 37–51.
- KATONA-KISS 2009b: Katona-Kiss A.: A Kárpát-medencei bolgár térhódítás a 9. században. Történeti észrevételek a régészet tükrében. *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* 31 (2009) 37–56.
- KATONA-KISS 2010: Katona-Kiss A.: A Bolgár kánság és Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi közlemények, Ser. NF*, 123:1–2 (2010) 168–214.
- KAŽDAN 1978: Каждан А. П.: Концепция истории Византийской империи в трудах Г. А. Острогорского. *Византийский временник* 36 (1978) 76–85.
- KEDVES 1998: Kedves Gy.: A szerb felkelés 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédcsepatok kivonásáig. In: Bona G. (szerk.): *A szabadságharc katonai története*. Budapest 1998, 103–130.
- KHAZANOV 2013: Khazanov, A. M.: Contemporary Pastoralism: Old Problems, New Challenges. In: Sternberg, T. – Chatty, D. (eds.): *Modern Pastoralism and Consequence. Old Problems New Challenges*. Cambridge 2013, 5–23.
- KISARI BALLA 1996: Kisari Balla Gy.: *Törökkori várrajzok Stockholmban*. Budapest 1996.
- KISELIČKI 2008: Kiselički, M.: Arheolozi “stigli” do 14 veka. In: *Bečejski mozaik* <http://becejski-mozaik.rs/sh/420/7/7009/> (A megtekintés időpontja 2010. 08. 25.)
- KISLÉGHY NAGY–NAGY é. n.: Kisléghy Nagy Gy. – Nagy G.: Torontál vármegye őstörténete. In: Borovszky S. (szerk.): *Toronál vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai*. Budapest é. n. 304–330.
- KISS 1973: Kiss, A.: Zur Frage der Bjelo Brdo-Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen der 10–11. Jahrhunderten im Gebiet der heutigen Slawonien und Syrmien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1973) 327–340.
- KISS 1974: Kiss, A.: Unpublished Finds from the V. Century originated from Transdanubia in the British Museum and the Janus Pannonius Museum of Pécs. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15 (1974) 119–123.
- KISS 1975: Kiss A.: Megjegyzések a mai Szlavónia és Szerémség X–XI. századi ethnikai viszonyaihoz és az ún. Bjelo Brdo kultúra névadó temetőjének értékeléséhez. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 17–18 (1975) 73–84.

- KISS 1889: Kiss L.: Nándorfehérvár bukása, 1521. *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1889) 546-612.
- KISS 1895: Kiss L.: A rigómezei hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények* 8:1 (1895) 1-42.
- KISS 1978: Kiss L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest 1978.
- KISS 1979: Kiss, A.: Ein Versuch die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen 456-471 zu bestimmen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 329-339.
- KISS 1983: Kiss, A.: Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 95-131.
- KISS 1985: Kiss, A.: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: Friesinger, Herwig – Daim, F. (Hrsg.): *Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung 25. bis 28. Oktober 1982, Stift Zwettl, Niederösterreich, 2.* Wien 1985, 217-379.
- KISS 1988: Kiss L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1. A-K. Budapest 1988.
- KISS 1998: Kiss, A.: The treasure of a golden Byzantine belt from the Sirmium region. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (1998) 253-260.
- KISS 2014: Kiss P. A.: „... ut strenui viri...” *A gepidák Kárpát-medencei története*. Doktori értekezés, Szeged 2014. Kézirat.
- KLAIĆ, 1880: Klaić, V.: *Zemljopis zemalja u kojih obitavaju Hrvati* 1. Zagreb 1880.
- KLAIĆ 1882: Klaić, V.: Sirmia citerior et ulterior. *Viestnik Hrvatskog arheološkoga društva* 4 (1882) 101-107.
- KLAIĆ 1899-1920: Klaić, V.: *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do početka XIX. vijeka* 1-5. Zagreb 1899-1920.
- KLAIĆ 1978 : Klaić, N.: Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije (od Ljudevita Posavskog do bune 1573) (Ein Blick auf die Entwicklung Slavoniens im Mittelalter [von Ljudevit Posavski bis zum Bauernaufstand im Jahre 1573]). In: *Arheološka istraživanja u Istočnoj Slavoniji i Baranji*. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 2. Zagreb 1978, 235-241.
- KLAIĆ 1983: Klaić, N.: *Crtice o Vukovaru u srednjem vijeku*. Vukovar 1983.
- KLANICZAY 1964: Klaniczay T.: Bibliafordítás. In: Klaniczay T. (szerk.): *A magyar irodalom története I. A magyar irodalom története 1600-ig*. Budapest 1964, 120-124.
- KLING 1995: Kling, M.: *Romanische Zentralbauten in Oberitalien*. Hildesheim-Zürich-New York 1995.
- KNIEZSA 1938: Kniezsa I.: *Magyarország népei a XI-ik században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 2. Budapest 1938, 365-472.
- KNIEZSA 1955: Kniezsa I.: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1-2. Budapest 1955.
- KODER 2018: Koder, J.: Anmerkungen zum Awaren-Sgraffito von Sirmium. Mit einem archäologischen Kommentar von Reinhold Wedenig. In: Drauschke, J. – Kislínger, J. et al. (Hrsg.): *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. Mainz 2018, 733-740.
- KÓKAI 2010 : Kókai S.: *A Bánság történeti földrajza (1718-1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*. Nyíregyháza 2010.
- KOLLÁR 2000: Kollár T. (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000.
- KOLUNDŽIJA 1999: Kolundžija, Z. (ur.): *Mostovi Novog Sada*. Novi Sad 1999.
- KOMATINA 2016: Komatina, I.: *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka (Church and State in the Serbian Lands from the XIth to the XIIIth Century)*. Istorijiski Institut, posebna izdanja 6. Beograd 2016.

- KOMATINA 2010a: Komatina, Pr.: Moravski episkop Agaton na Fotijevom saboru 879. g. In: Šijaković, B. (ur.): *Srpska teologija danas. Zbornik radova godišnjeg simpoziona održanog na Pravoslavnom Bogoslovskom Fakultetu 29–30. maja 2009*, 1. Beograd 2010, 359–368.
- KOMATINA 2010b: Komatina, Pr.: The Slavs of the Mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century. *Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta* 47 (2010) 55–82.
- KONČAR 1890: Končar, S. M.: Sloveni u Sjevernoj Galiji. Izvod iz Sasinekove rasprave. *Javor* 17:16 (1890) 249–250.
- KONDÉ 2015: Kondé Zs.: Avar kori földbe mélyített és föld felszíni épületek Rákóczipfalva-Bagi-földek lelőhelyen (Sunken and above-ground buildings of the Avar period at the Rákóczipfalva–Bagi-földek site). *Archaeologiai Értesítő* 140 (2015) 71–92.
- KORAĆ 1970: Korać, V.: Stara crkva u Slankamenu i njeno mesto u razvitku srpske arhitekture kasnog srednjeg veka. In: *Stari Slankamen, prilozi monografiji. Matica Srpska. Zbornik za likovne umetnosti* 6 (1970) 25–46.
- KORDÉ 1994: Kordé Z.: Anonymus. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 50–51.
- KOREK 1977: Korek J.: A Magyar Nemzeti Múzeum története. In: Fülep F. (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum*. Budapest 1977, 7–13.
- KOREK 1992: Korek J.: A zombor-bükkszállási 17. századi temető sírleletei. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei* 1989–90:1, 1992, 181–202.
- KOROKNAI 1974: Koroknai Á.: *Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határörvidéken a XVIII. század elején*. Budapest 1974.
- KOROŠEC 1958: Korošec, J.: Istraživanje slovenske keramike ranog srednjeg veka u Jugoslaviji. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 7 (1958) 5–12.
- KÓSA 1975: Kósa L.: Bácska. In: Kósa L. – Filep A.: *A magyar nép táji-történeti tagozódása*. Budapest 1975, 59–61.
- KÓSA 1977: Kósa L.: Délvidék. In: *Magyar néprajzi lexikon* 1. Budapest 1977, 574.
- KÓSA–FILEP 1975: Kósa L. – Filep A.: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest 1975.
- KOSTIĆ 1987: Kostić, Z.: Arheološka istraživanja u crkvi manastira Vojlovice 1984. godine. *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 14 (1987) 19–25.
- KOSZTA 1994a: Koszta L.: Barancs. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 82–83.
- KOSZTA 1994b: Koszta L.: Dombó. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 170.
- KOSZTA 1999: Koszta, L.: L'organisation de l'église chrétienne en Hongrie. In: Csernus, S. – Korompay, K. (szerk.): *Les Hongrois et l'Europe: Conquête et intégration*. Paris–Szeged 1999, 293–311.
- KOSZTA 2000: Koszta, L.: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: Kollár T. Szeged 2000, 41–80.
- KOSZTA 2010: Koszta, L.: State Power and Ecclesiastical System in Eleventh Century Hungary. An Outline to the Dynamics of the Development of Hungarian Christian Church. In: Petrovics, I. – Tóth, S. L. – Congdon E. A. (eds.): *„In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin“*. *Medieval Studies in Memory of Zoltan J. Kosztolnyik*. Szeged 2010, 67–78.
- KOVAČEVIĆ 1965: Kovačević, J.: Avari i zlato. *Starinar* 13:14 (1965) 125–134.
- KOVAČEVIĆ 1968: Kovačević, J.: Arheološki prilog preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana. In: Benac, A. (ur.): *Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi*

- južnih Slovena, Mostar 1968*. Posebna izdanja Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1969, 57–83.
- KOVAČEVIĆ 1972: Kovačević, J.: Les tombes 73 et 77 de la nécropole de “Čik”. *Balcanoslavica* 1 (1972) 65–72.
- KOVAČEVIĆ 1973: Kovačević, J.: Die awarische Militärgrenze in der Umgebung von Beograd im VIII. Jahrhundert. *Archaeologica Jugoslavica* 14 (1973) 49–56.
- KOVAČEVIĆ 1977: Kovačević, J.: *Avarski kaganat*. Beograd 1977.
- KOVAČEVIĆ 1981: Kovačević, J.: Doseljenje Slovena na Balkansko poluostrvo. In: *Istorija srpskog naroda* 1. Ur.: Ćirković, S. Beograd 1981, 109–124.
- KOVAČEVIĆ–DIMITRIJEVIĆ 1959: Kovačević, J. – Dimitrijević, D.: Srednjovekovna nekropola u Batajnici. *Arheološki pregled* 1 (1959) 151–153.
- KOVAČEVIĆ et al. 1983: Kovačević, J. – Nedomački, V. – Mošić, A. (ur.): *Naučni skup „Menore iz Čelareva” (Tekst diskusije prema stenografskim beleškama)*. Beograd 1983.
- E. Kovács 1990: E. Kovács P.: *Matthias Corvinus*. Budapest 1990.
- E. Kovács 2006: E. Kovács P.: Mária királyné kiszabadítása. Magyar-velencei szövetség 1387-ben. *Századok* 140:4 (2006) 925–937.
- E. Kovács 2006: E. Kovács P.: *Mátyás, a reneszánsz király*. Budapest 2008.
- E. Kovács 2015: E. Kovács P.: Dózsa György 1514–2014. Beszélgetés C. Tóth Norberttel és Pálosfalvi Tamással. *Magyar Tudomány* 2015:1, 63–74, <http://www.matud.iif.hu/2015/01/10.htm>
- KOVÁCS 1985: Kovács L.: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1985) 207–222.
- KOVÁCS 1986: Kovács J. L. (szerk.): *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Budapest 1986.
- KOVÁCS 1989: Kovács, L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchungen der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. Budapest 1989.
- KOVÁCS 1991: Kovács, L.: Bemerkungen zur Arbeit von Stanojev, N.: Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Arheološko društvo Vojvodine. 712 kataloških jedinica. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1991) 399–424.
- KOVÁCS 1992: Kovács L.: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka) (Zu einigen alten landnahmenzeitlichen Fundmaterialien des Móra-Ferenc-Museums: Oroszlámos – Majdán – Rábé [Csóka]). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei* 1992:1, 37–75.
- KOVÁCS 1994: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. A honfoglalásról sok szemmel. Budapest 1994.
- KOVÁCS 1997: Kovács L.: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről*. Budapest 1997.
- KOVÁCS 2013: Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: Révész L. – Wolf M. (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS–MESTER 2019: Kovács G. – Mester B.: Mohács szerepe a modern magyar politikai eszmetörténetben. In: Fodor P. – Varga Sz. (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019, 312–317.

- KOVÁCS–SZEGFÜ–TAKÁCS 1994: Kovács L. – Szegfű L. – Takács M.: Oroszlámos. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Budapest 1994, 508.
- KOVÁCS–VESZPRÉMY 1996: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): *A honfoglalás írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel 2.* Budapest 1996.
- KOVRIG 1955: Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 30–44.
- KÖHEGYI–KOZÁK 1975: Köhegyi M. – Kozák K.: Henszlmann Imre kalocsai ásatása (Die Ausgrabungen und Freilegungen von Imre Henszlmann in Kalocsa im Jahre 1869). *Archaeologiai Értesítő* 102 (1975) 101–115.
- KŐSZEGHY 1893: Kőszeghy S.: Imreffy Mihály följegyzései 1522-ből. *A Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 9 (1893) 24–29.
- KRAUTHEIMER 1986: Krautheimer, R.: *Early Christian and Byzantine Architecture*. London 1986.
- KRESZ 1989: Kresz M.: Kettle and Pot. In: Gunda, B. – Lukács, L. – Paládi-Kovács, A. (Hrsg.): *Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky*. Székesfehérvár 1989, 245–255.
- KRESZ 1991: Kresz M.: *Magyar fazekasművészet*. Budapest–Újvidék 1991.
- KRING 1934: Kring M.: A magyar államhatár kialakulásáról. *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 4 (1934) 3–26.
- KRING 1938: Kring M.: Magyarország határai Szent István korában. In: Serédi J. (szerk.): *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest 1938, 475–486.
- KRISTÓ 1978: Kristó Gy.: *A rozgonyi csata. Sorsdöntő történelmi napok* 3. Budapest, 1978.
- KRISTÓ 1979: Kristó Gy.: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest 1979.
- KRISTÓ 1980: Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.
- KRISTÓ 1984: Kristó Gy.: A korai feudalizmus (1116–1242). In: Székely Gy. (főszerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Magyarország története tíz kötetben 1:2.* Budapest 1984, 1007–1415.
- KRISTÓ 1988a: Kristó Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest 1988.
- KRISTÓ 1988b: Kristó Gy.: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest 1988.
- KRISTÓ 1995a: Kristó Gy.: *A magyar állam megszületése*. Budapest 1995.
- KRISTÓ 1995b: Kristó Gy.: A honfoglaló magyarok életmódjáról. Írott források alapján. *Századok* 129 (1995) 3–62.
- KRISTÓ 1996: Kristó Gy.: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: Veszprémy L. (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest 1996, 207–222.
- KRISTÓ 1999: Kristó Gy.: Konstaninos Porphyrogennitos über die Landnahme der Ungarn. In: Prinzing, G. – Salamoin, M. (Hrsg.): *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1433. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996*. Wiesbaden 1999, 13–22.
- KRISTÓ 2000: Kristó Gy.: A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon. In: Kollár T. (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 9–16.
- KRISTÓ 2001: Kristó Gy.: Anonymus a 9. századi Kárpát-medence bolgár fejedelméről. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 93 (2001) 11–19.
- KRISTÓ 2002: Kristó Gy.: *Szent István király*. Budapest 2002.
- KRISTÓ et al. 1995: Kristó Gy. – Almási T. – Zimonyi I. – Kmoskó M. (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged 1995.
- KRISTÓ–H. TÓTH 1977: Kristó Gy. – H. Tóth I.: A legrégebb Naum-legenda és a honfoglalás. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta historica* 58 (1977) 13–20.

- KRISTÓ–MAKK 1996: Kristó Gy. – Makk F.: *Az Árpád-ház uralkodói*. Budapest 1996.
- KRSTIĆ 2017: Krstić, A.: „Which realm will you opt for?” The Serbian nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th century. In: Rudić, S. – Aslantaş, S. (eds.): *State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule*. Belgrade 2017, 129–163.
- KRUHEK–HORVAT 1986: Kruhek, M. – Horvat, Z.: Utvrde Banske Krajine od Karlovca do Siska. In: *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području*. Zagreb 1986, 164–167.
- KRUHEK 2009: Kruhek, M.: Bernardin Frankapan, krčki, senjski i modruški knez. Posljednji modruški Europejac hrvatskoga srednjovjekovlja, 1453–1529. *Modruški zbornik* 3 (2009) 192–203.
- KUBACH 1975: Kubach, H. E.: *Romanesque Architecture*. New York 1975.
- KUBINYI 1958: Kubinyi, A.: Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky. *Studia Slavica* 4 (1958) 373–384.
- KUBINYI 1977: Kubinyi, A.: Anfänge des städtischen Handwerks in Ungarn. In: *La formation et le développement des métiers du moyen âge (V^e–XIVe siècles)*. Budapest 1977, 139–153.
- KUBINYI 1978: Kubinyi A.: A Szávaszentdemeter–Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. *Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam* 25 (1978) 194–222.
- KUBINYI 1981: Kubinyi A.: A mohácsi csata és előzményei. *Századok* 115:1 (1981) 66–107.
- KUBINYI 1992: Kubinyi A.: Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: Cabello, J. (szerk.): *Castrum Bene* 2/1990. Várak a későközépkorban (Die Burgen im Spätmittelalter). Budapest 1992, 65–76.
- KUBINYI 2000: Kubinyi A.: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged 2000.
- KUMOVIĆ 2001: Kumović, M. M.: *Muzeji u Vojvodini 1847–1997*. Novi Sad 2001.
- KUNA–SMRŽ 2012: Kuna, M. – Smrž, Z.: Three past and present of large-scale excavations in the Czech Republic. In: Bofinger, J. – Krausse, D. (eds.): *Large-scale excavations in Europe: Fieldwork strategies and scientific outcome. Proceedings of the International Conference, Esslingen am Neckar, Germany, 7th–8th October 2008*. EAC Occasional Paper No. 6, Bruxelles 2012, 137–150.
- KUNSZERY 1966: Kunszery G.: Furmint. *Magyar Nyelv* 62 (1966) 90–92.
- KURZE 1891: Kurze, Fr. (ed.): *Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. Hannover 1891.
- KURZE 1895: Kurze, Fr. (ed.): *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. Hannover 1895.
- KUŽIĆ 2014: Kužić, K.: Bitka Hrvata – bitka na Krbavskom polju 1493. godine. *Historijski zbornik* 67:1 (2014) 11–63.
- KÜRTI 1983: Kürti B.: *A szegedi táj története az avar korban*. Doktori disszertáció. Szeged 1983. Kézirat.
- KÜRTI 1994: Kürti B.: Régészeti adatok a Maros torok vidékének 10–11. századi történetéhez. In: Lőrinczy G. (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged 1994, 369–386.
- KÜRTI 2007: Kürti B.: Kiszombor X–XI. századi lelőhelyeiről. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 2006 (2007) 103–120.
- LAJBER 2008: Lajber Gy.: *Várfalak föld és víz alatt*. http://magyarszo.com/fex.page:2008-08-16_Varfallak_fold_es_viz_alatt.bot (A megtekintés időpontja: 2008. 08. 24.)
- LAMB 1982: Lamb, H. H.: *Climate, history and the modern world*. London–New York 1982.

- LANGÓ 2005: Langó, P.: Archaeological research of the Conquering Hungarians. A review. In: Mende, B. G. (ed.): *Research of the prehistory of the Hungarians – a review*. Budapest 2005.
- LANGÓ 2007: Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- LANGÓ 2017: Langó P.: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és koratörténeti emlékek*. Budapest 2017.
- LANGÓ–TÜRK 2003a: Langó P. – Türk A.: *Honfoglalás kori női sír Szentes Derekegyházi oldal határrészéből (Female Grave from the Conquest Period at Szentes, Derekegyházi oldal)*. Szentes 2003.
- LANGÓ–TÜRK 2003b: Langó P. – Türk A.: Előzetes beszámoló a Szentes környékén 2002-ben végzett honfoglalás kori régészeti lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 2003 (2004) 193–202.
- LANGÓ–TÜRK 2004: Langó P. – Türk A.: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában, 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 2003 (2004) 203–214.
- LÁSZLÓ 1946: László Gy.: A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása. In: László Gy.: *Régészeti tanulmányok*. Budapest 1977, 127–129.
- LÁSZLÓ 1966: László Gy.: *Hunor és Magyar nyomában*. Budapest 1966.
- LÁSZLÓ 1970: László Gy.: A „kettős honfoglalásról” (Über die „doppelte Landnahme” der Ungarn). *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 161–190.
- LÁSZLÓ 1978: László Gy.: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest 1978.
- LÁSZLÓ 1988: László Gy.: *Árpád népe*. Budapest 1988.
- LÁSZLÓ 1990: László Gy.: A „kettős honfoglalás”: igen és nem. In: László Gy.: *Őseinkről. Tanulmányok*. Budapest 1990, 151–157.
- LÁSZLÓ 1996: László Gy.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest 1996.
- LASZLOVSZKY 2003: Laszlovszky J.: Tatárjárás és régészet. In: Nagy B. (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest 2003, 453–468.
- LASZOWSKI 1899: Laszowski, E.: Grb grada Petrovaradina. *Vjesnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalamtinskog zemaljskog arkiva* 1 (1899) 124.
- LASZOWSKI 1902: Laszowski, E.: *Hrvatske Poyjesne Građevine* 1. Zagreb 1902.
- LATAS 2014: Latas, A.: *Rešena misterija: Evo šta krije mistični tunel na Limanu*. Arhiva.24sata.rs/novi-sad/vesti/vest/resena-misterija-evo-sta-krije-misticni-tunel-na-limanu/154598.phtml (Utolsó megtekintés: 2021. 01. 14. A bejegyzés 2021. 08. 25-én már nem volt elérhető.)
- LAUER 2009: Lauer, R.: August Ludwig Schlözer zwischen Petersburg und Göttingen. *Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen* 2009, 272–281.
- LAZIĆ 1982: Lazić, S. P.: *Vinogradarstvo i vinarstvo Fruške gore*. Novi Sad 1982.
- LÉGER 1901: Léger, L.: *La mythologie Slave*. Paris 1901.
- LÉGER 1904: Leže, L.: *Slovenska Mitologija*. Preveo na srpski Rad. Agatonović 1904.
- LEHMANN 1966: Lehmann, M.: *Maria Schnee bei Peterwardein*. Wien 1966.
- LEMAJIĆ 2014: Lemajić, N.: Rani kontakti Srba i Habsburgovaca (Do Mohačke bitke). *Istraživanja* 25 (2014) 73–87.
- LEMERLE 1981: Lemerle, P.: *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Demetrius et la penetration des Slaves dans les Balkans 2: Commentaire*. Paris 1981, 137–150.
- LEWIS 1971: Lewis, A.: Review of Moravia’s History Reconsidered, by Imre Boba. *Speculum* 48:1 (1971) 112–113.

- LIGHTFOOT–MARTINEZ 1995: Lightfoot, K. G. – Martinez, A.: Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective. *Annual Review of Anthropology* 24 (1995) 471–492.
- LILIE–LUDWIG–ZIELKE–PRATSCH é. n.: Lilie, R.-J. – Ludwig, C. – Zielke, B. – Pratsch, Th.: Radislav. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online*. <https://www.degruyter.com/view/PMBZ/PMBZ28954> (A megtekintés időpontja: 2019. 10. 31.)
- LŐRINCZY 1993: Lőrinczy G. (szerk.): *Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30 – december 1-én elhangzott előadások írott változata*. Szeged 1993.
- LŐRINCZY–TÜRK 2011: Lőrinczy G. – Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátrol. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza-közi oldalának 10. századi településtörténetéhez (Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 419–479.
- LŐVEI 1986: Lővei P.: Hindu-arab számjegyek a 14. századi Magyarországon. *Matematikai Lapok* 33:1–3 (1986) 25–26.
- LŐVEI 2019: Lővei P.: Hol a határ? Salzburg–Passau–Bécs és Esztergom–Buda vörösmárvány-piackörzeteinek találkozása a középkori Magyar Királyság nyugati határsávjában. In: Kádas I. – Skorka R. – Weisz B. (szerk.): *Márvány, tárház, adomány Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest 2019, 303–351.
- LUKÁCS 1994: Lukács Zs.: Előzetes beszámoló a Szeged-alsóvárosi ferences kolostor kutatásáról. In: Haris A. (szerk.): *Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest 1994, 437–489.
- LUKCSICS 1931–1938: *A XV. századi pápák oklevelei. Diplomata pontificum saec. XV* 1–2. Budapest 1931–1938.
- LUKOVIĆ–PJANOVIĆ 1990: Luković-Pjanović, O.: *Srbi ... narod najstariji*. Beograd 1990.
- MADARAS 1986: Madaras L.: Az avar kori településkutatás néhány újabb eredménye az Alföld központi területein (New results in setting-research of the Avar period in the centre of the Great Hungarian Plan). In: Novák L. – Selmeczi L. (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön. Arany János Múzeum Közleményei* 4 (1986) 33–65.
- MADARAS 1989: Madaras L.: Az avar ház. In: Novák L. – Selmeczi L. (szerk.): *Építészeti az Alföldön I. Az Arany János Múzeum Közleményei (Nagykőrös)* 6 (1989), 23–32.
- MADGEARU 2005: Madgearu A.: Salt Trade and Warfare: The Rise of Romanian-Slavic Military Organization in Early Medieval Transylvania. In: Curta, Fl. (ed.): *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Ann Arbor 2005.
- MADIRACA et al. 2017: Madiraca, V. – Miletić, M. – Zubin Ferri, T. – Bekić, L.: Early Medieval Finds from the Brekinjova kosa archaeological site (Results of excavations in 2011 and 2015). *Archaeologia Adriatica* 11 (2017) 145–215.
- MAENCHEN-HELFFEN 1955: Maenchen-Helfen, O. J.: The Date of Ammianus Marcellinus' Last book. *American Journal of Philology* 76 (1955) 384–399.
- MAKK 1982: Makk F.: III. Béla és Bizánc (Béla III et Byzance). *Századok* 116 (1982) 33–61.
- MAKK 1988: Makk F.: Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. In: Glatz F. – Kardos J. (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest 1988, 81–89.
- MAKK 1996: Makk F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged 1996.
- MAKK 2003: Makk F.: Makk F.: Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 117 (2003) 3–15.

- MAKKAI 1994: Makkai L.: Szörényi bánság. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 421–422.
- MAKKAY 1996: Makkay J.: *Avarus, hringus, Salanus, tudósok költötte talányok Erik lovag 795-ös rablóhadjárataól Alpár homokjáig*. Budapest 1996.
- MÁLYUSZ 1984: Mályusz E.: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest 1984.
- MANGO 1975: Mango, C.: *Byzantinische Architektur*. Stuttgart 1975.
- MANGO 1986: Mango, C.: *Byzanz. Weltgeschichte der Architektur*. Stuttgart 1986.
- MANGOLD 1895: Mangold L.: Jireček, József Konstantin. In: *A Pallas Nagylexikona* 9. Budapest 1895, 924.
- MANO-ZISSI 1953: Mano-Zisi, Đ.: Prilog ispitivanju Arače. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 2 (1953) 76–83.
- MANO-ZISSI–LJUBINKOVIĆ et al. 1948: Mano-Zisi, Đ. – Ljubinković, M. – Kovačević, J. – Veselinović, R. L.: Zaštitno iskopavanje kod Pančeva. *Muzeji* 1 (1948) 78–94.
- MANO-ZISSI 1937: Mano-Zisi, Đ.: Jedan sremski nalaz iz doba seobe naroda. *Glasnik Istoriskog Društva (Novi Sad)* 10 (1937) 265–275.
- MANOJLOVIĆ NIKOLIĆ 2016: Manojlović Nikolić, V.: Vršačko utvrđenje – zamak u svetlu arheoloških istraživanja. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 41:2 (2016) 133–155.
- MANSI 1792: Mansi, J. D. (red.): *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* 17. Venetiis 1772. [http://www.documentacatholicaomnia.eu/20vs/200_Mansi/1692-1769,_Mansi_JD,_Sacrorum_Conciliorum_Nova_Amplissima_Collectio_Vol_017_\(1\),_LT.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/20vs/200_Mansi/1692-1769,_Mansi_JD,_Sacrorum_Conciliorum_Nova_Amplissima_Collectio_Vol_017_(1),_LT.pdf) (Utolsó megtekintés időpontja: 2019. 10. 30.)
- MARZALI 1895: Marczali H.: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Szilágyi S. (szerk.): *A magyar nemzet története* 1. Budapest 1895, 3–311.
- MARGALITS 1918: Margalits E.: *Szerb történelmi repertórium* 1. Budapest 1918. http://real-eod.mtak.hu/4113/1/MTA_Konyvek_176897_000871060.pdf (Utolsó megtekintés időpontja: 2021. 01. 14.)
- MÄRGINEAN 2016: Mărginean, Fl.: The Lower Mureș Valley, a link between Central Europe and Transylvania in the Early Middle Ages (archaeological evidence). *Studia Universitatis Cibinensis – Series Historica* 13 (2016) 81–119.
- MÄRGINEAN 2017: Mărginean, Fl.: O așezare din perioada avară târzie și urme de locuire din vremea arpadienilor la Mureșul de Jos. Descoperirile arheologice de la Pecica „Est/Smart Diesel”, jud. Arad. In: Mărginean, Fl. – Stanciu, I. – Băcucă-Crișan, D. (red.): *Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți (The Early Medieval Habitation from Transylvania and its Surroundings)*. Orbis Mediaevalis I. Cluj-Napoca 2017, 141–184.
- MARGHITAN 1985: Marghitan, L.: *Banatul in lumea Arheologiei* 3. Secolele VII–XII. Timișoara 1985.
- MARIĆ et al. 2016: Marić, M. – Mirković-Marić, N. et al.: New Results of the Archaeological Excavations on the Site Gradište near Idoš. *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 32 (2016) 125–153.
- MARINKOVIĆ 1973: Marinković, B.: Ilarion Ruvarac i njegovo delo, povodom 140-godišnjice rođenja (1832–1972). *Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Istraživanja* 2 (1973) 453–509.
- MARINKOVIĆ 2009: Marinković, S. (ur.): *Sarmatska kultura na tlu Banata. Iz zibrke Narodnog muzeja Zrenjanin*. Zrenjanin 2009.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1980: Marjanović-Vujović, G.: Burial Rite in the Necropolises of the 11th–12th Century in the Territory of Serbia. *Balcanoslavica* 9 (1980) 65–69.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1983: Marjanović-Vujović, G.: Golubac, srednjovekovni grad. *Starinar* 33–34 (1983) 65–70.
- MARKOVIĆ 1984: Marković, Ž.: *Novi Sad i Petrovaradin*. Novi Sad 1984.

- MARKOVIĆ 1996: Marković, Ž.: *Šetnja po Petrovaradinskoj tvrđavi*. Novi Sad 1996.
- MAROSI 1975: Marosi E.: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. *Hadtörténelmi Közlemények* 22:3 (1975) 427–464.
- MAROSI 1978: Marosi E.: Aracs 35. Síremlék fedelének (?) töredéke. In: Tóth M. – Marosi E. (szerk.): *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus. Budapest–Székesfehérvár 1978, 100–101.
- MAROSI 1984: Marosi, E.: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts*. Budapest 1984.
- MARSIGLI–DEÁK 2004: Marsigli, L. F.: *Danubius Pannonico-Mysicus 1. A Duna magyarországi és szerbiai szakasza*. – Deák, A. A.: *A Duna felfedezése*. Esztergom 2004.
- MASCARIN–TREVISAN–VIGNANDEL 2008: Mascarin, F. – Trevisan, R. – Vignandel A.: *Il Battistero di Concordia Saggitaria*. Concordia Saggitaria 2008.
- MASEK 2015a: Masek Zs.: Hun kori üstök Magyarországon – egy új lelet kapcsán. *Magyar régészet – Online magazin*, 2015 nyár. http://files.archaeolingua.hu/2015NY/Masek_H15NY.pdf (Utolsó megtekintés időpontja: 2021. 01. 14.)
- MASEK 2015b: Masek Zs.: „Barbárok”? – A rákóczi falvi késő szarmata–hun kori pusztulási horizont értékelése. In: Türk A. (főszerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6*. 1. Budapest–Esztergom 2015, 371–406.
- MASEK 2018a: Masek Zs.: Új szempontok a hun kori üstök kutatásához egy új magyarországi lelet tükrében. In: Rác Zs. – Koncz I. el al. (szerk.): „*Hadak útján*”. *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVI. konferenciája. Gazdaság – kereskedelem – kézművesség*. Dissertationes Archaeologicae Supplementum 2. Budapest 2018, 45–127.
- MASEK 2018b: Masek, Zs.: *Settlement History of the Middle Tisza Region in the 4th–6th centuries AD According to the Evaluation of the Material from Rákóczi-falva-Bagi-földek 5–8–8A sites*. Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. Ser. 3. No. 6. Budapest 2018, 597–620.
- MASEK 2018c : Masek Zs.: A gepida kor Hódmezővásárhely térségében I. A gepida kori településhálózat és a Hódmezővásárhely–kotacparti 1934. évi feltárás kerámiaanyaga (Die Gepidenzeit in der Gemarkung von Hódmezővásárhely. Das gepidenzeitliche Siedlungssystem und das Keramikmaterial der Ausgrabung 1934 in Hódmezővásárhely-Kotacpart [Kom. Csongrád, Ungarn]). In: Korom A. (főszerk.): *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Budapest 2018, 419–441.
- MATIĆ 1973: Matić, V.: Manastir Vojlovica. *Matica srpska, Zbornik za likovne umetnosti* 9 (1973) 153–169.
- MATIĆ 1976a: Matić, V.: Manastir Obed. The Monastery of Obed. *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 6–7 (1976) 63–68.
- MATIĆ 1976b: Matić, V.: Stara crkva manastira Kovilja. *Matica srpska, Zbornik za likovne umetnosti* 12 (1976) 155–177.
- MATIĆ 1981: Matić, V.: Crkva Svetog Luke u Kupinovu. *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 10 (1981) 41–54.
- МАТКОВИЋ 1893: Matković, P.: Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI. veka. Putopisi Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera ili opisi putovanja carskih poslanstava u Carigrad naime Davida Ungnada od god. 1573 do 1578 i Joach. Sinzendorfa od god. 1577. *Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti* 116 (1893) 81.
- МАВРОДИНОВ 1931: Мавродинов, Н.: *Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV век*. София 1931.

- MEDELEȚ–TĂNASE–GÁLL 2001: Medeleț, Fl. – Tănase, D. – Gáll E.: X. századi temetőrészlet Vejtén (Temes megye, Románia) (Ein landnahmezeitliches Gräberfelddetail des 10. Jahrhunderts in Vejte [Kom. Temes, Rumänien]). *Archaeologiai Értesítő* 126 (2001) 99–102.
- MEDOVIĆ–DAUTOVA–RUŠEVLJAN–TRAJKOVIĆ 1986: Medović, Pr. – Dautova-Ruševljan, V. – Trajković, Č. (ur.): *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*. Materijali Saveza Arheoloških Društava Jugoslavije 22. Novi Sad 1986.
- MEDOVIĆ 1961: Medović, Pr.: Veldijev breg, Novi Sad. Naselje i nekropola. *Arheološki pregled* 3 (1961) 154–155.
- MEDOVIĆ 1986: Medović, Pr.: Utvrđena praistorijska naselja u Vojvodini. – Fortifikationen der prähistorischen Siedlungen in der Vojvodina. In: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*. Ur.: Medović, Pr. – Dautova-Ruševljan, V. – Trajković, Č. Materijali Saveza Arheoloških Društava Jugoslavije 22. Novi Sad 1986, 65–73.
- MEH: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Szerk.: Györffy Gy. Budapest 1986.
- MEKSI 1983 : Meksi, A.: *Arkitektura mesjetare në Shqipëri (shek. VII–XV)*. Tiranë 1983.
- MELICH 1929: Melich J.: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest 1929.
- MENDÖL 1939–1942: Mendöl T.: A megtelepülés formái. In: Domanovszky S. (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* I. Budapest 1939–1942, 191–212.
- MENDÖL 1947: Mendöl T.: *A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai*. Budapest 1947.
- MENDÖL 1963: Mendöl T.: *Általános településföldrajz*. Budapest 1963.
- MENDÖL 1964: Mendöl T.: Településföldrajz és népességtudomány. *Demográfia* 7:2 (1964) 183–199.
- MÉRI 1964: Méri I.: *Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában*. Régészeti Füzetek Ser. 2. 12. Budapest 1964.
- MERVA 2012: Merva Sz.: A 10–11. századi kerámia keltezésének problematikája egy kisalföldi esettanulmány alapján (The difficulties in dating the Tenth–Eleventh Century ceramics in the light of a case study from the Kisalföld Region in Hungary). In: Petkes Zs. (szerk.): *Hadak Útján XX. Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30*. Budapest 2012, 271–286.
- MERVA 2013: Merva, Sz.: The 10–11th Century Pottery in the Carpathian Basin and its Eastern Relations. In: *II-й Международный Мадыарский симпозиум: сб. науч. тр.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 243–254.
- MĚŘÍNSKÝ 2002: Měřínský, Z.: *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu* 1. Praha 2002.
- MESTERHÁZY 1975a: Mesterházy K.: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX–XIII. századi településtörténetéhez I (Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9-13. Jahrhunderten I). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1973 (1975) 93–171.
- MESTERHÁZY 1975b: Mesterházy K.: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai (Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik). *Folia Archaeologica* 26 (1975) 99–115.
- MESTERHÁZY 1977: Mesterházy K.: A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei (Bulgarische Denkmäler der Theißgegend). *Folia Archaeologica* 28 (1977) 157–170.
- MESTERHÁZY 1980: Mesterházy K.: *Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest 1980.
- MESTERHÁZY 1983: Mesterházy K.: Köznépi ékszerek nemesfém változatai. Arany S-végű hajkarikák. *Alba Regia* 20 (1983) 143–151.

- MESTERHÁZY 1984 : Mesterházy K.: (rec.) J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. Praehistorische Zeitschrift. *Alba Regia* 21 (1984) 275–276.
- MESTERHÁZY 1985: Mesterházy K.: Népvándorlás kori cserépüstök (Völkerwanderungszeitliche Tonkessel). *Folia Archaeologica* 36 (1985) 149–163.
- MESTERHÁZY 1990: Mesterházy K.: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Хронология истории ювелирной мастерской на территории Верхней Тиссы и находок из времени приобретения венграми родины). *Agria* 25–26 (1990) 235–274.
- MESTERHÁZY 1999: Mesterházy K.: A gepidák kereskedelme és népi kapcsolatai. In: Havassy P. (szerk.): *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyula 1999, 77–89.
- MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983: Mesterházy K. – Horváth L.: Településtörténeti kutatások Verezegyház határában. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 112–124.
- MÉSZÁROS–MARKOVIĆ et al. 2004: Mészáros, M. – Marković, S. B. et al.: Physical Geographic Characteristics and Geo-Heritage of Fruška gora. *Acta Geographica Szegedinensis* 38 (2004) 148–157.
- MEUTHEN 1983: Meuthen, E.: Der Fall von Konstantinopel und der lateinische Westen. *Historische Zeitschrift* 237:3 (1983) 1–35.
- MEZEY 1958: Mezey L.: Az aracsi kő olvasásához. *Archeológiai Értesítő* 85:2 (1958) 189–191.
- MEZEY 1980: Mezey L.: Gellért-problémák. *Vigília* 1980:9, 590–598.
- MEZŐSI 2011: Mezősi G.: Az Alföld természeti képének kialakulása. In: Rakonczai J. (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld*. Békéscsaba 2011, 15–25.
- MIHALJČIĆ 1982: Mihaljčić, R.: Kosovoski boj. In: Kalić, J. (ur.): *Istorija srpskog naroda* 2. Beograd 1982, 36–46.
- MIJUŠKOVIĆ–KALIĆ 1967: Mijušković-Kalić, J.: *Beograd u srednjem veku*. Beograd 1967.
- MIKIĆ 1990: Mikić Antonić, Br.: Bečej, Pionirska ulica, ranosrednjovekovna nekopola. *Arheološki pregled* 29 (1988) Ljubljana 1990, 193–195.
- MIKLÓS 1991: Miklós Zs.: XIII. századi nemesi udvarház Tura-Szentgyörgyparton. *Studia Comitatus* 22 (1991) 433–458.
- MIKLÓS 1996: Miklós Zs.: *Vác középkori pincéi*. Vác 1996.
- MIKLÓS 1997: Miklós Zs.: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. *Váci Könyvek, a Tragor Ignác Múzeum közleményei. Új sorozat* 8 (1997) 7–153.
- MIKÓ 2015: Mikó Á.: Reneszánsz művészet a Jagelló-kori Magyarországon, I. Az all'antica művészeti köznyelv kialakulása és elterjedése. *Ars Hungarica* 41:4 (2015) 363–420.
- MILISAVAC 1986: Milisavac, Ž.: *Istorija Matice Srpske* 1. 1826–1864. Novi Sad 1986.
- MILKOVIĆ 2001: Milković, V.: *Petrovaradin kroz legendu i stvarnost*. Novi Sad 2001.
- MILKOVIĆ 2005: Milković, V.: *Petrovaradinska tvrđava, vodič – podzemlje i nadzemlje*. Novi Sad 2005.
- MILLEKER 1929: Mileker, S.: Praistorijska kolica iz Dupljaje. *Starinar* 3:5 (1929) 20.
- MILOŠEVIĆ–MILUTINOVIĆ 1958 : Milošević, A. – Milutinović, O.: Zaštitna arheološka iskopavanja u Sremskoj Mitrovici. *Građa za proučavanja spomenika kulture Vojvodine* 2 (1958) 5–45.
- MILOŠEVIĆ 1962 : Milošević, D.: Srednjovekovna nekropola u selu Lešju kod Paraćina (Les fouilles de conservation d'une necropole de Moyen-âge dans le village Lešje près Paraćin). *Zbornik Narodnog Muzeja, Beograd* 3 (1962) 141–162.
- MILOŠEVIĆ 1971 : Milošević, P.: Earlier archaeological activity in Sirmium. *Sirmium* 2 (1971) 3–11.

- MILOŠEVIĆ 1982–83: Milošević, P.: Sto godina arheološkog rada u Vojvodini. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 28 (1982–83) 23–25.
- MILOŠEVIĆ 1992: Milošević, G.: Medieval Settlement in the Suburbium of Braničevo. *Starinar* 42 (1991) 187–195.
- MILOŠEVIĆ 1997: Milošević, G.: *Stanovanje u srednjovekovnoj Srbiji (Housing in Medieval Serbia)*. Posebna izdanja 33. Beograd 1997.
- MILOŠEVIĆ, A. 2000: Milošević, A.: Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza. In: Milošević, A. (ur.): *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*. Split 2000, 106–139.
- MILOŠEVIĆ 2001: Milošević, P.: *Arheologija i istorija Sirmijuma*. Novi Sad 2001.
- MILOŠEVIĆ 2016a: Milošević, A.: Doseljenje Hrvata u Dalmaciju krajem 8. stoljeća: mač K-tipa iz Koljana kao mogući dokaz (The Migration of the Croats to Dalmatia at the End of 8th Century: the K-Type Sword from Koljane as Possible Evidence). *Starohrvatska prosvjeta* 43 (2016) 239–262.
- MILOŠEVIĆ 2016b: Milošević, A.: The Arrival of the Croats in Late Eighth-Century Dalmatia: A K-type Sword from Koljane as Possible Evidence. In: Davison, D. – Gaffney, V. – Miracle, P. – Safaer, J. (eds.): *Croatia at the Crossroads: A consideration of archaeological and historical connectivity. Proceedings of a conference held at Europe House, Smith Square, London, 24–25 June 2013 to mark the ac-cession of Croatia to the European Union*. Oxford 2016, 207–222.
- MINDSZENTHY 1831–1832: Mindszenty A.: Egy fordulás az Alföldön. *Tudományos Gyűjtemény* 15:9 (1831) 3–68; 16:5 (1832) 3–35; 16:6 (1832) 3–43.
- MILUTINOVIĆ 1956: Milutinović, V.: Kult vezan za crkvu na Tekijama. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 5 (1956) 41.
- MINIĆ 1968: Minić, D.: Najnovija proučavanja etničke pripadnosti belobrdske kulture. *Starinar N. S.* 19 (1968) 165–173.
- MINIĆ 1980: Minić, D.: Srednjovekovno naselje u Mačvanskoj Mitrovici (Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica). *Sirmium* 11 (1980) 1–75.
- MINIĆ 1996: Minić, D.: Ukrasne pločice iz Vrsalove vodenice kod Rume (Decorative Platelets from the Vrsalo's water-mill near Ruma). *Rad Muzeja Vojvodine* 37–38 (1996) 113–121.
- MINICHREITER–MARKOVIĆ 2013: Minichreiter, K. – Marković, Z.: *Beketinci, Bentež, naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka, monografija*. Zagreb 2013.
- MIRKOVIĆ–ZDRAVKOVIĆ 1952: Mirković, L. – Zdravković, I.: *Manastir Bođani*. Srpska Akademija Nauka posebna izdanja, knj. 198, Arheološki institut, knj. 2. Beograd 1952.
- MÓCSY 1974a: Mócsy, A.: *Pannonia and Upper Moesia. A history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*. London–Boston 1974.
- MÓCSY 1974b: Mócsy A.: *Pannonia a korai császárság idején*. Budapest 1974.
- MÓCSY 1974c: Mócsy A.: *Pannonia a késői császárkorban*. Budapest 1974.
- MÓCSY 1990: Mócsy A.: Síremlékek. In: Mócsy A. – Fitz J. (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest 1990, 250–253.
- MOKRY 1881: Mokry E.: *A bánáti vizek szabályozásának történeti ismertetése*. Temesvár 1881.
- MOLNÁR 1949: Molnár E.: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig*. Budapest 1949.
- MOLNÁR–JÁNOS et al. 2014: Molnár M. – János I. – Szűcs L. – Szathmáry L.: Néhány hun–germán korából származó mesterséges torzított koponya morfológiai és kraniometriai bemutatása. *Tájökológiai Lapok* 12:2 (2014) 355–362.

- MOLNÁR–NAGY 2013: Molnár, Zs. – Nagy, J. G.: Habitat models and social systems in middle bronze age central, north western Transylvania. State of research. *Acta Archaeologica Carpathica* 48 (2013) 5–85.
- MONGAJT 1955: Монгайт, А. Л.: *Археология в СССР*. Москва 1955.
- MON. VAT.: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* I:1–6. Budapest 1884–1891.
- MÓRA 1932: Móra F.: Szent királyok pogány magyarjai. In: Móra F.: *Sokféle/Utazás a föld alatti Magyarországon*. Budapest 1982.
- MORAVCSIK–JENKIS 1949: Constantine Porphyrogenitus: *De administrando Imperio*. Szerk.: Moravcsik Gy. – Jenkins, R. J. H. Magyar–görög tanulmányok 29. Budapest 1949.
- MORAVCSIK 1984: Moravcsik Gy. (szerk.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984.
- MRKOBRAĐ 1980: Mrkobrad, D.: *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*. Beograd 1980.
- MRKOBRAĐ 1984: Mrkobrad, D.: *Bibliografije Seobe naroda u Jugoslaviji*. Beograd 1984.
- MRT 8: Jankovich B. D. – Makkay J. – Szőke B. M.: *Magyarország régészeti topográfiája 8. A szarvasi járás*. Budapest 1989.
- MUNTEANU 1981: Munteanu, L.: Cercetări arheologice în asezarea feudală timpurie de la mănăstirea Bodrog, jud. Arad. *Cercetări Arheologice* 4 (1981) 90–99.
- MUSSBACHER 1977: Mussbacher, N.: Die Marienverehrung der Cistercienser. In: Schneider, A. – Wienand, A. – Bickel, W. – Coester, E. (Hrsg.): *Die Cistercienser. Geschichte, Geist, Kunst*. Köln 1977², 165–181.
- MUTAFCIEV 1944: Мутафчиев, П.: *История на българския народ* 2. София 1944.
- MUŽIĆ 1989: Mužić, I.: *Podrijetlo Hrvata*. Zagreb 1989.
- N. N. 1914: N. N.: Kárpátok. In: *Révai nagy lexikona* 11. Budapest 1914, 294–302.
- N. N. 1915: N. N.: Marsigli. In: *Révai nagy lexikona* 13. Budapest 1915, 451.
- N. N. 1924: N. N.: Schams Ferenc. In: *Révai nagy lexikona* 16. Budapest 1924, 615.
- N. N. 1926: N. N.: *A Catalogue of Paris Peace Conference Delegation Propaganda in the Hoover War Library*. Stanford 1926.
- N. N. 1957: N. N.: Jireček, Konstantin, J.: In: *Encyclopaedia Britannica. A New Survey of Universal Knowledge*. 13. Chicago–London–Toronto 1957, 69.
- N. N. 1977: N. N.: Délvidék. In: *Magyar néprajzi lexikon* 1. Budapest, 1977, 574.
- N. N. 1994: N. N.: Szenteleky Kornél. In: *Új magyar irodalmi lexikon*. 3. Budapest 1994, 1954–1955.
- N. N. 2010a: N. N.: *Milan Paroški*. https://hr.wikipedia.org/wiki/Milan_Paroški. (A megtekintés időpontja 2015. 12. 21.)
- N. N. 2010b.: N. N.: *Milan Paroški*. Wikipedia https://sr.wikipedia.org/wiki/Милан_Парошки. (A megtekintés időpontja: 2015. 12. 21.)
- N. N. 2013a: N. N.: *Arheološko nalazište „Majdan” – Majdan*. <http://vojvodinaonline.com/sta-videti-i-raditi/majdan-novi-knezevac/?lang=SR> (A megtekintés időpontja: 2015. 06. 12.)
- N. N. 2013b: N. N.: *Arheološko nalazište Majdan*. <https://vojvodina.travel/arheolosko-nalaziste-majdan-majdan/> (A megtekintés időpontja: 2020. 02. 28.)
- N. N. 2014a: N. N.: *Otkriven misteriozni tunel ispod Novog Sada na Limanu* 4. *NS Info*. 12. 10. 2014. <http://www.novisadinfo.info/2014/10/otkriven-misteriozni-tunel-ispod-novog.html> (A megtekintés időpontja: 2020. 12. 18.)
- N. N. 2014b: N. N.: *Video – otkriven tunel ispod Novog Sada. Radio 021*. <http://www.021.rs/Novi-Sad/komentari/92598> (A megtekintés időpontja: 2020. 12. 18.)

- N. N. 2014c: N. N.: *Pogledajte: Otkriven tunel ispod Novog Sada*. Blic, 12. 10. 2014. <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/pogledajte-otkriven-tunel-ispod-novog-sada/962fllg> (A megtekintés időpontja 2020. 12. 18.)
- N. N. 2014d: N. N.: *Video, foto: Arheolozi iskopavaju „Limanski tunel – Radio 021.”* <http://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/92660/VIDEO-FOTO-Arheolozi-iskopavaju-Limanski-tunel.html> (A megtekintés időpontja: 2020. 12. 18.)
- N. N. 2016a: N. N.: *Premينو arheolog Đorđe Janković, otkrivač prevara o porijeklu Slovena*. <https://www.in4s.net/preminuo-arheolog-djordje-jankovic-otkrivac-prevara-o-porijeklu-slovena-video/> (A megtekintés időpontja: 2019. 08. 23.)
- N. N. 2016b: N. N.: *Izložba. 300 godina Bitke kod Petrovaradina (Exhibition. 300th Anniversary of the Battle at Petrovaradin)*. <http://www.museumns.rs/en/arhiva?page=4> (A megtekintés időpontja: 2020. 12. 18.)
- N. N. 2020a: N. N.: *Alternative theories of Great Moravia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Alternative_theories_of_the_location_of_Great_Moravia (A megtekintés időpontja: 2020. 05. 14.)
- N. N. 2020b: N. N.: *Bizere, Magyar katolikus lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/B/Bizere.html> (A megtekintés időpontja: 2020. 10. 19.)
- N. N. 2020c: N. N.: *Izgubljeno tursko blago*. <https://tvrjavadotblog.wordpress.com/2019/08/04/1716/> (A megtekintés időpontja : 2020. 10. 21.)
- N. N. 2020d: N. N.: *Izložba „300 godina od bitke kod Petrovaradina”*. <https://www.explorenovisad.rs/explore-vesti/izlozba-300-godina-od-bitke-kod-petrovaradina/> (A megtekintés időpontja: 2020. 10. 21.)
- N. N. 2020e: N. N.: *Manastir Bođani*. <http://manastirusrbiji.com/manastir-bodjani/> (A megtekintés időpontja: 2020. 10. 19.)
- N. N. 2020f: N. N.: *Manastir Mesić*, <http://www.eparhijabanatska.rs/manastiri/mesic/> (A megtekintés időpontja: 2020. 10. 19.)
- N. N. 2020g: N. N.: *Manastir Orahovica pravoslavni svetionik Srba Slavonije*. <https://srbi.hr/manastir-orahovica-pravoslavni-svetionik-srba-slavonije/> (A megtekintés időpontja: 2020. 12. 09.)
- N. N. 2020h: N. N.: *Simeon I of Bulgaria*. http://en.wikipedia.org/wiki/Simeon_I_of_Bulgaria. (A megtekintés időpontja: 2020.12.09.)
- N. N. 2020i: N. N.: *Sveti Sava i ugarski kralj Andreja*. h. n. é. n.
- B. NAGY 1993: B. Nagy K.: Székkutas-Kápolnadűlői avar temető néhány 9. századi síregyüttese (Előzetes jelentés). In: Lőrinczy G. (szerk.): *Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30. – december 1-én elhangzott előadások írott változata*. Szeged 1993, 151.
- NAGY 1895: Nagy G.: Magyarország története a népvándorlás korában. In: Szilágyi S. (szerk.): *A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Budapest 1895, 252–352.
- NAGY 1953a: Nađ, Š. (= Nagy, S.): Naselje iz mlađeg kamenog doba na Matejskom Brodu kod Novog Bečeja. Prethodni izveštaj o radovima u 1952. godini. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 2 (1953) 107–117.
- NAGY 1953b : Nađ, Š. (= Nagy, S.): Arač. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 2 (1953) 85–91.
- NAGY 1956: Nađ, Š. (= Nagy, S.): Slovenske posude iz Čortanovaca. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 5 (1956) 153–159.
- NAGY 1959: Nađ, Š. (= Nagy, S.): Avaroslovenska nekropola u Vrbasu. *Arheološki pregled* 1 (1959) 189–192.
- NAGY 1960: Nađ, Š. (= Nagy, S.): Avaroslovenska nekropola u Vrbasu (Nastavak sistematskih ispitivanja). *Arheološki pregled* 2 (1960) 140–141.

- NAGY 1961: Nađ, Š. (= Nagy, S.): Tvrđava Bač, rezultati arheoloških istraživanja 1958. i 1959. godine. *Rad vojvođanskih muzeja* 10 (1961) 89–115.
- NAGY 1965: Nađ, Š. (= Nagy, S.): Srednjevekovni nalazi na Gomolavi 1965. godine. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 14 (1965) 247–250.
- NAGY 1968: Nađ, Š. (= Nagy, S.): Izveštaj o rezultatima istraživanja uzdužnih šančeva na području Vojvodine – Bericht über die Ergebnisse der auf den Wallanlagen in der Woiwodina durchgeführten Untersuchungen. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 15–17 (1968) 103–108.
- NAGY 1971a: Nađ, Š. (= Nagy, S.): Dombo. Rezultati istraživanja na Gradini u Rakovcu (1963–1966). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 20 (1971) 161–185.
- NAGY 1971b: Nađ, Š. (= Nagy, S.): Nekropola iz ranog srednjeg veka u ciglani “Polet” u Vrbasu. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 20 (1971) 187–268.
- NAGY 1972: Nagy, S.: Le cimetière de Vrbas de l’époque avare et ses rapports avec le trésor de Nagyszentmiklós et la tasse en argent d’Ada. In: Gerevich L. (red.): *Les questions fondamentales du peoplement du Basin des Carpathes du VIIIe au Xe siecle*. Mitteilungen des Archäologischen Instituts, Beiheft 1. Budapest 1972, 111–123.
- NAGY 1974: Nagy S.: *Dombó. Újvidék* 1974.
- NAGY 1978: Nagy, S.: Parallelen des Steines von Aracs in der Wojwodina. *Alba Regia* 17 (1978) 95–101.
- NAGY 1985: Nađ, Š. (= Nagy, S.): *Dombo, srednjovekovna opatija i tvrđava*. Novi Sad 1985.
- NAGY 1987: Nagy S.: *Dombó, középkori kolostor és erőd*. Újvidék 1987.
- NAGY 1993a: Nagy M.: Kiszombor. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 45.
- NAGY 1993b: Nagy M.: Szöreg – Téglagyár. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 50–51.
- NAGY–PAULOVIC 1954: Nađ, Š. – Paulović, R.: Postanak i razvoj petrovaradinske tvrđave i prva naselja na teritoriji današnjeg Novog Sada. In: *Novi Sad u prošlosti i sadašnjosti. Priručnik uz izložbu*. Novi Sad 1954, 5–6.
- NYÁRI 1873: Nyári J.: A pilini Leshegyen talált csontvázakról. *Archaeologiai Közlemények* 9 (1873) 16–23.
- NEDELJKOVIĆ 2008: Nedeljkić, Z.: A Szent György-monostor maradványai (Magyarmajdán). *Örökségvédelem* 1 (2008) 87.
- NÉGYESI 2003: Négyesi L.: Nándorfehérvár ostroma. 1456. július 4–22. In: Hermann R. (szerk.): „Fegyvert s vitézt”. *A magyar hadtörténet nagy csatái*. Budapest 2003, 43–60.
- NÉMETH 1975: Németh P.: *Borsova határvármegye kialakulása*. Debrecen 1975.
- NESBITT–OIKONOMIDES 1991: Nesbitt, J. – Oikonomides, N.: *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art*. Washington–Dumbarton Oaks 1991.
- NEUMANN–C. TÓTH–PÁLOSFALVI 2019: Neumann T. – C. Tóth N. – Pálosfalvi T.: Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról. In: Fodor P. – Varga Sz. (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019, 11–73.
- NIEDERHAUSER 1995: Niederhauser E.: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest 1995.
- NIEDERLE 1894: Niederle, L.: Bemerkungen zu einigen Charakteristiken der altslavischen Gräber. *Mitteilungen der anthropologische Gesellschaft in Wien* 24 (1894) 40–55.
- NIEDERLE 1911–27: Niederle, L.: *Slovanske starožitnosti* 1–4. Praha 1911–1927.
- NIEDERLE 1923–26: Niederle, L.: *Manuel de l’antiquité slave* 1–2. Paris 1923–1926.

- NIEDERLE 1931: Niederle, L.: *Rukověť slovanské archeologie*. Praha 1931.
- NIKOLIĆ 1941: Nikolić, D.: *Srbi u Banatu u prošlosti i sadašnjosti*. Novi Sad 1941.
- NIKOLIĆ 2015: Nikolić, K.: *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Beograd 2015.
- NOLL 1989: Noll, R.: Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historischen Katastrophe. Zum Untergang Sirmiums 582 n. Ch. *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 126 (1989) 139–154.
- NOVAK 1948: Novak, V.: Istaknuti sovjetski istoričari i arheolozi u poseti Jugoslaviji. *Istoriski časopis* 1 (1948) 391–394.
- NOVAKOVIĆ 2014: Novaković, Pr.: *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo 2014.
- OLÁH 2018a: Oláh I.: Árpád-kori települések, temetők és településtörténet Békés megyében. *Magyar régészet – online*, 2018 tavasz, 41–47.
- OLÁH 2018b: Oláh I.: Árpád-kori települések, temetők és településtörténet Békés megyében II. *Magyar régészet – online*, 2018 tél, 35–41.
- OLAJOS 2001: Olajos T.: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged 2001.
- OLAJOS 2013: Olajos T.: A Kárpát-medencei onogurok történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis, acta juridica et politica* 75 (2013) 521–532.
- OLBERG 1988: Gefolgschaft. In: *Lexikon des Mittelalters* 4:6. München–Zürich 1988, 1171–1172.
- OROSZI 2009: Oroszi V. Gy.: *Hullámtér-fejlődés vizsgálata a Maros magyarországi szakaszán*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged 2009. Kézirat.
- ORHA 2010: Orha Z.: Szekszárd – Tószegi-dűlő Árpád-kori teleprészlete. *Wosinszky Mór Múzeum Közleményei* 32 (2010) 303–356.
- OSTROGORSKY 1963 : Ostrogorsky, G.: *Geschichte des byzantinischen Staates*. *Byzantinisches Handbuch* II:2. München 1963³.
- OSTROGORSKY 1965 : Ostrogorsky, G.: *Byzantinische Geschichte 324–1453*. München 1965. Magyar fordítása: *A bizánci állam története*. Budapest 2003.
- OSTROGORSKY 1990: Ostrogorsky, G.: *History of the Byzantine State*. New Brunswick 1990.
- ÓZER 2011: Ózer Á.: A szerb történetírás a magyarokról és Magyarországról (1918–1941). *Történelmi Szemle* 53:3 (2011) 377–385.
- ŐZE 2004: Őze S.: A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma. In: Ötvös I. (szerk.): *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Piliscsaba 2004, 360–427.
- PAIS 1971: Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Ford. Pais D. Budapest 1971.
- PÁL 1991: Pál T.: A szerbek nagy kivándorlása. In: Zombori I. (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Szeged 1991, 79–89.
- PÁL 1997: Pál, T.: O odnosu narodnosti Ugarske prema proslavi hiljadugodišnjice dolazka Mađara u Panonsku niziju. In: Bordás Gy. (szerk.): *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Egy tudományos tanácskozás anyaga (1100 godina doseljenja Mađara i Vojvodina. Zbornik radova naučnog skupa)*. Beograd–Újvidék 1997, 303–330.
- PÁLÓCZI Horváth 2009: Pálóczi Horváth A.: Településtörténeti kutatások a középkori kun szállásterületen. In: Rosta Sz. (szerk.): *„Kun-kép” A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. Kiskunfélegyháza 2009, 217–232.

- PÁLOSFALVI 2018: Pálosfalvi, T.: *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*. The Ottoman Empire and its Heritage 63. Leiden 2018.
- PANTIĆ 1964: Pantić, M.: Problem Arače u naučnoj literaturi. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 12–13 (1964) 141–150.
- PAP 2015: Pap I. K.: Sárvár-Faképi-dűlő Karoling kori kerámiaanyaga. *Savaria* 37 (2105) 113–158.
- PAP (s. a.) : Pap I. K.: *Celldömölk-Vulkán fürdő kora Árpád-kori település kerámiaanyaga*. Sajtó alatt.
- PAPP 2013: Papp Á.: A politika térdére ültetett tudomány egyik nagy pillanata. A párizsi konferencia néprajzi aspektusai. In: Berényi J. (szerk.): *Tudományos diskurzusok. Konferenciakötet. Vajdasági magyar tudóstalálkozó 2013*. Újvidék 2013, 248–262.
- PARÁDI 1967: Parádi N.: A Hács-béndekpusztai Árpád-kori edényégetőkemence (Le four de potier de l'époque Arpadienne de Hács-Béndekpuszta). *Archaeologiai Értesítő* 94 (1967) 20–36.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN 1981: Parović-Pešikan, M.: Srednjovekovna nekropola u Sremskoj Mitrovici (Nécropole médiévale à Sremska Mitrovica). *Starinar* 31 (1981) 179–191 .
- PATAKI 1942: Pataki V.: A péterváradai ciszterciek a középkori Kelenföldön. In: *A ciszterci rend budapesti Szt. Imre Gimnáziumának évkönyve az 1941–42. iskolai évről*. Budapest 1942, 19–55.
- PATAY 2005: Patay P.: Római út a Bácskában? *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 393–406.
- PAULER 1899: Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* 1. Budapest 1899.
- PAULER 1900 : Pauler Gy.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest 1900.
- PAULOVIC 1957: Paulović, R.: Kopljača sa natpisom sa barjaka petrovaradinske regimente iz 1749. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 6 (1957) 249–250.
- PAULOVIC 1958: Paulović, R.: *Grb grada Petrovaradina*. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 7 (1958) 142–143.
- PERIĆ 2005: Perić, D.: Avarski pojas igrom slučaja ostao u Srbiji. <https://www.media.ba/bs/istrazivacko-novinarstvo-novinarstvo-novinarstvo/avarski-pojas-igrom-slucaja-ostao-u-srbiji> (A megtekintés időpontja: 2020. 07. 24.)
- PERIŠIĆ–BOJOVIĆ et al. 1981: Perišić, S. – Bojović, D. et al.: *Nakit iz zbirki Muzeja grada Beograda*. Beograd 1981.
- PERJÉS 1975: Perjés G.: *Az országút szélére vetett ország*. Budapest 1975.
- PERJÉS 1979: Perjés G.: *Mohács*. Budapest 1979.
- PERJÉS 1986: Perjés G.: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.). In: Rúzsás L. – Szakály F. (szerk.): *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest 1986, 195–239.
- PERJÉS 2001: Perjés G.: „Szülejmáni ajánlat” vagy „szakaszos hódítás”? Vita Fodor Pállal egy közelmúltban megjelent könyv kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények* 144 (2001) 486–501.
- PEROVIĆ 2007: Perović, J.: The Tito–Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence. *Journal of Cold War Studies* 9:2 (Spring 2007) 32–63.
- PERKOVIĆ 2006: Perković, G. (szerk.): *Vajdaság templomai és kolostorai*. Újvidék 2006.
- PEŠKOVA 2014: Peškova, A. (ur.): *Koliko se poznajemo? iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Novi Sad 2014¹¹.
- PESTY 1875: Pesty F.: A macsói bánok. *Századok* 9 (1875) 361–381, 450–467.
- PESTY 1877a: Pesty F.: *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota cím*. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Budapest 1877.
- PESTY 1877b: Pesty F.: *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története* 1. Budapest 1877.
- PESTY 1880: Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék* 1. Budapest 1880.
- PESTY 1885: Pesty F.: *Száz politikai és történelmi levél Horvátországról*. Budapest 1885.

- PETKES–CZIFFRA 2014: Petkes Zs. – Cziffra Sz. (rec.): Ž. Demo: Ranosrednjovjekovno groblje bijelobrdske kulture: Vukovar–Lijevo brdo (X–XI. stoljeće) – An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture: Vukovar–Lijevo brdo (10th–11th Centuries). ZÁGRÁB 2009. *Archaeologiai Értesítő* 138 (2013) 385–387.
- PETROVIĆ 1930: Petrović, J.: Votivna kolica iz Dupljaje. *Starinar* 3:5 (1928–1930) 21–29.
- PETROVIĆ 1984: Petrović, J.: *Gomolava. Arheološko nalazište*. Novi Sad 1984, 59–63.
- PETROVIĆ 1975: Petrović, M.: Arača, Novi Bečej. Srednjovekovna bazilika. *Arheološki pregled* 17 (1975) 137–138.
- PETROVIĆ 1976: Petrović, M.: Arača, Novi Bečej. Srednjovekovna bazilika. *Arheološki pregled* 18 (1976) 126–127.
- PETROVIĆ 1978: Petrović, M.: Arača, Novi Bečej. Srednjovekovna bazilika. *Arheološki pregled* 20 (1978) 135–136.
- PETROVIĆ 1988: Petrović, M.: Vizantijska arhitektura u Novom Rakovcu. *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 15 (1988) 32–45.
- PETROVIĆ 1990: Petrović, M.: Istraživanja manastira Šišatovac. Arheološka istraživanja manastirske crkve, prethodni izveštaj o arhitekturi. *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 16 (1990) 12–23.
- PETROVIĆ 2013: Petrović, V.: Terrestrial Communications in the Late Antiquity and the Early Middle Ages in the Western Part of the Balkan Peninsula. In: Živković, T. – Crnčević, D. – Bulić, D. – Vladeta, P. – Cvijanović, I. – Radovanović, B. (eds.): *The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, oppidas, Villas and Archaeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*. Belgrade 2013, 235–287.
- PETROVIĆ–ĆALIĆ et al. 2012: Petrović, R. – Ćalić, J. et al.: Recent Landform Evolution in Serbia. In: Lóczy, D. – Stankoviansky, M. – Kotarba, A. (eds.): *Recent Landform Evolution: The Carpatho-Balkan-Dinaric Region*. Dordrecht–Heidelberg–London–New York 2012, 345–376.
- PETROVICS 1998: Petrovics I.: Boba Imre (1919–1996) és a Nagymorávia-kérdés. In: H. Tóth I. – Ferincz I. (szerk.): *Szlavisztikai tanulmányok*. Szeged 1998, 21–28.
- PETROVICS 2005: Petrovics I.: Boba Imre és a Nagymorávia-kérdés. In: Petrovics I. (szerk.): *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Budapest 2005, 273–282.
- PETROVICS 2019: Petrovics I.: Dél-Magyarország és a török veszély a 14. század vége és a 15. század dereka között. In: Bagi Z. P. (szerk.): „...úgy írhasak mint volt”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Sándor László tiszteletére*. Szeged 2019, 104–119.
- PFEIFFER 2017: Pfeiffer A.: A Macsói Bánság és a macsói vár lokalizációjának kérdése a magyar és a szerb történetírásban. *Világtörténet* 7 (2017) 125–138.
- PINTER–DRAGOTĂ–ȚIPLIC 2006: Pinter, Z. K. – Dragotă, A. – Țiplic, I. M.: *Piese de podoabă și vestimentație la grupirile etnice din Transilvania (sec. VII – XII)*. Alba Iulia 2006.
- PIPER 1912: Piper, O.: *Burgenkunde*. München 1912.
- PIRIVATRIĆ 1997a: Pirivatrić, S.: *Samuilova država. Obim i karakter*. Vizantinološki Institut SANU, Posebna izdanja, knj. 21. Beograd 1997.
- PIRIVATRIĆ 1997b: Pirivatrić, S.: Vizantijska tema Morava i – „Moravije” Konstantina VII Porfirogenita (La thème byzantin de Morave et la – „Moravie” de Constantin VII Porphyrogénète). *Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta* 36 (1997) 173–201.
- POHL 1988: Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988.

- POHL 1993: Pohl, W.: „Das sanfte Joch Christi.” Zum Christentum als gestaltende Kraft im Mitteleuropa des Frühmittelalters. In: Hödl, G. – Grabmayer, J. (Hrsg.): *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter 2*. Wien–Köln–Weimar 1993, 259–280.
- POHL 2000: Pohl, W.: Soziale Grenzen und Spielräume der Macht. In: Pohl, W. – Reimitz, H. (Hrsg.): *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Wien 2000, 17.
- POHL 2001: Pohl, W.: Conclusion. In: Pohl, W. – Wood, I. – Reimitz, H. (eds.): *The transformation of Frontiers from the late Antiquity to the Carolingians*. Leiden–Boston 2001, 247–260.
- POHL 2002: Pohl, W.: *Die Awaren: ein Steppenvolk im Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.* München 2002.
- POP-LAZIĆ 1976: Pop-Lazić, P.: Rezultati arheoloških istraživanja u Malom Idošu. *Zbornik Istorijskog Muzeja Srbije* 11–12 (1976) 67–82.
- POPOVIĆ 1925: Popović, D. J.: *Problemi Vojvodine 1*. Beograd 1925.
- POPOVIĆ 1939: Popović, D. J. (ur.): *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe*. Novi Sad 1939.
- POPOVIĆ 1950: Popović, D. J.: *Srbi u Sremu do 1736/7. Istorija naselja i stanovništva*. Beograd 1950.
- POPOVIĆ 1952: Popović, D. J.: *Srbi u Bačkoj do kraja osamnaestog veka. Istorija naselja i stanovništva*. Beograd 1952.
- POPOVIĆ 1955: Popović, D. J.: *Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka. Istorija naselja i stanovništva*. Beograd 1955.
- POPOVIĆ 1957: Popović, D. J.: *Srbi u Vojvodini, 1. Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699*. Novi Sad 1957.
- POPOVIĆ 1958: Popović, I.: Zur Urgeschichte der Serben in Pannonien. Eine Dialektuntersuchung. *Zeitschrift für slavische Philologie* 27 (1958) 116–160.
- POPOVIĆ 1966: Popović V.: Sirmium, Sremska, lok. »Zidine« ili »Širingrad« u Mačvanskoj Mitrovici – Ranosrednjovekovna arhitektura. *Arheološki pregled* 8 (1966) 136–137.
- POPOVIĆ 1967: Popović, V.: Sirmium – Mitrovica. Sremska i Mačvanska. *Arheološki pregled* 9 (1967) 131–138.
- POPOVIĆ 1975 : Popović, V.: „Metodijev” grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici. *Starinar N. S.* 24–25 (1973–74) 265–268.
- POPOVIĆ 1980: Popović, T.: *Prince Marko. The Hero of South Slavic Epics*. New York 1980.
- POPOVIĆ 1988: Popović, V.: In memoriam Jovan Kovačević (1920–1988). *Starinar N. S.* 39 (1988) 203–204.
- POPOVIĆ 1997a: Popović, I.: *Zlatni avarski pojas iz okoline Sirmijuma (Golden Avarian Belt from the Vicinity of Sirmium)*. Beograd 1997.
- POPOVIĆ 1997b: Popović, M.: Vojvodina u okvirima ugarske srednjovekovne države (859–1526). In: *Muzej Vojvodine stalna postavka*. Novi Sad 1997, 11.
- POPOVIĆ 2006: Popović, M.: *Beogradska tvrđava*. Beograd 2006.
- POPOVIĆ 2016: Popović, M. St.: Saint Clement of Ohrid: his life and aftermath between Sofia and Skopje. In: Cvijanović, I. R. (ur.): *Spomenica Dr. Tibora Živkovića (Homage to Tibor Živković)*. Beograd 2016, 77–91.
- POPOVIĆ-IVANIŠEVIĆ 1988: Popović-Ivanišević, V.: Grad Braničevo u srednjem veku. *Starinar* 39 (1988) 125–179.
- POPOVICH 2002: Popovich, I.: A multilevel settlement at village Baraninca (Baranya in the Transcarpathian Region). *A Nyíregyházi Jós András Múzeum évkönyve* 44 (2002) 57–93.

- PÓPITY 2009a: Pópity D.: Késő avar teleprészlet Makó, Mikócsai járandó határrészében. In: Balogh Cs. (szerk.): *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autótú és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szeged 2009, 38–39.
- PÓPITY 2009b: Pópity D.: Késő szarmata és késő avar település, és Kr. u. 4. századi sírok Makó, Mikócsadűlőben. In: Balogh Cs. (szerk.): *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autótú és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szeged 2009, 40–43.
- PÓPITY 2014: Pópity D.: Egy késő avar kori teleprészlet Makó keleti határában (az M43 30. lelőhely feltárásának eredményei) (A Late Avar Age Settlement Part East of the Town of Makó [Finds in Site Nr. M43 30]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam 1* (2014) 229–240.
- PÓPITY 2015: Pópity D.: Egy szarmata füstölőkomplexum Szeged–Tápé, Algyő külterület lelőhelyen. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam 2* (2015) 67–90.
- PÓR 1895: Pór A.: Az Anjouk kora. In: Szilágyi S. (szerk.): *A magyar nemzet története 3*. Budapest 1895, 1–384.
- PRAJDA 2014: Prajda K.: Ozorai Pipó: cittadino fiorentino-baro Regni Hungariae. Egy ismert életút kihagyott részletei. *Aetas 29:1* (2014) 74–83.
- PRERADOVICH 1970: Preradovich, N. von: *Des Kaisers grenzer. 300 Jahre Türkenabwehr. Molde*. Wien–München–Zürich 1970.
- PRIMOV 1981: Примов, В.: Укрепване и териториално разширение на Българската държава през първата половина на 9 век. In: Ангелов, Д. (ред.): *История на България, том втори. Първа българска държава*. София 1981.
- PROHÁSZKA 2007: Prohászka, P.: Ein Neues „Altes“ ostgotisches Frauengrab aus Beograd–Zemun (1883) (Egy „rég-új” keletigót női temetkezés és mellékletei Belgrád–Zimonyból [1883]). *Folia Archeologica 53* (2007) 179–192.
- PURKOVIĆ–MANO–ZISSI 1941: Purković, M. A. – Mano-Zisi, Đ.: Srpski srednjevekovni nakit i ukus. *Umetnički pregled 4:1* (1941) 15–22.
- PÜSPÖKI NAGY 1978: Püspöki Nagy P.: Nagymorávia fekvéséről. *Valóság 1978:11*, 60–82.
- PÜSPÖKI NAGY 1982: Püspöki Nagy, P.: *On the location of Great Moravia, a reassessment*. Duquesne University studies in history, East Central and Southeast European Series 13. Pittsburgh 1982.
- PÜSPÖKI NAGY 1985: Püspöki Nagy P.: *A Csallóköz vízrajzi képének története Strabón Geógraphikájától IV. Béla király koráig*. Bratislava 1985.
- PÜSPÖKI NAGY 1989: Püspöki Nagy P.: *A Csallóköz neveiről*. Győr 1989.
- PÜSPÖKI NAGY 1996: Püspöki Nagy P.: Előszó. In: Boba I. – Püspöki Nagy P.: *Morávia története új megvilágításban. Kísérlet a középkori források újraértelmezésére*. Budapest 1996, 7–12.
- RÁCZ 2019: RácZ Zs.: *A gepida királyság peremén. 5–6. századi temetők Hajdúnánás határából*. Habilitációs dolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest 2019. Kézirat.
- RÁCZ–LASZLOVSKY 2005: RácZ M. – Laszlovsky J.: *Monostorosáp. Egy Tisza menti középkori falu*. Dissertationes Pannonicae 3. 7. Budapest 2005.
- RÁCZ–TARI: 2011: RácZ T. Á. – Tari E.: Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák ásatások és terepbejárások alapján. In: Kövári K. – Miklós Zs. (szerk.): *„Fél évszázad terepen”*. *Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Budapest 2011, 53–76.
- RADIĆ 2005: Radić, R.: *Srbi pre Adama i posle njega. Istorija jedne zloupotrebe: slovo protiv novoromantičara*. Beograd 2005.

- RADIČEVIĆ–ĐORĐEVIĆ–ĐORĐEVIĆ 2012: Radičević, D. R. – Đorđević, V. M. – Đorđević, J. Lj.: Srednjovekovno naselje na lokalitetu Najeva ciglana u Pančevu: objekti X – početka XI stoleća. *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 28 (2012) 201–224.
- RADIČEVIĆ–DŽELEBDŽIĆ 2013: Radičević, D. – Dželebdžić, D.: Vizantijski pečat iz Dupljaje. *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 29 (2013) 275–288.
- RADIČEVIĆ–GRUJIĆ–ŽIVANOVIĆ 2012: Radičević, D. – Grujić, I. – Živanović, M.: Dupljaja – Grad. Istraživanja u 2011. godini. *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 36 (2012) 46–49.
- RADIČEVIĆ–ŠPEHAR 2015a: Radičević, D. – Špehar, P.: Some remarks on Hungarian Conquest Period Finds in Vojvodina. *Acta Archaeologica Carpathica* 50 (2015) 137–162.
- RADIČEVIĆ–ŠPEHAR 2015b: Radičević, D. – Špehar, P.: Porfirogenitovi međaši na Istru i staromađarski nalazi u Vojvodini. *Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta* 52 (2015) 43–55.
- RADIČEVIĆ 2009: Radičević, D.: Srednjovekovni mač iz Dupljaje. *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 25 (2009) 77–90.
- RADIČEVIĆ 2012: Radičević, D.: Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac. In: Medaković, A. (ed.): *Proceedings of the Regional Conference Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy*. Vršac 2012, 85–88.
- RADIČEVIĆ 2013: Radičević, D.: Medieval Fortification in Dupljaja near Bela Crkva (Southern Banat). *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* 10 (2013) 85–98.
- RADIČEVIĆ 2019: Radičević, D.: Fortifications on the Byzantine-Hungarian Danube border in the 11th and 12th Centuries. In: *Fortifications, Defence Systems, Structures and Features in the past. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 7th – 9th June 2017*. Zagreb 2019, 157–169.
- RADIŠIĆ 2018: Radišić, M.: Archaeological testimonies of Bulgarian presence in the Central Balkans during the ninth and tenth centuries. In: Николов, А. – Кънев, Н. (СЪСТ.): *Симеонова България в историята на европейския Югоизток: 1100 години от битката при Ахелой* 1. София, 2018 / A. Nikolov, A. – Kanev, N. (eds.): *Emperor Symeon's Bulgaria in the history of Europe's South-East: 1100 years from the battle of Achelous* 1. Sofia 2018, 134–154.
- RADOJČIĆ 1956: Radojčić, Đ. Sp.: Ruvarčevo mesto u srpskoj istoriografiji (La place de Ruvarac dans l'histoire serbe). *Matica Srpska, Zbornik za društvene nauke* 13–14 (1956) 193–208.
- RADONIĆ 1919a: Radonitch, Y. (= Radonić, J.): *La Batchka*. Paris–Bruxelles–Dublin 1919.
- RADONIĆ 1919b: Radonitch, Y. (= Radonić, J.): *Histoire des Serbes de Hongrie*. Paris–Bruxelles–Dublin 1919.
- RADONIĆ 1921: Radonić, J.: Baranja. *Bratstvo* 3 (1921) 2–7.
- RADONIĆ 1939: Radonić, J.: Srbija i Ugarska u srednjem veku. In: Popović, D. J. (ur.): *Vojvodina* 1. *Od najstarijih vremena do velike seobe*. Novi Sad 1939, 128–144.
- RĂDULESCU–GÁLL 2001: Rădulescu, A. – Gáll, E.: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Temesvár (Timișoara)-Csókaerdő. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 52 (2001) 155–193.
- RĂDULESCU–TĂNASE–KOPECZNY 2008: Rădulescu, A. – Tănase, D. – Kopeczny, Zs.: Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara-Castelul Huniade 2007. *Banatica* 18 (2008) 141–154.
- RADY–VESZPRÉMY 2010: Rady, M. – Veszprémy, L.: Introduction. In: Bak, J. M. – Borkowska, U. – Constable, G. – Jaritz, G. – Klaniczay, G.: *Anonymus and Master Roger*. Budapest 2010, 17–37.
- RAFFAY 2000: Raffay E.: Az aracs templom. In: Kollár T. (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 449–474.

- RAFFAY 2005: Raffay E.: *Az aracsi templomrom. Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről*. Újvidék 2005.
- RAINER 2017: Rainer P.: A horvátok ma is büszkék rá. És mi, magyarok? Beriszló Péter püspök, horvát bán sírköve a veszprémi székesegyházban. *Séd* 2 (2017) 2–3.
- RAJIC 1794: *Ìstorìa raznyh" slavenskih" narodov" naipače že Bolgar", Horvatov", i Serbov" iz" tmy zabveniâ izâtaâ i vo svêt" istoričeskij proizvodennaâ Ioannom" Raičem"*. https://books.google.rs/books?id=CHpkAAAACAAJ&printsec=frontcover&dq=editions:SKamWC-r_FgC&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwi1yp7t-qjjAhVNposKHdNGBpgQ6AEIJzAA#v=onepage&q&f=false (A megtekintés időpontja 2019. 08. 07.)
- RAMET 2006: Ramet, S. P.: *The Three Yugoslavias: State-building and Legitimation, 1918–2005*. Bloomington–Indianapolis 2006.
- RANISAVLJEV 2007: Ranisavljev, A.: *Ranosrednjovekovna nekropola kod Mokrina*. Povremena izdanja 4, Srpsko Arheološko Društvo. Beograd 2007.
- RANKE 1844: Ranke, L. von: *Die serbische Revolution, Aus serbischen Papieren u. Mitteilungen*. Berlin 1844.
- RANKE 1890: Ranke L.: *Szerbia és Törökország a tizenkilencedik században*. Nagybecskerek 1890.
- RANKOVIĆ–MITIĆ 1989: Ranković, D. – Mitić, V. (ur.): *Srpski narod u drugoj polovini XIV i u prvoj polovini XV veka. Zbornik radova posvećen šestotogodišnjici Kosovske bitke*. Beograd 1989.
- RAPAICS 1940: Rapaics R.: *A magyar gyümölcs*. Budapest 1940.
- RAPAN PAPEŠA–ŠMALCELJ NOVKOVIĆ 2016: Rapan Papeša, A.– Šmalcelj Novković, P.: *Kasnoavarodobno groblje na Gradini u Otoku*. Vinkovci 2016.
- RAPAN PAPEŠA 2005 : Rapan Papeša, A.: Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških iskopavanja arheološkog odjela Gradskog muzeja Vinkovci u 2004. *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja* 22 (2005) 259–274.
- RAPAN PAPEŠA 2006: Rapan Papeša, A.: Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških iskopavanja Arheološkog odjela Gradskog muzeja Vinkovci u 2005. godini. *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja* 23 (2006) 199–222.
- RAPAN PAPEŠA 2007: Rapan Papeša, A.: Stari Jankovci-Gatina. Naselje i groblje avaro-slavenskog razdoblja. In: Karaula, I. (ur.): *Starojankovčani kroz stoljeća 1301.–2007*. Vinkovci–Slavkovci 2007, 831–840.
- RAPAN PAPEŠA 2012: Rapan Papeša, A.: *Prvi nalazi s avarskog groblja na položaju Nuštar (Die ersen Funde des Awarenfriedhofs an der Fundstelle Nuštar)*. Vinkovci 2012.
- RAPAN PAPEŠA 2015: Rapan-Papeša, Anita: Sava – granica kasnoavarske države: da ili ne? In: Ostmajer, B. (ur.): *Rijeka Sava u povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18–19. listopada 2013*. Slavonski Brod 2015, 45–54.
- RAPAN PAPEŠA 2016 : Rapan Papeša, A.: Prethodna razmišljanja o priložima keramičkih lonaca i njihovom sadržaju u avarodobnim grobovima na lokalitetu Nuštar-Dvorac. In: Krznar, S. – Sekelj-Ivančan, T. – Tkalčec, T. – Belaj, J. (ur.): *Groblja i bogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru Sjeverne Hrvatske. Zbornik radova prvog znanstvenog skupasrednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju Zagreb, 4. lipnja 2014*. Zagreb 2016, 23–32.
- RAPAN PAPEŠA megjelenés alatt: Rapan Papeša, A.: *Zaštitno istraživanje avarodobnog lokaliteta u Nuštru. Zbornik skupa Hrvatska arheologija i Aachenski mir 812–2012*. Megjelenés alatt.
- RASZTIK 1998: Rasztik T.: A péterváradai apátság leltára 1495-ből. (Adalékok középkori ciszterci monostoraink anyag kultúrájához). In: Csukovits E. (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Budapest 1998, 197–216.

- RAU 1955: Rau, R.: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* 1. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Band 5. Die Reichsannalen, Einhard Leben Karls des Großen, zwei „Leben“ Ludwigs, Nithard Geschichten. Darmstadt 1955
- RAU 1960: Rau, R.: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* 3. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Band 7. Jahrbücher von Fulda, Regino Chronik, Notker Taten Karls. Darmstadt 1960.
- RÁZSÓ 1973: Rázsó Gy.: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). *Hadtörténelmi Közlemények* 20 (1973) 403–444.
- RÁZSÓ 1975: Rázsó Gy.: Hunyadi Mátyás török politikája (Die türkische Politik des Königs Matthias). *Hadtörténelmi Közlemények* 22 (1975) 305–348.
- REIMITZ, 2000: Reimitz, H.: Grenzen und Grenzüberschreitung im karolingischen Mitteleuropa. In: Pohl, W. – Reimitz, H. (Hrsg.): *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Wien 2000, 105–166.
- REISZIG (é. n. a): Reiszig E.: Bács-Bodrog vármegye története. In: Borovszky S. (szerk.): *Bács-Bodrog vármegye* 1–2. Magyarország vármegyéi és városai, 28–248.
- REISZIG (é. n. b): Reiszig E.: Torontál vármegye története. In: Borovszky S. (szerk.): *Torontál vármegye*. Magyarország Vármegyéi és Városai, 340–341.
- RESTLE 1991–1992: Restle, M.: Krypta. In: *Reallexikon der byzantinischen Kunst* 5. Stuttgart 1991–1992, 454–484.
- RÉVAI: *Révai nagy lexikona*. Budapest 1914–1935.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék 10. századi történetéhez*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Budapest 1996.
- RÉVÉSZ 2012: Révész L.: Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében. In: *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. *Opitz Archaeologica* 6. Budapest, 2012, 401–420.
- RÉVÉSZ 2018: Révész L.: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Akadémiai doktori értekezés. Szeged 2018. Kézirat.
- RICHTHOFEN 1926: Richthofen, B.: A szláv kérdés Magyarország középkori archaeológiájában. *Archaeologiai Értesítő* 40 (1926) 139–156.
- RICZ 1975: Ricz P.: A népvándorláskor problematikája Bácskában. In: *Létünk-évkönyv 1975*. Szabadka 1975, 81–123.
- RICZ 1978: Ric, P. (= Ricz, P.): Moravički put, Bački Sokolac. Avarska nekropola. *Arheološki pregled* 20 (1978) 103–105.
- RICZ 1979: Ric, P. (= Ricz, P.): Arheološka nalazišta seobe naroda u severoistočnoj Bačkoj (Fundorte aus der Völkerwanderungszeit im Nordosten der Bačka). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 25 (1979) 25–40.
- RICZ 1980a: Ric, P. (= Ricz, P.): Resultate der neueren Ausgrabungen awarischer Nekropolen in der nordöstlichen Bačka. Bestattungsart und Bestattungsritus auf der Nekropole bei Bački Skoloca (Gemeinde Bačka Topola). *Balcanoslavica* 9 (1980) 77–90.
- RICZ 1980b: Ric, P. (= Ricz, P.): Koplalo, rekreacioni centar, Stara Moravica. Avarska nekropola. *Arheološki pregled* 21 (1980) 166–168.
- RICZ 1982: Ric, P. (= Ricz, P.): Koplalo-rekreacioni centar, Stara Moravica. Avarska nekropola, *Arheološki pregled* 23 (1982) 115–117.
- RICZ 1983a: Ric, P. (= Ricz, P.): Glavno oružje nomadskih ratnika. Rekonstrukcija avarskog refleksnog luka (The principal weapon of nomadic warriors. A reconstruction of the avar reflex bow). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 28 (1983) 81–90.

- RICZ 1983b: Ric, P. (= Ricz, P.): Timber Constructions in Avar Graves. Contributions to the resolving of Problem Linked with Burial of the Avars in North Bačka. *Archaeologica Jugoslavica* 22–23 (1983) 105–122.
- RICZ 1983: Ric, P. (= Ricz, P.): The Weapons of Steppe Nomads. *Balcanoslavica* 10 (1983) 1–15.
- RICZ 1985a: Ric, P. (= Ricz, P.): Moravički put, Bački Sokolac. Avarska nekropola. *Arheološki pregled* 20 (1978) 103–105.
- RICZ 1985b: Ric, P. (= Ricz, P.): Koplalo, Stara Moravica. Avarska nekropola *Arheološki pregled* 24 (1985) 121–123.
- RICZ 1987: Ric, P. (= Ricz, P.): Drvene konstrukcije u grobovima avarske nekropole u Staroj Moravici. Prilozi rešavanju problematike sahranjivanja Avara u Severnoj Bačkoj (Holzkonstruktionen in den Grabstätten der awarischen Nekropole Stara Moravica [Altmorawitza]). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 30 (1987) 147–158.
- RICZ 1992a: Ricz P.: Politika és régészet. Egy jeges régésznapló töredékei a közelmúltból 1. *Szabadkai Napló*, 1992. február 19., 19.
- RICZ 1992b: Ricz P.: Politika és régészet. Egy jeges régésznapló töredékei a közelmúltból 2. *Szabadkai Napló*, 1992. február 26., 19.
- RICZ 1993: Ricz P.: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. In: Lőrinczy G. (szerk.): *Az Alföld a 9. században*. Szeged 1993, 171–185.
- RICZ 1996a: Ricz P.: Szemelvények a középkori Szabadka történetéből. Különös tekintettel Zabolka Castellum problémakörére. In: Bori I. (szerk.): *Honfoglalók. Híd* 1996:5–7, 409–423.
- RICZ 2002a: Ricz P.: Ada, Novo naselje. In: Szentpéteri, J. (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 2002, 17.
- RICZ 2013: Ricz P.: Múltunk túsza. *Bácsország* 67 (2013:4) 9–15.
- RICZ 2014a: Ricz P.: Az oroszlámosi középkori romok és temető. *Bácsország* 69 (2014:2) 120.
- RICZ 2014b: Ricz P.: Kincs vadászat vagy valami más. Egy veterán muzeológus gondolatai múltról és jövőről. *Híd* (2014:9–10) 14–32.
- RICZ 2016a: Ricz P.: *Az oroszlámosi Templomdomb régészeti lelőhely*. <http://ertektar.rs/ertektar/ertek/Az-oroszlamosi-Templomdomb-regeszeti-lelohely/91> (A megtekintés időpontja: 2020. 04. 04.)
- RICZ 2016b: Ricz P.: *A kishorgosi Árpád-kori templom és temető*. <http://ertektar.rs/ertektar/ertek/A-kishorgosi-Arpád-kori-templom-es-temeto/99> (A megtekintés időpontja 2020. 12. 15.)
- ROBOTKA 2000: Robotka Cs.: Csatlakozott katonai segédnépek az Árpád-kori Sopron és Moson megyében. *Soproni Szemle* 44:4 (2000) 374–401.
- ROEDIGER 1903: Roediger L.: Ásatásainkról. *Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 19 (1903) 143–149.
- ROEDIGER 1904: Roediger L.: Bácsmegyei régiségleletekről. *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904) 261–263.
- ROKAY 1969: Rokai (Rokay), P.: Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437). *Godišnjak Filozofskog Fakulteta Novi Sad* 12:1 (1969) 89–90, 104–107.
- ROKAY 1975: Rokai (Rokay), P.: Iz srednjevekovne istorije Novog Sada. *Matica srpska, zbornik za istoriju* 11 (1975) 105–110.
- ROKAY 1983: Rokai (Rokay), P.: “Brodovi” na Dunavu i pritokama na području Južne Ugarske u srednjem veku. In: Čubrilović, V. (ur.): *Plovidba na Dunavu i njegovim pritokama*. Beograd 1983, 139–177.
- ROKAY 1994a: Rokay P.: Ozora. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 518.

- ROKAY 1994b: Rokay P.: Só. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 603.
- ROKAY et al. 2002: Rokai (= Rokay), P. – Dere (= Györe), Z. – Pal (= Pál), T. – Kasaš, A.: *Istorija Mađara*. Beograd 2002.
- ROKAY–TAKÁCS 1994a: Rokay P. – Takács M.: Barancs. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 82.
- ROKAY–TAKÁCS 1994b: Rokay P. – Takács M.: Bosznia. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 123–124.
- ROKAY–TAKÁCS 1994c: Rokay P. – Takács M.: Macsó. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 421–422.
- ROKAY–TAKÁCS 1994d: Rokay P. – Takács M.: Szerbek. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 638–639.
- ROKAY–TAKÁCS 1994e: Rokay P. – Takács M.: Titel. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 677.
- F. ROMHÁNYI 1999: Romhányi, B.: L’implantation du christianisme en Hongrie aux Xe et XIe siècles. In: Decaëns, J. – Flambard Héricher, A.-M. (red.): *Actes du IIIe colloque européen des professeurs d’archéologie médiévale*. ESTMA III. Caen 1999, 159–164.
- F. ROMHÁNYI 2000: F. Romhányi B.: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest 2000.
- ROMSICS 1999: Romsics, I.: *Hungary in the Twentieth Century*. Budapest 1999.
- ROMSICS 2011: Romsics I.: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században nemzetközi kitekin-téssel*. Budapest 2011.
- ROMSICS 2015: Romsics I.: *A múlt arcai*. Budapest 2015.
- RÓNA-TAS 1990: Róna-Tas A.: Die Inschrift des Nadelbehalters von Szarvas (Ungarn). *Ural-Altäische Jahrbücher 9 (1990) 1–30*.
- RÓNA-TAS 1994: Róna-Tas A.: A szarvasi tűtartó. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 617–618.
- RÓNA-TAS 1995: Róna-Tas A.: Hogyan hívták Árpád dédunokáját. In: Koszta L. (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged 1995, 417–430.
- RÓNA-TAS 1996: Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest 1996.
- ROSKA 1914: Roska M.: Árpádkori temető Várfalván (Cimetière de l’époque des Arpádes à Várfalva). *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 5/1 (1914) 125–187*.
- ROSTÁS 2010: Rostás T.: Graeco opere. Görög modorban I. Szávaszentdemeter és Kaporna 13. századi falképei. In: Tüskés A. (szerk.): *Ars Perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája. 2nd Conference of Young Art Historians*. Budapest 2010, 31–41.
- ROZVÁNYINÉ 1957: Rozványiné Tombor I.: Rudabánya műemlékei. In: Pantó E. – Pantó G. – Podányi T. – Moser K. (szerk.): *Rudabánya ércbányászata*. Budapest 1957, 48–65.
- RÓZSA 1963: Rózsa Gy.: *Budapest régi látképei (1493–1800)*. Budapest 1963.
- RÓZSA 2002: Rózsa Z.: Avar kori teleprészlet Kardoskúton (Avar settlement in Kardoskút). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 23 (2002) 115–143*.
- RUMMEL–PETERS–SCHAFFERER 2012: Rummel, Chr. – Peters, D. – Schafferer, G.: Report on the Geomagnetic Survey at Margum in October 2011. *Starinar 42 (2012) 229–238*.

- RUNCIMAN 1930: Runciman, S.: *A history of the First Bulgarian Empire*. London 1930.
- RUNCIMAN 1949 : Runciman, S.: The First Crusaders' Journey across the Balkan Peninsula. Actes du VIIe Congrès des Études Byzantines, Bruxelles 1948. *Byzantion* 19:1 (1949) 207–221.
- RUPP 1876: Rupp J.: *Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetes városok, helységek s azokban létezett egyházi intézetek püspökmegyék szerint rendszerezve* 3. Pest 1876.
- RUTTKAY 1994: Ruttkay A.: A blatnicai lelet és köre. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest 1994, 109–118.
- ŠAFÁRIK 1828: Šafárik, J.: *Über die Abkunft der Slawen nach Lorenz Surowiecki*. Buda 1828.
- ŠAFÁRIK 1837: Šafárik, P. J.: *Slowanské starožitnosti* 1. W Praze 1837.
- ŠAFÁRIK 1844: Schafarik, P. J.: *Slawische Alterthümer* 2. Leipzig 1844.
- ŠAFÁRIK 1955: Šafarik, O.: Nalazi sa nove avaro-slovenske nekropole u Malom Idošu. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 4 (1955) 63–70.
- ŠAFARIK–SCHULMANN 1954: Šafarik, O. – Šulman, M. (= Schulmann I.): Hinga. Srednjevekovna nekropola kod Subotice. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 3 (1954) 5–55.
- A. SAJTI 1987: A. Sajti E.: *Délvidék, 1941–1944: A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest 1987.
- A. SAJTI 2004: A. Sajti E.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest 2004.
- A. SAJTI 2010: A. Sajti E.: A Délvidék elcsatolása, 1918–1920. In: A. Sajti E. (szerk.): *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged 2010, 29–32.
- ŠAMADAN 2012: Šamadan, K.: Ugarski vladari na petrovaradinskoj tvrđavi u 13 i 14 veku. *Godišnjak Muzeja grada Novog Sada* 5–6 (2012) 126–140.
- SAMARDŽIĆ 2020: Samardžić, M.: Nova prošlost za nove teritorije: konstituisanje narativa o kontinuitetu srpske prošlosti Vojvodine 1914–1941. In: Samardžić, M. (ur.): *Istorija in interpretacija. Tumači i tumačenja vojvođanske prošlosti*. Novi Sad 2020, 121–181.
- ŠEGULJEV 2018: Šeguljev, N.: Bitka kod Petrovaradina 5. avgusta 1716. godine u zapisima neposrednih svedoka. *Muzej grada Novog Sada* 12 (2016) 27–42.
- SAMEIT 1996: Sameit, E.: Die Karantanen und Donauslawen im 8. Jahrhundert In: Daim, F. (Hrsg.): *Reiter-völker aus dem Osten, Hunnen Awaren*. Bad Vöslau 1996, 320–325.
- ŠAŠEL 1979: Šašel, J.: Antiqui Barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert nach den Schriftquellen. In: Werner, J. – Ewig, E. (Hrsg.): *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Aktuelle Probleme in historischer und archäologischer Sicht. Vorträge und Forschungen* 25. Sigmaringen 1979, 125–139.
- SAVKOVIĆ 2003: Savković, N.: *Vojvodina, Cultural Heritage*. Novi Sad 2003.
- ŠČEKIĆ 1994: Ščekić, D. V.: *Sorabi. Istorijopis. Saborna sfera* 3. Beograd–Podgorica 1994.
- SCHAMS 1820: Schams, F.: *Topographische Beschreibung von Peterwardein und seiner Umgebung. Ein Beytrag zur Landeskunde Syrmiens*. Pesth 1820.
- SCHENK ZU SCHWEINSBERG 1972: Schenk zu Schweinsberg, E.: *Die letzte Schlacht Karls des Großen. Die bemalte Tischplatte von 1518 und die Regensburger Karlslegende am Anfang des 16. Jahrhunderts*. Hefte des Kunstgeschichtlichen Instituts der Universität Mainz, 1. Mainz 1972.
- SCHERER 1983: Scherer, A.: *Felix Milleker (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat)*. München 1983.

- SCHIENERL 1988: Schienerl, P.: Der Krieg in Ungarn zwischen 1683 und 1699 – eine chronologische Übersicht. In: Schienerl, P. W. – Stelzig, Chr. (Hrsg.): *Diplomaten und Wesire. Krieg und Frieden im Spiegel türkischen Kunsthandwerks. Staatliches Museum für Völkerkunde München, Zweigmuseum Oettingen, Neues Schloß*. München 1988, 57–58.
- SCHMID 2015: Schmid, M. M.: *Das Gräberfeld von Rákóczfalva in Zentralungarn und die Chronologie des spätawarenzeitlichen Fundmaterials*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, aus dem Institut für Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie und Provinzialrömische Archäologie der Universität München 2722. Bonn 2015.
- SCHMIDT 1933: Šmit, R. (= Schmidt, R.): Petrovaradinska tvrđava u vreme od 1687 do 1692. In: *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu* 6 (1933) 178–190.
- SCHMIDT 1941: Šmit, R. (= Schmidt, R.): Varadin. In: Popović, D. J. (red.): *Vojvodina II. Od velike seobe do kraja XVIII veka*. Novi Sad, 350–366.
- SCHMIDT–BOŠKOVIĆ 1939: Šmit, R. (= Schmidt, R.) – Bošković, Đ.: Srednjevekovni gradovi u Vojvodini. In: Popović, D. J. (ur.): *Vojvodina I. Od najstarijih vremena do velike seobe*. Novi Sad 1939, 309–339.
- SCHÖNOLT 2013: Schönolt, S.: Zu den kürzlich abgeschlossenen Restaurierarbeiten. In: Husslein-Arco, A. (Hrsg.): *Das Winterpalais des Prinzen Eugen*. Bad Vöslau 2013, 39–78.
- SCHRAMM 1997: Schramm, G.: *Korai román történelem: nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához*. Debrecen 1997.
- SCHULZE 1984: Schulze, M.: Das ungarische Kriegersgrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 31 (1984) 473–514.
- SCHULZE-DÖRLAMM 1991: Schulze-Dörlamm, M.: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 35 (1991) 373–478.
- SCHULZE-DÖRLAMM 2006: Schulze-Dörlamm, M.: Spuren der Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts. In: Daim, F. (szerk.): *Heldengrab im Niemandsland. Ein frühungarischer Reiter aus Niederösterreich. Begleitbuch zur gleichnamigen Ausstellung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*. Mainz 2006, 42–62.
- SCHWALM é. n.: Schwalm, A.: Természeti viszonyok. In: Borovszky S. (szerk.): *Bács-Bodrog vármegye 1–2. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest é. n., 1–18.
- SEBŐK 1994: Sebők F.: Temesvár. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 669.
- SEDOV 1997: Седов, В. В. (глав. ред.): *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии 1–3*. Москва 1997.
- SEKELJ-IVANČAN 2006: Sekelj-Ivančan, T.: Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima (Slawisches Brandgräberfeld am Standort Duga ulica 99 in Vinkovci). *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23 (2006) 141–212.
- SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ 1983: Gvozdanović-Sekulić, S.: Crkve tvrđave na tlu Hrvatske (Kratki pregled prema knjizi u štampi). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 49 (1983) 589–613.
- SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ 1994: Sekulić-Gvozdanović, S.: *Crkve tvrđave u Hrvatskoj*. Zagreb 1994.
- SENDOV 1989: Сендов, В. Н.: *Българска академия на науките: Академици и член-кореспонденти (1969–1984)*. София 1989.
- SENGA 1983: Senga, T.: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok (Падение Моравии и завоевавшие родину Венгры). *Századok* 117 (1983) 307–343.
- SIMIĆ 1983: Simić, G.: Golubački grad. *Starinar* 23–24 (1982–1983) 71–72.

- SIMIĆ 2000 : Simić, P.: *Crkvena umetnost, pregled razvoja graditeljstva i živopisa*. Beograd 2000.
- SIMONI 1986: Simoni, K.: Neobjavljeni okovi i jezičci nakitnog stila Blatnica iz Arheološkog muzeja u Zagrebu. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 3:19 (1986) 217–228.
- SIMONI 1999: Simoni, K.: Funde aus der Völkerwanderungszeit in den Sammlungen des Archäologischen Museums in Zagreb. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* Ser. 3:22 (1989) 107–134.
- SIMONYI 2012: Simonyi E.: Adatok a késő Árpád-kori fehér kerámia kialakulásához (New data on the development of the Late Árpadian Age whiteware). In: Petkes Zs. (szerk.): *Hadak Útján XX. Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Budapest 2012, 327–343.
- SINKOVICS 1966: Sinkovics I.: A török elleni védelem fő kérdései (Die wichtigsten Fragen der Verteidigung gegen die Türken). *Hadtörténelmi Közlemények* 13/4 (1966) 772–792.
- SINKOVICS 1987: Sinkovics I.: Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása (1526–1541). In: Pach Zs. P. (főszerk.): *Magyarország története 1526–1686* 1. Budapest 1987, 149–221.
- SKOK 1939: Skok, P.: Toponomastika Vojvodine. In: Popović, D. J. (red.): *Vojvodina* 1. *Od najstarijih vremena do velike seobe*. Novi Sad 1939., 108–127.
- ŠKOVIERA 2002: Škoviera, A.: Svätý sedmopočetník Gorazd – k začiatkom kresťanstva u Slovanov. In: Bazilovič, J. J. OSBM – Lacko, M. SJ. (ur.): *Zborník z medzinárodných konferencií*. Košice 2002, 93–102.
- SKRIBA 2010: Skriba P.: 9. századi település a Hosszú-víz völgyében (Vát – Telekes-dűlő, Vas megye) (Eine Siedlung des 9. Jahrhunderts im Tal des Hosszú-víz [Vát–Telekes-dűlő, Kom. Vas]). *Archeologiai Értesítő* 135 (2010) 209–244.
- ŠMALCELJ-NOVAKOVIĆ–HRŠAK 2017: Šmalcelj-Novaković, P. – Hršak, T.: The beginning of early medieval settlement in Eastern Croatia: a case study of Kaznica-Rutak (Počeci ranosrednjovjekovnog naseljavanja u Istočnoj Hrvatskoj: Studija slučaja Kaznica-Rutak). In: Sekelj-Ivančan, T. – Tkalčec, T. et al. (ur.): *Srednjovjekovna naselja u svijetlu arheoloških izvora (Conference Zagreb, 2015)*. Zbornik Instituta za arheologiju 6. Zagreb 2017, 131–165.
- ŠMALCELJ 1973: Šmalcelj, M.: Privlaka – „Gole njive” (općina Vinkovci) – nekropola VIII–IX. stoljeća. *Arheološki pregled* 15 (1973) 117–119.
- ŠMALCELJ 1976: Šmalcelj, M.: Privlaka – „Gole njive”, Vinkovci – nekropola VIII–IX. st. *Arheološki pregled* 18 (1976) 127–128.
- ŠMALCELJ 1980: Šmalcelj, M.: Privlaka – „Gole njive”, opć. Vinkovci – avaroslavenska nekropola. *Arheološki pregled* 22 (1980) 143–144.
- SMIČIKLAS 1904–1914: Smičiklas, T.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* 2–12. Zagreb 1904–1914.
- SÓFALVI 2011: Sófalvi A.: A székelység középkori várai. Kísérlet egy székelyföldi vártipológia kidolgozására. In: Terei Gy. – Kovács Gy. et al. (szerk.): *Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest 2011, 241–249.
- SOLYMOSSI 2002: Solymosi, L.: Die Gesellschaft um die erste Jahrtausendwende in Ungarn. In: Papp, K. – Barta, J. (eds.): *The first Millenium of Hungary in Europe*. Debrecen 2002, 39–48.
- SOMOGYI 1987: Somogyi, P.: Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologia Austriaca* 71 (1987) 121–154.
- ŠPEHAR–STRUGAR BEVC 2016: Špehar, P. – Strugar Bevc, N.: *Batajnica – Velika humka, ranomađarska nekropola (Batajnica – Velika humka. Early Magyar Necropolis)*. Beograd 2016.

- SPREMIĆ 1994: Spremić, M.: *Despot Đurađ Branković i njegovo doba. Srpska književna zadruga*. Budapest 1994.
- SREMAC 1903: Sremac, S.: *Veliki župan Časlav. Knjige za narod iz zadužbine Petra Konjevića. Iz knjiga starostavnih 1*. Novi Sad 1903.
- SREJOVIĆ 1993 : Srejović, D.: *Rimski carski gradovi i palate u Srbiji*. Galerija SANU 73. Beograd 1993.
- STADLER 2005: Stadler, P.: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I*. Beiträgen von Walter Kutschera – Walter Pohl – Eva Maria Wild. (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 60) 1. Wien 2005.
- STAJIĆ 1933: Stajić, V.: Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba. In: *Spomenica grada Novog Sada*. Sremski Karlovci 1933.
- STANČEV 1959: Станчев, Ст.: Чърквата в Ботево, Видинско. *Археология* 1:3–4 (1959) 70–75.
- STANČIĆ 1980: Stančić, V.: Srbobran – srednjovekovno nalazište. *Arheološki pregled* 21 (1980) 176–177.
- STANČIĆ 1987: Stančić, V.: Prilog proučavanju arheološke topografije Novog Sada, Petrovaradina i Sremske Kamenice. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 14 (1987) 25–30.
- STANILOV 2006: Stanilov, S.: *Hudoženstvenijat metal na bälgtarskoto hanstvo na Dunav (7–9. vek). Opit za empirično izseldovanie (Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau [7–9. Jh.]. Versuch einer empirischen Untersuchung)*. Sofia 2006.
- STANOJEV 1987: Stanojev, N.: Naselja VIII–IX veka u Vojvodini. *Rad Vojvođanskih muzeja* 30 (1987) 119–144.
- STANOJEV 1989: Stanojev, N.: *Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Arheološko društvo Vojvodine. 712 kata-loških jedinica*. Novi Sad 1989.
- STANOJEV 1996: Stanojev, N.: *Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini (Mittelalterliche dörfliche Siedlungen vom 5. bis zum 15. Jh. in der Wojwodina)*. Novi Sad 1996.
- STANOJEV 1998: Stanojev, N.: Die mittelalterliche Siedlung in Bostanište (Kuveždin) Srednjevekovno naselje na Bostaništu (Kuveždin). In: Hänsel, B. – Medović, Pr. (Hrsg.): *FEUDVAR Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß* 1. Kiel 1998, 233–240.
- STANOJEV 1999–2000 : Stanojev, N.: Rimski šančevi – vodoprivredni sistem Panonske nizije („Roman trenches” – the economy of water supplies). *Rad Muzej Vojvodine* 41–42 (1999–2000) 29–43.
- STANOJEV 2000: Stanojev, N.: A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői. In: Kollár T. (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 401–419.
- STANOJEV 2004: Stanojev, N.: *Arača: crkve, nekropola, manastir*. Muzej Vojvodine – posebna izdanja, monografije 16. Novi Sad 2004.
- STANOJEV 2015: Stanojev, N.: *Rakovac, gradina, klisa*. Muzej Vojvodine, Posebna izdanja 29. Novi Sad 2015.
- STANOJEV 2019: Stanojev, N.: *Bač – Arheologija*. Novi Sad 2019.
- STANOJEV 2012: Stanojev, J.: *Monatur. Manastiri srednjeg veka, zajednička kulturna baština u turističkoj ponudi, i danas potencijalno značajan činilac održivog razvoja*. Muzej Vojvodine, posebna izdanja, monografije 25. Novi Sad 2012.
- STANOJEVIĆ 1919: Stanojevitch, S. (= Stanojević, S): *Le rôle des Serbes de Hongrie*. Paris 1919.
- STANOJEVIĆ 1979: Stanojević, N.: Ulica Pionirska, Bečej – ranosrednjovekovna nekropola. *Arheološki pregled* 21 (1979) 163–165.
- STANOJEVIĆ 1980a: Stanojević, N.: Zaštitno iskopavanje lokaliteta Botra kod Bečeja – srednjevekovna lončarska radionica. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 26 (1980) 89–119.

- STANOJEVIĆ 1980b: Stanojević, N.: Vrbas 1, Vrbas – srednjevekovno i praistorijsko nalazište. *Arheološki pregled* 21 (1980) 164–165.
- STANOJEVIĆ 1982: Stanojević, N. (ur.) *Rakovac*. Novi Sad 1982.²¹⁰⁸
- STANOJEVIĆ 1982a: Stanojević, N.: Hrtkovci, Gomolava, nekropola XII–XIV. veka. In: Jevtović, J. (red.): *Nakit na tlu Srbije iz srednjovekovnih nekropola od IX–XV veka*. Beograd 1982, 49–50.
- STANOJEVIĆ 1982b: Stanojević, N.: Stari Petrovaradin, Novi Sad – srednjovekovno naselje. *Arheološki pregled* 23 (1982) 128–130.
- STANOJEVIĆ 1985a: Stanojević, N.: Botra, Bečej – srednjovekovno naselje. *Arheološki pregled* 24 (1985) 139.
- STANOJEVIĆ 1985b: Stanojević, N.: Gradina, Rakovac – manastirski kompleks i nekropola. *Arheološki pregled* 24 (1985) 179.
- STAVRIANOS 2000: Stavrianos, L. S.: *The Balkans Since 1453*. London 2000², 9–11.
- STEINACHER 2017: Steinacher, R.: *Rom und die Barbaren. Völker im Alpen- und Donaauraum (300–600)*. Stuttgart 2017.
- STEINHAUSER 1964: Steinhauser, W.: Der Name der Leitha und die Hunnenschlacht am Nedao. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 36:2 (1964) 844–869.
- STEPANOVIĆ 2019a: Stepanović, M.: Bač – gradić koji je ucrtan na dve najpoznatije srednjovekovne mape sveta. <https://www.ravnoplov.rs/bac-gradic-koji-je-ucrtan-na-dve-najpoznatije-srednjovekovne-mape-sveta/> (A megtekintés időpontja 2020. 12. 15.)
- STEPANOVIĆ 2019b: Stepanović, M.: *Najstarija sačuvana freska u Bačkoj*. <https://www.ravnoplov.rs/najstarija-sacuvana-freska-u-backoj/> (A megtekintés időpontja 2020. 12. 15.)
- STEPANOVIĆ 2019c: Stepanović, M.: Kako je izgledala Bačka pre više od tri veka – crteži bačkih naselja iz 1697. godine <https://www.ravnoplov.rs/kako-je-izgledala-backa-pre-vise-od-tri-veka-crtezi-backih-naselja-iz-1697-godine/> (A megtekintés időpontja 2020. 12. 15.)
- ŠTETNIĆ 2020: Štetnić, M.: *Vinogradarstvo i srednjovekovnoj Srbiji, Doktorska disertacija*. Beograd 2020. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/17435/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (A megtekintés időpontja: 2020. 05. 17.)
- STEUER 2005: Steuer, H.: Siedlungsarchäologie. In: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. (Hrsg.): *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 28. Berlin–New York 2005, 319–323.
- STOJAČKOVIĆ 1849: Stojačković, A.: *Čerte iz života naroda srbskog u ugarskim' oblastima od' vremena kad' su Mađari u ove došli pa do slavnog' doba voskresenija Vojvodine Srbije ili od' godine 895–1849*. Beč 1849.
- STOJKOVSKI 2014: Stojkovski, B.: Knez Lazar i Ugarska – Prince Lazar and Hungary. In: Mišić, S. (ur.): *Vlast i moć, vlastela Moravske Srbije od 1365 do 1402. godine*. Kruševac 2014, 225–244.
- STOJKOVSKI 2015: Stojkovski, B.: A szerb–magyar viszonyok 1321-ig középkori szerb elbeszélő források tükrében. In: Gál J. et al. (szerk.): *Micae mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest 2015, 229–240.
- STOJKOVSKI 2018: Stojkovski, B.: Images of Hungary and the Hungarians in the Serbian medieval sources, In: Bárány, A. – Bozzay, R. (eds.): *The Image of States, Nations and Religions in Medieval and Early Modern Central and East Central Europe*. Debrecen 2018, 26–48.

²¹⁰⁸ Megjegyzendő, hogy az adott kutató a feltárás idején vezetéknevének még a hivatkozásban szereplő formáját használta, csak az 1990-es években változtatta azt vissza Stanojevve.

- STOJKOVSKI 2020: Stojkovski, B.: Porodica Gorjanski – ugarski rođaci kneza Lazara (The Garai Family-Hungarian relatives of Prince Lazar). *Ljubostinjska prinošenja, Godišnjak Jefmijinih dana 5* (2020) 139–154.
- STREICH 1984: Streich, G.: *Burg und Kirche während des Mittelalters*. Vorträge und Forschungen, Siegmaringen 1984.
- SUBOTIĆ 1853: Subotić, J.: *Dukljanskog presvitera Kraljevstvo Slavena. Serbski Letopis za godinu 1853, čast II. Godina 27, knjiga 88, u Budimu, Pismeny Kral. Sveuč.* Peštanskog 1853.
- SUIDAE LEXICON 1928: *Suidae Lexicon*. Ed.: Adler, A. I. Lipsiae 1928, 483–484.
- SUNDHAUSSEN 1993: Sundhaussen, H.: *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*. BI-Taschenbuch, Mannheim 1993.
- SUNDHAUSSEN 2002: Sundhaussen, H.: Serbische Historiographie zwischen nationaler Legitimationswissenschaft und postnationalem Paradigmenwechsel. *Österreichische Osthefte* 44:1–2 (2002) 411–419.
- SUNDHAUSSEN 2004: Sundhaussen, H.: Die „Genozidnation“: serbische Selbst- und Fremdbilder. In: Buschmann, N. – Langewiesche, D. (Hrsg.): *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Frankfurt am Main–New York 2004, 351–371.
- SUNDHAUSSEN 2010: Sundhaussen, H.: Von der „bescheidenen Rede“ zum Massenmord. Der Zerfall Jugoslawiens und die Kriege der 1990er Jahre. In: Benz, W. (Hrsg.): *Vorurteil und Genozid. Ideologische Prämissen des Völkermords*. Böhlau. Wien–Köln–Weimar 2010, 187–216.
- SÜMEGI 2010: Sümegi, P.: Anhang. Geologische und C14 Untersuchungen am Fundort. In: Bálint, Cs.: *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe*. Budapest 2010, 627–630.
- SZABADOS 2012: Szabados Gy.: Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és ethnikai viszonyairól. In: Kiss P. A. – Piti F. – Szabados Gy. (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 7*. Szeged 2012, 219–235.
- SZABADOS 2013: Szabados Gy.: Szent István király ellenfeleiről. In: Balogh E. – Homoki-Nagy M. (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuridica et Politica* 75 (2013) 609–621.
- SZABADOS 2016: Szabados Gy.: Vázlat a magyar honfoglalás Kárpát-medencei háttéréről. In: Kovács L. – Révész L. (főszerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Budapest 2016, 629–648.
- B. SZABÓ 2006: B. Szabó J.: *Mohácsi csata*. Budapest, 2006², 110–161.
- B. SZABÓ 2017: B. Szabó J. Az újkor hajnalán. Magyarország hadügye a Jagelló királyok alatt (1490–1526). In: Hermann R. (főszerk.): *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest 2017, 315–366.
- B. SZABÓ 2019 : B. Szabó J. A mohácsi csata a modern kori történetírásban (historiográfiai vázlat). In: Fodor P. – Varga Sz. (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest 2019, 337–379.
- SZABÓ 1861: *Rogerus mester, váradi kanonok Siralmas éneke: Magyarországnak IV-dik Béla király idejében a tatárok által történt romlásáról. Tamás spalatói esperes „Historia Salonita”-jából a tatárjárás története*. Fordította: Szabó K. Pest 1861.
- SZABO 1920: Szabo, G.: *Srednjovjekovni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb 1920.
- SZABO 1929a: Szabo, G.: *Umjetnost u našim ladanjskim crkvama*. Zagreb 1929.

- SZABO 1929b: Szabo, G.: Spomenici starije srednjovečne arhitekture u Hrvatskoj i Slavoniji. In: Novak, G. (ured.): *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom šezdesetgodišnjice života*. Zagreb 1929, 549–553.
- SZABÓ 1954: Szabó I.: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Budapest 1954.
- SZABÓ 1969: Szabó I.: *A középkori magyar falu*. Budapest 1969.
- SZABÓ 1975: Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II. A település (Поселение и могильник эпохи Арпадов в окрестностях деревни Sarud II). *Az Egri Múzeum Évkönyve* 13 (1975) 19–62.
- SZABÓ 1983: Szabó F.: Szent Gellért püspök nagy legendája. In: Érszegi G. (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest 1983, 74–94.
- SZABÓ 1987: Szabó J. Gy.: Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 83–100.
- SZABÓ 2003: Szabó L.: Megjegyzések a böszörmények kérdéséhez. A Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2003, 73–107.
- SZABÓ 2011: Szabó T.: *Kora középkori települések a Duna–Tisza-közén (Kiskunfélegyháza-Galambosi-dűlő, Pintér tanya és Soltvadkert-Alsócsábor, Herczeg-tanya lelőhelyek elemzése)*. Szakdolgozat. Budapest 2011.
- SZABÓ 2012: Szabó, D. K.: The Life of a Newly Excavated 11th–13th Century Settlement in the Maros Basin, Hungary. Előadás az EAA 8. konferenciáján, Helsinkiben 2012. augusztus 31-én. <http://www.eaa2012.fi/File/1673/programme-book.pdf> (Megtekintés dátuma: 2020. 12. 15.)
- SZABÓ 2016a: Sabo, Ž. (= Szabó, Z.): Majdan-Oroslanoš. In: *Protego – Graditeljsko nasledstvo*. 2016 <http://gradovi.protego.rs/pregled/majdan-oroslanos> (A megtekintés időpontja: 2021. 01. 14.)
- SZABÓ 2016b: Sabo, Ž. (= Szabó, Z.): Subotica. In: *Protego – Graditeljsko nasledstvo*. 2016 <http://gradovi.protego.rs/index.php/pregled/subotica> (A megtekintés időpontja: 2021. 01. 14.)
- SZABÓ 2016c: Sabo, Ž. (= Szabó, Z.): Novosadska konurbacija. In: *Protego – Graditeljsko nasledstvo*. 2016 <http://gradovi.protego.rs/pregled/novi-sad> (A megtekintés időpontja: 2020. 11. 14.)
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1968: Szádeczky-Kardoss S.: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag. *Antik Tanulmányok* 15 (1968) 84–87.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest 1998.
- SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1979: Szádeczky-Kardoss S. et al.: Az avar történelem forrásai III. Az avar-bizánci kapcsolatok alakulása a honfoglalás lezáródásától Sirmium ostromáig. *Archaeologiai Értesítő* 106/1 (1979) 231–243.
- SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1980: Szádeczky-Kardoss S. et al.: Az avar történelem bizánci forrásai IV. A balkáni és alpesi nagy avar-szláv behatolás első évtizede (582–592). 1. rész: Az 582–586/7 évek eseménye. *Archaeologiai Értesítő* 107 (1980) 86–97.
- SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1981: Szádeczky-Kardoss S. et al.: Az avar történelem bizánci forrása VI. 1. rész. Az 594 előttre datálható események. *Archaeologiai Értesítő* 108 (1981) 227–232.
- SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1982: Szádeczky-Kardoss S. et al.: Az avar történelem bizánci forrása VI. Az avar-ellenes bizánci hadakozás megélénkülésétől a másfél esztendő harci szünet végéig (kb. 592–697). 2. rész: A 694. és a következő évek eseményei. *Archaeologiai Értesítő* 109 (1982) 136–144.
- SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1983: Szádeczky-Kardoss S. et al.: Az avar történelem bizánci forrása VII. Thessaloniké első avar ostroma. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 89–99.

- SZÁDECZKY-KARDOSS et al. 1984: Szádeczky-Kardoss S. et al.: Az avar történelem bizánci forrása VII. Az avarok Maurikios császárságának utolsó éveiben (597 végétől 602 őszéig). *Archaeologiai Értesítő* 111(1984) 53–70.
- SZAKÁLY-FODOR 1998: Szakály F. – Fodor P.: A kenyérmezei csata (1479. okt. 13.). *Hadtörténelmi Közlemények* 11/2 (1998) 1–43.
- SZAKÁLY 1975: Szakály F.: *A mohácsi csata*. Budapest 1975.
- SZAKÁLY 1979a: Szakály F.: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora (a XVI. század derekán). *Dunatáj* 2:2 (1979) 12–24.
- SZAKÁLY 1979b: Szakály F.: Honkeresők. (Megjegyzések Cserni Jován hadáról.) *Történelmi Szemle* 22:2 (1979) 227–261.
- SZAKÁLY 1980: Szakály F.: Nándorfehérvár, 1521, a vég kezdete. In: Zay F.: *Az Lándorfejűvárv elvesztésének oka e vót, és így esött*. Budapest 1980, 83–163.
- SZAKÁLY 1986a: Szakály F.: *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718*. Budapest 1986.
- SZAKÁLY 1986b: Szakály F.: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Rúzsás L. – Szakály F. (szerk.): *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest 1986, 11–57.
- SZAKÁLY 1986c: Szakály F.: *Vesztőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534*. Budapest 1986.
- SZAKÁLY 1990: Szakály F.: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Budapest 1990.
- SZAKÁLY 1991: Szakály F.: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat). In: Zombori I. (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Szeged 1991, 11–50.
- SZALONTAI 1992: Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapusztá késő avar temetője). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 309–347.
- SZALONTAI 2000: Szalontai, Cs.: Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Grossen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 263–286.
- SZALONTAI 2001: Szalontai Cs.: Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? In: Felföldi S. – Sinkovics B. (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest 2001, 106–129.
- SZALONTAI 2003: Szalontai Cs. (szerk.): *Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán (On the road! Museum research along the intended route of the M5 motorway)*. Szeged 2003.
- SZALONTAI-BENEDEK-LÁSZLÓ 2014: Szalontai Cs. – Benedek A. – László, K.: A Kiskundorozsma Kettőshatár úti II. avar temető 434. sírja. *Móra Ferenc Múzeum Értesítője Új folyam* 1 (2014) 161–228.
- SZÁNTÓ 1972: Szántó I.: A török 1551. évi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására. *Hadtörténelmi Közlemények* 19/1 (1972) 73–98.
- SZEBELÉDI 2015: Szebelédi Zs. (szerk.): *Priszkosz rhétor töredékei – követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában*. Budapest 2015.
- SZEBERÉNYI 1999: Szeberényi G.: A zágrábi püspökség Szlavónia megszervezésében játszott szerepének egyházszerkezeti vonatkozásai. *Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei* 1 (199,) 39–51.
- SZEGFÜ 1986: Szegfű L.: Gondok és gondolatok Szeged keletkezéstörténete kapcsán. In: Fodor I. – Selmeczi L. (szerk.): *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Budapest 1986, 16–17.
- SZEGFÜ 1994a: Szegfű L.: Ajtony. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 32–33.

- SZEGFŰ 1994b: Szegfű L.: Határvédelem. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 256–257.
- SZEKERES 1957: Sekereš, L. (= Szekeres, L.): Jedan interesantan nalaz iz ranog srednjeg veka iz Nose. *Rad vojvođanskih muzeja* 6 (1957) 133–134.
- SZEKERES 1971a: Szekeres L.: A szabadkai régészeti kutatás története. *Üzenet* 1 (1971) 81–91.
- SZEKERES 1971b: Szekeres L.: *Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében*. Senta 1971.
- SZEKERES 1977: Sekereš, L. (= Szekeres, L.): Die mittelalterlichen Ansiedlungen in der nordöstlichen Batschka. *Balcanoslavica* 6 (1977), 11–12.
- SZEKERES 1978a: Sekereš, L. (= Szekeres, L.): Necropolis from the Avar Period at Bačka Topola. In: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z. (ured.): *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini (Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken)*. Novi Sad 1978, 157–160.
- SZEKERES 1978b: Szekeres L.: Gombos legrégebb múltja. In: Jung K. (szerk.): *Gombos (Bogojevo). Írások egy nyugat-bácskai falu jelenéről és múltjáról*. Szabadka 1978, 9–21.
- SZEKERES 1981: Szekeres L.: *Amit az idő eltemetett. Kis vajdasági régészet*. Újvidék 1981.
- SZEKERES 1982: Szekeres L.: Középkori települések Északkelet-Bácskában. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 50, 14:1 (1982) 1–78.
- SZEKERES 1983: Szekeres L.: *Középkori települések Északkelet-Bácskában*. Újvidék 1983.
- SZEKERES 1985: Szekeres L.: *A hunok és Attila*. Újvidék 1985.
- SZEKERES 1986a: Sekereš, L. (= Szekeres, L.): Problematika takozvanih Rimskih šančeva u Bačkoj (The problem of so-called Roman Trenches in Bačka). In: Medović, Pr. – Dautova-Ruševljan, V. – Trajković, Č. (ur.): *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*. Novi Sad 1986, 144–153.
- SZEKERES 1986b: Szekeres L.: Adalékok a kis-római sánc kérdéséhez. *Hid* 50:4 (1986) 518–527.
- SZEKERES 1994: Szekeres L.: Hajdújárás – „Kővágó”. Egy Árpád-kori templomrom Szabadka határában (Hajdukovo-„Kővágó” [Steinbruch]. Die Ruinen einer Kirche aus dem 13. Jahrhundert in der Gemarkung von Szabadka). In: Lőrinczy G (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged 1994, 463–472.
- SZEKERES 1997: Sekereš, L. (= Szekeres, L.): Pregled stanja istraživanja o dobu dolaska Mađara u Karpatski basen i Vojvodinu. In: Bordás Gy. (szerk.): *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Egy tudományos tanácskozás anyaga (1100 godina doseljenja Mađara i Vojvodina. Zbornik radova naučnog skupa)*. Beograd–Újvidék 1997, 137–142.
- SZEKERES–RICZ 1998: Szekeres L. – Ricz P.: *Szabadka története a régmúltban. (Régészeti olvasókönyv)*. Szabadka 1998.
- SZENTELEKY 1963: Szenteleky K.: Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági” irodalomról. In: Herceg J. (szerk.): *Ugartörés. Szenteleky Kornél válogatott írásai* 2. Novi Sad 1963, 52.
- SZENTHE 2015: Szenthe, G.: Ein osteuropäischer Schnallentyp aus dem 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Peripheriale Verbindungen zur Zeit der byzantinischen Dominanz. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 66 (2015) 343–378.
- SZENTHE 2019: Szenthe G.: The ‘Late Avar Reform’ and the long eight century. A tale of the hesitation between structural transformation and the persistent nomadic traditions (7th to 9th century AD). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (2019) 215–250.
- SZENTHE 2020: Szenthe Gergely: *Növényi ornamentika a késő avar kori díszítőművészetben (Kr. u. 8. század – 9. század eleje). Kultúrtörténeti tanulmányok*. A Magyarorsággutató Intézet Kiadványai 3. Budapest, 2020.

- SZENTHE–GÁLL 2021: Szenthe G. – Gáll E.: A (Needle) Case in Point: Transformations in the Carpathian Basin During the Early Middle Ages (Late Avar Period, 8th–9th century AD). *European Journal of Archaeology* 24 (2021) 1–24.
- SZENTKLÁRAY é. n.: Szentkláray J.: Temes vármegye története. In: Borovszky S. (szerk.): *Temes vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai*. Budapest é. n., 246–247.
- SZENTKLÁRAY 1882: Szentkláray J.: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből, 1779-től napjainkig*. Temesvár 1879–1882.
- SZENTKLÁRAY 1898: Szentkláray J.: *A csanád-egyházmegyei plébániák története* 1. Temesvár 1898.
- SZENTPÉTERI 2002: Szentpéteri, J. (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 2002.
- SZENTPÉTERI 2014: Szentpéteri J.: Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek. *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 22 (2014) 169–177.
- SZENTPÉTERI 2019: Szentpéteri J.: Túlvilági kapcsolatok. A Kárpát-medencei avar korszak hálózatelméleti szempontú megközelítése. In: Balogh Cs. – Szentpéteri J. – Wicker E. (szerk.): *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban*. Kecskemét 2019, 139–168.
- SZEPESEY 1993: *Ammianus Marcellinus: Róma története*. Ford.: Szepes Gy. Budapest 1993.
- SZIGETHY 2003: Oláh Miklós: *Hungária*. Szerk.: Szigethy G. Budapest 2003.
- SZILÁGYI 2014a: Szilágyi M.: Római utak a középkori Dunántúlon. Az utak nevei és szerepük a középkori térszervezésben (Roman Roads in Medieval Transdanubia. The names of Roman Roads and their role in Medieval space organization). *Történelmi Szemle* 46 (2014) 1–25.
- SZILÁGYI 2014b: Szilágyi M.: *On the Road. The History and Archaeology of Communication Networks in East-Central Europe*. Archaeolingua, Series Minor 35. Budapest 2014.
- SZINNYEI 1894: Szinnyei J.: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest 1894.
- SZKLENÁR 1784: Szklenár, G.: *Vetustissimumus magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus*. Posonii 1784.
- SZÖKE 1962: Szöke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Budapest 1962.
- SZÖKE 1980: Szöke B. M.: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 181–203.
- SZÖKE 1982: Szöke B. M.: Methodologische Bemerkungen zur Definition der aus dem 9. Jahrhundert stammenden Denkmäler des Karpatenbeckens. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts* 10:11 (1982) 183–197.
- SZÖKE 1984: Szöke, B. M.: Die Gräberfelder des 7–10. Jahrhunderts des südlichen Teils des Kisbaltans (Klein-Plattense). In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert*. Nitra 1984, 225–260.
- SZÖKE 1986: Szöke B. M.: Kora középkori tanulmányok I. (A Kárpát-medence 9–10. századi régészeti kutatásának vázlata és fő kérdései). *Zalai Gyűjtemény* 25 (1986) 21–35.
- SZÖKE 1992a: Szöke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: Daim, F. (Hrsg.): *Awarenforschungen*. Archaeologia Austriaca Monographien, Studien zur Archäologie der Awaren 4:2. Wien 1992, 841–968.
- SZÖKE 1992b: Szöke, B. M.: Karolingerzeitliche Gräberfelder I–II. von Garabonc–Ófalu. *Antaeus* 21 (1992) 41–203.

- SZŐKE 1993: Szőke B. M.: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: Lőrinczy G. (szerk.): *Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30 – december 1-én elhangzott előadások írott változata*. Szeged 1993, 33–38.
- SZŐKE 1994: Szőke B. M.: A Kárpát-medence a 9. században. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest 1994, 79–83.
- SZŐKE 1996: Szőke B. M.: Plaga orientalis. A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban. In: Veszprémy L. (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest 1996, 11–44.
- SZŐKE 2004: Szőke B. M.: A határ fogalmának változásai a korai középkorban. Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez. *Zalai Múzeum* 13 (2004) 161–176.
- SZŐKE 2005 : Szőke B. M.: Az avar–frank háborúk kezdete (The beginning of wars between Avars and Franks). *Zalai Múzeum* 14 (2005) 233–244.
- SZŐKE 2011: Szőke B. M.: *Pannónia a Karoling-korban*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2011. Kézirat.
- SZŐKE 2014: Szőke B. M.: *A Kárpát-medence a Karoling-korban*. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának katalógusa. Budapest 2014.
- SZŐKE–VÁNDOR 1983: Szőke B. M. – Vándor L.: 8–9. századi birituális temető Zalakomár határában. *Zalai Gyűjtemény* 18 (1983) 69–86.
- SZÖRÉNYI DE KIS-SZÖRÉNY 1746: *Vindiciae Sirmienses seu Descriptio Sirmii cum suo Episcopatu*. Ed.: Szörényi de Kis-Szörény. L. Budae 1746.
- SZÜCS 1987: Szücs J.: Két történelmi példa az ethnikai csoportok életképességéről. *Magyarságtudomány* (1987) 11–26.
- TAGÁNYI 1903: Tagányi K.: Gyepű és gyepűelve. *Magyar Nyelv* 9 (1903) 97–104, 145–152, 201–206, 254–266.
- TAKÁCS 1986 : Takács, M.: *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*. Varia archaeologica Hungarica 1. Budapest 1986.
- TAKÁCS 1987: Takács M.: Egy XV. századi konzol a péterváradai erőd falában. *Létünk* 17 (1987) 885–894.
- TAKÁCS M 1989: Takács M.: *A bélakúti/péterváradai ciszterci monostor*. Újvidék 1989.
- TAKÁCS 1991: Takács M.: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei (Die Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, dem Südöstlichen Alpengebiet und dem Balkan im 7-9. Jahrhundert. Die jüngsten Ergebnisse der jugoslawischen Forschung). In: Lőrinczy G. (szerk.): A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85:2 (1991) 508–523.
- TAKÁCS 1993a: Takács M.: A kisalföldi, Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje. (Die präzisere Chronologie der arpadenzeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 447–479.
- TAKÁCS 1993b: Takács M.: Az oroszlánosi monostor oroszlánja. *Archaeologiai Értesítő* 120 (1993) 47–61.
- TAKÁCS 1994a: Takács M.: Barancs. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 82.
- TAKÁCS 1994b: Takács M.: Belgrád. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 93–94.
- TAKÁCS 1994c: Takács M.: Bodrog 2. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 115–116.

- TAKÁCS 1994d: Takács M.: Bulkeszi. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 134.
- TAKÁCS 1994e: Takács M.: Nagyolaszi. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 477.
- TAKÁCS 1994f: Takács M.: Oroszlámos. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 508.
- TAKÁCS 1994g: Takács M.: Valkóvár. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 708.
- TAKÁCS 1994h : Takács M.: Zimony. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 745–746.
- TAKÁCS 1996: Takács, M.: Die awarenzeitlichen Siedlungen von Lébény. In: Daim, F. (Hrsg.): *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996 Schloss Halbturn 26. April–31. Oktober 1996., Begleitbuch und Katalog, Burgenländisches Landesmuseum*. Eisentadt 1996, 379–382.
- TAKÁCS 1997: Takács M.: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged 1995. c. könyvéről. *Századok* 131:1 (1997) 168–215.
- TAKÁCS 1999: Takács, M.: Einige Aspekten der Siedlungsgeschichte des südlichen Drittels der Donau-Theiß Zwischenstromlandes von der awarischen Landnahme bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Hungarica* 51 (1999–2000) 457–472.
- TAKÁCS 2000a: Takács M.: Népvándorlások-kutatások Kis-Jugoszláviában az 1990-es években. In: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája*. Szeged 2000, 393–414.
- TAKÁCS 2000b: Takács M.: Szempontok Bácska településtörténeti rekonstrukciójához az avarok 568-as honfoglalása és a 11. század vége közötti időszakban. *Híd* 44 (2000) 1095–1118.
- TAKÁCS 2000c: Takács I.: Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból. In: Kollár T. (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 305–336.
- TAKÁCS 2002a: Takács M.: A Lébény Kaszás-dombi 373-as objektum kerámiája. (Die Keramik des Siedlungsobjektes Nr. 373 von Lébény – Kaszás-domb). In: Guštin, M. (ur.): *Zgodnji Slovani Zgodnje-rednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp. (Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen)*. Ljubljana 2002, 170–178.
- TAKÁCS 2002b: Takács M.: Az újvidéki táj középkori településtörténete és műemlékei. In: Bosnyák I. (szerk.): *A honfoglalástól Mohácsig. Milleniumi visszapillantás a délvidéki magyar kultúra első félszázadára*. Újvidék 2002, 45–79.
- TAKÁCS 2002c: Takács, M.: Hausbau in Ungarn vom 2. bis 13. Jahrhundert n. Ch. – ein Zeitalter der unifizierten Grubenhäusern? In: *The Rural House from the Migration Period to the Oldest Still Standing Buildings*. Památky Archeologické – Supplementum 15. Praha 2002, 272–290.
- TAKÁCS 2002d: Takács, M.: Sombor – ciglana Kukula. In: Szentpéteri J. (szerk.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 2002, 2002, 321.
- TAKÁCS 2004: Takács M.: Kamanc mezőváros topográfiája (Topographie des mittelalterlichen Oppidums Kamanc [heute: Sremska Kamenica]). In: Kovács Gy. (szerk.): „*Quasi liber et pictura*”: *Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára*. Budapest 2004, 511–516.
- TAKÁCS 2006a: Takács M.: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. *Korall* 24–25:7 (2006) 163–202.

- TAKÁCS 2006b: Takács M.: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról (Three opinions regarding the Hungarian conquerors). *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* Új sorozat 1 (11) (2006) 67–98.
- TAKÁCS 2006c: Takács, M.: Siedlungsgeschichtliche Auswertung. In: Daim, F. – Laueremann, E. (Hrsg.): *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Mainz 2006, 211–252.
- TAKÁCS 2006d: Takács M.: A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. In: Balla P. – Györgyiné Koncz J. – Szabó A. – Tanka E. (szerk.): *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. *Studia Caroliensia* 7:3–4 (2006) 147–179.
- TAKÁCS 2009: Takács M.: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 223–252.
- TAKÁCS 2010a: Takács M.: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között (Research of the Árpadian-Era, Village-like Settlements in Hungary between 1990 and 2005). In: Benkő E. – Kovács Gy. (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)*. Budapest 2010, 1–67.
- TAKÁCS 2010b: Takács M.: Összerbek a Kárpát-medencében? *Historia* 32:1–2 (2010) 3–5.
- TAKÁCS 2010c: Takács M.: *De administrando imperio kao izvor za ranu povijest Mađara*. Radovi – Zavod za Hrvatsku Povijest 42. Zagreb 2010, 49–64.
- TAKÁCS 2010d: Takács M.: A nagyberuházásokhoz kapcsolódó megelőző feltárások az Árpád-kori telepkutatás szemszögéből. In: Benkő E. – Kovács Gy. (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Budapest 2010, 907–917.
- TAKÁCS 2010e: Takács, M.: Das Formspektrum der Tonkessel im Karpatenbecken. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 40:1 (2010) 139–154.
- TAKÁCS 2011a: Takács M.: *A középkor régészete az észak-balkáni térségben – párhuzamos és összehasonlító vizsgálat*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest–Érd 2011. Kézirat.
- TAKÁCS 2011b: Takács Melinda: *Egy nyírségi 8–11. századi település: Nyíregyháza – Rozsrétszőlő, Szelkődűlő. (Mintavétel egy nagy felületű ásatásról)*. Szakdolgozat. Budapest 2011. Kézirat.
- TAKÁCS 2012a: Takács, M.: Die Chronologie der Siedlungen und besonders der Siedlungskeramik des Karpatenbeckens des 8–11. Jahrhunderts. In: Tobias, B. (Hrsg.): *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. Mainz 2012, 145–166.
- TAKÁCS 2012b: Takács M.: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – másodszer (Über die kartographischen Aspekten der Keramikfunde des 10-11. Jhs des Karpatenbeckens). In: Liska A. – Szatmári I. (szerk.): *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. A 2011-ben Békéscsabán megrendezett konferencián elhangzott előadások*. Békéscsaba 2012, 405–500.
- TAKÁCS 2012c: Takács M.: A korongolt korai Árpád-kori cserépbográcsok formai sajátosságairól (About the Formal Characteristics of the Early Árpadian Age clay couldrons). In: Petkes Zs. (szerk.): *Hadak útján XX. Népvándorlaskor Fiatalkutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*. Budapest 2012, 229–269.
- TAKÁCS 2013: Takács M.: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése (Die südliche Ausdehnung des Siedlungsgebietes der landnehmenden Ungarn). In: Révész L. – Wolf M. (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged 2013, 641–666.
- TAKÁCS 2013b: Takács M.: Az átalakulás évszázadai. Egy kora középkori telepkutatási projekt bemutatása. In: *Magyar régészet, online magazin* 2013 tél. http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2013/12/Forum_Takacs_13T.pdf (Megtekintés időpontja: 2021. 05. 24.)

- TAKÁCS 2014a: Takács M.: A honfoglalás kor és a településrégészet. In: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest 2014, 137–149.
- TAKÁCS 2014b: Takács, M.: Die ungarische Staatsgründung als Modellwechsel und/oder möglicher Akkulturationsprozess. Die Aussagekraft der archäologischen Funde und Befunde. In: Härtel, R. (Hrsg.): *Akkulturation im Mittelalter*. Ostfildern 2014, 165–205.
- TAKÁCS 2014c: Takács M.: A magyarországi, XI. századi ortodox monostorok térszerkezete. In: Olajos T. (szerk.): *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc*. Szeged 2014, 295–323.
- TAKÁCS 2016a: Takács M.: *Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről*. Habilitációs dolgozat. Budapest 2016. Kézirat.
- TAKÁCS 2016b: Takács, M.: The Ninth-Century Carpathian Basin on the North-Western Edge of the First Bulgarian State. An Overview of Some Hypotheses and Remarks and Their Evaluation. In: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. (Hrsg.): *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*. Budapest 2016, 501–517.
- TAKÁCS 2017a: Takács M.: Az Árpád-kori gömbölyű aljú cserépbográcsok két nagyalföldi csoportjáról. In: Benkő E. – Kovács Gy. – Orosz K. (szerk.): *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*. Budapest 2017, 507–522.
- TAKÁCS 2017b: Takács, M.: Die Fundinterpretationen in der Mittelalterarchäologie der Provinz Vojvodina. In: Gruber, E. – Lutter, Ch. – Schmitt, O. J. (Hrsg.): *Kulturgeschichte der Überlieferung im Mittelalter*. Wien 2017, 116–119.
- TAKÁCS 2018a: Takács, M.: *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen kirchlicher Architektur im frühárpádenzeitlichen Ungarn. Eine vergleichende Analyse auf Grundlage von Parallelen aus dem Balkan*. RGZM Monographien 139. Mainz 2018.
- TAKÁCS 2018b: Takács, M.: Die ersten Schritte der Archäologie der Völkerwanderungszeit und des Mittelalters im südlichen Gebieten des Karpatenbeckens. Drauschke, J. – Kislinger, E. – Kühtreiber, K. – Kühtreiber, Th. – Scharrer-Liška, G. (Hrsg.): *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. Mainz 2018, 405–417.
- TAKÁCS 2018c: Takács, M.: Changing political landscapes in the ninth-century central Carpathian basin: Interpreting recent settlement excavation data. In: Ančić, M. – Shepard, J. – Vedriš, T. (eds.): *Imperial Spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*. London 2018, 215–240.
- TAKÁCS 2018d: Takács M.: A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány. In: Mérai D. – Drosztmér Á. – Lyublyanovics K. – Rasson J. – Papp Reed Zs. – Vadas A. – Zatykó Cs. (szerk.): *Genius loci – Laszlovszky 60*. Budapest 2018, 321–324.
- TAKÁCS 2019: Takács M.: Néhány gondolat az avar kor anyagi kultúrájáról a településrégész szemszögéből. *Történelmi Szemle* 41:2 (2019) 165–208.
- TAKÁCS 2020a: Takács M.: Veremház-rekonstrukciók az utóbbi két évtized Árpád-kori településrégészetében, különös tekintettel Sabján Tibor szarvasgedei házrekonstrukciójának a tanulságaira. *Ház és ember* 32 (2020) 153–165.
- TAKÁCS 2020b: Takács M.: Szélmegjegyzetek három nyugat-bánsági, Árpád-kori templomról. In: Nemes G. (szerk.): *Tomka 80*. Győr 2020, 591–604.
- TAKÁCS, 2020c: Takács, M.: Noch einmal zur Frage der südlichen Megale Moravia. In: Albrecht, S. (Hrsg.): *Großmähren und seine Nachbarn*. Mainz 2020.
- TAKÁCS, Batajnica: Takács M.: Néhány gondolat a batajnicai 10–11. századi temetőről. In: Somogyvári Á. (szerk.): *Emlékkönyv V. Székely György tiszteletére*. Kecskemét (megjelenés alatt).

- TAKÁCS, BECAP: Takács, M.: Methodology of identifying regional groups of clay cauldrons in the Southern parts of the Carpathian basin. In: Bikić, V. (ed.): *Belgrade Conference on Archaeological Pottery*. Beograd (megjelenés alatt).
- TAKÁCS, Syrmien: Takács, M.: Von der byzantinischen Grenzstadt und ihrer Region zum Randgebiet des Kaganats – die Stadt Sirmium und die Region Syrmien in der Awarenzeit. In: Daim, F. (Hrsg.): *Awarenforschungen*. Mainz (megjelenés alatt).
- TAKÁCS, szerb: Takács M.: Egy párhuzamos világ, a szerb őshonosság elméletéről. *Marisia* (megjelenés alatt).
- TAKÁCS, Titel: Takács M.: Adalékok egy feltehetően titeli vállalkó értékeléséhez. In: Vizi M. (szerk.): *Ünnepi kötet Gere László 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest (megjelenés alatt).
- TAKÁCS, Vinkovci: Takács, M.: Settlement Archaeology of the Avar Age in the Southern Parts of the Carpathian Basin – Similarities and Differences. In: Rapan-Papeša, A. (ed.): *Two sides of the belt strap end – Avars on the North and the South of the Khaganate*. Vinkovci (megjelenés alatt)
- TAKÁCS–FANCSALSZKY 2002: Takács, M. – Fancsalszky, G.: Selenča – Ortsinneres. In: Szentpéteri, J. (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 2002, 315.
- TAKÁCS–PÓPITY 2017: Takács M. – Pópit D.: Felfüggesztésre alkalmatlan cserépbográcsok különböző variánsairól (On Clay Cauldrons without Suspensions). In: Merva Sz. (szerk.): *Hadak útján XXII*. Altum castrum 9. Visegrád 2017, 393–416.
- TAKÁCS–ROKAI 1994a: Takács M. – Rokai P.: Bosznia. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 123–124.
- TAKÁCS–ROKAI 1994b: Takács M. – Rokai P.: Szlavónia. In: Kristó Gy. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994, 650–652.
- TAKÁCS–VADAY 2004: Takács M. – Vaday A.: Avar edényégető kemencék Kompolton. *Agria – Az egri múzeum évkönyve* 40 (2004) 12–42.
- TAKÁCS–VADAY 2012: Takács M. – Vaday A.: A Kompolt – Kistéri tanyai kézzel formált és utánkorongolt cserépbográcsok (Die handgeformten und nachgedrehten Tonkessel von Kompolt – Kistéri-tanya). In: Vida T. (szerk.): *Thesaurus Avarorum, régészeti tanulmányok Garam É. tiszteletére*. Budapest 2012, 743–769.
- TARDY 1980: Tardy L.: *A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században*. Budapest 1980.
- TARDY 1988: Dernschwam, H.: *Erdély, Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Szerk.: Tardy Lajos. Budapest 1988.
- TĂNASE 2008: Tănase, D.: Căldări de lut descoperite la Cenad (jud. Timiș) / Clay Pails Discovered at Cenad (Timiș County). *Vasaria Medievalia* 1 (2008) 33–42.
- ȚICU 1998: Țicu, D.: *Banatul montan în evul mediu*. Timișoara 1998.
- ȚICU 2007: Țicu, D.: *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*. Reșița 2007.
- TERGINA 1894: Tergina Gy.: Horgosi ásatások. *Archaeologiai Értesítő* 14 (1894) 198–206.
- TERNOVÁČZ 2017: Ternováčz B.: A macsói és barancsi területek története 1319-ig. In: Fábrián L. – Uhrin D. et al. (szerk.): *Micae Mediaevales VI. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest 2017, 277–240.
- TÉGLÁS 1905: Téglás G.: A temesváraljaji (duplaji) Grad – Cetate nevű földvár. (Három ábrával). *Archaeologiai Értesítő* 25 (1905) 218–221.
- TESZ: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Szerk.: Benkő L. 1–3. kötet. Budapest 1967–1976.
- THALLÓCZY 1898: Thallóczy L.: *Magyar–bulgár összeköttetések történetéhez*. Budapest 1898.

- THEINER 1860: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner* 1–2. Romae–Paris–Vindobonae 1859–1860.
- THIM 1940: Thim J.: *A magyarországi 1848–49-i szerb fölkelés története*. Budapest 1940. <https://archive.org/details/AMagyarorszagil84849IkiSzerbFolkelesTortenete>
- THOROCZKAY 1994 : Thoroczkay G.: Az Anonymus-kérdés történeti áttekintése (1997–1993). *Fons* 1:2 (1994) 93–149.
- THOROCZKAY 2014: Thoroczkay G.: A Szent Bölcsesség egyháza. A titeli társaskáptalan története a kezdetektől a 14. század közepéig. *Fons* 21:3 (2014) 331–350.
- ȚIPLIC 2006: Țiplic, I.: Necropole medievale timpurii din Transilvania (sfârșitul sec. al XI – prima jumătate a sec. XII). In: Marian, P. – Zeno, K. – Dragotă, A. – Țiplic, I. M. (szerk.): *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)*. București 2005, 133–156.
- TKALČEC 2019: Tkalčec, T.: Earthwork Elements of Defensive Systems of Small Strongholds in the Kingdom of Slavonia. In: *Fortifications, Defence Systems, Structures and Features in the Past. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017*. Zagreb 2019, 333–342.
- TOČÍK 1968a: Točík, A.: *Altungarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Bratislava 1968.
- TOČÍK 1968b: Točík, A.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare*. Bratislava 1968.
- TOČÍK 1968c: Točík, A.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo*. Bratislava, 1968.
- TOMIČIĆ 1990: Tomičić, Ž.: Tragom novijih istraživanja bjelobrdske kulture u slavonskom dijelu Podravine (Recent Investigations of the Bijelo Brdo Culture in Slavonian Podravina [Drava valley]). *Prilozi* 7 (1990) 85–105.
- TOMIČIĆ 1991: Tomičić, Ž.: Novi prilozi vrednovanju ostavštine srednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo II (New Contributions to the Evaluation of the Remains of the Medieval Cemetery Bijelo Brdo II). *Prilozi* 8 (1991) 95–148.
- TOMIČIĆ 1999: Tomičić, Ž.: *Panonski periplus. Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*. Zagreb 1999.
- TOMIČIĆ 2000: Tomičić, Ž.: Der Untergang der Antike und deren Nachlebensformen in Südpannonien (Nordkroatien). In: Bratož, R. (red.): *Slovenija in sosedje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki Slovenske etnogeneze*. Situla 39. Ljubljana 2000, 255–298.
- TOMIČIĆ 2003: Tomičić, Ž.: Na tragu srednjovjekovnog dvora knezova Iločkih (Ujlaki). *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20 (2003) 131–150.
- TOMIČIĆ 2013a: Tomičić, Ž.: Castra... super flumen albidum Danubium O položaju avarske utvrde na Dunavu iz Lorschkih godišnjaka. *Rad Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti* 50 (2013) 53–70.
- TOMIČIĆ 2013b: Tomičić, Ž.: Novije arheološke spoznaje o Rudini. *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požezi* 2 (2013) 27–59.
- TOMKA 1986: Tomka P.: Der hunnische Fürstengrund von Pannonhalma. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 423–488.
- TOMKA 1993: Tomka P.: Hun üstök. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 12–13.
- TOMKA 1994: Tomka P.: 9. századi népesség a Kisalföldön. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest 1994., 99–107.
- TORMA–VESZPRÉMY 2008: Torma B. Gy. – Veszprémy L. (szerk.): *A 907. évi pozsonyi csata*. Budapest 2008.

- B. TÓTH 2001: B. Tóth Á.: Germánok az Alföldön az 5. században. In: Visy Zs. (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 294–298.
- G. TÓTH 2014: G. Tóth P.: Egy Marsigli-térkép margójára. *Belvedere meridionale* 26:3 (2014) 63–69.
- H. TÓTH–HORVÁTH 1993: H. Tóth, E. – Horváth, A.: *Kunbáony. Das Grab eines Awarenkhagans*. Kecskemét 1992.
- TÓTH é. n.: Tóth E.: Pannóniai kereszténység. In: *Magyar Katolikus Lexikon on-line* (A megtekintés időpontja: 2020. 08. 18.)
- TÓTH 1985a: Tóth S. L.: A török haditevékenység akciórádusza a 15 éves háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 98:4 (1985) 761–785.
- TÓTH 1985b: Tóth S. L.: A tizenöt éves háború (1593–1606). In: Makk F. (szerk.): *Fejezetek a régebbi magyar történelemből 2*. Budapest 1985, 159–160.
- TÓTH 1990: Tóth S.: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum* 2 (1990) 147–187.
- TÓTH 1994: Tóth S.: Zablapár. In: Mikó Á. – Takács I. (szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest 1994, 208–210.
- TÓTH 1995: Tóth S.: Volt egyszer egy titeli vállalkó. *Ars Hungarica* 23:2 (1995) 227–232.
- TÓTH 1996: Tóth S. L.: A konstantinói „Turkia” értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 92 (1996) 54–63.
- TÓTH 2000: Tóth S.: Az aracsi kő rokonsága. In: Kollár T. (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 429–447.
- TÓTH 2001: Tóth S.: Dombó. In: Takács I. (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma 2001, 359–367.
- TÓTH 2005: Tóth, I. György (Hrsg.): *Geschichte Ungarns. Nation unter der Stephanskronen*. Budapest 2005.
- TRBUHOVIĆ 1982: Trbuhović, L.: Avar Finds from Sirmium and the surrounding region. In: Duval, N. – Ochsenchlager, E. L. – Popović, V.: *Sirmium 4. Recherches archéologiques en Sirmie*. Beograd 1982, 61–76.
- TRETYAKOV–KOZLOV 1967: Третьяков, П. Н. – Козлов, В. И.: *Славяне. Большая советская энциклопедия* 23. Moskva 1967³, 543–545.
- TRIFUNOVIĆ 1989: Trifunović, S.: Antička i srednjovekovna nalazišta opštine Alibunar – rekonosciranje terena (Ancient and Middle Age Finds in the Alibunar Community – a survey of the terrain). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 32 (1989–1990) 99–130.
- TRIFUNOVIĆ 1994: Trifunović, S.: Arheološka iskopavanja lokaliteta Selište kod Alibunara (Archaeological Excavations of the Site Selište near Alibunar). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 36 (1994) 63–70.
- TRIFUNOVIĆ 1996a: Trifunović, S.: Sloveni u Panoniji. *Književna reč (Beograd)* 25 (1996) Nr. 474–476, 32–33.
- TRIFUNOVIĆ 1996b: Trifunović, S.: Sudbina istraživanja neizvesna. *Dani (Subotica)* 12:20. III (1996) 17.
- TRIFUNOVIĆ 1997a: Trifunović, S.: Slovenska naselja V–VII veka u Bačkoj i Banatu. In: Седов, В. В. (глав. ред.): *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии* 1. Москва 1997, 173–185.
- TRIFUNOVIĆ 1997b: Trifunović, S.: Arheološka istraživanja slovenskih naselja u severnoj Bačkoj i severnom Banatu (Archaeological research of Slavonic Settlements in North Bačka and North Banat). *Rad Muzeja Vojvodine* 39 (1997) 113–135.
- TRIFUNOVIĆ 2000: Trifunović, S.: Naselja Limiganata i Slovena u Banatu i Bačkoj. *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 15–16 (1999–2000) 43–79.
- TRIFUNOVIĆ 2006: Trifunović, S.: Arheološka iskopavanja nalazišta Stub 76 kod Horgoša. *Arheološki pregled* 4 (2006) 151–154.

- TRIFUNOVIĆ 2010: Трифунович, С.: Позднеантичные памятники на территории Бачки и Баната: сходство и связи с черняховской культурой. In: Воронцов, А. М. – Гавритухин, И. О. (Ред.): Гавритухин. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*. Конференция 2. Часть 2. Тула 2010, 158–176.
- TRIFUNOVIĆ 2012: Trifunović, S. (ur.): *Arheološka topografija opštine Novi Kneževac*. Serija monografija Arheološka topografija Banata 1. Novi Sad 2012.
- TRIFUNOVIĆ 2014: Trifunović, S.: Čurug ‘Stari vinogradi’ – settlement between eras. In: Guštin, M. – David, W. (eds.): *The Clash of Cultures? The Celts and the Macedonian World*. Manching 2014, 225–238.
- TRIFUNOVIĆ 2016: Trifunović, S. (ur.): *Arheološka topografija opštine Čoka*. Serija monografija Arheološka topografija Banata 2. Novi Sad 2016.
- TRIFUNOVIĆ 2018: Trifunović, S.: *Čurug na udaru imperija, 20 godina arheološke ekspedicije*. Katalog izložbe. Novi Sad 2018.
- TRIFUNOVIĆ–BLAŽIĆ é. n.: Trifunović, S. – Blažić, S.: *Izložba Muzeja Vojvodine – Stari vinogradi – arheološko blago Čuruga*.
- TRIFUNOVIĆ–PAŠIĆ 2003: Trifunović, S. – Pašić, I.: „Stari Vinogradi” u Čurugu – višeslojno arheološko nalazište. *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 19 (2003) 263–290.
- TROGMAYER 1962: Trogmayer O.: Népvándorláskori telepnymok Bokros határában (Siedlungspuren aus der Völkerwanderungszeit im Gebiet von Bokros). *A Móra Ferenc Múzeum Értésítője* 1960–1962, 3–8.
- TURKOVIĆ 1936: Turković, M.: *Povjest opatija reda cistercita (ordinis cisterciensis) u Hrvatskoj-Slavoniji i Dalmaciji*. Susak 1936.
- TÜRK 2010: Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: G. Tóth P. – Szabó P. (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.)*. Szeged 2010, 261–306.
- ULIĆ 1981: Ulić, M.: *Srpska pravoslavna crkva u Sremskoj Kamenici*. Novi Sad 1981.
- UNTERMANN 1999: Untermann, M.: Kreuz und Kreis. Die kreuzförmige Kapelle auf der Wittekindsburg im Licht mittelalterlicher Zentralbauten. In: *Archäologie in Ostwestfalen* 4. Bielefeld 1999, 56–64.
- ÚRI 2010: Uri F.: Mikor alapították Újvidéket? In: Szalma J. (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken – 2009*. Újvidék 2010, 217–231. <http://www.vmtt.org.rs/mtn2009/Uri.pdf> (A megtekintés időpontja 2020. 12. 15.)
- VÁCZY 1958: Váczy P.: A korai magyar történet néhány kérdéséről (Észrevételek Bónis György: „István király” c. művéhez). *Századok* 92 (1958) 291–329.
- VÁCZY 1963: Váczy P.: Das Erscheinen der Slawen in den Donauländern. Seminarium Quartum Internationale Archaeologiae Slavicae, 22–28. oct. 1963. *Communicationes*, Fasc. 1–19. (1963) 20–24.
- VÁCZY 1972: Váczy P.: Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 20 (1972) 395–420.
- VADAY 1981: Vaday A.: Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön (Spätsarmatenzeitliche Tonkessel von der Tiefebene). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1980–81) 31–42.
- VADAY 1985: Vaday A.: A bagi lelet. Újabb adat a későszarmata besimított kerámia kérdéséhez (Der Fund von Bag. Weiterer Beitrag zur Frage der spätsarmatischen eingeglätteten Keramik). *Archaeologiai Értésítő* 112 (1985) 25–35.
- VADAY 2003a: Vaday A.: Történeti áttekintés. In: Visy Zs. (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 265–267.

- VADAY 2003b: Vaday A.: A szarmata területek régészete – Települések. In: Visy Zs. (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 275–277.
- VADAY–TAKÁCS 2011: Vaday A. – Takács M.: Megjegyzések a lassú korongon formált, gömbölyű aljú bográcsok időrendjéhez. (A Kompolt – Kistéri tanya 405., 406. és 439. objektum leletanyaga.) In: Kolozsi B. – Szilágyi K. A. (szerk.): *Sötét idők falvai*. Tempora Obscura 1. A 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia 2. Debrecen 2011, 519–604.
- VAJAY 1967: Vajay Sz.: Géza nagyfejedelem és családja. In: Kralovánszky A. (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora*. Székesfehérvár 1967, 63–100.
- VALTER 1982: Valter I.: A pásztói monostor feltárása. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2 (1982) 167–203.
- VÁLYI 1996: Vályi K.: Bolgár és késő avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. In: Pálfi Gy. – Farkas L. Gy. – Molnár E. (szerk.): *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem*. Szeged 1996, 43–58.
- VÁMBÉRY 1895: Vámbéry Á.: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest 1895.
- VANIČEK 1875: *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft von Franz Vaníček*. K. K. Hof- Und Staatsdruckerei. Wien 1875.
- VARGA 1994: Varga J. J.: Pétervárad 1716. augusztus 5. Savoyai Eugén és Ali Damad nagyvezír csatája egy művészi igényű ábrázoláson. *Századok* 128:3–4 (1994) 634–649.
- VARGA 2007: Varga Sz.: Volt-e vár Eszéken 1526-ban? *Keletkutatás* 2007, 49–59.
- VARIAS 1964: Varjas B.: A humanista emlékirat. In: Klaniczay T. (szerk.): *A magyar irodalom története I. A magyar irodalom története 1600-ig*. Budapest 1964.
- VÁSÁRY 2005: Vásáry, I.: *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambridge 2005.
- VÁSÁRY 2019: Vásáry, I.: Oghuz, Pechengs and Cumans: Nomads of Medieval Eastern Europe. In: Curta, Fl. (ed.): *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*. Leiden–Boston 2019, 152–178.
- VAVŘÍNEK 2015: Vavřínek, V.: Cyril and Methodius. Was there a Byzantine Missionary Program for the Slavs? In: *Cyril and Methodius: Byzantium and the World of the Slavs. Το Σλαβικό Σχέδιο του Βυζαντίου στο Πλαίσιο της Βυζαντινής Κοινοπολιτείας – The Slavic Plan of Byzantium in the Framework of “the Byzantine Commonwealth”*. Thessaloniki 2015, 18;29.
- VĀŽAROVA 1976: Вѣжарова, Ж.: *Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI век на територията на България)*. София 1976.
- VEDRIŠ 2011: Vedriš, T.: Gde žive Mirmidonci? O značenju pojma Mirmidones i Marab u zadarskoj legendi o prijenosu moći sv. Krševana. *Povijesni prilozi* 41 (2011) 47–85.
- VEDRIŠ 2015: Vedriš, T.: Balkanske sklavinije i Bugarska – Hrvatska u međunarodnom kontekstu. In: Nikolić, J. Z. (ured.): *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*. Biblioteka Povijest Hrvata 1. Zagreb 2015, 581–608.
- VÉKONY 1983: Vékony G.: A gypü szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: Tőkei F. (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok)*. Budapest 1983, 215–225.
- VÉKONY 1989: Vékony G.: *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest 1989.
- VÉKONY 2000: Vékony G.: Utószó. In: Pauler Gy. – Szilágyi S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfoi*. Budapest 2000, 879–892.
- VÉKONY 2001: Vékony G.: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. *Történeti demográfiai évkönyv* 2001, 81–103.
- VÉKONY 2002: Vékony G.: *Magyar őstörténet – Magyar honfoglalás*. Budapest 2002.

- VEMIĆ 2015: Vemić, D.: Dr. Đorđe Janković – arheolog koji otkriva prevare sastavljača istorije. *Pečat, list slobodne Srbije* 361 / 20. 03. 2015.
- VERES 2007: Veres E. E.: *A Délvidék korai ómagyar kori helynevei*. Szakdolgozat. Debrecen 2007. Kézirat.
- VESELINOVIĆ 1952: Veselinović, R. L.: Ranoslovenske lončarske peći i grobovi kod Mošorina u Bačkoj. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 1 (1952) 143–158.
- VESELINOVIĆ 1953: Veselinović, R. L.: Starosrpsko naselje na Bostaništu kod Mošorina u Bačkoj (Altserbische Ansiedlung auf Bostantische bei Moschorin in der Batschka. Beitrag zu der Geschichte materieller Kultur der Südslawen des X–XII Jahrhunderts). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 2 (1953) 5–52.
- VESELINOVIĆ 1957: Veselinović, R. L.: Keltske i starosrpske lončarske peći na Gomolavi kod Hrtkovaca u Sremu (Keltische und altserbische Töpferofen auf Gomolava bei Hrtkovci [Syrmien]). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 6 (1957) 27–38.
- VESELINOVIĆ 1969: Veselinović, R. L.: *Srpska Pravoslavna Crkva: 1219–1969; spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti. Sveti Arhijerejski Sinod Srpske Pravoslavne Crkve*. Beograd 1969.
- VEZSPRÉMY 1996: Veszprémy L.: Újabb vélemények Nagymorávia fekvéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 109:3 (1996) 131–137.
- VEZSPRÉMY 2009: Veszprémy L.: Szabács ostroma (1475–1476) The Siege of Szabács [1475–1476]. *Hadtörténelmi Közlemények* 122:1 (2009) 36–61.
- VEZSPRÉMY 2010a: Veszprémy, L.: Anonymus Belae regis notarius. In: Duphy, G. (ed.): *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Leiden 2010, 102.
- VEZSPRÉMY 2010b: Veszprémy L.: Stanko Andrić: Kapisztrán Szent János csodái. METEM és a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest 2009. 315 o. Recenzió. *Hadtörténelmi szemle* 123:3 (2010) 701–703.
- VETNIĆ 1984: Vetnić, S.: *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*. Svetozarevo 1984.
- VIDA–VÖLLING 2000: Vida, T. – Völling, T.: *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*. Rahden/Westf. 2000.
- VIDA 1991: Vida T.: Újabb adatok az avar kori fekete kerámia és a korongolatlan cserépbográcsok kérdéséhez. In: Lőrinczy G. (szerk.): A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85: 2 (1991) 385–400.
- VIDA 2003: Vida T.: A korai és a közép avar kor (568 – 7/8. század fordulója). In: Visy Zs. (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 302–308.
- VIDA 2006: Vida T.: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után. *Korall* 24–25:7 (2006. július) 203–215.
- VIDA 2016: Vida, T.: „They asked to be Settled in Pannonia...” A Study on Integration and Acculturation – The Case of the Avars. In: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. (Hrsg.): *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*. Budapest 2016, 251–270.
- VIDA 2019: Vida T.: Az Avar Kaganátus működése és népei a 7. században. *Határtalan Régészet* 4:1 (2019) 5–10.
- VINSKI 1952: Vinski, Z.: Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica. *Starohrvatska Prosvjeta* 3. ser. 2 (1952) 29–52.
- VINSKI 1954a: Vinski, Z.: Gibt es südslawische Keramik aus der Zeit der südsalwischen Landnahme? *Archaeologia Iugoslavica* 1 (1954) 71–82.
- VINSKI 1954b: Vinski, Z.: Nešto o datiranju starohrvatskih arheoloških nalaza. *Peristil* 1 (1954) 188–199.

- VINSKI 1954c: Vinski, Z.: Ein Spangenhelmsfund aus dem östlichen Syrmien. *Germania* 72 (1954) 176–182.
- VINSKI 1955: Vinski, Z.: Ponovno o naušnicama zvjezdolikog tipa. *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S.* 10 (1955) 231–238.
- VINSKI 1956: Vinski, Z.: Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide. *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S.* 11 (1956) 63–95.
- VINSKI 1957: Vinski, Z.: *Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu*. Situla 2. Ljubljana 1957.
- VINSKI 1958: Vinski, Z.: O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata (Zu den Funden des 6–7. Jahrhunderts in Jugoslawien mit besonderer Berücksichtigung der archäologischen Hinterlassenschaft aus der Zeit des ersten awarischen Khaganats). *Opuscula Archaeologica* 3 (1958) 13–67.
- VINSKI 1959: Vinski, Z.: Ausgrabungen in Vukovar. *Archaeologica Jugoslavica* 3 (1959) 99–109.
- VINSKI 1960: Vinski, Z.: Bijelo Brdo Kultur. In: Filip, J. (Hrsg.): *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* 1. Praha 1960, 122–123.
- VINSKI 1970: Vinski, Z.: O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku (Zur Frage des Bestehens von Schmuckwerkstätten aus altkroatischer Zeit in Sisak). *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 3. ser. 4 (1970) 45–81.
- VINSKI 1971a: Vinski, Z.: Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 3. ser. 5 (1971) 47–73.
- VINSKI 1971b: Vinski, Z.: Haut moyn age. In: Novak, G. (red.): *Recherches et résultats. Publié à l'occasion du VIIIe Congrès de l'UISPP*. Beograd 1971, 375–397.
- VINSKI 1974: Vinski, Z.: Epoha seobe naroda. In: Bihalji-Merin, O. (ur.): *Umetničko blago Jugoslavije*. Beograd 1974, 150–175.
- VINSKI 1977: Vinski, Z.: Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* ser. 3, 10–11 (1977–1978) 143–208.
- VINSKI 1978: Vinski, Z.: Archäologische Spuren ostgotischer Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens. In: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z. (ur.): *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini (Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken)*. Novi Sad 1978, 33–47.
- VINSKI 1986: Vinski, Z.: Epoha seobe naroda. In: Vinski, Z. – Marasović, T. et al.: *Rani srednji vijek*. Beograd–Zagreb–Mostar 1986.
- VINSKI-GASPARINI 1985: Vinski-Gasparini, K.: Avar–szláv kultúra. In: *Jugoszláv enciklopédia*. Magyar nyelvű kiadás 1. Zággráb 1985, 327–329.
- VINSKI–VINSKI-GASPARINI 1950: Vinski, Z. – Vinski-Gasparini, K.: *Gradište u Mrsunjskom lugu*. Zagreb 1950.
- VINSKI-GASPARINI–ERCEGOVIĆ 1958: Vinski-Gasparini, K. – Ercegović, S.: Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 3. Ser 1 (1958) 129–159.
- VISY 2003: Visy Zs. (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003.
- VLAJIC-ZEMLJANIČKI 1999: Vlajić-Zemljanički, B.: Srbi starosedeooci Balkana i Panonije u vojnim i civilnim događajima sa Rimljanima i Helenima od I do X veka. Beograd 1999. <http://ivoandric.no/biblioteka/Istorija/Dr.%20B.:%20Vlajic%20Zemljanic%20-%20Srbi%20starosedeooci%20Balkana%20i%20Panonije.pdf> (A megtekintés időpontja: 2019. 08. 21.)²¹⁰⁹

²¹⁰⁹ A szerző neve az előlapon, a 3., valamint az 5. oldalon eltérő formában szerepel, amint erre nagy hangsúllyal rámutatott: RADIĆ 2005.

- VÖRÖS 1998: Vörös G.: Településszerkezet és életmód az alföldi szarmaták falvaiban. In: Havassy P. (szerk.): Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. *Gyulai Katalógusok* 6 (1998) 49–66.
- VUJKOVIĆ 2012: Vujković, A.: Kralj Stefan Dragutin i franjevci. In: Despotović, Lj. (ur.): *Viteška kultura – Chivalrous culture*. Beograd 2012, 7–25.
- VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1986: Vukičević-Samaržija, D.: *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*. Studije i monografije instituta za povijest umijetnosti 4. Zagreb 1986.
- VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1994: Vukičević-Samaržija, D.: Mittelalterliche Kirchen der Bettelorden in Kroatien. In: Haris A. (szerk.): *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest 1994, 63–89.
- VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 2000: Vukičević-Samaržija, D.: A középkori Újlak és műemlékei. In: Kollár T. (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000, 475–501.
- WAKTOR 2004: Waktor A.: „Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról” Thallóczy Lajos és köre Bécsben. *Budapesti Negyed* 46/4 (2004) <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/waktor.html>. (A megtekintés időpontja: 2011. 08. 24.)
- WELLENREITER 1952: Velenrajter, P. (= Wellenreiter, P.): Slovenska nekropola iz VII–VIII veka u Bogojevu. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 1 (1952) 135–143.
- WELLENREITER 1953: Velenrajter, P. (= Wellenreiter, P.): Starosrpsko groblje iz X–XII veka kod Bostaništa blizu Mošorina u Bačkoj. *Rad Vojvodjanskih Muzeja* 2 (1953) 148–151.
- WELLENREITER 1958: Velenrajter, P. (= Wellenreiter, P.): Castellum Onagrinum. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 7 (1958) 126–132.
- WELLENREITER 1960: Velenrajter, P. (= Wellenreiter, P.): Izveštaj o iskopavanju avarske nekropole u Bogojevu u 1952. godini. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 9 (1960) 176–185.
- WELLENREITER 1961a: Velenrajter, P. (= Wellenreiter, P.): Bogojevo – Kestheljska nekropola. *Starinar N. S.* 12 (1961) 283–285.
- WELLENREITER 1961b: Velenrajter, P. (= Wellenreiter, P.): Dosadašnji rezultati ispitivanja limesa u Bačkoj. In: Grbić, M. (ur.): *Limes u Jugoslaviji I*. Beograd 1961, 51–58.
- WENZEL 1857: *Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543 (Georgii Sirmiensis Epistola de perdicione regni Hungarorum)*. Közli: Wenzel G.: Magyar Történelmi Emlékek, 2. osztály: írók, 1. Pest 1857.
- WENZEL 1869: Wenzel G.: *Árpádkori új okmánytár*. Magyar Történelmi Emlékek, 1. osztály: okmánytárak, 7. Pest 1869.
- WENZEL 1887: Wenzel G.: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest 1887.
- WERNER 1950: Werner, J.: Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. In: Behrens, G. – Werner, J. (Hrsg.): *Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947*. Mainz 1950, 150–172.
- WERNER 1956: Werner, J.: *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. München 1956.
- WERNER 1960: Werner, J.: Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südosteuropäischen Ländern. *Germania* 37–38 (1960) 114–120.
- WERNER 1984: Werner, J.: *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*. München 1984.
- WERNI 1981: Werni, S.: *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem. Zur Geschichte der Serben und der Deutschen im ehemaligen Südungarn*. Wien 1981.
- WERTNER 1892: Wertner M.: *Az Árpádok családí története*. Nagy-Becskerek 1892.
- WESSELY 1973: Wessely, K.: *Die K. K. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte*. Wien 1973.

- WICKER 2008: Wicker E.: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét 2008.
- WIRTH 1997: Wirth, G.: Völkerwanderung. In: *Lexikon des Mittelalters* Band 8, Lieferung 9. München 1997, 1822–1824.
- WOLF 1996: Wolf M.: A Felső-Tisza-vidék 9. századi szláv emlékei. In: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): *A honfoglalás írott forrásai*. Budapest 1996.
- ZÁBOJNÍK 1999: Zábojník, J.: Materiálna kultúra náležísk z obdobia avarského kaganátu na Slovensku. In: Avenarius, A. – Ševčíková, Z. (red.): *Slovensko a európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty*. Bratislava 1999, 189–222.
- ZÁBOJNÍK 2002: Zábojník, J.: Slovensko a avarský kaganát. In: Ruttkay, A. – Ruttkay, M. – Šalkovský, P. (red.): *Slovensko vo včasnóm stredoveku*. Nitra 2002, 29–39.
- ZÁBOJNÍK 2004: Zábojník, J.: *Slovensko a avarský kaganát*. Bratislava 2004.
- ZAGIBA 1961: Zagiba, F.: Die bairische Slavenmission und ihre Fortsetzung durch Kyrill und Method. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, 9/1 (1961) 1–56.
- ZAGIBA 1967: Zagiba, F.: Das Slavische als Missionssprache. Die sog. „lingua quarta” Praxis der Bayerischen Mission. *Welt der Slaven* 12 (1967) 1–18
- ZARNECZKI 1986: Zarnecki, G.: *Kolostorok, szerzetesek, barátok*. Budapest 1986.
- ZEČEVIĆ 1997: Zečević, E.: Pregled keramičkog materijala sa loklaiteta „Grad” u Kovinu. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 39 (1997) 175–184.
- ZEREMSKI 1907: Zeremski, I.: *Srpski manastiri u Banatu, njihov postanak, prošlost i odnošaj prema Rumunima*. Sremski Karlovci 1907.
- ZICHY 1871–1931: *A zichi és vásonkeői Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. 1–12. Szerk.: Nagy I. – Nagy I. – Véghely D. – Kammerer E. – Lukcsics P. Pest–Budapest 1871–1931.
- ZIROJEVIĆ 1976: Zirojević, O.: *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku*. Novi Sad 1976.
- ŽIVANOVIĆ 1966–1968: Živanović, S.: Rezultati antropološkog proučavanja skeleta iz nekropole u Vrbasu. Summary. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 15–17 (1966–1968) 133–145.
- ŽIVKOVIĆ 1996: Živković, T.: Etničke promene na teritoriji današnje Srbije u periodu od V do X veka. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 45 (1996) 89–100.
- ŽIVKOVIĆ 2000: Živković, T.: *Sloveni i Romeji: Slavizacija na prostoru Srbije od VII do XI veka*. Beograd 2000.
- ŽIVKOVIĆ 2002: Živković, T.: *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću*. Beograd 2002.
- ŽIVKOVIĆ 2007: Živković, T.: *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću 600–1025*. Beograd 2007.
- ŽIVKOVIĆ 2009: Živković, T (ur.): *Gesta regum Sclavorum* 1–2. Beograd 2009.
- ŽIVKOVIĆ 2010: Živković, T.: O počecima Bosne u ranom srednjem veku. *Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine. Godišnjak / Jahrbuch* 39 (2010) 149–161.
- ZLATARSKI 1918: Златарски, В. Н.: *История на Българската държава през средните векове*. София 1918.
- ZLATARSKI 1925: Златарски, В. Н.: Словѣнското житие на св. Наума отъ XVI вѣкъ. *Списание на Българската академия на науките* 17 (1925) 1–28..
- ZOLL-ADAMIKOVA 1979: Zoll-Adamikova, H.: Die Verwendbarkeit der Grabfunde aus dem 6–10. Jh. für die Aussonderung der Stammesgruppen bei den Südslawen. In: Choropovsky, B. (red.): *Rapports du IIIe Congrès International d’archeologie Slave* 1. Bratislava 1979, 941–950.

- ZOLL-ADAMIKOVA 1990: Zoll-Adamikova, H.: Slawisch-awarische Grenzzone im Lichte der Grabfunde. *A Wosinszky Mór Múzeum évkönyve* 15 (1990) 97–101.
- ZOLNAY 1977: Zolnay L.: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról és az itt talált gótikus szoborcsoportról. *Budapest Régiségei* 24 (1977) 3: 3–164; táblák: 4: 1–246.
- ZÓLYOMI–GYÖRFFY 1996: Zólyomi B. – Györffy Gy.: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. *Magyar Tudomány* 103 (1996. augusztus) 899–918.
- ŽUPANIĆ 1940: Županić, N.: Problem etničke pripadnosti zlatnega zaklada iz Semikluša u Banatu. *Etnolog* 13 (1940) 5–30.
- ZSOLDOS 1998a: Zsoldos A.: Somogy megye kialakulásáról. In: Stamler I. (szerk.): *A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia, Somogyfajsz 1998*. Dunaújváros 1998, 37–50.
- ZSOLDOS 1998b: Zsoldos, A.: Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića. *Povijesni prilozi* 17 (1998) 287–296.
- ZSOLDOS 2000: Zsoldos A.: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. *Századok* 134 (2000) 99–116.
- ZSOLDOS 2007: Zsoldos A.: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszállya az 1260-as években*. Budapest 2007.
- ZSOLDOS 2010: Zsoldos A.: A megyeszervezés kezdetei a Magyar királyságban: az óriás és az átlagos nagyságú megyék kérdéséhez. Megyetörténet. In: Hermann I. – Karlinszky B. (szerk.): *Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém 2010, 299–318.

PARTES INFERIORES

Studije o srednjovekovnoj naseobinskoj arheologiji
u južnim delovima Karpatske kotline

Rezime

Knjiga predstavlja prerađenu i proširenu verziju habilitacijske disertacije njenog autora, odbranjene 2017. godine. U knjizi su sintetički uobličene studije-analize koje je autor publikovao u peirodu od 1987. do 2020. godine (izvorno, naravno, kao zasebne studije). Ove analize, sada objedinjene u jednu (prirodnu) celinu, daju pregled srednjovekovne arheološke i arhitektonske ostavštine južnih delova Karpatske kotline (nizije), to jest regiona koji se u pojedinim svojim delovima prostire na teritoriji četiri današnje države. Delovi analiziranog regiona su: istočni Banat u Rumuniji, Vojvodina u Srbiji, severozapadna Bačka i severni deo Baranje u Mađarskoj, i naposljetku južna Baranja, zapadni Srem i Slavonija u Hrvatskoj. Srednjovekovna arheološka i arhitektonska ostavština navedenih regiona analizirana je metodama naseobinske arheologije, što znači sa fokusom na pitanja koje se tiču istorije razvoja tzv. naseobinske slike pojedinih regiona, nastanka i nestanka pojedinih naseobinskih jedinica a na koncu i načina života u tim naseljima, a kada god je bilo moguće, posebna je pažnja posvećena mestu stanovanja. Knjiga daje pregled ove problematike pridržavajući se hronološkog redosleda, što znači da je prvo sastavljen pregled arheološkog materijala pojedinih epoha Seobe naroda, dok se drugi deo knjige sastoji od pregleda arheološkog i arhitektonskog nasleđa razvijenog srednjeg veka. U pojmovima apsolutne hronologije naša se knjiga bavi arheološkom i arhitektonskim materijalom od početka V do sredine XVI veka. Autor se trudio u svome radu ne samo da sabere podatke o arheološkom i arhitektonskom nasleđu nabrojanih regija nego i da sakupi, te međusobno konfrontira različite interpretacije ove građe.

Knjiga se sastoji iz 23 poglavlja. U predgovoru smo izložili podatke o metodologiji, odnosno o istraživanjima naseobinske arheologije, naročito njenog ogranka koji se – pod pojmom „Siedlungsarchäo-

logie” – razvio u srednjovekovnim arheologijama zemalja nemačkog govornog područja, uz poseban osvrt na teorijske i metodološke postavke profesora Herberta Jankuna (Herbert Jankuhn). Posle ovoga slede razmatranja o geografskim granicama predmeta naše analize, zatim kraća digresija o imenima analizirane regije u prvom redu na mađarskom jeziku, kao i o geografskim odlikama južnih predela Karpatske kotline. Posle pregleda geografskih osnova, sledi prikaz istorijskih događaja vezanih za južne predele Karpatske kotline pošto se, kad je reč o arheologiji srednjeg veka, ne mogu prenebregnuti istorijski okviri, to jest nastanak i dalji razvoj, pa i kolaps pojedinih političkih entiteta, gde je posebno apostrofirano poznavanje njihovih granica. U našoj knjizi je nadalje data kratka analiza o ulozi takozvanih velikih istorijskih datuma, sa zaključkom da se samo stvarno odsudni datumi bitaka, migracija, nastajanja ili nestajanja pojedinih političkih entiteta mogu uzeti u obzir pri analizi hronologije arheološkog materijala, u prvom redu pri izradi tzv. hronoloških okvira za pojedine arheološke horizonte.

Nakon kratkog pregleda geografskih i istorijskih okvira analize sledi prikaz istorije proučavanja srednjovekovne arheologije u južnim delovima Karpatske kotline. Naročit naglasak stavljen je na pregled istraživanja sprovedenih u drugoj polovini XIX veka, kada su formirane prve muzeološke institucije u južnim delovima Karpatske kotline. Na značaj prikaza arheoloških istraživanja ove epohe ukazuje i činjenica da su prve interpretacije srednjovekovne arheološke građe bile formulisane u drugoj polovini XIX veka. Pošto su se analizirane regije u ovom dobu – tzv. dobu dualizma – nalazile u sklopu Austrougarske monarhije, kao delovi Mađarske ili Hrvatske, nacionalni momenat je bio jako izražen u interpretacijama srednjovekovne arheološke građe. U prvim muzejima, formiranim

na teritoriji onovremene južne Ugarske, srednjovekovna arheološka građa bila je interpretirana u sklopu istorijskog narativa formulisanog u naučnim insititucijama Mađarske. Ova je interpretacija, bez obzira na činjenicu da je računala sa prisustvom slovenskog stanovništva u periodu Seobe naroda, bila primljena sa velikim podozrenjem među srpskim intelektualcima date epohe. Oni su zdušno prihvatili tezu o Slovenima kao starosedecima date teritorije, osmišljenu krajem XVIII veka od strane nekolicine nemačkih slavista, u prvom redu od strane fon Šlecera i Gaterera (August Ludwig von Schlözer, Johann Christoph Gatterer), koju preuzima i Jovan Rajić, sa aksiomatski tretiranom tezom o prisutnosti Slovena u južnim delovima Karpatske kotline već tokom rimskog doba. Geneza ove ideje je detaljno je prikazana u zasebnom poglavlju naše knjige, pod naslovom „Jedan paralelni svet”.

U daljim poglavljima knjige sledi analiza arheološke građe različitih delova srednjeg veka sa naglaskom na problematiku istorije naseobina. Dat je i kratak pregled rimskog perioda, koji predstavlja nezaobilazan početak, ne samo u južnim i zapadnim delovima proučavane regije koji su spadali među teritorije Rimske Imperije nego i u takozvanom Barbarikumu, tj. na teritoriji istočno i severno od Dunava. Kao pitanje od naročitog značaja tretira se problematika puteva, kao i drugih elemenata sistema neseljavanja date teritorije koji su preživeli slom Zapadnog rimskog carstva. Sledi poglavlje o periodu hunske dominacije (prva polovina V veka), gde se razrađuje pitanje reflektiranja novog sistema vlasti u naseobinskoj slici južnih delova Karpatske kotline. Osnov za analizu je takozvana kozačka teorija Andraša Alfeldija (Alföldi András), po kojoj su Huni, osnivanjem novih centara moći u obliku mreže nomadskih staništa, menjali sliku osvojenih teritorija, s tim da je i deo, možda čak i dobar deo, ranijih naseobina preživeo hunska osvajanje. U teritorije koje su osvojili Huni spadale se sve regije u južnim delovima Karpatske kotline. U južnim delovima provincije Panonije mogu se arheološkim metodama potvrditi naseljavanje germanskih podanika Hunske imperije, dok se u Bačkoj i Banatu, tj. u delovima nekadašnjeg Barbarikuma treba računati i sa nastankom mreže nomadskih staništa.

Nakon analize perioda dominacije Huna sledi analiza perioda germanskih kraljevina, sa naroči-

tim naglaskom na Gepide. U knjizi su predstavljena ispitivanja nekropole iz druge polovine V kao i prve polovine VI veka, sa pokazateljima (kao što su delovi nošnje, oružja, konjske opreme) koji se mogu vezati za Germane. Kao dominantno pitanje analizira se teritorijalna rasprostranjenost nekropole sa germanskim običajem sahranjivanja i prilozima. Može se zaključiti da se nekropole ovog tipa mogu naći u svim delovima teritorije našeg istraživanja. To podrazumeva i teritoriju Bačke, koja se dosta dugo tretirala kao svojevrsna nenaseljena teritorija u prvoj polovini VI veka, na rubu kraljevine Gepida. Međutim, novije analize su pokazale da se nekropole ovog tipa mogu naći ne samo u različitim delova Srema i Banata (posebno u severnom Banatu) nego i u različitim delovima Bačke, prvenstveno na rubovima plavnih područja njenih velikih reka – Dunava i Tise. Na osnovu ovakve slike teritorijalne rasprostranjenosti, formuliše se pitanje funkcionisanja Gepidske kraljevine, pošto su se njeni veliki centri sa kraljevskim rezidencijama nalazili na rubovima te teritorije: u Sirmijumu, tj. u današnjoj Sremskoj Mitrovici ili kod grada Napoke (Napoca, današnji Kluž/Kolozsvár), bivšoj Daciji, odn. u Erdelju/Transilvaniji (Rumunija). U pogledu logistike, to je zacelo predstavljalo poseban izazov, pošto je Gepidska kraljevina od 530-ih godina redovno ratovala sa Langobardskom kraljevinom, a njihove bitke su se odigravale u zapadnom Sremu. Veličinu problema uočavamo ako uzmemo u obzir da se težište Gepidske kraljevine, to jest teritorija sa najgušćom naseljenošću, nalazila u Velikoj niziji, istočno od srednjeg toka Tise. Zbog ove okolnosti rečni prelazi („brodovi”) su sigurno igrali veoma važnu ulogu, a pre svih Dunav, sa svojom širinom od više stotina metara. Na važnu ulogu rečnih prelaza ukazuju i arheološki nalazi u Novim Banovcima u istočnom Sremu, na desnoj obali Dunava, gde i kasnosrednjovekovni, kao i novovekovni pisani izvori potvrđuju postojanje „broda”.

Godine 567. i 568. Avari su došli u posed teritorije Karpatske kotline slamanjem Gepidske kraljevine, kao i dozvolom da se Langobardi ise se sa svojih staništa u Panoniji. U južnim delovima Karpatske kotline naseljavanje Avara bilo je vezano uz ratna zbivanja, čiji je krajnji čin bio zauzimanje Sirmijuma 582. godine. U našoj knjizi smo i period Avara, to jest vremenski raspon od 568. godine do početka

IX veka, prikazali kroz elaboraciju nekih pitanja naseobinske arheologije. Prvi deo analize fokusira na mikrotopografske odlike nalazišta nekropola avarskog doba. Gustina rasprostranjenosti ovih nekropola jasno ukazuje na činjenicu da je cela teritorija Baranje i Bačke i severna polovina Banata spadala u jezgro naseobinskog područja Avarske populacije, u suprotnosti sa južnim Banatom, Sremom i Slavonijom, koja su bila marginalna, ili, drugim rečima, pogranična područja, sa znatno manjom populacijom. U jezgrenim područjima najveći stepen naseljenosti nalazio se na rubovima velikih reka, tačnije rečeno, na rubovima plavnih područja ovih reka, ako je moguće donositi zaključke o rasprostranjenosti naselja na osnovu mikrotopografije nekropola. Nasuprot tome, na rubnim ili pograničnim područjima Avarska staništa su se nalazila na strateški pogodnim tačkama, prvenstveno uz važnije puteve. Naravno, ako i u slučaju i ovih, rubnih područja mikrotopografija nekropola ukazuje na mesta koja su birana za stvaranje staništa. U drugom delu analize nalaza Avarskog doba dat je kratak pregled naseobinske arheologije VII i VIII veka u južnim delovima Karpatske kotline. Hteli smo predočiti kakve sve rezultate može prikazati ovaj, „najklasičniji” ogranak naseobinske arheologije, kad je oslobodimo apriornih etničkih interpretacija. Pripisivanje naseobinskih nalazišta Slovenima se izvodi zamenjivanjem dokaza argumentacijom apriorističkog tipa, što je u stvari posledica konstantnog manjka valjanih argumenata. Etnička pripadnost žitelja naselja VII-VIII veka može se, naime, samo u iznimnim slučajevima iščitati iz tipova poluzemunica, kao i jednostavnih tipova keramičkih i metalnih nalaza, koji se nalaze na iskopavanjima naseobinskog tipa. A manjak stvarnih argumenata se pre- ili prikriva aksiomatskim konstatacijama formulisanim krajem XIX ili početkom XX veka! Kada dobar deo moderne baze podataka još nije postojao. Oslobođena ovog balasta iskopavanja naseobina iz VII i VIII veka mogu pružiti ogroman broj podataka o specifičnom načinu života podanika Avarskog kaganata (i u vezi sa južnim delovima Karpatske kotline), bez obzira na etničku pripadnost ovog življa, koje je moglo biti signifikantno različito u pojedinim regionima istražene regije.

Nakon prikaza rezultata funeralne i naseobinske arheologije sledi obrada tri problema sveobuhvat-

nog karaktera. Ovi problemi su: mogućnost izdvajanja ostavštine Slovena u arheološkom materijalu avarskog doba južnih delova Karpatske kotline, pronalaženje arheoloških tragova naselja centralnog karaktera u arheološkom materijalu VII-VIII veka, kao i hronološka definicija kraja avarskog doba isto na osnovu arheološkog materijala. Na sva tri pitanja dati su „obazrivi” odgovori, koji uzimaju u obzir ne samo relativno mali broj i fragmentarni karakter arheoloških nalaza nego i protivrečne interpretacije ovog materijala. U vezi sa prisustvom Slovena, teza profesora Jovana Kovačevića može se podpreti novim nalazima. Prema ovoj tezi, da se podsetimo, prisustvo Slovena se može potvrditi samo na rubnim područjima (Slavonija, Srem, južni Banat). Ova slika naseljenosti slovenske populacije može se iščitati iz teritorijalne rasprostranjenosti paljevinskih grobalja VII-VIII veka. U vezi sa centrima moći Avarskog kaganata, definitivni odgovor se ne može formulirati ni u južnim delovima Karpatske kotline, uprkos činjenici da je u zadnjim godinama fomulisano više dobrih hipoteza o ubifikaciji ovakvih centara. A što se tiče gornje hronološke granice materijalne kulture Avarskog doba, više indicija ukazuje na to da je ona trajala duže, možda i znatno duže od prvih godina IX veka.

Arheologija IX veka obrađena je u tri zasebna poglavlja. U prvom poglavlju analizirani su arheološki nalazi zapadne i centralne Slavonije koji se mogu vezati uz franačku vlast. Specijalni naglasak dobilo je tzv. blago (u stvari grobni nalazi) iz Brestovca u Požeškoj kotlini, jer se među njima mogu prepoznati ne samo franačke insignije nego i prsten sa znakom – tamgom – koji je bio svojstven Bugarskom kanatu iz IX veka. U drugom delu dat je pregled različitih ideja i tumačenja rasprostranjenosti bugarske vlasti u Karpatskoj kotlini IX veka. Sama činjenica da je Singidunum, odn. Beograd, jedino utvrđenje gde se u IX veku prisustvo Bugarskog kanata (koja se u stručnoj literaturi naziva i I bugarska država) može arheološki dokumentirati govori o ograničenom prisustvu ovog političkog entiteta na južnom rubu Karpatske kotline. U trećem odeljku o IX veku dat je pregled problematike takozvane južne Velike Moravske. Na osnovu pregleda celokupne literature o datom pitanju, sa posebnim naglaskom na najnovije radove srpskih i hrvatskih istoričara, moglo se konstatovati da je Megale Moravia Kon-

stantina Porfirogenita, ili južna Velika Moravska, sa velikom verovatnoćom postojala u IX veku, na donjem toku reke Morave, po geografskim terminima u današnjoj Srbiji. Velika Moravska je međutim bila entitet kratkog trajanja. Mogla je postojati samo u kratkom vremenskom razmaku od nekoliko decenija između pada Avarskog kaganata i vremena pojave Bugarskog kanata, koji se u drugoj polovini treće decenije IX veka širio na severozapad, uz srednji i donji tok Velike Morave, u pravcu Dunava i Singidunuma-Beograda.

U sledećem poglavlju obrađen je dolazak starih Mađara u Karpatsku kotlinu, krajem IX veka, sa naročitim naglaskom na problematiku prisutnosti starih Mađara u južnim delovima Karpatske kotline. Mora se istaći da su groblja ovog tipa prisutna u analiziranoj regiji, što je činjenica koja je verifikovana i u nedavnoj publikaciji Perice Špehara i Nike Strugar Bevc: Batajnica – Velika humka. Osnovu naše analize čine specifičnosti topografske rasprostranjenosti nekropola Starih Mađara u južnim delovima Karpatske kotline, što znači da smo koristili istu metodologiju kao i u slučaju analize specifičnosti teritorijalne rasprostranjenosti grobalja avarskog doba. Na osnovu obrađene baze podataka može se izreći sud da su naseobine Starih Mađara u velikoj većini stvarane uz tokove većih ili manjih reka, odn. na rubovima plavnih područja. Ponavlja se, dakle, ista slika topografske rasprostranjenosti grobalja (a verovatno i staništa) i u VII-VIII, kao i u X-XI stoleću.

Sledeće poglavlje našeg rada se bavi etničkom interpretacijom nalaza grobalja na redove X-XI veka. Analiza sakupljene arheološke građe je ukazala na neodrživost teorije koja i u južnim delovima Karpatske kotline pokušava da tumači takozvanu belobrdsku kulturu prisustvom jednog jednoobraznog, slovenskog/slavenskog etniciteta. Iako je slovensko tumačenje tzv. belobrdske kulture staro već više od jednog veka, a njeni su postulati bili tretirani kao aksiomi od mnogih generacija hrvatskih i srpskih arheologa, ono se ipak ne može se valjanim argumentima potkrepiti. Ovu kulturu, koja je zapravo najvećim delom skup nakita jednostavne izrade, treba interpretirati zbog istorijskih okolnosti kao multietničku kulturu podanika Ugarske kraljevine, političkog entiteta koja je u datim hronološkim i teritorijalnim okvirima bila ili u stanju formiranja ili

je već važila za novonastalu monarhiju. Ova interpretacija postaje naročito relevantna ako uzmemo u obzir da hronologija ovakvih nalaza u velikoj većini slučajeva ukazuje na XI vek. Novije analize ukazuju na činjenicu da je samo na regionalnoj osnovi svrsishodno istraživati etnicitet individua sahranjenih u pojedinim nekropolama belobrdske kulture. Pojedine regije mogu poslužiti kao osnova istraživanja etniciteta ponajpre u južnim delovima analizirane teritorije, jer te zone predstavljaju, u datom vremenskom segmentu, marginalne teritorije na priličnoj geografskoj udaljenosti od većih centara moći. U ovakve zone spadaju Slavonija, Srem i južni Banat. U jezgrenim zonama, tj. u Baranji, Bačkoj i severnom Banatu pitanje etniciteta uputno je postaviti samo prilikom zasebnih analiza pojedinih nalazišta, imajući na umu da se pitanje etničke pripadnosti u brojnim prilikama jednostavno ne može rešiti samo na osnovu grobnih priloga jednostavne izrade, koji su se proizvodili gotovo serijski.

U daljim poglavljima, koja se bave naseobinskom arheologijom XI-XVI veka, prostor Ugarske kraljevine predstavlja teritorijalne okvire za interpretaciju pojedinih nalaza. U sledećem poglavlju bavimo se analizom južnih granica Ugarske u periodu XI-XIV veka, sa fokusom na prvu polovinu ove hronološke faze. Pripadnost teritorije Srema u Ugarskoj ili Vizantiji u XI veku predstavlja pitanje koje je bilo analizirano od mnogih istraživača, sa rešenjima koja su favorizovala jedan od dva pomenuta politička entiteta. U našoj knjizi smo pokušali da formulišemo treću mogućnost, tretiranjem Srema kao pogranične regije, čiji bi severni rub, uz reku Dunav, pripadao Ugarskoj kneževini u X, a novonastaloj Ugarskoj kraljevini u XI veku, dok bi se južni rub ove regije bio u posedu Vizantije, sa Sirmijumom (Sremskom Mitrovićom) kao sedištem. Ova teritorijalna konstelacija se radikalno menja 1701. godine, kada nakon pohoda kralja Solomona i hercega Gejze i Ladislava čitava teritorija Srema biva priključena Ugarskoj. U Sremu je organizovana županija, a pograničje je, sa svojom odbrambenom funkcijom, prebačeno u regiju južno od reke Save, gde je u XIII veku organizovana Mačvanska banovina.

U sledećem poglavlju pokušali smo sintetizovati šture i fragmentarne podatke iz domena naseobinske arheologije X-XVI veka u južnim delovima Karpatske kotline. Ovu podaci svojim današnjim,

ograničenim obimom i kvalitetom dozvoljavaju jedino donošenje zaključka o tome da su i u južnim delovima Karpatske kotline bili građeni isti tipovi naseobina, kuća i drugih naseobinskih objekata kao i u ostalim, severnijim delovima ove kotline. U sledećem poglavlju, posvećenom jednom specifičnom tipu posuda (glinenim kotlićima), dali smo tipološku analizu ovakvih posuda nađenih na nalazištima Bačke, Banata i Srema, posebno ukazujući na njihove regionalne svojstvenosti. Tipološke odlike pojedinih posuda mogu se klasifikovati u više regionalnih skupina, što ukazuje na paralelno postojanje više grupa keramičkih radionica koje su izrađivale dati tip posude, uz primenu delom različitih tipoloških obrazaca.

U sledećih nekoliko poglavlja obrađuje se srednjovekovno arhitektonsko nasleđe južnih delova Karpatske kotline u kontekstu srednjovekovne Ugarske. Kao uvod služi rekapitulacija istorijskih događaja od XIV do XVI veka, kada se u senci pretećeg osmanlijskog osvajanja čitava regija – *Partes Inferiores* u latinskim ispravama – sve više pretvarala u pograničje. Izgrađen je lanac utvrda, koji se ponegde prostirao i južno od linije Save i Dunava, na teritoriji onovremenih banovina. Posle pregleda istorijskih događaja sledi poglavlje o analizi tvrđava iz perioda XIV-XVI veka na teritoriji onovremene južne Ugarske. Na kraju pregleda različitih tipova utvrđenja, gde se koristio materijal arhitektonskih i arheoloških analiza datih tipova odbrambenih građevina, nije se moglo izbeći formulisanje zaključka o nedovoljnoj građevinskoj aktivnosti. Naročito ako se uzme u obzir dinamičan razvoj opsadne tehnike nakon početka korišćenja opsadnih topova, sredinom XV veka. U analizi odbrambene arhitekture u mnogome smo se oslanjali na analizu Marka Popovića o beogradskoj tvrđavi, pošto je Beograd (sa mađarskim imenom: *Nándorfehérvár*) bio najvažnija tvrđava u lancu utvrda južne Ugarske. Na to ukazuje i činjenica da je uspešna odbrana ove tvrđave godine 1456. pod vođstvom Janoša Hunjadija (*Hunyadi János*, u srpskim epskim pesmama: *Sibinjanin Janko*), kao i Ivana Kapistrana, obezbedilo Ugarskom kraljevstvu daljih sedam decenija postojanja. To jest, omogućilo je, na polju političke istorije, doba kralja Matijaša, i dinastije Jagelonaca, a, na kulturnom polju, pojavu renesanse u Ugarskoj, kako u literaturi tako i u arhitekturi.

Nakon poglavlja o fortifikacijama slede poglavlja o sakralnoj arhitekturi srednjovekovne južne Ugarske. U 13 kratkih poglavlja obrađene su crkve, ili – nažalost, u većini slučajeva – njihove ruševine, koje su u srednjem veku bile izgrađene na teritoriji srednjovekovne Ugarske. Sa posebnom pažnjom su analizirani ostaci crkava gde su sprovedena i arheološka istraživanja, tako je, na primer, analizirana hipotetična prva crkva manastira u Arači (mađ.: *Aracs*), ostaci benediktinske opatije u Dumbovu (Novi Rakovac, mađ.: *Dombó*), kao i nekadašnja cistercitska opatija Petrovaradin (mađ.: *Pétervárad*). Među ilustracije knjige uvrstili smo i 3D-rekonstrukcije Vladana Zdravkovića o cistercitskoj opatiji Petrovaradin, koje smo dobili ljubaznošću Muzeja grada Novog Sada, kao i Agneš Ozer (*Ózer Ágnes*), na čemu im i ovom prilikom zahvaljujemo. Među poglavlja je uvrštena i baza podataka o srpskim pravoslavnim crkvama i manastirima južnog dela Karpatske kotline, jer ove crkve od polovine 15. veka predstavljaju vredan deo arhitektonskog nasleđa analiziranog regiona.

U sledećem poglavlju dat je pregled srednjovekovnih arheoloških i arhitektonskih spomenika regiona Novog Sada, tj. dela jugoistočne Bačke i severoistočnog Srema. Izbor ove geografske regije može se podupreti činjenicom da se srednjovekovno arheološko i arhitektonsko nasleđe današnjeg Novog Sada i njenog atara ne sastoji samo od petrovaradinske cistercitske opatije nego i od bogatog fonda nalaza raznih iskopavanja, vođenih u ovoj geografskoj mikroregiji. U knjizi je republikovana fotografija kamenog spomenika: ženske glave, sa verovatnim datovanjem u XIII vek, nađene u 1940-im godinama, na Klisi, blizu železničke stanice „Rimski šančevi”. Nadalje, regija današnjeg Novog Sada može poslužiti i kao pozitivan primer za svrsishodnost analize vojnih karata iz XVII i XVIII veka u cilju pronalaženja elemenata srednjovekovne mikrotopografije. Na osnovu jedne karte bitke kod Petrovaradina, iz 1718. godine, koju je iscrtao Cirijak Bledner (*Cyriak Blödner*), mogu se sakupiti vredni podaci o dva mala naselja u okolini srednjovekovnog Petrovaradina: o Kamancu (to jest o srednjovekovnoj preteči Sremske Kamenice) i o Karomu (to jest o srednjovekovnoj preteči Sremskih Karlovaca). U oba slučaja mogle su se na osnovu pomenute vojne karte utvrditi topografske karakte-

ristike naselja. A pošto se radi o malim naseljima sa srazmerno velikim trgovima, u prvom slučaju u obliku vretena, a u drugom u obliku levka, logično je bilo pretpostaviti da se u oba gradića obavljala živa trgovačka delatnost, što se može, po našem mišljenju, povezati sa pismenim izvorima iz XV veka koji govore o trgovini sremskim vinom velikih razmera, odn. o izvozu ovog vina u Poljsku.

Nakon opisa osmanlijskog pohoda godine 1526, kada su u julu pale sve sremske tvrđave, ne mogavši usporiti nadiranje sultana Sulejmana i odgoditi dan bitke kod Mohača (mađ.: Mohács), koja se zbila 29. avgusta 1526, u poslednjem poglavlju knjige mogu se naći podaci koji treba da posluže za formulisanje zaključaka o konsekvencama širenja osmanlijske vlasti. I ovog puta je Petrovaradin služio kao svojevrsan etalon, pošto je o ovoj tvrđavi formulisano više opisa u poslednjoj četvrtini XVI ili početkom XVII veka. U knjizi se citiraju navodi iz kojih vrlo jasno proizilazi kako je nivo informisanosti već na kraju XVI veka bio veoma niskih razmera, jer su se u pojedinim iskazima mešale verodostojne informacije sa neispravnim, manje-više fantastičnim, „oba-veštenjima”.

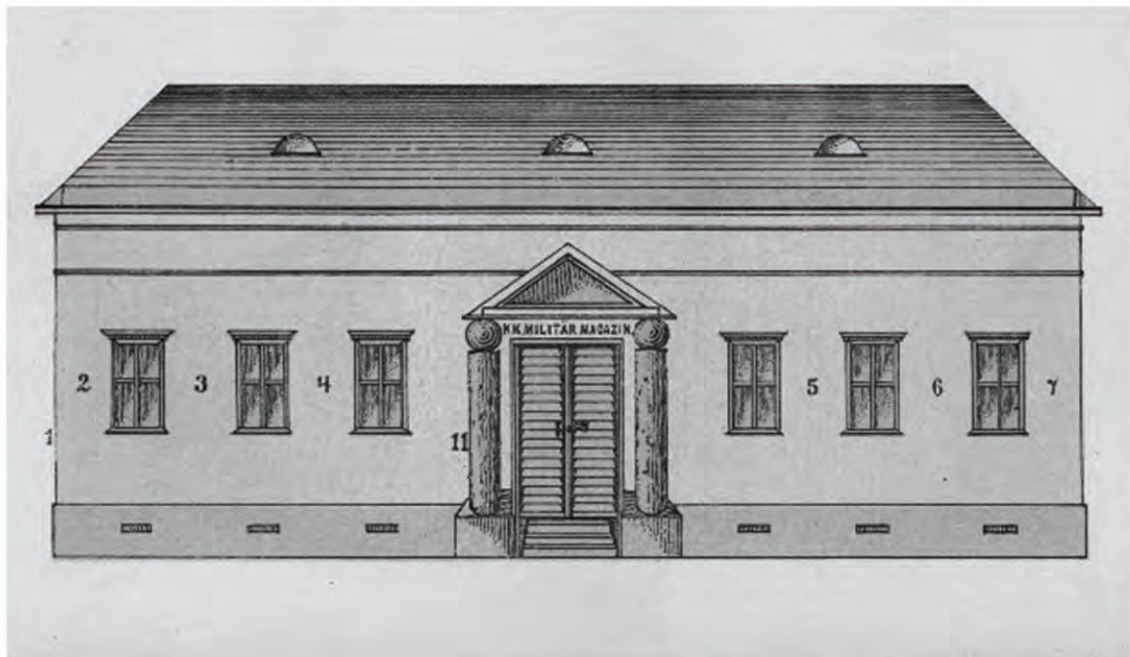
Knjiga je zaključena kratkim sažetkom, u kojem se rezimiraju osnovne teze rada. Na kraju se nalazi i pogovor, čija je polazna tačka slučajno nađen moderan tunel od cigala, sa cementom kao vezivnim materijalom, u novosadskom kvartu Liman IV, go-

dine 2014. Budući da je ovaj tunel probudio veliko interesovanje, naročito na internetu, iz pojedinih napisa i komentara se može steći stanovita slika o nivou poznavanja i vrednovanja kulturne baštine ne samo Novog Sada nego i cele Vojvodine. Ova slika zbog svoje proizvoljnosti ne može da posluži kao opšte merilo poznavanja date baštine. Ali, zbog jasno prepoznatljivih aluzija u jednom delu tekstva, može poslužiti kao orijentir za detektovanje dva načina percepcije srednjovekovne baštine prevashodno Novog Sada, ali i cele Vojvodine. Može se prepoznati jedan realan pristup, prema kojem se podrazumeva postojanje više nacionalnosti, kao i različitih srednjovekovnih političkih entiteta, pa tako i Ugarske kraljevine na teritoriji današnje Vojvodine, ali ima primera i za drugi, dijametralno suprotan i nacionalno motivisan, pristup koji bi hteo da minimalizuje značaj ovog segmenta prošlosti.

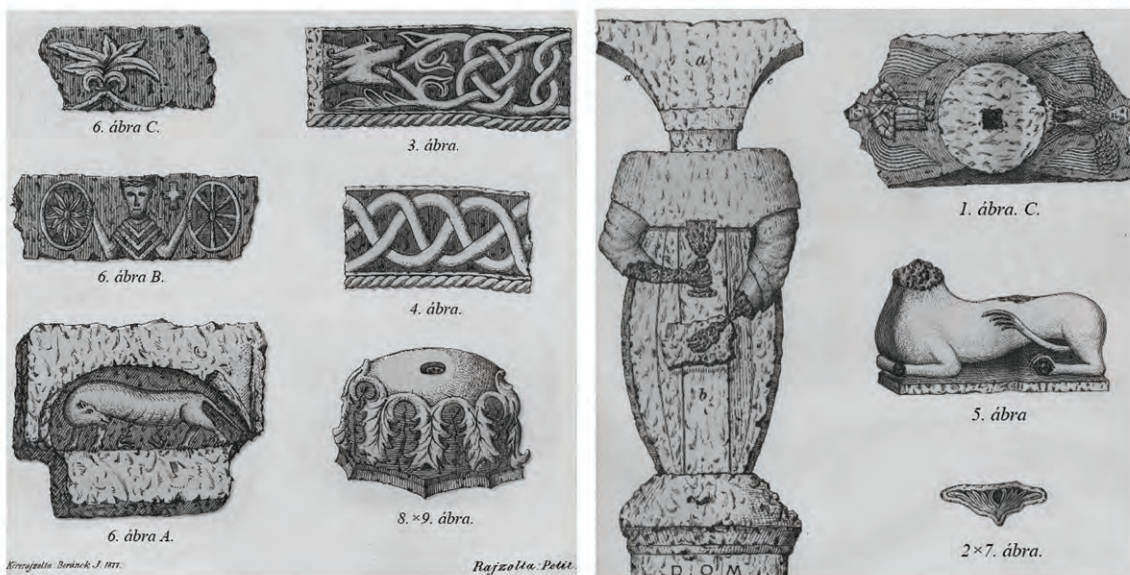
Na kraju knjige, nakon popisa literature, sledi 57 tabli gde su prikazani značajniji arheološki nalazi, ostaci srednjovekovnih crkava, tvrđava i ostalih tipova monumentalnih građevina, kao i geografske karte sa prikazom pojedinih političkih entiteta ili sa prikazom rasprostranjenosti pojedinih tipova arheoloških nalaza. Ilustracije su sastavljene i sa edukativnim karakterom, da prikažu lepotu srednjovekovne baštine južnih delova Karpatske kotline.

(preveo autor knjige)

ΚΕΡΤΑΒΛΑΚ

1

2

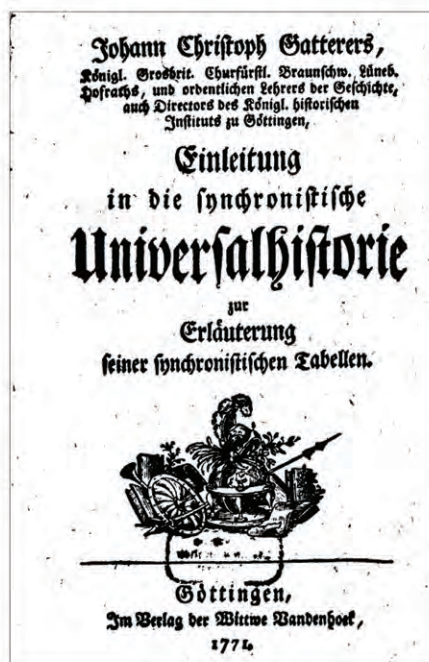
3

1. tábla. 1: Egyik első kísérlet a régiségek megőrzésére a Kárpát-medence déli részén: Titel (szerb: Titel), a sajkás zászlóalj néhai fegyvertárának a homlokzata a befalazott köemlékek helyével (IVÁNYI 1877, 6a ábra nyomán); 2–3: Titel, a sajkás zászlóalj néhai fegyvertárának homlokzatába befalazott köemlékek (IVÁNYI 1877, 6b–c ábra nyomán)

Plate 1. 1: One of the first attempts for the protection of ancient monuments in the southern parts of the Carpathian Basin: sketch of the facade of the armory of the Titel Regiment, with the places of the walled in stone carvings (after IVÁNYI 1877, fig. 6a); 2–3: Stone carvings walled in the facade of the former armory of the Titel Regiment (after IVÁNYI 1877, figs. 6b–c)

1

2

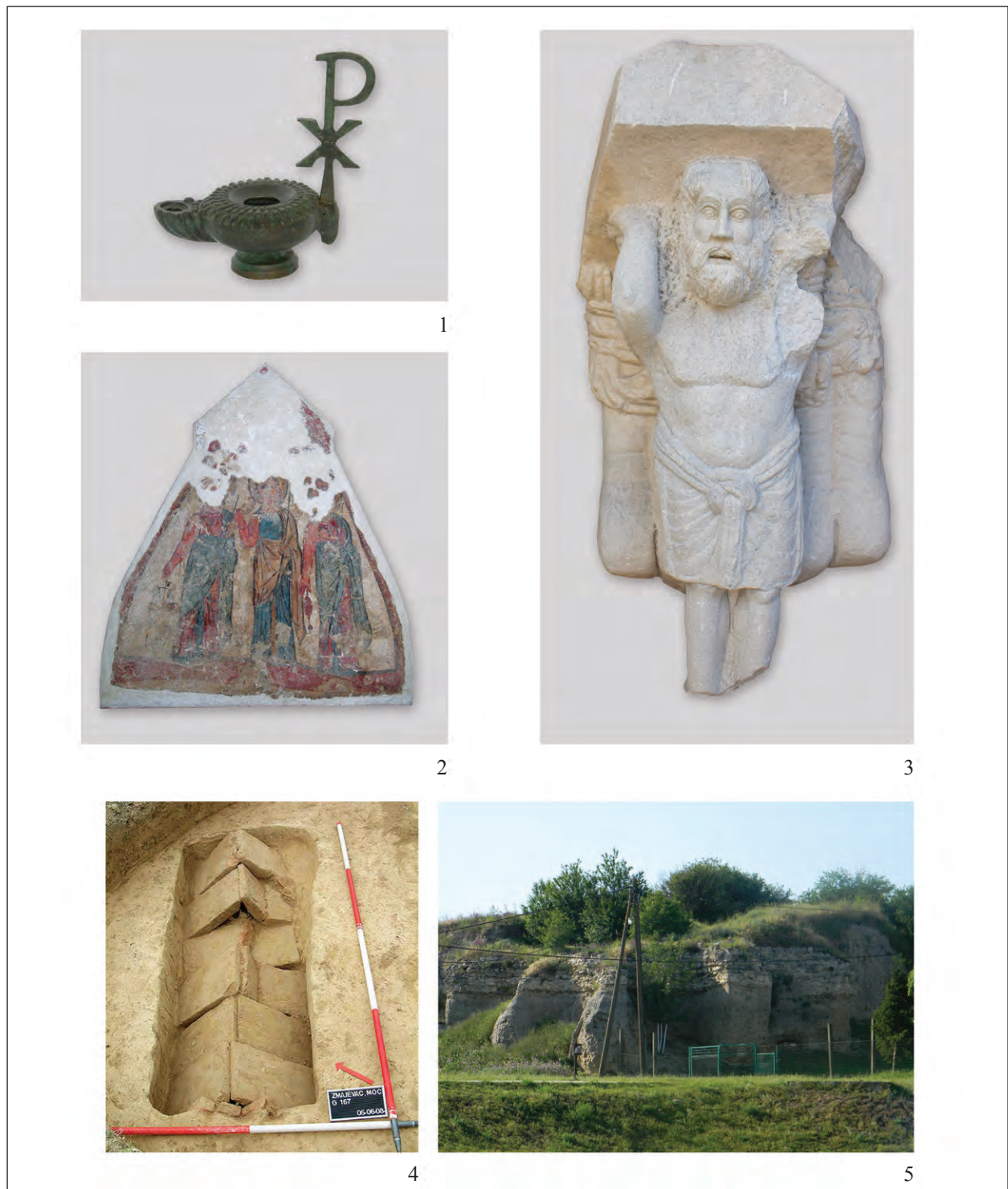
3

4

2. tábla. 1: Johan Christoph Gatterer (1727–1799) portréja (Wikimedia commons nyomán); 2: J. Ch. Gatterer 1771-es műve, amely első ízben megfogalmazta a szlávok Kárpát-medencei, római kori jelenlétének tételét (Google Books nyomán); 3: Jovan Rajić (1726–1801) portréja (mala prodavnica retkosti nyomán); 4: J. Rajić 1794-es munkájának címlapja (mala prodavnica retkosti nyomán)

Plate 2. 1: The portrait of Johan Christoph Gatterer (1727–1799) (after Wikimedia commons); 2: The book of J. Ch. Gatterer from 1771, which formulates the thesis of the presence of Slavs in the Carpathian Basin in the Roman times (after Google Books); 3: The portrait of Jovan Rajić (1726–1801) (after mala prodavnica retkosti); 4: The front page of the book of J. Rajić, 1794 (after mala prodavnica retkosti)

3. tábla. 1. Siscia (Sziszek / horvát: Sisak), lámpás, fogóján Krisztus-monogrammal (Arheološki odjel, Gradski muzej Sisak online katalógusa nyomán); 2. Beska (szerb: Beška)-Brest, festett sírkamra az emberi sorsot fonó, számon tartó és lemérő párkák ábrázolásával (Wikimedia commons nyomán); 3: Sirmium, atlasz, napóra oldalát díszítő kőfaragvány (Wikimedia commons nyomán); 4: Vörösmart (horvát: Zmajevac)-Mocsolás, 167-es számú, tetőfedőcserepekkel fedett, késő római sír (FILIPović 2008); 5: Keve (szerb: Kovin), a római kori ellenerőd maradványai (wikimedia commons nyomán)

Plate 3. 1. Lamp with a Christogram on its handle from Siscia/Sisak (after Arheološki odjel, Gradski muzej Sisak, on-line catalogue); 2: Beška-Brest: painted burial chamber; with a depiction of Parcaes, spinning, counting and measuring the human destiny (after Wikimedia commons); 3: Sirmium, atlas, stone carving decorating the side of a sundial (after Wikimedia commons); 4: Zmajevac-Mocsolás, Grave Nr. 167, Late Roman grave covered with bricks (after FILIPović 2008); 5: Kovin, remains of the Roman fort on the Barbarian side of the Danube limes (after wikimedia commons)

1

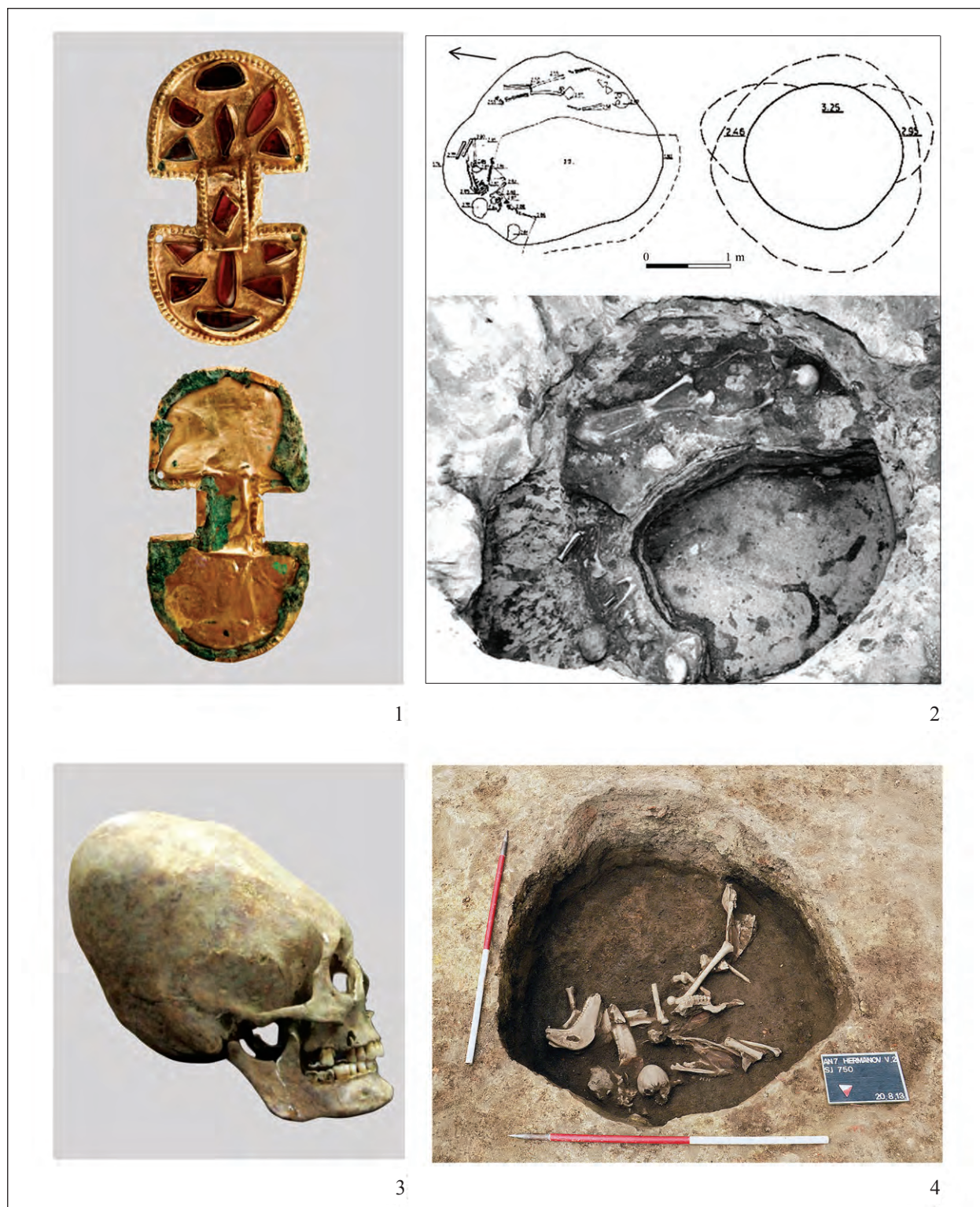
2

3

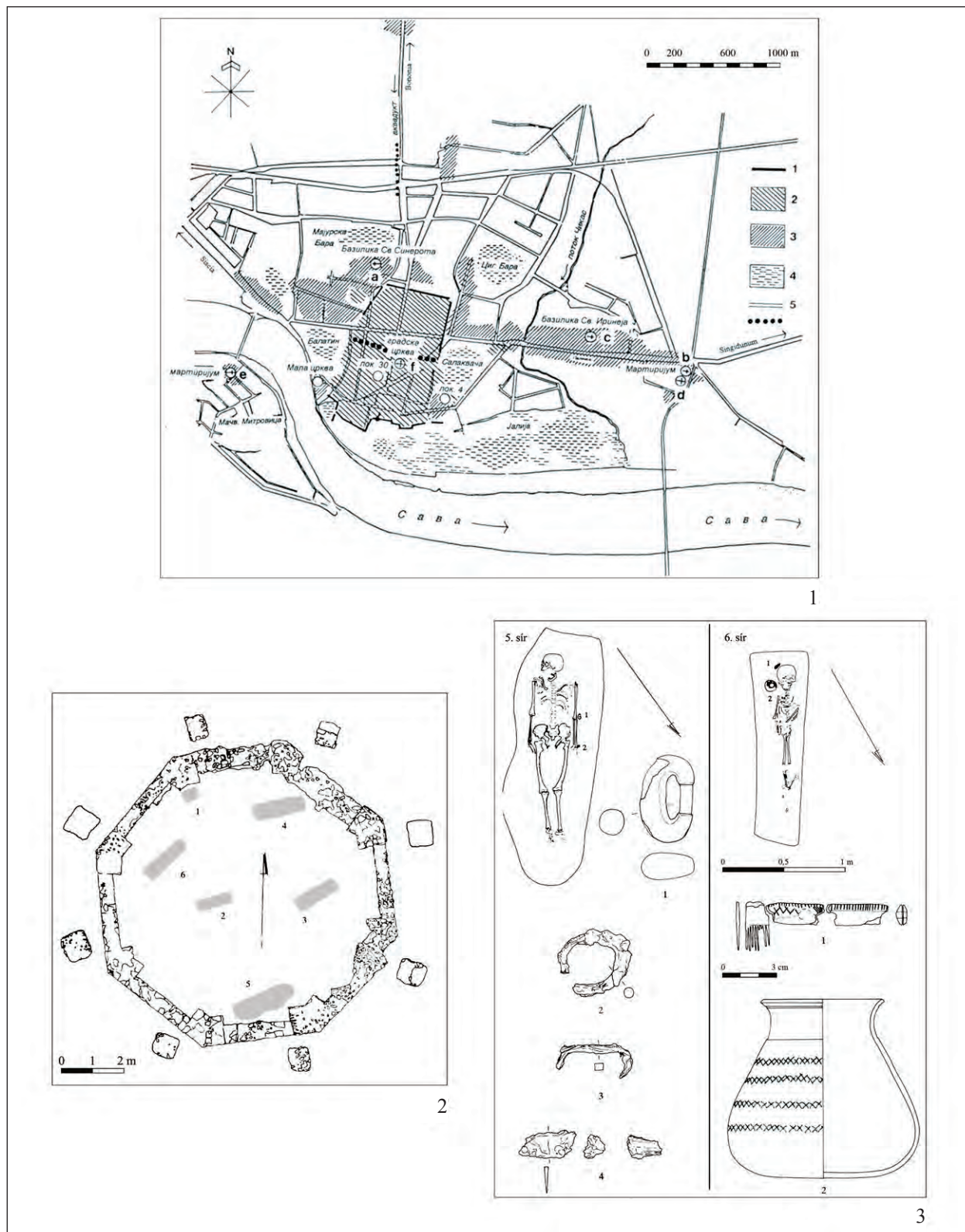
4. tábla. 1–2: Berekszó (szerb: Berkasovo,) a késő római sisakdepot két sisakja (Late_Roman_Helmet_Berkasovo_2-wikimedia nyomán); 3: Vinkovci-Duga ulica, 4. sz. végi kincs (fotó: Dražen Bota) (GRAČANIN 2015, 6 nyomán)

Plate 4. 1–2: Berkasovo – two helmets from the Late Roman helmet depot (after Late_Roman_Helmet_Berkasovo_2-wikimedia); 3: Vinkovci – Duga ulica, a hoard from the end of the 4th century (photo: Dražen Bota) (after GRAČANIN 2015, 6)

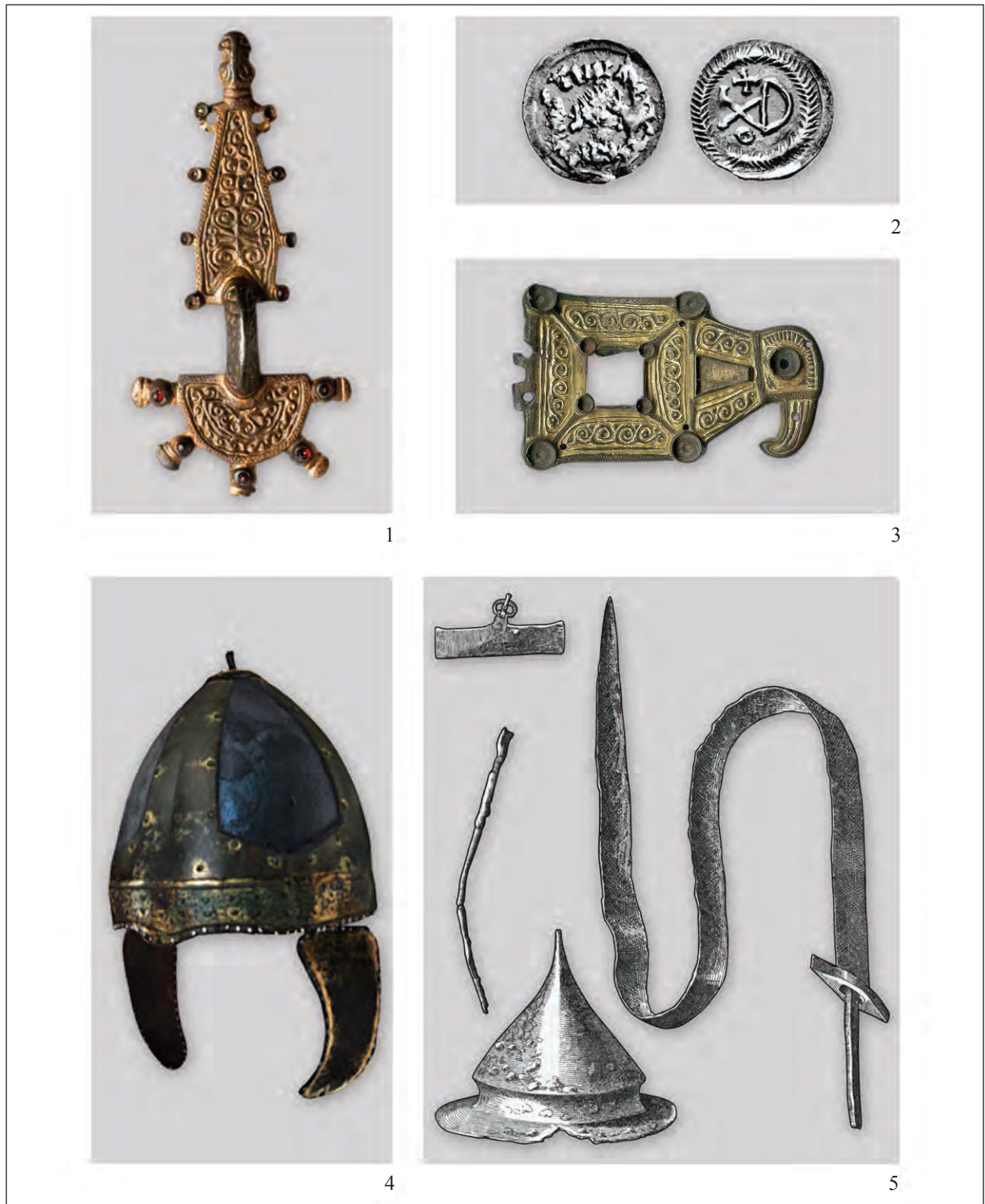
5. tábla. 1: Vörösmart (horvát: Zmajevac), kardfüggesztő (fotó: Igor Krajcar) (DEMO 2014 nyomán); 2: Szabadka-Verusics (szerb: Subotica-Verušić), tárológödörben feltárt emberi maradványok (DIMOVSKI 2014, 2. tábla nyomán); 3: Eszék (horvát: Osijek)-Hermanov vinograd, torzított koponya (ATWA Feb. 17. 2020. nyomán); 4: Eszék (horvát: Osijek)-Hermanov vinograd, kerek gödör emberi maradványokkal (ATWA Feb. 17. 2020)

Plate 5. 1: Vörösmart (horvát: Zmajevac), kardfüggesztő (photo: Igor Krajcar) (after DEMO 2014); 2: Subotica-Verušić, human remains in a storage pit (after DIMOVSKI 2014, plate 2); 3: Artificially deformed skull from the site Osijek – Hermanov vinograd (after ATWA Feb. 17. 2020); 4: Round pit with human remains from the site Osijek-Hermanov vinograd (after ATWA Feb. 17. 2020)

6. tábla. 1: Sirmium, alaprajz, a város késő antik átépítése (JEREMIĆ 2016, 26 nyomán); 2: Sirmium, oktagonális mauzóleum, alaprajz az utólagosan beásott sírok jelölésével (BRUKNER 1995, 175–180 nyomán); 3: Sirmium, oktagonális mauzóleum: az 5., illetve 6. gepida sír rajza, leletei (BRUKNER 1995, 175–180 nyomán)

Plate 6. 1: Sirmium, plan, the late antique reconstruction of the city (after JEREMIĆ 2016, 26); 2: Sirmium, octagonal mausoleum, plan with marking of the graves dug afterwards (after BRUKNER 1995, 175–180); 3: Sirmium, octagonal mausoleum, Gepidic graves no. 5, no. 6, their drawings and findings (after BRUKNER 1995, 175–180)

7. tábla: 1: Karlóca (szerb: Sremski Karlovci)-Rovine, lemezes fibula (GAČIĆ 2016, 37 nyomán); 2: Sirmiumi gepida verésű pénz, Justinianus császár idejében (DEMO 2017, 7/1. kép); 3: Keve (szerb: Kovin), sasos csat / (Facebook – ArcheoSrbia nyomán); 4: Batajnica (szerb: Batajnica), Baldenheim-típusú sisak (Facebook – ArcheoSrbia nyomán); 5: Horgos (szerb: Horgoš)-Röck Iván-féle birtok, 5–6. századi sír leletei (TERGINA 1894, 205)

Plate 7: 1: Sremski Karlovci-Rovine: laminar brooch (after GAČIĆ 2016, 37); 2: Sirmium, a Gepidic minted coin from the time of Emperor Justinian (after DEMO 2017, fig. 7/1); 3: Kovin, belt buckle decorated with eagle head (after Facebook – ArcheoSrbia); 4: Batajnica, a helmet of Baldenheim-type (after Facebook – ArcheoSrbia); 5: Horgoš – estate of Iván Röck, findings of the grave dated to the 5–6th centuries (after TERGINA 1894, 205)

1

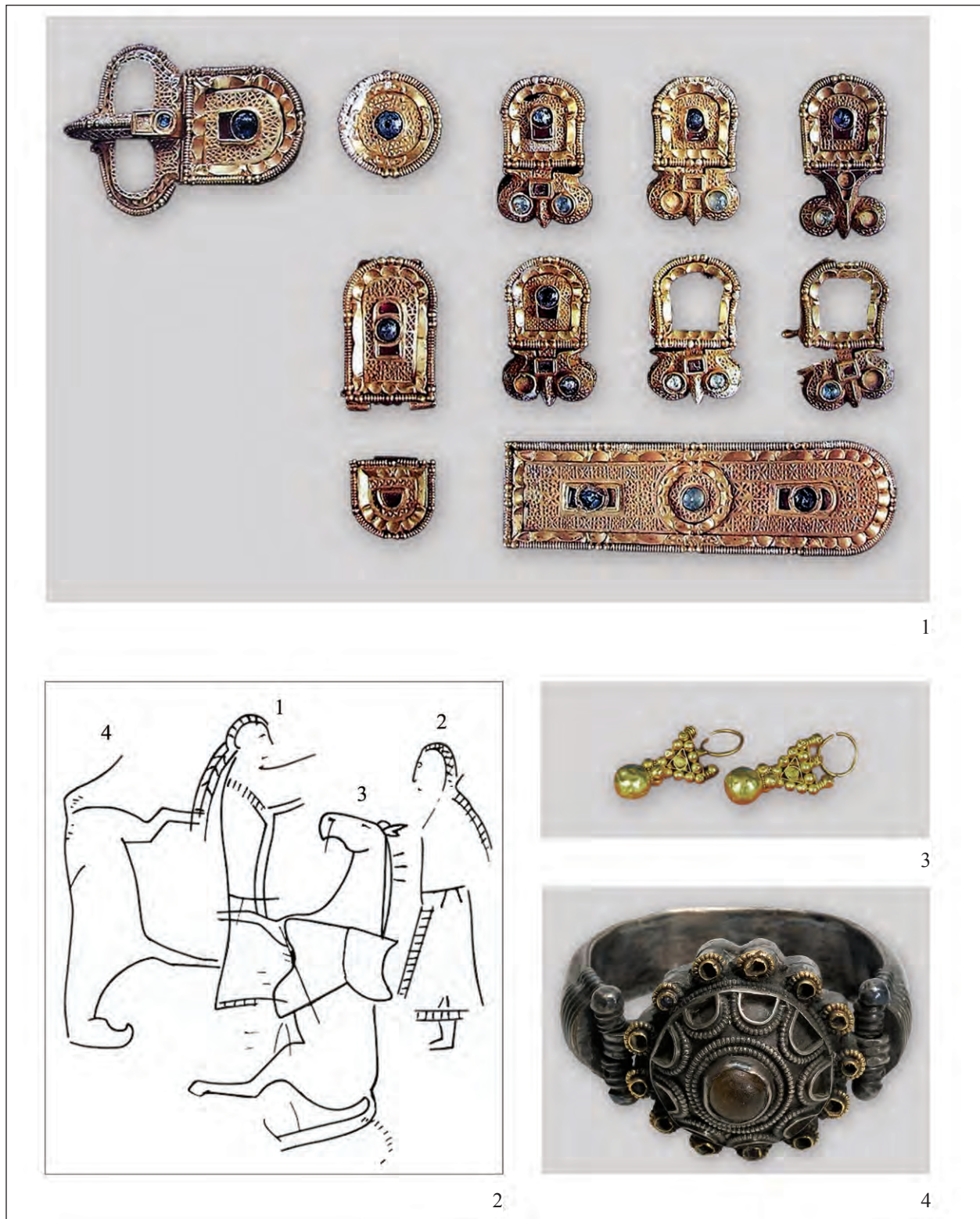
2

3

8. tábla. 1: Sirmium, görög feliratos téglá, 567–582 között (Wikipedia-Datoteka nyomán); 2–3: A sirmiumi császári palota leégett tetejének tűzben összeolvadt ólomborítása (JEREMIĆ 2016, 52, 26. kép; 281, 204. kép nyomán)

Plate 8. 1: Sirmium, brick with Greek inscription, between 567 and 582 (after Wikipedia-Datoteka); 2–3: The burnt lead cladding of the burnt roof of the Imperial Palace in Sirmium (after JEREMIĆ 2016, 52, fig. 26; 281, fig. 204)

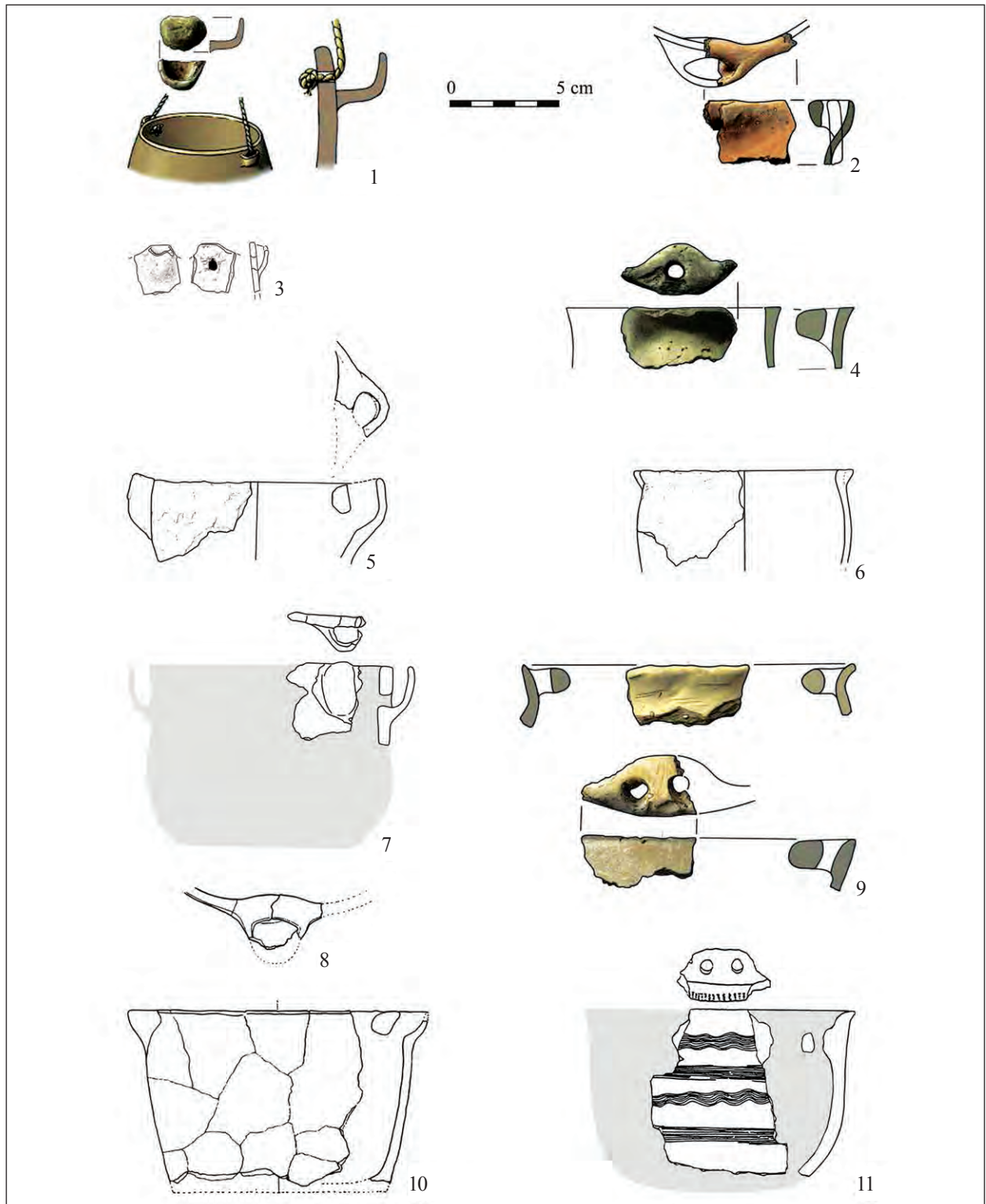
9. tábla. 1: Az úgynevezett sirmiumi arany övkészlet (Facebook – ArcheoSerbia nyomán); 2: Nosza (szerb: Nosa)-Pörös puszta, az avar bogozóra rákarcolt lovasok rajza (SZEKERES 1957, 2. rajz nyomán); 3: Kúla (szerb: Kula), nagy gömbös arany fülbevalópár (a zombori Városi Múzeum on-line katalógusa nyomán); 4: Čadjavica, karperec (DEMO 2014 nyomán)

Plate 9. 1: The so called Sirmium gold belt (after Facebook – ArcheoSerbia); 2: Nosa-Pörös puszta, representation of horsemen on a bone disentangling device from the Avar Age (after SZEKERES 1957, drawing Nr. 2); 3: Kula, pair of golden earrings with large globular pendants (after on-line catalogue of the Gradski Muzej Sombor); 4: Čadjavica, bracelet (after DEMO 2014)

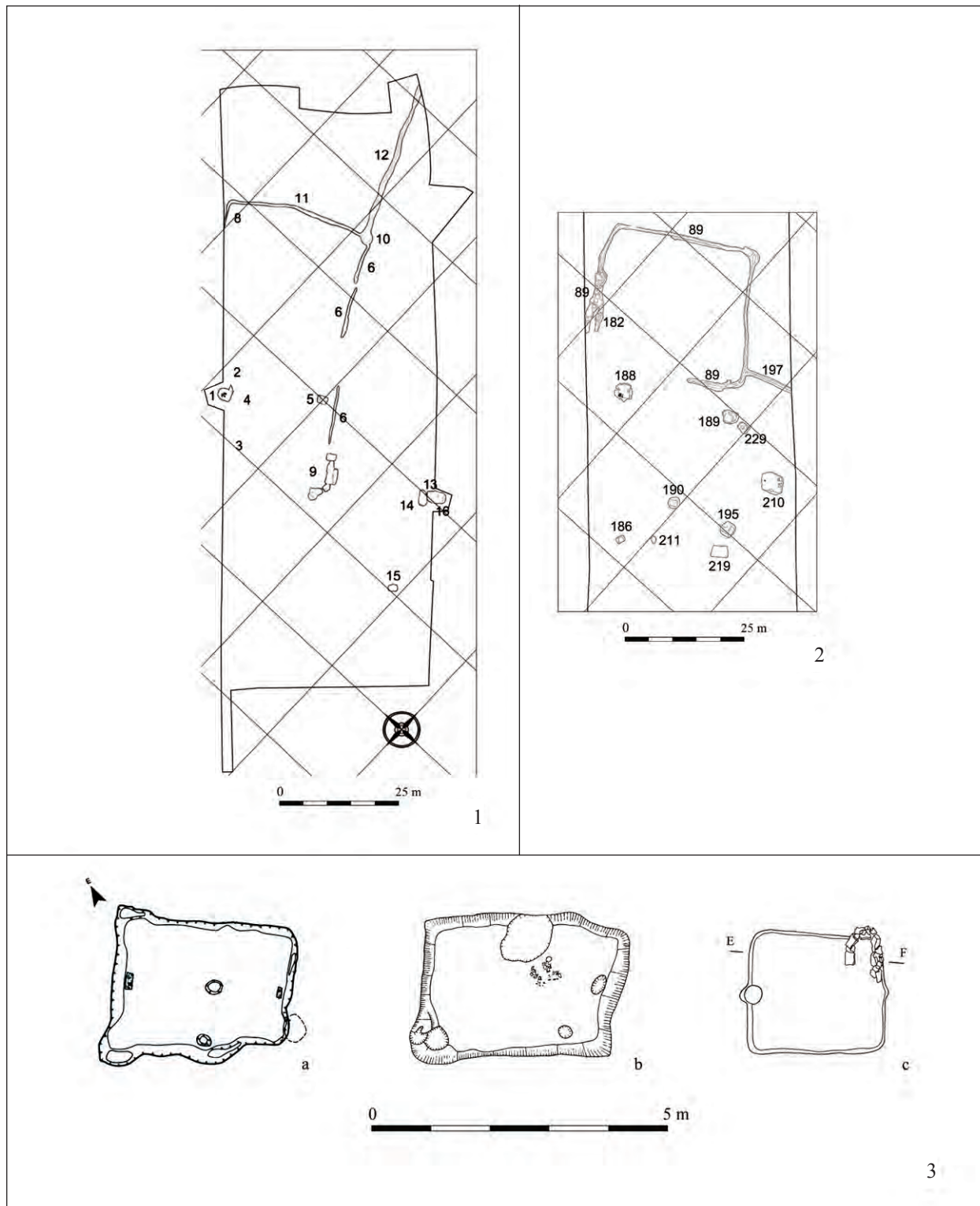
10. tábla: 1: Ada, ezüstsésze (BÁLINT–GARAM 2016, 4. ábra nyomán); 2: Pancsova-Ney-téglagyár (szerb: Pančevo-Najeva ciglana), késő avar kori, úgynevezett propellerveret (<http://www.virtuelnimuzejpancevo.rs> nyomán); 3: Stari Jankovci, az 1978-ban feltárt avar kori sírok cserépedényei (RAPAN–PAPEŠA 2007, 836 nyomán); 4: Verbász-Polet téglagyár, álfibula (Wikipedia nyomán)

Plate 10: 1: Ada, silver bowl (after BÁLINT–GARAM 2016, fig. 4); 2: Pančevo-Najeva ciglana, propeller shaped mount from the Late Avar Age (after <http://www.virtuelnimuzejpancevo.rs>); 3: Stari Jankovci-ceramic vessels from the Avar Age graves, excavated in 1978 (after RAPAN–PAPEŠA 2007, 836); 4: Vrbas-ciglana Polet, pseudobrooch (after Wikipedia)

11. tábla. Kézzel formált, avar kori cserépbográcsok a Kárpát-medence déli részéről. 1–3, 8–9: Felgyő-Kettőshalmi-dűlő (BALOGH 2018, 52 ábra 1, 5, 6, 8, 10 nyomán); 4: Mošorin 73. lelőhely (FALKENSTEIN 1998, 50. tábla 9 nyomán); 5–6: Zemun-Šljunkara (after JANKOVIĆ 1995–1996, 6. ábra 8, 7. ábra 8 nyomán); 7, 11: Óbecse-Botra (STANOJEV 1996, 29, 32 nyomán); 10: Bácsstopolya-Ozárík szállás (ANDELIĆ 1994, 1. ábra nyomán)

Plate 11: Clay cauldrons of the Avar age from the southern parts of the Carpathian Basin. 1–3, 8–9: Felgyő-Kettőshalmi-dűlő (after BALOGH 2018, fig. 52/1, 5, 6, 8, 10); 4: Mošorin, site Nr. 73. (after FALKENSTEIN 1998, plate 50/9); 5–6: Zemun-Šljunkara (after JANKOVIĆ 1995–1996, fig. 6/8, 7/8); 7, 11: Bečej-Botra (after STANOJEV 1996, 29, 32); 10: Bačka Topola-Ozarikov salaš (after ANDELIĆ 1994a, fig. 1)

12. tábla. Az avar kor települési leletei. 1–2: Szállásszerű települések ásatai alaprajza; 1: Makó-Mikócsai-dűlő (M43, 30) (PÓPITY 2014, 1. ábra 4 nyomán); 2: Makó-Mikócsai-járandó (M43, 31) (TAKÁCS 2016, 70 nyomán); 3: veremházak, a: Szeged-Fertő-Jó járt-tanya, 94. obj. (BENEDEK–PÓPITY 2010, 194 nyomán); b: Kaznica (Horv.)-Rutak, 3. obj. (ŠMALCELJ-NOVAKOVIĆ–HRŠAK 2017, 6. ábra nyomán); c: Kölked-Feketekapu, 92. obj. (HAJNAL 2008, 2. ábra nyomán)

Plate 12. Findings of Avar age settlements. 1–2: Ground plans of excavations of nucleated settlements, 1: Makó-Mikócsai-dűlő (M43, 30) (after PÓPITY 2014, fig. 1/4); 2: Makó-Mikócsai-járandó (M43, 31) (after TAKÁCS 2016, 70); 3: Grubenhaus-type buildings, a: Szeged-Fertő-Jó járt-tanya, 94. obj. (after BENEDEK–PÓPITY 2010, 194); b: Kaznica (Horv.)-Rutak, 3. obj. (after ŠMALCELJ-NOVAKOVIĆ–HRŠAK 2017, fig. 6); c: Kölked-Feketekapu, 92. obj. (after HAJNAL 2008, fig. 2)

1

2

3

13. tábla. 1: Nagy Károly avar hadjáratának ábrázolásaként értelmezett zsoltárillusztráció a 9. sz. első feléből (Stuttgarter Psalter – Cod. bibl. fol. 23., 71v, Württembergische Landesbibliothek Stuttgart); 2: Keleti frank sereg felvonulásaként értelmezett, 9. századi zsoltárillusztráció (Psalterium Aureum, Cod. Sang. 22, Sankt Gallen) (Wikimedia Commons nyomán); 3: Albrecht Altdorfer: Nagy Károly legyőzi az avarokat Regensburgnál – a szent legendáriuma által leírt, egykorú forrásokkal nem igazolható összecsapás (Wikimedia-gemeinfrei nyomán)

Plate 13. 1: Illustration of a gospel from the 9th century, usually interpreted as an illustration of the raid of Charlemagne (Stuttgarter Psalter – Cod. bibl. fol. 23., 71v, Württembergische Landesbibliothek Stuttgart); 2: Illustration of a gospel from the 9th century, usually interpreted as an illustration of the march of the East Frankish army (Psalterium Aureum, Cod. Sang. 22, Sankt Gallen) (after Wikimedia Commons.); 3: Albrecht Altdorfer: Charlemagne defeats the Avars at Regensburg – a clash described by the legend of the saint, but not justified by contemporary sources (after Wikimedia-gemeinfrei)

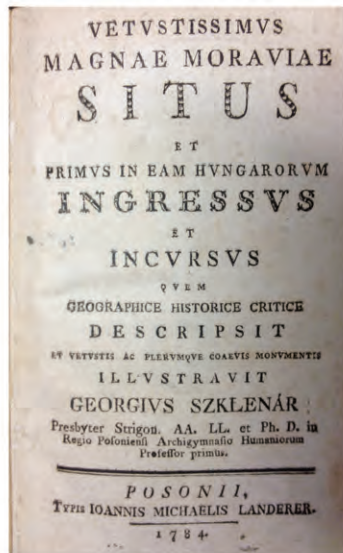
1

2

14. tábla. 1: Brestovác (horvát: Brestovac), állítólagos kincslelet, valójában legalább két bolygatott sír leletanyaga (BÜHLER 2014 nyomán); 2: Glina-Brekinjova kosa, a 4. sír leletanyaga. A Kárpát-medence délnyugati részének leggazdagabb 9. századi sírja (sisak.info nyomán)

Plate 14: 1: Brestovac, findings treated usually as parts of a treasure, in fact findings of at least two disturbed graves (after BÜHLER 2014); 2: Glina-Brekinjova kosa, findings of the grave Nr. 4. The richest grave assemblage of the 9th century from the southwestern parts of the Carpathian Basin (after sisak.info)

1

2

3

4

15. tábla. 1: Georgius Szklenár könyvének címlapja; 2: Boba Imre könyvének címlapja; 3: Martin Eggers könyvének címlapja; 4: Sedmočislenci – a hét szláv szent (fotó: P. Milošević) (Wikimedia commons nyomán)

Plate 15. 1: Front page of the book of Georgius Szklenár; 2: Front page of the book of Imre Boba; 3: Front page of the book of Martin Eggers; 4: Sedmočislenci – The seven Slav saints (photo: P. Milošević) (after Wikimedia commons)

1

2

3

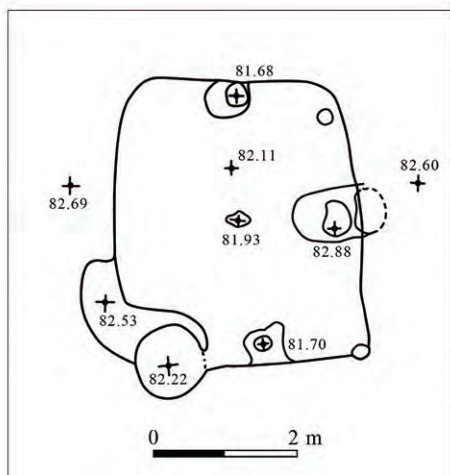
16. tábla. 1: Légi fotó a Bega/Béga, illetve a Tisza torkolatáról, valamint Titel és Szalánkemén váráról (fotó: Marek Ślusarczyk (Wikimedia commons nyomán)); 2: Časlav župán képzeletbeli portréja 1902-ből – anakronisztikus, a korai középkorban teljesen ismeretlen, sárkány alakú sisakdíszsel (rajzoló: „F. Lerh”) (Wikimedia commons nyomán); 3: Časlav župán kivégzése, 19. század végi rajz anakronisztikus, historizáló ruhaábrázolásokkal (ismeretlen rajzoló) (Wikimedia commons nyomán)

Plate 16. 1: Aerial photography of the estuary of the rivers Bega and Tisza, as well the fortresses of Titel and Stari Slankamen (photo: Marek Ślusarczyk) (after Wikimedia commons); 2: Imaginary portrait of župan Časlav from 1902, anachronistic, with a dragon-shaped helmet ornament completely unknown in the early Middle Ages (artist: „F. Lerh”) (after Wikimedia commons); 3: Execution of župan Časlav, late 19th century drawing with anachronistic, historicizing depictions of clothes (unknown artist) (after Wikimedia commons)

17. tábla. 1: A szurdoki (szerb: Surduk) honfoglalás kori női sír leletei (Fotó: Igor Krajcar) (DEMO 2014, 67 nyomán);
 2: A versecváti (szerb: Vattina) bizánci származású fülbevaló (Facebook – ArcheoSerbia nyomán); 3: Mačvanska Mitrovica,
 arany fülbevalópár (Narodni muzej, Beograd, Arheološka zbirka ranog srednjeg veka nyomán); 4: A Vukovár (horvát: Vukovar)-
 Lijeva bara-i 232. sír tegezének rekonstrukciója (szerző: Bencsik Péter)
 (<http://magyartortenelemijasz.com/magyar-tegez/> nyomán)

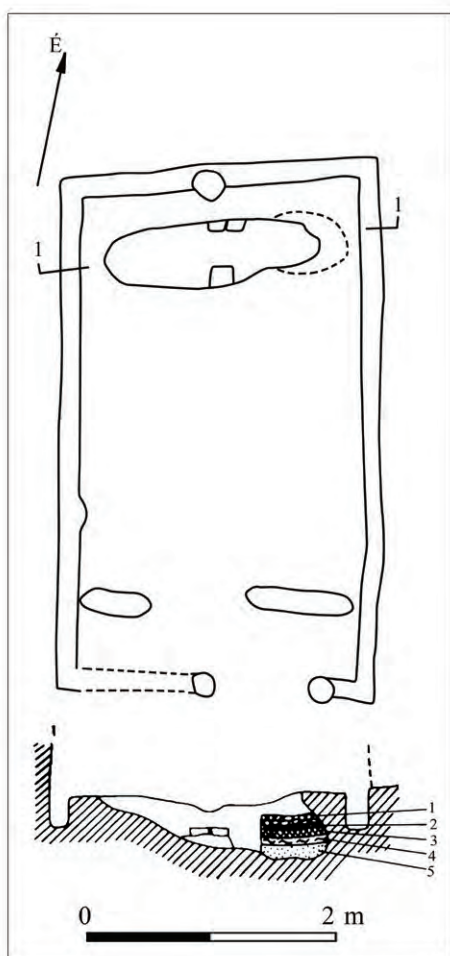
Plate 17. 1: Surduk – findings of the early Hungarian grave of the 10th century (Photo: Igor Krajcar) (after DEMO 2014, 67);
 2: Vatin, earrings of Byzantine origin (after Facebook – ArcheoSerbia); 3: Mačvanska Mitrovica, pair of golden earrings (after
 Narodni muzej, Beograd, Arheološka zbirka ranog srednjeg veka); 4: Reconstruction of the quiver of the Grave 232 of Vukovar –
 Lijeva bara (author: Bencsik, Péter) (after <http://magyartortenelemijasz.com/magyar-tegez/>)

1

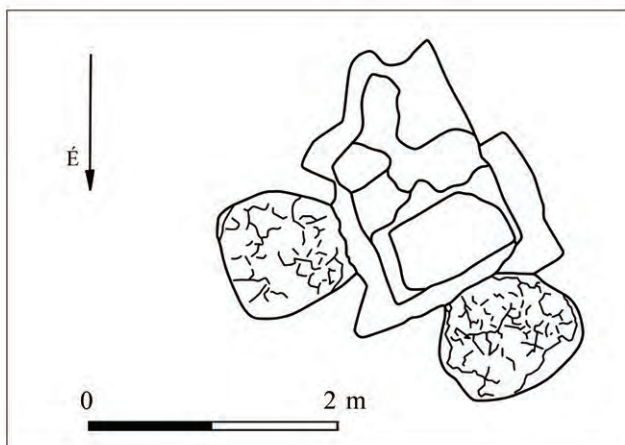
2

3

4

5

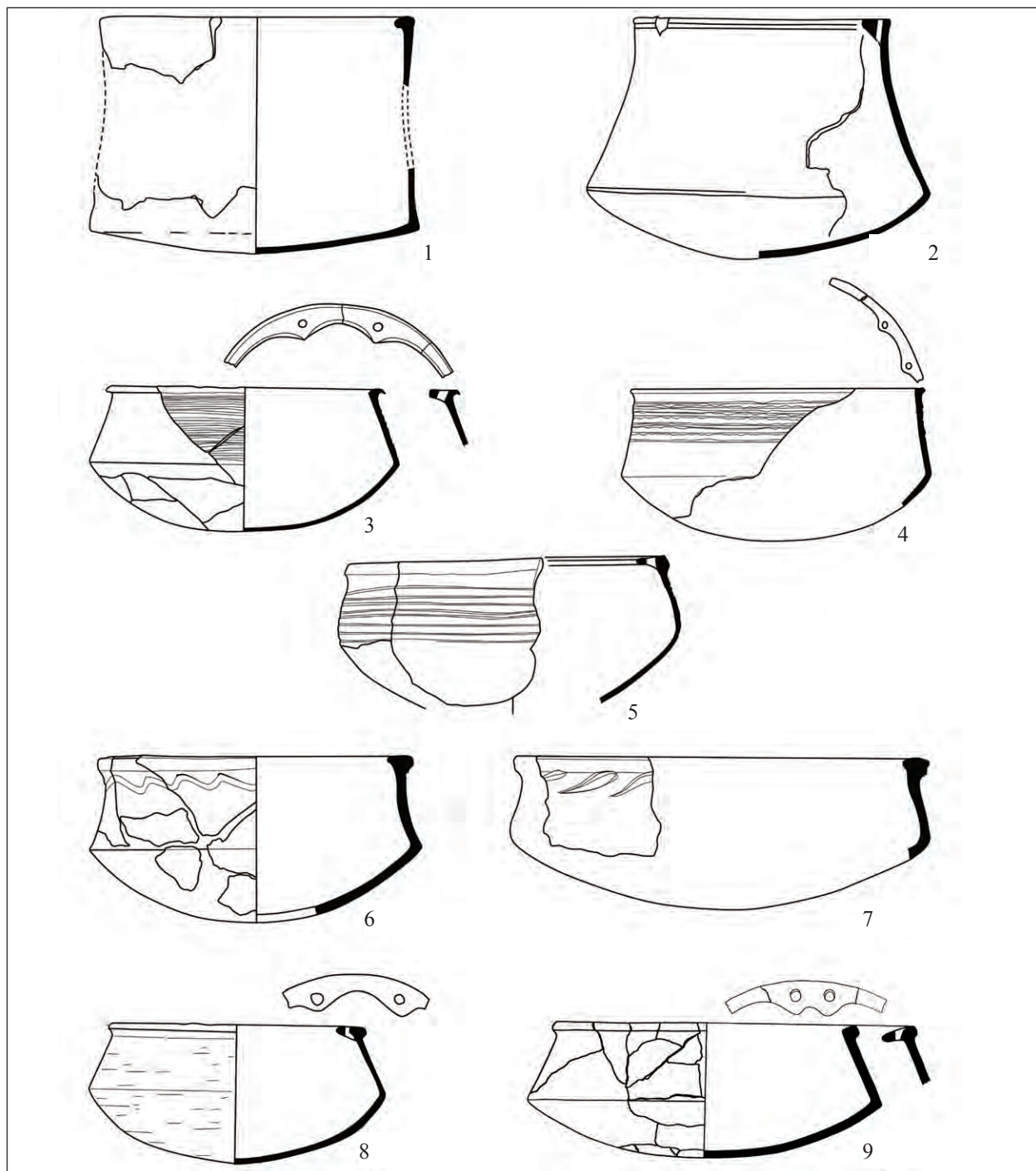
18. tábla. 1: Újpezsova-Vadászterület (szerb: Nova Pazova-Lovište), a feltárt veremház alaprajza (ANDELIĆ 1994a, 3–4. tábla nyomán); 2, 4: Bácsalmás – légi felvétel (fotó: Wilhelm Gábor, hálás köszönettel tartozom a fénykép felhasználásának a lehetőségéért); 3: Tiszasziget, alapárkos ház, alaprajz (FODOR 1994, 2. kép 1 nyomán); 5: Zentagunaras (szerb: Gunaroš), külső kemence (ANDELIĆ 1994b, 115–116 nyomán)

Plate 18. 1: The plan of the excavated Grubenhaus-type building (after ANDELIĆ 1994a, plates 3–4); 2, 4: Bácsalmás – aerial photo (photo: Gábor Wilhelm); 3: Tiszasziget, plan of the house with foundation-trench (after FODOR 1994, fig. 2/1); 5: Gunaroš, single oven (after ANDELIĆ 1994b, 115–116)

19. tábla. 1: Bulkeszi (szerb: Maglič) feliratos téglá (KALAPIS 2000, 1029 nyomán); 2: Verseci (szerb: Vršac) csüngő, egy 12–13. századi lószerszám díszitényé (a verseci Városi Múzeum on-line katalógusa nyomán); 3: Kelebiai kincs, benne a feliratos boglárpárral (KŐHEGYI 1972, 208–209)

Plate 19. 1: Maglič, brick with inscription (after KALAPIS 2000, 1029); 2: Vršac, pendant, part of a horse harness of the 12th–13th c. (after on-line catalogue of the Gradski Muzej Vršac); 3: Kelebia, pair of pendants of the hoard, with inscription (after KŐHEGYI 1972, 208–209)

20. tábla: 1–2: Délkelet-bánsági típusú cserépbográcsok, 1: Keve (ZEČEVIĆ 1997, 3. tábla 11 nyomán); 2: Dolova (STANOJEV 1996, 98 nyomán); 3–5: Délnyugat-bánsági, délkelet-szerémségi típusú cserépbográcsok, 3: Oppova (TAKÁCS 1986, 78. tábla 1 nyomán); 4: Dolova (STANOJEV 1996, 99 nyomán); 5: Ópazova (ANDELIĆ 1994a IV. tábla 5 nyomán); 6–7: Észak-bácskai és észak-bánsági típusú cserépbográcsok, 6: Nosza (TAKÁCS 1986, 28. tábla 1 nyomán); 7: Aracs (STANOJEV 1996, 108 nyomán változtatásokkal); 8–9: Közép-Tisza-vidéki cserépbográcsok, 8: Csúrog (TRIFUNOVIĆ-PAŠIĆ 2003, 18. kép 1 nyomán), 9: Kardoskút-Hatablak (TAKÁCS 1986, 45. tábla 2 nyomán)

Plate 20. 1–2: Clay cauldrons from Southeastern Banat-type, 1: Kovin (after ZEČEVIĆ 1997, plate 3/11); 2: Dolovo (after Stanojev 1996, 98); 3–5: Clay cauldrons from Southwestern Banat and Southeastern Sylvania-type, 3: Opovo (after TAKÁCS 1986, plate 78/1), 4: Dolovo (after STANOJEV 1996, 99); 5: Stara Pazova (after ANDELIĆ 1994a plate IV/5); 6–7: Clay cauldrons from Northern Bácska and Northern Banat type, 6: Nosa (after TAKÁCS 1986, plate 8/1); 7: Arača (after STANOJEV 1996, 108 with modifications); 8–9: Clay cauldrons from Middle Tisza-type, 8: Čurug (after TRIFUNOVIĆ-PAŠIĆ 2003, fig. 18/1); 9: Kardoskút-Hatablak (after TAKÁCS 1986, plate 45/2)

1

2

3

21. tábla: 1: Meister der St. Lambrechter Votivtafel: A Sankt Lambrecht-i votivkép, I. (Nagy) Lajos magyar király állítólagos ábrázolásával, 1430 körül (Graz, Joanneum, Alte Galerie) (Wikimedia Commons nyomán); 2: Süleymannâme akindzsi pányvân hûz egy nyugati páncélos lovast (Wikipedia nyomán); 3: Janicsár Gentile Bellini 15. század végi rajzán (Wikimedia commons nyomán)

Plate 21. 1: Meister der St. Lambrechter Votivtafel: St. Lambrechter Votivtafel: Presumed depiction of Hungarian king Louis I the Great, around 1430 (Graz, Joanneum, Alte Galerie) (after Wikimedia Commons); 2: Süleymannâme, akıncı defeating a Hungarian chevalier (after Wikipedia); 3: Yeniçeri on the drawing of Gentile Bellini, end of the 15th century (after Wikimedia commons)

1

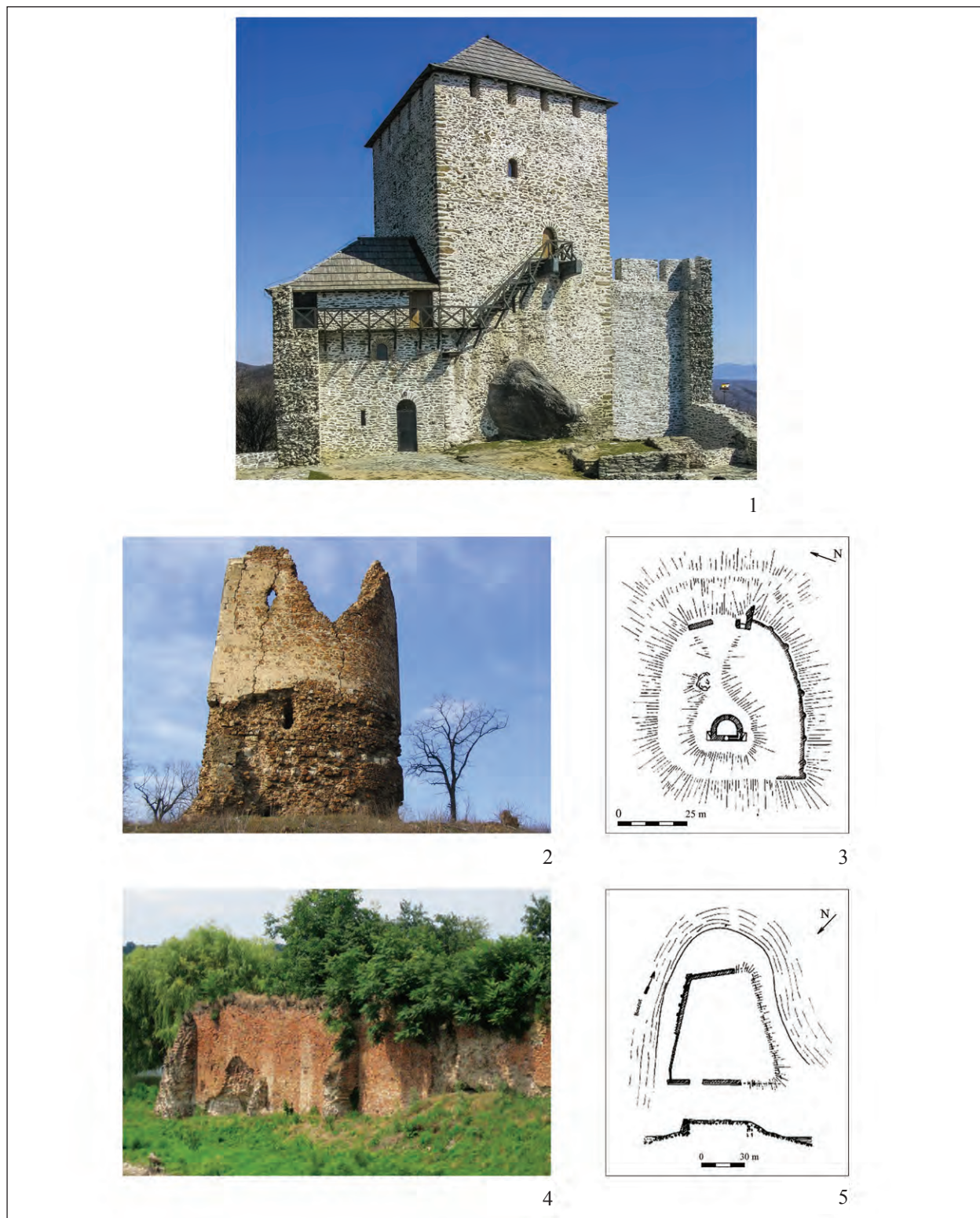
2

3

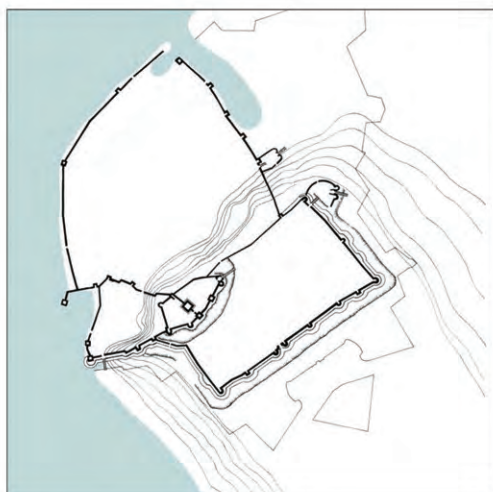
22. tábla: 1: Kinizsi Pál síremléke (fotó: Sárközi Judit, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum fotótára. Hálás köszönettel tartozom Pátkai Ádámnak, hogy e fotót rendelkezésemre bocsátotta.); 2: Beriszló Péter síremléke a veszprémi székesegyházban (fotó: „Csanády”) (Wikimedia commons nyomán); 3: A hadjárati területeken élt lakosság rabságba hurcolása (Erhard Schön: Türkischer Sklavenmarkt, 1532) (Wikimedia commons nyomán)

Plate 22. 1: Tomb of Pál Kinizsi (Photo: Sárközi Judit, Veszprém, Photo depository of the Laczkó Dezső Museum);
2: Tomb of Beriszló Péter (Petar Berislavić) in the cathedral of Veszprém (Photo: „Csanády”) (after Wikimedia commons);
3: Taking into captivity of the population living in the areas of the Turkish raids (Erhard Schön: Türkischer Sklavenmarkt, 1532) (after Wikimedia commons)

23. tábla. 1: A verseci, azaz középkori nevén érsomlyói vár (szerb: Vršac) (fotó: „Crni bombarder”) (Wikimedia commons nyomán); 2: Redneki (szerb: Vrdnik) vár (fotó: „vladimirk”) (Wikimedia Commons nyomán); 3: Redneki vár, alaprajz (after GERE 2000, 8. ábra); 4: Maróti (szerb: Morović) vár (Facebook – Vukovarska utvrda Vukovo nyomán); 5: Maróti vár, alaprajz (GERE 2000, 27. ábra nyomán)

Plate 23. 1: The castle of Vršac, with its medieval name Érsomlyó (photo „Crni bombarder”) (after Wikimedia commons); 2: The castle of Vrdnik (photo: „vladimirk”) (after Wikimedia Commons); 3: The castle of Vrdnik, plan (after GERE 2000, fig. 8); 4: The castle of Morović (after Facebook – Vukovarska utvrda Vukovo); 5: The castle of Morović, plan (after GERE 2000, fig. 27)

1

2

3

4

24 tábla. 1: Nándorfehérvári (szerb: Beograd) vár; 15. sz. közepi állapot, keleti oldalán két barbakkánnal (POPOVIĆ 2006, 145, 78. ábra); 2: Nándorfehérvári vár; barbakán (fotó: Barna Béla) (fmc.hu nyomán); 3: Hunyadi János színezett fametszetes portréja a Thúróczy-krónika 1488-as brünni kiadásában (Wikimedia Commons nyomán); 4: Kapisztrán Szent János ábrázolása, (Giovanni di Bartolomeo dell'Aquila festménye, 1480 körül, Aquila (Olaszország), Museo Nazionale (Wikimedia Commons nyomán))

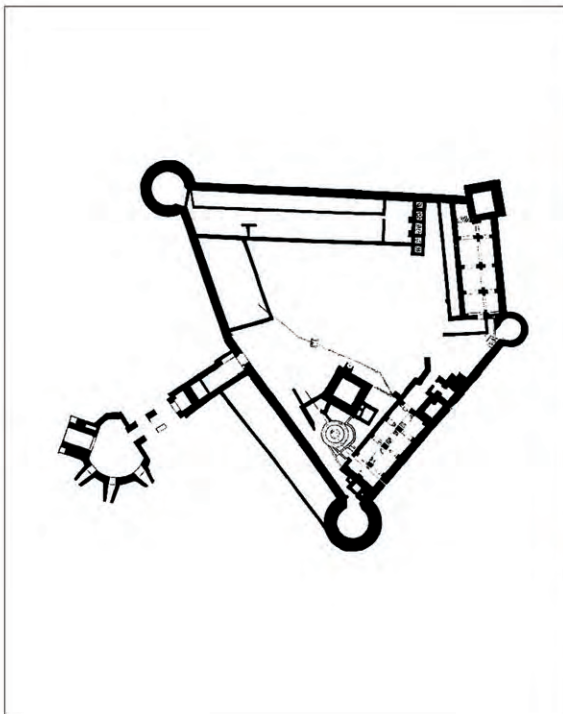
Plate 24. 1: The fortress of Belgrade, phase of the mid 15th century, with two barbicans on its eastern side (POPOVIĆ 2006, 145, fig. 78); 2: The fortress of Belgrade, barbican (photo: Béla Barna) (after fmc.hu.); 3: John Hunyadi, colored portrait from the Brünn-edition of the Thúróczy Chronicle, 1488 (after Wikimedia Commons); 4: Depiction of Giovanni da Capistrano, author: Giovanni di Bartolomeo dell'Aquila, cca 1480, Aquila (Olaszország), Museo Nazionale (after Wikimedia Commons)

1

2

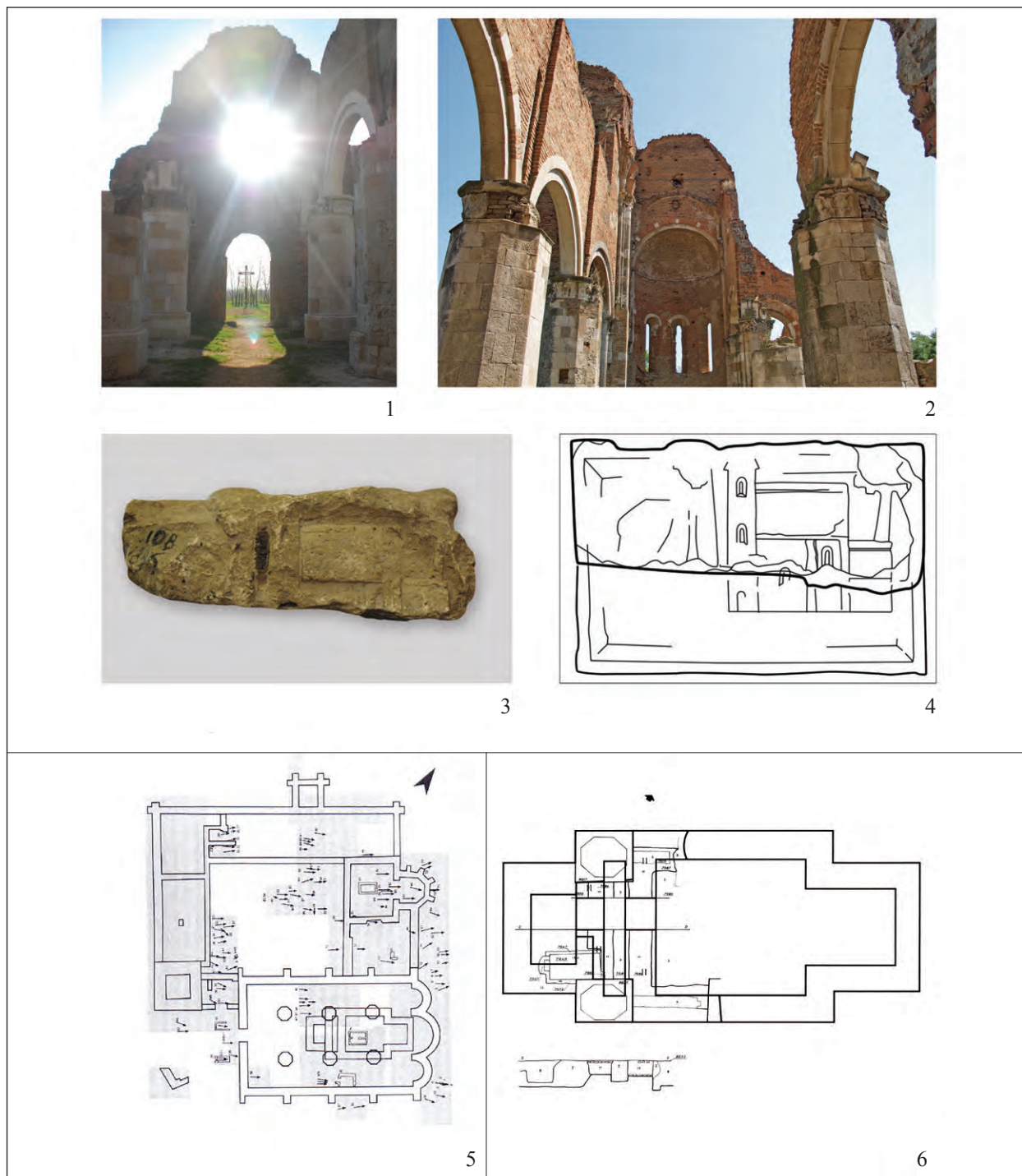

3

4

25. tábla. 1: Újlaki (horvát: Ilok) városfal (fotó: Pető Zsuzsa, hálás köszönettel tartozom a fénykép felhasználásnak a lehetőségéért); 2: Nándorfehérvári (szerb: Beograd) vár, kikötői ágyútorony (wikipedia creative commons nyomán); 3: Bácsi (szerb: Bač) vár, barbikán (OSZK, Digitális képtárház); 4: Nándorfehérvár 1521-es eleste (Wikibooks nyomán)
 Plate 25. 1: Ilok, city walls (photo: Zsuzsa Pető); 2: The fortress of Belgrade, cannon tower of the harbor (after wikipedia creative commons); 3: The fortress of Bač, barbican (National Széchényi Library, Digital Image Archive); 4: Fall of Belgrade 1521 (after Wikibooks)

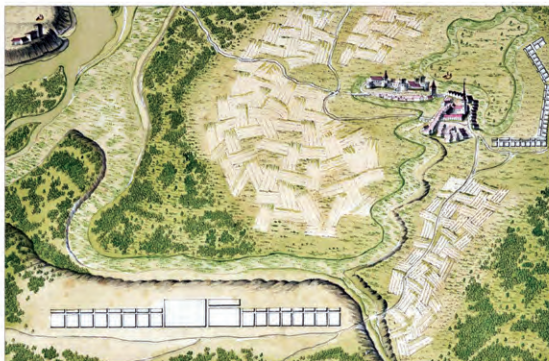

26. tábla: 1: Aracs (szerb: Arača)-Pusztatemplom, nyugat felé (fotó: „saskafotosaska”) (Wikimedia Commons nyomán); 2: Aracs-Pusztatemplom, kelet felé (fotó: Z. Cvetković) (wikipedia creative commons nyomán); 3: Aracsi kő, oldalán templomábrázolással (fotó: Szakács B. Zs.) (<http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/>); 4: Aracsi kő, oldalán templomábrázolással, rajz (CSEMEGI 1958, 181, 4. kép nyomán); 5: Aracsi bazilika, alaprajz (BERTA 2015, 1. ábra nyomán); 6: Aracsi bazilika keleti traktusa, erre rávetítve az állítólagos korábbi templom alapjai (szerző: Takács Miklós)

Plate 26. 1: Arača, ruins of the church towards west (photo: „saskafotosaska”) (after Wikimedia Commons); 2: Arača, ruins of the church towards east (photo: Z. Cvetković) (after wikipedia creative commons); 3: The Aracs carved stone, with a representation of a church on its side (photo: Szakács, B. Zs.) (<http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/>); 4: The Aracs carved stone, with a representation of a church on its side, drawing (after CSEMEGI 1958, 181, fig. 4); 5: The basilica of Aracs, plan. (after BERTA 2015, fig. 1); 6: The eastern tract of the Basilica of Aracs, on which the foundations of the alleged earlier church are projected (author: Takács, Miklós)

1

2

3

4

27. tábla. 1: Bács (szerb: Bač) látképe (fotó: „Vanilica”) (Wikimedia Commons nyomán); 2: Bács látképe egy 1697-re keltezett színes rajzon (STEPANOVIĆ 2019a nyomán); 3: Bács, ferences templom, kerengő, freskórészlet (STEPANOVIĆ 2019b); 4: Bács, ferences templom (Wikimedia Commons nyomán)

Plate 27. 1: View of Bač (photo: „Vanilica”) (after Wikimedia Commons); 2: Bač, representation of the castle on a colored drawing from 1697 (after STEPANOVIĆ 2019a); 3: Bač, Franciscan monastery, ambulatory, fragmented fresco from the 13th century (after STEPANOVIĆ 2019b); 4: Bač, the church of the Franciscan monastery (after Wikimedia Commons)

1

2

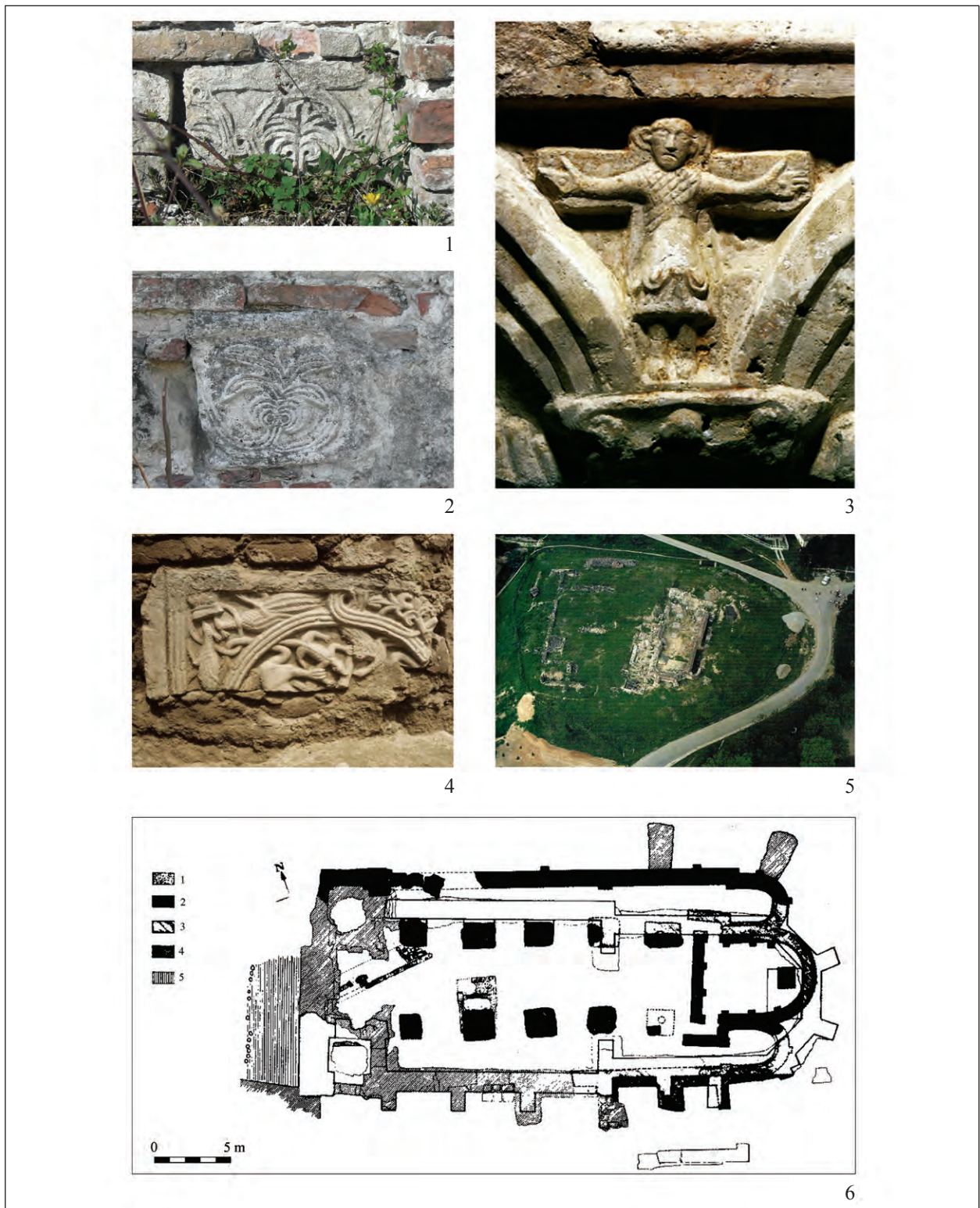

3

4

28. tábla. 1–2: Bizere, oszlopőtöredék (BURNICHIOIU 2016 nyomán); 3–4: Bizere, padlómozaik-töredék (BURNICHIOIU 2016 nyomán)

Plate 28. 1–2: Bizere, fragments of columns (after BURNICHIOIU 2016); 3–4: Bizere, fragments of mosaics (after BURNICHIOIU 2016)

29. tábla: 1–2: Dombo (szerb: Rakovac), palmettadisztes kőfaragványok (fotó: Merva Szabina, hálás köszönettel tartozom a két fénykép felhasználásnak a lehetőségéért); 3: Dombo, a megfeszített Krisztust ábrázoló kőfaragvány (RICZ 2016c); 4: Dombo, töredékes szentélyrekesztő (STANOJEV 2000, 20. ábra); 5: Dombo, légi fotó (STANOJEV 2000, 2. ábra); 6: Dombo, the church of the monastery, plan (Nagy Sándor felmérése) (<http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/>)

Plate 29. 1–2: Dombo, stone carvings with palmettes (photo: Merva, Szabina); 3: Dombo, stone carving representing the crucified Christ (RICZ 2016c); 4: Dombo, fragments of a transenna (after STANOJEV 2000, fig. 20); 5: Dombo, aerial photograph (after STANOJEV 2000, fig. 2); 6: Dombo, the church of the monastery, plan (measurement: Sándor Nagy) (<http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/>)

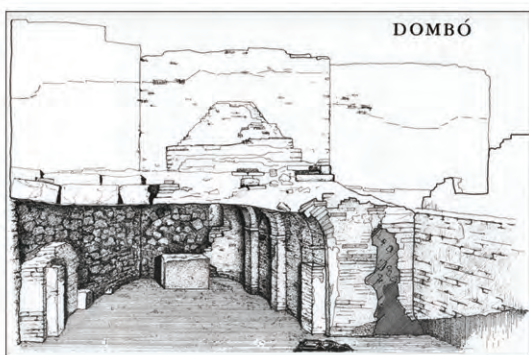
1

2

3

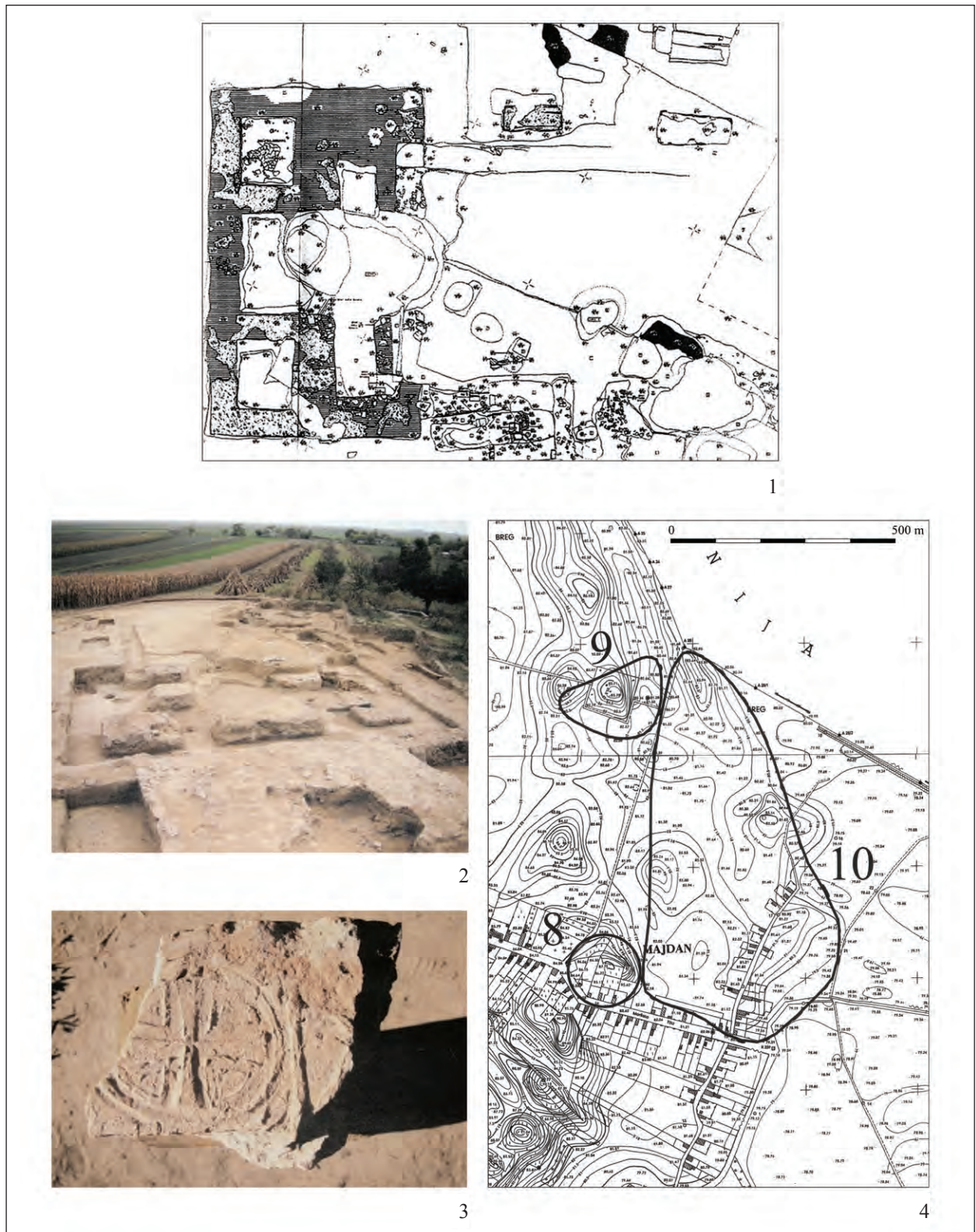
4

5

30. tábla. 1: Dombó (szerb: Rakovac), oszlopfő tüskés akantuszlevéllel, rajz (STANOJEV 2000, kat. sz. 13. nyomán); 2: Dombó, oszlopfő tüskés akantuszlevéllel, fotó (<http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/>); 3: Dombó, palmettás fríz (<http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/>); 4: Dombó, a kriptá képe (Nagy S. rajza) (<http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/>); 5: A maróti (szerb: Morović) templom (Fotó: „Lxte”, azaz Varga L.) (Wikimedia commons nyomán)

Plate 30: 1: Dombó, column of acanthus spinosus-type, drawing (after STANOJEV 2000, cat. Nr. 13); 2: Dombó, column of acanthus spinosus-type, photo (<http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/>); 3: Dombó, frieze with palmettes (<http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/>); 4: Dombó, depiction of the crypt (author S. Nagy) (<http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/>); 5: Morović, church (photo: „Lxte”, alias Varga L.) (after Wikimedia commons)

31. tábla. 1: Magyarmajdány (szerb: Majdan), feltárási alaprajz (SZABÓ 2016a nyomán); 2: Magyarmajdány, feltárási fotó (RICZ 2016a nyomán); 3: Magyarmajdány, padlótégla, keresztalakkal, feltárási fotó (RICZ 2016a nyomán); 4: Magyarmajdány, a régészeti topográfia térképlapja (TRIFUNOVIĆ 2012, 113. térkép nyomán)

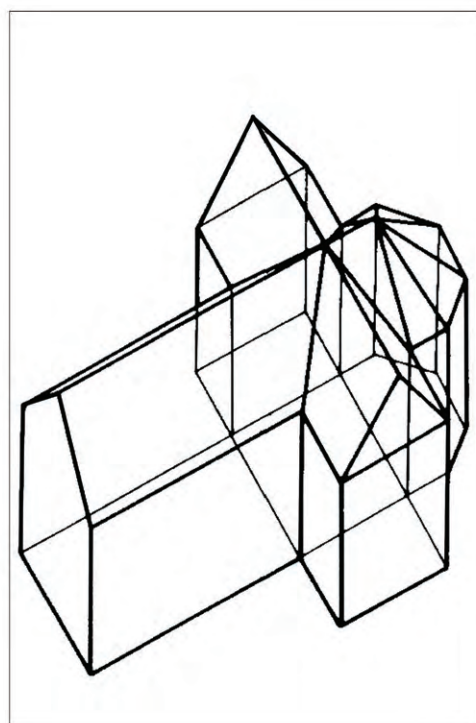
Plate 31. 1: Majdan, plan of the excavation (after SZABÓ 2016a); 2: Majdan, a photo of the excavation (after RICZ 2016a); 3: Majdan, floor brick with the representation of a cross, excavation photo (after Ricz 2016a); 4: Majdan, map from the archaeological topography (after TRIFUNOVIĆ 2012, map Nr. 113)

1

2

3

32. tábla.: 1: Pétervárad (szerb: Petrovaradin), a vár 1688-as alaprajza (BUNARDŽIĆ 2012, 90, 32. ábra); 2: Pétervárad, a középkori monostortemplom tömegének a vázlata (TAKÁCS 1989, 93); 3: Pétervárad, szörnyfejes fejezet (fotó: Takács Antal)
 Plate 32. 1: Petrovaradin, plan of the castle from 1688 (after BUNARDŽIĆ 2012, 90, fig. 32); 2: Petrovaradin, sketch of the masses of the medieval abbey church (after TAKÁCS 1989, 93); 3: Petrovaradin, column with a representation of a monster (photo: Takács, Antal)

1

2

33. tábla. 1: A középkori Pétervárad (szerb: Petrovaradin), 3D-rekonstrukció, a monostortemplom délnyugatról (szerző: V. Zdravković); 2: A középkori Pétervárad Pétervárad, 3D-rekonstrukció, a monostor épületkomplexuma északkeletről (szerző: V. Zdravković) (a képek az Újvidéki Városi Múzeum tulajdona, hálás köszönettel tartozom a múzeumnak, személy szerint pedig Ózer Ágnesnek a közlés engedélyezéséért)

Plate 33. 1: Medieval Petrovaradin, 3D Reconstruction, the abbey church from southwest (author: V. Zdravković); 2: Medieval Petrovaradin, 3D Reconstruction of the complex of the abbey church from northeast (author: V. Zdravković) (property of the Gradski Muzej Novi Sad, I am very grateful to the management of the Museum, and especially to Ágnes Ózer for the licenses to use these two illustrations)

1

2

3

34. tábla. 1. Hălmeág (román: Hălmeag), apszis külső képe (fotó: Țetcu Mircea Rareș) (Wikimedia commons nyomán); 2: Prázsmár (román: Prejmer), apszis belső képe (fotó: Saly Noémi, hálás köszönettel tartozom a fénykép felhasználásnak a lehetőségéért); 3: Pétervárad (szerb: Petrovaradin), újkori erőd, a néhai Fegyvertár / Zeughaus épülete, ma Újvidéki Városi Múzeum (fotó: Szeder L.) (Wikimedia commons nyomán)

Plate 34: 1: Hălmeag (Romania), the apse of the church (photo: Țetcu Mircea Rareș) (after Wikimedia commons); 2: Prejmer (Romania), the apse of the church (photo: Saly, Noémi); 3: Petrovaradin, fortress of the 18th century, the former Arsenal, today: Muzej grada Novog Sada (photo: Szeder, L.) (after Wikimedia commons)

35. tábla. 1: Az úgynevezett leydeni blokk skicrajza Péterváradról (szerb: Petrovaradin) (keltezés: feltehetően 1575) (BUNARDŽIĆ 2012, 89. 31. ábra nyomán); 2: az 1716-os csata egyik térképének Pétervárad-látképe (JOKIĆ 2011, 36. 5. térkép nyomán); 3: Képzelt szülői ábrázolás a pétervárad-i várról Savoyai Jenő egyik egész alakos portréján (Johann Gottfried Auerbach: Prinz Eugen von Savoyen als Feldherr; olajfestmény, 1725–1730, Oberes Belvedere, Wien) (Wikimedia commons nyomán); 4: Pétervárad, az 1694-es csata emlékérmé (MNM Éremtár)

Plate 35: 1: A sketch of the castle of Petrovaradin from the so called Leyden-block (presumably from 1575) (after BUNARDŽIĆ 2012, 89. fig. 31); 2: The representation of the fortress of Petrovaradin on one of the maps of the battle in 1716 (after JOKIĆ 2011, 36. map Nr. 5); 3: An imaginative depiction of the castle of Petrovaradin on a full body portrait of Eugene of Savoy. (Johann Gottfried Auerbach: Prinz Eugen von Savoyen als Feldherr; oil on canvas, 1725–1730, Oberes Belvedere, Wien) (after Wikimedia commons); 4: Medallion of the 1694 battle of Petrovaradin (HNM Coins Cabinet)

1

2

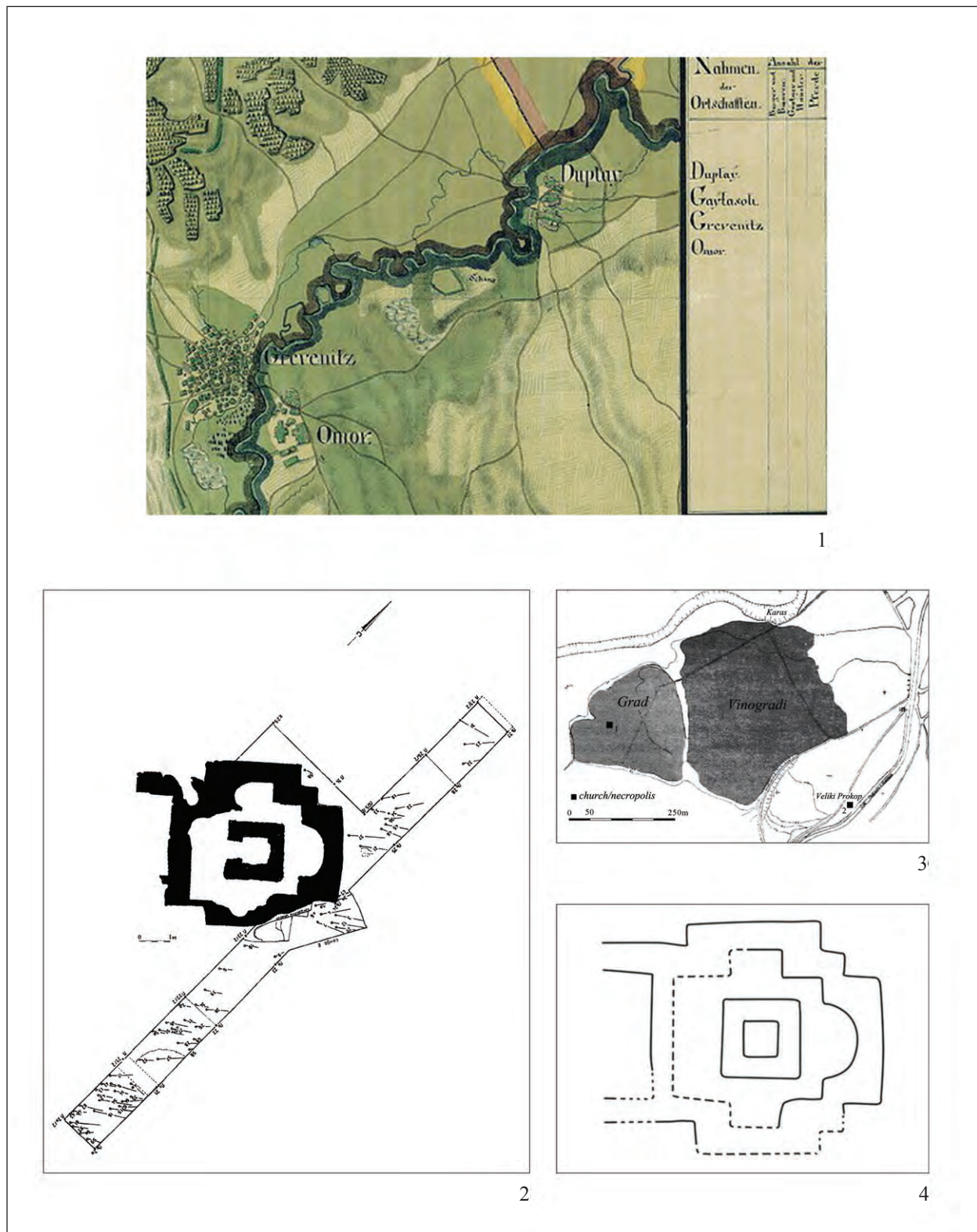
3

4

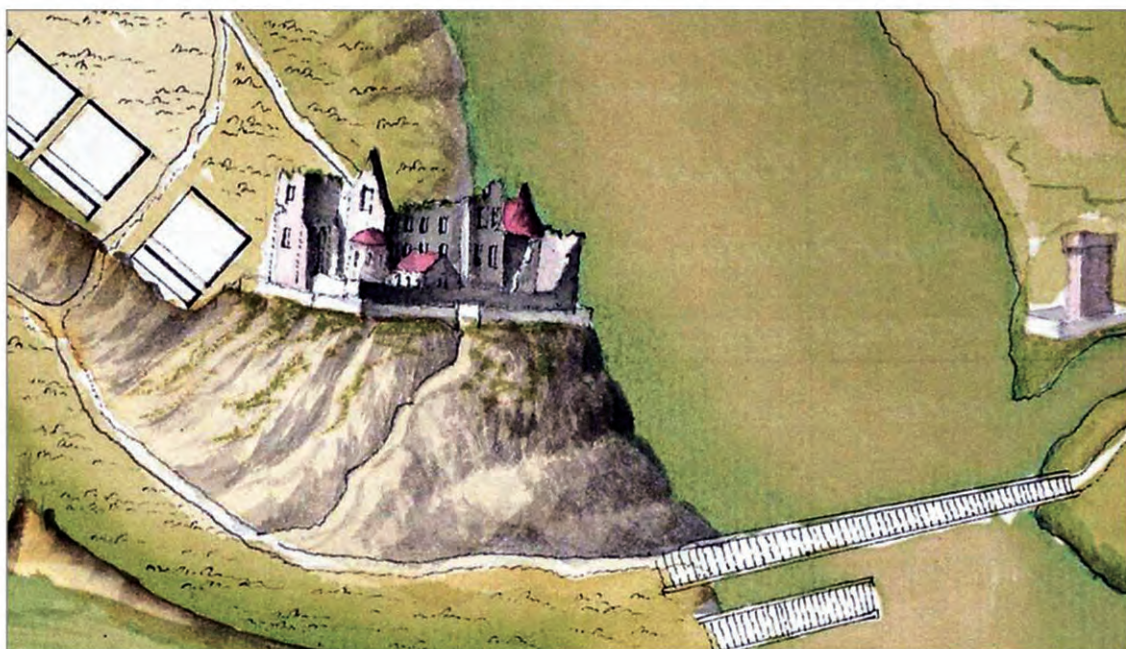
36. tábla. 1: Rudina, légi fotó (Tomčić 2013, 2. kép nyomán); 2–3: Rudina, arcképes faragványok (vdocuments.site; www.iarh.hr nyomán); 4: Rudina, whole figure representation with two orante holds (after blagamisterije.com)

Plate 36. 1: Rudina, aerial photo (after Tomčić 2013, fig. 2); 2–3: Rudina, stone carvings, depicting human faces (after vdocuments.site; www.iarh.hr); 4: Rudina, whole figure representation with two orante holds (after blagamisterije.com)

37. tábla. 1: Temesváralja/Dupljáj (szerb: Dupljaja) az I. katonai felmérésen (Wikimedia Commons nyomán); 2: Temesváralja/Dupljáj, földvár, összesítő ásatási alaprajz (RADIČEVIĆ 2013, 4. ábra nyomán); 3: Temesváralja/Dupljáj, földvár, templom, ásatási alaprajz (JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, 8. ábra); 4: Temesváralja/Dupljáj, földvár, templom, ásatási skicc (JANKOVIĆ 2007, 166/5. ábra)

Plate 37. 1: Dupljaja on the I. military survey (end of the 18th century) (after Wikimedia Commons); 2: Dupljaja-Grad, summary plan of the excavations (after RADIČEVIĆ 2013, fig. 4); 3: Dupljaja-Grad, the groundplan of the church (after JANKOVIĆ–RADIČEVIĆ 2005, fig. 8); 4: Dupljaja-Grad, a sketch of the groundplan of the church (after JANKOVIĆ 2007, fig. 166/5)

1

2

3

4

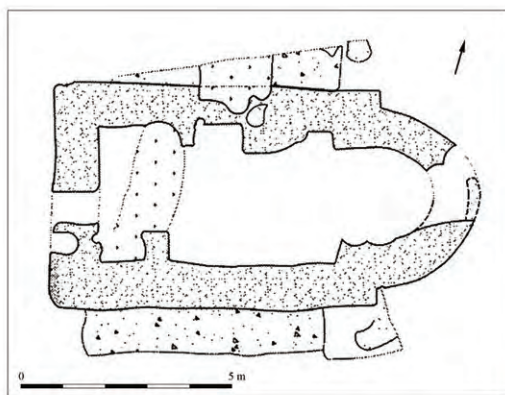
38. tábla: 1: Titel látképe egy 1697-es, színes rajzon (STEPANOVIĆ 2019c nyomán); 2–4: Egy feltehetően titeli lelőhelyű vállkőfejezet – felülnézet, két oldalnézet (fotó: Milan Sepetan, Muzeul Național al Banatului, Timișoara / Bánsági Nemzeti Múzeum, Temesvár; hálás köszönettel tartozom a múzeum vezetőségének és személy szerint Kopeczny Zsuzsának a fénykép felhasználásnak a lehetőségéért)

Plate 38: 1: Titel, representation of the castle on a colored drawing from 1697 (after STEPANOVIĆ 2019c); 2–4: Cushion-capital, presumably found in Titel – viewed from above and two sides (photo Milan Sepetan, property of the Muzeul Național al Banatului, Timișoara. I am very grateful to the management of the Museum, and especially to Zsuzsa Kopeczny for the opportunity to use these photos)

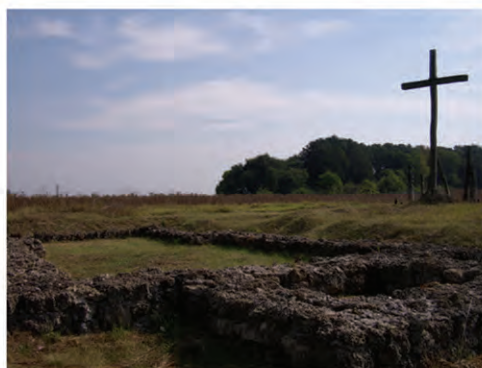

39. tábla. 1: Székesfehérvár (szerb: Sremska Mitrovica), a ferences kolostor részben kiserkesztett alaprajza (ROSTÁS 2010);
 2: Bodrogmonostorszeg (szerb: Bački Monoštor)-Sziget, a pálos kolostor Gubitza Kálmán 1898–1900-es ásatásán felvett alaprajza (GUBITZA 1911 nyomán); 3: Székesfehérvár: a ferences kolostor apszisa, töredékes Mária Magdolna freskó (fotó: Mudrák Attila) (forrás: Kollár Tibor fotótára, hálás köszönettel tartozom a fénykép felhasználásnak a lehetőségéért);
 4: Székesfehérvár: másodlagos helyen kibontott, talán a ferences kolostorhoz köthető gótikus kőfaragvány (JEREMIC 2016, 64, 38. ábra nyomán); 5: Bodrogmonostorszeg (szerb: Bački Monoštor)-Sziget: a monostor 1910-ben leszakadt romjai közül származó pillérfő Krisztus-ábrázolással (a zombori Városi Múzeum online katalógusa nyomán);
 6: Szeged, az alsóvárosi ferences kolostor temploma, kelet felé (fotó: Takács István) (Wikimedia Commons nyomán)

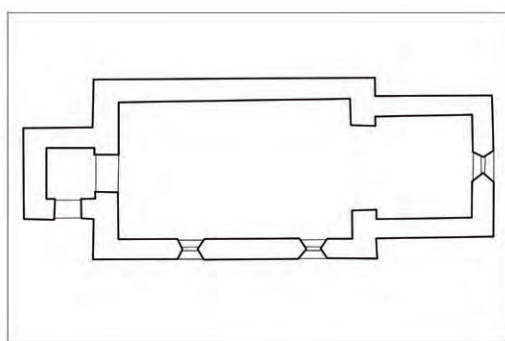
Plate 39. 1: Sremska Mitrovica, the partially reconstructed plan of the Franciscan monastery (after ROSTÁS 2010);
 2: Bački Monoštor – Sziget, the ground plan of the Pauline monastery, measured according to the results of the excavations of Gubitza K., between 1898 and 1900 (after GUBITZA 1911); 3: Sremska Mitrovica, apse of the Franciscan monastery, fragment of fresco of Maria Magdalena (photo: Mudrák, Attila) (after Tibor Kollár's photo depository. I want to express a grateful thank for the opportunity to use this photo); 4: Sremska Mitrovica, stone masonry in Gothic style, presumably from the church of the Franciscan monastery (after JEREMIC 2016, 64, fig. 38); 5: Bački Monoštor-Sziget, carved stone, came to light in 1910 after partial collapse of the ground walls of the monastery in the Danube, with a representation of the Crucifixion (after online catalogue of the Gradski Muzej Sombor.); 6: Szeged-Alsóváros, the church of the Franciscan monastery, view towards east (photo: Takács, István) (after Wikimedia Commons)

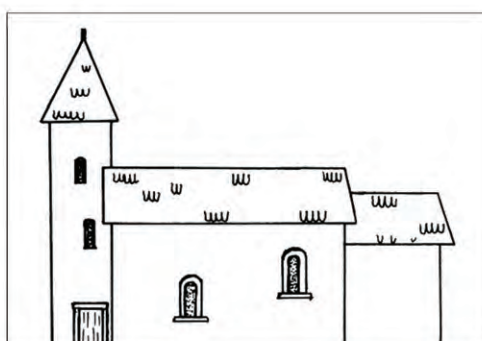
1

2

3

4

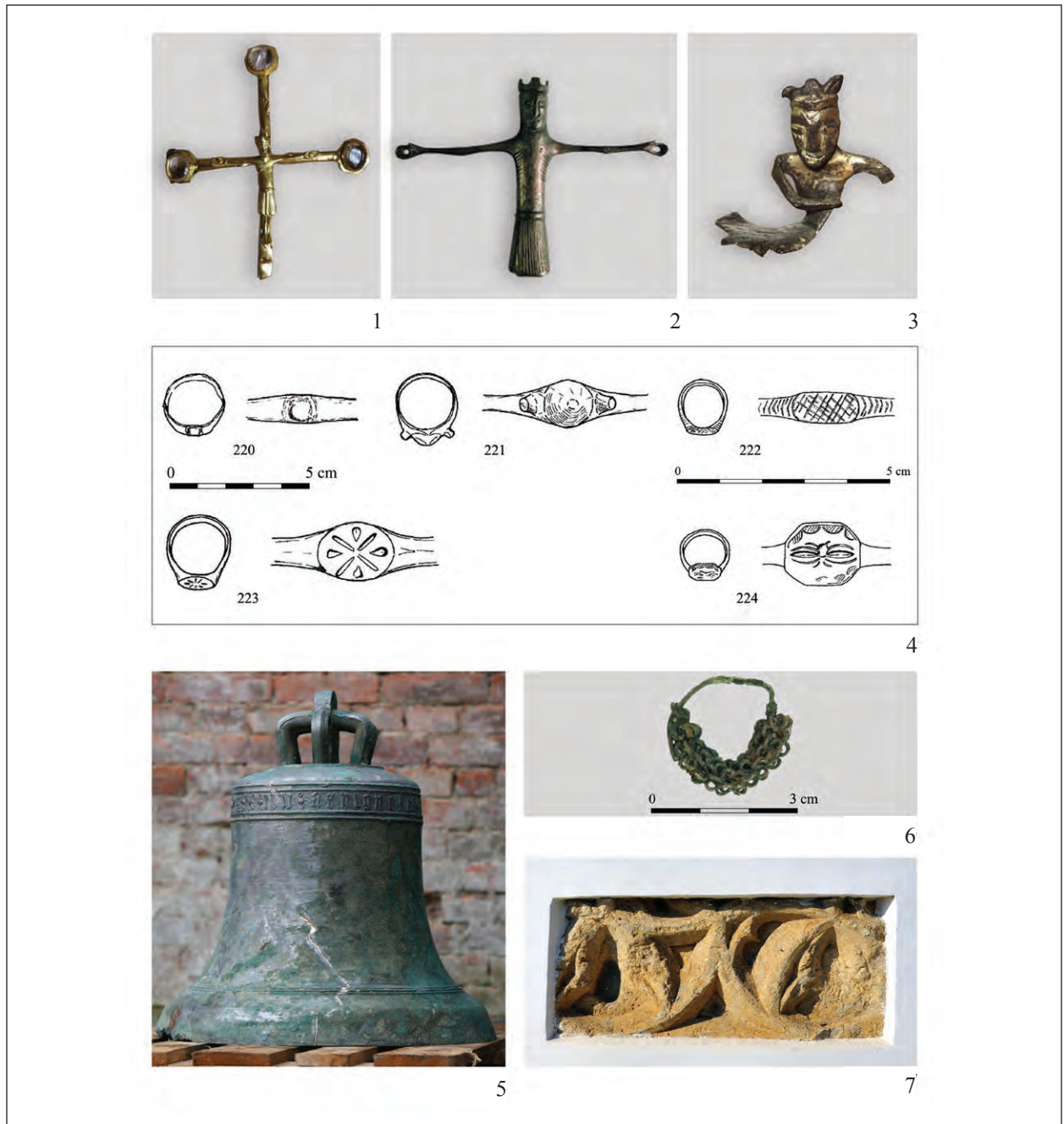
5

6

40. tábla. 1: Szabadka (szerb: Subotica)-Kameniti hát, feltárt templomalap (Szekeres L. és Ricz P. feltárása) (SZABÓ 2016 nyomán); 2: Horgos (szerb: Horgoš)-Kishorgos, templomrom (domuspacis.org.rs nyomán); 3: Horgos-Kishorgos, a feltárt templom alaprajza (Szekeres L. és Ricz P. feltárásai) (Ricz 2016b nyomán); 4: Horgos-Kishorgos, a feltárt templomrom rekonstrukciója (szerző: Szekeres L.) (Ricz 2016b nyomán); 5: Babafalva (Bapska), templom (varak.hu nyomán); 6: Horváti (horvát: Novi Mikanovci), gótikus templom ferde toronnyal (fotó: „Barun501”) (Wikimedia Commons nyomán)

Plate 40. 1: Subotica-Kameniti hát, the ground plan of the excavated church (excavation of Szekeres L., and Ricz P.) (after SZABÓ 2016); 2: Horgoš – Kishorgos, the ruins of the church, photo (after domuspacis.org.rs); 3: Horgoš-Kishorgos, the ground plan of the excavated remains of the church (excavation of Szekeres L., and Ricz P.) (after Ricz 2016b); 4: Horgoš-Kishorgos, reconstruction of the church (author: Szekeres, L.) (after Ricz 2016b); 5: Bapska, church (after varak.hu); 6: Novi Mikanovci, gothic church with oblique tower (photo: „Barun501”) (after Wikimedia Commons)

41. tábla. 1: Oroszlámos (szerb: Banatsko Arandelovo), körmeneti kereszt (RÍCZ 2016a nyomán); 2: Bodrogmonostorszeg (szerbül: Bački Monoštor), Krisztus-korpusz, körmeneti kereszt részlete (a zombori Városi Múzeum online katalógusa nyomán); 3: Torontálszécsány (szerbül: Sečanj), töredékes Krisztus-korpusz, körmeneti kereszt részlete (Turistička Organizacija Opštine Sečanj nyomán); 4: Fejes gyűrűk, Donji Petrovci (Szerbia) (STANOJEV 1989, 44 nyomán); 5: Fülbevaló, Nagybecskerek - délkeleti ipari övezet (szerb: Zrenjanin - radna zona jugoistok) (zrenjaninheritage.com/arheologija nyomán); 6: Java középkori bronzharang, Srijemske Laze (Horvátország) (Facebook – Vukovarska utvrda nyomán); 7: Gótikus kőfaragvány, tagozat, későközépkori pravoszláv templom falába építve: Kölpény (szerbül: Kupinovo) - Sv. Luka (Wikimedia Commons nyomán)

Plate 41. 1: Banatsko Arandelovo, processional cross (after RÍCZ 2016a); 2: Bački Monoštor, corps of Christ, part of a former processional cross (after on-line catalogue of the Gradski Muzej Sombor); 3: Sečanj, part of the corps of Christ, part of a former processional cross (after Turistička Organizacija Opštine Sečanj); 4: Donji Petrovci, fingerings (after STANOJEV 1989, 44); 5: Zrenjanin - radna zona jugoistok, earring (after zrenjaninheritage.com/arheologija); 6: Srijemske Laze, late medieval bronze bell (after Facebook – Vukovarska utvrda); 7: Kulpin - Sv. Luka, Gothic stone carving, section, built into the wall of the late medieval church (after Wikimedia Commons)

1

2

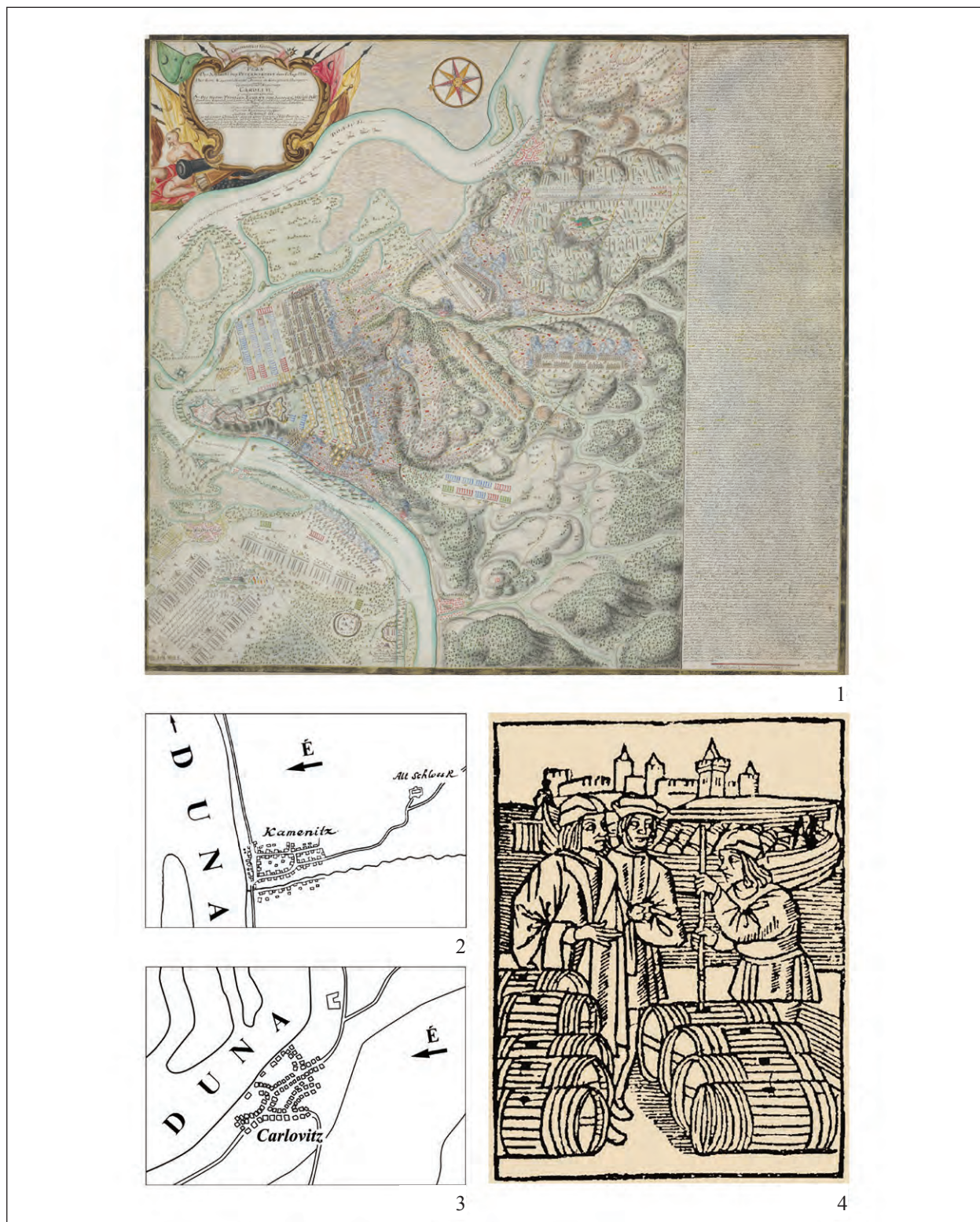
3

4

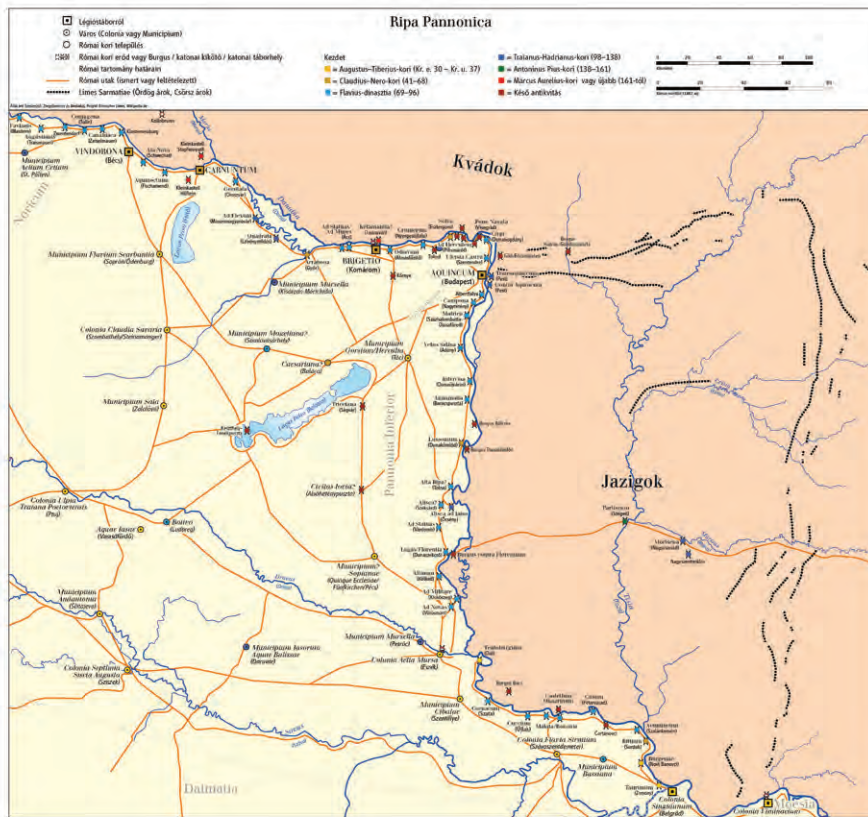
42. tábla. 1: Meszesfalva (szerb: Mesić), szerb ortodox monostor temploma (fotó: S. Tanasković) (Wikimedia commons nyomán); 2: Szalánkémén-Szent Miklós-templom (szerb: Stari Slankamen-Nikolajevska crkva) (Wikimedia Commons nyomán); 3: Bodjani (szerb: Bogyán), szerb ortodox monostortemploma (fotó: „Vanilica”) (Wikimedia Commons nyomán); 4: Hertelendyfalva (szerb: Vojlovica) szerb ortodox monostortemploma (Turistička organizacija Pančeva nyomán)

Plate 42. 1: Mesić, church of the Serb orthodox monastery (photo: S. Tanasković) (after Wikimedia commons); 2: Stari Slankamen – Nikolajevska crkva, Serb orthodox church, 15th century (after Wikimedia Commons); 3: Bodjani, church of the Serb orthodox monastery (photo: „Vanilica”) (after Wikimedia Commons); 4: Vojlovica, church of the Serb orthodox monastery (after Turistička organizacija Pančeva)

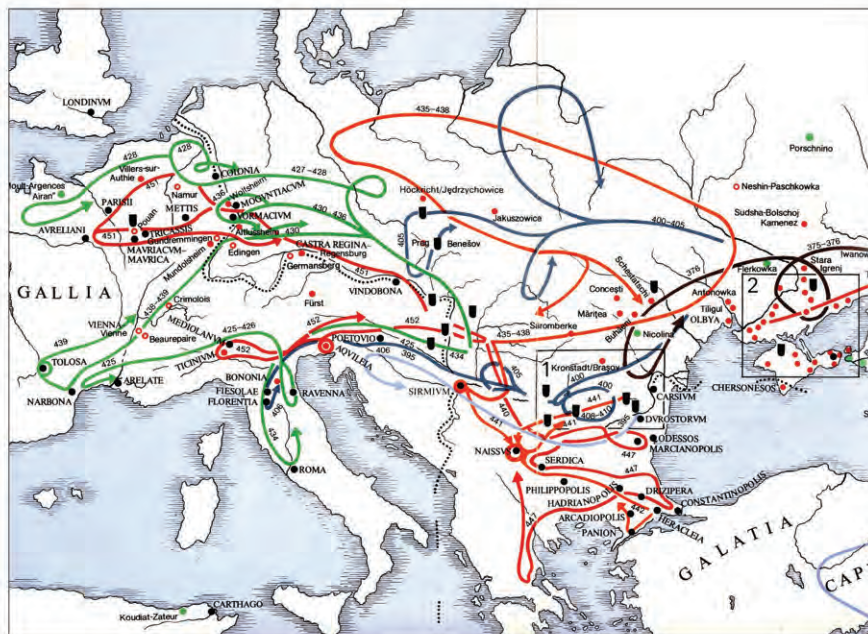

43. tábla. 1: Az 1716-os péterváradin (szerb: Petrovaradin) csata egyik térképe (VARGA 1994, térképmelléklet nyomán); 2: Kamanc (szerb: Sremska Kamenica) az 1716-os térképen (TAKÁCS 2004, 2. ábra nyomán); 3: Karom (Karlóca/szerb: Sremski Karlovci) az 1716-os térképen (Pintér E. rajza); 4: Középkori borkereskedők (fametszet, 16. század) (MARTON 2017 nyomán)

Plate 43. 1: One of the maps of the battle in Petrovaradin 1716 (after VARGA 1994, map); 2: Sremska Kamenica (medieval name: Kamanc) on a map from 1716 (after TAKÁCS 2004, fig. 2); 3: Sremski Karlovci (medieval name: Karom) on the map from 1716 (drawing of Pintér E.); 4: Medieval wine merchants (woodcut, 16th century) (after MARTON 2017)

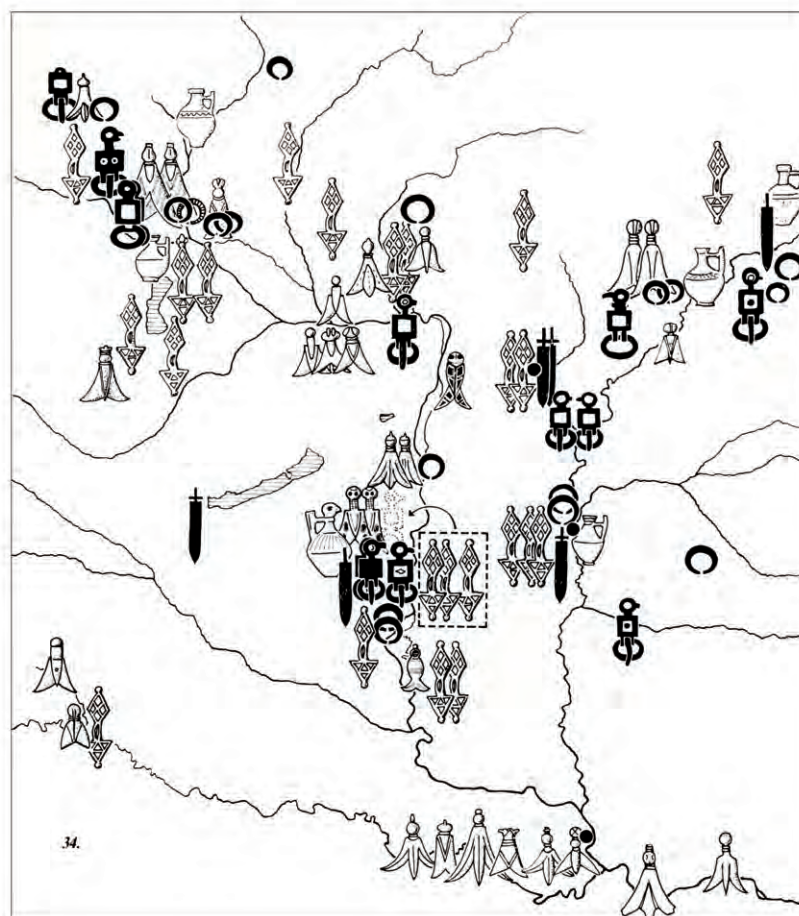
1

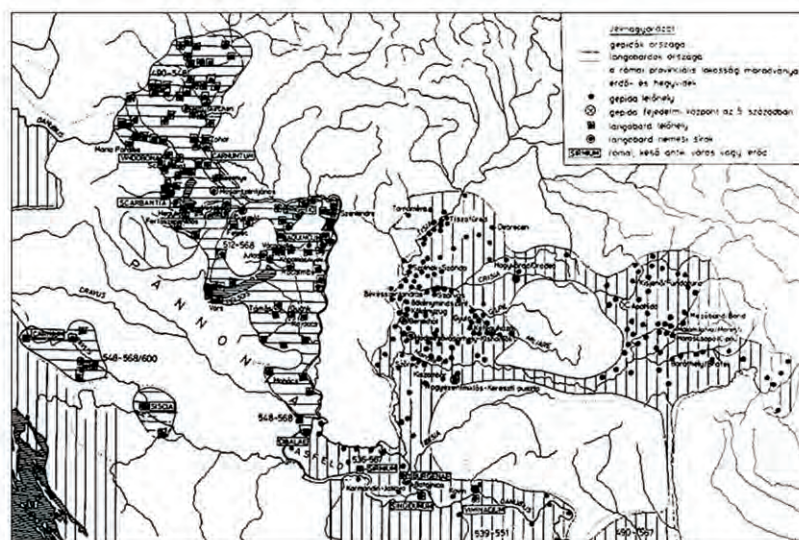
2

45. tábla: 1: Pannonia provincia térképe (Wikimedia Commons nyomán); 2: Hun hadjáratok térképi ábrázolása (BÓNA et al. 1993, térképmelléklet nyomán)

Plate 45. 1: Map of the Roman Pannonia province (after Wikimedia Commons); 2: Map of the Hun raids in the first half of the 5th century (after BÓNA et al. 1993, map)

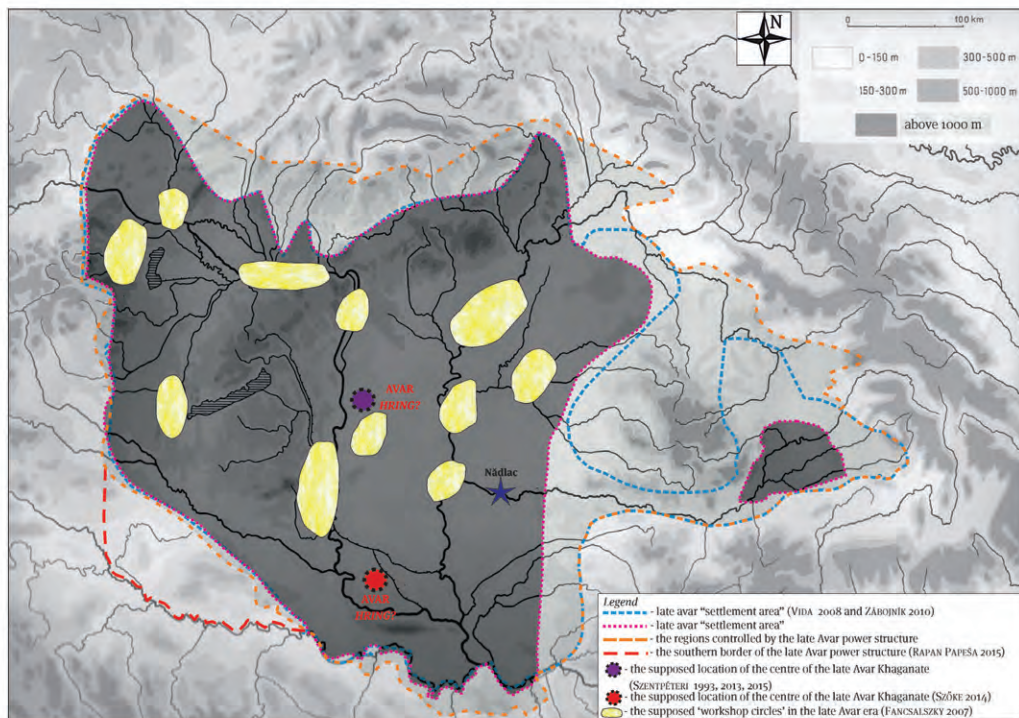
1

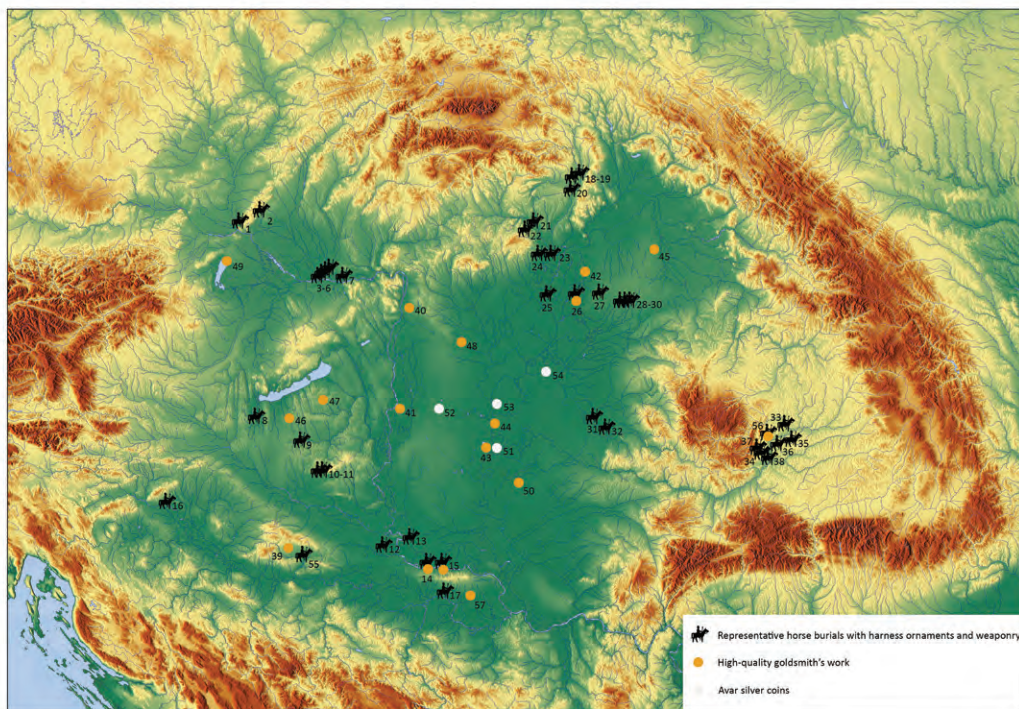
2

46. tábla. 1: Hun kori leletek elterjedési térképe (BÓNA 1991, 85 nyomán); 2: Gepida–langobard temetők elterjedési térképe (BÓNA 1993a, térképmelléklet nyomán)

Plate 46. 1: Distribution map of Hun age finds (after BÓNA 1991, map on the side 85); 2: Distribution map of of Gepidic and Longobardic cemeteries (after BÓNA 1993a, map)

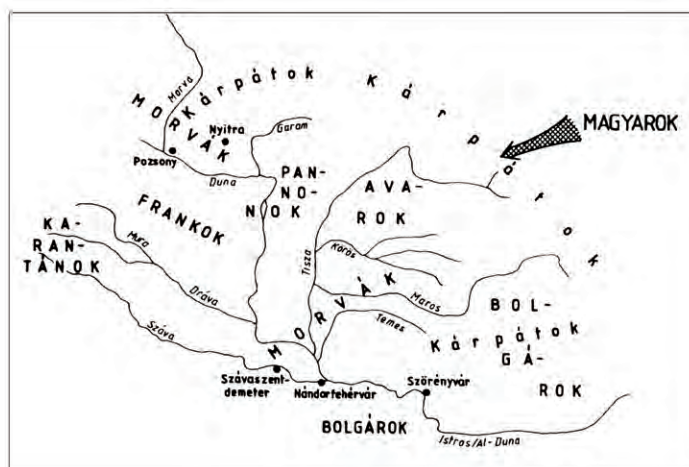
1

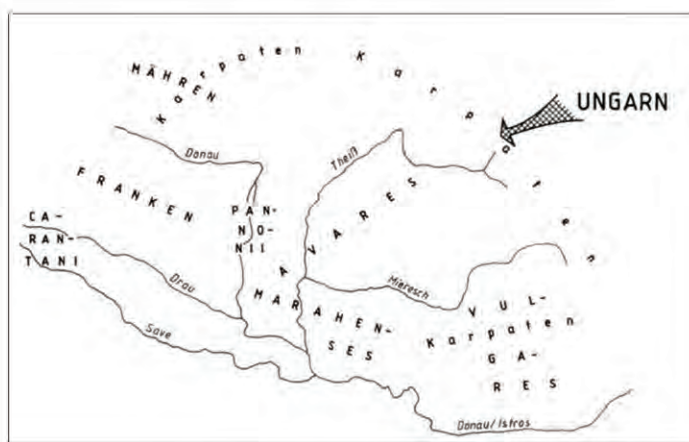
2

47. tábla. 1: Avar települési terület térképe (GÁLL et al. 2016, 67, 9. ábra nyomán); 2: Szenthe G. térképe a késő avar kori hatalmi központokról (SZENTHE 2020 nyomán)

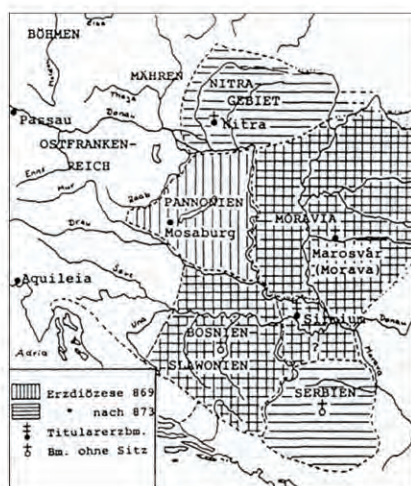
Plate 47. 1: Map of the Avar settlement area (after GÁLL et al. 2016, 67, Fig. 9); 2: Maps made by G. Szenthe about the power centers of the Late Avar Age (after SZENTHE 2020)

1

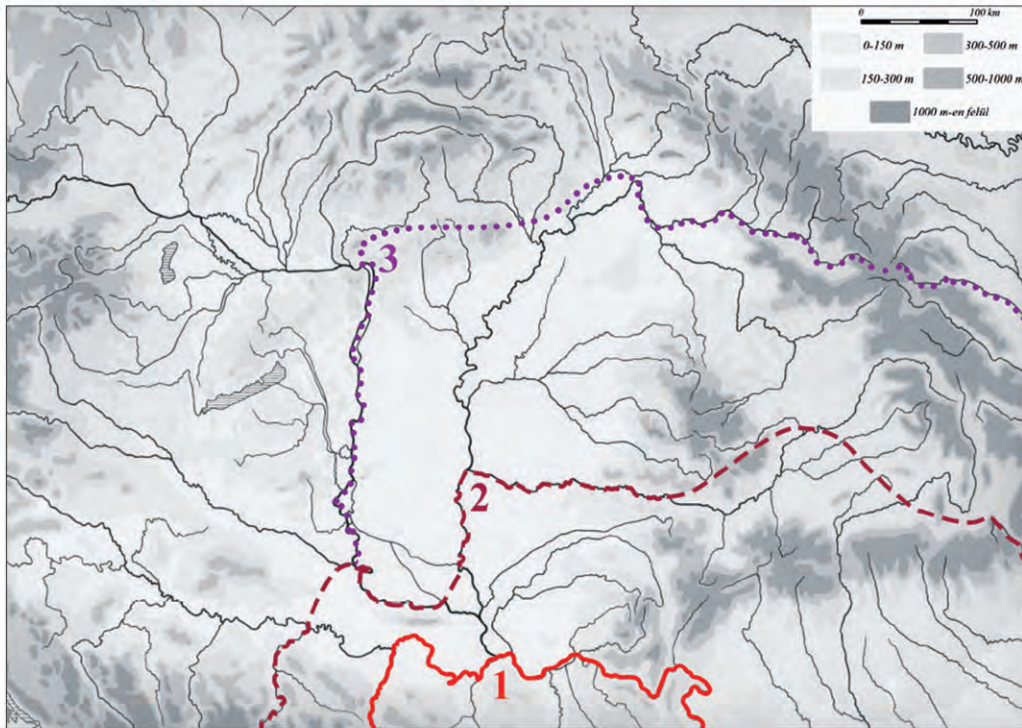
2

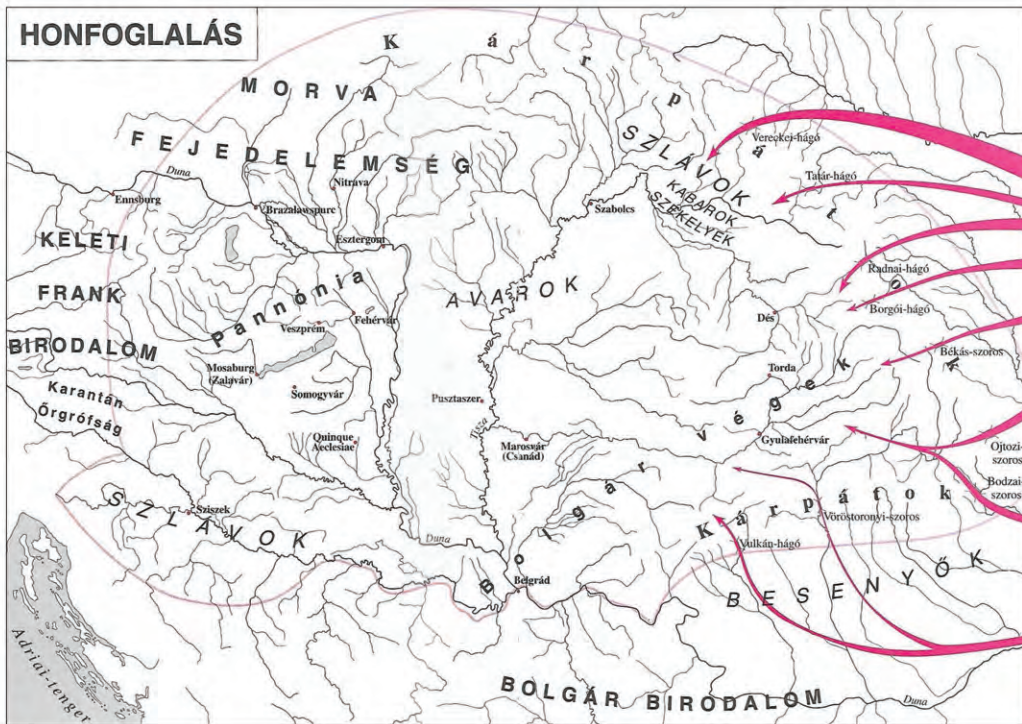
3

48. tábla. 1: Kristó Gyula déli morvákat is jelölő honfoglalástérképe magyar felirattal (KRISTÓ 1998, 12 nyomán); 2: Kristó Gyula déli morvákat is jelölő honfoglalástérképe német felirattal (KRISTÓ 1999, 22 nyomán); 3: M. Eggers „pánmorva” térképe (EGGERS 1996, 149. 6. térkép nyomán)

Plate 48: 1: Map of Gy. Kristó about the Hungarian conquest, denoting the Southern Moravians, with Hungarian inscription (after KRISTÓ 1998, 12); 2: Map of Gy. Kristó about the Hungarian conquest, denoting the Southern Moravians, with German inscription (after KRISTÓ 1999, 22); 3: „Pan-Moravian” map of M. Eggers (EGGERS 1996, 149, map Nr. 6p)

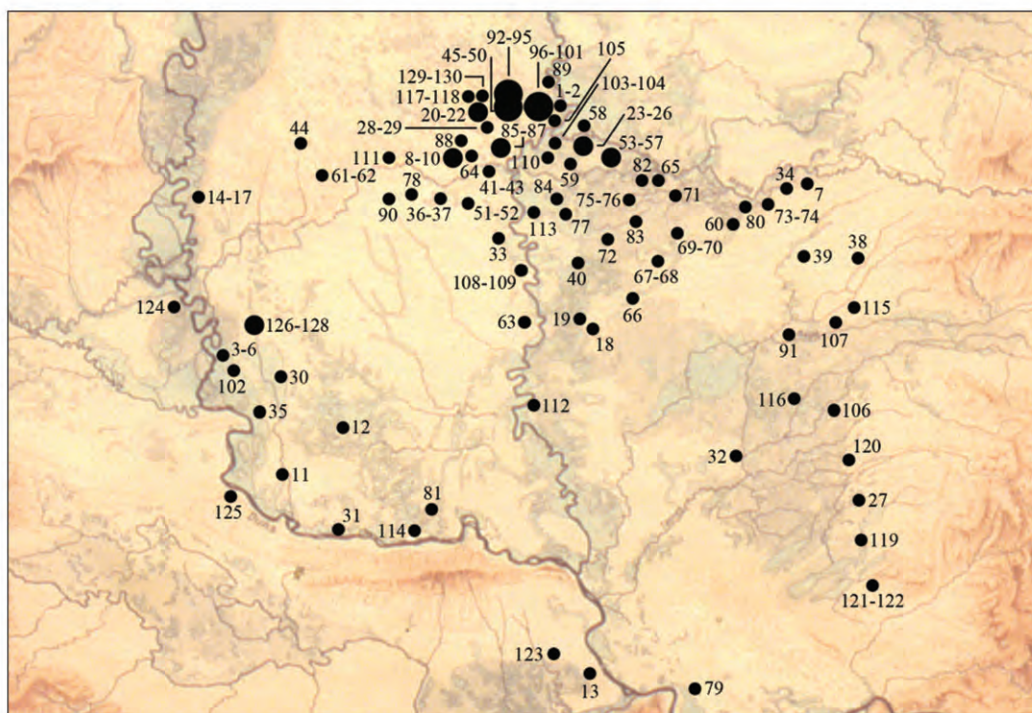
1

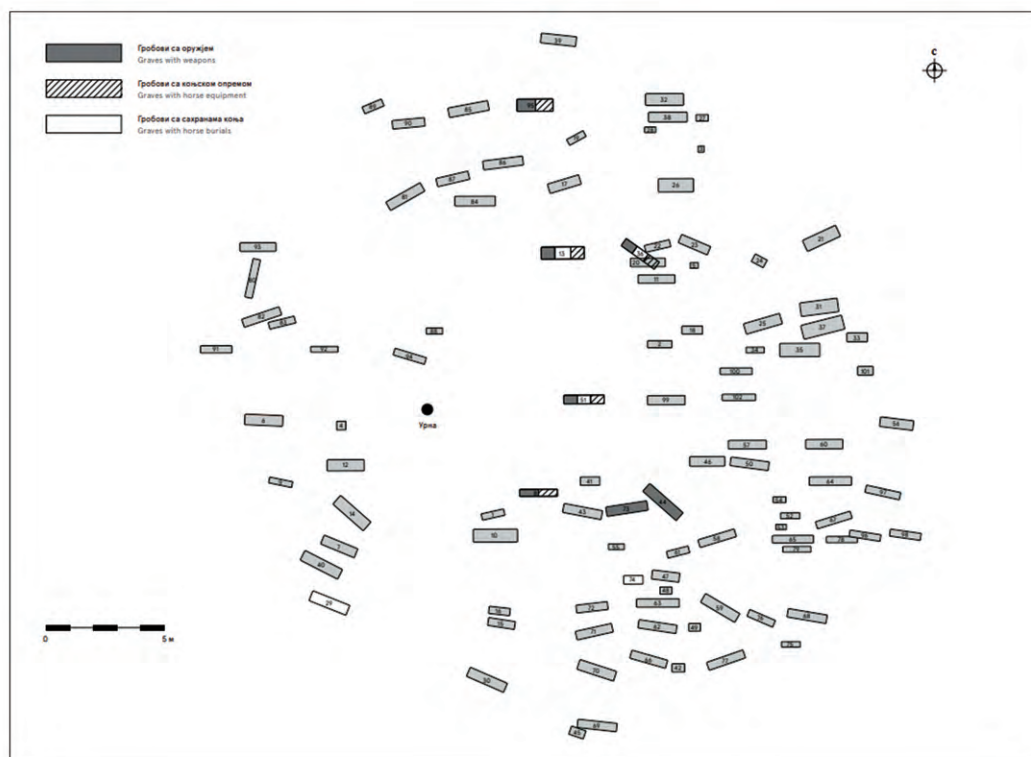
2

49. tábla. 1: A Bolgár Kánság Kárpát-medencei kiterjedése a 9. században (TAKÁCS 2016, 1. ábra nyomán); 2: A honfoglalás menetének térképi ábrázolása (KRISTÓ 1998, 47–48 nyomán)

Plate 49. 1: The spread of the power of the Bulgarian Khanate into the Carpathian Basin, in the 9th century (after Takács 2016, fig. 1. ábra); 2: Cartographic representation of the process of the Hungarian conquest (after KRISTÓ 1998, 47–48)

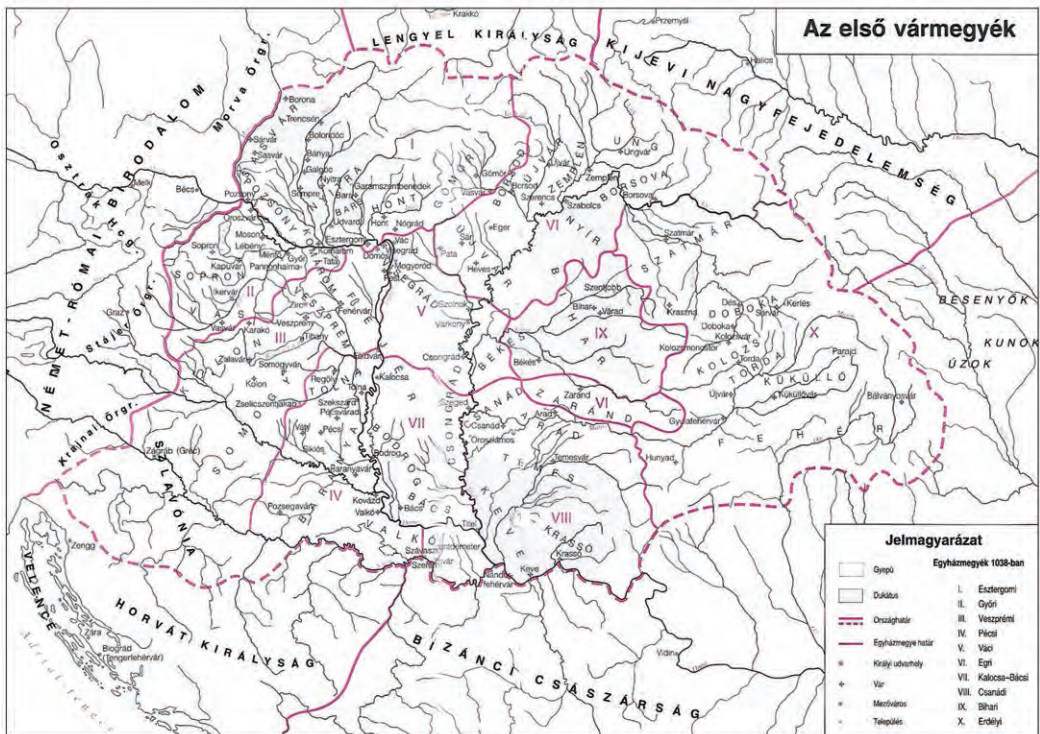

1

2

50. tábla. 1: A honfoglalás kori temetők elterjedési térképe a Kárpát-medence déli részén (TAKÁCS 2013, 1. térkép nyomán);
 2: A legdélibb honfoglalás kori temető (Batajnica-Velika humka, Szerbia) térképe (ŠPEHAR–BEVC 2016, 6, 5. ábra nyomán)
 Plate 50: 1: Distribution map of early Hungarian cemeteries in the southern parts of the Carpathian Basin (after TAKÁCS 2013, map Nr. 1); 2: Map of the southernmost early Hungarian cemetery in Batajnica –Velika humka (after ŠPEHAR–BEVC 2016, 6, Fig 5)

1

2

51. tábla. 1: Az első vármegyék térképe (KRISTÓ 1998, 104–105 nyomán); 2: Magyarország a 12–13. században (KRISTÓ 1998, hátsó borító nyomán)

Plate 51. 1: Map of the first counties (after KRISTÓ 1998, 104–105); 2: Map of Hungary in the 12th–13th century (after KRISTÓ 1998, back cover)

1

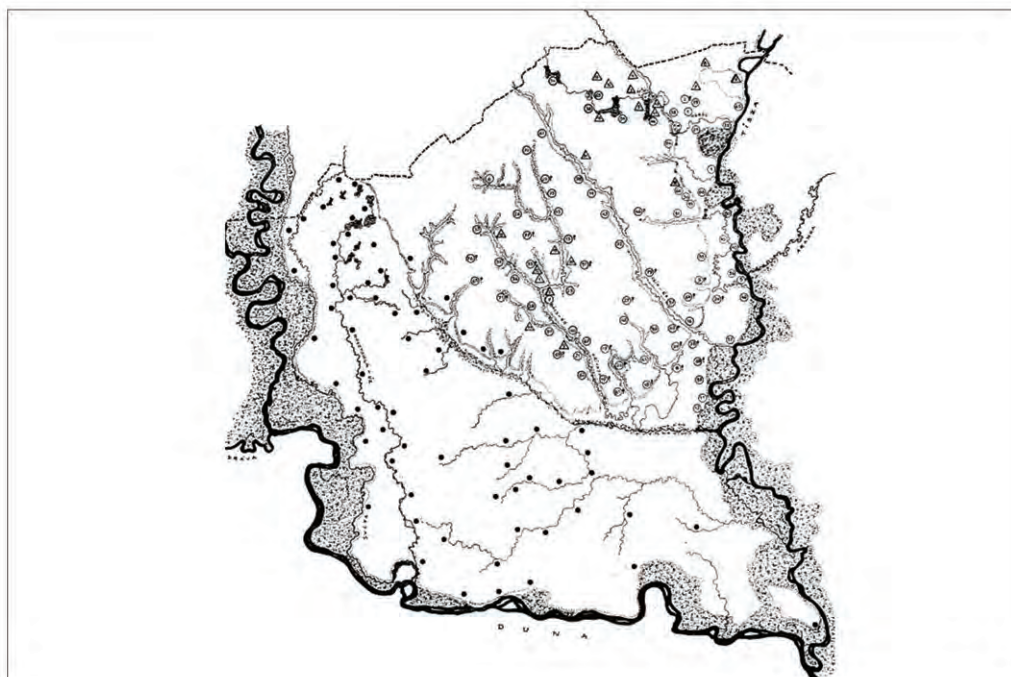
2

53. tábla. 1: Magyarország a 15. század végén, térkép (ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, belső borító nyomán); 2: A középkori Magyarország déli részének egyházi igazgatása (KOSZTA 2000, 1. térkép nyomán)

Plate 53: 1: Map of Hungary at the end of the 15th century (after ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2005, inner front cover); 2: Map of the ecclesiastical administration of the southern part of medieval Hungary (after KOSZTA 2000, map Nr. 1)

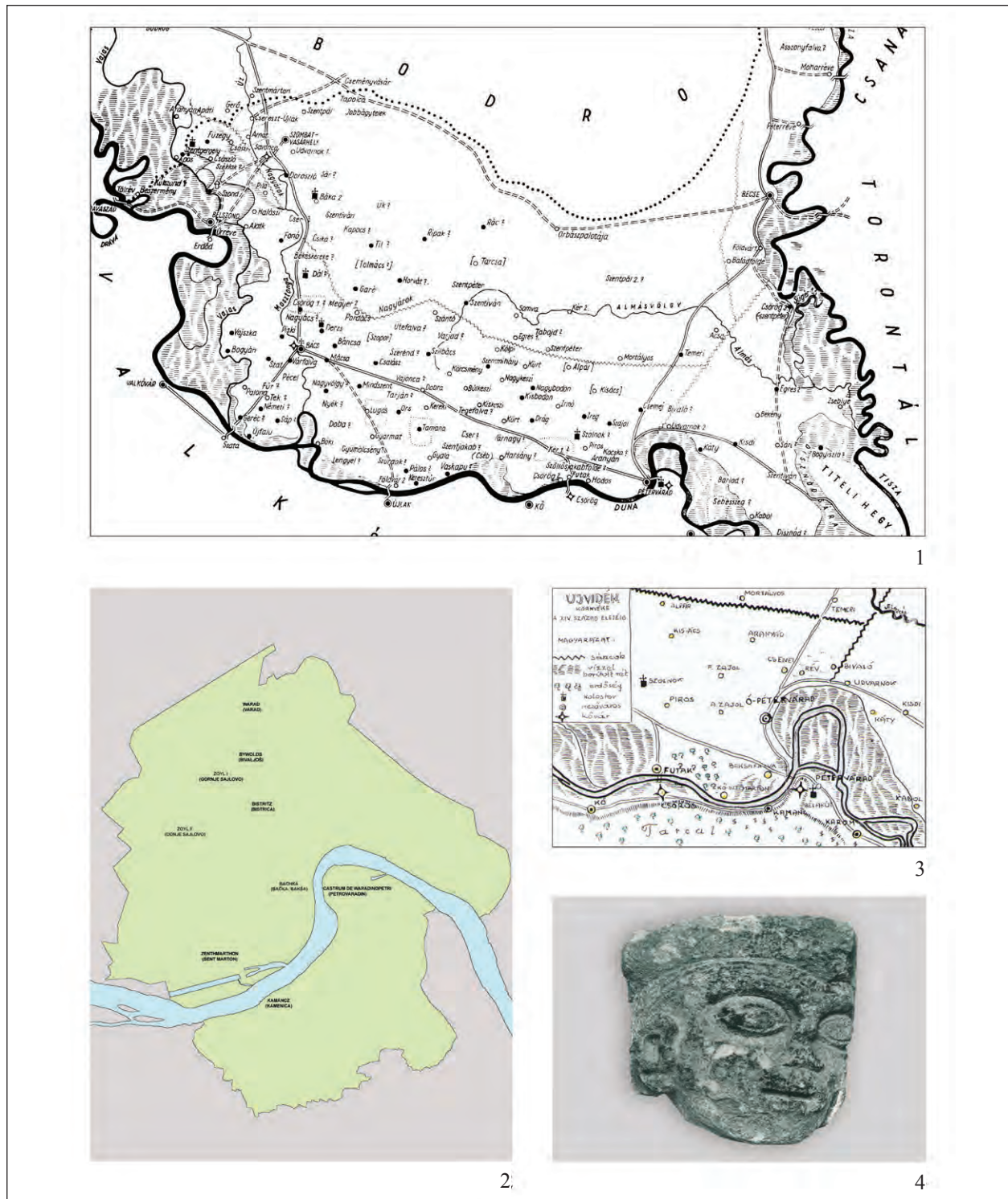
1

2

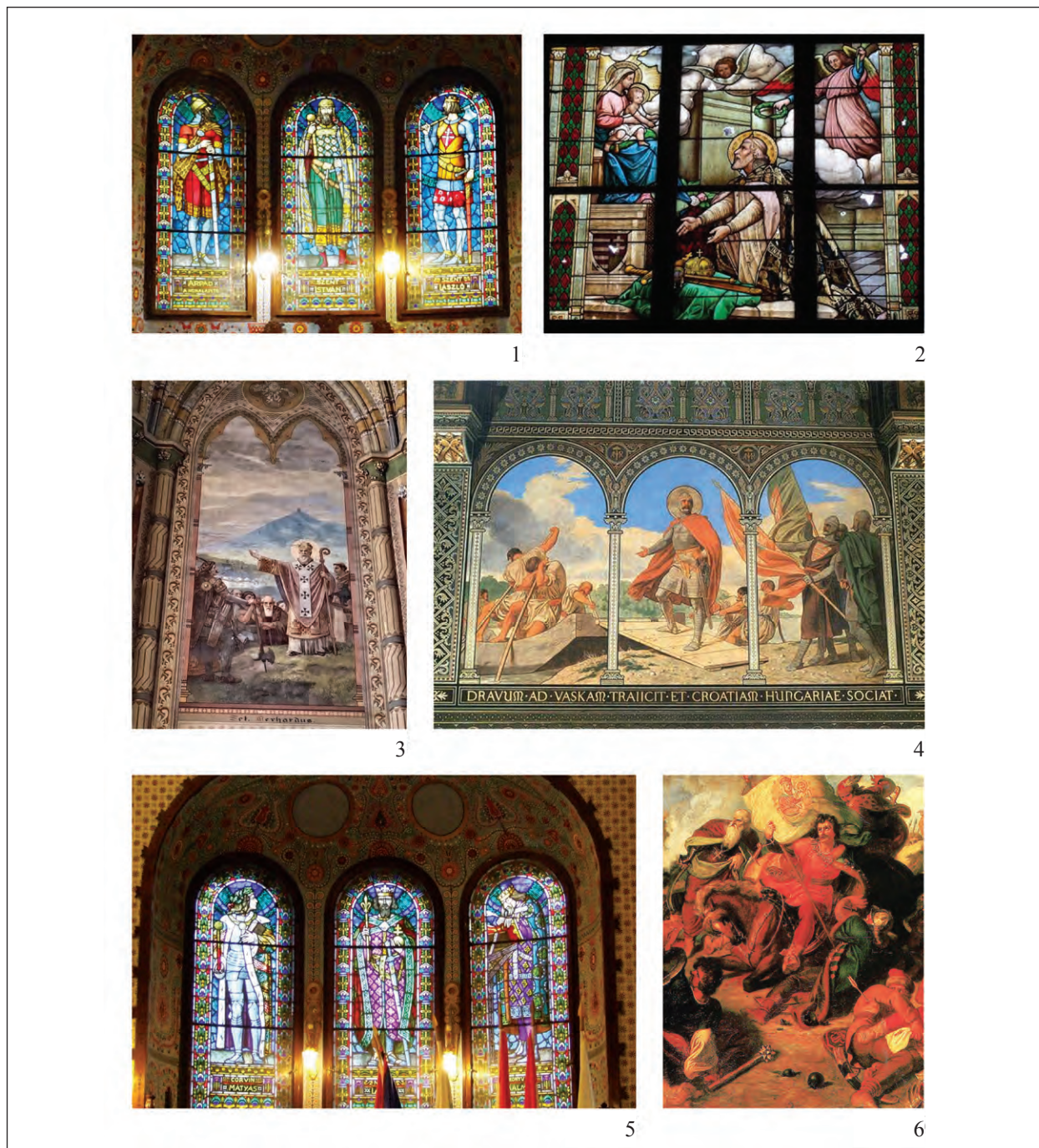
54. tábla. 1: Wolfgang Lazius Magyarország térképe 1566-ból (Wikimedia Commons nyomán); 2: Szekeres L. térképe az elpusztult észak-bácskai, keresztény templomok helyéről (SZEKERES 1982, 77 nyomán)

Plate 54: 1: The map of Hungary by Wolfgang Lazius from 1566 (after Wikimedia Commons); 2: Map of Szekeres L. about the site of the destroyed Christian churches in northern Bačka (after SZEKERES 1982, 77)

55. tábla. 1: Az Árpád-kori Bács vármegye Györffy György rekonstrukciója szerint (GYÖRFFY 1963–1998, 1. köt, térképmelléklet nyomán); 2: Térképes rekonstrukció Újvidék (szerb: Novi Sad) területének középkori topográfiája, Uri F. rekonstrukciója szerint (Uri 2009, 220, 1. kép nyomán); 3: Egy további térképes rekonstrukció Újvidék területének középkori topográfiájáról (szerzője anonim, kódneve Panonian) (Wikimedia Commons nyomán); 4: Újvidék-Vaskapu, női fejet formázó román kori gyámkő (DERCSÉNYI 1946, 19–21 nyomán)

Plate 55. 1: Map of the county Bács in the Árpadian Age according to the reconstruction of Gy. Györffy (after GYÖRFFY 1963–1998, vol I, map); 2: Map of the medieval topography of the territory of the city Novi Sad, reconstruction of F. Uri (after Uri 2009, 220, fig. 1); 3: Another map about the Medieval and Post-Medieval topography of the territory of Novi Sad (from an anonymous author with a code name Panonian) (after Wikimedia Commons); 4: Novi Sad – Rimski šančevi, Romanesque corbel, depicting a female head (after DERCSÉNYI 1946, 19–21)

56. tábla. 1: Árpád, Szent István és Szent László ábrázolása, Szabadka (szerb: Subotica), városháza, a díszterem üvegablakai (kozterkep.hu nyomán); 2: Szent István felajánlja koronáját Szűz Máriának, üvegablak a módosi (szerb: Jaša Tomić) római katolikus templomban (www.slideshare.net nyomán); 3: Szent Gellért prédikál, freskó a verseci (szerb: Vršac) Szent Gellért-templomban (Facebook – Délvidéki portyázók baráti köre nyomán); 4: Székely B.: Szent László átkel a Dráván, freskó a pécsi székesegyház Mária-kápolnájában, 1887–1889 (www.irodalmiradio.hu nyomán); 5: Mátyás király, Nagy Lajos király, Könyves Kálmán király ábrázolása, Szabadka, városháza, a díszterem üvegablakai (kozterkep.hu nyomán); 6: Than M.: A mohácsi csata (1856) olajfestmény (Kassa/Košice, Východoslovenské Muzeum) (Wikimedia Commons nyomán)

Plate 56. 1: Portrayals of St. Stephen and St. Ladislas on the stained-glass windows of the ceremonial hall of the city-hall of Subotica (after kozterkep.hu); 2: St. Stephen offers his crown to Virgin Mary. Stained-glass window in the Roman Catholic church of Jaša Tomić (after www.slideshare.net); 3: St. Gerard preaches, fresco in the St. Gerard' church in Vršac (after Facebook – Délvidéki portyázók baráti köre); 4: Székely B.: St. Ladislas crosses the river Dráva, fresco in the chapel of Virgin Mary of the cathedral church in Pécs, painted in 1887–1889 (after www.irodalmiradio.hu); 5: Portrayals of king Mathias, Louis I. the Great and Coloman on the stained-glass windows of the ceremonial hall of the city-hall of Subotica (after kozterkep.hu); 6: T Than M.: The Battle of Mohács in 1526 (oil on canvas, painted in 1856) (Kassa/Košice, Východoslovenské Muzeum) (after Wikimedia Commons)

1

2

3

4

5

57. tábla. 1: Ismeretlen szerző: Az első szlávok a Duna és a Balkán között – meszeszerű és irreálisan magas kerek házak ábrázolásával (Wikimedia Commons nyomán); 2: II. András magyar király találkozik Szent Szávával – gyermekek számára összeállított kifestőkönyv címlapja (mikroknjiga.rs nyomán); 3: Lazarević István (Stevan Lazarević) egész alakos szobra, Kruševac (Szerbia) (kurir.rs nyomán); 4: Cserni Jován (szerbül: Jovan Nenad) monumentális szobra Szabadkán (szerb: Subotica) (Wikimedia Commons nyomán); 5: Újvidék (szerb: Novi Sad)-Liman 4. lakótelep, a „rejtélyes alagútnak” kikiáltott, 19. század végi vagy 20. század eleji vízelvezető átteresz földmunkák által megbontott boltozata (www.arheo-amateri.rs nyomán)

Plate 57: 1: Unknown author: The first Slavs between the Danube and the Balkans – with a depiction of fabular and unrealistically high houses (after Wikimedia Commons); 2: Hungarian king Andrew II. meets with St. Sava – front page of a coloring book for children (after mikroknjiga.rs); 3: Full body statue of Stevan Lazarević in Kruševac (Serbia) (after kurir.rs); 4: Full body, monumental statue of Jovan Nenad in Subotica (after Wikimedia Commons); 5: Novi Sad – housing complex Liman 4, disturbed vault of a drainage at the end of the 19th or begin of the 20th century, proclaimed for a „mysterious tunnel” (after www.arheo-amateri.rs)

Miklós Takács
PARTES INFERIORES
Studies on the Medieval
Settlement Archeology
on the Southern Parts of
the Carpathian Basin

Takács Miklós
PARTES INFERIORES
Tanulmányok
a Kárpát-medence
déli részének középkori
településrégészetéről

www.martinopitz.hu

5900 Ft

9 789639 987814